

VEZE U NOB 1941-1945

51

RATNA SEĆANJA

RATNA SEĆANJA
VEZE U NOB-U
1941-1945

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVESTA DVADESET OSM

ZBORNİK SEĆANJA

UREĐIVAČKI ODBOR

RAHMIJA KADENIĆ, general-pukovnik, predsjednik; članovi: ALI ŠUKRIJA, RISTO DŽUNOV, ĐAKO PIAČ, general-pukovnik ŽIKA STOJŠIĆ, general-potpukovnik, FABIJAN TRGO, general-potpukovnik, VELJKO MILADINOVIĆ, general-potpukovnik, JOCO TARABIĆ, general-potpukovnik, METODIJE KOTEVSKI, general-potpukovnik, MILAN DALJEVIĆ, general-potpukovnik, SVETO-ZAR ORO, general-major, AUGUST VRTAR, general-major, MIŠA LEKOVIĆ, pukovnik, AHMET DŽONLAGIĆ, pukovnik, VIKTOR KUCAN, pukovnik, RADOMIR PETKOVIC, pukovnik

Glavni i odgovorni urednik
RADOMIR PETKOVIC

Urednici
pukovnik ESAD TIHIĆ
potpukovnik MOMČILO KALEM

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

VEZE U NOB

- RATNA SEĆANJA -
1941. 1945

BEOGRAD, 1981.

ORGANIZATORI IZDANJA

SAVEZNI ODBOR ZA NEGOVANJE TRADICIJA »RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE, VEZE I KRIPTOZAŠTITA U NOB-u«:

Metod Antunac, Albin Barle, Uroš Bradić, Dušan Brstina (predsednik), Gojko Cvetković, Andrò Cečuk, Pero Čumbelić, Anđelko Gančević, Savo Glogovac, Stevo Ilić, Rudi Jančar, Štefka Kolar, Veljko Košutić, Borivoje Krstić, Borivoje Laušević, Blagoje Lozica, Vlajko Milačić, Pavle Mrsić, Vera Nikola, Vasko Petkovski, Ilija Radaković, Meho Sarajlija, Branka Savić, Dobrila Sekulović, Vinko Šporčić, Đuro Trikić, Radomir Vučković, Branko Vukašinović, Živko Vukmanović i Jože Zanoškar (sekretar)

ODBOR ZA IZDAVANJE ZBORNIKA SECANJA NA »RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE, VEZE I KRIPTOZAŠTITA U NOB-i«:

Zivorad Antić, Bogdan Basarić, Bude Bogdanović, Pavle Bojčević, Tihomir Cvetković (sekretar), Mahmud Cefo, Pavle Cubrilo, Mišo Danon, Blagoje Đokić, Đuro Jekić, Radomir Jovanović, Stanimir Jovanović, Todor Knežević, Velimir Knežević (predsednik), Bogdan Krnjajić, Lado Lapajner, Dušan Mileusnić, Ivan Pivk, Nebojša Pupiće, Lujo Rukavina, Aleksandar Sekulić, Vuk Šakić, Solomon Sujica, Bogdan Trgovčević, Gojko Uzelac, Milan Vukšić i Nikola Žeželj.

UPRAVA VEZA GENERALŠTABA JUGOSLOVENSKE NARODNE ARMIIJE

GRUPA ZA KOMPOZICIJU ZBORNIKA:

Tihomir Cvetković, Jovo Radović i Jože Zanoškar.

»Konceptija ONO nije ništa drugo nego dosledna i odlučna primena velikih iskustava NOR u sadašnjim uslovima«

Tito

Veoma često i u različitim prigodama drug Tito je upozoravao da se budućnost ne može uspješno graditi bez dobrog poznavanja vlastite prošlosti, a prošlost naroda i narodnosti naše samoupravne socijalističke zajednice je veoma bogata i puna važnih događaja. Ovo se posebno odnosi na period naše narodnooslobodilačke borbe 1941-1945, kada su ispisane najslavnije stranice naše nacionalne istorije. Iskustva stečena u toku narodnooslobodilačke borbe su veoma značajna i dragocena, pa nije slučajno da ona čine osnovu naše koncepcije opštenarodne odbrane.

Međutim, i pored činjenice, da je do sada o narodnooslobodilačkoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije mnogo pisano i govoreno, ipak je dosta toga ostalo nedovoljno osvetljeno i sistematizovano. Objavljivanjem ove edicije, pored ostalog, želimo sačuvati od zaborava i neka od sjećanja savremenika na temu: »Rukovođenje, komandovanje, veze i kriptazaštita u narodnooslobodilačkoj borbi.« Prema tome, u ediciji: »VEZE U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI 1941-1945.« - Ratna sećanja - data su autentična kazivanja boraca i rukovodilaca narodnooslobodilačkog rata - ljudi koji su radili na tom da se ideje, poruke i naređenja Vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita prenesu i realizuju u svim krajevima naše zemlje, što predstavlja i najveću vrijednost ovog izdanja.

Inicijativu za izdavanje Zbornika dali su rukovodioci ratni vezisti na sastanku održanom juna 1974. godine, na kome je formiran Glavni inicijativni odbor, a odmah posle toga i inicijativni odbori po republikama i pokrajinama. Posle je Uprava veze generalštaba JNA zadužena za realizaciju ove inicijative. 9. juna 1977. godine, obrazovan je odbor za izdavanje »Zbornika sećanja na veze, rukovođenje i komandovanje u narodnooslobodilačkoj borbi«, a 13. jula. 1978. godine i Savezni odbor za negovanje tradicija na tomu »Rukovođenje, komandovanje, vezu i kriptazaštitu u narodnooslobodilačkoj borbi«. U sastav ovog odbora ušli su predstavnici svih republika i autonomnih pokrajina, kao i predstavnici Ratnog vazduhoplovstva i Protivvazdušne odbrane i Ratne mornarice.

Inicijativu su u celini, podržali ratni vezisti, kao i mnogi drugi učesnici narodnooslobodilačke borbe iz skoro svih krajeva naše zemlje. Oni su svojim kazivanjima obogatili saznanja o različitim vrstama veza koja su se koristila u toku NOB-a, o raznovrsnim tehničkim sredstvima veze kojima smo se služili u pojedinim periodima, o načinu rukovođenja i komandovanja u toku rata. Pisali su borci, kuriri, rukovodioci, ilegalni partijski radnici i naši najistaknutiji društveno-politički radnici.

U prikupljanju materijala koristili smo se različitim metodama. Od poziva preko štampe, do upućivanja poziva na saradnju pojedincima (postato 2.500 pisama), snimanjem sjećanja na magnetofonsku traku, kao i angažovanjem velikog broja saradnika koji su prikupili i poslali znatan deo građe. Svoje priloge je poslalo oko 900 autora sa oko 14.000 stranica kucanog teksta. Razumljivo da nijesmo naišli na podjednak odziv iz svih krajeva naše zemlje i pored naših nastojanja. To je svakako imalo određene reperkusije na zastupljenost pojedinih republika, pokrajina i regiona naše zemlje, kao i na kvalitet objavljenih materijala. Takođe je bilo nemoguće objaviti sve prispele materijale, a posebno one koji tretiraju istu problematiku i sa istih regiona i pored toga što su uglavnom dobri.

Od svih prispelih materijala odabrano je oko 6.000 stranica. Nastojali smo odabrati najbolja kazivanja iz svih krajeva naše zemlje, kako bi edicija imala opštejugoslovenski karakter. Smatramo da najveća vrijednost objavljenih materijala nije samo u objavljenim sjećanjima na događaje, nego pre svega u idejama, porukama

Recenzenti, stručni i jezični redaktori kao i urednici bili su dosta strogi, u želji da se postigne određeni kvalitet, što ne znači daje u svakom prilogu to u potpunosti i postignuto. Znatan broj članaka je skraćen sa željom da se u zborniku nađe što veći broj članaka. Izostavljeno je samo ono što nema zbornički karakter. Odlučili smo da ediciju objavimo u pet tomova sa periodizacijom približno svaki tom jedna ratna godina. Ovo je bilo teško realizovati zbog činjenice da je dosta autora u svojim člancima obuhvatila skoro veći deo ili ceo period rata. Zato smo morali od nekih članaka praviti više priloga.

Svaki tom tematski gledano ima četiri celine i to: prvi deo govori o rukovođenju narodnooslobodilačkom borbom od Vrhovnog štaba do najnižih jedinica, drugi deo su aktuelne teme - različite za svaki tom; treći deo govori o svim vrstama veza, sredstvima i jedinicama veze, a četvrti su dokumenta veze (telegrami i autentična dokumenta).

Aktuelne teme po tomovima su sledeće: I tom - prve radiostanice koje su se oglasile u prvoj ratnoj godini; II tom - istaknuti vezisti - narodni heroji (legende); III tom - veze u bitkama na Neretvi i Sutjesci; IV tom - Drvar; a V tom - veze iz okupiranih gradova.

Pri određivanju redosleda autora u pojedinim tomovima rukovodili smo se napred navedenim tematskim celinama. Naime, u svim tomovima idemo ovim redosledom rukovođenje, aktuelna tema, o vezama uopšte i na kraju svakog toma dokumenta veze koja se odnose na određeni vremenski period. Unutar napred navedenih tematskih celina išli smo prvo sa člancima koji su obrađivali tematiku celina Vrhovnog štaba, a zatim republika i autonomnih pokrajina abecednim redosledom. I tematiku Vrhovnog štaba smo dali po abecedi. Ove informacije dajemo čitaocima i autorima radi orijentacije. Ostale materijale koje su poslali autori a sada nismo objavili, sredili smo na isti način kao i one koji su objavljeni (sa razlikom što kod njih nije vršena recenzija i redakcija) i čuvamo ih u Muzeju roda veze pri Školskom centru veze radi korišćenja i eventualnog naknadnog objavljivanja. Neki članci su nam stigli kasno pa ih nijesmo mogli uzeti u obzir za objavljivanje u ovom izdanju, ali su priključeni ostalim neobjavljenim materijalima.

Edicija je objavljena uz pomoć i saradnju sa Bibliotekom »Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije« Vojnoizdavačkog zavoda i njenim Uređivačkim odborom.

Izražavamo zahvalnost svim autorima, saradnicima, recenzentima, stručnim i jezičkim redaktorima, kao i svima ostalim koji su na bilo koji način doprineli da se ovo izdanje pripremi i izda za naš veliki jubilej-40. godišnjicu Oružanih snaga Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i roda veze Jugoslovenske narodne armije.

INICIJATIVNI ODBOR

SISTEM VEZA U FUNKCIJI RUKOVOĐENJA I KOMANDOVANJA*

Pre sedam godina vezisti su pokrenuli inicijativu da učesnici rata i revolucije - partijski, vojni i politički rukovodioci, starešine i vojnici veze napisu svoja ratna sećanja iz oblasti rukovođenja, komandovanja i veza. Plod te inicijative, upornog, sistematskog i kvalifikovanog rada velikog broja autora (pozivu se odazvalo oko 900 drugova i drugarica), odbora za izdavanje zbornika. Uprave veza GŠ JNA i VIZ-a Beograd jeste zbornik »Veze u NOB-i 1941-1945. - ratna sećanja« - u pet tomova. Ta dragocena i vredna edicija predaje se čitaocima i korisnicima u ovoj, 1981. godini, u kojoj slavimo jubilarnu 40. godinu našeg rata, revolucije i OS SFRJ.

Listajući ta sećanja, koja su samo deo istorije naše revolucije, rata i OS, primećujemo dve osnovne konstante:

- prva, drug Tito je, kao i u svim drugim oblastima, dalekosežno i neposredno uticao na stvaranje i razvoj veza pre rata i u toku NOR-a i revolucije. On je dao čvrste osnove sistema komandovanja, informisanja i veza za potrebe KPJ, za potrebe vojnih rukovodstava, organa vlasti i društveno-političkin organizacija. U sistem rukovođenja i komandovanja drug Tito je uneo revolucionarne novine i promene a pojmu »veze« dao nov kvalitet. To nisu samo tehnička sredstva pomoću kojih se sporazumevaju korisnici, već ukupan sistem komuniciranja između rukovodstava raznih nivoa, u kome čovek ima glavnu ulogu ne samo kao kreator u oblasti tehnike veze već kao nosilac i tumač ideja KPJ, odnosno rukovodstava NOR-om i revolucijom. Drug Tito je neprekidno, još od 1928. god., insistirao na takvim partijskim vezama. On je to tražio i od nižih rukovodstava, štabova i komandi. Sledeći njegov primer mnoga partijska rukovodstva, komandanti, komesari i štabovi poklanjali su izuzetnu brigu međusobnim vezama, naročito u kritičnim situacijama; i
- druga, neprocenjiv doprinos ratnih vezista, odnosno kadrova koji su nastali u vatri naše revolucije i rata, razvoju i obezbeđenju veza. Njihove vrednosti - entuzijazam, bogato iskustvo, visoka stručnost, primerno zalaganje i samopregor, idejna ubeđenost i zanos revolucionara zaslužuju divljenje, trajno poštovanje i zahvalnost naših OS i roda veze.

Ove istorijske i nepobitne činjenice bile su presudne za funkcionisanje sistema veza u NOR-u i revoluciji. One su nadoknadile nedostatak tehničkih sredstava u nas i anulirale tehničku superiornost neprijatelja u sredstvima veze. Samo se tako može objasniti činjenica da je u složenim uslovima ilegalnog rada i još složenijoj situaciji u toku rata uspešno funkcionisao sistem veza i daje naš Vrhovni komandant tako uspešno rukovodio iako je raspolagao sa neuporedivo manje sredstava nego bilo koji drugi vrhovni komandant u drugom svetskom ratu.

* Redakcija se odlučila za ovaj prilog zato što on predstavlja kondenzovan presek razvoja roda veze u NOR-u i posleratnom periodu a posebno što uicazuje na tendencije njenog razvoja u savremenim uslovima, te kao takav na svojevrstan način zaokružava tematiku ovog Zbornika.

*

Ovaj prilog je najkraća retrospektiva razvoja u NOB-i i u našim OS i treba da ukaže na njihov aktuelni trenutak i perspektive razvoja.

I - STANJE VEZA U PREDRATNOM PERIODU;
VEZE U BIVŠOJ JUGOSLOVENSKOJ VOJSCI

Politički i vojni rukovodioci bivše jugoslovenske vojske nisu izvukli potrebne pouke iz prvog svetskog rata. Nedovoljno pažnje je poklonjeno izgradnji odgovarajuće ratne doktrine, praćenju usavršavanja borbene tennike, opremanju rodova savremenim naoružanjem i opremom, usavršavanju sistema rukovođenja i komandovanja i adekvatnom obučavanju vojničkog i starešinskog sastava.

Veza, kao rod vojske, nije postojala u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Ona je bila u organskom sastavu inženjerije. Nije bilo stručnog organa koji bi rukovodio razvojem i usavršavanjem veze. Zanimaren je rad na šifri i pored činjenice da je ona primenjivana još u prvom svetskom ratu.

Vojna industrija je bila veoma slabo razvijena; sredstva veze su kupovana u razvijenim kapitalističkim zemljama Evrope. Tek 1939. godine počela je proizvodnja prvih radio-stanica, telegrafskih aparata i telefonskih centrala malog kapaciteta u Vojno-tehničkom zavodu Čačak i preduzećima »Signal« i »Gođevac« u Beogradu.

U procenama je dominiralo mišljenje da će glavno sredstvo veze biti kuriri i postojeća PTT mreža. Međutim, kod nas je PTT, prema svom obimu i posebno kvalitetu, bio među najnerazvijenijim u Evropi. Postojale su samo slabe vazdušne linije, uglavnom između većih gradova.

Kapitulacijom stare Jugoslavije i raspadom bivše jugoslovenske vojske, sva tehnička sredstva veze pala su u ruke okupatora i domaćih izdajnika a znatan broj kadrova veze - oficira i podoficira oteran je u zarobljeništvo.

Prema tome, materijalno-tehnička baza veze u predvečerje NOR-a, u smislu mogućnosti korišćenja kapaciteta i sredstava veze bivše jugoslovenske vojske, nije postojala.

ILEGALNE VEZE KPJ I NJIHOVA PRIPREMA ZA ORUŽANI USTANAK

Drug Tito je još 26. februara 1928. godine na Mesnoj konferenciji zagrebačke partijske organizacije, konstatovao da su partijske veze slabe ili nikakve. To se odnosilo i na kasniji period sve do 1937. godine. Posebno slabe veze partijskog rukovodstva KPJ sa nižim rukovodstvima i bazom bile su od 1932. do 1937. godine, kada se rukovodstvo KPJ delimično ili potpuno nalazilo u inostranstvu. Posledice su bile: informacije i direktive često kontradiktorne, nejasne i nepotpune. Rukovodstvo u inostranstvu nije poznavalo situaciju u zemlji i pravo stanje u partijskoj bazi.

Dolaskom na čelo KPJ, 1937. godine, drug Tito je, pored ostalih, razrešio i pitanje organizacijskog učvršćivanja i obezbeđenja sigurnih veza CK KPJ sa nižim rukovodstvima i organizacijama. Pored unutrašnjih partijskih veza u zemlji, rukovodstvo KPJ, organizovalo je i ustanovilo veze sa partijskim organizacijama koje su delovale u jugoslovenskim rukovodstvima koja su bila van zemlje i Kominternom. Osnovna vrsta veze bila je - kurirska. Sistem kurirskih veza sastojao se od kurirskih kanala i kurirskih stanica, koje su se, s bzirom na mesto postavljanja i namenu, zvale »javke« i »punktovi«. Za kurire su određivani nekompromitovani i najpouzdaniji članovi KPJ i SKOJ-a, kao i sigurni i odani simpatizeri. Pored kurirskih, veze su održavane i neposrednim kontaktom, ličnom prepiskom, telefonskim razgovorima i telegrafskim saopštenjima. Sa Kominternom je organizovana i radio-veza preko ilegalne radio-stanice u Zagrebu.

Radi pripreme Partije za oružanu borbu, u toku 1940. i u prvoj polovini 1941. godine, preduzete su mere za obezbeđenje sigurnih veza partijskog rukovodstva sa bazom. Ističemo samo neke od njih:

- postojeća mreža ilegalnih partijskih veza proširuje se i prilagođava novonastaloj situaciji u svim krajevima naše zemlje;
- umesto Vojne komisije formira se Vojni komitet kao najviše vojno rukovodstvo zemlje;
- izrađuje se u Beogradu, po direktivi druga Tita, primopredajna radio-stacija od 400 W;
- popunjavaju se postojeći partijski forumi od CK KPJ do najnižih i nastavljaju rad u punom sastavu.

Dakle, ilegalne partijske veze narastaju uporedo sa ostalim pripremama KPJ za predstojeće događaje i spremno dočekuju sudbonosne julske dane 1941. godine.

II - RAZVOJ VEZA U NOR-u

Svedočenje učesnika i ratna dokumenta pokazuju da su osnovni činioci koji su bitno uticali na razvoj veza u toku NOR-a, bili: stanje ilegalnih partijskih veza; razvoj NOV i POJ; potrebe rukovođenja ratom i revolucijom; sistem i metod rukovođenja i komandovanja oružanim formacijama u NOR-u, i materijalno-tehničke mogućnosti u uslovima NOR-a.

Zavisno od tih faktora, moguće je razvoj veza u NOR-u posmatrati u tri glavne faze koje su izraz uslova u određenom vremenu.

Prva faza - početak oružanog ustanka do formiranja brigada, odnosno do kraja 1941. godine tj. period brojnih jedinica različite vrste, sastava, namene i veličine (udarne i diverzantske grupe, gerilski odredi, partizanske čete, bataljoni i odredi) u kojemu su osnovna forma organizovanja partizanski odredi. Sa aspekta rukovođenja, komandovanja i veze, posebno mesto u ovoj fazi pripada istorijskom savetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. godine, na kojem su donete odluke koje su imale izuzetni značaj za dalji tok NOR-a. Pored ostalog, na savetovanju su udareni čvrsti temelji rukovođenja i komandovanja a time su date i osnove za organizaciju veza u NOR-u.

Osnovu veza u ovom periodu čine već postojeće ilegalne veze KPJ. One se prilagođavaju novonastaloj situaciji i formiranju jedinica u početnom periodu NOR-a. Mreža partijskih rukovodstava, vojnih štabova i komandi prekrivala je celu teritoriju naše zemlje, pa je tako i korišćen sistem partijskih veza. Ubrzo, veze su se proširivale, pre svega na teritorijalnom principu. U jesen 1941. godine one su obuhvatale vojno-teritorijalne komande, organe nove narodne vlasti, informativnu i obaveštajnu službu između štabova, komandi i jedinica i obaveštajnih organa u gradovima i selima. Pored toga, organizovane su i uspostavljene veze sa Kominternom i rukovodstvima komunističkih partija nekih susednih zemalja.

U vreme raskomadane zemlje i strahovitog terora, te nemogućnosti da se šire upotrebe tehnička sredstva i otežanog kretanja kurira, presudne su bile: idejna veza, lični kontakti, instruktori i delegati koje je Vrhovni štab slao u pojedine krajeve naše zemlje, veze preko ilegalnih punktova u većim gradovima i ilegalna partijska štampa.

U ovom periodu su korišćene: kurirske, signalne, žične i radio-veze.

Kurirske veze su bile najmasovnije i osnovne u ovom periodu. U organizaciji kurirskih veza nije bilo nekih bitnih izmena u odnosu na onu koja je postojala pred početak NOR-a, ali su znatno proširene i realizovane pored ilegalnih, i redovnim kuririma na oslobođenoj teritoriji, zatim u partizanskim odredima i drugim jedinicama.

Signalne veze su se primenjivale u nižim jedinicama jednostavnom signalnom, optičkom i zvučnom opremom - signalnim barjačicama, signalnim raketama, vatrenim oružjem, džepnim lampama, fenjerima i drugim jednostavnim sredstvima koje su obezbeđivale jedinice.

lične veze su održavane uglavnom, na oslobođenim teritorijama korišćenjem PTT i železničke mreže. Međutim, nisu retki slučajevi korištenja ovih mreža i na okupiranoj teritoriji, pa čak i okupatorske veze za obavljanje kraćih razgovora i primopredaju poruka i saopštenja.

Radio-veza je korišćena u veoma ograničenom obimu zbog nedostatka tehničkih sredstava. Vrhovni štab je održavao radio-vezu sa Kominternom i Glavnim štabom Hrvatske, a pri kraju 1941. godine i sa još nekim jedinicama.

Raspoloživi podaci ukazuju da je Vrhovni štab iz zapadne Srbije i za vreme Užičke republike imao, za one prilike, razvijene i redovne veze na oslobođenoj teritoriji i dosta sigurne i redovne, mada i relativno spore veze, sa pokrajinskim, glavnim i oblasnim partijskim rukovodstvima i vojnim štabovima.

Druga faza - period formiranja brigada, divizija i korpusa, odnosno od kraja 1941. godine do kapitulacije Italije 9. septembra 1943. godine.

Osnovna karakteristika ove faze je formiranje operativnih i operativno-teritorijalnih jedinica i komandi, što je imalo presudan značaj za dalji tok naše oružane borbe i revolucije. Ovo je ujedno i najteži i najodlučniji period našeg oslobodilačkog rata i najtežih uslova za obezbeđenje rukovođenja, komandovanja i veze.

Zbog gubitka slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji krajem 1941. i početkom 1942. godine i velikog terora okupatora i kvislinga, znatno su se povećale teškoće održavanja veza CK KPJ i Vrhovnog štaba sa partijskim komitetima i glavnim štabovima Srbije, Makedonije, Hrvatske, Vojvodine, Slovenije i oblasnim rukovodstvom za Kosovo i Metohiju, jer su do tada te veze, najčešće, održavane preko Pokrajinskog komiteta Srbije.

Stoga je na savetovanju Vrhovnog štaba, 25. decembra 1941. godine u Rogatici, odlučeno da se obrazuje Organizacioni sekretarijat za neoslobođene krajeve sa sedištem u Zagrebu. To je u suštini predstavljalo pomoćno komandno mesto sa kompetencijama i funkcijama Vrhovnog štaba. U Sekretarijatu su bili drugovi Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar. Jedan od osnovnih zadataka Sekretarijata je bio da organizuje, uspostavi i održava veze sa GŠ Hrvatske, Slovenije i Srbije, a preko njega sa PK Makedonije, Vojvodine i oblasnim rukovodstvom za Kosovo i Metohiju, kao i sa rukovodstvima KP susednih zemalja - Italije, Mađarske, Bugarske, Albanije i Grčke. Ova odluka Vrhovnog štaba imala je veliki značaj za kontinuitet oružane borbe, a posebno za održavanje veza u 1942. i u prvoj polovini 1943. godine.

Tako je Vrhovni štab u ovom periodu obezbedio veze sa novoformiranim jedinicama, glavnim štabovima BiH i Crne Gore neposredno, a sa ostalima preko Organizacionog sekretarijata za neoslobođene krajeve.

U ovoj fazi: narastaju sve vrste veza, a posebno one koje se održavaju tehničkim sredstvima čiji je osnovni izvor snabdevanja zarobljavanje od neprijatelja; formiraju se jedinice za vezu Vrhovnog štaba, glavnih štabova i u operativno-taktičkim i teritorijalnim jedinicama i komandama; počinje školovanje kadrova za vezu - prvo u Hrvatskoj i Sloveniji a 10. maja 1943. godine počeo je sa radom i prvi radio-telegrafski kurs pri Vrhovnom štabu.

Radio-veze se koriste u znatno većem obimu u odnosu na prethodni period. U prvim mesecima 1943. godine Vrhovni štab je, pored veze sa Kominternom, održavao i radio-veze sa glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije, štabovima 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa i sa Glavnom operativnom grupom Vrhovnog štaba.

Pri Vrhovnom štabu su osnovane radio i šifrska sekcija, kao i u štabovima nekih komandi i jedinica potčinjenih Vrhovnom štabu.

lične veze se organizuju i koriste zavisno od situacije i stanja ovih sredstava na teritoriji i unutar komandi i jedinica. Pored spoljnih uspostavljaju se i unutrašnje veze. Široku upotrebu žičnih veza imamo za vreme postojanja Bihaćke republike na oslobođenoj teritoriji.

Pri Vrhovnom štabu, pored telefonske sekcije, postojala je pokretna linijska grupa, snabdevena linijskim materijalom i alatom. U brigadama, divizijama i korpusima formirane su jedinice za vezu - vodovi a u nekim i čete.

Treća faza — period od kapitulacije Italije do konačnog oslobođenja naše zemlje, odnosno od 10. septembra 1943. do 15. maja 1945. godine.

Ova faza je karakteristična po naglom narastanju NOV i POJ, dogradnji dotadašnjeg i prelaskom na nove i više oblike vojnog organizovanja, razvoju rodova i vidova, preformiranju korpusa i formiranju armija kao najviših oružanih formacija u NOR-u.

U drugoj polovini 1943. i u 1944. godini, značajno narasta materijalno-tehnička baza veze. Na primer: krajem 1944. godine 8. korpus NOVJ imao je 152 radio-stanice, 67 telefonskih centrala, 564 telefonska aparata i 1691 km kabla.

Pored zaplenjivanja od neprijatelja, deo sredstava, naročito radio, dobijena su od saveznika. Paralelno sa uvođenjem novih tehničkih sredstava, intenzivno se radilo na njihovom izučavanju i školovanju kadrova veze.

Jedinice i organi veze razvijali su se i formirali kao vrlo racionalne celine, počev od odeljenja, preko vodova, četa i bataljona do brigada veze. Godinu 1945. dočekali smo sa razvijenim i tehnički opremljenim jedinicama veze, koje su Vrhovnom štabu NOV i POJ, odnosno Generalštabu JA i ostalim operativnim i vojno-teritorijalnim komandama omogućile uspešno rukovođenje svim operacijama, uključujući i završne operacije za konačno oslobođenje naše zemlje.

Na kraju NOR-a, u NOV i POJ, odnosno Jugoslovenskoj armiji korišćene su u određenom obimu sve tada poznate i u savezničkim armijama upotrebljavane vrste veza na kraju drugog svetskog rata. Obim veza bio je u skladu sa našim tadašnjim mogućnostima: sredstva (najvećim delom zaplenjena u ratu i manjim delom dobijena od saveznika) bila su ograničena u pogledu količina i vrlo raznorodnih taktičko-tehničkih osobina i upotrebnih mogućnosti. Naravno, to je planiranje, organizovanje i održavanje veze veoma usložavalo.

Najvažnija iskustva iz razvoja i organizovanja veza u NOR-u i revoluciji su: a) stvaralačka uloga čoveka koji je, rukovođen idejama KPJ i stvaralačkom inicijativom druga Tita, nadoknadio oskudicu u tehničkim sredstvima veze. To se podjednako odnosi na naša partijska rukovodstva, štabove, komandante i komesare i na veziste, i b) sistem i metod rukovođenja u NOR-u nametnuli su jedinstvo veza kao najefikasnije rešenje u uslovima vođenja našeg rata i revolucije. Sa tog stanovišta najhitnije karakteristike veza u NOR-u i revoluciji su:

- presudna uloga idejne veze zasnovane na jedinstvenom shvaćenoj liniji KPJ;
- jasne direktive, zadaci, naređenja - često i integrisanog partijsko-vojnog i drugog sadržaja, zatim sloboda odlučivanja, odgovornost i neprekidna stvaralačka inicijativa svih nivoa rukovođenja i komandovanja čime je ublažavano pomanjkanje tehničkih sredstava veze;
- delegati CK KPJ, VŠ NOV i POJ i oficiri za vezu ostalih nivoa rukovođenja sa širokim ovlašćenjima, imali su minimalne zahteve u pogledu veza;
- zajedničko, jedinstveno korišćenje kurira i tehničkih sredstava veze za partijske i vojne potrebe, zatim za organe vlasti i druge potrebe;
- krajnje racionalno korišćenje veza (partijske, vojne, pa ostale potrebe) nametnuto ratnom praksom i potrebama rukovođenja.

NOR, čija se ogromna iskustva ugrađuju pri razrešavanju veza u KONO, ukazuje da se rukovođenje i komandovanje u ratu, naročito u težim uslovima odbrane zemlje, može obezbediti jedino zajedničkim i usklađenim korišćenjem svih raspoloživih kapaciteta veze u zemlji.

III - POSLERATNI RAZVOJ SISTEMA VEZA OS

Na kraju NOR-a rod veze su sačinjavali: 7 brigada veze armija i MNO, 40 bataljona veze divizija, 3 linijska bataljona, oko 120 četa veze brigada, oko 360 vodova veze bataljona, 28 vodova veze vojnih područja, oficirska škola, 48 kurseva za podoficire veze i glavno skladište za vezu. U tim jedinicama-ustanovama bilo

je oko 30.000 raznih uređaja veze (od toga oko 85% zaplenjenih od neprijatelja) i oko 35.000 ljudi.

To su bile snage s kojima je istovremeno trebalo obezbediti: veze rukovođenja i komandovanja JA i mirnodopski razvoj i izgradnju veza.

Veze su se u posleratnom periodu razvijale u skladu sa razvojem, organizacionim usavršavanjem i modernizacijom OS a, pre svega rukovođenja i komandovanja u JA, odnosno JNA, stanjem i razvojem veza u zemlji (PTT i drugih sistema) i razvojem domaće industrije, naročito elektronske. S tim u vezi razmatraćemo razvoj veza u godinama neposredno posle rata, zatim svakih deset godina.

Period 1945 - 1950. godine. Neposredno posle rata, kao i u ratu, veze u zemlji su u pogledu upotrebe bile zajedničke. Karakteristike toga perioda su: zajedničkim snagama obnova porušenih veza, pre svega, stalnih vazdušnih žičnih linija, tada jedinih spojnih puteva; osposobljavanje zatečenih telefonskih centrala i drugih tehničkih sredstava, i puštanje u rad minimalnih kapaciteta; neznatna izgradnja novih kapaciteta, raznovrsnost tehničkih sredstava i korišćenje veza prvenstveno, za potrebe JNA, bezbednosti i obnove zemlje, pa tek onda za ostale potrebe. Zbog nemogućnosti JPTT da zadovolji potrebe brzog privrednog razvoja i korisnika veza, dolazi iz objektivnih razloga, do početka stvaranja namenskih veza izvan JPTT.

U to vreme su učinjeni znatni napori da se stalnim vazdušnim linijama povežu sve naše najviše komande i republike i pokrajine, jer su spojni putevi JPTT sistema bili skoro potpuno uništeni. Građevinsko-linijske i druge jedinice dale su pun doprinos izgradnji žičnih veza ne samo u JNA, već i šire.

Ovaj period karakteriše i primena višekanalnih telefonskih uređaja frekvencija nosilaca na pravcima prema Zagrebu, Sarajevu, Nišu, Splitu i Novom Sadu, čime je počelo višestruko i ekonomičnije korišćenje žičnih linija.

Tih prvih posleratnih godina (1946. i 1947.) kupljena je u inostranstvu izvesna količina VF radio-uređaja male i srednje snage, višekanalnih telefonskih i telegrafskih uređaja i teleprinter. To je, sa uređajima veze iz NOR-a, činilo početnu materijalnu bazu (između ostalog oko 200 telefonskih uređaja noseće frekvencije i 215 teleprinter) od koje je počela izgradnja sistema veza OS.

U tom vremenu donete su za dalji razvoj veza, tri značajne odluke: prva, o redovnom školovanju kadra veze i grane veze tehničke službe (učilište veze osnovano je avgusta 1945. god.); druga o osnivanju Vojnotehničkog instituta veze, i treća, o osnivanju radionice veze br. 150 koja je bila preteča današnjih visoko razvijenih remontnih zavoda i radionica veze kao i nekih preduzeća za proizvodnju pribora i opreme za vezu.

Kada se te odluke danas analiziraju, zaključak je da su one imale presudni značaj za oslanjanje na vlastite snage i u oblasti veza. To su celokupni razvoj veza i svi kasniji događaji potvrdili. Primenjujući te odluke do danas, razvijen je sistem školovanja vojnih kadrova veze, mnoge naučne, razvojne i proizvodne organizacije i remontni kapaciteti na savremenom nivou.

Rod veze je u tom periodu činio napore da osposobi kadar za rukovođenje brojnom i, kako je već rečeno, raznovrsnom tehnikom veza. Jednovremeno je trebalo održavati veze i razvijati sistem veza za potrebe rukovođenja i komandovanja jedinicama i borbenim sistemima koji su se ubrzano razvijali. Tako je izgrađeno više centara veze i nekoliko desetina hiljada kilometara stalnih vazdušnih žičnih linija koje su spajale sedišta određenih komandi i pokrivalo operativno-strategijske i najvažnije taktičke pravce. Sem toga, 1948. godine proizvedeni su prvi domaći morze-aparati, poljska telefonska centrala malog kapaciteta i više hiljada telefonskih aparata.

Oko 1950. godine, kada su iz poznatih razloga bili promenjeni izvori kupovine sredstava veze iz inostranstva, došlo je do zastoja u opremanju. Izlaz je nađen u delimičnoj preorijentaciji u kupovini sredstava u inostranstvu i, što je najvažnije, u čvrstoj orijentaciji da se u zemlji razvija elektronska industrija koja će proizvoditi i uređaje veze.

Period 1950 - 1960. godine. Ovo vremensko razdoblje karakterišu: proizvodnja opreme i sredstava veze u domaćim fabrikama; proširivanje radio-veza u pešadijskim, inženjerskim i drugim jedinicama; povećanje snage radio-uređaja (400) na višim komandnim stepenima i uvođenje radio-teleprinterskih uređaja; početak uvođenja radio-relejne veze, što je kvalitetan skok u vezama OS; znatno povećanje propusne moći sistema veza i stvaranje uslova za integraciju radio-relejnih i žičnih veza OS.

U tom razdoblju upotrebljeni su višekanalni telefonski i telegrafski uređaji do komandi divizija, brigada i pukova. Izgrađeno je preko 3.000 km novih stalnih vazdušnih žičnih linija, a remontovano oko 600 km.

Značajna i veoma korisna odluka iz tog perioda je orijentacija na tranzistorizovanu tehniku. Time je »preskočena« faza minijaturnih i subminijaturnih radio-cevi što je, sa tehnološkog stanovišta, bilo vrlo značajno.

U tim godinama počinje formiranje jedinica za teritorijalne, odnosno stacionarne veze. Nastavljeno je i uređenje teritorije vezama, odnosno izgradnja infrastrukture sistema veza OS, pretežno samostalno a manjim delom i zajedno sa ostalim sistemima u zemlji.

Izgradnjom stacionarnog dela sistema veza započela je nova faza razvoja sistema veza OS. Ovakvim konceptijskim rešenjem jedinice veze operativnih sastava OS postaju pokretljivije, jer se smanjuju na račun teritorijalnih (stacionarnih) jedinica koje obezbeđuju radio-relejne i žične veze na teritorijalnom principu.

Vreme između 1950. do 1960. godine je najteži period posleratnog razvoja naših veza. Ispunjeno je naporima za savlađivanje ogromnih teškoća i novih zadataka. Potrebe rukovođenja i komandovanja povećavale su se i zaoštravale (setimo se situacije na našim granicama pedesetih godina). Neki izvori, na koje se računalo, otkazali su, dobar deo sredstava je ostao bez rezervnih delova, održavanje se komplikovalo. U takvim uslovima za dalji razvoj veze bila su presudna opredeljenja da se ubrza školovanje kadra roda i grane veze tehničke službe - oficira, mladih oficira, kvalifikovanih radnika, tehničara i inženjera, i da se što više razvija domaća industrija vojnih sredstava veze, najpre najmasovnijih a kasnije i ostalih, odnosno profesionalna elektronika. Taj pionirski period organizovanja, istraživanja i razvoja vlastitim snagama urodio je uspešno konstrukcijama i proizvodnjom određenih SRT što je, za to vreme, bio vanredan uspeh naše nauke, privrede i OS.

Period 1960 - 1970. godine. Raniji napori u ovom periodu daju vidne rezultate. Sistem veza JNA kvantitativno i kvalitativno narasta i sve je pouzdaniji činilac rukovođenja i komandovanja a kao rod vojske u svemu prati i odražava nivo tadašnjeg stepena razvoja naših OS. Konkretnije, u tom vremenu su naročito:

- dalje razrađeni doktrina veze i taktika upotrebe roda i uopšte sistema veze. Na toj liniji određenije je obezbeđeno jedinstvo veza u JNA i definisan sistem veza OS i način njihovog korišćenja za potrebe JNA i OS; aktuelizirana je inicijativa o jedinstvu sistema veza u SFRJ i utvrđivanje puta realizacije;
- pri kraju perioda započeo je snažan razvoj veza u Teritorijalnoj odbrani, kao komponenti OS;
- izdata su mnoga taktička i tehnička pravila, uputstva, priručnici; to je, u tom pogledu bio mnogo plodniji period u odnosu na ranije;
- uvedena je brojna i raznovrsna tehnika u JNA, proširenaje mreža prenosnih sistema i stalno su rasli ukupni kapaciteti i svake vrste veze ponaosob. Naročito su se razvile i dobile punu afirmaciju radio-relejne veze - istina to su bili malokanalni i pretežno pokretni sistemi. U to vreme se usvaja perspektivni plan izgradnje i višekanalne radio-relejne veze uređajima domaće proizvodnje i osloncem na sistem otpornih objekata i pokretnih stanica - centara. To je imalo presudan značaj za dalji razvoj te vrste veze u JNA, odnosno OS;
- domaći instituti i industrija ovladavaju razvojem i proizvodnjom mnogih sredstava veze i drugih elektronskih sredstava tako da je JNA krajem tog i početkom narednog perioda bila opremljena sa oko 70-80% sredstava veze iz do-

maće proizvodnje. Istina, neka od tih sredstava, po koncepciji a naročito po tehnologiji proizvodnje, nisu spadala u vrhunske domete tadašnje elektronike u svetu. Bez obzira na to, to je vanredan uspeh domaćih snaga jer se zemlja sve više oslobađala uvoza i zavisnosti od inostranstva a JNA je dobila vrlo efikasna, funkcionalna i upotrebljiva sredstva i sisteme veza;

- posvećuje se sve veća pažnja opštem, vojnom i tehničko-stručnom obrazovanju idejno-politički opredeljenih i svesnih kadrova veze, kao našoj najvećoj vrednosti. Stoga je dalje usavršavano i školovanje kadrova u skladu sa razvojem ukupnog vojnog školskog sistema;
- obuka i vaspitanje vojnika, jedinica i organa veze, i to ne samo aktivnog već i rezervnog sastava ratne armije, sve su više u centru pažnje svih komandi;
- u pogledu organizacije i formacije rod veze prati promene u JNA ali doživljava i neke unutrašnje: formiranje jedinica za stacionarni (teritorijalni) deo sistema veza; kriptozastita informacija ulazi u sastav roda veze; iz roda se izdvaja grana veze tehničke službe i u organizacijskom i svakom drugom pogledu ulazi u jedinstvenu tehničku službu KoV-a odnosno JNA, započinje proces spajanja srodnih specijalnosti što je rezultiralo univerzalnijim poslužiocima sredstava i njihovim manjim brojem po stanici, odnosno osnovnoj jedinici u sistemu veza; formiraju se rezervne jedinice veze na određenim nivoima komandovanja;
- pokrenuto je preko 150 istraživačkih i razvojnih zadataka, stoje ogroman broj i moguće gaje savladati samo krajnjim naporima odgovarajućih vojnih i civilnih stručnih institucija i kadrova. To je period sve veće orijentacije na uključivanje civilnih stručnjaka i institucija za elektroniku u vojne istraživačke i razvojne programe veze. Rezultat su mnoga nova sredstva i njihova predaja u proizvodnju;
- povećana novčana ulaganja ne samo u razvoj, već posebno, u nabavku sredstava ratne tehnike veze. Realizacija planova opremanja u finansijskom pogledu i fizičkom obimu proizvodnje rasla je iz godine u godinu, naročito od 1965. godine. Time je obezbeđena urednija popuna, naročito JNA, osnovnim sredstvima koja su prispevala iz domaće proizvodnje a delom i iz uvoza;
- nastavljen je proces izgradnje infrastrukture sistema rukovođenja, komandovanja i veze, odnosno uređenja teritorije i usvojeni su određeni perspektivni programi iz te oblasti.

Dakle, to je period još intenzivnijeg opremanja roda veze, razvoja sistema veza OS i kvantitativnih i kvalitativnih promena u vezama OS u skladu sa ukupnim potrebama JNA, odnosno OS i KONO.

U periodu posle 1970. godine nastavlja se još snažnije dotadašnji trend razvoja veza. Ranije uloženi naučni napor i novčana sredstva rezultiraju ubrzanom popunom OS sredstvima veze. Postignuti nivo razvoja sistema veza OS, omogućava nadgradnju a dalji razvoj OS i primena KONO nameću delatnosti čiji je cilj da veze još više prilagode potrebama sistema rukovođenja odbranom zemlje i rukovođenja i komandovanja OS i duhu strategije oružane borbe.

Da bi se to ostvarilo, logično je i jedino ispravno daje osnovno polazište daljeg razvoja veza bila i ostala koncepcija opštenarodne odbrane, sistem rukovođenja odbranom zemlje i rukovođenja i komandovanja oružanim snagama i upotreba svih borbenih sistema. Stoga se u tom vremenu stalno dograđuju i usavršavaju koncepcijske postavke daljeg razvoja veza OS, kao i koncepcija ONO i sistem rukovođenja i komandovanja odbranom zemlje i njenim OS. Pri tome se maksimalno koriste iskustva iz NOR-a i uzimaju u obzir savremena dostignuća tehnike i trendovi daljega razvoja vojnih telekomunikacija.

Među najvažnije postavke daljega razvoja veza početkom sedamdesetih godina spadaju usvojena *doktrinarna opredeljenja*. Prva postavka utvrđuje daje sistem veza OS deo sistema veza Jugoslavije i, kao jedan od njegovih podsistema, treba da se razvija zavisno od njega i u skladu sa njim. Druga je: potrebe rukovođenja odbranom zemlje i komandovanja oružanim snagama, naročito u vanrednim uslovima i u ratu, mogu biti zadovoljene samo korišćenjem celokupne infrastrukture sistema veza Jugoslavije s tim što rukovođenje odbranom zemlje

i oružane snage imaju prioritet u korišćenju sistema i popuni sredstvima veze iz popisa. Te dve postavke bitno opredeljuju pravce razvoja veza u zemlji, posebno u OS i njihovu pripremu za rat. One proizilaze iz činjenice da bi, agresijom nametnuti rat, vodili na svojoj teritoriji svim snagama i sredstvima zemlje. Stoga, sve što izgradimo dobro će doći u vanrednim uslovima u ratu, pod uslovom da se poštuju propisani i prihvaćeni uslovi zaštite i drugi uslovi pri izgradnji sistema veza u zemlji.

Sledeća doktrinarna postavka je da su veze u oružanim snagama jedinstven sistem za sve rodove, vidove i obe komponente OS. To podrazumeva tačno definisane taktičke kriterije i tehničke performanse uređaja i sistema veze koji se primenjuju u JNA i TO. Na taj način se, pored ostalog, obezbeđuje tehničko-eksploataciono jedinstvo, odnosno veze komandovanja, sadejstva, saradnje, koordinacije, javljanja i obaveštavanja svim subjektima oružane borbe i otpora na pravcima, zonama, vojištima i na ratištu, odnosno na jugoslovenskom prostoru i svakom njegovom delu.

Ne manje značajne postavke su: da sredstva veze i sisteme za potrebe JNA treba razvijati tako da budu prihvaćeni od DPZ i ostalih subjekata odbrane u jugoslovenskim okvirima, naravno u granicama njihovih mogućnosti i potreba; da razvoj svih sistema, podsistema i sredstava veze pojedinih imalaca (korisnika) izvan JNA treba uskladiti sa namenom i zadatkom odgovarajućih struktura u ratu, i da sistem identifikacije, kriptozastite, informacija i protivielektronskog obezbeđenja veza treba da se zasnivaju na zajedničkim osnovama za sve sisteme i korisnike veza u zemlji.

Navedene i druge postavke pretpostavljaju i podrazumevaju da se ulaganja u istraživanja, razvoj i proizvodnju sredstava - sistema i izgradnju infrastrukture veza usaglašavaju i koordiniraju radi postizanja maksimalnih efekata u kvalitetu uređaja i proizvodnji, vremenu dobijanja uređaja i ekonomičnosti proizvodnje.

Sistem veza oružanih snaga je kombinacija pokretnih i stacionarnih (polustacionarnih) delova otpornih na borbena, elektronska i druga dejstva agresora. Pokretni deo se razvija u svim jedinicama, komandama i štabovima JNA i TO. Bez obzira na stepen razvijenosti infrastrukture i stacionarnog dela i obima njihovog korišćenja u JNA i TO, naročito za strategijsku i operativno-strategijsku komande, pokretni centri i pokretna sredstva veze neophodan su i integralni deo svake komande (štaba) borbenog sistema i mnogih borbenih sredstava.

Jedno od konkretnih polazišta izgradnje veza jeste i usklađivanje borbene gotovosti sistema veza sa stepenom borbene gotovosti komandi. Oni neprekidno rade ili se pripremaju tako da mogu, u slučaju potrebe, trenutno stupiti u dejstvo. Taj zahtev je rezultat određenih potreba i podrazumeva odgovarajuće tehničke, organizacijske, kadrovske i radne preduslove.

Polazeći od tih postavki, u sedamdesetim godinama su uloženi posebni napor u stvaranje jedinstva sistema veza u zemlji i pripreme toga sistema - kao celine i podsistema za vanredne i ratne uslove. Na tim poslovima su se angažovali, pored JNA, i svi ostali subjekti - radne organizacije i njihove zajednice, DPZ, DPO i ostali. U tim aktivnostima posebno mesto zauzima savetovanje o pripremljenosti veza za vanredne uslove januara 1975. godine.

Rezultat zajedničkih napora i rada su:

- zakonodavno-pravno uređivanje oblasti veza (odgovarajuće odredbe o vezama u Ustavu SFRJ iz 1974. god., Zakon o osnovama sistema veza iz 1974. god., kojim se prvi put u našoj zemlji zakonom uređuje oblast veza, zatim odredbe u Zakonu o narodnoj odbrani i nizu podzakonskih propisa, kao i u ostalim dokumentima);
- usvajanje ocene da veze u KONO imaju strategijski značaj zatim osnova jedinstvenog sistema veza u miru i ratu i pravaca razvoja sistema veza Jugoslavije;

- usaglašavanje i verifikacija stavova o jedinstvu veza u Jugoslaviji koje se ostvaruje povezanošću svih, odnosno odgovarajućih sistema veza koji postoje u SFRJ. Utvrđeno je da to jedinstvo treba zasnivati na: (1) zajedničkim osnovama planiranja i izgradnje, naročito prenosnih sistema; (2) zajedničkim tehničkim normama; (3) jedinstvenim pravilima za prenos saopštenja; (4) jedinstvenoj zaštiti veza i informacija (protivelektronska zaštita, kriptozastita i znaci identifikacije);

- usvojeni programi izgradnje mreže podzemnih i podvodnih kablova. Konceptija mreže polazi, pored ostalog, od uslova rada veza i potreba OS i ostalih subjekata u ratu, i od nužnosti da to bude savremen prenosni sistem u sadašnjem i budućem vremenu (digitalni prenos i komutacija, svetlo vodi i dr.). Ova mreža se izgrađuje udruženim sredstvima radnih organizacija JPTT, društveno-političkih zajednica i SSNO-a.

Neke od karakteristika razvoja veza OS u ovom periodu su:

- vrlo intenzivan razvoj i izgradnja radio-relejnih veza. Zbog izrazitog značaja za ONO, u finansiranje izgradnje programa uključena je, na osnovu zakona iz 1979/80. god., i federacija;

- kvantitativni i kvalitativni rast radio-veza (proširivanje do vodova i dela odeljenja u jedinicama rodova KoV-a; razvoj radio-telefonske mreže, da^e povećanje snage i šira upotreba radio-teleprintera; ugradnja uređaja u određene objekte - pokretne i stacionarne; šira primena radio-veza u tekućem saobraćaju; organizacijske promene i dr.);

- početak automatizacije saobraćaja, naročito telefonskog, primenom i ugradnjom novog sistema stacionarnih i pokretnih telefonskih centrala. Tu su i integrisano korišćenje različitih prenosnih sistema i njihovo međusobno povezivanje, naročito radio-relejnih i žičnih, i značajno proširen telefonski saobraćaj;

- nagli rast primene tehničkih sredstava za kriptozastitu informacija, te kvantitativni i kvalitativni rast zaštite veza i informacija;

- dugoročni program izgradnje pokretnih centara veze znatno funkcionalnijih, ekonomičnijih i otpornih u odnosu na prethodna rešenja;

- popuna jedinica novim količinama sredstava veze stalno je u porastu, pre svega iz domaćih izvora. Međutim, zbog naglo naraslih potreba OS, ti domaći izvori su bili nedovoljni, odnosno spori, pa je kupljena u inostranstvu određena količina nekih kvalitetnih uređaja;

- uređenje teritorije vezama izgradnjom infrastrukture je u stalnom usponu i po obimu i po kvalitetu.

Ukupni materijalni razvoj roda praćenje odgovarajućim školovanjem a broj pitomaca i slušalaca povećan je na svim nivoima školovanja. U posleratnom periodu obučeno je oko 600.000 vojnika raznih specijalnosti od kojih su mnoge upotrebljive u privredi zemlje a u vojnim školama oko 40.000 aktivnih i rezervnih vojnih starešina i stručnjaka veze. Zatim, tu su značajne promene u programima obuke i vaspitanja vojnika i jedinica; radikalno je poboljšana nastavno-materijalna baza u školama i trupci.

I u oblasti organizacije i formacije, rod veze je napredovao i usavršavan je. Pored ostalog, formirane su jedinice za stacionarne veze i taj se deo potpuno afirmisao i pokazao svu ispravnost orijentacije iz šezdesetih godina. Naročito je u redovnim i vanrednim situacijama pokazao punu vrednost jer je podneo najveći deo saobraćaja JNA i TO, služio kao sigurna baza proširivanju veza pokretnim i drugim sredstvima u skladu sa potrebama raznih korisnika u konkretnim situacijama i bio »spoj« podistema veza OS sa ostalim podsystemima sistema veza Jugoslavije.

Racionalizacija formacija jedinica veze je nastavljena: nove vrste sredstava veze i ceo sistem veza koji se iz dana u dan širio, prihvaćeni su i pokriveni bez povećanja brojnog stanja ljudstva, naprotiv, lagano se smanjivao; osnovnim školovanjem i putem kurseva osposobljavano je ljudstvo, naročito mlađi oficiri, za više specijalnosti, što je dalo određene efekte i u pogledu smanjenja roda; sličnog efekta je i uvođenje novina u pokretne centre veze i njihove systemske je-

dinice. Međutim, sve to nije dalo željen učinak u smanjenju brojnog stanja pripadnika roda veze, naročito u JNA. Stoga su izrađene odgovarajuće studije koje su rezultirale sistemskim rešenjima čijom se realizacijom u perspektivi postiže optimalan odnos roda veze sa ostalim rodovima i službama JNA i TO, zatim odnos čovek /tehničko sredstvo i kapacitet - kanal veze/ korisnici veza.

Još dve oblasti su u ovom periodu bile predmet veoma intenzivnog i napornog rada. To su naučno istraživački rad i osavremenjavanje tehničko-tehnološke baze razvoja i proizvodnje uređaja u zemlji.

U oblasti NIR-a glavno mesto su zauzeli istraživački programi čiji je cilj da ponude sisteme veza vrlo perspektivne po operativno-taktičkoj koncepciji i tehničko-tehnološkoj realizaciji. Tu je, između ostalog, došla do snažnog izraza već ranija ideja razvoja sistema veza na bazi digitalne tehnike, odnosno digitalni integrisani sistem komunikacija. Istraživanjima su obuhvaćene i sve ostale oblasti tehnike veza, budućih prenosa i zaštite informacija. Tom osnovnom trendu podređen je i razvoj sredstava i sistema veze. Naravno, razvoj sredstava u analognoj tehnici, koji je bio u toku nastavljen je nakon određene selekcije ali su dati i dopunski zadaci da se nađu rešenja koja će omogućiti ekonomičan prelaz sa analogne na digitalnu tehniku. Pri tome valja voditi računa o realnim materijalno-tehničkim, tehnološkim i drugim mogućnostima naše zemlje i o uslovima njene odbrane i vođenja oružane borbe. Pored toga, pokrenut je i razvoj novih familija radio-sistema.

Analize su pokazale daje podrška osavremenjavanju domaće profesionalne elektronike neophodna a razvoj bazičnih tehnologija i proizvodnja sastavnih delova i komponenti u zemlji i supstitucija njihovog uvoza imperativ daljeg razvoja savremene elektronike u zemlji. Polazeći od toga, omogućena je kupovina licenci za nekoliko sredstva veze i, što je posebno važno, organizacijski, novčano i na druge načine inicirane su značajne snage izvan OS na zajedničkom razvijanju bazičnih tehnologija i sastavnih delova u zemlji. Vrednost takve politike prihvaćene i usvojene u naučnim, istraživačkim, razvojnim i proizvodnim organizacijama u društvu već se potvrdila nizom značajnih rezultata. Usvojeni programi kao i predstojeći i dalje će to potvrđivati jer iza njih stoje kvalifikovane stručne snage, određena materijalna i novčana sredstva. Naravno, ovde se podrazumeva i neophodna koordinacija za primenu tih rezultata u svim odgovarajućim sistemima OS i šire.

Prema tome, ovaj vremenski period se može okarakterisati: usvajanjem doktrinarnih postavki i perspektivnog razvoja sistema veza OS, borbom za popunu jedinica SRT veze (na kraju perioda oko 85% sredstava je domaće proizvodnje); traženjem racionalnije organizacije veze i, posebno roda veze; orijentacijom na istraživanja što savremenijeg perspektivnog sistema veza na bazi digitalne, mikroprocesorske i računarske tehnike; razvojem i osvajanjem u domaćoj proizvodnji bazičnih tehnologija, sastavnih delova i komponenata; osetnim razvojem stacionarnog dela sistema veza i uređenja teritorije vezama, i velikim naporima i određenim rezultatima na stvaranju (jedininstvenog) sistema veze Jugoslavije. U celini uzeto: sistem veza OS je zaokružen, snažno je narastao i afirmisao se u zemlji kao jedan od značajnih činilaca sistema veza ONO.

U ovom periodu sistemi veza JPTT i JRT i funkcionalni sistemi značajno su se razvili i pripremili za rad u ratu, odnosno za potrebe ONO.

IV - PERSPEKTIVNI RAZVOJ SISTEMA VEZA OS

Razvoj sistema veza OS u bližoj i daljoj perspektivi definišu:

- dalja razrada KONO i strategija oružane borbe;
 - modernizacija i dalji razvoj OS, kao i razvoji i usavršavanje ukupnog sistema ONO;
 - sistem rukovđenja ONO, sistem rukovođenja i komandovanja našim OS
- i dalja primena automatizovanih informacionih sistema;

- dostignuti nivo razvoja sistema veza Jugoslavije i njegovih podsistema, te sistema veza ONO i, posebno, sistema veza naših OS;
- stanje i realne mogućnosti materijalno-tehničke baze u zemlji (istraživački, razvojni i proizvodni kapaciteti, tehničko-tehnološki nivo proizvodnje);
- kadrovski potencijali u zemlji i posebno u OS (naučno-istraživački, razvojni i operativno-taktički) i stepen njihove osposobljenosti za predviđanja i ukla-panja u savremene i buduće tokove razvoja elektronike u svetu i zemlji i njihove primene u OS.

Pošto smo o uticaju većine ovih činilaca na sistem veza ukazivali, naročito u prethodnom periodu, sada ćemo se zadržati samo na sistemu rukovođenja i komandovanja. Jer, veza je jedna od njegovih funkcija, po nekim i značajan pod-sistem i pošto se u istom u određenoj meri sublimiraju svi ostali činioci. Otuda je činjenica da, pre svega, sistem rukovođenja i komandovanja određuje obim veza (veza je širi pojam od roda veze) i brojno stanje roda veze čime presudno utiče na njihov perspektivni razvoj u celini i na svakom nivou rukovođenja i komandovanja posebno. Taj uticaj, pored ostalih, čine:

Prvo, broj rukovodećih činilaca, odnosno komandnih mesta, njihova uloga i tehnologija unutrašnjeg rada, sistem, obim i vrsta komuniciranja po »vertikali« i »horizontali«, stepen tajnosti informacija i si.

Analize pokazuju da mehanizam rukovođenja ONO u razmerama Jugosla-vije sačinjavaju nekoliko desetina hiljada punktova (na teritoriji jedne opštine može ih biti 10-15) u kojima se prikupljaju informacije, ceni situacija predlažu i donose odluke i koji se staraju o njihovoj realizaciji.

Svi ti činioci u okviru svake DPZ, odnosno pravca ili zone dejstva, vojišta i ratišta imaju potrebe za informacijama: »odozdo prema gore« (stanje na terenu i u potčinjenim organima, organizacijama, jedinicama, punktovima); »odozgo prema dole« - slanje i prijem informacija, uključujući naređenja, zapovesti i iz-veštaje; po »horizontali« - sadejstvo, saradnja, koordinacija, usmeravanje, oba-veštavanje i uzbunjivanje - prijem podataka o vazdušnoj, nuklearnoj i ostalim opasnostima iz izvora vlastitog osmatračkog sistema i sistema širih DPZ, odnos-no organa i organizacija, te uzbunjivanje stanovništva i svih ostalih subjekata odbrane na svojoj pa i susednoj teritoriji.

Drugo, suština stalne borbene gotovosti komandi, štabova, borbenih i dru-gih sistema, kao i postepenog ili naglog povećanja borbene gotovosti i neprekid-no funkcionisanje određenih sistema u OS i izvan njih. Pored ostaloga, borbena gotovost traži vrlo brzo reagovanje komandi - štabova, što znači potpun uvid u trenutnu situaciju, njenu procenu, odluku, njeno prenošenje izvršiocima i njihove aktivnosti. Pored obučenosti starešina, veza je jedan od uslova za to, koja, sto-ga, mora biti neprekidna, pouzdana, pravovremena i potpuna.

Treće, direktna zavisnost (možda i uslovljenost) efikasne upotrebe PVO, os-matračkih i nekih drugih borbenih sistema od urednog funkcionisanja automa-tizovanih informacionih sistema i pouzdanosti, brzine i još nekih kvaliteta sis-tema veza i sve veće »prodiranje« veza u »sitnije« i druge borbene sisteme.

Cetvrto, sve više neposrednih korisnika veza rukuje ne samo jednostavnim već i složenijim SRT veze (piloti, tenkisti, komandiri odeljenja, vodova i četa, ko-mandanti bataljona, pukova i druge komandne i štapske starešine, naročito tak-tičkih, rodovskih i združenih jedinica - sastava). Tako se veza značajno proširuje a komuniciranje se obavlja bez prisustva i neposrednog angažovanja pripadnika roda veze.

Ako se dodaju borbeni uslovi u kojima će raditi rukovođenje i komando-vanje i osetljivost sistema veza na borbena, elektronska i sva druga dejstva i efek-te (direktne i indirektne), očito je krajnje složena situacija u kojoj će se realno naći naše veze. Sistem rukovođenja ONO i sistem rukovođenja i komandovanja OS, može i sve će više tražiti da veza obezbedi:

- pravovremen prenos velike količine različitih informacija po liniji ruko-vođenja, komandovanja, sadejstva, saradnje, koordinacije, usmeravanje, obaveš-tavanja i uzbunjivanja između brojnih komandi, štabova i jedinica OS, DPZ, DPO

i svih ostalih sistema i subjekata odbrane u jugoslovenskim okvirima i na svakom delu naše državne teritorije čija će se lokacija vrlo često menjati - planski i prinudno;

- visok kvalitet i upotrebljivost prenetih informacija;
- brzu komutaciju kanala veze i informacija;
- kvalitetnu i brzu kriptozastitu svih vrsta informacija;
- otporan na dejstva agresora i fleksibilan sistem veza za najteže uslove borbenih dejstava, a posebno u uslovima protivelektronskih dejstava i efekata elektromagnetskog impulsa nuklearne eksplozije i drugih ometanja;
- visok stepen pokretljivosti veza, odnosno praćenja komandi štabova i neprekidnost veza svih korisnika;
- brzu detekciju, lociranje i otklanjanje kvarova, te rukovođenje sistemom veza.

Dalji razvoj, usavršavanje i modernizacija sistema rukovođenja i komandovanja (po nekima sistema upravljanja, rukovođenja i komandovanja) ONO i OS, sve veća potreba prenosa podataka i primene automatizovanih informacionih sistema nameće ozbiljne zahteve daljem modernizovanju sistema veza, koje je moguće postići samo krupnijim zahvatima u njihovim glavnim oblastima. Polazište je da hijerarhijski (po nadležnostima, »zvezdasti«) sistem veza, kako je sada pretežno organizovan i analogna tehnika nisu osnova budućih sistema veza. Dakle, moraju se ozbiljnije upotpuniti postojeća organizacijska rešenja i odlučno ići na zamenu zvezdastog rešetkastim sistemom veza na državnoj teritoriji i svakom njenom delu, jedinici JNA, TO, DPZ i drugde. To podrazumeva izgradnju sistema veza Jugoslavije i obezbeđenje jedinstva sistema veza u zemlji. Takav jedinstveni sistem veza u Jugoslaviji treba da bude:

- upotrebljiv u redovnim i vanrednim uslovima, i prilagođen potrebama rukovođenja odbranom zemlje u svim vrstama agresije, u konvencionalnim i nuklearnim uslovima, za sve vreme rata, u svim oblicima oružane borbe i u ostalim borbenim dejstvima;
- univerzalan u pogledu mogućnosti korišćenja u miru od zainteresovanih, a u ratu od bilo kojeg subjekta odbrane, odnosno od svih faktora opštenarodnog otpora;
- funkcionalno povezan i eksploatisan na teritoriji Jugoslavije i nižih DPZ, a u ratu i na prostoru ratišta, vojišta, područja, zona, rejona i pravaca, u obimu koji dopušta razvijenost pojedinih sistema, odnosno njihovih delova na dotičnoj teritoriji;
- realizovan kombinacijom raznih vrsta prenosnih puteva i sistema veza, što je, sa stanovišta otpornosti sistema, jedino ispravno rešenje; težište može biti na nekoj prostoriji ili u određenim borbenim situacijama na jednoj vrsti veze ili na određenom sistemu;
- zasnovan na zajedničkim osnovama fizičkog obezbeđenja, zaštite i održavanja, naročito spojnih puteva u ratu, i priprema za rad u vanrednim uslovima (stacionarni i pokretni elementi, rezerve i dr.);
- totalan po pripremljenosti i mogućnosti upotrebe celokupne infrastrukture i svih elektronskih sredstava veza za vanredne uslove;
- opremljen tehničkim sredstvima veze upotrebljivim, odnosno kompatibilnim u raznim strukturama društva i delovima OS;
- neprekidno pripremljen za vanredne uslove. Deo sistema treba stalno da bude u stanju maksimalne upotrebljivosti, a ostali deo dimenzioniran za ratne potrebe, i pripremljen za brz prelazak na rad u vanrednim uslovima. Treba obezbediti da gotovost sistema stalno narasta i da brzo prelazi iz nižeg u viši stepen pripravnosti;
- dovoljno racionalan i efikasan, tj. da uložena sredstva i napor društva u svaki pojedini sistem i u sistem veza Jugoslavije, daju odgovarajuće rezultate u kvantitetu i kvalitetu veza u miru i u vanrednim uslovima;
- organizovan na bazi krajnjeg poštovanja tehničkih normativa, koordinacija i sadejstava, ali i sa mogućnošću usmerenog rukovođenja pripremom, od-

ržavanjem i eksploatacijom veza u određenoj zoni, pravcu, vojištu i na privremeno zaposednutoj teritoriji. Potreba oružane borbe i drugih oblika otpora prioritetne su i čine osnovu planova i zadataka privrede i društvenih delatnosti u ratnim uslovima.

Na dobrom smo putu da se potpuno prevlada shvatanje da je jedinstveni sistem i jedinstvo veza u SFRJ potreba skoro isključivo vanrednih uslova i rata. Takva mišljenja su zanemarivala činjenicu daje veza (telekomunikacije) deo privredne delatnosti ijedna od funkcija društva. S toga stanovišta tri grupe činilaca upućuju da je jedinstvo veza ispravno posmatrati samo kao redovnu potrebu društva u miru i ratu. To su:

a) činiooci koji proizlaze iz društveno-ekonomskog i političkog sistema

SFRJ.

U privrednu delatnost zemlje veza je uključena trojako: kao privredna grana čije radne organizacije ostvaruju dohodak i uvećavaju ukupan dohodak sistema kojem pripadaju i društva; kao tehnički telekomunikacijski sistem veza je jedna od pretpostavki urednog funkcionisanja jedinstvenog tržišta, društvenog sistema ekonomskog informisanja, društvenog knjigovodstva, evidencije i statistike i, uopšte, povezivanja privrede, i veza je najveći potrošač proizvoda elektronike i, preko elektronske industrije, jedan od većih potrošača mnogih proizvoda ostalih industrija i korisnik građevinskih i drugih usluga.

U funkciji političkog sistema veza, najglobalnije, služi za: informisanje, obrazovanje i podizanje kulture stanovništva, komuniciranje i međusobno povezivanje DPZ, DPO, ostalih društveno-ekonomskih, političkih i stručnih organizacija, radnih organizacija i njihovih asocijacija i drugih činilaca društva;

b) tehnički i ekonomski faktori. U tehničke faktore spadaju: sve jača tendencija povezivanja tehnike i tehnologije u oblasti elektronskih sistema, bez obzira na »želje« imalaca sistema, i promene u elektronici koje su vrlo česte, složene a istraživanja i razvoj spori i traže brojne stručnjake i istraživače. Uz to, elektronika je sve više integralni deo najvećeg broja tehničkih uređaja i sistema. Sve to čini međuzavisnim čak i vodeće firme u svetu, pa je logično da tim putem moramo ići i mi u Jugoslaviji. Brojni su ekonomski faktori koji traže jedinstvo sistema veza jer ni jedan sistem sam za sebe ne može da zadovolji obim i kvalitet usluga, ne raspolaže dovoljnim brojem kadrova a »paralelna« ulaganja su skupa, itd;

c) činiooci bezbednosti i odbrane zemlje koji su veoma brojni kada se zna da su veze jedan od preduslova za uspešno i usklađeno funkcionisanje svih subjekata odbrane i rukovođenja odbranom zemlje. Dovoljno je reći daje blizu dvadeset glavnih borbenih i ostalih sistema koji jedinstveno funkcionišu na teritoriji SFRJ ili njenim delovima. Ako se tome doda i uticaj borbenih dejstava na veze, jasno je da samo jedinstveni i već opisani sistem veza ONO može zadovoljiti potrebe u vanrednim i ratnim uslovima.

Generalni prelaz sa hijerarhijskog i »zvezdastog« sistema veza u SFRJ i, posebno OS, na novi sistem podrazumevaju:

a) definisanje sistema veza ONO, njegove konfiguracije i funkcionisanja u miru (manji deo) i ratu (potreban obim) koji će zadovoljiti rukovođenje odbranom zemlje. Smatramo da on treba da se temelji na (jedinstvenom) sistemu veza Jugoslavije;

b) nastavljanje realizacije programa izgradnje sistema veza OS SFRJ na bazi digitalne, mikroprocesorske i računarske tehnike. Tu, između ostalih aktivnosti, spadaju:

- dalja razrada koncepcije integrisanog sistema komunikacija u strategijskom, operativnom i taktičkim razmerama. Tu moramo ostati čvrsto pri stavovima da koncepcija mora biti apsolutno naša: originalna i u svemu usklađena sa KONO, strategijom oružane borbe, sistemom rukovođenja i komandovanja OS, našim materijalno-tehničkim mogućnostima - sada i u perspektivi, i činjenicom da ćemo voditi odbrambeni rat na svojoj teritoriji. Iskustva stranih zemalja i armija treba koristiti ali nikako kopirati;

- intenziviranje istraživanja kako bi se što pre došlo do preostalih rešenja;
- nastavak razvoja i proizvodnje uređaja - sistema i proširivanje na preostale potrebne uređaje i sisteme;
- koordinacija sa aktivnostima u sistemu JPPT i ostalim kako bi se postojeći sistemi, naročito prenosni, i oni koji će se graditi osavremenili i izgradili što ekonomičnije i funkcionalnije za upotrebu u miru i ratu.

O vrednostima digitalnog prenosa korišćenjem mikroprocesora dosta je pisano a ocene su verifikovane. Ovde podsetimo:

- kvalitet prenosa informacija gotovo je nezavisan od međusobne udaljenosti i mesta nalaženja učesnika u vezi a digitalni prenos je »transparentan« za sve vrste informacija (signala);
 - jedinstvo prenosa i zaštite informacija u digitalnom obliku omogućava kvalitetniju, racionalniju i efikasniju organizaciju fcriptozaštite na svim nivoima komandovanja uz znatne uštede u materijalnom i ljudskom faktoru;
 - nova tehnika omogućava znatno veće brzine prenosa informacija i elektronsku automatsku komutaciju, što je značajno za efikasnost sistema veza u savremenim borbenim dejstvima. Primena računara za upravljanje tokovima informacija u elektronskoj komutaciji, obezbeđuje za čitav red veličine brži, tačniji i pouzdaniji prenos i racionalnije korišćenje kanala veze;
 - sistem veza formira se u obliku rešetke, nezavisno od borbenog rasporeda jedinica, gde su glavni elementi čvorišta veze - komutacioni centri, upravljani računarima, pomoću kojih se vrši komutacija svih vrsta informacija. Time se radikalno rešavaju »pokretljivost« sistema veza i »praćenje« komandi i štabova, odnosno korisnika. Sem toga, jedinice veze za pokretne centre operativnih jedinica moći će biti manjih sredstava i pokretljivije, jer će biti rasterećene sredstava za obezbeđenje spojnih puteva i komutaciju. One treba da imaju »samo uređaje za priključivanje - ulazak« u mrežu - rešetku. Na taj način norme za postavljanje i premeštanje pokretnih centara veze postaju optimalne, a uslovi za održavanje veze povoljniji nego u analognim sistemima veza;
 - u ovoj tehnici moguće je rešiti integraciju svih vrsta veza, kao i jedinstvo prenosa, zaštite i komutacije informacija (govor, tekst, crtež - slika, podaci itd.), te je očekivati reperkusije i na organizacijsko-formacijsku strukturu jedinica veze, odnosno na vrste specijalnosti u rodu veze;
 - rukovođenje i komandovanje sistemom veza i jedinicama veze korenito treba da se promeni. Iz posebnog centra treba da se obavlja planiranje i upravljanje sistemom veza, kontrola ukupnog saobraćaja - korišćenje kanala veze, funkcija održavanja sistema veza - identifikacija kvarova, i obrada podataka, uz pomoć računara. To podrazumeva centralizovane naredbe za: uključivanje ili isključivanje pojedinih spojnih puteva, komutacionih centara, raspodele frekvencija, ključeva za kriptozastitu, opravku i dr. Sve je to novi kvalitet u rukovođenju sistemom veza;
 - nova dimenzija svih savremenih ratova je protivelektronska borba, a biće još veća u budućnosti. Upravljanje i kontrola saobraćaja putem računara, mogućnosti menjanja frekvencija, automatskog biranja najkvalitetnijeg kanala i premeštanja komutacionih centara, automatska korekcija grešaka, veće brzine prenosa, kvalitetna kriptozastita i druge osobine čine ovaj integralni sistem veza otpornijim te se može očekivati njegovo uredno funkcionisanje i u uslovima intenzivnog elektronskog ometanja;
- c)u oblasti radio-veza treba:
- obezbediti korišćenje tehnoloških unapređenja radi boljeg i sigurnijeg prenosa informacija. Automatizovani informacioni sistemi rukovođenja i komandovanja zahtevaju prenos podataka. Pošto su u određenim situacijama, rešenja za to VF radio-veze, istraženi su uslovi za takvu vrstu komuniciranja. Za to

su, pre svega, neophodni odgovarajući modemi koji omogućavaju direktno povezivanje određenih uređaja (digitalni računar, teleprinter, vokoder, uređaj za telemetriju, faksimil ili drugi uređaji) sa VF radio-uređajem koji, sa svoje strane, moraju ispunjavati određene tehničke uslove (stabilnost frekvencija, snaga predajnika, fazna stabilnost i dr.);

- uzeti u obzir i sistem sa ekspanovanim (proširenim) spektrom signala («skakanje» po frekvenciji) za koji se očekuje da će naći mesto u sistemu veza. Takvi uređaji - sistemi trebalo bi da obezbede pouzdan prenos informacija uz visoke nivoe signala smetnji. To bi značajno povećalo otpornost radio-veza VF opsega na elektronsko izviđanje i ometanje.

Dakle, u radio-vezama treba vrlo uporno nastaviti i proširiti istraživanja, razvoj i proizvodnju sistema i familija uređaja koje su u toku i novih. Cilj je: dobiti znatno funkcionalnije i značajno poboljšanih operativno-taktičkih osobina radio-veze koje će biti upotrebljive samostalno ili kao podsistem budućeg sistema;

d) zaštita veza i informacija su obaveza koje se u budućnosti moraju neprekidno usavršavati i značajno popraviti, pored rečenog, uvođenjem novih sistema kriptozastite informacija, komprimirane (ubrzane) primopredaje informacije, mikroprocesora i svim drugim taktičkim i tehničkim merama protiv elektronske zaštite veza;

e) budući sistem veza mora biti raspoloživ za primenu i svih ostalih novopojavljenih i otkrivenih tehnika i sistema prenosa, komutacije i zaštite (digitalizovani kablovi, svetlo vodi i dr.) i treba da vodi računa o novim idejama i trendovima razvoja sistema (integracija telekomunikacija, automatike i informatike - telematika);

f) paralelno sa izučavanjem i uvođenjem digitalne i mikroprocesorske tehnike, neophodno je dograđivati i usavršavati postojeći sistem zasnovan poglavito na analognoj tehnici i obezbediti njegovo uredno funkcionisanje. To se može postići: visokim stepenom obučenosti ljudstva, održavanjem uređaja - sistema, optimalnim korišćenjem svih vrsta veza u OS i zemlji i na druge načine. S tim u vezi podrazumeva se nastavak izgradnje mreže podzemnih i podvodnih kablova, radio-relejne mreže i njihovog međusobnog povezivanja, zatim proširenje mreže prenosnih sistema do mesnih zajednica i na prigraničnom i brdskoplaninskom području Jugoslavije.

Navodimo rezime osnovnih sistema veza OS SFRJ u budućnosti:

a) ukupni raspoloživi kapaciteti sistema veza treba da budu na raspolaganju svim učesnicima priključenim u mrežu sistema, za razliku od današnjeg sistema, gde svaka veza ima zasebna sredstva ili kanale veze, pa i korisnika;

b) pronalaženje učesnika - korisnika u mreži metodom »zasićenja spojnih puteva« ili pretraživanjem, treba da omogući korišćenje alternativnih i obilaznih kanala veze. Zato bi broj neuspostavljenih veza bio zanemarljivo mali;

c) za uspostavljanje veze između učesnika neće biti potrebno poznavati njihovo mesto lociranja, niti da li je učesnik u mestu ili pokretu. Jedinu uslovu da se učesnik priključi u mrežu sistema;

d) rešetkasta struktura budućeg sistema veza obezbeđivaće visok stepen otpornosti i fleksibilnosti, jer prestanak rada jednog ili više čvorišta veze ne treba da znači prestanak funkcionisanja sistema. Pokretna čvorišta veze kojima se, po potrebi, može intervenisati, doprinela bi efikasnom funkcionisanju sistema veza;

e) budući sistem veza treba jednako da tretira sve učesnike, ali i da obezbedi prioritet pojedinim učesnicima (komandant, OC, CVOJ i si.) koji će se automatski realizovati. Takvim načinom se obezbeđuje visok procenat iskorišćenja kanala veze, manji broj kanala između komandi i veći stepen zaštite jer učesnik koji ima prioritet dobija uvek drugi kanal;

f) veze za sadejstvo, saradnju, koordinaciju, usmeravanje, obaveštavanje i uzbunjivanje u uslovima borbenih dejstava rešavaće se efikasno a biće u mo-

gućnosti održavati veze između jedinica u zahvatu fronta, u sopstvenoj pozadini i na privremeno zaposednutoj teritoriji;

g) osnovu spojnih puteva budućeg sistema veza činiće radio-relejne i kablovske veze. U određenim zonama i vremenu težište može biti na radio-relejn timer vezama pošto one mogu prekriti teže prohodne oblasti i omogućiti prihvat jedinica u mrežu na svim operativno-taktičkim pravcima;

h) radio-teleprinterski sistemi velike snage i kurirske veze na savremenim prevoznim sredstvima, takođe će biti u upotrebi i imati vrlo značajno mesto u sistemu veza.

Ako se svemu doda mogućnost uvođenja i još nekih novih vrsta veze (npr. radio-troposketerskih) onda je očevitno kakve se perspektive pružaju u razvoju sistema veza usaglašenog sa budućim savremenim sistemom rukovođenja odb- ranom zemlje i, posebno, rukovođenja i komandovanja OS SFRJ.

Naučno-istraživački rad iz oblasti tehnike, razvoj i opremanje uređajima i sistemima veze OS, mora da prati naučno-istraživački rad iz oblasti ratne ves- tine, kako bi se sva tehničko-tehnološka dostignuća adekvatno primenila i ko- ristila u praksi.

Da bi se sve ovo obezbedilo neophodno je da vojno školstvo, obuka i ukup- no obrazovanje svih profila kadrova, prate trendove razvoja sistema veza, da bi u svim situacijama imali potreban znanjem naoružan, stručni kadar. To stoga, jer obućenost i ljudski faktor ostaju primarni činioci savremenih i budućih bor- benih dejstava.

U zaključku ističemo: veze u OS SFRJ su prošle slavni put razvoja naših oru- žanih snaga od 1941. do 1980. godine rukovođenih velikim idejama rata i revo- lucije, KPJ odnosno SKJ i, posebno, maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita, našeg vrhovnog komandanta. Sve što je ugrađeno u stvaranje i razvoj JNA, odnosno OS ugrađeno je i u rod veze i ukupan sistem veza OS. Bez obzira na oskudicu i teškoće, veze su, zahvaljujući sistemu rukovođenja i komandovanja i kvalite- tima kadra veze, u svakoj situaciji zadovoljile osnovne potrebe rukovođenja i ko- mandovanja našim OS. Tako je bilo: u prvoj ustaničkoj, 1941. godini, na Sutjesci 1943. godine, u završnim operacijama za oslobođenje zemlje 1945. godine, u ne- mirnim prvim posleratnim godinama, zatim 1948 - 1953. godine, 1956. i 1968 go- dine i u svim ostalim periodima zaoštrene situacije u svetu, Evropi, Mediteranu i na Balkanu.

Potpuno smo sigurni da postojeći sistem veza OS može sasvim uspešno obezbediti veze našem rukovođenju i komandovanju u svim situacijama, uklju- čujući i eventualnu agresiju na našu zemlju. To što tražimo i idemo na uvođenje sistema novih i boljih tehničko-taktičkih mogućnosti ne znači da je imajući sis- tem nemoćan, već samo dalju nadogradnju i modernizaciju postojećeg veoma solidnog sistema veza OS. Time će se doprineti modernizaciji OS SFRJ, jaćanju odbrane zemlje i spremnosti da stanemo »na branik naše slobode kao i pre 40 godina, a onaj ko nas pokuša skrenuti s našega puta doživće poraz veći od ono- ga koji smo zadali neprijatelju u našem oslobodilaćkom ratu« (general armije N. Ljubićić, Graćac, »Narodna armija« 30. jul 1981. godine).

Iskustvo iz našega rata i revolucije kao i posleratni period uće nas daje tak- tičko-tehničko osposobljavanje idejno ćvrsto opredeljenih i u program našega SKJ ćvrsto ubeđenih kadrova, glavna poluga modernizacije i daljeg razvoja na- ših veza u okviru OS Titove socijalistićke samoupravne Jugoslavije, zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.

VEZA - DEO STVARALAŠTVA DRUGA TITA

Kao što ni jedna druga oblast stvaralaštva u ratnom i posleratnom periodu u nas, tako i razvoj veza nije ostala bez vizionarskog, akcionog i neposrednog uticaja druga Tita. O toj osobenoj crti velikog vojskovođe, državnika, političara i iznad sveg velikog čoveka i sina svih naših naroda ponajbolje se izrazio drug Edvard Kardelj: »... On je izneo prve elemente o ulozi i strukturi, politici i metodama rada KPJ, koja je u kasnijim godinama postupno sazrevala, pobjeđivala i dobijala sve kompletnije dimenzije«. (»Nin« br. 1363).

Otuda, i nije slučajno što u tim ranim ali uvek značajnim i aktuelnim uputama o metodama rada Partije nalazimo i prve pokazatelje Titovog vizionarskog odnosa prema danas savremenom sistemu komunikacija i veza. Još 1928. godine, noću između 25. i 26. februara, na mesnoj konferenciji zagrebačke partijske organizacije drug Tito je sažeto odslikao postojeće stanje: »Organizaciona tehnika Mjesnog komiteta nije na visini, veze su slabe ili nikakve, ne funkcioniše raspodjela ilegalnog propagandističkog materijala, rezolucije sa viših foruma ne stižu do rejonu, političko prosvječivanje partijske mase je zanemareno«.

Da bi se organizovano moglo pristupiti otklanjanju nedostatka i omasovljavanju demoralizovanog pokreta trebalo je stvoriti nove kadrove, uspostaviti prekinute veze sa masama, izgraditi razorenu organizacionu tehniku, pokrenuti partijsku legalnu i ilegalnu štampu, organizovati partijske škole i političke kurseve. U svemu tome prepoznajemo Titove originalne misli o ulozi komunikacija i veza u radu Partije u to vreme. Ovi stavovi počivaju na principima koji su vredni i danas. To su bili zadaci koje je Tito namenio vezi u daljem revolucionarnom razvoju Partije.

Stoga nam ostaje krupan zadatak da nastojimo pronaći sve one momente u revolucionarnom delu druga Tita, koji govore o njegovom doslednom i neposrednom radu na stvaranju sistema veza i stalnoj brizi da odluke budu blagovremeno prenete onom kome su namenjene, da pratimo na koji način je stvarao efikasnu i za policiju neuhvatljivu mrežu signala, konspirativnih dogovora, nevidljivog prenošenja pisanih materijala preko kojih se postepeno razvijala svest, teorijski i praktično prokušana i jedinstvena u svojoj klasnoj i revolucionarnoj opredeljenosti. Iz ovog njegovog dela neodoljivo se nameće misao da za organizaciju veza iako značajna, nisu bila presudna tehnička sredstva, ovaj ili onaj telekomunikacijski sistem nego čovek, i da su se slabosti pojavljivale svuda tame dokle nije dopirala reč Partije i druga Tita. Vidimo sa koliko napora je stvoren tada jedino mogući sistem komunikacija i veza i pratimo njegov razvoj od 1928. godine do sudbonosnih dana ustanka, koji se ne bi ni mogao podići da nisu u tom periodu i ranije uspostavljene idejne veze. Bez poznavanja tih početnih inicijativa i stvaralaštva druga Tita, ne može se shvatiti celina njegovog uticaja na tok kasnijih događaja.

U Titovim stavovima prema čoveku i tehnici jasno se ističe daje zadatak tehnike da produži ljudska čula - da samo opredeljenje za neku ideju nije dovoljno, da se za sprovođenje treba boriti i znanjem i tehničkim sredstvima, da se moraju osvajati stalno novi putevi i kanali širenja ideja. Ideja mora biti preneti do ljudi da bi mogla preovladati u njihovoj svesti i tek tada postaje materijalna snaga.

Do sada nije mnogo pisano o Titovom doprinosu razvoju veza. Začeci te delatnosti datiraju još iz perioda konspiracije, u vreme kada je to bio osnovni preduslov bilo kakvog održavanja veza. Zato je razumljivo da je o tome sačuvano malo dokumenata. Veličina stvaralaštva druga Tita nije samo u tome što je on sam puno radio na vezama, nego što je njegov odnos prema vezi preneo na svoje najbliže saradnike. Tako je Boris Kidrič na tu temu još 1942. godine pisao: »Zbog

širokog razmaha masovnih veza koje ima naša Partija i zbog mnogobrojnih linija akcionog i političkog rada koji moraju da obavljaju naše partijske organizacije i njihovi funkcioneri u poslednje vreme osetno je oslabila naša partijska konspiracija«.

Zanimljivo je u jednom veoma značajnom periodu (1936-1937. godine) konsolidovanja Partije videti metode korišćenja nekih komunikacija i veza druga Tita.

Februar 1936.: dok je CK raspravljao o provalama, drug Tito preduzima mere da se pojača konspiracija u radu, promenjene su javke i pseudonimi. Za-uzet je stav da se o legalnim organizacijama i legalnim telima ne govori u materijalima ilegalne prirode, i obrnuto, da se što više direktiva prenosi putem legalnih formi ili preko legalne štampe.

Avgust 1936.: u Moskvi je odlučeno da Josip Broz Tito bude u najužem rukovodstvu KPJ, da odgovara za celokupan rad Partije u zemlji i da radi na pripremama uslova za prelazak i formiranje rukovodstava u zemlji. To je predstavljalo pobedu zahteva koji je drug Tito postavljao godinama. Tada su na savetovanju partijskog aktiva KPJ usvojene i odluke o putevima povezivanja, aktiviranja komunista u masama (sindikatu, masovnim organizacijama, raznim kulturnim i društvenim institucijama). Prihvaćen je proglas CK KPJ o Narodnom frontu.

Januar 1937.: Proglas o Narodnom frontu objavljen je tek u januaru u obliku Januarskog proglasa CK KPJ u »Proleteru«. I to je bila inicijativa druga Tita.

Drug Tito organizuje tad i savetovanje PK KP Slovenije. A o vezama govori u jednom pismu »... Pekić (Pokrajinski komitet) je kod njih čio i zdrav i ima veze sa svim mestima«. Zatim izdaje proglas »Protiv ratne opasnosti, protiv napada fašističke reakcije, za okupljanje svih demokratskih snaga u borbeni narodni front i u Jugoslaviji«.

Februar 1937: odlučeno je da se za Osnivački kongres KP Slovenije izradi legalan proglas i pismo članstvu.

Mart 1937: Tito u Zagrebu vodi razgovore sa predstavnicima partijske organizacije Srbije o saradnji komunista sa socijal-demokratima; upućuje pismo CK o hapšenjima u zemlji; formira rukovodstvo SKOJ-a za Hrvatsku; formira Centralnu omladinsku komisiju; putuje u Pariz gde nastavlja sa pisanjem izveštaja. Uputio je pismo drugovima na robiji i članak za list »Proleter« i zajedno sa Rodoljubom Colakovićem izrađuje »Plan za pojačanje legalne i polulegalne akcije solidarnosti sa Španijom u zehrlji«.

April 1937: Tito je podneo izveštaj na sednici CK KPJ i dao smernice preko kojih veza treba da se pošalju uputstva u pojedine krajeve zemlje. U isto vreme ostvaruje se akcija koju je započeo posle dolaska u zemlju i održan je osnivački kongres KP Slovenije.

Maj 1937: u Parizu je otvorena knjižara »Horizonti« kao glavni punkt za vezu jugoslovenskih komunista.

Sredina 1937. godine: Tito dolazi u zemlju sa zadatkom da pripremi i održi Osnivački kongres KP Hrvatske. Održana Pokrajinska konferencija KPJ za Crnu Goru.

Oktobar 1937: u Parizu Tito rukovodi sednicom CK. Kao član komisije za ispitivanje stanja među komunistima u sremskomitrovačkoj kaznionici i o stanju na robiji obaveštava Kominternu. Šalje instrukcije partijskom punktu u Zagrebu.

Novembar 1937: Tito je uputio pismo kaznioničkom komitetu KPJ u sremskomitrovačkoj kaznionici i pisma partijskim rukovodstvima Beograda i Zagreba. U to vreme rukovodi sa više sednica CK KPJ.

Decembar 1937: Tito je uputio apel komunistima sremskomitrovačke kaznionice; rukovodio sednicama CK KPJ; putuje u Beč u punkt KPJ, zatim u Prag gde je raščistio stanje u tehničkom aparatu.

I ovaj letimičan pregled delovanja druga Tita preko nekih komunikacija i veza u 1937. godini dovoljno ilustruje šta je sve postignuto i na koji načinje drug Tito prevazilazio stanje veza od vremena 1928. godine i njegove ocene: »Veze su slabe ili nikakve«.

Kada je Tito u septembru 1939. godine u Kominterni izneo svoj stav o fašističkoj opasnosti, već mu je bilo jasno da kanali preko kojih su komunističke partije Evrope održavale vezu sa Kominternom neće dugo funkcionisati i da će jedino upotrebljivo sredstvo veze u nastupajućim događajima biti radio. Kada je sa Georgi Dimitrovim razgovarao o tome predložio je da centar za vezu sa Kominternom bude u Zagrebu a da će se on pobrinuti za radio-stanicu.

Tada je odlučeno da će komunističke partije susednih zemalja održavati vezu sa Zagrebom i da će se iz Zagreba sa Kominternom održavati radio-veza. To je tada bilo i priznanje našoj Partiji, koju su ne tako davno pre toga hteli raspustiti.

Neki pokazatelji upućuju na zaključak daje drug Tito tada regulisao zajedno sa Veljkom Vlahovićem pitanja koja su se odnosila na mogućnost da sa teritorije SSSR-a proradi emisiona radio-stanica. Kasnije je radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« odigrala značajnu ulogu, kako na širenju istine ko se u Jugoslaviji bori protiv okupatora, tako i za posredno rukovođenje jedinicama NOV i POJ baš u najkritičnijim situacijama.

Početkom 1940. godine drug Tito nalazio se u Istambulu. Čekajući pasoš za povratak u Jugoslaviju, u Istambul su stigli Stela i Josip Kopinić. Stela je bila određena za radio-telegrafistu na radio-stanici u Zagrebu. Kao član KP Grčke bila je poznata policiji i bilo je rizično da u Jugoslaviju pođe preko Grčke. Tito je odlučio da će on krenuti napred, a da oni pođu za njim tek kad javi da ne postoje neke veće opasnosti. Posle povratka u zemlju Tito im javlja da ne kreću preko Grčke. Stela i Josip Kopinić su u Jugoslaviju stigli preko Bugarske.

Nakon dolaska u zemlju drug Tito je preduzeo mnoge mere da bi Partija došla do radio-uređaja. Angažovao je Vladimira Velebita da pronade čoveka koji bi bio u stanju da napravi radio-stanicu za vezu sa Kominternom. Da bi obezbedio konspiraciju za sve one koji su na bilo koji način bili vezani za »vazduh« ili »goluba« (kako se tada u ilegalnom žargonu zvala radio-veza) Tito je tražio da se oni izdvoje iz aktivnosti u svojim partijskim ćelijama i da će im zadatke lično on davati. Na osnovu toga ing. Mario Premru napravio je radio-stanicu koju je lično drug Tito prebacio u zakupljenu od strane Partije kuću na Stenjevcu i predao je radio-telegrafistkinji Steli.

Za izradu još jedne radio-stanice Tito je angažovao tada već poznatog fizičara Pavla Savića. Radio-stanica je izgrađena u profesorovom kabinetu na fakultetu, pod imenom instrumenta za naučna ispitivanja. Nažalost, ona je uništena prilikom aprilskog bombardovanja Beograda.

Tito je za radio u Sloveniji zadužio Toneta Tomšiča, organizacionog sekretara KP Slovenije, koji je ranije bio instruktor za partijsku tehniku. Na njegovu inicijativu u okviru Centralne tehnike KP Slovenije stvorenje Radio-sektor koji je ostvario značajna dostignuća. U Hrvatskoj je Tito za radio zadužio Radu Končara. U Zagrebu je već 23. juna 1941. godine emitiran proglas CK KP Hrvatske, sa radio-predajnika koji su izgradili braća Engel.

Sve ovo su samo neki fragmenti iz ličnog angažovanja druga Tita na razvoju postojećih ilegalnih veza i novih oblika komuniciranja u Partiji da bi se na kraju domogli i radio-veza.

Ilegalne veze položile su ispit i odigrale značajnu ulogu u pripremi, organizovanju i pokretanju oružanog ustanka i revolucije naroda Jugoslavije. U kratkotrajnom aprilskom ratu 1941. godine, bivša jugoslovenska vojska i njen gene-

ralštab, od prvog dana ostali su gotovo bez ikakvih veza iako su za tadašnje prilike raspolagali savremenim sredstvima veze, školovanim kadrovima i pripremljenim planovima. Bez međusobnih veza ostali su predstavnici tadašnje vlasti, političke partije i svi drugi. Zemlja je bila iskomadana i podeljena između okupatorskih sila, prekinute su veze između pojedinih delova i pokrajina Jugoslavije. Jedine veze koje su funkcionisale na celom jugoslovenskom prostoru bile su ilegalne partijske veze. Preko tih veza rukovođeno je obimnim pripremama za oružani ustanak.

Posebnu pažnju zasluđuje način kako su kroz lavirinte neprijateljskih obaveštajnih službi i kontrola prolazile vesti, odluke, proglosti, izveštaji i stizale do rukovodstava i pojedinaca. Ilegalne partijske veze bile su tako vešto smišljene i hrabro realizovane da će ostati stalno zapisane na stranicama naše revolucije. Veze su se održavale pred očima najlukavijih agenata Gestapoa i domaćih izdajnika, mnoge su prolazile i kroz njihovu cenzuru, ali je većina poruka stizala na pravo mesto. Hiljade članova Partije i SKOJ-a uključujući i najviše rukovodiocce, kretali su se i izvršavali veoma značajne zadatke u centrima najveće koncentracije i kontrole neprijatelja. Sačuvani su mnogi primeri kako su se poruke, pisane ili zapamćene, čuvale više od sopstvenog života.

Drug Tito u ono vreme nije imao vremena da piše o vezama, ali je stanje idejnih veza među njegovim najbližim saradnicima bilo na zavidnoj visini. Zbog toga možemo gledanje Borisa Kidriča na veze smatrati i pogledima druga Tita: »Kad su fašistički okupatori porobili i raskomadali slovenački narod, organizacijska mreža Komunističke partije bila je jedina veza između raskidanih i raskravljenih delova. Bez takve organizacijske mreže, isprobane u ilegalnosti, ne bi bio moguć veličanstven polet oslobodilačke borbe slovenačkog naroda i njegove OF. Fašistička okupacija lišila je slovenački narod i poslednje mrvice slobodne reči i slobodne štampe. Ali je oslobodilačka slovenačka reč snažno zagrmela iz podzemlja i KPS stvorila stručno kvalifikovan, vešt, požrtvovan i razgranat ilegalni tehnički aparat kakvim se malo ko može ponositi«. ¹¹

Većina boraca - učesnika narodnooslobodilačke borbe i revolucije, počev od najviših rukovodilaca i osvedočenih revolucionara do borca i aktiviste, bili su u određenom periodu i kuriri Partije, prenosioci i tumači ideja, poruka i vesti. Kroz taj naporan i uvek riskantan rad i delovanje, kadrovi su se idejno snažili, hrabрили i čeličili, učili sebe i druge na istrajnost i privrženost ciljevima revolucije do krajnjih granica ljudskih mogućnosti. Ilegalne veze Partije bile su svojevrsna i nezamenljiva škola kadrova revolucije.

Kada je 1941. godine došlo vreme za velike odluke, »istorijske provere čvrstine i povezanosti Partije sa radnim masama i njenog internacionalizma«, drug Tito je u Zagrebu na pitanje izaslanika PK KP Srbije kakvu poruku da prenese pokrajinskom partijskom rukovodstvu, kratko odgovorio: »Pa odmah ću ja tamo«. Ovaj gest snažno ilustruje opredeljenost druga Tita da se uvek nalazi na mestima odigravanja sudbonosnih događaja.

Plodovi dugogodišnjeg rada druga Tita na osvajanju i razvoju sistema veza i komunikacija pokazali su baš tih dana svoju vrednost. Povezanost pokreta za narod i čvrstina veza jemčila je uspeh i onda kada je u prvi plan izbilo - vojno pitanje. Drug Tito je u Beogradu, koristeći uz mnogo napora izgrađen sistem veza, uspešno rukovodio pripremama za ustanak. Tada je javio Kominterni: »Uprkos tome, što je Jugoslavija podeljena među imperijalistima i što su stvorene nove granice, KPJ je ostala jedinstvena, a CK rukovodi nesmetano u svim oblastima okupirane zemlje i ima redovne veze sa tim oblastima«. I pored toga Tito

1) Boris Kidrič - Sabrana dela 1933-1943. str. 21.

je dao kritičku ocenu o nedovoljnoj prilagođenosti oblika komunikacija i veza u novonastaloj situaciji: »Mi kao politička partija moramo brzo reagovati na događaje koji se munjevito odvijaju... « Nivo tehnike ne odgovara trenutnim potrebama, za štampanje letka potrebno je desetak dana, a za to vreme on postane neaktuelan... «

Kakvim vezama je raspolagao komandant Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, nakon što je 27. juna na sednici Politbiroa određen na tu dužnost? Drug Tito je iz skloništa u vili Nenadović, iza železničke bolnice na Dedinju, potpuno osamljen, snabdeven radio-aparatom, pisaćom mašinom, uspevao odlučujuće uticati na tok događaja u celoj zemlji. Tako se on suprotstavio snagama koje su raspolagale svom silom sredstava i moćnim telekomunikacionim sistemima. Veze sa punktovima u Beogradu održavala je Davorjanka Paunović-Zdenka. Sve ostalo što je primljeno, obrađeno u vidu izveštaja, pisama, proglasa, članaka i direktiva morala je preneti centralna tehnika, odnosno partijski kanali veze.

Danas, kada hronološki sledimo stvaralačku misao Josipa Broza Tita u tom periodu, divimo se koliko je toga iz dana u dan Tito stvorio, koliko značajnih dokumenata napisao i razaslao na razna odredišta. Desetog avgusta, u ilegalnoj štampariji CK KPJ, odštampan je prvi broj »Biltena« Glavnog štaba NOPOJ. Celokupni posao na uređenju »Biltena« obavio je drug Tito, kao i na ostalih pet koliko ih je štampano u Beogradu. Pokretanje »Biltena« bio je veliki uspeh narodnooslobodilačkog pokreta i KPJ.

Drug Tito je još dok se nalazio u Beogradu poslao pozive članovima Politbiroa da dođu radi održavanja sednice koja će se održati negde na slobodnoj teritoriji. Zahvaljujući efikasnim vezama za kratko vreme u Stolicama su se skupili predstavnici nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava. Zbog poteškoća pri prelasku na slobodnu teritoriju Edvard Kardelj je zakasnio. Pop Vlado Zečević je preko telefona javio da su zadržali nekog sumnjivog »tipa« koji se predstavlja Beve i traži da se uputi višem štabu. Kardelju je i pored nevolja sa zakašnjanjem bilo drago što se na slobodnoj teritoriji čak i popovi brinu za bezbednost.

Dvadeseti septembar je značajan datum u našoj istoriji. Tog dana 1941. godine održano je Vojno-političko savetovanje u Stolicama. Tada su formirani nacionalni i pokrajinski glavni štabovi, Glavni štab NOPOJ preimenovan u Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije. Tako su udareni temelji jedinstvenog rukovođenja i komandovanja a time i veze i taj dan se uzima za Dan roda veze u našim OS.

U tim danima kada su se donosile tako značajne strateške i političke odluke, drug Tito je nalazio vremena za neposredan rad na organizaciji veza. Brinula ga je sporost u prenošenju poruka. Depeše koje su se emitirale sa radio-stanice u Zagrebu prenosile su se kurirskom vezom, ilegalnim kanalima do Vrhovnog štaba. Pavle Savić i Sedek Kostovski zvaní Cedo-Makedonac, radio-telegrafista na radio-stanici Vrhovnog štaba, svakog dana su u određeno vreme pozivali i slušali radio-stanicu Kominterne.

Još u toku savetovanja u Stolicama 28. septembra 1941. godine drug Tito je obavestio Kominternu da Vrhovni štab poseduje radio-stanicu za direktnu vezu i tražio da se pošalje šifra. Obavestio je i o tome da posedujemo radio-fonsku stanicu, kao i o vremenu kada ona emitira svoj program. Tih dana je Isa Brdarić doneo u Stolicu radio-stanicu koju je Valjevski odred zaplenio od Nemaca. Tito se lično interesovao kakva je to radio-stanica i da li može raditi fonijom. Predložio je da se radio-stanica upotrebi za propagandne emisije. Dok je Isa Brdarić preko te stanice čitao proglas CK KPJ od 25. jula, drug Tito je emisiju pratio na radio-prijemniku u blizini. Posle emisije dao je uputstva Ivi Loli Ribaru kako bi

se mogao poboljšati program rada tada jedine propagandne radio-stanice u porobljenoj Evropi, koja je svoje emisije davala sa teritorije oslobođene od fašističkog okupatora. Kasnije je stanica premeštena u selo Tolisavac odakle su davane emisije. Prva emisija data je sa pozivom: »Čujte, čujte, čujte! Govori prva narodnooslobodilačka partizanska radio-stanica«. I u Užicama., dok rešava brojne probleme političke i strategijske prirode drug Tito nalazi vremena za problem veza. U Užicu se steklo još nekoliko stručnjaka koji zajedno sa drugom Titom rade na osvajanju tehničkih sistema veza.

O uspostavljanju radio-veze brinuo se tada poznati fizičar Pavle Savić. Radio-telegrafista je bio Sedek Kostovski (poginuo prilikom poznate eksplozije u partizanskoj fabrici oružja). U Užice tada stiže britanski kapetan Hadson i sa njim radio-telegrafista Veljko Dragičević. Namenjeni su bili da idu u štab D. Mihailovića. Dragičević je odbio da ide kod četnika i predložio drugu Titu da zadrži radio-stanicu. Drug Tito je to odbio: »Neka stanica ide kamo je namijenjena«. Isa Brdarić je preneo radiofonsku radio-stanicu za propagandu koju je drug Tito već ocenio daje suviše male snage i zato je odobrio da radio-tehničari Sveta Andrić i Grahek Bruno pokušaju napraviti jači predajnik za propagandu. Oni su u Zavodu u Čačku našli potrebne delove i napravili jedan radio-predajnik dovoljno snažan da bi se mogao čuti na teritoriji Užičke republike. Taj predajnik je propao prilikom evakuacije Užica.

1 skromna poštansko-telefonska mreža počela je da se koristi. Vrhovni je komandant preko telefona u kancelariji zgrade Narodne banke održavao vezu sa mnogim mestima na slobodnoj teritoriji. Od kurira koji su donosili izveštaj iz jedinica i iz svih krajeva drug Tito je vršio izbor ko treba da ostane u pratećoj jedinici za odnošenje naređenja na teren sa kojeg su došli.

Pored veza Vrhovnog komandanta veliki značaj imaju i kanali rasturanja štampanog materijala. Počela je da izlazi »Borba«. Tim povodom Tito je uputio pismo svim okružnim i mesnim komitetima KPJ na oslobođenoj teritoriji, informisao ih o izlaženju lista i dao im zadatke u vezi sa njegovom raspodelom. Za prvi broj lista Tito je napisao uvodnik »Zašto izlazi Borba«.

Koliko je bio obiman posao centra veze u Užicu, u vreme dok se Tito nalazio u njemu, može se suditi na osnovu dokumenata koji su imali dublji istorijski značaj a upućeni su u ovom periodu pod njegovim autorstvom: 3 uputstva, 4 direktive, 6 naredbi, 3 članka, veliki broj pisama, depeša, proglašenja i saopštenja.

Verovatno će teško biti ustanoviti šta je sve prošlo kroz kanale veza upućeno od strane Vrhovnog komandanta u tom periodu, a još teže šta je sve preneseno od drugih rukovodilaca štabova i organa. Jedino se sigurno može dokazati, daje drug Tito tih dana uspevao da održava vezu sa svim krajevima naše zemlje i da je reč Partije i Vrhovnog komandanta stizala tamo gde je bila namenjena.

Depešom koju je uputio Kominterni 25. novembra 1941. godine, preko veze u Zagrebu, Tito je obavestio o izdaji D. Mihailovića i izrazio nezadovoljstvo što Radio-Moskva prihvata vesti zapadnih agencija o D. Mihailoviću kao vođi pokreta otpora. Tito je tada otpočeo veliku bitku preko radio-talasa za istinu o tome ko se bori protiv okupatora u našoj zemlji.

Nakon povlačenja iz Užica drug Tito je posebno radio na tome da se održe postojeće i uspostave nove veze na neoslobođenoj teritoriji. Naredio je da se u Beogradu uspostavi jak tehnički centar za održavanje veze sa partijskim organizacijama i rukovodstvima u svim krajevima Jugoslavije. Takođe je doneo odluku da se obrazuje Organizacioni sekretarijat za neoslobođene krajeve sa sedištem u Zagrebu. Zadatak ovog sekretarijata je bio da osigura efikasne veze sa pokrajinskim partijskim rukovodstvima i da obezbedi kontinuitet rukovođenja u slučaju da Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab dođu u tešku situaciju.

Koliko veliki značaj je drug Tito pridavao tim vezama možemo zaključiti na osnovu činjenice da je početkom januara 1942. godine sa Romanije u Zagreb uputio Edvarda Kardelja i Ivu Lolu Ribara ovlastivši ih da u ime Centralnog komiteta održavaju veze sa partijskim rukovodstvima Hrvatske, Slovenije, Srbije, Makedonije, Vojvodine i Kosova i prenose im direktive i instrukcije za rad, kao i da preko punkta u Zagrebu, održavaju radio-vezu sa Izvršnim komitetom Kominterne.

Titov lični stav prema radio-vezi najbolje se vidi iz pisma Edvardu Kardelju i Ivi Loli Ribaru 23. februara 1942. godine: »Moram vam javiti veselu novost da mi već 14 dana imamo sa Djedom (Kominternu) direktne veze, tako sjajne da se bolje zamisliti ne može. Više to nije slučajno i na sreću, već svakog dana šaljem dugačke kobasice (telegrame), što bi kod vas prosto bilo nemoguće. Paja i Veljko (Pavle Savić i Veljko Dragičević) prosto skaču od radosti. Namučili su se siromasi mnogo na svim mjestima ali nikako da uspiju. Tek kad smo osvojili ponovo centralu na čijoj su struji o božiću bili poslali onu jednu opširnu poruku, uspjelo je opet uspostaviti vezu«²⁾. Još slikovitije se Titovo poznavanje tehnike i stalna briga za vezu vide iz pisma upućenog Kardelju i Ivi Loli Ribaru 16. marta 1942. godine. »Pišem vam na brzu ruku, jer u ovom momentu odlazi kurir, i zbog toga ne mogu da vam opširno pišem. Nama se ovdje pokvario golub (radio-stanica) i zbog toga nam je potrebno da nam hitno nabavite neke stvari. Mi smo doduše goluba opet ispravili ali svaki čas se može isto dogoditi. Veljko (Dragičević) i Paja (Pavle Savić) traže sljedeće stvari: ispravljač ili čitavu stanicu Antonova. Ako to ne može onda nam pošaljite cijevi - kao i blokove i transformator za ispravljač. Sve ovo nam je potrebno radi sigurnosti naših veza, jer se može dogoditi da nam potpuno zataji. Dalje, niste nam ništa javili šta je sa dolaskom onoga radiomehaničara, za koga sam ja već nekoliko puta pisao, a i Beve je dobio usmenu poruku. Ako je na slobodi, šaljite ga odmah«³⁾.

U toku 1942. godine teret veza je bio na kuririma. Radio-stanica Vrhovnog štaba prenosila je veliki broj depeša koje je drug Tito upućivao Izvršnom komitetu Kominterne u kojima se on borio za istinu o našoj narodnooslobodilačkoj borbi. Nastojao je, da bar dobije moralnu podršku preko radija kad već nikako nije uspjelo da preko aerodroma koji su pripremani dobije neku materijalnu pomoć.

Formiranjem proleterskih brigada, divizija i korpusa postalo je jasno da se sve veće potrebe za brzom efikasnom vezom više ne mogu rešavati samo kuririma. U brojnim dokumentima iz tog perioda Tito je stalno isticao važnost veza. Ekipa vezista Vrhovnog štaba je bila pojačana dolaskom Slobodana Nakičevića, studenta elektrotehnike i Joze Butorca, radio-telegrafiste. Jozo je poznao više stranih jezika i počeo je sistematski pratiti agencijske vesti na radio-prijemniku. Postepeno se ostvarivao zahtev druga Tita da se između Vrhovnog štaba i većih jedinica uspostavi radio-veza. Tako je u julu 1942. godine Glavni štab Slovenije uspostavio direktnu radio-vezu sa Kominternom i preko nje sa Vrhovnim štabom, u oktobru bila je uspostavljena radio-veza sa Glavnim štabom Hrvatske, u novembru sa 1, 2. i 3. divizijom, a u decembru sa 1. bosanskim korpusom. Ličnim zalaganjem druga Tita retki kadrovi veze su pronađeni i angažovani u tim poslovima. Radio-uređaji kojima je veza uspostavljena jednim delom su amaterski izgrađeni. Na radio-stanicama koje su zaplenjene od neprijatelja bile su nužne prepravke kako bi se povećao njihov domet kao i način napajanja električnom energijom. Sve se to moralo prilagoditi uslovima i potrebama naše borbe.

2) Zbornik NOR, Tom. II-2-201.

3) Zbornik, Tom II knj. 3 dok. br. 52.

U cilju boljeg rukovođenja 21. decembra 1942. godine Tito je izvršio reorganizaciju Vrhovnog štaba u čijem Tehničkom odseku je formirana poštansko-telegrafska sekcija. Od tada pratimo intenzivno proširivanje ranijih oblika komunikacija i veza i njihovo obogaćivanje svim vrstama tehničkih sredstava veze kao i pružanje pomoći da se u svim jedinicama više koriste tehnička sredstva veze. O proširenju spoljnih veza svedoči i podatak daje »28. aprila 1943. godine Josip Broz Tito radiogramom naredio Glavnom štabu Hrvatske da se prispeloh grupi britanskih predstavnika dozvoli radio-veza sa Engleskom. Preko te veze dogovoren je dolazak britanske misije na čelu sa Stjuartom u Vrhovni štab 28. maja.

Tokom aprila 1943. godine drug Tito je izdao naređenje da se iz divizija Glavne operativne grupe i prateće jedinice Vrhovnog štaba izdvoje sposobni i pouzdani borci radi školovanja na kursu za radio-telegrafiste u Vrhovnom štabu. Prvi slušaoci stigli su 10. maja 1943. godine dok se Vrhovni štab nalazio u selu D. Kruševu (u dolini reke Pive) i ušli su u sastav radio-odeljenja Vrhovnog štaba. I za vreme sudbonosnih događaja bitke na Sutjesci oni su zasnovali nastavni program koji je drug Tito veoma jezgrovito izrazio: »Radio-stanicu sačuvajte po svaku cijenu jer nam je to jedina veza sa našim jedinicama i cijelim svijetom«.

Tako je u jeku najtežih borbi počelo školovanje kadrova veze pri Vrhovnom štabu. Oktobra meseca 1943. godine obraćajući se slušaocima drug Tito je govorio: »Kao što se naša Narodnooslobodilačka vojska radala iz malih neznatnih partizanskih odreda i grupa tako se radala i naša vojna škola, kroz koju prolaze 1kroz koju će prolaziti, najbolji sinovi našeg naroda, koji su svojom krvlju i svojom borbom stekli pravo na to. Ovo je bio jedan kratak kurs - početak. I vaša dosadašnja borba i ovaj kurs, i ponovna škola sve se to kod nas sliva u jedno, sve je to jedna škola, iz koje će izrasti novi rukovodioci jedne istinski narodne vojske«. Celovito sagledavanje problema, kadrovskih i tehničkih, od strane druga Tita omogućilo je korišćenje radio-veza za vreme bitke na Sutjesci. Baš su radio-veze za vreme tih sudbonosnih događaja pokazale da se mnogi događaji ne bi odvijali onako kako su se odvijali da nije bilo radio-veze. Sačuvane depeše iz tog perioda rečito govore koliko je bio opravdan napor druga Tita i boraca koje je on angažovao na vezama, da bi se savladala tehnika koja će omogućiti održavanje veze.

Višegodišnji naponi druga Tita davali su i sve veće rezultate. Kada je trebalo celom svetu preneti odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, drug Tito je pisao mno-ge stranice depeša. Branka Savić je izračunala da je samo u toku jednog dana prilikom šifriranja napisala 162.750 cifara, koje je Veljko Dragičević predao preko radio-stanice.

Da ne treba robovati nikakvim šablonima, pa ni partizanskim, drug Tito se stalno zalagao. Poučan je opis radio-veza u neuspehom vazdušnom desantu Nemaca na Drvar. Nemcima je pošlo za rukom da otkriju mesta rada radio-stanica u Drvaru. Danas, kad nam je dostupan njihov plan »Konjički skok«, vidimo da je to jedini tačan podatak ucrtan u njemu. Nemci su drugu po veličini padobransko-desantnu grupu usmerili na uništenje centra za veze Vrhovnog štaba. To je trebalo da onemogući vezu sa jedinicama koje su bile raspoređene u širem rejonu Drvara. Ako bi jedinice bile povezane kuririma računali su da će nesmetano moći dejstvovati oko 6 časova. Međutim, nisu uspeali potpuno pokidati veze, pa je štabu 6. divizije nakon jednog sata uručena depeša o desantu. Nemci nisu naišli ni na kakav štab u blizini radio-stanica Na kraju, njihov šablon još jednom im se osvetio. Komandant desanta sa svojim s.aradnicima nalazio se pored svoje radio-stanice na Šobića groblju. Baš je to mesto kao svoj cilj izabrao nišandžija jednog partizanskog minobacača koji se nalazio sa tri mine u kompletu, na op-ravci u radionici Vrhovnog štaba. Uništenje radio-stanice i ranjavanje neprija-

teljskog komandanta ostavilo je desant bez veze sa polazištima drugog desantnog talasa.

Vrhovni štab nije ostao bez radio-veze ni posle desanta, mada su pale velike žrtve i uništeno dosta sredstava za vezu. Već je 31. maja 1944. godine Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« prenela naređenje maršala Tita svim jedinicama NOV i POJ da se na svim odsecima fronta gde su nemački garnizoni oslabljeni preduzmu najodlučnije akcije.

Neosporan je lični uticaj druga Tita da se centar veza koji je organizovan na otoku Visu, u vreme dok se tamo nalazio Vrhovni štab, koristio za mnogostruko narasle potrebe veza AVNOJ-a, NKOK-a, Vrhovnog štaba, kao i za veze sa saveznicima. Najsnažniji radio-predajnik korišten je i za redovne emisije TANJUG-a.

Sistem i koncepcije veza a opštenarodna odbrana danas, nalazi svoje duboke korene u sistemu veza u toku narodnooslobodilačke borbe. Na tome je drug Tito neumorno radio pre, u toku i posle rata i sve do današnjih dana. Zato nas sve to obavezuje na stalno proučavanje i duboko razumevanje Titovog revolucionarnog i stvaralačkog napora na organizovanju i radu veza, i zato svi oni koji danas rade u vezama moraju ih još brže činiti modernijim razgranitijim i kompatibilnijim na celom jugoslovenskom tlu. Jer, naš Ustav, i koncepcija ONO daju i garantuju pravo i mogućnost svakom našem čoveku da se u slučaju potrebe bori za odbranu svoje zemlje. To pravo i dužnost moramo materijalizirati ne samo oružjem nego i svestrano razgranatim, pouzdanim i efikasnim vezama.

Gojko Uzelac

ZA USPEŠNO RUKOVOĐENJE POTREBNA SU I SREDSTVA VEZE

Bez kurira se nije moglo komandovati. Obavljao sam razne funkcije na Baniji u Slavoniji i Sjeverozapadnoj Hrvatskoj, uvijek okružen odanim i spretnim kuririma.

Sto osamdeset, milion puta brže od naših kurirskih stizale su neprijateljske zapovesti prenošene preko radia, naši kuriri su, u izvesnom smislu bar, bili nenadmašivi! Nisu oni bili tako brzi kao radio-talasi neprijatelja, ali-nije sve ni u brzini... Idejna veza je najbolja, mada je dosta muke sa njenim uspostavljanjem. Sa idejnom vezom, stvorenom u predratnom periodu, naša Partija je ušla u Revoluciju. Dinamika NOB-e pokazala je koliko su nam neophodni naši specijalni vezisti, kuriri.

Od trojice svojih bataljonskih kurira SKOK-evaca, Jove, Dragana i Milana, posebno pamtim Jovu. Bio je to mladić od 18 godina, omiljen i hrabar borac. Poginuo je nakon tri mjeseca, pri prelasku pruge Zagreb - Beograd.

Kada sam 1942. postao komandant Kalničkog odreda, komandant 1. bataljona, već tada legendarni junak Nikola Demonija, i komandant 2. bataljona, Ilić Slobodan, izabrali su najbolje borce iz svojih jedinica i uputili ih u komandu odreda kao kurire. Među njima bio je i kurir Tišma. On je od Ljutoča do Kozjeg Hrbta spajao Kalnički odred sa 3. operativnom zonom. Gdje god bi stigao, unosio je radost i smeh svojim pričama i podvizima.

Zatim, tu je i Dušan Demonja, iz banijskog Vlaovića, kao i njegov vršnjak Blagoje sa Kalnika, dvojica četrnaestogodišnjaka kojima su ustaše poklale roditelje još 1941. Neprestano su dosađivale Petru Drapšinu da ih uputi u jedinice, jer su tada bili štapski kuriri - kako smo tada zvali kurire na relaciji od - dva metra! Ali, u leto sledeće godine, oni su već nosili poštu u štab korpusa i divizije!

Iako su u Baniji i Slavoniji 1941. i u prvoj polovini 1942. kuriri odigrali neobično važnu ulogu, kada je riječ o mogućnostima upravljanja i komandovanja, iz dana u dan postajalo je jasnije da treba doći do radio i telefonskih veza. Dok su, naime, u 1941. postojale na Psunju, Papuku, Dilj Gori i Bilo gori partizanske grupe ili samostalne čete, u 1942. u tim i ostalim rejonima već su dejstvovali samostalni bataljoni ili odredi. Uobičajen opseg i način dejstva tih jedinica mogao je biti zadovoljan načinom komandovanja uglavnom kuririma. Međutim, kada je formirana divizija, a, pet meseci kasnije i korpus, veza preko kurira sve je više išla u raskorak sa opsegom dejstva i potrebom za neposrednije uticanje na tok borbi i akcija.

U prvim danima borbe, akcijom grupa, samostalnih četa, bataljona, odnosno odreda, nije se komandovalo u pravom smislu riječi. Te akcije bivale su organizirane, tj. pretpostavljena komanda bi unaprijed sve predvidela i pripremila (postavljanje zasede, uništenje neke posade, obaveštenje o neprijatelju, izbor vodiča), zatim bi odredila jedinice za izvršenje zadatka. Zadatak se redovno izvršavao u toku od nekoliko sati ili, najviše, u toku jedne noći, a zatim bi potčinjena komanda kao neposredni izvršilac, podnjela pismeni ili usmeni izvještaj.

Nikakvih pismenih dopunskih naređenja u toku borbe nije ni moglo biti. Čak ni komandiri četa, odnosno komandanti i komesari bataljona i odreda nisu, u toku borbe, komandovali svojim jedinicama u pravom smislu te riječi. Oni su, neposredno prije akcije, dali svakoj grupi ili pojedincu zadatak, dovodili svoje jedinice, redovno bez borbe, do jurišnih položaja, a zatim, zajedno sa svojim borcima, s puškom i bombom u ruci, jurišali-obično prvi i na najopasnijem mestu.

Međutim, kada su jedinice narasle, kada su napadi na uporišta trajali pet i više dana i kada su jedinice bile naoružane bacačima i topovima, a nešto kasnije i tenkovima - ovakav način komandovanja, kao i kuriri - pješaci kao osnovno i često jedino sredstvo veze, više nisu mogli zadovoljiti. U takvim uslovima štabovi su morali ne samo pripremati akciju i izdavati borbenu zapovijed, nego i, u toku borbe, uticati na potčinjene jedinice, na raspored sredstava ojačanja, na manevar jedinicama i oruđima, a štabovi divizija i štab korpusa morali su pratiti rad i držanje neprijatelja u napadnutom uporištu, kao i pokrete i dejstva deblokirajućih grupa. Potčinjeni komandiri, komandanti bataljona i brigada, pak, bili su dužni da što manje neposredno jurišaju kao obični borci, a da se više bave komandovanjem i da, pored dopunskih naređenja potčinjenima, šalju pretpostavljenoj komandi izvještaje o toku borbe.

U takvim uslovima sve oštrije su se postavljala pitanja: kako se, što pre, snabdeti radio-stanicama i telefonima i uvesti vezu, a partizanske starješine naučiti da preko njih na savremen način komanduju.

Teško je bilo tada uveriti starešine u prednosti veza preko tehničkih sredstava, obučiti ih njihovom korišćenju i osposobiti ih za takvo rukovođenje.

Mi smo tada imali sreću što je Petar Drapšin, komandant divizije kasnije korpusa, iskusni španski borac i student tehnike, maštovit starješina i hrabar borac, imao dosta znanja i iskustva iz savremenog komandovanja, dok je Bogdan Trgovčević bio stručnjak po vezi.

U 4. diviziji brzo smo kurirske veze počeli dopunjavati korišćenjem telefonskih veza preko stalnih linija na terenu. Korišćenje tih veza bilo je moguće samo onda kada bi se štabovi našli u blizini trasa stalnih telefonskih linija. Mreža se razgranjavala iz mjeseca u mjesec, tako da su, krajem 1943. godine bile podignute još tri stalne telefonske linije i to na sljedećim pravcima: Psunj-Ravna Gora-Zvečevo, Bili Gora-Vrani Kamen-Zvečevo, Bilogora-Voćin-Zvečevo, Dilj Gora-Krneija-Papuk-Zvečevo.

Kao što se vidi, Zvečevo je bilo centar naše slobodne teritorije, gdje su se slivale naše telefonske veze. Materijal je dovlačen uglavnom sa željezničke pruge Beograd-Zagreb i ostalih pruga u Slavoniji. Oko štaba 3. operativne zone i oko komandi područja bile su izgrađene još neke, kraće linije - do pojedinih partizanskih straža, komandi mjesta, bolnica itd. Relejnih kurirskih stanica na teritoriji Slavonije bilo je početkom jula 1943. oko 15; bile su jačine 8-15 kurira.

U štabu 4. divizije imali smo u januaru 1943. svega jednu radio-stanicu za vezu između divizije i 3. operativne zone. Nakon šest mjeseci, sa radio-stanicama otetim od neprijatelja, uspostavili smo radio-vezu između korpusa i divizije, a i sa brigadama. Tada nismo imali dovoljno radio-telegrafista, kao ni ljudi sposobnih da izvrše opravke na tim uređajima, tako da je radio-veza slabo funkcionisala.

Nedostatak veza se dosta nepovoljno odrazilo na komandovanje. Stepen i blagovremenost uticaja viših starešina na tok borbi bili su, dobrim delom, uslovljeni brzinom i okretnošću kurira. Zbog takve veze komandanti i komesari brigada, pa čak i divizija i, ponekad, i korpusa, bili su prisiljeni da se na pravcima glavnog udara zadržavaju kod komandanata bataljona i komandira četa, pa čak i na samom prednjem kraju, više nego bi to inače trebalo. Sve se to moglo izbjeći da je bilo radio-telefonske veze, ali ovako je broj ranjenih i poginulih brigadnih i divizijskih starješina bio velik.

Sa druge strane, mnogi napadnuti objekti bili bi brže i s manje žrtava zauzeti, a mnogi zadaci bolje izvršeni, neprijatelj imao više gubitaka, bilo više zaplijenjenog oružja samo da smo imali solidniju vezu.

Sve ovo je uticalo na borbeni poredak brigada i divizija, odnosno korpusa, naročito pri kružnom napadu na naseljena mesta. Napad na neprijateljske garnizone u naseljima bio je u Slavoniji osnovna taktičko-operativna forma obračuna sa neprijateljem. Zbog oskudnih tehničkih sredstava veze, odnosno relativne sporosti kurira, štabovi divizija, odnosno korpusa, u svojim borbenim zapovjestima određivali bi za napad na jedno naseljeno mjesto više bataljona iz raznih brigada, kako bi se što lakše rešio problem mesta štabova i njihovog što boljeg uticaja na potčinjene bataljone.

Stanje veza određivalo je i udaljenost štabova brigada i divizija, odnosno korpusa, od prednjeg kraja. Ta udaljenost je bila, u nekim slučajevima bar, jako mala. U borbama za Voćin, Viroviticu, Veliku, Kutjevo, Našice, Sirci itd. morali smo rasporediti štabove brigada samo na pola kilometra daleko od prednjeg kraja, štabove divizija, pak, jedan do dva kilometra, a štab korpusa - tri do četiri kilometra. Svi su, dakle, naši štabovi za vrijeme borbe bili na dometu mitraljeske i minobacačke vatre. Iako je to bilo direktno izlaganje štabova vatri neprijatelja, osigurali smo efikasno komandovanje jedinicama u toku borbe. S druge strane, samo blizina visokih i najviših štabova mjestu borbe, besumnje se pozitivno odražavala na moral i stepen zalaganja jedinica, jer je uticaj starješine na tok borbe bio nesumnjivo od koristi.

Viši štabovi su se i na druge načine trudili da utiču na povoljan ishod borbe i da, koliko-toliko, ublaže nedostatak tehničkih sredstava veze. Tako su se, pored ostalog, više angažovali u detaljnom pripremanju borbi. Bilo je detaljisanja pisмениh zapovjesti. Štab divizije upuštao bi se u detaljisanje zadataka bataljonu, tiekad čak i četama, a to bi radio i štab korpusa prema brigadama. Slanje oficira iz štaba korpusa u divizije i brigade, a iz štaba divizije u brigade i bataljone, da pomognu nižim komandama u pripremi jedinica za borbu, zatim detaljna analiza borbe, koja bi usljedila, pa sastanci, konferencije, lični kontakti - sve su to stvari koje su bile primjenjivane više nego što bi trebalo da budu, da su, naravno, radio i telefonske veze bile bolje. Međutim, preterano uplitanje viših starješina¹¹ poslove nižih, ponekad je sputavalo njihovu inicijativu i otupljivalo odgovornost.

Koliko smo intenzivno osećali potrebu za radio-stanicama vidi se i iz načina kako smo došli do jedne radio-stanice. Početkom 1944. od savezničkih oficira, koji su se nalazili u štabu korpusa, izmolili smo da od svoje komande traže da

nam pošalju jednu radio-stanicu. Oni su to obećali ali — stanica nikako da stigne. U proleće 1944. godine za vreme jače neprijateljske ofanzive na našu slobodnu teritoriju, Drapšin je sugerirao šefovima misija da spremne svoje radio-stanice u jedan od naših, unaprijed inače pripremljenih bunkera, jer će, za vrijeme ofanzive, biti mnogo pokreta. Tako su saveznici »zakonspirisali« svoje stanice. Kada je ofanziva minula, Drapšin je naredio načelniku veze Trgovčeviću da s nekoliko povjerljivih skojevaca ode u bunker, uzme stanice, a bunker i ostale manje vrijedne stvari »ispretura« - kao da gaje neprijatelj otkrio. Te stanice smo koristili do kraja rata, krijući ih od Saveznika. Nije to baš bio »fer« postupak, ali oni su za svoje potrebe vrlo brzo dobili nove stanice. Jedan od njih, porijeklom Crnogorac, ipak je još dugo kukao, kako mu je, eto, žao što se stanicom koriste »Đermani«.

Drugo značajno pitanje je bilo obučavanje partizanskih starješina u savremenom načinu komandovanja i upotrebe jedinica.

I ovdje su došli do izražaja talent, znanje i iskustva komandanta Drapšina. Kada je, krajem 1942. godine iz Hercegovine stigao u Slavoniju počeo je prikupljati vojnostručnu literaturu. Njegov običaj je bio da posle oslobođenja nekog većeg grada u bibliotekama potraži vojnostručnu literaturu. On je i na našim stancima iznosio ono što je smatrao korisnim za nas iz te »njegove biblioteke«.

U proljeće 1944. primio sam komandu nad 6. slavonskim korpusom, pa sam, sa komesarom Vladom Janićem, produžio Drapšinove napore na unapređenju komandovanja. Na usmenim analizama proteklih akcija, bitaka, operacija, zatim prilikom priprema predstojećih pothvata, putem pisanih okružnica, štampanih natpisa u našem vojno-političkom listu »Novi ratnik« trudili smo se, komesar i ja da na svoje saradnike i potčinjene prenesemo nova saznanja o komandovanju i taktičko-operativnoj upotrebi jedinica. Pisali smo i ukazivali:

- da je prošao period gerile, da je već uigrana taktika jedinica NOV prevaziđena, da se treba spremati za nov način komandovanja;
- da imamo u svojim rukama ne samo puške, kao 1941. godine, ili puške i puškomitraljeze, kao 1942., nego da imamo i minobacače, i topove i tenkove, što od komandnog kadra traži više znanja, poznavanje organizacije sadejstva i usklađenosti po vremenu i prostoru;
- da imamo protiv sebe fašističke njemačke regularne snage, da ćemo uskoro, kao neposredno sadejstvjuće jedinice, imati Crvenu Armiju, te je, stoga, potrebno da se osposobimo za takvo sadejstvo;
- daje, zbog narastanja naših oružanih snaga, prošlo vreme kada su komandant i komesar čete, bataljona pa i brigade bili dovoljni da odluče o svemu što je potrebno da bi se dobila bitka. Sada se starješine moraju oslanjati na svoj štab, u kojem se načelnik štaba, sa svojim pomoćnicima, pojavljuje kao organizator svake bitke, kako u pripremama za nju tako i u njenom toku. Bez sinhronizovanog rada svih tih organa ne može se dobro i svrsishodno doneti odluka za bilo kakvu akciju ili operaciju;
- da pri složenom štabu treba usvojiti i novi način rada svakog pojedinca. Komandant i komesar treba stalno da prate situaciju, oni moraju, na bazi opšteg uvida, donositi prethodne načelne odluke: načelnik štaba je dužan da, na osnovu te odluke, sa svojim organima izvrši potrebnu analizu i proračun, te, na osnovu njih, predloži komandantu i komesaru rješenje za predstojeću bitku;
- da su načelnici štabova, na osnovu donesene odluke, dužni da sa organima štaba izvrše sve potrebne pripreme i da, kroz planove sadejstva, usklade dejstva svih borbenih jedinica i službi, radi postizanja maksimalnog uspjeha;
- da se u pripremama za pretstojeću borbu obezbijede, pored ostalog, optimalni tehnički, materijalni i ostali uslovi za rad komandanata, komesara i njihovih zamenika, kako na komandnom mjestu, tako i na osmatračnici, da bi mogli rukovoditi jedinicama itd.

U toku 1944. godine počela su češće iz Glavnog štaba Hrvatske stizati razna uputstva, koja su bila usmjerena i na osavremenjavanje veza, upravljanje i komandovanje. Ta uputstva, taktičko-tehnička i operativna, u velikoj mjeri su nam pomogla u borbama koje su se vodile između Save i Drave u završnim operacijama za oslobođenje zemlje 1945. godine.

Mate Jerković

RAZLIČITE VEZE

Naš je kurir pristupio bliže vodi, zagledao se prema suprotnoj obali. Tihi njegov zvižduk odjeknuo je i - samo malo narušio tišinu. A otuda, s druge obale - grobna tišina. Ništa se ne čuje osim onih glasova noćnog života šume, što šište u glas, kao neka čudna svirka ...

Naš kurir se uzvrpoljio malo, valjda zato što s druge obale nema odgovora. Ogleda se i veli:

- Jest, tu smo... Eno dvije vrbe, niže velikog zavoja... To je mjesto prelaza ... Da, mora biti tu ...

Opet se čuje njegov tihi žvižduk. Tako na drugoj obali tek tada zašušti šaš i dvije se ljudske prilike pokazaše. Jedan od one dvojice odgovori istim zviždukom. Odnekud iz šaša oni izvukoše čamac, i odmah jedan zavesla.

Nekoliko je puta mali čamac morao da se vraća, dok smo se svi prebacili. Taj posao vrši se tiho, ne čuje se ni šapat, ni lupa.

*
* *

Ovo je, vele, prava granica između oslobođenog područja Banije i Korduna i Pavelićeve »države«. Ovud su nekada prešli Nazor i Goran Kovačić, čuli smo u Zagrebu o tome s radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« i, nekoliko mjeseci prije polaska, čitali u štampi, koja je u grad stigla s oslobođenog područja.

Opet smjena kurira. Dosadašnji se vraća, »predao« nas je drugom. Dok se ovo prebacivanje svršilo, već je i zora pomalo zarudila. Krenuli smo odmah dalje, do neke ceste. Čim se počelo razdanjivati, pokušao sam se orijentirati po karti. Kad smo na oslobođenom području, to je lakše.

Došli smo ubrzo i do centra spaljenog sela Lasinjsko Dugo. Tu smo našli »komandira veza« - šefa jedne »glavne pošte« i još jednog dežurnog odbornika, člana Narodnooslobodilačkog odbora ovog sela.

*
* *

U mrklu noć stigli smo u Vojnić. I nismo mogli vidjeti kako izgleda to kotarsko mjesto. Našli smo ležaje na sijenu u nekoj zgradi i umorni polijegali.

Ujutro smo vidjeli daje sav Vojnić - jedna ruševina. Samo je nekoliko preostalih ili nanovo popravljenih kuća.

Na tom putovanju uveče smo stigli u selo gdje je na brežuljku velika zgrada, obična seoska kuća, valjda bogatijeg seljaka. Ima tu hladovine. A tu su nas i lijepo dočekali. Bilo je to selo Gornji Budački, a u toj je kući i viša pozadinska vlast Narodnooslobodilačke vojske - Komanda kordunskog područja. Ovdje poštari Već imaju i telefon. Vidimo žice, koje su vezane za šljive i tarabe uz put, kao što Vojska obično postavlja svoje telefonske linije.

*
* *

Kad je podne malo prevalilo, evo za nas velikog iznenađenja!
Iza okuke zabrekta motor kamiona i diže se u isto vrijeme oblak prašine.
U čas-eto vozila pred nama. Ni sekunde nije bilo zabune ni pitanja: Čije je to vozilo? Da nisu ustaše? Jer, na staklu kamiona, pred šoferom, priljepljen je komad papira, na kome stoji napisano krupnim štampanim slovima: »Motorno vozilo NOV«. Tu je i broj i onaj plameni znak: crvena petokraka zvijezda, koja se, naravno, najprije i izdaleka opazi.

Nekoliko kilometara niže, baš na zavojima, kad smo se spuštali prema jezerima, susreli smo čitavu kolonu vozila. Bila su krcata ratnim materijalom. I po vozilima, i odijelima šofera, i po materijalu vidjeli smo, da je to ratni plijen poslije kapitulacije Italije. I sada ta vozila prebacuju ratni materijal iz Hrvatskog Primorja u ličke vrleti.

Uskoro, vozila su se vraćala iz planine. Mi smo se popeli na jedan kamion i brzo stigli u Otočac, još za dana. A naš vodič s teškim torbama pošte zadovoljno se smješio. Bio je sretan. Evo, prvi put je vozio poštu kamionom ...

* *

Ni najoštrije neprijateljske ofanzive nisu mogle spriječiti prolaskе kurira tajnim kanalima i vezama u skrovitim šumarcima i šašu uz rijeke.

A pored vozila, od konjske zaprege do aviona, naš partizanski kurir ipak je najviše bio pješak. Osnovni faktor prenosa pošte bio je hrabar čovjek, koji je bio vičan prepoznavanju sela i kuće po najvećoj pomrčini, koji je pamtio znakove usput da se zna i vratiti i da zapamti puteve i jedva ugažene staze.

Plemeniti je posao donosioca pošte i u miru i u ratu. Ali, odvijao se i pod cijenu smrti dok je trajala borba. Mnogi su kuriri ginuli noseći poštu, a mnoge su majke, obradovane pismom od sina za kojega se dugo nije čulo. I za naše ratne kurire vezane su bile sve nade onih koji su vječno čekali da poštаr nešto donese. Jednako je to u ratu kao i u mirno doba.

No kurir u ratu nije lako biti, a naročito to nije bilo u našem ratu, u kome smo se borili bez modernih sredstava.

Zato je faktor čovjek bio glavni činilac. Eto takvog jednog čovjeka kurira susreo sam i upoznao nekoliko mjeseci kasnije, poslije onog putovanja s poštаrima od Save do Otočca u Lici.

U selu Klasniću, gdje je sjedište Okružnog NOO za Baniju, dali su nam vodiča, da nas vodi prema Gređanima, selu iznad rijeke Gline. Uz tu rijeku je pruga, koja je, naravno, porušena i neupotrebljiva još od godine 1941., a tu uz prugu je i cesta, kojom se sada, u Šestoj ofanzivi, služe Nijemci.

Na nekoj čuki, gdje su seoske kuće sela Balinac, pronašli smo štab Banij-skog partizanskog odredа, gdje nas je komesar odredа, Ranko Mitić, izvanredno drugarski primio. Upozoreni smo, međutim, da su čitav dan tom cestom krstarili Nijemci vozilima, i da su sve veze za prelaz ceste pokidane. Kuriri i »veze« ne »rade«. Međutim, mi smo htjeli naprijed i, na naše navaljivanje, Ranko nas je uputio kako da pređemo rijeku.

Srećom, u našoj kolonije onaj jedan izvanredan kurir, koji nosi važnu poštu iz Glavnog štabа Hrvatske u Bilogoru i Slavoniju. Ime mu je Dmitar.

Idemo u Gređane, pošto nam je i Ranko dao posebnog kurira, da nas odvede do lađara i da nas tamo, kod neke vodenice, prebaci preko rijeke.

*
* *

Srljamo dalje kroz noć. Mrak je kao u rogu, blato je, a mi silazimo nizbrdicom i kližemo se pomalo. Kad smo došli u Gredjane, ustanovilo se da nijednog muškarca nema u selu. »Banda« je (tako su i ovdje svi zvali Nijemce) toga dana izvršila »ispad« iz Gline do sela Selišta. To je svega par kilometara od štaba Banijskog partizanskog odreda. A svi muškarci iz Gredjana razbjegli se, jer se boje hapšenja i prinudne mobilizacije. I u toj situaciji, naravno, predviđanja o prevozu preko Gline nisu se mogla ostvariti. I lađe su negdje skrivene, noć je, nigdje nikog nema, teško se snaći.

Međutim, kurir kojem je Ranko rekao da se pobrine o našem prebacivanju, očito nije mogao da mu se vrati na oči a da ne izvijesti da smo prebačeni. Zadatak se mora izvršiti, dao gaje komesar odreda ... Zato se partizan snašao brzo. Potražio je u selu i našao nekog poznatog starca i neku staru i trošnu barku. Mi smo, po trojica, prebačeni preko rijeke, koja je bila mutna i nabujala od kiše. Srećom, to nije velika i široka rijeka. Možda je sada nabujala u širinu do desetak - petnaest metara.

Sada smo se našli na drugoj obali. Kurir nas je ispratio, ali nas je uputio da sami dalje nađemo kućicu one udovice.

Tada je nastupio kurir Dmitar, koji je bio krenuo s poštom iz Bilogore u Glavnom štabu Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske, a sada nosi poštu iz Glavnog štaba do Bilogorskog partizanskog odreda za VI Korpus u Slavoniji. On, međutim, nikad prije nije bio ovdje. Ali, on je »profesionalni« partizanski kurir i ima veliko iskustvo, pa je preuzeo da nas vodi. Rankov partizan opisao mu je tačno mjesto gdje se nalazi kuća one drugarice. Poveo nas je Dmitar, po svom kurirskom njuhu, bez veze, bez karte i bez kompasa kroz, nama i njemu, potpuno nepoznati kraj, u mrkloj noći. Bili smo, naravno, neobično obradovani kad je Dmitar, po nekim znacima koje mu je opisao Rankov kurir i koje je samo Dmitar vidio, pronašao kućicu gdje smo upućeni.

Kucnuo je u prozor i probudio drugaricu. Ona se digla bez riječi. Malo joj je bilo sumnjivo što smo došli »bez veze«, sami, bez njoj poznatog kurira. Sumnjala je, nije odmah prihvatila naše prijedloge, ali, kad joj je Dmitar opisao sve ono, što mu je ispričao Rankov kurir, drugarica je, još sanjiva, povjerovala. Probudila je svoju dvanaestogodišnju kćerku.

- Ustaj! - veli - prevedi drugove, pokaži im put prema Šatornji.

Drugarica je zabrinuta, ali misli da na tom putu nema zasjeda, izviđala je pred večer, kaže, da su njemačka vozila nedavno, pred noć, samo protutnjala tom cestom.

Opasno je tu dugo zadržavati se, odmah smo krenuli.

Kad smo prešli cestu, djevojčica je Dmitru pokazala put, pa je on preuzeo dalje vođenje kolone u kojoj nas ima petnaestak.

Dmitar nas dovede do nekog sela. Da li je to Šatornja - treba tek saznati. Dmitar pokuca na prozor prve kuće, ali odgovora nema. Pokuca na drugi prozor, na treći, na četvrti, na vrata ... Lutamo ... Selo je kao mrtvo, niko se ne javlja. Glina je blizu i Nijemci i ustaše svakog časa banu u selo.

Idemo kroz selo. Opet nasumice Dmitar skrene do kuće i, vještim kurirskim okom, u jednoj kući vidi svjetlost, možda to svijetli, škilji onaj mali žižak u krumpiru, izdubenom i nalivenom uljem. Pokuca na prozor. Niko mu se ne javlja. Ali je Dmitar uporan. Tiho govori, šapće:

- Ej, vidim svjetlo, bako, otvori

Čudo se dogodi. Prozor se otvori, proviri glavu neka baka. Sigurno joj je bilo žao ljudi u to gluho doba noći. S nama je neki drug iz Cerija, tamo preko Kupe. On pozna ovdje u Šatornji jednog kurira, kojem je ime Nikolica. Dmitar odmah pita baku gdje stanuje Nikolica?

A baka, kao da je i sama nekad bila kurir, upućuje »stručno« Dmitra:

- Doći ćeš sinko, najprije do križanja. Tu su dvije kuće, tu je i bunar. Idi dalje, na uzbrdici je vinograd, kolje ... Na vrh vinograda, na brijegu je kuća Nikolice...

Krenemo. Mrak je, ne vidi se ništa. Ali Dmitrove se oči krijese, kao u mačke, on zvjera kroz mrak, vidi bolje od nas svih. I uskoro veli:

- Evo križanja ...

Idemo dalje, a onda on nadovezuje:

- Evo dviju kuća ... Eno bunara! Sad još naprijed ...

Svi se penjemo uz mali brežuljak, kroz uređen vinograd. A na brijegu je kuća.

Sada drug iz Cerja, koji pozna Nikolicu ali nije nikad bio u ovom selu, za-kuca na prozor. Odmah se netko izbudi i otvori prozor. Svi smo se obradovali, jer se drug iz Cerja srdačno pozdravljao s Nikolicom. Veza je uhvaćena!

Dalje nas je vodio Nikolica, pa nas »predao« drugom kuriru, a ovaj opet trećem, sve dok nismo stigli do Kupe i prešli rijeku.

Stigli smo u selo Kravarsko, gdje je opet jedna »glavna pošta«, a tu je i komanda mjesta Velika Gorica.

Noć se već polako spušta, kad nas je naš novi, mali plašljivi kurir, koga smo dobili u Kravarskom, poveo dalje prema Velikoj Buni. Ali, na nesreću, u Velikoj Buni nismo našli »vezare«, koji prevode preko željezničke pruge Zagreb-Sisak. Malo prije našeg dolaska, »vezari« su odveli jednu veću kolonu, koja je odnekle stigla prije nas. Jedva smo nagovorili malog kurira da nas vodi dalje, jer on nas nije znao prevesti preko pruge, što je vrlo opasno, a dalje je znao put kroz Posavinu. Gotovo jurimo, da bismo stigli onu prvu kolonu nepoznatih, ali, iako smo se preznojili, nismo uspjeli! Što da sada radimo? Tu je blizu selo Mraclín, željeznička pruga, Nijemci, ustaše ... Tu nikako ne možemo zanočiti. Dogovorimo se i, oprezno izviđajući, pođemo »na slijepo«, da možda slučajno uhvatimo u selu vezu, da nas netko prebaci preko pruge. Opet je nama Dmitar od pomoći. U Kravarskom sam zapisao ime Dmitra Popovića, ovog odličnog, vrlo talentiranog kurira Bilogorskog partizanskog odreda. Rodom je iz sela Dapčevice. Dmitar je kurir od početka rata i ispekao je svoj »zanat« odlično.

Imali smo dalje i nešto sreće, a možda su oprezni drugovi iz naših ustanova tako i naredili za ovakve slučajeve, tko zna. Pred nas je ispao mlad čovjek. Nije nam ništa nudio, ali smo mi, naravno, na njega odmah svi navalili da izvidi i da nas prebaci preko pruge. On je brzo pristao i, vidjeli smo, da se radi o našem čovjeku, koji je kao dežurni čekao »u zasjedi« na dužnosti ovakvu potrebu. Jer tu su stalno nailazili ljudi. Mora da je on bio diskretno »dežuran« na tom prelazu pruge.

Zapazio sam da ovaj mladić čak ima i lampu kao željezničar, a ovo i jeste naš partizanski željezničar. Lampa je imala crveno i zeleno svjetlo. Čovjek je, na naš zahtjev, otišao da ispita prugu, a nama je na polasku rekao:

- Pazite, zeleno svjetlo znači slobodan prolaz. Krećite. A crveno svjetlo - opasnost, ne krećite ...

Oprostili smo se s mladićem, koji nam je zelenim svjetlom pomogao da prijeđemo komunikaciju. I nismo odmakli ni pet stotina metara od pruge, a mali, crni kurir baci se u jarak i tiho i uzbuđeno nam šapće:

- Eno pancera, vidite ...

Kuriri više vide nego mi obični putnici. Mladić je prvi primjetio voz. Zaista, mi smo plegli u jarak, a prugom polako klizi oklopljeni voz »pancer«, kako ga ovdje zovu, šišti njegova lokomotiva ... Mi tiho odmičemo kroz kanale. Skrenuli smo s ceste u polje, na neki puteljak.

Vrlo smo brzo stigli u selo Kuće, gdje sam se oprostio sa kurirom Dmitrom. On je te noći odmah krenuo dalje, prema Slavoniji, jer mora preći još jednu željezničku prugu, Zagreb-Novska-Beograd kao i cestu za Čazmu.

*

* *

Za rad naših poštara vezane su bezbrojne opasnosti i po sam život. Mnoge pošte su postojale na poluoslobođenom području u koje je, svakog časa, za nekoliko minuta vožnji, mogao upasti neprijatelj motorizacijom iz svojih baza.

Htio sam upoznati takvu jednu poštu na »ničijoj zemlji«, poštu koja je morala imati tajna skrovišta, dvostruke izlaze i ulaze i pogodno mjesto.

Baš u Posavini, nedaleko od Zagreba - jer šta znači 30 do 40 kilometara za motorna vozila neprijatelja - pružila mi se prilika da upoznam jednu takvu partizansku poštu.

U selu Zelini, selu blizu Ivanić grada, u očinskoj kući Tomaša Cunja, u sobi u kojoj je, u isto vrijeme, bila i kuhinja - dok se kuhao ručak i pušila se para iz lonca - razastirao je stotine pisama. Svuda: po stolu, po klupama, po podu.

Seljak, mlad, plav, kao od brijega odvaljen, sjedi među hrpama tih pisama i čita adrese. Često je rukopis nevješt. A i čitač teško čita.

Pisma su razna. Službena, privatna, preporučena, obična. Ali su pisma sasvim neobična. Ni jedno nema marke. Neka su sa žigovima, neka bez žigova.

To je partizanska pošta. Jedna od relejnih stanica zagrebačkog partizanskog odreda.

Kuća u kojoj plavokosi mladić raspoređuje stotine partizanskih pisama nalazi se uz samu cestu.

Iz dana u dan stizala je pošta. Nekada manje, a ponekad i puna vreća. Stizala je sa obadvije strane. Preko pruge iz Moslavine i Slavonije vreća pošte prelazila je na hiljade načina. Prugu su čuvali Nijemci, ali su mladi seljačići, stari ljudi, žene i djeca iznalazili stalno nove načine da se vreća sa poštom prenese redovno. Rijetko se veza prekidala.

A kada bi Tomaš poštu rasporedio, opet bi ona stigla u svoju vreću i krenula bi na nekim kolima prema Savi, da se prebaci preko rijeke, da se prebaci preko pruge prema Kupi, Baniji i Lici, a ostalo - za Zagreb, Zagorje, Žumberak i druge krajeve.

Tih dana je išlo vrlo teško. Snijeg je omlitavio i počeo se topiti. Vode su podnadule zemlju pa poplavile posavska polja sa bezbrojnim kanalima. Kurir je tih dana morao saonicama voziti poštu par kilometara. Negdje u vrbiku je čekao skriven čamac, koji bi, natovaren poštom sa saonica, zaplovio kanalima. A na kraju kanala, tamo blizu Save, kod sela Prevlake neminovno bi, tačno u određeni čas, čekao novi kurir, sa istim ciljem: da poštu primi i prebaci dalje.

Cesto su prilike bile upravo tako teške. Snijeg je padao da oka ne da otvoriti. Ali je partizanski kurir čekao na položaju, nosio je vreće, čuvao poštu kao svoj život, još više.

Jednom sam bio prisutan u kući Tomaševoj kada je soba bila puna partizanskih pisama. Vreća je bila prazna na klupi. A Tomaš je radio. Kucao je na pišaoj mašini. Kad odjednom dođe glas selom: »Banda ide ...«

Plavokosi mladić nije se zbunio. On se samo blago nasmijao i pokazao niz zdravih zuba. Straha u njegovom oku nije bilo. Užurbano je sakupljao pisma i trpao ih u vreću. Vreća sa dragocijenim materijalom već je na leđima Tomaševim, prebacio je karabin preko ramena i, šuljajući se uz plot - poprečnom stazom, na kojoj stope ne ostaju, odjurio prema vrbicama. Posljednji iz sela. A banda je već pripucavala u blizini.

Citavo selo znalo je da je tu pošta. Stari Tomašev otac i majka ostali su u kući. Ali, nije se dogodilo za svih godina borbe da je itko kazao bandi jednu riječ o pošti!

Stoga, eto, nije nikakvo čudo što je u uredništvo naših listova i u sve ostale ustanove u centru oslobođene Hrvatske, koji se nalazio sad u Lici, sad na Kordunu, sada u Dalmaciji, dnevno redovno stizala pošta, iako je neprijatelj sve držao u rukama. Naši slavni kuriri i poštari skrivali su pisma na znojave grudi, na srce i - tako ih nosili.

I u tom svakom pismu koje je stizalo, bila je naša snaga. Hiljade ljudi nosilo je ta pisma, hiljade majki brinule su brigu o sinovima kuririma. A mnogo sam majki vidio i čuo kako se ponose time. I tim majkama i njihovim sinovima kuririma pošta je bila nešto drago i sveto, važan borbeni zadatak. Zaista je narod shvatio važnost veze, važnost pošte. Eto, zbog toga su nam i pisma uredno stizala'.

U toku 1944, u isto vrijeme dok su pisma »pješačila«, dok su se »vozila« kolima, kamionima, brodovima i kotačima, spuštali su nam se na Kordun, kod Cernice sovjetski i englesko-američki avioni, koji su donosili poštu sa svih strana. Sloboda se bližila, borba napredovala ...

Štamparija »Naprijed«, organa GŠ Hrvatske, štampala je za dvadeset i jedan mjesec 1,327.830 primjeraka štampe. Sve druge štamparije i bezbrojni šapirografi i ciklostili na oslobođenim područjima Jugoslavije štampali su mnogostruko više primjeraka. A sve to, ta ogromna količina, osim pisama, prenesena je na leđima i u torbama naših kurira. Oni su u sela, gdje su neprijatelji ljudima mutili vidike, u gradove, gdje su neprijatelji harali terorom, donosili štampu i pisma i pomagali da se izbistre dani, da se olakšaju noći, da se probude nade u slobodu, da se zapale srca, da novi borci krenu u bojeve.

Eto, to su učinili naši kuriri i pošтари!

*
:k *

Kurirske veze između oslobođenih i neoslobođenih područja bile su vrlo komplicirane jer su ta područja presijecana rijekama, željezničkim prugama i cestama koje je neprijatelj čuvao.

Međutim, najteži i najvažniji »kanali« bili su tamo gdje je trebalo presjeći državnu granicu. To je granica Jugoslavije sa Italijom i mjesta gdje se vršio prodor Narodnooslobodilačkog pokreta u Istru.

To su bili najteži i najvažniji »kanali« naših kurira u toku rata. Iako je fašistička Italija u aprilu 1941. godine okupirala dio naše zemlje sve do Ljubljane, Karlovca, do blizu Sarajeva i čitavu Crnu Goru, fašistički vlastodršci i okupatori ni sami nisu ni časa povjerovali da neće biti istjerani. Zato su ostavili netaknutu svoju staru granicu sa Jugoslavijom, ostavili su bodljikavu žicu visoku tri metra, ostavili su svoje carinike, finance, graničare i karabinjere - da čuvaju baš tu staru granicu. A tu državnu granicu trebalo je probiti i djelovati preko nje, kao da je i nema. U tom su uspjeli kuriri 2. primorsko-goranskog partizanskog odreda i kuriri istarskih jedinica. Oni su prvi uspostavili čvrstu vezu Istre sa Jugoslavijom.

A najvažnije je da od tada ni jednog dana nije Istra ostajala bez veze sa 2. odredom i komitetima u Rijeci, Kastavštini i Sušačkom kraju.

U 2. odredu, odnosno u bataljonu »Vladimir Gortan«, određeni su najsmjeliiji borci da pođu na Učku, da se, vrlo često, prebacuju kroz gustu mrežu fašističkih garnizona, stražara, graničnih karaula, bunkera, preko cesta i pruga i, konačno, preko državne granice utvrđene gustim spletovima bodljikave žice. Vjerovatno nije bilo težih kurirskih zadataka niti težeg terena za prolaz kurira u čitavoj Jugoslaviji.

Prvi kuriri koji su pošli sa četom u Istru bili su Albert Petre - Plovanić i Aleksandar Saršon-Šandro. Osim toga, u Kastavštini su našli starog kurira Ivana Logara-Belkića, koji je mnogo puta i prije prelazio u Istru. U Istri se već nalazio jedan od najsmjelijih kurira Pepi Sustar-Miha, koji je, opet, bio odličan poznavalac Istre. Kao što su Plovanić, Belkić i Šandro, kuriri na tom opasnom putu, uspješno prelazili iz Italije u Jugoslaviju, tako je Miha odlazio dalje po Istri i - nije imao mnogo lakši zadatak. Istra je jako ispresjecana cestama bez planina i u svako selo je dosta lako doći. Fašisti su imali vrlo gustu mrežu karabinjerskih, finansijskih i policijskih stanica, zatim vojnih garnizona i, konačno, obavještajnih punktova. Između svega toga morao se provlačiti Miha, a i ostali članovi čuvene Rasporove Istarske čete.

Poslije se broj kurira morao povećati. Iz jedinica 2. odreda odvojeni su najbolji borci a, među njima i Tiho Saršon, Mato Saršon, Vlatko Lučić i drugi.

Neki kuriri su na toj teškoj dužnosti pali. Pao je i najbolji poznavalac granice Ivan Logar-Belkić.

Po okupaciji Belkić se sav stavio na raspolaganje borbi protiv okupatora. Nastavio je da prelazi granicu boreći se protiv neprijatelja.

Za prelaz državne granice trebao je čitav studij i sistem, jer ta granica je bila i čuvena kao državna granica.

Mjestimično su bunker i stražare bili izgrađeni na svakih sto metara, a granične karaule na oko 500 metara. Kroz »glavnu« šumu Lužinu, gdje bi se inače najlakše moglo prelaziti i gdje su u blizini naselja Kastavštine, fašisti su ispleli visoku bodljikavu žicu. A i drugdje, mjestimično, granica je bila visoka žičana prepreka. Oko Rijeke je žica bila tri metra visoka.

Trebalo je iznaći načine prelaska. Na nekim mjestima, gdje je bilo zelenila ili kamenja uz žicu, kuriri bi isjekli prolaz za povlačenje pri dnu. Onda bi otvor zamaskirali zelenilom koje je tu raslo. Belkić je i prije rata to činio i znao ta mjesta.

Još 1941. godine komitet KPH za Kastav odredio je nekoliko drugova, među kojima i Emerika Marčelju-Josu i Josipa Jardasa, da pregledaju granicu i pronađu zgodna mjesta za prolaze.

Kuriri i borci prelazili su granicu u čarapama ili bosu, golih tabana. Ponegdje bi iskopali jarak ispod žice, pa bi se provlačili jarkom. Bez disanja bi čekali i osluškivali svaki šum. A najbolje bi bilo kad čuju korake i kad patrola prođe ili kad se dvije patrole susretnu, pozdrave, malo porazgovaraju i rastanu se. Onda kreću partizani u čarapama ili bosu, tiho ... Trebalo je često izuti se i cipele svezati žicom da se ne izgube, pa - preko ramena.

Selo Saršoni nije baš blizu granice, ali je najviše kurira bilo iz tog sela i pod imenom Saršon. Valjda su to ljudi takvi, jer Saršoni su, još prije rata, nazvani »Mala Moskva« i tamo se na jednom velikom kestenu pojavila jednom prva crvena komunistička zastava pa su žandari morali da se penju na drvo i skinu zastavu.

Uopće, Kastavština je »kurirski kraj« i malo je tu ljudi koji nisu prelazili granicu ilegalno.

Bilo je više tih prelaza granice. Ali svi preživjeli kuriri slažu se da su bila tri »glavna« kanala od Rasporove čete i Učke - preko Kastavštine do primorskih planina i štabova Drugog odreda i bataljona »Vladimir Gortan«.

Neki su kanali bili zaobilazni - put je trajao i po četiri dana. Išlo se dalje na sjever, tamo iznad Klane, blizu sela Sušaka i Žabica, a prelaz je vršen iznad Trstenika. Drugi dobar prelaz bio je južno od Klane, iznad izvora Rječine, kod Studene, a treći zgodan prelaz bio je niže sela Breze, u šumi Lužini.

Kod kurira se razvilo »deveto čulo«. Razvije se osjećaj za pravi put, pa čovjek vidi i ono što drugi ne vide, čuje i ono što drugi ne bi čuli. Išlo se pomoću instinkta.

U najcrnjem mraku, kad se ni nos ne vidi, oči se naviknu da vide, a pamćenje upamti svako stablo kod brda, stablo kod jaruge, stablo kod doca, brežuljak, svaki grmič, livadu, šumicu, kamen, stazu - sve se zapamti, jer je u pitanju život ljudi, opasnost.

Pred svakim prelazom ceste, pruge ili granice, obavezan je bio odmor. Ne toliko radi odmora, koliko radi osluškivanja. Makar koliko je ljudi tu, tišina je takva da se čuje najmanji šum.

A dvojica kurira - redovno su morala ići dvojica zajedno na taj teški put - pretvorila su se u uho. Osluškivali su - i tek onda preko ceste, preko pruge, preko granice.

Bilo je slučajeva nezgo. Ja. Jednom je Tiho Saršon iz Brdudca kretao sa Belkićem i na granici kod Breze, kako je nosio porciju, lonac je lupio o kamen. Slučajno su baš prolazili blizu stražara ili patrole. I odjednom je nastala paklena pucnjava. Na tom mjestu su kasnije Talijani postavljali takve straže da čekaju da se dva mjeseca nije moglo prelaziti.

Kuriri nisu kretali prema granici bez dobrih škara. Ali jednom su Tiho i Belkić zaboravili škare. Zato su do granične žice u Lužini ponijeli neku dasku, jer se moglo preći i preko daske koja se postavi na žicu.

Belkić je namjestio i držao dasku dok se Tiho prebacio na talijansku stranu. Onda je Tiho držao dasku da se prebaci Belkić. Ali Belkić se omakne i - padne natrag. Stražar koji je bio nedaleko osjetio je da se nešto događa i odmah baci raketu i osvijetli čitav kraj oko granice. Dvojica kurira su se pritajili, a onda kad se sve umirilo, Tiho je šapnuo:

- Daj dasku...

I vratio se natrag u Jugoslaviju, pa su se sklonili.

Bilo je slučajeva kad su vodili male kolone novih boraca, kad je Rasporova četa već razvila rad i počela mobilizaciju, da se ljudi, nenavikli na duga noćna putovanja i umorni, počnu pribojavati.

- Kud nas vodiš, da li znaš put Plovaniću? - pitali su Bertu Petrcu.

Plovanić bi ih strpljivo uvjeravao da ih dobro vodi, da se ne plaše, pa bi im predviđao sve na putu:

- Sad dolazimo do jedne velike bukve...

- A sada je tu uskoro široka livada...

- Evo, za jedan kilometar smo do ceste...

I kad bi se to sve rečeno unaprijed pokazalo kao točno, onda bi ljudi opet vjerovali da kurir zna put.

A jednom se jedan pobunio radi imena »kurir«.

- Pa nama su rekli da idemo sa »korigerom«, a ono evo pješke...

»Korigera« je u Istri - autobus, pa kad su im govorili da idu sa kuririma a oni su mislili - autobusom. A kad tamo, išli su kroz najgušću šumu, kroz nepoznate jaruge, kroz pravu pustoš - sve pješke.

Bilo je slučajeva da su se kuriri gotovo oči u oči susretali s talijanskom kolonom.

Tako su jednom putovali Aleksandar Saršon-Sandro i Vlatko Lučić prema Istri.

Najednom čuju korake.

- Nešto se čuje - kaže Sandro.

- To su sigurno naši - veli Vlatko.

- Nisu, ne... Naši se izuju...

Odjednom su ugledali kolonu. Išla je stazom, a Sandro i Vlatko bili su se pritajili iza jedne smreke, ni petnaest metara daleko od staze. U koloni je bilo oko stotinu vojnika.

Baš posljednja dvojica nešto se dogovaraju. A naša dva kurira još jače se prikljube uz zemlju i ne dišu.

Drugi put su njih dvojica išli nekom nizbrdicom, a to je teže nego uzbrdo. Osim što zabole koljena, izdajnički se ruši šljunak i čuje se na daleko.

Sišli su niz to brdo i umorni sjeli i zapalili po cigaretu. Naravno, pod kaputom se puši. A kad su popušili, čikovi se ne smiju baciti gdje bilo, jer je to trag. Nego, cigareta se mora dobro ugasiti a opušak zatrpati zemljom ili lišćem sakriti.

Digli su se poslije toga i krenuli, kad, odjednom, primjete da su blizu bunkera pa u bunkeru, kroz vrata, vide jednog vojnika, dok ih uz bunker sjedi nekoliko.

Polako su se vratili, pa zaobišli opasnost.

I Tiho i Sandro su se jednom izgubili. Išli su tako, bila je magla, gusta kao tijesto, i odjednom: nađu se na istom mjestu gdje su već bili. Napravili su krug. Onda krenu ponovo kroz maglu, pa ponovo dođu gdje i prije - opet su lutali u krug.

Sandro je imao busolu i maši se rukom do džepa, da pogleda, kad odjednom opali metak.

- E sad znam, gdje sam - reče.

Po tom metku je znao da su kod jedne stražare.

Kuriri su često činili i podvige na putu. Prelazili su granicu pomoću pucnjave i gužve.

Tako su na »Zidnim novinama« u Kastavskom punktu u karikaturi prikazali Belkića kako puca iz šmajsera, dok Tiho škarama reže žicu.

Nešto slično se jednom i dogodilo.

Njih dvojica prešli su granicu i stigli do nekog nadvožnjaka i usjeka.

Iznenada na nadvožnjaku preko koga su morali preći primjete stražara. Odmah se dogovore. Belkić se privuče prema stražaru i počne prstima tiho šušcati po lišću. Naravno, stražar to čuje, okrene se prema tom šumu, napregne oči i načuli uši. A dotle se Tiho privuče k njemu sa suprotne strane, iznenada skoči na njega i gurne ga sa nadvožnjaka u duboki usjek. Čuo se samo vrisak. Ali, pošto su Belkić i Tiho držali da i na drugoj strani nadvožnjaka stoji stražar, zapucali su iz šmajsera i pretrčali preko nadvožnjaka. Na drugoj strani nisu našli stražara - ili ga nije bilo ili je pobjegao od pucnjave.

Tako su ponekad, kad su vidjeli stražare na mjestu gdje moraju proći, jednostavno pripucali i - pucajući pretrčali.

A jednom su Belkić i Tiho kretali iz Istre, pa su se usput malo napili i u nekom selu zaostali. Situacija se za to vrijeme promijenila. Postavljena su neka osiguranja na granici i momentalno nisu mogli preći.

Dok su čekali kod nekog izvora kod sela Sušak, obrijali su se, malo uredili i pošli u selo Žabicu.

U jednoj zidini blizu gostionice ostavili su šmajsera i ušli u gostionicu. Bila je puna fašista i vojnika.

Sjeli su za stol i naručili večeru. Gazda je donio večeru i piće. A oni nisu imali ni prebijene pare.

Kad su povećerali, onda Belkić upita gazdu:

- Gdje je ovdje nužnik?

- Tamo otraga - reče gazda i - Belkić se izgubi.

Kako ga dugo nije bilo, Tiho reče gazdi:

- Šta je s mojim drugom, idem ga potražiti.

I ode i on napolje. Tamo nađe Belkića, uzmu šmajsera da krenu.

U to gazda digne larmu, da njih dvojica nisu platili večeru i da su pobjegli.

Svi vojnici nagrnu za gazdom da ih traže.

A Belkić i Tiho iza zidine udare rafalima po gužvi pred gostionicom, pa onda trkom iz sela.

Nikad nisu saznali da li je bilo poginulih i ranjenih, jer su žurili preko granice.

Kurirske su se staze sve više množile. Poslije su utvrđene i kurirske redovne veze sa Slovenijom, a veze Učka-Gorski Kotar su udvostručene.

Svakako je znak izvanredne organizacije veza na ovom teškom terenu i to što kuriri nikad nisu upali u zasjedu ni poginuli.

Rasporova četa tako je razvila rad u Istri da su ove intenzivne kurirske veze bile neophodne. Preko njih se Istra prvi put prisno i stvarno vezala sa Jugoslavijom, jer u Istri je djelovala već dosta široka organizacija Narodnooslobodilačkog pokreta, a sve su se veze slivale na Učku i onda kretale dalje, prema Jugoslaviji.

Učka je postala najvažniji centar, gdje su se slivale kurirske staze iz Pule i Labinštine, iz Rovinja, Pazina i Poreča.

*

* * *

Bezbrojni kuriri prenosili su poštu većinom pješke i pravo je čudo kako su Se na stolovima raznih odjela ZAVNOH-a u Topuskom našla pisma iz Slavonije,

Istre, Dalmacije, pa čak i iz Dubrovnika, a zatim i iz Slovenije i Bosne. Ne samo to, štampa je stizala čak i iz Sandžaka!

Na pismima koja su stizala u najrazličitijim kovertama, pa čak i u običnim kesama za šećer ili brašno, nikad nije bilo ni jedne marke. To je bila besplatna pošta, kao što je i inače na oslobođenom području novac malo bio potreban.

Ali koverta su imale svoje oznake, ponekad samo štambilj ili broj organizacije ili ustanove, vojne jedinice, bolnice, odbora ili štaba koji ih šalje, a zatim štambilje pošta sve do pravih žigova iz mjesta koja su partizani oslobađali.

Ako pošta još nije imala svoga štambilja, poštar je rukom nacrtao »štambilj« i stavio broj pošte, datum i broj preporučene pošiljke.

Poštanski štambilji su bili obično četvorouglasti i u njima je bilo veliko slovo koje je označavalo otkud je pismo stiglo. Taj poštanski znak uglavnom se poklapao sa imenom kraja iz koga pismo dolazi: D - Dalmacija, G - Gorski Kotar, P - Hrvatsko primorje, M - Moslavina, L - Lika, B - Banija, P - Pokuplje, K - Kordun, Br - Bari (Italija), a pisma iz Slovenije imala su slovenačke znakove i stizala su preko Gorskog kotara. Pisma iz Bosne stizala su preko Une i Banije.

Ukoliko je pismo prelazilo više krajeva i pošta, ponekad su sve pošte udarale svoje štambilje i zapisale datum kad je pismo bilo kod njih.

Na nekim pismima su oznake: »Službeno«, »hitno«, »preporučeno«, »avionom«.

Koverta su u većini slučajeva obične, raznih boja. Pošto ponekad nije bilo koverti, omot je izrađen od kakvog bilo papira, a ljepilo je bilo brašno i voda.

I ako je kurir nosio poštu i na najvećim udaljenostima, razmaci između relejnih stanica i pošta nisu bili duži od nekoliko kilometara pješaćenja. Svako pismo je prelazilo kroz više kurirskih ruku i njedara, torba ili vreća.

Kuriri su, osim paketa i pošiljki, imali zadatak da prihvataju i vode i ljude. A ljudi nisu putovali samo po našoj zemlji, jer ih je bilo mnogo koji su odlazili sve do Amerike - to su, na primjer, bili spaseni saveznički avijatičari, koji su vezama naših kurira prelazili sve krajeve Jugoslavije i stizali do aerodroma ili morskih luka i odlazili u svoje zemlje i svoje vojne jedinice.

* * *

Znakove pošte treba još i razjasniti. Na primjer, poštanski štambilj sa znakom »PT«, na kom je kod slova »P« još i broj, bio je štambilj pošta u Pokuplju.

Najednom pismu se vidi daje oznaka »P-2« bila oznaka pošte u Pisarovini, dok oznakom »PT« ima još poštanskih brojeva 1 i 4 na sačuvanim kovertama. Na jednoj koverti se vidi daje štambilj »P-2 T« imala »relejna stanica« Povjereništva CK KPH za sjevernu Hrvatsku u Pokuplju, te daje preko te pošte stizalo pismo i iz Oblasnog NOO za Sloveniju ili je neki funkcioner ili kurir donio ta pisma u Pokuplje pa ih predao preko ove pošte.

Okružni NOO za Zagreb ili Oblasni NOO za Zagrebačku oblast slali su pisma preko pošte »M-5« ili »M-XI«, a oznake broja su u ovom jednom slučaju bile na štambilju označene rimskim brojem »XI«.

Iz Dalmacije su stizala pisma sve do uspostavljanja avionskog saobraćaja i osnivanja »Prekojadranske glavne vojne pošte« u Bariju u Italiji, samo kurirskom poštom. Bilo je dosta pošta u svima krajevima Dalmacije, pa su pisma iz Šibenika stizala preko »D-2«, »D-6«, »D-8« (sa oznakom »preko Okružnog NOO za Liku«), a zatim se na pismima od 13. X 1944. počeo pojavljivati pravi poštanski žig.

Po žigovima ili oznakama pošta rukopisom vidi se gdje su se momentalno nalazile vojne jedinice koje su upućivale pisma. Tako se vidi daje 35. divizija bila u oktobru 1944. u Lici (pošta L-I).

Na Baniji je bilo nekoliko pošta jer imamo brojeve »B-I«, »B-4«, »B-2«, »B-8«, što se vidi na kovertama koje imaju poštanske žigove sa petokrakom zvijezdom, a pošta »B-8« - čak žig sa tri petokrake zvijezde. Iz žigova se ne vidi gdje

su se pošte nalazile, jer to za ratne pošte i boravište nije označeno, ali se, na pojedinim kovertama, vidi tko ih je uputio, pa je, na primjer Kotarski NOO Dvora, pisma upućivao preko pošte »B-4«.

Pisma iz Bosne stizala su sa žigom pošte »B-17«, a na kovertama je štampan naslov redakcije »Oslobođenja«. Vjerovatno je daje pismo stiglo preko Une, i to preko relejne stanice u kotaru Dvor, ali se ne vidi da li je to oznaka neke bosanske pošte ili je »B-17« banijska pošta.

Iz Hrvatskog primorja imamo oznake pošte na žigovima sa »P«, uz dodatak broja, ali te pošte su imale malo žigova koji se vidi samo na par koverata, dok su na ostalim kovertama žigovi sa znacima pošte nacrtani rukom.

Pisma iz Gorskog kotara ili preko Gorskog kotara stizala su sa oznakom pošta »G«, ali nema žigova, nego je oznaka nacrtana rukom, a broj pošte je čak »G-50«. Pismo je uputio Propodjel Okružnog NOO za Gorski kotar, a po jednom žigu na pismu vidi se da je putovalo preko Okružnog NOO za Belu Krajinu to jest preko Slovenije.

Na pismima iz Slovenije je oznaka žiga »KC« i štamblji sa crtežom Triglava u sredini žiga. To je žig redakcije lista »Slovenski poročevalec«. Na koverti sa istom oznakom žiga »KC« je još i žig Predsjedništva Slovenskog narodnoosvobodilnog sveta, a na drugoj koverti je sličan žig istog predsjedništva - ali - Odjela informacija. Na toj koverti još i jedan poštanski žig »C« i isti žig »KC II«. Postoji mogućnost da su ova pisma iz Hrvatske i Slovenije išla preko neke slovenske pošte (možda »Kočevski centar II« - »KC-II«).

Pisma preko kordunskih pošta slala su se preko pošte »K-I« iz Kotarskog NOO Karlovac, zatim preko »K-10« iz Petrove Gore, dalje preko »K-8« iz štaba IVkorpusa NOV i Okružnog NOO za Kordun, koji se većinom nalazio u selu Gornji Budački. Glavni štab, koji se nalazio u Topuskom, upućivao je pisma preko pošte »K-7«, a I. oficirska škola NOV, koja se nalazila kod Slunja, upućivala je pisma preko pošte »K-II«.

Vrlo su zanimljive pošte u Istri koje su bile, kako izgleda, najbolje organizirane. Istra je veoma ispresijecana dobrim cestama i, prema tome, bila i temeljito okupirana od neprijatelja, koji je svuda lako mogao stići za kratko vrijeme, pa je, tim više, zanimljivo kako je u Istri radila pošta.

Tako se vidi da su pisma prolazila kroz mnogo pošta, četiri-pet pa - čak i osam štamblja pošta imamo na kovertama. Iz Istre pisma nose oznake Vojne pošte (VP) sa brojevima. Najveći broj pošte na sačuvanim kovertama je »VP-34«. Ta pisma upućivali su NOO-i kako Oblasni NOO za Istru tako i pojedini okružni NOO-i. A Operativni štab za Istru imao je poseban poštanski »kanal«, čiji žig je četverouglast, sa natpisom »Vojno-pozadinska stanica« i brojem stanica.

Na pismima iz inozemstva po štamblju se vidi daje postojala »Glavna prekojadranska vojna pošta« Baze NOVJ, koja je imala sjedište u Bariju u Italiji i poštansku oznaku »Br«.

Kao što se vidi od 1941. godine do 1945. godine, i pošte su se razvijale kako je jačala Narodno-oslobodilačka vojska i Narodno-oslobodilački pokret.

Već 1941. godine osnovane su relejne stanice po čitavoj Hrvatskoj, uglavnom uz komitete Partije i uz vojne jedinice, ali pošta je postojala i pisma i upute su kolali čitavom Jugoslavijom. Istina, to je ponekad trajalo vrlo dugo, uslijed teških prilika i ofanziva. Tako su, na primjer Upute o organizaciji partizanskih odreda, u Gorski kotar stigle iz Vrhovnog štaba tek poslije dva mjeseca, ali je zato prije toga - tamo stigao delegat Centralnog komiteta KPH koji je usmeno prenio i prevodio te upute u jedinicama mnogo prije pismenih uputa. Jer, upute su morale preći dug put iz Srbije, štampane u Biltenu Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Kad su se pošte razvile i postale ustanove oslobodilačkog pokreta, što je u Hrvatskoj bilo naročito uredno razvijeno, u početku su bile u okviru Inženjerskog odsjeka Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske.

U mjesecu junu 1943. godine naredbom Glavnom štaba br. 49. od 30. VI 1943. godine osnovana je u Tehničkom odsjeku Glavnog štaba posebna sekcija

pod nazivom: Poštansko-telefonska sekcija. Na dan 29. juna 1943. godine izvršena je primopredaja cjelokupne telefonske mreže, relejnih stanica te telefonskih radionica novoj sekciji PTT. Toj sekciji predana je i sva arhiva koja se odnosila na PTT. Za šefa nove sekcije imenovan je Josip Čuljat.

Po naredbi Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske od 3. marta 1944. (br. 55/44) na novooslobođenim područjima Hrvatske, koja su bila sve šira, ukinute su takozvane relejne stanice i pretvorene u pošte, koje »primaju, prenose i isporučuju« privatna i službena pisma, pakete i novac po pravilniku o organizaciji i radu PTT. Ovom naredbom saopćeni su svima ustanovama neki propisi pravilnika koji se odnose na slanje i primanje pošiljaka. Po tim propisima adrese na pošiljkama imaju biti potpune. Pri adresiranju službenih pisama treba označavati pokrajinu, kako se pošiljke ne bi krivo usmjeravale, a i radi toga što se pojedine ustanove sele.

Po ovom naređenju sva službena pisma moraju imati u gornjem lijevom uglu štambilj ustanove i broj i datum pisma koja se u koverti nalaze, jer se sva službena pisma smatraju preporučenim pošiljkama te se tako s njima i rukuje.

Po istoj ovoj naredbi svaka ustanova predaje pošiljke pošti po svojoj »Knjizi predaje«, a pošta vrši isporuke pošiljaka također po »Knjizi«.

U to vrijeme bio je već točno propisan red dolaska i odlaska kurira sa poštom (»red putovanja«), kao i vrijeme dolaska i odlaska pošte, to su sve ustanove mogle unaprijed znati kada pošta stiže i otprema se u određenom pravcu i svoje pošiljke na vrijeme predati pošti najmanje jedan sat prije odlaska kurira za određeni pravac.

U 1944. godini već se usavršavao i telefonski saobraćaj, pa su na širokom području sve naše vojne i pozadinske ustanove mogle obavljati telefonske razgovore.

Telefonske linije počele su se izgrađivati sistematski još u 1942. i 1943. godini, pa postoji jedan izvještaj Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske od 16. jula 1943. godine (14-dnevni izvještaj za prvu polovicu mjeseca jula 1943. godine), u kome je izneseno šta se sve gradi i šta je dovršeno.

U tom izvještaju je navedeno:

»Linija sa Kordunom je dovršena. Sada se radi linija Plitvički Ljeskovac - Babin Potok čime će biti uspostavljena neposredna veza sa Kordunom. Ovu liniju postavlja telefonska četa Komande 1. ličkog područja. Telefonska četa komande 2. ličkog područja podiže liniju Udbina - Tolić - Podlapača. Telefonski vod pri Poštansko-telegrafskoj sekciji (G. Š.) konsolidira sada liniju Otočac - Perušić. Telefonska radionica, koja se do sada nalazila u Vrhovinama, premještena je i ušla u sklop Vojno-tehničke radionice broj 1«.

U ovo vrijeme ZAVNOH, CK KP Hrvatske i Glavni štab nalazili su se u oslobođenom Otočcu. Usavršavanje poštansko-telefonskog saobraćaja uzelo je još većeg maha uskoro poslije kapitulacije Italije, kada smo dobili velike količine materijala za telefonske veze.

Tako se i telefonska veza po oslobođenim teritorijama ne samo usavršila - nego i proširila.

U to vrijeme postojala je slobodna teritorija od Podgore u Dalmaciji do Save i - od blizu Banjaluke i Travnika do blizu Rijeke i granice Slovenije na Kupi. Iz Bosne se moglo telefonski razgovarati sa mjestima u Hrvatskom Primorju i Gorskom Kotaru ili Dalmaciji.

Da bi se te mnogostruke veze još bolje usavršile, u Italiji, na Malti i Egiptu saveznički instruktori održavali su mnoge kurseve, među njima i kurseve za vezu svih vrsta. Borci NOV, koji su kao ranjenici prebačeni u inostranstvo na liječenje, poslije izliječenja rana bili su upućeni na takve kurseve, kao i borci iz domovine, koji su naročito upućeni da nauče rukovanjem novim aparatima, vozilima, oružjima i da ovladaju drugim raznim znanjima. Tako je, u mjesecu aprilu 1944. godine, na Malti održan kurs o signalizaciji, telefoniji i radio-telefoniji. Od 10. IV do 2. V 1944. godine trajao je taj kurs na kome su engleski stručnjaci, kao

instruktori, izvršili vojnu obuku boraca NOV. Tada je ciklostilom štampan i jedan udžbenik za obuku na tom kursu.

Tako su naši telegrafisti i telefonisti, radisti i, naročito kuriri, izvršili u toku čitave Narodnooslobodilačke borbe ogroman i značajan posao prenosa pošte, a u čitavom transportu najznačajniju ulogu su odigrali kuriri. Oni su, prenoseći štampu u bezbrojnim paketima, omogućili da svako selo bude redovno opskrbljeno svježim vijestima. A i mnoge su majke, sestre, žene i djeca utješeni donesenim pismima od boraca, dok su se oni svakodnevno i herojski tukli sa neprijateljem.

Mahmud Konjhodžić

SA VEZISTIMA OD KORČULE DO TRSTA

Ono što je najhitnije i što karakteriše naše veze u prvoj etapi vođenja partizanskog rata na otocima, obali i u Primorju, to je da smo se dobro snalazili u situaciji kada smo se borili sa osnovnim tehničkim teškoćama, kad nismo imali ništa od savremenih sredstava, ali smo se uglavnom i veoma uspešno služili onime do čega smo mogli doći. Posle, kada smo počeli pleniti sredstva veze od neprijatelja, a pogotovu nakon kapitulacije Italije - bilo je i sa vezom lakše. Onda su naši stručnjaci, dakle ljudi koji su se razumeli u vezu, bilo iz sastava trgovačke mornarice, bilo iz ratne mornarice bivše Jugoslavije, iz tih sredstava mogli da stvore jedan nov kvalitet u održavanju veza kod nas. Tim pre što se, skupa ili uporedo sa dobijanjem i uvođenjem tih sredstava, na oslobođenom Visu forsi-
rao rad raznih kurseva, a između ostalih i kursevi radio-telegrafista, signalista i onih koji su mogli da rade sa heliografima. Dobivši u jedinice izučene i izob-
ražene kadrove, mi smo mogli da imamo sasvim drugu vezu od one što smo je imali do kapitulacije Italije.

OSIGURANA LINIJA KOMANDOVANJA

Kapitulacija Italije i masovni priliv drugarica i drugova u naše partizanske jedinice, naročito na području srednje Dalmacije, otvorili su mogućnost jednog novog, kvalitetnijeg sadržaja narodnooslobodilačke borbe u celini, pa i održavanja i realizovanja neophodnih veza za potrebe informiranja i komandovanja. Mi smo tada stvarali nove brigade i divizije, pa i slavni 8. korpus. Jedan od osnova njihovog postojanja i zaloga pobeda bila je dobra veza. A činila ih je omladina koja nije služila vojsku, čije je tehničko obrazovanje bilo malo, materijalna baza posve oskudna, a organizacija dosta neuigrana. I sve je to trebalo da se suoči sa veoma opasnim, veoma energičnim prodorom Nemaca, koji je išao za tim da čim pre izbije na obalu, posedne otoke, razbije naše jedinice i uspostavi svoju potpunu i neprikosnovenu vlast na celokupnom našem obalskom području - zbog njegovih veoma urgentnih potreba daljnjeg vođenja rata. Neprijatelj, kao što je poznato, u tome nije uspeo, sem ostalog i zbog toga što su sve naše divizije imale radio-centre, a i radio-stanice sa neophodnim osobljem. Te radio-stanice su mogle sasvim dobro da osiguraju vezu sa korpusom, dakle, mogli su da osiguraju liniju komandovanja i prema gore i prema dole, ali su još sa dosta teškoća mogle da osiguraju vezu sadejstva — sa jedinicama »po horizontali«. One su za-
pravo, mogle i to da osiguraju, ali dosta oskudno, svakako ne onako kako su to zahtevali uslovi ondašnjeg našeg načina ratovanja, tako daje to bila veza na ugo-

vorene sate, redovito noću nije bilo veze, jer je uz radio-stanicu bio samo jedan radista, a on nije mogao da radi neprekidno dvadeset četiri sata itd. Ali i u tim, dosta skućenim uslovima, uspeali smo da odgovorimo vrlo dinamičnoj situaciji koju su nametnuli Nemci. Uspeli smo da veoma vesto izmičemo glavne snage ispred oštih neprijateljskih udaraca, i s druge strane da mu paralelno uzvraćamo udarce, i to na mestima gde smo to mogli efikasno činiti i gde je protivnik bio slabiji. Nemci su u nekoliko klinova izbili na našu obalu: kod Dubrovnika, dolinom Neretve na Pelješac, zatim na Split itd. Tada su se između tih klinova našle naše jedinice.

UVEZIVANJE SVIH OTOKA I NASELJA U CELINU

Suštinski problem je bio kako pratiti i otkrivati neprijateljske daljnje namere, kako reagirati. Radilo se o brzini. Sigurno je da te naše veze, ma koliko da im je tada bio viši kvalitet od onoga što smo na početku imali, nisu mogle da zadovolje sve veće naše potrebe: prvo - zbog sporosti i ograničenosti tih veza koje su mogle da se održavaju svaka dva ili tri sata; drugo - zato što su naše šifre bile odveć jednostavne, pa ih je neprijatelj brzo dešifrovao, tako da je imao naše gotove poruke, a mnoge depeše smo, svesni te činjenice i radi brzine, slali otvoreno. Prema tome, neprijatelj je mogao da otkrije ne samo naš raspored, nego i naše namere. Međutim, mi smo u tom veoma dinamičnom i teškom periodu, uz sve teškoće, uspevali. Uspeli smo, recimo, da niz jedinica prebacimo na otoke, druge jedinice smo uspeali da, kroz dosta uske kanale koje još Nemci nisu uspeali da zatvore, izvučemo sa obale i dislociramo u Mosor, na Dinaru itd., gde su bile daleko bezbednije. Tako je posle tog prvog naleta Nemaca, nastala situacija konsolidiranja naših snaga. Mi smo, ipak, osujetili krajnji neprijateljev cilj, a to je da ovlada svom našom obalom. On nije uspeo da zauzme dva naša otoka, Vis i Lastovo. Osim toga, mi smo na svim otocima koje su Nemci zaposeli odmah formirali odrede, istina ne velike. Sada se postavio isti onaj problem kojeg smo imali za vreme okupacije od strane fašističke Italije, samo u novim uslovima i na drugi način. To je značilo: umesto Biokova, za koje je pre bilo vezano sve, mi smo sada imali Vis kao jednu sigurnu bazu, kao izvoriste od koga je, opet, išla čitava, veoma razvijena mreža veza, koje su doticale i uvezivale sve otoke, gotovo sva naša veća mesta, i tom sistemu je postavljen zadatak da mora funkcionirati besprekorno. Zahvaljujući tome što smo čvrsto držali Vis, on se vrlo brzo pretvorio ne samo u jedan veoma dobro naoružan i spreman bastion za samoodbranu, nego je u tom garnizonu veoma brzo izrastao naš veliki školski centar u kome se materija savladavala ne samo teoretski, nego su usvajane i veštine, pa su ljudi odmah odlazili iz njih na zadatke i tamo proveravali sve to što se i u teoriji čulo i što smo od tehnike mogli iskoristiti.

VISI KVALITET ŠIFRANTSKOG RADA

Što se tehnike tiče, nije je mnogo zaplenjeno od Italijana, ali sada smo je mogli primati kao pomoć od naših zapadnih saveznika morem.

Sada smo mogli da uspostavimo prilično sigurne radio-veze, sa jednim višim kvalitetom šifri, šifrantskog kadra i radista, i to sa svim punktovima na našoj obali. To je funkcionisalo vrlo dobro, što ne znači da su te naše šifre tada bile neranjive. Naprotiv, neprijatelj nam je i tu ulazio u trag, ali su sve naše akcije bile relativno dosta brzo izvedene, tako da neprijatelj nije mogao iskorištavati naše šifre. Znam to, recimo, po tome što smo nekoliko puta pravili borbene »izlete« po susednim otocima, od kojih jedan i na Brač. Tamo se prethodno iskrcao jedan bataljon koji je, u stvari, trebalo da prihvati dve brigade za napad na Nerezisće i neke druge neprijateljske garnizone na Braču. Mi smo tada - upravo ne znajući sigurno da li neprijatelj zna naše šifre i odlučni da mu onemogućimo da

nas po vezi otkrije - primenili radio-ćutanje. Tako je taj bataljon ostao na položaju dve noći i dan, a da se nikome nije javio. Time smo neprijateljske mogućnosti, na neki način, anulirali partizanskom snalažljivošću. Nismo dakle, imali dovoljno tehnike, ali smo zato imali zdrav razum i partizansku logiku, tako da smo ležali tu, pored neprijateljskog garnizona, dve noći i jedan dan, a oni to nisu znali. A da smo se, možda, javili radiom - oni bi to saznali. Osim toga, tada su već i engleski komandosi bili prisutni na Visu i oni su se muvali u nekim svojim grupicama obaveštajaca po otocima, pri čemu, mislim, nisu bili mnogo mudri u pogledu skrivanja tih svojih veza pred Nemcima. Znam to jer se ponavljalo: da naši komiteti, štabovi odreda, odbori itd., dotad i godinama neotkriveni, iako su se služili radio-stanicama, budu veoma brzo otkriveni od dolaska Engleza sa njihovim radio-vezama, pa su morali da menjaju mesta i si. U vezi s tim mislim da je interesantno zabeležiti jednu pojedinost koja svedoči o tome u kojoj meri je značaj veza ozbiljno shvatan u našim štabovima.

ŠIFROM SMO OTKRILI PLAN OPERACIJE

Aprila 1944. godine, štab 26. divizije i štab Mornarice NOVJ pripremali su napad na Korčulu i Mljet. Naime, raspravljalo se o tome kuda naneti udare i konačno je odlučeno da se glavnim snagama napadne neprijateljski garnizon na Korčuli, dok je napad na Mljet bio, u stvari, diverzija, sračunata da se odvuče pažnja neprijatelja i eventualno tamo privuku njegove rezerve. Glavni cilj napada je, dakle, bio Korčula, gde je neprijatelj imao oko 1.200 vojnika, pa je njima trebalo zadati odlučujući udarac. Mi smo se na Visu dosta temeljito spremali za tu akciju i veoma savesno planirali svaki detalj. Razume se da je tu problem veza - i u pripremi operacije i u samom njenom izvođenju - bio jedan od bitnih. Upravo zbog toga što je trebalo ići preko mora, a naše snage i sredstva su bili apsolutno inferiorniji u poređenju sa onim čime su tada raspolagali Nemci - sve to je trebalo izvesti skriveno. Oni nisu smeli preko naših veza doznati šta mi pripremamo, kao ni da se »uključuju« u proces odlučivanja uoči samog izvođenja operacije, a neka doznaju, ako se tako mora, onda kada nam više ne mogu ništa.

Kada je sve bilo gotovo - zapelo je sa vezom sa partizanskim odredima na Korčuli i Mljetu, koji su imali radio-stanice (kao što su ih imali naši odredi i na drugim otocima, pa smo bili redovito obaveštavani o tome šta Nemci rade na pojedinim otocima). Preporuka je bila, i toga su se uglavnom svi odredi i držali, da stalno menjaju mesta svog boravka. Oni su bili u stalnom pokretu, tako da Nemci, iako su znali da postoji radio-stanica i da postoje tamo neke naše snage, nikada nisu uspjeli da ih otkriju.

Desilo se da smo, pripremajući ovu operaciju, od odreda i na Korčuli i na Mljetu suviše mnogo tražili, pa smo imali stalno radio-veze sa njima, a Nemci su to, verovatno, otkrili. Kako je Korčula prostrana to su se i jedinice odreda tamo stalno kretale, pa Korčulanski NOP odred ni ovog puta nisu uspjeli da pronađu i unište. Mljet je, pak mali, pa je i prostor na kome su se naši mogli kretati bio dosta ograničen, i Nemci su, verovatno, otkrili mesto njihovog boravka, odnosno logor. Izvršili su napad na to područje, odred su razbili i zaplenili radio-stanicu.

Uglavnom, mi smo za 3-4 dana trebali da krenemo u akciju, a Mljet je začutao, nije bilo veze. Naravno, to je štabove 26. divizije i Mornarice uznemirilo, jer se nije znalo šta se desilo. Postavljalo se pitanje: šta da se radi? Sve je bilo spremno, baš kao napeta puška, ali krenuti sa 5.000 ljudi preko mora, u jednoj apsolutnoj inferiornosti mornarice bio je veliki rizik. Uzgred, tražili smo od Engleza da nas u toj operaciji osiguraju, jer su oni imali svoju flotu, ali su oni rekli daje to jedna avantura koja neće imati uspeha, čime su odbili svoje učešće u njoj. Mi, opet, nismo hteli odustati od toga, tim pre što je to već bila i direktiva, odnosno naređenje Vrhovnog štaba. Jednostavno, morali smo izvršiti ovu akciju. Ona je, uostalom, bila pripremljena i prema tome mi nismo mogli da odustanemo.

SA RADIO STANICOM NA MLJETU

Nakon večanja, došli smo do zaključka da treba neko da ide na Mljet i na licu mesta vidi šta je. I ne samo da vidi, nego i da oceni da li su Nemci nekog našeg zarobili i preko njega, ili iz materijala koji je bio pri njemu, doznali nešto o akciji koju pripremamo. Nakon razgovora sa drugovima u štabu, dogovorili smo se da idem ja, jedan kurir i jedan radista, razumije se sa radio-stanicom. Jedne noći smo se prebacili do Lastova, gde smo imali komandu 5. pomorskog oblasnog sektora i ona je trebalo da osigura naše prebacivanje na Mljet. Tako je bilo. Prenoćili smo na Lastovu i sutra uveče smo trebali da krenemo. Međutim, jugo jak, a brodić mali, pa je bilo ne samo vrlo neugodno već i opasno, ali sam odlučio da krenemo. Na našu sreću, sačekali su nas u jednoj uvali, u kojoj se nije bilo baš jednostavno iskrcati po tom jugu. Tu je bilo troje - četvoro boraca sa Mljeta, u stvari ostatak našeg odreda. Ovde smo se dogovorili šta da radimo, a vrlo teško se moglo posle i probijati, jer se putevima nije moglo proći. K tome, na Mljetu je zavladała jedna bojazan, jedan oprez, jer je to bio strahoviti udarac, budući da je prvi put razbijen odred, da su Nemci tu došli i ostali. U razgovoru sa drugovima doznali smo da su se Nemci, posle razbijanja odreda, osetili toliko kuražnima da su odlučili da postave svoju osmatračku stanicu na zapadnom delu otoka. To je dominantan vrh na kome je i bivša Jugoslavija imala svoju mornaričku osmatračku stanicu. Kada sam to čuo odmah sam video šansu da dođemo do »živog jezika« - nekog Nemca koji bi nam ispričao šta oni znaju, šta osmatraju i čemu se nadaju. U stvari, tu sam video šansu da udovoljim onom zadatku zbog kojeg sam i upućen ovamo - da ocenim da li Nemci znaju nešto o našem planu.

Sledeće noći smo organizovali akciju i njih svih šest sa stanice iznenadili i pohvatili, te zaplenili njihove signalne pištolje, radio-stanicu i telefonski aparat (bili su postavili i telefonsku žicu). Srećnije okolnost bila što je među njima bio i jedan Poljak, koji je znao i naš jezik. Nakon njegovog ispitivanja doznali smo, otprilike, ono što nam je bilo potrebno. No, najvažnije je bilo da sam mogao, radio-fonski, razgovarati sa Mljeta sa komandantom 26. divizije Božom Božovićem, istina putem šifre, koristeći se jednom tablicom. Mi smo tu izmenili mišljenja. Najpre sam mu referisao što sam mislio daje najhitnije, a onda je on meni postavio još neka pitanja. Tu je, u stvari, odlučeno da se krene u akciju.

PRESUDAN ZNAČAJ VEZE U OPERACIJI ISKRCAVANJA NA KORČULU

Sutradan smo, pomoću partizanskih signala osigurali u koju će se mljetsku uvalu iskrcati koja jedinica. Pogodnost više je bila što sam znao tačno plan gde će se iskrcati 3. bataljon 1. dalmatinske brigade, sa Ilijom Antunovićem, na čelu, gde 12, odnosno 11. brigada sa Atlagićem na čelu. Mi smo im pomoću šibica signalizirali i oni su se iskricali u određeno vreme, tako da je akcija na Mljetu krenula dan ranije, a posle proširena na Korčulu. Kao što je poznato, operacija je imala fantastičan uspeh - uzeli smo Mljet, razbili i uništili jednu njihovu četu od 120 do 150 vojnika, od čega smo 60 zarobili; dok je na Korčuli bilo oko 800 mrtvih i zarobljenih Nemaca, a zarobljen je i kompletan štab nemačkog bataljona.

Veza je u toj operaciji, nesumnjivo, odigrala presudnu ulogu. Vidi se, naime, s jedne strane - koliko nam je nedostajala u predvečerje operacije, a s druge strane - koliko nam je pomogla. Čim je na Mljetu postignut uspeh, mi smo ga odmah saopštili pretpostavljenim štabovima, i na osnovu toga i rezultata saslušanja Nemaca, mogla se doneti dobra odluka. Svakako, radili smo brzo i efikasno, i to će se pokazati odlučujućim. Mnogo, čak najviše, značila je ta brzina i smionost naših komandi i boraca, a pre svih mornara koji su imali veštine i smelosti da dođu tačno u određeno vreme i da se tačno u određeno vreme povuku. Nemci su svoje glavne snage i komandu za ovo područje imali u Boki Kotorskoj. Oni su i otkrili naše pokrete ka Mljetu, ali su, ipak, zakasnili da efikasno reagiraju.

Zakasnili su, kako sam kasnije video i iz njihove dokumentacije, zajedno tri sata. Da su stigli ranije za tri sata, i da smo se mi tri sata kasnije sa Mljeta povukli - bilo bi svašta. Njihovi torpedni čamci su na mesto odakle smo se mi pre tri sata povukli stigli u punom sastavu, u potrazi za nama.

Engleska komanda je bila prosto obezbeđena rezultatom operacije. Oni svojim vlastitim očima nisu mogli verovati kad smo se vratili sa oko 500 zarobljenih nemačkih vojnika i oficira.

ENGLEZI SE NASUKALI NA HVARU

Pošto su Englezi videli da mi uspešno ostvarujemo određene akcije po otocima, rešili su da i oni, sa Visa, naprave neke akcije na susedne otoke. Oni su se, naravno, uvek ponašali kao školovani vojnici, pa su radili po pravilima, po uputstvima itd. To znači da su oni, kada je konkretno reč o Hvaru, prvo poslali svoje izviđače, koji su se na terenu povezali sa našim organima. U stvari, njihovi su izviđači uvek koristili pomoć naših terenskih radnika, komiteta i narodnooslobodilačkih odbora, jer su im to bili najbolji izvori informacija, a mi smo tu bili izdašni. Mi se nikada nismo ustručavali da im te podatke damo, zato što je svima bio cilj da se tuče neprijatelj, pa ako će ga tući Englezi - mi ne treba da prolivamo dragocenu krv, ili ćemo je proliti manje. Prema tome, bili smo sasvim otvoreni u pogledu saradnje sa tim njihovim obaveštajcima. U Jelsi, na Hvaru, tada je bio garnizon. To je već bilo u situaciji kada su se Nemci osetili ugroženi na otocima od naših snaga sa Visa i onda su se prikupljali na manje tačaka koje su bolje branili. Tako su na Hvaru rešili da sve pokupe i stacioniraju na istočnom delu Hvara i da to dobro utvrde i ograde se pojasom nagaznih mina, koje su tada masovno koristili. Kada su Englezi doznali za to povlačenje Nemaca, oni su hteli da ih u Jelsi zateknu, napadnu i zarobe. Ja sam tada bio operativni oficir u štabu 26. divizije i otišao sam, u ime štaba divizije, kao vrsta veze, da vidim šta se to dešava. Mi smo Englezima, inače, nudili svoje učešće u toj akciji, ali su oni izbegavali, bar u početku, da s nama sadejstvuju. Posle su u jednoj akciji to usvojili, ali se ona nije sretno završila.

Oni su i to na Hvaru po svojim vojničkim propisima bili pripremili, i kad sam došao na otok pokušao sam razgovarati sa njihovim ljudima i nagovoriti ih da k njima dođe jedan naš bataljon. Oni se nisu s tim složili. Međutim, ja sam, ipak, poslao depešu Boži Božoviću, komandantu divizije, sa mojim predlogom da ovde dođu jedan ili dva bataljona 1. dalmatinske brigade - za svaki slučaj. Dva bataljona su zaista došla, ali pošto mi nismo trebali da učestvujemo u toj akciji - bataljoni su se rasporedili na dominantnim visovima i tu zanoćili. Ja sam bio uz štab engleskih komandosa, a na njegovom čelu je bio jedan pukovnik, dok su naši bataljoni bili nešto levo. Štab Engleza je bio na vrhu brda, podaleko od Jelse, dok je štab našeg bataljona normalno išao sa bataljonom, a ovde je njihovo komandno mesto bilo na vrhu, dok je Jelsa, kao što se zna, u rupi. Englezi su imali radio-stanice malog dometa, one pomoću kojih se razgovaralo, nešto kao tokivoki, ali ipak jače - SET-38. Čekamo mi, dugo i predugo, početak napada, međutim - ništa. I sad se ovaj pukovnik počeo nervirati: šta je sa tim, pa zove, pa psuje, ali ni sa jednom svojom jedinicom nema veze, jer su se ove spustile u rupu, a osim toga tu je i šuma. I nema veze - pa nema. Ovaj komandant načisto da poludi što njegovi ne napadaju, a onda izrazi misao da su se Nemci, verovatno, predali bez metka. Kad upravo dok smo mi tako razgovarali, levo od nas počeo - pakao: ručne bombe, mitraljeski rafali, uzvici. Sad ni ja ne znam šta je to. Upravo, znam da su tu naše jedinice, ali pretpostavljam da su upali Nemci. Šta se dogodilo? Englezi su dole sve bili opkolili, a Nemci su se polako izvlačili jednom dolinom i popeli se na vrh. Budući da su Englezi dole imali čete - prateća oružja su otvorila vatru tako da su teški mitraljezi i neki topčići pucali po Jelsi, ali se nije moglo razabrati pucanje raznih oruđa i oružja, jer je sve grmelo i ječalo, tako daje pukovnika još više zbunilo. Jer, i on čuje da samo njihova prateća četa dej-

stvuje. Posle je nastao tajac. E, u toj tišini, u tom tajacu koji je predugo trajao - odjedanput se čulo ovo što sam upravo opisao. Šta se dogodilo? Engleske radio-stanice nisu funkcionisale, a Nemci su upali među raspored naših dvaju bataljona. Za svega desetak minuta naši su Švabe u jednom naletu zbrisali - kao oluja. Tu je poginulo, mislim, osamdesetak Nemaca, 76 ih je bilo zarobljeno, a ono drugo se razbežalo. Oni su znali da im je orijentacija istočni deo otoka i tamo su bežali, tako da su oni koji su uspeali da se probiju, ili mimoiđu naše bataljone, uspeali da stignu do mesta gde je i trebalo da dođu.

»GDE NE MOŽE RADIO STANICA - MOŽE KURIR«

Ujutro, kad se sve to rasčistilo i kad smo videli šta je, pitam komandanta njihovog bataljona: »Dobro, zašto se sve to desilo?« Naravno, on je počeo da psuje vezu, koja je, po njemu, zatajila, a nije računao sa karakteristikama terena itd. A ja ga pitam: »Što niste poslali kurire?« Kaže: »Mi to ne radimo, mi to nemamo«. Ja mu kažem: »Nas su kuriri u ratu spašavali. Bili bi i vi spašeni da ste ih upotreбили. Kad ste videli da ne funkcioniše radio-stanica, što niste poslali kurira, što niste poslali čoveka da vidi šta je.«

ŽIČNA VEZA - OD BODLJIKAVE ŽICE

Radio-sredstva su bila velika stvar, veza uspostavljena pomoću njih brza i efikasna, ali ih ponekad u NOR-u nismo imali, a bilo je slučajeva kad se, iz raznoraznih razloga, nisu mogla koristiti. Mi smo stalno, i mimo tih sredstava, nastojali da organizujemo vezu. Jednostavno, svakog komandanta je u svakoj situaciji pritiskao problem veze, svaki je osjećao da je to što već ima malo.

Kada sam došao za načelnika štaba 9. divizije na području Bosanskog Grahova, odnosno Peulja i Tičeva, sreo sam komandanta 8. korpusa, Vlada Cetkovića, pravog komandanta revolucionarne vojske, čoveka kome se nije znalo kada razgovara sa drugim da li to kori, podučava, ili podstiče, a u svakom slučaju iz njega je zračila dobroćudnost, nastojanje da se problemi reše. To je bio prvi moj kontakt sa njim. Upitao me je: »Druže Pecotiću, da li ste uspostavili žičnu vezu?« Žičnu vezu, čime, kako - mislim ja. »Ne, nisam, ne znam...« Onda je on mene odveo na telefonsku centralu i pokazao mi je veze sa prištapskim jedinicama. Na moje veliko čudo, ta veza bila je uspostavljena od bodljikave žice sastavljene od tri žile, ali je sada sve to bilo raspetljano i od toga su oni uspostavili vezu. Komandant korpusa mi je rekao da te žice ima na tim seljačkim zabranima i da se ima uspostaviti žica ka svim štabovima brigada divizije i sa komandom korpusa. I, naravno, to smo za četiri dana i učinili. Ipak, teško sam mogao da shvatim da se od one žice može uspostaviti veza. Onda je komandant Vlado meni sat i po govorio o vezi, o njenom značaju. Nisam tada bio neki vojni stručnjak, ali sam se posle tom čoveku divio kako je imao ne samo strpljenja, već i osećaj potrebi veza kao komandant korpusa.

NOC TELEFONISTA NA MAZINSKOJ PLANINI

Opisaću još jedan vrlo interesantan slučaj, vezan sa početkom ofanzive 4. armije na prostoru Una - Zadar ka Trstu. Ofanziva je započeta 23. marta 1945. godine. Tu je Petar Drapšin bio čovek koji je zavredio veliki respekt od svih nas koji smo mu bili potčinjeni. To bar iz dva razloga: prvo - njegova temeljitost u organizovanju napada, naročito sa stanovišta veze, i, drugo - njegovo insistiranje na devizi deset na jednoga. Kada je 4. armija polazila u napad pred nama se nalazilo preko 140.000 neprijateljskih vojnika - dva kompletna nemačka korpusa, tri-četiri ustaško-domobranske divizije i brojne četničke snage. Na osnovi tak-

vog Drapšinovog koncepta, pripremili smo napad sa naše tri divizije na širi rejon Lapca, gde su bila dva nemačka puka. Tako je 26. divizija napala Lapac, 19. divizija Udbinu, a ja sam dobio zadatak da sa divizijom napadnem neprijateljsko uporište na Kuku, u stvari prevoj između lapačke i udbinske kotline. Tu je neprijatelj imao jedno uporište na samom vrhu, vrlo dobro utvrđeno, što je bila spoj-nica između ovih dvaju garnizona. Ja sam imao za zadatak da to osvojim čim pre i na taj način razdvojimo njegove snage u lapačkoj i udbinskoj kotlini. Dalje, moj zadatak je bio da te neprijateljske snage isečem sve gore do Kamenskog i da se stvore uslovi za dalje akcije koje su bile u planu. Ovo sam sve ispričao radi toga da bih izrazio svoje prijatno iznenađenje koje sam doživeo pred sam početak akcije - sa stanovišta funkcioniranja veza.

Tada je načelnik veze armije bio Veljko Matičević, a u diviziji smo imali bataljon ili četu za vezu. Pred početak ofanzive došao sam kod načelnika štaba divizije i on mi je referisao daje veza uspostavljena sa svim jedinicama i sa komandom armije. Za mene to nije bilo nikakvo iznenađenje, ja sam mislio da je to radio-veza, a i kako bi, inače, uspostavio žičnu vezu? Međutim, on je meni raportirao: radio-veza tako i tako, žična veza tako i tako. I zaista, uzmem telefon i pre nego što smo krenuli u napad noću, jedno tri sata pre napada, imao sam vezu sa svim brigadama, a žičnu vezu i sa komandom armije.

Posle sam pitao Matičevića: »Dobro, pobogu, kako ste vi to uspeli?« Jer, tu je Lapac, tu je iznad Mazina-Mazinska planina, mart je mesec i sneg gore do pasa. »Tajne« nije bilo: vezisti su u toku noći, pre nego što je napad počeo, izvukli žičnu vezu do prednjih linija, kroz sneg, kroz sve one nevolje. Covek teško može i da zamisli tu njihovu ratnu noć, ali mi smo imali vezu i to je Matičeviću i drugovima bila jedina i neizmerno velika nagrada.

VEZA - ELEMENAT MORALA U OFANZIVI ČETVRTE ARMIJE

Postigli smo veliki uspeh u tom napadu, sigurno i zahvaljujući vezi i vezistima, i to nas je sve osokolilo i dalo podstreka za sledeće uspehe, sve do Trsta. Mislim daje tu veza bila ne samo elemenat komandovanja, nego i elemenat morala, i to veoma snažan. Neocenjivo mnogo je značilo za komandanta bataljona koji je napadao na Kuk, to što je mogao da razgovara ne samo sa komandantom brigade, nego i sa mnom, da se posavetuje, potraži u pravom trenutku pomoć, podeli nedoumicu, pa i rizik. Odbrana Kuka je bila odlično organizovana. To utvrđenje je, u stvari, u sebi krilo i dva diviziona artiljerije, i nije ga bilo lako zauzeti. Međutim, ja sam u diviziji imao artiljerijski divizion, pa smo ga, na poziv komandanta bataljona, privukli, kao i sva naša protivkolska oružja i sve to koncentrisali oko tog uporišta, tako da je to planulo u roku od dva sata, čime je utvrđenje zauzeto. Eto, komandant je mogao da mi referiše telefonskom vezom da je utvrđenje zauzeo. Mislim da se to tako brzo, sigurno i sa malo sopstvenih žrtava moglo raditi zato što je komandant Drapšin, bio izrazito talentovani vojnik koji je vezi poklanjao izuzetnu pažnju, zbog čega nije slučajno što je 4. armija u tom pobedonosnom pohodu oko Trsta postigla blistave uspehe.

PRODOR DIVIZIJE KROZ POZADINU ODBRANE TRSTA

Nastupanje 4. armije završeno je 9. maja 1945. godine, onom sjajnom pobedom kada su nam se, na kraju, predali ostaci razbijenog 97. nemačkog korpusa, sa generalom Kilerom na čelu. U toj dinamičnoj operaciji i vrlo pokretljivim danonoćnim borbama od Lapca do Trsta, žične veze, razume se, nisu mogle stalno da funkcioniraju, pa smo bili oslonjeni na radio-veze. Bez obzira na to jesu li nas Nemci otkrivali, a poznato je da jesu, mi smo tako radili, a sve skupa im je malo koristilo zbog toga što smo se stvarno veoma brzo kretali. Jedino su, možda, mogli imati više koristi od dešifrovanja naših depeša pred samom Rijekom, a

mislim i da jesu, pa su, zahvaljujući tome, mnogi naši napadi bili delimično jalovi, upravo na prostoru Klana - Rijeka. Zato smo tu i ostali duže jer su Nemci, verovatno, mogli da prate naše pokrete i naše namere.

Imao sam sreću da nisam udarao u čelo najtežeg položaja proboja na tom pravcu, nego sam imao za zadatak da izmanevrišem bok nemačkih snaga i ubacim se u pozadinu 97. nemačkog korpusa, orijentišući se ka Trstu. To mi je dato na osnovi procene situacije od strane Vrhovnog štaba. Taj zadatak me je, zbog smelosti i brzine prodora koje je podrazumevao, potpuno iznenadio, pa sam ga prihvatio sa veoma velikom zabrinutošću, tako da sam se, bez političke širine i procene celokupne situacije koju je Vrhovni štab veoma dobro ocenio - hvaltao, što se kaže, za gušu sa Drapšinom, čovekom koga sam, inače, izuzetno cenio. Pitao sam ga: kuda me šalje, a iza mene ostaje 97. nemački korpus, u Ljubljani je golemi garnizon, a preda mnom, ne znam šta je, sem daje Trst veliki garnizon. A on će meni: »Ako bude došlo do nečega - eno ti Učka!« A ja imam u diviziji: 11.000 ljudi i 180 vozila, od toga 60 tenkova, itd. I tako delovati u neprijateljsku pozadinu - nije bilo jednostavno.

To je bio rezultat dobre procene situacije, ali i komandantski rizik koji nam se, na kraju krajeva, isplatio. Hrabrost je nagrađena uspehom, pa smo relativno lako došli do Trsta. Pred sobom smo imali jedan garnizon u Bazovici, kojega smo, tako reći, pregazili, a onda su nastale veoma teške borbe za Trst, dobro bra-njen i sa kopna i sa mora. Imao je vrlo dobro organizovanu obalsku artiljeriju. To su bile stotine i stotine topova koji su mogli da gađaju i periferiju, razumije se u prvom redu orijentirani protiv podmorskih ciljeva, ali i prema periferiji Trsta. Mi smo pokušali prvog dana da grunemo po osnovnim komunikacijama u Trstu, tj. po komunikaciji Rijeka - Trst, preko Kozine, i drugom komunikacijom preko Sežane. Međutim, oni su tu izbacili tenkove, i vojsku, tu su bila i utvrđenja i mi tu nismo mogli. Onda smo krenuli partizanski - da tražimo rupu u njihovoj odbrani. Kad smo je našli sa svom vojskom smo grunuli u grad i kao rezultat toga — mi smo na iznenađenje svih, pa i same Komande armije, uzeli Trst.

OTVORENA DEPEŠA O OSLOBOĐENJU TRSTA

U toku tih borbi imali smo vezu ugovorenu po časovima, tako da je nismo imali permanentno sa Komandom armije, a o žičnoj vezi nije moglo biti ni govora. Bio je Prvi maj. Zadnju vezu smo imali negde oko 07,00 sati. Tu smo bili komesar divizije Mate Bilobrk, načelnik štaba Luka Knezović i ja, komandant divizije. Sticajem okolnosti, komesar armije Boško Šiljegović, najstariji predstavnik NOVJ, nalazio se negde drugo. Istina, veći dio Trsta je bio zauzet, ali je neprijatelj još pružao otpor sa nekoliko tačaka, iz nekoliko utvrđenih mesta, sa tvrđave San Djesto, sa Tribunala, i odozgo, sa vile Općine, gde su imali velike nadzemne i podzemne bunkere i gde je bilo smešteno komandno mesto komandanta odbrane grada Trsta. Ali imali smo zakazanu vezu i ja sam trebao da dam jedan sumarni izveštaj o rezultatima postignutim u toku toga dana, pa raspravljamo šta da napišemo. Načelnik štaba je pripremio tačan, ali i dosta opširan predlog izveštaja, a to nam je bila zadnja veza, pa dok se to šifruje, pa onda dešifruje u Komandi armije - neće biti gotovo do ponoći. A meni je bilo stalo da nekako na sažet način kažemo bit onoga šta se dogodilo u toku toga dana. Onda sam predložio da pošaljemo depešu da smo zauzeli Trst. Moji saradnici su počeli: pa nismo ga uzeli, pa još pružaju otpor, pa šta će biti ako ne bude itd. Suprostavio sam im analogiju i tada dosta čestu praksu: koliko puta smo čuli da su naši Saveznici, na Istoku ili Zapadu, zauzeli taj i taj grad, a posle, po dva-tri dana, slušali o borbama za njega. I zaključujem: »Da mi mnogo ne objašnjavamo Komandi armije, već javite: »Zauzeli smo Trst!« To napišem svojeručno i potpišem se imenom Brko kako su me, u stvari, kolege komandanti zvali...

VEST KOJA JE ZEMLJU DIGLA NA NOGE

Ubrzo smo, iz prvih narednih emisija »Slobodne Jugoslavije«, Radio-Londona i drugih, slušali vest da su partizanske snage »zauzele grad Trst, veliko pomorsko uporište, veliki nemački garnizon, itd. Vest je otišla u eter, objavljena svetu, i to baš Prvog maja, a ne sutradan, kada su neke engleske jedinice ušle u Trst, danima žureći da pre nas uđu, jer je to bio deo političke igre. Osokolila nas je i sama ta vest, a poslali smo je otvoreno Komandi armije upravo zbog želje da čim pre stigne. Ona je, pre objavljivanja preko naših i svetskih radio-stanica, stigla u Beograd, i to baš Prvog maja, jer je tamo bila parada, i sve oči naše zemlje bile su okrenute prema Zapadu, jer su naše snage bile tamo, čekalo se rešenje, čekao se kraj. Tako je ta vest bila najlepša čestitka i građanima Beograda i čitavoj našoj zemlji, pa ih je sve digla na noge. Ali je digla na noge i Komandu armije...

Načelnik operativnog odeljenja štaba armije, Tone Biočić, primio je depešu i nazvao Pavla Jakšića, načelnika štaba armije. Drapšin je, valjda, u tom trenutku bio negde u jedinicama, a Boško Šiljegović, komesar armije, nalazio se sa nama, u Trstu koji je tada predstavljao komandu. Kako je vest bila odveć važna da bi se čekao komandant, Biočić je pozvao Jakšića, telefonom, tu u trećoj sobi do sebe. Međutim, prvo mu je saopštio: »Druže generale, evo smo opet primili jednu otvorenu depešu!« To je naš dragi Tone, inače poznat i kao spadalo, hteo da malo izazove i »isprovocira« Pavla Jakšića, poznatog po tome što je bio vrlo pedantan i veoma oštar, čak i rigorozan u zahtevima. On je lično napisao pismo, nekoliko dana pre toga, da će biti najstrože kažnjen svaki naš komandant koji pošalje otvorenu depešu. I sad je, na ovaj Tonetov raport, skočio na noge, onako ljut i počeo se groziti, pretiti onome koji mu je to poslao. Biočić kaže daje čak rekao: »Ma ne znam daje koji komandant divizije doći će mi peške na raport, da podnese izveštaj zašto je to učinio uprkos stroge zabrane!« Onda ga je Toni smirio: »Druže generale, dozvolite da vam kažem o čemu se radi.« I kad je rekao o čemu se radi, onda je Pavle dotrčao i uzeo ga grliti i ljubiti. Međutim, u jednom trenutku gaje odgurnuo i rekao: »Nije to tačno, to je podvala, to su nama Nemci podvalili! Nemoguće je to, otkud naši sada tamo, oni su bili pred Trstom, a sada odjedanput uzeli Trst, utvrđeni garnizon...« Na to mu Biočić kaže: »Ne, nije to nikako nemačka podvala. Ja sam siguran daje ovo poslao komandant divizije«. »Po čemu si siguran?« »Zato što se potpisao samo nama znanim nadimkom, Brko, da su to pisali Nemci oni bi potpisali puno ime i prezime komandanta, a ovo je za nas dokaz da ga je zaista potpisao komandant divizije.«

Jakšić se na kraju složio sa tim. Onda su odmah, ne čekajući ni časa, depešu poslali Beogradu - i oni otvorenu! E, taj depeša posle digla na noge celu zemlju, a Beograd u paradnom poretku obaška. To je, zaista, bilo veliko iznenađenje, pravi prvomajski pozdrav sa fronta - o još jednoj dugo očekivanoj i blistavoj pobjedi, tako reći o kraju četiri godine dugog narodnooslobodilačkog rata u kome su veza i vezisti, kako i ja ovde svedočim, imali časnu i značajnu ulogu, delujući u prethodnici svake borbe i akcije.

Bogdan Pecotić

IZVRŠAVAJUĆI SLOŽENE ZADATKE U SVOJSTVU INSTRUKTORA POVJERENSTVA CK KPH DOČEKALA SAM OSLOBOĐENJE ZAGREBA

S dužnosti člana Okružnog komiteta Osijek, na poziv Anke Berus i Ivana Božičevića, došla sam u Miklauš kraj Čazme, gdje je tada bilo sjedište Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku. Bilo je to u listopadu 1944. godine. Nestrpljivo

sam očekivala da mi kažu zašto su me pozvali. Rekli su mi daje u Zagrebu palo vrlo mnogo aktivista i da treba da onamo ide jedan od drugova. Anka Berus me je pitala da li sam bila kompromitirana u Zagrebu pred svoj odlazak u partizane. Odgovorila sam da nisam, jer sam u njemu boravila samo godinu i po prije nego što sam ga napustila. Od nje sam saznala daje u Zagrebu na ilegalnom radu Saban.ⁿ Budući da su mnogi zagrebački aktivisti bili uhapšeni, on je bio ugrožen i morao je otići iz Zagreba. Anka Berus mi je rekla da sam ja predviđena da odem u Zagreb na ilegalni rad da zamijenim Šabana kao instruktor Povjerenstva CK KPH, pa da o tome razmislim.

Iako sam znala da je teško sa oslobođenog teritorija prijeći na rad u okupirani Zagreb, u centar NDH (ali i u centar revolucionarnog radničkog pokreta prije rata, u kojem je stanovništvo i pod fašističkom knutom ispoljavalo svoj antifašistički duh i bez kolebanja surađivalo s NOP-om), shvatila sam da A. Berus to traži od mene u ime Centralnog komiteta KPH i da je to zadatak koji moram primiti bez razmišljanja.

Pristala sam. Pripreme za moj odlazak trajale su četrnaest dana. Trebala sam prijeći prugu Zagreb-Beograd, a to nije bilo baš lako, jer ju je neprijatelj čuvao. A. Berus je naredila da se u tu svrhu odredi desetak diverzanata, koji će, pored kurira, prijeći sa mnom prugu. Kad su sve pripreme bile završene, krenuli smo. Bilo je jako nevjerojatno. Jedan dan i noć morali smo se povlačiti s pruge, jer je nismo mogli prijeći zbog pancera (oklopnih vlakova) koji su po njoj stalno prolazili. Drugu noć je drug koji je vodio diverzante rekao: »Prugu moramo prijeći, pa kako bilo da bilo!«

Kada smo prugu već prešli, naišao je jedan pancir, primijetio nas i zapucao za nama. Ležali smo u blatu. Mokri i prljavi. Bježeći uhvatila sam se za ruku jednog druga, jer bih inače zaostala i izgubila se. U obližnjem selu nismo mogli ostati, jer su u njemu bili Čerkezi. Pješaci smo naporno sve do Oborova, gdje se nalazio Okružni komitet KPH za Zagreb. U tom je komitetu za vezu sa Zagrebpm bila zadužena Ružica Turković. S njom sam se dogovorila kada i na koji način ću joj dostavljati izvještaje iz Zagreba. Ona se pobrinula da dobijem odgovarajuću odjeću. Morala sam doći u Zagreb elegantno odjevena, da po svom vanjskom izgledu ne budem upadljiva za neprijateljske policijske agente. Pronađen je jedan kostim od kvalitetnog štofa kod neke partizanke Zagrepčanke. Ona se veselila kad ga je zamijenila za partizansko odijelo.

Krenula sam dalje u pratnji diverzanata prema Zagrebu. Oni nisu znali tko sam ja. Budući daje kostim bio jako parfimiran, jedan je od njih rekao: »Joj, kak' ta drugarica fino diši!« Ta partizanska neposrednost i dosjetke su me zabavljale. Na žalost, taj kostim je na daljnjem putu stradao zbog nevremena.

DOLAZAK U ZAGREB

Prema utvrđenom planu neka seljanka me je trebala dovesti seljačkim kolima do Borongaja. Na nesreću, svuda okolo je bilo puno neprijateljskih bunkera i zasjeda, pa se ona preplašila, iskrcala me u Ivanjoj Rijeci i vratila se natrag. Taj neočekivani događaj nije me zbunio. Pješice sam došla do Borongaja (u kojem je bilo puno bunkera) i u Zagreb do Bukovačke ceste.

Prolazila sam kroz područje Zagreba u kojem je bila stacionirana neprijateljska vojska - domobrani, ustaše i Nijemci. Kroz Heinzelovu ulicu nisam srećala prolaznike.

Sastanak sa Sabanom bio je određen u 16 sati. Tačno u to vrijeme krenula sam Bukovačkom cestom. Povremeno me zabrinjavala misao da možda nije primio obavijest i da se nećemo sresti. U tom slučaju našla bih se u teškoj situaciji. Na druge veze nisam bila upućena niti sam znala kamo da se sklonim. Ako bi se tako stvari odvijale, meni ne bi preostalo drugo nego da se opet vratim pješice

1) Norbert Veber

u Ivanju Rijeku da pronađem narodnooslobodilački odred, da se vratim u Oborovo i da ponovo čekam dok se ne zakaže sastanak sa Šabanom. Anka Berus mi je saopćila ako tog određenog dana i sata njega ne bude, da poslije dva dana ponovo dođem u isto vrijeme na isto mjesto. Zaokupljena tim mislima išla sam Bukovačkom cestom i odjednom sam spazila na drugoj strani poznatog druga u uniformi domobranskog vojnika. Odmah sam shvatila da je Šaban, u stvari Norbert Veber, instruktor Povjerenstva CK KPH. Budući da sam ga poznavala iz NOB-a u Slavoniji, odmah sam ga prepoznala. Kad me je vidio, nasmijao se. Bio je obaviješten da dolazi Mara, ali nije znao koje se lice krije iza tog pseudonima. Sastali smo se 9. ili 10. studenog 1944. godine.

Odveo me je u neki ilegalni stan u Bukovcu. Dogovorili smo se da će on sutradan doći po mene i odvesti me da pogledam stanove određene za instruktore Mjesnog komiteta KPH koji su dolazili izvana na ilegalni rad u Zagreb. Također smo morali riješiti problem moje odjeće i obuće, jer se u to vrijeme u trgovinama nije moglo više ništa prikladno kupiti.

Na polasku od Anke Berus nisam primila nikakve upute za rad u Zagrebu. Napomenula mi je da se strogo držim konspiracije i da nastojim da me što manje drugova iz organizacije upozna, a da će me o političkoj situaciji upoznati Šaban, budući da on dobro poznaje prilike, jer se već šest mjeseci nalazi u Zagrebu.

PREUZIMANJE DUŽNOSTI

Šaban me je počeo upućivati u rad. On je morao napustiti Zagreb, da ne bi bio uhapšen, kao i njegove veze. Nakon dvije godine provedene u partizanima, teško mi je bilo da opet radim ilegalno u gradu, naročito u Zagrebu, u kojem je bilo toliko hapšenja. Bilo me je strah i mučila me misao da li ću biti spremna da kao instruktor Mjesnog komiteta KPH izvršavam tako teške zadatke i da ih do kraja realiziram a da ne padnem u ruke neprijatelja.

Norbert Veber-Šaban predao mi je organizaciju kakva je bila poslije mnogih hapšenja. Mjesni komitet KPH imao je 4 člana: Mato-Mirkec Folnović, politički sekretar; Danica Kleme-Smilja, organizacioni sekretar; Ivan-Duje Krunić, zadužen za vojna pitanja i Božo-Jurica Zalković.

Bilo je osam rajonskih komiteta, a svaki se sastojao od 2-3 člana koji su ujedno bili i rukovodioci kotarskih NOO. Pod utjecajem zagrebačke partijske organizacije bile su sve tvornice, željeznica, pošta, tramvaj, vodovod, električna centrala i još niz drugih ustanova. Izvještaji o cjelokupnoj djelatnosti po svim linijama stizali su iz rajonskih komiteta sekretaru MK KPH.

Šaban me je upoznao i sa ostalim pitanjima koja su bila značajna za ilegalni rad:

- tehnika, tj. primanje štampe i veza s kurirom koji je donosio i odnosio samo poštu na punkt, Zora Perković;
- stanovi: Slavek Kolarec, Kučerina 72, Marica Brodarić, Krajiška ulica, Katica Čoklica, Gornji Bukovac broj 27, Gortan, Banka kod Šloserovih stuba, Pepica Lukanović, Bukovec;
- glavni kurir: Slava-Hojka Urbančić, u čijem se stanu (Radićeva 74) rješavala pošta i pohranjivao arhiv;
- Andrija Mohorovičić-Mirni, zadužen za obavještajnu službu;
- Seka Martinčić-Rakamarić, instruktor za rajonske komitete;
- naša radio-stanica i radio-telegrafiskinja, rekao mi je da se nalaze u jednoj kući na Trešnjevci.

Zatim me je upoznao sa situacijom u gradu. Političku situaciju neprijatelja karakterizirali su rasulo i kaos.

Saznanje da će fašistička Njemačka izgubiti rat izazvala je u naših protivnika depresivno stanje i rezignaciju. Međutim, ta im je činjenica istovremeno još više budila životinjske porive za ubijanjem i uništavanjem stanovništva koje je radilo za NOP kao i onih ljudi koji su ispoljavali rodoljublje i želju za slobodom od Ni-

jemaca i kvislinga. Gestapo i UNS su se kao hijene bacile na partizanske snage i sadistički ih vješali po periferiji Zagreba misleći da će time zastrašiti građane, da ih ne ometaju kada jedinice Jugoslovenske armije započnu borbe za oslobođenje Zagreba. Teror je bio užasan i mislim da se neće nikada tačno saznati koliko je ljudi u Zagrebu ubijeno do oslobođenja. Domobrani su masovno odlazili u NOB. Kompletne jedinice koje su bile na terenu pristupale su NOP-u. Vršene su svakodnevne racije po ulicama i pojedinim dijelovima grada. Bila je izrazita nestašica hrane i odjevnih predmeta. Kontrola na mitnicama i gradskim ulicama dostigla je kulminaciju. Hapsili su sve one koji su na ulicama razgovarali i vrlo kratko vrijeme. Sve je to otežavalo ilegalni rad i prisiljavalo nas na krajnji oprez. Međutim, u izvršavanju partijskih zadataka ništa nas nije moglo pokolebati.

U ilegalnim uvjetima rada u gradu moj je zadatak bio da svakih osam dana imam vezu sa sekretarom Mjesnog komiteta KPH, a dogovoriti se prema potrebi za vrijeme slijedećeg sastanka; zatim, dva puta u osam dana sastati se s instruktorom za rajonske komitete; svaki drugi dan sastajati se s drugaricom zaduženom za štampu; svakih osam dana (ili prema potrebi) sastati se s drugom zaduženim za obavještajnu službu; dva puta tjedno odlaziti u stan u kojem se nalazila radio-stanica.

Šaban mi je naročito istakao važnost kuće u kojoj je bila naša ilegalna radio-stanica u kojem je bila tehnika, tj. u kojem se primala štampa, i odatle raspačavala po punktovima uz pomoć drugova koji su za to bili zaduženi. Veze su nam bili kuriri koji su izvana donosili štampu i vijesti.

Tako mi je kroz izvjesno vrijeme Šaban dao upute za rad, ističući da ga nastavim gdje je on prestao. Jedne od narednih večeri odveo me je u kuću u kojoj je bila radio-stanica. To je bilo u Lošinjskoj broj 24, u stanu sestara, Marije i Olge, Benel. Tu sam se upoznala i s radio-telegrafisticom Ljerkom Kirac-Dulčić. Razmijenile smo šifre, pa je ona javila Povjerenstvu CK KPH da sam stigla. Šaban je tom prilikom rekao Ljerkici da on odlazi i da ću ja ubuduće dolaziti k njoj svaki drugi dan i primati, odnosno donositi joj vijesti, koje će ona slati.

*
* * *

Kada sam otpočela raditi koristila sam se šifrom koju sam dobila u Povjerenstvu CK KPH. Sama sam šifrovala važnije poruke, koje su morale brzo stići mojoj višoj vezi. Preko radio-stanice slali su se hitno najvažniji podaci o kretanju neprijateljske vojske, o stanju u Zagrebu, kao i ostala jako interesantna pitanja. Depeše su se, naravno, slale Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku, a mi smo u Zagrebu takođe primali obavijesti, direktive i upute od njega. Sadržaj depeša bio je uvijek vrlo kratak s obzirom na činjenicu daje neprijatelj sistematski tražio našu radio-stanicu po cijelom Zagrebu, pa smo je zbog toga koristili samo za jako važne i najhitnije obavijesti. Na primjer, kada su se vršile pripreme neprijateljskih jedinica za polazak u borbene akcije, javljali smo kratko, a naknadno smo dostavljali samo datum njihovog polaska. Zatim, kada bismo saznali da neki neprijateljski špijun dolazi na oslobođeni teritorij, javljali smo samo njegovo ime i prezime.

Radio-stanica je bila uvijek u potkrovlju kuće u posebno izgrađenom bunkeru. U određeni sat, koji je bio dogovoren s Povjerenstvom CK KPH, vadila se, montirala i počinjalo se s radom. Ako nam se nadležna radio-stanica ne bi javila, mi smo odmah prekidali i drugi dan radio-stanicu uključivali u isto vrijeme. Da je neprijatelj ne bi otkrio, nismo smjeli raditi više od nekoliko minuta, jer smo u našem dijelu grada više puta primjetili automobile s goniometrima, no, na sreću, kada smo već prestali raditi. Dakle, kratak vremenski period rada naše radio-stanice onemogućavao je neprijateljskoj kontraobavještajnoj službi da je otkrije. Zahvaljujući toj činjenici, ona je, na našu radost, djelovala sve do oslobođenja.

Šaban je otišao početkom prosinca 1944. godine. Ja sam se u svom radu strogo pridržavala pravila konspiracije. Za mene je znala glavni kurir Slava Urbančić-Hojka, Radićeva 74, stanodavci ilegalnih stanova kod kojih sam naizmjenično boravila, vlasnica stana u kojem je bila radio-stanica s telegrafistom, jedan obavještajac, instruktor za rajonske komitete i drugarica zadužena za štampu.

Dolazila sam k Ljerki dva puta tjedno. Dogovorile smo se svaki put o slanju depeša na oslobođeni teritorij u Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku. Obavijesti sam obično sama šifrirala i predavala ih Ljerki, a ona ih je emitirala. Kada bih opet došla, predavala mi je potvrde o prijemu naših depeša i depeše što ih je Povjerenstvo poslalo. Njihov sadržaj često su bile instrukcije za daljnji rad, a među njima i najpovjerljivije upute. Ja sam iz Zagreba dojavljivala kuda ide i kakve zadatke ima neprijateljska vojska (naravno prema prikupljenim podacima naših obavještajaca), koliko i kamo je upućeno ljudstvo, a koliko i kamo vojnog materijala.

Zagrebačka partijska organizacija imala je veliku mrežu obavještajaca, odnosno ljudi koji su nam dostavljali podatke vojnog, privrednog i političkog karaktera. U svim uredima (ustaškim i njemačkim), ministarstvima i vojnim komandama nalazili su se ljudi koji su nam davali dragocjene podatke. To su bili naši simpatizeri zaposleni u neprijateljskim ustanovama. Mi smo tražili od njih da ostanu na svojim mjestima, kako bismo preko njih dolazili do podataka. U UNS-u (Ustaška nadzorna služba) bila je administrativno lice naša drugarica Zora Perković. (U njen stan, koji je bio naš punkt za štampu, naši kuriri su donosili štampu sa slobodnog teritorija.) Ona nam je dostavljala iz UNS-a tiskanice, odnosno formulare »in bianco.« Slali smo ih na oslobođeni teritorij. Njima su se vani naši drugovi koristili, jer je na svakoj od takvih tiskanica bio udaren žig i potpis. Tko je koristio takvu tiskanicu, morao je samo popuniti rubrike, odnosno napisati ono što je trebalo. Tim tiskanicama naši su se drugovi obilato služili za obavljanje raznih zadataka na okupiranom području.

PARTIJSKA ORGANIZACIJA - RUKOVODILAC NOP-a U ZAGREBU

Partijskoj organizaciji, bez obzira na otežane uvjete rada, poklanjala sam najveću pažnju. Partijci su organizaciono bili obuhvaćeni u Mjesni komitet KPH, rajonske komitete, ćelije, NOO i obavještajnu službu. Komunisti su po stažu u KP bili dosta mladi. Ne sjećam se točnog broja ćelija, ali su one bile po tvornicama i ulicama. Sastanke su održavali prema mogućnostima i potrebama. Dnevni redovi MK KPH obuhvaćali su pitanja kao što su: politička situacija, zadaci koji stoje pred partijskom organizacijom, rad komunista u antifašističkim organizacijama, o njihovom utjecaju na građanstvo, proučavanje aktualnih materijala (štampa, brošure), organizaciona pitanja (prijem novih drugova, eventualna kažnjavanja onih članova KP koji ne izvršavaju zadatke, itd.). Slična pitanja na svojim sastancima tretirali su i rajonski komiteti, pa i ćelije. Rezultati rada bili su zadovoljavajući, ali i varijabilni u onim razdobljima kada su hapšeni članovi MK i RK ili kada su pojedini članovi tih foruma zbog ugroženosti odlazili na slobodni teritorij. U takvim situacijama prolazio je izvjestan vremenski period kad bi se partijska organizacija stabilizirala (kooptiranjem novih drugova i drugarica u MK i RK), pa bi opet počela sa svojim redovitim djelovanjem.

Skojevske organizacije su postojale. Budući da nije postojalo mjesno rukovodstvo (MK SKOJ) koji bi ih usmjeravao u radu, one su djelovale samoinicijativno. Međutim, kod nekih se osjećala i letargija. Činjenica je da su objektivni uvjeti za djelatnost među mladima bili povoljni a raspoloženje omladine za NOP bilo je veoma dobro.

Mjesni NOO, kao i kotarski NOO, izvršavali su svoju agitaciono-propagandnu djelatnost na stanovništvo, mobilizirali ljude za NOV i otpremali sakupljeni materijal na slobodni teritorij.

Preko specijalnog kurira dobivali smo izvana ilegalnu štampu »Naprijed«, »Žena u borbi« i druge brošure i letke. U Zagrebu u to vrijeme više nije bilo potrebe za štampanjem, jer su na oslobođenom teritoriju postojale naše štamparije s odabranim kadrovima za agitaciono-propagandno djelovanje. Materijale što smo ih dobivali izvana davali smo komunistima i NOO sa zadatkom da ih svaki onaj koji ima nekog znanca simpatizera u štamparijama dade umnožiti i da ih raspačava.

Ja sam pomagala drugarici Zori Perković u njenom stanu u kojem je bio specijalni bunker za štampu. Ona je bila zadužena za štampu, pa sam od nje uzimala po jedan primjerak svakog lista i nosila ih sekretaru MK KPH, da ih čitav komitet pročita, pa da ih, zatim, dade umnožiti i raspačati među građane, naše simpatizere i rodoljube. Tražila sam od Zore da prikuplja ustašku i njemačku štampu, koju smo slali na oslobođeni teritorij, da bi drugovi u Povjerenstvu CK KPH bili upoznati s djelatnošću neprijatelja u društveno-političkim, ekonomskim i drugim oblastima. Budući da je to bilo Zorino zaduženje, ona je morala voditi računa da u slučaju premetačine bude sve dobro pohranjeno i skriveno kako se ne bi kompromitirala. Stanovala je u stanu s majkom Dine Zlatić u Zvonimirovoj ulici (sada Ulica socijalističke revolucije).

DJELATNOST I HAPŠENJE ANDRIJE MOHOROVICIĆA I GRUPE NAPREDNIH INTELEKTUALACA

Potkraj prosinca 1944. godine bilo mi je vrlo teško ilegalno raditi u Zagrebu. U to vrijeme opet su bila uslijedila velika hapšenja. Pored ostalih organizacija, imali smo jednu grupu naprednih intelektualaca koja je tada sva bila pohapšena. Najvjerojatnije je da je među njima bio jedan koji je prokazivao. U to vrijeme uhapšen je i Andrija Mohorovićić-Mirni, zadužen za obavještajnu službu. On je imao priličnu mrežu ljudi preko kojih je dobivao podatke vojne prirode (kretanje neprijateljske vojske, planovi operacija vojnih jedinica u predstojećim borbama protiv NOV, itd.). Najviše se od njega tražilo da sazna pravce kretanja neprijateljskih jedinica. Sve obavijesti što ih je dobivao sređivao je, pakovao i predavao glavnom kuriru Slavi Urbančić-Hojki, a ona ih je dostavljala na punkt koji je služio samo za tu svrhu. Ukoliko bi on dobio neku obavijest koju je po važnosti sadržaja trebalo hitno uputiti na slobodni teritorij, izdvajao ju je i odmah slao preko Slave Urbančić meni, da bih je što prije mogla uputiti preko radio-stanice Povjerenstvu CK KPH. Kada je on bio uhapšen, kontinuitet slanja obavještajnih podataka bio je prekinut.

Bila sam svjesna činjenice da iz te za nas nepovoljne novonastale situacije moram isploviti što prije. Istraživala sam tko je sve uhapšen. U ilegalnim stanicama u koje sam zalazila imala sam dogovorene znakove po kojima sam znala da li se u stan može ući ili je dotična osoba uhapšena. Na primjer, ako je pred tavanskim prozorom kuće u kojoj je bila radio-stanica visila bijela krpa na užetu za sušenje rublja, mogla sam ući u kuću, jer je to bio znak daje sve u redu. Ako bijele krpe ne bi bilo, u kuću ne bih smjela ulaziti. U drugom ilegalnom stanu znak je bio da zazvonim tri puta, a odgovor iz kuće je trebao biti paljenje i gašenje električnog svjetla dva puta u sobi s prozorom na ulicu. Zatim, imala sam telefonski broj stana Andrije Mohorovićića. Dogovorili smo se da ga prije svakog našeg sastanka nazovem. Kad sam ga zadnji put nazvala, njegov otac mi je javio, kao odgovor, našu lozinku: »Andrija je na fakultetu«. Znala sam, dakle, da je Andrija uhapšen i da u stan više ne smijem doći.

Provjeravala sam što je s drugima iz grupe naprednih intelektualaca. Došla sam do kuće jednog liječnika (ne sjećam se njegovog imena) da saznam kako je došlo do hapšenja. Na žalost, na prozoru nije bilo ugovorenog znaka da mogu ući u njegov stan. To je bio dokaz daje i on bio uhapšen. Bila sam ogorčena zbog hapšenja grupe naprednih intelektualaca, koji su svojom djelatnošću pozitivno

Gestapo i UNS vršili si često racije po gradu sakupljajući omladinu za voj-sku, budući da im je stanje na frontovima bilo sve gore. Situacija je u gradu bila vrlo povoljna za nas. Dio omladine, da bi izbjegao ustašku mobilizaciju, odlazio je na slobodni teritorij.

Kada sam jedan dan došla u kuću u kojoj je bila naša radio-stanica, vidjela sam daje Ljerki popustio živac najednom obrazu. Bojala sam se da joj se stanje još više ne pogorša, i to baš u vrijeme kada je bila najpotrebnija. Takvo stanje izazvala je psihička depresija zbog stalnog straha da ne bude otkrivena i uhapšena. Osim toga, dugo je boravila u bunkeru. Liječnika nismo smjeli pozvati iz konspirativnih razloga. Simptome koje sam na njoj primjetila vjerno sam prikazala dr Borčiću. Stvar sam predstavila tako, kao da su mi to drugovi javili sa slobodnog teritorija za jednu bolesnicu i da traže stručno mišljenje i odgovarajuće lijekove. Kada me je saslušao, dao mi je neku mast i tablete i objasnio njihovu upotrebu. Nakon izvjesnog vremena Ljerka se oporavila i mogla je raditi dalje. Kod nje se u veljači i ožujku 1945. godine primjećivala nervna napetost jer je rijetko izlazila iz kuće.

METAMORFOZA FOLKSDOJCERA JAKOBA WAGNERA

Mi smo se u našem ilegalnom radu dovijali svakakvim metodama da zavaramo neprijatelja. Norbert Veber-Šaban kretao se po Zagrebu u domobranskoj uniformi, da bi lakše izvršavao svoje obaveze. Ja i ostale ilegalke preoblačile smo se u narodnu nošnju kad smo po zadatku ulazile ili izlazile iz grada. U Krapinskoj ulici broj 17 drug Grah je za nas, zagrebačke ilegalke, šivao kostime, da urednim i elegantnim izgledom ostavljamo na agente Gestapoa i UNS-a dojam imućnijih i lojalnih građanki tzv. NDH.

Drugarica Slava Urbančić, koja je bila duboko privržena NOP-u i Partiji, primala je kao naš najpovjerljiviji kurir izvana poštu i po mom diktatu pisala dopise i izvještaje na pisaćem stroju. U njenom stanu bio je pohranjen najpovjerljiviji arhiv. U istoj kući stanovao je folksdojčer Jakob Wagner. Kako je Slava bila lijepa žena i elegantno odjevena, dopustila je da joj taj Nijemac udvara. Kada bi ujutro odlazila i u aktovki nosila hrpu pošte i drugih materijala koje je trebalo poslati na slobodni teritorij, on bi joj kao kavalir prihvatio torbu i nosio ju je dokle je ona htjela kroz opasno područje grada, zatim bi je ona preuzela od njega i odnosila na punkt na kojemu ju je preuzimao drugi kurir i nosio je na slobodni teritorij.

Uskoro ju je Wagner upozorio da će joj policija doći u stan i izvršiti premetačinu. To se i dogodilo. Srećom, tada nisam bila kod nje. Bila je hladnokrvna i dok su policajci bili na tavanu ona je uspjela spaliti kompromitirajuće materijale. Wagner ju je upozorio da smo pod policijskom paskom, da su nas agenti neopazice fotografirali na ulici, a da je on slučajno fotografiju vidio u Gestapou. Slava me je upozorila da više kod nje ne dolazim. Ubuduće smo se sastajale na dogovorenim mjestima, a najviše u trgovini koju je ona vodila.

ILEGALNI RAD POSTAJE SVE OPASNJI

Moj rad od dolaska u Zagreb pa sve do oslobođenja bio je vrlo težak. Članovi narodnooslobodilačkih odbora, članovi komiteta i drugi aktivisti koji su bili ugroženi odlazili su u većem broju na oslobođeni teritorij, da u tim zadnjim danima pred oslobođenje ne padnu u ruke ustaša i gestapovaca. Budući daje Zagreb bio neiscrpna antifašistička baza, uvodili smo u rad nove ljude, koji su s oduševljenjem izvršavali zadatke i dostavljali nam mnogo podataka o neprijatelju. Ja sam u to vrijeme morala češće dolaziti u kuću u kojoj se nalazila radio-stanica, da što brže obavijestim Povjerenstvo CK KPH o situaciji u Zagrebu i da dobivam direktive za daljnji rad. Jedne sam se večeri, budući da sam imala šifrirati mnogo tek-

sta, zadržala preko redarstvenog sata. Iako sam se uvijek čuvala da ne noćim u stanu u kojem je radio-stanica, tu noć sam morala ostati. Radio-telegrafistkinja Ljerka i ja, nakon završenog posla, zavukle smo se u bunker i prespavale noć.

Iz dana u dan ilegalni rad postajao je sve opasniji. Poslije proboja srijemskog fronta naše jedinice potiskivale su neprijatelja. Također su pojačale aktivnost i naše jedinice u bližoj i daljoj okolini Zagreba. Svakim danom oslobađana su mjesta i veća područja. Kvislinški administrativni aparat, agenti i suradnici neprijatelja bježali su pred našom vojskom, i to najviše u Zagreb. Razumljivo je da su mnogi takvi ljudi korišteni u borbi protiv NOP u gradu. Bilo ih je svuda - na trgovima, tramvajskim stanicama i ulicama kontrolirajući kretanje građana. Sve one koji su im bili sumnjivi hapsili su, a osobito one koji su razgovarali na ulici, pod pretpostavkom da su aktivisti NOP. Takva situacija zahtijevala je krajnji oprez u ilegalnom radu. Menije kretanje po Zagrebu bilo vrlo otežano. Tramvajski saobraćaj, zbog nedostatka struje, nije bio redovit, pa je i ta činjenica pogoršavala situaciju. Struje je nestajalo svaki dan. Morala sam na kilometre pješaćiti ako sam htjela doći do stanova u kojima sam ilegalno boravila. Na primjer, pješaćila sam s Trešnjevke na Bukovac, tj. od jednog kraja grada na drugi.

U tom je razdoblju stanove za ilegalne sastanke bilo sve teže dobiti.

DRUGI PUT NA OSLOBODENOM TERITORIJU

Približio se travanj. Pobjeda je već bila blizu, a s njom i dolazak Jugoslovenske armije. U tom mjesecu ustaše su slavile četvrtu godišnjicu proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Budući da su drugovi u Povjerenstvu CK KPH znali da oni pred takvu proslavu u Zagrebu vrše velike racije, pa da bi me zaštitili, odredili su da tih dana budem u Pokuplju, u kojem je već bio organiziran novi Mjesni komitet KPH za Zagreb, koji je trebao preuzeti dužnosti čim se grad oslobodi. Za sekretara bio je određen Mika Špiljak. Ja sam opet obukla narodnu posavsku nošnju i s košaricom u ruci došla u Oborovo. Zatim sam s Ružicom Turković otišla u Pokuplje, u kojem sam se sastala sa Savom Zlatićem i Mikom Špiljakom i iznijela im vojno-političku situaciju, stanje partijske organizacije i antifašističkih organizacija u Zagrebu. Ostala sam u Pokuplju četiri dana. Savo Zlatić mi je dao zadnje instrukcije kako mi zagrebački aktivisti treba da dočekamo Jugoslovensku armiju. Osim toga, naročito je inzistirao i naglasio kao najvažnije da svi aktivisti u Zagrebu, uz pomoć ostalih antifašista i rodoljuba, treba po svaku cijenu da spriječe razaranja javnih objekata (električna centrala, plinara, vodovod, tvornice, itd.) bez kojih život u gradu ne može normalno funkcionirati; zatim, da upozorimo ljude da će ih Nijemci i kvislinzi vjerojatno mobilizirati s namjerom da ih povedu sa sobom pri povlačenju pred našim jedinicama, te da to izbjegnu. Neprijateljska propaganda, da bi zastrašila dio kolebljivog stanovništva, naglašavala je da će partizani ubijati svakog građanina na kojeg naiđu, računajući na to da će se dio stanovništva njima priključiti pri povlačenju. Zadatak nam je bio da i to osujetimo.

Na povratku sam opet došla u Oborovo na mali otok, odakle me je kurir, željezničar Štef, trebao odvesti u Zagreb. Uzevši košaru punu jaja i sira, da bih ostavila dojam bezazlene seljanke, kako me ne bi deranžirale patrole i ostali kontrolni organi na koje budem nailazila, krenuli smo uz Savu prema Ivanjoj Rijeci. Odatle smo trebali nastaviti put do Borongaja, pa ući u Zagreb. U Ivanjoj Rijeci sreli smo Petra (Josipa Dudu), koji je tu bio na relejnoj stanici. On je primao kurire i upućivao ih prema Zagrebu i prema Oborovu. Upozorio nas je da budemo oprezniji, jer da možemo naići na više zasjeda na putu prema Zagrebu. Sjeo je u čamac i otišao.

Nakon kraćeg pješaćenja najednom smo čuli povik - stoj! Pogledavši prema mjestu odakle smo čuli glas, vidjeli smo vod ustaša. Oni su bili na česti udaljeni od nas petnaestak metara. Vikali su da dođemo k njima. Rekla sam Štefu da pođe k njima, jer da im on kao službenik željeznice neće biti sumnjiv, a ja sam

se sakrila za jedan grm. Zatim sam se brzo spustila do Save, zagazila u nju i doplivala do jednog otočića prekrivenog šašom (mislim daje to bio jedan rukavac Save). Cim sam legla u šaš, zapucali su nasumce prema meni. Sva mokra ležala sam tu po prilici tri sata, jer kako nisam poznavala teren, nisam znala u kojem pravcu treba da krenem. Kada sam promrzla, podigla sam glavu i pogledala oko sebe.

Nedaleko od mjesta na kojem sam se nalazila primjetila sam dim. Odlučila sam da pođem do tog mjesta. Kada sam došla sasvim blizu, ugledala sam Petra. Sjedio je kraj rasplamsale vatre. Zgrozio se kad me vidio mokru, blatnjavu i ukočenu. Objasnila sam mu što se dogodilo. Pretpostavljao je da sam se uspjela izvući i otići prema Zagrebu. Pomogao mi je da skinem cipele i čarape, jer su mi ruke bile ukočene od zime. Sušio je moje stvari, ali u tome nije mnogo uspio, jer je posavska suknja bila jako debela.

Čekali smo na vezu iz Ivanje Rijeke koja nas je trebala informirati o situaciji. Veza je došla čamcem i dala znak zviždukom. Bio je to dječak od 16 godina. Obavijestio nas je daje put čist, da su ustaše otišle, a da su željezničara Štefa odveli u Nartski Otok, da su ga saslušali i pitali za mene. Rekao im je da je to bila njegova žena koja se jako boji, pa da se vratila kući. Kada smo došli u željezničarevu kuću, rekla sam mu da nisam htjela riskirati da idem k ustašama kad su me zvali, jer da nisam znala što se može dogoditi. Tražila sam da mi pronađu čistu nošnju i obuću. Nisam htjela noćiti u Nartskom Otoku. Budući daje njegova žena imala u Sesevskom Kraljevcu tetku, predložila sam da me ona dovede toj tetki na spavanje i da me on sutradan, kad bude išao na posao, povede u Zagreb.

U NEPRIJATELJSKOM OSINJAKU

Kada smo došli u kuću njene tetke ugledala sam u dvorištu njemačku komoru (kuhinju). Tetka joj se jako uplašila kad je vidjela da smo došle među Nijemce. Predstavila me toj ženi kao prijateljicu koja mora ići u Zagreb k liječniku. Kuća je bila puna Nijemaca, a među njima je bio ijedan ustaša. Sve tri spavale smo na podu na slami. U istoj sobi na krevetu je spavao jedan Nijemac, a na klupi onaj jedini ustaša. Imala sam za pašom pod suknjom pištolj i bombu. Štefova žena je znala da ja to imam i jako se bojala da ova dvojica nekim slučajem to ne opaze i saznaju da sam partizanka. Kad sam legla, ustaša je počeo pričati koliko je poklao partizana, da više nema partizana, da će oni pobijediti. Nijemac se smijao, pili su rakiju. Štefova žena me je stalno držala za ruku da ne bismo zaspale, da ne otkriju moje oružje. Rekla sam joj da se ne treba ništa bojati. Saputale smo cijelu noć. Ujutro je došao Štef. Ja sam uzela svoju košaru sa sirom i jajima, sjeli smo na bicikl i preko Dubrave ušli u Zagreb bez ikakvih poteškoća.

Kada sam stigla u Heinzelovu ulicu, nije vozio tramvaj, te sam pješice morala ići do svog ilegalnog stana u Kučerinoj ulici broj 72. Nastojala sam saznati kakva je situacija u gradu. Došla sam u kuću u kojoj je bila radio-stanica, da vidim da li se tko javljao. Ljerka je bila jako zabrinuta i razveselila se kad me je vidjela živu i zdravu. Ona nije znala da sam bila na oslobođenom teritoriju.

DOLAZAK I RAD NOVOG INSTRUKTORA ZA RAJONSKE KOMITETE

Vani su mi obećali da će mi poslati jednu drugaricu koja će mi pomagati, pa sam razmišljala gdje bih je mogla smjestiti. Znala sam da nije dobro da boravi u stanu u koji je pristizala štampa, kao i ostali naš propagandni materijal, sa slobodnog teritorija, a za moje ilegalne stanove nitko nije smio znati.

Ubrzo je došla Josipa Zanić-Silva za instruktora za rajonske komitete, budući da je u veljači bila uhapšena Paula Martinčić-Rakamarić-Seka. Prema do-bivenim obavijestima od Save Zlatića, sastala sam se s njom u Petrovoj ulici. Ona je prije dolaska u Zagreb dobila konkretne zadatke koje treba da realizira u svo-

joj djelatnosti. Ljubo ju je povezivao s rajonskim komitetima. Kako je bila inventivna i hrabra, u radu je imala uspjeha. Posjedovala je stanovito političko iskustvo, jer je prije dolaska u Zagreb bila član Kotarskog komiteta KPH Bjelovar.

Pored ostalih osnovnih zadataka koje smo mi ilegalci u Zagrebu trebali izvršiti pred oslobođenje, ona je na sastancima rajonskih komiteta uporno zahtijevala da na oslobođeni teritorij pođu svi kompromitirani drugovi i drugarice bez obzira na to da li su članovi rajonskih komiteta ili partijskih ćelija; da RK preko antifašističkih organizacija okupljaju dobrovoljce za našu vojsku i da ih postojećim kanalima upućuju na slobodni teritorij; da utječu na vojna lica iz kvislinških formacija da se iz Zagreba s oružjem priključe našim jedinicama.

Svi drugovi i drugarice koji su sa slobodnog teritorija dolazili u Zagreb na ilegalni rad dobivali su upute kako se moraju držati u slučaju hapšenja. U razgovoru mi je Silva rekla, da joj je u vezi s tim Savo Zlatić istakao da ako ocijeni da ne može izbjeći hapšenje, da izvrši samoubojstvo, jer da je to bolje nego živ pasti u ruke policije koja bestijalno muči komuniste, a ako je iznenada uhvate, pa samoubojstvo ne može izvršiti, da na ispitivanju ništa ne govori.

Poslije hapšenja većine članova MK KPH u veljači 1945. godine, smatrala sam da je najbolje da novi MK ne osnivam, jer sam bila uvjerena da bi i on bio razbijen, budući da su uvjeti za ilegalni rad pred oslobođenje bili vrlo teški. Svi agenti Gestapoa i UNS-a iz raznih mjesta Hrvatske, a također i žandari koji su bježali pred našom vojskom, sklanjali su se u Zagreb i u njemu odmah bili ubacivani u borbu protiv NOP. Bilo ih je na hiljade. Vrzмали su se svuda: po ulicama, raskršćima, tramvajskim stanicama, restauracijama, buffetima, itd. Kontrolirali su sve građane. Čim bi opazili da se dvojica razgovaraju, odmah bi ih legitimirali i premetali. U takvoj situaciji, kada su od ranije Gestapo i UNS rafiniranim metodama rušili povremeno naše ilegalne organizacije (rukovodstva), odlučila sam da se do dolaska naših jedinica oslonim na drugove koji nisu kompromitirani. To su bili pojedini aktivisti u antifašističkim organizacijama, moji kuriri i neki. drugovi iz naših obavještajnih grupa. Takva situacija trajala je nešto manje od mjesec dana prije oslobođenja Zagreba.

FORMIRANJE ILEGALNOG ŠTABA ZA OSLOBOĐENJE ZAGREBA

S drugovima Dušanom Doderom, Valentom Krovinović, Ženom Kaloderom, Adolfom Voukom, Petrom Prpićem, Vinkom Jumićem, pa preko Dodera i s Jaroslavom Machačekom i Milanom Pavićem, vršila sam pripreme da se sačuvaju javni objekti (vodovod, električna centrala, Savski most, tvornice, plina-ra, itd.), jer su Nijemci i ustaše pri povlačenju sve to htjeli eksplozivom razrušiti. Svi su ti objekti još prije bili minirani. Međutim, u njima je bilo naših simpatizera, i ponešto aktivista koji nisu bili otišli na slobodni teritorij. Na naše traženje oni su saznali gdje je eksploziv postavljen, a uočili su i žice (vodove) kojima je bio povezan. Njihov je zadatak bio da budno paze na Nijemce i kvislinge, pa da u odlučnom momentu stupe u akciju i da sačuvaju objekte. Sjećam se, daje grupa domobrana naših simpatizera, koji su bili pod našim utjecajem, spasila Savski most. Uspjelo im je da prerežu žice što su povezivale eksploziv u željeznoj konstrukciji. Zatim su i eksploziv izvadili. Razumljivo je da ja ta akcija bila od neprocjenjivog značenja u završnim operacijama Jugoslavenske armije pri oslobođenju Zagreba i ostalih područja prema Austriji. Mislim da nije potrebno isticati materijalnu vrijednost tog objekta.

Isto tako tražila sam način da se povežem s rukovodstvom Narodne zaštite, koja bi nam mogla mnogo pomoći. Naime, u Zagrebu je pred rat formirana Civilna zaštita sa zadatkom da zaštićuje civilno stanovništvo od avionskih bombardiranja, da otkapa ruševine, da pruža prvu pomoć, itd. Dolaskom ustaša taje organizacija dobila naziv Narodna zaštita. Ustaše su u nju ubacile manji broj svojih ljudi, ali je u njoj bilo daleko više antifašista, koji su u nju ušli preko veza da bi izbjegli služenje u domobranima.

Zagreb je imao svoju komandu NZ, kojoj je bilo potčinjeno više kotara. Na čelu svakog kotara bio je rukovodilac (obično rezervni oficir - inženjer). Kao organizacija s ogromnom većinom antifašistički orijentiranih ljudi (razumljivo, osim pojedinih izuzetaka za koje se znalo i od kojih su se svi čuvali) bila je jako privlačna za nas, da nam u zadnjim danima rata, budući daje iz Zagreba do tada otišao na slobodni teritorij velik broj aktivista, bude od pomoći u očuvanju javnih objekata i održavanju kakvog-takvog reda u gradu u vrijeme moralnog i vojnog rasula neprijatelja, da ne dođe do neželjenih pljački i ubojstava do dolaska jedinica naše armije.

U tom cilju sam, potkraj travnja 1945. godine, dala više zadataka Dušanu Doderu (K-28), a među njima da se što prije poveže s komandantom NZ Karlovcem. Kazala sam mu da se u NZ od ranije nalazi naš aktivist Božo (Adolf Vouk), kojega se uspjelo ugurati u centar NZ i koji će, kada uspostavimo vezu s Karlovcem i otpočnemo suradnju s njim, održavati vezu (telefonsku) s nama, odnosno s ilegalnim štabom za oslobođenje Zagreba koji smo formirali. Sačinjavali su ga: Duško Doder, Adolf Vouk, Andrija Mohorovičić, Jaroslav Machaček, Petar Prpić i ja. Zadužila sam Doderu da pronađe što prije prikladan stan za štab. Naglasila sam mu da Narodna zaštita mora djelovati po njegovim nalogima. Uspjelo mu je relativno brzo uspostaviti kontakt s Karlovcem.

Pronađen je stan za štab u Tomašićevoj ulici. Tu smo održali dva sastanka, a zatim je Doder našao neki drugi stan za štab u Ljubljanskoj ulici broj 3 (sada ulica braće Oreški).

Depeše koje sam preko radio-stanice slala van dobivao je direktno Mika Špiljak, koji je, kao što sam spomenula, bio određen za sekretara Mjesnog komiteta Zagreb čim se grad oslobodi. To su bile kratke obavijesti u kojima smo javljali o stanju u Zagrebu. Istovremeno su zaredale upute izvana što sve treba da radimo pred oslobođenje Zagreba. Sa štabom sam se dogovarala što i kako treba da radimo.

Kada je Pavelić pobjegao iz Zagreba (5. ili 6. svibnja 1945. godine) i kada je nastalo bezvlašće, naš štab je intenzivnije djelovao. U centru naše pažnje bilo je da po svaku cijenu sačuvamo javne objekte da ih neprijatelj ne uništi.

Božo je sjedio u komandi NZ koja je s nama telefonski bila povezana i izvršavala direktive koje sam preko Doderu prenosila. Neprijatelj je već uveliko bježao, ali se još uvijek osvećivao ljudima. Po ulicama je bilo ubijenih ljudi. S Doderom sam krstarila gradom u automobilu NZ da kontroliramo kakva je situacija.

U Ljubljanskoj ulici, u kojoj se nalazio naš štab, 8. svibnja 1945. godine ujutro formirala se kolona automobila, kamiona i motorkotača. To su bile ustaše, luburićevci. Čelo kolone nalazilo se pred zgradom u kojoj smo se smjestili. Bilo ih je nekoliko hiljada. Kasnije smo doznali daje više grupa luburićevaca bilo još na Mirogoju, Sljemenu i Jelenovcu.

Veselilo me je što sam neposredno pred oslobođenje grada još uvijek imala na slobodi svoje veze. Doder mi je dostavljao sve potrebne podatke. On je bio glavni obavještajac. Neke od obavijesti što sam ih poslala vani glasile su: »Dolazite što prije! Banda se povlači«, »Dodite što prije! U Zagrebu je bezvlašće«, »Savski most osiguran«.

U nedjelju poslije podne (6. svibnja) otvorena su vrata kaznionice na Savskoj cesti. Agenti su palili dokumente i napuštali urede. Policajci-stražari napuštali su zgradu i oružje, a NZ gaje pokupila. Naime, mi smo sve naše ljude obavijestili da ćemo im dati oružje preko ljudi iz NZ, da s njim čuvaju narodnu imovinu. To oružje raspodijeljeno je simpatizerima i aktivistima u tvornicama i drugim ustanovama.

Komandant NZ Karlovac dao nam je na raspolaganje svoje trake i neispunjene legitimacije s pečatom. Mi smo ih po svom nahodanju ispunili i raspodijelili ih simpatizerima i aktivistima. Dao nam je i automobil s oznakom NZ i šofera, kojim smo se mi ilegalci služili do ulaska naših jedinica u Zagreb.

Ilicom je bježao neprijatelj. Kolone su bile raznovrsne: Nijemci, ustaše, četnici ... Svaka kolona imala je svoj pravac povlačenja. Luburićevd su dolazili s Trešnjevke prema Črnomereu. Bobanovci su bježali duž potoka Črnomerca u svojim crnim uniformama. Prolazila su i seljačka kola s porodicama kvislinga. Domobrani su se presvlačili u civilna odijela i bježali kućama. Bolnice su napuštala bolesna i ranjena kvislinška vojna lica i sklanjala se kojekud.

Naše jedinice su se, prije žestokih borbi s neprijateljem na istočnim prilazima Zagrebu, približavale. Poslije dugih iščekivanja dobila sam 7. svibnja depešu da naše jedinice ulaze u Zagreb 8. svibnja. Kada sam je prisutnim drugovima u štabu pročitala, oduševljenju nije bilo kraja. Osmog svibnja prije podne Doder i ja stupili smo u kontakt s izviđačkim odredom Jugoslavenske armije i dali mu sve potrebne upute. S južne strane grada jači dijelovi naših jedinica probili su se do radio-stanice i vodili borbu s ostacima neprijatelja. Neprijateljskih snajperista bilo je dosta po gradu. Zbog toga smo sugerirali našima da s najvećim oprezom ulaze u ulice. Mislim daje 28. slavonska divizija poslala svoju patrolu, pa je na Zrinjevcu neprijatelj ubio kapetana Jugoslavenske armije, vođu patrole.

Poslije podne došla sam na Savsku cestu s Doderom. Narod je već čekao. Ulazile su jedinice naše Jugoslavenske armije. Stajala sam među narodom. Ugledala sam svog starog druga iz partizana, komesara 28. slavonske divizije, Vladu Lončarića. Spazio me je i veselo viknuo: »Kad si ti prije stigla u Zagreb?« »Stigla sam prije, da vas dočekam«, odgovorila sam. Stojeći tako na Savskoj cesti ugledala sam kako se približava neki džip. Mahinalno sam stala i pogledala ga. Zaustavio se i džip. Iz njega je iskočio Savo Zlatić. Zagrlili smo se. Veselili smo se zbog naše pobjede. Poveo me je sa sobom u grad. Odmah smo sastavili proglas za građane Zagreba. Morala sam ga odnijeti u štampariju »Rožankovsky« (sada štamparija »Ognjen Priča«) da se štampa i umnoži da bi se lijepio po cijelom gradu.

To je bio moj posljednji zadatak - sada već u slobodnom gradu.

Predvečer je u naš štab došao Mika Špiljak. Upoznala sam ga s drugovima. Kasnije su Mika i Doder starim taksijem otišli na Savsku cestu u komandu armije. Tu noć je on prenoćio s nama u štabu u Ljubljanskoj ulici broj 3.

Živka Bibanović Nemčić

VEZA U 3. DALMATINSKOJ BRIGADI

Za vreme narodnooslobodilačke borbe nalazio sam se na dužnostima od komandira voda do komandanta brigade. Zato bi se ovde osvrnuo samo na veze u jedinicama u kojima sam se nalazio i na to kako su one funkcionisale u tom periodu. Pre svega bih želeo da iznesem neka iskustva sa terena, koja su uticala i na naš sistem veza i opšti sistem veza u narodnooslobodilačkoj borbi. Sistem veza je bio jedan od važnih i bitnih elemenata za preduzimanje potrebnih mera za akciju i obezbeđenje ljudi i jedinica.

Još dok sam radio na terenu, pre odlaska u partizane, veza se održavala na taj način što je jedan drug obaveštavao samo jednog, odnosno najviše do tri druga. Vesti i naređenja brzo su se prenosila od pojedinca do grupe, i obratno. Na taj način smo uspevali brzo da obavestimo određena lica ili organizaciju o zadatku kojeg je trebalo izvršiti. Unapred se znalo od koga može doći kakvo obaveštenje, naređenje i si.

Ta, unapred utvrđena veza, odnosno prenošenje obaveštenja, bila je sigurna. Teško se moglo desiti da informacija ili naređenje budu lažni. Svaka neodgovorno ili krivo prenošena vest koštala je života drugove, organizacije, pa i šire. Radi toga se posebna pažnja poklanjala vezama između drugova, grupa i ruko-

vodstava. Moram napomenuti da su sve veze, koje su održavane u to vreme, bile zasnovane na ličnim kontaktima.

Kuririma se poklanjala posebna pažnja. Kurir nije mogao da bude svako. On je morao da ima određene karakteristike: da nije kompromitovan, da je odan našem pokretu, morao je imati određene crte snalažljivosti, bistrine, inteligencije, odvažnosti, hrabrosti i spremnosti uvek na najgore i - slično.

Kurirska veza obično se upotrebljavala između određenih rukovodstava. Mora se reći daje kurirska dužnost bila jedna od najtežih u ratu. Znalo se, kad zataji bilo šta u odnosu na kontakte između rukovodstava, onda je odlazio kurir da nosi direktive, obavesti i prenese zadatke, koje je, dalje, trebalo sprovoditi i izvršavati. Direktive su bile većinom usmene, zato što se uvek postavljalo da kurir, koji izvršava takve zadatke, mora biti toliko snalažljiv i poznat drugovima kod kojih odlazi, da zatim tačno u određeno vreme, na određenom mestu i sa određenom lozinkom bude tamo gde je upućen. U suprotnom, čitav njegov rad i naponi koje je uložio na ovom putu mogu propasti ili biti uzaludni.

Pored kurirske veze, mi smo se često koristili i pismenim pošiljkama koje su upućivane preko legalne pošte, koju je neprijatelj kontrolisao i držao u svojim rukama. Mnogo puta slalo bi se pismo na određenu osobu u drugom mestu, a koja nije bila kompromitovana od strane neprijatelja.

Mora se napomenuti i to, da su direktive davane, u tom periodu, za duži period i da je vladala ogromna samoinicijativa pojedinih rukovodstava. Ova, kao i borbena iskustva, nametala su nam tesnu međusobnu povezanost između jedinica i rukovodstava.

Na maršu, obaveštenje - naređenje se obično prenosilo od borca do borca duž kolone. Ili, na primer, u borbi nije niko smeo otvoriti vatru, pre nego što se iz određenog oružja ne da ugovoreni znak. Pored toga, svaka jedinica je uvek znala, na položaju, ko se nalazi od nje - levo i desno. Obavezno bi se slala patrola do druge jedinice, radi uspostavljanja kontakta i veza. Moram reći da u vodu i četi, pa prema niže, nije postojala posebna veza, pa ni kurirska; komandovanje se uglavnom oslanjalo na lične veze i kontakte komandira u neposrednom do-diru. Obično, četa je bila, uvek ili u većini slučajeva, na okupu u određenom mestu ili rejonu. Ukoliko se desi - a situacija to zahteva - da neki vod ili četa budu odvojeni radi izvršenja posebnog zadatka, u tom slučaju bi se određivao borac koji je vršio dužnost kurira za određeno vreme ili za određeni zadatak. Za ovakve zadatke uzimao bi se najhrabriji borac iz voda-čete, mlad i da poseduje potrebne vrline.

Prenošenje naređenja, obaveštenja, informacije, izveštaja i drugih podataka, išlo je brzo. Za kratko vreme sve jedinice su bile spremne da stupe u dejstvo za izvršenje dobijenog zadatka. Sva ta obaveštenja počivala su obično na ličnim kontaktima. Retko se dešavalo da jedinica zakasni u napadu na određeno mesto, u zauzimanju položaja i tome slično, zbog toga što nije bila blagovremeno obaveštena. Skoro nikad nije bilo slučajeva da kuriri zakasne sa naređenjem ili nekom pismenom porukom. Možemo konstatovati daje način na koji smo se obaveštavali u NOB-i, u našim nižim jedinicama, bio neverovatno efikasan.

U bataljonu su postojali, u prvim godinama rata, obično dva do tri kurira; oni su u svim situacijama bili spremni da prenesu zapovest ili obaveštenje, bilo u koju jedinicu, bilo to na frontu ili u pozadini, bez obzira na situaciju u kojoj se jedinica nalazi.

U nekim slučajevima, zbog pomanjkanja tehničkih sredstava veze, upotrebljavali smo razna signalna sredstva za održavanje veze sa jedinicama. Radu na izradi ugovornih znakova za sporazumevanje komande su polagale dosta pažnje, pa su obično na tom poslu bili angažovani komandanti i komandiri jedinica. Tako su jedinice, na osnovu ugovorenih signala, obeležavale svoje položaje ili neke taktičke radnje. Signali su bili različiti, počev od paljenja vatre pa do postavljanja platna u neposrednoj blizini svog položaja. Nekad bi se mahalo raznim predmetima, zastavom, dizanjem puške i drugim raznim pomagalicama, koja su nam stajala na raspolaganju. Pored ovoga, bilo je i niz drugih znakova koji su se

upotrebljavali, a koji su uvek značili prenošenje određene informacije. Za brže prenošenje obaveštenja ili naređenja formirali smo i relejne kurirske stanice. Ove stanice su brže prenosile poruke, jer su se nalazile na manjim rastojanjima, pa su ih kuriri brže i lakše savlađivali.

* *

Interesantno je napomenuti da je svaka naša jedinica, bez obzira na svoju veličinu, odmah po dolasku u određeni rejon, mesto, uspostavljala vezu sa narodnooslobodilačkim odborima i drugim političkim organizacijama. To povezivanje učvršćivalo bi međusobne odnose i stvaralo poverenje. U takvim odnosima nije se postavljao problem sistema veza, jer sti sva obaveštenja, naređenja i informacije, uvek brzo i na vreme stizali, kako do jedinice, tako i od jedinice do društveno-političkih organizacija.

Razvitkom i narastanjem naših jedinica dolazilo se i do tehničkih sredstava veze. Na slobodnoj teritoriji postavljaju se i koriste tehnička sredstva koja smo zaplenili od neprijatelja. U mnogim mestima uspostavljene su telefonske linije, koje su povezivale veliki broj mesta. Telefonske veze su koristile i operativne jedinice.

Veza u brigadi, u prvim danima njenog formiranja, uglavnom se svodila na sredstva veze koja su imale i ostale jedinice. To su bili kuriri pešaci i kuriri - konjanici, koje je sačinjavalo jedno kurirsko odeljenje. Razvitkom narodnooslobodilačke borbe i povećanjem jedinica, rasle su i potrebe kod svih većih jedinica, razvijanja veze. U brigadi se ta veza temeljila na maloj telefonskoj centrali, od nekoliko brojeva, na koju bi se priključivale obično prištapske jedinice. Nekad, u posebnim uslovima, na tu centralu bi se priključivao i bataljon koji se nalazio na glavnom pravcu odbrane ili napada. U to vreme su izrađivane i tablice, razgovornici, kako bi se, na taj način, zaštitio sadržaj razgovora od neprijatelja.

Pored telefonskih i kurirskih veza, brigade su imale jednu radio-stanicu, tipa SCR-284-A, koja je omogućavala rad telefonijom i telegrafijom. Sa uvođenjem radio-sredstava, odmah se nametnula potreba za formiranjem šifrantske službe, koja je bila pri štabu brigade.

U početku u brigadi je postojao vod za vezu, a kasnije - četa za vezu. U mojoj brigadi komandir čete za vezu bio je Tito Kirigin, a komesar Zivko Krstulović. Pored toga, u toj četi se nalazilo i nekoliko drugova koji su, po svojim kvalitetima i osobinama, bili sposobni i spremni - po svojim moralnim kvalitetima najpre - da izvrše sve postavljene zadatke.

Načelnik štaba brigade bio je odgovoran za veze u brigadi i neposredno je rukovodio istom. Međutim, nije bilo retko, kada sam se ja ili komesar umešali, postavljali zadatke i način kako uspostaviti određenu vezu, preneti naređenje, itd.

Moja 3. dalmatinska udarna brigada učestvovala je u oslobođenju naših otoka i Istre, do Trsta. Veze su organizovale naše jedinice sa sredstvima sa kojima su raspolagale, kuririma i radio-vezom. Mora se reći da su sve veze funkcionisale na zadovoljavajući način, tako da su jedinice veze odigrale vrlo važnu ulogu u ovim operacijama.

Sećam se organizacije napada na otok Pag. Pored 3. dalmatinske udarne brigade, u napadu su učestvovali i bataljoni mornaričke desantne pešadije i jedna topovska baterija od 120 mm. Kad se uzme u obzir raznorodnost jedinica, vidi se kako je bilo teško održavati vezu u ovim složenim uslovima - i to kombinovanih jedinica - sa dejstvima na raznim pravcima.

Kada se danas podsetim na veze u ratu, posebno bih ovde želeo da istaknem kurire koji su uvek samopregorom uspešno izvršavali sve zadatke. Sećam se niza drugova koji su vršili dužnosti kurira, kao što su: Borović Nikola, Bego Šime, Kitarović Krsto, Mićin Mišo, Macura Mitar, Zorica Ante i - niza drugih.

Mate Staničić

RADIO VEZA IZ OKUPIRANOG ZAGREBA

Opisaću još jednu svoju ratnu vezu, delom i poznatu u javnosti, ali ću nešto više reći o tome kako sam se služio njome. Naime, pod kraj rata, dva meseca pre oslobođenja Zagreba, predviđen sam za sekretara Gradskog komiteta KPH za Zagreb. Dobio sam zadatak da pripremam kadrove, uspostavim organizaciju za preuzimanje grada i vlasti u njemu. Za taj zadatak data mi je radio-stanica sa šifrantima. Radio-stanica je bila kod mene, uz Okružni komitet, u jednoj kući u selu Sredičko Levo - odakle sam rukovodio partizanskom organizacijom u Zagrebu. A djelovale su i ilegalne organizacije u Zagrebu i radio-stanica. Ta radio-stanica kod mene držala je vezu iz Sredičkog sa radio-stanicom koja je djelovala u Zagrebu, ilegalno.

Dva meseca sam, svakodnevno, imao kontakte sa zagrebačkom partijskom organizacijom putem te veze; dva meseca sam neprekidno davao direktive, primao informacije i znao sve što se u Zagrebu dešava. Putem te radio-stanice prihvatio sam prijedlog ilegalnog Mjesnog komiteta KPH, koji je djelovao u gradu, da oni mobilišu komuniste ilegalce i pošalju ih u Pavelićevu civilnu zaštitu. Onda je jedan član KPH, Adolf Vouk, zvani Božo, došao uz komandanta civilne zaštite Karlovca i faktički je on davao direktive civilnoj zaštiti. Stotinu naših aktivista koji su ušli u civilnu zaštitu dobili su uniforme zaštite i oni su dva dana, prije ulaska naših jedinica u Zagreb, čuvali objekte po gradu: skladišta, poštu, radio-stanicu, sve moguće objekte od interesa za nas da ih neprijatelj ne dirne. Ove grupe su vodile i borbe u Zagrebu, i to sa onim jedinicama koje su se provlačile kroz grad i pokušavale, na primjer, da razore radio-stanicu. Veći broj pripadnika ovih grupa je i poginuo da bi spasio tu radio-stanicu.

Ova naša radio-veza funkcionisala je dva mjeseca prije oslobođenja Zagreba i ogromno je doprinijela kod oslobođenja grada, čuvajući objekte, razvijajući organizaciju, tako da smo Zagreb preuzeli čitav.

Na radio-stanici u Zagrebu šifrant je bila Ljerka Kirac, a taj dragoceni uređaj je bio u kući Olge i Marije Benel i njihove majke, na Trešnjevci. Ljerka je bila omladinka od 16-17 godina, zagrebački đak, po poreklu Istranka. Bila je u partizanima, u 16. brigadi i odande je izvučena i osposobljena za šifranta. Ona nas je dočekala u Zagrebu.

Mislim da bez organizacije veza, u najširem smislu shvaćenih, veza koje su uspostavljale partijske organizacije, vojne jedinice putem kurira, putem pisama, putem telefona, putem radio-stanica, ni iz daleka ne bismo mogli postizati onakve uspehe kakve smo postizali. Zapravo, mnogo bismo više žrtava imali, sa mnogo više teškoća ratovali, sve skupa bi se teže odvijalo - da nije bila uspostavljena jedna cela mreža kanala kojima su praticale i informacije i ljudi, i vojska, i hrana, i municija. Nezamislivo je bilo voditi oslobodilački rat bez široke mreže veza i kanala. To je bio sastavni dio borbe. U tome nas je vodila ona duboka idejna vezanost za Partiju, za Pokret. Mi smo ponekad ostajali bez konkretne, akcione veze, ali smo bili vezani brojnim, neraskidivim nitima idejnih veza za Partiju i njen program borbe, za narod. Mi u Nišu, 1937, u jedinici bivše vojske, nismo imali s početka veze sa Partijom, ali smo, nošeni njenim programima, našli jedan drugog, povezali se, okupili, radili. S nama u Sisku je Kraš, u aprilu 1941, govorio o pripremama za ustanak i pošao dalje, a mi smo već 22. juna s odredom izašli na teren, imali oružje, imali stotine ljudi spremnih za borbu, jer nas je Partija duroročno uputila u zadatke, nadahnula za borbu i mi smo tada, i ako bez veza sa ostalim dijelovima zemlje, bili ubijeđeni da se tako cijela Partija, cijela zemlja sprema za ustanak, ulazi u ustanak.

Neću nikada zaboraviti situaciju kada smo mi, iz Sisačkog odreda, došli na Baniju, prvi put. Tamo je narod masovno otišao u borbu, ali nisu imali oružje, a mi svaki nosimo po 2-3 karabina. Ne možemo vući koliko smo toga zaplijenili - više nego što nas je bilo. Kako su nas ljudi tamo dočekali! Malo je iko ikoga u životu tako dočekao kao taj srpski živalj koji je u nama Hrvatima vidio par-

tizane, borce koji se bore protiv tog pokolja, protiv fašizma, protiv toga zla, vidio u nama saradnike. Mi smo u njima vidili to isto i tu si daleko bio sigurniji tog momenta u tim srpskim selima 1941. godine nego u hrvatskim selima. Naime, ništa nas drugo nije vezalo nego Partija i ideja - oslobodilačka borba. To je ta osnovna veza koja nas je razgraničavala i spajala. I mi se nismo pitali ko je što po narodnosti, već za koga je i protiv koga je. To su bile suštinske, najdublje, neraskidive veze.

Mika Spiljak

VEZE SA OTADŽBINOM IZ ZAROBLJENIČKOG LOGORA

Iz perioda ratnog zarobljeništva vredno je napomenuti da je između otadžbine i logora ratnih zarobljenika postojala intenzivna veza koja je prenosila obaveštenja o stanju u zemlji i obratno. Dobivena obaveštenja su bila od velikog značaja za držanje ratnih zarobljenika u Nemačkoj, a koliko mi je poznato i u Italiji. Primljene vesti su, poverljivim putem, saopštavane proverenim i odgovornim drugovima.

Prvo obaveštenje o stanju u domovini primio sam od brata Albina, tehničara i sopstvenika radionice sportskog materijala iz Šent-Vida kod Ljubljane, što je tada bila nemačka okupaciona zona. To je bilo još u julu 1941, a bio sam u logoru Hoenfels. Brat me obavestio o situaciji u Sloveniji, tj. daje obrazovana Oslobodilačka fronta, kao i o prvoj borbi kod sela Rašice, na levoj obali Save, u blizini Ljubljane. Izveštaj je bio veoma opširan, ispisan sitnim slovima na paus-piruu, savijen u rolnu i stavljen unutar dvopeka.

Sledeći izveštaj sam primio zimi, početkom 1942. u logoru Nirnbergu, u koji sam, u međuvremenu, premešten. U tom izveštaju dosta detaljno je prikazana situacija na Istočnom frontu (bitka pod Moskvom) i teško stanje u kome se nalazi nemačka vojska. Tu su dati podaci o izdajničkoj ulozi Pavelića, Nedića i Rupnika, o vezi Draže Mihailovića sa Nedićem i detaljni podaci o situaciji u Sloveniji. Iz ovog izveštaja sam saznao da stvarnu borbu protiv okupatora vodi partizanska vojska s drugom Titom na čelu. Ovo je bilo veoma važno, jer je baš u to vreme u logoru Nirnberg vođena kampanja za povratak zarobljenika u Srbiju da bi se angažovali u borbi protiv snaga NOV-a. U tom cilju je u logor došao i Nedićev ministar Ćimović. Iz toga doba je i poznata Nirnberška deklaracija, pokrenuta od generala Danila Kalafatovića, potpisnika kapitulacije iz aprila 1941, u kojoj su od ratnih zarobljenika iznuđivani potpisi za borbu protiv komunista.

Dva nova izveštaja primio sam u logoru Osnabrik, u koji sam sa grupom zarobljenika, po kazni, premešten u proleće 1942. Oni su poslani na isti način kao i raniji, a primljeni su pred kraj 1942. i u leto 1943. Tada nam podaci o situaciji na savezničkim frontovima i nisu bili od većeg značaja, jer su antifašisti u logorima već raspolagali tajnim radio-prijemnicima koje su prokrijumčarili. Međutim, važni su bili izveštaji o situaciji na frontovima Jugoslavije, gde je NOV, izvela pohod u zapadnu Bosnu i oslobodila Bihać. Saznali smo tako i za veliku slobodnu teritoriju, formiranim divizijama i korpusima, i o pobedonosno izvedenim bitkama na Neretvi i Sutjesci.

U septembru 1943. iznenada sam premešten u logor Strij u istočnoj Galiciji. Bilo nas je 40, među kojima i Oto Bihalji, Miloš Carević, Ninko Petrović, Nikola Miličević, Petar Ivković, Miroslav Vitorović i dr., sve veoma istaknuti pripadnici fronta NOB-a u logoru. Tada je u logor Strij na moju adresu stigao paket - i ovog puta od moga brata - opet sa dvopekomp. Paket je, zbog dugog prevoženja i čes-

tog bacanja (bio je adresiran na logor Osnabrik), stigao veoma oštećen. Tada su nemački kontrolni organi, pripadnici Abvera, zapazili jedan naprsli dvopek iz koga je virila rolna paus-papira sa izveštajem. Paket je zaplenjen i ja ga nisam dobio. Verovatno zbog toga, kao i zbog drugih aktivnosti na liniji NOP-a, moj brat je od strane Nemaca, ujesen 1943, uhapšen i odveden u koncentracioni logor Mauthauzen. Odande je sa jednom većom grupom logoraša doveden u Begunje (Gorenjska), a odatle u Šent-Vid, gde su, od strane Nemaca, streljani 31. januara 1944.

Pošto sam bio sekretar Antifašističkog veća zarobljeničkih logora u Nemačkoj, dobivena obaveštenja saopštavao sam određenim drugovima, ratnim zarobljenicima. Ta saznanja su im, pored ostalog, služila i kao podrška, ohrabrenje i kao putokaz. A oni su uticali na ostale drugove u logoru, tako da su se velikom većinom opredelili za NOP. Iz grupe od 600 ljudi, na čijem sam se čelu, u martu 1945, vratio u Beograd - njih oko 200 je odmah raspoređeno u jedinice JA i otišlo na frontove, gde su učestvovali u borbama za konačno oslobođenje domovine. Ostali su raspoređeni na razne civilne dužnosti, a bolesnici upućeni na lečenje.

Podaci koje sam za vreme rata primao u ratnom zarobljeništvu sada mogu izgledati i beznačajni, ali su onda bili veoma dragoceni, naročito za nas koji smo bili ratni zarobljenici. Oni su znatno uticali na naše opredeljenje za NOP. Zbog toga se većina zarobljenika vratila u zemlju i aktivno uključila u njenu obnovu.

Vjekoslav Kolb

RAZVOJ VEZA KOD PARTIZANSKIH ODREDA I JEDINICA NA JUGU SRBIJE OD 1941-1945. GODINE

Od početka ustanka, pa sve do proleća 1944. godine, koliko se sećam, imali smo samo kurirsku vezu između jedinica na jugu Srbije.

U to vreme nismo imali drugih vrsta veze. Međutim, neposredno posle formiranja 1. južnomoravske brigade u jesen 1943. u borbi sa Bugarima zaplenjena je jedna radio-stanica malog dometa. U međuvremenu Jastrebački partizanski odred u jednoj borbi sa četnicima zarobio je jednog »Engleza«, oficira bivše jugoslovenske vojske sa radio-stanicom. Bila je to radio-stanica sastavljena iz tri dela i smeštena u jedan kožni kofar srednje veličine i vrlo podesna za transportovanje. Pogonila se akumulatorom od 6 V i imala je veliki domet.

Taj Englez sa radio-stanicom bio je odmah upućen sa Jastrebca u Jablanicu, gde se u to vreme nalazio Blašković Mihajlo. Blašković se interesovao da li ima u jedinicama neki radio-telegrafista. Neko se tako setio mene pošto sam bio u bivšoj jugoslovenskoj vojsci radio-telegrafista - narednik. Bio sam tada komandir čete i trebalo je da primim dužnost komandanta jednog bataljona u 1. južnomoravskoj brigadi. Nešković me pozvao k sebi i rekao da imaju jednu englesku radio-stanicu. Pitao me da li bih znao da rukujem s njom. Ja sam na to odgovorio da bih znao ukoliko bi mi neko to pokazao. On mi je odgovorio da će to pokušati taj »Englez« jer on zna srpski. Međutim, taj »Englez« nije bio voljan da mi pokaže kako se rukuje stanicom, već je stanicu uključio na jači izvor struje i tako je oštetio i onesposobio za rad. O tome sam izvestio druga Mihajla i on mi je rekao da će doći iz Beograda jedan stručnjak, koji će popraviti radio-stanicu. Radio-stanica koju smo zarobili od Bugara, bila je malog dometa, negde 10-15 km i pomoću nje nije se mogla ostvariti veza između brigade, koja je trebalo da krene u Bosnu, i rukovodstva u Srbiji.

Brigada je krenula za Bosnu, a ja sam ostao pri PK KPJ za Srbiju u očekivanju tog stručnjaka iz Beograda, koji je trebalo da popravi radio-stanicu, ali na žalost taj nije nikada došao.

Dok sam tako čekao, naređeno mi je da organizujem radio-telegrafski kurs u selu Ivanje. Na kursu je bilo oko desetak drugova i drugarica i trajao je oko dva meseca. Za vreme trajanja kursa otišao sam u Crnu Travu, pošto se tamo u odredu tada nalazila engleska vojna misija, ne bi li popravio radio-stanicu.

Dugo sam se zadržao u Crnoj Travi u nadi da će mi Englezi popraviti radio-stanicu i uputiti me kako se njome rukuje. Oni su to i obećavali, ali je sve ostalo samo na obećanju, jer su me pri svakom kontaktu pitali kako sam došao do radio-stanice i gde je njen radio-telegrafist. Ja sam im uvek odgovarao da smo je zarobili od četnika, pošto su je oni ostavili kad su se povlačili pred našim snagama. To je trajalo oko mesec dana, a da mi nisu popravili radio-stanicu, niti pokazali kako se njom moglo rukovati. U međuvremenu, Bugari su počeli ofanzivu na Crnotravski i Vranjski partizanski odred, pa smo išli iz borbe u borbu, tako da nije bilo uslova za popravku radio-stanice. Bila je jaka zima i sneg je napadao oko dva metra, pa se nije moglo kretati; zbog toga sam tamo ostao sve do 15. marta 1944. kada sam se vratio u Jablanicu. Povratkom u Jablanicu nastavio sam da vodim radio-telegrafski kurs. Posle 15-20 dana došao je u Jablanicu drug Šotra sa zadatkom da prikupi drugove sa Kosova i da ih povede do vranjske teritorije radi formiranja kosovske brigade. Takođe je trebalo da povede i radio-telegrafistu iz Jablanice, kome će dati radio-stanicu i uputstvo za rad. Posle nekoliko dana formiranje Kosovski bataljon, za čijeg je komandanta postavljen Mirko Perović. Dragi Stamenković mi je naredio da pođem sa Kosovskim bataljonom kod Tempa, gde ću dobiti radio-stanicu i uputstva za rad. Na planini Kukavici pridružio nam se Kukavički partizanski odred da bi dobio nešto oružja i municije od makedonskih jedinica, jer su one već počele dobivati pomoć od Engleza (u oružju i municiji). Baš u vreme kad smo stigli u Crnu Travu, Bugari su preduzeli jednu od svojih najvećih ofanziva na oslobođenu teritoriju. Borba je trajala sve do noći. U toku noći smo izvršili proboj preko Čemernika u pravcu slobodnog teritorija vranjske oblasti. Sećam se daje bio vrlo dubok sneg, a Bugari su zaposeli vrhove Čemernika i ukopali se. U toj borbi bio sam ranjen u levo rilo pluća i ostao onesvešćen. Drugovi su mislili da sam poginuo. Kad sam se osvestio, našao sam još jednog ranjenog druga i noć smo proveli u snegu. Ujutro smo odlučili da se vratimo u selo Crna Trava. Pri povratku naišli smo na još jednog druga. Međutim, nismo mogli da se probijemo ka selu zbog Bugara, nego smo se spustili niz jedan potok i došli u selo Kijevac iznad Surdulice i tu se sklonili u jednu kuću i ostali tri dana dok nije prošla ofanziva. Nakon toga krenuli smo desnom obalom Morave preko Surdulice za našim jedinicama. Kad smo stigli u jedno selo, mislim da se zove Slivno, tu nas je primio jedan domaćin i rekao daje on odbornik i da će nas povezati sa terenskim partijskim radnicima. Sutradan navečer došla su dva druga, koja su organizovala naše prebacivanje do Tempa u selo Gornji Strešan. Kad smo nakon tri dana našli Tempa, koji je bio obavešten daje radio-telegrafista iz Jablanice poginuo, obradovao se kad me je video, a zatim je naredio da odmah odem u bolnicu.

Posle nekoliko dana Tempo je krenuo u Jablanicu, a sa njim sam krenuo i ja. Kad smo stigli do Crne Trave, tu se Tempo sastao sa drugovima iz Okružnog komiteta, koji su mu referisali o stanju na terenu. Bugari su za vreme ofanzive spalili Crnu Travu, ali i pored toga moral stanovništva je bio na visini. Na teritoriji Crne Trave našli smo Ozrenski partizanski odred, koji je bio pošao da se snabde oružjem i municijom. Tempo je poveo taj odred u Jablanicu. Uveče smo krenuli na put i pred zoru stigli do Južne Morave. Zbog jakih četničkih i bugarskih snaga, koje su čuvalе sve prilaze na reci, nismo mogli da se prebacimo na drugu stranu, već smo morali da se ponovo vratimo u Crnu Travu. Prilikom povratka dočekali su nas četnici u selu Sejanici. Tu smo, posle kraće borbe, razbili četnike, ali su za to vreme Bugari zaposeli položaje na tzv. novoj granici, a pojavila se i jedna kolona Nemaca iz pravca Vlasotinca. Iz tih razloga morali smo da se probijemo preko te granice u pravcu Crne Trave.

Granicu smo prešli na mestu gde Bugara nije bilo, a zatim smo se popeli na jednu zaravan. Tu su nas napali Bugari. Posle dvočasovne borbe uspeali smo da

se odvojimo od njih i da nastavimo put ka Crnoj Travi. Pred večer istog dana smo stigli u selo Brod ispred Crne Trave i tu zanoćili. Rano izjutra Bugari su otvorili vatru na nas iz minobacača, pa smo morali da se povučemo u pravcu bugarske granice prema Trnu. Na tom terenu smo naišli na bugarski partizanski odred, koji je bio u formiranju. Odred je formiran od bugarskih vojnika - zarobljenika, koje su zarobile makedonske jedinice.

Posle podne krenuli smo preko Crne Trave u pravcu slobodne teritorije vranjske oblasti i već sutradan stigli u pčinjsku oblast, u selo Trgovište. Tu smo ostali nekoliko dana. Za to vreme Ozrenski odred se naoružao, dobili su oko 12 puškomitraljeza, više mašinki, municije koliko su mogli da ponesu i svi su bili obučeni u engleska odela. Jednog dana, ne sećam se datuma, Tempo je naredio da sa engleskim i američkim vojnim misijama i američkim padobrancima, koji su se spustili na teritoriju Vranja (ukupno njih 12), pođemo u Jablanicu.

Dok smo bili na tom terenu, dobio sam radio-stanicu pa sam, uz pomoć Petkovski Vaska, radio-telegrafiste Glavnog štaba Makedonije, učio da njome rukujem. Sa drugom Petkovskim napravio sam plan rada radio-stanice da bismo mogli uspostaviti i održavati radio-vezu. Određenog dana krenuli smo na put u pravcu Jablanice. Tempo mi je rekao da sam odgovoran za prebacivanje Engleza i Amerikanaca i da se u Jablanici javim Petru Stamboliću. Sretno smo prošli Moravu i došli do pl. Kukavice. Negde na padinama planine, kad je već svanulo, dočekala nas je puščana i mitraljeska vatra. Ozrenski odred se odmah razvio za borbu i uzvratio jakom vatrom, a zatim prešao u juriš. Bili su to četnici, pa ih je odred naterao u bekstvo. Zatim smo nastavili pokret prema grebenu Kukavice. S obzirom da je taj planinski venac bio granica, koju su Bugari postavili okupacijom tog dela naše zemlje, bilo je poželjno da se zastane i da se pronađu vodiči koji bi nas povelili preko te granice.

Položaj koji smo zaposjeli bio je vrlo dobar, pregledan i obezbeđen od iznenađenja. Tu smo i predanih.

Prelaz preko granice bio je uspešan i sutradan ujutro stigli smo u selo Petrovac. Tu smo predanih. Iz Petrovca poslao sam kurira u Pustu Reku da javi Petru Stamboliću daje stigla vojna misija koju je uputio Tempo. Negde oko 13 časova stigao je Stambolić. Pred večer smo krenuli za Pustu Reku, koja je bila naša slobodna teritorija. Po dolasku odmah sam postavio radio-stanicu i javio Tempu da smo stigli na određeno mesto. Posle toga redovno sam održavao radio-vezu sa Glavnim štabom za Makedoniju.

Nešto kasnije stigao je i Tempo u Jablanicu i sa njim jedan član CK KP Grčke i nekoliko drugova iz Makedonije. Bili su kod nas više dana. Drug iz Grčke dao mi je podatke za uspostavljanje radio-veze s njihovom radio-stanicom, koja se nalazila negde oko Soluna. Kasnije dobio sam podatke i uspostavio vezu i sa štabom II korpusa NOV i POJ. Preko veze tog korpusa mi smo imali vezu sa Vrhovnim štabom NOV i POJ na otoku Visu.

Tako uspostavljene radio-veze održavao sam sve do dolaska Koče Popovića u Glavni štab Srbije. Tada mi je naređeno da sa radio-stanicom pređem u OZN-u, gde sam radio kao radio-telegrafista sve do oslobođenja Beograda. Posle toga je trebalo da primim drugu dužnost u OZN-i ali sam želeo da idem u artiljeriju. Slobodan Penezić Krcun mi je to dozvolio. Kad sam došao u Komandu artiljerije, upućen sam na 15-dnevni kurs, a zatim je trebalo da primim protivtenkovsku brigadu i da pođem na Sremski front. Kad sam se, u međuvremenu, javio drugu Krcunu, on mi je rekao da moram ići u Komandu KNOJ-a jer je tamo potreban jedan vezista radi organizacije veze u jedinicama KNOJ-a. Otišao sam u tu Komandu i ostao oko 3 meseca. Tu sam formirao jedan kurs veze i uspostavio telefonske veze. Međutim, moja je želja i dalje bila da idem u artiljeriju. Na moju molbu, upućen sam ponovo u artiljerijsku školu na Banjici. Tu sam bio postavljen za komandanta školskog divizionara.

Novica Popović

**OBAVEŠTAJNE VEZE
IZ OKUPIRANIH GRADOVA**

KORISNIJI SA TASTEROM NEGO SA PUŠKOM

Rođen sam u Čitluku, Hercegovina, 7. studenog 1908. godine. Osnovnu školu sam završio u Irigu, a strojobravarSKI zanat u rudniku Vrdnik 1924. godine. U rudniku Breza radio sam oko pola godine, zatim par meseci u rudniku Zenica, da bi, nakon toga, ostao bez posla.

Saznao sam da se primaju mladići u Brodarsku podoficirsku školu u Šibeniku. Prijavio sam se i bio primljen 1. 10. 1925. godine. U jesen 1927. godine već sam bio podoficir. Po svojoj želji poslat sam na daljnje školovanje u Radiotelegrafsku školu mornarice u Šibeniku. Zatim sam upućen na Meteorološki kurs u Boku Kotorsku (Kumbor). Odmah sam nastavio svoje dalje specijalističko školovanje na kursu za hidroplanskog radiotelegrafistu, letača u 3. hidroplanskoj komandi u Kumboru. 1929. godine, kada sam sve to završio, dobio sam zvanje hidroplanskog radiotelegrafiste-letača. U Kumboru sam ostao na letačkoj dužnosti do ljeta 1931. godine, zatim sam premešten u novoformiranu Meteorološku centralu mornarice u Splitu. Letačku dužnost sam obavljao u 2. hidroplanskoj komandi u Divuljama. Od 1933. do 1934. godine nalazio sam se na višem tečaju Radiotelegrafske škole u Šibeniku. Posle toga sam se pripremao za potporučnički ispit, tako da sam 1936. već bio unapređen u čin potporučnika, a 1940. godine postao sam poručnik.

Aprilski rat 1941. godine zatekao me je na dužnosti šefa radio-sekcije 3. hidroplanske komande u Kumboru. Zarobljen sam od strane Italijana i, kao Hrvat, kasnije pušten.

*
* *

Mobilisan sam u domobransko zrakoplovstvo i, kao bivši hidroavijatičar, upućen na dužnost u zrakoplovnu bazu NDH u Rajlovac. Tražili su od mene da budem aktivni letač. U zrakoplovnoj bazi mi je odmah bilo jasno kakve zadatke bih morao izvršavati da sam postao letač, te sam, izgovorom na svoje loše zdravstveno stanje, izbegao takvu dužnost. Postavljen sam za komandira radio voda u aerodromskoj četi za vezu. Komandir čete je bio Papist Rudolf. U istoj četi sam se našao i sa Baro Jerkom, vojnim službenikom, i Marović Ivanom i sa njima, od samog početka, sklopio prisno prijateljstvo. Sa njima sam slobodno raspravljao o događajima, ubrzo smo shvatili da imamo iste antifašističke poglede.

Baro Jerko je već u toku ljeta 1941. godine uspostavio vezu sa nekim drugovima u Zagrebu, jedan od njih je bio Geri Ljudevit. Izvršavao je obaveštajne zadatke na taj način što je sastavljao šifrovane poruke koje je preko poverljivih ljudi slao u Zagreb.

Pri kraju ljeta 1941. godine u Rajlovac je došao na dužnost Pavle Župan, kapetan I kl., takođe bivši hidroavijatičar i moj drug sa kojim sam se dogovorio da prebegnemo partizanima. Po dogovoru, on je imao otići prvi, a zatim mi poslati obaveštenje na koji način mogu i ja preći. Otišao je u Crikvenicu, odakle je bio rodom, a odatle u partizane u Gorski Kotar. Tek sam 1943. godine sreo Stjepu Duvnjaka, moga druga, koji mi je ispričao da mu je početkom 1942. godine Župan dao pismo za mene. Pošto dugo nije mogao da me nađe, pismo je otvorio,

pročitao, a zatim uništio. Bilo je jasno da se po tim njegovim zastarjelim uputima šta raditi nema smisla ravnati (kasnije sam saznao da je Župan već početkom 1942. godine poginuo).

Jerko mi je često govorio da će biti potrebno organizirati ilegalnu radio-vezu sa rukovodstvom partizanskih jedinica. Postepeno sam napuštao misao o odlasku u partizane i raslo je moje razumevanje od kakvog bi značaja bila neposredna radio-veza. Međutim, zamisao nije bilo lako realizovati.

Početkom 1942. godine došlo je do provale u partijskoj organizaciji u Sarajevu, mnogi članovi Partije i rodoljubi su pohapšeni, strijeljani ili oterani u logore. U takvim uslovima je bilo veoma teško uspostaviti vezu sa pokretom. Zbog toga se moj rad sastojao u pomaganju Jerku Baru u njegovom obaveštajnom radu, koji je i dalje koristio kanal preko Zagreba. On je sve pojedinosti o toj vezi držao u tajnosti. Nije mi poznato kako preko te veze nije došlo bar do pokušaja da se obaveštajni podaci šalju radiom, odnosno da se uspostavi direktna veza sa partizanskim rukovodstvom. Vreme smo koristili za upoznavanje ljudi u jedinici. Pratio sam držanje i rad oficira, kao i svih radio-telegrafista i nastojao zaključiti kakav je njihov stav prema narodnooslobodilačkom pokretu. Uspostavio sam prijateljske odnose sa mladim radio-telegrafistom Strik Ismetom.

U ljeto 1943. godine postajao sam sve nestrpljiviji. Jerko, koji je trebalo da uspostavi vezu preko jednog druga, čiji je konspirativni naziv bio »Josip«, javio mi je da je ta veza propala.

Jerku se negde početkom 1943. godine desila nesreća. Dogodilo se daje se deo u blizini jednog hangara ispred kojeg je jedan mehaničar rukovao bombom. Zbog nepažljivog rukovanja tom avio-bombom ona je eksplodirala i, tom prilikom, Jerku je eksplozija odnela nogu. To je za više meseci odložilo Jerkove napore da nekako uspostavi vezu sa partizanima.

Konačno u toku ljeta 1943. godine, pošto se Jerko vratio iz bolnice sa jednom drvenom nogom i postavljen za intendanta naše jedinice, doneo je radosnu vest: da će uskoro doći u Sarajevo sa oslobođene teritorije jedan drug, da dolazi po nalogu Vrhovnog štaba partizanskih jedinica i da će doneti sve instrukcije o našem daljem radu.

Ne mogu se setiti tačno dana - čini mi se da je to bilo negde u avgustu mesecu 1943. godine kada me je Jerko obavestio daje taj, tako željno očekivani drug iz Vrhovnog štaba, stigao, daje izrazio želju da me upozna, te da ću ubuduće neposredno kontaktirati po svim pitanjima našeg rada i organizacije radio veze. Sada je trebalo pristupiti konkretnim pripremama radi realizacije ideje da se za uspostavljanje veze koristi radio-stanica koja je radila u vezi sa Komandom zrakoplovstva NDH u Zagrebu.

Bilo je neophodno angažovati bar jednog radio-telegrafistu, koji inače redovno dežura na pomenutoj radio-stanici. Ja lično nisam mogao raditi na stanici, jer bi to ispalo jako sumnjivo, pošto nisam imao potrebe za dežuranjem na radio-stanici.

Doneli smo odluku da Striku otvoreno kažemo šta od njega očekujemo. Pozvao sam ga u kancelariju. Razgovoru je bio prisutan i komandir čete, Papist Rudolf. Nakon kraćeg razgovora, u kojem sam mu otvoreno stavio do znanja da je potrebno puno aktiviranje na strani narodnooslobodilačke borbe, izneo sam naš plan za uspostavljanje radio-veze sa štabom partizanskih jedinica. Strik nam je saopštio da je on predratni skojevac i da je upravo tih dana nameravao prebeći na oslobođenu teritoriju. Shvatio je važnost ovog zadatka i izjavio da će učiniti sve da zadatak uspije. Objasnio sam mu da ćemo koristiti aerodromsku radio-stanicu na kojoj on dežura, da moramo tako raditi sve dok ne nabavimo za tu svrhu posebnu radio-stanicu.

Do prvog susreta sa drugom Valterom je došlo, koliko se sjećam, negde početkom septembra. Sastali smo se na Marijin Dvoru, mislim da je to bila ulica kralja Tvrtka i, u šetnji, proveli oko jedan sat. Teško mi je opisati radost, osećanja i uzbuđenje što sam konačno stupio u neposredni kontakt sa jednim predstavnikom rukovodstva narodnooslobodilačke borbe. Saopštio mi je da je njegovo

konspirativno ime » Valter«. Tražio je od mene da i ja uzmem jedan nadimak, pa sam izabrao nadimak »Ivan«. Valter mi je govorio o potrebi konspirativnosti, tražio podatke o mojim drugovima. Izneo sam mu našu ideju da za vezu koristimo radio-stanicu koja inače radi u radiomreži domobranskog zrakoplovstva, ali i upozorio ga daje to veoma rizično, odnosno da se takav rad može dosta lako otkriti. On se složio s tim, ali mi je saopštio daje do posebne stanice teško doći jer u štabu ima malo radio-stanica a potrebe su sve veće. Bilo nam je jasno da ovakva ilegalna radio-veza iz neprijateljskog centra, sa rajlovačkog aerodroma i uz neposredno prisustvo domobranskih i njemačkih jedinica, može biti olakšavajuća okolnost da ne budemo otkriveni, teško je bilo poverovati da bi neko bio toliko drzak.

Valter mi je obećao podatke za uspostavu radio-veze u najkraćem vremenu. Saopćio mi je, da se smatram kandidatom Partije, a da će konačni prijem zavisiti od uspjeha radio-veze i mog daljeg rada.

Valter je na mene ostavio vanredan dojam. Njegova neposrednost, staložen i ozbiljan nastup, njegovo rasuđivanje, inteligencija i poznavanje situacije osvajalo je svakog već pri prvom susretu. Videlo se je da je čovek u koga se možeš pouzdati, u koga možeš imati povjerenje. Odmah sam kod njega uočio brigu za ljude. Jednostavno, posle susreta sa njim, nestalo je kod mene svakog kolebanja.

Konačno, negde u mjesecu novembru, stigli su nam toliko očekivani podaci, što nas je, naravno, sve obradovalo. Po prvobitnom planu bila je predviđena samo jedna veza dnevno. Naša radio-stanica iz Rajlovca trebala je pozivati Vrhovni štab u određeno vreme (koliko se sećam bilo je to u 16,00 časova) svakog dana.

Morao sam obezbediti da Štrika u tom radu neko ne ometa. Bilo je dana, u vreme kad je bila zakazana veza, da Štrik nije bio dežuran na radio-stanici. Morao sam naći načina da uklonim dežurnog radistu sa radio-stanice i da postavim da na njoj radi Štrik.

Prvog dana Štrik je uporno pozivao više od pola sata, ali odgovora nije bilo. Bio sam veoma razočaran, ali kada sam uveče istog dana o tome izvestio Valtera, on me je utešio da to ništa ne znači: treba i dalje svakog dana u određeni sat pozivati. Svakog dana naša radio-stanica je uporno pozivala, gotovo više od dvadesetak dana. Očajavali smo i - počeli sumnjati u uspeh. Nismo znali da li je greška do nas ili do Vrhovnog štaba. Opet sam se žalio Valteru, a on mi je tvrdio da će sve biti u redu, ako bude potrebno on će ponovo poslati kurira u Vrhovni štab.

Konačno, dvadesetak dana nakon prvog poziva, Štrik me je, sav sretan i radostan, obavestio da se radio-stanica odazvala, da čujnost nije baš najbolja, ali da neće biti problema za primopredaju depeša. Primopredaja prvih telegrama obavljena je sa dosta teškoća, bilo je dosta smetnji drugih stanica, a čujnost je povremeno bila slaba.

U to vreme je Papist Rudolf premešten, te sam ga zamenio na dužnosti komandira čete za vezu. Marović je u jesen 1943. godine u Sarajevu, sadašnja Splitska ulica, formirao tzv. Dojavni centar za najavu aviona. Centar se takođe nalazio u sastavu naše čete za vezu, što se, kako će se kasnije videti, pokazalo od značaja.

Iako je ova veza održavana u stalnoj opasnosti da budemo otkriveni, nisam se baš puno plašio, sve dok nije iz Rajlovca premešten dotadašnji komandant, pukovnik Rogulja, a na njegovo mesto došao ozloglašeni pukovnik Rupčić. Prošlo je svega nekoliko dana od prijema dužnosti novog komandanta, kada me je ovaj pozvao u svoj štab. Bio je to moj prvi susret sa njim. Saopštio mi je, dosta nadmeno, daje primio dužnost komandanta garnizona i aerodroma, pa da ubuduće moram sa njim kontaktirati po svim pitanjima. Zatim me je iznenada upitao: »Koja je vaša specijalnost, struka?« Kada sam odgovorio da sam radio-telegrafista I klase, nasmješio se i rekao: »Tako dakle, nadam se da neće moći u vašoj jedinici da se dešavaju kojekakve stvari, kao što su neki pokušavali u drugim jedinicama«. Kad sam ga, tobože iznenađen, upitao o čemu se zapravo radi, on mi je ispričao da je bilo slučajeva ilegalnog održavanja radio-veze sa partizanskim

jedinicama iz nekih domobranskih jedinica i da tih pokušaja još ima... Održao mi je čitavu lekciju o tome kako treba da budem budan, kako moram stalno pratiti rad i ponašanje potčinjenih, naročito radio-telegrafista. Uvjeravao sam ga da ću zaista učiniti sve da nam se ne dese slične stvari. Zahtijevao je od mene da se na radio-stanici ne može ništa emitirati bez mog prisustva ili bez prisustva nekog od potčinjenih oficira i da, u tom cilju, trebam organizovati neprekidno dežurstvo.

Priznajem da mi nije bilo lako. Uvidio sam da sa njim neću moći kao sa Roguljom, da će on, posve sigurno, paziti na ponašanje i rad radio-telegrafista.

Sa razgovorom sam upoznao Valtera i svoje drugove. Sada nam je bilo jasnije u kolikoj smo opasnosti, da moramo biti oprezniji i konspirativniji u našem radu. Sve to nije uticalo na naš rad, bilo nam je jasno da se zadatak mora izvršiti po svaku cijenu. Pažljivije smo pratili ljude u jedinici, istraživali koji bi mogli biti opasni i vrebali priliku da ih premestimo na takvu dužnost sa koje nisu mogli smetati ili ih prekomandovati.

U Sarajevu (u Splitskoj ulici u Kovačićima) bio je, kako sam već naveo, formiran tzv. Dojavni centar, u kojem je rukovodilac bio moj potčinjeni, Marović Ivan. Da bi smanjio mogućnost kontrole od strane pukovnika Rupčića, uspeo sam se izboriti da se skoro cela jedinica locira u Sarajevo uz navedeni centar.

Sa Valterom sam se često sastajao. Prilikom tih susreta bilo je često razgovora o zasebnoj radio-stanici. I dalje smo tražili načine da dođemo do pogodne radio-stanice koja bi mogla da posluži za vezu sa Vrhovnim štabom.

Nekako u vreme našeg preseljavanja u Sarajevo, preko Sarić Sulejmana, uspjeli smo doći do kratkotalasne radio-stanice koja bi mogla poslužiti za uspostavljanje veze sa Vrhovnim štabom. Navodno, ona se ranije nalazila u italijanskom konzulatu i do kapitulacije Italije služila je za održavanje diplomatskih veza.

Spomenutu radio-stanicu montirao sam u svom pisaćem stolu u kancelariji. Svi dijelovi su stali u ladice, a antenu sam koristio postojeću - za koncertni radio-prijemnik koji sam imao u kancelariji. Na stolu sam imao samo taster. Sa navedenom radio-stanicom sam odmah uspostavio radio-vezu sa Vrhovnim štabom. Veza je bila veoma kvalitetna i sigurna, pa čim bi pritisnuo taster, radista Vrhovnog štaba bi se odmah odazvao.

Po preseljenju u Sarajevo uglavnom sam se rešio Rupčićeve kontrole, ali se pojavila nova. Dojavnom centru priključeno je jedno odeljenje njemačke vojske sa jednim oficirrom. Bili su smešteni u istoi zgradi, a kancelarija oficira, njihovog starešine, nalazila se uz moju kancelariju. Čak je bila povezana - spojena vratima sa mojom kancelarijom. Na ta vrata stavio sam jedan orman, kako njemački oficir ne bi mogao neposredno ulaziti u moju kancelariju. Tako sam uvek imao bar malo vremena i nije me mogao sasvim iznenaditi.

Sastanci sa Valterom su održavani redovno. Na njih sam odlazio ja ili Marović. Na njima smo predavali primljene i primali telegrame za predaju.

Mesta naših sastanaka bila su u raznim delovima grada, najviše u predelu centra, Koševa, Bjelava, Bašćaršije i Marijin Dvora. Sastajali smo se u mračnijim ulicama, ali često i u blizini policijskih stanica i pored njemačkih stražara ispred njemačkih komandi. Valter je govorio da su baš takva mjesta najsigurnija i da smo na njima najmanje sumnjivi. Svraćao je i u moj stan, uglavnom kada zbog hitnosti nije mogao čekati na redovne sastanke. Stanovao sam u Skerlićevoj ulici.

Ti sastanci su imali i vrlo dramatičnih trenutaka. Jedne večeri čekao sam Valtera na ugovorenom mjestu u jednoj maloj ulici desno od Skerlićeve, mislim daje to sada Jug Bogdanova. Valter je došao sa malim zakašnjenjem, što nije bio njegov običaj; osim toga, zapazio sam da je bio uzbuđen. Ispričao je šta mu se desilo na putu ovamo. U jednoj ulici naglo je ispred njega istrčala jedna devojka, uperila u njega prst i povikala: »To je on«. Istog trenutka su skočili prema njemu ustaše, koje su bile po strani, kao da su nekog očekivali. U prvi mah nije znao što da čini, da li da pokuša bježati, da li se braniti ili se, što je moguće mirnije,

ponašati, zapravo kao da se nije ništa dogodilo. Tada je i prepoznao djevojku: od-
ranije je znao da je ustaški i policijski doušnik. Odlučio je da zadrži što nladno-
krvnije ponašanje, pa je upitao: »Što želite od mene?«. Devojka se tada bolje za-
gledala u Valterovo lice i odjednom rekla: »Izvinite, pogrešila sam; mislila sam
da je to neko drugi«. Tako su ga pustili te je mogao produžiti svojim putem.

Prilikom jednog sastanka, Valter mi je ispričao kako je skoro bio otkriven
u ilegalnom stanu u kojem je stanovao. Uspeo je pobjeći u poslednji čas kroz pro-
zor. Drugi put bi mi saopćio da nekoliko dana neće biti u Sarajevu, jer su mu,
kako reče »za petama«, pa se mora za neko vrijeme skloniti.

Prilikom naših sastanaka, ako bi slučajno nailazile neke uniformisane lič-
nosti ili poznate tadašnje »glavešine« NDH, Valter bi pozdravljao glasno sa
»spremni« i mirno produžavao da šeta.

Valter je isticao da naša radio-veza ima vanredan značaj, da bez nje njegov
rad u Sarajevu ne bi imao toliko uspjeha, zbog toga želi da taj rad ostane u ano-
nimnosti po svaku cijenu. Radi konspiracije, on u Sarajevu nikog nije upoznao
sa bilo kakvim pojedinostima o našoj radio-vezi; samo je nekim drugovima na-
pomenuo da se radio-stanica nalazi negde u blizini, negde oko Visokog. Kada se
nije nalazio u Sarajevu ili nije mogao doći na sastanak iz bilo kojeg razloga, os-
tajali smo bez veze sve dok nije mogao on doći. Verovatno je smatrao da je to
jedini način da se održimo u datim uslovima.

Vezu smo, sa radio-stanicom u mom stolu, uspešno održavali sve do desanta
na Drvar 25. maja 1944. godine. U tom vremenu nam se desio jedan veoma težak
slučaj.

Negdje koncem marta mjeseca 1944. godine pozvao me Rupčić i upitao me
da li se u mojoj jedinici nalazi neki inženjer Jerko. Odgovorio sam mu da se na-
lazi, ali on nije inženjer već intendat. Naredio mi je da dođem sa Jerkom kod
njega u Rajlovac. Tog istog dana predveče došao je pred zgradu gde se nalazila
četa za vezu jedan domobranski vojnik i tražio Jerka. Kada je Jerko izašao pred
zgradu, uručio mu je koverat u kome se nalazio papir sa šifriranim tekstom. Re-
kao je da mu ga šalje jedna gospođa, koju Jerko tobože pozna, koju je sreo u glav-
noj sarajevskoj ulici na korzou. Osim toga, ona ga moli da je uveče poseti u
njezinom stanu.

Jerko je bio veoma snklažljiv, odmah je zapazio da šifra nije naša, te da se
može raditi samo o provokaciji. Zatražio je od vojnika njegove isprave, a ovaj mu
je na to istrгнуo pismo iz ruke i dao se u bijeg.

Kad mi je Jerko to ispričao, shvatio sam da neko sumnja na Jerka i da po-
kušava da ga nekako ulovi. Nismo mogli znati da li to ima neke veze sa telefon-
skim razgovorom sa Rupčićem ili se radi o nečem drugom. Znali smo jedino da
takav način kontaktiranja Valter ne bi primenio.

Morao sam se posavetovati sa Valterom kako postupiti. Činilo nam se naj-
boljim da se sklonimo iz Sarajeva, ali Valter je tražio od nas da ostanemo na svo-
jim mestima, da Rupčić možda zove zbog drugih stvari i da ne smemo dozvoliti
da dođe do prekida radio-veze.

Jerko i ja smo sutradan otišli u Rajlovac. Našli smo Rupčića i njegovog te-
lohranitelja, koji se nikad nije odvajao od njega. Pozvao nas je u svoju kancelariju
i rekao: »U Jerkovom poslovanju ima nekih neispravnosti, nije kako treba isp-
laćivao vojnike, pa su se neki meni žalili«. Zbog toga Jerko treba, u roku od dva
dana, da sredi svoje materijalne knjige i dokumentaciju, a nakon toga, da se po-
novo javimo u Rajlovac, a on će preduzeti sve radi kontrole tog poslovanja.

Izrazio sam sumnju u tako nešto da bi se moglo desiti Jerku. Jerko je isp-
ričao onaj slučaj sa vojnikom i šifriranim pismom. Izrazio je sumnju da ga neko
provocira i da mu nije jasno radi čega bi neko to činio. Na sve to Rupčić se samo
cinički nasmešio i rekao: »Ako vam nije bilo jasno što je pisalo u tom pismu i
ako ne znate te šifre, ja svakako to mogu još manje znati od vas«.

Nakon dva dana Jerko i ja smo se ponovo našli u Rupčićevoj kancelariji u
Rajlovcu. Tada nam je, stojeći, pročitao nalog vojnog ministarstva NDH za hap-
šenje Jerka Bare, s tim da ga se odmah pod stražarskom pratnjom dovede u Za-

greb. Meni je naredio da odmah odredim zamjenika na poslovima intendature u jedinici. Uz Jerka su odmah pristupila dva agenta. Odvezli smo se specijalnim kolima u jedinicu, gde je Jerko na brzinu predao dužnost. Sa Jerkom nisam mogao više progovoriti ni riječi, te se nismo mogli dogovoriti što bi eventualno ja trebao učiniti i govoriti ako bi došlo i do mog hapšenja. Nas trojica, Marović, Strik i ja smo raspravljali o svemu, dogovarali smo se što ćemo činiti ako dođe do našeg hapšenja ili do hapšenja samo jednog od nas. Niko od nas nije bio siguran da li će Jerko izdržati mučenja kojima će po svoj prilici biti podvrgnut. Poznavali smo ga kao čvrsta čoveka i nadali se. Tako su prošla pet dana a činilo mi se kao pet godina.

Jednog dana zazvonio je telefon i javio mi se Jerko iz Zagreba. Saopćio mi je daje sve u redu i da će kroz koji dan doći u Sarajevo. Bila je to neopisiva radost za sve nas, pa i za Valtera, kojeg smo o tome izvestili još istog dana.

Dan-dva iza toga, 5. ili 6. aprila 1944. godine, stigao je Jerko u Sarajevo. Zanimalo nas je na koji način je uspeo da se izvuče iz ustaškog zatvora, iz koga se nije lako izlazilo živ. Jerko nam je ispričao da su ga iz zatvora izvukli drugovi iz Zagreba, koji su koristili svoje veze sa Gestapoom i izdejstvovali njegovo puštanje na slobodu.

Tada sam saznao i razlog Jerkovog hapšenja. Kao što je ranije pomenuto, Jerko je bio teško ranjen i da mu je u bolnici amputirana noga. Kada je prenet u bolnicu, skinuta mu je odeća u kojoj je neko od osoblja bolnice pronašao šifrirano pismo. Jerko je u stvari to pismo imao nameru otpremiti svojim kanalom u Zagreb, u vreme kada još nije bila uspostavljena radio-veza sa Vrhovnim štabom. Kuda je sve to pismo išlo, ko ga je sve imao u rukama i šta je sve poduzimano s njim u vezi nije poznato, ali je, eto, prošlo više od godinu dana, pa je na osnovu njega izdat nalog za Jerkovo hapšenje.

Vidi se: u svemu se postupilo naivno, jer, da je drukčije postupila policija i Gestapo, mogao se bez velike teškoće otkriti ne samo raniji, već i sadašnji rad naše grupe, što bi sigurno platili svojim životima.

Pored ostalih zadataka, Marović je imao i zadatak da osigura nesmetan moj i Strikin rad na radio-stanici. On je pazio da niko ne ulazi za vreme našeg rada u kancelariju. Međutim, nije mogao baš svakog da udalji od moje kancelarije. Tako nije mogao udaljiti njemačkog oficira vezistu, ako bi se uputio k meni u kancelariju. Desilo se više puta da Njemac uđe u moju kancelariju u vrijeme kad je vršim predaju, odnosno prijem telegrama od Vrhovnog štaba. U tim momentima je trebalo ostati hladnokrvnim. Na pisaćem stolu mi se nalazio samo taster, sve drugo sam sklanjao u ladice od stola; naročito vešto morao sam da sklonim slušalice u slučaju da sam se nalazio na prijemu. Njemcu sam objasnio da, eto, vježbam kucanje, kako bih sačuvao formu kao radio-telegrafista.

Radio-telegrafista Vrhovnog štaba bio je uvek tačan. Čim bi u određeno vreme samo pritisnuo taster i uputio poziv, istog časa se javljao. Po načinu kucanja pretpostavljao sam da je radista iz bivše mornarice.

Zivo mi je ostao u sećanju 25. maj 1944. godine. Toga dana sam imao zakanu vezu u 16,00 časova. Na vreme sam pozvao i očekivao da počnem sa predajom telegrama koji su bili spremni ali - nije bilo odgovora na poziv. Pozivao sam skoro čitav sat, ali sve je bilo uzalud. Sutradan, 26. maja, počelo se pričati među Njemcima i šire da je izvršen napad na Drvar. Govorilo se da je Tito zarobljen itd. O svemu tome sam razgovarao sa Valterom. Tvrdio je da nema mesta zabrinutosti i da će sve biti u redu, preduzeti će sve da se veza ponovo uspostavi.

Možda je prošlo oko mesec dana dok nisam dobio nove radio-karakteristike (pozivne znake, frekvencu i vreme rada), da bi obnovili prekinutu vezu.

Pokušao sam uspostaviti radio-vezu sa stanicom sa kojom smo vezu održavali ranije (radio-stanica u pisaćem stolu), ali i posle dugotrajnog pozivanja, radio-stanica Vrhovnog štaba se nije odazvala. Shvatio sam da nam je za uspostavljanje radio-veze u novim uslovima potrebna radio-stanica sa jačim predajnikom.

Saznao sam da se u skladištu u Rajlovcu nalazi radio-stanica talijanske izrade nazvana »Biga«, koja je ranije radila u Mostaru. Bila je to snažna radio-stanica sa velikim dometom, koja je mogla da posluži za vezu sa svim radio-stanicama u Evropi. Naravno, korišćenje tako snažne stanice povećalo bi i opasnost da budemo otkriveni. Preduzeo sam sve da se radio-stanica dodeli mojoj jedinici i u tome uspeo.

Sa tom radio-stanicom smo konačno uspostavili radio-vezu sa Vrhovnim štabom na Visu. U podešavanju stanice postojala je mogućnost da se snaga stanice smanji, što sam i koristio, ali nisam smeo mnogo, jer bi to ponovo dovelo u pitanje uspostavljanje veze. Zbog snage te radio-stanice (valjda se čula po celoj Evropi) i povećane mogućnosti da naš rad bude otkriven, došli smo ponovo na misao da koristimo radio-stanicu koja je radila u mreži hrvatskog zrakoplovstva, na kojoj je dežurao Štrik. Tako ie Štrik ponovo održavao radio vezu sa Vrhovnim štabom, a Marović i ja smo vršili njegovo osiguranje, koje je moralo biti jače nego u vreme dok sam ja radio iz moje kancelarije.

Bilo je svakakvih poteškoća. Morali smo se dovijati na razne načine da bi se osigurali od provala. Nismo mogli da imamo poverenja u sve radio-telegrafiste u jedinici, morah smo pronalaziti nove i nove načine da bi ih udaljili iz prostorije u vreme dok se održavala ilegalna veza.

U toku 1944. godine često su davane avio-uzbune, a bilo je i bombardovanja pojedinih delova Sarajeva. Jednog dana je palo nekoliko bombi u neposrednoj blizini zgrade u kojoj smo se nalazili. Radi zaštite od bombardovanja izgradili smo sklonište u vidu tunela, u blizini zgrade. U to sklonište, osim nas, sklanjah su se i civili iz neposrednog susjedstva. Dešavalo se da se to događalo baš u vrijeme predviđeno za vezu sa Vrhovnim štabom.

U takvim situacijama bi Štrik i ja ostajali na radio-stanici dok se veza ne bi održala. Nekoliko puta, međutim, kada je opasnost bila suviše velika, prenosili smo u sklonište i radio-stanicu i iz njega održavali radio vezu. Naravno, uspostavljali smo uglavnom vezu da bismo se dogovorili za drugo, povoljnije vreme, u kojem bi mogli vršiti primopredaju telegrama. Desilo se tako da je toliko čuvana u tajnosti radio-veza održavana uz prisustvo stanovnika Sarajeva.

Što se rat više bližio kraju, što god su jedinice NOV bile bliže Sarajevu, intenzitet našeg rada bio je veći. Moji kontakti sa Valterom bivali su sve češći, ponekad i više puta u toku dana. Sjećam se, negdje u jesen 1944. godine, došlo je do poteškoća u vezi zbog slabe čujnosti i radio-smetnji. Da bi se čujnost poboljšala, jedino rešenje je bilo promeniti frekvencu. Posle više pokušaja ispalo je da je najpogodnija baš ona frekvencija na kojoj je održavana radio-veza u mreži hrvatskog zrakoplovstva. Tada smo na istoj frekvenci i sa istom radio-stanicom održavah veze u oba pravca, tj. sa Vrhovnim štabom i sa Zagrebom. Radio-služba u mreži hrvatskog zrakoplovstva održavala se permanentno, danju i noću. Za vezu sa Vrhovnim štabom smo imah samo druge pozivne znakove. Dežurni radio-telegrafista je gotovo uvijek slušao naš rad kada smo radili sa Vrhovnim štabom. Iako smo imali druge pozivne znake, on je znao da to radi naša radio-stanica. Radisti mogu, na osnovu karakterističnog zvuka, prepoznati stanicu; jedino nije mogao znati ko je učesnik sa kojim radimo. Isto tako, radio-telegrafisti, po osobenom načinu kucanja pojedinih znakova, ubrzo nauče razlikovati pojedine radio-telegrafiste koji rade na radio-stanicama. Znači da različiti pozivni znak nije bio baš neka garancija da nas ne bi mogli prepoznati.

Dešavalo se da dežurni radista u Zagrebu, pošto bi slušao naš rad, kasnije zove i pita: »S kim si sada radio?« Štrik ili ja, prema tome ko od nas je održavao vezu, naravno, nismo priznavali da smo održavali vezu. Radisti u Zagrebu je ostalo da misli šta ga je volja! Da je neki od njih prijavio taj naš rad, vrlo se lako moglo ustanoviti da ni po jednom planu radio-veze tada nismo trebali održavati vezu - bili bi vrlo lako otkriveni.

Zbog velikog rizika u ovakvom načinu rada, tražili smo da se promeni frekvenca na kojoj je radio naš predajnik.

Sto se tiče sadržaja telegrama, oni su bili uglavnom obaveštajne prirode, onda vesti o akcijama NOP-a u Sarajevu i o merama koje su preduzimane protiv neprijatelja u samom gradu. Valter je više puta u svojim telegramima davao predloge za bombardovanje pojedinih ciljeva u Sarajevu i okolini, čak je tražio da se poštedi bombardovanja deo grada na kojem se nalazila naša jedinica i radio-stanica. Sadržine telegrama sam znao samo toliko koliko bi mi Valter ispričao, jer se ja nisam bavio šifriranjem i dešifriranjem.

Prvih mjeseci 1945. godine moji drugovi i ja preživljavali smo teške dane, i pored toga što smo sa velikom nadom i čežnjom očekivali skore dane slobode. U Sarajevu su se mogla videti zvjerstva ustaških koljača tipa Luburića i Kreme. Zlikovci su na ogradu fabrike duvana i na okolno drveće vešali rodoljube, muškarce i žene, a baš tu smo svakodnevno prolazili.

Raditi za narodnooslobodilački pokret, a nositi domobransku uniformu, biti okružen zlikovcima čija nedela srećeš na svakom koraku, pri tome osećati na sebi prezrive poglede naših ljudi, zahtevalo je od nas velike psihičke napore. Najteže je taj pritisak podnosio Štrik, mada je po godinama bio najmlađi. Preduzimali smo sve, Marović i ja, da ga nekako ohrabrimo i smirimo, što nam je samo donekle uspevalo. Svi smo kasnije imali loše posledice po zdravlje. Sve to je verovatno imalo i loše posledice; lošeg odraza i na dosta ranu smrt Jerka i Strika. Štrik je umro u Sarajevu pre nekoliko godina, a Jerko u Zagrebu pre petnaestak godina.

Krajem 1944. godine povremeno je održavana radio-veza sa 5. korpusom. Valter mi je govorio da se taj korpus nalazi u blizini Sarajeva i da to ima svog značaja za radio-vezu.

Približavao se kraj rata. Očekivali smo oslobođenje Sarajeva. Valter je sve više bio zauzet oko zaštite glavnih objekata u Sarajevu.

Mene je, kao komandira čete za vezu, jednog dana pred kraj marta 1945. godine pozvao »bojnik« Krema, šef ozloglašene ustaške nadzorne službe i zatražio da pripremim jedinicu za evakuaciju. Naložio mi je da treba i ljudstvo i sva materijalna i tehnička sredstva povući zajedno, sa ostalim domobranskim jedinicama. Dan i sat evakuacije će naknadno javiti.

To naređenje nisam izvršio, na to nisam ni pomišljao, već sam svojim ljudima naredio da ostanu svi u jedinici i da sačuvaju sredstva veze i materijal. Ovo je i izvršeno, pa je sve ljudstvo, po oslobođenju Sarajeva, već sutradan, priključeno jedinicama JNA, a takođe i sva tehnička i ostala oprema.

Koliko sam kasnije saznao, jedna radio-stanica iz moje jedinice, koja je bila najснаžнија, upotrebljena je kao emisiona radio-stanica grada Sarajeva. Ljudi iz moje jedinice su pomogli pri montaži iste.

Dana 4. aprila 1945. godine na sastanku sa Valterom rečeno mi je da sutradan u 08,00 časova dođem sa svojim ljudima (Jerko Marović i Štrik) pred policijsku stanicu na Koševu, gde će nas sačekati i uputiti u svoj stan. Rekao mi je da se očekuje direktan napad na Sarajevo, ulazak partizana u grad i da on smatra da je najbolje da nas u tom kritičnom momentu skloni u svoj stan. U stanu na Bjelavama živeli su Alija i Smilja Kurtović. U toj kući sam sa drugovima proveo cijeli dan 5. aprila 1945. godine. Naveče tog dana tu smo poslednji put videli ^altera živog.

Okolo pola noći 5. na 6. aprila saznali smo tužnu vijest: da je poginuo Valter. To nas je pogodilo kao grom iz vedra neba. Nismo mogli verovati da bi, posle toliko vremena provedenog u pravom »osinjem gnijezdu«, na tako opasnom ilegalnom radu, uz tako značajne postignute rezultate, morao poginuti na pragu slobode.

Sutradan sam otišao u Kovačice, gde sam održao poslednju vezu sa Vrhovnim štabom, čija stanica se tada nalazila u Beogradu. Otvorenim tekstom, jer šifru nisam imao, obavjestio sam o oslobođenju Sarajeva i nesretnoj Valterovoj pogibiji. Ovu posljednju vezu održao sam u prisustvu nekih oficira NOV, koji su se već smestili u zgradu moje jedinice i u mojoj kancelariji. Pokazao sam im jednu propusnicu koju sam dobio da se mogu svuda slobodno kretati i da imam pravo

nositi oružje. Ovo je bilo neophodno, jer sam tada još bio u domobranskoj vazduhoplovnoj uniformi.

Sa drugovima sam prisustvovao svečanoj sahrani Valtera. Zatim smo se prijavili na aerodrom u Rajlovac, posle čega smo otišli na razne dužnosti u vezi JA. Nakon izvesnog vremena preuzeo sam dužnost načelnika veze uli. Iovačkoj diviziji u Skoplju.

Marijan Dugandžić

NA RADIO STANICI U OKUPIRANOM ZAGREBU

Do rata sam živela u Gospiću i završila pet razreda gimnazije, a po kapitulaciji zemlje, zajedno sa majkom, otišla sam u Divošelo. Tu sam obavljala razne dužnosti u NOP-u - predsednica Sreskog odbora AFŽ za Divošelo i Opštinskog odbora AFŽ - za Gospić, te odbornika u N00 sela i opštine.

Godine 1943. stupila sam u Pomoćni obaveštajni centar Like, gde sam ostala oko dva meseca. Kad sam tamo stigla ja sam, sa drugom Maljčekom, otišla kod Ivana Krajačića. Njih dvojica su se dogovorili da idem na ilegalni rad, mislim da je rečeno najpre da to bude Beograd. Za to mi se valjalo pripremiti, a pre svega završiti kurs kod Javorke, koja je bila sekretarica kod Maljčeka, a odmah zatim da idem u radio-telegrafsku školu. Uspela sam da završim i daktilografski kurs i radio-telegrafsku školu, koja se tada nalazila u Otočcu. U radio-telegrafskoj školi sam bila tri meseca, a krajem 1943. po završetku ove škole raspoređena sam u Agitprop Centralnog komiteta KP Hrvatske, zajedno sa dve drugarice koje su u školu došle nešto kasnije.

U PRISLUŠNOJ SLUŽBI GŠ HRVATSKE

Na kraju školovanja nismo dobijale ocene o tome sa kakvim rezultatom smo istu završile, već nam je usmeno rečeno da smo uspešno savladale program škole. U toj školi nastavnik je bio Maričić, koji mi je rekao da sam dobar radio-telegrafista i da sam školu sa uspehom završila.

U Agitpropu Centralnog komiteta ostala sam još mesec i po dana, radeći kao radio-telegrafista. Nakon toga, nas tri smo povučene u Glavni štab NOV Hrvatske, u grupu čiji je zadatak bio obavljanje prislušne službe. Na tom putu za glavni štab pridružila nam se grupa od pet drugarica i drugova iz Vrhovnog štaba. Šef ove grupe za prislušnu službu bila sam ja, a na tu dužnost me je odredio Ivan Krajačić-Stevo. U onim uslovima to je značilo i da se za sva obaveštenja, izveštaje i ostalo što nam je trebalo, obraćam lično Krajačiću, sem za benzin, koji nam je bio potreban kao pogonsko sredstvo za agregat benzinac, što smo dobijali od drugova iz Glavnog štaba Hrvatske. U Glavnom štabu Hrvatske svi su, pak, mislili da smo mi grupa Vrhovnog štaba i da smo samo privremeno smešteni kod njih, kako smo se i predstavljali, tako da skoro niko nije znao ko smo i šta radimo, a to je pojačavalo konspirativnost našeg rada.

ŠIFRA VAŽNIJA OD ŽIVOTA

Ubrzo su iz te naše prislušne službe pri Glavnom štabu Hrvatske neki drugovi odlazili na ilegalni rad: Ante je krenuo za Ljubljanu, Miš za Split, drugi za Rijeku, Jugo u avijaciju, Šefika u 35. ličku diviziju, a Seka Podunavac u Zagreb.

Ja sam čekala da pođem za Beograd. Istina, to sam tek posle rata čula, jer tada je važno: čim ga ujutro nema u grupi - svi prihvatimo daje pošao nekud, po zadatku. Tako sam se i ja pripremala za Beograd, ali tamo nisam mogla otići zbog desanta na Drvar, pa sam tek u novembru 1944. godine krenula u Zagreb. Svrtila sam u gornju Stefanku, zajedno sa još jednim drugom. Kada smo došli u to mesto onaj drug se vratio natrag, na oslobođenu teritoriju, a sutradan je došao drugi i rekao mi da sutra u deset sati odem u jednu kafanu, odakle će me satnik Mirko prebaciti u Zagreb. Tu sam, inače, bila kod jednog druga koji me je prihvatio i koji mi je, u stvari bio obezbjeđenje.

Imala sam neki crveni ruž kojim sam šminkala lice računajući ako vidim ustašu i prepadnem se, ili uzavri krv u meni, - da on ne vidi da sam pocrvenela i uzbudila se, pored ostalog i zbog toga što su mi pre četiri godine ubili oca.

Bilo me je malo strah od satnika Mirka, međutim, Krajačić mi je rekao da je on komunist i da se ničega ne bojim. Tražila sam pištolj, jer sam smatrala da ću tako biti sigurnija. Ali Krajačić je bio protiv toga i govorio: »Ako te uhvate uvek možeš da se izvadiš ako si bez oružja, a sa oružjem gotovo nikako«. Rečeno mi je tom prilikom da mogu poginuti, ali šifru ne smem odati. A ta moja šifra je bila jako teška, pa je čak nisam mogla ni zapamtiti, te sam jedan ključ ispisala na parčencu platna i ušla ga u moj mantilić koji je trebalo da nosim u Zagreb. Zbog toga me je drug Krajačić kritikovao. Nisam ga poslušala, jer sam se bojala da ključ neću zapamtiti. Kada sam ušla u Zagreb i počela da radim sa ključem, izvadila sam tu pribeležku iz mantila i stavila je u radio-stanicu, koju sam inače skrivala pod dušek na kome sam spavala.

Shvatajući da šifru ne smem odati, tražila sam od drugarice u Gornjoj Štefanki da mi da nešto popijem u slučaju ako bi me ustaše uhvatile. Ona mi je donela nešto, međutim, ja nikada nisam doznala šta je to, ali sam uvek računala da ako me otkriju to popijem. Da li bih ja od toga umrla ili ne o tome više nisam razmišljala u Zagrebu, jer nisam ni imala vremena.

Kada sam pošla u kafanu ispred mene je išao jedan drug na biciklu kao obezbeđenje. Sela sam za jedan, a drug koji me je pratio za drugi sto. Uglavnom smo znali jedno za drugo. U tu kafanu su ulazili i izlazili neprijateljski oficiri i pošto sam imala lozinku i ugovorene znake, prišla sam satniku Mirku, a zatim smo zajedno izašli iz kafane. On mi je tada rekao: »Ti si sada moja žena ...« I mi smo, ruku pod ruku, prešli preko Savskog mosta. Tu nas niko nije legitimisao. Tada sam imala legitimaciju na ime Bazice Šafranić, rođene u Sesvetama, po zanimanju đak.

U Gornjoj Štefanki sam se srela i sa Sekom Podunavac. Vraćala se, našim kanalom, u partizane. Nije, veli, uspela da iz Zagreba uspostavi vezu, već se, nakon dva-tri dana, kompromitovala. Išla sam, dakle, umesto nje, što me nije umirilo.

Kad smo ušli u Zagreb prešli smo tramvajem možda tri stanice, a onda me je sačekala vrlo lepo obučena drugarica koja je rekla: »Jao, sestrice, ti si stigla ...«

NA RADIO-STANICI U OKUPIRANOM ZAGREBU

Od tog trenutka Mirka nikada više nisam videla. On se okrenuo i mi smo otišle. Išle smo kroz mnoge ulice dok nismo došle do krojača kod kojeg sam ostala oko tri sata, krojeći nešto, tek da se zakamuflira istina. Uto je došao Caća. Rekao mi je da ću morati da, navodno, idem kod šefa policije, gde ću biti vernica brata njegove žene. To sa šefom policije me uplašilo kao ništa u životu, jer sam se bojala ishoda.

Kod krojača dobila sam drugu garderobu, jer je ona u kojoj sam došla bila loša. Otišla sam kod Caće. On je bio sam sa ženom. Tamo je bila i neka Milena koja je isto tako bila ubačena od naših, ali nije mogla da održi vezu. Milena je odmah otišla, a ja sam ostala. Jednog dana Caća je došao i rekao mi da idem kao

»sobarica« kod Stanišića, Dalmatinca koji je vrlo dobar čovek i kandidat za člana Partije, da mu je supruga profesorica i da ima brata ustašu i sestru u križarima, tako da tamo budem jako oprezna. Od Čaće sam dobila koferče, pa sam najpre mislila daje to garderoba, ali kad sam ga otvorila videla sam daje to moja radio-stanica.

Iste noći pokušala sam da uspostavim prvu radio-vezu, ali mi nije uspelo, jer sam videla da antena gazdinog radio-aparata prolazi kroz moju sobu i da oni slušaju radio dugo, pa zbog toga ne mogu da uspostavim vezu. Vetar je te noći duvao i ja sam prekinula antenu i tek tada sam uspela da uspostavim vezu. Tu noć sam radila, tako da sam i od Čaće dobila izveštaj. Bila sam tada i radio-telegrafista, i šifrant i dešifrant.

Na moju sugestiju Stanišić je premestio antenu radio-aparata na drugu stranu, budući da sam rekla da prozor ne mogu da zatvorim. On je, pak, mislio da ja idem da održavam sastanke, pa da prozor ne mogu da zatvorim, tako da je antenu sproveo kroz prozor.

Znala sam da ukućani slušaju Radio-London i Radio-Moskvu, što je potvrdivalo da su svi naši, ali nisam obraćala pažnju na to i nikad im nisam rekla ni reći. Stanišić je takođe znao da sam ja partizanka i da radim za NOP. Bilo mu je jako teško što me njegova žena mnogo angažuje, s obzirom na to da sam ja noću održavala radio-vezu, šifrovala i dešifrovala depeše.

GREŠKE SE NISU OSVETILE

Možda petnaestak dana nakon dolaska u Zagreb desila mi se nezgoda prilikom održavanja radio-veze sa centralom. Naime, ja sam se strašno nervirala što već nisam počela da radim, jer sam kod tog šefa policije gde sam na početku stanovala, bila dosta dugo, dok su mi drugovi našli drugo mesto. I prvi dan kad sam počela da radim imala sam mnogo izveštaja da predam. Međutim, oko jedan sat po ponoći nestalo je struje. Tu sam napravila veliku grešku, jer sam odmah po dolasku struje produžila sa održavanjem veze i predajom telegrama, a to je najpogodniji trenutak za protivnikov »lov«. Sutradan sam ovo ispričala Čaći i pored ostalog rekla sam mu da sve telegrame nisam poslala. On me je upozorio: »Vrlo dobro znaš da to ne smeš da radiš ...« i onda mi je rekao da dva dana napravim pauzu, bez obzira što su se izveštaji nagomilali. Upozorio me je da se nedaleko od mene, na nekih sto metara, nalazi nemački goniometar i da ga se dobro čuvam.

Naravno, posle toga sam bila sve staloženija, tako da sam mirnije i tiše, nekako smirenije radila i prenosila izveštaje, šifrovala i dešifrovala.

Izveštaje sam slala po Čaći, a ponekad bih poslala i koji paketić. Uglavnom po izveštaje je dolazio Čača i uzimao ih. Jednom mu se jako žurilo, a bila je nedelja i skriveno smo radili. Sedeli smo u trpezariji i on je odjednom primetio da k nama idu Nemci. Uleteo je unutra i povikao: »Nemci!« Ja sam radio-stanicu brzo gurnula pod krevet na kojem sam spavala, pa izašla napolje da vidim šta tu Nemci traže. Na moje veliko zadovoljstvo - tražili su mleko.

Čača je vrlo često sa mojim gazdom Stanišićem izlazio u šetnju. Kad bi dolazio kod Stanišića, on bi sa mnom malo popričao i uzimao izveštaje. Tako je ta veza u okupiranom Zagrebu održavana sve do oslobođenja Zagreba.

U početku me je bilo strah što sam sama u ustaškom gnezdu, ali drugovi s kojima sam dolazila u dodir bili su jako dobri. Kad sam se malo zbližila sa njima - osećala sam se kao da sam na oslobođenoj teritoriji. Čača mi je bio kao otac, a i Stanišić, kod koga sam bila, iako sam njegovu porodicu izložila opasnosti. Bila sam svesna da sam u Zagreb došla kao komunista - da bih izvršila zadatak koji mi je Partija postavila, a on je bio tu da mi to omogući, rizikujući koliko i ja.

IZVEŠTAJI ISPOD JASTUKA

Vezu sam održavala kad sam mogla. Naime, centar kome sam predavala izveštaje stalno je bio na prijemu tako da kome god bih se u momentu javila - on bi već bio na vezi. Tu bi izmenjali poruke, odnosno izveštaje. Izveštaje bi prvo dešifrovala, a zatim ih davala Čači. On je bio u Zagrebu sve do dva meseca pred oslobođenje. Tada mi je rekao daje kompromitovan i da mora da ode iz Zagreba.

Posle toga kod mene je dolazio jedan mladić. Izveštaje bih stavljala na prozor moje sobice, pod jastuk koji sam kao provetravala. Taj mladić bi dolazio, uzimao izveštaje ispod jastuka i na isto mesto ostavljao poruku koju bih ja šifrovala i prenosila putem radio-veze.

Vezu sa centrom sam dosta teško održavala zbog čestih prekida struje, tako da sam bila primorana da radim jedino noću. Ipak, dešavalo se često da vezu nisam mogla uspostaviti.

POZDRAV OSLOBODIOCIMA

Pred oslobođenje Zagreba iz centra mi je javljeno da će naši ući u grad i da u momentu njihovog ulaska prekinem vezu i sakrijem radio-stanicu, zatim da mirno sačekam ulazak naših u grad. Ja sam o tome izvestila mladog druga koji je donosio i odnosio izveštaje, a mome gazdi Stanišiću rekla da toga dana ne izlazim iz kuće. On je u Ilici, sa njegovim tastom, imao neku radnju i tamo je svakog dana odlazio.

Kad su jedinice Narodnooslobodilačke vojske ulazile u Zagreb, komanda je izdala naredbu da se ne izlazi van i da samo gledamo ulazak partizana. Međutim, mi smo otišli na neku terasu i odande smo gledali razvoj borbi za oslobođenje grada. Ustaše su pored našeg dvorišta i ulice bežali jer se u to vreme vodila borba na Maksimiru.

Negde oko 11.30 časova 9. maja, jedan automobil se zaustavio pred našom kućom. Vidim, iz njega izlazi Čača, Steva i Nikola koji su već tada radili u Ozni za Hrvatsku. Ja sam pokupila moje stvari i pošla, premda su me ovi zaustavljali, izvinjavajući se da nisu znali ko sam. Tada mi je Stevo saopštio da sam poručnik, što me je iznenadilo jer do tada nisam imala čina.

U gradu sam ostala od novembra 1944. do 9. maja 1945. godine, kada je Zagreb i oslobođen. Toga dana otišla sam u Glavni štab Hrvatske, gde sam ostala do spajanja sa 2. armijom, i tamo ostala do 2. decembra 1945. godine, kada sam premeštena u Udbi. Zapravo, jedno vreme posle oslobođenja Zagreba nisam radila, pošto sam bila iscrpljena i bolesna, a posle sam već bila referent za vezu u brigadi za vezu Glavnog štaba Hrvatske.

Marica Teslić - Dostanić

SJEĆANJE NA ILEGALAN RAD U OKUPIRANOM ZAGREBU; RADIO-STANICA U LOŠINJSKOJ 24

Počeo je rat. Nijemci ulaze u Zagreb, a nekoliko dana iza njih ulazi i Pavelić. Bila sam tada u petom razredu gimnazije. U školi je već postojala skojevska grupa kojoj sam i ja pripadala. Ubrzo nakon Proglasa CK KPJ imale smo sastanak u stanu Milene Schlesinger i dogovorile se što treba raditi i kako se boriti protiv okupatora. Direktiva je bila da se sakuplja sanitetski materijal i »Crvena pomoć« od simpatizera, rasparčava ilegalna štampa, da se buše gume na vojnim kamio-

nima, pišu parole po kućama i plotovima, lijepe leci i okrugli papirići sa srpom i čekićem. Svaka od nas je imala svoj teren, svoju ulicu, i marljivo smo izvršavale postavljene zadatke. Pošto sam tada stanovala u Trnju, meni je dodijeljen teren gdje me ne poznaju. Bilo je to oko tvornice »Sila« i Tuškanova ulica. Za kratko vrijeme upoznala sam tamo svaku stopu, svaki korak, svaki stup. Sastanke smo obično održavale kod Mire Paut u Maksimiru ili pak u Maksimirskom parku. U našoj su grupi bile iz mog razreda Mira Paut, Nadina Vatovec, Milena Schlesinger, Rut Plesner i ja i još neke djevojke iz drugih razreda. U isto vrijeme bila sam povezana s Nikolom Pavletićem, agronomskim tehničarem u Botaničkom vrtu, kojem sam nosila lijekove i sanitetski materijal, te municiju. Nikola je to skrivao u bačve u kojima su rasle palme i predavao dalje. Godine 1943. počinju hapšenja. Uhapšene su Rut Plasner i Nadina Vatovec, a mi preostale smo jedna po jedna odlazile u partizane. Mene je drug Savo Flego-Čelik, moja partizanska veza, dočekavši me na cesti iza Sesveta, odveo u Božjakovinu gdje je već čekala grupa Zagrepčana. Odatle su nas preko mnogih veza prebacili na Bilo-goru, gdje su nas rasporedili po brigadama. Mene su odredili u Omladinsku brigadu »Joža Vlahović«. Bilo je to početkom svibnja 1943. godine.

*
* * *

Iz 16. omladinske brigade »Joža Vlahović«, koja se potkraj kolovoza nakon povratka s Kalnika ponovo nalazila na Bilo-gori, poslana sam na radio-telegrafski tečaj pri Glavnom štabu Hrvatske u Vrhovine. Odmah poslije kapitulacije Italije preselili smo u Otočac. Tečaj nisam završila - započela je ofanziva. Nas nekoliko, koji smo u Liku došli iz slavonskih jedinica, vratili smo se u Slavoniju i usput dopratili desetak kola ratnog materijala zaplijenjenog od Italijana. Nisam se vraćala u svoju brigadu, već sam bila određena da s još nekoliko drugarica, radim na fonijskoj UKV radio-stanici. Održavale smo vezu između štaba 6. slavonskog korpusa i GŠH. Radio-stanica je bila smještena na jednom od vrhova Papuka u ruševinama starog grada Kamen-града.

Prvi radio-telegrafski tečaj u Oficirskoj školi 6. korpusa započeo je u ožujku 1944. Sve nas s Kamengrada poslali su na tečaj i već u svibnju smo Sitna i ja, kao najbolje, vraćene u štab korpusa na praksu kod radio-telegrafista Ante Antičevića. Desetak dana kasnije došle su Ivanka, Vesna, Sajka, Nada i Vlado. Tu sam se našla na dežurstvu upravo u vrijeme desanta na Drvar i prva uhvatila vezu s Vrhovnim štabom nakon napada. Kad su se javili na moj poziv, odmah sam znala da su se smjestili na sigurnom, daje drug Tito živ, a jedan kurir je otrčao u štab korpusa da javi radosnu vijest. Mi na radio-stanici smo se osjećali posebno počašćeni, kao da smo sami sudjelovali u spašavanju Vrhovnog štaba i druga Tita. Sjećam se kao danas daje pozivni znak bio »KAR«, a ton njihove radio-stanice hrapav.

Početkom srpnja pozove me komesar korpusa drug Capo. Uplašila sam se raporta i razmišljala šta li sam to opet učinila da me zove. Naime, jednom sam već bila na raportu kod bivšeg komandanta Pere Drapšina, pošto sam pravila neke eksperimente s telefonom i pokvarila ga. Međutim, Capo me upita da li bih išla u Zagreb. Nije mi bilo posve jasno o čemu se radi, dok mi nije rekao da sam određena za posebni zadatak. Bila sam mlada, puna poleta, nisam znala za strah, vjera u pobjedu me nosila i svaki zadatak Partije značio je za mene mnogo. Povjerenje koje mi se ukazalo time što me upućuju u Zagreb dalo mi je novu snagu. To je bilo veliko povjerenje, a značilo je priznanje mom radu. Znala sam da to moram opravdati bez obzira na sve teškoće i opasnosti koje za sobom povlači. Zanesena takvim mislima, vidjela sam sebe u ulozi heroja, željela sam da što prije krenem na put, da radim, da pomognem Partiji i domovini za što brže oslobođenje od neprijatelja.

Zakupljena takvim mislima spremala sam se za put. Kad sam od komesara Cape dobila posljednje upute i otišla da se pozdravim s mojim drugaricama, mi-

ješala su se u meni osjećanja radosti i tuge, jer nisam znala da li ćemo se ikada više vidjeti. Oprostila sam se sa Sitnom, Ivanom Vesnom, Nadom i Vladom Štampfeljem. S Vladom sam bila posebno drugarski povezana, oboje smo bili zagrebački đaci, sreli smo se kad smo preko veza putovali u Slavoniju u partizane, on u 17. udarnu, a ja u 16. omladinsku. U toku rata smo se još dva puta slučajno sastali: na putu u Liku i kasnije na Psunju.

Iz Velinaca kraj Zvečeva, gdje se tada nalazio štab korpusa, uputila sam se posve sama u Moslavinu. Idući bez pratioca prema Čazmi i ne znajući gdje se nalaze ustaše, ušla sam u jedno moslavačko selo. Bilo je podne. Potražila sam odbornika NOO-a da me rasporedi na ručak. Pošto ga nisam našla, pogledala sam niz seosku cestu i primjetila lijepu zidanu kuću. Uz nju je bilo veliko gnojište, što je obećavalo dobar obrok. Ušla sam u dvorište i viknula: »Ima li koga?« Javio se neki mlad čovjek sa ženom i upitao me što želim. Kad sam mu rekla da sam gladna, dali su mi varenike i kruha, premda sam očekivala nešto bolje. Čovjek je stalno pogledao na moj pištolj s prigušivačem i pri tome se ogledao strah u očima njegovim i njegove žene. Pitao me da li sam sama i odakle dolazim. Budući da sam primjetila da ima neprijateljsko držanje, odgovorila sam da nisam sama, daje došao slavonski bataljon. Kad sam nakon završenog jela otišla na cestu, zaustavio me jedan dječčić - pionir. Začudio se kad je vidio odakle sam izašla i da sam sama, rekavši mi da sam bila u kući ustaškog tabornika i da su prije desetak minuta tu bile ustaše.

Uznemirena zbog blizine ustaša, opreznije sam ulazila u naselja i nakon nekoliko dana putovanja stigla sam u Čazmu. Jedva sam uspjela saznati gdje se nalazi Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku, jer su mještani bili jako nepovjerljivi. Pao je mrak kad sam napokon našla drugaricu Anku Berus. Predala sam joj dokumente i engleski pištolj s prigušivačem, a moju veliku »lamu« 9 mm, zamijenila sam za mali »mauser« 6,35 mm. Nekoliko dana kasnije otišla sam u Preseku, gdje je bio OK KPH i Ružica Turković

U Preseki je započeo moj ilegalni rad. Budući da je Preseka u neposrednoj blizini Zagreba, tuda su često prolazile jače neprijateljske snage. Uz Nijemce i ustaše i Čerkezi su stalno upadali u sela. Bile su potrebne posebne mjere opreznosti da nas ne otkriju, a da ipak radio-stanicu stavimo u pokret. Kad su dolazili neprijatelji, skrivali smo se u kukuruze, a pred večer sam odlazila u obližnju šumicu, gdje sam uz pomoć Posavaca postavljala antenu i održavala vezu s Čazmom. Radio-stanicu (američku MK 7) nosila sam uvijek sa sobom u malom kovčegu, tako daje izgledalo da nosim ličnu prtljagu. U toku rada na terenu Preseke morala sam nekoliko puta mijenjati lokaciju, jer je postojala opasnost da me neprijatelji otkriju. Naređenje za odlazak u grad očekivala sam u Nartskom Otoku kod jednog seljaka, pripadnika NOP-a. Tu je na odlazak u Zagreb čekala Vera Cvetković, koja je otišla tjedan dana prije mene.

U ponedjeljak 25. rujna, nekoliko dana prije polaska u Zagreb, pozvala me Ružica da dođem u Preseku da me upozna s Vikicom Tučkorić i Šabanom,¹¹ koji su bili zagrebački ilegalci. Oni su bili određeni za prihvatnu vezu u gradu. Sa Šabanom je utvrđen slijedeći plan sastanka: 28. rujna 1944. godine u 16.00 sati, trebala sam poći desnom stranom Petrove ulice od Bukovačke prema Vlaškoj, a Šaban desnom stranom Petrove počevši od Vlaške prema Bukovačkoj. Ružica je bila zabrinuta kako ću se snaći i prijeći u grad. Puna dva dana davala mi je savjete i spremala mi garderobu. Najneugodnije je bilo saznanje da ću morati ići na put bez ikakvih isprava, jer smo u posljednji čas saznali da nisu mogle biti gotove.

1) Norbert Veber

Što da se radi? Kako da se obučem da budem što neupadnija, da ne pobu-
dim sumnju, da me ne pitaju za legitimaciju i propusnicu. Konačno smo odlučile
da se obučem kao seljančica. Kad sam obukla bogatu posavsku nošnju, stavila
maramu na glavu i obukla crni, sam tasti kaputić okraćalih rukava - tek tada sam
shvatila da igram najveću ulogu u životu. Smjieran pogled, molitvenik i krunica
u rukama, košarica sa sirom, maslacem, jajima i jabukama, to je bio dekor koji
je trebao prevariti neprijatelja da pred sobom ima nedužnu seosku djevojku, a
ne partizansku obavještajku. Za slučaj neugodnih iznenađenja, bila sam naoru-
žana malom bombom i pištoljem, koje sam sakrila u velike nabore narodne noš-
nje. Bomba je bila malo odvrnuta, a pištolj s metkom u cijevi, trebalo gaje samo
otkočiti. U rubu suknje imala sam ušiven plan rada. Tako opremljena spremila
sam se s Posavcem na put. Bilo mi je teško još jedno rastajanje, sada s Ružicom
i ostalim drugovima u Okružnom komitetu. Zažalila sam i za mojom novom en-
gleskom uniformom i američkim visokim cipelama koje sam donijela iz Slavo-
nije, te za partizanskom torbicom punom dragih sitnica.

Svanuo je četvrtak 28. rujna. Ujutro me Posavac uzeo na bicikl i odvezao
nadomak Zagreba. Tu smo u kući naše veze ručali i čekali vrijeme za polazak.
Nešto prije tri sata poslije podne drug za vezu i ja otišli smo prema gradu i jedan
kilometar pred mitnicom u Dubravi ostavio me samu.

Ostala sam sama okružena neprijateljima. Ustaše stacionirani u protuavion-
skoj obrani Zagreba bile su kraj ceste i dobacivale mi neukusne primjedbe, koje
su me dovodile do bijesa, tako da sam zaboravila misliti na to kako ću prijeći
mitnicu i provući se u Dubravu. Prvi put nakon odlaska u partizane vidjela sam
ih kao vlast. Gledajući ih onako bahate i svemoguće, mržnja se u meni gomilala.
Moram prijeći mitnicu! Zabavljala me misao što bi učinili da znaju tko sam.

Bližio se odsutni trenutak. Mitnica! Što li će me pitati? Kako ću se uvući u
grad? Čudno, uopće me nije bilo strah. A u to doba su streljali i za sitnije stvari.

Još par metara i onda ...

Ali, što se to čuje, kakav je to šum? Dolazi kamion pun ustaša. Bili su u pljač-
ki. Iz kamiona se čuje kokodakanje kokoški, cićanje prašćića. Straža s mitnice
je priskočila kamionu da dobije dio opljačkane hrane. Svi su veseli, pjevaju, piju
rakiju. Mene, sitnu seljanku, nitko ne primjećuje. Iskoristila sam priliku i uz
kamion kliznula u Zagreb.

Odahnula sam vidjevši da sam stigla u planirano vrijeme. Uputila sam se di-
jagonalno preko Maksimirskog parka prema početku Bukovačke ulice. Na pola
puta naišla sam na ogradu od bodljikave žice i domobransku stražu. Bile su to
njihove barake, izgrađene nakon mog odlaska u partizane. Morala sam se vratiti
i požuriti cestom. Stigla sam ipak nešto ranije i stisla se pod balkon kuće na uglu.
Počela je kiša. S jednom seljankom koja je tu prodavala jabuke započela sam
razgovor kako bi izgledalo da smo zajedno.

Vrijeme je za polazak. Uputila sam se Petrovomulicom. Brinulo me hoću
li prepoznati Šabana, jer sam ga vidjela samo jednom. Tada primjetih u daljini
nekog crnomanjastog domobrana kako mi se smješka. Pomislila sam da nisam
dobro obučena i daje možda primjetio moje engleske čarape. No, on se uputio
ravno k meni. Uto sam ga prepoznala, bila je to moja veza, bio je to Šaban. Susret
je bio srdačan, ponudila sam mu jabuku. Oboje smo bili veseli što smo se našli
i što je sve dobro prošlo. Kada se sada, dvadeset i četiri godine kasnije, sjetim
tih trenutaka, protrnem. Što bi se bilo dogodilo da Šaban nije došao na sasta-
nak? Tada nisam ni pomišljala na tu mogućnost.

Prošli smo pored rođilišta iza kojeg se nalazi Babonićeva ulica i kuća broj
20, u kojoj su stanovali moji roditelji. Kako bi ih željela vidjeti, stisnuti se uz njih,
čuti Vesnu kako pjeva. Kako bih voljela zajedno s njima prosjediti jedno jesen-
sko veče uz toplu peć i ispričati im što sam sve doživjela. Do oslobođenja oni ne-

će znati da sam bila toliko blizu. Pisma koja sam im pisala, i koja su oni očekivali s nestrpljenjem i strepnjom, predavana su na poštu u Dugom Selu.

Došli smo do kraja Petrove ulice. Tu smo se Šaban i ja ukrkali na tramvaj i dovezli do kraja Trešnjevačke ceste, gdje se odmah uz potok nalazi Lošinjska ulica i mala kuća s visokim prizemljem, podrumom i tavanom. Na njoj je broj 24. Vlasništvo je obitelji Benel, koja je pristala da me primi, točno znajući što će se dogoditi ako nas otkrije neprijatelj. Šaban me upoznao s bakom, staricom učiteljicom u penziji, i Olgom i Micikom, profesoricama njemačkog i francuskog jezika. Po dolasku okupatora obje su prekinule rad u školi i bavile se instrukcijama. Kad je ugovoreno da dođem k njima, po naređenju Partije prekinule su rad u agitpropu grada, a za kamuflažu počele su održavati tečajeve njemačkog jezika za predškolsku djecu! Micika i Olga su vrlo inteligentne žene, koje su mogle dobro proći u bilo kojem političkom režimu, ali su radije izabrale ovaj neizvjestan i riskantan put. Nikad se nije znalo što će donijeti sutrašnji dan. A baka Benel? Starija, dostojanstvena gospođa, učiteljica - prosvjetiteljka, udova višeg šumarskog savjetnika. Što je nju ponukalo da u tim godinama pođe putem koji je svakog trenutka mogao biti prekinut? Isto što i njene kćeri: ljudsko dostojanstvo, sloboda i borba protiv fašizma.

Obitelj Benel primila me toplo, kao svoju kćerku. Pomogle su mi da se snađem u ovom posve drugom svijetu, u svijetu bez slobode, bez kretanja. Bila sam kao ptica u kavezu.

U potkrovlju kuće bila je sobica pripremljena za mene-bunker »ni na nebu, ni na zemlji«. Nalazio se iznad ulaza u kuću i u njega se uvlačilo s tavana. Kako je Šaban, a kasnije Živka, trebao održavati vezu sa mnom, jer mi je donosio šifrovane depeše koje sam putem radio-stanice slala na oslobođeni teritorij, to sam na tavanskom prozoru držala obješen komad bijelog platna kao znak da nema opasnosti i da mogu doći. U slučaju opasnosti platno smo skidali s prozora.

Postojala je mogućnost da ustaška vlast dodijeli stanara u tu sobicu, pa smo Olga i ja inscenirale rušenje krova. Napravile smo pukotine na stropu, izdubile ih i iscrtale tušem da izgledaju još dublje, i strop poduprle debelom gredom. Po podu smo nabacale suhe žbuke. Tako je Olga dovela stanara iz podruma, domobrana Štefeka, da vidi kako je gore opasno stanovati. Eto, u tu sam se sobicu uselila na neodređeno vrijeme.

Mjesec dana nakon dolaska, Šaban mi je donio radio-stanicu i kristale za određivanje valne dužine. Plan rada sam imala i već prve noći sam s improviziranom antenom pokušala uspostaviti vezu. Nije mi uspjelo. Drugi dan sam nategla antenu duž tavana, sa po jednim izolatorom na svakom kraju. Preko jednog sam stavila krpu kao da se suši, drugi je bio u tami pod gredom iznad stropa moje sobice. Žica je bila izolirana u smeđoj gumi te je sličila na užu za sušenje rublja. Nije to bila antena po proračunima, već prema mogućnostima. Ne da se nije mjerilo na centimetre, već ni na metre. Ipak, naš trud je urodio plodom i te je noći u 01,00 uhvaćena veza sa OK KPH u Pokuplju, s Mikom Špiljakom. Radio-telegrafist je bio Ivo Sladojev, odličan majstor, kojem nije bilo teško da prima moje slabe signale. Bilo je ugovoreno da održavamo vezu svake noći u isto vrijeme, a u slučaju smetnja, sat kasnije. Imala sam četiri kristala, koje sam mijenjala svake noći, da se pete noći ponove.

Ne znam da li bi me bilo strah da sam znala na koji se način traže radio-stanice i da nije teško pronaći nepokretan objekat. Tek nakon završetka rata razmišljala sam o tome i shvatila opasnost u kojoj sam se nalazila. Sjetila sam se da sam nekoliko puta vidjela pokretne goniometre kako kruže Trešnjevkom.

Tih dana, slušajući Slobodnu Jugoslaviju, čule smo da je oslobođen Beograd. I mi smo se pridružile slavlju popivši crnu kavu i maštajući o danu našeg oslobođenja. Potkraj listopada Šaban se vratio na oslobođeni teritorij, a na njegovo mjesto došla je Živka (ili, kako smo je mi zvali, Vinka), vrlo ozbiljna mlada žena, škrtá na riječima, ali ono što bi rekla uvijek je bilo na mjestu. Malo sam je se bojala i gledala je s respektom. Živka mi je donosila šifrovane telegrame

i nakon dan-dva dolazila po odgovore, budući da po svim obavještajnim pravilima nije nikada smjela provesti noć kod mene. Živka se toga pravila strogo držala.

Radila sam svega dva, najviše četiri sata noću, nisam smjela izlaziti u šetnju i prevladavala je monotonija. Srećom, tu su biliiskusni pedagozi, Micika i Olga. Prvo su me zaposlile zadajući mi lekcije iz francuskog jezika. Morala sam raditi usprkos protivljenju. Čak su ocjenjivale moje sastave. Pokušavale su i s njemačkim, ali ja nikako nisam htjela vježbati, željela sam zaboraviti i ono što sam znala. Bila sam alergična na sve njemačko, poistovjećujući to s fašizmom. Zabavljala sam se i crtanjem pohvalnica za njihove male đake. Nacrtala sam veliku igru za učenje brojeva. Bila je to karta Evrope s putevima koji su spajali glavne gradove. Malo sam se našalila i nacrtala u Moskvi top koji je igrača prebacivao u Berlin. Malo - pomalo i imala sam posla po čitav dan. Ujedno sam učila strojopis i neumorno tipkala po mašini. Prepisala sam čitav »Manifest«, neke proglase Narodnog fronta, zabilježila sve partizanske pjesme koje sam zapamtila. Kad mi je i toga bilo dosta, dolazilo je na red učenje pjevanja. Olga me pratila na glasoviru i nastojala da iz mog grla izvuče ljepše tonove, ali uzalud. Jednog popodneva svirale smo i pjevale pjesmu »Bandiera rossa«. Primjetile smo jednog italijanskog vojnika kako stoji pred prozorom naše kuće i sluša, smješeći se. Odmah je zavládalo stanje pripravnosti. Uvukla sam se u bunker u kojem su se nalazili radio-stanica, akumulatori, punjač akumulatora i oružje, a Olga i Micika razbacale stvari po sobi. Pronašle su i eventualnu ispriku. Ipak, sve je prošlo mirno, a moglo nas je stajati glave. Kasnije smo svirale i pjevale potihoi čini mi se da je bolje zvučalo.

Živka je redovno dolazila u zakazano vrijeme i nikada nije zakasnila. Kad se jednom to dogodilo, jako smo se zabrinule i razmišljale što je s njom. Kako nismo imale šifru, sjetila sam se i zapisala jednu staru koju sam prije dolaska u Zagreb koristila za vezu s Povjerenstvom u Čazmi. Karakterističan broj u petoj grupi bio je »50005«. Njome sam tada šifrovala depešu i javila da ne znam što je sa Živkom. Još nisam bila dobila odgovor, a Živka se vratila; Bila sam presretna. Ispričala nam je da je sav Zagreb blokiran i da se više ne može izlaziti iz grada bez specijalnih propusnica, te da je morala preplivati Savu i skrivati se u šašu. Mi smo tada bile jedina sigurna veza s oslobođenim teritorijem.

Nakon mnogih molba, Živka mi je dozvolila da po neku večer izađem pola sata u šetnju. Obično smo izlazile 30 do 40 minuta prije policijskog sata, koji je bio već u 19.00 sati. U tim šetnjama dobro sam upoznala Pongračevo i Ljubljanicu i zavoľjela taj kraj.

Jedne noći poslala sam depešu da su u Černomercu postavljeni vagoni s ratnom opremom, a sutradan su došli američki bombarderi. Tom prilikom se dogodilo nešto što nas je dugo nasmijavalo. Amerikanci su, osim na Črnomerac, sasuli nekoliko bombi i na Trešnjevačku cestu, koja je paralelna s njihovim ciljem. Jedna bomba je pala ispred kupališta na Selskoj, pa smo pred večer Micika i ja otišle da vidimo kako to izgleda, jer su svi susjedi pričali o tome. Kad smo došle, oko jame koju je izdubila bomba bilo je već mnogo ljudi. Progurale smo se bliže i ja sam stala iza jednog golemog ustaše u uniformi. U tom trenutku on se okrenuo prema meni i rekao: »Braćo, razilazite se!« Ispalo je daje meni rekao »braćo«.

U to vrijeme pada događaj koji nas je vrlo rastužio. Kad sam jednog jutra otvorila ustaške novine, opazila sam na prvoj strani veliki spisak strijeljanih za »odmazdu«. U tom spisku bilo je odštampano i ime Vikice Tučkorić. Još uvijek mi je pred očima njezino nježno, nasmijano lice i zabrinut pogled kojim me je gledala kad smo se srele u Preseki. Uхватili su je dok je čekala na vezu, mučili je, ali nikoga nije izdala. I objesili su je a da ništa nisu saznali.

Dani su polako prolazili, meni je bilo sve teže podnositi »zarobljeništvo«. Molila sam da mi pošalju smjenu i da me puste da se vratim u brigadu. Moje molbe nisu mogle biti ostvarene. Svi koji smo bili u Zagrebu morali smo tu ostati do kraja, pa ma koliko se taj kraj otegnuo. Zavidjela sam svojim drugaricama

partizankama, pa čak i Dušanki iz Međeđe, s kojom sam bila u istoj četi i koja je poginula početkom kolovoza 1943. u borbi kod Đulovca. Bila je lijepa, kršna Bosanka, neustrašiva u jurišu. Kad smo joj mrtvoj prali lice i vezivali maramu da se ne vidi razbijena glava, nisam pustila ni suzu. Sada sam se sita naplakala. Sjetila sam se drugarica i drugova iz čete s kojima sam bosa gazila Kalnikom i čučala u zasjedi kod Čerja Tužnog čekajući oklopni vlak, dok je naša Dvanaesta napadala Lepoglavu. Što sam dalje bila u Zagrebu, sve su mi više navirale slične misli.

Izvadak iz Ratnog notesa:

13. II- Prije podne popustio živac na lijevoj strani lica, te sam sva iskrivljena.

28. II - Sve se povratilo na staro mjesto.

15. II 45 - 1510 - Danas je tačno dvadeset tjedana što sam došla. Baš u to vrijeme sam prešla mitnicu grada. Uzbuna traje. Negdje i bombardiraju, ali dosta daleko.

Do 16. II 45 - Potrošeno 580.000 kuna.

Moj rad je tekao bez zastoja, tako daje neprijatelj primjetio da na Trešnjevki postoji neka neregistrirana radio-stanica. Bilo je to još za Šabanova boravka u gradu. Započela je racija i trajala je tri duga dana. Ustaše su detaljno pretraživale kuću po kuću, stan po stan. Očekujući da dođu u našu kuću, sve sam uredila po planu, a ja sam se zavukla u bunker. Na ulazu u bunker Olga i Micika su stavile pripremljeni karton namazan vapnom, iznad njega skinute nutarnje prozore sa staklima (stakla su morala biti skinuta s prozora zbog bombardiranja), tako da nitko nije mogao pomisliti da se iza prozirnih stakala nalazi ulaz u bunker.

Konačno su ustaše došle i u našu kucu. Prvo su pregledali stan u podrumu, gdje je stanovao Štefek sa ženom, a potom se popeli k nama. Sklupčana u bunkeru slušala sam sve njihove razgovore. Nakon što su pregledali i prizemlje, otišli su na tavan. Malo dulje su pregledavali željezni rezervoar za vodu i kucali po njemu. I tu su našli sve u redu, ništa sumnjivoga. Sve bi bilo dobro da nisu tražili prijavnice. Sad je nastala strka. Ni baka, a ni Micika i Olga nisu se mogle sjetiti kamo su ih spremile. Našla se samo Micikina. Ustaše nisu uzele u obzir nikakva dokazivanja da je to njihova, Benelova kuća, da u njoj stanuju od kada je sagrađena, već su Olgu i baku uhapsile i odvele u zatvor. Po završetku racije Micika i ja smo ponovo pretražile sve dokumente i našle prijavnice, tako da su baka i Olga već sutradan puštene iz zatvora.

Za vrijeme racije, stisnuta u rupi-bunkeru, stalno sam kombinirala što da učinim ako me otkriju, kako da što skuplje prodam život. Otkočila sam svoj »mauser«, odvrnula kragujevku. Zaključila sam da bi bilo najbolje da prvo ispućam sve metke i na kraju, kad se ustaše okupe oko mene, da legnem na aktiviranu bombu. Sve sam to trijezno, bez panike i straha, razradila u detalje. Srećom, sve je ostalo samo plan. Šaban je znao da je na Trešnjevci racija i bio je jako zabrinut za njen ishod. Nekoliko puta je dolazio u blizinu kuće i čekao da mu damo znak da može doći. Čim smo na tavanski prozorčić stavile bijelu krpu, odmah je dojurio. Izgrlili smo se i izljubili, kao da smo se sreli nakon dugog, dugog vremena. Nekoliko dana iza racije čule smo od roditelja nekog đaka da je pronađena partizanska radio-stanica s opisom kako izgleda.

Mi smo se samo smješ kale.

Izvadak iz Ratnog notesa:

Bombardiranja dok sam bila u Zagrebu: 14. X 44. navečer; 13. II 45. oko 14.00-15,30; 14. II 45. oko 12,00-17,00; 4. III 45. u 14,10-14,20; 14. III 45. u 12,25-12,50; 17. III 45. u 13,15.

To su samo jača bombardiranja.

Pošto su Amerikanci sve više bombardirali naručene objekte, jedne noći su napali skladište vojnog materijala i vlakove u Maksimiru. Bilo je to dva tjedna nakon mog dolaska u Zagreb, 14. listopada 1944. godine (podatak iz Ratnog notesa). Kad je dat znak za uzbunu, nismo se odmah sklonile u podrum, jer su si-

rene svaki čas zavijale i nismo poklanjale pažnju takvim sitnicama. Odjednom se zemlja počela tresti. S tavanškog prozorčića ugledale smo grozd raketa za osvjeljavanje, koji se, pušten padobranom, polako njišući spuštao k zemlji. Čitav grad bio je rasvjetljen kao da je dan. I kod nas, na drugom kraju grada, dobro se vidjelo. Bilo je to najjače bombardiranje za vrijeme mog boravka u ilegalnosti.

Prilikom jednog drugog bombardiranja, kad nam se činilo da je opasno ostati u kući, nas tri smo otišle u podrum. Baka nije htjela ići, ostala je kuhati večeru. U takvim slučajevima uvijek sam se oblačila tako da izgledam kao da sam tog časa došla s ulice u tuđe sklonište. Stajale smo među debelim zidovima podruma i čekale da završi uzbuna, kad je odjednom neko jako zalupao na vratima. Olga je otvorila vrata. Ugledali smo dva njemačka vojnika koji su zatražili sklonište za vrijeme uzbune. Olga i Micika su ih pozvale da uđu, razgovarale malo s njima, umirile ih, jer oni su bili zeleni od straha. Ja sam cijelo to vrijeme šutjela i bila im okrenuta leđima. U džepu sam stiskala pištolj držeći palac na kočnici.

Još jednom sam se našla u nezavidnoj situaciji. Jedne večeri, dok smo nakon policijskog sata sjedile u kuhinji i pričale, a ja kao dobar borac čistila i podmazivala uljem svoj pištolj, netko je zakucao na vrata. Bio je to naš susjed Lederhas koji je donio zemljani kabel za moju radio-stanicu, tačnije za punjač akumulatora. Naime, moja je radio-stanica radila i na struju i na akumulatore, tako da sam je mogla koristiti u svim situacijama. Susjed, dakako, nije znao čemu služi ta žica, a te večeri je kanio malko popričati o političkoj situaciji i stanju na frontovima. Kako su iz kuhinje vodila vrata samo u smočnicu, osim onih za hodnik gdje je bio susjed, morala sam se tamo sakriti. U brzini sam ostavila pištolj na kuhinjskom ormariću. Odmah sam se sjetila što sam učinila i nervozno čekala da ode. Lederhas je opazio oružje, ali se pravio da ga ne vidi. Zadržao se kratko vrijeme. Nije spomenuo i upitao ništa, ali mu je Micika sutradan rekla da nas je posjetio neki njihov rođak, koji je kulturbunder, i da je bio zaboravio pištolj.

Izvadak iz Ratnog notesa:

15. III 1945 - Tačno sam već 24 (dvadeset četiri) tjedna ovdje. Dosadno je. 29. III - 26 tjedna ili pola godine.

Polovicom ožujka sjetila se Živka da me upita da li sam član Partije. Začudila se kad sam joj rekla da sam još uvijek skojevka. Bilo joj je žao što me i prije nije pitala. Tako me je tek tada, u suglasnosti s Povjerenstvom CK i Ankom Berns, bez kandidatskog staža primila u Partiju. Nema riječi da opišem kako je to djelovalo na mene, koliko sam bila sretna i koliko mi je dalo poticaja da izdržim do kraja.

Izvadak iz Ratnog notesa:

2. IV 45 - Primljena u KPJ
19. IV 45 - Saznala da sam odlikovana Ordenom za hrabrost.
23. IV 45 - Voltmetar 20.000 kuna
»gnom« mjerilo 10.000 kuna

Približavao se kraj rata, imala sam mnogo posla. Osim veza s Ankom Berus i Mikom Špiljakom, održavala sam vezu i s prvom vladom Hrvatske u Splitu, Vladimirom Bakarićem, te s komandantima Prve i Druge armije NOV, Kočom Popovićem i Pekom Dapčevićem. Oni su sa svojim armijama napredovali prema Zagrebu, a mi smo brojile koliko su još kilometara udaljeni.

Pošto je Živka, pripremajući grad za ulazak naših jedinica, bila stalno na nogama, jedan dio šifrovanja prepustila je meni. I to sa šiframa »ZAGREB« i »HEJ SLAVENI«. Kako ni ja nisam dospijevala svršavati sav posao, jer sam trebala šifrovati i emitirati depeše, pozvala sam u pomoć Olgu i Miciku. Dakako, po Živkinom odobrenju. Radile smo neprekidno bez spavanja, naročito prvih dana svibnja.

Posljednja tri dana sam, uz ostale depeše, svaki put slala jednu s istim sadržajem: »Dolazite što prije. Banda se povlači. U Zagrebu je bezvlašće.«

Još koji dan i doći će naši, partizani. Počele smo šivati zvijezdu na zastavi. Svanulo je jutro u utorak 7. svibnja. Jedna srbijanska jedinica ušla je u Zagreb

preko Save kod Borongaja i izbila na Heinzelovu ulicu. Bili su to prvi partizani u našem gradu. Zatim su ušli u grad borci 18. udarne brigade 28. udarne divizije - slavonske, koji su došli od Velike Gorice, gdje su bili u zasjedi. Iz pravca Dubrave posljednje su došle jedinice 10. zagrebačkog korpusa, koje su malo zakasnile jer su morale prihvatiti borbu kod Sesvetskog Kraljevca. Računajući da su partizani u gradu, mi nismo dalje čekale, već smo na krov kuće izvjesile zastavu s crvenom petokrakom. Odmah se tu našao jedan pripadnik zaštite s puškom da čuva kuću. Uto naiđe Živka. Vidjevši zastavu na kući, jako se razljutila i izgrdila me da ću nastradati posljednjeg dana rata, jer je u Zagrebu bilo još uvijek dosta ustaša koji su se krili i bježali prema Sloveniji, a naročito su se vrzmali po Trešnjevki i Črnomercu. Poslušale smo Živku i teška srca skinule zastavu. Međutim, na ostalim kućama na Pongračevu i dalje su se vijorile zastave sa zvijezdom, napravljene po uzoru na našu.

*
* * *

Još jedna noć i čitav grad je naš. Ujutro su mi susjedi došli javiti da je u njihovu kuću došao jedan partizan svojoj sestri. Pojurila sam da nakon osam mjeseci samovanja konačno vidim nekog partizana. Na vratima sobe zastala sam iznenađena, jer taj je partizan bio Mate Jerković, komandant našeg korpusa, koji me je zajedno s Capom poslao u Zagreb. Radosno smo se pozdravili i pričali o zajedničkim drugovima partizanima. Bila sam vesela što je prvi partizan bio moj stari ratni drug.

Došao je i dugo očekivani trenutak da odem do svojih roditelja. Jer biti u istom gradu u kojem su moji najmiliji, ne javiti im da sam tu, da mi je toplo, da nisam gladna ni bolesna - bilo je teško izdržati. Oni su bili uvjereni da ratujem negdje po Slavoniji. Posudila sam bicikl i odjurila u Babonićevu.

Pozvonila sam na vratima vrta. Na prozoru prvog kata pojavilo se milo lice mog oca i začuo povik: »Ljera, došla je moja Ljera!« Nisam mogla ući u dvorište, veliki vučjak Luks nije me puštao. Bila sam izvan sebe, žurila sam u kuću, htjela sam ga ubiti. No, došao je gazda i odveo ga. Bila sam sretna kad sam se zadihana našla u očevom zagrljaju. Gdje su mama i seka Vesna? Osim oca kod kuće je bila samo teta Nina s djecom, jer su mama i Vesna išle čekati slavonske jedinice nadajući se da ću i ja doći s njima. Tata nije htio ići govoreći im da ću doći kući - i nije se prevario. Teta Nina je išla po mamu i Vesnu i našla ih u Vlačkoj kod Petrove crkve. Odmah su se vratile. Ja sam gledala kroz prozor i kad sam ih opazila, pojurila sam niz stepenice u njihov zagrljaj. Grljenju, ljubljenju, veselju i pričanju nije bilo kraja.

Tada se moja draga mama sjeti da bih trebala oprati noge, jer sam dugo pješaćila do Zagreba. Uspjela sam im objasniti da sam tu, u Zagrebu, već osam mjeseci, da sam se dovezla biciklom s Trešnjevke i da sam, uostalom, sinoć oprala noge. Trgli su se i rekli da su odmah vidjeli kako sa mnom nešto nije u redu, jer su svi partizani opaljeni od sunca, a ja, njihova Ljera, tako blijeda.

Tada smo svi skupa prasnuli u smijeh i proslavili moj povratak iz rata.

Ljerka Dulčić

RADIO STANICA U SUKOIŠANSKOJ BR. 1

Jednog dana u maju 1944. godine obavješten sam od sekretara moje partijske ćelije druga Jure Lisice, da smo ja i moja kuća odlukom Gradskog komiteta bili određeni za specijalni zadatak koji će mi objasniti jedan drug koji će doći kod mene. Bio je to Ante Granić, koji kad je došao kod mene, reče da će uskoro

doći jedan drug iz partizana i sobom donijeti radio-stanicu, koju treba smjestiti u moju kuću iz koje će emitovati vješti i poruke.

Poslije par dana, krajem maja, došla je kod nas u Sukoišansku br. 1, jedna žena sa velikom kanistrom (kofom punom zelenila i povrća ispod čega je bila radio-stanica). Sa ovom ženom je došao i Pero Livaković, drug koji će radio-stanicom rukovati.

Veza između Granića, Livakovića, mene i Gradskog komiteta bio je Ivo Šantić.

Radio-stanica je bila američkog porijekla i imala je dva ne velika dijela (svaki dio 16x9x4 cm) koji su se međusobno spajali kad je stanicu trebalo staviti u pogon. Nate spojene dijelove bi utakli elektronke, kabel (8-10 m) koji je služio kao antena, taster i slušalice i stanica je bila spremna za rad. Radila je na struju, a da bi mogla biti stavljena u pogon u svako doba, našoj kući je obezbeđeno stalno napajanje (specijalnim radom) strujom. Nisam znao ko je to tako udesio, ali naša kuća je valjda jedina imala u Splitu struju, bez ikakvog prekida.

Nasuprot naše kuće bila je domobranska kasarna koja je bez prestanka snabdjevana strujom. Vjerojatno je na te njihove kabele neko spojio i nas, kasnije sam čuo da je to uradio Gradski komitet.

Moj zadatak je bio da radio-stanicu i njen rad sakrijem u svojoj kući i da je, kad treba da radi, donesem iz podruma na kat u za to određenu sobu, postavim antenu (jedan dugi kabel) kroz abain na krovu i pružam je do prozora sobe u kojoj je radio-stanica radila.

Sve se ovo radilo u određenim večernjim satima, negdje od oko 23.00 pa do 03.00 sata ujutro. Livaković je tu prebivao kada je trebalo raditi s radio-stanicom. On je u partizanima izučio rad sa radio-stanicom i jedini je sa njom ovdje radio. U slučaju njegovog zaticanja kod nas od nekog van kuće govorili bi daje momak moje sestre.

Po završetku rada sa stanicom, sve je pospremano u jedan mali kofer, u koji je stajala sva oprema radio-stanice i ona sama. Tako spakovana odnošena je ponovo u podrum, na jedno skrovito mjesto koje smo za nju odredili. Uz radio-stanicu su uvijek bila i dva revolvera koji su nošeni gore dole kao njen sastavni dio, a služili su za odbranu u slučaju iznenadne provale.

Podatke za predaju preko radio-stanice prikupljao je Livaković. Granić je takođe prikupljao podatke. Njih dva bi se sastajali u stanu Ive Santića, člana Gradskog komiteta Split, tu sređivali prikupljene podatke i određivah one koji su važni za predavanje preko radio-stanice. Sa svoje strane prikupljao sam podatke, onako neupadljivo, o domobranima u susjedstvu. Vodio sam računa o tome koliko ih ima, kako i kuda kreću, dolaze li u kasarnu neke nove jedinice i slično. Ali, to nije bio moj glavni zadatak pa sam prikupljao koliko sam mogao, bez puno izlaganja.

Išao sam i po neke podatke i poruke u jednu malu ulicu, koja je od naše kuće vodila prema Turskoj kuli. Tu u jednom zidu, izvadio bih određeni kamen i našao pismo sa podacima ili porukama. U tu rupu stavljao bih naše poruke namijenjene rukovodstvu ili drugim punktovima van grada.

Radi konspirativnosti radio-stanice, ja i moje sestre, koje su takođe radile za Pokret, bili smo postepeno oslobođani raznih obaveza, da zbog naših aktivnosti ne bi pali u oči agentima i policiji i tako ih odveli na trag radio-stanice.

Radio-stanica je radila dva puta sedmično i to svaki put od pola do jednog sata, a koji put i više ako bi prijem bio loš, i to od maja 1944. pa sve do novembra iste godine, kada su Granić i Livaković otišli sa njom u Beograd.

S vremenom je i podrumsko sklonište usavršeno, a nalazilo se ispod poda od dasaka. Jedna od tih dasaka je dizana i u iskopano udubljenje stavljan kofer sa radio-stanicom i njenom opremom.

Kada je radio-stanica radila, vodio sam brigu o njenoj sigurnosti i ulazna vrata, osluškujući da li se neko u blizini kreće, posmatra nas ili prisluškuje. Na sreću niko nas nije otkrio i stanica je tu bezbedno radila sve do odlaska za Beograd.

Antun-Tonči Mitrović

USPOSTAVLJANJE RADIO VEZE IZ OKUPIRANE LJUBLJANE SA GLAVNIM ŠTABOM SLOVENIJE

Februara 1944. godine, nalazila sam se u partizanskoj radio-radionici u kanjonu Starih žaga. Jednog dana sam sedela za svojim radnim stolom i radila na radio-predajniku. Baš sam vršila podešavanje antene i beležila podatke koje mi je pokazivao instrument. Drugovi pored mene su isto tako bili udubljeni u svoje poslove. Svi smo žurili, jer smo kasnili sa izvršenjem planova koje smo sami sebi postavili. Iz tog merenja trgao me zvuk telefonskog zvona. Rukovodilac radio-nice javio mi je da se moram javiti komandantu ili komesaru Glavnog štaba. Nije znao zbog čega me zovu, ali glas mu je zvučao zabrinuto. Do štaba je bilo svega sat pešačenja, ali zimski dani su kratki, pa sam se odmah spremila na put.

Isključila sam predajnik i spremila alat u sanduče. Iz spavaonice sam uzela svoju pušku i krenula na put. Posle dobrog sata pešačenja stigla sam u Črmošnice gde se nalazio Glavni štab. Stražar me je uputio na sprat.

U velikoj, skoro praznoj, sobi zatekla sam komandanta Glavnog štaba Staneta (Franc Rozman) i komesara Janeza (Boris Krajger). Rekli su mi da sednem i odmah prešli na objašnjenje da su me pozvali radi uspostavljanja veze sa Ljubljanom. Insistirali su da veza treba da bude brza i sigurna, jer su kurirske veze suviše spore, a dešavala su se i mnoga hapšenja. Objasnili su mi da su već poslali po radio-stanicu MK-II, koju su namenili za taj zadatak.

Najviše je govorio komesar, kome su prilike u Ljubljani bile dobro poznate. Govorio je o pokušajima uspostavljanja radio-veze u leto 1942. i u proleće 1943. godine. Nije znao zbog čega su svi ti pokušaji bili bezuspešni. Možda nedostatak iskustva, možda nepravilno izabran talas ili mesto rada radio-stanice. Radilo se iz podruma, tako da se nije moglo u antenu dovesti dovoljno snage. Stanica je bila slaba, frekvenca nestabilna, a na prijemniku se nisu dovoljno razdvajale emisije pojedinih stanica. Pored toga, svaki put u toku tih nastojanja dolazilo je do neprijateljskih ofanziva. Posle kapitulacije Italije, svi smo radio-tehničari, išli iz Ljubljane na slobodnu teritoriju. Već posle deset dana opremili su me sa radio-stanicom i uputili nazad u Ljubljanu. Tada nisam daleko stigla. Nemačka ofanziva prekinula je vezu preko koje sam trebala proći, tako da sam se vratila u partizansku radio-radionicu.

Posle nekoliko meseci opet su se setili mene i naših pokušaja. Ja sam isto tako jako želela da se ta veza uspostavi, osećala sam to kao svoju obavezu, mada nisam imala dovoljno iskustva o takvim vezama.

Dogovoreno je da o tehničkim problemima porazgovaram sa našim rukovodiocem Petrom i rukovodiocem radio-radionice Dušanom (Dušan Lasič), koji su zbog toga sledećeg jutra pozvani u Štab.

Interesovala sam se kojim kanalom, i kada ću moći, da odem u Ljubljanu. Komesar mi je odgovorio da će o tome još razmisliti, a da vreme dok budem čekala upotrebim za vežbanje telegrafije. To mi je odgovaralo, jer je prošlo više od dve godine od kada sam naučila radio-telegrafiju, a u stvari ozbiljno, na pravoj radio-vezi nikad nisam ni radila.

Dok sam se vraćala u radionicu postajala sam sve zabrinutija. Posle nekoliko meseci boravka u partizanima, moram se vratiti u okupirani grad, gde sam ranije kao ilegalac doživela dosta teškoća. Sada, pošto su se u Ljubljani nalazili Nemci, sigurno će biti još mnogo teže. Objašnjeno mi je da će moju radio-stanicu sigurno tražiti tehničkim sredstvima, i da nemam mnogo šansi da duže vremena mogu zavaravati neprijatelja. Pitala sam se ima li smisla da ostavim posao koji ovde radim, radi tako neizvesnog zadatka. Bilo bi mi mnogo lakše da nisam znala koliko malo izgleda imam na uspeh.

Prisetila sam se vremena dok sam se nalazila u ekipi koja je radila na emisijama »Kričača« (ilegalni propagandni radio-predajnik koji je radio u Ljubljani od novembra 1941. do aprila 1942. g.). Tada su nas tražili pomoću tih sredstava i blokadama, ali nisu uspeali da nas uhvate. Ali više puta su bili tako blizu da su

nas spasile slučajnosti ili srećne okolnosti, možda čak nespretnost italijanskih vojnika.

Sutradan su mi Peter i Dušan izneli tehničke probleme koji su se odnosili na uspostavljanje radio-veze sa Ljubljanom. Objasnili su da je uspostavljanje veze na kratkim talasima veoma riskantan posao, koji ima malo izgleda za uspeh, jer će takvu vezu Nemci brzo i lako otkriti. Predložili su, kao sigurnije, uspostavljanje veze na ultrakratkim talasima, sa međustanicom negde na Krimu.

Takvo rešenje je, međutim, otpalo, jer nismo imali mogućnosti za postavljanje međustanice u neposrednoj blizini Ljubljane. Ostalo je, da se pokuša sa radom na kratkim talasima. Peter i Dušan su mi bez uvijanja izneli istinu o problemima i opasnostima koje stoje na putu ostvarivanja te veze. Začudo nisam se mnogo uzбудila. U sebi sam se već ranije odlučila, i sada sam htela da što pre krenem na zadatak. Posle toga, odlazila sam neko vreme u Glavni štab kod radio-telegrafista i vežbala kucanje i prijem na sluh. Kada sam prvi put stavila slušalice na uši, ništa nisam primila, čudila sam se radistima koji su slušajući iste signale, žurno pisali dok ja nisam razlikovala skoro nijedan signal. Uplašila sam se da li ću na vreme savladati zaboravljenu veštinu. Međutim, posle nekoliko dana već sam bez problema primala i predavala Morzeove znake. Svako jutro odlazila sam iz Nove Gore u sat i po udaljenu Srednu Vas kod naših radio-telegrafista, a predveče bih se vraćala.

Posle deset dana bila sam već dobro uvežbala telegrafiju, ali još nije bilo nikakvih vesti o mom odlasku u Ljubljano. Prošlo je dosta nedelja dok nije stiglo naređenje da se spremim za put.

Oprostila sam se od drugova i uputila u Glavni štab, koji se tada nalazio u Beloj krajini. Tamo su me već čekala dva kurira sa radio-stanicom. Saznala sam da ćemo ići po kurirskim relejnim vezama TV (terenski vod), koje su bile dobro organizovane i pokrivale su celu Sloveniju.

Dok smo se nalazili na slobodnoj teritoriji Dolenjske, putovali smo danju. Preko nekadašnje demarkacione linije između nemačke i italijanske okupacione zone, koja je bila pregrađena žicom i pod stražom, prešli smo noću. Prelaz preko ceste Litija - Ljubljana, železničke pruge i reke Save, takođe smo morali izvršiti noću, jer su na tim komunikacijama stalno patrolirali Nemci. Kuriri su imali skriven čamac, sa kojim smo srećno prešli Savu. Iste noći stigli smo u štab 4. operativne zone, gde smo saznali da momentalno ne postoji nijedan siguran kanal za vezu po kojem bi mogli otići u Ljubljano. Govorili su mi o mogućnosti da me ubace u lokomotivu, kanal koji su držali železničari, u tom slučaju bih morala iskočiti iz voza u pokretu pre ulaska u stanicu. Takvo iskakanje sa radio-stanicom činilo mi se krajnje rizičnim, nisam prosto verovala da su mogli tako nešto da mi predlože. Zbog toga sam odlučila da pre nego krenem tim putem, razgovaram sa železničarem sa kojim bih putovala. Čekala sam ga nekih desetak dana ali ga nisam dočekala. Shvatila sam da iz ovog pravca neću stići u Ljubljano pa sam se vratila u Glavni štab.

Odavde sam po kanalu, kojim smo još 1942. i 1943. godine slali razne materijale iz okupirane Ljubljane, poslala pismo i fotografiju rukovodstvu OF u Ljubljani. Posle dve nedelje dobila sam falsifikovana dokumenta i uputstva na koji način treba da se prebacim u grad.

U odeljenju za veze GŠ dobila sam planove za rad i propusnice za sebe i kurire. Ponovo sam se oprostila i ubrzo se našla na kurirskim stazama prema Slovenačkom primorju.

Bio je maj. Napustili smo Belu krajinu svu u cveću i stigli u Notranjsku. U velikom luku obišli smo Kočevje i neka neprijateljska uporišta, žurili kroz tamne i vlažne šume, prošli kroz mnoga prazna i popaljena sela.

Na kurirskoj stanici Vrhnika, kod Starog Trga, nahranili su nas na osnovu naših propusnica. Tu smo i prenoćili. Sećam se da smo jeli kačamak i spavali u mlinu koji se nalazio usred sela.

Ujutro smo krenuli preko grebena Javornika i prešli nekadašnju jugoslovensko-italijansku granicu. Zatim smo prolazili pored nekadašnjih italijanskih kasarni dok se nismo našli u šatorima skrivenim u šumi. Ovde su svoju kurirsku stanicu postavili primorski kuriri. Određeno je da se tu sastanemo sa terenskim aktivistima koji su znali da li je dalji put slobodan. Pošto su Nemci tada često upadali u sela, trebalo je dobro organizovati obaveštajnu mrežu kako bi na vreme znali pravac kretanja neprijatelja, samo tako su se mogle izbeći zasede ili patrole, koje su stalno bile na drumu.

Ubrzo nas se na kurirskoj stanici dosta sakupilo i svi smo hteli što pre dalje. Kuririma je više odgovaralo da nas ispraćaju u manjim grupama, ali niko nije hteo da čeka. Negde ispod Pivke prešli smo drum i prugu i produžili u selo Sušice.

Kada se danas setim te marš-rute, ne mogu se setiti kako sam se kretala. Činilo mi se da plivam po mraku i vazduhu, toliko se to putovanje razlikovalo od putovanja po slobodnoj teritoriji. Ovde se neprekidno duž kolone prenosilo: »tišina, opreznost«, svi smo se pretvarali u uho. Zatim se prenosi »tišina i brzo preko«. Kako ostvariti tišinu kad nas ima čitava četa, a kamen škripi ispod okovanih cipela. Toliko je mračno da se ne vidi prst pred nosom, polovina nas se prosto skotrljala niz nasip. Kuriri se ljute, samo čekaju kad će se sručiti neprijateljska vatra na nas. Drum je ostao iza nas, ali sad treba preko pruge.

Prenosi se preko veze: »tišina i oprežno da se ne aktivira alarmni uređaj!« Iznenada sam se našla pred visokom ogradom, skinula sam ranac i prebacila ga preko, zatim sam i sama nekako prešla. Nešto kasnije noćnu tišinu zaparala je zvonjava električnog zvona, očekivali smo i otvaranje vatre, ali se ništa nije desilo. Trčali smo kroz mrak, šuljali se kroz kraške škrape.

U jednoj uvali smo se zaustavili. Kuriri izgledaju zabrinuti, tu je dogovorena javka, a kurira nema. Konačno su ipak stigli. Izmenjuju se rančevi sa štampanim materijalima, na brzinu se upoznaju sa ljudima koje treba dalje da prate i da se po svaku cenu, pre svitanja vrate na svoje kurirske stanice.

Novi kuriri su nas povelili prema Sušici, gde smo stigli još za mraka. Nismo ulazili u selo, ostali smo u šumi gde su nam žene donele doručak.

Oprostila sam se od mojih pratilaca i otišla na javku, gde sam se upoznala sa drugaricom koja je bila zadužena za moj odlazak. Zamolila sam je da požuri sa pripremama i već sutradan sam sela u voz za Ljubljanu. Ponovo sam postala ilegalka. Posle osam meseci partizanskog života u vozu sam osluškivala razgovor putnika. Iz njega se moglo zaključiti da su ljudi postali još oprezniji i sumnjičaviji. Postalo mi je teško oko srca kada je u vagon ušao policajac u nemačkoj uniformi i počeo pregledati legitimacije. Odahnula sam kada sam prošla prvu proveru.

U međuvremenu u vagon su ušla dva belogardejca koji su seli nasuprot meni. Jedan od njih je započeo razgovor sa mnom tvrdeći da me poznaje. Pravila sam se gluva ali mi je bilo jako neprijatno i laknulo mi je tek pošto su, ubrzo, sišli sa voza.

Voz je prolazio kroz Barje, predeo maštanja iz mog detinjstva. Pogledom sam tražila poznata sela koja su se nazirala u podnožjima brda. Nabrajala sam imena brda pored kojih smo prolazili. Od dede sam naučila kako se koje zove. Približili smo se Ljubljani.

Šta se dešava u gradu, da li ću se snaći posle tolike odsutnosti i još mnoga druga pitanja prolazila su mi kroz glavu. Razmišljala sam o ljudima sa kojima sam ranije sarađivala. Da li se još neko nalazi na slobodi, koliko je još pohapšeno u međuvremenu? Divila sam se ljudima koje represaliije okupatora nisu naterale na poslušnost. Za njihov ilegalni rad trebalo je mnogo hrabrosti i žrtvovanja. I zbog njih, bilo mi je još više stalo da uspešno obavim zadatak.

Kad je voz stao, ugledala sam, meni, tako poznatu zgradu ljubljanske železničke stanice. Žurno sam se umešala u gomilu putnika koji su izlazili. Nesigurno sam premeštala koferčić iz ruke u ruku, imala sam osjećaj da mi nešto nedostaje. Naravno, nema puške, ranca, blatnjavih i strmihi staza, prosto svega onoga što

me je neprekidno pratilo poslednjih meseci. Treba da se naviknem na asfalt, visoke zgrade i nove opasnosti koje vrebaju sa svih strana.

Na javci sam dobila adresu gde da se smestim. Bila je to mala sobica u potkrovlju u kojoj je stanovala aktivistkinja Štefka sa svojom ćerkicom od deset meseci. Očekivala me već i ljubazno me primila.

Posle dužeg vremena legla sam u krevet. Ma koliko daje bio udoban, zažalila sam za golim daskama na kojima sam spavala obuvena, sa rancem ispod glave. Zažalila sam za tišinom noći u partizanima i bezbrižnošću sa kojom bih odlazila na spavanje. Ovde su neprekidno parali noćnu tišinu zvižduci lokomotiva, buka automobila i galama vojnika. Vratila sam se u bojažljiva osluškivanja i strepnje da će se ispred vrata čuti neprijateljski koraci. Tek sada, posle boravka na slobodnoj teritoriji, potpuno sam osetila sav pritisak i neizvesnost boravka u okupiranom gradu. Posle dva dana posetila me Vlasta, poverenik CK KP Slovenije.

»Konačno si tu! Već sam bila izgubila svaku nadu«, dočekala me srdačno. Objasnila sam joj kakve sam sve peripetije preživela i kako sam već i sama bila izgubila svaku nadu da ću stići u Ljubljanu pre njenog oslobođenja.

Vlastu je interesovalo kako mislim organizovati posao. Objasnila sam joj da će biti potrebno nekoliko stanova, kako bih sa predajnikom mogla raditi sa više mesta. Vlasta mi je na to odgovorila da tražim upravo ono čega nema i što je najteže naći. Daje četvrta godina borbe. Za to vreme su izvršene mnoge provale u naše baze i stanove, a mnoge smo izgubili iz raznih drugih razloga. U stanu ispod Rožnika, gde sam nekada stanovala, smestila su se dva belogardista. Većina najodanijih aktivista otišlo je u partizane ili se nalaze po zatvorima i koncentracionim logorima. I ono malo stanova koje su još imali isuviše su bili ugroženi, jer se sav ilegalni rad odvija preko njih. Sve je manje ljudi koji su spremni da rizikuju. Pored toga trebalo je i prostora za postavljanje antene koju je, isto tako, teško sakriti od suseda.

Slušala sam ćutke. Sve što je govorila bilo je tačno, ali da se ništa ne može učiniti za tako važnu stvar nisam mogla verovati. Setila sam se mog rada u ekipi »Kričača«. Tada imali smo na raspoloženju tridesetak mesta odakle smo mogli emitirati. Imali smo odlično organizovanu obaveštajnu i stražarsku službu, pa ipak nas je često samo slučajnost spasila da nismo pali neprijatelju u ruke. Pokušala sam Vlasti objasniti tehničku stranu rizika moga poduhvata, ali ona je ostala pri svom mišljenju da nije tako sigurno da će me Nemci uopšte tražiti.

Konačno je rekla da još nisam dobila ni stanicu, pa time još ne moramo lupati glavu. Kazala mi je da se s vremena na vreme, raspitam na javci da lije radio-stanica stigla, jer nije tačno znala kada će stići. Dogovorile smo se da budemo u vezi i da rešimo kako dalje raditi.

Posle deset dana stigla je radio-stanica. Obradovala sam se kad sam ustanovila da sve radi ispravno. Razgledala sam i posebni alarmni uređaj koji je napravio Dušan. Služio je za upozorenje na opasnost od neprijatelja. Njegov trud je bio uzalud, jer sam zaključila da se u stanu, u kojem sam se našla, nije mogao postaviti. Zbog toga sam ga sakrila na tavan između greda, gde je trebao sačekati povoljniju priliku. Vratila sam se u sobicu i počela sa pripremama za uspostavljanje radio-veze.

Pošto brava na vratima od tavana nije imala ključa, sa Štefkom smo se dogovorile da kvaku jednostavno zavežem kanapom na jedan ekser koji sam zakućala u dovratok. Obično stanari nisu izlazili na tavan, ali nisam smela dozvoliti da me neko iznenadi, ili primeti antenu. Za prvu emisiju Štefka će biti kod kuće tako da će moći paziti i na devojčicu i na tavana vrata.

Antenu sam kroz vrata provukla na tavan, zatim sam je učvrstila što sam više mogla ispod samog slemena i dobro je zategla. Ispod nje postavila sam žičani protivteg. Kanapom sam dobro zavezala vrata koja su sa stepeništa vodila u potkrovlje. Konačno sam mogla sesti za radio-stanicu i početi podešavanje. Posebno brižljivo podešavala sam antenu i talasnu dužinu na kojoj je bila dogovo-

rena veza. Obuzelo me prijatno uzbuđenje kad sam ustanovila da sve radi ispravno. Sa puno nestrpljenja čekala sam dogovoreno vreme.

»ARH, ARH, ARH« poziva--začula sam posle kraćeg okretanja dugmeta prijemnika. Znači još uvek me poziva, poznala sam duboki ton njegovog kristala, koji je za mene predstavljao najlepšu muziku. Činilo mi se da sam ga suviše lako pronašla i izdvojila iz mnoštva drugih signala, koji su se čuli na prijemniku. Jedva sam dočekala da prestane sa pozivanjem i pošalje poziv na odgovor.

»VIR, VIR, VIR zove« ... uzbuđeno i polako sam otkucavala tasterom. »Odgovori ako me čuješ?« Posle toga sva sam se pretvorila u uho, slušala sam dugo ali ga nisam čula - više se nije javljao.

Znači nije me čuo, ispunila me gorčina razočaranja. Tako sam čvrsto verovala u uspeh, a sad sam se osećala bespomoćnom. Kao ošamućena sklanjala sam stanicu i antenu.

Možda ću popodne biti bolje sreće, pokušala sam se tešiti, ali osećanje dubokog razočarenja i tuge nije me napuštalo.

Popodne sam ponovo sela pored stanice, opet sam primila njegov poziv, odgovarala mu i pozivala. Sve je bilo uzalud, nije me čuo.

Zatim se svakog dana, pre i posle podne, sve ponavljala na isti način. Nikako nisam uspevala sebi objasniti razloge neuspeha. Najpre sam, po ko zna koji put, kontrolisala da li je kod mene sve ispravno. Trećeg dana sam se uputila kod svog kolege (zajedno smo studirali elektrotehniku) i zamolila ga da sluša moju probnu emisiju. Posle ponovnog sastanka potvrdio mi je da me je lepo i jasno primao. Sad sam bila sigurna da razlog za neuspeh ne dolazi sa moje strane. Šta da preduzmem?

Poslala sam pismo Glavnom štabu, u kojem sam zamolila da za vezu sa mnom odrede najposobnijeg radio-telegrafistu. Posle izvesnog vremena, nisam znala šta da mislim, jedino da nisu primili moje pismo.

Sa puno nade i očekivanja, svakog dana bih dvaput sedala za uređaj, i svakog dana razočarano sve ponovo sklanjala.

Najčešće sam prilikom rada u stanu bila sama. Postavljala sam antenu, ve zivaia vrata, a zatim bih korpu sa detetom postavljala pored sebe. Jednim uhom sam slušala signale na prijemniku a drugim sam osluškivala kad će neko povući vrata. Jednom rukom sam kucala na tasteru a drugom sam držala dete, da ne ispadne iz korpe. Povremeno sam skidala slušalice i osluškivala da neko ne lupa na vrata.

Da me je neko zatekao u tom položaju pomislio bi daje to neka luda, razmišljala sam u sebi. Svakim danom rasla je napetost u meni. To se polako pretvaralo u bolest. Nada u uspeh topila se kao sneg na suncu.

»Moram sama otići tamo i pronaći grešku«, kazala sam Vlasti. Ona međutim, o tome nije htela ni da čuje. Plašila se da me na bloku ne uhapsu, a još više da se neću vratiti.

Posle deset dana više nisam čula pozivne znake upućene meni. Već sam dobro upoznala zvuk njegove radio-stanice, i slušala sam ga kako predaje depeše drugim radio-stanicama. Posle toga sam izgubila i poslednji zrak nade da ću uspostaviti vezu. Ponovo sam pisala Glavnom štabu, mada više nisam verovala da se to može pismom srediti. Misao da moram sama otići tamo, sve više me je osvajala. Dugo sam dosađivala Vlasti, tako da je na kraju popustila i nabavila mi potrebna dokumenta.

Otputovala sam vozom i istim putem kojim sam i došla - stigla u Belu krajinu.

Bilo je to prvih dana jula. Sunce je jako grejalo. Mirišljave jagode su mamile. Međutim, nije bilo vremena za gubljenje. Kuriri su se uvek žurili. Tada sam za jedan dan prošla više kurirskih stanica.

Trećeg dana, kasno popodne, stigla sam u Cernomelj. Odavde do Glavnog štaba nije više daleko. Iste večeri javila sam se načelniku odelenja za vezu.

»Otkuda ti ovde?« začudio se kad me je ugledao na pragu.

»Stigla sam iz Ljubljane. Šta mi je drugo ostalo, kad vam već tri dana šaljem pisma, grdim i molim, ali ne dobijam nikakvog odgovora. Pre četrnaest dana radio-telegrafista je prestao čak i da me poziva. Kako onda mogu uspostaviti vezu?«

»Sada si umorna. Idi na večeru i odmori se. Sutra ćemo se dogovoriti o svemu.«

Sutradan sam se sastala sa nekim drugovima iz odeljenja za vezu. Ispričala sam im o svemu šta sam i kako radila. Oni su bili mišljenja da radio-predajnik ima premalu snagu, i da se zbog toga ovde ne može primati.

»Možda imate pravo, ali nisam ubeđena u to. Radila sam sa mesta koje je veoma pogodno za održavanje radio-veze sa štabom 4. operativne zone, koji nije mnogo udaljen, bar su tamo morali da me čuju. Pretpostavljam da me radio-telegrafista nije umeo pronaći na skali radio-prijemnika«, zaključila sam svoje mišljenje.

»Bilo kako bilo, sada ćemo sve bolje organizovati. Dobit ćeš dosta jaču radio-stanicu, s kojom ćeš moći održavati vezu direktno sa nama. Na početku ako vezu odmah ne uspostaviš možeš raditi i sa štabom 4. operativne zone.«

»Trebalo se dogovoriti i za nove pozivne znake, talasne dužine, i vreme rada. Bit će najbolje da se radi svaki parni sat, tako da bi obavili što više dnevnih i noćnih pokušaja. To važi samo dok ne uspostavimo vezu. Znači da sada nisam više toliko optimista kao ranije kada sam mislila daje dovoljno da čuješ učesnika da bi se veza uspostavila.«

»To je istina. Nikad ne smeš misliti, da ćeš uspeti već prvog dana. I nama koji imamo daleko povoljnije uslove ne ide lako. Treba mnogo strpljenja dok se uspostavi radio-veza, toliko dobro da od nje ima neke praktične koristi.«

Ušao je kurir i stavio neku torbu na sto.

»To je tvoja radio-stanica«, kazao je jedan od radio-telegrafista koji je iz torbe izvadio tri kutije, oblika srednje velikih knjiga i šest elektronskih cevi.

»Kako je ova radio-stanica mala i pogodna!« čudila sam se. »I kažeš, da je i veće snage?«

»Predajnik je približno pet puta jači od onog sa kojim si ti radila, ali je prijemnik slabiji. Morati ćeš se navići na to. Antena je napravljena tako da potpuno liči na konopac za sušenje veša, ustvari, ona zauzima skoro najviše prostora. Sada ću ti odmah pokazati kako se sa njom radi.«

Postavio je elektronske cevi u ležišta, spojio međusobno, pomoću kablova, sve delove i uključio uređaj.

»Nema ničeg posebnog kao što vidiš. Ovim dugmetom vrši se podešavanje antene, za kontrolu podešavanja postoji žaruljica. Na raspoloženju imaš tri talasa, toliko imaš kristala.«

»Šteta što ovo nisam imala ranije. Možda bi već imali uspostavljenu radio-vezu sa Ljubljanom. Ovo je vrlo lako za prenošenje, sve mogu staviti u svoju torbu!« kazala sam.

»Radio-stanica neka ostane ovde, tako da možeš vežbati na njoj kad god hoćeš. Kada se misliš vratiti?«

»Za dva dana, moraju mi napraviti nove cipele, jer su mi se stare u toku puta ovamo, potpuno raspale.«

»Dobro je. Za to vreme možemo još malo da razmislimo koji časovi su najpogodniji za uspostavljanje radio-veze, da se pobrinemo za šifru i sve ostalo što je neophodno.«

Po podne me je posetio Peter koji je u međuvremenu dobio premeštaj u drugu jedinicu. Sedeli smo u hladovini jednog drveta. Pričala sam mu o životu u Ljubljani, o poznanicima i prijateljima, koliko ih se nalazi po zatvorima. Zatim o radu, o poteškoćama i nedostatku ilegalnih stanova.

Peter je sedeo smrknut i uglavnom je ćutao.

»Šta ti misliš o ovoj novoj radio-stanici?« pitala sam ga posle izvesnog vremena.

»Šta da ti pričam, sama razmisli! »Kričač« je imao svega 6 vvati, pa su ubrzo počeli da vas hvataju, tako da ste emisije morali skraćivati i bežati. Već posle nekoliko minuta toliko bi vam se približili da su vas mogli uhvatiti, samo da su pažljivije blokirali okolinu. Ovaj novi predajnik ima 30 vvati, to je pet puta više, zar ti to ne govori dovoljno, zar ne možeš shvatiti šta te čeka? A ti se vrtiš oko njega i diviš mu se kao novoj igrački. Hvata me muka kad te gledam.«

Malo sam se zamislila, mada sam sve to znala. Šta ja tu mogu učiniti? Veza se mora uspostaviti. Ako budem menjala mesta svojih emisija i nastojala da na predaji radim što kraće, i ako budem imala malo i sreće, ipak mogu izmaći goniocima, tako sam se tešila.

»Sutra moram u radio-radionicu. Moram preneti novosti i pozdrave od kuća«, kazala sam posle izvesnog vremena.

»Samo ti idi! Obavestiti ću o tvom dolasku Turka, možda će i on imati neka obaveštenja za tebe«, odgovorio mi je Peter i oprostio se.

Kada sam sledećeg dana stigla u radionicu, osetila sam se kao tuđinac. Za radnim stolovima nalazila su se nova i nepoznata lica. Bilo je malo starih poznanika i saradnika. Prenela sam im pozdrave od kuća. Ubrzo je stigao i Turk, sa kojim sam sarađivala još od 1942. godine, kada je sa svojom radio-stanicom održavao vezu sa Moskvom, odnosno sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«.

»Zdravo Jelka!« pozdravio me još iz daleka. »Koje mogao pomisliti da ćemo se tako brzo ponovo sresti. Izgleda da se, u poslednje vreme, mnogo baviš pešačenjem - »šalio se. »Usput čuo sam, postavljaš i rekorde, da si iz Ljubljane stigla za tri dana!«

»Šta sam mogla učiniti. Samo su mi još noge ostale verne, sve drugo me je izneverilo. Znaš da sam, pisala, dosađivala, telegrafisala, ali je sve bilo uzalud, tako sam morala doći.«

»Vidim da si pogrešila zanimanje! Trebala si otići za kurira, pošto voliš pešačiti. No, kako ide sa zadatkom?«

»Nikako. Suviše jednostavno sam sve to zamišljala. Mislila sam daje za uspostavljanje radio-veze dovoljno imati dobru radio-stanicu i malo hrabrosti. Sad vidim da teškoćama nikad nema kraja.«

»Ne smeš gubiti hrabrost! Nije ni nama uvek išlo glatko. Uvek nanovo treba pokušati, jednom će uspeti.«

»Vama ovde na slobodi je lako, postavite antenu na najvišu krušku ili smreku, orijentišete je prema istoku ili zapadu, više ili niže, kako vam se čini da bi moglo biti bolje, dok je ja okrećem na onih par metara dugačkom potkrovlju ili nekom stančiću koji se ne da nikako rastegnuti. Ti sam znaš šta znači dobra antena za radio-vezu. Zatim po cele noći dreždim pored radio-stanice, očekujem čudo da neko od radio-telegrafista čuje moj poziv. Ali, ostavimo sada žalopojke, da popričamo o drugim stvarima.«

Još dugo smo pričali pre nego što smo se rastali.

Dosadno i dugo je bilo moje putovanje iz Kočevske šume do Bele krajine. Laknulo mi je kad sam skrenula sa drumu, na sporedni put kroz vinograde i voćnjake. Malo pre sela, u koje sam htela ući, začula sam topot konjskih kopita i ubrzo ugledala četiri konjanika.

»Kuda družite?« povikala sam, kad sam u jednom od njih prepoznala radio-telegrafistu Glavnog štaba. »Zar se nismo dogovorili da se noćas sastanemo radi dogovora o vremenu uspostavljanja veze, o znacima i šiframa, i svemu ostalom?«

»Nemam vremena. Moram Ruse odvesti u susedno selo na miting.«

»Nema vremena, žuri na miting«, ljutito sam uzviknula. »Ja pešačim više stotina kilometara a njima je važniji miting, kako su se neki pojedinci raskomotili ovde daleko od neprijatelja.«

Odjednom sam zaželela da se što pre vratim u Ljubljanu i da se uhvatim u koštac sa svojim zadatkom. Sutra ću otputovati, čvrsto sam odlučila. Neću čekati ni konja, ni kola, koje su mi obećali.

Tako sam se opet našla u Ljubljani i čekala kada će za mnom stići nova radio-stanica. Prve i druge nedelje sam bila mirna i strpljiva. Posle toga, počela sam

brinuti da se radio-stanica niie negde izgubila. Sta da radim ako se tako nešto dogodi. Valjda nisam napravila sva ta putovanja, da sada ostanem praznih ruku. Stara stanica, male snage, još se nalazila kod mene. Želela bih i sa njom pokušati, ali kako? Radio-telegrafista 4. operativne zone više me ne zove, mada smo se dogovorili da će se javljati dva puta dnevno, sve dok se ne uspostavi veza. Zar je moguće da su ga zaboravili izvestiti o tome? Radisti iz Glavnog štaba takođe ne zovu redovno. Izgleda da više ne veruju da se ta veza može uspostaviti. Bar njima ne bi trebalo biti teško, jer oni ništa ne rizikuju.

Počela sam, ponovo sa slanjem pisama u odeljenje za veze, bila sam ljuta, ogorčena, zahtevala sam da se pridržavaju onoga o čemu smo se dogovorili. Pošto sam izgubila nadu da ću dobiti novu radio-stanicu, pokušala sam prepraviti staru. Ako predajniku dogradim još jedan stepen pojačanja, možda će snaga biti dovoljna. Potražila sam nekadašnjeg saradnika i zamolila ga da mi pomogne izgraditi izlazni stepen.

Razmatrali smo sve mogućnosti za to. Nabavila sam elektronske cevi i drugi potrebni materijal i on se odmah dao na posao. Već smo skoro bili gotovi kada je, konačno, stigla dugo očekivana stanica.

Rešila sam se svoje najveće brige. Imala sam jaku stanicu, i obradovana, ubrzo sam zaboravila ljutnju i ogorčenje, koji su me pratili ceo mesec čekanja. Ipak, suviše rano sam se radovala. Tek sada su nastupile prave muke, koje su me progonile danju i noću.

Stanovala sam u jednoj kući pored Gradašćice, kod neke udovice sa dvoje dece. Gazdarica je bila prijatna žena, hrabra i požrtvovana. Znala je radi kakvih poslova sam došla kod nje, i bila je spremna da pomogne, ali stan nije bio dovoljno siguran. Sused je bio zagriženi belogardist, koji je pre kratkog vremena denuncirao policiji jednu aktivistkinju, koja je često dolazila kod gazdarice. On se svojim postupkom hvalio gazdarici, govoreći da će njoj ipak progledati kroz prste jer su komšije. Nisam smela dozvoliti da on primeti da se nalazim u kući. Kada na prozoru nije bilo zavese morala sam puzati po patosu da me ne bi primetio kroz prozor.

Konačno sam imala svoju stanicu i jedva sam čekala dogovoreno vreme za uspostavljanje veze. Spojila sam njene delove na stolu u čošku sobe, tako da bi antena bila što duža. Antenu sam preko sobe sprovela u predsoblje i učvrstila je iznad prozora. Zamolila sam gazdaricu da u to vreme ne dozvoli nikome ulaz u stan i sva se skoncentrisala na vezu.

Šta će mi doneti sledeći trenuci? Radost ili razočarenje? Pitala sam se u strahu. Sećanja na moje neuspehe, pre dva meseca, rastuživala su me. Sad više nisam bila tako čvrsto ubeđena, ali sam se nadala. Verovaia sam: ako se jako želi uspeh - to doprinosi ispunjenju.

Stavila sam slušalice i počela tražiti na prijemniku da li me zovu. Ubrzo sam ga čula. Znači, nije zaboravio na mene! Silno sam se obradovala kada sam primila poziv.

ALZ, ALZ, ALZ ... ponavljao je radio-telegrafista. Sa puno nade sam pogledala u kontrolnu lampicu koja je svetlela na mom predajniku i polako počela sa kucanjem odgovora.

VIR, VIR, VIR— ponavljala sam prilično dugo. Zatim sam dodala QRK-4 QRV (čujem vrlo dobro, spremna sam). Sad sam uzdrhtala srca očekivala tako željan odgovor da li me je čuo, ali sve je bilo uzalud - odgovora nije bilo.

Znači niko me ne čuje i pored pet puta jače snage predajnika. Zar je moguće da je sav uloženi napor uzaludan? Zar je nemoguće uspostaviti vezu sa Ljubljanom? Pospremila sam stanicu i otišla u kuhinju kod gazdarice.

»Nikako ne ide« kazala sam joj.« Moram probati sa antenom postavljenom napolju, naravno samo noću, kad je niko neće videti. Pričvrstit ću je na telefonski stub pored ograde.«

»To je mnogo visoko, nećeš moći dohvatiti« kazala mi je gazdarica. »Mislila sam ako bi mogao tvoj sin da se popne na stub, i zaveže kanap na izolator, tako da bih ga posle sama mogla dohvatiti sa ograde. Za taj kanap bih noću vezivala

antenu i provlačila do sobe. Zatim bih sve skinula, a preko dana radila sa sobnom antenom.«

»Dobro, možeš pokušati, ako misliš da će tako biti bolje.«

Noćna veza je bila zakazana za jedanaest sati, a sledeća u jedan sat posle ponoći, zatim još u tri i četiri časa ujutro.

Malo posle deset, iskrali smo se u dvorište i postavili antenu onako kako smo se dogovorili. Kad smo hteli daje provučemo kroz prozor na prvom spratu, zaplela nam se među grane trešnje, tako da sam se morala popeti na trešnju da bih je oslobodila. Sve vreme radili smo u strahu da nas ne čuje komšija, na svaki šum sam se trzala. Vratila sam se u sobu i polako počela vući antenu sebi. Ispod [>rozora je rasla neka marela tako da sam je morala vući kroz granje što nije mog- b proći bez buke. Baš kao za inat noć je bila tiha i mirna, tako da se svaki šum čuo na daleko. Negde je nešto zapelo, povukla sam jače, antena se otkinula i zajedno sa izolatorima lupila o zemlju. Sa strahom sam se zagledala u prozore susjedne kuće, ali sve je ostalo mirno. Zatim sam začula korake iza sebe u sobi i okrenula se.

»Ala sam se uplašila!« kazala je gazdarica koja je u spavaćici stajala na pragu.

»Mislila sam da si pala kroz prozor.«

»Samo mi se otkinula antena.« odgovorila sam.

»Samo da nije ništa strašnije«, utešila se gazdarica i vratila u krevet.

Ponovo sam otišla u baštu, vezala antenu i konačno uspela daje priključim. Radovala me njena visina, nadala sam se da će to pomoći. Dobro sam zamračila prozore. Stanicu sam postavila na patos i pored nje malu svetiljku. Počela sam slušati. Iako prijemnik nije bio tako dobar kao na ranijoj stanici, ipak sam brzo pronašla poznati pozivni znak. Postavljena antena probudila je nove nade da bih noćas mogla uspeti. Pozivala sam ga celih pet minuta i zatim slušala, ali i ovog puta - ništa.

Razočarana, dugo sam ostala nepomična u ćošku. Opet su uništena sva moja nadanja. Zašto ja čujem njegov poziv, a njegova stanica nije jača od moje. Gde se krije razlog neuspehu?

Te noći sam još tri puta zvala bez uspeha, a pred zoru sam skinula antenu da bih preko dana radila sa unutrašnjom. Sva moja razmišljanja su se vraćala na antenu. Moram pokušati da je pružim kroz stepenišni prozor, tako bi se nalazila celom dužinom napolju u slobodnom prostoru, jer sa te strane nije bilo drveća.

Uveče sam tako postavila antenu, i prvo pozivanje obavila sa više nade.

Međutim ništa sem novog razočarenja, nisam doživela te večeri.

Iz dana u dan nade je bilo manje, a razočarenje u meni je raslo.

Ipak nisam odustala. Postala sam pravi budilnik. Svake noći budila bih se četiri puta, tačno minut pre dogovorene veze. Sada sam svoju dužnost obavljala mehanički, svaki put radila sam sa manje nade i mnogo razočarenja na kraju, zbog neuspeha.

Kada bih imala neki stan na drugom mestu? Možda mesto sa koga radim ne odgovara? Ali kako doći do drugog stana?

Gde su srećni dani rada u ekipi »Kričača«, kada su drugi brinuli za stanove, za obezbeđenje, trebalo je samo preneti predajnik na određeno mesto i emitirati.

Sada sam bila sama, niko se nije brinuo za stan, niko me nije mogao obavestiti da li me Nemci traže, niko nije stražario dok bih radila. Nikoga nije bilo s kim bih se mogla dogovoriti šta i kako treba raditi.

Osećala sam da treba nešto preduzeti. »Moram se nekako probiti iz ukletog kruga, moram uspeti«, pokušala sam se ohrabriti.

Petog dana spakovala sam stanicu u torbu, i krenula u kuću ispod Rožnika, gde sam stanovala pre odlaska u partizane. Znala sam da u stan ne smem, jer su u njemu belogardisti, zato sam se odlučila za šupicu u kojoj su nekad držali kozu. Gazdaricu sam obavestila da ću pokušati da uspostavim vezu iz šupice. Iskoristila sam noć da bih se neprimećena uvukla. Antenu sam zavezala na jednu smreku, koja je rasla u blizini. Obradovala sam se kada sam posle podešavanja

antene ustanovila duplo jaču struju u anteni. Opet se pojavila trunka nade, možda ću večeras uspeti?

Svu noć sam proboravila tu, pored čkiljavog svetla baterijske lampe, a vezu nisam uspostavila. Rizikovala sam i dve jutarnje veze - bez uspeha. U međuvremenu je svanulo, trebalo je brzo skloniti antenu. Isključila sam predajnik, skinula antenu i bacila je kroz prozor. Već sam zakoračila napolje kako bih je odvezala od drveta, kad sam začula da se otvaraju kućna vrata. Čekala sam skrivena da vidim ko će izaći. Pored šupe je prošao oficir belogardist, osvrnuo se malo po okolini i uputio prema drumu.

Imala sam sreću što sam već spustila antenu, pomislila sam. Tada sam primetila da kraj žice, koju sam koristila kao protivteg, još visi kroz prozor. Da li je išta primetio? pitala sam se. Nadala sam se da nije obraćao pažnju na pojedinosti. Daje primetio sigurno bi prišao prozoru i pogledao u šupu. Privukla sam žicu sebi i spakovala je. Antenu nisam smela skinuti, bila je učvršćena visoko i dok bih se pela na smreku mogao je neko da me primeti. Sačekala sam da iz kuće izađe gazdaričin sin, koji se popeo i skinuo mi antenu.

Bilo je proleće, ali ja ništa oko sebe nisam primećivala, osećala sam se kao zaronjena u tminu bez nade. Sve sam postajala razočaranija.

»I ispod Rožnika nisam uspela«, požalila sam se gazdarici, po povratku u stan.

Odakle bih još mogla pokušati? Setila sam se jedne svoje prijateljice, koja je bila pouzdana i koja je mogla da me primi na stan za dva-tri dana. Dogovorile smo se da joj kaže da ću kod nje samo slušati vesti. Teška srca sam pristala, nije mi bilo pravo da ljudi kod kojih radim ne znaju kakvom riziku ih izlažem.

»Još danas ću otići do nje daje pitam, više ne mogu da te gledam kako prosto nestaješ od briga, svakog dana si mršavija«, zaključila je gazdarica.

Bila sam u novom stanu. U vazduhu se osećalo nevreme. Sedela sam na klupi ispred perionice svog novog boravišta, koje sam »iznajmila«, i ljuskala pasulj. Sta li ovi ljudi misle o meni? Kazala sam da ću ostati dva dana, a ovde sam već celu nedelju. Svakog dana čujem učesnika kako poziva, ali me ne čuje. Pogodnije mesto za održavanje veze od ovoga teško bih mogla pronaći. S vremena na vreme bacim pogled na antenu pričvršćenu iznad prozora perionice i visokog stuba pored ograde, koja razdvaja voćnjak od povrtnjaka. U blizini nema zidova i visokog drveća, iza bašte se otvara prostrana ravnica Barje, koja se pruža sve do podnožja planine Krim. Noću sam pričvrstila antenu na vrh stuba, tako da se po danu može lako spustiti niže, da bi ličila na konopac za sušenje veša. Da je ipak nisam dobro maskirala, ubrzo sam se uverila kad je naišlo dete iz komšiluka, koje je pitalo:

»Zbog čega sušite veš tako visoko?«

Sa ovog mesta nastojala sam uspostaviti vezu svakog dana u toku dve nedelje. Svaki minut mog boravka ovde bio je ispunjen mišlju kako da pronađem i savladam nepoznatu prepreku zbog koje ne uspevam uspostaviti vezu. U takvom svom razmišljanju skoro sam potpuno zaboravila na opasnosti koje mi prete.

Svako veče bih odlučivala da ostajem ovde samo još ovu noć, a svakog jutra sam tu odluku menjala verujući da nigde neću pronaći povoljnije mesto za održavanje radio-veze. Zbog ovog mog odlaganja osećala sam se dvostruko krivom, prvo jer sam prećutala da imam predajnik i drugo jer nisam održala obećanje da ću ostati samo dva dana.

Trebala sam se spremiiti za vezu. Odnela sam pasulj u kuću a ljuste sam bacila na smetlište. Otišla sam u perionicu i tu se zaključala. Radila sam ustvari, u malom magacinu pored perionice. Na najnižoj polici imala sam skrivene torbe sa radio-stanicom. Pripremila sam stanicu za rad. Morala sam još izaći da po zemlji prostrem protivteg anteni, od žica. Antena je bila dosta debela, tako da se prozor nije mogao potpuno zatvoriti. Dobro sam zamračila prozor. Niko me

nije smetao u radu, ali vezu ipak nisam uspela uspostaviti. Odlučila sam da pokušam još jednom noću, kad antena bude podignuta, ako i tada ne uspem, vraćam se u stari stan.

Noću je nastupila oluja, munje su parale nebo, žuborenje vode po žlebovima mešalo se fijukom vetra i grmljavinom. Oko dva sata, oluja se već smirila i pretvorila u sitnu kišu. Pažljivo sam se obukla i zašla u noć, nadala sam se da me po takvom vremenu niko neće čuti. Došla sam do ograde i začuđeno zastala, ne vidim ni stuba ni antene. Setila sam se daje oluja možda, oborila stub. Stvarno sam ga pronašla na zemlji. Premestila sam antenu na sam vrh stuba i zatim podigla stub koji sam učvrstila uz ogradu.

Do početka veze bilo je još dosta vremena pa sam ostala malo napolju. Razmišljala sam o opasnostima u koje sam uvukla i ove ljude. Prebiralala sam po glavi mogućnosti da radim sa nekog usamljenog mesta, setila sam se i neke grobnice, ali za rad mi je bila potrebna struja.

Kad je došlo vreme za vezu, obavljala sam šve već naviknutim pokretima, a nade da ću ovog puta uspeti bile su sasvim male.

Od iznenađenja glasno sam uzviknula: »Čuje me!«

AZL, AZL, AZL (čujem te dobro, spreman sam).

Odmah sam zaboravila na sve teškoće i razočarenja i ispunila me radost uspeha. Otvorila sam svesku u kojoj su već tako dugo stajale depeše i počela sa predajom. Nisam radila ni dvadeset minuta kad je, odjednom, nestalo struje. Tako je brzo u moju radost kanula nova kap gorčine. Ipak, sad sam se nadala da će sve biti dobro. Tada još nisam bila svesna da najveće teškoće tek dolaze.

Kasno po podne ponovo sam uspostavila vezu, ali tada sa manje sreće nego ujutro. Baš sam počela sa predajom kad su gazdarici stigli gosti, koji su kao meni za inat, seli na klupu ispred perionice. Naravno da nisam smela nastaviti jer bi sigurno čuli. Ostala sam sedeći u strahu da neko ne pogleda kroz pritvoren prozor i vidi šta radim. Bilo bi mi mnogo lakše da su ukućani znali za moj rad, jer bi se u tom slučaju oni brinuli da niko ne dolazi u blizinu perionice. Ostalo je da sačekam sledeće jutro.

Rano ujutro, u pet časova, opet nisam dugo predavala depeše, ponovo je nestalo struje i nije je bilo pet dana, baš sad kad je veza uspostavljena. Počela sam verovati da se sve ureklo protiv mene. Tražila sam mogućnosti da dođem do akumulatora, mada sam znala da će sa njim biti teškoća oko prenošenja, a da ne govorim da bi bilo skoro nemoguće sakriti ga od ukućana.

Šestog dana sam napokon, radila. Po podne, od 14.00 do 16.00 časova, neprekidno sam predavala depeše. Išlo je sporo, za sve to vreme predala sam i primala po jednu depešu. Pojavile su se neke smetnje zbog kojih smo morali telegrame ponavljati i po više puta. Tada još nisam znala da su nas ometali Nemci.

U 18.00 časova nastavila sam sa radom, išlo je malo brže. Za dva sata predala sam šest depeša, kad mi se pokvario predajnik. Nije bio građen za tako dug neprekidan rad pa se previše ugrijao. Na moju sreću, uspela sam otkloniti kvar.

Sutradan sam se zahvalila na gostoprimstvu i vratila se u stan pored Gradašćice. Odmah sam i odavde uspostavila vezu. Čudila sam se tome jer sam imala slabiju antenu, nego u ranijim pokušajima sa istog mesta. Učvrstila sam je za jednu trešnju, tako da je potpuno ličila na konopac za sušenje veša.

Sada bi se međusobno vrlo brzo pronalazili na radio-prijemniku, ali su nastupile nove brige, velike smetnje na talasu zbog kojih su se depeše morale često ponavljati. Predaje bi nam trajale po više sati. Čim bih čula njegov poziv pojavilo bi se i zujanje koje bi, skoro potpuno, poklopilo njegove signale. Pokušala sam to izbeći malim pomeranjima skale prijemnika, ali ni to nije mnogo pomoglo. Frekvencu na kojoj smo radili nismo mogli promeniti jer smo za rad koristili kristale. Imala sam svega tri komada. Naročito me čudilo što su se smetnje javljale i na mojem i na njegovom talasu. Satima bih radila na predaji, verovatno ne bih ni prekidala da nije dolazilo do pregrevanja predajnika.

Pored prijema morala sam vršiti i dešifriranje depeša. Sve se to skupilo, pa se dešavalo da prođe dan bez ijednog časa spavanja.

I danas se čudim kako tada nisam uopšte razmišljala o tome da će me Nemci lako otkriti kad tako dugo radim neprekidno na predaji. Kako sam mogla zaboraviti upozorenja Petra i Dušana: »Na predaji smeš raditi, neprekidno, samo nekoliko minuta.«

Da sam se i setila, ako bih se pridržavala njihovih saveta praktično ne bih imala nikakve koristi od tog rada. Za vreme od nekoliko minuta mogla sam primiti ili predati svega dvadeset do trideset grupa teksta, što bi ustvari predstavljalo jedva četvrtinu depeše. Da bih predala celu depešu trebalo mi je bar pola sata, čak i više. Ostalo je jedino da se nadam da Nemci imaju drugih briga osim da traže moju stanicu.

Bila sam zadovoljna smeštajem. Zatvorila bih se u podrumu i dobro zamaskirala prozore, tako nije mogao niko da mi smeta. Antena je bila dobro maskirana.

Osmog dana, otkako sam radila na ovom mestu, neko je poslepodne zakucao na vrata. Čim sam videla lice moje gazdarice bilo mi je jasno da nam pretila opasnost.

»Otkrivena si«, reče mi gazdarica. Kazala je da su kod komšinice dolazili nekakvi ljudi, da su imali na ušima nekakve slušalice, da su pretraživali kuću od podruma do potkrovlja i da su viđeni još juče kako nešto traže po okolini.

»Šta sad da radim?« Stanicu još mogu da sakrijem, ali sebe ne mogu.

»Idem odavde na Barje, javiti ću u Glavni štab da sam otkrivena«, tako sam kazala gazdarici. Odgovarala me daje to suviše opasno. Nudila mi je da njen sin prenese stanicu, jer ima više šanse da prođe neprimećen.

Nisam pristala da dete uvlačim u opasnosti. Čim je pao mrak izašla sam na livade Barja. Nisam baš volela tamo, ali nije bilo drugog izbora. Jedino sam odavde još mogla raditi. Celu noć nisam oka sklopila. Razmišljala sam o mogućnostima da se održi radio-veza i nakon otkrivanja. Sad sam bila sigurna da su me Nemci otkrili i to ne juče ili prekjuče, nego odavno, možda još dok sam bezuspešno pokušavala uspostaviti vezu.

Sad mi je sve postajalo jasnije. Nemci su stvarali smetnje još od samog početka. To je bio razlog što me radiotelegrafista nije čuo. Kasnije, kad smo ipak uspostavili vezu, smetnjama su nam toliko otežavali rad, da smo se satima maltretirali depešama, a sve se to moglo obaviti deset puta brže, da nije bilo smetnji. Čudila sam se ustvari sebi kako se ranije nisam setila o čemu se radi.

Sada mi je bilo jasno da moram promeniti način rada, da više ne smem raditi sa istog mesta, da moram skratiti vreme predaje, samo mi nije bilo jasno kako mogu ispuniti takve uslove.

Ujutro sam uspostavila radio vezu i javila da su Nemci na tragu mojoj radio-stanici. Već poslepodne je stigao odgovor.

»Nastaviti, nastaviti!«

Bila sam neprijatno iznenađena. Nisam mogla shvatiti da ne razumeju da se ne radi samo o mom životu, nego i o vezi. Očekivala sam da će za neko vreme prekinuti sa radom, da će odrediti novi talas, ili bilo šta drugo, bar u Glavnom štabu postoje ljudi sa iskustvom o takvim stvarima.

»Nastaviti, nastaviti!« bubnjalo mi je u ušima. Zar je moguće da nemaju šta drugo da mi kažu? Zar nijedne reči ohrabrenja? I sama sam jako želela nastaviti, ali mi je trebalo bar malo nade da mogu opstati i održavati tu vezu do kraja rata. Teško mi je padalo što nemaju nimalo razumevanja za teškoće u kojima se nalazim.

Tog dana još nije bio kraj mojih nevolja. Uveče sam otišla na vezu. Ona mi je kazala da je još pre četiri dana saznala da me Nemci prate, ali nije stigla da me o tome izvesti. To je bio novi šok za mene. Zar je moguće da je neko toliko bez savesti da ostavi svoga druga u životnoj opasnosti? Na kraju krajeva, ne radi se samo o mom životu, radi se i o veoma važnoj vezi. Razmišljala sam o ljudima

koji su žrtvovali svoje živote da bi spasili druga u opasnosti, a ovde naprosto nemaju vremena da upute opomenu na opasnost.

Još mi je ostala Vlasta. Potražila sam je daje pitam šta da radim. Ni ona nije znala da me savetuje, ostavila je da sama odlučim.

Tužna sam se vraćala u stan. Više nisam znala nikoga kome bih se mogla obratiti za savet. Ceo teret odgovornosti svalio se na mene. Znala sam, ako nastavim, mogu opstati još najviše sat ili dva. Valjda niko ne želi moj kraj i prekid veze. Takav zahtev je mogao postaviti samo neko ko ništa ne zna o tehnici i prilikama ovde u Ljubljani. Da samoinicijativno prekinem? Ni to nisam mogla. Kad bih mogla slati bar najvažnije depeše.

Na jutarnjoj vezi prenela sam da ću se rede javljati. Zatim sam se dogovorila za prijem depeša na slepo. U određeno vreme on treba da mi predaje depeše, bez da mu dajem potvrdu prijema. Ali i to nije bilo mnogo efikasno zbog čestih prekida struje.

Svega dva puta dnevno radila sam na predaji i to iz perionice. Pošto sam sad znala da me prate bila sam opreznija. S vremena na vreme skidala bih slušalice i osluškivala šta se dešava napolju. Sve češće mi se činilo da čujem automobil kako se zaustavlja.

Gazdarica je imala dva sina školskog uzrasta. Htela sam zamoliti da, dok radim, osmatraju okolinu, i jave ako primete nešto sumnjivo. Ne, nisu smeli znati da imam predajnik, ako hoću i dalje da ostanem ovde. Osećala sam se strašno usamljenom. O svemu sam se morala sama brinuti. Rad na predaji predstavljao je za mene pravu moru. Svakog trenutka dok bih kucala očekivala sam najgore. Svake sekunde kroz svest mi je prolazilo da me Nemci prate, da mi se približavaju, da me opkoljavaju sa svih strana. Imala sam utisak, ne da kucam depešu, nego švoju ^mrtnu osudu.

Znala sam da se još mogu spasti. Treba samo prestati sa predajom i pobeći, a to nisam mogla.

Jednog dana, kada sam već pakovala radio-stanicu, kroz prozor sam ugle dala jednog čoveka koji se uputio prema vratima perionice. Brzo sam izašla, da bih ga pitala šta traži? Raspitivao se za kuću čiji se broj nije nalazio u ulici, što je još povećalo moje sumnje da je agent.

Znači da su me i ovde otkrili. Uveče sam otišla u raniji stan. Više nisam imala mesto odakle bih mogla raditi.

Setila sam se šupe pod Rožnikom i stana u kojem se nalaze oficiri belogardisti, možda bi se iz nje mogla uspostaviti veza. Električna instalacija u njoj bila je neispravna. Trebalo je predhodno otići tamo i dogovoriti se sa gazdaricom. Dogovorile smo se da radim samo jedanput sedmično.

U šupi sam boravila pre godinu dana, pre odlaska u partizane. Brzo sam otklonila kvar na električnoj instalaciji. Pošto tog prepodneva oficiri belogardisti nisu bili u stanu, ja sam postavila uzemljenje tako što sam žicu zakopala u bašti i učvrstila je za slavinu. Odlučila sam se da za antenu iskoristim metalni stub, koji smo ovde postavili pre dve godine, kao antenu za našeg »Kričača«.

Posle dva dana došla sam da uspostavim vezu. Izvukla sam žicu od uzemljenja ispod praga, produžila drugu ispod plafona, radi priključenja antene, i dala jednu zavojnicu da bih produžila antenu. Podesila sam radio-stanicu za rad. Nalazila sam se na rubu šume, radila sa potpuno različitom antenom te nisam bila sigurna da ću uspeti. Moje brige su bile suvišne, vrlo brzo sam uspostavila vezu, što me je obradovalo, jer sad ipak imam jednu novu lokaciju, koju verujem, Nemci još nisu otkrili.

Godilo mi je i to što sam gazdarici Mari mogla reći zbog čega se tu nalazim. Tako je znala u kakvoj se opasnosti nalazimo i ona je za vreme mog rada osmatrala okolinu. Dogovorile smo se da će u slučaju opasnosti odvrnuti osigurač, koji se nalazio u kući. Tako bi mi prekinula predaju i istovremeno me upozorila na opasnost.

Tog dana radila sam sa prekidima pre i posle podne. Pre nego sam otišla oslobodila sam dve letve radi prolaza kroz ogradu, tako da prilikom dolaženja nisam morala preko dvorišta. Mari sam javila da ću sledeće nedelje navratiti rano ujutro i podsetila je na dogovorene mere opreza.

Posle tako obavljenih poslova zadovoljna sam se vraćala u stan. Zbog novog mesta sa kojeg sam radila bila sam malo sigurnija, ali sam ipak pravila manje prekide u radu. Čak sam uspela promeniti talasnu dužinu.

Skoro bezbrižno sam šetala razmišljajući šta sve treba uraditi narednih dana. Još nisu pronašli novi stan za mene. Promena stana je najneophodnija. Možda iz novog stana neću moći uspostaviti vezu sa sobnom antenom, ali nije nemoguće.

Iznenada, na sporednom putu u šumi, svega nekoliko metara udaljen od drumu, primetila sam vojnički automobil, dosta velik i potpuno zatvoren. Samo se na prednjem delu mogao primetiti mali prozorčić.

»Šta bi on mogao raditi ovde?« obuzele su me mračne slutnje. To može biti i u vezi sa radom moje radio-stanice. Volela bih da ga bolje pogledam, da nekako zaključim njegovu svrhu, ali nosila sam radio-stanicu i morala sam žuriti da je sakrijem. Automobil je prekinuo moju kratkotrajnu bezbrižnost i stvorio nove sumnje. Ako je auto stigao tamo u vezi sa emisijama moje radio-stanice, koja je danas prvi put emitirala sa tog mesta, onda će me svuda, gde god mi pronašli novi stan, pronaći isto tako brzo. Znači obruč se steže, teško da mogu izbeći hapšenje.

Odjednom sam osetila veliki umor. Ovo traje suviše dugo. Počelo je kad su me pozvali u Glavni štab, pre sedam meseci. To je dugo vreme u toku rata. Teškoće su postepeno bile veće. Trošila sam sve više snage. Čim bih savladala neku prepreku i malo se obradovala, pojavila bi se nova još veća. Nije bilo predaha, radila sam kao navijena mašina.

Nekoliko dana nisam izlazila iz stana. Redovno primam depeše na slepo. Jednog jutra, drugarica koja održava vezu sa mnom, donosi depešu o namernom napadu neprijatelja na partizane. To je veoma važno, neophodno je obavestiti GŠ. Odakle raditi? Ispod Rožnika je dogovoreno tek za sutra, a to bi moglo biti kasno. Odlučila sam da pošaljem još u toku dana.

Brzo sam šifrirala kratku depešu, koju sam oko podne već poslala. Za predaju tada nisam utrošila više od deset minuta. Najviše me obradovalo što sam vezu uspostavila sa sobnom antenom, što mi je stvorilo nove mogućnosti za rad.

Bilo mi je to i čudno jer sam se ranije jako mnogo mučila sa antenama, dok sada gde god i kako god je postavim, uvek uspeva. Da li su bile u pitanju samo smetnje ili i nespretni radio-telegrafista, koji nije umeo da me pronađe?

Opet se pojavio zračak nade da ću možda sada lakše menjati mesto boravka i izmicati poterama. Možda će mi ipak uspeti održavati ovu vezu do kraja rata?

Pretresala sam sve poznanike za koje sam znala da su nekada pomagali u ilegalnom radu, možda bih se mogla negde smestiti. Još koliko sutra, pokušati ću kod nekih.

Bilo je vlažno oktobarsko jutro. Kroz jutarnji sumrak i izmaglicu provukla sam se kroz ogradu i ušla u šupu. Sve sam spremila šta je bilo potrebno za radio-vezu. Još sam imala vremena, pa sam nastavila sa šifriranjem nekih depeša. Bilo mi je hladno, nastupila je jesen i morat ću se bolje obući.

Zadnjih meseci sam vrlo malo spavala. U perionici i u podrumu bilo mi je i hladno, tako da sam se prehladila a već sam bila iscrpljena. Više od svega iscrpljivala me psihička napregnutost.

Brzo sam predala dve depeše, više nisam smela. Dogovorila sam se da nastavljamo posle dva časa. Ustala sam da malo protegnem noge. Volela bih svratiti u kuću do Mare. Tamo bih se mogla malo ogrejati, prijala bi mi i šolja toplog čaja.

Umotavala sam se u tanki mantil i grejala se samo u mislima. Setila sam se pisma kojeg mi je, posle dugo vremena, poslao Dušan. Mnogo sam se obradovala. Koliki put je prevalilo pismo dok je stiglo sa otoka Visa, gde se Dušan nalazio u Vrhovnom štabu. Prošlo je preko mora zatim kroz Bosnu, Hrvatsku i Sloveniju dok me nije pronašlo u okupiranoj Ljubljani. Ovaj listić prošao je preko slobodnih morskih talasa, kroz dalmatinske vinograde, bosanske šume, hrvatski kras i dolenske gorice. Volela bih ga sačuvati, ali nisam smela. Moram ga uništiti, moj život je sada u stalnoj opasnosti. Ne bih volela da živa padnem u ruke neprijatelju. Više puta sam molila da mi daju neko oružje. Baš večeras je bilo dogovoreno da mi kurir donese pištolj. Činilo mi se da ću se, kad ga budem imala, osećati sigurnije.

Brzo je prošla ova godina. Donela mi je mnoge promene. Najpre odlazak u partizane, upravo pre godinu dana. Zatim neprijateljska ofanziva, pa dosta prijetan rad u radio-radionici, zatim povratak u Ljubljanu i u vezi s tim pešačenje od više stotina kilometara. Pa svi ovi napori oko uspostavljanja veze, da bih na kraju ipak bila otkrivena. Znači da su Peter i Dušan bili u pravu, kad su tvrdili da na tim talasima ne mogu ostati neotkrivena. Ja sam se, ustvari, samo zavaravala mišlju da Nemci sada imaju drugih briga, od traganja za pojedinim stanicama.

Promenila sam kristal za sledeću vezu, i podesila stanicu. Nisam radila ni deset minuta, kad su se iznenada otvorila vrata, na kojima sam ugledala uplašeno Marino lice i njen vrisak:

»Policija!«

Sve je bilo kasno. Upali su u šupu sa uperenim puškama, gurali se na malom prostoru i vikali gde su ostali saradnici? Čutala sam prestravljena, posmatrala sam kako grabe depeše, ogledaju radio-stanicu i zadovoljno trljaju ruke. Čeprkali su svuda po šupi, lomili daske, prekopavali patos, nisu mogli verovati da sam sama.

Jedan gestapovac je strpao radio-stanicu u tašnu i pakosno primetio:

»Ovo je stvarno zgodna spravica.«

Izgurali su me kroz vrata i zajedno sa Marom povelili prema automobilu. Kad sam prolazila kroz baštu, kroz oblake je provirilo sunce i obasjalo vrhove smreka.

»Nikad više nećeš videti sunca!« tužno me je prostrelila misao. Bio je to samo trenutak slabosti. Do automobila bilo je još nekih pedesetak metara, počela sam razmišljati šta bi se moglo učiniti. Zgrozila sam se pri pomisli da sam se baš za večeras dogovorila sa Vlastom da se ovde sastanemo. Šta će biti ako ona padne u zasedu? Bila sam sigurna da će Gestapo ostaviti svoje ljude da motre na šupu.

Mislila sam ako pokušam da pobegnem morat će pucati za mnom, tako će pucnjava upozoriti ljude iz okolnih kuća, tako bi se i po gradu moglo brzo saznati šta se desilo. Možda bi na taj način mogla spasiti Vlastu.

U tome smo stigli do automobila, gestapovac je otvorio vrata i Mara je ušla. Ja sam brzo skočila u stranu i počela trčati iz sve snage. Nadala sam se da me neće suviše brzo uhvatiti, računala sam ako dovoljno odmaknem pucati će. Stvarno, ubrzo su se začuli pucnjevi.

To je poslednje što sam mogla učiniti, pomislila sam. Osećala sam kako mi nestaje snaga, kako mi klecaju noge, kako su me uhvatile nečije ruke i uvukle me u automobil. Da, to je bio baš onaj automobil koga sam nedavno videla na sporednom putu, nedaleko odavde. Tada je u meni probudio zlu slutnju koja se danas ostvarila.

Pošto sam ipak dočekala slobodu, opisala sam sve ovo u nadi da budući radio-telegrafisti nikad neće morati proći kroz takve nevolje.

Vida Tom-Lasič

FRAGMENTI IZ OKUPIRANOG BEOGRADA

NADMUDRIVANJE NA ŽIVOT I SMRT

Radio-tehničar Vjekoslav Kovač opravio je radio-stanicu, shvativši da to čini za narodnooslobodilački pokret. Tako su Nevenka Polajner i Feda Dobrović nastavili sa emitovanjem pozivnih signala i uhvatili kontakt sa Centrom veze Ozne. Držeći se jednog od najvažnijih uputstava dobijenih od Slobodana Penezića - Krcuna, pred polazak sa oslobođene teritorije kod Prokuplja, obaveštajci su često menjali mesto emitovanja. Međutim, osim Jakšićeve 3 (stana Jezdićevih) i Kapetan-Mišine ulice (stana Dobrovićevog), obaveštajci još uvek nisu raspolagali drugim sigurnim mestima za tajne emisije.

Već tada se događalo da se pojedini krajevi grada isključuju iz električne mreže, pa su tako obaveštajci ostajali bez pogonske energije za »tenzor« - stanicu, koja je radila jedino na naponu od 220 ili 110 V. Zbog toga je trebalo, u slučaju da jedan kraj ostane bez struje, preći u drugi koji nije isključen. Kako su i Jakšićeva i Kapetan-Mišina u istom kraju grada, trebalo je hitno naći novi stan. Treći. I to, ne bilo kakav stan i bilo u kom kraju Beograda.

Jedan od saradnika obaveštajca Dobrovića, pripremio je predloge za nove »baze« tajne radio-stanice. Odabrana je Birčaninova broj 20, kuća porodice Bošković. U njoj je stanovala samo jedna osoba-Ruža Pribićević. Bila je to prizemna lepa zgrada sa dvorišnim ulazom i stanom od nekoliko soba. Preko puta u Birčaninovoj 5-b, nalazila se predratna vojna zgrada, koju su tada zaposeli pripadnici neke nemačke vojne komande.

Stanarka Ruža Pribićević, iako je tada već napunila pedeset i petu godinu, bila je dobro držeća, okretna, skromna udovica pukovnika Milana Pribićevića, bivšeg opozicionog narodnog poslanika u Kraljevini Jugoslaviji. Govorila je odlično nemački, u mladosti je bila školovana u Svajcarskoj. Ono što je bio neophodan uslov, to je da je bila provereni antifašista i rodoljub. S uspehom je i do tada skrivala ilegalce.

*

- Kod Ruže Pribićević došli smo u prvi sumrak - seća se Nevenka Polajner svog prvog susreta sa novom »stanodavkom«. Predstavljena sam kao supruga jednog od ilegalaca. Odnosno, bili smo tobožnji bračni par. »Domaćica Ruža« bila je veoma predusretljiva, naročito prema meni kao mladoj ženi. Trudila se da mi u svemu ugodu. I pored toga, primetila sam da me nekako ispitivački, ispod oka, pogleda. Kao da me sažaljeva. Ili se to meni samo čini. Inače to je bila veoma razborita i otvorena žena. Evo dokle je išla ta njena razboritost.

Isto večer, iskoristivši trenutak dok su ilegalci bili u drugoj sobi, nešto tišim glasom, »u poverenju«, kao žena ženu, upitala je Ruža Pribićević svoju gošću - ilegalku:

- Pobogu, mlada ženo, šta ti bi da se udaš za čoveka toliko starijeg od sebe?

Radistikinja Ozne najmanje je očekivala ovakvo intimno pitanje, pa u prvi tren nije znala šta da odgovori. Zbog konspiracije nije smela da kaže Pribićevići da ona uopšte nije udata već da u tajnosti obavlja svoju ilegalnu misiju, pa je to razlog što je kao udata žena njoj predstavljena. Ali morala je da pokuša da se nekako izvuce. I odgovorila joj je:

- Pa, vidite, svideo mi se, iako je stariji...

- Zar niste mogli naći nekog mlađeg?

- Kad mi se baš on svideo ... Godine nisu važne!

Kasnije je Ruža Pribićević svojim iskusnim okom primetila da ilegalci koji dolaze kod nje ne samo da nisu bračni par, nego i da rade sa radio-stanicom. Sta

više, stražarila je iza spuštenih roletni za vreme emisije, osmatrala Birčaninovu ulicu držeći na oku i zaključanu ulaznu gvozdenu kapiju.

Posle oslobođenja Ruža Pribićević iz Birčaninove ulice, bila je jedna od funkcionera u organizaciji Antifašističkog fronta žena Beograda i Srbije. Umrla je 1968. godine.

*
* *
*

Baš prilikom jednog emitovanja iz stana Ruže Pribićević, septembra 1944. godine, nemačka radio-goniometarska služba »napipala« je tajni Oznin odašiljač. Prislusna služba u okviru koje je radilo i specijalno-goniometarsko »hvatačko« odeljenje za lov na neprijateljske radio-stanice, bilo je centralizovano u nemačkoj oružanoj sili. U Vrhovnoj komandi Vermahta, to odeljenje bilo je pod opštom komandom generala Felgibela. Pri svim višim štabovima, nalazili su se ogranci odeljenja. U njihovom sastavu: stalne ili pokretne radio-goniometarske stanice. Neke su se mogle nositi na leđima, razmeštati po krovovima zgrada, a druge su bile ugrađene na specijalnim zatvorenim kamionima. Često kamufliranim kao vozilima Crvenog krsta, tako da se spolja nije moglo posumnjati da se unutra nalazi komplikovana prislusna aparatura koju poslužuju trojica specijalista. Jedini spoljni znak bila je antena na krovu, koja se okretala, a mogla se uvek uvući, pa je maskiranje bilo potpuno.

Pri Vrhovnom zapovedništvu jugoistoka, pod koje je potpadala i okupirana Srbija sa Beogradom, načelnik tog prislusnog odeljenja bio je potpukovnik Andre. »Komandujući general«, odnosno opunomoćeni zapovednik Srbije imao je takođe svoj ogranak prislusne službe pod komandom kapetana Markvarta. Postojao je isti takav odeljak i pri vazduhoplovstvu - hitlerovskoj Luftvafe: Avio-kontrolna četa kapetana Vajbaka.

Ali najvažniji prislusni organ u Beogradu, koji je »pokrivao« sam grad, bio je jedan vod odseka »Na-4« pod komandom potporučnika, a septembra 1944. već poručnika dr Volnija. O njemu je već bilo reči. Pedantan i sposoban nemački oficir. U Beogradu je sarađivao i sa zapovednikom policije i službe bezbednosti dr Emanuelom Šeferom. Ovaj SS-potpukovnik, ujesen 1944. posle ukidanja Abvera-nemačke vojnoobaveštajne službe, postao je SS-pukovnik i naročito je insistirao na praćenju tajnih radio-stanica kako bi on mogao da »ščepa« radiste, preokrene ih da rade za njega i tako pohvata celu mrežu neprijatelja«.

Već iz ovih podataka o prislusnom aparatu hitlerovskog Vermahta može se steći približna slika ko su bili protivnici naših obaveštajaca u okupiranom gradu. I u kakvoj su se kritičnoj situaciji našli, svega mesec dana pre oslobođenja Beograda, radio-obaveštajci Ozne. Jer, i do tada im je poručnik dr Volni sa svojim radio-goniometarskim kamionima već uveliko bio na tragu. U Gestapou su se svakodnevno interesovali za rezultate tih traganja.

*
* *

Specijalni kamion sa antenom na krovu, polako se spuštao Miloševom ulicom, od »Londona«. U slušalicama dežurnog podoficira i njegovog šefa, poručnika dr Volnija signali tajne radio-stanice postajali su sve jači i oštrij. Kamion prolazi raskrsnicu sa Nemanjinom ulicom i nastavlja ka Mostaru. Čim je prošao poprečnu Birčaninovu ulicu, signali počinju da slabe. Poručnik Volni naređuje da se kamion okrene i vrati natrag. Stigao je ponovo do Birčaninove. I, stao. Da li treba poći naviše, ka »Slaviji«, ili dole? Minut-dva do odluke, a u ušima prisluskivača nastaje pravi kaos, zbrka. Umesto jedne, pojavljuje se još jedna, veoma jaka radio-stanica. Signali se isprepleću, mrse u nerazgovetno zvučno klupko. Šta se to zbilo?

Od Birčaninove, na manje od stotinu metara nalazi se Ulica Miloša Pocerca. U toj ulici je sedište dr Emanuela Šefera, zapovednika policije i SS u Beogradu.

U neupadljivoj zgradi, koja se proteže ka dvorištu nalaze se dve jake radio-stanice Gestapoa koje rade sa svojim centralama u Beču i Berlinu i sa filijalama, rasutim po agenturnim punktovima na Balkanu. One zamračuju slabe otkuče koji dolaze od male »tenzor« Radio-stanice Ozne. Zato prislušna služba poručnika dr Volnija, smeštena u ovom jednom kamionu, postaje nemoćna. Obaveštajci Ozne su posle rata izjavili da nisu slučajno izabrali stan Ruže Pribićević u blizini dveju velikih nemačkih radio-antena u Ulici Miloša Pocerca.

Međutim, pravo nadmudrivanje nastalo je kad su radio-obaveštajci Ozne slali emisije iz drugih stanova. Tada je otpočinjala trka. Po zvuku, načinu rada otkučaju radiste, prislušivači su znali da se radi o jednoj istoj »lisici«, kako se u tom žargonu naziva tajna radio-stanica. Nadmudrivanje je bilo na život i smrt. »Lov na lisicu« nije bio jednostavan ni lak, ali ni izmicanje »lisice« nije bilo manje bezbedno. Postojale su i druge opasnosti...

NEOČEKIVANI SARADNICI

U kuću Feđe Dobrovića na Gundulićevom vencu broj 36, davno pre rata uselio se u jedan skroman stančić Nikolaj Andrasov, Rus, električar, zaposlen već više godina u Beogradskom narodnom pozorištu. U Jugoslaviju je došao sa ostalim emigrantima posle oktobarske revolucije. Dolutao je sam, bez rodbine, kao mornarički podoficir-električar na jednom velikom ratnom brodu carske flote, koji je među poslednjima isplovio iz Odese. Pre rata, nije se nikako mešao sa beloemigrantskom kolonijom, za vreme okupacije pogotovo. Radio je godinama predano u pozorištu, održavao elektro-instalacije. A kad je Hitler napao SSSR, u jeku napredovanja prema Moskvi 1941, Andrasov je rekao kasnijem obaveštajcu Ozne, svom kućevlasniku Dobroviću, da će »Firer na Moskvi - matuški zube polomiti«.

Tom i takvom »belom Nikolaju«, kako su ga zvali neki susedi, obratio se obaveštajac Ozne za pomoć. Zna da on kao električar nema pojma o radio-aparatu, ali zna li Nikolaj nekog ko to zna, ko ume da popravi radio-aparat? Kakav radio-aparat? Pa, veliki »telefunken«, dosta komplikovan. Ali, neka to bude radio-tehničar koji ume čutati, jer okupatori su zaplenili sve radio-aparate, naročito one veće na kojima se mogu slušati i »neprijateljske stanice«. Slušanje tih stanica, dakle osim nemačkih, najstrože je bilo zabranjeno.

Nikolaj Andrasov uputio je svog stanodavca na nekog Vjekoslava Kovača. Poći će zajedno. Jer, taj je odličan radio-mehaničar, ali se, isto tako, boji i svoje senke. Uostalom, takva su, ratna vremena pod okupacijom. Idući, uzput, Nikolaj ja pričao Dobroviću, da on godinama poznaje toga radio-majstora koji može od sijalice, igle i žica da sastavi radio-aparat. Zato su ga i zvali Radio-Kovač.

* * *

Vjekoslav Kovač imao je svoju radio-tehničarsku radnju pre rata u Knez-Mihajlovoj ulici broj 20. Ovaj tridesetogodišnji Vukovarčanin, izvanredan stručnjak, doselio se u glavni grad Jugoslavije kao mladić. Brzo se snašao. Bio je i vredan, poslovan. Uspevao je da se »održi na nogama« i za vreme rata.

Međutim, radnja je od 1942. bila zatvorena. Potražili su ga u stanu u Kondinoj ulici broj sedam, gde je Nikolaj katkad odlazio. Čim su ga našli, čim je Nikolaj Andrasov kazao Kovaču daje »gospodin Dobrović« njegov odličan prijatelj već godinama i da se može pouzdati u njega, ostavio je obaveštajca Ozne sa radio-tehničarem. U stvari, ni Nikolaj ni Kovač - nisu ni sanjali ko bi mogao biti Feđa Dobrović.

- Pokvario mi se radio-aparat, počeo je ispitivački obaveštajac Ozne. Da li hoćete da mi ga hitno popravite?

- Hoću - spremno je odgovorio Vjekoslav Kovač. Donesite da vidim u čemu je kvar.

- Ne mogu - počeo je da se snebiva posetilac. - Zna, radio nije prijavljen, nemam nemačko odobrenje da ga držim ...

- Dobro, ako hoćete, možemo odmah poći kod vas.

Smesta su zajedno otišli na Gundulićev venac 36, gde se nalazila tajna radio-stanica Ozne za Srbiju. Kad su ušli u sobu, na stolu se nalazio jedan trocevni radio-aparat »Orion«. Kovač ga je, bez pitanja, uključio. Verovatno, mislio je, da je taj radio u kvaru. Za to vreme obaveštajac Ozne otišao je u predsoblje i zaključao ulazna vrata. Kad se vratio, Kovač ga je trenutak docnije presekao.

- Gospodine, ovaj »Orion« je ispravan! Niste me, valjda zbog toga dovodili ovamo?

- Ne, nisam - odgovorio je Dobrović otresito i odlučno.

- Nego?

- Nego, zbog ovoga.

Radio-tehničar Vjekoslav Kovač stajao je zbunjen, dok je obaveštajac Ozne iz akt-tašne vadio jedan po jedan, ukupno tri dela male radio-stanice.

- Ovo je tajna radio-stanica - rekao je Dobrović.

- I vi, majstore, možete da je i ne popravite. Ali, jednog dana i to uskoro, ako je ne osposobite, odgovaraćete zato što niste hteli dajte popravite ... A pred kim ću to odgovarati? - hladnokrvno je upitao Vjekoslav Kovač obaveštajca Ozne. Da, gospodine, pred kim?

Obaveštajac je hteo na prepad odmah da reši pitanje popravke radio-stanice, a Vjekoslav Kovač, kao što će reći posle oslobođenja, bojao se četničke provokacije. Nekoliko puta do tada izbegao je da radi za »pokret« Draže Mihajlovića. Znao je i za neuspelu mobilizaciju koju su četnici pokušali, kao i u Srbiji, u nekim delovima Beograda 1. septembra, pa je u prvi mah poverovao da i sada nešto traže od njega.

Istovremeno, obaveštajac Ozne odlučio je da i dalje odlučno istupi pred radio-tehničarom.

- Odgovaraćete pred narodnooslobodilačkim pokretom!

Vjekoslav Kovač je začutao. Razgledao je radio-stanicu, ali nije odmah poverovao Dobrovićevim rečima. Pretpostavljao je da to može biti i neka četnička smicalica. Provokacija. Lažno će se predstaviti kao predstavnici NOR-a i zatražiti njegovu saradnju. Ako je prihvati uhapsiće ga i ko zna šta će biti, jer je ranije uvek nekako uspevao da ih odbije. Dakle, radio-tehničar je otvorio svoje koferče sa alatom, izvukao iz njega instrumente i rasklopio jedan od tri dela »tenzor« - radio-stanice.

- Zna, meni je svejedno čija je stvarno ova radio-stanica ... Popraviću je, jer ne želim ni pred kim da odgovaram ...

Još uvek radio-mehaničar nije bio siguran u to da je pokvarena radio-emisiona stanica zaista u rukama pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, ali je i dalje popravljao. Ispod oka je odmeravao obaveštajca Ozne, koji je bio kao na iglama. Zakazao je radistkinji Nevenki da dođe kroz pola časa, a ne bi želeo da je Vjekoslav Kovač vidi. Trebalo se po svaku cenu pridržavati konspiracije.

IZNENAĐENI TEHNIČAR

Obaveštajac Ozne se nervozno šetkao po sobi. Vjekoslav Kovač, radio-tehničar, udubio se u rad. Vreme je prolazilo. Majstor je svaki čas uključivao te jedan, te drugi deo tajne radio-stanice. Posle pola časa, uključio je sva tri dela »tenzor« - stanice u električnu mrežu. Nešto kasnije:

- Mislím da je kvar otklonjen, gospodine. Možete da je isprobate, izvolite ...

Međutim, obaveštajac Ozne nije bio istovremeno i radist. Pojma nije imao kako se rukuje radio-stanicom. Umesto da nešto učini, pogledao je na ručni časovnik.

- Sačekaćemo koji minut.
- Zašto - trgao se radio-mehaničar. Zašto, gospodine, ja sam svoj posao pošteno završio.
- Čekam radio-telegrafistu da isprobamo radio-stanicu ... Sačekajte, pobo-

gu, čoveče da vidimo da li emituje i »hvata«.

Do pre pola sata Dobrović nije želeo da radio-tehničar Vjekoslav Kovač vidi radistkinju Nevenku, a sada je na to bio primoran. Valjalo je isprobati radio-stanicu, jer se inače morala ponoviti cela ta procedura sa Vjekoslavom Kovačem, u koga obaveštajac Ozne baš nije bio siguran.

A kad se u tačno zakazano vreme, na vratima pojavila Nevenka Jeličić, Vjekoslav Kovač kao da nije poverovao svojim očima. Znači, nije to nekakav brkati podoficir, radio-telegrafista bivši aktivni narednik bivše vojske ili mornarice. Nego mlada lepuškasta devojka. Sasvim mlada, rekao bi čovek - devojčica.

Kasnije, kad se budu sprijateljili, Vjekoslav Kovač priznaće obaveštajcu Ozne daje onog trenutka kada je radio-telegrafistkinja začas postavila i uključila radio-stanicu »tenzor«, poverovao da ova tajna emisiona stanica zaista pripada narodnooslobodilačkom pokretu. Jer, kazao je Kovač, »četnici nisu imali devojke u svojim redovima, čak ni kao radio-telegrafistkinje«.

PAKET U KREKETU NEMACKOG OFICIRA

Izbegavajući raciju, Nevenka Polajner i Feđa Dobrović utrčali su u kuću u Karađorđevoj 69 u kojoj stanuje Dobrovićeva rođaka Zora Nemček. Iznenadena domaćica začudila se ovoj poseti, pogotovu što je Dobrović rekao da još imaju vremena da pre policijskog časa stignu kući i da ne nameravaju da noće kod nje.

- Pa što ste onda uopšte svraćali?
- Zbog ove tašne, podigao je obaveštajac Ozne u vis akt-tašnu sa radio-stanicom.

- A zašto zbog nje, šta je u njoj - pitala je »tетка Zora«.
- To ne mogu da vam kažem - odgovorio je Dobrović. Ali sakrijte je negde do sutra, molim vas ...

Zora Nemček je zgrabila tašnu iz ruku svog gosta i pozvala Dobrovića i Nevenku da pođu za njom. U susednoj sobi, koja je rekvirirana »za nemačku vojsku« stanovao je »hauptman her Jozef«, kapetan nemačke oružane sile, inače u civilu rezervni oficir i protestantski sveštenik, negde od Hamburga. Na stolici su zatekli »rajthozne«, u uglu izglancane čizme, na čiviluku letnja šapka i oficirska bluza.

- Evo, ovde spava her hauptman, rekla je ironično tetka Zora, pokazujući na kauč. Začas je podigla ležaj. Stavila akt-tašnu sa radio-stanicom Ozne među čebad, ispod kauča na kome će spavati kapetan hitlerovske oružane sile i tako »čuvati« prve noći u Beogradu radio-stanicu obaveštajaca Ozne.

Obaveštajci su posle toga, mada dvaput uz put legitimisani i pretresani, stigli u Jakšićevu i prenoćili. Sutradan ujutro, Feđa Dobrović je biciklom preuzeo akt-tašnu sa radio-stanicom od Zore Nemček. Nemačkog kapetana sreo je na vratima kad je izlazio iz stana.

*
* * *

- Fedina porodica me je srdačno primila - navodimo sećanje Nevenke Polajner od pre trideset i tri godine. U njihovom krugu, i uopšte, morala sam da se polako privikavam na svoje novo ime. Zvali su me Jelena. Bilo je to moje pozajmljeno ime sa lažne legitimacije.

Već prve večeri u Jakšićevu tri došao je Feđin drug, ilegalac koji je imao brkove i nosio naočare, verovatno nastojeći da izmeni svoj lik. Očigledno reč je o čoveku koji je znao za njihov dolazak sa oslobođene teritorije sa radio-stanicom. Tada je bilo reći da će njih troje sačinjavati samostalnu obaveštajnu grupu. U toku razgovora o budućoj aktivnosti, odjednom je zazvonilo zvono na ulazu. Ostali ukućani već su bili pogođeni. Obaveštajci su se zgranuli. Ko bi to mogao biti, osim policije ili Nemaca? Policijski čas je već prošao. Feđa Dobrović je pošao da otvori vrata, nije imao kud.

- Mi smo bili u drugoj sobi. Čuli smo na vratima nemački jezik. Kroz vrata, ukoso, moglo se videti da je akt-tašna sa knjigom šifara i radio-stanicom ostala na stolu. Rasprava na nemačkom jeziku je potrajala. Feđa Dobrović je povišavao ton:

- Nein ... Nein ... Nein! (Ne ... Ne ... Ne ...)

Šta se dogodilo?

U neposrednoj blizini Jezdićevih, gde su se tada obaveštajci Ozne nalazili, u zgradi Akademije nauka, bio je smešten »Soldaten-hajm«, neka vrsta »doma za vojsku«, za smeštaj i prenoćište prolaznih vojnih lica, koja se zadržavaju u Beogradu samo noć-dve. Izgleda da je jedan nemački vojnik ili podoficir dolučao, u potrazi za prenoćištem i, sasvim slučajno, nabasao na stan Jezdićevih na prvom spratu. Hteo je da prenoći. Ali Dobrović ga je energično odbio, rekavši da je to strogo zabranjeno, a on neće nikakvih neprijatnosti sa nemačkom komandom.

Posle toga, obaveštajci su se već sutradan, sa ove »vetrometine« preselili u Kapetan-Mišinu ulicu, u stan Feđe Dobrovića. Odatle je emitovana i prva radio-depeša iz okupiranog Beograda Ozni za Srbiju.

*
*fc *

Prvo emitovanje tajnom radio-stanicom iz okupiranog Beograda, radistkinja Ozne Nevenka Jeličić, danas Polajner, obavila je, sudeći prema verodostojnim podacima, između 8. i 13. septembra 1944. godine Najverovatnije na dan 9. septembra. S obzirom na izvesne vremenske razlike, nije isključeno daje taj prvi šifrovani izveštaj otposlao i dan-dva docnije.

- Pozivala sam Centar utvrđenim znacima - navodimo sećanje Nevenke Polajner, na taj njen prvi kontakt sa Centrom veze Ozne za Srbiju.

Tek posle nekoliko poziva, ponovljenih uzastopce u ugovoreno vreme, a to je bilo uveče oko jedanaest časova, dobijen je odgovor. Odmah se primetilo da sa vezom, odnosno radio-stanicom nešto nije u najboljem redu.

- Tad još nisam znala o čemu se radi... U toj prvoj emisiji koja je bila kratka objavljeno je šifrovanim izveštajem da smo se probili i da smo dobro stigli na određeno mesto, a to je značilo u Beograd ...

Tako je otpočela da funkcioniše tajna radio-veza između obaveštajnog para Ozne iz okupiranog Beograda sa oslobođenom teritorijom. Odnosno, sa Odeljenjem za zaštitu naroda pri Glavnom štabu Srbije. Međutim, treba naglasiti, da su se i Centar veze i Ozna tih dana kretali bliže glavnom gradu Jugoslavije. I da je jedna radio-stanica u Ozni dežurala, radeći u pokretu, na konjskim ili volujskim kolima. Bilo je to isto kao i sa radio-stanicama većih štabova, krupnijih vojnih jedinica. Bio je rat, a sve veze trebalo je slušati. Ako se dogodilo da se u vreme slušanja »centralna« stanica nađe u pokretu, ona je morala dežurati. Tako je bilo i sa Centrom veze Ozne.

Nije bilo jako održavati vezu iz okupiranog Beograda sa oslobođenom teritorijom. Čak, ni radiom. Evo zašto.

*
* *

Kad je trebalo emitovati po drugi put iz još neoslobođenog jugoslovenskog glavnog grada, nikako da se uspostavi radio-veza sa Oznom za Srbiju. Pozivni znaci su otkucavani, ali prijem više nije bio moguć. U slušalicama tajne radio-stanice nešto je zujalo, sa stalnim prekidima, primanje uopšte više nije bilo čisto.

- Moja radio-stanica - navodimo reči Nevenke Polajner-više nije ispravno radila. Bila je to nesumnjivo posledica onog prevrtanja čeza na putu od Prokuplja za Aleksinac, kada je tašna zajedno sa radio-stanicom ispala iz kola...

Između tajne radio-stanice iz Beograda i centralne u Ozni za Srbiju, tako reći već na početku dolazi do prekida veze. Tek što su uspeli da se jave da se nalaze u okupiranom Beogradu, dalji radio-saobraćaj bio je usled kvara onemogućen. Šta sad? Nije li time ceo obaveštajni poduhvat doveden u pitanje. I to posle tako opasnog putovanja, napora i truda. Informacije su počele priticati iz raznih izvora, ali nije bilo mogućnosti da budu pravovremeno otpremljene, a to znači na najbrži mogući način, preko etera.

Dok je obaveštajni par Ozne muku mučio tražeći puta i načina da reši svoj problem, uzalud su u Centru veze Ozne očekivali njihove redovne dnevne informacije o neprijatelju u Beogradu. Načelnik Slobodan Penezić Krcun bio je zabrinut. I »drug Laza« - Svetolik Lazarević, u Ozni za Prokuplje, takođe. Drugi niko, praktično i nije znao gde se Malecna - Nevenka, sa »džepnom« radio-stanicom, tada nalazi. Neki su naslućivali. Znali su da je upućena na zadatak. Ali, kuda, gde je, to nikome nije bilo poznato. Takav je bio princip - konspirativnosti.

Nevenka Polajner je bila osposobljena za radio-telegrafistu i šifranta, ali jedva da je nešto znala o radio-tehnici. Nemoćno je sedela pokraj svoje »učutale« radio-stanice.

Drugi obaveštajac, Dobrović, pokušao je da hitno nađe rešenje za novonastalu situaciju. Tragao je za radio-tehničarem. Takvi su odmah po okupaciji bili registrovani, klasifikovani i »pozvani na rad u Nemačku«. Većina ih je prisilno oterana. Usred noći, uhapšeni i prinudno poslani u »Simens«, »Telefunken« ili koju drugu veliku fabriku u tadašnjem hitlerovskom Trećem rajhu. Oni radio-mehaničari koji su preostali u okupiranom Beogradu, bili su tokom ratnih godina, jedan po jedan, milom ili silom, angažovani za »četnički pokret« Draže Mihajlovića. Agenti takozvane Jugoslovenske vojske u otadžbini (kako se zvanično nazivaju četnici) pokupili su u Beogradu i poslali »u šumu« desetak radio-tehničara i radio-telegrafista za potrebe svojih »korpusa«. Zbog svega toga u okupiranom Beogradu bilo je veoma teško pronaći bar jednog majstora, dobrog radio-tehničara. S druge strane, bilo je rizično obratiti se bilo kome od nepoznatih. Ono malo preostalih radio-stručnjaka u to vreme (oko desetog septembra 1944) u Beogradu, ili su bili kompromitovani, ili su se zavukli »u mišju rupu«. Ali izlaz se morao naći i to što pre.

U ULOZI ŠVERCERA DUVANA

Pošto su prenoćili u Jagodini (danas Svetozarevo) kod Dobrovićevih prijatelja, bračnog para Magdović, Nevenka Polajner i Feđa Dobrović krenuli su dalje ka Beogradu. Ali, ispostavilo se da voz iz Jagodine odlazi tek oko podne. Muvali su se levo-desno i, najzad, svratili u jednu kafanu. Gladni i žedni, da nešto prezalogaje. Kafana je bila puna uniformisanih lica. Ustuknuli su, alinisu imaliviše kud. Tako reći svi pogledi »vojske« bili su upereni na mladu devojkui njenog pratioca. Vratiti se natrag, bilo bi sumnjivo.

- Bilo je vreme ručka - nastavlja bivša obaveštajka Ozne. Nemački oficiri nešto su bučno komentarisali, smejali se. Feđa je, gledajući po sali, tražio mesto. Poluglasno mi je kazao da će nam tu biti najsigurnije, u toj kafani.

S obližnjih stolova radoznalo su je posmatrali. Najzad, prazan sto. Na jednu stolicu Nevenka je stavila akt-tašnu sa radio-stanicom. Dobili su i nešto za jelo. Tek što su počeli da ručaju, čuli su nepoznati glas.

- Gospođice, da li je slobodna ova stolica?

Jedan čovek u uniformi nedićevske straže stajao je pored stola. Hteo je samo da uzme stolicu i da, verovatno, ode za jedan od susednih stolova.

- Kako da ne, gos'n narednice samo izvolite! - prihvatio je Feda Dobrović.

Skinuo je akt-tašnu, ali je zadržavao nedićevca da ostane za njihovim stolom, ako nema neko svoje društvo. Akt-tašnu sa »tenzor« stanicom spustio je kraj nogu narednika srpske državne straže. Poveden je razgovor...

*
* *

Obaveštajni par znao je da za izlazak iz Jagodine i ulazak u voz treba preći preko jednog malog mosta peške i - preneti radio-stanicu. Nije znao, kako će to izvesti, a da kombinovana nemačko-nedićevska straža i kontrola na tom mostu, koja pregledala legitimacije i prtljag, ne zaviri u akt-tašnu. Zbog toga su onaj razgovor sa nedićevcem vodili - preko zalogaja.

Posle mršavog obeda, nedićevac se meškoljio. Najzad, upitao je Feđu da li ima, možda, šta da pripale. Feda je odgovorio dajući mu jednu cigaretu, da pri sebi više nema ništa, ali da u akt-tašni ima puno duvana i da namerava da tašnu tu ostavi ili negde baci. Ne zna kako daje prošvercuje u Beograd. Pogotovu, kroz kontrolu na mostu, gde nemački stražar pretresa sve civile. Feđa je brižno naglasio, kako zbog duvana ne bi hteo da bude saslušavan, možda bi ga čak i osumnjičili ko zna za šta. A on želi da što pre stigne kući. Nedićevac se zgranuo: »Baciti duvan, šta vam je čoveče!« Odbijao je guste dimove, pa se, bez ustezanja, ponudio da on prenese tašnu do voza, jer njega kao »uniformisano lice« nemački stražar sigurno neće pretresati. Rečeno - učinjeno.

Na malom drvenom mostu, nemačko-nedićevskoj kontroli prišla je neobična trojka: nedićevac, sa akt-tašnom u ruci i par obaveštajaca Ozne, koji ničim nisu odavali ko su i šta su.

- Na mostu mi je srce brže zalupalo - seća se Nevenka Polajner. Međutim, nedićevac je oštro, vojnički pozdravio Nemca, a ovaj mu samo mahnu rukom da prođe. Budući da ništa nismo sobom nosili, za nedićevcem prešli smo most i mi, držeći legitimacije u rukama. Tako je prva prepreka prebrođena.

* *

U vozu nedićevac se pobrinuo i za mesta za sedenje za obaveštajce Ozne. A kad je voz pošao, potapšao je svoje saputnike po ramenu:

- Eh, sad da pripalimo ... Dede, dajte malo duvana iz te vaše tašne ...
- To nikako - poskočio je Feđa Dobrović, pa će poluglasno, strogo-poverljivo. - Zar sad da otvaram tašnu, ovde, pred svima ...
- Pa šta da pušimo do Beograda? - završio je nedićevski podoficir.
- Evo! - izvukao je Dobrović odnekud desetak cigareta i odmah šapatom objasnio nedićevcu da do Beograda nema nikakve deobe duvana. Tamo će ga podeliti, po pola. On to tako uvek radi! U to vreme, naime, pretresi i zaplene bili su redovna pojava i to je nedićevskom podoficiru izgledalo logično. Dakle, ovaj »crnoberzijanac« - švercer, nije naivan. Ali, isplati se: po pola.
- Nedićevac je u vozu stalno pazio hoće li biti pretresa. Obećao nam je - navodimo reči Nevenke Polajner - ako naiđe patrola, nemačka ili policijska, on će uzeti tašnu i reći da je njegova ... Dakle, akt-tašna sa radio-stanicom bila je na taj način obezbeđena, bar - do Beograda.

Po dolasku u Beograd, trebalo je podeliti duvan koji ne postoji. Dobrović je putovao, kao na iglama. I to duvan, kojeg u tašni uopšte nema. Šta će sad? Kako da se reši ovog podoficira? Morao je da razgovara sa njim. Od ćutanja nikakve koristi. Iz razgovora sa nedićevcem saznao je da podnarednik silazi na Glavnoj stanici. Međutim, zbog toga što se tamo vrši temeljan pretres putnika, Feđa je rešio da siđe na maloj postaji Beograd - Senjak. Tu će lakše proći sa svo-

jim šverc-duvanom. Odmah je predložio nedićevcu, uverivši ga da će duvan bratski podeliti, da se sutradan nađu u Beogradu. Gde? Pa, u njegovom stanu. A on, Feđa stanuje kod svoje sestre, evo neka pogleda njenu ličnu kartu. Nevenka je dala nedićevcu da sa te lične karte prepiše »njenu adresu«, a kao što znamo i ta lična karta i ta adresa bili su falsifikovani. Adresa - izmišljena. Podnarednik je bio zadovoljan, uveren da ima posla sa pravim švercerskim parom. Feđa Dobrović je od konduktera u vagonu čuo da voz ne staje na »Beograd - Senjaku«, nego samo usporava. Zato je obaveštajni par Ozne morao iskakati. Sve se srećno završilo. Mladi, spretni, dočekali su se - na noge.

*

* *

Sa Senjaka preko Mostara trebalo je prevaliti poduži put do Terazija i stići u Jakšićevu ulicu. Tu je, po planu, valjalo konačiti, provesti prvu noć u Beogradu.

Kako se bližio policijski čas, tih prvih septembarskih dana 1944, patrole su bile sve češće, sve strože. Naročito su kvislinzi bili nasrtljivi. Agenti u civilu i žandarmi - nedićevci svakog časa su zaustavljali prolaznike i pretresali.

- Bio je to moj prvi susret sa Beogradom, tada okupiranim - navodimo reči Nevenke Polajner. Radoznalo sam razgledala ulice. Grad je bio zapušten, crn, prozori zastrti. Svuda ruševine, otpaci. Prolaznika malo. Žurili su, bližio se policijski čas. Razmišljala sam kako sam kao gimnazistkinja u Splitu, toliko želela da vidim veli grad na ušću Save. A pod kakvim neobičnim okolnostima mi se za to ukazala prilika ...

Grabili su obaveštajci Ozne sa tajnom radio-stanicom u akt-tašni Sarajevsom ulicom. A kad su izbili blizu železničke stanice, prošli Nemanjinu, Feđa Dobrović umesto da nastavi Balkanskom, naglo zaokrenu natrag, pa jednom sporrednom uličicom izbi u Karađorđevu. Žurio je. Dobacio je Nevenki:

- Racija... To su »kiflaši«! Feldžandarmerija, za mnom!

Nemačka vojna policija blokirala je Balkansku ulicu. I, malo dalje, pred hotelom »Bristol« takođe blokada. Šta sad?

Obaveštajni par Ozne sjurio se u jedan od ulaza u zgradu broj 69 u Karađorđevoj ulici. Odahnuli su u hodniku. Možda se Nevenka zapitala - kud sad, a možda nije. Ali Feđa Dobrović znao je kuda ide. U toj zgradi stanuje jedna njegova rođaka. Žena pukovnika jugoslovenske vojske Vitomira Nemčeka, koji je u nemačkom zarobljeništvu. Popeo se na drugi sprat i zakucao na njena vrata.

Vrata im je otvorila tada pedesetogodišnja Zora Nemček. Upali su, tako reći, pored nje u predsoblje. Više se ni Feđa Dobrović, a ni Nevenka Polajner ne sećaju šta su tada rekli »tетка Zori«. Zora Nemček nam je u ne tako davnom razgovoru rekla da je jedino zapamtila da se čudila otkud uz Feđu, ženjenog čoveka, tako mlada devojka. U prvi mah, to joj nikako nije išlo uglavu.

- Slušajte, tetka Zoro, da ne bismo noćili kod vas, možemo još stići do mojih ... - počeo je Dobrović.

STROGO POVERLJIVI KRCUN

Kad je beogradski ilegalac »antikvar« Feđa Dobrović stigao u Oznu za Srbiju, usmeno je referisao načelniku Slobodanu Peneziću Krcunu o situaciji u okupiranom Beogradu. Penezić je tada zatražio od »antikvara« da sve što je ispričao stavi na hartiju u vidu pismenog izveštaja. Posebno je naglasio da izdvoji poglavlja o svojim izvorima informacija, naročito o onima iz neprijateljskih redova. Trebalo je i da oceni pouzdanost svakog tog izvora na osnovu dotadašnjeg iskustva i to ocenama od jedan do pet, kao u školi.

Dobrović je svoj izveštaj iz okupiranog Beograda pisao gotovo celu noć. Seća se i danas dobro jednog podatka o četnicima. U Beogradu se već tada nalazio kao »stalni delegat« Draže Mihajlovića pri Nedićevoj takozvanoj vladi i, is-

tovremeno, pri hitlerovskom zapovedništvu okupirane Srbije, četnički kapetan Predrag Raković. Bivši komandant Drugog ravnogorskog korpusa unapređen za vreme rata u četničkog majora, vozio se usred bela dana po okupiranom Beogradu nemačkim vojnim automobilom, posećivao majora fon Vredea, adutanta generala Felbera, komandanta »Odbrane Srbije« i redovno slao četnicima »u šumu« kamione municije i oružja iz nemačkih vojnih magacina.

Za vreme večere Krcun je rekao Fedi Dobroviću:

- O tvom zadatku razgovaraćemo sutra, čim se odmoriš.

Na večeri je bilo još nekoliko partizana, očigledno Penezićevih užih saradnika. Tada je pridošlica iz Beograda čuo njihova imena: Laza, Čile, Uča i druga. (Prezimana će saznati tek posle rata, u oslobođenom Beogradu.)

*
* *

U Ozni za Srbiju Dobrović je tih dana video veoma malo. Zapazio je da se u jednoj sobi u susednoj kući saslušavaju neki civili i zaključio je da je to »filtriranje« onih koji su sa okupirane teritorije stigli u partizane. Konspiracija je bila potpuna, tako da gotovo nikog nije video. To je Krcun i hteo.

- Slušaj, Feđa! Što manje se miči iz moje sobe. Ne izlazi bez potrebe ni u dvorište. Što te manje njih ovde zapazi, utoliko ćemo biti sigurniji da ćeš zadatak uspešnije izvršiti...

Krcun je imao pune ruke posla. Tek oko podne, za ručkom, u sobi gde je i spavao, obedovao i radio, saopštio je beogradskom ilegalcu, od tada i obaveštajcu Ozne, zadatak.

- Vraćaš se u Beograd. Vodiš sobom radio-telegrafistkinju sa radio-stanicom. Nastavi da i dalje prikupljaš obaveštenja o neprijatelju. Filtriraj ih sam i najvažnija šalji svakodnevno. Odgovaraš mi glavom za nju i za sebe. Hoću da vas žive i zdrave zateknem u oslobođenoj prestonici!.

Slobodan Penezić nije bio ni ovom prilikom opširan. Jedino se zadržao detaljno na izvorima informacija. Ti »izvori« bili su: jedan nemački oficir, dvojica agenata Specijalne policije, jedan četnički funkcioner i jedan »savetnik« u Nedićevom »ministarskom kabinetu«, da se ostale »sitnije ribe« i ne spominju. Svi su oni, na ovaj ili onaj način, odavali tajne podatke iz neprijateljskog tabora. Sa izuzetkom kapetana - intendanta nemačkog vojnog garnizona u Beogradu, ostali izvori informacija saopštavali su ono što su znali, nesvesni da to čine pred obaveštajcem narodnooslobodilačkog pokreta. Ne protiv smatrali su »antikvara« svojim istomišljenikom, kao što će se to videti.

Četiri osnovna zadatka saopštio je Penezić u vezi sa radom ilegalne, obaveštajne Radio-stanice Ozne za Srbiju u Beogradu.

Prvo, radio-grupa ne sme se povezivati ni sa kim u gradu. Radiće samostalno bez ikakvih kontakata sa partijskom ili omladinskom organizacijom.

Drugo, u pogledu sakupljanja, provere i klasifikacije i analize obaveštenja, ostavljaju mu se potpuno odrešene ruke.

Treće, ne sme se davati uzastopna emisija iz istog stana. Svako sledeće emitovanje, sa drugog mesta.

Četvrto, braniti se oružjem i ne pasti živ neprijatelju u ruke.

- Radistkinja je - saopštio je na kraju Krcun - drugarica, partizanka. Ona će rukovati i šifrom (podigao je kažiprst), ako njoj šta bude, ode i tvoja glava...

*
* *

Krcun je pozvao kurira iz hodnika i naredio mu da pozove odmah i drugaricu Nevenku.

Ušla je partizanka, u novoj engleskoj uniformi. Beogradski ilegalac je zapaljeno ustao. I danas priča, učinilo mu se da nikad u životu tako lepu devojkicu

nije video. A kad je došao sebi, nije se baš obradovao što je ova partizanka Nevenka takva. Svako će u nju pogledati, svako će je - zapamtiti. Trgle su ga Krcunove reći.

- Nevenka, ovo je drug Feđa iz Beograda ... To je dovoljno za početak. Vas dvoje zajedno odlazite na zadatak. Sedite i opširno porazgovarajte. Sve što vam ne bude jasno, pitajte. Ali, pre polaska. Da posle ne bi bilo kasno.

Pre nego što je izašao, Penezić je upitao sedamnaestogodišnju partizanku, da li je njena fotografija gotova i da li je Slobodan »već završio posao«. Videćemo kasnije, reč je o lažnoj legitimaciji i objavi za putovanje koje će imati partizanska obaveštajka.

Razgovor Nevenka - Feđa u početku, tekao je nategnuto i sporo. Nevenka nije imala nikakvih primedbi. Ovakva, u uniformi, potvrđivala bi sve što je slušala. Disciplinovano, vojnički. Izgleda je Fedi još mlađa i još lepša. Zbog toga je postajao sve zabrinutiji. Posle je, kaže, upitao, onako u šali Krcuna da li su mu to dali drugovi iz Ozne, »mis partizana« da vodi u Beograd na konkurs lepote ili radio-telegrafistkinju da šalje tajne radio-depeše. Penezić se samo namrštio. Ni šalu nije prihvatio kad se radilo o zadacima. I obaveštajac Ozne Feđa Dobrović, preuzevši odgovornost za ovaj zadatak, kao da je preuzeo i svu ozbiljnost svog prvog načelnika Krcuna Penezića.

*
•k w

Nevenka Jeličić, Splićanka, kći uglednog advokata iz grada pod Marjanom, imala je šesnaest godina kad je počeo rat. Prekinula je školovanje u šestom razredu gimnazije. Neke njene drugarice nastavile su da pohađaju školu, ali je njoj otac rekao.

- Ići ćeš u školu, ali ne pod okupacijom!

Kad je Split prvi put oslobođen, septembra 1943. godine, pošla je zajedno sa bratom u partizane. Gotovo u dan, godinu dana docnije, našla se na slobodnoj teritoriji u Srbiji. I, sad, evo, treba da pođe u specijalnu obaveštajnu misiju. U okupirani osinjak, gde se glava stalno nosi u torbi.

Ne tako davno, Nevenka Jeličić udata Polajner, redala nam je svoje uspomen iz mladosti. Nezaboravne mladosti, kako je rekla.

- Dva meseca posle stupanja u Narodnooslobodilačku vojsku bila sam izabrana da pođem na radio-telegrafski kurs u Jajce. Sve naše veće jedinice imale su radio-stanice i trebalo je sve više radio-telegrafista. Posle završenog kursa u Jajcu, preselili smo se u Drvar. Tamo sam, pri Vrhovnom štabu, pohađala novi kurs. Jednog dana nas šestoro, dve drugarice i četiri druga, izdvojeni smo sa ovog kursa. To je moglo biti februara ili marta 1944. Za ostalih dvadesetak kurista mi smo, jednostavno otišli na neku novu dužnost. U stvari, zakonspirisani smo. Zavukli smo se u kuću jednog seljaka. I u njoj nastavili kurs, posebno. Ali ne uobičajen, kao do tada, već specijalan tečaj. Prvo nam je saopšteno da smo izabrani za rad na okupiranoj teritoriji. Zatim je gradivo prošireno na učenje rukovanjem specijalnim portabl radio-stanica takozvanog džepnog formata. Zatim, osposobljavani smo za šifrovanje, rad sa foto-aparatom na snimanju dokumenata, razvijanju filmova i kopiranju ...

ILEGALAC NIJE ZALUTAO

Kad je beogradski ilegalac krenuo na put, poslužio se svojim pravim dokumentima i pravim imenom. Bio je nekompromitovan. Iz poznate porodice Dobrovića: FEDA DOBROVIĆ, pravnik. Za vreme okupacije: vlasnik antikvarnice. U Beogradu, pred polazak dobio je »javku«: treba da se javi u Leskovac. Tu je trebalo u jednoj kafani da pita da li je skoro »svraćao neki trgovac Krcun«. Na

ovu lozinku, kafedžija je trebalo da odgovori nekim sasvim određenim pitanjem - lozinkom. Najzad, razmena lozinki (legitimisanje) završavalo se pozivom da »dok Krcun dođe, popiju zajedno jedno belo vino«. U slučaju da kafedžija pome- ne »crno vino« umesto belog, beogradski ilegalac je trebalo što pre da se izgubi, jer mu je pretila opasnost.

Sve je bilo u redu dok se voz kretao prema Leskovcu. Međutim, kompozicija se zaustavila mnogo pre Leskovca, tako da ilegalac Feđa Dobrović nije tamo ni stigao. Nije mogao da potraži kafedžiju i razmeni sa njim lozinku. Evo šta se dogodilo.

Voz se zaustavio u Aleksincu - Žitkovcu. Pruga je dalje bila porušena i pu- tovanje vozom onemogućeno. Kad će kompozicija dalje krenuti niko nije znao da kaže.

Našavši se tako u vozu u »neobranom grožđu«, beogradski ilegalac rešio je da krene ka padinama Malog Jastrepca. Bilo mu je dovoljno što se još u vozu, u stočnom vagonu sa klupama, među putnicima javno govorilo: »svud unaokolo brate, partizana ima ko pieve«. I, umesto da pođe za većinom putnika, koji su prebacivši zavežljaje preko leđa, peške krenuli da navodno presednu u neku drugu kompoziciju koja tek treba da dođe, »antikvar« Dobrović je zastao, a onda udario udesno jednim seoskim putem ka padinama Jastrepca. Šta bude nek bude, ali on mora što pre stići do Krcuna i partizana.

*
* * *

U leto 1944. nije bilo teško sresti partizane u Srbiji. Ali u to vreme, nije bilo teško sresti i četnike. Naročito u blizini glavnih komunikacija i oko gradova, gde su se oslanjali na okupatorske garnizone. Zbog toga je valjalo uvek biti na oprezu.

Znači, prvo proceniti da li je reč o partizanima ili četnicima kad se sretnu nepoznati naoružani ljudi. Čak i ako imaju oznake na kapama: petokraku ili čet- nički amblem. Ako su partizani, kako je tada Dobrović pretpostavljao, ime Kr- cun biće »zlatan ključ« koji sva vrata otvara. A što se tiče četnika, imao je već spremljenu legendu - poluistinitu, poluizmišljenu priču, kako je i sam naklonjen četnicima i kako je pošao iz Beograda da potraži svog brata za koga je čuo da je teško ranjen i da je možda i poginuo »u borbi protiv komunista«. Nosio je u torbi, uz nešto duvana i dve sveće-voštanice, kao »dokaz« za četnike.

Ako bi se dogodilo da naiđe na njih, onda je u daljoj razradi »legende« glav- na ličnost trebalo da bude postojeća ličnost: Aleksandar - Saša Petrić. Ovaj Beograđanin bio je poznat kao jedan od direktora u okupacionoj Centrali za gvožđe. Imao je kancelariju u Knez-Mihajlovoj ulici. Često je dolazio u »antik- varnicu«. Kao pasionirani kolekcionar, kupovao je sve i svašta. U antikvarnici, Feđa Dobrović izdajući se pred Petrićem i sam za četničkog pristalicu, pred sam polazak, saznao je da se sprema susret četničkih komandanata Srbije generala Trifunovića »Dronje« sa Dimitrijem Ljotićem i sastanak Ljotić - Draža Mihailo- vić. (Prvi sastanak je, zaista, bio i održan.)

Dakle, pred četnicima pozvaće se na gospodina Petrića koji je prijatelj ko- mandanta četničke Komande grada Beograda, kapetana Saše Mihajlovića. Me- đutim, sve je to bila improvizacija! Ono što je bilo konkretno, to su bili neoče- kivani susreti koji su Feđi Dobroviću predstojali, kad je krenuo ka padinama Malog Jastrepca, ne bi li peške što pre dospeo do Krcuna, Glavnog štaba i Ozne za Srbiju.

Dobrobić je zamicao putem koji je vodio u selo Lužane. Naišao je jedan po- stariji seljak na kolima. Vukle su ih dve veoma mršave krave. Kola su zastala, a starac je, kao uzgred, upitao nepoznatog građanina:

- Ima li gospodine šta da se pripali?

Ilegalac Feđa izvukao je iz džepa svega dve cigarete. Za svakog po jednu. Pripaljivao ih je čuteći.

- Kud si se zaputio, gospodine? - upitaće, dalje, seljak.
 - Eh, kud ... Kud me oči vode i noge nose!
 Posle trideset godina ovaj razgovor nemoguće je interpretirati, smatra Feda Dobrović. Ali u tom dijalogu bilo je natezanja, nadmudrivanja, jer sagovornici nisu verovali jedan drugome. Nisu se izjašnjavali, pričalo se »okolo—naokolo«, »pipavao se puls«. Beogradski ilegalac nikako da »uhvati« je li starac za četnike ili za partizane i šta sme, uopšte, da ga pripita. Uto, starac je sa kolima došao na raskrsnicu. Iz dotadašnjeg razgovora sa Dobrićem, verovatno, izvukao je neke zaključke. Onda je, polako kao što je i hodao pored kola, rekao ilegalcu:
 - Ako hoćeš da naideš na one koje ti tražiš, produži ovim putem, a ja odoh svojim poslom, na ovu, donju stranu ...
 Promoćurni seljak je, kako bi se to danas reklo, »pročitao« iskusnog beogradskog ilegalca. Jer posle svega desetak minuta hoda putem koji se sve više sužavao u šumski put, pa zatim u puteljak, Feđa Dobrović je ugledao iza nekog granatog drveta, na konju, naoružanog jahača. Kao što je i predosećao: bez amblema na šajkači. Ko je i šta je, pitao se. Partizan ili četnik?

DVOSMISLENI DIJALOG

Dobroviću je sinulo, da treba da se potpuno osloni na seljakovu promućurnost. Uveren da ga je starac upurio partizanima (da je četnicima, i ekao bi to), otvoreno je istupio čim ga je naoružani konjanik zaustavio.
 - Stoj, prijatelju, kud ideš i koga tražiš!
 - Tražim Krcuna. I već umoran od pešačenja, seo u podnožje drveta. Neka bude šta bude.
 - Kakvog Krcuna? - kao čudi se konjanik.
 Beogradski »antikvar« se trgao. Šta ako je jahač pod oružjem - četnik. Smišljao je dvosmisleni odgovor. I reče:
 - Kakvog? Tražim pravog Krcuna. I, ustavši, ne čekajući dalja pitanja, preuze inicijativu.
 - Dede, vodi me u komandu!
 - U čiju komandu? - preslišava ga dalje konjanik.
 Ilegalac nastavlja još dvosmislenije:
 - U tvoju!
 Pošli su i uskoro stigli u mali brdski, zaselak, grupu planinskih kuća uz ivicu šume. Napred ilegalac, »gospodin«, a za njim konjanik, sa odapetom puškom u ruci. Idu li partizanima ili četnicima, to još uvek nije znao. Nije li se prevario i u onom starcu-seljaku i u ovom jahaču-konjaniku?

*
* * *

Beogradski ilegalac bio je doveden u neku seosku, partizansku komandu. Možda u seoski »narodnooslobodilački odbor« - kaže Dobrović. Pokušali su da od njega nešto поближе saznaju kud ide, ko ga šalje. Ali, popustili su i prestali sa ispitivanjem, kad je naišao jedan stariji partizan:
 - Šta veli, oće kod Krcuna. E, onda ga više ne dirajte, nego odma- put pod noge!
 Ipak je Krcunovo ime bilo - »ključ« koji je »antikvaru« iz Beograda, u gospodskom odelu usred planine, otvarao put do Glavnog štaba Srbije. Pešačenje je počelo sutradan u cik zore. Kretali su se slobodno. I, bez odmora, ceo dan. Kurir - vodič bio je razgovorljiv. Iako naoružan, videlo se da nije dobio nalog da mnogo motri na svog saputnika kojeg sprovodi tamo gde mu je rečeno. Ni ilegalac - antikvar ništa nije pitao. Znao je daje to najbolje i da mu vodič ništa ne bi rekao.

Feđa Dobrović stigao je u Oznu kod Krcuna Penezića poslednjih dana avgusta 1944. Ako se ne vara, Penezić je sa svojim štabom bio smešten u sedište rudnika liskuna, između Dobrotića i Prokuplja. Bila je to neka zasebna kuća. Tri manja odeljenja, hodnik. Veliko ograđeno dvorište u kome je bio razapet poveći šator. Šef obezbeđenja Ozne za Srbiju bio je Boža Kojadinović iz Prve proleterske.

Srdačno su se rukovali

- Gde si dosad? - pitao je Penezić beogradskog ilegalca kod koga je u kuću na Gundulićevom vencu broj 36, u Beogradu, pre rata dolazio nekoliko puta. Tu su stanovali neko vreme Filip Bajković, Veljko Mićunović i drugi partijski funkcioneri, uoči drugog svetskog rata.

POZIV BEOGRADSKIM ILEGALCIMA

Obaveštajni podaci koji su u Beogradu sakupljani i preko kurira slati na oslobođenu teritoriju od leta 1944, putovali su dugo. Često zaobilaznim putevima. Trebalo je uvek savladivati mnoge prepreke, pri čemu je gubljeno dragoceno vreme. A svaki obaveštajni podatak je utoliko vredniji, ukoliko ranije stigne u Obaveštajni centar.

Situacija u leto 1944. godine u Beogradu i Srbiji bila je takva daje zahtevala svestranu vojno-političku obaveštajnu aktivnost svih oslobodilačkih snaga. Nadržanje južnog krila Trećeg ukrajinskog fronta Crvene armije prema Rumuniji i Bugarskoj, ka jugoslovenskim granicama, prodorom Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju, nemačke snage a posebno armijska grupa »E« u Grčkoj, našle su se u veoma teškom položaju.

Dok su hitlerovske jedinice vršile užurbano pregrupisavanje svojih snaga radi formiranja fronta u Srbiji i grčevite odbrane u cilju izvlačenja krupnih jedinica iz Grčke, vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito izdao je opšte naređenje za rušenje komunikacija i niz direktiva komandantima NOVJ. U direktivama komandantima Glavnog štaba Srbije i Operativne grupe divizija, istakao je kao glavni zadatak razbijanje okupatorsko-nedićevske vlasti i organizovanje novih jedinica. Osnovi cilj bio je: dejstvovati ofanzivno, smelo i energično na svim operativnim područjima Srbije, usmeravajući težište operacija ka Sumadiji i Beogradu.

U to vreme u Srbiji, na slobodnoj teritoriji u Toplici, Odeljenje za zaštitu naroda - Ozna razvila je obaveštajni rad. Svi obaveštajni zadaci odmah su usmereni na izvršavanje direktive Vrhovnog komandanta. U tom cilju, između ostalog, iz okupiranog Beograda pozvano je nekoliko ilegalaca. Onih, koji su »držani na vezi«. Ali koje su lično poznavali od pre rata, rukovodioci Ozne za Srbiju. Preko kurira dobio je takav poziv, mada su i drugi pozivani, i beogradski »antikvar« iz Knez-Mihailove ulice, čovek koga je Krcun Penezić poznao odlično iz pred-ratnih studentskih dana.

Cilj poziva iz Ozne bio je, u suštini, priprema kadrova za izvršenje mnogih zadataka koji su u to vreme stajali pred Oznakom.

Kakvi su, u stvari, tada bili obaveštajni zadaci i kako je počela da radi Ozna za Srbiju pre trideset i tri godine;

»Za načelnika Ozne za Srbiju određen sam jula 1944« - citiramo reči Slobodana Penezića Krcuna koje se odnose na događaje od pre nešto više od tri decenije. U njegovim sećanjima doslovno stoji:

»Odluka o tome saopštena mi je na Visu. Zajedno sa grupom članova Pokrajinskog komiteta za Srbiju, trebalo je da se prebacimo u Toplicu. Odluku o odlasku ove grupe u Srbiju dodelili su Centralni komitet i Vrhovni štab, pošto su u to vreme vođene velike oružane operacije za oslobođenje Srbije«.

»Sa Visa smo otišli u Bari, da bismo se odatle avionom prebacili u Toplicu. Međutim, sa prebacivanjem nije išlo lako. Ostali smo u Bariu dve-tri nedelje čekajući poletanje. Uvek je pronalazan neki razlog da bi se odložio naš polazak: za-

uzet aerodrom, nepovoljni vremenski uslovi i slično. Saveznici - Englezi i Amerikanci - su, očigledno, odugovlačili naš odlazak u Srbiju. Dolazili smo često na aerodrom i vraćali se. Ipak, jedno veće smo imali sreće, sa Bliskog istoka doleteo je u Bari jedan sovjetski avion. Uspeli smo da nagovorimo pilote da nas oni prebace u Srbiju. Međutim, Englezi nisu hteli da nam daju padobrane pa smo odlučili da krenemo na put bez njih. Uostalom šta bi nam padobrani vredeli.

Spustili smo se na aerodrom kod Pečenjevaca, u Toplici. Prilikom sletanja osetili smo jak potres i čuli udare na avionu. Ispostavilo se daje pilot slabo odmerio mesto za ateriranje i sleteo u njivu sa kukuruzom. Tom prilikom slomljen je jedan točak na avionu. Posada aviona i neki naši drugovi koji su se tu našli, uspeli su nekako da poprave točak, tako da je avion pred samu zoru uspeo da uzleti. Tako smo krajem jula i prvih dana avgusta 1944. stigli u Toplicu«.

»Odmah po dolasku smestili smo se u planini Radan, u kojoj se tada nalazio Glavni štab Srbije. Komandant štaba bio je tada Petar Stambolić« - nastavljamo sećanja pokojnog Penezića.

»Počeli smo, kao što je poznato, bez dovoljno iskustva i bez dovoljno ljudi. U početku nas je u Ozni bilo svega sedam-osam, među kojima i drugovi Svetolik Lazarević i Vasilije - Čile Kovačević, koji su sa mnom došli«.

(Petorica prvih »Oznaša«, dodajmo, bili su: načelnik Ozne za Srbiju - Krcun Penezić, šefovi odeljenja: Svetolik Lazarević, Čile Kovačević, Slobodan Krstić i Radovan Grković.)

»Jedan od prvih zadataka na kome smo se odmah po dolasku angažovali sastojao se u prikupljanju podataka o okupatorskim i kvislinškim vojnim snagama. Trebalo je imati što potpunije podatke o broju, snazi i rasporedu i naoružanju njihovih vojnih formacija radi uspešnog vođenja oružanih operacija koje su bile u toku, a naročito onih koje su tek predstojale. Podatke smo prikupljali na razne načine. Značajan izvor ovih podataka predstavljali su oni drugovi koji su dolazili u naše jedinice sa okupiranog područja. U toku oružanih borbi zarobljavani su ili su se i sami predavali pripadnici neprijateljskih jedinica, koji su nam takođe pružali podatke«.

*
* * *

Između nekoliko primera prvih rezultata tek formirane Ozne za Srbiju, njen prvi načelnik Penezić u svojim sećanjima navodi primer kako je, igrom okolnosti, otkriveno da neprijatelj prisluškuje jedan deo radio-saobraćaja naših štabova.

»Sećam se da nam se, ubrzo posle našeg dolaska, predao jedan nemački poručnik koji je pre rata bio profesor matematike negde u srednjoj Nemačkoj. Došao je iz Kraljeva ili iz Vrnjačke Banje. Doneo nam je veći broj depeša iz kojih se videlo da Nemci slušaju neke naše radio-stanice. O ovome smo odmah obavestili Vrhovni štab i tamo prebacili nemačkog poručnika. Šifre ovih naših radio-stanica koje su Nemci slušali odmah su promenjene«.

»U to vreme u naše jedinice pristizao je veliki broj drugova iz okupiranih mesta. Dosta ih je bilo i iz Beograda. Okupatorske i kvislinške službe nastojale su da ovim putem ubace u naše jedinice svoje agente i obaveštajce. Rad na otkrivanju ovako ubačenih neprijateljskih agenata takođe je bio jedan od naših prvih zadataka. Iako smo tada otkrili izvestan broj ubačenih agenata, ipak mislim da smo bili preterano oprezni i da smo se više bojali ovakvih akcija neprijateljskih službi nego što smo za to imali razloga. Negde smo, možda, i pogrešili preteranim ispitivanjem okolnosti pod kojim su pojedini drugovi dolazili u naše jedinice. Negde smo se nepotrebno rezervisano držali prema njima. Ali, to nisu bile samo greške jedne mlade službe kojoj su bili dodeljeni osetljivi i delikatni zadaci, već pretežno posledica jedne atmosfere koja je u to vreme vladala u Srbiji. Neki naši drugovi koji su veći deo rata proveli u Srbiji radeći pod veoma teškim uslovima bili su preterano oprezni. Sukobljavajući se stalno sa ovakvim

nastojanjima neprijateljskih obaveštajnih službi, oni su bili skloni verovanju da se u svakoj grupi koja je tada dolazila iz okupiranih mesta krije i poneki neprijateljski agent. Mi, koji smo došli sa drugog područja, neposredno iz vojnih jedinica, nismo imali takvo osećanje«.

Na poziv Ozne, uskoro se pred Penezićem obreo, dolazeći pravo iz Beograda, »antikvar« iz Knez-Mihajlove ulice. Beogradski ilegalac od pre rata je odlično poznavao Slobodana Penezića, ali je, pre početka daljeg rada, ipak morao da prođe kroz svojevrsnu proveru. I to takvu, u kojoj zamalo nije izgubio glavu.

TRGOVANJE NEMAČKOG KAPETANA

U antikvarnici je vlasnik, inače po struci pravnik, bivši mladi pristav pred-ratnog Ministarstva finansije, dočekao onog utegnutog nemačkog oficira kao čovek, za koga bi se danas reklo »mrtav hladan«.

- Guten tag, her hauptman ...

Okupacioni oficir je kruto prineo šaku štitniku svoje šapke, nasmešio se i upitao na nemačkom jeziku.

- Imate li ga, gospodi Feđa?

- Da, kamen ima tri četvrtine karata, a usađen je na »belom materijalu«.

Kamen je bio skupoceni brilijant, a beo materijal - platina, metal triput skuplji od zlata. Nemački kapetan je, dakle, »ispod ruke« kupovao skupoceni, najskupoceniji nakit.

- Mogu li da ga vidim - naoko hladno upitao je oficir Vermahta, Hitlerove oružane sile, koja u jesen 1944. nije više bila ono što i nekad. Uostalom, hitlerovski oficiri su otimali, pljačkali, trgovali krađući na obe strane od prvog dana svog osvajačkog pohoda. Sto se rat više približavao svom »gorkom kraju« te pojave postale su među oficirima Vermahta - sve masovnije.

A kad bi kapetan uzeo bilo koji komad nakita da ga pogleda, naherio bi glavu. Stavljao na ono jedno oko juvelirsko sočivo. I dugo dugo zagledao »komad« sa svih strana. Nije bio juvelir-profesionalac, već amater. Ali hteo je da zna šta kupuje. A plaćao je dobro. U početku - kantama svinjske masti, balonom ulja za jelo, burencetom čistog alkohola. Kapetan Hans Miler je to mogao. Bio je intendant beogradskog garnizona nemačke oružane sile.

Ove »transakcije« bile su obostrano veoma rizične i skopčane sa mogućnošću da takva kupoprodaja bude otkrivena. Posle pokušaja atentata na Hitlera, vojni sudovi Vermahta, poznato je bilo svima, izricali su samo jednu kaznu: smrt. A kapetan Hans Miler i lažni antikvar, njen vlasnik, doduše, obaveštajac Ozne, izlagali su se toj opasnosti.

Nemački oficir je mogao biti uhvaćen rutinski, bilo zbog neminovnog angažovanja posrednika, bilo prilikom prevoza robe. Običnom patrolom, uličnom racijom, agentskim pretresom. Najzad, ni robe nije uvek bilo dovoljno na lageru, da se ukrade a da se to ne primeti. Ni mogućnosti popune artikala iznetih iz magacina, nisu bile neograničene. Najgore je bilo to što je pohlepa Hansa Milera, pohlepa za nakitom bila uvek veća od sredstava koja je mogao za protivvrednost da pribavi. Psiholozi kažu da je to uvek tako kad se jednom počne krasti. Posle, krade se sve više i više.

Najzad, u komisijonu u Knez-Mihajlovoj ulici, tog jesenjeg dana 1944. godine došao je presudan trenutak.

- Sta nudite za ovaj brilijant? - pitao je vlasnik antikvarnice.

Kapetan Miler, intendant beogradskog garnizona Vermahta, promeškoltio se. Nabrojao je niz namirnica. Istina, one su se visoko kotirale na »crnoj berzi«. Ali, kada se povelala reč o »rokovima isporuke«, ispostavilo se da hauptman Miler tek treba da počne da potkrada nemačke magacine da bi sve te artikle nabavio. Na takvu ponudu, antikvar je dobroćudno slegao ramenima.

- Znači, sada nemate robu?

- Ne! - poslovno je odvratio Hans Miler.

- Ipak, mislim daje imate! - nastavio je antikvar. Mislim, šta više da imate artikal koji me sada najviše interesuje. Zavisi, doduše, da li će te pristati da mi ga ustupite ...

- Koji artikal? - radoznalo je upitao nemački intendant.

Možda ceo ovaj razgovor nije doduše tekao ovako, čak ni ovim redosledom. Ali sigurno je to daje u tom diskretnom »poslovnom dijalogu«, vlasnik antikvarnice otvoreno zatražio od intendanta beogradskog garnizona nemačke oružane sile, da mu nakit ne plaća krađenim namirnicama kao što je dotad činio. Ne! Nego, da mu za skupoceni brilijant u platini saopšti poverljive informacije o brojnom stanju jedinica i pokretima nemačkih trupa. On to može kao intendant i oficir koji se stara o ishrani i snabdevanju nemačkih snaga u Beogradu. To je, uostalom mnogo manje rizično nego da krišom iznosi i, uz pomoć vojnika, prebacuje limenu burad sa jestivim uljem ili sanduke sa margarinom. Da se i ne govori o inventarisanju, koje ga uvek može zadesiti, ili o nailasku nekog nepodmitljivog kontrolora. Možda takvih još ima u Vermahtu?

Kapetan Hans Miler je prebledeo. I, ustuknuo. Da li je ova ponuda bila učena?

ŠTA STE - ŠPIJUN?

Intendant beogradskog garnizona nemačke oružane sile ubrzo je upitao antikvara, čineći pritom gadjljivu grimasu na licu:

- Šta ste vi, bože moj, antikvar ili špijun?

- Ne, her hauptman, ja sam trgovac ... Vidite, za mene je parče hartije sa tekstom i brojkama isto ovakva roba kao i ovaj brilijant u platini ili bure svinjske masti...

Kapetan Hans Miler je ućutao. Ako je o nečemu razmišljao, onda je sigurno imao u vidu neke nepobitne činjenice. Recimo, da on više ni sam nije ono što je bio kad je rat počeo. Mladi potporučnik zdrav i snažan kao bik, »više rase« krenuo je na poziv svog Firera 1. septembra 1939. godine u napad na Poljsku. Kad je oglašen drugi svetski rat, 3. septembra, već je bio prvi put ranjen, lakše. Posle, još dvaput u ratu za osvajanje sveta radi »hiljadugodišnjeg nemačkog carstva- Rajha«. A šta je on sada? Još uvek niži oficir. Zaostao u napredovanju, teško izranjavan. Bez jednog oka, sa kraćom nogom, bačen u staro gvožđe. U intendanturu! A od osvajanja sveta - ništa! Taj njegov osvojeni svet se rušio i u propasti svojih osvajačkih snova našao je opravdanje što se odao - krađi. Jer, niko taj slom, to rušenje, više ne može da zaustavi. Ni Hitlerova »tajna oružja«, Fau-1 i Fau-2. Niko. Zbog toga je želeo da sam sebi obezbedi starost, ne birajući ni sredstva ni način. Dakle, da obezbedi samo ono što su mu drugi, njegovi šefovi, obećavali u slučaju pobede. Sada, u slučaju poraza, koji je neminovan, obezbeđenje je njegova lična stvar. Tako se on, eto, obračunavao sa svojim mladalačkim zabludama. Razumevao se, osim trgovanja u radnji sa namirnicama (bio je trgovac) još i u nakit. Brat mu je bio, ispričao je to još ranije antikvaru, časovničar i juvelir u Štutgartu. Poginuo je od savezničkog bombardovanja. Sačuvao je njegovo, bratovljevo juvelirsko sočivo. Jedino što je čitavo našao u razrušenoj radnji, ispod nekih cigala. I posle dužeg razmišljanja, tog avgustovskog dana 1944. godine, to isto sočivo ponovo stavio na oko, dok se nalazio, još uvek, u Knez-Mihajlovoj ulici, u antikvarnici preko puta današnje »Fontane«.

- Molim vas da još jednom pogledan kamen - posle dužeg ćutanja i razmišljanja zatražio je kapetan-intendant Hans Miler.

Ako je antikvar, kao na iglama, očekivao da mu lakne, onda je to bio taj trenutak. Zatraživši da razgleda ponovo ponuđeni nakit, nemački kapetan je samim tim dao prećutnu saglasnost na veoma smelu ponudu vlasnika antikvarnice. U ulozi trgovca antikvitetima, beogradski ilegalac i obaveštajac Ozne ponudio je brilijant u platini, prsten u razmenu za strogo čuvane podatke o brojnom stanju i naoružanju nemačkih trupa u Beogradu neposredno pred »beogradsku ope-

raciju«. Do tog »komada« skupocenog nakita došao je trgovinom u istoj toj antikvarnici.

Kapetan Hans Miler je pristao na razmenu: obaveštajni podaci za brilijante. I, posao je krenuo. Kasnije, i kad antikvar nije imao nikakve protivvrednosti, nikakav nakit za razmenu, intendant Miler je donosio sveže informacije iz komande nemačkog garnizona. Jednostavno, govorio je da to radi, jer želi - »da se sve, to što brže svrši«. Samo jedno, pred samo oslobođenje Beograda, zatražio je jednu krupnu protivuslugu. Da bude za vreme borbi u Beogradu negde sklonjen. I, da sačeka pobednika. Bilo ko to bio, uopšte ga više ne interesuje kome će se predati i u čije će zarobljeništvo poći.

Nemačkom kapetanu, želja je bila ispunjena na dan 20. oktobra 1944. Ali pre toga, pre napada oslobodilačkih snaga u »beogradskoj operaciji«, na još uvek okupirani grad u kome je bio snažan neprijateljski garnizon, bilo je mnogo događaja. Počnimo redom.

HRABROST UMESTO ISKUSTVA

O tome ko su bili obaveštajci Ozne u okupiranom Beogradu i kako je okončan njihov dvoboj sa hitlerovskim radio-lovcima, odmah će biti reči. Međutim o ovoj radio-stanici Ozne kod nas je bilo malo spomena. Saznalo se, prvi put, još za života nekadašnjeg načelnika Ozne za Srbiju, Slobodana Penezića-Krcuna.

U osvrtu na akcije organa bezbednosti iz ratnih dana, Krcun je rekao:

»U vezi sa vojnim pripremama za nastupanje prema Beogradu i borbama za njegovo oslobođenje, dobili smo zadatak da pripremimo naše grupe sa radio-stanicama radi ubacivanja u okupirani Beograd. Trebalo je ovim putem da obezbedimo što više podataka za vojne operacije. Međutim, u onim uslovima to je bio veoma težak zadatak. Nije se radilo samo o nedostatku većeg iskustva za tako složene akcije, već i o nizu tehničkih teškoća koje je trebalo savladati. Morali smo, isto tako pronaći ljude koji odlično poznaju prilike u Beogradu. Ipak, najteže je bilo naći telegrafiste. Ali i pored svih teškoća, veoma smo brzo pripremili prvu grupu.«

»Izabrali smo jednog druga-koji je neposredno pre toga došao iz Beograda, 1 jednu mladu partizanku iz Dalmacije, koja je tada imala jedva osamnaest godina. Ona ranije nikad nije bila ne samo u Beogradu, već ni u Srbiji. Pripremili smo joj i dokumenta za put... Dali smo joj malu »džepnu« radio-stanicu i utvrdili šifru. Zatim su njih dvoje krenuli na zadatak. Bila je to velika stvar poći u to vreme iz okoline Prokuplja i savladati sve prepreke koje su stajale na putu da bi se došlo do Beograda ...«

Evo i Penezićeve ocene o izvršavanju ovog zadatka. Kakvi su rezultati ovog Ozninog obaveštajnog para koji je sa slobodne teritorije ušao prvi sa tajnom radio-stanicom u okupirani Beograd:

»Oni su uspešno savladali sve prepreke i stigli u Beograd. Javljali su nam se nekoliko puta. Podaci do kojih su došli bili su nam od velike koristi prilikom ulaska u Beograd. Tu je snažno došla do izražaja smelost naših ljudi, sposobnih da pri izvršavanju zadataka savладаju svaku prepreku.«

Dodajmo daje i ona druga, vojna radio-stanica sa Milošem Vučkovićem uspešno izvršila svoj zadatak. O njemu proslavljeni komandant u ratu PEKO DAP-CEVIC kaže:

»Miloš Vučković bio je prekaljen borac, pa je zato izbor pao na njega. Zadatak je izvršen s uspehom i preko očekivanja.«

Sad je reč o obaveštajnom paru Ozne. Mladoj osamnaestogodišnjoj Dalmatinki. I neobičnom »drugu iz Beograda« ...

Toplog avgustovskog popodneva 1944. godine koračao je Knez-Mihajlovom ulicom u Beogradu povisok nemački kapetan u utegnutoj zelenkastoj sivoj pešadijskoj uniformi. Ko bi bacio pogled na njega, ugledao bi mu na grudima ne-

koliko nacističkih odlikovanja. I nešto niže - hitlerovski ratni, gvozdeni krst. Ako bi ga neko pažljivo zagledao, primetio bi i da hramlje i da mu je jedno oko stakleno.

Po koji prolaznik, od »Ruskog cara« (danas ekspres-restoran »Zagreb«) u pravcu Kalemegdana, uklanjao bi se sa puta na pločniku i ne zagledajući ovog nadmenog okupacionog oficira. Bilo ih je na svakom koraku u gradu, i ne tako naduvenih.

U visini današnje »Fontane«, sa druge strane ulice, nemački kapetan je naglo zastao pred jednom radnjom. Za razliku od ostalih prodavnica, ovaj izlog bio je pun. Ili, polupun. Bilo je u njemu svega i svačega. Prava - svaštarnica. Iskusnije oko, odmah bi među upotrebljivanim stvarima za domaćinstvo, raznim peglama, priborima za jelo, iznošenim šeširima, ponekim odelom i suknjom, zapazilo i stvari trajne vrednosti. Porculan, umetničke slike, minijature, kolekcija starog novca ili medalja, poštanske marke iz prošlog veka. Bila je to antikvarnica smeštena u prostranoj radnji, koja je do rata nosila dobro poznatu firmu beogradskog imućnijeg sveta - »Braća Soldatović«.

U nedostatku robe, štofova, tekstila, tekstilne galanterije, njen vlasnik ustupio je polovinu lokala jednom preduzimljivom mlađem čoveku, koji je zauzeo ceo izlog i otvorio komisiju radnju za kupovinu i prodaju antikviteta i polovnih stvari, što je i napisano na našem i nemačkom jeziku, na firmi pored ulaza.

Posao u antikvarnici je cvetao. Teške okupacione prilike, nemaština i glad, primorale su Beograđane da jednu po jednu stvar od vrednosti iznose iz kuće i prodaju. Često vrlo jeftino. Za kilogram-dva brašna. Za bolji komad slanine. Jer, osnovni životni artikli su bili strogo racionirani. Izdavani su u Beogradu samo na bonove, i to neredovno. Pekare, koje je trebalo da snabdevaju građane sa po 400 g kukuruznog hleba dnevno po osobi, u le to 1944. nisu radile i po nedelju dana. Tek ponekad bi bilo deljeno po četvrt kilograma slabo ispečene proje. Još gore je bilo sa tekstilom ili obućom. Cipela uopšte nije bilo. Umesto kožnih, masovno su nošeni drveni donovi.

U opštoj oskudici, ponikla je i razvila se do neslučenih razmera crna berza, trgovina »ispod ruke« po višestrukim cenama. Najbrojniji su bili sitni špekulanti. Oni su trgovali donoseći životne namirnice iz sela u grad. Mnogi su tako zarađivali da bi sebe i svoje prehranili. Krupniji špekulanti su se bogatili. A oni najkrupniji »velike crnoberzijanske ribe«, pravili su obrt sa kvislinškim organima i ustanovama, gde su sledovanja bila redovnija i gde je bilo i onih artikala koji su običnim smrtnicima i u mirno doba bili nepoznati.

•K
* * *

Ako bi se neko zatekao u antikvarnici u Knez-Mihajlovoj ulici kada bi ušao ovaj utegnuti nemački kapetan, pa ili bilo koji drugi oficir, vlasnik je uvek nastojao da ostane nasamo sa pripadnikom okupacione oružane sile. Iz prostog razloga, jer su nastala takva vremena da se pravi poslovi obavljaju samo u četiri oka (u slučaju ovog kapetana, doduše, samo u tri).

Iskustvo je govorilo, da se one najunosnije transakcije, u to doba, jedino i mogu svršavati sa gospodom nemačkim oficirima, koji imaju šta da ponude, iz svojih magacina, i čime da plate, iz svojih džepova. Zato bi poneki, redi, zatečeni posetilac, uz ućtiv vlasnikov osmeh, bio zamoljen da dođe nekom drugom prilikom, ili da sačeka, naravno na ulici, dok novođošli mušterija u hitlerovskoj uniformi, bude uslužen. Nemački kapetan o kome je reč i koji je ušao u radnju ovog vlasnika bio je jedna od najboljih mušterija antikvarnice u Knez-Mihajlovoj. To nam je u podužem razgovoru, ne tako davno, potvrdio i bivši vlasnik te iste antikvarnice iz vremena okupacije, inače beogradski ilegalac i obaveštajac Ozne.

Sa tom antikvarnicom je počelo onda kada je trebalo naći neko legalno pokriće za ilegalni rad. Početni kapital nije bio nikakav problem. Tast vlasnika »antikvarne radnje« bio je poznati beogradski bogataš - brodovlasnik na Savi i Du-

navu Velja Jezdić, uz takve firme kakva je bila: »Brodarstvo Taška Naumovića«, »Bakarić«, »Dajč i Šulc« u predratnoj čaršiji, bar što se tiče rečnih lađa i šlepova. Jezdić je držao korak i u poslovnom ugledu i po veličini imovine. Okupator je još 1941. oduzeo sve plovne objekte, ali je bivši brodovlasnik ponešto sačuvao za »crne dane«. Dao je novac svom zetu i posavetovao ga, očinski, da otvori antikvarnicu:

»To je jedino što bi ti mogao i umeo da radiš ... A tu para može da se obrne...«

Nije jedino rodbinska veza privukla starog Jezdića da »odreši kesu«, što on nije tako lako činio. Još manje, želja za zaradom. Ni to. Nego, njegov stariji sin, Branislav, koga je kao otac mnogo voleo, dovodio mu je, baš kao i zet, neke poznate mladiće često na prenočište u Jakšićevu broj tri. I to, neprijavljene. A za to je u doba okupacije, sledovala »Glavnjača«. Starog Jezdića su obuzimale slutnje: »Bože, kakva li su ovo vremena ...« Imao je pravo, neobično. Eto, njegov sin Branislav, reče mu iznenada, umesto »dobro jutro«: »Tata, ja odoh u šumu!« »Gde, sine, kod koga?« »U partizane« - odgovorio je ponosito.

Kad je stari brodovlasnik Jezdić čuo »u partizane« ni reč nije rekao. Čutao je i docnije - kada je čuo pre oslobođenja Beograda, da mu je sin Branislav poginuo u partizanima. Možda je, kao ranije za sina, i za ovu antikvarnicu nešto naslućivao. Ali dao je novac, »debele pare« - i nikada nije upitao. Ni za antikvarnu radnju ni za te pare.

TAJNA BIRČANINOVE ULICE

Okupirani Beograd. Početak oktobra 1944. Policijski čas onemogućava kretanje posle sedam uveče. Ruševine bombardovanog grada, prvo od nacističke zatim od savezničke avijacije. Na uglovima glavnih saobraćajnica bunker. Betonski ili privremeni. Na brzu ruku napravljeni od džakova sa savskim peskom. Krstare vojne patrole Vermahta pod šlemovima sa šmajserima na grudima. Grad kao da je zamro. Nigde nikog.

U blizini velikih zgrada u Miloševoj ulici, posednutim nekim nemačkim štabovima i prištabskim jedinicama, kolona kamiona. Sve do sporedne Birčaninove. U toj ulici, koja preseca Miloševu popreko, u lepoj jednospratnici koja nosi broj dvadeset, ima i skrivenih, neprijavljenih stanara. To je mlada, lepuškasta devojka, koja se ni po čemu ne razlikuje od ostalih Beograđanki njenih godina, ni po hodu, ni po odevanju, osim možda, po svom, reklo bi se, dalmatinskom naglasku.

Svake večeri, u određeno vreme, ruke ove devojke, tačnije njen kažiprst, nemirno podrhtava na radio-tasteru malog prijemno-otpremnog aparata, tajne radio-stanice. Radistkinja Ozne munjevito emituje pozivne znake. Još na kursu radio-telegrafije u Jajcu, važila je za jednu od najbržih radistkinja, a to je i praktično dokazala uoči desanta neprijateljskih padobranaca na Drvar.

Sreda. U Birčaninovoj 20 u Beogradu, iz trpezarije lepog, gospodskog stana, iza spuštenih zavesa i roletni, očekuje da se na njene pozive odazve Radio-centar Ozne sa već oslobođene teritorije, ko zna odakle iz Srbije. Taj radio-centar je stalno u pokretu, dolazeći sve bliže. Baš kao i ona, koja menja mesto emitovanja, bežeći od nevidljivih neprijateljskih progonitelja.

Očekujući da se u eteru odazove Radio-centar Ozne za Srbiju, radistkinja Ponavlja, po ko zna koji put, znake za uspostavljanje radio-korespondencije, uzbuđena kao pred svaki susret koji rado čeka. Uz nju, na stalnoj oprezi, nervozno korača po polumračnoj prostoriji ilegalac-obaveštajac, sa dragocenim podacima o neprijatelju u okupiranom Beogradu. Ti podaci su već šifrovani, pripremljeni za emitovanje:

”NA AERODROMU U PANČEVU I ZEMUNU NOĆU SLEČU TRANSPORTNI AVIONI TROMOTORCI
IKRCAVAJUĆI IZ GRČKE DELOVE PEŠADIJSKOG PUKA RODOSV

»STAB ZAPOVEDNIKA JUGOISTOKA SELI SE IZ BEOGRADA U ZAMAK GROFA ELCA KOD VUKOVARA ...«

»SPECIJALNA POLICIJA SA OBILIĆEVOG VENCA PREMESTENA (1) PARANOS U ĐUSINU ULICU (2) BEČAREVIĆ U PETI KVART IZA CVETKA ... NEDIĆEVA STRAŽA DOBILA STROGO POVERLJIVU NAREDBU ZA EVAKUACIJU U JAGODINU GDE ĆE SE FORMIRATI KOMANDE ZA NJIHOVE TRI DIVIZIJE ...«

Ovaj obaveštajni par Ozne prvi je uspeo da se sa već oslobođene teritorije ubaci u okupirani Beograd. Kako, videćemo. On je krenuo pre nego dvojica vojnih obaveštajaca iz štaba Prvog proleterskog korpusa, odakle je komandant Peko Dapčević pred »beogradsku operaciju« uputio na obaveštajni zadatak, sa radio-stanicom, Miloša Vučkovića i radistu Miodraga Mirovića-Acu. Vojno-obaveštajni par i obaveštajci Ozne nisu znali jedni za druge i radili su odvojeno, samostalno. Svaki na rejonima, oslanjajući se na sopstvenu obaveštajnu mrežu, ili izgrađujući je u toku svoje aktivnosti, »u hodu«.

* *

Budući da su obaveštajci Ozne vremenski prvi otpočeli u Beogradu svoju aktivnost i daje njihova tajna emisiona stanica već počela da šalje pozivne znake, ona se i prva našla na udaru hitlerovske kontrašpijunaže. Nemačka radio-kontraobaveštajna služba radila je veoma intenzivno.

Dok je radistkinja u Birčaninovoj 20 i dalje ritmički otkucavala grupe brojki, slova sa pozivnim znacima na drugom kraju Beograda, iz nemačke garaže na Kalemegdanu, krenuo je punim gasom, veliki zatvoreni kamion. Na njegovom krovu sporo se okreće mehanička antena. Slično današnjim televizijskim. To je radio-goniometarski uređaj, aparatura ugrađena u zatvoreno teretno vozilo, specijalne službe pri Vrhovnom zapovedništvu jugoistoka. Namena: otkrivanje i hvatanje tajnih neprijateljskih radio-stanica. Bilo je to odeljenje »NA-ČETIRI« - »Nachrichten Abteilung vier«, na čelu sa njenim beogradskim načelnikom - poručnikom Volnijem (Wolny). Ovaj doktor nauka u građanstvu, u ratu je kao kontraobaveštajni radio-oficir imao ne malo rezultata. Energičan i pedantan, dva meseca ranije, u avgustu 1944. uspeo je da dešifruje, da otkrije šifru Dvanaestog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i da jedno vreme »čita« radio-depeše koje je štab korpusa slao svojim divizijama. Nije uzalud dr Volni noćima lično krstarilo, kao kobac. U radio-goniometarskom kamionu beogradskim ulicama progonio je jednu neidentifikovanu radio-stanicu, čiji su pozivni znaci »uhvaćeni« još krajem septembra. O tome je odmah pismenim aktom izvestio pretpostavljene.

Te noći oberlojtnant Volni, a to je bilo prvih dana oktobra 1944. godine, suzio je krug svog traganja na trougao Slavija - Železnička stanica - »Mostar« (gde je danas »petlja«). Prateći pomoću specijalnih uređaja otkucaje koje »hvata« krovna antena, veliki kamion spušta se od »Londona« Miloševom ulicom. Stiže do Nemanjine, do raskrsnice.

Signali na »lovačkom« uređaju sve su jači, oštrij. Kamion usporava, ali vozi dalje Miloševom ulicom. Kad je prošao poprečnu, Birčaninovu, otkucaji u slušalicama postaju tuplji, slabiji. Dr Volni odmah naređuje vozaču, kao i uvek u takvom slučaju, da kamion okrene i vrati natrag, istim putem. Natrag, ka sve jačim signalima. To je znak da je »lisica« veoma blizu. Ceo ovaj poduhvat, naime, naziva se radio-telegrafskim žargonom »lov na lisicu«, pri čemu je »lisica« skriveni, tajni radio-odašiljač protivnika. To nisu ni slutili oni koji su nemačkoj vojno-obaveštajnoj kontrašpijunaži bili »na dohvatu ruke«. Oni koji su punom parom, otkucavali na radio-tasteru svog odašiljača znake u eter u Birčaninovoj ulici broj dvadeset.

Mihajlo Marić

O VEZI UOPŠTE

ORGANIZACIJA VEZA IZ OSLOBOĐENOG BEOGRADA

Sa Visa je naša grupa vezista, preko Barija, na aerodrom Divce (kod Valjeva) stigla noću 16. oktobra 1944. Odande smo se sutradan, popularnim »ćirom«, prebacili u Arandelovac, gde nam je odmah naređeno da u potkrovlju vile »Mickoš« postavimo predajnik za potrebe Vrhovnog štaba smeštenog u »Starom zdanju«, a onda uspostavimo telefonsku vezu sa šifrantskom grupom i obezbedimo prijem informacija za Tanjug i emisiju »Bilten Tanjuga« koja je emitovana svake noći.

Sa naročitim interesovanjem pratili smo izveštaje o toku bitke za Beograd, a primili smo i naređenje da svi stalno budemo na okupu radi pokreta prema Avali.

OBEZBEĐENJE UNUTRAŠNJIH VEZA U GRADU

Konačno, dočekasmo i istorijski 20. oktobar 1944. Bili smo svi, po pozivu, okupljeni u Operativnom odseku Vrhovnog štaba. Tu nas je Klišanić obavestio daje Beograd oslobođen i svima čestitao veliku pobedu, te izdao naređenje za pokret.

U prethodnicu veze, ujutro 22. oktobra, krenuo je Slobodan Nakićenović, džipom. Mi, ostali smo krenuli nešto posle deset časova, veoma uzbuđeni zbog predstojećeg susreta sa Beogradom.

Smestili smo se u vilu u Ulici Ledi Kaudri (danas Neznanog junaka) broj 26. Tu smo, u velikoj prostoriji u prizemlju, postavili predajnik i kompletirali stanicu za rad, a na terasi razapeli dve antene. To je bio početak delovanja vezista Vrhovnog štaba u Beogradu. Time smo iste večeri po dolasku u Beograd otpočeli sa radom. Uspostavljena je žična i kurirska veza sa operativnom grupom i grupom za šifru Vrhovnog štaba, koji su bili u vili »Milica« u Rumunskoj (sada Užička) ulici. Te večeri emitovan je i prvi »Bilten« agencije Tanjug iz Beograda. Bilo je 22,00 časa, 22. oktobra 1944. kada su u svet poletele prve službene vesti iz slobodnog Beograda.

Sa Slobodnom Jugoslavijom takođe je uspostavljena veza, a za vezu sa jedinicama, u rejonu Dedinja su postavljene još 4 radio-stanice (dve u Maglajskoj i jedna na početku Ulice ledi Kaudri, nasuprot Željezničke bolnice, a četvrta u kući Đokovića, na vrhu strme ulice koja se spuštala prema Stadionu »Jugoslavija«). Sve radio-stanice povezali smo žičnom vezom i, uz kurirsku službu, omogućili razmenu pristiglih telegrama i telegrama za otpremu. Otpočeo je veoma živ saobraćaj.

Na prvom sastanku Odjeljenja veza Vrhovnog štaba u Beogradu, načelnik Zlatko Kereković, izloži pojedinosti o rasporedu organa i službi Vrhovnog štaba na prostoru Dedinja, zatim nabroja zadatke i podeli zaduženja, pa na kraju upita ko od nas do tada nije bio u Beogradu. Javismo se Gulin i ja. Načelnik nas pozva da, sa njim, sednemo u džip. Krenusmo na prvo viđenje sa Beogradom. Prošli smo glavnim raskršćima grada i stigli do Narodne skupštine, a odande, preko Terazija, na Kalemegdan. Usput nam je načelnik pokazivao spomenike i sve detaljno objašnjavao, baš kao pravi i dovitljivi vodič, naglašavajući da prave vrednosti Beograda nikakva sila nije mogla uništiti, daje ovaj grad mogao biti oku-

piran ali ne nikako i pobeđen, da sada ovde predstoje veoma teški i odgovorni poslovi, u čemu će i uloga veze i vezista biti važna i nezamenjiva, jer treba uspostaviti i osposobiti veze svih vrsta, i to za potrebe i armije i organa vlasti.

Posle podne u naše Odeljenje dođoše komandant i komesar Bataljona za vezu Prvog proleterskog korpusa, Zarije Sćepanović i Milan Nastić. Poslao ih je načelnik veza, Bojčević, koji je, sa štabom, upravo prelazio u Zemun da sledi nastupanje jedinica u gonjenju Nemaca kroz Srem. Trebalo je da nam i formalno predaju u nadležnost sistem uspostavljenih veza u Beogradu i da utvrdimo listu mera koje treba preduzeti radi obezbeđenja veza sa Prvom armijskom grupom u toku predstojećih operacija. Iz opširnog izveštaja kojeg su podneli, mogli smo sagledati teško stanje, ogromne potrebe i skromne mogućnosti, te mnoge nepoznanice koje mogu biti izvor opasnosti za silne veze koje je trebalo uspostaviti i održavati.

Sve je, ipak, ukazivalo daje materijalna osnova, koliko se to sada moglo sagledati, takva da se, postupno, mogu zadovoljiti sve potrebe u pogledu veza, uz pretpostavku dobre organizacije i pune odgovornosti u radu. Bilo je očito da treba tako da se rasporedimo i organizujemo da od prvog časa delujemo kao stručnjaci koji znaju što hoće i kako se to može postići. Ipak, najvažnije je bilo obezbediti, i u novim uslovima, kontinuitet unutrašnjih veza Vrhovnog štaba, dajući prednost vezama Operativnog odseka Vrhovnog štaba sa operativnim organima korpusa na frontu. Pri tome smo bili sasvim načisto da ni jednu od postojećih veza - kroz gradsku mrežu, pogotovo u delu kroz podzemne kablove iz bezbednosnih razloga, ne smemo koristiti. Zato smo uspostavili telefonske veze poljskim telefonskim kablom i to od svih organa Vrhovnog štaba raspoređenih u rejonu Dedinja do telefonske centrale koja je bila smeštena u Maglajskoj br. 7, gde smo uspostavili svojevrsan žični centar iz kojeg smo organizovali telefonske veze sa svim samostalnim radio-stanicama. Na taj način omogućili smo da dežurni veze može rukovoditi sa svim dejstvujućim vezama i, preko grupe kurira, uspostavi razmenu telegrama prispelih za otpremu i onih koje su dežurni radio-telegrafisti primili na stanicama i sad je trebalo da se dostave adresantima. To je, opet, značilo da valja dostaviti grupi kriptografa, koji su bili smešteni u prizemlju vile »Milica«, jer je preko radio-stanica veoma retko primljen otvorenim tekstom pisan telegram. Da bismo unutrašnje veze učinili još bezbednijim, u jednoj dvorišnoj zgradi vile »Milica« postavili smo centralu od 20 brojeva. Tako smo, privremeno, rešili najneophodnije obezbeđenje veza organa i službi Vrhovnog štaba NOVJ.

Takvom rešenju dali smo prednost u odnosu na mogućnosti koje je nudilo eventualno korišćenje veoma razvijenih spletova podzemnih i vazdušnih višezilnih kablova, preko kojih smo, sigurno, mogli brže uspostaviti i veći broj telefonskih veza, sa još kvalitetnijim prenosom. Međutim, osnovno pravilo korišćenja mesnih sredstava koja je do juče koristio neprijatelj bilo je - da sve treba postupno i sa najvišom mogućom predostrožnošću, sve sekciju po sekciju, ispitati i tek pošto se utvrdi pravac protezanja eventualnih izvoda, pogotovo skriveno izrađenih, postupno ih aktivirati. Tako smo i radili i kada smo pojedine veze aktivirali i, ubrzo, uspostavili mrežu učesnika, koju smo držali u najvećoj tajnosti - dnevno smo vršili merenja i evidentirali izmerene veličine, analizirajući sve eventualne promene i odstupanja od rezultata mreže unutrašnjih telefonskih veza. Time smo od početka organizovano pristupili razvijanju bezbednosti veza, u čemu su nam punu pomoć pružili organi zaduženi za obezbeđenje Vrhovnog štaba.

Na takva rešenja smo bili prinuđeni iako će već nailaskom prvih kiša, a zatim i mrazeva, kvarova na kablovskim linijama uspostavljenim poljskim kablom biti sve više. Treba reći da te kablove nismo pokupili ni onda kada smo veze prebacili u podzemne i vazdušne višezilne kablove, već ih ostavili i dalje razapete preko stabala, visokih plotova i na prelazima, preko bandera električne mreže, maskirane od potencijalnih agenata čiji zadatak bi bio prisluškivanje telefonskog saobraćaja. Radi zaštite posebno važnih, »specijalnih veza«, po jednu par-

nicu iz dva kabla smo koristili kao dve žile i tako, makar primitivno, ostvarivali viši stepen bezbednosti veze, stalno upozoravajući da se u ondašnjim uslovima ne može obezbediti tajnost prenete informacije. U tom našem nastojanju imali smo podršku i najviših rukovodilaca.

FORMIRANJE KOMANDNE CETE ZA VEZU

Poslovi su narastali, pa je formirana i Komandna četa za vezu. Za njenog komandira je postavljen Gulin, a za političkog komesara Marko Katičić (koga je ubrzo zamenio Tomislav Sokolić). Jezgro za formiranje čete predstavljala je grupa prebačena sa Visa, a smestila se u zgradi na uglu Ulica Ljutice Bogdana i Maglajske. Tako je na malom prostoru bilo na okupu ljudstvo koje je bilo u nadležnosti Odeljenja za vezu Vrhovnog štaba.

Veliki grad je krio bezbroj nepoznanica, a naša znanja o organizaciji veza u takvom kompleksu kao što je bio razrušeni Beograd, bila su posve nedovoljna. Međutim, u tim početnim aktivnostima mnogo su nam pomogli aktivisti NOP-a koje smo zatekli na raznim dužnostima u Gradskoj tt-tehničkoj sekciji, na Međugradskoj telefonskoj centrali, u Gradskoj automatskoj telefonskoj centrali i u Centru sa uređajima za višestruko korišćenje telefonskih i telegrafskih veza, te na Glavnom telegrafu. Bez pomoći šefa sekcije, Đure Filipovića, Arse Đorđevića, Jablanovića i drugih iskusnih tehničara i odgovornih radnika - teško bismo, u relativno kratkom roku, uspeli aktivirati tako veliki broj uređaja i uspostaviti najneophodnije veze.

U upoznavanju i povezivanju sa rukovodećim kadrom u gradskim PTT ustanovama, posebno sa onima u koje smo se bez rezerve mogli pouzdati, mnogo nam je pomogla i okolnost što je prvi poverenik za unutrašnje poslove Beograda postao Milan Drakulić Mićan, predratni komunista i poštari, rukovodilac PTT udruženja.

Eto, u takvim uslovima smo, postupno, stvarali osnovu za sprovođenje široke akcije uspostavljanja sistema žičnih veza sa našim jedinicama koje su obrazovale front u Sremu i na Drini, sa kojeg će, s proleća 1945, krenuti u završne operacije za konačno oslobođenje Jugoslavije. Trebalo je sve oživeti i organizovano voditi, a za to su bila potrebna znatna sredstva i kadar koji je po broju znatno premašivao do tada nama poznate formacije jedinice veze. Upravo da bismo u tome poslu bili što racionalniji, pristupilo se formiranju Glavne uprave PTT, u okviru nadležnosti Povereništva za finansije i saobraćaj Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Za prve koordinate, zadužene za konstituisanje, kao predstavnik NOVJ određen je Joža Čuljat, a od aktivista PTT Nikola Gulan.

OSPOSABLJAVANJE VEZA JAVNOG SAOBRAĆAJA

Već početkom novembra i ja sam, uz zadatke za koje sam bio zadužen u Odeljenju veza Vrhovnog štaba, određen za vojnog delegata u Tehničkom odeljenju Glavne uprave PTT, koje se takođe upravo konstituisalo, od kadra odabranog među stručnjacima koji se za vreme okupacije nisu kompromitovali služanjem okupatoru, a postupno su pristizali i kadrovi iz nemačkog zarobljeništva.

Radili smo, rekao bih podjednako zdušno, i vojnici i civili, svesni da bez obnove i brzog osposobljavanja sistema veza javnog saobraćaja za tt-saobraćaj - neće biti moguće stvaranje sistema veza za vojne potrebe i oživljavanje veze javnog PTT saobraćaja.

U tom smislu su i postavljene osnove za prve planove i programe rada. To, u prvom redu, utvrđivanjem pravog stanja tt-linija na oslobođenoj teritoriji, a zatim stanja linijskog i drugog upotrebljivog materijala i objekata kao i raspoloživog ljudstva koje do tada nije bilo obuhvaćeno mobilizacijom u vojne jedinice.

U međuvremenu je Odeljenje veze Vrhovnog štaba preseljeno iz Ulice ledi Kaudri 26 u Maglajsku, u vilu izbeglog, bivšeg ministra Mihe Kreka, dok je za priručnu radionicu i stanovanje kadra za tehničko obezbeđenje određena kuća na uglu Maglajske i Ulice pukovnika Bacića. U vitrine nekadašnje biblioteke smestili smo rezervne elektronke, delove i sklopove i instrumentarij kojim smo raspolagali, a od Komande grada Beograda (Sektor za rekviziciju) dobili smo odobrenje da izaberemo potreban materijal, alate i merna sredstva iz rekvirirane radnje »Radio-Maler«. Pored toga, našli smo dosta upotrebljivog materijala, alata i mernih sredstava u skladištu predstavništva firme »Lorenz«. Pronašli smo čak i komplet tokarske mašine, tako da smo našu priručnu radionicu do te mere kompletirali da je bila u stanju da vrši i najsloženije defektacije i otklanjanje kvarova na radio i drugim uređajima koji su bili u Centru veze.

ORGANIZACIJA REMONTA SREDSTAVA VEZE

U to vreme su nam se priključila i dva vrsna inženjera, i to Šime Torbarina, koji je, preko Barija, došao iz Dubrovnika i Miodrag Tijanić iz Beograda. Obojica su pre rata radili u Radio-Beogradu. Torbarina se povlačio sa vojskom u aprilskom ratu i tako dospao do Dubrovnika, gde je i mladost proveo, dok se Tijanić za vreme rata bavio nastavničkim poslom u srednjoj tehničkoj školi i pomagao NOP.

U nastojanju da se obezbedi što efikasnija podrška jedinicama na frontu, doneta je odluka da se Fabrika »Signal«, jedna od dve predratne tvornice radio-uređaja u Beogradu, osposobi za remont radio-uređaja. Tvornica je bila vlasništvo Srđana Gracića, a dužnost tehničkog direktora vršio je brat inženjera Šime, Mladen Torbarina. Službu nabavke materijala, delova i sklopova vršio je veoma vešti komercijalista Savo Ribić. Tvornica se nalazila kod »Liona« i veoma je dobro poslužila za defektaciju i opravke brojnih radio-uređaja, i to ne samo jedinica NOVJ već i Crvene armije. Pokazalo se da Gracić i Ribić veoma dobro znaju lokacije skladišta okupatorske vojske, i to ne samo u Beogradu već i u Banatu, gde su, naročito u bližoj okolini Pančeva, bile vazduhoplovne baze sa znatnim količinama svih vrsta materijala i sredstava veze. To nisu stigli ni da evakuišu ni da zapale, sem što su deo delimično oštetili, ali su oštećenja bila takva da se iz brojnih kompleta, ipak, poneki uređaj mogao kompletirati.

Odabrani materijal, delove i sklopove za radio-uređaje prevozili smo u skladišta te fabrike, a linijski materijal u skladište PTT, kod »Sest topola« na Savi. Rukovodeću ekipu fabrike ojačali smo sa nekoliko drugova iz Odeljenja veza Vrhovnog štaba.

POMOĆ VEZISTA TANJUGA I RADIO-BEOGRADU

Posebna pažnja je poklonjena i materijalnom obezbeđenju agencije Tanjug. S tim u vezi radio-predajnik koji smo dopremili sa Visa i, u prvi mah, instalirali u vili u Ulici ledi Kaudri broj 26, premestili smo i efikasno instalirali u prostoriji podignutoj na terasi »Popovske kuće«, do crkve Svetog Marka na početku parka Tašmajdan. Odatle je uspostavljena vazдушna linija za vezu i tastovanje iz prostorije prijemnog centra Tanjuga, iz Ulice generala Ždanova, gde su bile prostorije bivše telegrafske agencije »Avala«. Na traženje prvih rukovodilaca Tanjuga u Beogradu, Vejvode i Vasiljevića, za ojačanje službe održavanja tog predajnika dodeljen je tehničar Franjo Možeš.

Pokrenuta je i akcija za kompletiranje jednog predajnika da bi otpočeo normalan rad Radio-Beograda, čiji je predajni centar u Makišu okupator pre povlačenje razrušio miniranjem. Zato je Slobodan Nakićenović, sa braćom Torbarina, razmotrio mogućnost osposobljavanja jednog oštećenog radio-predajnika nominalne snage od 300 W srednjih talasa. Saradnici NOP-a su, naime, uspeli da

blagovremno sklone i sačuvaju kristal oscilatora 343 kHz - frekvencije na kojoj je pre rata Radio-Beograd emitirao svoje programe.

Za predajni centar izabrano je prostrano potkrovlje zgrade Srpske akademije nauka, u Knez-Mihajlovoj ulici, a za studio su korišćene bivše prostorije nemačke okupacijske propagande, u skrovitim podrumima bloka zgrada ministarstva (masivne zgrade su skoro do nivoa ulice bile oštećene razornim bombama, ali je studio u podrumima mogao normalno raditi).

Petog novembra Radio-Beograd je otpočeo redovne emisije u slobodi, a poznata predratna spikerka Jelena Bilbija nastavila je sa čitanjem vesti. Time je stvorena osnova za početak obnavljanja kadrovske i materijalne baze naše informatike, jer je Radio-Beograd, uz Tanjug, predstavljao osnovu naše propagande. Vezisti iz Odeljenja veze Vrhovnog štaba u svim tim poslovima su, kako se vidi, odigrali značajnu, pokretačku ulogu.

U Maglajskoj ulici je bilo veoma živo. Bilo je očito da sve veće obaveze u razmeni informacija sa jedinicama, a postepeno i za potrebe diplomatskih predstavništava, nećemo biti u stanju da, bar ne u doglednom vremenu, u svemu i ekspeditivno zadovoljavamo sa svega četiri samostalne radio-stanice razmeštene u rejonu Dedinja. Radi toga su počele procene o mogućnosti proširenja kapaciteta i predajnih i prijemnih radio-uređaja. Poučeni iskustvima u gotovo dvomesečnoj eksploataciji radio-biroa na Visu, odlučeno je da se razmotri mogućnost postavljanja prijemnog radio-centra na Zvezdari, a predajnog na Banjici, s tim da se preko podzemne kablovske mreže, koja je postepeno osposobljavana za normalnu eksploataciju, obezbede spojne veze za komunikaciju između ta dva centra.

VOJNI DELEGAT U GLAVNOJ UPRAVI PTT

Kao vojni delegat u Tehničkom odeljenju Glavne uprave PTT, bio sam svedok kako nam je zahvaljujući predusretljivosti i zalaganju celokupnog sastava odeljenja i Gradske tt-tehničke sekcije - bilo moguće resiti sve što se pokazalo potrebnim za obezbeđenje veza vojnog rukovodstva. Inženjer Dušan Popović, predani rukovodilac odeljenja, u toj saradnji je video garanciju uspostavljanja operativno korisnih, neposrednih odnosa u složenim zadacima obnove teško onespособljene mreže tt-linija, objekata i instalacija u njima. Naime, tokom rata i to je planski onespособljavano, najpre smišljenim diverzijama a zatim sistematskim bombardovanjem, pa su sada od neocenjivog značaja bili svi poslovi oko prethodne procene i utvrđivanja stanja, a zatim razrade planova obnove. U tom smislu je i angažovanje stalnog vojnog delegata uticalo na stvaranje punog poverenja, jačanje podrške i odobravanje planova bez suvišnog administriranja, bolje reći upravo onako kako je to situacija na frontovima nalagala. A sa Popovićem i njegovim ljudima ću i sam, kao stalni predstavnik NOVJ, saradivati punih 14 meseci, zajednički rešavajući sve što bi se nametnulo kao problem.

Bilo je to veoma značajno iskustvo, neophodno za sagledavanje svih specifičnosti tt-organizacije, eksploatacije i tehničkog obezbeđenja sistema veza javnog saobraćaja. Istina, u početku sam strahovao da li ću, sa znanjem i zvanjem tt-tehničara, sa tri godine iskustva i 21 godinom života, biti u stanju da odgovorim važnim obavezama vojnog delegata u Glavnoj upravi PTT, što znači koordinatora svih poslova u vezi sa zadacima koje će, preko svojih nadležnih organa, postavljati Vrhovni štab. Međutim, zahvaljujući predusretljivosti, stručnosti, organizatorskim sposobnostima i razumevanju inženjera Popovića, Radmila Petrovića, Vojina Kostića i dr. uvek sam naišao na puno razumevanje. Time je omogućeno efikasno dejstvo u praćenju sve tri armije u pokretu prema zapadu, sve do konačnog oslobođenja zemlje, a posebno u brzoj obnovi i osposobljavanju za normalnu eksploataciju porušene mreže tt-linija, objekata i uređaja.

VEZE SA JEDINICAMA NA FRONTU

Saradnjom vojnih jedinica veze (koje su se postupno stvarale, sa osnovnim zadatkom obnove ratom porušenih tt-linija) i ljudstva iz tehničke službe PTT, osposobljen je za eksploataciju veliki broj linija i spojnih puteva veza sa jedinicama na frontu: sa grupacijom Koče Popovića - preko Valjeva, sa grupacijom Peka Dapčevića - preko Iriga, sa grupacijom Koste Nada - preko Novog Sada. Uspostavljali smo i prve UNF, trofejne Tfb grupe a postupno je osposobljavana i telefonska gradska mreža.

Pored sve dobre volje i velikog zalaganja tempo obnove porušenih tt-linija i vodova bio je dosta spor, u prvom redu, zbog oskudice u linijskom materijalu, a i formiranje linijskih bataljona je teklo sporo; vršena je selekcija ljudstva, pri čemu je naročito interesantno bilo to da su se u mobilizacijskim centrima mlađi ljudi radije izjašnjavali za odlazak u jedinice na frontu, nego za pozadinske jedinice veze. Kada je reč o oskudicama, najteže je, ipak, bilo sa provodnom žicom. Bakrenog provodnika je bilo malo, tek tu i tamo raštrkano, dok je takozvane bi-metalne žice, sa jezgrom od železa a omotačem od silicijum bronz, bilo znatno više. Pripremljena je i linija za izvlačenje žice u Novosadskoj fabrici, međutim stalo se kod toga jer nije bilo materijala.

Okupator je na pravcu Beograd - Niš - Skoplje - granica sa Grčkom podigao posebnu vojnu liniju lakog tipa, sa dva upredena telefonska voda. Međutim gotovo više od 50% dužine je formalno nestalo sa zemljišta, delom kao rezultat partizanskih diverzija i namernim rušenjem okupatora kada se povlačio. Zbog toga smo planirali da makar do Niša pokušamo osposobiti spojni put za puštanje u rad UNF MG-15, čija je jedna stanica bila u centru PTT u Nišu, a dve nekompletne u Beogradu (u zgradi predratnog Pravnog fakulteta). Bio je to poseban tip 12-kanalnog UNF MG-15, za laki prenos i lako povezivanje pojedinih sekcija višezilnim kablovima sa tipskim višepolnim utikačima. Uložen je veliki trud i spojni put je osposobljen tek u proleće 1945, a u rad pušteno svega 8 kanala.

Pored zadataka oko obezbeđenja veza sa jedinicama na frontovima i za potrebe veza pozadine koju je trebalo svestrano aktivirati za što potpuniju podršku frontu - velike napore smo ulagali na uspostavljanju veza za potrebe železnica. To zbog toga što je transport železnicom bio od posebnog značaja, a po meri osposobljavanja pruga bilo je moguće transportovati i linijski materijal (naročito: stubove, nosače i izolatore). Po Banatu je, recimo, bilo skoro nedirnutih skladišta linijskog materijala, posebno u rejonu aerodromskog čvora kod Ečke, ali za transport tog za ono vreme pravog blaga trebalo je prethodno osposobiti pruge.

Pošto su raspoložive količine linijskog materijala bile nedovoljne, to je pri obnovi porušenih tt-linija primenjivano kombiniranje: od ranijih nekoliko vodova na liniji kombinacijom pojedinih deonica osposobljavan je najveći mogući broj vodova.

SPASAVANJE AUTOMATSKE CENTRALE »CENTAR«

Tehničko osoblje u PTT centrima uložilo je maksimalne napore da što pre osposobi što više uređaja za upotrebu. Pri tome se naročito istakao dugogodišnji glavni mehaničar Automatske telefonske centrale »Centar«, u stvari najveće centrale u Beogradu, Ljubiša Đorđević. On je uspeo da neutrališe nemačko vojno obezbeđenje centrale, ubedivši ih da izvršenje naređenja - uništenje centrale aktiviranjem eksplozivnih punjenja - ne pruža baš nikakvu šansu ni njima da se spasu. S druge strane, ako oni taj zadatak ne izvrše, on garantuje da im se ništa neće desiti. Savet su, začudo, poslušali, i, pod njegovim nadzorom, demontirali sva punjenja. Zaista, ništa im se nije dogodilo. Ostali su da, i posle oslobođenja Beograda, rade kao pomoćno osoblje na centrali »Centar«, pošteđeni čak i zarobljeničkog logora, sve dok nije pružena prilika da se repatiraju u Nemačku.

Akcijom Đorđevića omogućeno je da se, po meri osposobljavanja gradske mreže, postupno puštaju u rad telefoni u gradu, što je bilo veoma značajno za normalizaciju života i svih aktivnosti.

Veze uspostavljene sa jedinicama na frontu, kao i sve međugarnizonske veze, u prvo vreme su se sticale u Međugradsku telefonsku centralu u Kosovskoj ulici. Dužnost manipulanata sa puno poštovanja su vršile odabrane, iskusne i odgovorne telefonistkinje. Međutim, mi smo, u skladu sa vremenom, nastojali da stalno ostvarujemo potpun uvid u celokupni saobraćaj, zbog čega smo za rad u Međugradskoj centrali, zapravo u svakoj smeni, odredili po jednu drugaricu iz Komandne čete za vezu Vrhovnog štaba. Bile su to drugarice: Lili Abinun-Šimunov, Lepa Mamula i Borka, koje su nam se, kao proverene aktivistkinje NOP-a, priključile odmah po oslobođenju Beograda.

Veze posredovanja pozadine sa frontom, a posebno veze komandovanja - uspostavljene su sa najvišim mogućim prioritetom i uz pun nadzor vojnih organa. O svemu tome je vođena operativna evidencija. Posebno je značajno, takvom organizacijom celokupni saobraćaj se odvijao bez problema do kojih, može doći i onda kada učesnici u saobraćaju insistiraju i na nebitnim pojedinostima, neretko i kada nisu u pravu.

U nastojanju da obnovljene tt-vodove višestruko iskoristimo svesrdno i mnogo su nam pomogli, podržavajući naše ideje i akcije, grupa mehaničara na UNF centru, sa Vidojem Filipovićem i Svetom Stojanovićem na čelu. U vezi s tim, u skladištima okupatorske vojske pronašli smo mnogo delova kompleta koji su nam upravo nedostajali za osposobljavanje za upotrebu UNF u PTT centru, a pogotovu su nam dobrodošle rezervne elektronske cevi.

KAD NEMA TELEPRINTERA - DOBRI I »MORZE« I »BODO« APARATI

Nastojali smo da i telegraf što pre osposobimo za javni saobraćaj. Znali smo, naime, da uspostavljanje telegrafskih veza pruža velike mogućnosti za razmenu pisanih informacija, čime bismo, što je posebno važno, u mnogome rasteretili inače nedovoljne kapacitete u sistemu telefonskih veza. Glavni telegraf ne samo da nije bio oštećen već je bio u potpunom redu, vođen rukom dugogodišnjeg šefa i iskusnog inspektora Radmila Đorđevića. Problem je, međutim, bio u oskudici u teleprinterima, od onih malo zatečenih samo je pokoji bio ispravan, a u najvećem to su bili teleprinteri starijih tipova, uz to i bez rezervnih delova, tako da nije moglo biti ni govora o njihovom osposobljavanju za javni saobraćaj. Upravitelj telegrafa je često isticao da o puštanju u rad teleprintera ne može biti govora, i zbog toga što na telegrafskim stanicama ostalih PTT centara na oslobođenoj teritoriji nigde nema teleprintera. S druge strane, ponosno je isticao da u rad treba svakako uključiti »morze« aparate, pa i »bodo« aparate (koji su, više godina pred rat potisnuti teleprinterima, ostali izvan saobraćaja, ali još uvek instalirani i u takvom stanju da su se mogli upotrebiti). Mi, istina, nismo dovoljno poznavali »bodo« aparate, pa smo prema tom delu predloga druga upravnika bili malo rezervisani, ali zato nije bilo problema oko toga da se postupno otpočne aktiviranje prvih telegrafskih kanala veze »morze« aparatima. Pri tome su naročito stariji službenici imali bogato iskustvo u radu »na sluh« pa su sa puno zalaganja i mnogo radije prihvatili rad »morzeom« nego da ponovo uvežbavaju rad na »bodo« aparatima.

U predratnoj Jugoslaviji PTT administracija nije imala organizovanu radio-službu za javni međunarodni saobraćaj. Koncesiju za tu vrstu komunikacija držalo je Francusko telegrafsko društvo, koje je u tu svrhu, u rejonu Rakovice (predgrađe Beograda) podiglo predajni radio-centar, dok je prijemni centar bio smešten u jednom delu četvrtog sprata zgrade u Takovskoj ulici. Imajući u vidu potrebe uspostavljanja komunikacija putem radija za potrebe javnog saobraćaja i u međunarodnim relacijama, nastojali smo da se što pre Tanjugov radio-centar, bar privremeno, osposobi i za tu vrstu radio-saobraćaja. Takvom rešenju smo

težili i zbog toga što je naš radio-centar sve više angažovan za razmenu radio-telegrama za potrebe Povereništva za spoljne poslove Nacionalnog komiteta, njegovi kapaciteti nisu bili dovoljni da zadovolje i sve intenzivniju razmenu radio-saopštenja sa jedinicama na frontu, kojima su tek predstojali izuzetno teški i naporni zadaci u borbama za konačno oslobođenje zemlje. Imajući upravo to u vidu, radovima na osposobljavanju prijemnog radio-centra na Zvezdari i predajnog na Banjici poklonjena je naročita pažnja i dat najviše mogući prioritet.

SARADNJA VEZISTA I POŠTARA

Postepeno, prilikom sve većeg broja stručnjaka sa oslobođenog područja širom naše zemlje, Glavnu upravu PTT popunjali su provereni stručni kadrovi, posebno oni koji su se u predratnim aktivnostima PTT-udruženja isticali svojom naprednom aktivnošću. U skladu sa takvim rešavanjem veoma značajne kadrovske problematike, na dužnost pomoćnika poverenika za finansije i saobraćaj Nacionalnog komiteta, zaduženog za rukovođenje Glavnom upravom PTT, došao je Mihajlo Grbić, prvoborac rodom iz Crne Gore. To, kao i brojna druga, takođe veoma dobra kadrovska rešenja uz postupno ublaživanje nagomilanih materijalnih problema, povoljno je uticalo na brzo i efikasno rešavanje svih pitanja iz domena saradnje vojnih organa veze i PTT-službi, što je u okviru napora svih društvenih činilaca i snaga na svim područjima, a naročito u oživotvorenju parole: »Svi na front - sve za front!« predstavljalo značajan doprinos u borbi do konačne pobede i za obnovu zemlje, a u okviru toga i za obnovu PTT saobraćaja.

POSTAJEMO VEZE REGULARNE ARMIJE

Prvog januara 1945. maršal Tito je potpisao naredbu o reorganizaciji NOVJ, prema kojoj su formirane Prva, Druga i Treća armija NOVJ, što je podrazumevalo i reorganizaciju Vrhovnog štaba - uoči preimenovanja NOVJ u Jugoslovensku armiju i Vrhovnog štaba u Generalštab JA (što je maršal Tito propisao 1. marta 1945.). S tim u vezi, trebalo je izvršiti premeštanje svih delova Vrhovnog štaba i formiranih ustanova - u zgradu starog Generalštaba, u Ulici Kneza Miloša.

Tako smo, sa celokupnim sastavom Odeljenja veza Vrhovnog štaba, premešteni 6. januara 1945. godine u zgradu Generalštaba i raspoređeni u prostorije desnog krila četvrtog sprata. Tada i time Odeljenje veza Vrhovnog štaba je preformirano u Komandu veza; za prvog komandanta veza postavljen je Zlatko Keković, a za političkog komesara Slobodan Nakićenović. U odseku bojne pripreme, pored naših funkcija u Glavnoj upravi PTT, raspoređeni smo Josip Ču-Ijat-Joža i ja. Za radio-vezu je bio odgovoran Anđelko Gančević, koji je, ujedno, vršio dužnost i načelnika odseka, no uskoro će na dužnost u taj odsek doći Viktor Topličan, do tada na dužnosti u Glavnom štabu Hrvatske; on je preuzeo sektor organizacije obuke i nastave, kao i izrade prvih uputstava za održavanje uređaja.

FORMIRANJE PRVE BRIGADE ZA VEZU

U prostorijama na mansardi smestili smo našu laboratoriju-radionicu, koja je ubrzo osposobljena da brzo i efikasno reši i najsloženije zadatke.

Citava zgrada bivšeg Generalštaba bila je veoma zapuštena. Na takav utisak uticale su i ruševine objekata predratne Vojne akademije koje su, onako štrčeći, upečatljivo svedočile o ranama Beograda. Zgrade u krugu Generalštaba, koje su bile upotrebljive, nameravali smo da osposobimo za smeštaj Komandne čete za vezu, koju smo prebacili sa Dedinja i, privremeno, smestili u zgradu bivše ambasade Poljske, odmah do kafane »London«.

U Maglajskoj ulici ostao je štab tek formirane Prve brigade za vezu, s Batićem kao komandantom i Veselinom Bulatovićem, kao političkim komesarom, na čelu.

Formiranjem Prve brigade za vezu otpočelo je postavljanjem takve formacije koja će zadovoljiti tada aktuelne potrebe: da obuhvati radio i dva linijska bataljona.

Radio-bataljon je, u osnovi, predviđen da opslužuje radio-centar, koji se počeo uspostavljati upravo tih dana i to po principu radio-biroa, sa prijemnim centrom na Zvezdari a predajnim na Banjici. U zadatak Radio-bataljona uključena je i obaveza da, po potrebi, daje radio-telegrafiste za potrebe popune posluga za radio-stanice detaširane uz vojne-političke misije nove Jugoslavije koje su upućivane u inostranstvo. U takvim slučajevima bilo je potrebno obezbediti i uređaje za kompletiranje takvih radio-stanica, predviđenih za samostalni dugotrajni rad.

Linijski bataljoni bili su namenjeni da duž pomeranja linije fronta, uspostavljenog od Drave do Drine, obnovom i osposobljavanjem porušenih linija održavaju pravce žičnih veza između vrhovne komande i jedinica na frontu, po principu da pretpostavljeni obezbeđuje žičnu vezu do potčinjenoga.

Štabna, a zatim Komandna četa za vezu, u prvo vreme bila je zadužena za održavanje unutrašnjih žičnih i kurirskih veza Vrhovnog štaba. Ta jedinica će takođe ubrzo prerasti u Bataljon za opsluživanje Centra veze Generalštaba JA, te za održavanje veza u garnizonu Beograd.

LINIJE PREKO MOSTOVA PREMA ZEMUNU I PANCEVU

Uporedo sa premeštanjem službi i organa Vrhovnog štaba sa Dedinja u zgradu bivšeg Generalštaba, promenili smo i mesto stanovanja: iz zgrada na Dedinju premestili smo se u hotel »Astorijski« (kod Železničke stanice), gde su sve starešine Odeljenja veza bile na trećem spratu. Počeo je da radi i restoran hotela u podrumu, tako da smo u jednoj zgradi imali sve na okupu, i to u blizini radnog mesta. Ljudstvo čete za vezu smešteno je u zgradi bivše ambasade Poljske, blizu »Londona«.

Prilikom pregleda zgrade bivšeg Generalštaba obišli smo i podrumске prostorije. Tamo smo zatekli automatsku telefonsku centralu od 350 brojeva, proizvedenu u Francuskoj. Bila je potpuno ispravna i spremna za upotrebu. Da bude zanimljivije, raport o dobrom stanju centrale podneo je mehaničar Petrović, zadužen za njeno održavanje i pre rata i za vreme okupacije.

Uz unutrašnje veze, u zgradi Generalštaba je trebalo uspostaviti i veze sa međugradskom centralom gradskog telefona, koja je mogla posredovati vezu sa frontovima. Težište zadatka bio je da se uspostavi što sigurnija i kvalitetna veza sa jedinicama u Sremu, upravo do centra veze Prve armije koji se tada nalazio u Erdeviku.

Stalne linije su postupno osposobljavane, međutim, bio je problem održavanja veza preko Save, između Zemuna i Beograda. U stvari, prekinute još u aprilskom ratu - te veze nisu nikad ni uspostavljene. U Zemunu je u ratu bila formirana sekcija za tehničko održavanje »brzjava i brzoglasa«, neposredno vezana za Ravnateljstvo pošta, brzjava i brzoglasa u Zagrebu kao najviše institucije PTT u NDH.

Oba mosta preko Save su porušena, ali je pešački, od demontiranog mosta sa Tise kod Titela, uz pomoć Nemaca, podigla kvislinška vlada, no i on je znatno oštećen prilikom borbi za oslobođenje Beograda. Ipak, most je ostao kao jedino rešenje da se preko njegovih nosača, koristeći se odgovarajućim prečnicima, postave najpre dva, a zatim još dva telefonska voda i uspostavi dobra veza između međugradskih telefonskih centrala u Beogradu i Zemunu.

Na sličan problem se naišlo i pri uspostavljanju veze sa Pančevom i, dalje, sa bazama za snabdevanje koje su se u međuvremenu formirale u Vršcu i Beloj

Crkvi. Tamo je počelo pristizati naoružanje iz SSSR-a, a prikupljano je i trofejno naoružanje, za opremanje novih jedinica koje su se formirale. Pošto je most preko Dunava bio planski miniran, a konstrukcije najvećim delom potopljene, trebalo je iznaći mogućnost povezivanja većeg broja ispravnih telefonskih vodova sa obe njegove strane. Utvrđeno je da bi bilo najpogodnije da se na potporne stubove mosta usidre katarke, kombinovane od stubova dugih 11 m i da ove posluže za prebacivanje čeličnog užeta, kao nosećeg, za dva poljska višezilna tt-kabla.

Plan je, premda s naporom, ostvaren i ubrzo smo do Pančeva uspostavili 4 telefonske veze i time omogućili normalno komuniciranje na sve četiri strane iz Beograda, a preko Valjeva - sve do Drine, i preko nje - sa Drugom armijom. Uspeli smo da brzo uspostavimo neposredne induktorske telefonske centrale u Centru veze Vrhovnog štaba i međugradske centrale u Kosovskoj ulici, s tim da su na dužnost redani telefonisti iz komandne čete. U tri smene su dežurale drugarice invalidi rekonvalescenti. Saobraćaj je bio neprekidno veoma živ i mada se posredovanje ostvarivalo najviše mogućom brzinom - ipak je predstavljalo kočnicu. Zbog toga se, od samog početka, težilo neposrednom povezivanju Centra veze u Vrhovnom štabu, odnosno od 1. marta 1945. u Generalštabu, sa pravcima veza koje izvode iz Beograda do jedinica.

OSNIVANJE PROIZVODNO-REMONTNOG ZAVODA »TELETEHNIKA«

Poslovi tehničkog obezbeđenja, posebno radio-uređaja, naglo su se povećavali, tako da su mogućnosti remonta, organizovanog u Fahrlici »Signal«, ubrzo bile daleko iza sve većih potreba. Ovo pogotovo zbog toga jer su nam se odmah nametnule i obaveze rešavanja raznih tehničkih problema, naročito oko opremanja centra veza. Ti poslovi su zahtevali konstrukcijske zahteve oko izrade raznih tehničkih pomagala, uređaja i sklopova, pa sve do kompletnih primopredajnih radio-uređaja posebne namene.

Prikupili smo dosta materijala, a sve više su pristizali i stručnjaci, tehničari i inženjeri. To je omogućilo da se formira specijalistička grupa i za najsloženije zahteve. Bilo je dosta alata i mernih sredstava. Tako su stvoreni uslovi da se, već početkom 1945. godine, u Zemunu osnuje Proizvodno-remontni zavod »Teletehnika«.

U izvanredno pogodnim prostorijama, građenim za laboratorije uz funkcionalna skladišta poznatog koncerna »I. G. Farbenindustri«, brzo su kompletirana odeljenja, a prvi upravnik Zavoda bio je Stojan Ulepić, koji je bio stručnjak za poslove organizacije rada, jer je to studirao kao predratni oficir u Švajcarskoj. Težište poslova bilo je na osposobljavanju i kompletiranju trofejnih radio-uređaja, posebno onih stacionarnog tipa, neophodnih za povezivanje jedinica i organa KNOJ-a i Ozne. Na rad u Zavodu, u rukovodeću grupu, upućeni su stari i iskusni vezisti i oficiri.

MAJSTORI IZ RADIONICE NA MANSARDI GENERALŠTABA

U zgradi Generalštaba ostavljena je grupa u radionici-laboratoriji, smeštenoj na mansardi iznad četvrtog sprata. Sastav grupe je bio: Šime Torbarina, Ivo Samanić, Boris Korlet i vrsni tokar Ivo Korićanac (koji je na tokarskoj mašini bio u stanju da izradi skoro svaki sklop). Grupa se ubrzo pokazala veoma produktivnom. Uz grupu za montažu za »spoljne poslove« (u sastavu Brusić, Dragošević, Kos i Grubišić), skoro bez zastoja su omogućili formiranje radio-centra, a isto tako, pomogli u pripremanju opreme i uređaja za kompletiranje žičnog centra veze.

Jedne večeri, u februaru, Slobodan Nakićenović je doneo luksuzni, mali kožni kofer, kao radio-uređaj B2. Postavio je hitan zadatak da se u kofer ugradi

primopredajni uređaj. Međutim, svi smo se iznenadili kada je za njih njegov šofer doneo još jedan takav kofer i dovezao inženjera, Batu Bogojevića iz Zavoda u Zemunu. Pošto se okupila grupa, Slobodan je objasnio da kroz 48 časova mora biti gotov primopredajni uređaj koji je vojno-političkoj misiji koja odlazi u inostranstvo neophodan za održavanje radio-veze sa Beogradom. Uređaj mora biti pouzdan za rad telegrafijom u nekoliko kanala, koji se mogu menjati zamenom kristala. Objasnio je da je pozvao i Bogojevića, da će se to raditi i u Zavodu i u grupi u Generalštabu, pa ko pre svrši - nagrada mu neće izmaći.

Sa radoznalošću smo pratili veoma organizovan rad u grupi koja je bila u Generalštabu. Torbarina je znalački iskoristio rešenje konstrukcije svima poznatog popularnog »džeka« i za izlazni stepen postavio dve elektronke 6L6 u puš-pul vezi. Pratili smo rast konstrukcije u neprekidnom napornom radu, a najviše nas je impresionirala skladnost prednje ploče, na kojoj su instrument, komande i signalne lampice tako funkcionalno razmešteni da je bilo teško razlikovati od fabričkog proizvoda. Bila je tu i šablona za natpise o tome čemu je što namenjeno. Što je najvažnije, uređaj je bio završen i ispitan u zahtevanom roku. Pohvale nisu izostale, ali značajnije je bilo saznanje da nema problema koji tako politički i stručno odgovorni ljudi, još uz tako veliko zalaganje - ne bi moglo rešiti.

Metod Antunac

DO CENTRA VEZE VRHOVNOG ŠTABA

* * *

Početakom 1944. godine tražio sam od Okružnog komiteta KPH za Šibenik da se oslobodim dužnosti šefa Rejonskog obaveštajnog centra i uputim u neku operativnu jedinicu. Rečeno mi je da najprije za tu dužnost osposobim svoga zamjenika da bi on mogao preuzeti tu dužnost pa će onda udovoljiti mojem zahtjevu. Budući da sam bio radio-telegrafista to sam, po predaji dužnosti u Okružnom komitetu, upućen na dužnost u komandu Mornarice NOVJ na otoku Visu. To je, u stvari, bila jedna velika prekretnica u mom definitivnom opredjeljenju u svojoj profesiji do konca rata, a i u posleratnom periodu. Poziv veziste sam zavolio još kad sam se opredijelio za radio-telegrafsku školu u Šibeniku prije rata i bio sam sretan što sam se konačno našao u svom pravom elementu, u kojem ću moći dati maksimum borbi za oslobođenje naše zemlje.

U komandi Mornarice, koliko se sjećam, zatekao sam kao radio-telegrafiste Zvonka Bezinovića, Antu Jokovića, Politeo Stjepana. Svi smo mi završili radio-telegrafsku školu u Šibeniku, a među njima sam ja bio najmlađi i sa najmanje iskustva u radu kao radio-telegrafista. Zbog specifičnog položaja komanda Mornarice NOVJ je imala veoma razgranate veze, posebno radio-veze, što je u znatnoj mjeri uticalo i na rad nas vezista. Od nas je to zahtijevalo maksimalan napor i pouzdanost u radu. U početku nisam imao dovoljno prakse u rukovanju uređajima i u obavljanju saobraćaja radi čega sam jedno vrijeme, radio zajedno sa Zvonkom Bezinovićem, koji je bio vrlo vješt u obavljanju radio-saobraćaja. On mi je mnogo pomogao da za kratko vrijeme ovladam i radio-uređajima i saobraćajem na radio-stanici. U tom periodu imali smo radio-uređaje tipa SCR-284-A, SCR—48, B-2 i još neke.

Kada su se pripremale akcije za oslobođenje srednjedalmatinskih i južno-dalmatinskih otoka, trebalo je najprije da se neprijatelj detaljno izvidi. Tako je prije napada na otok Mljet formirana jedna grupa od 5 ljudi, koju je trebalo ubaciti na taj otok da detaljno izvidi neprijatelja i izvrši potrebne pripreme za desant naših snaga. Vođa grupe bio je Bogdan Pecotić. U grupi su se nalazila još dva druga koja su dobro poznavali teren na Mljetu, Politeo i ja. Sobom smo ponijeli radio-stanicu SCR—48 i lično naoružanje. Sa otoka Visa do Mljeta prebacio nas je jedan saveznički ratni brod. Plovili smo otvorenim morem sve do visine otoka Mljeta, na udaljenosti od njega nekoliko nautičkih milja. S te udaljenosti su nas saveznički mornari čamcem na vesla, prebacili do jedne uvale na Mljetu, dok je ratni brod stajao na mjestu i čekao povratak svojih mornara. Iz čamca smo posljednji izašli ja i Politeo sa radio-stanicom. Bilo je interesantno posmatrati savezničkog mornara kako žuri da okrene čamac i vrati se na svoj matični brod. U toj žurbi ispala mu je puška u more. Očekivao sam da će se vratiti po svoju pušku. Nije se vratio. Mi smo je izvadili i ponijeli sa sobom.

Odmah po našem iskrcavanju, postavili smo radio-stanicu, uspostavili vezu sa Visom i obavijestili nadležne da smo se uspješno i neopaženo iskrcali. Vezu smo održavali svakodnevno, po planu rada. Ta veza je besprijekorno funkcionisala, sve do našeg povlačenja sa otoka Mljeta. Na Mljetu smo ostali oko 5 dana. Tako organizovanom i uspostavljenom radio-vezom slali smo rukovodstvu na otoku Visu podatke o rasporedu neprijateljskih snaga, jačini i naoružanju, kao i o najpodesnijim tačkama na kojima je moguće iskrcati naše snage. U svemu tome najveću poteškoću predstavljalo je često premještanje grupe i kretanje po otoku koji je poznat po teškoj prohodnosti, veoma bujnoj vegetaciji i šikarama. Kretali smo se kroz najnepronodnije predjele otoka, jer je to bilo sigurnije, a sobom smo nosili opremu koja nam je pričinjavala znatne teškoće u kretanju. Sa svakog novog položaja uspostavljali smo radio-vezu sa Visom i obavljali primopredaju telegrama. Sigurna radio-veza u ovoj operaciji znatno je doprinijela uspješnu napada na Mljet.

*
• *

Po dolasku Vrhovnog štaba na otok Vis prekomandovan sam iz Mornarice u Vrhovni štab. U tom periodu konsolidovale su se, i još više razgranale, veze Vrhovnog štaba. Za načelnika odjeljenja veze postavljen je Zlatko Kereković, a za komesara Slobodan Nakićenović. Paralelno sa organizovanjem veza radilo se i na formiranju jedinica veza. Jezgro tih jedinica sačinjavalo je ljudstvo koje je došlo iz Drvara, a ostalo se, postepeno prikupljalo iz jedinica, posebno iz jedinica 8. korpusa NOVJ. Sjećam se da je tada bilo pri Vrhovnom štabu nas pet radio-telegrafista i to: Gančević, Stipišić, Rako, Tvrdeić i ja. Koliko se sjećam, u početku smo mi održavali sve radio-veze Vrhovnog štaba, Nacionalnog komiteta i Ozne. Raspolagali smo tada samo radio-uređajima B-2 i jednom kombinovanim radio-stanicom napravljenom od amaterskog predajnika i prijemnika marke »telefunken«. Radio-stanice su bile postavljene na uzvišenjima u rejonu sela Jelovik i smještene u šatorima. Sjećam se da je svaki od nas održavao radio-vezu sa po 7-8 učesnika. Radili smo skoro neprekidno. U slučaju kada smo radili s jednim učesnikom, a već je došlo vrijeme da se uspostavi veza s drugim, prekidali smo rad s prvim, javljali se drugom i, zavisno od važnosti pravca, ponovo se vraćali prvom učesniku ili nastavljali rad sa drugim, obaveštavajući o tome prvog učesnika.

Radio-telegrafisti su bili maksimalno opterećeni, a isto tako i radio-uređaji na kojima smo radili. Dolazilo je kod pojedinaca do potpune fiziološke i psihološke iscrpljenosti. Sjećam se da sam često jednom rukom jeo obrok koji bi kurir donio, a drugom držao taster ili olovku i predavao odnosno primao telegram. Jednog dana sam od iscrpljenosti pao u nesvijest u toku rada, pa su me prebacili u bolnicu radi pružanja Ijekarske pomoći.

Sa pojedinim učesnicima primjenjivali smo poseban metod rada, kako po pitanju uspostavljanja radio-veze i načinu kucanja, tako i po metodu primopredaje telegrama. S takvim učesnicima jedan telegram od 100 grupa predavan je ili priman u nastavcima za što je bilo potrebno i po nekoliko sati. U svom radu imali smo poteškoće jer nismo mogli prelaziti na bilo koje frekvencije. Bili smo ograničeni jer su radio-uređaji B-2 radili sa kristalima, a saveznici nam nisu dali dovoljan broj tih kristala. Iz tog razloga morali smo raditi na frekvencijama koje su nam diktirali kristali iako su one bile često ometane od neprijatelja, a i samih saveznika. Taj problem je kasnije, uglavnom, riješen kada smo dobili radio-uređaji sa kontinuiranom promjenom frekvencija.

Juna i jula meseca 1944. godine primili smo od saveznika nova sredstva veze, među kojima i radio-uređaje SCR-399 i SCR-193. Tim uređajima su bitno poboljšane radio-veze Vrhovnog štaba. Istovremeno dolazi i do formiranja prve veće jedinice veze Vrhovnog štaba. Paralelno sa formiranjem radio-jedinice, formirana je i telefonsko-telegrafska jedinica, a za komandira je postavljen Gulin Drago. U sastavu te jedinice nalazila se i kurirska jedinica. Negdje, u to vrijeme, dolazi i do obrazovanja Centra-veze Vrhovnog štaba za čijeg je šefa postavljen Anđelko Gančević, a ja za njegovog zamjenika.

Radio-centar je organizovan na principu radio-biroa. Predajni radio-centar bio je udaljen oko 800 metara od prijemnog radio-centra i nalazio se u jednoj seoskoj kući na putu Vis-Komiža, dok je prijemni bio, takođe, u jednoj seoskoj kući u selu Žene Glava. Centri su bili međusobno povezani višežilnim kablovima. Oba centra imala su svoje vlastite izvore električne energije. U predajnom radio-centru imali smo oko 7 ili 8 radio-uređaja, a u prijemnom isto toliko prijemnih radio-uređaja. Predajnim radio-centrom rukovodio je radio-tehničar Ivan Samanić, i zahvaljujući njemu, predajni radio-centar je besprekorno funkcionisao. Jedini nedostatak ovakvog načina rada bio je taj što su se javljale velike induktivne smetnje pa je samim tim i kvalitet rada bio lošiji nego da se radilo po principu izdvojenih radio-stanica.

Za premeštanje centra veze Vrhovnog štaba sa otoka Visa u Beograd izvršene su kratke ali veoma temeljite pripreme. Uređaje smo vrlo brzo demontirali i cjelokupnu opremu spakovali za pokret. Za rad u pokretu pripremili smo ponovo radio-stanice tipa B-2. Prebacivanje je izvršeno transportnim avionima IL-2. Krenuli smo s Visa 14. oktobra 1944. godine u 18.00 časova u Italiju, u Bari, a zatim, istog dana, oko 22.00 časova poletjeli smo u pravcu Jugoslavije, da bi, najzad, stigli na aerodrom Divci kod Valjeva.

Premeštanje je izvršeno u najboljem redu. Na aerodrom Divci smo se spustili po veoma slaboj vidljivosti i jakoj kiši. Sjutradan rano ujutru, razmjestili smo radio-stanice dekoncentrično u kuće na periferiji Valjeva, postavili radio-stanice za rad i uspostavili radio-veze prema ranijem dogovoru sa učesnicima. Iz Valjeva smo se sjutradan, 15. oktobra, prebacili u Arandelovac. I tu smo odmah po dolasku postavili radio-stanice u unapred predviđene kuće i ponovo uspostavili planirane veze. U Arandelovcu smo ostali do 17. oktobra. U jutro, 17. oktobra, najprije smo održali planirane i ugovorene radio-veze a zatim spremili radio-stanice za pokret u pravcu Beograda. U Beograd, na Dedinje, stigli smo po veoma lošem vremenu i kiši. Tu su nas čekali konačari i pokazali kuće u koje treba postaviti radio-stanice. Ne čekajući ni trenutak, počeli smo postavljati radio-stanice i uspostavljati radio-veze. Moram da kažem daje u Vrhovnom štabu, od strane najviših rukovodilaca, postojalo najveće razumijevanje za smještaj i uslove rada radio-stanica i nas radio-telegrafista, da smo uživali puno povjerenja i da smo bili cenjeni, što smo mi svojim samopregornim radom i zasluživali.

Centar veze smjestili smo u vilu bivšeg ministra Mihe Kreka u Maglajskoj ulici, dok smo radio-stanice dekoncentrisano rasporedili po Dedinju. Prva dva tri dana koristili smo radio-stanice B-2, pa smo ih tada zamijenili jačim radio-panicama koje smo donijeli sa Visa. Sve radio-stanice bile su povezane poljskim kablovima na telefonsku centralu u Maglajskoj ulici, tako daje bilo moguće rukovoditi njihovim radom iz jednog centra. Svaka radio-stanica je imala po jed-

nog kurira, koji je raznosio telegrame i vršio dnevno obezbjeđenje stanice. Noću su centar veze obezbjeđivale posebne jedinice za obezbjeđenje.

Negdje u decembru 1944. godine izvršena je reorganizacija odjeljenja veze Vrhovnog štaba. Anđelko Gančević je postao pomoćnik načelnika odjeljenja za radio-veze, a ja komandir radio-jedinice i šef radio-centra. U stvari, tada smo već imali jednu radio četu i jednu mješovitu telefonsko-telegrafsku čet. Budući da su još uvijek trajale ratne operacije na teritoriji naše zemlje, to su vrlo brzo nastajale i potrebe za modernijim rješenjima u organizaciji veza i jedinica i elementa veza naše Armije u cjelini, posebno Vrhovnog štaba. Tako smo negdje u januaru 1945. godine izvršili reorganizaciju radio-centra. Na Dedinju smo postavili predajni radio-centar, a na Zvezdari, u zgradi bivše fabrike čokolade postavljen je prijemni radio-centar. Centri su bili međusobno povezani višezilnim podzemnim kablovskim linijama. U prijemnom radio-centru na Zvezdari i u šifrantskom odjeljenju u zgradi Generalštaba bili su postavljeni teleprinteri preko kojih je vršena primopredaja polaznog i dolaznog telegrama. Dakle, radio-centar je imao formu jednog modernog radio-centra i funkcionisao je vrlo dobro. U prijemnom radio-centru bilo je oko 15 radio-prijemnika, a u predajnom odgovarajući broj kvalitetnih radio-predajnika. Kvalitet veza bio je veoma solidan i zadovoljavao je tadašnje potrebe rukovođenja i komandovanja našom Armijom.

Telefonsko-telegrafska četa, čiji je komandir bio Drago Gulin, bila je takođe popunjena potrebnim stručnim kadrom i kvalitetnim materijalnim sredstvima. Četa je bila smještena u neposrednoj blizini Generalštaba. Materijalna opremljenost i izvježbanost ljudstva te čete za unutrašnje veze Generalštaba JA zadovoljavala je potrebe. Dakle, jedna i druga četa, kao i kurirski vod, bili su potpuno oformljeni, što je bio uslov da se u aprilu 1945. godine donese odluka o formiranju 1. bataljona veze Generalštaba JA. Za prvog komandanta bataljona postavljen je Dragutin Bašić, za komesara Vaso Roković, za zamjenika komandanta Ivan Sokolić, a za zamjenika komesara Stevo Malbašić. Komanda bataljona bila je smještena u Zorinoj ulici. Koliko se sjećam, negdje u to vrijeme formiran je i 2. bataljon (linijski), čiji je komandant bio Subotić Drago. Iza toga formirana je brigada za vezu, čiji je štab bio u Zemunu.

Dragutin Bašić

U 2. PROLETERSKOJ OD DRVARA DO ILOKA

Pre odlaska na dužnost u jedinice, obučili su nas i u rukovanju sa radio-stanicama na kojima ćemo raditi. Tako sam i ja naučio rukovati radio-stanicom SCR-284-A, na kojoj ću u brigadi raditi narednih meseci.

MOJA PRVA RADIO-VEZA

Prva radio-veza između štaba 2. brigade i štaba 6. divizije bila je zakazana za 30. mart. Po pristizanju u brigadu, drugovi iz štaba brigade su mi odredili smeštaj i uključili me u jedinicu veze, koja se u to vreme sastojala iz telefonskog i kurirskog dela. Dao sam se odmah na posao, pri čemu su mi svesrdno pomagali nevesti, ali znatiželjni borci - kuriri i telefonisti. Soba je bila prostrana, bez namštaja, pa sam radio-stanicu postavio ispod samog prozora, na nogare koje je ona imala u kompletu za rad u poljskim uslovima. Velika štap-antena je, sa nešto više muke, našla svoje mesto na prozoru, iako na radio-stanici SCR-284-A postoje za nju posebni nosači.

Prizor je bio pomalo svečan, ali pun iščekivanja i neizvesnosti. Tu noć nisam spavao. Kako se vreme za prvu radio-vezu bližilo, sebi sam, sve češće postavljao pitanja: da li ću uspeti, da li će me čuti i - da li ću ja njega čuti? Po hiljadu puta su se ponavljala ista pitanja. Na drugoj strani (kod štaba divizije), bio je drug Bra-co (Simo Narančić), iskusan radio-telegrafista, pa mi je to ulivalo malo više poverenja i samopouzdanja. Oko 08 časova, 30. marta (to uvek pamtim) iz sveg glasa sam uzviknuo:

- Evo ga, čujem ga! A zatim sam odgovorio na poziv, sav uzbuđen, razmišljajući istovremeno da li će on mene čuti.

Istovremeno sam proveravao da li sam predajnik tačno postavio na određenu frekvenciju i - po ko zna koji put gledao u instrument koji je pokazivao izboj u anteni. Odgovor Brace je odmah usledio, pa sam ja, onako presrećan, još radosnije opet uzviknuo:

- Imam ga, čuje me!

U sobi je bilo dosta znatiželjnih drugova, vezista iz brigade, koje još nisam dobro ni poznavao. Vladao je tajac, kao da niko ne diše. I tek na moju spontanu reakciju, reagovali su i oni, svako na svoj način. Bilo je i smeha i pošalica, uzbuđenja i radosti. I dok sam završavao prvu radio-vezu između brigade i divizije, komandant brigade, drug Rakić Dragan, već je o tome bio obavešten. Prvi mu je ovu važnu vest preneo štapski pisar (ujedno šifrant) drug Mileusnić Mirko, koji je, takođe, bio među posmatračima i odjurio pre mene do komandanta. Međutim, ja sam se i pored toga javio komandantu i predao mu raport o uspostavljenoj radio-vezi. Tada sam upoznao i ostale članove štaba brigade, koji su se interesovali o načinu budućeg rada i o pitanjima koje bi trebalo rešiti za nesmetan rad radio-stanice.

S obzirom da se komplet radio-stanice SCR-284-A morao prenositi na konju, a trebalo je, pored toga, za vreme rada predajnika okretati i ručni generator, dodelili su mi za stalno jednog borca za pomoćnika - konjovoca. Prvi od njih zvao se Tišma Stevo, koji mi je pomagao kraće vreme, a, nešto kasnije, bio je određen drugi borac, koji se zvao Prodan. Njihova je dužnost bila da se brinu o konju, da zajedno sa mnom toware i istovaraju, postavljaju i skidaju radio-stanicu i da, za vreme predaje telegrama, okreću ručni generator. Oni su to sve savesno radili.

Prvih dana aprila brigada se zadržala u Drvaru. To vreme iskoristili smo za »uhodavanje« radio-veze, koju smo redovno održavali u određeno vreme (QRX). Iako je bila organizovana radiomreža između divizije i brigade, stvarni rad se odvijao po radio-pravcu. Uhodavanje radio-veze iskorišćeno je i za proveru rada i uhodavanja šifre i šifranata. S obzirom na trenutnu blizinu štaba divizije, nije ni postojala potreba za veću razmenu telegrama, pa se većina održanih veza svodila samo na proveru i uvežbavanje.

VEZA RADIO-STANICOM U BORBENIM USLOVIMA

Pokret brigade na borbeni zadatak usledio je zatim ubrzo. Sada se brigada mogla dalje i više kretati, a da ima stalnu vezu sa štabom divizije, da prima naredjenja i podnosi izveštaje. Štab brigade se već naredne sedmice premestio u selo Boboljusi (iznad Martin Broda), a jedinice brigade su vodile borbe duž puta Bihać - Lapac - Srb. Prilikom izvršenja raznih zadataka pojedinih bataljona (na primer, noćni napad na neprijateljske garnizone u selima Doljane, Dobrosole, Opačić Dolina i dr.), komandant brigade me je vodio sa sobom na svoje komandno mesto - osmatračnicu. Napadi su vršeni noću i prvi problem, koji se javio, bio je: kako za vreme noćnog rada na borbenom položaju obezbediti svetlo, a da se ne otkrije komandantova osmatračnica? Brzo smo našli rešenje. Radio-stanicu bi postavili uvek iza nekog zida ili ograde. Zatim bi drugovi prebacili jedno ili dva ćebeta preko zida, radio-stanice i mene i - tada sam mogao da uključim baterijsku lampu i da radim nesmetano.

Sredinom aprila brigada se vratila u Drvar, kao borbeno obezbeđenje Vrhovnom štabu, da bi, krajem aprila, krenula ka Srbu. Štab brigade je bio u selu Trubar sve do desanta na Drvar, 25. maja 1944. godine. Problema u radio-vezi nije bilo, jer je i štab divizije bio u Drvaru, pa razdaljina štabova nije bila nikakva smetnja za normalnu i dobru radio-vezu sa radio-stanicama od oko 20 W. Veza je održavana samo u određeno vreme (QRX), razmena telegrama bila je svedena na neophodnu meru, jer su uslovi i mogućnosti kurirske veze bili odlični; zbog blizine i o sadejstvima jedinica brigade izveštavalo se uglavnom putem kurira.

DESANT NA DRVAR

Desant na Drvar 2. brigadu nije iznenadio. Nalazeći se na položajima kod mesta Srba, bataljoni su već pre svanuća prihvatili borbu sa jakim neprijateljskim snagama. Situacija u Drvaru nije nam bila poznata. Radio-vezu sa štabom divizije toga jutra nisam uspeo uspostaviti. Braco se nije javljao, iako je do toga dana radio-veza uvek bila odlična. Kasnije sam saznao da se borio sa neprijateljskim desantom kao i ostali borci i starešine u vreme zakazane veze. Druga brigada je ceo dan odoljevala snažnim napadima mnogo brojnijeg i opremljenijeg neprijatelja, ne dozvoljavajući mu prodor ka Drvaru i - u tome je uspela. Komandant brigade je često menjao svoje komandno mesto, a za njime i radio-stanica. Nosili smo je na rukama. U tom prenošenju učestvovali su i drugovi iz štaba brigade. Svatko je nosio po neki deo kompleta radio-stanice, jer vremena za tovarjenje na konja nije bilo.

Tek oko podne, čuo sam ponovno signal upravne radio-stanice. Braco se javlja i obaveštava daje štab 6. divizije bio »u pokretu«. Tada smo mi to već znali, a komandant brigade je mogao i sam dobro da ocjeni situaciju, jer se Drvar vidio ispod nas kao na dlanu. Tada smo se obračunali, mi vezisti i drugovi iz štaba brigade, sa manjom grupom padobranaca, koja je, valjda greškom, bačena upravo u rejon štaba naše brigade.

Dalje je radio-veza sa divizijom bila redovna. Drugi dan borbi za Drvar, štab brigade se našao ponovo u selu Boboljusi, a jedinice brigade su, narednih petnaestak dana, dejstvovala na neprijateljske kolone na putu Bihać - Donji Lapac - Srb, da bi se zatim cela brigada prebacila u rejon Glamočkog Polja.

U to vreme u brigadu je došla za drugog radio-telegrafistu drugarica Lili Abinun - Šimunov, koju sam upoznao još na radio-telegrafskom kursu. Njen dolazak u brigadu bio je za mene veliko olakšanje. Jer, biti sam kao radio-telegrafista u brigadi značilo je, na određeni način, biti stalno dežurni. U svako planirano vreme za održavanje radio-veze u toku noći morao je neko da me budi, obično dežurni čete veze, ako je bio u blizini, ili neko iz štaba. Od tada, Lili i ja radili smo na smenu. Međutim, iako je Lili veći deo puta za Srbiju bila u brigadi, ona je povremeno bila angažovana na dužnosti i u štabu divizije, tako da od očekivane redovne smene često nije bilo ništa.

Drugom polovinom juna i prvom polovinom jula 1944. godine, brigada je dejstvovala na pravcu Glamoč - Livno. Pri svim tim dejstvima pratili smo komandanta na položajima. Jednom prilikom na predelu, koji se zvao Korićna, nemački tenkovi su se probili iznenada do štaba brigade i mi smo, u zadnjem trenutku, prekinuli radio-vezu, pokupili radio-stanicu i uspeli izbeći da nas ne pregaze.

U ovim danima glad je bila za brigadu drugi veliki neprijatelj. Mislim daje to bilo 18. jula 1944. godine, kada je brigada krenula, u sastavu svojte divizije, na put za Srbiju, ka novim stranicama svoje slavne istorije. Mi tada nismo znali kuda ćemo sve proći i kakva nas iskušenja i žrtve očekuju na tom putu, jer proletari to i ne pitaju, ali smo znali i osećali da nas ovaj put vodi u konačnu pobedu i slobodu! Pamtili smo imena brda i planina, reka i rečica, sela i zaselaka kuda je brigada marševala, čas pod borbom, čas u tišini, ili sa pesmom na usnama.

Glamočko i Livanjsko Polje ostaju za nama i prvi je na redu masiv Vitoroga i Kupreško Polje, a zatim slede reke Vrbas i Ugar i sela južno od Jajca, pa predeli do reke Bosne, koju prelazimo u blizini Vranduka, već deseti dan nakon polaska. Jugoistočno od Han Pijeska stižemo na domak reke Drine, ali tada brigada skreće na jug da bi, Romanijom, a zatim preko reke Prače i masiva Jahorine i Treskavice, tek sredinom avgusta stigli na Zelengoru i, preko reke Sutjeske, na Maglić i Volujak. Sledile su reke Piva i Tara i masiv Durmitora između njih, pa da, preko reke Lima, uđemo u Srbiju i izvršimo svoj prvi zadatak. Ali, upravo na ovom prostoru čekale su nas teške borbe.

Bilo je dana kada smo marševali i po 18 sati uz povremene veće ili manje okršaje sa »pratiocima«, delovima »Princ Eugen - SS divizije« i domaćih »rodoljuba« - okupatorskih slugu i pomagača. Skoro ni jednu od nabrojanih prirodnih prepreka na putu brigada nije prošla bez borbe. Neprijatelj je ili »pratio« brigadu, ili joj postavljao zasede na pravcu kretanja.

Još pri polasku, borci brigade su upoznati da nam je zadatak da sa što manje gubitaka stignemo na odredište. Zato je štab brigade nastojao da izbegne veće i teže borbene sudare, koji bi uslovljavali zadržavanje. Za veće sudare ni neprijatelj nije imao snaga, ali je ipak činio sve da nam uspori pokret. Na tako dugom putu i uz stalne borbene okršaje, rastao je i broj naših ranjenika, što je otežavalo kretanje i umanjivalo borbenu sposobnost brigade.

Brigadu je pratila i glad, a i municije je bivalo sve manje. Između 20. i 25. avgusta 1944. godine, brigada se nalazila na prostoru Durmitora, obezbeđujući, pod borbom, preuzimanje (oko 600) ranjenika od strane saveznika na improvizovanom aerodromu kod Gornje Brezne u dolini reke Komarnice. Istim transportnim avionima stiglo je i nešto municije i hrane. Tih dana prihvatili smo i jednu padobransku pošiljku hrane u rejonu Crnog Jezera na Durmitoru. U vadenju padobrana iz jezera, u toj avgustovskoj noći, učestvovalo je nas desetak, koji smo znali dobro plivati. Pošiljke hrane, ma koliko bile ograničene, pomogle su nam da se okrepimo i malo povratimo snagu za dalje marševe i borbe koji nas očekuje.

RADIO-VEZE NEPREKIDNE U TOKU MARŠA

Za sve vreme borbi i kretanja radio-veza sa štabom divizije bila je uvek održavana u zakazano vreme, bez obzira na borbenu situaciju i vremenske uslove. Naša mala trojka, Lili, Prodan i ja, već smo u brigadi bili dobro poznati. Sa samarenim konjićem i tovarom radio-stanice prešli smo mnoge planine i pre-gazili mnoge reke. Kretali smo se često na čelu štabne kolone, da bi, za vreme održavanja radio-veze, zaostali na začelju brigade ili, još više, iza nje, sa zaštitnom jedinicom (desetina sa mitraljezom), koja nam je za takve slučajeve bila određena od strane komandanta brigade. Čujnost sa divizijskom radio-stanicom uvek je bila zadovoljavajuća (od 2-5), pa nismo imali problema za razmenu depeša.

S obzirom da skoro nikad nismo znali stvarno mesto (lokaciju) štaba divizije, koristili smo isključivo štap-antenu, koja se, s obzirom na relativno malu udaljenost štabova, bez obzira na teške terenske uslove, pokazala sasvim dovoljna. Pri tome, treba imati u vidu frekventno područje ove radio-stanice (3.800-5.800 kHz) i relativno dobru snagu (15-20 W) pri radu radio-telegrafijom, kojom smo skoro uvek radili, što je, sve skupa, ovu radio-stanicu činilo pogodnom.

Ručni generator, kao izvor napajanja predajnika, idealno je rešio zamenu akumulatora, koji bi, pored težine i teškoća oko rukovanja, predstavljali i poseban problem za punjenje, što je u našim uslovima bilo neostvarivo. Ako bi se desilo da se zbog borbenih uslova ne može održati radio-veza, bilo je dogovoreno da prvom prilikom, bez obzira na ugovoreno vreme, brigada u bilo kojem »punom« satu pozove diviziju. I veza je tako uvek bila stalna.

Inače, načelno smo se javljali za vreme marša svaka 2 sata, a u toku noći nešto rede, ako nije bilo borbenih dejstava. U slučaju potrebe, bez obzira na ustaljeno vreme, i brigada je mogla zakazati vreme sledeće radio-veze, ako je to tražio komandant i zavisno od situacije.

Za čitavo ovo vreme mi nismo menjali frekvencije. Svaka radio-stanica je imala svoju predajnu frekvenciju. Tako se brigade međusobno nisu čule, niti je postojao plan za međusobni rad brigada. Svi zahtevi i zadaci rešavali su se posredstvom štaba divizije. Upravo ovako organizovane i održavane radio-veze bile su glavni orijentir i izvor informacija za neprijatelja o kretanju i zadacima naših jedinica. No, bez obzira na taj, zaista značajan nedostatak, radio-veze su u to vreme odigrale važnu ulogu za naše jedinice i sigurno komandovanje. Pri tome se mora posebno naglasiti da bez radio-veze ne bi bilo moguće ostvariti veze sa saveznicima koji su nam preuzeli veliki broj ranjenika i doturili neophodnu materijalnu pomoć, kada nam je ona zaista bila neophodna. S druge strane, može se sasvim sigurno tvrditi da veliki broj dešifrovanih depeša nije bio za neprijatelja ni upotrebljiv, jer se odnosio na već izvršene zadatke brigade. Brigada je brzo dejstvovala i neprijatelj nije mogao reagovati u takvim borbenim uslovima.

NA PUTU ZA SRBIJU

Na putu za Srbiju, mi radio-telegrafisti imali smo i posebnih doživljaja i problema. Počelo je na reci Vrbasu. Na mestu našeg prelaza reka je bila gazna za prolaz pešaka i konja, ali su obale bile strme i skoro neprolazne. Pravi kanjon. Naš konj se radio-stanicom se spotakao i prevrnuo više puta dok se nije stumbao do same reke. Prodan i ja smo pokušali da pomognemo konju i sprečimo oštećenje radio-stanice. Međutim, u tome nismo uspeali, nego smo bili pošteno ugruvani i dobili dosta udaraca. Konj je bio jako povređen i nesposoban za dalji hod i tovar. Dobili smo drugog konja, pretovarili radio-stanicu i nastavili pokret. Da li je radio-stanica posle takvog tumbanja i udaranja ispravna to nismo mogli znati sve dok ne stignemo na mesto gde bismo je mogli proveriti. Narednih sat - dva marša neprekidno me je mučilo pitanje: šta se može uraditi ako je radio-stanica u kvaru? Odgovora tada nisam mogao naći i zato je neizvesnost bila veća i teža. Stručnog znanja ni alata za opravku nisam imao, a ni divizija nije imala ni tehničara, ni radionicu, ni rezervne radio-stanice. Odgovor na ova pitanja dobili smo tek kada smo, po zaustavljanju štaba brigade, postavili stanicu i uključili prijemnik, pa zatim predajnik i proverili izboj u anteni. Radio-stanica je radila kao i pre, a meni se, tog momenta, učinilo da radi još i bolje, pa sam to sam glasno i rekao, zbog čega su se ostali prisutni nasmejali. U štabu brigade, koji je bio u neposrednoj blizini, takođe su odahnuli kad sam im, onako uzbuđen, javio da je radio-stanica ispravna.

Ovaj događaj bio nam je najbolja opomena i pouka za sve buduće slične situacije na putu. Više nikada nismo rizikovali mogućnost da se radio-stanica ošteti. Svugde, gde je pretila i najmanja opasnost, rastovarivali smo radio-stanicu, prenosili je na rukama i leđima i ponovo tovarili na konja.

U Centralnoj Bosni, neki dan kasnije, prolazili smo kroz jedno selo u kojem nije bilo ni žive duše. Odjednom je po nama pripucalo iz zasede. Naše jedinice za obezbeđenje odmah su reagovala, a mi smo se samo sklonili iza jedne kuće. Međutim, tu nas je pronašla jedna minobacačka granata, od koje je bilo nekoliko ranjenih drugova, radio-stanica je bila probušena na nekoliko mesta, a konj je takođe bio ranjen. Zaštićeni konjem, Lili, Prodan i ja ostali smo nepovređeni. Za ranjenike iz čete pobrinule su se bolničarke, konja smo zamenili, ali je opet za neko vreme ostalo veliko pitanje: šta je sa radio-stanicom?! Na našu sreću, radio-stanica je i ovoga puta ostala ispravna ...

Cim smo ugrabili prvu mogućnost, otvorili smo radio-stanicu i ustanovili da »geleri« nisu oštetili ni jedan radni elemenat, već da su prošli u »prazno«. Od

ovakvih iznenađenja nije bilo drukčije zaštite, pa sebi nismo mogli ništa prebaciti, niti izvući neke pouke.

Prelazak reke Bosne doneo nam je više teškoća i problema nego što smo očekivali. Prethodnog dana je padala jaka kiša, pa je prilaz reci bio blatnjav i klizav. Reka je na mestu prelaza bila duboka oko 1,5 metar, a na sredini je bio ogroman kamen oko koga su se pravili valovi, i tu je reka bila izuzetno brza. Preko reke je bio zategnut konopac za pridržavanje. Prodan se bio mnogo uplašio reke i ja sam tada, prvi put, saznao da on ne zna da pliva. Uzeo sam ular i poveo konja na reku, s tim da se Prodan drži za zategnuti konopac i za rep konja. Upravo kad smo bili na sredini reke, gde je bilo najdublje, konja je ponela matica i nabacila ga na onaj veliki kamen. Ne ispuštajući ular, i uz pomoć grupe boraca uspele smo zadržati konja, osloboditi ga pritiska vode i izvući na drugu obalu. Prodan se bio otkacio i njega su srećom drugovi vrlo brzo spasli i izvukli iz vode. Ova nezgoda je imala za posledicu da nam je onesposobila konja. Mi to odmah nismo ni uočili. Dok smo rastovarili radio-stanicu, iscedili čebad i ponovo sve doveli u red, jedinice brigade su već bile prošle. Krenuli smo za poslednjim bataljonom, ali se, ubrzo, pokazalo da ne možemo pratiti kretanje, jer je konj bio na izmaku snage. Kolonom se nekoliko puta prenosila obavest:

- Radio-stanica ne može dalje, traži se drugi konj.

Pokušao sam, kao i ranije, na taj način obavestiti načelnika štaba druga »Brzicu« (to je bio nadimak Ljubomira Medića) da mi obezbedi drugog konja, ali sam ovoga puta ostao bez odgovora. Zaostali smo za brigadom sami i bez zaštite jedinice, ali, ipak, u prisustvu boraca jedne vojvođanske brigade.

Dan se sve više bližio kraju, a mi smo još više zaostajali. Predveče smo stigli ujedno selo puno partizanskih jedinica. U prvi mah smo pomislili daje tu i naša brigada, ali smo se odmah i razuverili. Bili su to opet Vojvodani. Potražili smo štab te jedinice i ja sam se javio načelniku štaba tražeći obaveštenje o mestu naše brigade. To obaveštenje sam dobio, ali mi je savetovano da sami tamo ne idemo, jer u međuprostoru ima četnika. Načelnik štaba te jedinice me je tada upoznao 0 sutrašnjem pokretu naše brigade i uputio me gde i kada da je sačekamo. Nije zaboravio da nam obezbedi i po porciju tople hrane, jer smo bili jako iscrpljeni 1 izgladneli.

U sastavu brigade ponovo smo bili već sutradan ujutro, ali me je celu tu noć pritiskala pomisao da brigada nema radiovezu sa divizijom. Kada smo se ponovo sreli sa drugom Brzicom, on nam je odao priznanje za snalažljivost, ali i dao obećanje da nas više nikada neće ostaviti same. To obećanje je i održao.

Pri prelasku reke Bosne, izvukli smo još jednu pouku. Kasnije, pri prelasku drugih reka gazom, radio-stanicu, generator i drugu opremu dizali smo na vrh samara, ili nosili visoko na rukama, da se ne okvase. Iako je radio-stanica (kutija) bila hermetizovana (naša je bila probijena gelerima), ova mera predostrožnosti nam je uvek dobro došla, jer smo, odmah po prelasku reke, bili spremni za rad.

Nakon dugog i napornog marša, jednog dana u Istočnoj Bosni, komandant brigade je rešio da se brigada odmori, pa smo počeli da tražimo sebi pogodno mesto za odmor. Upravo u tom trenutku je usledio i napad četnika, koji su nas čekali u zasedi. Bili smo na čistini i slučaj je, valjda, hteo da nikoga od nas nije ni metak okrznuo. Bataljoni su stupili u akciju, a komandant brigade mi je naredio da se zaklonim iza jednog zida. Upravo je bilo vreme i za planiranu vezu sa divizijom i komandant je hteo da pošalje kraći izveštaj. Delimično zaklonjeni zidom i pod stalnom vatrom, postavljali smo radio-stanicu. Komandant je postavljao izveštaj, a šifrant šifrirao. I u tim uslovima, na samom borbenom položaju, veza je uspešno održana.

U međuvremenu, bataljoni su odbacili četnike. Brigada je nastavila još nekoliko sati da maršuje, jer tu nije bilo pogodnog mesta za njen odmor. Zaustavili smo se tog dana tek nakon punih 18 sati marša.

Ovo je bio samo jedan opisani detalj, a nikako izuzetak na putu brigade. Na Pivskoj planini, na primer, za vreme borbe za zaštitu i evakuaciju ranjenika, sa

radio-stanicom na položaju uz komandanta brigade proveli smo puna dva dana i jednu noć, da bi drugu noć brigada izvršila poznati »kružni manevar«, pošto je uspešno izvršila svoj zadatak.

U SRBIJI NA ZLATIBORU

Krajem avgusta 1944. godine stigli smo na Zlatibor. Ostale su za nama Piva, Tara, Lim, Uvac i mnoge druge reke i planine. U Srbiji smo konačno. Odmor od nekoliko dana na Zlatiboru, uz odličnu hranu, preporodio je brigadu, da bi, zatim, ponovo stupila u akciju. Prvih dana septembra oslobođeno je Arilje. Radio-veze stalno održavamo uspešno.

Na položajima kod Valjeva, kada su borbe bile već pri kraju, za vreme rada otkazao mi je predajnik radio-stanice, prvi put od kako sam došao u brigadu. Situacija nije bila kritična, a i štab 1. proleterskog korpusa već se nalazio u Valjevu. Po naređenju načelnika štaba brigade, istog dana sam natovario radio-stanicu i otišao u Tehničku radionicu korpusa. Sve je bilo već uhodano i jednostavno. Umesto da čekamo na popravku, dodeljena nam je druga, ispravna radio-stanica, pa smo se ubrzo vratili u brigadu.

Brigada je 13. oktobra stigla u selo Ripanj pod Avalom. Upravo se tu zbilo toliko očekivani susret naše brigade sa borcima Crvene armije.

Nalazili smo se u dvorištu jedne kuće u Ripnju, u kojoj je bio komandant brigade Rakić. U dvorištu je bila na položaju i baterija topova koju je brigada tada imala, jer kuća je bila na bregu. Komandant brigade je odjednom ugledao kolonu tenkova na avalskom putu i naredio komandiru baterije da otvori vatru po njima, misleći da su nemački. Posle nekoliko ispaljenih granata, koje na sreću nisu precizno pogodile cilj, dojurio je kurir na konju, sav zadihan, vičući:

- Ne pucajte, to su Rusi!

Narednih dana, oktobra 1944. godine, brigada učestvuje u borbama za oslobođenje Beograda na pravcu Rakovica - Topčider - Topčidersko brdo - železnička stanica. Pratimo štab brigade sa radio-stanicom, neprekidno i direktno u borbenom poretku. Jednom radio-stanicu postavljamo za rad u dvorištu »kraljevskih konjušnica« u Topčideru, drugi pi[^]J između vagona na železničkoj pruzi, zatim u polusrušenim zgradama pivare »Đorđe Vajfert« i na mnoga druga mesta, odakle štab brigade rukovodi borbenim dejstvima svojih jedinica. Trećeg dana brigada hitno kreće prema Avali, gde učestvuje u likvidaciji »smederevske grupacije«, a zatim, bez zadržavanja u oslobođenom glavnom gradu, dok su rakete i svetleći meci u vazduhu označavali istorijsku pobedu, brigada je, preko oštećenog savskog mosta, 20/21. oktobra, nastavila borbeni put prema Bežanijskoj kosi i Zemunu, verujući da ćemo brzo isterati neprijatelja iz zemlje.

Već sredinom novembra 1944. godine brigada je zaustavljena pred Ilokom, gde je i šama morala da organizuje odbranu. Štab brigade se razmestio u rejonu sela Neština. Nastupio je period iščekivanja i priprema za konačni obračun sa neprijateljem.

Kako u toku podilaženja Beogradu, tako i za vreme borbi za njegovo oslobođenje i kroz Srem, radio-veza sa štabom divizije bila je uvek kvalitetna i blagovremena. Kao i ranije, neprekidno smo pratili štab brigade i bili uz komandanta ili načelnika štaba na osmatračnici. Tamo gde nije mogao stići konj, radio-stanicu smo prenosili na rukama i leđima. I konačno, u Sremu, morali smo se prihvatiti krampa i lopate, radi kopanja zaklona. Iako su se uslovi i situacija bitno izmenili u našu korist, napor za radio-telegrafiste u brigadi bio je i dalje velik. Štabu se moralo uvek obezbediti blagovremen prijem naređenja i slanje izveštaja.

Načelnik štaba Brzica neposredno je rukovodio našom grupom (radio-stanicom), tako da se mi nismo u potpunosti ni osećali delom čete za vezu. Sa komandnirom čete veze, Pužić Milošem, imali smo rede službene kontakte, a sa

komesarom čete, Hinić Petrom, kao Skojevcu, u okviru organizacije. O našem pokretu, kretanju, smeštaju, ishrani i dr. vodio je računa načelnik štaba i - sve što je trebalo direktno mi je naređivao.

NA SREMSKOM FRONTU

Na položajima kod Iloka, novembarski dani su proticali bez većih događaja za nas radio-telegrafiste. Pa ipak, za mene je ovaj mesec bio veoma značajan. Pri-mljen sam u KPJ i postao oficir NOV. Vezu sa štabom divizije održavali smo redovno po planu.

Krajem novembra premešten sam u štab 1. proleterskog korpusa, primio radio-stanicu B-2 (MK-II) i plan rada za radio-mrežu i - tako postao načelnik jedne radio-stanice.

OD RUME DO POBEDE- U RADIO-CETI 1. PROLETERSKOG KORPUSA I 1. ARMije

Prvi dan na upravnoj radio-stanici štaba korpusa protekao je u upoznavanju sa novom radio-stanicom, planom rada i ostalim obavezama. Za pomoćnika, odnosno drugog radio-telegrafistu, određenje mladi i tek obučeni radio-telegrafista, Dokmanović Bogoljub - Nino, rodom iz Rijeke. Drugovi iz radio-grupe štaba korpusa su nam pomogli da nađemo smeštaj za radio-stanicu, a to u Rumi nije bilo uopšte teško. Vrata svake kuće bila su nam širom otvorena. Ljudi su nas od srca primali i nudili nam sve najbolje. Postavili smo radio-stanicu i podesili je za rad. To je bila radio-stanica sa pogonom na akumulator i žičnom antenom, a frekvencija se podešavala pomoću kristala.

Ova promena donela je sa sobom i drukčije uslove rada i nove dužnosti i obaveze. Dok sam u brigadi bio samo, jedan od učesnika u radio-vezi divizije, od sada radim na upravnoj radio-stanici korpusa sa divizijom u njegovom sastavu. Navikavanje na nove uslove nije dugo potrajalo. Već prve uspešno održane radio-veze sa divizijama pokazale su da sam bio dorastao zadatku. Pri štabu korpusa tada su radile četiri radio-stanice. Jedna je bila »Džek« od 40 W, a ostale tipa B-2. Sa divizijama i samostalnim brigadama korpusa radio-veza još je održavana po radio-pravcima. Svaka radio-stanica korpusa radila je obično na dva do tri radio-pravca, odnosno na dva do tri učesnika (divizije - brigade) u vreme koje je bilo tačno određeno planom rada (QRX). Dakle; sa svakom jedinicom bila je organizovana radio-veza u samo jednom kanalu i bilo je potrebno da svaki kanal radi bez zastoja. Svaki prekid radio-veze značio je gubljenje veze sa jednom od jedinica korpusa, a to je bilo nedopustivo. Zato smo čuvanju i održavanju radio-stanice u ispravnom stanju i blagovremenom punjenju akumulatora posvećivali izuzetnu pažnju. Posebne radio-veze sadejstva između jedinica korpusa nije bilo i sadejstvo se ostvarivalo samo posredstvom štaba korpusa.

Pored radio-veza sa jedinicama u svom sastavu, štab korpusa održavao je i neposredne radio-vezé sa Vrhovnim štabom, sa susednim korpusima (drugim i trećim) i glavnim štabom za Srbiju. Naš korpus je imao i neposrednu radio-vezu sa bazom u Bariju (Italija). Sve ove veze održavane su takođe po radio-pravcima, u određeno vreme (QRX) za svaki radio-pravac.

Kao šifranti su radili Nenad i Nada, a kasnije još i Milutin i Grozda, koji nisu bili u sastavu naše radio-grupe, već su bili neposredno vezani za načelnika štaba.

U korpusu je već tada bio formiran bataljon veze, koji je štabu, pored radio-veza, obezbeđivao i telefonske veze sa pojedinim jedinicama i veoma dobre kurirske veze sa svim jedinicama. Komandant ovog bataljona je bio Zarije Šćepanović. Bataljon je bio neposredno potčinjen načelniku veze korpusa, Miši Danonu. I radio-grupa, koju su sačinjavale radio-stanice kao samostalna radio-odeljenja, bila je u sastavu korpusnog bataljona veze, ali je gotovo sve zadatke i nare-

đenja dobijala neposredno od odseka veze. Komandir naše radio-grupe u to vreme bio je pokojni Tatar Labud.

Radio-veze, koje je radio-grupa održavala za potrebe štaba, bile su kvalitetne i stalne. Radili smo, prema potrebi danju i noću, na smenu, jer su na svakoj radio-stanici već bila po dva radio-telegrafista. Mi iskusniji radili smo uvek kada je bilo najviše telegrama i kada su drugi uslovi rada bili teži. U početku smo mi, iskusniji, radili stalno, sve dok novi radio-telegrafisti nisu u praksi stekli rutinu, snalažljivost i samostalnost. Zahvaljujući stalnom radu i pomoći iskusnih, i mlađi su brzo napredovali.

Iskustvo nas je naučilo da uspostava radio-veze bude što kraća. Čak smo to postizali u nekim kanalima i bez primene pozivnog znaka. Za ovako nešto bilo je potrebno izvanredno poznavanje »rukopisa« svog učesnika, boje i osobina tona njegove radio-stanice i drugih karakterističnih detalja, koji se mogu zapaziti samo na osnovu dužeg rada i velikog iskustva. Pri svemu tome, kao kuriozitet, stoji činjenica da se često sa ovim radio-telegrafistima lično nismo ni poznavali, nego samo preko radio-talasa. Iskustvo nas je, dalje, naučilo da preduzmemo sve mere opreznosti, kako telegram ne bi bio »uručen« na pogrešnu adresu - neprijatelju, umesto našoj jedinici. Pokušaja obmane od strane neprijatelja je bilo i, zahvaljujući samo našem iskustvu, to je na vreme uočeno i uvedena je posebna zaštita mera u vidu legitimisanja učesnika. Ova mera primenjivana je uvek kada se i najmanje posumnjalo u identitet učesnika i - bila je veoma efikasna.

Jednom smo u selo Erdevik došli noću. Selo je bilo u potpunom mraku, jer ni mesečine nije bilo. Vezu smo morali brzo uspostavljati. Nekako smo pronašli smeštaj za radio-stanicu i trebalo je odmah postaviti žičnu antenu. U mraku smo tek nazirali ogolele krošnje drveća, na koje se nije moglo popeti, jer je bilo snega i leda. Snašli smo se. Na kraj antene privezali smo ciglu sa kanapom i jednim zamahom je prebacili preko krošnje drveta. Orijentacija antene nije bila jako važna, jer štabovi učesnika nisu bili daleko. Celu noć radio-veza je bila dobra i razmena telegrama tekla je bez zastoja. Prebačena cigla preko krošnje drveta zategla je antenu iznad puta, ne baš idealno, ali dovoljno dobro. Ujutro smo, ocenivši da položaj antene nije najpovoljniji, izvršili pomeranje i propisno postavljanje. Stekli smo još jedno malo, ali vredno iskustvo.

PRO LEĆE 1945. GODINE

U Erdeviku smo proveli preostali deo zime i dočekali proleće 1945. godine. Front u Sremu, i pored ogromnih borbenih aktivnosti, ostao je uglavnom na istoj liniji. Mi smo se pripremali za konačni obračun sa neprijateljem. Naš korpus je prerastao u Prvu armiju, u čiji sastav su ušle: 1. i 6. proleTERSka divizija, 5, 11. i 21. udarna divizija i konjička brigada. U toku januara u sastav 1. armije ulazi i 2. proleTERSka divizija, a, početkom aprila, 22,42. i 48. divizija i 2. tenkovska brigada. Formirana je i inžirijerijska brigada 1. armije. Pri štabu armije radio je i radio-telegrafski kurs, kojeg je vodio Ilija Cvitković. Pomoć u radio-sredstvima od saveznika pristizala je u znatno većem obimu. Stoga je trebalo na vreme obezbediti znatno više novih kadrova. S obzirom na novi sastav armije, brzo se povećava i broj radio-stanica. Veća su i rastojanja između štabova pojedinih jedinica, pa u našu radio-grupu dobijamo radio-stanice veće snage, sovjetske i američke proizvodnje i montirane na vozila.

Krajem marta 1945. godine sa kursa dolaze novi radio-telegrafisti, tako da sada na svakoj radio-stanici imamo po tri radio-telegrafista. Došle su u grupu kao radio-telegrafisti i dve drugarice: Trifunović Zaga i Ljubenko Stanka. Stanka je bila najmlađa među nama, a sigurno i jedan od najmlađih radio-telegrafista u Narodnooslobodilačkoj vojsci. Jedva daje imala 14 godina, a došla je na radio-telegrafski kurs iz gimnazijske klupe. Zbog njenog detinjeg izgleda, još na kursu

je dobila nadimak »štiglic«. Bila je borac Narodnooslobodilačke vojske, radio-telegrafista i član SKOJ-a.

Ovom popunom radio-grupa prerasta u radio-četu, sa preko 20 radio-telegrafista i desetak radio-stanica. Komandir čete je bio Tatar Labud, zamenik Jovičić Jovan i komesar Vuković Jovan. Načelnici radio-stanica su bili: Ristić Nedeljko, Vujnović Pero, Mirović Miodrag, zamenik komandira Jovičić Jovan, Mijo Pranjić i ja. Radio-stanice su činile odeljenje. Veza može da radi bez prekida, jer su nova sredstva snabdevena autonomnim izvorima za napajanje - agregatima, a imali smo po tri smene za rad. Dobili smo i nove planove rada, kojima se uvode radio-mreže, umesto dotadašnjih radio-pravaca. Međutim, one se nisu pokazale celishodnim, s obzirom da se u praksi i dalje radilo sa učesnicima pojedinačno - po pravcu. Cirkularnih telegrama je bilo vrlo malo, tako da se stvarni rad i dalje obavljao sa svakim učesnikom pojedinačno, dok je drugi, ili treći učesnik čekao na red, ili smo mu zakazivali drugo vreme rada.

Ove značajne izmene i reorganizacije u armiji i u našoj četi bile su deo priprema za proboj Sremskog fronta i za završne operacije za oslobođenje zemlje. Kao oficir i iskusan radio-telegrafista, određen sam da sa tri radio-stanice u proboju Sremskog fronta, pratim deo štaba armije, na čelu sa generalom Pekom Dapčevićem. U ovoj grupi bili su i radio-telegrafisti Ristić Nedeljko, Jaran Besim i Benko Vjekoslav. U Sremskoj Mitrovici priključio nam se još i Popović Drago, sa radio-stanicom B-2 iz 5. krajiške udarne divizije, tako da nas je bilo svega petorica. Stavljeni smo pod neposrednu komandu potpukovnika Novaka Perućice, koji je obavljao dužnost operativnog oficira i načelnika ovog dela štaba. Iz planova rada radio-stanica video sam da su pod komandu ovog dela štaba 2. proleterska i 5. udarna divizija Prve armije i 17. udarna divizija iz Druge armije. To je bila: Južna operativna grupa 1. armije.

Sa dva motorna vozila tipa »DODGE« i sa radio-stanicama RSB-F, krenuli smo u sastav štabne kolone, iz Erdevika za Šabac, pa, preko Loznice i Zvornika, za nekoliko dana, stigli u s. Čelić, južno od Brčkog. Na ovom putu bilo je nekoliko zanimljivih događaja koji imaju i svoju pouku.

Most na reci Savi kod Šapca bio je porušen, pa smo se prebacivali skelom. U vreme prebacivanja preko reke, morala se održati planirana radio-veza sa Ristićeve radio-stanice. Splav je polako »klizio« rekom, a Ristić je održao svoju vezu po QRX-u i primio telegram. Radilo se sa vozila sa radio-stanicom RSB-F. Za sve nas to je bila prva veza u ovakvim »plovećim« uslovima.

VEZA SADEJSTVA SA AVIJACIJOM

Po dolasku u Šabac pozvao me je general Dapčević. Kod njega je bio i jedan oficir iz našeg mladog Ratnog vazduhoplovstva. General nas je upoznao i postavio mi odmah pitanje:

- Kakve mogućnosti imamo za održavanje veze sa avijacijom?

Pošto sam mu odgovorio negativno, naredio je ovom oficiru da preko Odseka za vezu Armije reši to pitanje. Uskoro smo dobili plan rada za vezu sa aerodromom Klenak. Veza je bila dobra. Komandant je imao mogućnost da neposredno angažuje avijaciju za podršku svojih jedinica, što je za nas bio takođe prvi i izuzetan događaj u razvoju naših radio-veza u toku rata.

NEOPHODNO JE POZNAVATI I AGREGATE

U Zvorniku, zahvaljujući površnosti šofera koga smo zvali Lala i mojoj nedovoljnoj stručnosti, agregat tipa »ZIS«, iz kompleta radio-stanice, »zaribao« je zbog nedostatka ulja u motoru. To je značilo daje radio-stanica onesposobljena. Uz saglasnost potpukovnika Perućice, vozilo sa radio-stanicom vratio sam odmah u Erdevik, odakle su nam uputili drugu radio-stanicu, na kamionu »GAZ«

i sa radio-telegrafistom Mijom Pranjićem. Sada je naša radio-grupa imala šest radio-telegrafista na tri radio-stanice. Ovaj slučaj teškog kvara agregata bio je opomena, ne samo mojoj grupi, nego i celoj četi. Sve se dobro svršilo, zahvaljujući povoljnim okolnostima u kojima smo se nalazili. U drugim prilikama - to bi bila nepopravljiva greška ...

VEZISTI MORAJU IMATI TACNE CASOVNIKE

Na putu od Zvornika do Čelića, sat budilnik »Wacker«, koji smo imali u kompletu radio-stanice, prevrnuo se i - zbog nepravilnog položaja u kojem se nalazio - zaostao je za punih 30 minuta. Mijo Pranjić i Benko Vjekoslav uzalud su pozivali učesnike u 18 i 20 časova i po dvadesetak minuta, ali - odgovora nije bilo. Proveravali smo izboj u anteni i njen položaj, prijemnik i predajnik. Sve je bilo u redu. Pretpostavljali smo da sa divizijama nešto nije u redu, ili su možda u pokretu. Razmišljali smo i o »mrtvoj zoni« o kojoj smo malo znali, o uticaju okolnih brda i bili spremni da se premeštamo. Ni u 20 sati, niti za još dvadeset minuta, veza nije bila uspostavljena. Na radio-stanici je već bila gomila nepredatih telegrama, a sledeća veza je u 22 sata! Milutin i Grozda, šifranti, upozorili su nas da telegrami moraju biti predati najkasnije do 02 sata. Situacija je bila kritična.

Tada sam rešio da pozivam svaki sat, ali još duže. Na budilniku je bilo 21 sat. Niko od nas nije imao drugog sata, a ni na kraj pameti nam nije bilo da proverimo vreme na budilniku. Moja upornost u pozivanju donela nam je ogromno olakšanje, ali i osećanje odgovornosti. Tačno u 21.35 sati čuli smo konačno signale naših učesnika. Prvi od njih je odmah intervenisao, pitajući nas »koliko je sati?« (QTR)«. Kad sam sa budilnika dao »tačno« vreme, ispravio me je kategorički i dao mi da je 22.05 sata. Sve je tada bilo jasno i - još jedna pouka za sva vremena! Telegrame smo predali »u seriji« na vreme, ali se na tome ovaj događaj nije završio. Štabu armije nije bilo jasno zašto od divizije nema izveštaja koji su traženi. Od šifranata nisu dobili pravo obaveštenje i ja sam ujutro dobio od potpukovnika Perućice jednu cedulju u kojoj je doslovno stajalo.

- Radio-telegrafisti! Na vama leži velika odgovornost. U pitanju su ljudski životi. Morate raditi danju i noću. Spavanja nema!

Tu cedulju sam nekoliko godina čuvao, a njen sadržaj ću pamtiti celog života.

Pored radio-veza sa divizijama, naša grupa imala je i veze sa drugim delom štaba armije koji je ostao u Erdeviku, Vrhovnim štabom, 2. i 3. armijom i aerodromom Klenak. Ove radio-veze održavali su drugovi Ristić Nedeljko i Jaran Besim.

Naredno komandno mesto štaba Južne operativne grupe bilo je u Brčkom, koje je oslobođeno 7. aprila 1945. godine. Tu je 17. udarna divizija vršila pripreme za forsiranje reke Save, koje je otpočelo 11. aprila. U ovim pripremama radio-veza sa aerodromom Klenak omogućila je neposrednu i efikasnu podršku avijacije u forsiranju i uspostavljanju mostobrana na levoj obali Save. Prelaskom reke Save, Južna operativna grupa je izvršila svoj zadatak. Mi smo se narednih dana takođe prebacili preko i, u Vinkovcima, ponovo ušli u sastav naše čete. I na ovom delu puta radio-veze su dobro funkcionisale. U Vinkovcima naša četa je dobila i »neplanirano pojačanje«. Prijavio nam se domobranski radio-telegrafista Đuro (prezimana se ne sećam) sa kompletnom radio-stanicom »Lorenz«.

JOŠ JEDNO ISKUSTVO

Noćne radio-veze između 21 i 02.00 sata bile su otežane mnogobrojnim i jakim smetnjama drugih radio-stanica, naročito ako se radilo na frekvencijama iznad 4000 kHz. To je bilo, u većini slučajeva, kada smo radili sa kristalima, kojih

it bilo malo na raspolaganju. Samo veoma iskusnim radio-telegrafistima uspevalo je da održe vezu i predaju ili prime telegrame. Smetnje su nekada bile toliko lake da smo morali telegrame predavati ili primati po delovima, uz česta ponavljanja. Nasuprot tome, dnevne radio-veze bile su veoma slabe na niskim frekvencijama između 2000 i 3500 kHz. Posebno je ovo došlo do izražaja pri većim rastojanjima štabova koji su imali radio-stanice od svega 15 do 20 W izlazne snage. Bila je česta pojava da se na ovim frekvencijama, uporedo sa razdanjivanjem, postepeno »gušio« signal učesnika, dok sasvim ne bi iščezao. S obzirom da smo u armiji tada imali jače radio-stanice, u tim slučajevima prebacivali smo učesnike na ove jače radio-stanice. To smo radili neki put, čak i »na slepo«, kada nismo uopšte čuli učesnike i u tome uspevali, jer su oni naše jače predajnike ipak mogli čuti.

Kad smo dobili nove radio-stanice sa mogućnošću izbora i podešavanja frekvencije, ovaj nedostatak mogli smo izbeći radom na posebnim frekvencijama za dan i noć. Ta novina je i ušla u planove rada, tako da smo u određeno vreme (obično u 20.00 i u 04.00) prelazili na noćne, odnosno dnevne frekvencije.

U narednim etapama našeg kretanja, sve zadatke smo izvršavali već rutinski i uspešno. Za jedinicama armije kretali smo se u skokovima: Đakovo, Slavonski Brod, Slavonska Požega, Pakrac, Čazma, Vrbovec, Zagreb. Nekoliko dana pred ulazak u Zagreb dobili smo plan rada za radio-vezu sa Glavnim štabom Hrvatske. A tih dana pod komandu 1. armije štaavljenje i 10. zagrebački korpus, sa 32. i 33. divizijom u svom sastavu. To su još tri nova učesnika u radio-vezi, ali - to više nije bio problem za našu radio-četu.

Oslobođeni Zagreb bio je poslednja tačka našeg ratnog puta i ratnog stanja kao vezista.

Milan Bašić

ŠIFRANTKINJA U RATNOJ MORNARICI

Kao šifrant radila sam u 1944. i 1945. godini u štabu mornarice NOV i POJ.

Rođena sam 7. decembra 1920. godine u Trogiru. Završila sam šest razreda osnovne škole. Od 1938. godine bila sam zaposlena kao sezonski radnik u Duhanskom skladištu u Trogiru i bila obuhvaćena radom u naprednom radničkom pokretu. Aktivno i organizovano sam radila za NOP od maja 1941. godine i učestvovala u svim akcijama prikupljanja materijalne i novčane pomoći, prenošenju štampe i ilegalnog materijala, izradi partizanskih kapa, zastava, ruksaka itd: Član SKOJ-a postala sam 15. maja 1941, a član KPJ 1. februara 1943. godine. Bila sam član Općinskog i Kotarskog komiteta SKOJ-a Trogir, kao i član Odbora AFŽ za grad i kotar Trogir.

U partizanske jedinice sam stupila 2. februara 1943. godine. Demobilisana sam 7. maja 1946. godine na vlastito traženje.

Februara meseca 1944. godine zbog bolesti sam prebačena sa kopna, teren Trogir, na otok Vis. Posle kraćeg oporavka u bolnici upućena sam na rad u Kotarski komitet KPH za Vis u Komižu. Odatle sam preko Oblasnog NOO za Dalmaciju 17. juna 1944. godine premeštena u Štab Mornarice NOV i POJ u mestu Vis.

Po dolasku u štab mornarice bila sam raspoređena na dužnost šifranta. Tu me je lepo primila drugarica Mara Damjanić - Segović, kao šef odeljenja. Nakon upoznavanja i uvođenja u način rada oko šifrovanja i dešifrovanja depeša dobila sam konkretne zadatke. Nekoliko meseci radila sam tekuće poslove oko šifro-

vanja i dešifrovanja depeša, a posle toga sam uglavnom radila na kucanju šifrant-
□skih dokumenata na pisaćoj mašini. Izrađivala sam tablice. Ne mogu da se setim
na koji način sam to radila, da li sam sama sastavljala te grupe brojki ili sam pre-
kucavala neki tekst. To sam uvek radila po direktivi drugarice Mare Damjanić.
Ne treba ni da napominjem da je sav naš rad bio strogo poverljiv i o tome smo
uvek morale voditi računa, bilo da se radilo o čuvanju šifarskih dokumenata ili
podataka koje smo saznale. Za vreme boravka na Visu, kada smo polazile na spa-
vanje, dokumenta smo spremale pod jastuk. Bila sam veoma srećna što sam ra-
dila na jednoj tako poverljivoj dužnosti i to u visokoj operativnoj jedinici.

Naše odeljenje radilo je na šifrovanju i dešifrovanju depeša koje smo preko
radio-veza dostavljali ili primali od Vrhovnog štaba NOV i POJ, nižih jedinica i
plovnih objekata RM, 8. korpusa, 9. i 26. divizije i drugih štabova. Depeše su bile
raznog sadržaja, ali najviše se govorilo o ratnim operacijama mornaričkih snaga
i kopnenih jedinica, oslobođenju pojedinih ostrva, mesta i krajeva naše zemlje,
kao i o odbrani istih; obezbeđenju pomorskih komunikacija, prevoženju trupa,
ranjenika i ratnog materijala, zarobljavanju i razbijanju neprijateljskih snaga, po-
tapljanju okupatorskih brodova i drugo. Mnogo smo se radovale svim uspesima
NOV i POJ u oslobođenju pojedinih teritorija. Konačno oslobođenje naše zemlje
i završetak rata veselo smo dočekale i pridružile se opštem veselju svih naših
naroda.

O drugaricama, koje su radile kao šifranti u Komandi mornarice mogu da
kažem sledeće: Mara Damjanić - Šegović bila je šef Šifrantskog odeljenja. Kada
sam ja došla u odeljenje zatekla sam Lenku Nejasnić - Bilač, koja je nakon iz-
vesnog vremena otišla da radi kao šifrant u jednu nižu jedinicu RM. Leta 1944.
godine došla je k nama Sonja Ljubić - Lelas. Krajem oktobra 1944. godine došle
su: Tonka Sarajlić - Tudor i Despa Drljević - Crvak, a novembra iste godine Am-
neris Milano - Matijaca. Do maja 1945. godine došle su k nama i nove snage, Vil-
ka Krce- Gvozdenović, Tonka Jelinčić, Tonka Torkar- Kuzmanić, Slobodanka
Perišić i Blagoje Lozica. Ostalih se ne sećam.

Štab mornarice, kao i naše Šifrantsko odeljenje, do oktobra meseca 1944.
godine nalazilo se u mestu Vis (Kut) na ostrvu Visu. Krajem oktobra iste godine
Stab mornarice ima sedište u Splitu, a od početka 1945. u Kaštelima. Mi šifranti
imah smo uvek dobar smeštaj - kancelarije i spavaonice, uopšte o nama su po-
sebno brinuli komandanti, načelnici štabova i drugi rukovodioci. Ja sam često
poboljevala i u onim ratnim uslovima su me lečili kako se tada najbolje moglo.
Među nama vladali su drugarski odnosi. Pružali smo jedan drugom potrebnu
pomoć. Između ostalog bili smo aktivni u političkom radu, kao i u raznim ak-
cijama na društveno-kulturnom planu na terenu Kaštela. Prisustvovala sam kao
delegat Prvoj mornaričkoj partijskoj konferenciji KPJ u Kaštelima 6. aprila 1945.
godine.

Uvek se veoma rado sećam dana provedenih u Ratnoj mornarici. Posebno
mi je drago što smo se mi ratni šifranti ponovno našli na okupu. Povremeno se
sastajemo i pričamo o davnim ratnim vremenima.

Milka Ćorić - Coce

ŠIFRER U VAZDUHOPLOVNOJ BAZI

Razni signali i signalni uređaji masovno su korišćeni u svim jedinicama,
kako u početku narodnog ustanka, tako i u toku čitavog NOB-a. Njihova prime-
na u partizanskom ratovanju odigrala je važnu ulogu. Najčešći signali su bili pa-
ljenje vatri koje su, po unapred izvršenom dogovoru, označavale početak napu-

da, izvršenje juriša, posedanje dostignutih linija, zauzimanje nekog mesta ili utvrđenja, povlačenje i slično, označavanje mesta spuštanja savezničkih aviona, spuštanju materijala pomoću padobrana kao signal za početak napada ili slične borbene akcije obično bi bili zapaljeni plast sena ili slame. Označavanje mesta, na koje su saveznički avioni padobranima spuštali materijal, vršilo se paljenjem vatri po unapred dogovorenom planu. Ovaj plan dobijali smo od savezničke vojne misije koja se nalazila pri štabu I vazduhoplovne baze. Najčešći signali za spuštanje savezničkih aviona ili spuštanja materijala padobranima bili su loženje vatre u obliku slova X, W, T, M, K, L, U i slično. Takvi signali korišćeni su u toku noći, dok su u toku dana korišćena platna bele boje. Ako je teren bio pokriven snegom korišćena su platna crvene ili neke druge tamnije boje. Takva platna korišćena su i za pokazivanje dostignutih linija na zemljištu.

Pored pomenutih, korišćeni su kao signali i razna zvona, trube, diple, svirala, pištaljke i signalne rakete u bojama. Takvi signali su također odigrali važnu ulogu. Signal je bio unapred dogovoran, a svi su se signali morali držati i strogoj tajnosti. No i pored tajnosti mogle su se desiti i nepredviđene situacije, kao u sledećem slučaju. Dogodilo se to na pomoćnom aerodromu u Sanskom Mostu. U momentu nailaska nad aerodrom jednog nemačkog aviona, koji je leteo na liniji Sarajevo - Zagreb, upravnik aerodroma, po imenu Karlo, prezimena se ne sećam, ispalilo je tri crvene rakete. Odmah po njihovom ispaljivanju avion je promenio smer letenja i počeo se spuštati na aerodrom. Avion se spustio. Kada je pilot primetio da se avionu približava grupa vojnika, na čijim je kapama zapazio petokrake zvezde, upalio je motor i pokušao da pobegne. U tome je naravno bio sprečen jer se upravnik aerodroma, sa pištoljem u ruci, već nalazio na krilu aviona. Kratko i jasno naredio je pilotu i njegovom mehaničaru da dignu ruke u vis i da se predaju. U tom trenutku grupa vojnika - partizana je bila već tu, razoružala pilota i mehaničara i oduzela im poštu koju su nosili sa sobom. Odmah su sprovedeni u štab I vazduhoplovne baze, a narednog dana, zajedno sa zarobljenom poštom, u štab 5. korpusa. U međuvremenu grupa partizana je vešto masakrirala avion. U svemu tome nije teško zaključiti da se signal, koji je sasvim slučajno dao pomoćnik upravnika aerodroma, tačno podudario sa signalom koji su oni imali za spuštanje aviona na određeni aerodrom.

Sledećeg dana avion je već bio na izvršenju prvog partizanskog zadatka. U rejonu Busovače bacio je dve bombe i mitraljeskom vatrom tukao kolonu nemačkih vozila na komunikaciji Sarajevo - Ilidža. Od tada ovaj avion, sa pomoćnog aerodroma u Sanskom Mostu, nastavlja sa izvršavanjem borbenih zadataka sve do završetka rata. Posle rata avion ulazi u sastav avio-eskadrile u Zemunik kod Zadra.

Za prenos naređenja, izveštaja i obaveštenja koristili smo vrlo jednostavne šifre. Da one spadaju u jednostavne šifre po konstrukciji i da su slabe kriptografske vrednosti zaključujemo danas, međutim, u to vreme nismo mogli doći do takvih zaključaka jer su naša saznanja o šifri bila, neznatna. U prvo vreme šifre su izrađivali komandanti i komesari, i to za potrebe održavanja veze sa potčinjenim jedinicama, da bi kasnije ove poslove na sebe uzeli organi za šifru.

U I vazduhoplovnoj bazi šifarska služba je bila organizovana tako da smo mogli održavati šifarske veze između baze i štaba 5. korpusa kao predpostavljene komande i sa komandama mesta Sanski Most, Ključ, Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa i Prijedor. U vreme koje sam ja proveo u štabu I vazduhoplovne baze koristili smo sledeće šifre:

- dvobrojčane, kod kojih je, zavisno od načina korišćenja, korišćen alfabet od 30 slova bez znakova interpunkcije, zatim alfabet od 30 slova, slova X, Y, O i W i znakovi interpunkcije i alfabet od 26 slova i četiri znaka interpunkcije; jednoznačne slovčane šifre kod kojih je primenjivan alfabet od 30 slova; dvoslovčana šifra sa primenom alfabeta od 30 slova; raznoznačne brojčane šifre, i raznoznačne brojčane šifre sa primenom konačnog ključa za nadšifrovanje.

Navedene šifre korišćene su same za sebe, bez primene nadšifrovanja polušifrata. Šifrat je ispisivan u grupe od po dva slova ili broja, odnosno u grupe

od po dva, odnosno jedno slovo, ako je primenjivana raznoznačna šifra. Takav način ispisivanja šifrata govorio je već unapred o vrsti primenjene šifre, međutim mi to u ono vreme nismo uočavali. Šifrat koji je nastao kao rezultat šifrovanja raznoznačnom šifrom i ključem za nadšifrovanjem (ključem za maskiranje) ispisivan je u grupe od po 5 brojeva. Takav način ispisivanja šifrata nije omogućavao, već na prvi pogled raspoznavanje šifre.

Pri izradi šifre najvažnije je bilo da svako slovo dobije svoju šifarsku zamenu i da se takve zamene u jednoj šifri ne ponavljaju. To je sve što smo tada znali iz teorije kriptografije. Da zlo bude veće kod šifrovanja smo primenjivali i delimično šifrovanje, a to znači da su u šifratu neki delovi teksta, za koje smo smatrali da nisu konspirativni, ostajali otvoreni. Ovo je još više olakšavalo neprijatelju otvaranje šifrovanih depeša. Šifre su izrađivane rukom, a isto tako i umnožavane. Kasnije smo takve šifre izrađivali i umnožavali pisačom mašinom. Redovno je vođena evidencija izrađenih šifara, i to: u koliko je primeraka izrađena, kome je poslata i kada je uništena. Šifra je bila na upotrebi 10 do 15 dana posle čega je zamenjena novom. Po isteku iz upotrebe šifra je obavezno uništavana spaljivanjem.

Sa šifrom smo radili u zatvorenoj prostoriji, ukoliko je štab bio smešten u nekoj zgradi, ddk smo na maršu, za vreme borbe i slično, radili u nekom zaklonu na kolenima. Interesantno je napomenuti, čega se vrlo dobro sećam, da je pitanju bezbednosti šifre posvećivana posebna pažnja. Mesto gde se radilo sa šifrom uvek je bilo obezbeđeno stražom, a uvid u šifru mogao je imati samo komandant, komesar i načelnik štaba. I ostale starešine su se prema ovoj službi odnosile vrlo korektno. Za vreme pokreta šifreri su se uvek kretali sa štabom a njihovom obezbeđnju poklanjala se odgovarajuća pažnja.

Kako u ostalim jedinicama, tako i u jedinici gde sam se ja nalazio, vođena je posebna pažnja u izboru kadra za rad sa šifrom. Sva takva lica morala su biti poverljiva i proverena. Birani su oni koji su se već nalazili na podoficirskim ili oficirskim položajima i uglavnom sa političkih i partijskih dužnosti i koji su se već do tada pokazali disciplinovani, poštteni, hrabri i snalažljivi. Svaki od njih završavao je kraći kurs. Ja sam, navodim kao primer, na rad sa šifrom došao sa dužnosti vodnog delegata. Moja obuka za šifrera trajala je, pri štabu 5. korpusa, svega tri dana. Radili smo danju i noću i za sve ono što smo naučili i uradili moglo bi se reći da je kurs trajao, ne tri, već osam dana. Sećam se da je sa mnom na kursu bio i Jerotije Miladinović. Na kursu smo upoznati sa načinom izrade šifara i ključeva za maskiranje. Ključevi su bili dužine 10 grupa (50 cifara). Težište rada bilo je praktično uvežbavanje šifrovanja i dešifrovanja. Šifru smo morali naučiti napamet. Rečeno nam je da to moramo uvek činiti kako bi u slučaju prinudnog uništenja šifre mogli i bez nje šifrovati i dešifrovati.

Dragaš Ob rad

POSILIJE SMRZAVANJA U RADIOTELEGRAFISTE

Nakon smrzavanja 1943. godine na planini Cincar, upućen sam na liječenje u Italiju. Po završenom liječenju bolesnici su odabirani za razne dužnosti. Bio sam određen na radio-telegrafski kurs. U malom mjestu na jugu Italije, Castro di lece u blizini Santa Marija di leucca 1944. godine, došli su: Ante Magaš, Stipe Losić, Fojerbaher, Nikola Britvić, Jozo Bezić, Kuzmanović sa otoka Brača i mnogi drugi. Učili smo kucanje i primanje. Naša grupa je brojala oko 30-40 slušalaca.

Poslije četiri mjeseca prebačeni smo na otok Vis, gdje smo učili još četiri mjeseca. Načelnik kursa je bio Stipišić, a komesar Baranović.

Na Visu su bila formirana A, B, C, D, E, F odeljenja. Ja sam bio u »A« odeljenju. Koliko se sjećam u grupi su bili: Ante Magaš, Stipe Losić, Fojerbaher, Nikola Britvić, Jozo Bezić, Kuzmanović sa Brača, Dušan Kovač, Miljinko Kukoč, Sarić, Andro Dujmović, Nikola Petković, Karmela i Ivanka iz Trogira, Marija sa Visa, Ozren Ozretić i drugi.

Nastavnici su bili: Gojko Marović, Ludvig Valentičić, Željko Lušić i Juraj Bonači.

Na radio-telegrafskom kursu za mene je bio najveći događaj kada je drug Tito došao da nas posjeti. Rukovao se sa svim slušaocima i interesovao se za uslove školovanja.

Na završetku radio-telegrafskog kursa, septembra 1944. godine, dobili smo svjedodžbe o postignutom uspjehu.

Ja sam bio određen u radio centar u Generalštabu i u Beograd sam stigao januara 1945. godine. Načelnik na radiu bio je Anđelko Gančević.

Raspoređen sam na radio-stanicu koja je bila smještena u stanu bivšeg ministra Dimitrijevića na Dedinju. Šef radio-stanice (BC-400) je bio Ivo Šegedin moj raniji nastavnik u radio-telegrafiji. Sjećam se kada me je šef ostavio samog da održim radio-veze prema planu, a on je otišao na drugu radio-stanicu kako bi me mogao pratiti u radu. Trebalo je da održim vezu sa Moskvom. Pozvao sam Moskvu i odmah mi se javila. Pitao sam da li ima što za mene (QRU)? Korespondent mi je odgovorio QEU - da nema ništa. Bio sam neobično srećan što nije imao ništa, jer sam bio još neiskusni radio-telegrafista. To je bila prva veza koju sam samostalno održavao.

Poslije sam bio odvažniji u radu jer sam sticao rutinu zahvaljujući Šegedinu.

Kada je formiran Puk veze pri Generalštabu, u njegovom sastavu je bio radio-centar, stacioniran na Zvezdari, prešao sam tamo. Starješine su mi bile Pero Buianić i Frane Sokolić, a tu su radili: Duje Dražin, Leon Ivačić, Nikola Matana, Dalibor Gančević, Ivo Čavičić, Zvonko Jurković, Kursar, Carić, Pedršić, Jozo Podrug, Ante Ganza i drugi.

Kasnije sam raspoređen na kontrolnu radio-stanicu, u Ministarstvu narodne odbrane. Ova kontrolna radio-stanica je imala zadatak da kontroliše sve radio mreže i radio pravce u armijama i Ratnoj mornarici, kako bi se otklanjali nedostaci u radio-saobraćaju. Šef kontrolne radio stanice bio je Josip Zeljković, a sa njim je radio Miloš Uzelac. Poslije sam ja primio dužnost šefa kontrolne radio-stanice.

Duje Dražin

NEKI PODACI O VEZAMA U 1. PROLETERSKOM KORPUSU I 1. ARMIJI

VEZE U 1. PROLETERSKOM KORPUSU

Naredbom vrhovnog komandanta NOV i POJ formiran je 1. proleteriški udarni korpus u Bugojnu 5. oktobra 1943. godine. U sastav korpusa ušle su sledeće Jedinice: 1. proleteriška i 6. lička divizija i 13. proleteriška brigada.

Stab korpusa je odmah izdao naredbu da se formira Odsek za vezu i vod za vezu.

Odsek su sačinjavali šef odseka i pomoćnici: za radio-vezu, za tt-vezu i za pitanja snabdevanja. Osnovni zadatak odseka bio je da: organizuje vezu između korpusa, divizija i brigada i unutar štaba korpusa, uskladi funkcionisanje veze između jedinica u korpusu, organizuje stručnu nastavu u jedinicama a veze, utiče na pravilan raspored kadrova i na materijalno obezbeđenje sredstvima veze.

Vod za vezu je prilikom formiranja korpusa brojao oko 20 drugova a kasnije je povećavan do 50 ljudi. Zadatak voda za vezu bio da: uspostavlja veze od štaba korpusa prema potčinjenim jedinicama, obezbedi dežurstva na telefonskim centralama i telefonima i na radio-stanici, obezbedi kurirske veze sa jedinicama. Komandir voda za vezu dobijao je zadatke neposredno od šefa odseka za vezu.

Prilikom formiranja, vod za vezu je raspolagao sledećim sredstvima veze:

- radio-stanica	2 kom.
- akumulatora	4 kom.
- antene	2 kom,
- generatora za punjenje akumulatora.....	2 kom.
- tastera	5 kom.
- zujalica.....	5 kom.
- telefonskih centrala od5 brojeva	1 kom,
- telefonskih centrala od10 brojeva	1 kom.
- telefonskih centrala od20 brojeva	1 kom.
- telefona	8 kom.
- baterija za telefone	20 kom.
- penjalica.....	3 para
- kabla	oko 30 k
	m

Vod je imao i nekoliko jahaćih konja za kurife i tovarnih koji su nosili materijal. Syega oko 10 grla.

I u potčinjenim jedinicama korpusa postojali su organi veze:

- U divizijama. Pri štabovima su bili formirani odseci za vezu, kasnije nazvani komande veza. Ovo su bili komandni organi veze u štabu a izvršni organ je bio vod za vezu koji je kasnije prerastao u četu a negde i u bataljon za vezu.

- U brigadama. Pri štabovima su bili referenti za vezu, kasnije odseci za vezu. U nekim brigadama su prvo formirani vodovi za vezu a u nekim čete za vezu. To je zavisilo od stručnog kadra, brojnog stanja borbenih jedinica i terena na kojem je dejstvovala brigada.

- U bataljonima. Štabovi su imali vodove za vezu, a vodnik voda za vezu bio je ujedno i rukovodilac organizacije veza.

- U četama su postojala odeljenja za vezu.

Pre nego što nešto detaljnije predemo na opis telefonskih veza, da napomenem daje svaka divizija imala svoju radio-stanicu, a od 1944. godine i štabovi brigada su imali svoje radio-stanice.

Telefonske veze od 5. oktobra do 31. decembra 1943. godine.

Za to vreme štab korpusa imao je gotovo stalnu vezu sa Vrhovnim štabom.

Telefonska veza i sa 1. proleterskom divizijom bila je takođe neprekidna.

Štab 1. divizije imao je veze sa brigadama koje su bile oko Travnika, Prozora, Šujice i Livna. Sa brigadama koje su bile na položajima oko Banja Luke i Šipraga telefonske veze nije bilo.

Boravak od skoro 3 meseca na ovom terenu iskorišćen je za obučavanje vezista u postavljanju i održavanju stalnih i polustalnih linija, za obuku u radu na centralama i dr.

Telefonske veze od 2. januara 1944. do 25. maja 1944. godine. Telefonska veza između štaba 1. proleterske divizije i štaba korpusa nije bila stalna, već povremena. Kad je divizija bila u Šipragama nismo imali telefonsku vezu, a kad je bila oko Mrkonjić Grada imali smo je samo povremeno. Ponekad smo sa ovom divizijom održavali telefonsku vezu posredstvom 3. bosanskog korpusa u selu Ribnik. Obaveštajni oficir je dolazio u 3. korpus, a odatle telefonom podnosio izveštaj štabu 1. korpusa i obrnuto.

Telefonska veza sa 6. ličkom divizijom bila je stalna dok se je nalazila u selu Kamenici kod Drvara. Sa 2. brigadom 6. divizije i 3. krajiškom 1. divizije, štab korpusa imao je telefonsku vezu kod Glamoča i Livna. Telefonska veza sa 8. korpusom na Tičevu bila je stalna.

Telefonske veze od 4-18. jula 1944. godine.

Sa 1. i 13. brigadom telefonska veza je održavana a sa 3. krajiškom brigadom nije.

Od 25. maja do 10. avgusta štab korpusa nije imao telefonsku vezu sa štabom 6. ličke divizije, jer je bila u stalnom manevarskom pokretu, pod teškim borbama od Sujice - oko Sarajeva - Prače - Kalinovika - Tjentišta. Radio-veza sa ovom divizijom održavana je redovno.

Telefonske veze od 22. jula do 10. avgusta 1944. godine.

Sa štabom 1. divizije korpus je imao stalnu telefonsku vezu, dok radio-veza nije održavana. Štab divizije imao je stalnu telefonsku vezu sa sve tri svoje brigade.

Štab korpusa u ovom periodu, imao je telefonsku vezu sa jedinicama i komandom područja na teritoriji Crne Gore oko Kolašina.

Telefonske veze od 24—27 avgusta 1944. godine.

Sa 1. proleterskom divizijom štab korpusa je imao stalnu telefonsku vezu, a štab divizije sa brigadama. Radio-veza sa 1. divizijom nije održavana, dok je sa štabom 6. ličke divizije štab korpusa imao samo radio-vezu.

Oko Palisada imali smo telefonsku kablovsku vezu, oslonjenu na postojeću stalnu liniju prema Borovoj Glavi, a od ceste do štaba korpusa postavljen je poljski kabl.

Telefonske veze od 6. septembra do 19. oktobra 1944. godine.

Posle prelaska u Srbiju, u Ljigu je 14. septembra 1944. godine od voda za vezu formirana četa za vezu. Četa je imala u svom sastavu 3 voda: vod radista, vod telefonista-linijaša i vod telefonista-manipulanata na telefonskim centralama. U ovu četvorku uključeni su monter i linija iz Valjeva. Četa je brojala oko 65 vojnika.

Dolaskom jedinica korpusa na ovu teritoriju, NOB se sve više rasplamsavala, povećavao se broj novoformiranih jedinica a i brojno stanje postojećih jedinica. Zato se preko kurseva sve više moralo osposobljavati ljudstvo za izvođenje radova na stalnim telefonskim linijama i njihovom održavanju. Takođe se redovno radilo na obučavanju ljudstva za rad na telefonskim centralama, telefonima i njihovim manjim opravkama.

Isto tako povećavao se je i broj radista koji su osposobljeni preko kurseva i upućivani u brigade za održavanje radioveza.

Već avgusta 1944. godine od saveznika smo dobili dovoljno raznog materijala (radio-stanica, centrala, telefona, kabla i si.) tako da smo snabdeli sve brigade. Više nije bio problem nestašice sredstava za vezu već kako ga transportovati sa jedinicama u pokretu.

Po oslobođenju Arandelovca, formirana je Komanda grada Beograda. Verovatno na zahtev Glavnog štaba za Srbiju, a po odobrenju Vrhovnog štaba, Komanda korpusa odvojila je deo kadra za popunu Komande grada. Pri Komandi grada formirane su sve službe, pa i služba veze koja je imala zadatak da pri oslobođenju Beograda organizuje spasavanje automatskih telefonskih centrala i VF uređaja, da preuzme celokupni kadar bivših ptt službenika i radnika i da organizuje uspostavljanje telefonskih veza u gradu i na svim pravcima na teritoriji Srbije.

Naglo se povećavao broj jedinica i divizija koje su ulazile u sastav korpusa. Petnaestog septembra 1944. godine formirana je pri štabu 1. proleterskog korpusa 1. armijska grupa. U sastav armijske grupe ušle su sledeće divizije: 1. proleterska, 6. lička, 21., 11., 16., 17. i 36. divizija. Ovo je nametalo sve složenije i komplikovanije zadatke.

Štab korpusa je imao radio-vezu sa svim divizijama. Telefonska veza nije održavana sa svim divizijama. Sa 1., 6., 5., postojala je skoro neprekidna, a sa 11.,

16. i 36. divizijom imali smo telefonsku vezu ali sa prekidima. Sa ove poslednje 3 divizije vezu smo uspostavljali preko Valjeva - Osječine - Zavlake. Sa 17. i 21. divizijom telefonsku vezu smo održavali preko Arandelovca - Lajkovca - Ljiga - Rudnika i drugim pravcem preko Arandelovca i Topole (kad je Topola oslobođena) prema Kragujevcu.

Telefonske veze između štabova divizija i brigada povremeno su uspostavljane stalnim i kablovskim linijama. Vezu je bilo teško uspostavljati jer su jedinice bile u stalnom pokretu. Glavni oslonac su nam bile postojeće stalne linije. Naše ljude smo postavili na telefonskim centralama u mestima Arandelovac, Lajkovac, Valjevo, Ljig i Topola.

Telefonske veze od 25. oktobra do 31. decembra 1944. godine.

Telefonsku vezu sa 17. divizijom oko Kragujevca i Čačka održavali smo preko Beograda. U toku pokreta jedinica od Beograda na sremski front nekoliko dana nismo imali veze sa svim divizijama. Kasnije je telefonska veza bila stalna. Divizije su telefonsku vezu imale sa brigadama, brigade sa bataljonima, bataljoni sa četama i čete sa vodovima.

Čim se front stabilizovao radio-veza nije održavana.

Već po oslobođenju Beograda, 22. oktobra 1944. godine u Beogradu je pri štabu korpusa formiran, od postojeće čete, bataljon za vezu u čiji sastav su ušle 3. čete: Prva linijska četa, čiji je zadatak bio da opravla porušene stalne telefonske linije, podiže nove i održava ih; Druga četa radila je na podizanju telefonsko-kablovskih linija. Iz ove čete bila je dodeljena po jedna desetina štabovima divizija za uspostavljanje kablovskih linija od štaba divizije do štaba korpusa. Ove desetine su se sa materijalom i rukovodstvom stalno kretale sa štabom divizije. Treća četa je radila na telefonskim centralama i podstanicama i na održavanju telefonskih linija u gradovima. Pri ovoj četi bila je i radionica koja je opravljala telefone i centrale.

Koliko je štab korpusa pridavao važnosti organizaciji veza, vidi se i iz činjenice što je naredio da se bataljonu za vezu dodeli jedna lokomotiva sa teretnim vagonom. Ova lokomotiva zarobljena je u Ljigu a pošto železnički saobraćaj još nije bio uspostavljen, bila je slobodna, pa je korišćena prema planu odseka za veze korpusa. Linijska četa ju je koristila za opravke porušenih stalnih telefonskih linija i za prebacivanje ljudstva i materijala na pravcima: Ljig - Lajkovac - Valjevo i prema Titovom Užicu i Arandelovcu.

Još dok je korpus bio u Beogradu, odsek za vezu se je postarao da se uz pomoć stručnog osoblja ptt i bataljona za vezu korpusa izvrši opravka telefonskih linija u pravcu sremskog fronta i u svim pravcima od Beograda, a naročito deo na relaciji Beograd - Valjevo - Loznica - Zvornik, jer su na tom sektoru aerodromi u Klenku i Jarku. Pored toga tu su bile divizije na odmoru i jedinice za snabdevanje. Takođe smo opravili i postojeće telefonske linije Beograd - Pančevo - Čenta - Novi Sad - Beočin - Ilok (stvorili smo zaobilazni pravac od Erdevika za Beograd).

VEZE U 1. ARMII

Prvog januara 1945. godine u Erdeviku (Srem) po naređenju Generalštaba formirana je 1. armija. U njen sastav su ušle sledeće jedinice: 1. proleterska udarna divizija, 6. lička 5., 11. i 21. divizija i 1. konjička brigada; Kasnije: 2. proleterska, 16. i 36. divizija i 2. tenkowska brigada.

Pri komandi 1. armije od postojećeg odseka za vezu 1. proleterskog korpusa, formirana je Komanda veze 1. armije.

Pored komande veze, formiran je i bataljon za vezu (to je u stvari bio bataljon za vezu 1. proleterskog korpusa). Bataljon je bio prvobitnog sastava, 3. čete, i ostao je formacijski kao u korpusu. Kasnije je formirana još jedna linijska četa, četvrta. Međutim, materijal i tehnička sredstva u bataljonu su se povećali u radiostanicama, centralama, akumulatorima, telefonima, kابلu i prevoznim sredstvima.

Kada je formirana Komanda veze 1. armije izvršena je i delimična reorganizacija jedinica veze u divizijama, brigadama i bataljonima u cilju poboljšanja rada.

U divizijama su formirane komande veza i bataljoni za vezu.

U brigadama su formirani odseci za vezu i čete za vezu.

U bataljonima su bili referenti za vezu i vodovi za vezu dok su u četama formirani vodovi za vezu, a u streljačkim vodovima telefonska odeljenja.

Telefonske veze od 4. januara do 19. januara 1945. godine.

Telefonska veza između štaba Armije i divizija organizovana je preko stalnih i polustalnih postojećih linija, dok su između štabova divizija do brigada, bataljona, četa i vodova, postavljene kablovske linije sa dosta zaobilaznih pravaca.

Načelo postavljanja telefonskih veza bilo je da desni sused postavlja do levog suseda.

Telefonske veze od 19. januara do 12. aprila 1945. godine.

Važniji podaci o organizovanju veza u 1. armiji od januara do proboja sremskog fronta (12. aprila 1945. godine).¹¹

Glavni pravci veza bili su:

Erdevik - Calma - Sremska Mitrovica - Beograd (veza štaba armije i Generalštaba),

Erdevik - Kukujevcu - Sremska Mitrovica - Beograd (drugi pravac veza sa Generalštabom),

Erdevik - Ilok - Beočin - Novi Sad - Beograd (zaobilazni pravac za Generalštab),

Erdevik - Ilok - Beočin - Novi Sad - Perlez - Beograd (zaobilazni pravac za Generalštab),

Sremska Mitrovica - Bogatić - Lešnica - Loznica - (linija za zbornički front),

Ruma - Jarak - Šabac - Lešnica (zaobilazni pravac za zbornički front),

Ruma - Jarak - Šabac - Beograd (zaobilazni pravac za zbornički front).

Ovo su postojeće stalne i polustalne linije koje su u borbama bile oštećene pa smo ih opravili i koristili. Njih smo koristili i za vezu sa jedinicama koje su bile na odmoru i popuni i za vezu sa pozadinskim jedinicama i avijacijom.

Telefonske veze sa divizijama i jedinicama na položajima bile su organizovane na pravcima: Erdevik - Šid - Tovarnik - Šidski Banovci - s. Nijemci (veze sa 21. srpskom divizijom i 1. proleterskom divizijom); Erdevik - Kukujevcu - Šid - Adaševci - Morović (veza sa 6. i 11. divizijom); Erdevik - Kukujevcu - Šid - s. Ljuba - Ilok - Šarengrad (veza sa 5. divizijom);

Zaobilazni pravci za ove veze bili su: Erdevik - s. Ljuba - Ilok - Šarengrad - Šid - s. Nijemci - Morović - Adaševci; Erdevik - s. Ljuba - Šid - s. Nijemci - Morović - Adaševci - Šid.

Ove veze su ostvarene kombinacijom stalnih, polustalnih i kablovskih linija. Telefonske veze između štabova divizija, brigada bataljona, četa i vodova bila je isključivo kablovska (jednožilni poljski kabl).

Da bi obezbedili više veza, morali smo postaviti četvorožilni gumeni kabl po stubovima između Erdevika i Kukujevaca, jer je na ovom pravcu postojala samo jedna stalna linija sa dva provodnika, što nije bilo dovoljno.

Da bi obezbedili što više pravaca i zaobilaznih veza, morali smo postaviti telefonske centrale na glavnim raskrsnicama: Kukujevcu, Šid, s. Ljuba, Ilok, Sremska Mitrovica, Ruma i Šabac. Na svim ovim centralama imali smo svoje manipulante - telefoniste.

Pored armijskih centrala na ovim raskrsnicama telefonskih linija, koristili smo i telefonske centrale divizija, brigada i bataljona.

U prvo vreme sa jedinicama na levoj strani Dunava (do Bačke Palanke i Bačkog Novog Sela) veza je održavana preko Iloka, Beočina- Novog Sada. Kasnije

1) Ova je tema obrađena i u članku ing. M. Danona: »Organizacija i rad veza pri proboju sremskog fronta« (prim, red.)

smo u Dunav položili kabl i u blizini Šarengrada povezali jedinice sa obe strane Dunava. Nismo imali podvodnog telefonskog kabla, već smo u nuždi u vodu položili običnu PVC žicu, s tim što su nastavci bili dobro izolovani specijalnom smolom. Na levoj strani Dunava između Bačke Palanke i Bačkog Novog Sela, bili su delovi 21. divizije i oni su pri proboju sremskog fronta forsirali Dunav i spojili se sa jedinicama na desnoj strani reke.

Telefonska veza sa grupom divizija 1. armije koja se na nekoliko dana pre proboja fronta, prebacila u Bosnu preko reka Save i Drine, održavana je od štaba u Erdeviku preko Kukujevaca - Šida - Adaševaca - Morovića - Bosanske Rače - prema Bijeljini i - Bosanskom Samcu.

U ovom periodu tj. do proboja sremskog fronta funkcionisanje telefonskih veza bilo je odlično. Nikad nije dolazilo do prekida jer je bilo dosta zaobilaznih pravaca i po dubini i po širini. Komanda veza armije raspolagala je i kamionom sa materijalom i rezervom ljudstva koji su išli tamo gde je bilo najpotrebnije. Povezane su bile sve jedinice, od Generalštaba do streljačkih vodova.

Za vreme zatišja na sremskom frontu sa jedinicama veze armije izvođena je intenzivna nastava na kursevima, posebno za radiste i posebno za telefoniste. Kursevi su bili neprekidni. To je već bio školski primer nastave. Pored teoretskog rada izvođen je na terenu i praktičan rad. Kao praktičan nastavni zadatak telefonisti linijaši su izgradili nove stalne linije: Erdevik - s. Ljuba - Ilok - i Ilok - Šarengrad.

Posle proboja fronta prvih nekoliko dana telefonska veza nije mogla funkcionisati jer su sve jedinice bile u pokretu, u nastupanju i gonjenju neprijatelja. Pored toga je teren bio nepokriven pa su linije kidale topovske granate, avionske bombe a i tenkovi i zaprežna kola. I štab armije je bio u pokretu za jedinicama. Sve je bilo takoreći u trčecem kretanju napred. Tih dana su najviše korišćene radio-veze i kuriri. Kuriri su imali automobile i motorcikle, pa su izveštaji brzo stizali. Ni sa Generalštabom nije bilo direktne telefonske veze zbog brzog napredovanja. Četa koja je vršila opravku linije prema Zagrebu, imala je stalno vezu sa Beogradom, pa su se preko nje primale naredbe i obrnuto, slali izveštaji.

Telefonske veze od 13. aprila do 15. maja 1945. godine.

U organizovanju telefonske veze poseban prioritet je imala osa veze, pravac kojim je održavana veza između štaba 1. armije i Generalštaba. Ovde je bilo odstupljeno od načela koje je bilo usvojeno, pa je niža komanda, armija, morala uspostavljati i održavati telefonsku vezu prema višoj komandi, prema Generalštabu. Za ovaj zadatak bila je angažovana, od oslobođenja Beograda pa sve do kraja rata, cjela linijska četa bataljona za vezu 1. armije. Četa je užurbano podizala porušenu telefonsku liniju pored pruge. Tako je na pr. štab armije stigavši u oslobođene Vinkovce našao već uspostavljenu vezu sa Generalštabom. Četa je produžila rad ka Zagrebu i Mariboru. Ova telefonska linija je pri povlačenju neprijateljskih jedinica bila uništena preko 50%. Na ovu glavnu telefonsku liniju su se naslanjale poprečne telefonske linije. Štab 1. armije se nije kretao glavnom osom veze već desno od ose i kako se front pomerao tako se i štab armije kretao prema frontu. Pri ulasku u Zagreb Komanda 1. armije je već imala telefonsku vezu sa Beogradom.

To je neosporno bila zasluga prve linijske čete.

Mile Droca

TELEFONISTA VRHOVNOG ŠTABA

Posle ozdravljenja od ranjavanja, iz Italije sam došao na otok Vis. Uključili su me na kurs radio-telegrafista koji se nalazio u »Češkoj vili«. Na kursu nisam ostao do kraja, raspoređen sam u Odeljenje za vezu pri Vrhovnom štabu koje se nalazilo u zaseoku Zena Glava. Bio sam po struci telegrafsko-telefonski monter i pre rata sam radio na pošti u Šibeniku, što je uslovilo moj premeštaj.

Predpostavljeni starešina mi je bio Metod Antunac-Mešo, koga sam pozna-
vao od ranije kao komunistu iz šibenske pošte. Dobio sam zadatak da se brinem
o unutrašnjim telefonskim vezama koje su bile podignute na otoku za potrebe
organa Vrhovnog štaba i drugih institucija koje su se nalazile na Visu. U odelje-
nju za telefonske veze, među drugovima koji su došli iz Drvara, ja sam bio jedan
od mlađih, kako po godinama tako i po boračkom stažu. Moja dužnost je bila
da održavam u ispravnom stanju telefone, da kontrolišem linije i da radim kao
centralista na induktorskoj telefonskoj centrali.

Iz tih dana u sećanju mi je ostao, za mene, jedan veliki doživljaj. Dobili smo
nove induktorske telefone u kožnim futrolama (mislim da su bili američke pro-
izvodnje), te mi je Mešo naredio da jedan telefon posebno odaberem i da ga do-
bro ispitam. Rekao mi je da taj telefon treba zameniti sa telefonom koji se nalazi
u špilji kod Maršala. Takav zadatak je za mene predstavljao veliku čast, radost
1 odgovornost, ali sam se i plašio - šta ako telefon slučajno otkáže? Hoću li znati
da se ponašam kako treba itd. Ispitivao sam telefon na sve moguće načine, za
koje sam tada znao, da bih se osigurao da se ne obrukam. Čim sam ušao u pećinu
nestalo je straha i sve je postalo jednostavno. Propisno sam se vojnički obratio
a drug Tito mi je, zadubljen u neke poslove, klimanjem glave odobrio da mogu
raditi. Tako sam uspešno obavio lagani zadatak zbog kojeg sam se sasvim nepot-
rebno, toliko brinuo.

RAD NA TELEFONSKIM VEZAMA U BEOGRADU

Početkom oktobra meseca Vrhovni štab se prebacio sa Visa za Srbiju. Deo
vezista Vrhovnog štaba najpre se prebacio brodom »Bakar« u luku Bari u Italiji,
odakle smo se, nakon čekanja od nekoliko dana, zbog loših vremenskih prilika,
21. ili 22. oktobra, sa jednim od prvih aviona koji su se spustili na zemunski
aerodrom, prebacili u Beograd.

Prvi utisak o Beogradu bio je sumoran, svuda je bilo ruševina i drugih
tragova borbi koje su se takoreći još vodile. Susretali smo brojne kolone naših
boraca i jedinica Crvene armije. Most preko kojeg smo prošli, bio je nagnut, ali
je izdržavao svu silu vojske i mehanizacije koja se kretala u pravcu sremskog
fronta.

U jednoj vili, na Banjici, našli smo se sa vezistima koji su preko Arandelovca
ranije stigli u Beograd.

Užurbano se radilo na organizaciji veza sa našim jedinicama. Bio sam an-
gažovan na podizanju poljskih kablova i postavljanju telefonskih centrala u re-
jonu Dedinja, gde su se nalazili delovi Vrhovnog štaba i strane vojne misije. Naša
mala jedinica na čelu sa komandrom Gulin Dragom, radila je danju i noću i po-
stavili smo desetine kilometara kablova. Zajedno sa organima pošte izvršili smo
neku vrstu integracije i povezivanja njihovih postojećih veza sa našim unutraš-
njim vezama.

Podizali smo linije i postavljali telefone za Centralni komitet KPJ u zgradi
današnje »Madere«. Gradski saobraćaj nije radio a mi smo svaki dan peške do-
lazili u grad i žurili kako bi što pre završili poslove. Kasnije smo prešli na ure-
đenje telefonskih veza u Belom dvoru koji se pripremao za useljenje Maršala.
Postojeće kablove nismo smeli koristiti, jer nismo bili sigurni da neprijatelj nije
na njima ostavio mine ili prislušne uređaje. Zatim smo radili na telefonskim ve-
zama za potrebe Generalštaba, kako je preimenovan Vrhovni štab.

Dok smo se mi bavili uspostavljanjem veza, u Beogradu su se formirali ba-
taljoni za vezu. Popunjavani su novim vezistima koji su završavali kurseve za raz-
ne dužnosti, primali uređaje za vezu i sa jedinicama odlazili na spremni front.
Formirana je Brigada za vezu. Kao dan njenog formiranja slavili smo 3. januar,
mada mislim daje to datum kada je izdata naredba o formiranju Puka za vezu.

Ante Karadole

RADIO-TELEGRAFIST VOJNE MISIJE U MAĐARSKOJ

U junu ili julu 1944. godine upućen sam u Školu veze Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije na Visu, koju sam završio 10. novembra 1944. godine. To je bilo višemjesečno i dobro organizovano školovanje, koje je ostvarivano kroz nešto teorijskog, a znatno više praktičnog rada na sredstvima veze, što je bila naša najbolja priprema za obavljanje veoma značajnih ratnih zadataka koji su nas očekivali u jedinicama.

Škola je bila podjeljena po odeljenjima A, B, C, D, E i F, što znači u šest odeljenja, a u sastavu svakog odeljenja je bilo 20 do 25 slušalaca.

Imali smo više predmeta: elektro-tehniku, radio-tehniku, kucanje i prijem na sluh sa izučavanjem saobraćajnih pravila, strojevo pravilo, nastavu gađanja i dr.

Nastava je izvođena i prije i poslije podne. Ona je prije podne trajala 6 nastavnih časova, a poslije podne se, u stvari do kasno u noć, vježbalo sa nastavnikom ili bez njega, u kucanju i prijemu na sluhu. Obuka iz predmeta kucanja i prijema na sluhu izvođena je korišćenjem oscilatora (zujalice) i tastera kojim se služio nastavnik. Slušaoci su primali, a povremeno i kucali sa nastavničkom tastera. U popodnevrim satima smo se koristili tim sredstvima radi uvježbavanja. Sem nekoliko poštanskih tastera (tasteri morze - aparata) drugih sredstava nije bilo. Pred kraj kursa nastavu iz ovog predmeta smo izvodili pomoću stanica SET-18, i to po grupama, jer je stanica bilo malo i radilo se na kratkim odostojanjima.

Nastava iz elektrotehnike i radio-tehnike izvođena je gotovo isključivo primenom krede i table. Knjiga i metodika nije bilo, već su iz svih predmeta »hvatane« zabilješke iz kojih je svako individualno učio. Pored toga nastavnici su redovno držali konsultacije, a radilo se po kružocima. Zalaganje slušalaca u savlađivanju gradiva bilo je na zavidnoj visini, tako daje u mom »A« odeljenju, većina njih kurs završila sa odličnim i vrlo dobrim uspjehom.

Po završenoj školi slušaoci su raspoređivani uglavnom po glavnim štabovima i u jedinicama veze divizija i korpusa. Ja sam, pak, raspoređen u Vrhovni štab, zapravo u Radio-centar Vrhovnog štaba kojeg sam zatekao na Dedinju. Tu sam radio od 24. decembra 1944. do marta 1945. godine.

Naš radio-centar bio je raspoređen po kućama, na principu samostalnih radio-stanica. Radio-stanica na kojoj sam ja radio bila je engleske proizvodnje, a napajanje je bilo iz mreže, ali pošto struje nije baš uvijek bilo ni u oslobođenom Beogradu, koristio sam agregat smješten u podrumu. Veze smo održavali sa operativnim jedinicama na sremskom frontu, sa glavnim štabovima i našim vojnim misijama u inostranstvu. U stvari, svaka radio-stanica je imala svoje učesnike sa kojima je radila u zakazano vrijeme (QRX). Od dokumentacije na radio-stanici smo vodili operativni dnevnik u kojeg smo, pored početka i završetka rada sa učesnikom, upisivali i sve ostalo što se događalo u toku održavanja veze.

Kao radio-telegrafist, u tom periodu nisam bio isključivo samostalan, jer je na radio-stanici tada radio još jedan iskusniji radio-telegrafist koji je kurs telegrafije završio u bivšoj jugoslavenskoj vojsci. Ipak, vezu sam često održavao i samostalno, naročito u popodnevrim satima, kada se stariji radio-telegrafist odmarao.

Od marta do oktobra 1945. godine nalazio sam se na dužnosti samostalnog radio-telegrafiste pri delegaciji Jugoslavenske armije u Mađarskoj, prvo u Debrecinu, u vrijeme završnih borbi za oslobođenje zemlje, a zatim u Budimpešti. Vezu sam održavao sa Radio-centrima Vrhovnog štaba i Ozne za Jugoslaviju. Rad se takođe odvijao po sistemu ORX. Radio-stanica je bila B-2, a od dokumentacije na stanici vodio sam »Aparatni dnevnik«.

Pripadao sam, dakle, mlađoj generaciji vezista naše ratne armije, ali smo i mi, kao i naši stariji drugovi, koji su nam u svemu bili uzor, u potpunosti bili osposobljeni za održavanje veze u svim ratnim uslovima i na svim nivoima koman-

dovanja. Kada danas cijenim, mislim da smo imali ijedan veliki nedostatak: gotovo nikako ili vrlo malo smo obučavani da pronalazimo i otklanjamo kvarove, što danas, u doba mira, spada u održavanje u I i II stepenu. Tako su i mali kvarovi dovodili do dužih prekida veze, pa smo morali da tražimo intervencije sa strane.

Dušan A. Kovač

RATNI PLEN I PRIRUČNA SREDSTVA ZA OBUKU PARTIZANSKIH RADIO-TELEGRAFISTA

U prvim danima posle kapitulacije Italije u svim garnizonima koje su držali Italijani, pored ostalog ratnog plena, bilo je i sredstava veze. To je bila prilika da se snabdemo raznovrsnom tehnikom. Kao radiotelegrafista s nestrpljenjem i znatiželjom sam preturao sve postojeće magazine u garnizonima koje su oslobađale naše jedinice, da bih prikupio sredstva veze i sačuvao ih od uništenja i razvlačenja. Dakako, svu radiotehniku, akumulatore i agregate trebalo je evakuirati ili bunkerisati. Upravo zbog te brige za dragocnim sredstvima veze, 19. dalmatinska udarna divizija je imala vrlo dobru radio-vezu od osnutka do kraja rata. Divizija je imala organizovanu radio-vezu sa svim bataljonima unutar brigada neposredno posle kapitulacije Italije. Istina, usled pomanjkanja radiotelegrafista, prišlo se odmah osposobljavanju radiofonista za te dužnosti.

Neke brigade su bile snabdevene s trofejnim kratkotalasnim radiostanicama TORN-FUB, a neke s UKT TORN-FUD (»Berta« i »Dora« kako su ih zvale »Švabe«). Kasnije te stanice su zamenjene stanicama SET-48 koje su primljene od saveznika.

U ovom vremenu veza između divizije i brigada održavana je, također, s radiostanicom TORN-FUB. Po svom formiranju (ujesen 1943. godine) 19. divizija je bila potčinjena neposredno glavnom štabu Hrvatske. Severnodalmatinski partizanski odred, koji je ušao u njen sastav, u jednoj borbi sa četnicima zaplenio je radiostanicu tipa B-II. Pošto odred nije imao radiotelegrafistu, ova stanica nije ni korišćena do mog dolaska u ovaj odred (neposredno pred kapitulaciju Italije). Po dolasku, prva mi je briga bila da se uspostavi radio-veza sa GŠH. Nakon nekoliko dana, (po pristizanju kurira) veza je bila uspostavljena. To je bio jedan od radosnih trenutaka za štab divizije.

Pošto su iskusni radisti u GŠH doznali sa kakvom radiostanicom raspolažem, primljenaje depeša od GŠH da se radiotelegrafista sa radiostanicom odmah uputi u GŠH. U to vreme (mislim daje bio oktobar 1943.) GŠH nalazio se u Babinom potoku (kod Plitvičkih jezera) a divizija u s. Parčići (severna Dalmacija) nedaleko od Benkovca. Put je trebalo prevaliti peške. Natovario sam stanicu na konja i, sa dva borca pratioca, krenuo u GŠH.

GŠH je za uzvrat diviziji dodelio radiostanicu »ALOCHIO BACHINI« (Alokojo Bakini) italijanskog porekla, snage oko 20 W, koja se napajala pomoću akumulatora preko rotacionog pretvarača ugrađeno u samoj stanici. Potrošnja energije te stanice bila je nesrazmerna u odnosu sa savremenim stanicama slične snage. Akumulator od 12 V i 120 Ah, za samo nekoliko sati rada, bio je prazan. Za punjenje akumulatora raspolagali smo motorom (agregat) talijanskog porekla tipa »CONDOR« (mislim 250 ili 400 W). Usled danonoćnog rada, motor se pokvario. Međutim, kako sam svojevremeno nedaleko od štaba divizije bunkerisao neka sredstva veze (složio između dve kamene stene i pokrio kamenjem), našao sam tamo jedan nožni generator i agregat istog tipa ali - neispravan (nedostajali su prstenovi klipa motora).

Puniti akumulatore velikog kapaciteta pomoću nožnog generatora (mislim do 3 A) nije bilo lako. Ali, i tu je došla do izražaja ona poznata »snadi se«, kao motoristu, koji je punio akumulatore i održavao motorni deo agregata, imao sam jednog borca automehaničara, rodom iz Šibenika. Predložio sam komandantu divizije Mićunu Šakiću da se sa jednim vezistom Šibenčaninom probijem do Šibenika i da, preko veze, izradimo nekoliko kompleta prstenova za klip motora (pošto su oni najčešće stradali). Komandant divizije se složio, pa smo nas dvojica krenuli za Šibenik. Preko veza, izbegavajući zasede, stigli smo do sela Bilice u neposrednoj blizini Šibenika. Pošto smo obojica poznavali Šibenik vrlo dobro, za nekoliko dana smo uspeli da nam neki radnici u tvornici aluminijuma u Lozovcu izrade oko 10 kompleta prstenova za klip motora i da nam doture nekoliko kutija kalijeve lužine za akumulatore, koju smo takođe tražili. Po povratku u diviziju, motor je bio popravljen, akumulatori snabdeveni elektrolitom i problem radio-veze je bio rešen.

OBUKA RADIO TELEGRAFISTA U 19. DALMATINSKOJ DIVIZIJI

Odmah posle kapitulacije Italije postojali su svi materijalni uslovi da se obezbedi radio-veza sa svim jedinicama 19. divizije. Ratnog plena je bilo dosta (iako je dosta i uništeno), ali nije bilo obučenih radio-telegrafista. Od komande 8. korpusa (u čijem smo se sastavu nalazili) dobili smo dvojicu radio-telegrafista, pa je tako svaka brigada imala po jednog, a divizija po dvojicu radio-telegrafista.

Ipak, to nije bilo dovoljno za permanentan rad. Pošto nam je bio poznat kapacitet kursa koji se održavao pri štabu 8. korpusa, došli smo do zaključka da na njih ne možemo mnogo računati i daje najbolje da sami pristupimo organizaciji kursa radio-telegrafista. Izvršenje proračun potreba u radio-telegrafistima za celu diviziju, zaključno sa bataljonima, ispitane su materijalne i nastavničke mogućnosti. Pošto su postojali svi realni uslovi, komandant divizije je prihvatio predlog da i divizije organizuju kurs za radio-telegrafiste.

Odmah je izdato naređenje potčinjenim jedinicama da izvrše izbor ljudstva. Jednovremeno su otpočele pripreme za materijalno obezbeđenje kursa. Zamišljeno je da se na prvi kurs primi 40 slušalaca, devojaka i mladića. Smestiti 40 slušalaca i obezbediti uslove za rad - nije bio lak posao. U ovom periodu nalazili smo se u S. Parčići (severna Dalmacija), gde nije bilo većih zgrada. Taj kraj se ubrajao u najzaostaliye u bivšoj Jugoslaviji. □

Ova činjenica primorala nas je da kurs organizujemo za vreme letnjeg perioda 1944. godine, kada se nastava može izvoditi bez krova nad glavom. Ipak, sigurnosti radi, u toku priprema uredili smo jednu napuštenu štalu za učionicu - u slučaju kišovitog vremena.

Nastavnički kadar sačinjavali su:

Ivo Turina (mornarički podoficir bivše JRM, inače odličan radio-telegrafista);

Miloš Ožegović, ranije mlađi podoficir bivše JRM;

Milivoj Kukec, (student tehnike odličan radio-amater);

Kazimir Tomić (ranije poštan. činovnik);

ja, takođe radio-telegrafista. Kasnije je u ovu grupu ušao i drug Đuro Milić.

Na kursu su se učili ovi predmeti:

elektrotehnika, 1 čas dnevno;

radiotehnika, takođe 1 čas dnevno;

SSV/RT 4-6 časova dnevno i

saobraćajna pravila, 1 čas dnevno.

Ovako formiran kurs trajao je oko 3 meseca, posle čega su slušaoci, obučeni u rukovanju, primili radio-stanice i upućeni u jedinice. Ne sećam se tačno koja je brzina postignuta u prijemu na sluh, ali mislim da se kretala oko 80 znakova u minuti. Svi ovi radisti kasnije su postali odlični radio-telegrafisti, a dobar deo prerastao je u starešine jedinica veze.

Posle ovog kursa bio je organizovan i drugi kurs koji je radio pod mnogo povoljnijim uslovima, tj. bio je smešten u oslobođenom Zadru. Koliko se sećam, baš u periodu oformljenja drugog kursa, primljeno je naređenje od štaba 8. korpusa (načelnika veza 8. korpusa Veljka Matićevića) da ne možemo niti smemo održavati kurseve bez njihovog odobrenja. Motivi takvog naređenja nisu mi bili poznati, a, s obzirom na povoljne uslove, ipak smo prekršili ovo naređenje i nastavili sa radom drugog kursa. Na ovaj način jedinice veze 19. divizije bile su sto posto obezbeđene radio-telegrafistima i, već 1944. godine, radio veza postojala je sa svim bataljonima.

VEZE 9. DALMATINSKE DIVIZIJE U PERIODU DESANTA NA CRES I LOŠINJ
I PRIMER SNALAŽLJIVOSTI RADIO-TELEGRAFISTE

U završnim operacijama za oslobođenje naše zemlje i posle oslobođenja Mostara (15. II 1945.), 8. dalmatinski korpus nastupao je u širem zahvatu obalskog pojasa (Jadranska obala - Lika) u pravcu Rijeke i Trsta.

Deveta dalmatinska udarna divizija (u Mostaru sam primio dužnost načelnika veza ove divizije) nastupala je sa dve brigade duž obalskog pojasa oslobađajući redom otoke u severnom Jadranu (Pag, Rab, Cres, Lošinj itd.) a, sa jednom brigadom, preko Like, obezbeđujući desni bok divizije.

Posle uspešno završenih operacija prve etape i oslobođenja otoka Paga i Raba (i Krka od strane 26. dalmatinske divizije), 9. divizija se prikupila aprila 1945. na otoku Rabu. Trebalo je pristupiti intenzivnim i brzim pripremama za oslobođenje otoka Cresa i Lošinja, odakle se pružala najpovoljnija mogućnost za desant u Istru i za oslobođenje Istre.

U sklopu svih tih priprema ozbiljan problem postavio se pred vezu i obaveštajne organe. Cres je udaljen od Raba oko 20 km i trebalo je morem doći do Cresa. Komandant divizije (Ljubo Truta) pozvao je mene kao načelnika veze - a i obaveštajnog oficira divizije - i predočio nam predstojeći zadatak. Obaveštajni oficir trebalo je da ispita situaciju na otoku Cresu i prikupi podatke o neprijatelju. Dali smo predlog komandantu divizije da na Cres, pod zaštitom noći, prebacimo sa obaveštajnim oficijom jednog radio-telegrafistu sa radio-stanicom radi slanja izveštaja. Tako je i učinjeno.

Pod zaštitom mraka ova grupa je prebačena na Cres. Čim su stigli, javili su se telegramom. Međutim, sada se dogodilo ono nepredviđeno. Pokvario se radio-prijemnik radio-stanice upućene na Cres. Međutim, radio-telegrafista se vrlo dobro snašao i poslao je u »slepo«. I stvarno, svi njegovi telegrami su bili primljeni. Razumljivo, bile su preduzete posebne mere radi stopostotnog obezbeđenja prijema ovih telegrama. Naime, telegrami su od ove radio-stanice primani u štabu divizije sa dva radio-prijemnika.

Može se zamisliti dragocenost ovih izveštaja kada se ima u vidu daje na Cres trebalo prebaciti celu diviziju, a jedini podaci koji su dobiveni bili su - od ove radio-stanice. Cres je bio jako utvrđen i dobro branjen sa zapadne strane, te je trebalo pronaći pogodno mesto za desant na istočnoj obali otoka. Ovo nije bilo lako s obzirom da je kretanje obaveštajnog oficira sa radio-stanicom danju bilo otežano, a sama obala na istočnoj strani je strma i nepristupačna.

Kada je obaveštajni oficir obavio posao i komandant divizije doneo odluku, pristupilo se realizaciji odluke. Prebacivanje jedinica vršeno je po ešelonima tokom noći sa našim partizanskim brodovima i uz neznatnu pomoć saveznika (uglavnom obezbeđenja konvoja). Radio-veza za vreme prebacivanja bila je zabranjena i bilo je naređeno da se može koristiti samo ako neprijatelj otkrije naše prisustvo i stupi u borbu sa nama. Do ovoga nije došlo. Cela divizija je iskrcana u reonu s. Belej, a da neprijatelj nije otkrio naše prisustvo.

Ovde valja napomenuti jednu vrlo važnu činjenicu. Naime, bilo je dogovoreno da obaveštajni oficir daje povremene svetlosne signale sa izabranog mesta

za iskrcavanje, kako bi jedinice znale gde treba da pristanu. Ovo je funkcionisalo vrlo dobro i mnogo doprinelo uspešnom iskrcavanju, pa pokazuje kako, ponekad, i svetlosno sredstvo može da odigra vrlo važnu ulogu.

RADIO VEZE 9. DIVIZIJE ZA VREME ISKRCAVANJA U ISTRU

Posle oslobođenja otoka Cresa i Lošinja, divizija je dobila zadatak da se, čim pre, prebaci u Istru sa sledećim zadatkom: da obezbedi levo krilo naše grupacije koja je vodila teške borbe za Sušak i Rijeku. Jednovremeno, diviziji je bio osnovni cilj da što pre ovlada Istrom, tj. zajedno sa ostalim našim snagama oslobodi Istru i Trst.

Ne ulazeći u operativno-taktičke teškoće iskrcavanja u Istru (ceo Kvarnerski i Riječki zaliv bio je posejan raznim podvodnim minama i si.), zanimljivo je nešto reći u tom smislu o vezi za vreme iskrcavanja.

Tokom prve noći prebačena je 2. proleterska brigada, čije je dejstvo odmah usmereno pravcem: Ika - Lovran - Opatija. S obzirom na opštu situaciju, naređeno je da se iskrcavanje ostalih delova divizije nastavi i danju i noću. Za iskrcavanje su korišteni naši brodovi, i to pretežno brodići sa malim gazom (zbog mina). Ovih brodića je bilo dosta i prebacivanje se vršilo u malim konvojima. U ovom periodu imali smo dosta radio-stanica tipa SET-48 i drugih (trofejnih). Gotovo svi brodići su bili snabdeveni radio-stanicama. Sve radio-stanice dobile su nadimke i radile su u jednoj mreži.

Za vreme dnevnog prevoženja Cres - Mošćenička Draga (mesto gde se divizija iskrcala u Istru), neki brodići doživeli su prvo vatreno krštenje. Nemci su držali ovaj kanal pod stalnom vatrom dalekometne artiljerije iz reona Ika - Lovran i Rijeka. Usled ovog dejstva, neki brodići su počeli da odstupaju od pravca kretanja kako bi izbegli vatru. Zahvaljujući postojećoj radio vezi, komandant divizije je naredio da svi brodovi moraju da se kreću po planu, bez obzira na sve okolnosti i eventualne gubitke od neprijateljske artiljerijske vatre. I stvarno, ovo naređenje bilo je presudno. U toku celog dana brodići su prevozili jedinice i materijal bez kolebanja i veza sa svima je bila stalna. Značaj veze u ovoj situaciji je očit.

ŽICNE VEZE 9. DALMATINSKE DIVIZIJE ZA VREME BORBI KROZ ISTRU I ZA TRST

Posle uspešnog iskrcavanja u Istru, 9. dalmatinska divizija je imala zadatak da usmeri svoja dejstva: sa 2. proleterskom brigadom pravcem Ika - Lovran - Opatija; sa 3. brigadom pravcem centralni deo Istre Pazin - Buzet i Trst; sa 4. brigadom pravcem Rudnik - Raša - Pula, radi obezbeđenja levog krila divizije.

S obzirom na veliku širinu fronta, nije bilo moguće obezbediti žične veze sa svim jedinicama i za sve vreme dejstva. Usled toga, u početnoj fazi korišćene su stalne linije Rijeka - Pula za vezu sa 2. i 4. brigadom, a za vezu sa 3. brigadom korišćena je kablovska linija. Ali, pošto je težište dejstva preneto na 3. brigadu, koja je nastupala centralnim pravcem, tj. pravcem Trst, komandant divizije mi je naredio da mu obezbedim neprekidnu telefonsku vezu sa 3. brigadom i da će se štab divizije kretati pravcem nastupanja 3. brigade. Shvatio sam zamisao komandanta i važnost ove veze, te sam rešio da sa 1. i 2. brigadom obezbedim sigurnu radio vezu, a sa 3. brigadom i sigurnu telefonsku vezu.

Tempo nastupanja 3. brigade je bio veoma brz, tačnije: to je bilo gonjenje uz mestimične susrete borbe. Naime, brigada i štab divizije probijali su se u pravcu Trsta bez obzira na neprijateljske manje garnizone na pravcu nastupanja. Obezbediti žičnu vezu pri takvom tempu nastupanja i u dužini oko 100 km, nije bio ni malo lak zadatak.

S obzirom da smo u Istri našli veće količine raznog materijala i telefonskog kabla, koje su ostavile neprijateljske jedinice u povlačenju, rešio sam da se žična

veza sa 3. brigadom obezbedi po celoj dubini - po tempu napredovanja ove brigade. To je učinjeno na taj način što je sa 3. brigadom podizana telefonska veza po tempu nastupanja, ne skupljajući kabl unazad. Skupljanje kabla izazvalo bi rasturanje ljudstva veze i nepotrebno opterećenje, a što nije bilo potrebno, jer je bilo dovoljno kabla za izvršenje zadatka. To se pokazalo kao pravilno u ovakvoj situaciji i žična veza omogućila je štabu divizije neposredno rukovanje kroz celu dubinu, tj. do ulaska u Trst noću 30. aprila na 1. maj. Štab divizije bio je potpuno zadovoljan ovom vezom.

POSLEDICE POVRŠNOSTI **U** RADU

Leta 1944. godine saveznički avioni trebalo je da pomoću padobrana spuste izvesnu količinu naoružanja za potrebe 19. dalmatinske divizije. Jedne noći doleteo je transportni avion i kružio iznad rejona gde je bio razmešten štab divizije (selo Parčići kod Benkovca). Nije se znalo čiji je avion i ništa nije preduzimano, te je avion, nakon poduzetog kruženja, nestao u nepoznatom pravcu. Sutradan je primljena depeša sa Visa sa pitanjem zašto nije postupljeno po depeši prethodnog dana, tj. zašto nisu zapaljene vatre po ugovorenim signalima, kako bi avion mogao baciti materijal.

Međutim, šta se dogodilo? Radio-telegrafista je prethodnog dana primio telegram hitne sadržine. U trenutku prijema telegrama kod njega se našao šifrant divizije kome je radio-telegrafista na licu mesta predao telegram. Šifrant je ovaj telegram stavio u džep i tako zaboravio da ga dešifruje sve dok nije došla pomenuta intervencija. Posledice takvog rada jasne su i ovo može da posluži kao loš primer, kako, zapravo, valja raditi. Radista je u svakom slučaju pravilno postupio, pošto je telegram predao po »ekspedicionoj knjizi«.

Nikola Maoduš

SA RADIO-STANICOM OD JAJCA DO SLOBODE

Septembar 1943. godine. Borac sam 8. krajiške udarne brigade. Nalazimo se na terenu Ključ-Ribnik-Mrkonjić Grad. Pozvana sam u štab brigade. Komesar brigade, Blažo Đuričić saopštio mi je da se spremim na put u štab korpusa. Štab korpusa se nalazio u Mrkonjić Gradu. Na pitanje šta ću tamo, odgovorio mi je, da odlazim u Vrhovni štab u Jajce, gde ću pohađati kurs za telefoniste. A kad mi je rekao da su tražili drugaricu koja je pismena i ima sluha, zaključila sam da će to biti radio-telegrafski kurs. To me je obradovalo, jer sam se sjetila da sam gledala u mom Bihaću, prije rata, vojnike radio-telegrafiste sa slušalicama na ušima, što me tada mnogo zanimalo. I pored tuge što odlazim iz čete bila sam zadovoljna što idem.

Prije toga moja brigada je bila na Manjači i uglavnom se borila sa četnicima. Bila sam veoma mršava, a i slabo obučena. Domobranska uniforma, koju sam zadobila u borbi kod Gline, već je bila pocijepana. Imala sam i povećе zakrpe na pantalonama. Cipele su mi takođe bile u jadnom stanju: don se odvalio i ja sam ga obavila oputom. Takva sam trebala da se javim u štab korpusa.

Na put smo krenuli: Jovo Banjac, Stevo Ćurguz, Nebojša Pupiћ, Jure Marek i ja. Veći deo puta do Mrkonjića išla sam bosa, da mi se ne bi raspale cipele - jer gdje ću pred komandanta Slavka Rodića bosa. Dosta je to što sam okrpana. Pred ulaskom u grad obula sam cipele, pritegla ih oputom i hrabro krenula. Bio

je lijep i sunčan septembarski dan. U štabu se zatekao Slavko Rodić i mene zadržao u štabu, a drugovi sa kojima sam došla poslati su u prateću četvu. Bila sam gladna i umorna. Odmah sam dobila sira, što sam, na komandantovo zaprepašćenje smotala u dva zalogaja. U međuvremenu je došao engleski narednik radio-telegrafista Tedi i upoznao se sa mnom. Govorio je prilično dobro naš jezik. Pušeći i pričajući stalno sam gledala jednu šljivu u dvorištu. U jednom trenutku Tedi je uzeo porciju, popeo se na drvo i nabrao šljiva, oprao ih na česmi u dvorištu i doneo mi. Smijali smo se i pričali. Pored ostalog upitao me zašto sam tako loše obučena? Odgovorila sam da već duže vrijeme vodimo borbu sa četnicima i da se nismo imali gdje snabdjeti. Pitao je, kako nas snabdjevaju (mislio je na saveznike). Kad sam odgovorila da u mojoj brigadi niko nema njihovu uniformu, bezazleno je pitao koliko broji brigada? Pošto je bio odgovor daje to vojna tajna, Slavko se slatko nasmijao. I Tedi se nasmijao i ponovo negde odjurio. Ubrzo je došao i donio mi divnu bijelu košulju kao dar, jer da sam ja prva partizanka-borac koju je on sreo. Košulju sam primila i još dugo poslije rata sam je nosila.

Za Jajce smo krenuli kamionom kojim je prevožen jedan top. Predveče smo stigli u Jajce i javili se u zgradu blizu željezničke stanice. Ne sjećam se ko nas je primio, ali smo odmah upućeni u fabriku »Elektro-Bosna« na parenje i kupanje. Pošto sam bila jedina drugarica dobila sam prednost da se prva okupam, a drugovi će mi u međuvremenu opariti uniformu. Taman kada sam počela uživati u toploj vodi, zasvirale su sirene i počela je pucnjava sa svih strana. Za mene, dojučerašnjeg borca u brigadi, to je bio napad neprijatelja. Neko mi je ubacio uniformu, na brzinu sam se obukla i izletjela napolje. Ali ni stražar nije znao šta je. Stajali smo i čekali. Tada nam je neko javio, da je to veselje, jer je kapitulirala fašistička Italija. Našoj radosti nije bilo kraja, grlili smo se i plakali od radosti.

Dobili smo nešto odjeće i ubrzo se uključili na časove radio-telegrafskog kursa koji je već bio počeo. Na kursu smo napredovali dosta dobro i pored oskudice u udžbenicima i tasterima. Za vježbanje je bio samo jedan taster. Nosili smo sa sobom kašike i vježbali tipkanje. Svi smo se trudili da što više i što prije naučimo sve što se od nas traži. Pored tipkanja imali smo i radio-tehniku, učenje kratica i postepeno upoznavanje sa radio-stanicom i radom na njoj.

Živjeli smo vojničkim životom, imali smo komesara i komandira kursa. Postojale su skojevska i partijska organizacija. Ja sam došla kao kandidat ali su me uključili u SKOJ, jer kad sam sekretaru partijske ćelije rekla da sam kandidat i da je u četi na prvom sastanku trebalo da budem primljena u Partiju, on mi je ljutito odgovorio da Partija nije moja prćija i da budem sretna da me uključe i u SKOJ. Na moje insistiranje da sam dokumente o sebi predala komandantu korpusa i da tamo sve piše, odgovorio mi je: kad to stigne vidjeti će. Ipak sam kurs završila kao skojevka. Bilo mi je teško što je tako. U ratu se nije tako lako moglo postati član Partije. Ali ja sam pored ostalih provjera još u januaru 1943. godine stajala na mrtvoj straži u snijegu šest sati, a nekoliko metara ispod mene putem su prolazili njemački tenkovi. U brigadu sam došla 1942. godine kao skojevka.

Kursisti su bili mahom borci iz brigada. Bio je i jedan broj starijih, koji su u bivšoj vojsci služili u vezi. Poslije kapitulacije Italije došla nam je i jedna grupa omladinaca i omladinki iz Splita. I oni su se uključili na kurs. Uređivali smo naše zidne novine u kojima je većina sarađivala. Održavali smo kontakte sa drugim kursistima. Živjeli smo jednim aktivnim vojničkim i političkim životom i pripremali se za svoj budući poziv.

Bilo je i malih simpatija, ali zabavljati se nije smjelo. To smo svi imali na umu. Svi smo bili svjesni toga da što prije moramo savladati gradivo, obučiti se i krenuti na nove zadatke. Meni se desilo, da mi je jednom prilikom na času Mirko Balaban poslao ceduljicu. Ja sam je odmah pocijepala a da nisam ni pročitala. Nije to bio strah, nego, kud bi od sramote nazad u brigadu da te isključe sa kursa. Mi smo svi znali da smo odabrani za taj poziv, to nas je činilo ponosnima i trudili smo se da to ne proigramo.

Sa učenjem smo dobro napredovali. Bilo je i šala a i malih zgoda i nezgoda. Jednom prilikom na konferenciji, kada se govorilo o političkoj situaciji ustao je jedan od braće Bašić (bila su dvojica iz Splita) i zatražio riječ. Svi smo čekali šta će da kaže. Obično »novajlije« jedno vrijeme čute na sastancima, a on je samo upitao: »Drugovi, bi li ja jednom mogao dobiti glavu?« Svi smo se počeli smijati. Naime, na ručku, ko hoće i kada je imalo, mogao je umjesto porcije ručka da dobije jagnjeću glavu.

Postepeno smo se osipali. Neki su, dok smo još bili u Jajcu, otišli na svoje zadatke. Kasnije smo preseljeni u zaselak Busije više Ribnika. Putovali smo kamionom. Kako je kamion bio pun stvari morali smo u njemu stajati. Ja sam držala Antu Raštegorca za opasač da ne ispadne. Na jednoj okuci povučem Antu da ne bi ispao, kad ja izletim sa kamiona. Padnem na jednu hrpu kamenja i sva se ugruvam. U Busijama smo takođe živjeli vojničkim životom, učili i čekali svoj zadatak. Povezali smo se sa omladinom iz sela i pomagali im oko učenja partizanskih pjesama i pripremali skečeve.

Krajem 1943. godine dobila sam raspored u 5. korpus. Tamo sam zatekla Stevu Čurguza, Matu i Ivičevića. Drugovi su me lijepo primili i pomogli mi da se uključim u rad. Radio-stanica nam je bila u jednom podrumu gdje smo i spavali. Uslovi su bili vrlo loši. Prije nas, tu su bili konji i krave i jako je zaudaralo na đubre, a o nekoj higijeni nije bilo ni govora. Prednost je bila što smo imali osvjetljenje. Stavili smo na akumulator sijalicu i u podrumu je jedino to vrijedilo. Spavali smo na slami prostrtoj na zemlji. Hrana je takođe bila jako loša: gotovo svakodnevno skuhana suha crijeva (saveznička pomoć). Domaćici, u čijoj smo štali bili, davali smo našu hranu, a ona je nama kuhala kuruzu. Od te kuruze smo pravili poparu. Bila je vrlo ukusna i bili smo sretni da se domaćica slagala sa trampom. Brzo po mom dolasku u korpus, određena sam da radim i kao šifrer. Osim toga, pošto sam dobro kucala na mašini, često sam prekucavala materijale za štab korpusa, a i za nejce drugove iz Oblasnog komiteta koji je bio u Ribniku.

Poslije napada na Banja Luku, uoči Nove 1944. godine, za nas se mnogo štošta izmijenilo. Naime, u napadu na Banja Luku učestvovali su i radio-telegrafisti iz korpusa. Desilo se da je Mate radio neprestano bez smjene a i hrane. Pored toga što je održavao veze sa jedinicama hvatao je i neprijateljeve stanice, čije su depeše bile u »živo« i tako pomagao našim jedinicama i prenosio im sadržaj depeša. Međutim, niko se nije sjetio da ga smjeni, niti da mu donese hranu, tako da se on od umora onesvjestio.

Poslije toga komandant korpusa se lično zainteresirao za naš život. Kad je vidjeo gdje radimo, i kako živimo, preseljeni smo u jednu kuću u Ribniku koja je imala dvije sobe i mnogo bolje uslove za život i rad. Pored toga prebačeni smo na hranu sa ostalim prištabskim osobljem. Ranije nam je hrana dolazila iz prateće čete. Ja sam prešla da spavam u štab, u sobu, gdje sam radila kao šifrer.

Imali smo englesku radio-stanicu, koja je radila na kristale. Kad bi nam nešto zatrebalo snabdjevali smo se preko Tedija, radio-telegrafiste Engleske misije. Postali smo dobri prijatelji i bio je privržen nama. Stevu Čurguza je poštovao i vrlo rado mu je činio usluge. Dva oficira iz misije bila su porijeklom iz Like od Mažara, a imali su rođake u Bihaću koje sam poznavala. Često su me častili čokoladom a imali su je više nego mi hljeba. Tedi je bio suzdržljiv kada je govorio o njima, ali nam je stavio do znanja da nas ne simpatišu i da on mora kriti od njih ako nam nešto da. Ja sam takođe iz naših razgovora primjetila da nas ne vole ¹ to sam jednom prilikom rekla komandantu Rodiću, našta je on dodao da mu ih je već dosta.

Stevo je pripremao Tediya da nam da svoju radio-stanicu a njima da kaže, daje u kvaru i da traži novu. Ubrzo poslije toga ova dvojica su nešto posumnjala i Tedi je bio premješten negdje na front. Na rastanku je rekao da su mu oni to učinili. Bilo nam ga je jako žao, jer smo stvarno u jednom strancu imali prijatelja.

Kako sam još uvijek bila skojevka obratila sam se komandantu i pitala šta je sa mojim dokumentima iz brigade, koji su ostali kod njega. Rekla sam mu da

ne bi želela da dočekam slobodu kao skojevka. Bio je iznenađen, da me na kursu nisu primili u Partiju i rekao da će to srediti.

Prvog marta 1944. godine primljena sam u Partiju. Pored moga redovnog rada i dužnosti pomagala sam omladini i ženama u Ribniku. Učestvovala sam u pripremama za priredbe, pomagala u pripremama skečeva, a za 8. mart smo dali priredbu zajedno sa ženama Ribnika.

Početak maja 1944. godine Slavko Rodić mi je saopštio da se javim u Obilasni komitet kod Đure Pucara. Pucar me je primio i objasnio da odlazim na novi zadatak, vjerovatno u ilegalstvo, sa radio-stanicom, i da će to možda biti Banja Luka. Upoznao me sa Anđom Knežević i rekao, da će i ona u Banja Luku po sličnom zadatku.

Krenule smo sa kurirom, koji je na konju nosio darove za druga Tita povodom njegovog rođendana. Dobili smo za put dobar komad domaćeg hljeba, koji je bio tako visok i bijel, da sam ja jedva čekala da ga počnemo jesti. Bilo je i slanina. Ali poslije Manjače, gdje smo imali samo suhi sir, koji kad ti zastane u grlu možeš da se udaviš, ja sam najviše cijenila hljeb i uvijek mi gaje bilo malo. Nas dvije smo bile bez oružja, kurir je imao samo pušku. Putovali smo kroz šumu i snijeg. Kada smo došli kod bolnice u Ataševac, nikad neću zaboraviti lica drugova i drugarica, kad su nas ugledali. Bila je već uveliko noć. Gledali su nas kao da smo aveti. Tek kad smo promrzli došli u toplu baraku i ogrijali se, objasnili su nam, da su noć prije čopori vukova napali grupu kurira i napravili masakr među njima. Mi o tome ništa nismo znali, a eto imali smo i sreću. Naša jedna puška ne bi ništa značila za čopor vukova, jer kad im kuriri koji su dobro naoružani nisu mogli odoljeti, kako bi se tek mi proveli.

Anda je bila obučena kao civil i imala je toplu odjeću i obuću na nogama. Ja sam bila u čizmama i noge su mi bile ukočene i smrznute, da nisam mogla ni koraka napraviti. Čizme sam teško izula i znala sam da dalje ne mogu sa njima. Od drugarica iz bolnice dobila sam vunene potkrpljene natikače i tako krenula put Drvara. Kada smo izašli iz planine, i snijega, ja sam ponovo obula moje čizme.

U Drvaru smo se rastali. Ja sam potražila moje radio-telegrafiste, odnosno Veljka Dragičevića, šefa radio-sluzbe Vrhovnog štaba.

Veljko mi je kratko objasnio da se javim lično Rankoviću i da ću od njega saznati sve. Ranković me primio i saopštio mi da sam određena za specijalni zadatak, da prvo moram da se obučim za rad na jednoj maloj špijunskoj radio-stanici, da ću na specijalni zadatak u jedan grad, što će mi se saopštiti kada bude vrijeme. Upozorio me da požurim sa obukom, jer imam malo vremena.

Počela sam odmah sa obukom. Dosta sam toga morala znati o radio-stanici sa kojom ću raditi i o mnogim drugim poslovima koje ću morati sama da radim, na primer šifrovanje depeša, te više načina postavljanja antena, često i brzo menjanje mjesta rada, sve o sistemu rada goniometra, kako me neprijatelj može otkriti u toku rada, i još mnogo toga. Za nepunu nedelju dana sam već bila sposobna da se prihvatim novog zadatka. Sve što je od mene traženo savladala sam, a i lično sam bila spremna da krenem, na taj za mene, vrlo zanimljiv i zagonetan zadatak.

Najavila sam se kod Rankovića. Nekoliko dana sam uzalud odlazila kod njega. Avioni su kružili po cijeli dan i stalno sam vraćana od strane stražara, a kazivano mi je drugo vrijeme kada treba da dođem. Dva puta sam na putu prema zgradi, gdje je trebalo da se javim, sretala druga Tita i mnogo oficira sa njim, pa bih se opet vratila. Jednom sam već bila u zgradi, kad su naišli avioni, pa sam sa ostalim drugovima, koji su bili u donjim zgradama ispod pećine, bježala u pećinu gdje smo čekali da avioni nestanu. To je bilo vrijeme pred desant na Drvar. Mi smo svi bili u pripravnosti. Po danu smo se malo kretali jer su se avioni neprestano smjenjivali a iznenada dolazili.

Najzad jedno jutro u 03,00 sata probudio me kurir i rekao da se hitno javim. Kada sam stigla u malu zgradu ispod pećine i otvorila vrata ugledala sam druga Tita. Sreli smo se u prolazu u sobi. Kada mu je saopšteno zašto sam došla, po-

tapšao me po ramenu i poželio mi sreću. Za svakog partizana bio je poseban doživljaj i čast sresti se sa drugom Titom. Ja sam imala tu sreću da sam ga vidjela više puta. Za vrijeme njegovog boravka u Bihaću i Prvog zasjedanja AVNOJ-a, ja sam radila na uređenju sale. Prekucavala sam referate za Vesu Maslešu i Ivana Milutinovića. Za vrijeme zasjedanja stajala sam na vratima kao počasna straža kuda su ulazili vijećnici. Imam i sliku sa tog historijskog događaja sa drugom Titom, koja mi je najdraža uspomena iz rata. U Jajcu sam takođe vidjela druga Tita. Ovaj susret sa Titom za mene je imao poseban značaj. Spremala sam se na jedan odgovoran i opasan zadatak, a sreću mi je poželio sam drug Tito. To je bila slučajnost, ali za mene nešto najljepše što sam mogla doživjeti. Bila sam ponosna i sretna.

Saopšteno mi je da odlazim u Mostar, sa radio-stanicom. Imala sam duži razgovor sa Rankovićem. Raspitivao se odakle sam, koga imam, gdje mi žive roditelji i sve o njima. Rekao mi je da idem na važan i opasan zadatak, i valja znati sve o meni, a ako naši prije mene dođu u Bihać, mogu pomoći mojoj majci i sestrama. Dobila sam mali pištolj. Sa njim sam trebala uništiti radio-stanicu ukoliko bi me neprijatelj otkrio. Potpisala sam priznanicu na sto hiljada kuna koje sam dobila za prve troškove u gradu. Nisam morala da mijenjam ime, jer sam u tom gradu bila nepoznata, a mogla sam biti i »mostarka« i to ne bi bilo upadno niti neobično. Za Banja Luku me nisu uputili kako je ranije planirano, radi toga što sam bila iz Bihaća, pa me je neko mogao prepoznati, a zna se da sam u partizanima. Saopšteno mi je da ću krenuti sa jednom četom 10. hercegovačke brigade koja se nalazi u Drvaru. Sa njima je i Vojo Kovačević, komesar 29. divizije. Jedino će on znati za moj zadatak, a za ostale će to biti tajna. Putovao je sa nama i Vinko, politički radnik iz Boke, i jedna drugarica. Na kraju mi je Ranković rekao da će me Vojo Kovačević predati Enveru Čemaloviću, a ovaj treba da me odvede u Mostar i tamo preda na vezu. Upozorio me da ću se sresti sa Mostarcima koji su vrlo hrabri ali nedisciplinirani i da o tome vodim računa. Poželio mi je sreću i rekao: »Lijepo nas dočekaj za šest mjeseci u Mostaru«.

Pronašla sam Hercegovce, upoznala se sa Vojom Kovačevićem, i ostalima, i nakon nekoliko dana krenuli smo iz Drvara. Četa je bila obučena u savezničke uniforme, a naoružana sovjetskim mašinkama-dobošarkama. Vođa puta i vodič bio je Petar Govedarica Bugarin, poznat i popularan u Hercegovini. Poginuo je poslije rata od strane četnika-škripara.

Put je bio težak. Iako već maj mjesec, bilo je puno snijega, naročito oko Glamoča i preko Kupresa. Dva dana smo bili zavijani na Crnom vrhu kod Glamoča. Teško smo se probili do Prozora. U Prozoru nas je dočekao pravi majski sunčani dan. Nastavili smo put prema Konjicu. Kod Bradine je trebalo preći prugu. Noću smo stigli više Bradine i pritajeni čekali ranu zoru. Tad je bilo najzgodnije vrijeme za prelaz pruge. Slušali smo kako dolje u Bradini, na stanici, razgovaraju željezničari i stražari. Prugu smo prešli više tunela i ubrzano krenuli prema brdu, što dalje od pruge i Bradine. Nakon dosta napornog penjanja u osvit zore bili smo na vrhu brda koje je imalo veliku zaravan i posjedali smo da se odmorimo. Tu je negdje u blizini morao biti i Mostarski odred sa kojim je trebalo uspostaviti vezu. Vodili smo i nekoliko konja natovarenih sa materijalima i poštom za Crnu Goru, Boku i Hercegovinu upućenu iz Vrhovnog štaba i CK KPJ.

Cim smo posjedali opali puška. Odmah je reagovao Vojo Kovačević riječima: »Ne pucajte«. Ubrzo je otpočela paljba sa svih strana - upali smo u zasjedu. Poskakali smo i naša je četa munjevito reagovala sa svojim dobošarkama. U trenutku kad smo skočili da uzmemo zaklon, jer smo bili na čistini, ranjena sam ja, Vojo Kovačević i još jedan borac. Ranjena sam u lijevu ruku rafalom od lakta prema dlanu koji je bio sav rascvjetan. Prihvatio me Vinko, drugarica koja je išla takođe za Boku i jedan borac iz čete. Ovaj borac nam je predložio da se polako povlačimo desno između uvala jer dolje ima put i da su tamo Mostarci. Pošto smo bili nenaoružani, a ja ranjena, logično je bilo da krenemo sa njim, jer ionako od nas četa ne bi imala korist. Ja sam bila već sva krvava, visila su mi dva prsta, a dlan sav u mesu i krvi. Sišli smo na put i sjeli da se odmorimo. To je bila malo

uža cesta, a dolje ispod nas velika uvala kroz koju je tekao potok. Krenuli smo prema potoku, a ja sam jurila prema vodi, jer sam osjećala strašnu žeđ. Teško smo se izvukli iz tog potoka na brdo. Ugledali smo jednu kuću i uputili se ka njoj. Pred kućom je bio konj vezan pa smo ga mislili uzeti za mene, pošto sam bila već iscrpljena. I ukućani su ugledali nas, jer su iz kuće izletjeli čovjek i dijete, uzeli konja i pobjegli prema šumi. Pred kućom je stajala žena. Tražili smo malo mlijeka i pitali kud odvede onaj čovjek konja. Ona se kao začudila, da tu nije bio nikakav konj, a za mlijeko je rekla da ga nema. Upozorila nas je, da su gore kud mi idemo četnici, a da su naši prijeko. Ponovo smo se sjurili niz padinu u potok, a potom na istu cestu gdje smo već bili. Borac iz čete nas je poveo desno cestom, ali smo zastali da se malo odmorimo i zapalimo. U međuvremenu prestala je pucnjava, a mi nismo znali šta je sa našima. Nastala je opasna situacija za nas. Tada ugledamo da putem prema nama idu dva seljaka, ali iz suprotnog pravca od onog kuda nas je naumio voditi drug iz čete. Kad im rekosmo da ćemo mi desno niz cestu oni nam rekoše, pa kuda ćete tamo, to je put za Konjic a vaši su tamo i pokazaše nam u pravcu odakle su oni došli. Naš drug se ušeptrljio, kada smo ga oštro upitali kuda nas je htio odvesti. Poslije smo čuli da je taj drug rodom iz Konjica i onda nam je bilo jasno šta je htio sa nama da uradi, jer je kasnije dezertirao u Konjic. Pošli smo u pravcu kuda su nas uputili seljaci i vrlo brzo ugledali isturenu stražu na jednom brdu. Javili smo im se i oni su nam poslali konja jer ja više nisam mogla pješačiti. Kad smo stigli gore tek smo tada čuli šta se desilo sa našima. Naši su se sudarili sa zasjedom Mostarskog odreda. To jutro trebalo je da naiđu domobrani putem odakle smo mi došli radi čega su Mostarci postavili zasjedu. Kako je naša četa bila obučena u savezničke uniforme oni su pomislili da su to domobrani. Pošto je naša četa, bolje naoružana, dala veliki otpor, pa čak počela i da ih opkoljava, Mostarci su krenuli najuriš i vikali napred proleter! U tom trenutku se Govedarica Bugarin javio sa riječima: »Stanite ovdje Bugarin«. Paljba je prestala, ali naši su ubili u borbi komandanta Ahmu Pintola, hrabrog i popularnog mostarskog komandanta bataljona. Poginula su još dva borca. To je bilo strašno za sve i tužna povorka je krenula prema logoru. Kako mene nije nigdje bilo, a ni ovih dvoje iz Boke, krenuli su da nas traže. Vojo Kovačević je bio zabrinut šta je sa nama i naredio je da nas po svaku cijenu pronadu. Pošto je vidio da sam i ja ranjena brinuo se za mene. I pored svih briga i pažnje tek sam sjutradan previjena, kad smo stigli do štaba odreda i ljekara. Mnogo sam izgubila krvi i bila jako iscrpljena. Poštp je drug Vojo bio lakše ranjen otišao je u diviziju, a mene je predao Enveru Cemaloviću. Pošto je odred imao pokret, ranjenike su ostavili u šumi u jednoj kućici. I mene su planirali da ostanem, ali nakon što me je Vojo upozorio, kad je polazio, da se ne odvajam od vojske, ja sam odlučila da idem. Po nagovoru jednog ranjenika dječaka, zvali su ga »boljševik« krenula sam i ja sa vojskom. Naime, on mi je rekao čim vojska ode, doći će »Cuce« i »Žuže« i sve ranjenike poklati. Oni će dezertirati iz odreda, a pošto znaju gdje su ranjenici ostavljeni, lako će ih naći. To su seljaci iz sela Cuce i Žuže, oni su u odredu, ali kako su četnički nastrojeni a neće da idu dalje od kuća, odmah će dezertirati čim odred krene. To su i učinili, pobili su oko 22 ranjenika, među kojima je bio i komandant odreda, dve bolničarke i ekonom.

Ovaj put je takođe bio vrlo težak. Prešli smo jednu planinu koja je bila sva pod snijegom. Poslije smo se spustili na prugu Sarajevo - Mostar i došli u Tarčin u kojem je bila neprijateljska vojska. To je bila neka, tzv. muslimanska milicija, tako se nekako zvala. Sa nama je bila i grupa engleskih pilota, koji su se iz oštećenog aviona spustili padobranima. Naši su ih spasli od četnika. Iz Tarčina smo krenuh ponovo iznureni i gladni i stigli u Ščit, u katolički samostan, gdje smo mislili da ćemo se odmoriti. To je selo u uvali. Odatle su nas potjerali četnici i mi smo preko Bitovnje krenuli prema Prozoru. Ovaj naš put je vrlo teško opisati, meni se čini daje bio besmislen i neorganizovan vojnički. Usput nas je stalno neko progonio, a mi smo bez borbe izgubili, oko 55 ljudi-boraca (što zarobljenih i nestalih). Za sve to vreme nisam previjana, niti mi je ukazivana ljekarska pomoć, tako da mi se rana bila usmrdila. Kad smo konačno stigli u Prozor smjes-

tili su me u bolnicu u selo Duge. Na tom terenu se nalazila 10. krajiška brigada i preko nje smo uspostavili vezu sa Vrhovnim štabom, odakle smo dobili upustvo, da ja nastavim put za Mostar i da se tamo liječim, a da se zadatak mora izvršiti.

Drug Ćemalović je morao da izvrši pripreme za naš polazak za Mostar, a ja sam ležala u bolnici u Dugama. Kako su u to vrijeme svi teži ranjenici prebacivani za Italiju i mene su planirali za odlazak u Italiju. Bilo mi je vrlo teško da ih ubijedim da ne idem u Italiju, a nisam smjela otkriti da imam specijalni zadatak i da moram ostati. Najzad sam uspjela i ostala sam u Dugama.

Kada sam ranjena stigla u Mostarski odred, pošto mi je ruka mnogo krvavila, doktor je mislio da će morati ruku amputirati. Međutim, tada je počela ofanziva, mi smo krenuli, i ruka mi je ostala. Dr Ćin u bolnici u Dugama je konstatovao da će ruka ostati, neće morati da se amputira, ali je bila u jadnom stanju.

Izvršene su sve pripreme, određena desetina koja treba da nas prebaci preko Neretve i dalje prema Mostaru. Međutim, okolnosti su bile takve daje to bilo neizvodljivo. Na terenu kuda smo trebali prolaziti nije bilo naših veza. Nabujalu Neretvu bilo je nemoguće preći, a na mjestu gdje se to ranije činilo bio je neprijatelj. Teren kojim je trebalo proći bio je pod kontrolom neprijatelja, naše veze se povukle i morali smo pričekati dok se stanje na terenu malo sredi.

U međuvremenu bio je i desant na Drvar. Iz Mostara su stigle vijesti da neprijatelj vrši racije i po svim indicijama traga za radio-stanicom. Radi svih tih okolnosti odlučeno je da ne idem za Mostar. Bilo mi je vrlo teško što neću izvršiti zadatak. Toliko sam toga preživjela za kratko vrijeme, a sada je sve to bilo uzalud. Upala sam u jedan vrtlog koji me je mogao koštati života, a na kraju svega bila sam na polaznoj tački. Za mene je to bilo i previše. Želela sam da se vratim, ali kuda? Kome sada pripadam? To je bila moja dilema i moja lična drama. Pošto mi je ruka bila još u teškom stanju morala sam u bolnicu.

Tih dana je formirana 13. hercegovačka brigada u čiji sastav je ušao i Mostarski odred. Tako sam sa njima ponovo krenula za Hercegovinu. Prešli smo prugu, Bjelasicu, Treskavicu i preko Uloga i Ifina Sela stigli smo na Hrgud. To je planina više Stoca, i tu je bila bolnica.

Kad su mi rane zarasle krenula sam u štab 29. divizije, koji se tada nalazio u selu Crkvice u Crnoj Gori. Ovaj put je bio naporan i dalek. Kako su tada vođene velike borbe sa Njemcima oko Nevesinja, usput sam sprovodila grupu teških ranjenika za diviziju. Morala sam ići ispred njih i u selima skupljati omladinu kako bi mogli nositi ranjenike na nosilima. Sve su bili teški ranjenici i trebalo je često zastajati i okrepljivati ih, a to je usporavalo pokret.

Konačno, kad sam stigla u štab divizije mogla sam da odahnem nakon višemjesečnog napora-lutanja i pješaćenja, a da za to vrijeme nisam ništa učinila. Kao najvažnije, zadatak koji sam dobila nisam izvršila. Okolnosti su bile takve, upala sam u vrtlog iz kojeg sam jedva isplivala.

Ostala sam u 29. diviziji i radila kao radio-telegrafista. U to vrijeme su vođene velike borbe sa četnicima u Hercegovini. Pri oslobođenju Bileća, još u toku borbe, smjestili smo stanicu u jednu kuću i tu sam ja ostala. Taman kad sam se pripremala da održim vezu čujem na ulici neku buku. Pogledam kroz prozor i vidim veliku grupu četnika. Nisam znala šta je, da li su me naši ostavili, zaboravili i povukli se. Zaključala sam ženu i njenu kćerku u jednu sobu, spakovala radio-stanicu i čekala sa mašinkom u ruci. Ubrzo je stigao kurir. Četnici nisu znali da smo mi u Bileći, ušli su u grad i naši su ih pohvatali.

Dok smo bili u Crkvicama bio nam je najveći problem punjenje akumulatora. Stalno je neko od nas morao okretati bicikl, pomagali su nam i kuriri. Pri štabu divizije bio je jedno vrijeme britanski major i šef savezničke vojne misije radio-telegrafista. On je imao motor za punjenje akumulatora, ali nam ga nije nikad dao da se i mi poslužimo. Bili smo ljuti na njega. Kad je jednom prilikom pokušao da naloži vatru pomoću benzina zapalio je sobu i izgoreli su mu motor i radio-stanica. Nismo mu htjeli pomoći i drago nam je bilo da ga ni on nema.

I u 29. diviziji mi radio-telegrafisti smo imali svojih problema. Na primjer, veze su se morale na vrijeme održavati i redovno, a problem su bili aparati i oprema sa kojom smo radili, duhan, smještaj i odjeća. Ekonom Nóvica nije nam bio naklonjen, pa smo uvijek dobijali ostatke hrane. Uz pomoć Vlade Šegrta i komesara Voje Kovačevića riješili smo i ove probleme. Dok nismo počeli dobijati duhan ja sam ga od Šegrta »krala«. Dođe on kod nas da posluša te naše stanice što »pijuću«. Sa sobom je uvijek nosio kesu sa duhanom. Kad mu stavim slušalice na uši, zgrabim kesu i odvadim podosta duhana i papirića. Ili, kad me ponudi da zapalim ja uzmem po nekoliko papirića, a duhana natrpam čitavu gomilu i tako savijem po nekoliko cigareta.

Stanovali smo u kući neke popadije. Soba nam je bila puna svetaca-slika, koje nismo smjeli skinuti. Odlučili smo da joj se osvetimo. U dvorištu je bila jedna kruška (a mi željni voća). Svaki dan obilazila je krušku i čekala da sazri, pa da je obere. Mi, radio-telegrafisti i kuriri, dogovorimo se jedno veče i oberemo joj svu krušku i sakrijemo voće. Sjutradan je ona lelekajući odjurila kod Šegrta da se požali. Bilo je gužve ali mi nismo priznali. Kradom, uveče smo jeli kruške, a ogризke daleko od stabla bacali u kamenjar.

U Crkvice je došao Ahmet Šehović i Slobodan Šakota. Ja sam od Šehe, pošto smo se ranije poznavali, tražila da idem sa njim u Bosnu. On i Slobodan su mi tada rekli da ću preći u Oznu i da ostajem u Hercegovini.

Po oslobođenju Trebinja prešla sam na rad u Oznu za Hercegovinu. Bila sam radio-telegrafista, šifrant a vrlo često i daktilograf. Tada se mnogo radilo, ali i život je bio lakši. Živelo se u gradu, a osjećalo se da ni rat neće još dugo trajati. Negdje u to vrijeme zarobljen je i četnički major Lukačević. Kako sam ja po potrebi bila i daktilograf učestvovala sam u njegovom saslušavanju. Poslije dužeg ispitivanja on nam je odao da ima šifru i vezu sa glavnim četničkim štabom i Dražom Mihailovićem. Sa njim je zarobljen i radio-telegrafista. Naši su tada odlučili da iskoriste njegovu šifru i vezu, i da naprave pometnju među četničkim jedinicama. U to vrijeme oni su se povlačili kroz Hercegovinu i pregrupisavali. Nismo dali da njegov radio-telegrafista održi vezu sa četničkim štabom, jer smo se bojali da ne da neki tajni znak i tako otkrije da su uhapšeni. Vezu sa četničkim štabom sam održala ja i tako smo uspostavili sa njima kontakt u ime majora Lukačevića. To je naša služba iskoristila na svoj način, a Lukačevića smo držali u zatvoru. On je i sam pristao na tu saradnju jer je vidio da nema drugog izlaza.

Kako su naše regularne jedinice napredovale u oslobađanju Hercegovine i mi smo se kretali sa njima. Po oslobođenju Mostara u grad smo došli i mi. Taj moj Mostar, u koji je trebalo da idem mnogo ranije i dočekam naše jedinice, bio mi je drag iako sam prvi put u njemu. Cini mi se da sam sve o njemu znala. I danas mi je on, poslije mog rodnog grada, najdraži, i vrlo rado svraćam da ga posjetim, da ga vidim i svaki put otkrijem nešto novo u njemu.

Kada sam predavala depešu u kojoj je bila obavijest da je Mostar oslobođen nisam mogla izdržati a da telegrafisti koji se nalazio u Jajcu, gdje je tada bilo sjedište Ozne za Bosnu i Hercegovinu, ne kažu da je Mostar oslobođen. To sam učinila na italijanskom jeziku, a radio-telegrafista u Jajcu bio je Dalmatinac Dinko Jurić, i on me odmah razumio.

Dinko takođe nije mogao da se suzdrži, pa je rekao Uglješi Daniloviću daje Mostar oslobođen. Ovaj se začudio odkud on zna kad depeša još nije dešifrovana. Dinko mu je tad ispričao kako sam ja javila na italijanskom jeziku. Uglješa se ljutio na mene, ali kada smo se sreli kasnije u Mostaru, već je sve bilo zaboravljeno, jer je i sloboda bila tu.

U jesen 1945. godine prešla sam na rad u Udbu za Bosnu i Hercegovinu, u Sarajevo.

Rastanak sa Mostarom bio je dosta tužan. To je bio moj grad. Kako smo dočekani i kako smo u njemu živjeli to je priča za sebe. Tada mi je bilo još više žao što nisam došla u njega i živjela među tim divnim ljudima. Što nisam tu bila kao ilegalac i učestvovala zajedno sa njima u njihovoj teškoj borbi sa okupatorom.

Njihov rad, podvizi ilegalaca i sve što su činili pred nosern neprijatelju, neviđeni su. To je kao da pričate bajku, nešto nestvarno, nemoguće, a sve su to činili ljudi-omladinci i omladinke, žene pa i djeca.

Kada se formirala radio-amaterska organizacija u Bosni i Hercegovini postala sam i ja, prva žena poslije rata, radio-amater. Imala sam moj lični pozivni znak YU-4PSE. Prva sam iz Jugoslavije održala vezu sa radio-amaterom iz Tibeta na predajniku jačine 12 W.

Delić-Medić Kadira

U VOJNOJ MISIJI U BARIJU

Završio sam radio-telegrafski kurs u bivšoj jugoslovenskoj ratnoj mornarici, a počeo sam raditi u jedinicama veze NOV marta 1944. godine. Do tog datuma bio sam interniran. Marta 1944. godine iz 3. obalskog sektora stigao sam na Vis, na kurs za vezu, da bih upotpunio svoje znanje, jer je prošlo dugo vremena kako nisam radio kao radio-telegrafist. Na tom kursu sam se našao u ulozi i slušaoca i, ponekad, nastavnika.

Kurs za vezu na Visu završilo je stotine radio-telegrafista i signalista kojima su se popunjavale naše jedinice.

Polaznici kursa su bili gotovo iz svih krajeva naše zemlje. Na žalost, malo mi je imena drugova ostalo u sjećanju. Sjećam se Kaluđere iz Korčule, Dana Matošića iz Splita, Petrovića iz Zadra, Kaja Hlujevića iz Vranjice i Ćumbelića iz Mljeta.

Komandant kursa bio je kapetan Živko Ćumbelić, a komesar Ivančević.

Po završenom kursu bio sam raspoređen u vojnu misiju Vrhovnog štaba u Bari. Tom rasporedu se nisam baš radovao.

U vojnoj misiji VŠ u Bariju primio me je pukovnik Tartalja i objasnio mi je da ću raditi u radio-centru s Ivaniševićem. Radio centar je bio smješten u jednoj zgradi nedaleko od Barija, (vila »Sicilija«). Kada sam se smjestio, sa sredstvima veze me je upoznao radio-mehaničar Bajda Ilcerman (Ljubljčanin).

Tu je bio predajnik BC-375 - 80 W, prijemnik BC-348 - E, radio stanica SCR-284 17-(2)24 V - 20 W, radio stanica B-2 i jedna V-100-A.

Sa tim sredstvima održavali smo veze sa štabovima republika (osim Make-donije i Crne Gore), i štabovima nekoliko korpusa, Vrhovnim štabom i Central-nom OZNOM.

Komandant vojne misije u Bariju bio je Branko Poljanac, koji je veoma do-bro shvatao naše zadatke, i uvidio da su dva radio-telegrafista nedovoljna, te je tražio pojačanje sa radio-telegrafistima. Ubrzo je došao Veljko Sinko, koji je po-stavljen za šefa radio centra. Zatim su došli Ante Jurković i Ivan Flego. Tako nas je bilo 5 radio-telegrafista sve do oslobođenja Beograda. Poslije smo ostali ja, Ante Jurković i Ivan Flego. Ivanišević i Sinko otišli su u komandu veza. Za rad centra nakon odlaska ovih drugova bio sam odgovoran ja.

Pored velikog broja veza, koje smo održavali u određenim vremenskim in-tervalima, vršili smo i prislušnu službu. Taj posao smo shvatili kao jedan dio oba-vještajne djelatnosti, neobično važne, stoga što su u južnoj Italiji, a posebno u Ba-riju djelovale neprijateljske snage (ustaše, četnici i drugi). Sjećam se da smo pre-ko prislušne službe, hvatali neka obavještenja četničkog radio centra, koji je stal-no održavao vezu sa Jadranom. U jednom obavještenju (depeši koju su otkucali otvoreno), žalili su se svojim u Londonu da ne znaju koliko su im saveznici uop-će saveznici, jer je Italija puna partizana, koje saveznici izdašno pomažu.

Održavanju sredstava veze poklanjali smo izuzetnu pažnju, kao i njihovoj eksploataciji. Nije se moglo dogoditi da nam akumulatori ostanu prazni; nije gotovo bilo dana da nismo kontrolisali gustinu elektrolita, pazili smo na četkice kolektora. Antenskom sistemu smo pridavali veliku važnost i to ne samo što pravilnijem usmjeravanju pojedinih antena, nego i uzemljenju, priključcima itd. Manje kvarove na sredstvima sami smo otklanjali, formirali nove akumulatore, i drugo. To je za nas bila svojevrsna škola jer smo radili na uređajima koji su nam do tada bili potpuno nepoznati. Kod predajnika, recimo, BC-375 E, ako se njegova oscilatorna kola ne podese dobro sa antenskim oscilatornim kolom, njegova snaga se u izlazu umanjuje gotovo za 30%. To smo jednom u praksi i doživjeli. Flego je održavao vezu sa Komandom mornarice. Kucao je depešu, a radio-telegrafist mornarice ga je stalno prekidao i otkucavao kraticu da ga slabo čuje. To je Flegu nerviralo i onako ljut reče da je onaj sigurno gluh. Međutim, pokraj Flege bili smo svi i vidjeli da mu predajnik nije dobro naštimovan prema odgovarajućem talasu. Neko od nas to popravi i odjednom se Flego umiri i sa lakoćom preda depešu. Kada se digao sa stolice, rekli smo mu da nije radio-telegrafist iz mornarice bio gluh, nego je naš predajnik tiho slao otkucaje. Uzeli smo ovu nezgodu kao pouku i takav se slučaj više nije ponovio.

No, događale su se i druge nezgode.

Marta mjeseca 1945. godine od Glavnog štaba NOV Slovenije primio sam depešu, koju sam odmah dao šifranskom odjeljenju na dešifriranje, jer je nosila karakteristiku DDD. Ali šifranti tu depešu nisu mogli dešifrovati jer je nedostajala prva grupa. Naravno, u toj situaciji kriv je radio-telegrafist jer nije primio prvu grupu. Nije mi baš bilo lako, ali sam bio uvjeren da nisam kriv. U toj situaciji bilo je važno što pre grešku ispraviti. Sjetio sam se da imam vezu sa Glavnim štabom NOV Hrvatske, a da on odmah nakon toga ima vezu sa Glavnim štabom Slovenije.

Čim sam stupio u vezu sa Glavnim štabom Hrvatske, rekao sam radio-telegrafisti da između mene i Glavnog štaba NOV Slovenije postoji jedan sporni telegram i zamolio ga da mi čim stupi u vezu sa Glavnim štabom Slovenije odmah javi na talasu 4500 kc na koje sam inače obavljao radio vezu sa njima. Tako je uspostavljena veza. Otvoreno sam otkucao radio-telegrafisti Glavnog štaba Slovenije da nisam primio prvu grupu. On mi je otkucao AS-5. Pretpostavio sam da mu je potrebno to vrijeme za provjeru preko svog šifranskog odjeljenja. Ispostavilo se da su u šifranskom odjeljenju izostavili prvu grupu. On mi je tri puta otkucao, da bih je sigurno primio. Sad je ona ranija depeša dobila jednu grupu više. Kad se to završilo bio sam presrećan, jer sam otklonio svaku odgovornost sa sebe. Ja do tada nisam znao važnost prve grupe u radio depeši. Možda u onim prilikama nisam ni smio znati, ali nakon toga kad god bih dobio šifrovanu depešu, pitao bih šifranta je li u redu prva grupa.

Naš radio-centar pomogao je i Crvenoj armiji. Ona je u Italiji imala nekoliko eskadrila aviona i svoj radio centar, ali su nam se žalili kako ne mogu da ostvaruju dobre veze sa zemljom i molili su nas da im pomognemo. Štab vojne misije je udovoljio njihovom zahtevu i oni su se u nekoliko navrata koristili našim radio-centrom.

Mi smo u Italiji organizovali mnoge kurseve, među kojima i kurs za radio-telegrafiste. Polaznici kursa bili su sve mladi ljudi, ali ratni invalidi. Jedan od njih je Vaso Cvijanović koji se sjeća imena:

Pava Botice iz Blata (Korčula),
Stipe Crvelina iz Tijesna (Šibenik),
Vase Cvijanovića iz Ljupca (Knin),
Nikole Čiče sa Korduna,
Veljka Davidovića iz Bosanske krajine,
Ivana Glamuzina iz Vrgorca,
Alojza Kavčića iz Siska,
Josipa Sebensa iz Labina,

Nikole Miškovića iz Livna,
Josipa Madile iz Luke (Korčula),
Dragana Oštraša iz Zaprežića,
Krsta Pecotića iz Smokvice (Korčula),
Đanila Petrovića iz Kraljeva i
Čeda Totalovića iz Drežnice.

Ti drugovi, kao i mnogi drugi kojima smo zaboravili imena, završili su radio-telegrafski kurs i poslije oslobođenja zemlje mnogi od njih su radili u poštama kao telegrafisti.

Najveća radost bila nam je kada je drug Tito 11. avgusta 1944. godine došao sa Visa u Bari radi razgovora u Napulju sa Cerčilom. On se u polasku i povratku zadržao u istoj zgradi gdje smo bili mi radio-telegrafisti i naš radio centar. Tada smo ga svi vidjeli i sa svima nama je porazgovarao. U razgovoru nije izostala briga o nama i interesovanje za naš rad - čak nas je upitao da li imamo radio smetnji, našto smo odgovorili da imamo. On se nasmijao i rekao: »A kako bi mi mogli ratovati kada ne bi inače imali smetnji, ali zato ćemo mi pobijediti«. Ove riječi druga Tita, ostale su mi duboko u sjećanju, ne samo meni nego svima nama, tako da smo nakon toga još više prionuli radu i svim ostalim zadacima koji su stajali pred nama.

Ivo Mišura

RADIO STANICA JE ISPRAVNA

Posle oslobođenja Beograda u jedinice veze 1. proleterske divizije došlo je dosta mladih ljudi, koji su posedovali i stručna znanja koja su nam itekako mogla koristiti. Još ranije sam zapazio otresitog Radmila-Rašu Vulovića, koji je pre rata bio zaposlen u Fabrici »Gođevac« kao radio-mehaničar. U toj fabrici su se, pre rata, proizvodili neki tipovi radio-stanica za bivšu jugoslovensku vojsku. Komandir čete za vezu Ljubo Milošević odmah je primetio: »Od sada nećeš moći biti takav kicoš, tako elegantan. Uniforme su sve jednake.« Raša mu je odgovorio da će on uvek biti »glavni« što se tiče elegancije, i u običnoj vojničkoj uniformi. Raša je zaista uspevao da uvek bude ispeglan, došao je i do nemačkih vojničkih čizama koje su se uvek sjajile očišćene. Pokazao se i vrlo sposoban radio-mehaničar. Sve kvarove na radio-stamicama uspevao je odkloniti, bez obzira što je vladala velika oskudica rezervnih delova.

Ranog aprilskog jutra, 1945. naša divizija je zajedno sa ostalim jedinicama 1. armije, krenula u ofanzivu. Sremski front je probijen, neprijateljske snage razbijene, i divizija već vodi borbe za oslobođenje Nove Gradiške u Slavoniji. Štab divizije se kretao neposredno iza jedinica i upravo smo stigli u selo Rešetare u blizini Nove Gradiške. Zastali smo da bi sa jedinicama održali radio-veze, primili izveštaje i predali naređenja. Na putu je još bila neprijateljska artiljerijska baterija, koju je ovaj u bekstvu napustio, tako žurno da ni konje nisu uspeli ispregnuti.

Jednu stanicu, koja je trebalo da održi vezu sa brigadama, poslao sam u kuću ispod puta da tamo održava vezu. Radio-telegrafista me je, međutim, izvestio da je stanica neispravna i da ne može održati vezu. Odmah sam poslao Rašu da vidi o kakvom kvaru se radi i da ga svakako otkloni. Pošao sam i ja za njim da vidim šta je posredi. Ubrzo posle ulaska u kuću, začula se puščana i mitraljeska vatra. Otvorili su vatru i naši PA topovi koji su se baš zatekli u selu. Naš štab je napao nemački bataljon, koji se odsečen od svojih, pokušavao probiti

prema Novoj Gradišci. Komesar bataljona veze odmah je razvio bataljon u strelce i krenuo na juriš da odbije neprijatelja. Raša me u tom trenutku izvestio da ne može popraviti radio-stanicu, jer nema potrebnog rezervnog dela. Zahtevao sam da se radio-stanica osposobi. Primitio sam da gleda kroz prozor, iznenada je zgrabio automat i iskočio kroz prozor. Vikao sam da se vrati, ali je on već odjurio.

Radio-telegrafista je nemoćno sedeo pored radio-stanice. Ja sam se ljutio zbog Rašine neposlušnosti, smatrajući njegovu trku kao mogućnost da se izvuče iz neugodne situacije, pošto nije mogao da popravi radio-stanicu, mada se često hvalio da nema kvara koji on ne može odkloniti. Međutim, Raša se ubrzo vratio, sav zadihan noseći nemačku radio-stanicu Torn FuB-1. Stavio je radio-stanicu ispred radio-telegrafiste i rekao: »Izvoli, imaš ispravnu radio-stanicu«. Meni je objasnio da je gledajući kroz prozor, ugledao štap antenu nemačke radio-stanice, pa je morao pojuriti u napad da stigne ostale borce i da se pokuša dokopati stanice. Uspeo je da likvidira nemačkog radistu i da uzme radio-stanicu. Taj tip stanice sam dobro poznao, jer sam na njoj praktično radio na kursu u Jajcu. Brzo sam je podesio na talas i održao vezu sa brigadom. Raša je još jednom potvrdio da ume da otkloni kvar i kada nema rezervnih delova.

PINO JE POSTAO JOVO

Ujesen 1943. u sastav 1. proleterske divizije ušao je italijanski Bataljon »Garibaldi«, koji je bio sastavljen od Italijana dobrovoljaca. Među njima je bilo dosta boraca, koji su znatno pre kapitulacije Italije stupili u NOVJ, a bilo je i italijanskih boraca koji su stupili u dalmatinske jedinice još u toku 1942. godine.

Docnije je Bataljon »Garibaldi« prerastao u brigadu koja je dobila ime »Italija« i ona je uzela aktivno učešće u oslobođenju naše zemlje. Naročito se istakla u uličnim borbama za oslobođenje Beograda.

Kada su nas saveznici počeli snabdevati radio-stanicama u većoj količini, u proleće 1944., ukazala se potreba za većim brojem radio-telegrafista. Sa kursa pri Vrhovnom štabu, koji je kasnije prerastao u Radio-školu, nismo mogli dobiti onoliko koliko su narasle potrebe u jedinicama. Potražili smo ih od Brigade »Italija«, jer smo znali da ih tamo ima više. Pored radio-telegrafista, iz brigade su stigli i drugi specijalisti-vozači, mehaničari, itd. U štab divizije je stiglo nekoliko tih stručnjaka, od kojih sam posebno zapamtio dvojicu. Jedan od njih bio je Dani Kviki, rodom iz La Specije u severnoj Italiji. U redove NOVJ stupio je još 1942. u Dalmaciji. Cela porodica mu je izginula prilikom bombardovanja La Specije od strane savezničke avijacije. Cesto je bio tužan sećajući se pogibije svojih. Govorio je da se ne može vratiti u svoj grad, gde bi ga sve podsećalo na pogibiju svojih najbližih. Zbližio se sa nama i zavoleo naše ljude.

Drugi je bio visoki crnpuh Napolitanac Đuzepe Pino Tartaljone. I on je stupio u partizane pre kapitulacije Italije. Među njima je bio i vozač Luidi Zakarone, rodom iz Udina u Julijskoj krajini, koji je u NOVJ stupio sredinom 1942. Obojica su dobro govorila srpskohrvatski. Luidi, koga smo zvali Luka, govorio je naš jezik tako dobro da se po govoru teško moglo prepoznati da je Italijan. Luka je u početku bio u zaštitnoj četi divizije, a kasnije je vozio kamione, naročito kroz Srbiju, gde smo često do njih dolazili. Pored toga, brinuo se i o agregatu za punjenje akumulatora. Kada smo dobili radio-stanicu, montiranu na Dodž, vozio je taj kamion sa radio-stanicom, i njime stigao sve do Trsta.

Dani se veoma ponosio svojom partizanskom legitimacijom, izdatom još 1942., koju je ljubomorno čuvao. Pokazivao ju je samo kada je želeo dokazati kako je on »stari jugoslovenski partizan«.

Italijani su mrzeli Nemce i to su ispoljavali otvoreno. Jednom prilikom, dok su u Beogradu još vođene borbe za oslobođenje, doneo sam depešu Pinu i rekao daje odmah preda svim brigadama. Slučajno sam napomenuo da se radi o obaveznom sprovođenju nemačkih zarobljenika u štab divizije. Pino je depešu za-

držao ne predavši je brigadama. Tek nakon telefonske intervencije od strane štaba divizije, saznali smo da depeša nije predata. Odmah sam otišao kod Pina da vidim zašto nije predao depešu. U početku je tvrdio da se slučajno zaturila, pošto sam mu rekao da mu ne verujem, priznao mi je da je depešu namerno zadržao. Rekao je da nacisti ne treba štedeti, jer ni oni nas nisu štedeli. Da Pino ne bi odgovarao, ja sam u štabu divizije izjavio da se depeša, zaista, slučajno zaturila.

Posle kratkog predaha u Beogradu, divizija je upućena na Sremski front. Sa nama su, naravno, krenuli i naši italijanski drugovi. Jednog dana, međutim, Pino je doneo depešu, na kojoj mi se potpis učinio čudnovat. Znao sam kako se Pino potpisivao, činilo mi se nekako drugačije. Pogledao sam bolje i video ispod depeše dosta krupnim slovima ćirilicom i razvučeno ispisano »Jovo Tartaljonović«. Pitao sam ga šta to treba da znači. Odgovorio mi je da je čuo da će svi borci Italijani biti upućeni u Italiju, a da on ne želi da se vraća dok se rat ne završi, hoće da rat završi kao proleter, borac 1. proleterske divizije. Tako će on do kraja rata ostati Jovo Tartaljonović. Tek kada se rat završio, postao je ponovo Đuzepe Pino. Iako se odluka o odlasku italijanskih boraca naše divizije nije sprovela sve do dolaska naših jedinica u Trst, Pino se »za svaki slučaj« potpisivao kao Jovo.

Nebojša Pupiće

ČETA VEZE 42. VAZDUHOPLOVNE DIVIZIJE

Neposredno posle oslobođenja Beograda, delova Vojvodine i Srbije, pozvani su svi borci i rukovodioci, koji su nekada bili u vazduhoplovstvu bivše jugoslovenske vojske ili su se bavili jedriličarstvom, da se jave svojim komandama, kako bi ufe umutili u Zemun, gde se tada nalazio novoformirani štab Ratnog vazduhoplovstva NOVJ.

TiJ dana nalazio sam se u Komandi Pančeva i 25. oktobra 1944. godine upućen sam u Zemun. Prevoznih sredstava nije bilo pa sam peške krenuo u Zemun i istoga dana javio se personalnom organu komande. Tu sam našao Zdravka Oljaču. Saopšteno mi je da treba da sačekam nekoliko dana, jer za sada nema gde da nas rasporede kao veziste.

Negde 29. oktobra, saopšteno nam je da treba da se javimo u Odeljenje veze i tamo ćemo dobiti raspored. Javili smo se načelniku Odeljenja veze Eduardu Piklu. On nas je rasporedio u vod veze štaba Ratnog vazduhoplovstva NOVJ. Komandir voda je bio Joca Marjanović. Većina novoraspoređenih drugova je poznavala Jqpu, jer smo bili zajedno u školi i na specijalizaciji, pre rata, u Vazduhoplovnom školskom centru u Pančevu.

U zgradi Štaba Ratnog vazduhoplovstva, za vod veze bila je određena jedna prostorija za učionicu. Tu smo najpre obnavljali znanje iz kucanja i prijem na sluh. Imali smo jednu zujalicu sa zvučnikom (mislim da ju je nabavio ili lično izradio Bizjak). Na toj zujalici svi smo obnavljali znanja iz kucanja i prijema na sluh. Bilo je među nama drugova kojima nije mnogo trebalo da dođu u formu, pa su takvi brzo raspoređivani na radio-stanice štaba RV.

U Zemunu smo se okupljali i vežbali da bi nas mogli uputiti u druge jedinice Ratnog vazduhoplovstva koje su se tada formirale.

Obuka u vodu veze završena je 16. decembra 1944. godine. Budući daje krajem novembra meseca 1944. godine formirana u Novom Sadu grupa vazduhoplovnih divizija, u čiji sastav su ušle 42. vazduhoplovna jurišna divizija ili. lovačka vazduhoplovna divizija, to je nas nekoliko dobilo raspored u tu grupu, odnosno u njene divizije.

Došavši u Novi Sad, naša grupa vezista javila se u štab Grupe vazduhoplovnih divizija, Boži Lazareviću. On nas je veoma toplo i drugarski primio. Istog dana raspoređeni smo u vazduhoplovne divizije. Raspoređen sam u 42. vazduhoplovnu jurišnu diviziju, gde sam se javio šem veze, Momčilu Petroviću, koji nas je rasporedio u 42. samostalnu četvu veze, smeštenu u Šafarikovoj ulici. Četa veze je, takođe bila tek u formiranju i njen komandir je tada bio Budimir Pavlović - Buca. Došavši u četvu, raspoređen sam na dužnost komandira linijskog voda. Komandir radio-voda bio je poručnik Adolf Kranjc. U samom početku četa nije imala političkog komesara. Budući da tada nismo još imali sredstva veze omogućeno nam je da vežbamo na sredstvima 37. gardijske čete veze jedne jedinice Crvene armije. Tu nam je omogućeno da upoznamo njihova sredstva veze i da se koristimo udžbenicima koje su oni imali. Naravno, oni koji su poznavali ruski jezik. Takođe nam je pružena i određena pomoć u obuci naših jedinica.

Četa veze bila je, do sredine januara 1945. godine popunjena ljudstvom, a za njenog komesara bio je postavljen Kuzman Petrović. U četi je bio velik broj članova KPJ i SKOJ-a. Komunisti su prednjačili u svemu pa su i ostali sledili takav primer, što je dovelo do potpune homogenosti jedinice i do odličnih rezultata u obuci i u drugim aktivnostima.

Imali smo poteškoća u snabdevanju odećom i obućom. Nešto smo dobili od 37. gardijske čete veze, nešto od novoosnovane krojačke zadruga u Novom Sadu. Bilo je šarenila u odevanju, ali su ipak borci bili obučeni, te surove zime.

Posle odlaska Budimira Pavlovića na novu dužnost, ja sam postavljen za komandira čete veze 42. vazduhoplovne divizije. Interesantno je to da sam na tu dužnost postavljen po preporuci partijske organizacije čete.

Lako je bilo tada izvršiti primopredaju dužnosti komandira čete pošto nismo imali skoro nikakvih materijalnih sredstava ili naoružanja. Nešto što je i bilo to su borci doneli iz jedinica iz kojih su došli u 42. četvu veze.

Jedan od mnogih zadataka bio je i stvaranje jedne zavidne svesne discipline, a i vojničkog izgleda i ponašanja. Imali smo i teškoća, ali smo uspeali da ih savladamo. U tome su nam svesrdno pomagali drugovi iz štaba divizije.

Politička izgradnja boraca bila je orijentisana na izgradnju samosvesti svakog pojedinca. Kritika i samokritika bili su jedno od sredstava za bolji rad. Počele su da izlaze i zidne novine. Nepismenih nije bilo. »Zidne novine« su bile često ilustrovane crtežima iz života čete i pojedinaca, pa i iz dnevne štampe. Bilo je članaka svih vrsta, od opštih problema čete do pojedinačnih kritika i ukazivanja na nedostatke i uspehe po vodovima i stanicama.

U svojoj revnosti na unapređenju struke i osposobljavanju novih i mlađih drugova, prednjačili su iskusni borci i stručnjaci. Među njima se isticao komandir radio-voda Adolf Kranjc, Ilibašić, Branko Brkljača i Milošević. Milošević je vodio računa da u četi bude sve u redu. Naročitu pažnju je obraćao ishrani i snabdevanju. Za dobru ishranu čuo je čak i štab divizije pa su neki drugovi prebačeni na ishranu kod Miloševića.

Dok se četa nalazila u Novom Sadu, posebna pažnja se obraćala obuci ljudstva. Za mesec i po dana uspeali smo osposobiti četvu za uspostavljanje i održavanje veze ne samo za Štab 42. divizije, nego i za štab Grupe vazduhoplovnih divizija. U to vreme četa je održavala veze sa Štabom Ratnog vazduhoplovstva, 3. armijom NOVJ ili. lovačkom vazduhoplovnom divizijom. Za službu obaveštavanja i prijem meteoroloških izveštaja korišćeni su posebni radio-prijemnici. Za rad na tim prijemnicima posebno smo obučavali ljudstvo i ono je imalo izdvojena radna mesta u štabovima.

Žične veze uspostavljene su poljskim telegrafsko-telefonskim linijama. Za to smo koristili višezilne kablove u koje smo umetali kalemове. Radi boljeg iskorišćavanja linija koristili smo translate i preko tzv. srednje tačke uspostavljali još po jedan kanal žične veze. Pošto su jedinice veze 3. armije NOVJ osposobile stalne vazdušne linije, omogućeno nam je da sa štabom Ratnog vazduhoplovstva koristimo i žični vod na liniji Novi Sad - Zemun. Tu smo pored telefonske veze

uspostavili po srednjoj tački i teleprintersku vezu zaplenjenim nemačkim teleprinterom. Budući da se nije raspolagalo s više takvih teleprintera, ubrzo smo na tom pravcu uspostavili teleprintersku vezu teleprinterima ST-35 dobivenim od Crvene armije. Da bi se što bolje iskoristio dodeljeni vod stalne vazdušne linije, na njega smo priključili jednokanalni VF-uređaj tipa TFb-1 i tako dobili dva telefonska kanala. Posle zaplene VF-uređaja TFb-2 i njegovog priključivanja na datu liniju dobivena su tri telefonska kanala.

Sa 11. lovačkom vazduhoplovnom divizijom nije bilo moguće uspostaviti kvalitetnu žičnu vezu jer je na tom pravcu stalna vazdušna linija bila porušena a mi nismo imali dovoljno materijala za njenu opravku. Tu smo koristili kablov ske umetke i priručni materijal da bi je kako-tako osposobili za rad. Po takvoj liniji i čujnost je bila veoma slaba. Radeći na toj liniji, ljudstvo linijskog voda steklo je iskustvo u opravkama i osposobljavanju porušenih linija, tako da je to koristilo u narednim zadacima koji su se pred njih postavljali.

Negde krajem februara meseca 1945. godine prešao je štab Grupe vazduhoplovnih divizija i štab 42. jurišne vazduhoplovne divizije iz Novog Sada u Prigrevicu blizu Sombora. Istovremeno su se i vazduhoplovni pukovi prebazirali na aerodrome bliže liniji fronta. Četa veze 42. vazduhoplovne divizije je tokom premeštanja štaba obezbeđivala potrebne veze i to je bio njen prvi praktični zadatak te vrste.

Pre početka premeštanja sa grupom za izviđanje (konačarima) otišao je u Prigrevicu ijedan deo čete veze. U Prigrevici su određena mesta postavljanja donetih stanica veze i mesta onih koje će kasnije doći. Pristigle stanice uspostavile su planirane veze, pa pored ostalog i sa KM u Novom Sadu. Tek tada je počelo premeštanje ostalih delova štabova iz Novog Sada u Prigrevicu. Dolaskom štabova i preostalog dela čete veze u Prigrevicu, uspostavljene su postojeće radio-veze i prišlo se uspostavljanju ostalih vrsta veza.

U Prigrevici je četa veze imala bolje uslove za rad i obuku. Bila je smeštena u kuće onih Nemaca koji su napustili našu zemlju. Ishrana je bila obilnija i bolja. U četu su još pristizali novi vezisti tako da je četa, početkom marta meseca, bila popunjena do pune formacije. Svaki vod imao je svog vodnika i političkog delegata. U četi se razvio i bogat kulturno-prosvetni rad. U mesnom domu kulture organizovane su priredbe čiji su izvođači bili pripadnici čete veze. U četi je bilo dosta intelektualaca, zanatlija i boraca, sa velikim iskustvom u organizovanju takvih priredaba. U organizovanju priredaba i angažovanju boraca za te priredbe, naročito se zalagao delegat voda Samuel Abinun. Predstavama su prisustvovali i meštani, borci drugih jedinica NOVJ, a naročito omladina. Na propagandi tih manifestacija naročito se zalagao vojnik Finci. On je, uz pomoć Ace Rankovića i Relje Valtrovića, crtao plakate i pisao obaveštenja o priredbama. Mi smo u svakom pogledu, a posebno što se tiče toga rada, bili potpomognuti od strane komesara 42. vazduhoplovne divizije Envera Čemalovića.

Sredinom marta meseca 1945. godine primili smo opremu i sredstva veze od 37. gardijske čete veze Crvene armije. To je bila ona tehnika koja je prešla dug ratni put, a samim tim i u velikoj meri istrošena. Odmah smo organizovali opravku. U četi je bilo dosta radio i TT mehaničara, električara, automehaničara i šofera. Radio-mehaničar Sava Stevanov znao je da opravi svaki radio-uređaj, bio on nemački, ruski ili engleski. Za rezervne delove sam se snalazio i uvek ih je negde pronalazio. Auto-mehaničari i šoferi prišli su odmah opravci vozila. Naročitu pažnju poklanjali su onim vozilima na koja su bili ugrađeni radio-uređaji. Jedina i nepremostiva teškoća bile su istrošene automobilske gume. One su se često bušile i prskale, ali su ih vozači i njihovi mehaničari na neki način opravili bilo krpljenjem bilo lepljenjem.

Bilo je to jedne hladne i maglovite noći. Trebalo je pronaći i otkloniti kvar na stalnoj vazdušnoj liniji prema Novom Sadu. Linijaši su seli u kamion marke »GAZ-AA« i krenuli na zadatak. Upotreba svetla, zbog blizine neprijatelja, bila je zabranjena. I da nije bilo te zabrane svetla kamiona ne bismo mogli koristiti jer su ubrzo, posle polaska, otkazala. Nije se moglo u mraku ustanoviti gde je

nastao kvar. Noć je bila tamna i snežna da se »prst pred okom« nije video, ali se zadatak morao izvršiti. Vojnici su sišli s kamiona i idući ispred njega pokazivali put kuda da se kreće. Ujedno se ispitivala i linija. Tek posle ponoći kvar je pronađen i otklonjen. Pri povratku, na isti način vođen je kamion, ali je zadatak izvršen i to pod vrlo teškim okolnostima.

Naša četa se potpuno osamostalila u snabdevanju. Snabdevali smo se kod 11. oblasne komande uz svu evidenciju koja je bila nužna za normalno snabdevanje.

Početkom maja 1945. godine iz čete je otišao komesar Kuzman Petrović, a na mesto njega postavljen je Žika Mihajlović, vrlo dobar elektromehaničar. Do postavljanja na tu dužnost, on je rukovodio akumulatorskom stanicom.

Pad Berlina, bezuslovna kapitulacija hitlerovske Nemačke 9. maja 1945. godine, dočekani su u četi veze s velikim oduševljenjem. Nešto pre toga događaja deo radio-voda i deo linijskog voda upućeni su na aerodrom Kalinovac na Dravi, radi uspostavljanja veza za dejstva prema Zagrebu. Međutim, taj aerodrom nije više bio aktuelan, jer su operacije za oslobođenje Zagreba bile završene. Delovi jedinice vraćeni su natrag, a zatim je cela jedinica prebačena u Zagreb i Veliku Goricu.

Sa prvim ešelonom štab Grupe vazduhoplovnih divizija išao je i deo čete veze radi postavljanja centra veze na novom KM. Prevoženje je izvršeno sopstvenim prevoznim sredstvima po marš-ruti: Batina na Dunavu - Osijek - Valpovo - Slatina - Križevci - Zagreb. Putem smo nailazili na zapaljene nemačke kamione, tenkove i uništenu drugu ratnu tehniku. Bezbroy ubijene i uginule stoke ležalo je kraj puta kojim smo se kretali. Duž ulica u mestima kroz koja smo prolazili, vijorile su se naše državne i partijske zastave, na brzinu skrojene i postavljene gde je ko stigao. Bile su to zastave slobode i radosti, zastave narodne, skrojene od srca i zahvalnosti svojoj oslobodilačkoj armiji i njenom Vrhovnom komandantu, drugu Titu. Nije bilo zida, niti kuće na kojima se nisu videle ispisane parole Komunističkoj partiji Jugoslavije, drugu Titu, saveznicima i NOVJ.

U Zagreb smo došli 11. maja 1945. godine, oko podne. Zatim smo se smestili u zgradu u Maksimirskoj ulici. Ta zgrada predstavljala je vredan vojni objekat sa operativnim salama i centrom veze. Odatle se komandovalo avijacijom i PAA raspoređenom na nekoliko aerodroma u bližoj i daljoj okolini Zagreba, Bjelovara pa i dalje. U prizemlju zgrade nalazio se operativni centar za Balkan. Na velikoj karti na stolu, stajala je iskvadrirana karta sa znacima i štapovima za praćenje situacije u vazduhu. Ostali su ti znaci tu i čekaju, baš kao daje osoblje, koje je tu radilo, trenutno otišlo na doručak ili mali odmor i kao da će se svakog trenutka vratiti da nastavi rad.

/Nakon obilaska zgrade, sačinjen je plan i raspored štaba i jedinice veze kako bi se moglo koristiti ono što je zatečeno neoštećeno za naše potrebe. Većina tih sredstava bila je neoštećena pa se mogla odmah koristiti. Od posebne važnosti je bila ispravna automatska telefonska centrala. Nju nam je ispravnu predao Topić, koji je do tada na njoj radio. Ostavili smo ga da i dalje radi na centrali. Predao nam je, pored ostalog i sve šeme veze te centrale, kao i ostalih veza operativnog centra. Za nas je to bilo korisno, pošto nam je omogućilo i da koristimo zatečena sredstva. Zaplenjenom tehnikom snabdeli smo našu četvu veze, a ostalo smo uputili u štab Ratnog vazduhoplovstva.

Tih dana određene su i stalne vazdušne linije za vezu sa aerodromima Pleso i Lučko. Radi veće tajnosti saobraćaja, za unutrašnje telefonske veze štab je koristio induktorske telefone.

Jednovremeno sa pripremom za smeštaj u zgradi u Maksimirskoj ulici izvršen je pregled određenih prostorija na aerodromu Pleso, kao i objekta za smeštaj čete veze u Velikoj Gorici.

Aerodrom Pleso bio je u celini miniran, kako pista tako i većina objekata. Mine su uklanjale naše specijalne jedinice. S kakvim se lukavstvima služio neprijatelj! Bunker i bili snabdeveni i sredstvima veze koja nisu sva uništena pri povlačenju već su ostala, ali minirana. Mine su bile takve da su se malo razliko-

vale od nekog kabla datog sredstva veze. Prvi je to primetio komesar čete Žika. Ništa nismo smeli preduzeti na svoju ruku. Obavestili smo o tome stručnjake i oni su, pored ostalog uklonili i ove mine po bunkerima. Na taj način omogućeno je prihvatanje naših aviona koji su se prebazirali sa drugih aerodroma.

Četa veze je kratko vreme ostala u Velikoj Gorici, jer je premeštanjem štaba Grupe vazduhoplovnih divizija i štaba 42. vazduhoplovne divizije, morala preći u Ljubljano.

Budući da je četa veze stekla veliko iskustvo u premeštanju centra veza i ovom prilikom je veza na ovom KM vrlo brzo uspostavljena. Štab 42. vazduhoplovne divizije bio je smešten u nekadašnjoj klasičnoj gimnaziji. Tu je organizovan centar veze preko kojeg su vrlo brzo uspostavljene veze sa aerodromima na kojima je bazirala naša avijacija.

Od zvaničnog završetka drugog svetskog rata, tj. od bezuslovne kapitulacije fašističke Nemačke, pa do završetka borbi u našoj zemlji, proteklo je još nekoliko dramatičnih dana. To znači da rat u našoj zemlji nije ni prestao, sve dok se fašističke trupe, pod komandom generala fon Lera nisu predale našim jedinicama. Za to je i dinamika dejstva naše avijacije bila u detalje sinhronizovana sa dejstvima jedinica kopnene vojske. Iz tog razloga brzo su se premeštala komandna mesta i avijacija prelazila sa jednih na druge aerodrome. U svemu tome veza je odigrala jednu od presudnih uloga jer je omogućila komandovanju brzo i tajno prenošenje naredjenja i izveštaja, kako u mestu, tako i u pokretu. U Ljubljani smo dočekali pravi kraj rata i prestanak svih nadčovečanskih napora i patnji koje smo pretrpeli za konačno oslobođenje naše zemlje.

Posle razmještanja vazduhoplovnih jedinica na aerodromima, štab Grupe vazduhoplovnih divizija i štab 42. vazduhoplovne divizije vratili su se ponovo, negde avgusta 1945. godine, u Zagreb. Tu otpočinje mirnodopski rad. Ljudstvo 42. čete veze iz ratnih dana počinje da se osipa, zapravo odlazi u novoosnovane jedinice veze, a u četu dolazi novo ljudstvo. U ovoj situaciji sva pažnja obraća se obuci i vaspitanju. Posebna pažnja se poklanja političkoj izgradnji svih nas. Svi smo se trudili da što pre normalizujemo život u četi, da se što pre naviknemo na kasarnski način života i da sada damo sve od sebe na izgradnji nas samih i armije kao celine.

Stamenko Rakić

ŠIFRANTKINJA U KOMANDI MORNARICE

Aktivno sam radila za NOP od juna 1942. godine. Član sam KPJ od maja 1943. godine. Učestvovala sam u raznim akcijama, kao član i rukovodilac u organizacijama AFŽ-a, NF i KPJ, u prenošenju hrane, odeće, saniteta i dr. materijala kao skladištarka. Bila sam sekretar partijske ćelije, član Rejonskog komiteta KPH Lučac (Split) i član Mesnog NO Fonda Split. Pre odlaska u partizane bila sam bolesna zbog čega sam od strane Mesnog komiteta KPH Split upućena preko Okružnog komiteta za srednju Dalmaciju u Oblasni komitet KPH za Dalmaciju koji se tada nalazio na Visu.

U partizane odlazim 3. avgusta 1944. godine. Penzionisana sam iz JNA 31. decembra 1968. godine u činu vojnog službenika III klase. Od 20. oktobra 1944. do maja 1945. godine radila sam kao šifrant u šifrantskom odeljenju štaba Mornarice.

Sećam se da je toga dana bio oslobođen Beograd, kada je Komanda mornarice NOV i POJ u poslijepodnevnim satima, zatražila od Oblasnog komiteta

KPH za Dalmaciju da im hitno upute jednu drugaricu ili druga. Pala je odluka da upute mene. Automobilom sam odmah prebačena iz unutrašnjosti otoka Visa u mesto Vis - predjel Kut - gdje je tada bila smeštena Komanda mornarice NOV i POJ.

Po dolasku u Komandu mornarice javila sam se pomoćniku političkog komesara Nikoli Randiću. On me odmah odveo u šifrantsko odeljenje komande. Tu me primila Mara Šegvić, šef odeljenja. Bila je veoma zadovoljna i srdačno me prihvatila kao budućeg šifranta.

Mara me upoznala sa dužnosti koju ću obavljati i skrenula mi pažnju na važnost i konspirativnost našeg rada. Uputila me u rad sa šifrom, načinom rada na šifrovanju i dešifrovanju depeša. Za mene je sve ovo bilo novo, do tada potpuno nepoznato, ali brzo sam ušla u posao i dobro sam se snalazila u radu. Sećam se, da se jednom nisam mogla snaći u dešifrovanju jedne depeše, jer kada sam istu dešifrovala, u podacima je pisalo da je zarobljeno 00 (ništa) Nemaca. U depeši je bio izostavljen broj jedan.

Po dolasku u Odeljenje dobila sam, da pored ostalih radio-veza, prvenstveno radim na šifrovanju i dešifrovanju depeša na vezi Ratna mornarica - Vrhovni štab NOV i POJ. Ne sećam se da li sam čitavo vreme radila na toj vezi, ali po svesmu sudeći čini mi se da jesam. Izuzetak je bio kada sam bila na terenu, ne znam tko me tada zamenjivao.

Početak februara 1945. godine upućena sam na teren kao šifrant sa jednom obaveštajnom grupom štaba Mornarice. U grupi su se nalazili obaveštajni oficiri Lovre Medić i Tonči Perić, radio-telegrafista, rodom iz Slovenije, ne sećam se njegovog imena i prezimena, šofer Marko Šolić i ja. Grupa je upućena radi priprema predstojećih operacija jedinica 8. korpusa i 29. hercegovačke divizije za konačno oslobođenje tada neoslobođenih krajeva Hercegovine. Naš zadatak je bio da štab Mornarice stalno obaveštava o operativnoj situaciji na terenu gdje se nalazimo. Putovali smo džipom pravcem Kaštela - Imotski - Zagvozd, prevoj Turije, Vrgorac, pa dalje prema Hercegovini. Na putu smo se uvek javljali štabovima pojedinih divizija 8. korpusa i štabu 10. brigade 29. divizije. Naprije smo se javili štabu jedne divizije koja se nalazila u Imotskom. Tu nam je, pored ostalog, rečeno da budemo budni prilikom prelaza preko prevoja Turije, jer ostaci neprijateljskih grupa na tom sektoru napadaju partizane. Prelazili smo džipom Turiju, danje bio veoma tmuran, padao je sneg. U očekivanju da nas neprijatelj napadne, prešli smo prevoj bez ikakvih posledica i zadržali smo se dan-dva u Vrgorcu. Nastavili smo putovanje i stigli preko Vitine u oslobođeni Ljubuški. Nalazili smo se na položaju prilikom oslobođenja Širokog Brijega u kojem je bilo jako neprijateljsko uporište. Vođene su ogorčene borbe. Posle oslobođenja Širokog Brijega 8. februara 1945. godine mi smo krenuli u oslobođeni Čitluk.

Posle pregrupacija snaga 8. korpusa preduzet je napad za oslobođenje Mostara. Nakon žestokih borbi Mostar je oslobođen 14. februara 1945. godine. Mi smo o tome odmah obavestili Komandu mornarice. Radovali smo se da ćemo i mi sutradan biti na ulicama toga grada. Ali, primili smo hitnu depešu, i iz njenog sadržaja saznali, da se moramo odmah vratiti u Kaštel. Odmah smo krenuli na put.

Za celo vreme ovog putovanja moja je najveća briga bila da tačno i brzo šifrujem sve izveštaje koje šaljemo i da sačuvam šifre, da ne dođe do njihove kompromitacije.

Drugi put sam upućena na teren maja 1945. godine. U periodu april - maj iste godine vođene su završne operacije za konačno i potpuno oslobođenje naše zemlje, za oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta. Ratna mornarica vrši i prebacivanje boraca i ratnog materijala, izvodi pomorske desante i oslobađa, uz pomoć i u sadejstvu sa kopnenim snagama, pojedine otoke i krajeve Hrvatskog primorja, Kvarnera i Istre. S tim u vezi, pored ostalih drugova iz komande Ratne mornarice, trebao je da ide na teren ijedan šifrer. Određen je jedan drug, koji nije dugo radio u ocleljenju, ne sećam se njegovog imena i prezimena. On

je u sastavu grupe otputovao na sever. Nakon izvesnog vremena traženo je da se u sastav grupe uputi, pored ostalih, još jedan šifrer. Bila sam određena ja i 7. maja 1945. godine otputovali smo iz Kaštela automobilom preko oslobođenih krajeva Dalmacije, Like, Velebita, preko Vratnika, pa uz Jadransku obalu do Kraljevice. Posle Kraljevice zaustavili smo se u Opatiji. Smestili smo se u jednoj vili. Ne sećam se gdje sam se srela sa komandantom Ratne mornarice Černijem, ali se sećam da mi je rekao da se onaj drug šifrant veoma teško snalazio u šifrovanju i dešifrovanju depeša i da ga je on ostavio u nekoj komandi.

U vili gdje smo se nalazili imala sam i svoju kancelariju. Tu sam i spavala. Nisam bila mnogo zaposlena, ali sam morala uvek biti u blizini jer depeša može da stigne svakog momenta. U Opatiju je kasnije došla i Vilka Gvozdenović - Krce.

U Opatiji, u jednoj drugoj zgradi, nalazili su se drugovi iz Ozne Ratne mornarice. Oni su tražili od Komande mornarice da im se uputi jedan šifrer. Određena je da ide drugarica Vilka, koja je tada bila član SKOJ-a, ali je kasnije to izmenjeno i ja sam otišla da radim u Oznu, jer sam bila član KPJ, a Vilka je otišla kući, na Krk. Iako sam bila premeštena u Oznu ja sam i dalje radila na depešama i u Komandi mornarice, pa sam stalno išla iz jedne zgrade u drugu.

Ne sećam se datuma povratka iz Opatije u Kaštel. Putovala sam kamionom sa još nekim drugovima iz Komande. Sobia sam nosila i šifrantska dokumenta Ozne. Zbog kvara na kamionu putovanje je trajalo 3-4 dana duže nego je trebalo. Spavali smo u blizini nekog sela podno Velebita, uz Jadransku obalu, na otvorenom putu. Budno sam čuvala šifrantska dokumenta i stalno razmišljala da zbog moje odsutnosti neće moći šifrovati i dešifrovati depeše koje su u međuvremenu stigle. Po dolasku u Kaštel Lukšić javila sam se drugovima u Oznu, koja se nalazila u zgradi današnjeg odmarališta željezničara. Nadležni su tražili da odmah pristupim dešifrovanju primljenih depeša. Oni su nestrpljivo očekivali da saznaju sadržaj istih. U zgradi Ozne ja sam imala odvojenu kancelariju. Bilo bi suviše da napominjem koliko sam morala voditi računa o važnosti i konspirativnosti mog rada u službi bezbednosti.

Za čitavo vreme mog rada kao šifranta, za ondašnje ratne prilike, mi smo imale vrlo dobre uslove smeštaja. Za vreme boravka na otoku Visu - u mestu Visu (Kut), imale smo dve kancelarije u kojima smo radile tekuće poslove i iste koristile kao spavaonice.

Dana 30. oktobra 1944. godine, mi smo se brodom »Lala« sa Visa prebacile u Split (oslobođen 26. oktobra 1944. godine). Po dolasku u Split otišle smo u zgradu u predelu Meja- današnja vila »Dalmacija«, gdje je bio smešten štab Mornarice. U ovoj zgradi imale smo dve kancelarije i odvojene spavaone.

Krajem 1944. godine šifrantsko odeljenje, sa ostalim organima iz Komande mornarice preseljava se u Kaštel Lukšić. Tamo smo bile smeštene u zgradu čiji je vlasnik bio Sufavi. Tu smo imale kancelarije i odvojene spavaće sobe.

Kada sam 20. oktobra 1944. godine došla na dužnost u šifrantsko odeljenje Komande mornarice, zatekla sam na dužnosti šefa odeljenja Maru Šegvić i kao šifranta Milku Coce - Čorić, a Sonja Ljubić Lelas nalazila se na putu, odakle se vratila neposredno pred naš odlazak u Split (30. oktobra 1944.). U međuvremenu je došla da radi kao šifrant i Despa Drljević Crvak. Novembra 1944. godine došla je u naše odeljenje Amneris Milano Matijaca. Nešto kasnije su došle da rade i Tonka Jelinčić (zvana Tonka broj 2), Tonka Torkar-Kuzmanić (zvana Tonka broj 3, a ja sam bila Tonka broj 1. Ovo iz razloga što smo se tri Tonke - Dalmatinke našle na okupu), Gvozdenović Krce Vilka, Blagoje Lozica, Slobodanka Perišić i drug koji je kasnije upućen na teren na severni Jadran, čijeg se imena ne sećam. Sećam se da su kao šifranti u Ratnoj mornarici, u drugim jedinicama, radile drugarice Lenka, Rina, Zorka, Kronja i drugovi Turčinov i Rade.

O samom načinu rada mogu vrlo malo da kažem. Sećam se da smo pri šifrovanju slova pojedinih reči zamenjivali brojkama i da smo onda te brojke maskirali pomoću tablica. Na početku svake depeše bio je naveden ključ, kao znak odakle smo upotrebili tablicu. Šifrat smo ispisivali u grupe od po pet brojeva.

Nadležni rukovodioci iz Komande mornarice, prema potrebi i datoj situaciji, sastavljali su depeše i nakon potpisa dostavljali šifrantskoj službi. Mara bi istu predavala određenom šifrantu, radi šifrovanja (na posebnom obrascu) i nakon toga smo je dostavljali radio-vezi. Isti je postupak bio i sa primljenim šifrovanim depešama, ali obrnuto, počev od dešifrovanja pa do predaje komandantu, komesaru ili drugim rukovodiocima štaba. Često su u naše kancelarije navraćali drugovi: Černi, Ivanović, Manola i Ikica, radi uvida u sadržaj svih primljenih depeša.

Poslednjih meseci NOR-a radio-veza je bila dosta dobro organizovana, postojali su radio-centri sa radio-stanicama i obučenim radio-telegrafistima, pa je i nama šifrantima rad bio lakši. Bile smo dosta zaposlene, često smo radile i noću, posebno krajem 1944. godine. Imale smo dosta dobre uslove za rad, dobar smeštaj i obezbeđenje kancelarije. Od strane rukovodioca Komande mornarice vođena je uvek briga o nama. Imale smo i pojačanu ishranu. Međusobno smo se pomagale u radu, sve smo bile članovi KPJ ili SKO J-a. Drugarstvo među nama, kao i ostalima u komandi je bilo na visini. Radovale smo se svim uspesima naših jedinica i često znale zapevati naše revolucionarne pesme. Aktivirale smo se i u kulturno-prosvetnom radu kada smo bile u Kaštelima. Sećam se, da sam ja čitala referat na komemorativnoj večeri povodom godišnjice Lenjinove smrti januara 1945. godine. Ili< da smo učestvovale u organizovanju i održavanju priredbe sa narodnim plesom povodom proslave 8. marta 1945. godine. Priredba sa plesom na kojoj su učestvovale i žene Kaštela održana je u sali današnjeg hotela »Palace« u Kaštel Lukšiću. Prisustvovala smo predavanjima i drugim formama političkog rada koji je organizovan u Komandi mornarice.

Mara Šegvić je odlazila na teren radi pružanja pomoći u radu šifrantskim organima. Od januara do aprila 1945. godine iz Vrhovnog štaba NOV i POJ, kao kontrola i pomoć u radu, u naše odeljenje je došla Branka Savić. Koliko se sećam ona je tom prilikom Mari savetovala da bi trebala da ima svog zamenika.

Tonka Sarajlić

RAD ŠIFRANATA U VRHOVNOM ŠTABU. VEZE VRHOVNOG ŠTABA U TEŠKIM BITKAMA I ORGANIZOVANJE ŠIFRANTSKE SLUŽBE

OSTROŽAC - POČINJE ČETVRTA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Desetog januara 1943. drug Tito upućuje sledeći telegram Komintemi: »Primili smo vjerodostojne informacije da Nijemci pripremaju ofanzivu protiv nas sa raznih strana i to sa pet njemačkih divizija i dvije divizije legionara ustaša i domobrana. Ofanziva će početi upornim bombardovanjem naših oslobođenih gradova. Ovdje ne računamo četnike Draže Minailovića koji se koncentrišu kod Knina i Gračaca, a koje su Italijani doveli iz Hercegovine i drugih krajeva i koji zajedno sa Italijanima ugrožavaju našu pozadinu, ometaju nas da upotrebimo sve svoje snage za borbu protiv Nijemaca Osmog januara četnici su već počeli da napadaju na našu teritoriju«.

Prelazimo iz Bihaća u Ostrožac, još neopljačkani i neporušeni zamak u blizini Bihaća. Stari namještaj još stoji po mnogobrojnim sobama. Imamo svoju sobu. U dvorcu je vladao mir i neko zatišje pred buru. Preko telegrama koje sam šifrovala znala sam da neprijatelj priprema veliku ofanzivu i da drug Tito već preduzima mere da joj se suprotstavi. Verovatno kao i na Oštrelju, odakle je

1) CK KPJ - KI 1943/10.

rukovodio vojnim operacijama i razmišljao o istorijskim odlukama koje će biti donete u Bihaću, tišina i mir ostroškog zamka pogodovala su njegovom razmišljanju.

Mi smo živeli lepo. Sa drugom Titom u Ostrožac je došao Crni, Vladimir Nazor²¹ i Zdenka. Bila je tu i prva četa Pratećeg bataljona sa Bogosavom Mitrovićem-Šumarom i razume se, Veljko, Zora i ja. Zora je bila mila, dobra i spremna da svakom pomogne. Došla je kao Veljkova žena i brzo je postala dragoceni član našeg kolektiva. Za nju je uvek bilo posla, ona se svuda snalazila. Na Ostrošcu se brinula o starom Nazoru koji je često poboljševao. Kuvala je za Starog, Crnog, Nazora i Zdenku i oni su ručavali u velikoj trpezariji zamka, mislim daje od tada Zora počela da kuva za druga Starog. Svako je radio svoj posao. U slobodno vreme sedeli smo u udobnim salonima i čitali. Nešo Antunac je postavio telefonsku centralu. Jednom se Šumar prehladio (on se toga danas ne seća), a ja kao da ga gledam izvaljenog u fotelji »madam Rekamije« i nas kako ga zabavljamo. Ja sam kao i uvek prepričavala pročitane knjige o oktobarskoj revoluciji i filmove koje sam gledala još u Parizu.

Na staroj kuli namnožili su se golubovi. Njima nije smetao rat. Palo nam je na pamet da od njih napravimo paprikaš za večeru. Bataljonci su nahvatali golubove, a zatim smo pobedonosno ušli u trpezariju u kojoj su sedeli drug Tito, Crni i Nazor i uneli dva goluba da im pokažemo. Mislim da je golubove nosio Šumar. Nazor, kao pesnik je počeo da sažaljeva nesrećne ptice i meni je odmah bilo jasno da će se i drug Stari sažaliti na golubove jer u to vreme nismo gladovali. Brzo sam dala znak da neko javi kuhinji da se pripremi jelo. Naravno da je drug Stari rekao da se to više ne radi, ali mi smo ipak golubji paprikaš pojeli u slast.

Otpočela je opšta neprijateljska ofanziva. Bio je 20. januar 1943. godine i četvrta po redu neprijateljska ofanziva. Kao i obično, na neprijateljsku ofanzivu drug Tito je odgovarao našom partizanskom ofanzivom. Prva, 2. i 3. divizija dobile su naređenje da idu u pravcu juga i da vrše napade na neprijatelja. Na oslobođenoj teritoriji bilo je mnogo bolnica a u njima ranjenici i bolesnici. Za vojском su se povlačili zbegovi naroda, jer narod nije hteo da ostane i dočeka neprijatelja. Nemci, Italijani, ustaše i četnici ulazili su često u potpuno pusta sela. Oko 50.000 izbjeglica kretalo se pod stalnim naletima aviona.

KRENULI SMO SA OSTROSCA

Bio je to četvrti put da prolazimo cestom Bihać-Petrovac. Iz Krajine se povlačila ogromna kolona naroda. Starci, žene i deca vodili su sa sobom ono malo stoke koja im je ostala. Bežali su ispred neprijatelja. Znali su šta ih čeka ako ih nađu u selima. Sećali su se Kozare. Tu i tamo videla su se po koja kola natovarena sa malo hrane i na koja su posedala dečica. Odjednom je jedan avion nadleteo golu visoravan i počeo da prosipa bombe po ženama i deci. Svi su se razbežali. Videli smo kako bombe lete kroz vazduh. Stari seljak je pretio svojim štapom: »Raznije djecu, proklet bio!« Ta je bomba pogodila kola u kojoj su bila deca. Avion se spustio niže i počeo je da kosi mitraljezom po narodu. Borci su pucali i pogodili pilota. Videli smo kako avion pada. Mitraljezac aviona ostao je živ, narod je hteo da ga linčuje. Ubili smo ga.

Danas volim sve ljude sveta. Teško mi je kad pate i stradaju. Razumem ljudske slabosti i sve situacije u kojima se čovek može naći. Razumem mladog čoveka koji se rodio i živi u miru kada pita: »Kako ste mogli ubijati?« Svaki rat donosi strahote, svaki vojnik je pucao i ubijao, ali ubijao je onoga koji je isto tako

2) Hrvatski pesnik Vladimir Nazor došao je u Bihać 15. XII 1942. godine, zajedno sa pesnikom Goranom Kovačićem. U svojoj 67. godini Nazor odlučuje da prelaskom na oslobođenu teritoriju pokaže narodu Hrvatske da se odlučio za nepoštenu borbu protiv ustaša i okupatora. Drug Tito je pridavao ovome veliki značaj. Poštovao je Nazora i ovaj njegov herojski gest, brinuo se o njemu. Nazor je bio dugo pored druga Tita. Boravak u Ostrošcu Nazor je opisao u svom Dnevniku.

na njega pucao. Ali videti ovu kolonu naroda, umorne, iscepane, izgladnele ljude, majke koje nose svoju decu na rukama i idu u nepoznato jer znaju šta ih čeka ako ostanu kod svojih kuća, videti njihova izbezumljena lica i kositi ih mitraljezom, to može samo čovek-zver. Fašizam je vaspitavao i učio ljude da ne budu ljudi.

Povlačili smo se ka Oštrelju, gde smo se zadržali kratko vreme, a zatim nastavili put ka Drvaru.

Šifrovala sam telegrame u kojima drug Tito protestvuje što Slobodna Jugoslavija ne daje nikakve komentare o velikoj neprijateljskoj ofanzivi na oslobođenu teritoriju gde »Ujedinjeni Nemci, ustaše, Italijani i četnici Draže Mihailovića čine takva zverstva, a vlada u Londonu u isto vreme veliča ovog gnusnog izdajnika Dražu Mihailovića«.

Zadržali smo se u Drvaru do kraja januara. Drug Tito je 31. januara poslao Kominterni sledeći telegram:

»Moram da vas ponovo zamolim: zar vam nikako nije moguće da nam pružite ma kakvu pomoć? Stotinama hiljada izbeglica prijeti smrt od gladi. Zar se poslije 20 mjeseci naše herojske, skoro natčovječanske borbe ne može naći put da nam se pomogne? Dvadeset mjeseci mi se borimo bez i najmanje materijalne pomoći bilo sa koje strane. Ja vas uvjeravam da je ovaj naš divni, junački narod Bosne, Like, Korduna, Dalmacije, potpuno zaslužio maksimalnu pomoć. Kod nas se pojavio pjegavi tifus, ali mi nemamo lijekova; narod nam umire od gladi, ali ne ropče. Taj gladni narod daje našim borcima posljednji komad hljeba, a sam umire od gladi; daje posljednji par čarapa, košulju ili obuću, a sam ide bos i go po ovoj zemlji. Učinite sve što možete da nam pomognete.

Tito³⁾

Odgovor na ovaj telegram stigao je 11. februara 1943.

»Ne treba ni za trenutak da sumnjate da ako je postojala i najmanja mogućnost da se ukaže materijalna pomoć vašoj prekrasnoj herojskoj borbi, mi bismo to davno učinili. Sovjetski narod zajedno sa svim rukovodiocima potpuno stoji na vašoj strani, ispunjeni ushićenjem i dubokim bratskim simpatijama za Narodnooslobodilačku armiju ... Ne ljutite se, već napregnite sve svoje snage da biste izdržali i sadašnje izuzetno teško iskušenje. Vi radite svoje veliko delo koje naša sovjetska zemlja i svi slobodoljubivi narodi nikada neće zaboraviti... «⁴⁾

A kako su već 1948. to zaboravili?

Šifrujem operativne depeše divizijama pod neposrednom komandom drugog Tita. Depeše su kratke:

»Trećoj diviziji:
Naredio sam 1. diviziji da se prikupi na teritoriji Jajca. Cim stignu prve jedinice te brigade vi povucite i hercegovačku brigadu i dejstvujte sa cijelom divizijom na Bugojno-Vakuf. Drugu diviziju prikupićemo na prostoru Tomislav Grad - Ravno da zajedno sa vama unište koncentraciju Italijana i četnika kod Prozora. Poslije toga obje divizije dejstvovaće prema Hercegovini. Ovo držite u najvećoj tajnosti.
29. januara 1943. godine

Tito«⁵⁾*

Poslednje dve rečenice u telegramu su precrtane, znači nisu ni šifrovane;

»Za 3. diviziju:
Gornji Vakuf i Makljen držite. Dolinu Rame još nemojte zatvarati dok ne dobijete za to naređenje, jer bi time privukli pažnju neprijatelja i otkrili naš dalji plan. Cete držite dalje od Prozora da neprijatelj ne primeti koncentraciju. Za koji dan ću doći i ja kod vas.
2. februara 1943. godine

Tito««

ŠCIT-PROZOR-DOLINA RAME

Sledeća etapa na putu Vrhovnog štaba ka jugu bio je rudnik Tušica kraj Livna. U Livnu su ostali članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a. Italijani su na svakom zastanku Vrhovnog štaba bombardovali kuću u koju bismo se smestili. To je po-

3) CK KPJ - KI 1943/31.
4) CK KPJ - KI 1943/49.
5) VII - ANOR br. reg. 10/1, K 14.
6) VII - ANOR br. reg. 14/1.

stalo sumnjivo Marku pa je Dimitrije Koljković - Diša, komandir 2. čete Pratećeg bataljona organizovao da Englez stalno sluša preko svog radio-aparata pozivne znake naših radio-stanica. Dao mu je i njihovo radno vreme. Odjednom je Englez dotrčao Diši i rekao da čuje neke pozivne znake iako mi u to vreme nemamo zakazanu nikakvu vezu. Diša je pošao Veljku i videli su da nema jednog teleg-rafiste. Uхваćen je kako šalje izvještaj. Bio je neprijateljski špijun. Sutradan je- dan italijanski avion bombardovao je Tušice.

U Šćit smo prešli oko 16. februara 1943. godine i ostali tamo sve do zauz-imanja Prozora. Smestili smo se u velikom manastirskom konaku, jednu pro-stranu dvospratnu zgradu. I ovde su kod druga Starog dolazili i odlazili koman-danti jedinica. Pripremale su se dalje operacije. Gde, pitali smo se? Kroz kolone boraca šaputalo se, kao i uvek pre, a i kasnije, prilikom velikih pokreta: »Idemo u Srbiju«. To su borci Prve i Druge proleterske, sliku svoje Srbije, sliku iz 1941. godine, koju su nosili u srcima, preneli na borce iz svih drugih krajeva već iz-gladnele u siromašnim krajevima Dalmacije, Crne Gore i Bosne. Srbija je bila obećana zemlja i simbol završetka rata. Borci tada nisu znali da će prevaliti još hiljade kilometara i izdržati herojske i teške bitke u dve najstrašnije neprijatelj-ske ofanzive pre nego što najzad definitivno pređu Drinu.

Za borcima su išle bolnice i ranjenici. Već u Šćitu drug Stari se neposredno brinuo kako ide prebacivanje ranjenika. Bio je februar i zavejan put od Livna prema Prozoru. Kamioni sa teškim ranjenicima ostali su zavejani na putu. Stari je naredio da borci Pratećeg bataljona idu i raščiste taj put.

Jednog dana kod druga Starog bili su neki komandanti na savetovanju i do-govoru o daljnjim operacijama. Odjednom, preko brda doleteo je italijanski bombarder. Brzo je drug Stari sa ostalima sišao u sklonište koje su Volođini in-ženjerci napravili ispod stepeništa. Avion je nadleteo zgradu i bacio bombu. Na-pravio je krug. Bacio ie i drugu bombu. Izašla sam u jednom momentu i postalo mi je jasno da će sledeća bomba pasti na zgradu. Izaći značilo je izložiti se mit-raljeskoj vatri bez ikakvog zaklona. Sledeća bomba je zaista pogodila cilj. Pala je na zgradu, ali nije eksplodirala. Svojom težinom porušila je prozor i pala isp-red, u dvorište. Eksploziv iz te bombe upotrebio je Volođa Smirnov za rušenje mosta na Jablanici. I ovoga puta je samo slučaj, ili neki radnik koji je sabotirao u italijanskoj fabrici, spasao druga Starog od pogibije. Čini mi se da smo od tada uglavnom radili po šumama i pećinama.

Prozor, za nas su to bila vrata, kako su govorili borci, je pao i mi smo na-pustili Šćit. Zadržali smo se u Prozoru u kojem smo zatekli gomilu plena - rezerve hrane cele jedne italijanske divizije.

»Drugoj diviziji:
Prozor je pao jučer. Ratni plen ogroman. 5000 haubičkih granata i tri vagona puščane municije i dva protivavionska topa. Vašu municiju otpremite prema Bosni. Vicku ćemo javiti da dođe po municiju. Hercegovačka već napada Ramu.
12. II 1943.

Tito« *

Jedne večeri drug Stari nije rekao da povedem Nazora, Veljka sa radio-sta-nicom i jedan vod i da se kamionom prebacimo do nekog sela u dolini Rame. Evakuacija je počela onim što je bilo najdragocenije za Vrhovni štab. Međutim, selo koje nije na sekciji pokazao Vladimir Terzić, vršilac dužnosti načelnika Vr-hovnog štaba nije postojalo. Kuće su spaljene. Išli smo dalje. Pored puta, u koritu Rame leševi italijanskih vojnika. Zaustavili smo se kod neke crkve. Pošto Nazor nije hteo da uznemirava župnika, ključalom vodom oprali smo patos jedne sobe u kojoj su pre toga spavali partizani. Tu smo smestili Nazora. To je bilo verovat-no poslednji put da je stari Nazor spavao u sobi u toku četvrte neprijateljske ofanzive. Sve do kraja ove ofanzive nismo spavali po kućama, jer je besnela za-raza pegavog tifusa pa smo se morali dobro čuvati.⁸¹

7) VII - ANOR br. reg. 32/1, K 14.

8) Imali smo samo tri bolesnika, kurir Prve divizije Dragan Gligorić koji se razboleo kada je došao do nas i dva druga iz bataljona koji su kao kuriri išli u druge jedinice. Naše bolničarke Mara i Margita pažljivo su ih negovaie tako da su sva trojica preživela.

Drug Stari je došao posle dva dana i smestio se u mlinu gde mu se i Nazor priključio. I mi smo bili smešteni oko mlina. Radio je po okolnim šumarcima. U dolini Rame došla mi je, kao prva pomoć Dara Puškarić, zagrebačka maturantkinja. Dara je iz komunističke porodice i 1941. godine otišla je u partizane. Bila je u Gorskom kotaru i Glavnom štabu Hrvatske gde je bila urednik Omladinskog lista, a 1942. godine od strane CK KPH upućena je u Petrovac. Radila je zajedno sa Zoranom Žujevićem u Agitpropu CK SKOJ-a. Kada je došlo do povlačenja iz Bihaća posla je sa Vrhovnim štabom i u Prozoru ju je Marko uputio kod Pavla,⁹⁾ da je obuči šifri i da radi sa mnom na šifrovanju i dešifrovanju telegrama unutrašnjih veza. Objasnio joj je značaj zadatka koji je dobila i Dara je brzo ušla u posao, a još brže smo se sprijateljile. Bila je mlađa od mene, njoj je bilo 19 godina, a ja sam bila udata i sa detetom. Bila mi je kao mlađa sestra. Od tada smo nas dve nerazdvojni tandem. Prošle smo zajedno sve ofanzive i do kraja rata ostale na istom polju. Dara i ja smo radile brzinom mašine. Mislim da smo znale sve šifre napamet, a kada nas je krajem rata bilo više uskakale smo svuda gde je trebalo. Ja sam i dalje zadržala vezu sa Kominternom.

Dolinom Rame danima su prolazili kamioni sa ranjenicima. Nemački avioni su ih nadletali i bombardovali. Veze smo redovno održavali.

»Štabu 3. divizije
Ranjenike na nosilima iznjeti na cestu Prozor-Rama gdje će ih prihvatiti kamioni.
8. III u 14.30
Tito«

Svakodnevno šaljem depeše za Đedu, odnosno za Slobodnu Jugoslaviju sa izveštajima o teškim borbama koje se vode. Drug Tito i pored neposrednih i kurirskih veza i čestih savetovanja šalje obično kratke operativne depeše jedinicama koje su pod njegovom neposrednom komandom. Veze su svakodnevne, održavaju se dva puta dnevno a zakazuju se i vanredne.

• »Druže Veljko,
Udesi vezu sa 2. divizijom da danas obavezno dobiješ odgovor.
20. II
Tito«

Vojne telegrame, drug Tito piše sam, uvek sa potpisom Tito, ali se nalaze i oni koje je pisao Terzić, zamenik načelnika Vrhovnog štaba, ali i na njima je uvek potpis Tito, s.r. Telegrami koje dalje citiram pisani su ili rukom druga Tita ili su ih pisali njegovi šifranti.

Tokom ofanziva, kada smo bili u stalnom pokretu ili nije bilo struje, stanice su se napajale akumulatorima i veze su bile slabije, pa je teže bilo i nama šifrantima i telegrafistima. Akumulatori su se često punili pomoću bicikla. Nema tog borca Pratećeg bataljona koji se ne seća da je okretao bicikl i tako punio akumulator. To se radilo na smenu po čitav dan ili noć.

Depeše primljene iz 1. divizije:
20. II
»Druga polovina jučerašnjeg telegrama pogrešna. Lekić preksinoć sa dva bataljona napadao Konjic. Nije uspeo da se zadrži u gradu. Sa Savom vezu još nemamo. Lekić i Vučević (tri reči nedostaju) od Kleke protivnapada. Učestvuje 14 aviona. Napašćemo Konjic čim se vežemo sa Savom. Veljko (Pavle Ilić - B. S.) nam dao pogrešne direktive«.^{10*}

Crni piše drugu Starom koji je otišao negde na položaj:

»Druže Stari,
Šaljem ti ovo što je jutros primljeno.
Molim te javi da li Veljko i Branka da večeras pređu kod tebe.

S drugarskim pozdravom, Crni

9) Pavle je prestao da radi na šifri odlaskom na 1. zasedanje AVNOJ-a, međutim kada bi se našli negde zajedno on je dolazio da pomogne, jer sam naišla na dva telegrama pisana njegovim rukopisom, jedan od 3. marta 1943. iz Rame i drugi 26. novembra 1943. kada je došao u Jajce na 2. zasedanje AVNOJ-a.

10) VII - ANOR br. reg. 17/2 K 6/1.
Nije mi svrha da dam osvrt na sva zbivanja i delatnost druga Tita pri kojima sam po prirodi svog posla bila svedok. Depeše koje dajem samo su ilustracija našeg šifrantskog rada, a one, kao i drugi podaci koje navodim samo su pokušaj da dam istorijski okvir svojih sećanja. S toga su mnoge stvari nepotpuno ili jednostrano obrađene, a mnogi događaji nisu dati u njihovoj celovitosti.

24/11 1943/10,15/
P. S. Ima li vesti od Konjica?
»Veljko je radio sa »gore«, ali samo primao, predavati da nije mogao. Premešta stanicu više na brdo«.
4. III 1943.
»Druže Stari,
Šaljem ti depešu Prve. Ne znam zbog čega im je telegram nečitak. Branka gaje proverila. To je baš onaj telegram o novom planu. Veljko će ih ujutro pitati da li su razumeli...«
5. III 1943.

Drug Tito obaveštava Glavni štab Hrvatske o situaciji:

»Glavnom štabu Hrvatske:
Odobravamo da se obustavi pokret vaših jedinica. Mi se nalazimo još uvijek na prostoru Prozora gdje neprijateljske snage sa sviju strana navaljuju na nas. Naš pokret zakočen zbog 3.500 ranjenika koje vodimo sa sobom. Kod Gornjeg Vakufa - Prozora već 8 dana imamo krvave borbe. Razbili smo 718. diviziju i djelove 36. njemačke divizije koja je 19. II došla iz Grčke kao i tri bojne ustaša, ali neprijatelj dovlači nova pojačanja. Gubici su sa obe strane ogromni, ali moramo spasiti ranjenike. Zarobili smo jednog majora, komandanta njemačkog bataljona.
6. III 1943. Tito«⁽ⁿ⁾

ili:

Četvrtoj operativnoj zoni, odnosno 9. diviziji:
»Izbjegavajte velike borbe i suvišne žrtve. Ako nećete moći da se održite onda krenite u našem pravcu. U vezi s time odmah rokirajte vaše brigade u Rakitno i onda dalje prema Prozoru. To učinite samo u tom slučaju ako vi smatrate da vam tamo neprijatelj ugrožava opstanak i daje nemoguća ishrana boraca. Javite odmah vaše mišljenje o tome. Oružje i municija poslano.
1. III 1943. Tito«^{12*}
»Štabu četvrte operativne zone:
Ubrzajte vaš pokret u našem pravcu Duvno-Ljubušna planina - Šćit. Iz Duvna hitno sklonite ranjenike negdje na Ljubušnju planinu.
9. III 1943. * Tito«^{13*}

RANJENICI SU SPAŠENI

Kako napad na Konjic nije uspeo, jer su došle velike nemačke snage i Nemci su ga uporno branili, a četnici su se okupili na levoj obali Neretve, drug Tito naređuje 1. diviziji da sa svim prikupljenim teškim naoružanjem napada prema severu. Istovremeno 3. marta piše, između ostalog, Kominterni:

»Mi smo digli u vazduh sve mostove na rijeci Neretvi od Mostara do Ivan-planine. Uništena četiri željeznička mosta i tri na putevima - dužine od 60 do sto metara. Uništeni svi željeznički uređaji na sto km pruge, tako da ovu najvažniju željezničku prugu neprijatelj neće moći da koristi 10-12 mjeseci.
Valter« *

Dolina Rame bila je prepuna ranjenika i izbjeglica. I dok su se vodile ogorčene borbe kod Gornjeg Vakufa, na Makljanu i Veliča Guvnu, uglavnom prema severu, drug Tito traži od Volode Smirnova da izgradi most na Neretvi. Most su inženjerci izgradili ispod starog mosta i 10. marta, pošto su razbijeni četnici na levoj obali, počinje prebacivanje ranjenika preko Neretve.

Prešla sam Neretvu u koloni druga Tita 11. marta. Mnogo teških ranjenika već je preneto preko Neretve. Stari se zadržao u pećini gde su se ranjenici sklonili od bombardovanja. Bio je miran. On je i u najtežim situacijama bio spokojan. Mi koji smo ga već bolje upoznali uvek smo znali kada je on nezadovoljan ili nervozan. Tada bi obično za trenutak planuo i nekog izgrdio, ali bi se brzo smirio. U najtežim situacijama

11) VII - ANOR br. reg. 12/2 K 14.
12) VII - ANOR br. reg. 9/2 K 14.
13) VII - ANOR br. reg. 37/1 K 10.
14) KPJ - KI 1943/75.

njegov hod bio je nervozniji a kretanje oštrije. Uz Prenj je bio na čelu kolone. Nismo nikad voleli kada Stari ide napred. Zbog njegove bezbednosti borci su trčali na čelo kolone i onda je kolona išla malo sporije. Nije bilo koristi ni od konja ako se išlo u koloni sa Starim. Uzbrdo je trebalo sjahati da se konj ne bi zamorio, a nizbrdo da ne bi slomio nogu.

Sustizali smo ranjenike koji su išli istom stazom, prolazili pored onih koji su zastali da se odmore. Mnogi nisu produžili put. Ostali su tu. Mrtvi. Duž staze naložene vatre. Od Mostara tuku nemački topovi. Mraz. Planina teška, surova. Ranjenici nisu pali u ruke neprijatelja, ali su pred njima bili teški dani.

Tri dana samo prelazili Prenj dok se nismo spustili na Boračka jezera, a ubrzo zatim krenuli za Glavatičevo i Draču. I tokom ovih naših dugih marševa kada bi ceo bataljon privilegao, Veljko je uključivao stanicu da bismo mi šifrovali i dešifrovali telegrame. Cesto, kada bi završile posao i najzad zaspale, dolazio bi Terzić i budio nas. Jednom me je i drug Stari probudio i rekao: »Branka još samo ovo«. Budile bismo se, šifrovali i nosile same telegrame da naši mali kuriri spavaju.

Drug Tito je pripremao naređenja a njegovi šifranti i telegrafisti bili su dužni da to odmah pošalju. Sutradan, ili još iste noći, opet nas je čekao pokret i naporan dan.

Kako je vreme prolazilo tako su i ratni život, opasnost i smrt postajali deo nas. Naša vera u pobjedu nije nijednog trenutka pokolebana, ali da će svako od nas pobjedu dočekati nismo verovali iako smo stalno o njoj pričali. Zato smo samo sa po којom suzom ožalili pogibije drugova. Ni jednog dovoljno. Danas ti, druže, sutra ću ja. Da li je »Neretva« dobar film ne mogu da sudim. Kako je na filmu počelo bombardovanje Bihaća, tako su sećanja navirala a suze nisu mogle da se zaustave. Oplakivala sam neoplakane drugove.

U GOVZI

Prva divizija:
»Jutros poslali direktivu. Trebate preuzeti komandu po izdatoj direktivi, te, ako nije potrebno ne bi trebali dolaziti da se ne gubi vrijeme. Mi smo u Govzi.
4. IV 1943. Tito«

Proveli smo mesec dana u tom pitomom i slikovitom selu. Intenzivan rad i neishranjenost ostavili su posledice na moje zdravlje. Kada sam se malo odmorila i kada je nastupilo proleće bila sam malaksala i otečenog vrata. Već matora, u ratnim uslovima dobila sam tuberkulozu limfnih žlezda, bolest koja je karakteristična za pubertet. Drug Stari je pozvao Pavla da bi ja malo odahnula.¹⁵¹ Od 6. aprila, kada je Pavle stigao u Govzu, pa do kraja meseca, u telegramima koje sam pregledala našla sam 26 telegrama koji su bili pisani Darinom, 20 Pavlovom a svega dva mojom rukom. Zato sam mnogo više vremena posvećivala partijskom radu u Pratećem bataljonu. Spavali smo na podu u jednoj velikoj sobi sa štabom bataljona. U Govzi je formirana i 3. četa Pratećeg bataljona (4. četa je pionirska četa koja je bila na raspoloženju Volođu Smirnovu). Bilo je dosta partijskog rada.

Sastanci druga Tita sa komandantima su česti. On izdaje i pisana naređenja koja šalje kuririma. Sve to dopunjuje depešama. Iz divizija dolaze kratka telegrafska obaveštenja.

Evo nekih telegrama:

. Prvi Bosanski korpus:
»Neprijatelj iz Livna ušao u Glamoč. Naše snage blokirale su Glamoč i Petrovac. Kod Petrovca uništena jedna njemačka četa, ubijeno 100 a zarobljeno 8 Njemaca. Zarobljeno 65 pušaka, 7 puškomitraljeza i dva bacača.

12. IV 1943. Košta⁽¹⁶⁾
(Košta Nad, B.S.)

15) Pavle, kao i svi ostali članovi izvršnog odbora AVNOJ-a bio je sa jedinicama. Neretvu je prešao sa 3. krajiškom brigadom. Prošao je kalvariju prenošenja teških ranjenika preko Prenja.

16) VII - ANOR br. reg. 33-8, K 13.

Iz 1. divizije:
»Naše jedinice ušle sinoć u Ifsar razbivši i neprijateljsko pojačanje iz Cajniča. Juče ubijeno 100 Italijana a zaplenjena su tri brdska topa 75 mm, 4 radio-stanice, tri laka bacača i mnogo materijala i sprema. Narediti VI da smeni naše spiavare na Drini. Pošaljite Slobodana.«
12. IV 1943. Slobodan Nakičević, radio-tehničar, B.S.^{17*}

Iz 1. divizije Hitno i čeka odgovor
»VII pošla sinoć čim dešifrovali. Jasno da se njeno dejstvo još ne može osetiti, tim pre što je pošla vrlo duboko. Sad upućujemo treću preko Vikoča. S Pekom danas nemamo vezu. Potrebno javiti nam detaljnije ko napada, odakle. U 16.00 časova avion bombardovao Čajniče.«¹⁸¹
16. IV 1943.

Iz 2. divizije:
»Razbili smo i protjerali neprijatelja u pravcu Čelebića. Gonjenje i uništenje se nastavlja.
18. IV 1943. Peko«^{19*}
(Peko Dapčević, B.S.)

Iz 3. divizije:
»Nalazimo se na prostoru Dulić-Karanci odakle ćemo krenuti posle podne za Vlašić do Doma (?) i Ogce. Četničke grupice progonimo k Brzanci-Višnjića do.
20. IV 1943. Sava«^{20*}
(Sava Kovačević, B.S.)

Iz 1. bosanskog korpusa:
»Naročita zverstva: Nikoli Basariću iz M. Ranića iskopaše oči, odsekoše nos, uši i prste na ruci. Djevojčicu Smilju Uzelac iz Grmuše silovao pred više žena. U M. Raduću u gomilama leševa nađeno živo dete gde sisa mrtvu majku. U L. Palanci jedan čovek svezan i na njemu upaljeno seno dok nije umro.
21. IV 1943. Osman«^{21*}
(Osman Kalabegović, B.S.)

Ovu depešu primili smo u Govzi. Iz nje se vidi zašto je narod Krajine bežao pred neprijateljem i išao sa našom vojskom.
U Govzi, mi smo bili u dolini u jednoj seoskoj kući, drug Starije bio više nas na brdašcu u šumi a na susednom brdu bili su telegrafisti. U Pratećem bataljonu, kao i u svim drugim partizanskim bataljonima, bilo je i dece. Mislila sam da je najbolje da ona dudu naši kuriri. Oni si nosili telegrame do telegrafista a i do druga Starog. Imali smo tri kurira i dogovorili se da telegrame nose po redu. Prijetila sam da Niko, koji je imao 12 godina, najčešće grabi uz brdo. Pitala sam ih, zašto. »Mi nosimo telegrame noću, Niko se boji vukova«. Jednom je Niko trebalo da odnese neku poštu u štab Prve proleterske brigade koja se nalazila blizu nas. Morao je da pređe preko poljane nad kojom je svaki dan nadletao jedan dvokrilac - izviđač. Rekla sam mu da sjaše sa konja čim čuje zvuk aviona i da se skloni pod neko drvo. Šta mi može »roda«, pravio se važan Niko. Misleći da će to shvatiti kao šalu, rekla sam mu da ti mali avioni imaju jednu specijalnu kuku pa će ga njom zakačiti i uvući u avion. Maštovit, kakav je bio, primio je to ozbiljno i raspitivao se posle kod drugova o tim specijalnim kukama.
U Jajcu ujesen 1943. godine poslali su nam za kurira Jovana Tolomana. Imao je 14 godina, a već je prošao četvrtu i petu neprijateljsku ofanzivu sa 3. sandžačkom. Naljutio se na mene kada sam ga oslovila sa Jovice, »Ja nisam Jovica, ja sam Jovan«. Ali je ipak ostao Jovica. On i danas mene veoma poštuje, o meni govori sa ljubavlju, sećajući se ratnih dana. Moj odgovor: »Ta kakav Jovan, pa ti si dete«, moje materinsko ponašanje bilo je ono što je njemu u tim godinama nedostajalo. I Jovica se ponekad bojao da noću nosi poštu telegrafistima, ali je ipak nosio i bio pouzdan i siguran kurir.

17) VII - ANOR br. reg. 33-8, K 13. Komandant 1. divizije Koča Popović i komesar 1. divizije Filip Kljajić-Fića uglavnom nisu potpisivali svoje depeše.
18) VII - ANOR br. reg. 47-8, K 13.
19) VII - ANOR br. reg. 59-8, K 13.
20) VII - ANOR br. reg. 6/9, K 13.
21) VII - ANOR br. reg. 9/2, K 6-1.

Bila su to prava deca. Njih su partizani primili u jedinice da bi ih sačuvali od pogibije. I ti naši mali ratnici, okruženi strahotama ali i ljubavlju drugova, čeličili su se, dorastali i postajali junaci.

Dok su šifranti kroz telegrame doznawali za koncentraciju neprijateljskih trupa, u Govzi se živelo u miru. Prateći bataljon je organizovao proslavu 1. maja. Oko velike vatre sakupili su se bataljanci i ostali, razlegla se pesma do duboko u noć. Nadmetali su se naši Krajišnici, Srbijanci, Dalmatinci, Crnogorci i drugi ili su pevali svi zajedno. Bio je tu i čika Jankq,a posle i drug Stari. Pričali su nam. To su priče iz njihovog revolucionarnog i borbenog života. Razume se, drug Stari je govorio o političkoj situaciji i o snaženju naše vojske, a tada i o poslu koji nas čeka posle rata.

Ubrzo posle 1. maja napustili smo Govzu. Već na Đurđevića Tari, gde smo došli oko 15. maja, bilo je sasvim jasno da neprijatelj do sada nevidenim snagama preduzima novu, petu neprijateljsku ofanzivu. Ni ovoga puta nismo mogli u Srbiju iako su naše jedinice prešle Drinu. Na Đurđevića Tari držalj. smo sastanak Partijskog biroa bataljona sa političkim komesarima i omladinskim rukovodiocima četa. Partijska organizacija pripremala je borce za teške zadatke. Sastanci su održani i po četama. Iako su svi znali da nam predstoji nova neprijateljska ofanziva bilo je veselo na Đurđevića Tari. Zapamtila sam to po tome što sam se prehladila spavajući na vlažnoj zemljif stegli su me grudni mišići i strašno me je sve bolelo kad se smejem. Sa suzama sam preklinjala naše bataljonce »mangupe«, predsednika Branka Pavlovića, Mišu Dudića i njima slične da uVfeće oko vatre prestanu \$a šalama. Nije to bila prva već peta ofanziva i mi smo koristili predah, ali smo bili sigurni da će i ova peta značiti poraz za neprijatelja.

DOLAZAK ENGLLESKE MISIJE

Za Glavni štab Hrvatske:
»Saopštite u naše ime engleskoj misiji slijedeće;Smatramo logičnim suradnju sa saveznicima. Neka pošalju jednog oficira za vezu u naš štab. Može se spustiti odmah u Crnoj Gori kod Durmitora. Zitakove ćemo ugovoriti koje će 9m predichiti...
17. V T943. " Tito«²²⁾

Spavali smo pored jezera ali je Stari naredio da ujutro napuštamo logor kako ne bi nemačkinr avionima otkrili položaj. Ne znam zašto, jednog jutra ja nisam pošla dalje u šumu gde smo radili i gde su drugovi izgradili zaklone od kamenja. Tako je, mali izviđački avion, zatekao mene i Nikicu Priju, pratioca druga Starog, na samoj obali jezera, otkrio nas i spuštajući se sasvim nisko počeo da mitraljira. Prlja je oko jednog drveta »igrao žmurke« sa avionom dok sam ja čučala pored žbunja. Izgleda daje pilot i mene primetio jer je počep da me zasipa mitraljeskim rafalima. Kamenje je prštalo. U trenutku osetila sam udar i bol u nozi. Kada je istrošio municiju avion je nestao. Otišla sam kod druga Starog. Dao mi je telegram a ja sam se mašila džepa da izvučem šifru. Iz džepa je poletelo sitno staklo. To su bile moje rezervne naočare (nosila sam naočare dioptrije: - 14) koje sam tek dobila iz Zagreba. U gornjem ievom džepu bio je notes sa šiframa i nekim slikama. Tek tada sam videla da mi je metak probio džep, odbio se od notes i pljoštimice udario u nogu. Dobiji smo grdnju od Starog za našu nedisciplinu i neozbiljnost.

I. dok drug Tito čeka dolazak engleske misije, situacija na našim frontovim.a je sve ozbiljnija.

Iz 1. divizije:
»Zbog situacije kod 3. dalmatinske morali smo narediti našim jedinicama povlačenje i naslon na Ljubišnju. Situacija veoma ozbiljna. Nužno prijeći što pre Taru. Koča krenuo ka vama preko Uzlupa. Pošaljite nekog u susret.«²³⁾
26. V 1943.

22) VII ANOR br. reg. 9-9, K 13.
23) VII ANOR br. reg. 23/2, K 6/1.

Drug Tito upućuje sledeći telegram Bosanskom korpusu:

»Naređujem da se najhitnije uputite u pravcu: Foinica - Igman - Trnovo. Bez naročite potrebe borbe usput ne primati. Krenite noću da ne otkrijete pravac. Prugu forsirajte prema vašem nahodenju - možda kod Pazarića. Vi ste pomoć našim jedinicama koje se probijaju. Po mogućnosti naredite još nekim vašim jedinicama u centr. Bosni da krenu za vama. Ovom naređenju nema odlaganja.

Tito«

A Dedi:

»Za Slobodnu Jugoslaviju molimo hitno objaviti:

Protiv naše Narodnooslobodilačke vojske u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku opet je započela još veća ofanziva, nego zimus, nemačkih, italijanskih i ustaških jedinica. Nijemci koncentrisali jake snage iz Hrvatske - ustaše, legionare i domobrane, obučene u njemačke uniforme. Nijemci su bacili tako velike snage protiv jedinica narodne armije zato što su ove naše herojske snage oslobodile ponovo veliku teritoriju, što su istrijebile desetine hiljada neprijatelja, što su uništile mnoge važne objekte, na primjer, desetak mostova na željezničkoj pruzi Sarajevo - Mostar, koja još mjesecima ne može biti popravljena, itd.

U vezi s ovim naređujem svim jedinicama narodne vojske Jugoslavije i partizanskim odredima da odmah preduzmu usiljene ofanzivne operacije na najvažnije transporte, objekte i garnizone. To se naročito odnosi na naše jedinice u Slavoniji gdje se nalazi najvažnija željeznička pruga. Naređujem: forsirano rušiti mostove, puteve, željezničke pruge; uništavati vojne objekte, skladišta i fabrike; uništavati neprijateljsku živu silu. Naše jedinice narodne armije vode u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku herojsku borbu. Pomognite ovu borbu svim snagama. Ispunite vaš dug pred narodom.

21. V 1943.

Vrhovni komandant
Tito«⁽²⁴⁾

Trebalo je ubrzati pokret a mi smo čekali englesku misiju.

»Glavnom štabu Hrvatske:

Čekamo Engleze i materijal 25. V noću na Negobudskom polju gdje oni traže. Neka više ne odlažu jer Nijemci s većim snagama hoće da prodru od Kolašina preko Sinjajevine i nije isključeno da će tu biti za nekoliko dana poprište borbe. U slučaju nevremena čekamo ih drugu večer.

24. V 1943.

Tito«

»Čekamo Engl. danas 24. o. m. na našem i njihovom mjestu a sutra po depeši od 117

grupa_

Tito«⁷

Engleska misija na čelu sa kapetanom Stjuartom i njegovim zamenikom kapetanom Dikinom spustila se noću između 27. i 28. maja 1943. godine. Ujutro ih je drug Tito primio u šumi kraj jezera. Bio je to zadnji čas za njihovo spuštanje jer su se borbe već vodile u neposrednoj blizini a mi smo te iste večeri krenuli preko Štulca za Sušičko jezero. I mi smo ovaj prelaz planinskog venca, strmog i kamenitog, kroz kišu pa i susnežicu, dobro zapamtili. A Englezi? Imali su lepe, nove uniforme, a na rukama bele rukavice. Noć tamna, saplićemo se o kamenje, ponegde idemo skoro četvoronoške. Ujutro te rukavice nisu bele, više ih nisu nosili.

Na Sušičkom jezeru osvanuo je lep sunčan dan. Englezi razapeli svoje šatore. Ogroman šator sa izvanrednom poljskom ratnom opremom. Olga, naš lekar, i ja oprale smo čarape u jezeru i stavile ih na kamen da se suše i bose šetale okolo. Začudoeno je gledao Stjuart: »Pa vi ćete tako da nazebate«. Nismo imale druge čarape i to smo mu rekle. Dao nam je po par lepih belih čarapa od čiste škotske vune. Nezgodno je bilo da ih ne primimo, jer je trebalo da budemo pristojne sa njima. Mi bi im najradije čarape odbile, jer su Draži, a ne nama, slali pomoć čitavo vreme rata. Bili smo nepoverljivi prema njima.

Od Sušičkog jezera svaki dan i svaku noć smo u pokretu. Još prvih dana marša jednu veću patrolu Pratećeg bataljona napali su četnici. Naš borac je poginuo, ali je patrola zarobila dva četnika. Tako su već prvih dana engleski oficiri videli i uslove pod kojima se bore partizani i protiv koga ratuju četnici. Ubrzo zatim bili su neposredno, zajedno sa Vrhovnim štabom, u centru borbi, videli mrtve Nemce, videli organizovanost, nadljudsku hrabrost boraca i komandanta i nepobedivost Titove vojske.

24) CK KPJ - KI 1943/138.

25) VII ANOR br. reg. 13-9, K 13.

BITKA NA SUTJESCI

Prelazimo preko Pivskog platoa. Most na reci stalno bombarduju nemačke »štuke«. Spuštamo se po mrkloj noći kamenitom stranom do Krstača. Prateći bataljon nije više samo zaštitnica, već pre svega borbena jedinica koja zauzima i brani položaje zajedno sa ostalim jedinicama.

Na Mratinju drug Tito drži savetovanje sa prisutnim članovima Vrhovnog štaba i komandantima divizija. Na Mrkljan-kladama ostajemo dva dana. Zakopava se arhiva. Sa Vučeva marš nas vodi ispod najvišeg vrha Maglića.

Dan je. Seli smo da malo predahnemo. Najednom, počeli su da brišu mitraljeski meci. Avion se nije čuo. Pogledasmo Maglić. Ispod samog vrha je grupa Nemaca iz alpske divizije. Šumareva četa juri na vrh. Nemci koji su bili na drugom prevoju povukli su se.

Silazimo u dolinu Sutjeske. Reka nabujala. Prelazimo preko mosta koji su napravili inženjeri. Osmoga juna nalazimo se u nekim pećinama na drugoj obali Sutjeske. Laki ranjenici. Radionice. Da li su stvarno ili mi se samo tako čini tu i neke šivaće mašine? Šifrovali smo. Nedaleko od nas šifrovao je kapetan Dikin. Da li smo tu predali drugu Titu telegram koji je, koliko se sećam, potpisao Milutin i u kome javlja da Sava nije mogao da se prebaci na drugu obalu Tare jer je zaposednuta od Nemaca? Telegram nije nađen. Sećam se i odgovora. Suština odgovora je bila: »Neka 3. divizija sa ranjenicima pođe za nama«. Ostaviti teške ranjenike na Pivskom platou značilo je predati ih Nemcima u ruke. Da li smo takav telegram šifrovali, da li sam čula kako drug Tito to naređenje daje kuriru ili je bilo i jedno i drugo, danas više ne znam. Ali u haosu bitke imala sam u svesti da se za nama probija 3. divizija sa ranjenicima, a jedinice su bile u kotlu i nisu joj mogle pomoći. One su morale napred.²⁶⁾

Osmoga juna krenuli smo prema Milinkladama. Sa Zelengore nemački topovi tukli su stazu kojom smo se kretali. Drug Starije u jednom momentu sa engleskom misijom i pratiocima napustio stazu i krenuo padinom. Mi smo produžili pravo. Staza uska, dole provalija. Imali smo konje koji su nosili arhivu Vrhovnog štaba i CK KPJ kao i razne druge stvari. Na stazi neprozirni mrak. U trenutku okliznuli su se konji niz strminu. Borci su ih zadržali ali se jedan konj sunovratio. Zaključili smo daje na tom konju bio jedan sandučić sa rezervnom hranom, a drugi sa poklonima koje je drug Tito clobio u Bosanskoj krajini. Bilo je tu najviše vezenih peškira koje su mu žene Krajine darovale. Mislili smo da to nije tako važno. Kada smo kasnije o tome obavestili druga Tita, nije se ljutio, ali je bio tužan. Izgubljeni su pokloni koji su sa beskrajnom ljubavlju rađeni za Vrhovnog komandanta.

Došli smo ispod Milinklada. Dan na Milinkladama jedan je od najdužih i najstrašnijih dana koje sam provela u partizanima. Staza je vodila do rečice Hračavke, koja se mogla preći skačući preko kamenja, i opet pela strmo uz brdo. Čekali smo druga Starog. Od ranog jutra nadletali su nemački avioni. Tukli su brda i prelaz preko potoka, stazu kojom je išla kolona boraca i ranjenika. Avioni doleću, istresu svoj ubojiti tovar i odleću. Odmah zatim nailaze drugi. Nas desetak produžilo je potokom. Iza jedne velike stene presedeli smo čitav dan u vodi prikovani bombardovanjem. I danas mi je pred očima ta slika.

Vidim parče sunčanog plavog neba, avione i tačno nad našim glavama otkačene bombe koje jedna za drugom jure prema cilju. A pred nama, na dugoj, strmoj i vijugavoj stazi kolona boraca i lakih ranjenika protegnuta kao zmiја, kreće se uzbrdo. Povremeno, kad bombe počinju da padaju, ona se povije, zatalasa, poneko ostane, drugi prolaze, nekog podignu i stalno tako dalje, neumorno, talasavo...

²⁶⁾ U dnevniku Vladimira Dedijera naišla sam na telegram koji mu je citirao Radovan Vukanić, kao poslednji i koji je 12. jula dobila 3. divizija od Vrhovnog štaba:

»Kod nas situacija teška. Skrenite ka izvornom delu Neretve. Mi ćemo vam od Kalinovika poslati izviđačke delove. U slučaju da dodete u tešku situaciju, probijaćete se u manjim grupama«.

Vladimir Dedijer: Dnevnik, II knj., str. 229.

Staroga nema. Drugovi iz bataljona ga traže. Čekamo. Neko dolazi i kaže: »Drug Stari je ranjen«. Kako? Da li je teško ranjen? Spasao ga je Luks, legao je pored njega. Poginuo je engleski kapetan Stjuart i Dura Vujović. Dragi naš Dura, prvi pratilac druga Tita. Crnogorac, radnik iz belgijskih rudnika, španski borac. Sumrak se spušta. To je jedina staza kojom se moglo kretati. Mi smo čekali druga Starog.²⁷¹

Poslednji borci su prolazili. Jedna bomba raznela je neke konzerve zaplenjene od Nemaca. Tifusari, koji su se umorno i bezvoljno kretali na začelju kolone počeli su da gamižu po travi tražeći mrvice hrane. Neki su i pali. Dara Puškarić i ja išle smo od jednog do drugog, podizale ih i molile da produže. Neko bi nas tužno i beživotno pogledao i krenuo, neko je gundao, nekog smo teškom mukom podigle. Obuzimao nas je osećaj izgubljenosti i straha.

Ubrzo se pojavio drug Stari sa zavijenom rukom, ali čio. »Nije to ništa«, odgovorio je i posle kraćeg odmora pojurio napred uza stranu. Mi za njim. Sustigli smo i dr Olgu Dedijer. Bila je ranjena. Jahala je na konjiću, raspletene kose, bleđa i prelepa. »Kako si Olga«? »Dobro«, odgovorila je sa osmehom na licu. Tada sam je poslednji put videla. Umrla je posle desetak dana. Odbila je da primi injekciju koju su drugovi nabavili. »Za mene je dockan, dajte je nekom kome može da pomogne«.

Na Lučkim kolibama stigao je Pavle Jakšić, komandant 7. banijske divizije. Drug Stari šeta između kamenja. Dolaze kuriri, komandanti. Devetog juna nismo održavali nikakvu vezu. Depeše iz tog perioda su uglavnom izgubljene. Mi smo bili među brigadama 2. divizije. Sa 3. divizijom veza je prekinuta. Održavali smo redovnu vezu sa 1. divizijom. Ona nam je probijala dalji put.

12. juna drug Tito šalje telegram Đedi:

»Mi smo još u teškom položaju. Neprijatelj ponovo pokušava da nas okruži. Na pravcu našeg nastupanja, prema srednjoj i istočnoj Bosni, neprijatelj je zauzeo i utvrdio sva uzvišenja, gdje je postavio artiljeriju, mitraljeze i manje garnizone, a s glavnim snagama pokušava nas okružiti i stalno napada sa svih strana. Neprijatelj trpi vrlo velike gubitke, a također i mi, naročito od avijacije. Naročito 9. i 10. juna mi smo imali velike gubitke. Tog dana poginuo je od avijacije engleski kapetan Stjuart, a kapetan Dikin i ja lakše smo ranjeni. Ja sam ranjen u ruku od šrapnela. Englezi govore da oni nisu mogli da predstave kakvu mi tešku borbu vodimo. Oni vide da su naše jedinice danju u borbi, a noću na maršu; da ne spavaju i ne jedu; da sada jedu konje bez hleba. Naš položaj je težak, ali mi ćemo se izvući iz te situacije, mada s teškim gubicima. Neprijatelj čini maksimalne napore da bi nas uništio, ali neće uspjeti. Molimo vašu podršku u ovom najtežem iskušenju.

Narednih dana drug Tito i članovi i službe Vrhovnog štaba nalazili su se sa jedinicama, među Nemcima, u prvim linijama fronta koji i nije bio front već preplitanje i krvavo sudaranje naših i nemačkih jedinica. Prebacivali smo se preko proplanaka pod jakim i neposrednim mitraljeskim rafalima, doživljavali svakodnevna bombardovanja, jeli sremušu, bukvu ili nismo jeli. Kao kroz maglu se sećam kako je jednom u tom haosu Veljko pokušao da šalje telegram i nije uspeo. Naišli su Nemci.

Pred prelazak drumu Kalinovik - Foča, poslednje prepreke u probijanju tog prvog i najtežeg obruča, morali smo se zaustaviti. Na drumu su bili nemački tenkovi, a topovi tukli sa susednih brda. Našla sam se pored Pavla. Stari nas je ugledao i rekao: »Razdvajajte se vas dvoje«! Tada sam shvatila da i mi, kao i naša radio-stanica, spadamo u »dragocenosti« Vrhovnog štaba. Samo smo nas dvoje znali šifru, a bilo je i te kako značajno održavati vezu sa Moskvom.

Pred nama je još jedna prepreka: pruga Sarajevo - Višegrad. Ovaj deo probijanja bio je daleko lakši nego probijanje iz prvog obruča iako su nas i dalje bombardovali, iako su jedinice a i naši bataljunci vodili svakodnevne borbe. Umor i glad su nas savlađivali. Bombardovali su nas u nekoj šumi, ali kako bombe nisu padale direktno na nas, zaspala sam. Probudila me tišina i cvrkut ptica.

²⁷⁾ U grupi druga Tita bilo je 30 ljudi. Za vreme bombardovanja 7 je poginulo, a 4 su ranjena. Među njima i kapetan Dikin.

Jednom smo se našli u nekoj dolini a kosom iznad nas išli su Nemci. »Šta je ovo, Nemci na brdu a mi u dolini« - čini mi se daje rekao Stari. Pojurili su bataljunci i zauzeli kosu. Naišli smo na ranjenike od bombardovanja. Ječali su. Stari ih je napojio.

Prešli smo prugu Sarajevo - Višegrad. Oklopni voz presekao je kolonu Vrhovnog štaba. Ostala je grupa drugova iz Pratećeg bataljona i jedan naš, šifrant-ski, kurir. Pridružio se kasnije jednoj od brigada.

Za nama je Sutjeska. U vreme proslave desetogodišnjice bitke, sve jedinice, koje su se tu borile, bile su smeštene po bataljonima u velikim vojničkim šatorima. Dva dana smo se prisećali drugova koji su pali u borbama širom Jugoslavije. Posebno su napravljeni spiskovi poginulih na Sutjesci. Samo tako, zajedno, mogli smo svih da se setimo. Tada sam stajala u stroju Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba kada je drug Tito predavao ratnom komandantu bataljona Miloradu Jankoviću Orden narodnog heroja kojim je odlikovao bataljon.

Trećeg jula 1943. godine drug Tito šalje u Moskvu telegram:

»Preko radio-stanice Slobodna Jugoslavija treba popularisati to da su četiri naše junačke divizije: 1,2, 3. i 7. izdržale najtežu ofanzivu devet neprijateljskih divizija i to najboljih nemačkih, ustaško-domobranskin i italijanskih divizija koje su 40 dana bile potpomagane stotinama aviona i svim drugim rodovima oružja.

Treba imati na umu da jedinice ove četiri naše slavne divizije od januara meseca, znači šest meseci, bez odmora vode neprekidne borbe. One su za ovo vrijeme uništile oko 22 hiljade neprijateljskih vojnika i oficira a same imale oko 10 hiljada mrtvih i ranjenih.

Neprijatelj je znao da su to naše najbolje jedinice, da su one ponos naše narodne armije, i odmah posije toga, on je brižljivo pripremao petu svoju ofanzivu, kako bi konačno uništio ove divizije. Ali neprijatelju ni ovoga puta to nije pošlo za rukom - ove jedinice su ponovo prešle u ofanzivu.

Tito«

CK KPJ - K1 1943/164

IZ OBRUČA U OFANZIVNE OPERACIJE

Došli smo u istočnu Bosnu. Opet je vreme naših ofanziva. Divizije, tek izašle iz obruča, zajedno sa bosanskim divizijama na terenu, oslobodile su skoro celu istočnu Bosnu. Izbile su na reku Drinu. Kod Zvornika je poginuo Filip Klja-jić-Fića komesar 1. divizije. Poginuo je od zalutalog četničkog metka preko Drine. Oslobođen je Kladanj. Sa dve izmorene Banijske brigade drug Tito i Vrhovni štab sa svojim službama kretali su u okolinu Kladnja i Olova. U Kladnju smo prvi put posle Bihaća imali električno svetlo i čestito se nahranili, ali su u grad opet upali nemački tenkovi. Divizija »Princ Eugen« bila nam je stalno za petama. Sva-ke noći imali smo pokret. Drug Tito je to nazvao: »Šetnjom oko Ponjerke«, a naš Englez, kada je jednog jutra upitao gde se nalazimo i kada su mu odgovorili da smo 10 km od Olova rekao je: »To nije olovo, to je magnet«.

Sredinom 1943. godine oružana borba rasplamsavala se novom i neodoljivom snagom u svim krajevima Jugoslavije. U Sloveniji, Istri, Slovenačkom primorju, Hrvatskoj, Vojvodini, Bosni, u Srbiji, na Kosovu i u Makedoniji stvaraju se novi i brojniji partizanski odredi. Slobodna teritorija u južnoj Srbiji održava se uprkos brojnih nemačko-bugarskih ofanziva.

Drug Tito, izolovan sa svojim jedinicama za vreme pete neprijateljske ofanzive, ponovo kao i uvek, na savetovanjima i sastancima, u ličnim dodirima sa komandantima, preko naređenja, preko pisama koja razmenjuje sa komitetima, preko delegata koje šalje u sve krajeve Jugoslavije, pa i preko svojih šifrovanih telegrama neposredno rukovodi borbom, analizira vojna iskustva, upućuje direktive i naređenja glavnim štabovima, daje političke smernice, a naročito u vezi sa situacijom na savezničkim frontovima.

U to vreme odigravali su se presudni događaji za budućnost Jugoslavije. Crvena armija je vodila veliku bitku za opkoljavanje nemačkih jedinica na kur-skom i beloruskom frontu. Saveznici su zakoračili na tlo Evrope, iskrkali su se

u Italiji. Nemci sve više obraćaju pažnju na balkansko ratište, kao mogućnost iskrcavanja zapadnih saveznika i na mogućnost usaglašavanja akcija južnog krila Crvene armije sa Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije. Od »bandita« do priznavanja vojne snage partizanskih jedinica i njihovog tretiranja kao vojske neviđenog morala i hrabrosti, u što su se uverili tokom njihove četvrte i pete ofanzive, nemački generali počinju da gledaju na Narodnooslobodilačku vojsku kao deo ratišta u Evropi, kao treći front. Nemci prebacuju nove divizije na Balkan, u Jugoslaviju. Bilo je ukupno 13 nemačkih divizija i više samostalnih pukova, zatim 7 bugarskih i 2 mađarske fašističke divizije i mnoge kvislinške formacije.

»Šetnja oko Ponjerke« nije pogodovala rukovođenju. Posle sastanka Vrhovnog štaba i članova CK KPJ (sastancima su uvek prisustvovali oni drugovi koji su se nalazili u blizini, sa ostalima izmenjivane su poruke) donetaje odluka - pokret na zapad. Kapitulacija Italije je na pomolu. Postojala je mogućnost iskrcavanja saveznika. Predstojala je borba za priznavanje nove Jugoslavije.

Razočarani smo, opet nećemo u Srbiju, ali u Srbiju se moglo ići sa velikom, dobro naoružanom vojskom.

Sa 1. proleterskom brigadom, tada sam je prvi put posle pete neprijateljske ofanzive srela i usput u koloni izmenjala po koju reč sa poznatim drugovima, ubrzanim ali fnirnim maršem prešli smo srednju Bosnu. Opet prolazimo kroz sela. Kuće. Zavesice na prozorima, cveće. Dok smo prolazili pored ovakvih kuća, negde ranije, Olga Milošević je rekla: »Da mi je da se posle rata sa Simom smestim u jednu ovakvu kućicu i dočekam da sadim cveće u loncima probušenim od duge upotrebe«. Sada zna da njenog Sime više nema (dr Sima Milošević, profesor Beogradskog univerziteta, član Izvršnog odbora AVNOJ-a). Njega i Gorana Kovačića, pesnika »Jame« ubili su četnici negde u selu Vrbnici.

Inženjerci ruše prugu Sarajevo - Zenica. Vode se borbe za reku Bosnu. Prelazimo je noću na konjima ili gazeći do pojasa. Ali leto je, i nije strašno. Lim smo pregazili februara 1942. godine i činilo se da idemo po žeravici. Početkom avgusta stigli smo na Petrovo polje.

Posle mnogo godina duboko u sećanju ostanu oni najstrašniji, ali i oni najmirniji dani, veliki istorijski događaji i sitne, beznačajne pojedinosti i anegdote koje su se često prepričavale. Ne sećam se da smo na Petrovom polju radile. Sećam se da smo živele, a mora da smo imale dosta posla, jer je Pavle početkom jula otišao u 1. diviziju. Ostale smo Dara i ja. Opet sam sve depeše za Moskvu šifrovala sama.

Unutrašnje veze su se proširivale.

Veze sa Glavnim štabom Slovenije dugo nisu mogle da budu uspostavljene zbog tehničkih teškoća pa su se održavale preko Glavnog štaba Hrvatske. U drugoj polovini 1943. godine uspostavljena je veza sa Vojvodinom. Veza sa Tempom, odnosno glavnim štabom Makedonije i Kosovom održava se preko 2. korpusa zbog neke zabune sa šifrom. »Nemam vezu sa Titom. Dajte nam je. Telegram od njega primljen ne može se dešifrovati našom šifrom«, javlja Tempo 2. korpusu 30. oktobra 1943. godine. Ali već u decembru Vrhovni štab ima direktnu vezu sa Glavnim štabom Makedonije i sa Srbijom.

Tokom četvrte i pete neprijateljske ofanzive Vrhovni štab je, pored veze sa Glavnim štabom Hrvatske, održavao veze i sa 1. bosanskim korpusom, 4. operativnom zonom i sa 1, 2, 3. i 7. divizijom. U drugoj polovini 1943. godine kada divizije prerastaju u korpus, Vrhovni štab održava vezu sa 1. 2. i 3. korpusom, sa 7. korpusom i sa onim korpusima i divizijama koje učestvuju u operacijama kojima direktno rukovodi Vrhovni štab.

Kako se veze razvijaju, razvija se i naš šifrantski posao, do februara 1944. godine sa istim sistemom šifara.

Tokom čitavog rata, sve do osnivanja naše zvanične novinske agencije, TANJUG, drug Tito šalje svakodnevne izveštaje u Moskvu da bi ih objavila Radio-stanica Slobodna Jugoslavija, koja je počela sa radom još krajem novembra 1941. godine. Slobodna Jugoslavija i pored telegrama druga Tita Kominterni, nije

objavljivala materijale o izdajstvu četnika sve do aprila 1942. godine. Prema izjavi Veljka Vlahovića posle objavljivanja protivčetničkog proglasa crnogorskih rodoljuba 16. juna 1942. godine, a koji je poslao drug Tito, sav materijal koji je trebalo da bude emitovan preko Radio-stanice Slobodna Jugoslavija bio je podvrgnut cenzuri sovjetskog Ministarstva inostranih poslova. Od tada, a zavisno od odnosa SSSR-a sa britanskim saveznicima i jugoslovenskom vladom u Londonu, povremeno se iz izveštaja druga Tita izbacuju oni delovi koji govore o izdajstvi- ma četnika. Zato i nalazimo u telegramima druga Tita - Valtera da protestvuje protivu čutanja o izdajstvu četnika. Tako je bilo u vreme kada su poslanstva podignuta na rang ambasada avgusta 1942. godine, tako je bilo tokom bitke za ranjenike na Neretvi i kada su jedinice Narodnooslobodilačke vojske vodile krvave borbe sa četnicima koji su pomogli, i to velikim snagama, udruženu nemačko-italijansko-ustašku vojsku itd. Slobodna Jugoslavija dobija dozvolu da objavi odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a tek 20. decembra 1943. godine kada su ih već sve savezničke agencije objavile. Prema izjavi Đurđeva, jednog od urednika Slobodne Jugoslavije on je samoinicijativno objavio ove odluke u dve jutarnje emisije dok nije došla zabrana ministarstva.

Međutim, u celini gledano, Radio-stanica Slobodna Jugoslavija pružila je veliku pomoć našoj narodnooslobodilačkoj borbi. Od polovine 1942. godine Slobodna Jugoslavija sistematski izveštava o razvitku narodnooslobodilačkog pokreta. Ona objavljuje izveštaje Vrhovnog štaba koje drug Tito šalje i koje mi redovno šifrujemo. Kako se borba razvijala tako su i izveštaji bili kompletniji i obimniji. Voleli smo i mi šifranti da čujemo ono što smo šifrovali i da znamo da se to sluša širom Jugoslavije, jer Radio-stanica Slobodna Jugoslavija slušala se i na oslobođenim i na neoslobođenim teritorijama, slušali su je štabovi i komiteti, ali i građani.

»Iz rada Slobodne Jugoslavije vidim da svoj plan (Starog) zaista dobro realizuju i da će ga sprovesti« (Beve - Loli, juli 1942. godine).

»Na koncu vas upozoravamo da treba stalno da slušate našu radio-stanicu Slobodnu Jugoslaviju koja daje četiri emisije dnevno i to...«

Tito - Pokrajinskom komitetu za Kosovo i Metohiju 22. IX 1942. godine.

Preko Radio-stanice Slobodna Jugoslavija objavljivane su i poruke jedinica- ma i izmenjivane informacije između rukovodećih drugova a objavljivana su i opšta naređenja vrhovnog komandanta NOV i POJ. Sa Glavnim štabom Vojvodine ugovoren je ceo kod lozinki za prenos preko Slobodne Jugoslavije. Sve je to prolazilo svakodnevno kroz Pavlove i moje ruke i bio je to naš redovni zadatak da šifrujemo telegrame za Đedu.

Ivo Lola Ribar kao poverenik CK KPJ za neoslobođene krajeve preko Valdesove radio-stanice šalje Kominterni izveštaje o borbama u Srbiji i drugim krajevima kao i o pokretima neprijateljskih trupa. Kasnije, preko te iste radio-stanice, kada ona prelazi na oslobođenu teritoriju Slovenije, vezu održava CK KP Slovenije sa istim zadatkom. Slobodna Jugoslavija koristila je i ove izveštaje.

JAJCE

Jajce je po treći put oslobođeno 17. avgusta 1943. godine. Drug Tito i Vrhovni štab stigli su u Jajce 25. avgusta.

Čula sam nedavno jednu drugaricu kako preko televizije, sećajući se partizanskih dana, kaže: »Nikada se u Sremu nije toliko pevalo kao za vreme rata«. I zaista, na oslobođenoj teritoriji se radilo, ratovalo i ginulo, ali i igralo i pevalo. Uvek je bilo radosti posle pogibija i preživelih strahota. Verovatno je bilo u tome i biološke potrebe organizma da se opusti, da zaboravi. Ali, pre svega, to je bilo osećanje da sve muke kroz koje smo prolazili i ostali živi, nisu bile uzaludne. Donosili smo slobodu napaćenom narodu.

Na oslobođenoj teritoriji život je, i pored nemaštine, ključao u svim svojim manifestacijama. Ratovalo se, radilo, volelo - živelo se punim životom. Za takav život smo se borili. Organizovana je narodna vlast, političke organizacije, kulturno-prosvetni život, otvoreno je pozorište, održavale su se priredbe. Radile su škole. Od deteta pa do starca svi su se u taj život uključivali.

Jajce je u to vreme bilo centar oslobođene teritorije, centar istorijskih zbivanja, grad u kome je ujesen 1943. godine i formalno konstituisana nova država.

Dara i ja smestile smo se u kući direkcije fabrike. Čini mi se da smo živele baš u direktorovoj kancelariji. Drug Stari je bio na brdu u maloj kući, a posle u baraci kod tvrđave. Koliko puta sam nosila telegrame gore prolazeći kroz neka dvorišta?

Počinjao je partizanski mirnodopski život. Imali smo redovnu ishranu, zajedničku menzu negde pored fabrike. Bilo je hleba svaki dan. Dobijali smo svoje sledovanje hleba ujutro, ijedno vreme, verujem svi, kad sam i ja to radila, pojeli smo sav hleb već za doručak. A posle i ručak i večera bez hleba.

Englezi su nam već negde od Kladnja počeli da bacaju eksploziv i nešto oružja. Pomoć je bila minimalna, ali su nam i padobrani bili dobrodošli. Sašile smo suknje i bacile pantalone. Došli su i novi telegrafisti. Veze su bile rasprostranjene. Posla je bilo na pretek. Uslovi za rad su ličili na mirnodopske. Radile smo mnogo ali se meni činilo da to nije ništa. Imali smo vremena za sve. Ponekad bih završavala posao u svitanje.

U Pratećem bataljonu formiran je na Petrovom polju eskadron kao lična pratnja druga Tita. Sve su to bili oficiri, a najstariji među njima je imao 22 godine. Svako jutro bi izjahali na konjima kako bi održali kondiciju. Ponekad ujutro, kad završim posao jahala sam sve do porušenog mosta prema Banja Luci, a onda se vratila, odspavala nekoliko sati i opet krenula na posao. Ovde nam je došao i kurir Jovica o kome sam već govorila. Natrčao se Jovica od nas pa do telegrafista i obratno. Nosio je telegrame i danju i noću. Dobio je u Jajcu odsustvo da ode do svog sela i vidi majku, brata i sestru. Imao je novu uniformu i nove čizme. U tome ga je kasnije nacrtao Đorđe Andrejević-Kun. To je verna slika našeg tadašnjeg Jovice. Po tom crtežu, uz nadzor Đorđa, izrađena je statuetica: »Kurir Jovica« koja se danas dodeljuje najboljim pionirskim odredima.

Kako smo živeli i radili u Jajcu može se videti i iz delova pisama koje sam u to vreme pisala Pavlu koji je bio u štabu 1. korpusa. Ona autentično pokazuju kako smo sve to doživljavali.

»Resila sam da dodem do Vakufa ali si se ti odmakao još dalje. Zbog posla ne mogu. Još uvek sam sama mislila na vezu sa Kominternom (bez pomoći i zamene). Sa Darom sam lepo podelila posao (ja imam 1. korpus, ako nekad dešifruješ možeš mene da psuješ); nemamo ga mnogo, ali je uvek dosadan, isprekida ti ceo dan. U zadnje vreme ustanovile smo dežurstvo pa svaki dan po jedna ide na kupanje, a druga radi (verovatno je to kupanje trajalo najviše jedan sat - B. S.). Tako sam uspela da se malo sunčam, a čak ovde na Vrbasu i plivam.

Naš put je bio dosta zamoran. Oko one Pon jerke, odakle si ti pošao, vrteli smo se mesec dana, a posle sve preko nekih čuka. Kada smo se malo, jedno 30 dana, odmorili na vrh jedne planine, bilo je hleba, kupanja, sunčanja, vazduha, svi smo izgubili onaj tifusarski izgled. Ja sam ti jedno 5-6 kila naslagala na sebe pa sada dobro, debelo izgledam.

Ovde smo ušli u civilizaciju. Vazduh pun prašine. Buka i dreka. Živimo usred fabrike, podseća malo na miran život. A podivljala sam ti, bila sasvim. Sad se polako snalazim. I opet, kad se malo smirimo - mislim na to kad će rat da se završi, kako će onda biti, kako ćemo da živimo onda.

Kad sam ušla u Jajce činilo mi se da sam ušla u neki nov svet. Sve mi se činilo nestvarno. Grad bez porušenih kuća, ljudi koji žive, kreću se, idu na pijacu, kupuju, i deca, deca preplavnula od sunca, gola na reci - ona najviša, činila mi se napravljena od kaučuka, kao ona Anuškina Rosette. I nisam mogla da im odredim starost - jedna, plave kose, crne bakrene kože imala je 8 godina. I čudno, ima mnogo više devojčica u gradu, i one su mnogo lepše, i sve su plave.

Čini mi se da se ovaj rat mora ipak da završi skoro. Ja nisam od onih optimista koji misle daje ovo definitivno napuštanje zemlje od Nemaca. Meni se čini (podataka nikakvih nema) da ćemo još jednu nemačku ofanzivu da proguramo. Samo će ova da bude baš zato da bi im omogućila izvlačenje. Ipak oni nisu toliko slabi da dopuste da im ostane partizanska teritorija - država - između dve njihove utvrđene linije. A situacija kod nas je stvarno sjajna. Ti sam znaš, tamo gde ste. Ali mi sa svih strana dobijamo iste izveštaje. Hrvatska vojska se

sad definitivno raspada. Kažu da u Hrvatskoj vri kao u kotlu. Divne izveštaje šalje otuda Beve...

Živimo dosta dobro ovde. U »kolektivu« samo ja. Dara i Senka (Senka Jovanović, B. S.). Zasebna soba, sto za pisanje, električno svetlo.»

Jajce, 1943. godine

Nekako pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a došla je u Jajce grupa drugarica i drugova iz Beograda. Među njima su bili Vlada i Jara Ribnikar, Đorđe i Nada Kun, Zaga Jovanović, Slavka Morić, Milada Rajter, Brana Petrović i drugi. Tako sam i ja dobila prve vesti o porodici. O tim vestima pisala sam Pavlu između ostalog i sledeće:

»Dragi Pajo,

Najzad prve novosti od kuće! Ana živa. Danka u logoru.²⁸¹ Svi ostali dobro.

Anušku su dovodili još one jeseni 1941. i od tada je opet stalno kod nane. Velika je već devojka, kaže mi ova, videla je njenu zadnju sliku. Ima dugu kosu, kikice i vrlo je ozbiljna. To je sve o njoj. I najglavnije. A sada o Danki. Pala je slučajno. Upravo zbog sitnice. A onda su je u zatvoru prepoznale neke izdajice i mnogo je teretile. Tukli su je strašno i mučili. Ništa nije priznala. Čak je vikala na njih »skotovi«. Onda su je prebacili u logor na Banjici. Uhapšena je još u septembru prošle godine. Do polaska ovih bila je živa. Videli su je. I u logoru se sjajno drži...«

Osmog septembra 1943. godine kapitulirala je Italija. U Jajcu se pucalo na ulicama, oduševljenje je zahvatilo narod i vojsku. Drug Tito je predvideo ovakav razvoj događaja. Izdao je naređenje za napad na svim teritorijama koje su bile pod okupacijom Italije. Uputio je 1. i 4. diviziju u Dalmaciju. Oslobođena je cela Dalmacija, naše jedinice bile su nekoliko dana i u Splitu. Oslobođen je Gorski kotar. U Istri je buknuo ustanak. Razbijena je slovenačka Bela garda. Pripojeno je Slovenačko primorje. Razoružane su mnoge italijanske divizije, zaplenjene su ogromne količine ratnog materijala. Stvorena je mogućnost da se naoružaju novi dobrovoljci koji su hrlili u narodnooslobodilačku vojsku. U to vreme u jedinicama NOV i POJ bilo je oko 250.000 boraca a oslobođena teritorija se prostirala na oko 130.000 km², skoro polovina Jugoslavije.

Sredinom avgusta najavili su iz Moskve mogućnost da se njihovi padobran-ci spuste na našu teritoriju. Nosila sam telegram Starom i usput srela Canu. »Prošetaj se malo do druga Starog«, rekla sam joj to, znajući da će i Cana biti srećna kad dozna da će Rusi najzad doći. Drug Stari je komentarisao telegrame koje sam mu donosila sa drugovima koji su bili u tom momentu sa njim. Prizna-jem da sam ostajala da i ja čujem njegove komentare. Stari se raspoložio ali se brzo zamislio i pitao se koga li će mu poslati.

Javih smo mesto spuštanja i znake raspoznavanja. Spustili su se 18. septem-bra. Sećam se džipa koji je dolazio iz pravca Bugojna. U njemu su bila dva muš-karca i jedna žena. Cana je bila razočarana. »To je Nana«, rekla je ona. Bila je to stvarno Nana Šilović-Tanja, koja je dugo živela u SSSR-u i sa njom dva Bu-gariņa. Jedan je odmah otišao dalje, preko naših veza do Bugarske, a drugi, Vik-tor-Šterja Atanasov, kasnije komesar 1. bugarske armije, kao i Tanja ostali su iz-vesno vreme kod nas. Viktor mi je doneo novu šifru. Sigurna sam da sam negde u Jajcu počela da radim sa beskrajnim ključem, odnosno sa nekim tablicama. Mislim da je to bila knjiga, ali koje se ne mogu nikako setiti.

Tada sam na vezama sa Moskvom radila sama. Pa vie, koji je dolazio kod nas, seća se »Hoda po mukama« Alekseja Tolstoja, Dara se seća »Pana« od Knuta Hamsona. Ja nijedne. Dok sam pisala ovaj tekst pokušala sam da se setim šifre. Setila sam se ključa. Ali sam morala da improvizujem jednu šifru, da napravim tekst i ključ i onda su se setile moje ruke, koje su sigurno milione takvih pokreta napravile, počele same da šifruju. Sećam se da sam u Jajcu savijala tablice, znači imala sam beskrajan ključ. Kada sam pitala Pavla da li se on toga seća, rekao mi je: »To si ti tako radila, ja nikada«. Mogao me je videti da tako radim samo u Jaj-

28) Danka Savić, sestra Pavla Savića.

cu. U Drvaru gde smo radili sa tablicama, Pavle nije bio. Zaključujem da sam do Jajca imala konačan, a od Jajca beskonačan ključ za vezu sa Moskvom. U arhivu CK KPJ - KI našla sam jedan telegram od 16. septembra koji glasi:

»Proverite i ponovite vaš telegram od 72 grupe, šilrovan na istoj strani i istom redu«.

CK KPJ - KI 1943/245

Znači radi se o tablicama ili knjizi.

Ali Viktor je došao 18. septembra, a ovaj telegram je od 16. septembra. Ko je mogao ranije da mi donese novu šifru? Ne znam, verovatno se radi o pogrešno datiranom telegramu, ali pišući sećanja nisam mislila da ću morati da preduzimam ovakva »istorijska istraživanja« i nemam više vremena da dalje istražujem. Ostalo mi je nejasno i kako sam šifrovala telegram za Slobodnu Jugoslaviju na srpskom jeziku ruskom šifrom.

Pre spuštanja padobranca iz SSSR-a primili smo telegram:

»Možete li naći statistički godišnjak za 1933. ili 1937. godinu, izdanje Beograd, Državna štamparija. To će olakšati rad.«

CK KPJ - KI 1943/415

Ne sećam se da smo ove godišnjake našli i da smo po njima radili. Ali ko zna?

Evo dve depeše koje pokazuju daje sa novim šiframa, verovatno onima koje je doneo Viktor, rad započeo početkom oktobra:

1. X

»Knjigu koju smo vam poslali sa 20 molimo vas da prvom prilikom uputite po sigurnom drugu, o čemu 20 treba odmah da nas obavesti. Knjigu po kojoj ste radili do tada držite u rezervi.

U vezi saveta za olakšanje rada.

Ako vi prvi telegram počnete potpisivati sa prvog reda strane, to drugi počnite sabirati sa drugog, treći sa trećeg itd. Pretpostavimo da vi dnevno šaljete 10 telegrama od po 100 grupa. Vama će biti dovoljno da ispišete 200 i tim grupama ćete prošifrovati svih 10 telegrama, ispisujući svaki put prvih osam grupa, tj. po jedan red u datom slučaju. Da bi dešifrovali ove telegrame, vama je dosta 100 grupa«.

3. X

»Vaš probni telegram od 39 grupa ne možemo dešifrovati. Pokazni znak stavite pravilno, kod vas se dobije 98 strana a 06 red, a tada vi treba da počnete rad sa 154 do 274. Dajemo vam probni telegram:

Molimo saopštite kako ste dešifrovali probni telegram.«

Kao i uvek kada se počinje rad novom šifrom, još ako je nestručnjak prenosi, ima uvek teškoća. Ovi telegrami pokazuju da smo mi od oktobra radili sa Moskvom sa tablicama, koje je trebalo izrađivati, odnosno knjigom.

Ranije, od avgusta 1943. uvodimo u šifru ugovorene kodove tj. zamenu reči koje se često ponavljaju dogovorenim brojevima. Sedmoga avgusta ili. avgusta ugovaramo cifarske zamene za 80 reči, kao što su komandant, baterija, topovi, puške, železnička stanica, železnička pruga, kao i imena ljudi. Na taj način skrćivali smo šifrovani tekst. Dvadeset šestog septembra naknadno je javljeno 98 kodova za zamenu uglavnom političkih izraza, na primer narodnooslobodilački odbori, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i si. Ovaj kod važio je od 1. decembra 1943.

Kada su sovjetski avioni počeli da lete na našu teritoriju iz baza u Italiji imali smo i ugovorene kodove za zamenu imena gradova, uputstvo kako da obeležimo geografske koordinate mesta i si.

Tako već od oktobra 1943. šifre sa kojima radimo sa Moskvom potpuno su izmenjene, komplikovanije su i zahtevaju više rada, ali se ne mogu dekriptirati.

Posle rata doznala sam od naših istoričara da su neprijatelji dekriptirali šifre Vrhovnog štaba kao i šifre drugih jedinica i to negde od septembra 1943. godine. Mi smo to naslutili tek početkom 1944. godine. Tada smo uveliko izrađivali nove šifre i radilo se samo o vremenu kada će te šifre biti dostavljene pojedinim štabovima. Dakle, dok smo bili u Jajcu Nemci su čitali naše depeše, a ja sam sa Moskvom već radila sa beskonačnim ključem. Nisam na to mislila. Niko nije znao da su Nemci doveli specijalne bataljone i da prate naše veze, niko nije posumnjao, niko nas nije upozorio. Verovatno bi dekriptovali i komplikovanije šifre. Japanske i britanske šifre izradili su stručnjaci pasu opet uspevali da ih jedni drugima dekriptuju. Englezi su tokom celog rata uspevali da dekriptuju nemačke šifre. Nema podataka da su dekriptovane šifre koje smo upotrebljavali na vezi sa Kominternom.

NOVEMBARSKI DANI U JAJCU - DRUGO ZASEDANJE AVNOJ-a

Život u Jajcu novembra meseca obeležen je pripremama za Drugo zasedanje AVNOJ-a. Za zasedanje sam doznavala šifrujući telegrame. Ostalo mi je u sećanju da su mi bili najinteresantniji telegrami oni koje je drug Tito razmenjivao sa drugom Kardeljem i da sam iz njih polako saznavala konture budućih odluka.

Ceo grad se pripremao za doček većnika AVNOJ-a. Uređivao se Sokolski dom u kome je održano zasedanje. U krugu fabrike izgrađena je velika baraka u kojoj su se hranili većnici i gde je pred zasedanje priređena i zajednička večera.

Mi smo u međuvremenu živele u kući, blizu kuće druga Starog, kraj tvrđave, u maloj sobi sa jednim krevetom i stolom. Na smenu smo spavale na krevetu, stolu ili podu. Od Petrova polja sa nama je uvek bila Senka Jovanović koja je radila u grupi sa Aleksandrom Tepavčevićem, Englezom, Jozom Butorcem i Nikitom Bakovljevim na uređivanju vesti i biltena. Na prozorima smo imali zavesice od padobrana, na podu šarenu prostirku. U sobi pored nas živeli su Nada i Toni Avgustinčić koji je radio poznatu skulpturu druga Tita.

Kada su učestala bombardovanja Jajca drug Tito, pa i mi prešli smo u krug fabrike, gde su ispod brda izgrađeni tuneli - skloništa. Stari je često radio i u zgradi kod tvrđave. Nas dve smo se opet vratile u »svoju« kancelariju. Sećam se događaja koji se zbio tih dana u Jajcu. Neki drugovi kažu da je to bilo posle zasedanja AVNOJ-a, a meni se čini pred zasedanje. Ako nije, onda su se u mom sećanju spojile dve stvari - bombardovanje Jajca i radna atmosfera u tunelu pred Drugo zasedanje AVNOJ-a.

U našoj kancelariji bio je instaliran i telefon. Drug Tito je bio u krugu fabrike. Iz Bugojna su nam javili da tri aviona lete prema Jajcu. Svi su pošli u sklonište, dok smo se Senka i ja još uvek nešto vrtele po sobi. Potrčale smo prema skloništu tek kada su avioni već nadletali Jajce. Senka je bila brža i utrčala je, a ja sam bila malo dalje od ulaza. Na sreću, videla sam iznad sebe avion u momentu kada je otkačio bombu i bilo mi je jasno da do skloništa ne mogu stići. Bacila sam se na zemlju. Poginula su dva druga, a Vraştanović, borac Pratećeg bataljona, bio je ranjen u stomak. Ostalo mi je u sećanju daje drug Stari radio na svom referatu u tunelu, a čika Janko diktirao Predlog odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. Drugovi su uneli ranjenike u tunel. Ubrzo je došao dr Isidor Papo i izvršio operaciju. Vraştanović je bio pri svesti, operacija je vršena bez anestezije. Na žalost, Vraştanović je ubrzo umro. Bio je jedan od prvih boraca Pratećeg bataljona koji su sa Vladom Zečevićem došli u Foču i koji je stalno bio u bataljonu.

Dvadeset sedmog novembra primila sam kratak telegram iz baze u Glamoču. Dok sam ga dešifrovala mora da sam prebledela, jer me je Dara upitala, šta je. Odmahnula sam rukom i otišla kod druga Starog. Sedeo je za stolom pored prozora. U sobi je vladao polumrak, ili se meni danas tako čini. Ušla sam u sobu i stala. Starije bio sam. Pitao me šta je. Ništa nisam odgovorila, prišla sam i dala

telegram. Ruke su mi drhtale. Tražio je nervozno svoje naočare po stolu, shvatio je da mu ne nosim prijatnu vest.

Pročitao je telegram u kome se javlja daje Lola poginuo na Glamočkom polju. Stari je ispustio telegram, naslonio se obema rukama na sto i rekao: »Stub su mi srušili«. On je saopštio starom Ribaru da su mu oba sina poginula.

Telo Ive Lole Ribara bilo je preneto sa Glamočkog polja. Za vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a, zauvek zanemeo, ležao je Lola u crkvi u Jajcu. Nezaboravno tužna je noć kada smo ga ispraćali. Pod drvećem ispred crkve opraštao se, plačući, od njega čika Janko, kao da se opraštao od svih omladinaca koji su do tada pali u borbi. Kraj kovčega stajao je i njegov otac, stari dr Ivan Ribar. Oprostio se od oba sina i između ostalog rekao:

»Vi moji sinovi ste mene, moram priznati, izgradili. Ti, Lola, često si mi govorio: »Nikakva žrtva za otadžbinu nije velika« ... I evo danas u ovom teškom času, ja neću, sine moj da te izneverim. Zavetujem se, zaklinjem ti se sine da mi ni od sada, ni ubuduće nikakve žrtve za otadžbinu nisu i neće biti teške i velike. Tvoja i Juričina smrt, vaša smrt, deco moja, za mene kao oca je veliki udarac. Ali vi ste pali za otadžbinu, ja to shvatam...«

Arhiv 2. zasedanja AVNOJ-a

6.1/6

Zaklinjao se otac nad mrtvim sinovima da će se i dalje boriti, da će nastaviti njihovim putem. Plačući je pevao hor Pozorišta narodnog oslobođenja. Pevao je posmrtni marš. Plakali smo svi. Lolu su odneli drugovi i sahranili ga negde u šumi.

Bila sam na zasedanju AVNOXa u svečano okićenoj sali. Dara i ja sede smo na balkonu zajedno sa britanskom vojnom misijom i ostalim drugovima iz službi Vrhovnog štaba. Pavle je bio većnik. Zasedanje se održavalo noću 29. i 30. novembra. Sa uzbuđenjem sam slušala kako dr Ivan Ribar otvara Drugo zasedanje.

Slušala sam referat druga Tita i diskusije koje su sledile. Ali, čudno je to danas reći, druge noći kada je počelo čitanje Odluka AVNOJ-a, ja sam zaspala. Danas, kada je proteklo toliko vremena, divim se kao i svi ostali, dalekosežnim odlukama donesenim te noći. Onda mi se činilo da tako baš mora da bude i nikako drukčije. Sadržaje ovih odluka ja sam već uglavnom i ranije znala, slušala sam kada su diktirane i prekucavane. Ipak, za jednu odluku nisam znala. Nju je pripremila slovenačka delegacija. To je odluka o uvođenju zvanja maršala u Narodnooslobodilačkoj vojsci i proglašenju druga Tita za prvog maršala Jugoslavije. Probudio me aplauz koji je posle čitanja ove odluke nastao. Od tada mi se drugu Titu više nismo obraćali sa »druže Stari«, već »druže Maršale«. Između sebe govorili smo i dalje »Stari« iz navike, ali i zbog konspiracije. Bili smo ponosni. Imali smo zašto da budemo ponosni. Formirali smo svoju državu i na njenom čelu kao predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ-a), imali smo našeg voljenog Maršala. Pred celim svetom mi smo izjavili: »Drug Tito nije više samo Vrhovni komandant NOV i POJ već je drug Tito i predsednik naše nove vlade. Mi borci, i ceo narod, priznajemo samo njega za našeg predstavnika u inostranstvu«.

Kao predsednik NKOJ drug Tito ulazi u novu žestoku bitku, u bitku za priznavanje nove Federativne Narodne Republike Jugoslavije, za priznavanje svih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, za federativno uređenje, protivu legitimnosti vlade stare Jugoslavije, za zabranu dolaska kralja Petra u zemlju. On na tim odlukama istrajava do kraja.

Kada je Moma Stefanović donosio Pavlu i meni depeše koje su se uklapale u koncepciju njegovog feljtona, objavljenog u listu »Politika«, čija je namena pre svega bila da osvetli međunarodni položaj narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno naš odnos sa Sovjetskim Savezom i zapadnim saveznicima, ja sam reagovala sadašnjim svojim osećanjima i stalno se divila veličini Titovih odluka.

Pišući ova sećanja, a pisala sam ih u vreme teške bolesti druga Tita, ostavljam sebi više vremena i pokušavam da se setim sebe i svojih reakcija iz davnog ratnog perioda. A to nije lako. Ono što sam sigurno osećala i što su osećali svi,

od kurira, boraca, do komandanata i političkih rukovodilaca, bila je beskrajna sigurnost koju je drug Tito u nas ulivao, sigurnosti da će uvek, u svakoj situaciji, kad sve saslušaj, kad sve dozna, što se u određenim uslovima doznati može, naći najbolje rešenje. U to sam duboko uverena i sasvim sigurna. Osećala sam i ogromnu nezamenljivu njegovu ulogu u rukovođenju. Otuda su svi dani, kada se njegov život nalazio u opasnosti ostali u meni zauvek.

Naš kurir Jovica ovako kaže: »Znao sam šta je to komandant bataljona, to mi je bilo jasno, ali šta je to Vrhovni komandant, to nisam razumeo. Jednom, kada je nemački mitraljez počeo da tuče po nama, pomislih šta će biti sa Starim. I tada sam shvatio: »To ti je Jovice, Vrhovni komandant, kada ne misliš na sebe, nego na njega«.

Ne sećam se da sam se stalno divila drugu Titu. Ne zato što nisam shvatila njegovo vizionarstvo, snagu i veličinu njegove ličnosti. Za mene je on bio takav. Živela sam pored njega. Postepeno sam doznavala stvari kroz depeše, kroz razgovore, događaje i si. Činilo mi se, kad on nešto kaže, kad nešto odluči da to ne može drugačije nego samo tako. Sećamo se mi svi po nekog od govora druga Tita i dok ga slušamo kao da nam »reči vadi iz usta«. Gledajući i slušajući ga, u prvi mah mu se i ne divimo, nego mislimo: »E sila si, družo Tito, pa tako njima i treba«, kao da nam ništa novo nije saopštio. To su često naše neposredne reakcije. Reakcije naroda na reči pravog narodnog vođe. Verovatno sam baš tako mislila čitajući pojedine telegrame koje mi je on davao da šifrujem. Tek kasnije mogla sam da razumem do koje mere je dalekosežno ono što je on u pojedinim momentima odlučio.

Zato i u ovom mom rukopisu, u kome bih htela koliko je god moguće ver- nije, da posle toliko godina dočaram prošlost, nema neprekidnog divljenja za druga Tita, ali je divljenje u meni i ne može ga niko više od mene voleti, ceniti i diviti. Znam da ovo za sebe mogu da kažu milioni ljudi.

DRVAR - NOVE ŠIFRE

Januara 1944. godine prešli smo u Drvar.

Uvek mi je bilo teško kada smo napuštali gradove. Povlačili smo se noću. Činilo mi se da se izvlačimo kao lopovi. Mnogi drugovi iz gradova pošli bi sa nama. Mladi su odlazili u jedinice, a stariji, kompromitovani u radu u narodnooslobodilačkim odborima ili drugim organizacijama, polazili su sa štabovima ili bi odlazili u ilegalnost. Teško je bilo ostavljati nejake žene, decu i starce na milost i nemilost okupatoru.

U Drvaru je bilo sedište NKOJ-a, čiji se rad sve više razvijao. Tu je radila i oficirska škola i partijski kursevi i TANJUG, jednom reči sve službe formirane u Jajcu proširile su još više svoj rad. U Drvar je stigla i zvanična engleska vojna misija sa generalom Maklinom, sada već akreditovanom kod NKOJ-a.

Iz tog vremena sačuvano je još jedno moje pismo koje govori o našem radu i atmosferi. Evo dela iz tog pisma:

»Dobro se slaže naše »kolo sestara«, otaljavamo dobro posao, učimo ruski redovno, ekonomiju, čitamo, šetamo. Prilično penzionerski, po planu, organizovali smo život. Ja opet petljam sa svojom gušom, mada mi ne smeta ništa i dobro se osećam. Dali su mi neke razne vitaminske tablete, ali guša ne mrda. Naprotiv. Ne mari. Izguraću s njom dok se rat svrši, ako me neki zalutali metak ne pogodi, a posle kako hoće.

Živimo u očekivanju »nebeskih gostiju«. Svaki dan osluškujemo zuku, ali ništa. Kao i vi tamo. Definitivno se opredelio protivu nas onaj bradonja odozgo. (Bilo je vedro. B. S.)

20. II 1944. godine Drvar«

U Drvar 23. februara stiže ruska vojna misija na čelu sa generalom Kornjejevim. Osim njega i generala Gorškova, koji je bio i partizan u Belorusiji, mislim da nijedan drugi član misije nije bio nikada na frontu, već su radili u štabovima

u pozadini. U misiji su bila i dva šifranta, major Garoškin i kapetan Žukov.²⁹⁾ Dodeljeni su nam kao instruktori i bili su nam od velike koristi. Tek oni su nam predložili daju kriptografija u stvari nauka i ukazali nam na mogućnost dekriptovanja naših šifrovanih telegrama od strane neprijatelja i na potrebu da izradimo nove šifre za sve jedinice. Oni su nam dali i uputstvo o organizacionom ustroju službe i naučili nas da pravimo šifre koje se »ne mogu dekriptovati«.

Pomoć koju su nam pružili bila je zaista značajna. Nama, nekim partizanima, donosili su iskustva jedne organizovane službe i mi smo to prihvatili. Shvatili smo vrlo dobro koliko smo neuko radili i da treba sve iznova menjati. Dalje smo sami gurali napred. Nismo sve primali bez rezerve. Sećam se kada mi je major dao da potpišem obavezu i tražio da svaki šifrant to potpiše. Bila je to obaveza da nećemo nikom kazati kojim se poslom bavimo, da nećemo reći šta smo kroz rad saznali i da, u protivnom, odgovaramo pred specijalnim vojnim sudom. Nasmejala sam se i rekla: »Pa, Intelidžens servis zna šta ja radim«. »Kako?« Široko otvorivši oči pitao je major Garoškin. »Ponekad sam bila prinuđena da šifrujem pored majora Dikina. Šklanjali smo svoje šifre, ali je verovatno i on znao čime seja bavim«. Zato takvu izjavu nikada nisam potpisala, a ni drugarice koje su sa mnom radile, iako mi je posle bilo jasno da zakletvu - izjavu treba potpisati, zbog toga je i uvedena. Ali tada već nisam radila na šifri.

Major je radio sa mnom na izradi šifara i organizovanju šifarske službe, a kapetan sa našim šifrantima. Verovatno su mislili da kod nas ima puno šifranata, a bile smo samo nas tri. Kad smo prešli u Drvar došla je da radi sa nama i Nada Kun. Tako kapetan nije imao skoro nikakvog posla.

Odmah smo pristupili izradi novih šifara i njima smo postepeno zamenjivali stare šifre. U Odeljenje za šifru došla je da radi i Marga Popović. Marga je radila isključivo na izradi novih šifara. Ja sam postala »neki šef«, ali šef koji je bio »devojka za sve«. Pomalo šifrovala i dešifrovala, razgovarala sa komandantima, pisala uputstva, sprovodila novu organizaciju šifrantske službe i izrađivala nove šifre. Razume se da mi je i Dara pomagala koliko je stizala pored svog osnovnog posla - šifrovanja i dešifrovanja telegrama koje je primao i slao Vrhovni štab, odnosno drug Tito.

Novi šifarski sistem imao je na isti način pravljenju šifru - azbuku, ali se šifrovani tekst maskirao »tablicama« sa grupama od po pet cifara izrađenim po specijalnom sistemu. Bio je to sistem koji se u to doba, kada nije bilo kompjutera, nije mogao dekriptirati. Tablice su kucane u dva primerka, jedan primerak je ostajao kod nas, a drugi smo slali onima sa kojima smo održavali vezu.

Maršal Tito, Vrhovni komandant NOV i POJ, izdao je »Privremenu instrukciju o organizaciji šifrantske službe«. Ovom instrukcijom bila je regulisana organizacija šifrantske službe i njeni zadaci u Vrhovnom štabu, u glavnim štabovima i u korpusima. Govorilo se o izboru šifranata, o šifrantskim dokumentima i njihovom čuvanju i uništavanju, o kontroli i obilasku šifrantskih organa nižih jedinica. Organizovana je centralizovana šifrantska služba.³⁰¹

Drugog maja u Drvaru je održan Drugi kongres USAOJ-a na kome je prisustvovalo preko 800 delegata iz svih jedinica i iz svih krajeva naše zemlje. Odmah posle završetka kongresa održan je pri Vrhovnom štabu i prvi šifrantski kurs. Na kursu je bilo, koliko se sećam, oko 15 drugarica i drugova. Nastavu smo održavali u jednoj kući ispod pećine. Imali smo na raspolaganju jednu sobu. Mlađice i devojke smo pre svega obučavali kako treba šifrovati i dešifrovati telegrama po novom sistemu šifara. Pošto su učesnici kursa po završetku nastave odlazili u glavne štabove i u štabove korpusa, sa njima smo obrađivali i pitanja organizacije službe u jedinicama i njene zadatke, način izbora kadra, distribuciju šifrantskih dokumenata, čuvanje dokumenata i uništavanje šifara. Kada su oni odlazili u jedinice za koje su bili određeni nosili su sa sobom i nove šifre.

29) Ova imena nisam našla u spisku članova sovjetske vojne misije.

30) Ova »Privremena instrukcija« je sačuvana, ali bez datuma. Verovatno je ona upućena tek sa Visa, a iz Drvara samo je slala uputstva.

Pitala sam se kako smo mogle Marga i ja da izradimo toliko šifara za sve jedinice. Međutim, jedan od kursista me podsetio da su u toku rada kursa i oni izrađivali šifre za nas, odnosno za svoje jedinice. Tako su istovremeno naučili i kako se izrađuju šifre da bi ih kasnije mogli izrađivati za potrebe svojih jedinica.

Šifrantsko odeljenje u Drvaru je zametak buduće šifrantske službe. Prvi kurs šifranata održan u Drvaru je i postavljanje šifrantske službe na pravilne osnove. Sa održavanjem kursa, zapravo, počinje formiranje šifrantske službe kao službe NOV i POJ bazirane na osnovama »Privremene instrukcije o organizaciji šifrantske službe«. Na tome se intenzivno radilo na Visu, da bi se služba definitivno organizovala u oslobođenom Beogradu.

Po dolasku sovjetske vojne misije, zvanične veze druga Tita sa Sovjetskim Savezom odvijale su se preko generala Kornjejeva, a Slobodna Jugoslavija koristi izveštaje naše telegrafске agencije TANJUG.

Polovinom maja odvajaju se partijske veze, a uvode se i veze Ozne (Odeljenje za zaštitu naroda). Na njima radi Zaga Jovanović. Njen neposredni rukovodilac bio je Marko. Posle završenog kursa njoj se pridružila Slavka Becele, a Dari i Nadi Kun, pridružila se na Visu Zdenka Albini. Obe su bile delegati omladinske organizacije Slovenije na Drugom kongresu USAOJ-a.

U Drvaru je sve vrvelo od ljudi. Bila je tu već oformljena cela jedna državna struktura. Radio je NKOJ i njegova povereništva, redakcija lista »Borba«, Nova Jugoslavija, TANJUG. Bilo je mnogo prijatelja i poznanika još iz predratnih dana. Kada smo počeli rad sa novim šiframa ne sećam se da smo imali vremena da se češće viđamo, da pričamo. Ono što nikako nismo mogle da propustimo to su bile za nas veleepne kulturne manifestacije. Sećam se prvih filmova koje smo u Drvaru gledali, pa predstave Pozorišta narodnog oslobođenja i izvanrednog Ljubišč Jovanovića u »Revizoru«. Zivele smo u kući preko puta strugare pored Unca gde su radili članovi NKOJ-a. U prvo vreme smo tamo i radile, ali kasnije smo preselile svoje šifre u pećinu, svako jutro tamo odlazile i radile po ceo dan. Imale smo svoju sobicu. Dara i Nada bi uglavnom odlazile kada su završile poslednje veze, a Marga i ja smo najčešće ostajale čitavu noć da izrađujemo tablice za nove šifre. U sobici je bio i jedan krevet.

DESANT NA DRVAR - 25. MAJ 1944. GODINE

Obavešteni smo da će Nemci izvršiti padobranski desant na Drvar. Naređena je budnost, svi smo morali da rano ustajemo i da napuštamo kuće u punoj spremi. U Drvaru je bila i jedna lička brigada. Vreme je prolazilo i mi smo počeli da zaboravljamo na mogući desant. Većina je prestala da ujutro napušta kuće. Arso Jovanović je zatražio da lička brigada napusti Drvar i da se angažuje u borbama. Drug Starije govorio posle daje hteo zadržati brigadu ali se plašio da će mu reći da je kukavica.

U Drvaru smo proveli već više od četiri meseca. Mnogo ljudi prolazilo je kroz Drvar. U taj mali polurazrušeni gradić dolazilo je raznim poslovima u razne organe NKOJ-e i Vrhovnog štaba, u komandu područja i druge ustanove mnogo ljudi. Mogli su se provući u toj gužvi i špijuni i što-šta nanjušiti i otkriti. Nemci su u to vreme, što smo mi posle rata doznali iz njihovih dokumenata, dobili na-log od Hitlera lično da zarobe druga Tita i unište Vrhovni štab. Oni su u tom cilju u rejon Drvara upućivali specijalna špijunska odeljenja koja su iz neposredne blizine, preobučeni u partizane i seljake na razne načine prikupljali obaveštenja o mestu pojedinih ustanova Vrhovnog štaba, savezničkih misija i samog Vrhovnog štaba odnosno druga Tita.

Ali sav taj uporan njihov rad nije urodio plodom. Jedino što su sigurno znali to je da se Vrhovni štab nalazi u Drvaru. Utvrdili su mesto boravka engleske misije (koja se u međuvremenu preselila) i goniometrima mesto radio-stanica na Šobića glavi. Tu se odista nalazilo Odeljenje za vezu, radio-stanice i telegrafski kurs. Nemci su pretpostavili da je tu i Vrhovni štab i drug Tito.

Izgleda neverovatno da nemački, ustaški i četnički špijuni nisu otkrili da se drug Tito nalazi u pećini. Ali Drvarčani koji su to znali, nisu govorili, a svi mi iz službi Vrhovnog štaba i NKOP i svi borci Pratećeg bataljona između sebe smo uvek govorili o nekom Starom, čak i bez drug. Pred svim kućama u kojima su bile ustanove i službe borci Pratećeg bataljona držali su stražu. Straža je bila i pred zgradom gde se nalazio NKOP, a pored nje je prolazio i put za pećinu koji nikuda dalje nije vodio. Spolja je bilo teško zaključiti gde se nalazi Vrhovni štab.'

Operacija je dugo i uporno pripremana. Napad padobranaca i jedrilicara usaglašen je sa napadom motorizovanih i pešadijskih jedinica koje su imale zadatak da sa svih strana nadiru prema Drvaru i time oslabe odbranu Drvara za koju su pretpostavljali da će je padobranske jedinice lako savladati.

U desantu učestvovalo je oko 900 obučanih padobranaca i jedrilicara naoružanih automatskim oružjem i snabdevenih Titovim slikama.

Pošto smo dugo bili u Drvaru pretpostavljalo se da neprijatelj zna daje drug Tito u pećini. Kao kroz maglu se sećam nekog uhvaćenog špijuna i skice Drvara i pećine. Drvar je bio više puta bombardovan. Sećam se da je jedno jače bombardovanje Drvara bilo baš na dan 6. aprila 1944. godine. Da li su to namerno hteli da nas podsete na bombardovanje Beograda?

U maju je drug Tito napustio pećinu i prešao u Bastase. Međutim, 24. maja uveče bio je na nekoj priredbi ili u bioskopu i kako se zadržao duže ostao je da u pećini prenoći. Kada je drug Tito stigao u pećinu pitala sam se zašto je opet tu. Niko iz moje okoline nije znao daje sutradan njegov rođendan. Te noći jedan od pratilaca mi je rekao da će Stari ostati u pećini da bi sutradan na svoj 50-ti rođendan ručao sa drugovima. Čudno izgleda danas, kada je 25. maj, rođendan druga Tita i najveći praznik omladine, da sam ja već sutradan, a i posle, na to potpuno zaboravila. Ali, bio je rat.

Marga i ja radile smo do kasno u noć. Legle smo i zaspale. Kada je počelo bombardovanje Drvara nas dve nismo se ni dizale. Sklonište je bilo sigurno. Mi smo imali protivavionske mitraljeze u Drvaru pa smo ovoga puta čule »oborili naši avion«. Bombardovanje je prestalo, ali se odmah zatim nanovo začula strahovita buka aviona. U sklonište su došle i sve naše šifrantkinje. Bombe više nisu padale. Odmah zatim nekoje povikao »padobranci«, »jedriličice«. Poletele smo iz kreveta. Iz pećine su izjurili Crni, Marko i Arsa. Drug Tito je stajao ispred pećine i izdavao naređenja. Kuriri su odjurili u jedinice, pre svega u 6. ličku diviziju koja je bila najbliža. Sećam se da je Arso govorio drugu Titu da i on izađe iz pećine, jer se iz pećine u tom momentu moglo izaći, ali je Tito pitao da li su se padobranci spustili gore, iznad pećine. Arso mu je rekao da ne zna, a Stari je tražio da se to proverí. »Neću da im padnem u ruke.«

Tek na manevrima kada su naše jedinice rekonstruisale borbu s padobrancima, gledajući sa tribina ogromnu poljanu koja se pružala iznad pećine, shvatila sam to Titovo pitanje. Nemci nisu znali da je drug Tito u pećini. Da se stotinak padobranaca spustilo na Gradinu, upali bismo, izlazeći iz pećine pravo među njih i opet bi, kao u petoj ofanzivi, morali da se probijamo kroz njihove redove.

U Drvaru nije bilo nijedne veće vojne jedinice. Prateći bataljon Vrhovnog štaba nalazio se na raznim stranama u gradu i kod savezničkih misija kao obezbeđenje, ali svi koji su mogli pojurili su prema pećini znajući da se u njoj nalazi drug Tito.

Svi borci koji su se nalazili u Drvaru, svi partijski aktivisti, svako koje nosio oružje, stupio je u borbu. U Drvaru se razvila stravična, nemilosrdna i herojska borba. Glavni napad bio je usmeren na Šobića glavu i tu su uz velike žrtve padobranci postigli uspeh. Vrilo je kao u kotlu. Ginuli su Drvarčani, ginula omladina, ali niko nije rekao gde se nalazi Maršal. Jedna grupa padobranaca uputila se prema pećini. Borci Pratećeg bataljona pružili su žestok otpor. Uspeli su da odbiju napad padobranaca, unište jedrilicu koja se spustila pored Unca prema pećini i ubiju jedrilicare. Jedna nova, veća grupa uputila se prema železničkom mostu, ali su slušaoci oficirske škole uspešno odbijali sve njihove napade.

Kada na Šobića glavi nisu našli Tita pojačali su napad na pećinu. Izneli su na crkveni toranj dva mitraljeza i oni i još neki oko crkve tukli su stazu koja vodi ka pećini, sam ulaz u pećinu i baraku. Više se glava iz pećine nije mogla pomoliti. Vlada, pratilac druga Bevca stao je kod ulaza i metak gaje pogodio u glavu. Uneli smo ga. Starije zabranio da bilo ko izlazi iz pećine. Bili smo kao u mišolovci. Teško je u pećini. Položen na tie jedne sobe umirao je Vlado. U trenutku drug Tito je ubacio metak u cev svoga pištolja. Kao odjek čulo se ubacivanje metaka. Ni-sam imala revolver. U pećinu sam dolazila bez oružja. Drug Tito je rekao da uz-memo pištolje koje je bio namenio svršenim učenicima oficirske škole.

U hodniku na ulazu u pećinu stajao je Zare, pratilac druga Tita: »A šta ću Branka da radim kad ispalim sve metke«? Ne verujem daje iko mislio na sebe. Svi smo mislili na Tita. Da, to su za mene, jer priznajem da me je uhvatila panika, bili najteži časovi u ratu, i to takoreći na kraju rata, a čini mi se da su trajali čitavu večnost.

Javili su da na Gradini nema Nemaca. Borci Pratećeg bataljona koji su imali dobre zaklone u kamenju sa obe strane pećine i jedan protivavionski mitraljez iznad pećine, dobili su naređenje da usredsrede svu vatru prema crkvi. Ne sećam se koje naredio da se zaveže uže. Napravio gaje Vlado Broz. Spustili smo se u jarugu. Jedino je dugonoga Dara, nestrpljiva sletela stazom, a za njom i Mića Janković, komandant Pratećeg bataljona. Mitraljezi sa crkve već su prestali da tuku pećinu.

Još u pećini Tito je rekao Priji da se brine o Bevcu. Videli su se Nemci kako se i dalje približavaju Uncu. Tigar je besomučno lajao. Ali pred nama je bilo brdo obraslo retkim žbunjem. Levo od jaruga zagrabili smo uz brdo. Bila sam za Zagom Jovanović negde na polovini brda kada je naišao drugi talas aviona i padobranaca. Sunce na nebu bez oblaka. Ocrtavali su se tamni padobrani sa nemačkim vojnicima. U Drvaru je već bila 3. lička brigada i do večeri padobrancu su delom pobijeni, a ostatak sateran u groblje.

U desantu na Drvar uništene su sve naše radionice. Glavni napad padobranaca bio je usmeren baš na onaj deo Drvara u kome je bio smešten odsek za vezu Vrhovnog štaba. Poginuli su Veljko Dragičević i Zora, Aleksandar Tepavčević - Englez, Jozo Butorac i 15 boraca Pratećeg bataljona.

Vojne misije, sovjetska i engleska, koje su bile smeštene u selima oko Drvara nisu pretrpele nikakve gubitke, a borci Pratećeg bataljona su iz sela izvukli neoštećene sovjetske radio-stanice.

PARTIZANSKI MARŠEVI, AVION I KRSTARICA

Na prvom odmoru posle izlaska iz pećine okupili smo se svi u nekoj pojati - napuštenoj kući. Naložili smo vatru na ognjištu, a neko iz engleske misije dao je čokoladu daje skuvamo jer ceo dan nismo ništa jeli. Mali kazan bio je na vatri. Spustila sam čokoladu i kada sam se sagla da promešam poleteo je pištolj, zadnut samo za pantalone i pao pravo u kazančić s čokoladom. Drug Tito se nasmejao i rekao: »Vadi taj pištolj, Branka, pa nam što pre podeli čokoladu«. Tada sam pomislila: »E, moja Branka, nit si vojnik, nit si kuvarica«. Bili smo svi raspoloženi. Nemački poduhvat ni ovoga puta nije uspeo.

Sutradan smo već bili u Jasenovim potocima gde su još ranije inženjerske jedinice izgradile drvene barake za Vrhovni štab. Naše radio-stanice su propale, Veljko je poginuo, ali smo već sa Potoka preko ruskih radio-stanica uspostavili vezu sa jedinicama. Šifre u desantu nisu propale, nas četiri smo ih nosile. Telegrafista Peka Dapčević je posumnjao u autentičnost veze jer je osetio da za tasterom ne radi Veljko, nego drugi telegrafista. Peko je poslao telegram čije se sadržine sećam, jer je malo namučila druga Starog: »Javi mi gde smo se prvi put sreli i šta sam ti poklonio«. Drug Stari se setio susreta, ali je trebalo vremena da se seti dvogleda ili muštikle koju mu je Peko poklonio.

Usledio je brz partizanski marš, dnevni i noćni. Prolazili smo stazom, dok su minobacačke granate preletale kosu na kojoj su naši borci držali položaj. Jednom je negde na Šatoru ili blizu Mliništa kosio po nama nemački mitraljez. Skočili smo a Stari je dovršavao brijanje. Spavamo opet na goloj zemlji, smrzavamo se u ostrim planinskim jutrima, ali za nas, sa dugim partizanskim iskustvom, to nije bilo ništa novo. Imala sam stalnu vezu sa članovima sovjetske vojne misije. Više puta dnevno odlazila sam u njihov logor i donosila im šifrovane telegrame za predaju i uzimala one koje su za nas primili. Jednog dana rekao je jedan njihov major: »Mi smo opkoljeni, naši piloti izveštavaju da su svuda oko nas neprijateljske vatre«. Razume se da sam se nasmejala i odgovorila: »A mi smo već tri godine stalno opkoljeni«.

Evo šta sam ja pisala Pavlu koji je još početkom aprila 1944. godine otišao u Moskvu kao član naše prve vojne misije:

»Kroz ovu VII ofanzivu smo dobro prošli kako je moglo da bude. 25. maj ostao mi je kao jedan od najstrašnijih dana, verovatno najstrašniji, ne gori, nego onaj na Milinkladama, ali sličan, pakleni dan, koji, kada prođe, čini ti se tako strašan da ne veruješ da si ga preživeo, čini ti se da si samo gledao neke paklene slike. No, kad je taj dan prošao, dalje je bilo sve lepo, partizanski. Bilo je još teških, kritičnih situacija, no osećali smo se slobodni, pokreti su prijali, ili su teški, opasni ali nije sve skupa bilo dugo, nismo kao nekad gledali ranjenike po putu, mrtve drugove. Vojska je bila oko nas, tukla se i dobijao si želju da i ti poletiš zajedno sa njima. Ostavio je ovaj partizanski život svoje obeležje na nama, čak i na nama koji smo ga proveli daleko od okršaja, ostavio želju za opasnostima, želju sa borbom, nije napravio kukavice, već naprotiv napravio je od nas odista hrabre ljude«.

Vis, 26. VI 1944. godine

Doznala sam da prelazimo na Vis, oslobođeno i utvrđeno ostrvo gdje su postojali svi uslovi za rad NKOJ-a i Vrhovnog štaba i odakle je drug Tito mogao da rukovodi borbama koje su se odvijale u svim krajevima Jugoslavije, da direktno stupi u kontakt sa saveznicima i da produži svoju borbu za priznanje NKOJ-a kao vlade nove Jugoslavije. Dobili smo nove radio-stanice.

Jedne noći uputili smo se ka Kupreškom polju na koje je trebalo da se spusti avion koji će nas prevesti u Bari. Stigli smo na Kupreško polje i sklonili u seosku kuću. Milutin (Ivan Milutinović) je našao nekog seljaka guslara koji nam je pevao uz gusle pesme o narodnooslobodilačkoj borbi. U ponoć smo izašli u polje očekujući avion. Vatre su bile zapaljene. Međutim, nebo je bilo pokriveno oblacima. Čuli smo zvuk motora. Avion je preleteo polje iznad oblaka. Drug Tito se ljutio što smo tako malerozni. Zvuk motora gubio se u daljini. Polako smo se uputili natrag. Odjednom, nad obrisima visova ugledali smo parče neba. Sve više se širilo. Opet se čuo zvuk motora, sve bliže. Iz polukruga čistog neba pojavio se avion koji je leteo tačno u pravcu vatre. Spustio se i mi smo se ukrkali. Sornikov je bio prvi pilot koji je aterirao na našu oslobođenu teritoriju, na improvizovani aerodrom kod Petrovca. I ovde je bio prvi. Ušli smo u vojni avion bez pilotske kabine. Čini mi se da smo sedeli na podu aviona. Avijatičari su poneli sa sobom jednu veliku lubenicu i ona se kotrljala između nas. Lubenicu nismo videli od pre rata. U avionu je bilo živo i veselo. Noću smo preleteli Split, čuli smo mitraljesku vatru. To je bio naš prvi let avionom, dočekan kao izbavljenje. Svaka senzacija koju doživljavaju odrasli ljudi kad prvi put uđu u avion, kod nas je izostala. Setili smo se Veljka Dragićevića. On se strašno plašio aviona i uvek bi nas grdio kad smo se za vreme preletanja zadržavali na šumskim stazama. Kad se razdanilo postalo nam je jasno zašto je bio takav, uverili smo se da pilot i izviđač iz aviona mogu da vide i svaku stazu i svakog čoveka. Da smo to znali možda bismo se i mi više plašili.

Na aerodromu u Bariju prišao nam je jedan engleski pilot. Olga Humo je stupila sa njim u razgovor. »Rusi imaju sreće. Uvek su prvi. Svi smo neraspoređeni, zato što mi nismo prevezli Tita,« rekao je on. Engleski avijatičari su znali da se u Jugoslaviji herojski bori drug Tito, a ne četnici. Na italijanskom frontu od usta do usta kružila je priča o herojskoj borbi partizana i o drugu Titu.

Zadržali smo se jedan dan u Bariju a sutradan noću drug Tito se ukrcao na englesku krstaricu koja je zaplovila u pravcu Visa. Od drugarica smo na brodu bile Olga i ja; Zdenka, već obolela, otišla je u Moskvu na lečenje. Engleski oficir odveo nas je u salon. Začule smo odjednom silnu pucnjavu, poletele smo prema vratima, ali su ona bila zaključana. Ubrzo se pojavio engleski oficir i Olgi objasnio da nas je morao zaključati jer mornari ne vole da vide žene na brodu. Pucnjava koju smo čule bila je demonstracija za druga Tita, vatrene moći krstarice. Zamolile smo ga da nas izvede da bi smo iz prikrajka posmatrale taj ubitačni vatromet. Sestoga juna ujutro stigli smo na Vis.

VIS

Na Visu smo se smestili na brdu Želja glava koja dominira ostrvom. Drug Tito je bio u lepo uređenoj pećini, sa širokom terasom. Pored pećine vojska je kodigla velike šatore. Do pećine je bio šator u kome je živio i radio načelnik Vrhovnog štaba i drugi, a u sledećem bile smo mi, šifranti. Ispod nas bila su još dva. Preko puta, u pećini, konjički eskadron.

Sa drugom Titom bio je i drug Kardelj. Kod njih su bila neprekidna save- tovanja. Dolazili su rukovodioci iz svih krajeva Jugoslavije, članovi NKOJ-a i rukovodioci drugih službi koje su bile na Visu.

U selu neposredno ispod pećine bio je Aleksandar Ranković sa svojim služ- bama. U samom gradu Visu smestio se NKOJ, njegove službe i druge ustanove.

Na Visu je bio izgrađen aerodrom. Svakodnevno preko Visa je preletalo pre- ma severu hiljade aviona koji su bombardovali nemačke gradove i položaje. Ae- rodrom je prihvatio oštećene avione koji su se na Visu spuštali prilikom povrat- ka, tu su opravljani i zatim odletali u svoje baze u Italiju. Bilo je aviona koji su uspevali da dođu do Visa, ali su bili toliko oštećeni da su posade iskakale padob- ranima, a avioni padali u more. Proliveni benzin gorio je usred mora i plamen se dizao visoko u nebo. Sa aerodroma u Bariju poleteli su avioni i za sve imp- rovizovane aerodrome na oslobođenoj teritoriji. Odnosili su pomoć a donosili ranjene i bolesne drugove. Uspostavljen je i prvi vazdušni most za Srbiju. Ruko- vodioci iz Srbije dolaze prvi put u Vrhovni štab, sa Visa odlazi politički i vojni kadar da svojim dugogodišnjim iskustvom doprinese borbi u samoj Srbiji. Za komandanta Glavnog štaba Srbije odlazi Koča Popović.

Posla oko šifrovanja i dešifrovanja bilo je dosta, a nas je bilo malo. Evo de- lova pisma koje sam 27. juna 1944. godine poslala Pavlu u Moskvu, a u kojem se govori i o životu i radu na Visu:

»Piši o svemu. Piši više o ljudima, o tome kako živiš, o ljudima sa kojima radiš. Ti znaš da me sve to mnogo, mnogo interesuje. Sada smo imali više prilike da budemo sa ljudima koji dolaze otuda, koji su živeli tamo, i naše predstave o Sovjetskom Savezu su sada mnogo realnije. Tek sada vidim koliko mnogo posla stoji pred nama i tek sada mi je još više žao što sam na ovom poslu, gde mi se čini da može mnogo ljudi da radi isto kao ja, a da bih ja mogla mnogo više da dam na nekom drugom poslu ...

Staro društvo se rastura. Senka nam je u Bariju. Leži, bolesna je teško, nervno. Sutra odlazi i Dara. Moja guša je sasvim prošla, a njena narasla i mora da ide na operaciju. Kao što vidiš, samo se ja još držim. Sad smo tu ja, Marga i Nada i imamo još jednu malu Slovenku. (Dara nije ipak otišla u Bari, otišla je Marga - B. S.)

Izgleda da ću na ovom poslu koji radim postati takav specijalista, da će me on pratiti i posle rata. Šta ćeš! Nezadovoljna sam poslom, no sva je sreća što on od toga ništa ne trpi. Danas mi je tako bilo došlo do odem do Marka, da mu Kažem da ne mogu više, da hoću sve da po- šaljem do đavola, pa neka rade sa mnom šta znaju. No, pobedila je savest u meni i nijednog dana nisam tako intenzivno radila kao danas. I ne samo da sam radila, no i pravila planove, s interesom razgovarala sa ljudima. Šta ćeš, savestan sam ipak čovek. Pokušaću jednu stvar kad sve lepo organizujem i kada svuda zavlađa red, prijavicu se drugu Maršalu na raport i reći da više nisam potrebna«.

Vis, 27. VI 1944. godine

Na Vis je u prvoj polovini juna stigao Žarko, sin druga Tita. Sećam se dobro njihovog susreta. Čekali smo da Žarko naiđe. Čim je ugledao kako se pojavljuje

grupa oficira na putu koji vodi ka pećini, drug Tito im je pošao u susret. Svi su stali, mirno raportirali, a onda su se Tito i Žarko zagrlili i Tito ga je podigao i skoro ga nosio sve do pećine. Uveče se Žarko razboleo. Smestili smo ga kod nas u šator. On se smirio i zaspao. Sećam se druga Tita kako je nešto kasnije ušao u naš šator. Nije hteo da budi Žarka. Ostao je pored kreveta, dugo je razneženo gledao, prošao rukom kroz njegovu kosu. Ja sam izašla.

U početku smo bile samo nas četiri, ali se kasnije broj šifranata povećao. U našem šatoru vrvelo je kao u košnici. Dolazili su drugovi iz štabova, obučavali smo ih i upućivali natrag u jedinice. Tada je došla Lenče Arsova i dva druga, Mišo Čulafić i Đuro Lopačić. U selu su kod Marka i dalje radile Zaga i Slavka, ali sa njima mi nismo imali veze. U tom selu, ispod čuke na kojoj smo živeli i radili, održan je i drugi kurs za obuku šifranata. I ovog puta, pored obuke koja je bila ista kao u Drvaru, kursisti su izrađivali šifre i odnosili ih u svoje jedinice zajedno sa uputstvom o radu šifrantske službe.

Negde početkom avgusta pisala sam Pavlu u Moskvu:

»Sad držim neki mali kurs. Spremam sebi zamenu. Koristim da ti se javim dok mi daci pišu i znoje se. Još sam ti na nekoj čuki a svaki dan moram u selo po najvećoj žezi. A nigde ni kapi vode, ni da popiješ ni da se okupaš. Dok meni zamena dođe doći će i rdavo vreme pa neće više moći da se kupu. Jedno vreme smo uredile da svaki drugi dan idemo na kupanje, te sam se dobro nakupala. Prvih dana me je sve oduševljavalo. Jedno gvozdено bure koje je služilo za povezivanje brodova bilo je dovoljno da zaboravim rat i ceo svet. Pre me je privlačilo skakanje. Toliko sam se iskakala da sam se sama uplašila svoje smelosti (skakala sam sa broda - sa 8 metara), ali sad više ni to ne radim.

Preko dva meseca sam ovde i uhvatila me dosada. Htela bih da idem, pa ma kuda išli. Makar bih htela da promenim mesto boravka. Prokleti partizani - napravili smo se pravim ciganima. Brine me već šta ću kad rat završi, pa se namestiš u jednom gradu da živiš i nikud ne mrdaš. Još će biti i oskudice u stanovima pa ne možeš ni da se seliš svakih šest meseci. Ja bih najradije stanovala u jednom vagonu pa se svaki dan kačila za neku drugu kompoziciju, pa kuda me povede. No, nekako ćemo se snaći.«

Vis, juli - avgust 1944. godine

Evo i drugog pisma:

»Situacija je kod nas bolja no ikada, mada vidim teške borbe, teže no ikad. Čini ti se prosto neshvatljiva stvar za koju su sposobni samo ti glavni nemački mozgovi, da sada, kada im je Crvena armija na granici, a saveznici u Parizu, penju se opet na neki Maglić, Zelengoru, traže po Kopaoniku ostatke svojih četnika, upadaju u beznačajna sela Like. Treba imati tvrdnu nemačku glavu pa biti sposoban za takve stvari. Čitao si sigurno u »Novoj Jugoslaviji« onaj lepi Kočin članak o nemačkom vojniku. Po pet puta dnevno setim se njega onog njegovog o nolanškom siru. Dugo će još ovaj rat da traje, sad je opet psihičko stanje takvo kod mene. Upravo, svesno, ja vrlo dobro znam da rat ne može više dugo da traje, da mogu oni da izmišljaju još puno nekih V1, V2 i V3, nema njima spasa. Još ove jeseni naći ćemo se negde u Beogradu, zajedno sa Crvenom armijom. A ja lično, već ne mogu više da slušam o tim silnim mukama i patnjama kroz koje prolaze naši drugovi i narod. Bilo je za naše drugove u ovoj sedmoj neprijateljskoj ofanzivi situacija gorih nego one u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Teško ti je već da gledaš ljude ispijene, izmorene, sa upalim očima, kako se jedva vuku beskrajnim cestama« ... i dalje:

»I hteo bi čovek da zaviče, dosta muka, dosta patnji. Nema te sile na svetu koja može da nas spreči da pobijemo svu tu gamad koja nam je toliko zla nanela. Nikada ranije nisam mogla da shvatim da čovek može toliko da mrzi. Ipak smo mi lepo živeli, a čovek je na kraju krajeva, ma koliko se on toga odricao, veliki egoista. Egoista za sebe, svoje, za svoje drugove. Živim kao uvek. Posla puno. Društvo dobro. Slažemo se dobro. Sad čak i suviše dobro, tako da nema čovek s kim da se posvada. Ništa meni bez tebe. Ne možeš se potužiti na jednoličnost.«

Vis, 15. VIII 1944. godine

Bitka za priznanje nove Jugoslavije, stvorena u Jajcu bila je duga i teška. Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a bile su neprikosnovene za NKOJ i druga Tita. Ali te odluke i zapadni saveznici i Sovjetski Savez nisu priznavali, iako je još u Teheranu priznata potreba da svim sredstvima treba pomoći narodnooslobodilačku partizansku borbu. Kraljevsku izbjegličku vlaau u Londonu sa Dražom

Mihailovićem još uvek su priznavali svi saveznici. Čerčil je ipak privoleo kralja da poveri mandat nekompromitovanom političaru.

Juna meseca na Vis dolazi Subašić na razgovore sa NKOJ-em. On prihvata da ne uvede kompromitovane ljude u vladu, da izda deklaraciju kojom priznaje Narodnooslobodilačku vojsku i da se organizuje pomoć vojsci. Zauzvrat NKOJ je morao prihvatiti da neće postavljati pitanje uređenja države do završetka rata i da će sa Subašićevom vladom sarađivati. To je značio privremeni kompromis, držati se čvrsto odluka NKOJ-a, ali ih još ne postavljati na dnevni red. Razne su se kombinacije plele oko Jugoslavije i iza njenih leđa. Čerčil se nije odrekao kralja i monarhije, što je drugu Titu bilo jasno na sastanku koji je imao sa njim u Italiji. Saveznici su počeli da pružaju pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci. Sigurno je najveća pomoć koju su nam pružili, bila u tome što su u bolnicama u južnoj Italiji lečili brojne ranjene i bolesne partizane i primali naše zbegove - žene i decu. Oslobođena briga za ranjenike naša je vojska mogla nesmetano da razvija svoje operacije.

Međutim, špekulacije sa Jugoslavijom nisu prestale. Subašić je ponovo došao na Vis sa još dva ministra i insistirao na tome da se stvori jedinstvena vlada. Računalo se sa tim da drug Tito zadrži vojnu vlast, ali da politička vlast pređe na kraljevsku vladu. Razume se da je ovo bilo protiv odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a i da Nacionalni komitet nije to ni smeo, ni hteo da prihvati. Tako su se oko budućnosti Jugoslavije kovali razni planovi, da bi zakulisno dogovaranje kulminiralo na sastanku Čerčila i Staljina u Moskvi gde su njih dvojica uz naknadni blagoslov Ruzvelta, delili zemlje Balkana na uticajne sfere i gde je na jednoj ceduljici između ostalog za Jugoslaviju Čerčil napisao »fifti - fifti«.

Drug Tito je bio svestan ovih zaplitanja mreža oko naše budućnosti i znao je da sve snage treba baciti na učvršćivanje Narodnooslobodilačke vojske i organizovanja vlasti na oslobođenim teritorijama koje se više nisu smele napustiti, već samo proširivati. U leto 1944. godine Narodnooslobodilačka vojska brojala je oko 390 hiljada boraca. Formirane su nove divizije i korpusi. U Makedoniji formirano je više brigada i 41. divizija. Ujužnoj Srbiji formiranje 13. korpus od četiri divizije. Spojene su makedonska i oslobođena teritorija u Srbiji. U Istri je formirana 43. divizija, a u istočnoj Bosni novi 12. korpus. Drugoj proleterskoj diviziji i 5. i 17. diviziji naređeno je da se probiju u Srbiju (još u aprilu 1944. godine) i spoje sa 13. korpusom. Nemačka komanda je pokušala da spreči ovaj prodor, ali bez uspeha. U Srbiju kreće i 1. proleterska divizija, a 12. korpus prelazi Drinu iznad Višegrada. Vrhovni štab 15. septembra formira u Srbiji 1. armijsku grupu pod komandom Peke Dapčevića, u koju su ušli Prvi Proleterski i Dunavski korpus.

Te snage dobijaju zadatak da budu udarna grupa u oslobađanju Srbije zajedno sa 13. i 14. srbijanskim korpusima koji su imali zajedno sedam divizija. One slamaju otpor nemačkih trupa i oslobađaju veliki deo Srbije. I u svim ostalim delovima Jugoslavije vođene su žestoke borbe.³¹

U takvoj situaciji mi smo na Visu živeli i radili. Vis je bio tada glavni grad Jugoslavije.

Evo još jednog pisma koje sam u to vreme pisala Pavlu u Moskvu:

»Naši su ulazili u Knjaževac i opet za njima Nemci. Tri dana bila sam sasvim izgubljena. Sve ono što se nakupilo izbio je najednom svom žestinom. Strah, ludački strah oa toga šta ću da doznam, sasvim me je ošamutio. Dobila sam pismo od Slavke. (Slavka Morić, B. S.) Pričao joj je jedan drug koji je pre šest meseci bio u Knjaževcu da je mala porasla, veliki je mangup, ide u školu i dobar je đak. Jedna tetka koja je nju čuvala, umrla je. Sada je došla jedna iz Beograda.

³¹⁾ Za opšte istorijske podatke koristila sam knjigu Istorija Jugoslavije, Deo četvrti, XLVIII, Borba za očuvanje plodova jugoslovenske revolucije (Vladimir Dedijer).

To je sve. Za ovih zadnjih deset dana Knjaževac je bio oslobođen, pa su Nemci ponovo ušli, i sad prolaze velike nemačke kolone. No, brzo će se doznati sve. Crvena armija se približava pa ćemo svi brzo tamo. Ja sam se potpuno smirila. Kriza je trajala samo tri dana pa sad je opet sve u redu. Mnogo znamo mi da trpimo, i sve više uviđam aa takvih ljudi kakvi smo nema nigde na svetu. [(Razume se da sam ovde mislila na partizane a ne na nas dvoje /B.S.)]. Ja sam ti postala kapetan. Prvo mi se to činilo strašno neumesno. Neprijatno mi je bilo. No sada sam se navikla i smatram daje velika čast biti oficir naše vojske. Pogotovo ako još iznad džepa nosiš ono 1941. godine. Silno smo svi mi ponosni na to, mi stari partizani. Neka se zna šta je ko radio za ove tri godine. Pisala sam ti već da sam postala šef. Treba za koji dan da krenem u obilazak jer sam ovde sve sredila. Idem u Hrvatsku. Mogla bih u Srbiju, no neću. Znaš ti već kakvi smo mi.

Pišu nam iz Srbije. (Zoran Žujović, B. S.) nam je pisao da ih narod prima tako kao što je samo ponekad i na ponekom mestu znao da ih primi u Krajini. Kad je došla tamo Druga proleterska, hodala je po cveću. Svi konji imali su vence od cveća, a zastavnik - jedna mlada devojka, poručnik, bila je sva zatrpana cvećem. Kraj puta bile su samo srbijanske gibanice, pogače, kajmak. Po ulicama gradova prostirali se čilimi. Stari borci, oni koji su prošli i petu i sedmu, plakali su od uzbuđenja. Crna Trava je sva popaljena. Nijednog muškarca nema kod kuće. Žene i deca jedu zelje, ali kad vojska dođe za nju se otvaraju podrumski skladišta i za njih ima hleba i u Crnoj Travi. Četnike zovu »koljači«. Sav narod je naš. I biju se sjajno. Vojska je mlada. Tako je narasla da se organizaciono teško može da obuhvati. Kadrovi, kadrovi, to ti je stalan zahtev Kočin. No i bez njih, tuku se. Biju Nemce kako ko stigne. U Homolju, Majdanpeku, narod je sam razoružao četnike. Tako ti je kod nas u Srbiji«.

Vis, 17. IX 1944. godine

U KRAJOVI

Devetnaestog septembra pozvao me je drug Tito. Već smo u to vreme skinuli naše vojničke uniforaie i posašivali suknje i bluze. Ja uniformu nisam ni imala. Ostala mi je u Drvāru u kući koju su zauzeli padobranc. Izašla sam iz pećine u pantalonama i košulji, kako sam se tamo zatekla. Kada sam ušla, odmah mi je rekao da uveče odlazimo sa Visa. »I ti polaziš sa nama na put. Treba da povedeš i jednog telegrafistu sa radio-stanicom«. Pitao me da li imam uniformu. Rekla sam mu da nemam. »Uzmi od drugarica najbolju koju imaju«. Onda mi je dao i veliku kožnu torbu za šifre. (Tašna se danas nalazi u Istorijskom kabinetu razvoja roda veze OS koji je u sastavu Školskog centra veze KoV JNA u Beogradu.) Tašna je bila prirodne boje kože, ali ju je Pavle nosio 20 godina i isprljala se pa je bila i ofarbana. U prvom momentu pomislila sam da idem u Srbiju, jer su tada tamo svi odlazili. Ali zašto će mi lepa tašna koja nije ni malo praktična za ratne uslove? Obukla sam se kako sam najbolje mogla. Uzela sam šifre i pozivne znake za vezu sa Vrhovnim štabom.

Tek u noć na aerodromu, dok je Tigar besomučno lajao, doznala sam da idemo u Krajovu. Let preko fronta je protekao bez uzbuđenja.

U Krajovi Rusi su nas smestili u jedan ogroman dvorac koji je ranije pripadao nekom rumunskom grofu. Ko se ne bi sećao te ogromne kuće u koju smo ušli posle partizanskih uslova života. Na spratu je stanovao drug Tito sa pratiocima i nerazdvojnim Tigrom. Tu smo bile Olga Humo i ja. Uselile smo se u grofičinu spavaću sobu. Mada je već glavni deo stvari bio spakovan i nalazio se u podrumu kuće, ipak je još uvek bilo veša u ormanu, a u kupatilu sva mirnodopska kozmetika. Moram da priznam da smo se lepo osećale u toj spavaćoj sobi i kupatilu, posle spavanja na slami i zemlji i pranja na rekama. Krevet sa čistim belim čaršavima bio je naš san. Sanjala sam jednom u toku rata da spavam kod moje bake u čistim belim čaršavima sa mirisom rublja sušenog na mrazu. Kad sam se probudila ležala sam u snegu. Bila sam zaspala u koloni. Zato mi je u sećanju najviše ostalo grofičino kupatilo i njena spavaća soba.

32) 5. IX dešifrovala sam telegram:
»... Oslobođen Knjaževac i Andrijevac ...«

VII JNA 7/4-8K 26

Ali već 10. IX stiže telegram:
»Nemačka motorizovana kolona prodrla preko Svrlijiga u Knjaževac«
Nada Kun se seća da sam zaplakala. Nisam ništa rekla samo sam odnela depešu.

Čovek je čudan. Iz prvih godina rata najjače su mi ostale zabeležene strahote koje sam gledala oko sebe. Ne mogu reći da sam se vremenom na njih navikla. I danas mi izlaze lica ranjenika koji traže da ih ubijemo da se ne muče, slike ubijene dece, mrtvih boraca. Ali je razlika očita. Pisala sam kako sam doživljavala prvi prelaz kroz Tjentište. Jednom, mnogo kasnije, posle nekog dugog noćnog marša, negde u Bosni, ugledali smo u dolini nekoliko kuća. Nije se video dim. U sekundi, proletelo mi je kroz glavu - dobro što nema nikog, jer sam se osećala suviše umornom da bih razgovarala sa ženama, da bih im pričala o borbi i situaciji na frontovima. I odjednom sam se naježila i zgrozila nad samom sobom: ako su kuće prazne, šta je sa ljudima, ženama, decom? Ne, ja nisam bila od tih koji su oguglali na smrt, ali sam shvatila da su to ratne neminovnosti. Ja sam više mrzela neprijatelje koji su nam rat nametnuli. Šta traže oni kod nas, na tuđoj zemlji? Na našoj zemlji?

Jedne večeri iz radoznalosti počela sam da gledam šta ima u drugim sobama. Tigar je počeo da laje, izašao je drug Tito i izgrdio nas. Bilo nam je jasno da treba čuvati ugled partizana. Šta tražimo u sobama kod rumunske grofice. Ipak radoznalost je pobedila - samo da vidimo, i nekoliko dana kasnije otkrili smo daje grofičin muž bio vođa Gvozdene garde (rumunska kvislinška organizacija) u Krajovi.

Odmah po našem dolasku drug Tito šalje telegram Vrhovnom štabu na Vis:

»Stigli smo srećno i imali prekrasnu vožnju do mesta. Sutra putujem na front da posetim prijatelje.³³¹ Zadržat ću se kratko vreme. Pripremite polako sve za premeštaj. Najvažnije depeše pošaljite ovamo.«

Istog dana poslao je i drugi telegram:

»Neka Milutin odmah bude spreman za put do mene jer je hitno potreban ovde. S njim bi moglo doći ostatak mojih stvari u vili, Mitar (Mitar Bakić, načelnik kabineta predsednika NKOJ, B. S.), Žaklina (Žaklina Šamorel, sekretarica Mitra Bakića, B. S.) i ostali eskadronci.«

Drug Tito je sa svojim pratiocima i sinom Žarkom otišao u Moskvu a vratio se 29. septembra. Zajedno sa njim vratila se i Zdenka, koja je iz Barija otišla u Moskvu na lečenje.

Drug Tito je u Moskvi potpisao dogovor o zajedničkim akcijama Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske na tlu Jugoslavije. Dobili smo vojnu pomoć od Sovjetskog Saveza. Predstojale su odlučujuće borbe za definitivno oslobođenje zemlje.

Svi su u Krajovi bili veseli ali se meni činilo da je drug Tito nervozan.

Jednoga dana u holu smo sedele Zdenka i ja. Drug Tito je otvorio vrata svoje radne sobe i počeo da hoda kroz sobu i veliki hol, sa jednog kraja na drugi. Nervozan, sa rukama na leđima glasno je razmišljao. Priznanje Nacionalnog komiteta saveznici su uslovili stvaranjem zajedničke vlade popunom jugoslovenske vlade članovima NKOJ-a i tražili da se kralj Petar vrati u zemlju. Drug Tito nije na to mogao nikako da pristane. Zar je narod toliko krvi prolio pa da na kraju prihvati kralja koji je baš taj narod u najsudbonosnijim danima napustio? Drug Tito se čvrsto držao odluka NKOJ-a. Toga dana sam doznala daje i Staljin vršio pritisak na druga Tita da se kralj vrati u zemlju. Otuda njegova nervoza u Krajovi.

Iz Krajove smo veze teško održavali, pa smo ih slali i preko Rusa.

5. X

»Mi redovno pozivamo sa »džekom« i po koji put po ruskom. Mi vas čujemo. Po mišljenju stručnjaka stanica dobro postavljena, ali slaba. Treba da dobijemo jaču. Slušajte nas redovno. Mi vas čujemo. Prvom vezom pošaljite telegrafistu i tehničara.«

VII, br. reg. 26F I/1 K 15

(od 1. X)

33) Misli na odlazak u Moskvu. On je držan u tajnosti pred saveznicima.

»Pošaljite prvim avionom stanicu jaču od ove za vezu s vama, Slovenijom, Hrvatskom, Naredite G. S. Srbije, Makedonije i Vojvodine da nam se redovno javljaju, jer su nam veze nužne.«

(od 2. X)

Tih dana drug Tito me je pozvao i čim sam se pojavila, povikao je na mene: »Koga si to sobom povel, pa to nije telegrafista, to je šuster. Kako Rusi mogu da uhvate vezu, a mi ne možemo«. Kod njega je bio general Kiseljov. Odmah sam odgovorila: »Oni mogu jer imaju jače radio-stanice, ona koju su nama dali ne može da preskoči Karpate«.

Ne sećam se da li sam jaču stanicu dobila sa Visa ili su nam Rusi dali drugu, tek kasnije smo, koliko se sećam, veze redovno i bez teškoća održavali i to sa Glavnim štabom Srbije, Operativnom grupom divizija, odnosno 1. armijom i 12. korpusom.

Vrhovni štab sa Visa održavao je redovno sve ostale veze.

Evo šta mi piše Dara sa Visa u Krajovu:

Vis, 30. IX 1944. godine

»Draga moja Branka,
Kako pišete, Mitar treba skoro da dođe... Kod nas u novom »internatu« sve je lepo i u redu. Da, preselili smo se u »Subašićevu« vilu. Naša soba je najveća. Ima tri prozora. Napravili smo četiri kreveta. U jednom spavaju Lenče i Zdenka, a ja sama, to ako se »nedajbože« ti vratiš ovamo. Inače smo lijepo udesili stolove sa čebadima koja su bila gore na terasi, i tako je lijepo kao naša soba u Jajcu. Bobi je došla ona drugarica. Ona spava najednom dugačkom sanduku koji služi kao orman. Drugovi imaju jednu malu sobicu s Brkićem.

Uveče je u »internatu« veoma prijatno i intimno. Razgovaramo, ti znaš već o čemu. Mislim kako ste i gdje ste. Mi se Branka, vrlo lijepo slažemo i do sada je bilo sve u redu. Posla ima dosta. Đuro je još uvijek kod nas. Čeka majora. Inače je došao onaj profesor iz Slovenije (Alojz Gerbec), kojeg si zvala, radi sa majorom i spremaju se zajedno u Glavni štab Hrvatske i Slovenije. On je oduševljen poslom. Inače smo kao cjelina ovdje predmet hvaljenja.«

Uz ovo pismo priložena su i pisma ostalih šifranata:

»Draga Branka,
Zahvaljujući jednoj burnoj noći nismo više u šatoru, već u pravoj, zidanoj kući. Imamo veliku sobu, Krevete, stolove zastrte zelenim prekrivačima i na podu sive zastirače. Sad se više kiše i oluje ne plašimo, ne moramo, kao posljednje noći u šatoru, da selimo svoje postelje tražeći suvo parče betona. Nismo u nekoj običnoj kući već u istorijskoj, u kojoj je odsedao Subašić i ostali visoki gosti. Šteta što nisi ovdje imala bi prilike da jedeš grožđe do iznemoglosti.

Mada se tvoje odsustvo oseća, bar utoliko što je arhiva nedešifrovanih depeša prilična, ipak je moral »internata« na dostojnoj visini. Ponekad i po koji »vrabac« zapeva, a mi sad moramo da pazimo šta radimo, jer tvorci našeg »vrapca«, Miša i Lenče, odmah to beleže kao materijal za drugo njihovo izdanje.

Zdenka je posle dugog vremena čekanja dobila pismo iz Slovenije, i to ono »pravo«, pa sad ne damo mira Bobi koja uvek nalazi neko opravdanje zašto njoj još ne stiže pismo.

Đuro kao i uvek radi i čuti, nestrpljiv je da pode za Hrvatsku, a kad nema posla ide na obližnje igralište i gleda utakmicu.

Dara kad dešifruje tvoje depeše počne da lupa nogama od radosti i izaziva radoznalost kod sviju nas«.

Nada

Nedešifrovani telegrami nisu se verovatno gomilali zbog mog odsustva, jer je Dara imala isto tako bogatu praksu kao i ja, nego zbog naših novih šifranata koji tu praksu nisu imali.

»Drugarice kapetane.
Stanje unutar i van »internata« zadovoljavajuće. Nerveze uopšte »nema« pošto avionska pošta ide redovno. »Pod-internat« - Đura i ja također dobro.
Novo nema ništa«.

Remac - Mišo

»Primi mnogo pozdrava od larmadžije koji ti je kao svom pretpostavljenom napisao raport.

Mišo«.

»Draga Branka,
Evo ti se javlja i najmlađa iz »internata«. Ali pošto su ti Dara i Nada napisale sve novosti kod nas i jer znaš kako dugo meni treba da napišem pismo, primi od mene samo puno srdačnih pozdrava.
Jednako i svima kod vas.

Zdenka«

Draga Branka,
I od mene nekoliko reči! Svako ponešto da te izvesti o našem »internatu«, odnosno »zverinjaku«. Znaš, ime nekako ne odgovara nama, ali eto, krstili ga drugi tako, a mi nemamo kud. Već treba da polaze i zato samo da te pozdravim i time završim pismo.
Primi drugarske pozdrave.

Lenče«

**Da li treba ovim pismima nešto dodati da bi se rasvetlila atmosfera i odnosi koji su vladali u Šifrantskom odeljenju Vrhovnog štaba.
U sledećem pismu Dara piše:**

»Tako bih željela da smo zajedno. Branka, dobro se slažemo svi ovdje, ali mije tako pusto bez tebe. Interesantne su vaše depeše. Onaj tvoj »zamenik« profesor, otišao je već u inspekciju u Hrvatsku i Sloveniju. Ja sam rekla majoru da bez niega neće puno učiniti, jer ipak ništa ne zna o organizaciji naše službe. Major nije dobio odobrenje da pođe jer ovde imaju malo oficira. S njima treba da ide i Đuro. Ne znam kako ćemo poslije. Posla ima mnogo i sada nam dolazi i Glavni štab Hrvatske, a na Đuru sam se toliko naučila da mi je žao što ide. Međutim, on se raduje odlasku, jer kaže da se još uvijek nije navikao kod nas, a i generali su mi skrenuli pažnju na njegove depeše. Ja mislim, Branka, s obzirom na odlazak Đurin, da zadržim Lenče još bar za prvo vreme, jer ne mogu sada nekog novog uzimati, a ona je dosta naučila i mnogo rađi. Ja uz sve njih imam posla, tako da redovno legnem oko 3 sata. A i Lenče se toliko srodila sa nama da bi voljela ostati kod nas, tim više što ne osjeća dosta sigurnosti i sposobnosti da bi sama već mogla rukovoditi. Ona Ljubica je napravila cjelu zbrku u Srbiji. Nismo mogli dešifrovati sedam depeša, radila je po ključu bez pokazne grupe. Kad ju je Nada opomenula, odgovorila je: »Nemojte mi se groziti komandantom, meni je Branka rekla da tako radim«, itd.

Branka, ove tablice ti nisam mogla poslati po Mitru jer sam depešu dešifrovala tek 5. X. Slobodan je slao depeše koje su dolazile od 05 Dalgovu jer smo mislili da su za Zukova, dok nisi javila. Kostaje tek 5. X stigao u Vojvodinu. Tako ti, družo šefo, podnosim raport, mislim da ćeš se s predlogom o Lenčetu složiti« ...

I dalje:

»Noćas sam s Nadom do svanuća pričala o Beogradu. Ti je možeš shvatiti, Branka, kako se oseća. Kaže, voljela bi da s Kunom uđe u Beograd, ako vijesti budu tužne, da lakše podnese s njim, a onda kaže - imam tebe i drugarice, neću biti sama. Da li si saznala nešto za Anušku? Eh, moja Branka, da znaš koliko sam zavoljela tebe, vašu djecu, Srbiju. I ne volim da udemo u Beograd samo zato jer je to najveći naš grad, velika pobjeda, zadat veliki gubitak neprijatelju, nego zato jer je to Beograd - grad koji volite vi, moji najdraži drugovi, grad u koji gleda cjela naša vojska i narod. Kroz tu vašu ljubav za njega i moju za vas, ja sam zavoljela Beograd i Srbiju zbog njih samih. Žao mi je Branka što i sada nismo zajedno, kao onda u najtežim časovima naše borbe. Sada kada se vode borbe za naš voljeni Beograd da pratimo put naših jedinica ka slavi i pobjedi kao što smo drhtale nad njima, prateći ih kroz borbu i okršaje sedme neprijateljske ofanzive, kad već nismo bili sa vojskom.

Branka, hoćemo li se skoro vidjeti? Možda ćete nas pričekati da zajedno udemo u Beograd? To ti poručuje i Zaga.

Još uvijek na Visu, 7. X 1944. godine«

Dara se s pravom tuži da Šifrantsko odeljenje ima puno posla. Vrhovni štab prima svakodnevne izveštaje od svojih jedinica o njihovim borbama i akcijama, uspesima koje su postigli. Dostavljaju se stalni izveštaji i o pokretima neprijateljskih trupa. Formiraju se nove jedinice, raspoređuju kadrovi. Šalju se predlozi za unapređenja i odlikovanja. Organizuje se evakuacija ranjenika. Obaveštava se o organizaciji ishrane i snabdevanja. Proširuje se rad NKOG-a, pa pošto oni nemaju posebne radio-veze, sve ide preko Vrhovnog štaba.

Verovatno sam i ja u Krajovi dosta radila, ali se ne sećam da sam bila preopterećena. Radila sam u sobi neposredno pored sobe druga Tita, a u susednoj bio je Mitar Bakić, pa generali svih rodova vojske koji su došli da prihvate pomoć Sovjetskog Saveza. Nisam našla u arhivi Vojno istorijskog instituta telegrama koje je iz Krajove i kasnije iz Vršca slao i primao drug Tito. (Ovi koje ci-

tiram uzeti su iz arhive Vrhovnog štaba primljeni kao zavedeni.)³⁴⁾ Na žalost, ni sam imala vremena da za njima u drugim arhivama tragam, a oni se nisu smeli izgubiti jer u to vreme nismo prolazili ni kroz kakve neprijateljske ofanzive. U arhivu Vrhovnog štaba, zavedene kao primljene našla sam depeše druga Tita, koje sam šifrovala. Drug Tito iz Krajove preuzima neposrednu komandu jedinicama u Srbiji.

»Za Arsu:
U vezi sa sporazumom sa komandom 1. armije, naše operacije u istočnoj i zapadnoj Srbiji moraju biti u saglasnosti sa operacijama Crvene armije na tom sektoru.
Sva naređenja Peku i Koči davaću ja odavde.

VII JNA br. reg. 32 F 1/1, K 15. Tito« (od 3.X)

Istovremeno daje opšte direktive za komandovanje ostalim jedinicama, sa kojima održava vezu Vrhovni štab. Iako se sagledava kraj rata, Nemci se bore za svaku stopu tuđe zemlje. Nemački zločini ne prestaju.

9. X

»Ponavljam, Nemcima ostaje jedini put odstupanja od Kraljeva ka Višegradu i sa Kosova preko Sandžaka prema Sarajevu. Učinite sve da se na tim pravcima komunikacije maksimalno razruše.

Tito«

On javlja i o potrebi da se tenkovske jedinice prebace na kopno kod Dubrovnika da bi »zatvorili odstupanje Njemcima obalom Jadrana.«
U ovo vreme mi imamo definitivno oslobođene teritorije i velika pomoć koju su nama pružili saveznici prihvatajući ranjene i bolesne može da prestane.

6. X

»Ranjenike ne šalžite više u SSSR ni u Italiju, osim specijalnih slučajeva«.

VII JNA reg. br. 34 F. 1/1, K 15

Kao i obično drug Tito brine o svemu.

10. X

»Saopštite Koči da fabrike tamo izrađuju odjela za vojsku iste boje kao odjela bivše jugoslovenske vojske, a kroj bluze treba da bude kao naš sadašnji«.

VII reg. br. 13, K 26

Istovremeno drug Tito neposredno rukovodi operacijama u Srbiji. Evo nekih telegrama:

8. X

»Orijentiši hitno Lekoviću grupu prema Beogradu. Njegova prednja odjeljenja neka pokušaju prodreti u grad da bi spriječila dalja razaranja grada«.

9. X

»Najkasnije 10-og tvoje jedinice trebalo bi da se sretnu sa jedinicama Crvene armije kod Palanke, Velike Plane, kod Donje Rače ili kod Brzana gde su se već danas prebacile preko Morave jedinice Crvene armije. Sve ove operacije su u sporazumu sa Tolbuninom sa kojim držimo tjesan kontakt. Politički je važno, a to je i moja želja da naše jedinice uđu prve u Beograd«.

I Najzad:

13. X

»Za Peka:
Izdaj zapovjest za napad na Beograd i značaj oslobođenja Beograda ...«

VII 10- 138 13, K 26

34) Telegrame je neko veoma uredno prepisao u male sveščiće. Prema sećanju nas šifranata mi smo sve do dolaska u Beograd sve depeše pisali rukom. U tom zavodenju reda niko nije mislio na istoriju i originali su uništeni.

Tih dana, oko 10. oktobra i ja sam u Krajovi dobila telegram od Koče, koji je tada bio komandant Glavnog štaba Srbije, telegram u kome mi javlja da se Ana nalazi u Knjaževcu i daje dobro. Svi naši drugovi su znali Anu. Koča ju je upoznao čim smo se vratili iz Pariza.

U Krajovi je bilo veoma veselo. Kada je nestalo strepnje za dete postalo je beskrajno veselo i za mene. A kako i ne bi! Najzad posle oskudnih vesti, svega dve, za više od tri godine, ja sam saznala da nas u definitivno oslobođenom Knjaževcu naša Ana čeka. To je bila moja najveća radost.

U Krajovi sam doživela i prvi susret sa crvenoarmejcima. Jednom na ulici prišao mi je jedan crvenoarmejac, podoficir, i zatražio da mu pokažem pištolj. Pružila sam mu pištolj, a on ga je dohvatio sa obe ruke. Iz njegovog pogleda videla sam da nešto nije u redu. Zgrabila sam pištolj sa obe ruke i počela da se rvem s njim. On je svom snagom pokušao da mi ga otme. Olga je pritrčala i našla jednu crvenoarmejsku patrolu. Oficir je naredio vojniku da mi ostavi pištolj. Dolećela sam uzbuđena kući i upala u sobu kod druga Tita. Sva besna ispričala sam što mi se desilo. »Zar da Rumuni uživaju što se vojnik Crvene armije i kapetan partizanske vojske otimaju o pištolj. Kakva je to vojska«. General koji je bio prisutan počeo je da priča o popaljenoj i porušenoj sovjetskoj zemlji, o ljudima koji ratuju od Volge, o opštoj mobilizaciji itd. Uspeo je da me razneži. General Kiseľjov mnogo se interesovao za našu borbu, a nama je pričao puno stvari o Sovjetskom Savezu na način kakav nismo navikli da čujemo od Rusa. Pričao nam je o tome kako je kao komsomolac učestvovao u grupama koje su raskulačivale kulake, pričao nam je o čistkama itd. Prilazio nam je kao komunistima, kao ljudima koji su borbom u ratu pokazali do koje su mere privrženi Sovjetskom Savezu, kao prvoj zemlji socijalizma. Govorio je otvoreno o teškoćama pa i o nepravilnostima, razume se ni za trenutak ne prelazeći u kritiku, već objašnjavajući vreme i uslove u kojima se sve to odigravalo. To je bilo potpuno različito od onog kako su nam prilazili sovjetski oficiri koje smo u Krajovi i ranije sretali. Za mene, njihove teškoće pa i slabosti bile su, u ovo vreme, samo još jedan razlog više da ih volimo, da ih razumemo i da nam budu bliži. Ali za većinu njih mi smo bili stranci prema kojima se trebalo sakrivati i prikazivati se u nekom idealnom svetlu. To nepoverenje me je i vređalo i bolelo.

U VRSCU - BEOGRAD JE OSLOBOĐEN

Prešli smo u Vršac 16. oktobra. Najzad smo na definitivno oslobođenoj jugoslovenskoj teritoriji!

Smeštamo se u kuću bogatog vinarskog trgovca, Folksdojčera. Iako smo se dobro hranili u Krajovi, psihološka glad bila je još u nama. Sećam se dvorišta, sobe u kojoj smo radile Olga, Zaklina i ja, a naročito dobro velike sobe, ostave u kojoj su police sa poredanim teglama sa zimnicom pokrivale sve zidove. Bila je jesen, sve je bilo spremno za još jednu zimu. Spektar najlepših boja krasio je police sa ukiseljenim krastavcima i paprikama, sa svim povrćem, sa kompotima.

U Vršcu kao i u Krajovi stalni sastanci kod druga Tita. Dolazi Košta. Prvi put drug Tito susreće rukovodioca Vojvodine. Videla sam Žarka Veselinova, koga sam poznavala iz Beograda, gde je dolazio na lečenje sa robije u Mitrovici, a ja mu bila partijska veza.

Došli su Milutin i Crni.

Sedamnaestog oktobra stigao je i Pavle iz Moskve. Citavo vreme, od kada je otišao sa aerodroma u Petrovcu kao član naše prve vojne misije aprila 1944. godine, Pavle se nalazio u Moskvi. Radio je u misiji, obilazio drugove koji su bili na vojnoj obuci u Sovjetskom Savezu, obilazio decu naših revolucionara, ali je

već u junu počeo da radi u Institutu za fiziku. Imao je uspeha u svojim radovima na niskim temperaturama. Bio je potpredsednik Sveslovenskog komiteta u Moskvi.

Trebalo je da ide u SAD kao član delegacije Sveslovenskog komiteta na sveslovenski naučni skup, koji se držao u Pitsburgu. Evo telegrama koji je drug Tito uputio sa Visa generalu Terziću, šefu naše vojne misije u Moskvi:

»Saglasni smo i veoma zadovoljni što Sveslovenski komitet šalje Savića Pavla na sveslavenski naučni skup u SAD. Predajte Saviću da on na zahtev slušatelja iz Amerike može nastupiti sa referatom o našoj narodnooslobodilačkoj borbi.
Moj pozdrav Saviću.«

Pred nameravani put u Ameriku Pavle mi je poslao pismo koje sam primila tek u Krajovi:

»Draga Branka,
Sutra letim. Ne znam, da li će ti vraćanje kući doneti radost ili suze, ili jedno i drugo, ali ti zavidim i na tome. Jedva gledam od umora. Izmučiše me pripreme za put (članci, govori, dokumenti i slično). Čestitaj svima odlikovanima, a našem drugu Maršalu zahvali u moje ime na ukazanom mi poverenju i odlikovanju. Kaži našem Starom, da ću verno kao uvek, bolje nego ikad, služiti svim silama našoj svetoj stvari. Poljubi mi Anušku.
Ljubi te tvoj

Pavle«

Pavle u SAD nije otišao, jer delegacija nije dobila američku vizu. Sedmoga oktobra drug Tito u jednom telegramu Terziću između ostalog kaže:

»... 6. Savića odmah uputiti u zemlju.«

Tako je Stari ispunio obećanje koje je dao Pavlu da će ga pozvati natrag, čim počne borba za oslobođenje Beograda.

Dvadesetog oktobra dobili smo izveštaj daje Beograd oslobođen. Izgleda da uzbuđenja zabeleže u sećanju mnoge događaje, ali su ponekad toliko jaka da sve i izbrišu. Olga i Žaklina se i danas dobro sećaju kako su sedele u sobi i kucale a ja za svojim stolom šifrovala i dešifrovala telegrame na svojim malim ceduljicama. Kažu da sam u jednom momentu ustala i glasno pročitala: »Beograd je oslobođen«. Brzo su našle najfiniji papir i na njemu otkucale ovaj istorijski telegram (nisam ga našla u arhivi), a ja ga ćuteći i svečano odnela drugu Titu. Toga se ne sećam. Možda zato što sam ga i očekivala.

Počeo je pokret za Beograd.

Pavle je već sutradan krenuo sa Milutinom. Nestrpljiv da što pre stigne u grad, uskočio je, i pored protivljenja Milutina na jedan šlep koii gaje prebacio na drugu obalu. Nije ni znao daje brod na koji se ukrcao Ivan Milutinović, naišao na minu i potopio se. Tako je Milutin, pošto je preživeo najteže ratne situacije, pa i petu ofanzivu, kada se probijao kroz neprijateljski обруč zajedno sa Savom Kovačevićem i teškim ranjenicima, izgubio život u vodama Dunava, nadomak našeg oslobođenog glavnog grada.

BEOGRAD

Dvadeset petog oktobra 1944. godine krenuli smo za Beograd. Potpuno sam zaboravila s kim sam prešla Dunav. Sve je izbledelo pred slikom Beograda koji sam ugledala na drugoj obali Dunava. Obavijen jesenjom izmaglicom izgledao mi je nestvarno. Pojavljivalo se iz dubine sećanje, moj grad koga sam ostavila pre više od tri godine. Ali tri ratne godine duže su od trideset, duže od tri ljudska života. Mora da se na mom licu pojavila tuga, smeh i suze. Bila sam u nekom kamionu. Jedan ruski vojnik me je zagrlio i pitao: »To je vaš grad«? U jednom malom čamcu crvenoarmejac je dugom motkom proveravao da li u vodi Dunava ima mina.

Došli smo na Dedinje. Drug Tito je istog dana prešao u Beograd. Odmah se smestio u Užičku, tada Ulicu rumunsku broj 15. Do njega u velikoj kući već je radilo šifrantsko odeljenje Vrhovnog štaba. Posla je bilo preko glave. Odmah sam se uključila u rad. Tek negde predveče otišla sam do druga Tita da mu se javim i da mu kažem da bih želela da odem do kuće. Rekao je da obavezno dođem kod njega kad se vratim i da mu kažem kako su stari.

U kući radost i suze. Temperamentna, duhovita i vesela Danka, Pavlova sestra bila je ljubimica u porodici. Streljali su je Nemci u Jajincima juna meseca 1943. godine. Pokazali su mi bunker u kući u kome su štampani leci i prvi broj »Glasa«, ali koga agenti nisu otkrili. Kad su došli da je hapse u bunkeru je bila Slavka Morić, dok je Danka otvarala vrata policiji misleći da je obična racija. Tukli su je. Odricala je sve, ali ju je neko od uhapšenih provalio kao kurira Pokrajinskog komiteta. To je bilo dosta daje prebace na Banjicu i kasnije streljaju.

Danku sam mnogo volela. Bile smo istih godina. Lepo smo se slagale. Po mom povratku iz Pariza zatekla sam zrelu ženu izvanrednog karaktera, bez ikakvih malograđanskih predrasuda. Bila se razvela. Radila je u Agrarnoj banci i već imala neke veze sa drugovima iz Zbotića. Nije trebalo mnogo razgovarati s njom pa da se opredeli. Bila je veoma aktivna u štrajku koji su u to vreme vodili bankarski službenici. Posle toga je primljena u Partiju. Iako je poznavala drugove koji su radili u tehnici Pokrajinskog komiteta za Srbiju i pored batina nije nikoga izdala. Pred streljanje preko žene nekog žandarma poslala je kući pisma i poklone. Našoj kćeri izradila je lutke sa pletenicama od svoje kose, a meni i Pavlu izvezla maramice.

Vratila sam se i otišla kod druga Tita da mu kažem kako je kod kuće. Pokazala sam mu maramice. Na jednoj je stajalo: »Prvoj i najboljoj drugarici koju sam srela - Danka«. Okolo je svaka od drugarica koje su sa njom bile u ćeliji izvezla neku sličicu i potpisala se. Na drugoj maramici crnim koncem bilo je izvezeno: »Drug u bratu Paji« i »Streljane 21. maja 1943.«, a zatim slede imena onih drugarica čiji su potpisi i vez bili na prvoj maramici. Drug Tito je zamišljeno gledao u maramice i zatražio je da mu ih ostavim. Dala sam mu maramice. One su pripadale Partiji.

Posla je bilo mnogo. Punih deset dana ja nisam mogla da nađem vremena da idem po kćerku. A već su je videle i Cana i Slavka, i Žarko i Dudić. Iskoristila sam put Milentija Popovića i advokata Đurkovića koji su 7. novembra išli u Knjaževac da razgovaraju sa radikalom Acom Stojanovićem, da i ja dovedem svoju kćer. Pošli smo u zoru, otvorenim džipom. U Kijjaževac smo stigli negde pre podne. Otišla sam bakinoj kući. Baka me nije poznala u uniformi. Ana je bila na proslavi - paradi povodom 7. novembra. Odjurila sam i stigla povorku. Ne misleći ništa, uzbuđena i zbunjena, naišla sam na predškolsku decu. Nigde među njima nije bilo Ane. Pitala sam za nju. »Ona je sa đacima«! A ja, uzbuđena i zbunjena tražila sam svoju četvorogodišnju devojčicu. Pošla sam prema školskoj deci i ugledala okraćali crveni kaputić u kome sam je ostavila. Prišla sam joj s leđa, metnula naočare u džep, zagrlila je i rekla; »Zdravo, Ana«! Okrenula se, pogledala me, viknula mama i obesila mi se oko vrata. Uzela sam je za ruku i pošle smo kući, sleđene, čuteći. Oko nas žene su plakale.

Krenuli smo brzo natrag. Na putu vojska. Vozila. Naše i jedinice Crvene armije nastupale su na sever. Noć se spuštala. Provejava sneg. Ogrnule smo se ćebetom. Negde iza Kragujevca naišli smo na kolonu kamiona. Obilazili smo je da bi smo prošli pontonski most preko Lepenice. I, najednom, kad smo bili na sredini mosta vozilo je kliznulo. Džip je počeo da se prevrće. Ugledala sam svoje dete poklopljeno kolima, kako se davi u nabujaloj vodi. Dohvatila sam je i padajući zajedno s njom, bacila je prema obali. Pala sam u vodu. Pipajući po mraku nabasala sam na neku kapu i kažu da sam zaurala životinjskim glasom. Tek sam došla do deteta i da ga izgubim. Ana se odazvala sa druge obale. Bila je sva mokra. Na sreću, njen korer sa stvarima odleteo je na drugu obalu. Pomolio se mesec iza oblaka. Prestalo je da pada. Skinula sam je da bih je presvukla, a ona je rekla: »Da me vidi bakica...« Počinjao je za nju novi život.

U Beogradu je sve vrilo od veselja i radosti, od vojske koja je prolazila, od ogromnog posla koji je trebalo organizovati. Bilo je tako i u šifrantskoj službi. Stanovali smo u kući pored Titove, tu smo i radili, za velikim stolom, u ogromnoj svetloj prostoriji. Telegrami su pristizali sa svih strana. Nada Kun je dovela svoju kćer Miru. Mira i Ana bile su bistre i radoznale devojčice, videle su kako mi šifrujemo pa su i one same počele da prave tablice, da sabiraju i oduzimaju. Donosile su nam neke nemoguće telegrame o pobijenim Nemcima, o dignutim mostovima, o zauzetim gradovima.

Bilo je puno posla na šifrovanju i dešifrovanju, ali je moj zadatak bio pre svega da organizujem službu. Bila sam načelnik Kriptografskog odeljenja Poverenništva narodne odbrane NKOJ-e, a stvaranjem Privremene vlade Jugoslavije, Ministarstva narodne odbrane.

Dara Puškarić postala je načelnik Šifrantskog odeljenja Vrhovnog štaba, odnosno Generalštaba Jugoslovenske armije.

Formiraju se šifrantska odeljenja i u Povereništvu, odnosno Ministarstvu inostranih poslova. Odseci za šifru rade u CK KPJ i Ozni.

U jednoj vili u početku tadašnje Rumunske ulice, sada Užičke, radila je grupa omladinaca na izradi šifara i ključeva za maskiranje tablica. Šifre smo izrađivali i u jednoj štampariji u Novom Sadu. Snabdevamo šiframa jedinice Jugoslovenske armije, Ministarstvo inostranih poslova, Oznu i KPJ.

Desetog februara 1945. godine predložila sam za unapređenje u čin oficira, odnosno podoficira 15 drugova i drugarica šifranata. U Beogradu idem sa jednog mesta na drugo. Moj rukovodilac je Aleksandar Ranković. Često sam putovala na dan-dva. Putovanja sam naročito zapamtila po prevrtanju automobila. Jednom kad sam išla na sremski front ispala sam iz kamiona u sremsko blato, a drugi put kada sam se vraćala iz Skoplja prevrnuo nam se džip po klizavom putu, ali smo prošli samo sa malim ozledama. Odnosila sam šifre, obučavala šifrante, razgovarala sa komandantima o organizaciji šifrantske službe, prikupljala kadrove.

Drug Tito je dobio visoko odlikovanje od Sovjetskog Saveza. Odlikovana je i grupa generala i oficira Jugoslovenske armije. U toj grupi bila sam i ja. Dobila sam orden Otadžbinskog rata drugog reda. Ordene nam je uručio general Kiseljov u Domu jugoslovenske armije, u prisustvu druga Tita koji je svima čestitao. Bila sam zbunjena, ali i ponosna. Za odlikovanje me je predložio naš Maršal.

Negde u to vreme napravila sam sa drugovima iz Ozne jedan dalek put, poslednji partizanski »izlet«. Avionom smo se spustili u Zadar, otišli u Glavni štab Hrvatske u Otočac, posvršavali poslove, a zatim u Split gde smo se zadržali u Komandi mornarice. To je bilo, kako smo ga mi nazivali, prvo turističko putovanje po Jadranu. Međutim, morali smo se prebaciti i do Topuskog, gde je bilo rukovodstvo Ozne, i gde se nalazio Stevo Krajačić. Doći do Topuskog nije bilo nimalo lako. To već nije bio turizam. Ustaše i Nemci su upadali u Liku koja je do tada pretrpela preko trideset ofanziva neprijatelja.

U štabu Petra Drapšina dobili smo blindirani auto. Na putu su bile mine. U jednoj kući smo se zadržali da nešto prezalogajimo. Taman smo počeli da jedemo kada je uleteo neki dečaćić, dohvatio svoju vezenu torbu i povikao: »Ide banda«. Izašli smo svi iz kuće. Domaćica je imala spremna kolica sa najnužnijim stvarima, dobacila je na njih još nešto i sve to pokrila crvenom ponjavom. Na kolica je onda skočio petao. Znao je i on, kada se kolica pokriju, treba bežati u planinu.

U Topuskom sam posvršavala poslove koji su se odnosili na izbor kadra za rad na šifri i organizaciju šifrantske službe. Jednog jutra videli smo plamen. To su ustaše palili Glinu. Preko planine napustili smo Topusko. Povelili smo sa sobom i malog Mišu Broza, sina druga Tita, koga su drugovi prebacili iz Zagreba, gde je bio u porodici jednog domobranskog oficira, našeg čoveka. Negde u aprilu vratili smo se u Beograd.

Rat je bio završen. Na organizovanju šifrantske službe bilo je još mnogo posla i ja sam ga savesno obavljala. Ali izbor kadrova i organizacija nisu me mnogo

interesovali. Za taj organizacioni posao sada se moglo naći dosta drugova. Pred šifrantskom službom našli su se novi zadaci. Trebalo je razviti stručnu, visoko kvalifikovanu kriptografsku službu. Meni niko to nije tražio, ali sam ja sama osećala da bih bila na poslu zadovoljna tek kada bih ušla u njegovu suštinu, a to je značilo da se ponovo posvetim matematici i da postanem stvarni stručnjak. Nije mene bilo strah učenja, ali činilo mi se da takva kakva jesam, mogu još dosta da uredim.

Tako sam jednog dana, kada me Marko zbog nekog posla pozvao, postavila pitanje mog napuštanja šifrantskog posla. Rekla sam da je mene drug Tito zadužio da radim na šifri samo do kraja rata, sada je rat završen. Rekao je da će da vidi. Kada mi je pronađena zamena bila sam razrešena dužnosti. Bilo je to negde jula 1945. godine. Kao major JNA napustila sam armiju novembra 1945. godine.

Branka Savić

KOMANDA STRUČNIH ŠKOLA JUGOSLOVENSKE MORNARICE

Početkom 1945. godine već se jasno ocrtavala u Mornarici NOVJ potreba sistematizacije, koliko stručnih zvanja i ranga u njima za posade brodova, toliko za potrebom usklađenog sistema školovanja.

Ovaj sistem je projektovan u proljeće 1945. godine, no počeo se primjenjivati u ljeto 1945. godine, kada je propisana prva formacija i određen prvi statut za »Komandu stručnih škola JRM«, koji je naziv zamjenio raniji - »Uprava škole 1 kurseva Mornarice NOVJ«. (20. 7. 1945. godine).

Po navedenoj sistematizaciji stručnih kadrova u JRM postojali su specijalisti flote 3., 2. i 1. klase, od kojih su 3. klase oni sa osnovnim znanjem, po činu mornari i desetari, specijalisti 2. klase ročni i aktivni podoficiri i oni 1. klase samo aktivni podoficiri. Potonji se popunjavaju isključivo ostajanjem na ponovnom roku isluženih kadrova.

U viši kurs specijalist može da bude uvršten samo ukoliko je uspješno završio prethodni niži i proveo propisano vrijeme na praktičnim dužnostima specijaliste odgovarajuće klase po formaciji u JRM. Odgovarajući tome, organizirane su stručne škole JRM, njih 6, među kojima i Škola veza. U njima su se održavali osnovni kursevi za specijaliste III klase i viši podoficirski kursevi za specijaliste I klase.

U momentu stupanja na snagu navedenog sistema u JRM se nalazio veći broj aktivnih podoficira sa vrlo različitim školskim i praktičnim-stručnim znanjem i obrazovanjem (kao i vojno-pomorskim, ideološko-političkim i osnovnim-općim). Stoga se strogo primjenom novog sistema moglo početi samo kod kadra koji je bio uvršten u osnovne kurseve. To je bilo oko 600 mladića iz građanstva uz nekoliko iz redova boraca, koji su se u jesen 1945. prijavili za službovanje u JRM, sa obavezom od ukupno 4 godine, time da kvalifikaciju i činove stiču u svemu po navedenom sistemu. Oni su uvršteni u osnovne kurseve navedenih škola, osnovanih u okviru »Stručnih škola JRM«.

Škola veze Jugoslovenske ratne mornarice započela je sa radom 30. septembra 1945. godine u Divuljama. Komandant je bio Milan Šonc a politički komesar Ljubomir Ružić. Formirana su 2 odeljenja sa po 2 voda i to: radio-telegrafsko odeljenje i telegrafsko-signalno odeljenje sa ukupno 118 učenika. Radio-telegrafsko odeljenje imalo je 61 učenika u 2 voda. Trajanje osnovnog radio-telegrafskog kursa bilo je 8 mjeseci. Komandir odeljenja bio je Zdenko Rojić, a politički komesar Koršovan Mavrak. Telegrafsko-signalno odeljenje imalo je 57 učenika u 2 voda, odnosno 27 učenika u osnovnom telegrafskom kursu i 30 u osnovnom

signalnom kursu. Trajanje ovih kurseva bilo je 6 mjeseci. Nastava je započela 5. 12. 1945. godine. Komandir ovih kurseva bio je Ante Bobić, a politički komesar Rade Diminis.

Uspostavom škole i kurseva Mornarice NOVJ na Visu polovinom 1944. godine ukazala se potreba za jednim brodom za vršenje školskih vožnji radi osposobljavanja kursista za praktično vršenje službe na brodovima. Za tu svrhu bio je određen motorni jedrenjak »Gusar« iz Podgore, no pošto je taj brod morao biti uključen u transportnu službu između Visa i susjednih otoka, te Italije, to je školi za školske svrhe dodijeljen motorni jedrenjak »Nirvana« iz Zlarina (oktobra 1944. godine). Toj svrsi je »Nirvana« služila do jeseni 1945. godine.

Sedamnaestog jula 1944. godine smotru kursista izvršio je Vrhovni komandant maršal Tito u pratnji Save Morovića te komandanta Mornarice pukovnika Josipa Černia i političkog komesara Nikole Randića. Drug Tito je obišao postrojene učenike i nastavnike i održao govor, u kojem je istakao podvige 26. udarne dalmatinske divizije i zadatak škole.

Školu su posjetili 19. avgusta 1944. godine dr Ivan Ribar i dr Jože Rus, predsjednik i potpredsjednik AVNOJ-a.

Filmovanje života i rada radio-telegrafista Vrhovnog štaba i Mornarice izvršeno je 18. avgusta 1944. godine (po AFP).

U oktobru mjesecu 1944. godine, prilikom oslobođenja Beograda, na Hvaru, za trajanja Oblasne konferencije, održana je proslava uz manifestacije i sudjelovanje muzike 26. divizije.

Uoči proslave 1. maja 1945. godine svečano je osvijetljen čitav kompleks škole a 1. maja održana je smotra i parada. Poslijepodne održano je fiskulturno takmičenje a uvečer priredba sa igrankom.

Još u ljeto 1944. godine uvedena je u školi »Plava zastavica« kao znak priznanja najboljim odeljenjima i to za cjelokupan rad i uspjeh na uzdizanju političkog, vojnog, vojno-pomorskog i stručnog obrazovanja.

RADIO-TELEGRAFSKI KURSEVI MORNARICE

Prvi kurs za radio-telegrafiste mornarice NOV osnovan je na Visu 1. februara 1944. godine. Primljeno je bilo 35 učenika iz raznih jedinica koje su se nalazile na Visu. Nastava se obavljala na početku u privatnim kućama, a kasnije u zgradi osnovne škole u selu Ženaglava. Kurs je završio krajem maja 1944. godine, u »Češkoj vili«. Konačni ispit održan je 22. juna 1944. godine. Svih 35 učenika završilo je kurs sa uspjehom. Oni su odmah stupili na radio-telegrafsku službu, u jedinicama vojske i mornarice NOVJ. Komandir kursa bio je drug Čumbelić Zivko, a nastavnici su bili Valentinčić Ludvig i Ramazinović Ivo. Svršeni učenici su se u kasnijem samostalnom radu u jedinicama pokazali potpuno na visini.

Odvijanjem ratnih operacija na obali i na Jadranu, i formiranjem novih jedinica, potreba za stručno izobraženim ljudima kao i potreba za spajanjem kurseva koji su se održavali na Visu sa onima u Nopoli-u, diktirali su uspostavu jedne centralne uprave tih kurseva odnosno škole mornarice.

Formiranje škole mornarice započelo je 26. maja 1944. godine na Visu. Za upravnika je određen Bonaći Juraj a za politkomesara Ivanišević Ivo. Sjedište uprave škole bilo je u »Češkoj vili« na Visu. Zgrada je bila dosta oštećena a nedostajao je skoro sav školski materijal.

U julu mjesecu 1944. godine upućeno je u ovu školu oko 400 učenika za radio-telegrafski kurs. Oni su podijeljeni u 9 odeljenja. Kurs nije imao određeni rok trajanja, već su slušaoci prema pokazanom uspjehu na kursu polagali ispit i prema sposobnostima upućivani na raspored u jedinice kao radio-telegrafisti. Kurs je trajao do 15. januara 1945. godine pod nazivom »Škola za vezu Vrhovnog štaba NOVJ«, koja je kasnije preseljena u Beograd.

Po naređenju štaba Mornarice NOVJ, preseljeni su 26. septembra 1944. godine Uprava škole i kursevi Mornarice NOVJ sa Visa na otok Hvar. U dotadašnjoj

školskoj zgradi - »Češkoj vili« - na Visu, ostala je Škola za vezu Vrhovnog štaba NOVJ, a oficiri mornarice koji su bili nastavnici u toj školi, ostavljeni su i dalje na svojim dužnostima do završetka kursa.

Na Hvaru je škola smještena u zgradu hotela »Palas«, u gradu Hvar, i tu je ostala do 30. novembra iste godine, kada je preseljena u zgradu Duhanske stanice u Trogiru.

Po dolasku na Hvar pristupilo se radovima na preuređenju hotelske zgrade. Petnaestog oktobra izvršena je primopredaja dužnosti između potpukovnika Bonaći Juraja i potpukovnika Jeglič Oskara. Još ranije je na dužnost političkog komesara došao Rusković Slavko, na mjesto Iva Ivaniševića. Pomoćnik političkog komesara je bio Kaloper Gašpar.

U Hvaru su uspostavljeni slijedeći kursevi: a) Radio-telefonski kurs - započeo 23. oktobra, a završio 13. novembra 1944. godine. Na kursu je bilo 10 učenika i svi su ga završili sa vrlo dobrim uspjehom; b) dopunski radio-telegrafski kurs - započeo 6. novembra sa 7 učenika, a završio sa 6 učenika 20. decembra u Trogiru. Komandir kursa je bio Cumbelić Živko; c) osnovni signalni kurs - započeo 30. oktobra u Hvaru, a završio 31. decembra 1944. godine u Trogiru. Na kursu je bilo 20 učenika, od kojih je konačni ispit položilo 11 učenika sa odličnim, 6 sa vrlo dobrim i 1 sa dobrim uspjehom. Jedan učenik nije pokazao zadovoljavajući uspjeh, a jedan je ranije otpušten zbog slabog vida. Komandir kursa je bio Valentić Filip.

Preseljenje škole iz Trogira u Divulje izvršeno je 6. februara 1945. godine. U sastavu škole je tada bio u toku samo kurs za pomorske vojne rukovodioce. Svršeni učenici ostalih kurseva su početkom januara upućeni na raspored.

Kompleks Divulja, ranije Hidroavionske komande, bio je u derutnom stanju, ali je uz pomoć ekipe zanatlija i grupe od oko 40 njemačkih zarobljenika, stručnjaka i majstora ubrzo osposobljen da je mogao vrlo dobro poslužiti za svrhe škole i prošireni obim zadataka.

Škola je slala svoje nastavnike i druge starješine u novooslobođene gradove i mjesta, naročito na obali, odakle je dopremljeno mnogo korisnog materijala, školskih pomagala, udžbenika, potrošnog materijala i dr., a povećanje i broj aparata za uvježbavanje, radio-stanica, tastera, zujalica, signalnih sprava i dr., a i raznih učila za izučavanje ostalih predmeta programa. Pristupilo se prvi put i uspostavljanju nastavnih kabineta i vlastitoj izradi školskih modela opreme službe veze.

Sve se veća pažnja obraćala izradi boljih i efikasnijih planova i programa nastave, kao i metodici izvođenja nastave.

Dvadeset šestog februara 1945. godine politički komesar Slavko Rusković otišao je na drugu dužnost, a njega je zamijenio Ivan Erceg.

U sastavu škole i kurseva Mornarice NOVJ u Divuljama bili su slijedeći kursevi:

a) Osnovni radio-telegrafski kurs

Započeo je 1. marta, a završio 8. septembra 1945. godine. Kurs je pohađalo 96 učenika, od toga 47 boraca kao redovitih učenika za potrebe Mornarice, a 49 učenika je uputio na kurs Oblasni NOO za Dalmaciju (34 invalida i 15 drugarica). Komandir ovog kursa je bio Živko Cumbelić, vodnik »A« odeljenja bio je Josip Glavinić, a »B« odeljenja Lazar Milanović. Konačni ispit je položilo: 37 sa ocjenom odličan, 23 sa vrlo dobar, i 14 sa dobar. 21 je otpušteno za vrijeme trajanja kursa zbog bolesti ili slabog učenja, dok je jedan učenik izvršio samoubistvo.

b) 2. osnovni signalni kurs

Započeo je 14. marta 1945. godine, a završio 15. juna iste godine. Komandiri kursa su bili: do 25. 3. Filip Valentić, do 4. aprila Jože Kosmač i zatim Vjekoslav Krolo. Na kurs je primljeno 73 učenika podijeljenih u 2 odeljenja. Konačni ispit položili su: 42 sa odličnim, 16 sa vrlodobrim i 6 sa dobrim uspjehom. Petorica su otpuštena u toku kursa zbog slabog uspjeha, a četvorica zbog bolesti.

Albin Semen

VEZE 7. UDARNE DIVIZIJE OD 1944. DO 1945.

Naročito brzi razvoj veza u diviziji postignut je tokom 1944. godine. Tada je četa imala: 3 telefonsko-linijska (ili telefonska) voda, intendantsko odeljenje, a kasnije je u njenom sastavu bio i radio-telegrafski vod. Do formiranja radio-telegorskog voda u četi je bilo radio-telegrafsko odeljenje, čiji načelnik je bio Dušan Bolić, a jedno vreme i Janko Rajčević. U sastavu čete radio je i kurs veze, na kome su se obučavali telefonisti za potrebe svih jedinica divizije. U četi je bilo oko 120 ljudi.

I u brigadama ove divizije u to vreme postojale su čete za vezu sa odgovarajućim sredstvima i materijalom. Komandir čete za vezu u 2. brigadi, na primer, bio je Dragan Borovnica, a u 4. brigadi Petković.

Banijski partizanski odred nije bio u formacijskom sastavu divizije, ali joj je bio operativno potčinjen. Odred je od sredstava veze raspolagao jednom radio-stanicom SCR-284 kojom je održavana radio-veza sa štabom 7. divizije. Pored radio-veze, odred je održavao kurirsku vezu sa divizijom i svojim potčinjenim jedinicama. Telefonske veze nisu korištene sve do pred kraj rata.

Divizija je imala vrlo razvijenu mrežu radio-veze. Održavana je redovna radio-veza sa štabom 4. korpusa i 8. kordunaškom udarnom divizijom, štabovima svih brigada i štabom Banijskog odreda. Pored toga, svakodnevno su održavane po dve do tri radio-veze sa štabom 10. korpusa i 32. divizije.

Sve ove veze održavane su pomoću dva radio-uređaja: jednim trofejnog porekla i drugim SCR-284 koji je primljen u vidu pomoći od saveznika. Na održavanju radio-veza u tom periodu bili su angažovani radio-telegrafisti: Đamba (Joka Dragan), Marko (Svetozar Šarlija), Karlo (jedan Italijan).

U sastavu radio-telegrafskog voda bila je i akumulatorska stanica koja je bila snabdevena jednim, od neprijatelja zapljenjenim, agregatom za punjenje akumulatora. Agregatom je rukovao jedan Cerkez, koji je prešao u partizane u toku borbi oko Sunje. Pored akumulatora za pogon radio-uređaja, na ovoj akumulatorskoj stanici je punjen i akumulator za pogon radio-aparata štaba divizije. Svi radio-uređaji i agregat su bili podešeni za tovarni transport.

U štabu divizije, štabovima brigada i u štabu Banijskog odreda bila je organizovana šifrantska služba koja je šifrirala sve telegrame koji su predavani preko radio-veza. U radu ove službe u štabu divizije posebno se isticala brzinom i tačnošću u šifriranju partizanka Lajka.

Ovako organizovane radio-veze zadovoljavale su potrebe divizije. Organizacija nije bila kruto postavljena već je vršeno prilagođavanje prema potrebama i mogućnostima. Tokom dejstava težište radio-veza je bilo usmereno prema jedinicama koje su izvršavale glavne zadatke. Manevar je vršen prebacivanjem radio-uređaja i radio-telegrafista što je zavisilo od važnosti zadatka koji predstoji. Tako je u pomanjkanju radio-uređaja, krajem 1944. godine, privremeno ukinuta radio-veza sa Banijskim odredom, a njegova radio-stanica sa poslugom dodeljena je obaveštajnom oficiru koji je iz rejona sela Bačvani na obali Une, sa bosanske strane, vršio osmatranje kretanja neprijateljevih kolona na putu Kostajnica - Dubica i o tome dostavljao izveštaje neposredno Glavnom štabu Hrvatske.

U radu radio-veza bilo je i nekih slabosti koje je neprijatelj koristio. Jedna od slabosti bila je vrlo retka promena frekvencije i pozivnih znakova. To je omogućilo neprijatelju da vrši prisluškivanje i upadanje u radio-veze.

U jesen 1944. godine Štab 7. udarne banijske divizije sa dve brigade se nalazio u Moslavini. Između štaba divizije i preostalih jedinica divizije koje su se nalazile na Baniji, održavana je redovna radio-veza. Po završenom zadatku u Moslavini, štab divizije sa dve brigade se pripremao za povratak na Baniju. Radi njihovog prihvata i organizacije prelaza preko Save, obavljani su povremeni razgovori radio-vezom između komandanta divizije i komandanta Banijskog partizanskog odreda, koji se nalazio u to vreme u trouglu (rejon: Sunja-Kostajnica-Dubica). Po završetku jedne takve radio-veze neprijateljska radio-stanica je

upala u radio-vezu s ciljem da od radio-telegrafiste odreda dobije podatke o mestu gde se predviđa prelaz jedinica preko reke Save i o mestu gde se nalazi odred. Neprijatelj je slušao razgovor komandanta divizije i komandanta odreda. Kada je razgovor bio završen, radio-telegrafista odreda nije isključio svoj prijemnik jer je očekivao poziv još jednog učesnika. Umesto očekivanog poziva čuo je poziv neke stanice sa pozivnim znakom radio-stanice 7. divizije: »MARKO, MARKO, MARKO» ovde ĐAMBA, ĐAMBA, ĐAMBA.²⁾ MIĆUN³⁾» JE SVE RAZUMEO OSIM MESTA GDE ĆETE GA SAČEKATI I MESTA GDE SE VI SADA NALAZITE I TRAŽI DA MU TO PONOVI - PRIJEM«.

Po glasu učesnika a i na osnovi sadržine poruke Marko je posumnjao u Đambu jer on je radeći dugo sa Đambom dobro poznao njegov glas. Pored toga Marko je slušao razgovor između komandanta divizije i komandanta odreda i pošto u toku tog razgovora nije uopšte pominjano mesto prelaza preko Save niti mesto gde se nalazi odred, već se govorilo o »ugovorenom mestu«, to su se Markove sumnje pretvorile u uverenje da to nije pravi Đamba.

Komandant odreda nije bio u blizini jer je otišao u štab odmah posle završenog razgovora. Nije bilo ni drugih starešina. Sekunde su prolazile, prošlo je verovatno i pola minute a Marko nije znao šta da radi. Napokon se odlučio da od tog sumnjivog Đambe traži da mu ponovi tekst jer ga navodno nije dobro primio. U stvari Marko je hteo da još jednom čuje Đambu, da malo dobije na vremenu i daprekine to nelagodno stanje. Na upućeni poziv lažni Đamba se odmah javio i sve ponovio. Marko je pažljivo pratio svaku njegovu reč, svaki detalj i dok još Đamba nije ni završio, Marko je bio potpuno uveren da to nije pravi Đamba.

Naredio je konjovocu da odmah pozove komandanta ili bilo koga iz štaba odreda, a tom sumnjivom Đambi je rekao da malo pričeka. Na stanicu je došao jedan od oficira štaba i Marko mu je ispričao sve što se dogodilo i izrazio svoje uverenje da se pod nazivom - pozivnim znakom Đamba javlja neprijateljska radio-stanica. U međuvremenu se lažni Đamba već uverio da od njegovog pokušaja neće biti ništa pa je »otvorio katre« i počeo da vređa partizane i preti. Ni oficir našeg odreda mu nije ostao dužan.

U narednoj vezi sa pravim Đambom, Marko mu je predložio da se na ranije ugovoreni način izvrši promena frekvencije i pozivnih znakova, što je Đamba prihvatio.

Da je radio-telegrafista na stanici Marko pogrešio, da je postupio brzopleto i neoprezno, učinio bi grešku čije bi posledice mogle biti vrlo kobne za celu jedinicu.

Žične veze u diviziji uspostavljane su pomoću poljskih telefonskih kablova, telefona i telefonskih centrala zaplenjenih od neprijatelja. Telefonsko-linijski vod divizije raspolagao je sa dve telefonske centrale od 10 brojeva, oko 20 telefona i 30-40 km kabla. Sa raspoloživim materijalom redovno su uspostavljane telefonske veze sa brigadama i unutrašnje veze štaba divizije i u toku borbe i u rejonima razmeštaja.

Sa štabom korpusa, koji se pretežno nalazio na Kordunu, žična veza je održavana delom poljskim kablom a delom pomoću dobro poznate partizanske »magistralne« telefonske stalne vazdušne linije koja je povezivala Liku, Kordun i Baniju. Ova linija služi za primer kako se u vrlo nepovoljnim ratnim uslovima, u pomanjkanju odgovarajućeg materijala i alata, dobrom organizacijom može obezbediti dobro funkcionisanje telefonske veze. Linija je korišćena za vezu vojno-teritorijalnih komandi (komandi mesta i područja) i operativnih komandi (divizija i korpusa) a njom se koristio i Glavni štab Hrvatske.

1) MARKO je bio pozivni znak radio-stanice Banijskog partizanskog odreda, na kojoj je u to vreme radio Svetozar Šarlija.

2) ĐAMBA je bio pozivni znak radio-stanice 7. udarne banijske divizije, na kojoj je radio Dragan Joka.

3) MIĆUN je bio nadimak ratnog komandanta 7. udarne divizije Milana Pavlovića.

U telefonsko-linijskom vodu divizije bilo je oko polovine drugarica partizanki, koje su pored rada na telefonskoj centrali, vršile i naporne zadatke na postavljanju i skupljanju telefonskih linija.

Vezisti i ostali borci iz jedinice vršili su česte diverzije na neprijateljskim vezama duž željezničkih pruga i puteva od Siska, preko Sunje do Dubice i od Sunje prema Kostajnici. Glavni cilj ovih diverzija je bio rušenje neprijateljskih veza, ali uvek kada je bilo moguće vršeno je i demontiranje (skupljanje) linija i kablova radi popune brigada i divizija.

Banijski odred je u leto 1944. godine u toku jedne noći izveo jednu takvu akciju po naređenju pretpostavljenih s osnovnim ciljem: prikupiti što više telefonskih kablova koje iste noći treba prebaciti u rejon sela Borojevići da bi se kasnije izvršila dalja evakuacija do korpusnih jedinica i radionica koje su se nalazile u selima oko Petrove gore (Perna Blatuša). Akcija je izvedena na komunikaciji Sunja - Dubica, gde su Nemci prethodnih dana uspostavili svoje veze pomoću teških 4-žilnih kablova. U akciji je učestvovao čitav odred i veliki broj seljaka iz okolnih sela: Šaš, Živaja, Meminska, Rausovac, Slovinci. Seljaci su došli sa kolima i konjima. Glavnina odreda je vršila obezbeđenje prema Sunji i Dubici a ostatak odreda i seljaci skupljali su kabl. Tokom noći je pokupljen gotovo sav kabl na napadnutog deonici od Vedropolja do Živaje u dužini od oko 20 km i prebačen preko pruge i puta Sunja - Kostajnica do sela Borojevići. Ova uspela akcija izvršena je bez žrtava, jer neprijatelj nije ni pokušao da interveniše do jutra, kada je jakim patrolama upućenim iz Sunje i Jasenovca pokušao da uspostavi narušene veze, ali nije imao šta da opravljaja.

Zavisno od uspeha pojedinih brigada u zaplenjivanju sredstava veze, popuna brigada nije bila ravnomerna: neke brigade su imale više kablova, druge telefona ili centrala što je dovodilo početkom 1944. do međusobne razmene između brigada, da bi kasnije tokom godine, a naročito 1945. ovi problemi bili regulisani naređenjima štaba divizije. Ali jedna praktična razmena nije ni tada prekinuta. U slučajevima kada su pojedine brigade napuštale svoj rejon dejstva ili razmeštaja, a u taj rejon dolazile druge jedinice, položeni kabl nije prikupljan, već je ostavljan jedinici koja dolazi, a ova je davala odgovarajuće količine svog nerazmotanog kabla jedinici koja napušta rejon.

Prilično teškoća u održavanju telefonskih veza pričinjavalo je pomanjkanje elemenata (baterija) za telefone. Ovaj problem rešavan je različito: zaplenom od neprijatelja, nabavkom iz Siska i Zagreba, dodelom iz korpusa, a bilo je i primera da se umesto u mikrofoni, zbog nedostatka baterija, govori u slušalicu što ipak omogućava čujnost i bez baterija oko ograničenog (manjeg) dometa.

Kurirske veze su široko primenjivane u diviziji na svim stepenima komandovanja. Pretežno su korišćeni pešaci, a za vezu sa korpusom i na većim odstojanjima konjanici. U diviziju je često dolazio kurir i na motociklu iz korpusa. Sve odlike partizanskih kurira: hrabrost, izdržljivost, lukavstvo, upornost, brzina krasile su i banijske kurire. Pri tome se ne sme zaboraviti uloga naroda Banije koji je partizanskim kuririma pružao svestranu pomoć (hrana, vodiči, ukazivanje na opasnost, prevoženje kolima ili ustupanje konja, pratnja itd.) bez čega kuriri ne bi bili u stanju da onako uspešno izvršavaju svoje zadatke.

Svetozar Sarlija

ŠIFRANTKINJA I AKTIVISTKINJA AFŽ-a

Za vrijeme okupacije radila sam u elektro-poduzeću u Splitu. U ljeto 1941. godine organizovali smo štrajk radnika i službenika koji je u potpunosti uspio, i štrajkom je rukovodio Elko Mrduljaš, stari ilegalac. U toj našoj grupi bili su još:

Ivo Purišić, Tonka Radica, Dušan Guzina, Josip Radica i još nekojiko radnika. Italijani su tada uhapsili rukovodstvo sindikata URS-a i SBOTIĆ-a. Direktor elektro-poduzeća bio je tada Ivo Bulić. On se našao između dvije vatre. S jedne strane je morao slušati naređenja Italijana, a s druge strane je morao slušati direktive KPJ. U tom odmjeravanju snaga veći autoritet je imala KPJ. Sabotirao se rad u poduzeću gdje god se moglo.

Februara 1942. godine postala sam kandidat za člana KPJ, a 1. avgusta 1942. godine i član KPJ. Još kao kandidate pripremali su nas u kružocima za odgovorne zadatke. U slučaju hapšenja učili su nas kako se treba držati pred neprijateljem, kako držati u konspiraciji odlaženja na sastanke ili na veze, kako sprovoditi akcije. Svi smo imali ilegalna imena. Ja sam bila Silva. Sjećam se da su nas upoznavali sa raznim načinima komuniciranja, o upotrebi šifara u ilegalnim uslovima, pisanju poruka sa nevidljivim mastilom i načinom dešifrovanja. Sjećam se da smo prilikom dešifrovanja prelazili toplom peglom po papiru na kojem je bilo pisano tajnim mastilom i pojavio bi se tekst obojen žućkastom bojom. Vršili smo zamjenjivanje pojedinih riječi sa posebnim kodom, koji je bio izrađen u vidu riječnika. Primjenjivali smo i prikriveni vid tajnog pisanja, sastavljali smo logičan tekst koji je u sebi sakrivao drugo značenje - tekst poruke.

Cim sam bila primljena u KPJ odmah sam postala sekretar osnovne organizacije i član rejonskog komiteta jer je bilo vrlo malo kadrova koji nisu bili kompromitovani, tako da su i mladi članovi KP dobijali odgovorne funkcije. Nije bilo vremena da se kadrovi izgrađuju, nego su se kalili u svakodnevnim akcijama. Organizovanje otpora protiv okupatora i sve ostale akcije odvijale su se pod parolom »sve za front«. Bila sam član Mjesnog odbora AFŽ i imala zadatak da organizujem rad među ženama u rejonu Dobri. U ljeto 1942. godine ja i Zorka Alnrević posiate smo preko veza na oslobođenu teritoriju, na Mosor, da pohađamo kurs AFŽ-a koji je trajao desetak dana. Na Mosoru je bio organizovan život. Radio je Agitprop, odakle se slao materijal u Split. Bila je tamo i jedna jedinica kojom je rukovodio Ivo Purišić. Uvečer je bilo pjesme i kola. Uopće, disalo se slobodno, drugarstvo je bilo na visini. Žao nam je bilo vratiti se u okupirani Split. Pri odlasku i povratku morale smo u Solinu prenoćiti u jednom »bunkeru«. Bila je to neka štala i nekim mehanizmom otvarali smo otvor u zidu kroz koji smo ulazili u »bunker«. Po povratku u Split morale smo naše znanje stečeno na kursu prenijeti na ostale drugarice. Naše žene, bilo mlade ili starije, bile su veoma hrabre, spremne da jurišaju na bajonete. Bila je milina sa njima raditi. Bile su to većinom žene-domaćice. Imale su u Partiju ogromno povjerenje. Za Partiju bi išle u vodu i u vatru. Demonstrirale su protiv skupoće i pred zatvorom radi puštanja političkih zatvorenika. Uopće, klima u Splitu je bila revolucionarna. Prve bombe u Splitu 1941. godine bile su bačene na muziku i odred fašista.

Decembra 1942. godine bila sam uhapšena od strane karabinjera. Uhapsili su me u kancelariji. Znala sam da nisam provaljena, jer u slučaju provale oni hapse noću. Tri dana sam bila u samici, a zatim su me prebacili u ćeliju u kojoj je bila i Zora Rosandić i još jedna drugarica. Ni ja ni Zora nismo ničim pokazivale da se poznajemo. Dok smo bile na slobodi ona mi je bila veza za preuzimanje štampe za moj rejon. Preko nje smo održavali i vezu sa partizanima. Zoru je slijedio, kao sumnjivu, jedan fašista i uhapsio je kad je predavala štampu na vezi. Ona druga, čijeg se imena ne sjećam, bila je podmetnuta, kako bi doznala nešto o nama, što je kasnije i sama priznala. Ja sam je savjetovala da ne sarađuje sa okupatorima i da ne tereti žene koje ne poznaje. O meni Italijani nisu imali nikakvih podataka, tako da me nisu ni na saslušanje pozvali. Osjetivši to, počela sam se buniti zašto me drže u zatvoru. Niko nije znao gdje sam. Italijani su proturili vijest o meni da sam streljana u Šibeniku, misleći da će na taj način nešto saznati o meni. Poslije 40 dana držanja u zatvoru bila sam puštena na slobodu. Zoru Rosandić su mučili i pekli na užarenoj soli, zbog toga su je i prozvali »Zora pečena«. Major, karabinijer, kojem sam pri odlasku iz zatvora rekla »doviđenja«, poslije kapitulacije Italije došao je u partizane. Sa njim sam se srela u Dubravi.

OD ŠIFRANTA 4. OPERATIVNE ZONE DO NAČELNIKA ŠIFRANTSKOG
ODEUENJA MINISTARSTVA

Kapitulacijom Italije otišla sam, zajedno sa još nekim članovima MK, koji su bili kompromitovani, u partizane. Na Vrdovu me sačekao Perica Kujiš, da me vodi u štab 4. zone, za šifranta. Komandant Zone bio je Vicko Krstulović, komesar Ivan Kukoč Jordan a načelnik Maks Bače Milić. Ubrzo je 4. zona prerasla u 8. korpus.

Šifrantske veze održavali smo sa VŠ, GŠH i divizijama. Sa šifrom sam u početku sama radila a pomagao mi je Perica Kujiš, sekretar korpusa. Kasnije sam dobila još dva šifranta, Bonku i Mariju, čijih se prezimena ne sjećam. Šifre smo dobijali od Vrhovnog štaba, posebno za svaku vezu. Šifre su donosili kuriri, za pečaćene pečatnim voskom, kao strogo povjerljivi materijal. Šifre su bile brojčane, svako slovo je bilo zamjenjivano sa jednim ili sa dva broja. Šifrovani tekst smo pisali u grupe od po pet brojeva. Kad bi tekst šifrovali ovom šifrom, onda smo vršili njegovo maskiranje pomoću ključa (niz proizvoljnih brojeva). Ključ se mjenjao svakih 15 dana, a šifre, koliko se sjećam svaka dva mjeseca. Ukoliko bi postojala sumnja da su provaljene, šifre smo odmah mijenjali. Sjećam se da sam ja kasnije sama sastavljala šifre za divizije. Za vrijeme borbi, sa brigadama smo upotrebljavali telefon uz primenu pozivnih znakova kao na pr. »ovde jastrebi« ili »ovde soko« a zatim zamjenjivali riječi po ranije dogovorenom kodu. Opasno je bilo slati šifrovano depeše bez maskiranja, ma koliko to bilo hitno. Sjećam se da je naš telegrafista (Andrija) uhvatio jednu depešu za koju nije znao odakle je. Primijetila sam da nije maskirana ključem i dešifrovala - dekriptirala sam je za pola sata. Bila je od 26. divizije. Dekriptirala sam je relativno brzo jer mi je pri tome pomoglo to što se na početku depeše uvijek stavlja naziv jedinice. Kasnije smo to promjenili i naziv jedinice smo stavljali na kraju depeše. Na hitne depeše stavljali smo oznaku »DDD«, a za manje hitne »DD«. To nam je bio znak koju depešu treba prije uzeti u rad.

Prije odlaska u partizane imala sam proces na plućima i smetnje na srcu. Usled toga mi je svaki uspon pričinjavao velike napore. Kretali smo se najviše po Bosni, pa smo morali savladivati i velike uspone. Kad bi došli na vrh planine, ja bih se se skljkala i desetak minuta ne bih mogla doći k sebi. Mnogo jada su nam zadavale vaške i šuga, a kako smo stalno bili u pokretu nismo imali mogućnosti da se češće peremo. Sjećam se, kad smo ušli u oslobođeno Livno, krajem 1943. godine, da smo se smjestili u domu zdravlja gdje je bilo tuševa i kreveta. Tu smo se divno odmorili, ali za kratko. Jednog dana izašla sam sa komandantom i načelnikom štaba izvan Livna da tamo instaliramo radio-stanicu. Odjednom smo ugledali njemačke tenkove kako idu prema Livnu. Bili smo iznenađeni. Sjedne strane su ulazili Nijemci a s druge četnici, tako da smo se mi morali na brzinu provući. Došli smo u Glamoč. Na Glamočkom polju su se spuštali saveznički avioni. Sjećam se daje kod nas došao Ivo Lola Ribar koji je trebao avionom da leti za Italiju. Bilo je to novembra 1943. godine. Na aerodromu gaje čekao avion a pratili su ga Velebit i Maks Bače. Kako je motor aviona radio oni nisu čuli zvuk njemačkog aviona koji se odjednom pojavio preko brda i počeo bombardovati i mitraljirati. Ivo Lola Ribar i Velebit su bili u avionu. Tu je poginuo Ivo Lola Ribar.

U drugoj polovini 1944. godine dolazi do usavršavanja šifrantske službe. I dalje smo koristili brojčanu šifru, ali umjesto konačnog ključa za maskiranje, počeli smo upotrebljavati beskonačan ključ, tzv. tablice izrađene u obliku sveske. Svaka sveska je imala najmanje deset stranica. Stranice su bile slijepljene i mogle su se odcijepiti samo jedna po jedna. Kad bi šifrovali depešu onda bi tekst polušifrata maskirali po beskonačnom ključu brojeva. Kada smo istrošili jedan list beskonačnog ključa prelazili smo na drugi. Listovi su bili numerisani tako da se uvijek znalo kojim redom treba ići. Takav način šifrovanja depeše bio je dosta siguran, bar prema ocjeni koju smo mi tada mogli dati.

Za svaku vezu imali smo istu šifru i posebne tablice, pa zbog toga nije trebalo često mijenjati šifre, što je bila velika prednost za nas šifrante, jer smo šifru znali napamet i šifriranje je brzo išlo. Ovo je naročito bilo od značaja u toku operacija kada se danonoćno radilo i kad je svaki minut bio od velikog značaja.

U proljeće 1944. godine štab 8. korpusa bio je na Tičevu. Tada je komandant korpusa bio Petar Drapšin, politički komesar Boško Šiljegović, a načelnik štaba Milan Kuprešanin. Mi smo bili u Malom Tičevu, u šumi, radi zaštite od bombardovanja. Nedaleko od nas, u Drvaru, bio je VS i drug Tito. Mene su tražili da dođem u VS ali nije mi bilo rečeno zašto. Na putu za Drvar zaustavila sam se u štabu 1. korpusa čiji je komandant bio Koča Popović a komesar Mijalko Todorović. Tu sam prenoćila. Kako sam bila loše obučena, Koča me odveo u njihov magazin da izaberem što mi odgovara i tako me obukao od glave do pete. Dao mi je konja i pratioca i tako sam stigla u Drvar. Noćila sam u jednoj velikoj prostoriji, lijevo od pećine, gdje su bili mnogi rukovodioci. Sjećam se da je te večeri došao na vrata drug Tito. Mi smo se svi digli i pozdravili ga. To je bio moj prvi neposredni susret sa drugom Titom. Sjećam se i Vladimira Bakarića kako je masirao ruku nekim električnim aparatom.

Sjutradan sam doznala da sam određena da radim u Agitpropu kao dakti-lograf. Stanovala samti jednoj kući nasred poljane. Tu je stanovao i telegrafista Veljko Dragičević i dvije drugarice (Linka i Zrinski). Pošto ja nisam bila dakti-lograf i kao takva nisam mogla mnogo da im koristim, vratili su me natrag u 8. korpus, jer su to i drugovi iz korpusa tražili. Bilo je to desetak dana prije desanta. Sjećam se da smo mi u štabu, na Tičevu, 25. maja ugledali njemačke avione. Izgledalo nam je čudnovato što su sa avionima bile i jedrilice. Letjeli su prema Drvaru. Drugovi iz štaba su odmah o tome obavijestili VS, ali zbog kratke vazdušne linije naša obavještenja nisu pomogla. Ubrzo smo čuli detonacije. Kasnije sam saznala da su svi drugovi iz kuće, gdje sam ja stanovala, poginuli.

Bili smo u okruženju na Tičevu, počela je sedma ofanziva. Probijali smo se kroz bosanske šume. U jednom momentu ugledali smo na dvadesetak koraka od nas njemačku patrolu. Sa štabom je bila samo komora i prateći bataljon. Bila je tu uz nas i Engleska misija u kojoj je bio i Čerčilov sin Randolph. Nastala je panika među članovima komore. Čudim se i danas kako nas nisu zapazili. Preko puta od nas, najednom brdu, bile su njemačke jedinice. U noći smo se spuštali niz Jadovnik, putem kojim ljudska noga nije do tada prošla. Teren je bio tako strm da se nismo mogli održati na nogama već smo se kotrljali. Pošto sam imala dvije kožne torbe, u jednoj su bile šifre sa tablicama, a u drugoj knjige sa primljenim i poslanim depešama, bilo mi je teško da ih sama nosim pa sam torbu sa tekstovima depeša dala šifrantkinji Mariji, a ja sam zadržala torbu sa šiframa. Ona je svoju torbu negdje zakopala. Kasnije je rekla da joj je bilo teško nositi i da se bojala da neprijatelju ne padne u ruke. Ja sam svoju torbu sačuvala, ali šifre smo ipak morali mijenjati. Kad je prošla ofanziva opet smo došli na Tičevo. Smijestili smo se u zgradu škole koja se nalazila nešto van sela. Na livadu pokraj sela saveznici su nam iz aviona bacali municiju, oružje i hranu. Jednog jutra, u ljeto 1944. godine, čula sam zvuk aviona. Komesar Šiljegović je dao nalog da se pale vatre. Kad sam došla na vrata ugledala sam nekoliko štuka kako bombarduju i mitraljiraju kuće u Velikom Tičevu. Uputili su se prema našoj zgradi. Vičući da su neprijateljski avioni, trčala sam prema najbližem rovu, ali su već oko mene počele pljuštati bpmbe i mitraljeska zrna. Nisu svi uspjeli da se sklone. Naš komandant je bio invalid, imao je jednu nogu kraću, on nije stigao da se izvuče već e sišao u podrum zajedno sa šifrantkinjom Marijom. Mi smo iz rova vidjeli pite u avionu, jer su oni letjeli tako nisko da su skoro dodirivali krov školske ograde. Bilo je oko 15 štuka koje su svojim jezivim zvucima, bombardovanjem pikanjem izazivale stravičnu sliku. Našu zgradu, iako je bila jedina, na sredini ivade, a k tome i lijepo sunčano vrijeme, nisu direktno pogodili. Ni nas u rovu nisu pogodili. Očigledno je bilo da nisu imali iskusne pilote, već mlade, na brzinu ikolovane. Bombardovanje je trajalo oko 15 minuta i kad su istrošili municiju,)tišli su. Izašao je komandant iz skloništa i brzo zatim otišli smo u obližnju šumu.

Pretpostavljali smo da će se napad ponoviti. Tako je i bilo. Oko petnaestak štuka ponovo je došlo da bombarduje i mitraljira selo i naše jedinice.

Dok smo bili na Tičevu saveznici su nam za hranu bacali samo šargarepu, bez soli. Tako smo mjesec dana jeli samo rijetku kašu od brašna i neslanu šargarepu. To se ponavljalo za ručak i za večeru. Bilo je to odvratno jesti, ali šta smo mogli, druge hrane nije bilo.

Kao posljedica velikih napora, nespavanja i gladovanja, meni se ponovio proces na plućima. Bolnica 8. korpusa bila je puna ranjenika. Teže ranjenike saveznički avioni su prebacivali u Italiju. Tako sam i ja sa njima otišla, kao teški bolesnik. Bila sam smještena u englesku vojnu bolnicu u Barletti, u kojoj je bilo i naših drugarica ranjenih u borbama. Ja sam bila jedini bolesnik, ostali su svi bili ranjenici. Malo dalje od nas bio je drugi šator - bolnica u kojoj su bili smješteni naši drugovi - ranjenici. Posle izvjesnog ozdravljenja, kada sam već bila pokretna, pomagala sam medicinskim sestrama pri previjanju ranjenika. One su me zvale »sister«. Nisam znala engleski, ali sam se sporazumevala nešto na francuskom a nešto na italijanskom jeziku. Sve ih je interesovalo: kako je u Jugoslaviji? Šta sam po zanimanju? Jesam li komunista? Vjerujem li u boga? Bili smo uvijek u toku događaja. Imali smo poneki tranzistor, a ponekad su nam dolazili i drugovi iz naše baze u Bariju. Hrana je bila loša. Za ručak donijeli bi nam, na malom plehanom tanjiru, jedan kuhani krompir, neoguljen, jedan paradajz, dvije kriške presovanog hljeba, nekoliko keksa i jednu kocku margarina. Ljekove nisam dobijala a uz tako slabu ishranu bilo je teško oporaviti se. Ono što sam željela, da se naspavam, ni tu nisam uspjela, jer je bilo mnogo teških ranjenika. Jedna drugarica, rodom iz Bosne, bila je teški ranjenik, ranjena u obje noge, a rane su joj se gnojile, tako da je po čitavu noć jaukala. Na nogama nije mogla podnijeti ni čaršav tako da su joj povrh nogu stavili metalni okvir pa onda preko njega čebe. Uvijek kad bih htjela da se podigne budila bi mene, jer sam je, kako je ona govorila, samo ja mogla podignuti lako i bezbolno.

Nakon dva mjeseca boravka u bolnici tražila sam da se vratim u jedinicu. Prebacili su me u Gravinu, gdje se nalazio naš prihvatni logor. Tu je bila i naša tenkovska brigada. Jednog dana, septembra mjeseca, u luci Manfredonia ukrcala sam se na brod i tako stigla na otok Vis. Luku Manfredonia sam dobro upamtila. Saveznici su stvarali umjetnu maglu radi zaštite od bombardovanja. Bila je to velika luka u kojoj je bilo mnogo borbenih i transportnih brodova. Brodska momčad je imala maske radi zaštite od magle a mi smo se gušili u njoj. Ja sam k tome bila još i plućni bolesnik.

Na Visu je bio pravi život. Tu je bila čitava Jugoslavija. Sve institucije su radile, svi rodovi vojske su bili prisutni, sve misije, CK KPJ, Nacionalni komitet. Tu je drug Tito rukovodio ne samo oružanim operacijama, već cjelokupnim političkim, kulturnim i sportskim životom. Da nije bilo povremenih bombardovanja izgledalo bi kao da živimo u mirnodopskim uslovima. Tu je bio i aerodrom, odvijao se vazdušni promet, ne samo sa Jugoslavijom već i sa inostranstvom. Radilo je i naše pozorište.

Bila sam raspoređena u štab 26. udarne divizije kao šifrant. Sa mnom je bila Divna Pivac iz Šibenika. Poslije rata nisam je nikada više srela. Komandant divizije bio je Božo Božović a načelnik štaba Ante Biočić. Ne sjećam se ko je bio politički komesar. Sa Biočićem sam se sretala poslije rata u SUBNOR-u opštine Stari grad u Beogradu.

Divna Pivac je sa telegrafistom, radio-stanicom i komandantom otišla na Brač, gdje su se vodile borbe za njegovo oslobođenje.

Oktoobra 1944. godine prošli smo kroz oslobođeni Split. Svi mještani su izašli na ulice, svi su nas razdragano dočekali. Bilo je pravo slavlje. Osjećao se kraj rata i ja sam razmišljala o tome kako ću se vratiti u moj Split. Išli smo dalje, prema Klisu i Kninu. Borbe za Knin bile su teške, teren je bio miniran. Desetkovana je bila 1. dalmatinska brigada. Posle Knina produžili smo za Mostar i Sarajevo.

Šifrantsku vezu smo održavali sa GŠH i sa brigadama. Ne sjećam se koliko je divizija imala brigadu, čini mi se da su bile četiri. Šifre sa tablicama za mas-

kiranje smo dobijali od GŠH, a izrađivale su se, koliko se ja sjećam, u VŠ. Vezu smo održavali i sa VŠ. Važnije depeše smo slali istodobno i GŠH i VŠ.

Rat još nije završio, bio je mart 1945. godine, a mi smo se nalazili negdje u blizini Šibenika, kada sam bila pozvana da se javim u Generalštab koji se tada već nalazio u Beogradu. Bila sam raspoređena u MIP za načelnika šifrantskog odeljenja. Kriptografsko odeljenje Udbe bilo je smješteno u »Prizad-u«. Ovo odeljenje nas je snabdevalo šifrantskim dokumentima i kadrom. Sjećam se da je moje postavljenje na dužnost načelnika šifrantskog odeljenja potpisao ministar inostranih poslova Šubašić. On je bio figurativna ličnost, svi su se poslovi mimo njega rješavali. To je trajalo kratko, sam se povukao sa tog položaja. Neko vrijeme resor inostranih poslova je vodio drug Tito a kasnije Kardelj. Šifre su bile također brojčane sa tablicama za maskiranje. Imali smo i teleprinter. Depeše smo slali našim diplomatsko-konzularnim predstavništvima preko pošte. Tada još nismo imali diplomatsku kurirsku službu, već su svi izvještaji slati šifrovano. Bili su oni ponekad dugi i preko deset kucanih stranica, a sve smo šifrovali ručno. Sve je to mnogo koštalo. Prenos depeše preko pošte plaćali smo u devizama. Šifrantski kadar je bio većinom sa niskom školskom naobrazbom. Neki od njih nisu imali ni punu osnovnu školu. Trebalo je upućivati šifrante u diplomatska i konzularna predstavništva, a kadra nije bilo. Tehnika šifrovanja je bila jednostavna. Proces šifrovanja bio je mnogo lakši od procesa dešifrovanja. Za dešifrovanje je trebalo imati veću naobrazbu da bi se depeša tačno dešifrovala. Depeše su dolazile sa mnogo grešaka, bilo usljed namjernog ometanja stranih stanica, bilo usljed loših atmosferskih prilika. Dešavalo se da su u grupi od pet brojeva tri broja bila pogrešna. Ponavljanje depeša nismo tražili jer je to mnogo koštalo, naročito za udaljene zemlje. Takve depeše su dolazile na moj stol i ja sam ih gledala - dešifrirala, više znanjem i intuicijom, negoli normalnim postupkom. Poznavanje političke situacije u zemlji i svetu i poznavanje imena političara u mnogome je olakšavalo postupak dešifrovanja.

Sjećam se jedne depeše iz Argentine primljene od naše ambasade u Buenos Airesu. Tamo je radila kao šifrant jedna drugarica sa nezavršenom osnovnom školom. Velike muke sam imala da je obučim »zanatu«. Nikako da shvati tehniku rada. Poslala je jednu veliku depešu, valjda desetak stranica kucanog teksta, i napravila je zbrku sa tablicama. Ona je trebala po redu da uzme tablice, kako su bile i numerisane, ali umjesto na sljedeću ona je prešla na posljednju. Mučila sam se cijelu sedmicu dok sam pronašla grešku, i naravno, morala sam otvoriti sve tablice, što je bilo suprotno pravilu.

Sa našom ambasadom u Moskvi smo držali vezu preko sovjetske radio-stanice. Nekolicinu mojih šifranata, koji su nosili depeše u sovjetsku ambasadu oni su zavrbovali, i kad je izišla rezolucija IB ovi su djelovali na još neke šifrante koji su se digli frontalno protiv mene. Primjetila sam da nestaju neke depeše. Trudila sam se da zavedem red. Sjećam se da je najednom našem partijskom sastanku prisustvovao Vladimir Popović, tada prvi pomoćnik ministra inostranih poslova. Veći deo šifranata je bio protiv mene, osuđivali su me da se ne brinem o njima, za njihove povišice piata itd.

Vodila se stroga kontrola da u prostorijama ne ostane ni jedan papirić. Pečatili su se ormani i prostorije i predavali ključevi dežurnom u odeljenju bezbednosti. Čistačice su mogle čistiti prostorije samo u prisustvu nekog od nas. S druge strane u MIP je bilo agenata i ruskih i angloameričkih. Ne samo depeše već i svi izvještaji koji su dolazili kurirskom poštom bili su povjerljivi. Naime, načelnik kontrolnog odeljenja MIP Oskar Juranić bio je engleski agent. On je još kao španski borac bio zavrbovan u francuskim logorima od Gestapo-a, zatim je bio u njemačkim logorima, odakle je došao poslije rata u zemlju. Predvodio je i druge naše logoraše. Englezi su došli do spiska njemačkih agenata i tako ga ucijenivali da radi za njih. Juranić je u MIP-u uživao veliko povjerenje. Bio je inteligentan, znao je nekoliko jezika, vladao je marksizmom, znao je dobro da govori. Kao načelnik kontrolnog odeljenja svakog jutra sam mu dostavljala kopije svih depeša, primljenih i poslatih, kao i ostalim načelnicima i pomoćnicima MIP.

Sjutradan sam povlačila sve kopije i palila ih. Toliko je povjerenje uživao da je bio i politički sekretar komiteta u MIP a ja sam bila organizacioni sekretar i sa njim usko sarađivala. Odlazila sam s njim na sastanke u komitet saveznih ustanova. Da smo bili malo budniji mogli smo ga ranije otkriti, i to na sitnicama. Jednom je ostavio vrata svoje kase otvorena i to je pronašla komisija koja je noću obilazila prostorije. On se tako kritički osvrnuo na tu svoju grešku da je sam tražio da bude kažnjen, kao primjer za druge. Oženio se sa jednom starijom djevojkom koja je isto radila u MIP i bila šef povjerljive arhive. Da nije bio uhapšen Osvald, tada predsjednik privrednog saveta, isto tako agent, ko zna kada bi bio otkriven. Osjetio je da mu gori pod nogama i uzeo pasoš da ide u obilazak naših predstavništava u Italiji. U zadnjem momentu zadržan je na granici prema Italiji i vraćen.

Za vrijeme rezolucije IB mnogo se politički radilo. Kao instruktor Komiteta saveznih ustanova išla sam po raznim radnim organizacijama u objašnjavanju i iniciranju diskusija po materijalima koje smo dobijali od Komiteta saveznih ustanova. Mnogo teže je bilo sa intelektualcima nego sa radnicima. Ovi poslednji su većinom postavljali pitanje zašto nismo otišli u Bukurešt na zasedanje IB, onda bi se sve razjasnilo. Bilo je teških okršaja, čak i fizičkih napada. To je bio vrlo težak period, iscrpljujući. Po danu sam radila svoj redovni posao a poslije podne, i do kasno u noć, vodila borbu sa ibeovcima. Čini mi se da je ta borba bila teža nego oružana. Kako kaže Lenjin, lakše je zauzeti vlast nego je održati. Tu su padali i dotadašnji autoriteti i prvoborci. Jedino mjerilo bilo je kakav odnos ima prema rezoluciji IB. Tu nisu važile nikakve njegove ranije zasluge. U šifrantskom odeljenju bilo je najviše prvoboraca i nosilaca »Partizanske spomenice 1941«. Jedan od njih je bio i moj zamjenik, i onaj iz Udbe koji nam je donosio šifrantski materijal bio je zavrbovan od Rusa. Prosto nevjerovatno da su ljudi koji su prošli Sutjesku i Neretvu tako lako nasjedali lažima. Sjećam se tih dugih depeša koje smo primali od naše ambasade iz Moskve (samo sam ja držala tu vezu). Mi smo već imali svoju radio-stanicu u Moskvi. Još ništa od ovih podataka nije bilo dato u javnost, a ja sam živjela pod tom depresijom, ni sa kim nisam smjela o tome ništa razgovarati. Sve ove depeše bile su upućene na adresu CK KPJ. Slijedili su naši odgovori. Teško je to bilo preživjeti. Slijedila je ekonomska blokada, pa oružane demonstracije na našim granicama. Svakog dana je na našim granicama stradao po neki graničar.

Šifrantski posao je vrlo odgovoran, on zahtjeva totalnu konspiraciju i savjesnost. Ni svom najrođenijem ne smiješ da kažeš ono što si saznao preko depeša. Taj posao ima svojih dobrih i loših strana. Dobre su u tome što si uvijek upoznat sa situacijom u zemlji, i u svijetu, naročito ako radiš u ustanovi u kakvoj sam ja radila; loše je u tome što ponekad doznaješ i takve vijesti za koje bi želio da ih nikada ne saznaš.

Filomena Spero

PROBOJ FRONTA I VIJEST O PADU BERLINA

Po završetku radio-telegrafskog tečaja izvijesno vrijeme ostao sam na raspoloženju Odeljenju za vezu Prvog proleterskog korpusa, dok su ostali slušaoci raspoređeni u radio-centar Korpusa, po štabovima divizija i samostalnih brigada. Potom sam i ja raspoređen da radim na radio-stanici Komandne artiljerije 1. korpusa. Bila je to radio-stanica marke »V100A«, koja se napajala ručnim ge-

neratorom, pa su sa mnom bila još dva druga iz artiljerijskog voda i radili su na generatoru.

Sredinom januara 1945. godine Njemci su jakim snagama, a naročito tenkovima, izvršili protivnapad, iznenadili 21. srpsku diviziju, napravili prodor i zauzeli Tovarnik i Šid. Mi smo se noću na brzinu povukli u pravcu Fruške Gore i stigli u selo Erdevik.

U Erdeviku je bio i štab korpusa. Zapamtio sam da je daljnji period zime protekao kao u nekom zatišju. Vršene su razne reorganizacije i popuna jedinica naoružanjem. U Erdeviku su održavani kratkotrajni oficirski kursevi pojedinih rodova vojske. Organizovan je i jednomjesečni kurs za niže rukovodioce veze pa sam i ja određen za slušaoca.

Nastavu smo imali i prije i poslije podne. Po završetku kursa, slušaoci su vraćeni u svoje matične jedinice. Ja sam iznova ostao na raspoloženju Odeljenju veza.

Sjećam se da smo tada za Radio-centar armije dobili nekih 5 do 6 radio-stanica »RSB-F« montiranih na automobile marke »DODŽ«. Radio-stanice su bile ruske, a automobili američke proizvodnje.

U vrijeme boravka u Erdeviku završio se i drugi radio-telegrafski kurs. Dobili smo veći broj drugova i drugarica za popunu armijskog radio-centra. U to vrijeme oformljena je Radio-telegrafska četa za opsluživanje armijskog centra. U četi je bilo oko šezdeset drugova i drugarica: radio-telegrafista, elektro i radio-tehničara i šofera. Imali smo oko šesnaest radio-stanica, od kojih većinom montirane na vozilima i jednu pokretnu radio-mehaničku radionicu na specijalnom vozilu. Ja sam postao komandir čete, a za mog zamjenika određen je Jovo Jovičić.

Uskoro su završene pripreme za proboj neprijateljskog fronta i za konačno oslobođenje. Izvršena je reorganizacija radio-veza između Generalštaba, susjednih armija i svih potčinjenih jedinica Prve armije kao i ruske Dunavske flote.

Na nekoliko sati prije svanuća 12. aprila 1945. godine pošli smo iz Erdevika.

Nije se razdanilo kad smo stigli na određeno mesto. Najednom većem brežuljku bila je osmatračnica, odakle se dobro vidjeo neprijateljski položaj. Iskopana je mreža saobraćajnica i podzemnih skloništa. U jednom podzemnom skloništu smještena je telefonska centrala, na kojoj je bio Mišo Danon. Radio-stanice smo razmjestili po zaklonima pozadi osmatračnice, prije napada provjerili sve telefonske i radio-veze.

Tačno u određeno vrijeme otpočela je artiljerijska priprema. Nikad u životu nisam tako uživao kao u to pola sata artiljerijske pripreme.

U Lovašu smo radio-stanice razmjestili po dvorištima i kućama i odmah pristupili uspostavljanju veza po određenom planu. Za radio-stanicu koja radi sa Generalštabom primili smo dugačku depešu. Bilo je potrebno da je odmah predamo. Vjerovatno je to bio izvještaj o proboju fronta, pa sam lično kontrolisao da se ta depeša što prije i sigurnije preda.

Međutim, tek što je otkucana jedna trećina šifrovanog teksta, dođe Petar Vujinović i prenese nam naređenje primljeno od Miše Danona. Telegrafskim znacima saopšteno: - SK QRX ... QRD ... DDD - što znači: »Završavam vezu, sljedeća veza u zakazano vrijeme, imamo vrlo hitan pokret«. Ja mu kažem da produžavam dok ne predamo depešu. Ali on je uporan, jer je Danon naredio da se odmah pokupimo i krenemo.

Nije bilo druge i morali smo prekinuti sa predajom depeše. U pokretu nismo mogli održavati veze, jer za to nismo imali antenske uređaje.

Naše jedinice, goneći razbijenog neprijatelja, munjevito su napredovale. Za radio-telegrafsku četu, brz pokret nije predstavljao teškoću, jer niko nije išao pješke. U našoj koloni bilo je oko 17 motornih vozila. Pored »ZIS-sova« i »Dževa, s ugrađenim radio-stanicama, imali smo i specijalna kola za radio-stanicu, koja su služila za opravke radio-stanica i punjenje akumulatora. Uz to smo imali i jedan autobus sa ugrađenom radio-stanicom većeg dometa, a u isto vrijeme služio nam je i za prevoz šifranata.

Istoga dana stigli smo u Vinkovce, a sutradan u Đakovo. Tako nekoliko dana sve do Pakraca.

U Pakracu se štab armije zadržao nekoliko dana. Za to vrijeme prilično smo smanjili radio-saobraćaj, ali provjeravanje veza u određenim terminima nije prestajalo. Veza je uglavnom, radila po radro-pravcima na taj način, što je pojedina naša radio-stanica iz centra radila sa dvije ili više radio-stanica, koje su se nalazile u pojedinim potčinjenim jedinicama. Za svaku stanicu bio je određen poseban talas, kao i tačno određeno vrijeme rada. Iako se u ovoj varijanti ne radi permanentno sa svim radio-stanicama, u praksi se taj metod pokazao dosta dobrim i udovoljio je potrebama saobraćaja, naročito ako se uzme u obzir ograničen broj radio-sredstava.

U Pakracu smo, preko vješti Radio-Beograda čuli za pad Berlina. To je bila velika radost. U četi smo imali instalirane zvučnike preko kojih se na daleko moglo čuti veselje u Beogradu koje je radio prenosio.

Iz Pakraca smo produžili u pravcu Zagreba. I na tom putu, kao i prvih dana po proboju sremskog fronta - gužva, prašina i zastoji na putu. U mnogobrojnim selima do Čazme zastajali smo, što nam je omogućavalo još sigurniju radio-vezu, koja je besprekorno funkcionisala.

U nekom selu odmah ispred Čazme, u komandu čete dođe kurir iz štaba armije i kaže daje komandant pozvao komandira radio-čete da mu se odmah javi. Nešto sigurno nije u redu - mislio sam - jer zove samo kad nešto nije u redu. Nisam imao mnogo vremena da razmišljam, jer je štab bio u blizini. U štabu burno. Svi su na nogama. Prije nego me kurir prijavio, kroz otvorena vrata, vidim Peka kako se šečka po sobi i nešto govori prisutnima, koji takođe bjehu na nogama i kao spremni da nekuda idu. Kad me kurir prijavio komandant mi se obrati.

- Je li druže, da li je juče bilo veze sa Jedanaestom divizijom?

Sa sigurnošću odgovorih da jeste.

- A u koje je to vrijeme bilo i koliko je bilo telegrama?

Rekao sam mu da ne mogu tačno reći dok ne vidim u dnevniku.

- A ti vodiš dnevnik?

Kad mu rekoh da vodim, reče mi da vidim i da mu kažem.

Najhitnije sam iz dnevnika izvadio sve što je bilo od 11. divizije i sa pribilješkom se vratio komandantu i referisao:

- Juče su sa Jedanaestom divizijom održavane sve planom predviđene veze. Od nje je primljeno pet depeša.

- Pa, gdje su te depeše? - začuđeno pita komandant.

- Predali smo ih šifrantskom odjeljenju, odgovorio sam.

Zatim se komandant obratio načelniku štaba - generalu Morači i reče mu da pođe sa mnom da vidi šta je sa tim.

General je uzeo pribilješku od mene i pošli smo Šifrantskom odjeljenju. Pita šefa odjeljenja Žegarca, šta je sa depešama primljenim tokom jučerašnjeg dana od 11. divizije i Žegarac otvara svoju svesku. Tačno mu izdiktira kada je koja stigla, njihove sadržaje i kome su predate - dvije za Oznu, jedna za Intendanturu i još neke u štabu. Morača upita Žegarca zašto sinoć nije predata jedna depeša?

- Vi ste spavali pa vas nismo htjeli buditi - odgovori Žegarac.

- Prispjele depeše odmah morate predati, a to što spavamo to je naša stvar. U svako doba dana i noći budan je operativni dežurni - kaže mu general Morača.

U Čazmi smo se zadržali dva dana. Što se tiče otpremanja i prijema depeša nismo imali problema. Imali smo vremena da poslušamo i emisije Radio-stanica - Beograd, Moskva, Slobodna Jugoslavija, London, Glas Amerike i druge.

Odmah zatim dobismo naređenje da se pripremimo za pokret u Zagreb. Sa četom sam održao kratki sastanak, skrećući im pažnju na marševsku disciplinu i ponašanje u gradu. U Zagreb smo došli sa maksimirske strane. Ispred nas je išla kolona tenkova. Mi sa motorizacijom idemo lijevom polovinom ulice, jer desnom idu kolone pješadije.

Mase građana izašle na trotoare i pozdravljaju. Kada smo došli na Jelačića trg, današnji Trg Republike, dočekala nas je masa naroda.

Naša komanda čete smjestila se u vili, u kojoj je bila ambasada Frankove Španije.

Bilo je veselo tih prvih dana oslobođenja u Zagrebu. Poslije nekoliko dana održana je i vojna parada. Održano je i nekoliko velikih narodnih zborova. Na jednom je govorio drug Tito.

Labud Tatar

BIO SAM ŠIFRANT U RATNOJ REtNOJ FLOTI

Polovinom 1944. godine nalazio sam se u lučkoj kontrolnoj straži 3. pomorskog obalskog sektora na Dugom otoku. Preko komandira straže dobio sam naređenje da se sa opremom javim u štab 3. POS-a. Shvatio sam da se radi o novoj dužnosti, ali o kojoj? Istoga dana javio sam se štabu 3. POS-a gde mi je saopšteno da sam odlukom štaba određen za šifranta. Posebno mi je naglašeno, daje to poverljiva dužnost, sa puno odgovornosti i kako se za ovu dužnost biraju samo poverljivi i odani drugovi. Lično nisam znao o čemu se radi, što je to šifrant, odnosno šifra i da li ću ja sa 6 razreda osnovne škole moći odgovoriti tom zadatku.

Po mom sećanju prvi šifranti u JRM bili su u većini sami radio-telegrafisti, a ponegde i načelnici štabova. Međutim, zbog porasta broja depeša koje su slate putem radio-veza, negdje otprilike početkom 1944. godine, u JRM je došlo do formiranja šifrantske službe. Sada radio-telegrafisti nisu znali sadržaj depeša, odnosno nisu znali šta šalju u eter otkucavanjem Morseove azbuke (slova i brojevi). Svakako da je ovakva organizacija doprinjela još većoj konspirativnosti našeg radio-saobraćaja.

Moja obuka kao šifranta trajala je vrlo kratko. Mogao bih slobodno reći, nekoliko sati. Po zadatku odmah sam otputovao na otok Žirje, odakle sam održavao vezu sa 3. POS-om na Dugom otoku.

Nakon prvih nekoliko depeša koje sam uspešno šifrirao, odnosno dešifrirao, nestalo je kod mene i početne bojazni i straha od šifre, ali ostao je i dalje strah kako sačuvati šifru i ostale dokumente od nepozvanih, kako ne bi došlo do dekonspiracije šifre. Nisam posedovao nikakvu željeznu kasu, ili ormar, a niti posebnu prostoriju za rad (što je sve shvatljivo za ratne uslove).

Dokumenta sam čuvao u jednoj kožnoj torbi, koju nikada nisam odvajao od sebe. Moj rad kao šifranta bio je otežan time što sam kao borac vršio i druge dužnosti - kurirsku i stražarsku.

Šifra na kojoj sam radio bila je slovčana. Nju su sastavili u štabu 3. POS-a. Periodično se menjala, po naređenju štaba, radi veće konspiracije. Na otoku Žirju sam ostao do oslobođenja Šibenika 3. novembra 1944. godine, kada sam sa jedinicom stigao u Šibenik. Tu sam imao povoljnije uslove za rad, posebnu prostoriju i željeznu kasu za čuvanje dokumenata.

Od Komande mornarice dobio sam i novu brojčanu šifru. Kod ovog, za mene, novog sistema pojedini elementi šifre menjali su se kod svake nove depeše, što joj je omogućavalo veću konspiraciju.

U decembru 1944. godine pozvan sam u komandu JRM, a u januaru 1945. godine preko Barija u Italiju, avionom sam stigao u Beograd.

Svrha ovog puta bila je da sa delegacijom JRM otputujem kao šifrant u Grčku - Solun, radi formiranja mornaričke baze u Grčkoj. U Beogradu sam sa delegacijom JRM čekao na polazak, ali pošto se situacija u vojno-političkom po-

gledu tada u Grčkoj nepovoljno razvijala, do odlaska naše delegacije tada nije došlo. Za to vreme radio sam kao šifrant u Generalštabu JNA - Odeljenje za moraricu. Sećam se da smo tada održavali vezu sa našim operativnim jedinicama u Istri i Slovenskom primorju, na prilazima Trstu, a i sa komandom JRM.

U martu-aprilu 1945. godine pošao sam kao šifrant u Komandu ratne rečne flotile koja se tada nalazila u Beogradu, da bih, nakon nekoliko dana, sa šifrom krenuo za našim operativnim jedinicama u Slavonski Brod, gde smo formirali 2. bazu rečne flotile.

U Slavonskom Brodu sam kao šifrant dočekaio kapitulaciju Nemačke, 9. maj 1945. godine. Pored šifrantske dužnosti ovde sam vršio i dužnost telefoniste na centrali poljskog tipa (MP-10).

Moj šifrantski rad nastavio se i dalje u RRF, a zatim u štabu flote JRM, gde sam vršio dužnosti načelnika odeljenja za šifru.

Istakao bih daje naša šifrantska služba, iako mlada i neiskusna, sa nedovoljno školovanim kadrom, izvršila u potpunosti svoj zadatak i dala svoj veliki doprinos pobedi u toku rata. Ona je to mogla zahvaljujući visokoj svesti boraca-šifranata, koji su svoj zadatak časno vršili u najsloženijim uslovima rata.

Nikola Turčinov

VEZA U POKRETU

Održavanje radio-veze za vrijeme marša bilo je uvijek skopčano sa raznim teškoćama. U ratu nismo raspolagali radio-stanicama na specijalnim vozilima, da bi se radio-saobraćaj mogao odvijati u pokretu. Radio-staniciu je prije svakog marša trebalo spakovati, natovariti na konja ili mazgu, i tako transportovati. Pokreti su bili vrlo česti i dugi, tako da se u toku jednog marša, moralo po nekoliko puta zaustavljati, skidati stanicu, pripremiti je za rad i po održanoj vezi ponovo pakovati i tovariti. U međuvremenu kolona bi se prilično udaljila, zbog čega je najčešće trebalo pored stanice ostavljati po nekoliko vojnika kao obezbeđenje. Ponekad se i dio kolone zaustavljao i čekao dok vezista ne završi posao, što je znatno usporavalo brzinu kretanja. To nas je prisiljavalo da na neki način riješimo problem održavanja radio-veze za vrijeme marša. To smo riješili na vrlo jednostavan način.

Dobili smo konja sa mitraljeskim samarom. Izradili smo dva sanduka pogodna za tovarjenje na samar. U jedan smo smjestili primopredajnik radio-stanice, a u drugi akumulator.

Zbog ravnoteže u sanduk sa akumulatorom stavili smo sitniji pribor radio-stanice. Sa bočne strane sanduka sa primopredajnikom postavili smo ležište za štap antenu u kome su se uvijek za vrijeme marša nalazile 2-3 sekcije ove antene. Poklopac ovog sanduka otvarao se odozgo prema dolje za 90°. Kad je poklopac bio otvoren lako se dolazilo do prednje ploče primopredajnika. Na gornji dio samara, između sanduka, postavili smo pretvarač koga smo pomoću spojnih kablova spojili sa primopredajnikom i akumulatorom. Ovaj tovar je predstavljao potpun komplet za samostalan rad. Mazgu smo koristili za nošenje ostalog pribora i opreme.

Sa ovako natovarenom i pripremljenom radio-stanicom održavanje veze za vrijeme marša bilo je mnogo lakše. Rad telefonijom i telegrafijom, izuzev primopredaje radiograma, mogao se obavljati u pokretu, bez zaustavljanja, jer su ovakve veze bile vrlo kratke. U određeno ili zakazano vrijeme trebalo je samo otvoriti poklopac sanduka u kome je bio primopredajnik, staviti ga u rad, uk-

Ijučiti slušalice i slušati, odnosno javiti se korespondentu mikrofonom ili tasterom, koje je radiotelegrafista za vrijeme predaje držao u ruci.

Za predaju ili prijem radiograma više nije bilo potrebno stanicu istovarivati, pripremati za rad i ponovo tovariti. Dovoljno je bilo izaći iz kolone i početi sa radom. U tom slučaju taster bi stavili na poklopac sanduka kao na sto. Konj, koji je u početku pri puštanju pretvarača u rad pokazivao znake uznemirenosti, ubrzo se na to navikao i strpljivo i mirno čekao dok završimo rad. Istina, ovakav teret za jednog konja je dosta velik, ali dobro grlo, uz dobru ishranu i timare nje, može da izdrži i duže marševe.

NEZGODE ZBOG ANTENE

Završio sam prvi radio-telegrafski kurs 1944. godine u Jajcu. Program je bio dosta potpun, ali kroz obradu strogo razgraničen na informativni i primjenjeni dio gradiva. Iz ovoga je i stvorena želja slušalaca da se što prije osposobe kao operatori za praktičan rad i osnovno evidentiranje saobraćaja. Značaju bezbjednosti, neprijateljskim metodama prisluškivanja i ometanja, kao i maskiranju saobraćaja i radio-stanica (nesvjesno) nisam poklanjao odgovarajuću pažnju, nego mi je osnovno bilo da što prije obavim primopredaju radio-grama.

Sa ovakvim znanjem i shvatanjem, na brzinu sam primio radio-stanicu američkog porijekla ACR-284-A, koju nisam baš najbolje poznavao, a prilikom prijema nije bilo ni vremena za to, nego sam upućen u štab 6. brigade 4. krajiške divizije. Štab brigade se nalazio u Srpskim Jesenicama blizu Bosanske Krupe. Drugovi u štabu najljepše su rje primili, jer su željno očekivali da im se riješi pitanje stabilne veze sa štabom divizije. Podršku sam imao i u glavnom radio-telegrafisti Vladi Tomiću. On je bio stručnjak potpuno osposobljen, vojlan da razumije i pomogne svakome, a posebno početnicima. Međutim, ubrzo su iskrsele nepredviđene neprijatnosti i teškoće koje nisam znao riješiti, niti sam imao nekoga u blizini da mi pomogne. Naime, pri pregledu kompleta radio-stanice za njeno postavljanje, nisam mogao pronaći klasičnu žičanu antenu koja mi je potrebna za rad iz zatvorene prostorije. Pronašao sam nešto slično sa 4 dupla kraka (kao mreža) koji su u tački spajanja imali pripremljen uvodnik na jednu od priključnica na primopredajniku. Probao sam na različite načine da ovu »mrežu« postavim, ali nije išlo, pa sam zaključio da to nije žičana antena (kasnije sam saznao da je to protuteg za stjenovito i kamenito zemljište). Bilo mi je jasno da rješenje moram pronaći i našao sam ga u tome da nekako štap-antenu montiram na krov kuće, znajući da je to nenormalno i da ona konstruktivno nije predviđena za rad iz zatvorene prostorije. Od komandanta do kurira svi smo učestvovali u rješavanju kako da se krovna konstrukcija (držač-ležište) za antenu što brže i bolje napravi i radio-stanica počne sa radom. Domaćin kuće (koji mi je sam ponudio smještaj) pobojavao se da ćemo privući gromove, žena mu je vrlo plašljiva, a tih dana trebala je da se porodi. Znali smo daje on donekle u pravu, a pošto nisam imao drugo rješenje i domaćin se pomirio sa sudbinom. Najzad je veza uspostavljena. Bio sam veoma zadovoljan, jer je to bila jedna od prvih (mojih) uspostavljenih veza. Ova radost kratko je potrajala, jer su naišle neprijatnosti, koje u to vrijeme nisam mogao predvidjeti. Evo o čemu se radi:

I prije mog dolaska u Srpske Jasenice, neprijateljski avioni su nadljetali selo ali nisu bombardovali. Međutim, istoga dana kada sam štap-antenu podigao visoko iznad kućnog krova naišao je avion, koji je kružio nisko i ubrzo produžio let u pravcu odakle je i došao. Nije prošlo ni dva sata od njegovog odlaska a nad selom se pojavi grupa neprijateljskih aviona, a potom i druga i počese da bombarduju selo.

Dok je bombardovanje trajalo sa obližnjeg brežuljka dotrčao je jedan seljak i rekao mi da avioni bombarduju selo zbog naše antene. Trenutno ga nisam razumjeo, a ni vjerovao daje antena moje radio-stanice otkrila prisustvo naših jedinica. Na moju primjedbu da u to ne vjerujem, a on mi je odgovorio da se onaj

naš »štap« na krovu kuće, toliko sija na suncu da se može primjetiti i sa velike udaljenosti. Da bi se uvjerio u to, otišao sam sa jednim oficirom iz štaba na susjedni brežuljak.

Bio je lijep sunčan dan. Antena se klatila, sijala na suncu, tako daje stvarno bila uočljiva. Dakle neprijatelj je mogao pretpostaviti da se radi o nekom jačem predajniku, odnosno lokaciji nekog od većih naših štabova. Tada sam zaključio daje pravi razlog ovog demaskiranja u tome, što je sa moje štap antene potpuno bila spala tamnozelenja boja, tako daje aluminij sjajan, bio vrlo uočljiv, posebno pri sunčanom danu. Čim smo se vratili u štab skinuli smo krovnu antenu, a ja sam od protutega napravio odgovarajuću žičanu antenu. Od tada sam imao dobru vezu, a nije bilo ni bojazni da će moju stanicu neprijatelj lako osmotriti.

Druga nezgoda sa postavljanjem antene desila mi se je pri oslobođenju Sarajeva. Tada sam vršio dužnost načelnika radio-centra pri Štabu 4. krajiške divizije i ujedno radio kao operator na jednoj od radio-stanica. Ovoj operaciji prethodio je iscrpljujući marš i rad u pokretu. Odmah po pristizanju u grad jedinice su stupile u borbu, a time i radio-veze nastavile sa radom punim kapacitetom.

Stanica na kojoj sam radio, na brzinu je postavljena u veću stambenu zgradu, u jednoj od prometnijih ulica Sarajeva. Ne misleći dovoljno o maskiranju, žičanu antenu smo postavili preko ulice, tako da je bila vrlo uočljiva, i onaj ko se i najmanje razumije u to mogao je zaključiti da je tu smještena radio-stanica. Počeo sam sa radom ne zaključavši vrata, a pored mene nije bilo nijednog od radio-telegrafista. U žurbi, zauzet prijemom radio-grama, primjetih na vratima čovjeka u civilu, sa malom radio-stanicom u otvorenom koferiću, sličnog pakovanja kao engleska i američka stanica »B-2« kojom sam ranije rukovao (zvali smo je »špijunka«). Nepozvani stoji isprepadan na vratima, a ja, uzbuđen, ne mogu da se snađem i prekinem rad (sa odgovarajućom kraticom). Dok sam se snašao i skinuo slušalice, on je pobjegao. Nakon 30-40 minuta kod mene upadoše drugovi iz Ozne, koji su bili na tragu nepoznatom gostu. Kad sam im rekao daje bio kod mene i daje pobjegao, nastala je prepirka oko toga što ga nisam zaclržao, pa i upotrebio oružje. Ukorili su me da se nisam snašao.

Međutim, oni tada nisu znali i prave razloge mome prevelikom uzbuđenju. Naime, radilo se o sledećem. Čovjek koji me nepozvan posjetio u stvari je bježao od Ozne. Lako je primjetio žičanu antenu, što ga je dovela do mene. Međutim, najveći razlog našeg obostranog uzbuđenja bio je u tome, što smo se nas dvojica dosta dobro poznavali, ali on nije mogao ni pretpostaviti da će baš tada na mene naići. Ovaj čovjek je ranije bio borac u jednoj jedinici moje divizije. U stvari, on je i tada skriveno radio za njemačku obavještajnu službu, a kad je posumnjao da će biti otkriven dezertirao je iz partizana. Neprijateljsku djelatnost nastavio je sve do oslobođenja Sarajeva, kada je i uhvaćen i zaslužen kažnjen. Radio-stanica koju je nosio u stvari mu je tada služila za sporazumjevanje u njegovoj špijunskoj mreži. Poslije ova dva slučaja, pa i u mirnodopskom periodu obraćao sam pažnju na primjenu mjera za maskiranje antena, kao i stanica, uvijek i na svakom mjestu, kako bi bezbjednost radio-veza bila što bolja.

KONJ NIJE IZDRŽAO

Nalazio sam se pri Štabu 4. krajiške divizije sa radio-telegrafistima Zemkom Delić i Dušanom Radaković i jednim omladincem koga smo zvali Lujo. U odsjeku za vezu bili su Stevo Džakula i Vlado Tomić. Koliko se sada sjećam, pri štabu smo imali dvije radio-stanice, od kojih je jedna bila stalna, a druga je povremeno radila. Ovim sredstvima održavana je radio-veza sa potčinjenim brigadama i korpusom, a pri maršu i izvođenju borbenih dejstava, sa još nekim jedinicama koje nisu bile u stalnom sastavu divizije. U kompletu ovih sredstava bilo je: 1-2 manja agregata, poneki rezervni akumulator, kanta za benzin i druga oprema koja je bila neophodna za pripremu izvora za napajanje radio-sredstava i

njihovo tehničko održavanje. Za prenošenje ove opreme koristili smo tri mazge, koje su bile vrlo snažne i jednog manjeg konja. Konj je pored nošenja tereta služio kao vodič mazgama za koje je pozanto da ponekad otkazu poslušnost, posebno ako se radi o prelaženju preko improvizovanih mostova i slično.

U snošljivim vremenskim uslovima normalno smo se kretali. Sve je dobro išlo do ubrzanog marša Štaba divizije iz Viteza (obilazeći Dolac i Travnik) do s. Oborvi kod Donjeg Vakufa. Snijeg je bio dosta visok, a mećava nije dala oka otvoriti. Iz pravca Busovače neprijatelj je nastupao, jer je bio dobro opremljen za ratovanje u zimskim uslovima. Njegovi izviđači na skijama i sa bijelim ogrtačima, spuštali su se iz pravca Vlašića, s namjerom da ometu naše povlačenje prema s. Oborvi.

Moja se kolona kretala dobro sve do Dolca, odakle počinju seoski putići i konjske staze, koje su već bile pokrivene dubokim snijegom. Mazge su uz veliko naprezanje nastavile pokret, dok je konj naglo zastao. Natovaren je bio sa primopredajnikom i nekim lakšim dijelovima kompleta radio-stanice, što je moralo stići u rejon novog komandnog mjesta. Ja sam ostao sa najsigurnijim konjovodcem Azizom iz Kozare kod Prijedora, koji je ujedno brinuo i o tovarnim grlima. Vidio sam da konjče iako nije preopterećeno, ne može savladati dubok snijeg.

Bilo je mučno. Neprijatelj sa skijama u neposrednoj blizini, konjče zaostalo, a njegovo rasterećenje nije dolazilo u obzir jer smo nas dvojica bili već preopterećeni. Moja komora je ostala poslednja u ešelonu štaba divizije, tako da nisam ni očekivao nailazak drugova koji bi nam pomogli. U razmišljanju što da radimo, iz one snažne magle naiđe komandant divizije Petar Vojinović na velikom i jakom konju za jahanje. Neobično je cijenio radio-vezu, razumjevaao naše poteškoće i uvijek nastoja da što više pomogne razvoju ove službe. Odmah je uvidio našu situaciju i nemajući drugog rješenja ponudio mi je svoga konja. Vidio sam da se time ništa ne rješava, jer je njegov konj bio jahaći, a ne tovarni, a osim toga vrlo krupan, tako da se samar sa našeg malog konja nije mogao ni podesiti na njegova leđa.

Komandant je prihvatio ovo moje obrazloženje i na kraju mi rekao da uradim kako mislim daje najbolje u ovoj situaciji, ne pominjući da se radio-stanica mora po svaku cijenu spasiti, jer je znao da i nas dvojica tako mislimo. Skrenuo nam je pažnju da su neprijateljski skijaši već iza nas. Morao sam na brzinu riješiti dva problema. Prvo šta da uradimo sa zaostalim grlom i tovarom, a drugo kako da što prije stignem glavninu moje kolone koja je već daleko odmakla. Pitam Aziza: »Šta ćemo«? Odgovori: »U ovakvom nevremenu moj konj ne može dalje. Radio-stanicu ne možemo ostaviti. Ti stigni glavninu kolone, a ja ću se sa konjem i tovarom zavući u neki šumarak i sačekati da se nevrjeme i neprijatelj smire«.

Teška srca morao sam da ga napustim i krenem za glavninom komore, stalno misleći hoćemo li se ikada više vidjeti. Stigao sam glavninu komore i sa njima bio u novom rejonu komandnog mjesta divizije, u prvim večernjim časovima.

Drugoga dana u sumrak Aziz je stigao sa konjem i radio-stanicom. Našoj radosti nije bilo kraja. Od tada sam u komori uvijek imao snažna tovarna grla, koja su mogla da nose oko 90 kg, tako da smo i teže terene i vremenske nepogode lakše podnosili.

Ahmet Alibegović

VEZE 29. HERCEGOVAČKE UDARNE DIVIZIJE U SARAJEVSKOJ OPERACIJI

U završnim borbama vođenim za konačno oslobođenje zemlje 6. aprila 1945. godine oslobođeno je Sarajevo. Borbe za oslobođenje Sarajeva počele su prvih dana marta, kada su jedinice Narodnooslobodilačke vojske otpočele sa napadima na spoljna utvrđenja grada.

Dvadesetdeveta hercegovačka udarna divizija, koja se tada nalazila u sastavu 2. udarnog korpusa, dobila je zadatak da napada duž komunikacije Konjic - Ivan sedlo - Sarajevo. Na tom pravcu, ona je vodila uporne i krvave borbe sa neprijateljem tokom celog marta.

Pošto su ove borbe vođene na srednje planinskom, slabo komunikativnom, ispresecanom, dobro utvrđenom i odlično branjenom zemljištu, na kome nije bilo mogućnosti za veći manevar snagama i sredstvima po frontu, tome je i organizacija veza morala biti prilagođena.

Potrebno je ukazati na izvesne momente iz razvoja jedinica za vezu 29. hercegovačke udarne divizije, pošto je taj razvoj specifičan i umnogome se razlikuje od razvoja jedinica za vezu u većini ostalih jedinica Narodnooslobodilačke vojske.

Brigade iz kojih je divizija formirana, i sama divizija nakon formiranja, nalazile su se u posebnim operativno-taktičkim, političkim i ostalim uslovima. One su bile odvojene od ostalih jedinica, te su sve svoje borbe i operacije izvodile samostalno bez pomoći i sadejstva drugih jedinica. Iako je odmah posle formiranja stavljena u operativnu potčinjenost 2. udarnog korpusa, 29. divizija je dobijala zadatke i održavala kurirsku i radio-vezu sa Vrhovnim štabom. Ovakav položaj divizije (veza sa dve pretpostavljene komande) uslovljavala je situacija koja je u drugoj polovini 1943. godine vladala u Hercegovini, gde je posle kapitulacije Italije 10. hercegovačka brigada (vraćena u Hercegovinu posle pete neprijateljske ofanzive odlukom Vrhovnog štaba), stvorila veliku slobodnu teritoriju i prerasla u diviziju. Nemanje čvrstog dodira sa ostalim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, slaba i nesigurna kurirska veza sa drugim oslobođenim teritorijalna i nepostojanje mogućnosti korišćenja iskustava ostalih jedinica, uslovili su da su se jedinice za vezu ove divizije razvijale mnogo sporije nego u drugim divizijama, na drugim oslobođenim teritorijama i pokrajinama. Dok je, na primer, u Hrvatskoj i Sloveniji bilo održano već po nekoliko kurseva za vezu na kojima je osposobljeno dosta specijalista i bili su formirani vodovi, čete pa i bataljoni za vezu, dotle je 29. divizija posedovala samo jednu radio-stanicu koju je dobila od Vrhovnog štaba prilikom formiranja i jedan radio-prijemnik.

Na razvoj jedinica za vezu 29. divizije uticalo je i sledeće: - nije bilo sredstava za vezu; - nije se raspolagalo kadrom za vezu, sem nekoliko boraca koji su služili u jedinicama za vezu bivše jugoslovenske vojske; - na teritoriji Hercegovine, prilikom kapitulacije Italije nije razoružana nijedna italijanska jedinica da bi se došlo do materijala veze; - nije se imalo iskustva u organizaciji veze i formiranju jedinica za vezu a iskustvo ostalih jedinica teško se prenosilo iz već navedenih razloga.

Prva radio-stanica, SET-19, koju je u Hercegovinu uputio Vrhovni štab (bez mogućnosti punjenja akumulatora), počela je da radi oktobra 1943. godine samo sa jednim radio-telegrafistom. Pomoću ove radio-stanice uspostavljena je radio-veza sa Vrhovnim štabom i 2. udarnim korpusom. Do tada su veze sa navedenim komandama održavane samo sa kuririma. Za pratnju kurira često su bile određene i čete boraca, koje su se borbom probijale do oslobođene teritorije. Prenos pošte, naređenja i obaveštenja trajao je suviše dugo, nekad i više nedelja, pošto su rastojanja koja je trebalo prevaliti bila velika.

Uspostavljanje radio-veze i njeno svakodnevno održavanje sa štabovima doprinelo je da se problemi u vojsci i na terenu rešavaju mnogo brže i pravilnije. Početkom 1944. godine Štab 2. udarnog korpusa poslao je 29. diviziji još jednu radio-stanicu sa zadatkom da se uspostavi radio-veza i sa dve divizije koje su dejstvovale na njenim krilima. Tek u prvoj polovini 1944. godine 2. udarni korpus je poslao radio-stanice i za potčinjene brigade. Sa stanicama nisu bili upućeni radio-telegrafisti te su oni obučeni pri štabu divizije. Obuka je vršena na običnoj mehaničkoj zujalici i uz radio-telegrafiste koji su vršili službu na divizijskoj stanici. Rad je bio vrlo intenzivan. Radisti su, za tri tada postojeće brigade, bili osposobljeni u zaista rekordnom vremenu, pa su se zajedno sa stanicama mogli u

njih uputiti. Treba napomenuti da je obuka izvođena u uslovima neprekidnih pokreta i borbi.

Dolaskom savezničke misije u štab divizije i oslobođenjem Gacka (druga polovina 1944.) stvoreni su uslovi da se na Gatačko polje, gdje je bio privremeni aerodrom, pored ostalog materijala, spusti i veća količina opreme za vezu među kojom i znatna žičana sredstva veze. Od ovog vremena (dakle prilično kasno) počinje formiranje jedinica za vezu koje, pored kurira i radio-telegrafista, u svom sastavu imaju telefoniste i linijaše. Tada štabovi brigada imaju vodove za vezu, a štab divizije četvu za vezu.

Sa oslobođenjem Bileća, Trebinja, Herceg-Novog i Dubrovnika dolazi se do nove veće količine opreme za vezu (većinom telefonska sredstva). Sa ovom opremom i opremom koju saveznici počinju morskim putem iskrcevati u Dubrovniku, stvaraju se uslovi da se jedinice veze bolje popune sredstvima veze i da se još više organizacijski i brojčano osposobe.

Odmah posle oslobođenja Trebinja otpočelo se sa organizacijom prvih kurseva za obuku vezista i to kursa za obuku radio-telegrafista i kursa za telefoniste linijaše. Održani kursevi dali su preko 20 vrlo dobrih radio-telegrafista i oko 20 telefonista linijaša koji su, u jedinicama, uspjeli da znatno poboljšaju sigurnost telefonskih i radio-veza. Time su i stvoreni uslovi da se u brigadama formiraju čete za vezu a pri štabu divizije bataljon za vezu.

Sa ovako formiranim, obučanim i opremljenim jedinicama za vezu, 29. divizija je ušla u mostarsku i sarajevsku operaciju, tokom kojih se vršilo dalje poboljšavanje materijalne opremljenosti i obučenosti tih jedinica.

Posle zauzimanja Mostara jedinice 29. divizije nastavile su energično gonjenje razbijenog neprijatelja pravcem Mostar - Konjic - Sarajevo. Vrlo brzo je oslobođen Konjic i sva ostala mesta do Konjica.

Padom Konjica neprijateljske snage su počele plansko povlačenje prema Sarajevu dajući žilav otpor. Naročito jak otpor je pružen na Ivan sedlu. Položaje na Ivan sedlu neprijatelj je još ranije pripremio za odbranu. Položaji na Ivan sedlu, gde je zaustavljeno nastupanje 29. divizije, predstavljali su spoljnu odbranu Sarajeva zbog čega ih neprijatelj nije smeo napustiti. Istina, snage divizije goneći neprijatelja koji je napustio Konjic bile su uspele zauzeti Ivan sedlo ali je neprijatelj, još istog dana, sa svežim snagama dovedenim iz Sarajeva, izvršio snažan protivnapad, zbacio naše snage i ponovo zaposeo položaje oko kojih su se vodile uporne i krvave borbe skoro mjesec dana.

Borbe na Ivan sedlu (od Dragalja k. 1227 do Malog brda k. 1478) angažovale su sve snage 29. divizije. Štab divizije je postepeno ubacivao jedinice u cilju zbacivanja neprijatelja sa tih vrlo jakih položaja, a neprijatelj je, sa druge strane, nerestano dovlačio nova pojačanja i položaje uporno branio. U ovim borbama 29. divizija je prvi put prešla u odbranu i otpočela sa utvrđivanjem na dostignutim položajima.

I ostale jedinice 2. i 5. udarnog korpusa koje su bile angažovane u napadu na Sarajevo, izbile su pred spoljni обруч odbrane, gde ih je neprijatelj dajući ogorčen otpor zaustavio. Na desnom krilu 29. divizije, na pravcu Trnovo - Jablanica- Sarajevo, dejstvovala je 3. udarna divizija 2. udarnog korpusa, a na levom krilu, na pravcu Fojnica - Kiseljak - Sarajevo, dejstvovala je 10. udarna divizija 5. udarnog korpusa. Uporne borbe sa velikim obostranim gubicima, vođene su sve dok Štab 29. divizije nije uočio mogućnost da preko planine Bitovnje prebaci prvo jednu, a posle još dve brigade i da od njih formira posebnu operativnu grupu, koja je iz rejona Kreševa i Fojnice udarila u bok i pozadinu neprijateljskim snagama koje su se borile na Ivan sedlu. Tek tada je pokoleban moral branioca i narušen sistem odbrane.

Početkom marta Komandno mesto (KM) 29. divizije bilo je u Mostaru, ali je, zbog jako izduženih pravaca žičanih veza i sporog kretanja kurira (svi mostovi na Neretvi su bili porušeni), u Konjicu organizovano Istaknuto komandno mesto (IKM) i Istaknuti centar veze (ICV).

Jedanaestog marta Komandno mesto divizije je prebačeno iz Mostara u Konjic, a Istaknuti centar veze iz Konjica u Bradinu. Isto tako i divizijska rezerva (12. brigada), prebačena je u rejom Konjica, dok je pozadina (2. ešalorištaba) razmeštena na prostoru Ostrožac - Konjic. Na taj način su prikupljene sve divizijske jedinice i ustanove koje su do tada bile razvučene na vrlo velikom prostoru. Ovo prikupljanje je u znatnoj meri olakšalo uspostavu i održavanje veza sa svim delovima borbenog poretka divizije.

Osmatračnica komandanta 29. divizije 15. marta bila je na severnim padinama Kraljevca pred samom Bradinom.

U ovo vreme divizija je od snaga i sredstava po vezi raspolagala sa divizijskim bataljonom za vezu, a svaka brigada (bilo ih je pet streljačkih, jedna artiljerijska i inženjerijski bataljon), imala je četvu za vezu. Materijal koji je od saveznika dobijen preko Dubrovnika dolazio je u sve većim količinama. Pored telefonsko-linijskog materijala dolazili su i radio i svetlo-signalna sredstva.

Da bi se ovladalo sa novim sredstvima, pored kurseva specijalista, vršena je obuka i u vidu kraćih (obično 3-4 dana) seminara, gde su borci dobijali najosnovnije znanje iz upotrebe i rukovanja sredstvima veze. Preko ovih seminara uspelo se (bar u osnovnom) obučiti dovoljno boraca za jedinice veze, tako da su i štabovi bataljona snabdeti sa radio-stanicama (SET-48, Gerc-aparatima za signalne veze i telefonskim materijalom). Ovo je omogućilo da štabovi brigada održavaju radio-telefonsku i svetlo-signalnu vezu sa štabovima bataljona, a u artiljerijskoj brigadi kablovske i radio-veze bile su organizovane i do baterija.

Telefonska veza divizije počivala je na trasi stalnih linija od Konjica do Istaknutog centra veze u Bradini, a od Istaknutog centra veze do štabova brigada na zasebnim pravcima kablovskih linija. Stalne linije služile su kao osa veze za sve jedinice koje su kasnije nastupale duž komunikacije prema Sarajevu. Održavanje telefonskih linija (naročito kablovskih) bilo je olakšano povoljnom konfiguracijom zemljišta i mrtvim uglovima koji su pružali zaštitu od neprijateljske artiljerijske vatre. Međutim, postavljanje je bilo teško i sporo. Utrošak linijskog materijala bio je vrlo velik. Na svaki kablovski pravac, u odnosu na vazдушnu liniju moralo se na račun zemljišta dodavati i do 60-70% telefonskog kabla.

Telefonske veze su uspostavljene i održavane sa jedinicama koje su dejstvovale na pravcu glavnog udara tj. na pravcu Ivan sedlo, a sa jedinicama koje su sa toga pravca postepeno skidane i upućivane na pravac Kreševa, telefonska veza zbog planinskog zemljišta i velike udaljenosti, nije održavana, veza sa ovim jedinicama održavana je samo putem releja, jer je i kurirska veza bila teška i spora.

Nemogućnost održavanja žičane veze sa svim jedinicama i u svim fazama borbe nadoknađivana je upotrebom signalnih sredstava (Gerc-aparati), sa kojima je veza vrlo uspešno održavana na udaljenostima do 10 i više kilometara. Za održavanje ove veze, a da bi se zaštitili od neprijateljskog prijema, bile su izrađene specijalne tablice signala koje su davale vrlo dobre rezultate. Signali su bili vrlo kratki i sastojali su se iz niza proizvoljno uzetih kombinacija dugih i kratkih znakova.

Slabost ove vrste veze bila je u tome što se sa uspehom mogla koristiti samo noću. I pored tog nedostatka, zahvaljujući planinskom zemljištu, ova vrsta veza se dobro koristila. Bilo je slučajeva kada je upravna stanica, vešto postavljena na istaknutom mestu, predavala i cirkularne depeše za više jedinica.

Telefonska veza sa pretpostavljenim 2. udarnim korpusom i 3. udarnom divizijom, išla je preko stalnih linija i to preko vrlo dugih i zaobilaznih pravaca, što se odražavalo na čujnost, stabilnost i kvalitet tih veza.

Treba napomenuti da se do otpočinjanja operacije za oslobodenje Sarajeva, starešinski sastav već navikao na telefonsku vezu i uvideo potrebu i korist te veze. Tako je komandant 14. brigade, dok se vodila borba za oslobodenje Konjica, zahtevao da ga prati telefonska veza i da tu vezu sa komandantom divizije ima iz svakog dela grada. Saznanje o korisnosti dobre i sigurne veze umnogome

je doprinelo da se jedinicama za vezu pokloni veća pažnja i da se one podignu na veći stepen organizovanosti.

Radio-veza divizije održavana je sa šest potčinjenih brigada (pet streljačkih i jedna artiljerijska), sa 2. i 5. udarnim korpusom, sa 3. udarnom divizijom 2. udarnog korpusa i sa 10. divizijom 5. udarnog korpusa. Nakon formiranja operativne grupe štaba 2. udarnog korpusa (ona je rukovodila napadom na Sarajevo) i sa njome je bila uspostavljena posebna radio-veza.

Radio-veze nisu bile organizovane u radio-mrežama već po radio-pravcima. Pri štabu divizije, u dejstvu su bile tri radio-stanice: jedna od 80 vati, tipa »Lorenc«, jedna SCR-284 i jedna B-2. One su, u zakazano vreme, svaka 2 ili 3 sata, održavale vezu sa pojedinim korespodentima. Ovakav način održavanja radio-veze (jedna radio-stanica sa tri, četiri pa i više korespodenata), bila je redovna praksa u 29. diviziji. Jedino se na takav način moglo udovoljiti zahtevu koji se postavljao, da se, sa jednom ili dve radio-stanice, obezbedi veza sa više jedinica i u što kraćim vremenskim razmacima. Permanentan rad sa bilo kojom jedinicom nije se mogao obezbediti jer, nije bilo dovoljno sredstava. Jedina takva stalna veza, uspostavljena je i održavana sa operativnom grupom (10, 11. i 14. brigada) koja je, radi dejstva u bok i pozadinu neprijatelja, koji je branio Ivan sedlo, bila izdvojena na poseban operativni pravac preko Kreševa.

Za vezu između brigada, tj. vezu sadejstva, uspostavljenu po zasebnim radio-karakteristikama, korišćene su iste radio-stanice sa kojom su brigade održavale vezu sa štabom divizije. I ova veza održavana je na zakazano vreme svaka 3 ili 4 časa.

Radio-veze štabova brigada sa komandama bataljona održavane su pomoću UK radio-stanica SET-48. Ove veze, zbog jake ispresecanosti zemljišta, bivale su nesigurne. Alije, i pored toga, njihova uspostava imala pozitivnog odraza na tok operacija. Često su pojedini komandanti bataljona sa radio-stanicom izlazili na podesno mesto da bi mogli obaviti razgovor sa komandantom brigade ili je radio-stanicu na podesno mesto iznosio sam radio-telegrafista. Tada bi se veza između njega i komandanta bataljona održavala kurirom, pješakom. Ovakva kombinacija radio i kurirske veze našla je veliku primenu za vreme borbi na Ivan sedlu.

Zahvaljujući korišćenju zarobljenih mehaničara italijanske vojske i činjenici daje uz njih osposobljeno nekoliko boraca koji su imali izvesna znanja iz radio i tt-tehnike, tehnička četa, koja je bila u sastavu bataljona za vezu, uspevala je da obezbedi opravku aparatura koje su se nalazile u opremi divizije.

Uprkos angažovanju znatnog dijela snaga divizije na pravcu Ivan sedlo - Tarčin - Pazarić neprijatelj je, uz velike gubitke, uspeo da održi položaje. Zato, štab divizije drugog aprila skida 10. i 11. brigadu sa toga pravca i prebacuje ih kao pojačanje ranije upućenoj 14. brigadi na prostor Kreševo. Mesto ove dvije brigade na pravcu Ivan sedlo uvodi 12. brigadu, koja se do tog vremena nalazila u širem rejonu Konjica, kao divizijska rezerva.

Tek posle ispoljenog dejstva ovih snaga - 10, 11. i 14. brigada iz rejona Kreševo, u bok i pozadinu neprijateljskih snaga koje su se branile na Ivan Sedlu, popušta neprijateljski otpor, te 12. i 13. brigada 4. aprila uspevaju da zauzmu Ivan sedlo i potpuno ovladaju svim dominirajućim položajima.

Posle pada Ivan sedla nastupilo je gonjenje razbijenog neprijatelja preko Pazarića, Hadžića, Blažuja i dalje prema Kiseljaku, gde gaje grupa brigada, koje su napadale iz rejona Kreševa, uz pomoć i sadejstvo jedinica 5. korpusa, sačekala i većinom razbila i uništila.

Telefonska veza, posle pada Ivan sedla, održavana je po stalnim linijama duž komunikacije Ivan sedlo - Sarajevo, koje neprijatelj nije uspevao da sruši. Ta trasa je korišćena kao osa veze sve do Blažuja. Po premeštanju komandnog mesta divizije iz Konjica u Hadžiće uspostavljena je telefonska veza kablovskom linijom i sa Operativnom grupom, tj. i sa brigadama (10, 11. i 14) na pravcu Kiseljak — Hanploče.

Radio-veza i dalje je održavana po radio-pravcima ali je prilikom premeštanja komandnih mesta dolazilo do dužih razmaka u održanim vezama.

Pošto se tada došlo do većeg broja ispravnih motornih vozila to je kurirska veza došla do punog izražaja. Za vreme pokreta od Konjica do Blažuja i dalje prema Kiseljaku, ona je odigrala vrlo važnu ulogu.

Kako su i ostale jedinica 2. i 5. udarnog korpusa izvršile zadatak i neposredno ugrozile neprijatelja u Sarajevu, on je 5. aprila otpočeo opšte povlačenje prema zapadu i severu, pa su naše jedinice ušle u Sarajevo 6. aprila ujutro.

Posle uspešno izvršenog zadatka, u pravcu Sarajeva, 29. divizija je 5. aprila dobila novi zadatak po kome je sve snage trebalo orijentisati na gonjenje odstupajućeg neprijatelja duž komunikacije Blažuj - Kiseljak - Busovača - Travnik. Te je pred njene jedinice za vezu postavila nove složene zadatke - obezbeđenje veze komandovanja i sadejstva u toku čitavog pokreta i gonjenja.

Jedinice za vezu 29. divizije iako mlade i nedovoljno obučene, uspele su da diviziji obezbede potrebnu vezu tokom izvršenja celog zadatka; - obuka pojedinih specijalnosti vršena je za vrlo kratko vrijeme. Tako su radio-telegrafisti osposobljeni za samostalan rad za nepuna tri meseca, radiofonisti za 2-3, a telefonisti za 5-10 dana. Obuka je vršena uporedo sa stizanjem opreme za vezu; - saznanje o korisnosti radio-veze brzo je prodrlo u sve štabove, pa su starešine počele zahtevati neprekidnost radio-veze. Mora se napomenuti daje bilo i preterivanja u korišćenju radio-sredstava, a i prekršaja tajnosti komandovanja. Tako je, na primer, u artiljerijskoj brigadi otvoreno naređivano (preko radio-stanice) gde da se oruđa razmeste na položaju, koliko ima i koliko da se doturi granata, i tome slično; - štab divizije je redovno u svojoj borbenoj zapovesti, pod posebnom tačkom, naređivao sve što treba učiniti po vezi, ističući važnost uspostave i održavanja veze; - komandna mesta brigada bila su vrlo blizu prednjeg kraja (svega 300-400 m) pa je to negativno uticalo na stabilnost kablovskih linija, jer su bile stalno izložene neprijateljskoj vatri. U ovim borbama prvi put smo saznali, tj. stekli iskustvo daje na planinskom i ispresecanom zemljištu moguće korisno upotrebiti svetlo-signalna sredstva veze. Ova vrsta veza dala je dobre rezultate i u dosta slučajeva nadoknađivala nedostatke ili nesigurnost ostalih veza.

U ovoj operaciji, takođe prvi put, je upotrebljena kombinacija radio i kurirskih veza. Ovim se postizalo to daje, uprkos ispresecanosti zemljišta, radio-veza održavana jer su radio-stanice iznošene na brda dok su korespondenti ostajali u podnožju ili mrtvim uglovima; - radio-veza sa 11 učesnika održavana je sa svega tri radio-stanice. Istina, ovde nije bilo radio-veze u svakom momentu, ali ako se ona održavala svaka 2 ili 3 sata to je zadovoljavalo potrebe. U svim operacijama na planinskom zemljištu, gde ne dolazi do čestih promena situacije, ovaj način održavanja radio-veze može se uspešno primenjivati.

Radio-podaci (radio-karakteristike) menjani su svaka tri dana, a izrada istih bila je vrlo jednostavna; - radio-saobraćaj vršen je prema međunarodnom Q-kodu koji je bio dopunjen sa izvesnim brojem skraćenica za naše sporazumevanje. Ova dopuna međunarodnog Q-koda dekonspirisala je međutim, rad naših radio-stanica, jer je neprijatelju odmah, po skraćenicama, bilo jasno da to rade naše radio-stanice.

Dušan Brstina

REFERENT VEZA 37. UDARNE DIVIZIJE

Još prije rata bavio sam se radio-amaterstvom, a radio sam u TT sekciji u Prijepolju. Po dolasku italijanskih okupatora u Prijepolje, 1. septembra 1941. svi smo morali odmah predati svoje radio-aparate, te smo tako ostali bez ikakve mogućnosti slušanja vijesti.

Zbog takve situacije, dobio sam zadatak da sam napravim radio-prijemnik i da slušam vijesti savezničkih radio-stanica i bilježim ih. Međutim, teško je bilo doći do radio-djelova. Neke djelove i lampe dobio sam od učitelja Miodragovića. I pored takve oskudice u dijelovima uspio sam da napravim jednocjevni prijemnik sa baterijskim napajanjem. Po potrebi, mogao sam ga brzo sklopiti i rasklopiti, pa djelove posakrivati među ostale tt-aparate kojima je sekcija raspolagala. Lampu, slušalice i bateriju (sastavljenu od više 4,5 v džepnih baterija) sklanjao sam pod jednu dasku u podu stana. Pred početak emisije Radio-Londona, postavio bih prijemnik u kupatilu, za antenu upotrebljavao luster, a za zemljovod vodovodnu cijev. Od decembra 1941. slušao sam i Slobodnu Jugoslaviju. Tom prilikom pravio sam pribilješke i svako jutro ih predavao Iliji Đokoviću, koji ih je sređivao, izvodno prepisivao na cigaret-papirima i, po Đorđiju Ljujiću, slao drugovima na teren.

Kupovanje baterija smo obavljali pazarnim danom, preko grupe povjerljivih seljaka, od kojih bi svaki kupio samo jednu, koliko je i bilo dozvoljeno, ali bismo od kupljenih 20-30 džepnih baterija, povezivanjem, dobivali veću, od 80 do 120 v.

Slušanjem vijesti doznali smo mnoge značajne novosti, koje su se dešavale u svijetu a naročito na savezničkim frontovima, pa i o događajima u našoj zemlji, o čemu je javljala Slobodna Jugoslavija, koju sam, pri povoljnim vremenskim prilikama, mogao čuti, mada tada nisam znao odakle ona emituje svoj program.

Tako smo slušali vijesti sve do kapitulacije Italije, septembra 1943, kada smo, po prvom oslobođenju Prijepolja, došli do boljih radio-aparata i materijala. Međutim, kasnije je došlo do povlačenja naših snaga iz Prijepolja, pa sam se, kao član Sreskog NOO, našao u komandi zbjeaga u Radojnoj kod Nove Varoši, kamo sam ponio jednocjevni prijemnik na baterije, jer je jedino on dolazio u obzir za slušanje vijesti u planinskim mjestima.

Ujesen 1944, štab 37. udarne divizije se nalazio u Novoj Varoši. Jednog dana sam od štaba divizije dobio poziv da dođem u Novu Varoš, gdje mi je politički komesar, Velibor Ljujić, saopštio da je odlučeno da se pri štabu divizije otvori prvi kurs za tt i radio-veze, a ja određen za rukovodioca tog kursa. Već su bili određeni slušaoci i ostali rukovodioci za taj kurs. Kursisti su većinom bili mladi partizani iz brigada, kao i mladići poslani od komandi područja iz Nove Varoši, Priboja, Prijepolja i Sjenice. Lično me je komesar odveo kod već okupljenih kursista, upoznao me sa vojnim i političkim rukovodstvom kursa i dao nam zadatke u vezi daljeg rada kursa.

Na prvom kursu bilo je oko 50 mladića. Ja sam bio zadužen da predajem osnove elektrotehnike, opis tt-aparata i centrala, shematsko crtanje aparata i uređaja, upoznavanje sa najosnovnijim pojmovima i radio-uređajima. Kurs je počeo s radom.

Predavanja su održavana od 7-11 časova, a potom bi kursisti imali vojnu obuku, onda ručak, odmor i politička predavanja, sve do 17 sati, kada bi ponovo dolazili na predavanja do 20 sati, potom večera i spavanje. Kursisti iz brigada i udaljenih mjesta spavali su u istoj prostoriji, a manji broj je odlazio na spavanje kod svojih kuća. Ustajanje je bilo u 5 sati s doručkom i svim ostalim moralo se završiti tako da se s predavanjem počinjalo u 7 sati.

Kontrolu rada kursa vršio je lično komesar Ljujić a ponekad i načelnik štaba Rade Knežević, i to obično u popodnevnim satima, od 17-20 sati.

Kurs je radio svakodnevno, tako reći bez odmora, a trajao je 30 dana. Kursiste smo poslali štabovima njihovih brigada i komandama područja, prema naređenju štaba divizije.

Tih dana su konačno oslobođeni Prijepolje i Pljevlja i ja sam imao namjeru da se javim na dužnost Sreskom odboru Prijepolja, čiji sam član bio, ali mi je komesar saopštio da je štab divizije odlučio da odmah otputujem u oslobođeno Pljevlje i tamo organizujem i održim još jedan kurs tt i radio-veze.

Sada sam imao dobro iskustvo iz rada kursa, a poboljšano snabdijevanje i bolji uslovi rada omogućili su da ovaj kurs bude kvalitetniji i masovniji od onog

prvog. U to doba su brigade gonile razbijene četnike i kolone Nijemaca u pravcu Čajniča i Višegrada. Od starešina iz štaba divizije sam dobio punu podršku za rad kursa i određene ruke za organizaciju. Na kursu su bili većinom mladi borci iz okoline Pirota, kojima su tada bile popunjene brigade ove divizije, te borci iz komandi područja Pljevalja, Bijelog Polja i Prijepolja. Za predmete pošte uzeli su i jednog poštanskog službenika, a u radu su mi pomogli i neki svršeni kursisti iz Nove Varoši.

Kurs je imao dosta djelova tt-aparata, linijskog i drugog materijala, tako da su se mogli izvoditi i praktični radovi. Vježbe i predavanja održavani su po grupama - posebno borci za podizanje tt-linija, montaže telefonskih aparata i centrala, zatim grupe za rad u poštama u kojoj je bilo i mladih partizanki.

Kursisti su tada radili i na konačnom uspostavljanju telefonskih veza od Pljevalja prema Prijepolju, Bijelom Polju i Zablaku, mada su radove usporavali snijeg i mraz.

Rad kura u januaru trajao je svega 20 dana, jer je štab divizije, zbog brzog napredovanja naših snaga, zahtijevao da joj se svršeni kursisti što prije stave na raspoloženje za rad. Tako je rad ovoga kursa završen 22. januara 1945. godine. Kursisti za potrebe komande područja upućeni su njihovim komandama, a od štaba divizije dobio sam naređenje da sa ostalim kursistima odmah krenem k njima, u Čajniče, te da usput osposobimo telefonsku liniju Pljevlja-Čajniče.

Na pravcu Pljevlja-Čajniče u duhu dobijenog naređenja pristupili smo postavljanju najnužnije jednožilne telefonske linije. Uspjeli smo da za dva dana podignemo privremenu telefonsku vezu. Od seljaka na Metaljci smo čuli stravične priče o zločinima četnika, a o tome su dovoljno uvjerljivo svjedočili i popaljeni domovi, rastjerani narod, leševi nevinih!

Treći dan oko podne, liniju smo doveli u štab divizije, tako daje ovaj dobio vezu sa pozadinom. Tu mi je saopšteno da ostajem pri štabu divizije, kao referent za vezu. Riješeno je da se pri štabu divizije organizuje četa za vezu, od kursista koje sam doveo i od dotadanih vezista. Četa bi trebalo da ima oko 60 boraca (4 voda po 15 boraca). Određeni su komandir i komesar čete, komandiri vodova i bolničarka čete.

Zadatke za rad dobijao sam neposredno od štaba divizije. Valjalo je uspostaviti veze štaba divizije sa svim brigadama, koje su bile oko Drine, na položajima. Trebalo je prikupiti sav mnogobrojni materijal, koji se po komandama područja i brigadama nalazio neiskorišten. Tako smo odmah pronašli dobru telefonsku centralu za štab divizije. Od te centrale odmah su uspostavljene veze prema isturenim brigadama, najbližim komandama područja, odborima, avionskom bazom itd.

Raspolagalo se raznim telefonskim centralama i aparatima: jugoslovenskim, ruskim, nemačkim, austrijskim, engleskim i američkim, pa je sve to trebalo osposobiti za funkcionisanje. Najpodesnije su nam bile američke vojne poljske centrale sa optičkim signalom, jer je i na slaboj telefonskoj liniji optički znak davao signal, samo je dežurni telefonista uvijek morao biti pred centralom i to budan. Najbolji su nam bili ruski poljski telefoni - zbog svoje jednostavne izrade, sa malo djelova i laki za popravak. Već smo tada preko avionske baze u Boljanićima, dobivali američke i engleske centrale, baterije i poljske kablove, što je umnogome popunilo nedostatak tih sredstava. Preko ove baze počele su prispijevati i manje izviđačke radio-stanice, kao i primopredajne radio-stanice »Set 48« sa agregatima na nožni pogon, što nam je bilo neophodno za jedinice u pokretu i dok se ne uspostave žične veze.

USPOSTAVLJANJE LINIJE GORAŽDE - RENOVICA

Osmog februara štab divizije se prebacuje u Renovicu. Komandant divizije mi je naredio da postavimo poljsku kablovsku vezu Goražde-Renovica preko Jabuke. Međutim, ja sam mu predložio drugi pravac, naime da hitno pristupimo

sjeći hrastovih stubova i uspostavimo vezu Goražde-Ustiprača, dugu 12 km, a onda, opravkom telefonskih linija duž pruge Ustiprača-Renovica, uspostavimo vezu Goražde-Renovica. Komandant je prihvatio moj prijedlog.

Za 24 sata imali smo potrebnu količinu hrastovih stubova za 12 km linije Goražde-Ustiprača. Za podizanje te linije odredio sam Ivana Paukovića, koji je sa mnom i ranije, u Sarajevu, na istim poslovima radio. Sa četom za vezu, uputio sam se na uspostavljanje veze Ustiprača-Renovica, prugom. Iznenadio sam se koliko je sve bilo uništeno. Pruga je na više mjesta porušena, a šine sa pragovima, bačene u provaliju. Telefonske linije, poštanske i željezničke, sa stubovima bile su uništene eksplozivom. Stubove smo vraćali u uspravan položaj vezujući oštećene djelove za ostatak stuba ukopan u zemlju. Potom bismo ih povezali telefonskom linijom.

U tunelima je bez svijetla bilo nemoguće postaviti veze, te sam hitno, radio-telegrafski, tražio od avio-baze iz Barija da nam pošalju džepne baterije za rad. Uskoro je naša avionska baza u Boljanićima dobila te džepne baterije sa potrebnim elementima, što nam je omogućilo da i u tunelima postavimo najnužniju vezu. U željezničkoj stanici Mesići-Rogatica sreli smo se sa vezistima 27. divizije, koji su dobili zadatak da uspostave vezu sa našom divizijom. Međutim, taj zadatak smo preuzeli mi i postavili još jednu liniju za tu diviziju.

Trećeg dana doveli smo vezu u štab divizije kod željezničke stanice Renovica, uspostavili vezu sa Štabom 27. divizije koji je bio u Rogatici i sa štabom 2. korpusa u Kalinoviku. Uspostavili smo vezu sa cijelom pozadinom naše divizije (Čajniče, Pljevlja, Prijepolje i dr.).

Nastavili smo rad na uspostavljanju veza sa brigadama, koje su bile na položajima prema Palama, Stambolčiću i Podgrabu. Jednog dana ispitujući postavljene linije prema Palama, indukcijskom vezom sam čuo razgovor na njemačkom jeziku, pa sam od veziste koji je bio na stubu tražio da me uključi i na neke linije koje nisam smatrao ispravnim. Na toj vezi jasno sam čuo razgovor na njemačkom, a potom na našem jeziku, i zaključio da to njemačke i ustaške jedinice sa Pala razgovaraju sa svojom komandom u Sarajevu. Brzo sam o tome obavijestio komandanta divizije Čedu Drulovića. Naredio mi je da tu vezu izvedeni u jedno odjeljenje štaba i da tamo prisluškujemo sve razgovore. Za prisluškivanje na njemačkom jeziku određen je jedan ljekar, rodom od Novog Sada, koji je dobro znao taj jezik, a za prisluškivanje na našem jeziku dva naša oficira.

Prisluškivanje je trajalo više dana. Prislušni telefon bio je sa dvije slušalice, ali bez mikrofona, da nas neprijatelj ne bi čuo. Njemci nisu mogli pretpostaviti da ćemo mi moći tako brzo uspostavljati porušene linije, pa zato nisu ni isključili djelove veza od Pala prema Renovici, jer su smatrali da će one ostati duže vremena nepopravljene. Tek pri pripremanju Njemaca i ustaša za odstupanje sa Pala, veze je nestalo te je prisluškivanje otpalo.

Tih dana u Renovici dobili smo veći broj izviđačkih radio-stanica, kao i nekoliko većih primopredajnih stanica »Set No 48«, te se ukazala potreba za održavanjem jednog kraćeg kursa za rukovanje sa ovim radio-stanicama. Tako su kursisti iz naših brigada obučeni za rukovanje sa primopredajnikom »Set 48«, kao i sa kombinovanim vezama žične i bežične telefonije. Dok su se oni obučavali, kod komandanta divizije je bio postavljen jedan primopredajnik »Set 48«, te je isti mogao slušati i pratiti rad kursista na obučavanju, raspoređenih po brigadama oko Reno vice pri čemu je svaka stanica nosila naziv pojedine naše planine: »Jahorina«, »Prenj«, »Velež«, »Durmitor« i si. U rukovanju izviđačkim stanicama obučeni su drugovi iz izviđačkih odjeljenja, tako da su se sa terena mogli javljati brigadnoj stanici »Set 48« i međusobno sporazumijevati. Na svim stanicama je bilo jasno obelježeno: »Neprijatelj prisluškuje«, pa se vodilo računa šta se može razgovarati, ili su se upotrebljavale ugovorene šifre. Po završetku ovog kursa sve brigade su snabdjevene primopredajnicima »Set 48« i potrebnim brojem izviđačkih stanica, te obučeni kursisti raspoređeni po brigadama. Tako smo pri nastupanju prema Sarajevu, pored žičnih, imali uzorne i radio-veze, i to sa svima našim jedinicama.

Iz stare pošte Pale, 5. aprila od 22 časa pratili smo javljanje naših izviđačkih odjeljenja koja su se primicala Sarajevu. Posljednjeg sam čuo od željezničke stanice Dovlići. Ipak, nisam čuo Radio-stanicu štaba Treće sandžačke, koja je oko 3.00 sata javila da se njene jedinice spuštaju padinama Trebevića u Sarajevo. Tu obavijest je primila radio-stanica koja je bila kod komandanta divizije. Ona je uhvatila i obavijest, u 5.00 sati, da je oslobođeno Sarajevo.

Od komandanta divizije sam tražio da mi odobri da idem sa četom za vezu prugom Pale - Sarajevo da uspostavimo žičnu vezu. On mi je odobrio. Na tom pravcu nešto manje su bile porušene linije, te je sa uspostavljenjem veza išlo znatno brže, tako da smo sa ispravnim linijama već oko 11 sati bili kod željezničke stanice Bistrik.

Tada sam, obilazeći svoje poznanike u pošti Sarajevo, ustanovio da tog dana, tj. 6. aprila 1945, niko u Sarajevu nije imao veze ni sa jednim mjestom u zemlji, pa ni sa Ilidžom, izuzev štaba naše divizije sa svojim jedinicama i pozadinom. Ova veza je ostala sve do 10. aprila, kada smo dobili zadatak da se naša divizija uputi u Bajinu Baštu, radi čišćenja terena od četnika. Smještajem štaba divizije u Bajinoj Bašti dobro su nam došle žičane, i, naročito, bežične veze sa brigadama raspoređenim uz Drinu, gdje su hvatale razbijene četničke grupacije koje su bezglavo bježale nazad, u Srbiju i Crnu Goru.

Početkom maja štab divizije je dobio naređenje da me, po zahtjevu Ministarstva PTT, demobilše i uputi na dužnost tom ministarstvu. Stab divizije, stavio mi je na volju da biram: ili da ostanem i dalje u armiji ili da se demobilšem. Ipak, zahtijevao sam demobilizaciju, na što je komandant od mene tražio da sebi nađem zamjenu, pa ću tek potom biti demobilisan. Sa drugovima iz čete za vezu sporazumjeo sam se da bih, kao svog zamjenika, mogao da predložim (za referenta za vezu pri štabu divizije) dotadašnjeg komesara čete. Taj prijedlog je komandant i prihvatio. Tako sam već 5. maja demobilisan od strane štaba divizije i upućen na raspored u Ministarstvu PTT u Beograd. Odatle sam, na moj zahtjev, upućen na dužnost u Direkciju PTT u Sarajevo, gdje sam i prije rata radio.

Milorad Ćućulović

PODGRMEČKE VEZE I VEZISTI

Uoči ustaničkih dana 1941. godine, na teritoriji Podgrmeča održavane su ilegalne kurirske veze između pojedinih sela i gradova na teritoriji između rijeka Une i Sane. Veze su održavala povjerljiva lica radi obavješćavanja stanovništva o postupcima i namjerama neprijatelja. Narod je ovim putem upoznavan i sa vojno-političkom situacijom u zemlji i svijetu. U to vrijeme počela su i masovna hapšenja viđenijih ljudi, koji su zadržavani kao taoci. Ilegalne kurirske veze odigrale su veliku ulogu u razdoblju priprema za organizaciju i podizanje ustanka u tom kraju.

KURIRSKÉ VEZE

Veze između ustaničkih grupa na široj teritoriji Podgrmeča održavane su putem kurira - pješaka i konjanika. Za kurire su određivani borci visokih moralno-političkih kvaliteta, koji su i u najtežim uslovima izvršavali postavljene zadatke. Kurirske veze su se razvijale prerastanjem partizanskih grupa u odrede, pa je tako došlo i do formiranja relejnih stanica na cijeloj oslobođenoj teritoriji

Podgrmeča. Jačanjem NOR-a i prerastanjem partizanskih odreda u više vojne formacije, zatim stvaranjem organa vlasti, javila se potreba za jačanjem i organizovanjem užih kurirskih veza i relejnih stanica. Kuriri i relejne stanice su bili organizovani u grupe i kurirske desetine za vezu, i nalazili su se pri štabovima jedinica i organima vlasti na oslobođenoj teritoriji. U toku NOR-a kurirske veze i relejne stanice u Podgrmeču su toliko ojačale, da su održavane obostrane kurirske veze na teritoriji cijele Bosanske Krajine i Banije. Prvi uspješan kontakt sa kozarskim NOP-om ostvaren je u septembru 1941. godine. Kurir preko kojeg je izvršena prva razmjena vijesti, odnosno pošte, bio je Kozarčanin po imenu Košta.

FORMACIJE JEDINICA VEZE

Krajem mjeseca oktobra 1941. godine formiran je 1. krajiški podgrmečki odred u čiji je sastav ušlo 7 četa sa teritorije Bosanske Krajine. Pre formiranja odreda usledile su akcije na neprijateljska uporišta u kojima su jedinice odreda između ostalog ratnog plijena dolazile i do sredstava za vezu: telefona, kabla i pojedinih tipova poljskih telefonskih centrala. Radi objedinjavanja komandovanja sa jedinicama odreda, ukazala se potreba i za formiranjem jedinice za vezu pri štabu odreda. U prvoj polovini 1942. godine formiranje vod za vezu pri štabu odreda, a za komandira voda je postavljen Stevan Džakula. Vod je u vrijeme osnivanja imao oko 40 ljudi, raspoređenih u 4 odjeljenja, od kojih je jedno bilo kurirsko, a 3 odjeljenja telefonista - linijaša. Pored toga vod je imao u svom sastavu 5 tovarnih grla, kabla PTK-1 oko 18 kilometara, zatim dvije poljske telefonske centrale, jednu sa 5 i jednu sa 10 brojeva i 12 telefona M-33. Vod je formiran na inicijativu zamjenika komandanta odreda Petra Vojinovića.

Komandiri odjeljenja tada su bili: Branko Veselinović, Jovo Majkić, zvani Popadić i Slavko Marčeta, a komandir kurirskog odjeljenja bio je Stojan Karan.

Za vrijeme borbenih dejstava jedinica odreda u dolinama Une i Sane, kao i prema Ljubiji i Prijedoru, vod za vezu je uspješno obezbjeđivao kurirske i telefonske veze.

U toku akcija dolazilo se do ratnog plijena - sredstava veze, što je iziskivalo povećanje brojnog stanja ljudi i veću obučenost. Iz sastava voda za vezu 1. krajiškog odreda dato je jezgro za vod veze u 2. krajiškoj brigadi koja je formirana početkom avgusta 1942. godine. Pored toga iz sastava voda za vezu 1. krajiškog odreda dato je jezgro i za vod veze u 6. krajiškoj brigadi, koja je formirana polovinom oktobra 1942. godine. Do tog vremena vod za vezu 1. krajiškog odreda bio je centar za popunu novoformiranih jedinica za vezu, pri kojem je neprekidno izvođena obuka za osposobljavanje boraca-vezista.

U prvoj polovini mjeseca novembra 1942. godine formirana je 4. krajiška udarna divizija, pri čijem je štabu formiran i vod za vezu. Komandir voda je bio Stevo Čurguz. Vod za vezu pri štabu divizije popunjen je ljudstvom i sredstvima veze iz sastava 6. krajiške udarne brigade.

U drugoj polovini 1943. godine došlo je do prerastanja voda za vezu u četu za vezu pri štabu 4. krajiške udarne divizije. Za komandira čete za vezu tada je postavljen Stevan Džakula, a za političkog komesara Dragoljub Batić. Za pomoćnika komesara čete postavljen je Petar Drča.

U to vrijeme četa je imala 3 voda. Komandir 1. voda bio je Milan Stojaković, komandir 2. voda Stojan Karan, a komandir 3. voda Slavko Marčeta. Brojno stanje čete tada je bilo oko 80 boraca, uključujući starješine. U sastavu čete bilo je i desetak dječaka od 12-14 godina. Dvojica od pomenutih dječaka su ostali u Armiji, školovali se i postali viši oficiri JNA. To su Boško Bosnić i Damjan Krneta. Većina boraca u četi za vezu bila je sa teritorije Podgrmeča dok je manji broj bio sa teritorije Kozare.

Od materijalno-tehničkih sredstava veze četa je u svom sastavu, približno, imala: centralu »ERIKSON« od 10 brojeva, centralu MG-10, centralu »SIMENS«

od 10 brojeva, 5 telefona »ERIKSON«, 20 telefona M-33, 35 km kabla PTK-1, radio-stanicu SCR-284-A i 12 tovarnih grla.

Sredstva veze kojima je četa raspolagala bila su ratni plijen, osim radio-stanice SCR-284-A, koja je dobijena od saveznika.

NASTAVA U JEDINICAMA VEZE

U prekidima između akcija, odnosno kada jedinica nije bila na izvršenju borbenog zadatka, redovno je izvođena vojno-stručna i politička nastava.

U sklopu vojno-stručne nastave izvođena je nastava gađanja, opis i rukovanje puškom i stavovi za gađanje. Zatim je izvođena taktička obuka, način kretanja u borbi i korišćenje prirodnih i vještačkih zaklona.

Stručnoj nastavi boraca - vezista poklanjana je izuzetna briga, a naročito opis i praktično rukovanje telefonima i centralama koje je jedinica imala u svom sastavu. Borci su obučavani i u praktičnom postavljanju kablovskih i polustalnih - jednožičnih linija, te poznavanju i načinu korišćenja stalnih tt linija. Vojno-stručna nastava je bila prava škola za borce veziste koji su na taj način sticali potrebna znanja za izvršenje borbenih zadataka.

Posebni planovi i programa za izvođenje vojno-stručne nastave sa borcima-vezistima nije bilo. Međutim, sadržaj nastave potrebne za obuku boraca vezista samoinicijativno je sastavljao komandir čete Stevan Džakula i lično je izvodio.

Politička nastava je bila redovna. O njoj su najviše brinuli komesar čete i njegov zamjenik. Političkom uzdizanju boraca poklanjana je izuzetna pažnja. Tema nastave bila je čitanje radio vijesti i davanje komentara o uspjesima NOV i POJ u pojedinim akcijama i vojnim operacijama. Obradivana su i pitanja iz životne prakse jedinice i davani su kritički osvrti na izvršenje borbenih zadataka. Pored toga objašnjavani su ciljevi NOB-a i uloga narodne vlasti.

Djelovanje i rad partijske i skojevske organizacije u jedinici davalo je polet borcima u izvršavanju borbenih zadataka i bitno su uticali na moral boraca koji je i u najtežim trenucima bio na izuzetno visokom nivou. Kod članova Partije i SKOJ-a veoma je bila razvijena kritika i samokritika. Oni su vlastitim primjerima pokazivali kako treba izvršavati postavljene zadatke.

ODRŽAVANJE I OPRAVKA MTS - VEZE

Pregledi ispravnosti, čišćenje i održavanje MTS veze, obavljani su redovno, nakon svake upotrebe, a naročito poslije izvršenja borbenih zadataka. Osjećanje odgovornosti kod boraca-vezista za čuvanje i održavanje sredstava veze bilo je na visini, što je u dobroj mjeri uticalo na njihovu ispravnost.

Radionica za opravku sredstava veze u toku rata u diviziji nije bilo. Zahvaljujući dobrom čuvanju, kvarovi na sredstvima veze bili su neznatni. Komandir čete Stevan Džakula veoma je dobro poznao sredstva veze, a naročito telefone i centrale, te je i sam otklanjao kvarove na sredstvima veze, a obučio je i nekoliko boraca. Između ostalih najviše se isticao i dobro poznao opravke telefona i centrala borac-vezista Mitar Lukić, zvani Crnovoda.

Krajem 1943. godine i početkom 1944. godine, pojavio se problem zbog smanjkanja elemenata za napajanje telefona u jedinicama veze divizije. I to je Stevan Džakula riješio tako što je izradio prvi nalivajući element za napajanje telefona. I kada je telefon bio uključen, čujnost na liniji je bila odlična. Može se kazati daje to bio prvi partizanski element za napajanje telefona. Za izradu pomenutih elemenata, od starih istrošenih elemenata uzimao je samo ugljeni štapić i grafitni ugalj, a sve ostalo je sam pripremao od materijala koji je nabavljao u oslobođenom Sanskom Mostu. Kasnije je grupa boraca koju je za taj posao obučio Stevan Džakula, na čelu sa Mitrom Lukićem pravila ove elemente u koli-

činama koje su zadovoljavale potrebe jedinica veze 4. krajiške divizije, a isti su slati i za potrebe štaba 5. korpusa.

Od nalivajućih elemenata ručne izrade, pravljene su i anodne baterije za radio aparate, tako što su elementi vezani serijski i paralelno radi postizanja potrebne amperaže i voltaže. Pomenute baterije su pravljene da bi se omogućilo slušanje radio-vijesti, radi praćenja vojno-političke situacije u zemlji i svijetu.

TELEFONSKE VEZE IZMEĐU ŠTABOVA JEDINICA I ORGANA VLASTI

Već drugom polovinom 1942. godine i tokom 1943. godine na teritoriji Podgrmeča je izgrađeno više pravaca, odnosno trasa polustalnih-jednožičnih linija.

Tako na primjer od Lušci Palanke, gdje su više vremena bili vojni štabovi i organi vlasti, izgrađeni su pravci polustalnih linija: Lušci Palanka-Jalašinovci-Sanica; Lušci Palanka-Benakovac-Jasenica-Suvaja-Veliki Radić; Lušci Palanka-Skucani-Vakuf-Lukavice-Podvidača; Lušci Palanka-Koričenica-Ilijina Voda-Smoljana - prema Bos. Petrovcu; Lušci Palanka-Majkić Japra-Hašani - preko Dubovika za Veliku Rujišku-Novsku Planinu; Lušci Palanka-Fajtovci-Kamengrad-Sanski Most; Lušci Palanka-Majkić Japra-Hašani-Hadrovci-Budimlić Japra-Novska Suhača.

Pored navedenih linija od Lušci Palanke bile su izgrađene polustalne jednolične linije i do bolnica u Grmeču.

U izgradnji polustalnih jednožičnih linija, pored boraca vezista, na pojedinim trasama učestvovalo je i civilno stanovništvo. Kod postavljanja pravaca, gdje je god bilo moguće korišćene su prirodne potpore, a u pomanjkanju istih postavljene su motke-stožine, na koje je pričvršćivan provodnik. Umjesto izolatora korišćen je ter-papir.

Tokom četvrte i pete neprijateljske ofanzive sistem pomenutih pravaca - polustalnih linija bio je dijelom uništen od strane neprijatelja. Poslije povlačenja neprijatelja, pod pritiskom naših snaga, ponovno je osposobljen narušeni sistem polustalnih jednožičnih linija.

Od Lušci Palanke prema Bosanskom Petrovcu i prema Velikom Radiću djelimično su korišćeni drveni izolatori impregnirani katranom i raznim uljnim derivatima, koje je izgrađivala radionica u selu Majkić Japra. Radionica je bila vlasništvo Joje Marjanovića. Pomenuti izolatori su odlično služili. Usled nedostatka materijala, polustalne - jednožične linije izgrađivane su u jednom lancu sa uzemljenjem.

U Lušci Palanka nalazio se glavni centar veze za Podgrmeč koji su sačinjavale 3 centrale od po 10 brojeva. Na pomenuti centar veze bili su priključeni svi pravci polustalnih - jednožičnih linija.

Kasnije, po oslobođenju Sanskog Mosta, oktobra mjeseca 1943. godine u njemu je uspostavljen 2. centar veze koji je bio povezan sa Lušci Palankom.

Koristeći postojeće pravce polustalnih linija na teritoriji Podgrmeča kao i stalne tt - linije od Sanskog Mosta na pravcu Ključ-Mrkonjić Grad-Jajce-Bugojno, štab 4. krajiške udarne divizije održavao je vezu sa štabom 5. korpusa, komandom Podgrmečkog vojnog područja, komandama mjesta i organima vlasti. Pored toga štab 4. krajiške udarne divizije održavao je telefonske veze sa 6, 8. i 11. krajiškom udarnom brigadom iz svog sastava, i sa komandantima postojećih odreda. Telefonske veze sa jedinicama koje su zatvarale pravce prema Ljubiji, Prijedoru i Banja Luci održavane su preko postojećih stalnih tt - linija i izgrađenih polustalnih i kablovskih linija.

Bila je postavljena i kablovska linija od sela Rakelića - preko Đorje Polja-Sanićani-Kamićani sa Kozarom. Ova linija služila je za vezu između štaba 11. krajiške udarne brigade i štaba Kozarskog odreda. Kablovska linija na pomenutom pravcu prelazila je prugu Banja Luka-Prijedor i cestu na istom pravcu kojim je neprijatelj komunicirao, a da nije znao za ovu liniju koja je postavljana i ukopavana isključivo noću.

Održavanje i zaštitu polustalnih i stalnih tt linija vršili su borci vezisti divizije i brigada i komande Podgrmečkog vojnog područja, prema određenim dionicama, pri čemu su ostvarivali neposrednu saradnju sa organima vlasti i narodom.

Radi uspješnijeg rukovođenja sa vezama u sklopu divizije, krajem 1943. godine uvedeno je formacijsko mjesto načelnika veza u štabu 4. krajiške udarne divizije. Na tu dužnost postavljen je Stevan Džakula, a za v. d. komandira čete za vezu postavljen je Milan Stojaković. Uvođenjem formacijskog mjesta načelnika veza u štabu divizije došlo je do objedinjavanja sistema veza između štaba divizije i štabova brigada, odnosno rukovođenje sa vezama bilo je objedinjeno. Komandant divizije Petar Vojinović i komesar divizije Boško Šiljegović, poklanjali su veliku brigu jedinicama veze i organizaciji sistema veza za vrijeme borbenih dejstava. Sličnu pažnju vezama u svojim jedinicama poklanjali su i komandanti brigada: Roca Bogunović, Miljević Milančić, Hamdija Omanović i Mikan Marjanović.

Za vrijeme izvođenja borbenih dejstava načelnik veza divizije izdavao je posebna naređenja organima veza za organizaciju veza između jedinica i štabova. Pored toga ovaj organ vršio je raspored sredstava veze u okviru divizije, kako onih iz ratnog plijena, tako i onih koja su dobijana iz pomoći od zapadnih saveznika.

RADIO - VEZE

Usled pomanjkanja radio-sredstava i obučenih radio-telegrafista, primjena radio-veza u 4. krajiškoj udarnoj diviziji, otpočela je tek krajem 1943. godine kada je dobijen radio-uređaj SCR-284-A sa pretvaračem i ručnim generatorom od saveznika i kada su stigli radio-telegrafisti koji su obučavani pri višim štabovima NOV i POJ. Tada je uspostavljena radio-veza od štaba 4. krajiške udarne divizije sa štabom 5. korpusa i održavana do kraja rata.

Radio-telegrafisti pri štabu divizije tada su bili Zemka Delić, Vlado Tomić i Ahmet Alibegović. Štab divizije, a posebno načelnik veza, radio-telegrafiste su veoma cijenili zbog uspješnog rada na održavanju radio-veza.

Drugom polovinom 1944. godine i brigade su dobile radio-uređaje iz pomoći od saveznika i radio-telegrafiste koji su obučavani na kursovima pri štabu 5. korpusa. Nakon dobijanja radio-uređaja i dolaska radio-telegrafista uspostavljena je radio-veza između štaba 4. krajiške udarne divizije i štabova 6, 8. i 11. krajiške udarne brigade, koja je održavana do kraja rata.

Početkom 1945. godine, dobili smo veću količinu radio i tt - sredstava iz pomoći od zapadnih saveznika. Između ostalih bila je tu izvjesna količina radio-uređaja SET-38. Tada je načelnik veza divizije organizovao kurs na kojem je obučen izvjestan broj boraca-vezista za rukovanje sa radio-uređajima SET-38, koji su po završetku kursa upućeni u brigade za održavanje radio-veza radiofonijom, između brigada i bataljona u završnim operacijama za oslobođenje zemlje.

VEZE U NAPADNIM DEJSTVIMA

Noću 31. decembra 1943. godine u 01,00 časova, štab 4. krajiške udarne divizije sa četom za vezu i dijelom zaštitne čete izvršio je marš iz rejon Sanski Most pravcem Bronzani Majdan u rejon sela Saračica kod Banja Luke. Istog dana oko 17.00 časova, načelnik veza divizije Stevan Džakula, pozvao je komandira čete za vezu Milana Stojakovića i izdao mu naređenje za organizaciju telefonskih i kurirskih veza sa 3, 6. i 13. krajiškom udarnom brigadom koje su napadale Banja Luku u sastavu ostalih snaga 5. korpusa. Gotovost veza određena je za 21,30 časova, a napad na Banja Luku otpočeo je u 22.00 časa, 31. decembra 1943. godine.

Kablovske linije od centra veze divizije do brigada postavljene su na vrijeme, odnosno postavljanje telefonskih veza izvršeno je pre početka napada i veze su funkcionisale dobro.

Za vrijeme izvođenja prve banjalučke operacije 8. krajiška udarna brigada, iz sastava 4. divizije, zatvarala je pravac prema Prijedoru, ali. krajiška udarna brigada iz iste divizije zatvarala je pravac prema Bosanskoj Gradišci.

Neprijatelj je jačim oklopnim snagama uz sadejstvo avijacije 2. januara 1944. godine oko 12.00 časova iz pravca Bosanske Gradiške probio obruč i ušao u Banja Luku. Tada su vođene teške ulične borbe između naših i neprijateljskih snaga do kasno uveče istog dana. U toku noći došlo je do povlačenja jedinica 5. korpusa.

Drugog dana banjalučke operacije za vrijeme izvršenja borbenog zadatka poginuli su drugovi vezisti: Nikica Majkić i Slavko Marčeta. To je bilo na periferiji grada, odnosno na Laušu, kada je neprijatelj oklopnim jedinicama pokušao da presiječe odstupnicu našim snagama na komunikaciji Banja Luka-Sanski Most. U trenutku pogibije pomenutih drugova sa njima su bili drugovi Janko Zorić i Boško Rodić koji su uspjeli da se probiju iz blokade.

Tokom izvođenja ove operacije došli smo do veće količine ratnog plijena i sredstava za vezu. U toku napada na Banja Luku kao i u toku svih značajnih operacija bile su formirane specijalne grupe boraca koje su vršile evakuaciju MTS veze i drugog materijala.

Druga operacija na Banja Luku počela je u noći 18/19. septembra 1944. godine, već sutradan do poslije podne osvojena su sva uporišta, sem Kaštela. Naše snage, odnosno jedinice 5. korpusa zadržale su se u Banja Luci do 28. septembra, kada su oko 17.00 časova pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga iz pravca Dervente preko Prnjavora-Klašnjica, napustile grad.

U pripremnom periodu za izvođenje drugog napada na Banja Luku načelnik veza divizije izdao je komandiru čete za vezu Vojinu Miljeviću (16. 9. 1944. godine) naređenje za izgradnju polustalne - jednožične linije od željezničke stanice Piskavica - preko sela Kovačevići u rejon sela Motike, koja je služila za kružnu vezu preko Prijedora za Sanski Most sa štabom 5. korpusa. Pomenuta linija je bila izgrađena 18. septembra 1944. godine do 15.00 časova i veza je funkcionisala dobro.

Za izgradnju pomenute linije izvršena je demontaža postojeće tt - linije na trasi od Piskavice do Ivanjske. Pre početka napada, 18. septembra 1944. godine do 20.00 časova uspostavljena je telefonska i kurirska veza od štaba 4. krajiške udarne divizije sa štabovima 6. i 8. krajiške udarne brigade.

Za vreme prve i druge banjalučke operacije, na izvršenju borbenog zadatka, posebno su se istakli borci: Dušan Perić, Stojan Karan, Stevo Marčeta, Lazar Knežević, kurir Alija Šišić, Zvonko Balenović, Dušan Zorić, Jovo Zorica, Milan Šain, Mirko Grubor zvani Cerovica i braća Bruno i Olaf Angelus iz Banja Luke.

Oktobra mjeseca 1944. godine izvršeno je grupisanje snaga i jedinica 5. korpusa u rejonu Travnika, radi izvršenja napada na Travnik. Na Travnik su napdale 4. krajiška udarna divizija, odnosno jedinice iz sastava 5. korpusa. Napad je počeo 20. oktobra 1944. godine oko 22.00 časa. Iz sastava 4. krajiške udarne divizije u napadu su učestvovala 6, 8. i 11. krajiška udarna brigada. Od štaba 4. krajiške udarne divizije za vezu sa štabom 5. korpusa korišćene su stalne tt - linije na pravcu Turbe-Donji Vakuf-Bugojno. Sa štabovima 6, 8. i 11. brigade uspostavljene su telefonske i kurirske veze pre početka napada. Poslije dvodnevnih borbi jedinice 5. korpusa oslobodile su Travnik - 22. oktobra 1944. godine. Po dolasku štaba 4. divizije u Travnik u mjestu je postavljen centar veze iz kojeg su uspostavljene telefonske veze preko postojećih stalnih tt - linija na pravcu Travnik-Bila-Vitez-Han Kompanija sa 6, 8. i 11. udarnom brigadom koje su držale položaje ispred Busovače, Lašve i Zenice. Pored toga postavljena je polustalna - jednožična linija od Travnika preko sela Puticevo-Kula-Gučja Gora-Brajkovići koja je služila za vezu sa jedinicama koje su držale položaje ispred Zenice.

Drugom polovinom januara 1945. godine jače snage neprijatelja su uspjele da ponovno zauzmu Travnik. Poslije teških borbi jedinice 4. krajiške udarne divizije, sa po jednom brigadom iz sastava 10. i 39. divizije, 19. februara 1945. godine konačno su oslobodile Travnik. Konačnim oslobodjenjem Travnika štab 4. krajiške udarne divizije izvršio je razmještaj, odnosno locirao se u Travniku, gdje je postavljen glavni centar veze. Odatle su uspostavljene telefonske veze koje su se nalazile na položajima prema Busovači i Zenici. I ovog puta za vezu sa brigadama korištene su stalne tt - linije.

U daljnjim borbama jedinice 4. krajiške udarne divizije u sadejstvu sa ostalim snagama 5. korpusa učestvovala su prvom polovinom aprila u oslobodjenju Sarajeva, Kaknja i Busovače.

Za vezu sa jedinicama u pomenutim operacijama korišćene su stalne tt - linije, kao i kurirske i radio-veze. U to vrijeme sve jedinice su raspolagale sa dovoljnim količinama MTS veze.

Poslije završenih operacija u rejonu Sarajeva, jedinice 4. krajiške udarne divizije, sa ostalim snagama 5. korpusa krenule su krajem aprila usiljenim maršem prema Karlovcu. U noći 2/3. maja 1945. godine, jedinice 2. armije sastava: 3. 4. i 10. divizija napale su Karlovac i poslije višednevnih borbi konačno ga oslobodile 7. maja 1945. godine.

U daljim operacijama 4. krajiška udarna divizija je nastupala pravcem Brežice i u sadejstvu s ostalim snagama izbila u rejon Zidanog Mosta 15. maja 1945. godine. U završnim operacijama za vezu sa jedinicama divizije korišćene su stalne tt - linije, kablovske linije, kurirske i radio-veze.

Nakon završnih operacija, iz rejona Zidanog Mosta jedinice 4. krajiške udarne divizije izvršile su marš za Dalmaciju, odnosno Knin, Šibenik, Zadar i Split. Na ovoj lokaciji, između štaba divizije i štabova brigada, za vezu su korišćene stalne tt - linije, kurirske i radio-veze. Poslije kraćeg zadržavanja u pomenutim gradovima, juna mjeseca 1945. godine, uslijedio je novi marš jedinica divizije iz Dalmacije preko Drvara, Travnika, Sarajeva i Višegrada za Valjevo.

Po dolasku u Valjevo štab 4. krajiške udarne divizije sa prištapskim jedinicama, Artiljerijskom brigadom i 11. krajiškom udarnom brigadom ostao je u Valjevu, dok je 6. krajiška udarna brigada upućena u Gornji Milanovac, a 8. krajiška udarna brigada u Šabac.

Krajem mjeseca juna iste godine od postojeće čete za vezu čiji je komandir tada bio Mihajlo Raca formiranje bataljon za vezu pri štabu divizije, koji je tada imao dvije čete i jedinicu za snabdjevanje i održavanje MTS veze. Za komandanta bataljona je postavljen Mihajlo Raca, a za komesara Đukan Mandić. Za komandire četa postavljeni su Rajko Trkulja i Boško Rodić, a za komesare Mile Stojaković i Mirko Semiz.

*Stevo Diakula
Vojo Miljević
Boško Rodić*

POČETAK DRUGOVANJA SA RADIO STANICOM

Početkom novembra 1944. godine nalazio sam se u pratećem bataljonu 13. hercegovačke brigade, u rejonu Dubrava, na prilazu Mostaru. Tu me je pozvao politički komesar brigade, Enver Ćemalović, i saopštio da sam, sa još dvojicom drugova, određen da idem u Trebinje, na kurs radio-telegrafista pri štabu 29. divizije. To me iznenadilo, jer nisam znao šta je posao radio-telegrafiste, čak, nikad nisam vidio radio-stanicu.

Na kursu su se okupila 22 borca iz hercegovačkih jedinica, kao i nekoliko omladinaca iz samog Trebinja. Nastavnik Ivan Bradeško je ulagao velik trud da nam objasni osnovne pojmove iz elektro i radio-tehnike, uz obavezno izučavanje Morzeove azbuke. U toku nastave bilo je mnogo zgoda, naročito u odgovorima na pitanja šta je struja, napon i dr. Bilo nam je, recimo, nejasno i kako struja ide kroz žicu podjednakom brzinom - i uzbrdo i nizbrdo.

Kurs je trajao tri mjeseca, poslije čega smo odmah upućeni u jedinice, sa radio-stanicama. Ja sam u jedinicu donio i uvjerenje u kojem su šef odsjeka za vezu divizije, major Dušan Brstina, nastavnik Ivan Bradeško i vodni delegat Ante Viđaš tvrdili da sam 2. februara 1945. završio »osnovni radio-telegrafski kurs« sa odličnim uspjehom. To uvjerenje, kao i dvije grupne fotografije polaznika kursa, sačuvao sam do danas.

U početku je rad na radio-stanici bio vrlo težak, zbog mnogih smetnji koje su se javljale u eteru, neiskustva i nemogućnosti da izostavljeni tekst u prijemu sastavim po smislu, jer su depeše bile šifrovane. No živa ratna praksa me je, kao i druge, grubo »bacila u vatru«, pa sam brzo učio i sve bolje radio.

NEPOZNAVANJE MOGUĆNOSTI RADIO VEZA

Najveće poteškoće za nas radio-telegrafiste u održavanju radio-veza predstavljali su izvori za napajanje električnom energijom. Bilo je ručnih generatora koji su pokretani ručno (ručkama), ili nožno - pomoću pedala bicikla. Onaj koji je okretao ručke ili pedale na generatoru osjetio bi predaju depeše po otežanom radu, pa bi se brzo umorio a time smanjio i brzinu okretanja, što bi uticalo i na kvalitet otpremnog signala preko predajnika radio-stanice. U tom slučaju često se morao ponavljati cijeli predati telegram ili njegov dio. Kasnije smo, u martu i aprilu 1945. godine dobili od saveznika i male benzinske agregate, za koje je, opet, bio problem nabavka benzina. Uz to, pomoću ovih agregata često su osvjetljavane prostorije za štab brigade, pa su se rezerve benzina vrlo brzo iscrpljivale.

Poslije oslobođenja Mostara, 13. hercegovačka brigada je, u daljem napredovanju prema Ivan-planini i Sarajevu, sa ostalim jedinicama zaustavljena ispod ove planine. Radio-veza sa susjednim, 11. i 10. hercegovačkom brigadom održavana je svakog parnog sata. Međutim, zbog nastalog zatišja na frontu, komandant brigade je odobrio da se veze mogu održavati u većem vremenskom intervalu, baš zbog štednje preskromnih zaliha benzina. U vezi sa tim, poslije održane veze sa štabom 11. brigade, koja se nalazila u rejonu Trna va, prekinuo sam vezu - uz dogovor da istu ponovno uspostavim za dva sata. Međutim, situacija na frontu našeg dosta udaljenog susjeda, 11. brigade, naglo je pogoršana, pa je moj komandant, doznajući nekako za to, tražio da hitno uspostavim vezu sa njom. Prijetio je i pištoljem, bacajući svu krivicu na nas radiste što nemamo veze, govoreći da smo saboteri i slično. Počeli smo pozivati 11. brigadu, uz pretpostavku da će se radista iste sjetiti da mora, zbog nastale situacije, uspostaviti s bilo kim vezu. I zbilja, poslije pet minuta pozivanja obostrana veza je uspostavljena - na našu sreću. Komandant je bar pred sobom morao da prizna kako odveć malo zna o mogućnostima rada radio-stanice kod ugovorenih veza.

Iz ovog nemilog slučaja sam, ipak, kao radio-telegrafista sa malo iskustva, izvukao pouku, pa bih, u dogovoru sa radistima susjednih brigada i štabom divizije, i pored ugovorenog vremena održavanja veze, često povremeno poslušao da ko ne zove, odnosno u slučaju nepredviđenih okolnosti počeo nasumce pozivati, znajući da i oni drugi povremeno slušaju.

Ešref Frenjo

KAD JE RADIO-TELEGRAFISTA POSLJEDNJI Odstupao

U toku NOR-a više puta sam se našao u situaciji da, kao i ostali moji drugovi, održavam radio-vezu u zoni dometa neprijateljskih mitraljeskih rafala. Ipak, dva slučaja su mi ostala u najživljem sjećanju.

Deseta hercegovačka udarna brigada, u kojoj sam bio radio-telegrafista, maja 1944. godine je dejstvovala na prostoru od Sniježnice do Drežnja, pa preko Bijelograda i Zovog Dola, u pravcu Odžaka i nevesinjske Kasabe. Dio štaba brigade sa komandantom Nikolom Ljubibratićem, koji je neposredno rukovodio borbom, nalazio se u zaseoku Rakova Noga. Sa njime sam bio i ja, sa radio-stanicom. Nijemci i četnici, podržavani artiljerijom i minobacačima, žestoko su napadali. Pred kraj dana potisli su naše bataljone i ovladali selima Bijograd, Zovi Do, Džinova Mahala, ugroživši tako štab brigade u Rakovoj Nogi. Komandant brigade Ljubibratić, da bi obavjestio štab 29. hercegovačke divizije o situaciji na sektoru njegove brigade, uručio mi je telegram za predaju. Ugovoreno vrijeme održavanja veze se približavalo, a neprijatelj je sve žešće navaljivao. Minobacači su već zasipali kosu i »zasadihvali« mine oko komandantove osmatračnice. Spustio sam se u dolinu iza kose, i u napuštenoj kući (zbog blizine borbi) postavio stanicu. Bio sam na polovini depeše kad upade komandant Ljubibratić i naredi mi da se odmah pakujem, dok se zvižduk mitraljeskih rafala mijesao u slušalicama sa zvucima Morzeove azbuke.

- Sad ću družiti komandante - rekoh, žureći da završim sa predajom.

Komandant Ljubibratić inače nije imao običaj da ponavlja svoja naređenja, a ovdje je imao i prećih poslova. Meni se, pak, prekid predaje depeše zbog blizine neprijatelja činio činom ravnim bijegu sa položaja, pa sam produžio s radom.

Borba se vodila upravo za čuku iznad kuće, bolje reći za komandantovu osmatračnicu, ali sam bio u zaklonu pa me vatra prebacivala. U posljednji čas uspio sam spakovati stanicu, natovariti je na konja i uputiti se stazom za selo Trusin, praćen rafalima sa kose koja je upravo pala u ruke neprijatelja. Nekoliko stotina koraka izloženih oku sa kose kao na dlanu, preletio sam praćen dugim rafalima. Zemlja praši, a kamenje pršti i pravo je čudo kako me ne zakači. Bilo me je, moram priznati strah - koliko da ja ne poginem, ili ne padnem ranjen, toliko i da ne pogodi konja i stanicu. Ipak, zadovoljstvo zbog predate depeše ulijevalo mi je ponos.

Kad stigoh u štab, na Trusinu, komandant ništa ne reče, već se samo blago nasmješi, kao da kaže: »Aha, prpa - prpa, družiti? Dobro si omirisao barut, tako ti i treba?!«

Drugi slučaj se zbio u 13. hercegovačkoj brigadi, kada je ona, decembra 1944. godine, vršila pritisak na Nevesinje, sa zapada, preko sela Rabine, planine Vilenjaka i sela Udruženja. Štab brigade sa prištapskim jedinicama nalazio se u selu Jasena, odakle je uspostavljena telefonska veza preko Zuberina i Rabine do Vilenjaka, poviše sela Bukorići. Komandir voda za vezu brigade,¹ Arslanagić iz Trebinja, utrošio je svu količinu telefonskog kabla na toj relaciji. Nijemci su izvršili snažan napad na položaje brigade iz pravca Nevesinja preko Udruženja, Rabine, Komarevaca, Jasene i Šćepan-Krsta, u pravcu Domanovića, sa ciljem da odbace naše jedinice od komunikacije Mostar - Nevesinje i otklone neposrednu opasnost garnizonima u tim mjestima. Prodor Nijemaca bio je silovit, pa su se bataljoni brigade povukli u pravcu Sniježnice, dok su manji djelovi ostali da štite pravac prema Jasenoj. Moji telefonisti nisu imali vremena da pakupe sav kablo, pa je dobar dio ostao na zemljištu gdje je bio i postavljen.

Na Vilenjaku je poginuo telefonista Djipa iz sela Porije kod Uloga, koji je nešto ranije u našu brigadu došao iz Mostara.

Štab brigade je blagovremeno naredio pokret prištapskih dijelova preko sela Šćepan-Krsta u pravcu Dubrava i Stoca, a sam se povukao u pravcu Dabrice, bliže bataljonima. Komandiru voda za vezu izdato je naređenje za kupljenje li-

¹ Vod je formiran novembra 1944, u selu Elezovima na Gubavici.

nije i povlačenje u sastav bataljona, što je i učinjeno, razumije se koliko se stiglo.

Izlazeći iz sela Jasene, šifrant brigade Šućrija Čekro uručio mi je depešu za štab 29. hercegovačke divizije. Kiša lije kao iz kabla, ali časovnik pokazuje 16.00 časova i vrijeme za održavanje veze. Postavio sam stanicu u rejonu Šćepan-Krsta i počeo sa predajom ispod šatorskog krila. Nijemci su već ušli u selo Jasenu i nastupaju za nama, bez otpora.

Prištapski dijelovi produžili su za Stolac, a šifrant i ja sa stanicom i konjem ostadosmo zadnji. Nijemci rafalima »češljaju« rastinje sitnogorice, čisteći teren pred sobom, a Šućrija se prebacuje od drveta do drveta, od kamena do kamena. Osmatrajući neprijatelja, on me štiti i požuruje: »Brže, brže!« Konj se već uzvrpoljio. Osjetio zvižduk čelika oko ušiju pa ga jedva uspjesmo natovariti. Magla, kiša i sumrak koji je padao bili su naš saveznik i zaštitnica. I ovdje je bilo »prpe«. Ja i Kulaš izdržasmo do kraja, iako grdno isprepadani, a moj vjerni drug i saborac, Šućrija Čekro, nije nas napustio ni kad su mu meci zviždali oko glave.

Komandir voda za vezu, Arslanagić, imao je težak zadatak tek narednog dana je sakupio vod i dao se na posao - da se pokupi linija koja je prepuštena Švabama juče, pošto smo taj teren prvo oslobodili. Treba reći da se on u toj borbi u kojoj smo Sućro i ja zamalo zaglavili, nije baš proslavio, ali smo ga tješili da se vatreno krštenje većinom tako i završava. Međutim, on je napredovao brzo, zajedno sa vodom za vezu brigade, da bi u napadu na Konjic, februara 1945. godine, polučio priznanje komandanta divizije Vlada Šegrta, koji je najednom sastanku u štabu divizije, u Mostaru, rekao:

»Vod za vezu Trinaeste brigade i njegov komandir Arslanagić zaista zaslužuju pohvalu. Svakog časa imao sam vezu i izvještaj iz prvih borbenih redova, kao da sam tamo bio«.

Savo Govedarica

ŠIFARSKA SLUŽBA U 10. DIVIZIJI 5. KORPUSA 1944-1945

Prvu radio-stanicu tipa B-2 sa kristalima u 10. diviziju iz Vrhovnog štaba do-
neo je, po povratku sa radio-telegrafskog kursa, Bogdan Čiča, krajem 1943. go-
dine. Veza je uspostavljena sa 5. korpusom početkom 1944. godine. Prvi šifrer
bio je Milan Pjaca, tada sekretar štaba divizije, sada penzioner u Sarajevu. Za
vezu divizija - brigade dobijene su engleske radio-stanice tipa SCR-284 »A«, sa
ručnim generatorom. Travnički odred je imao radio-stanicu tipa W-100 A malog
dometa.

Marta meseca 1945. između štaba brigade i štabova bataljona veza je odr-
žavana i putem radio-fonskih stanica. Rad se odvijao otvoreno, tako da su došle
do punog izražaja pri komandovanju u ratnim dejstvima.

Početkom 1944. godine formirana je četa za vezu. Komandir čete bio je Dra-
go Račić, a četa je, pored ostalog, odigrala veliku ulogu i u obučavanju kadra za
vezu koji je svakog dana bio sve traženiji.

Aprila 1944. godine pri 5. korpusu organizovan je radio-telegrafski kurs.
Kursom je rukovodio Pavle Nađ, načelnik veze 5. korpusa. Slušaoci kursa bili
su Muhamed Toromanović - »Stevo«, Jovo Banjac, Alija iz Livna, Aco Konopek,
Dušan Vranić i Čiro Košuta. Na kursu, juna meseca 1944. godine, bili su i sledeći
drugovi: Tarik Čišić, došao iz domobrana, Drago Komadina i Nikola Vukobra-
tović. Na raspored u jedinice 10. divizije, preko 5. korpusa, došli su iz domobrana
i Milivoj Glavaš, Boško Čulina i Franc Pezdir. Junski kurs, za razliku od april-

skog, radio je pri 10. diviziji u s. Pidrišu. I ovim kursom je rukovodio Pavle Nađ. Po završetku kursa, drugovi su raspoređeni na dužnosti po jedinicama naše divizije.

U prvoj polovini 1944. godine pri 5. korpusu održanje kurs šifrera. Iz 10. divizije na kursu je bio Mile Vidović, koji je, po povratku sa kursa, i organizovao šifrersku službu u 10. diviziji. Na kursu su se kursisti obučavali u šifrovanju i dešifrovanju, u organizaciji rada šifrerske službe, u izradi šifrerskih dokumenata, u primeni šifre, o načinu rada sredstava veze, u administrativnim poslovima vezanih za rad na šifri, u načinu čuvanja šifrerskih dokumenata i ostalog materijala, u obezbeđenju prostorija i mestu gde se radilo sa šifrom i si.

Mile Vidović je bio stari i provereni borac NOB-e. Voleo je da slika grafitnom olovkom pejzaže i likove. Inteligentan, stalozhen, dobar pedagog i vredan radnik na šifri. Poginuo decembra meseca 1944. godine u krugu divizijske menze u Fojnici - prilikom bombardovanja.

Radne prostorije za šifru nalazile su se obično u zgradi štaba ili u njegovoj neposrednoj blizini. Ukoliko je prostorija bila u prizemlju, na prozore smo stavljali zastore od padobrana. Težilo se da ulazna vrata budu obezbeđena ključem, a ispred prostorije je obično bila straža. Pomoćni materijal smo čuvali u drvenom sanduku koji se zaključavao katancem. Ključ od katanca je čuvao šef odseka (Mile Vidović ili Ljubica Petrović). Radni materijal, kao što su knjige o evidenciji depeša, šifre i ostala dokumenta, čuvali smo u dve kožne torbice. U jednoj torbici nalazili su se šifarski dokumenti i knjige za rad sa 5. korpusom, a u drugoj je bio materijal za rad sa brigadama i odredima. Torbice smo za vreme spavanja koristili za uzglavnje. Za vreme pokreta, svako od nas je nosio po jednu torbicu. Šta je bilo u torbici gde su se nalazili materijali za vezu sa 5. korpusom nikada nisam doznao, jer je ona, u vreme kada je Mile bio odsutan, čuvana u zaključanom sanduku. Torbica sa materijalima za vezu sa brigadama i odredima pripadala je meni pa sam se starao o njenoj bezbednosti.

U vreme od 15. oktobra 1944. g. do maja 1945. godine nalazio sam se pri štabu divizije, pa su mi ostali u sećanju neki događaji, iako sam, s vremena na vreme, išao na teren Kralupe i šifrovaio depeše Obaveštajnog centra tog terena.

Uputstvo COŠ-a sa potpisom Makse Dakića je bilo kratko i sažeto. Uputstvom su bila regulisana pitanja konspiracije, čuvanja šifarskih dokumenata, čuvanja depeša, pravo uvida u šifru, pitanja budnosti i bezbednosti šifre, izbor lica za rad na šifri i - još neka druga pitanja.

Šifre i ključeve za nadšifrovanje za potrebe veze 5. korpus - divizije obezbeđivao je 5. korpus, a dokumenta za veze 10. divizije - potčinjene jedinice - izrađivao je šef odseka divizije za naredni mesec. Šifarska dokumenta pre upotrebe nisu bila dostupna ostalim šifrerima.

Štab 10. divizije održavao je redovno vezu sa 5. korpusom, a povremeno sa susednim divizijama. Sa potčinjenim jedinicama 7, 9. i 17. brigadom, kao i sa Livanjsko-duvanjskim odredom, veza je održavana po nekoliko puta u toku dana, dok veza sa Visoko-Fojničkim odredom nije održavana, jer se on nalazio na terenu D. i G. Oglavka, tj. u blizini štaba divizije. Povremeno je održavana i veza 10. divizija - Obaveštajni centar Kralupi.

Depeše, koje su prenošene telefonskim vezama, šifrovali smo dvobrojčanim šifrom (slova i interpunkcije zamenjivane su sa po dva broja). Takve telegrame smo mi, šifreri, šifrovali i predavali telefonom.

Depeše koje smo predavali radio-vezom šifrovali smo raznoznačnom šifrom uz primenu ključa za nadšifrovanje. Šifarske zamene smo ispisivali u petobrojčane grupe. Ključ za nadšifrovanje, čija je dužina bila 10 grupa, bio je u upotrebi jedan dan, a koristio se i za primljene i za poslane depeše. Šifarskih dokumenata za cirkularne veze nismo imali.

Ponavljjanje telegrama zbog grešaka u radu šifrera skoro da nije bilo. Do takvih slučajeva dolazilo je ponekad kod šifrera početnika. Dešavalo se da tražimo proveru zbog slabog prijema, zbog smetnji u radu radio-stanica, zbog elementarnih nepogoda ili nekih drugih. Bila je praksa da svaki šifrovani telegram, pre

slanja na radio-stanicu, proverimo da li je dobro šifrovan. Neki su telegrami nosili znake hitnosti i to: D, DD, DDD, ali je većina bila bez znaka hitnosti. Takve telegrame zvali smo »obični telegrami«.

Noćne radio-veze su retko održavane. To se činilo samo u izuzetnim situacijama, zakazivane su po potrebi.

Svi šifreri obučavani su pri štabu 10. divizije, na kursu koji je trajao od 4 do 7 dana. Obuku je izvodio Mile Vidović. Postojao je stalni plan obuke, s kojim sam i ja bio upoznat, jer sam neke šifrere lično obučavao. Moja obuka za rad u šifri trajala je - svega 2 časa.

Čini mi se da sam došao u štab 10. divizije u G. Vakuf, 15. oktobra 1944. godine u večernjim časovima. Tada sam predao Mili Vidoviću svoju karakteristiku. Bilo je rečeno da ću se sa radom na šifri upoznati narednog dana. Međutim, sutradan, oko 10 časova, usledio je pokret prvog dela štaba divizije - radi izvršenja napada na Travnik. Ja sam ostao u drugom delu štaba. Mi smo, ipak, nakon nekoliko dana krenuli prema Travniku.

Isto večer kada sam došao u štab 10. divizije - dobro mi je to ostalo u sećanju - Mile me je zapitao da li znam da sabiram i oduzimam. Nasmejao sam se i rekao: »Pa ja sam završio, u građanstvu, gimnaziju sa velikom maturom«.

Sutradan, 16. oktobra 1944. godine, Mile mi je, kao prvo, dao da pročitam i naučim Uputstvo, a zatim me, za svega jedan sat, upoznao sa radom na šifri, kao i sa ostalim pitanjima vezanim za rad na šifri. Naređeno mi je da praktično vežbam šifrovanje i dešifrovanje, jer ćemo, istog dana oko 20 časova, primiti šifrovani telegram.

Kada je to večer došao šifrovani telegram, veličine 108 grupa, bio je to za mene prvi zvaničan rad sa šifrom. Nije mi bilo lako. Čini mi se da sam isti za nešto više od jednog sata dešifrovao i predao ga nadležnom starešini u štabu divizije. Kada sam se, sutradan ujutro, nalazio u menzi, došao je kurir iz štaba i naglas saopštio da traže šifrera u štab. Nisam smeo da se odazovem - pridržavao sam se Uputstva, u kojem je bilo strogo podvučeno »da se lica koja rade na šifri, da se ne otkriju, moraju zvati po imenu ili činu, a nikako ne imenom šifrant«.

Kurir me nije poznao, jer sam bio svega dan-dva u štabu divizije, pa mu je stražar pokazao gde se nalazim. Na brzinu sam prezagledao i javio se u štab.

Bila je praksa, skoro u svim jedinicama, da su nas, šifrante, oslovljavali i zvali po funkciji »šifrantom«, a naročito u vreme kada smo tek počeli sa radom. Morali smo zbog toga intervenisati i zahtevati da nas zovu po činu ili imenu. U to vreme smo dobili zaista punu podršku od članova štaba, tako da se ta praksa povremeno iskorenila.

Tek nakon nekoliko dana, kada smo se priključili prvom delu štaba divizije i kada smo Mile i ja počeli raditi zajedno, usvojio sam celu proceduru rada na šifri. Porastom prometa depeša postepeno sam postizavao brzinu u radu. Mile je sve šifrere u toku kursa savetovao da, pre slanja telegrama na radio-stanicu, obavezno provere ispravnost šifrovanja, kako bi izbegli proveru, a, na taj način, i zakašnjavaње telegrama. To smo, u većini slučajeva, svi radili, sve dok nismo stekli solidnu praksu u radu.

*
* *

Rad obaveštajnog centra u Kralupima je bio naročito razgranat u toku 1944. i početkom 1945. godine. Centar je bio istureni deo jedinica Visoko-Fojničkog odreda. Od oktobra meseca 1944. godine pa dalje, na ovoj teritoriji je bila, kao obezbeđenje, četa Mitra Šućura. Na Kralupskom terenu su se nalazili i obaveštajni organi naših jedinica.

Od maja do oktobra meseca 1944. godine održavana je i radio-veza između naše i domobranske radio-stanice u Sarajevu, odnosno Rajlovcu. Na radio stanici je radio, kao radio-telegrafista, vazduhoplovni podnarednik Ismet Štrik, inače dete bogatog gazde iz Sarajeva. Pozivni znak radio stanice je bio »PLY«. Veza

je obično održavana noću. Depeše koje je Vladimir Perić-»Valter« slao na teren putem ove radio-stanice nosila je Ismetu Striki njegova sestra-pod žarom. Svi članovi porodice Strika bili su saradnici NOP-a. Posle rata Ismet Strika bio je direktor pošta u Sarajevu, gde i sada živi.

Sve depeše bile su šifrovane po domobranskoj šifri. Na našoj radio-stanici telegrafista je bio Ćiro Košuta, a šifrer Ljubica Colo. Depeše su dešifrovane po domobranskoj šifri, da bi, nakon toga, bile ponovo šifrovane po našoj i tako prenete, putem radio-veze, štabu divizije.

Ova veza se ugasila početkom oktobra 1944. godine, da bi se, odmah zatim, uspostavila direktno sa 5. korpusom. Ovo je utanačio, u cilju veće ekspeditivnosti, Vladimir Perić-»Valter« prilikom svog dolaska u 5. korpus septembra 1944. godine. Istovremeno je utanačeno da Vladimir Perić - »Valter«, putem kurira, obaveštava štab 10. divizije o situaciji kod neprijatelja u Sarajevu.

Od novembra 1944. godine na Kralupskom terenu bila je radio-stanica koja je odašiljala za štab 10. divizije podatke primljene iz Sarajeva i sa drugih strana. Stanica je bila na Kralupskom terenu povremeno. Radio-telegrafisti su bili Ćiro Košuta, Tarik Ćišić i Aleksandar Konopek, a šifrer, od novembra 1944. godine do februara 1945. godine, bio sam ja, a, kasnije, Cvetko Bratić - sve do kraja 1945. godine. Telegrami smo obično slali danju, jer uslova za noćni rad nije bilo, a nije bilo ni potrebno, jer su kuriri iz Sarajeva i drugih pravaca materijale donosili u prepodnevnom časovima. Kuriri su obično bili ilegalci u domobranskoj uniformi.

U ovoj obaveštajnoj grupi radili su: od jula do 10. avgusta 1943. godine Edo Ambrozić, kao obaveštajni oficir pri Visočko-Fojničkom odredu i Reuf Selmanagić, koji je, kao član KPJ, bio ubačen u domobrane u Rajlovcu. Od jula 1944. godine Reuf je bio obaveštajac na terenu Kralupa. Poginuo je decembra 1944. godine u samoodbrani u borbi sa ustašama. Jovo LuKoj, obaveštajac Visočko-Fojničkog odreda i Nail Zečević, kao i otac Naila Omer, koji je imao mlin udaljen dva kilometra od mosta na Bucima, na reci Fojnici. Povremeno je dolazio iz štaba divizije i pomoćnik šefa obaveštajnog odseka Mića Grbić, kao i obaveštajac Boro Bošković.

Radio-stanica u Kralupima je često u večernjim časovima menjala mesto dislokacije, uz prethodno slanje konačara od dva borca iz čete Mitra Sućura. Stanicu smo postavljali u Cifluku, u staroj zgradi pored kuće Jovice Ribara u Gornjoj Bioči, zatim u mejtefu u Cifluku, u osnovnoj školi kada se dolazilo iz pravca Bučkog mosta pa u dvorištu kuće Avde Džafić, odbornika. Ustaše su iz pravca Bučkog mosta više puta vršili prepade, ali ih je naša četa uvek proterivala. Početkom decembra 1944. godine četnici Save Derikonje iz Okruglice su pokušali napad na našu teritoriju, ali su ih borci čete Mitra Sućura sprečili. Na redno veče, po odobrenju štaba divizije, radio-stanica je došla u sastav divizije u Fojnicu.

Uslovi rada šifrera na terenu Kralupa su bili dosta teški i neusklađeni odredbama Uputstva COŠ-a. Obično smo radili svi u jednoj prostoriji ili nekoj školi. Postavljali bismo zastor od padobrana, kako bismo sprečili pogled u šifru od strane radiste i drugih nepozvanih lica. Šifrer je šifru i ključ čuvao u džepu vojničke bluze, a ostale materijale u torbici. Primljene i poslate depeše nismo zadržali, već smo samo registrovali brojeve depeša, hitnost i dužinu telegrama u grupama. Na terenu Kralupa, sredinom februara 1945. godine, od Visočko-Fojničkog odreda formiran je 5. bataljon 9. krajiške brigade, čiji je komandant bio Marko Kokoruš, tako daje na tom terenu bilo više naših snaga i situacija je bila bezbednija. Tada sam ja dužnost šifrera predao Cvetku Bratiću, koga sam prethodno osposobio i za rad na šifri, pa sam otišao na rad u šifrerski odsek divizije. Na terenu Kralupa promet depeša je bio prilično velik, zahvaljujući porukama koje su stizale od »Valtera« i drugih obaveštajnih organa duž pruge Sarajevo - Zenica.

Branislav Gvozdić

BIO SAM ŠIFRER U SEDMOJ KRAJIŠKOJ BRIGADI

Prvih dana avgusta 1944., po zadatku štaba 9. krajiške brigade, javio sam se štabu 10. krajiške divizije koji se nalazio u okolini Gornjeg Vakufa. U šifrantskom odsjeku štaba divizije, našao sam se sa Valjić Kostom, Antonom Kos i Mithetom Perper. Svi drugovi su bili stari, prekaljeni borci i članovi Partije, dok je Mitheta bila član SKOJ-a i prije kratkog vremena došla iz Jajca u partizane.

Da bi se pridala veća važnost našem budućem radu, načelnik štaba divizije, Mesud Hotić, vodio je sa nama kraći razgovor. Govorio nam je od kolike je važnosti kurs na koji smo došli za naše buduće zanimanje, o ozbiljnosti zadatka i o tome šta se sve od nas očekuje i zahteva.

Kurs je održan pri štabu divizije sa improvizovanim školskim pomagalicama. Mere bezbednosti su bile veoma stroge. Svaki, pa i najmanji komadić papira morao se čuvati i kasnije spaliti na određenom mjestu i pod kontrolom.

Kurs je trajao 4-5 dana. Po završetku kursa Mitheta Perpar i ja smo otišli u 7. krajišku brigadu gde smo zatekli šifrara Voju, čijeg se prezimena ne sjećam. Bio je student, rodom iz Crne Gore. Vojo nas je nekoliko dana upoznavao sa radom. Pored toga, uvežbavali smo i stečena znanja na kursu. Posle izvesnog vremena, ja sam preuzeo i veći deo odgovornosti na koordinaciji rada sa štabom.

U 7. brigadi bio je u to vreme telegrafista Franc Pezdirc. On je pre dolaska u partizane bio u domobranima. Bio je vrlo dobar telegrafista i uredno je održavao radio-stanicu (SCR sa ručnim generatorom). Bila je pogodna za naše prilike, neverovatno dobra, sigurna i laka za rukovanje i prenošenje. Nikada nas nije izneverila. Franc je bio pedantan u radu, brz, disciplinovan i tačan u održavanju veza. Bio je mnogo pažljiv prema svima u svojoj okolini. Nešto kasnije zamenio gaje omladinac Dragan Komadina koji je završio kurs radio-telegrafista pri štabu 5. korpusa NOVJ.

Radio-veza 7. brigade je dobro funkcionisala i nikada nije zatajila. U toku marša, radio-telegrafista, njegov pomoćnik i konjovodac bi, za veoma kratko vreme, u toku kraćeg odmora, rastovarili sa konja radio-stanicu, montirali antenu i uspostavili vezu. Sve ovo najčešće nije trajalo duže od tri minuta.

Prvih meseci 1945. brigada je imala i jednu manju radio-stanicu koja je stalno bila u pratnji komandanta brigade. S tom radio-stanicom išao sam i ja kao šifer, a pogotovo onda kada je brigada išla na izvršenje posebnih zadataka. Mitheta je ostajala sa Pezdircem uz štab sa pozadinskim delovima. Međusobno smo održavali radio-vezu.

Jednog dana, po povratku sa terena, zatekao sam Mithetu kako zajedno sa radio-telegrafistom Pezdircem, uz njegovu pomoć, dešifruje depešu primljenu od štaba 10. krajiške divizije. Odmah sam je upozorio da to nije dozvoljeno i ukazao na štetnost, opasnost i posledice. Bilo joj je poznato da osim nas dvoje sa šifrantskim dokumentima nitko više nije smio rukovati. Pravedala se da je radio-telegrafista pošten, siguran i si. O tome sam izvestio komandanta brigade, Rada Brkića, i šifrantski odsek divizije. Nakon izvesnog vremena slučaj se ponovio. Ne malo sam se iznenadio, čak i uplašio, jer je Mitheta pre kratkog vremena došla u partizane iz grada, a Pezdirc je bio u domobranima. Depešom sam izvestio šifrantski odsek divizije i o ovom slučaju. Zahtevao sam da se Mitheta razduži sa šifrantskim dokumentima i da više ne radi na dužnosti šifrera. Intervencija je uspela i u roku par dana Mitheta Perper je morala da se javi na raport kod komandanta 5. korpusa, Slavka Rodića. Bila je kažnjena i razrešena dužnosti šifrera. Otišla je u jedinicu. Kada sam je sreo posle oslobođenja u Lašvi, Mitheta Perper nosila je na grudima orden za hrabrost.

Primer Mithete Perper je opomena da ne treba primati na dužnost šifrera nedovoljno proverene ljude. Nije dovoljno biti samo odan i hrabar, treba posedovati i sve druge pozitivne osobine.

U pripremama za oslobođenje Sarajeva, u proleće 1945.7. brigada u sastavu 10. krajiške divizije, je dejstvovala oko Visokog, Rajlovca i Kaknja, gde je presek-

la put neprijatelju da se iz napadnutog Sarajeva povlači ka Zenici i Slavonskom Brodu. U borbama oko Podlugova, Breze i selima oko Kaknja, bataljoni brigade su dobili male radiofonske stanice koje su se napajale baterijama. Uz svaku stanicu dobili smo i po jednu dvobrojčanu šifru. Sa šiframa su rukovali lično komandanti bataljona i njihovi zamenici, uz predhodnu obuku u njihovoj primeni. Ovaj metod šifriranja pokazao se nepraktičan, spor i nepogodan zbog brzine promena situacija, tako da je brzo ukinut.

Početakom 1945. brigada je raspolagala sa telefonskom centralom i dovoljnim brojem telefona za uspostavu telefonskih veza sa bataljonima i divizijom.

Šifra koju smo koristili u prvo vreme bila je vrlo slaba - nesigurna. Do takvog saznanja došao sam tek poslije rata. Ključ za maskiranje bio je kratak, svega jedan red, pet do deset petobrojčanih maskirnih grupa. No kasnije se ovaj ključ nešto poboljšao, bio je duži.

Tomo Kalaba

PRVA PUSA PREKO VEZE

Krajem 1943. godine, kao četrnaestogodišnjak, otišao sam u partizane. Jednostavno, povukla me želja da i ja učestvujem u borbi. Prvih dana bacao bih se na zemlju čim bi se čula i najudaljenija puška. Postepeno, kao i svi, navikao sam se na zujanje tanadi, što nam je bila popratna »muzika«. Čim sam došao u partizane dobio sam pušku. Doduše, onu malu, »talijanku«, ali-bila je puška. Kako bi mi i dali veliku, kad bi bila veća od mene. Ubrzo se našlo i nekoliko bombi za mojim opasačem. Tada niko nije bio sretniji od mene. Moja sreća, da direktno učestvujem u borbi, trajala je svega godinu dana. Krajem 1944. godine, kad je naša 25. brodska brigada trebala prijeći Savu i uputiti se u Bosnu, poslao je komesar Stjepan Funarić Jota, po mene: »Zovite mi maloga, neka hitno dođe u štab brigade!« Ja se užurbao, dojurio, misleći da mi je povjeren neki važan zadatak. Kad ono, šalju mene i još nekoliko dječaka na kurs veze. Bio sam razočaran. Ja, koji sam toliko volio grmljavinu bombi i zujanje metaka, morao sam se povući u tamo nekakvu školu, gdje neću ni pomirisati barut. Eh, da sam onda znao šta znači veza u borbi, sigurno bih se napuhao kao puran, ali ja sam tada mislio da je to drugorazredan posao. Duboko nezadovoljan obreo sam se na najvišem dijelu Psunja - Cikote gde je bila škola za veziste.

Našao sam tu mnogo drugova. Nastava se održavala prije i poslije podne. Imali smo i političke časove i gimnastiku. Ukratko, bilo je sasvim zadovoljavajuće. No, sad su mi glavobolju zadavale one točkice, crtice, praznine-razmaci među slovima, i veće praznine među riječima. Mislio sam da ih nikad neću moći savladati. Ispočetka su sva slova izgledala slična, a svako otkucavanje prebrzo da bi se moglo pročitati i shvatiti.

No, posle tri mjeseca, još manje, ja sam mogao odgonetnuti 99-100% slova u minuti. Sad sam bio sretan, niko mi nije bio ravan. Uvidjeo sam da bez vezista u armiji, mnogo toga ne bi dobro funkcionisalo. Još da sam znao kakav ću ugled, sa radio-stanicom, imati po selima gde smo prolazili.

Kasnije, kada sam već bio radio-telegrafista u brigadi, dođemo u neko selo, kada se smjestimo i ja postavim radio-stanicu, te na prijemniku pronađem muziku, oko mene se skupe sve lijepe cure i snaše. Jednom prilikom jedna mi se posebno dopala, dobro mi je zavrtila mozak. Doduše, njoj sam dozvolio da stavi i slušalice na uši, ali zato je morala pasti ijedna pusica. Kada su stariji vidjeli kakav uspjeh imam kod djevojaka, svi su odjednom htjeli biti moji najbolji drugovi.

Bili su spremni da mi u svemu pomažu, uglavnom da nađu razlog da se nađu tu, u blizini radio-stanice, naročito ako se nađu tu i seljani. Oči te djevojke dugo nisam mogao zaboraviti. Radi tih očiju sam mogao i nastradati.

Bilo je to početkom 1945. godine, kada smo već izgonili okupatora iz naše zemlje. Bio sam na noćnom dežurstvu na radio-stanici. Očekivala se neka važna poruka, sjedim i razmišljam, sjećam se očiju te divne djevojke, koje me maštanjem odvedu u san. Trgnu me glas komesara: »Spavaš? Ha! Hoćeš da svi izgine-mo! Bolje da ti kuglom prosviram glavu, nego da zbog tebe svi nastradamo!« Vi-dim ja da nema šale, počnem se ispričavati te nema nikakve poruke, niko se ne javlja, te nemogu uhvatiti vezu. Nisam tada ni znao, da su izgovori bili istiniti. Kasnije kada sam se sreo sa radio-telegrafistom koji mi je trebao poslati poruku, priznao mi je da je i on te noći zaspao savladan umorom i danonoćnim dežura-njem na stanici.

Sitne Klarić

ŠTA URADITI SA ŠIFROM

Početkom 1944. godine moj bataljon se nalazio u nekom selu u Livanjskom polju. Pozovu mene u štab brigade i saopće mi da bi trebalo odmah sutra ići u štab divizije na šifrantski kurs. Nisam tada ni znala šta je to šifra. Teško mi je bilo napustiti svoju jedinicu i rekla sam: »Zašto baš ja?« Komandant brigade Dukljan Vukotić mi je rekao daje to povjerljiv zadatak i da bi mi trebalo biti čast što su kao dobru skojevku izabrali mene.

Štab divizije se, mislim, tada nalazio u Crnom Lugu. Sutradan sam odmah otišla i našla se među 6-7 ozbiljnijih i starijih od mene drugarica. Sve su se međusobno pogledale kada su me vidjele. Pitale me iz koje sam brigade? Kurs je odmah započeo sa radom. Komesar divizije je bio Andro Kovačević i on nam je održao predavanje. Govorio je o važnosti šifrantske službe, o konspiraciji, o tome kakav treba da bude šifrant, o čuvanju šifre, koja ni u kakvom slučaju ne smije pasti u ruke neprijatelju. Nitko osim nas ne smije upoznati šifru.

Na kursu smo se upoznali sa šifrom i rešavali zadatke, koje nam je zadavala starija šifrantkinja Neda Vitajić. Ona je bila odgovorna za naš rad.

Drugarice na kursu su se bolje snalazile, a mene su smatrale još nedoraslom za taj posao. Komesar divizije je često dolazio da vidi kako ide posao a prvih dana je pitao sve nas iz koje smo brigade. Neda mu kaže: »Druže komesare, šta ćemo mi sa *ovom malom* iz 4. brigade, poslali su nam pravo dijete«.

»Neka-neka«, kaže komesar, »bit će ona bolja od vas«. Tako me je on malo ohrabrio. Počeli su zadaci, a ja sam ih rješavala isto kao i one, sve u redu i istim tempom. Komesar je dolazio i nadgledao kako radimo, a posebno je gledao kako ja radim i uvjerio se sam da isto kao i one rešavam, pa kaže: »Vidite kako mala zna, šta sam ja vama rekao!«

Dobili smo i šifrantske torbe, bile su za nas napravljene od svinjske kože. Morale su nam uvijek biti preko ramena.

Kurs je trajao 5-6 dana, a mi smo, uglavnom, otišle svaka u svoju brigadu.

Tek sada dolazi ozbiljan i odgovoran posao. Stigla sam u svoju brigadu. Dogovor je bio, kad dođem u štab brigade, da pošaljemo depešu štabu divizije. Moja prva šifrovana depeša, koju sam poslala, glasila je ovako: »Dobili smo radio-te-legrafistu i radio-stanicu. Kod nas je sve u redu. Spremni smo za rad. Šifrantkinja Sonja«.

r

Lako je bilo šifrirati, ali dešifrirati nije baš uvijek bilo lako. Postojale su smetnje kod primanja. Radio-telegrafista nije mogao uvijek da čuje tačan broj, pa bi se i on uzbudio i tražio da ponove prijem. Ja bih često čekala primitak da mogu odmah početi dešifrirati pošto je za nas onda svaka vijest bila vrlo važna.

Nitko srećniji nije bio od mene kad bi mi išlo sve u redu, bez grešaka. Trebalo se snalaziti, uz to znati i po smislu tekst napisati, ali tako da bude sve tačno. Mjesto, položaj ili kota - to se nije moglo nagađati, to je moralo biti tačno napisano. Bilo bi vrlo opasno ako bi takvi podaci bili netačno prenijeti.

U kritičnoj situaciji borbe najteže mi je bilo kad stigne depeša sa oznakom DDD. Tada se »štabovci« okupe oko mene i čekaju rješenje. Sjećam se, u takvim situacijama bi i radio-telegrafista bio uzbuđen i rekao bi mi: »Evo ti hitna depeša, ali puno je smetnji bilo, pa ne znam kako ćeš dešifrirati«. Ja bih se odmah dala na posao, ali već u početku rješavanja vidjela bih da teško ide, znojila se, kombinirala, a neki nestrpljivi član štaba, bi povikao na mene: »Ajde, šta više čekaš, koliko ti treba vremena?« Tek onda je za mene nastao pravi pakao, jer bih se još više uzбудila. Situacija teška, ja ne smijem napisati ništa krivo, ja odgovorim ako brigada strada. Radio-telegrafista, jedan divan drug, zvao se Andrija (ne sećam se prezimena), previše je bio revnosan i odgovoran, pa bi se ispričao, jer bi video da je meni teško. Tražio bi često, kad bi bile smetnje, na otvorenom, gdje tuku topovi i mitraljezi, da se ponovi prijem. Dok bih ja rešavala depešu, on bi šetao gore-dole i kad bi vidio da je u redu, sretan bi otišao.

Mislim da je to bio za moje godine vrlo delikatan i ozbiljan zadatak. Noću sam malo spavala. Kad bi se drugi odmarali, ja sam morala slati ili primiti depeše. Nisam se smela udaljavati. Kada smo bili negde, u nekom mestu, drugovi bi otišli na priredbu, ples, a ja bih za ovo morala tražiti odobrenje i kada bih otišla ne bih dugo ostala, brzo bi došli po mene da se vratim u štab, jer je stigla depeša.

Cesto je bilo i šale od strane mojih prištapskih drugova, na račun moje šifrantske torbe, koja je dan i noć visila na mom ramenu. Nekad bi pokušavali, kad sam spavala, da mi je izvuku ispod glave, ali ja bih je zavila oko vrata, pa onda ispod glave. Tako, čim je dirnu, ja bih se probudila.

Sjećam se daje šifra izgledala ovako: imali smo jednu knjigu samih brojeva, mislim u skupini po 5 brojeva, a u redu deset takvih skupova.

Depeša se isto tako slala i primala u skupinama po 5 brojeva. Kad bismo slali depešu, odnosno šifrirali, onda bismo vršili zbrajanje, a kada smo depešu primali, tj. dešifrirali, onda se vršilo oduzimanje. Mislim da smo radili ovako: tekst depeše smo šifrirali šifrom kod koje su se slova zamenjivala brojevima. Tekst smo pisali u skupini od po pet brojeva, a onda se taj tekst brojeva zbrajao sa brojevima iz knjige, i to tako da smo prvu skupinu iz knjige stavljali na početak depeše, to je bila pokazna grupa i od tog broja dalje vršili smo zbrajanje. Dobijeni rezultat je, u stvari, bio šifrovana depeša, koju smo slali putem radio-stanice. Kod dešifriranja trebalo je pronaći početnu skupinu u knjizi i od datog broja početi oduzimati i iz dobivenog rezultata brojeva mogao se dobiti otvoreni tekst depeše i to pomoću šifre kojom smo brojeve pretvarali u slova.

Imali smo i telefonsku šifru, ali sa njom smo se služili samo u izuzetnim situacijama, kao na primer, u nemogućnosti uspostavljanja veze preko radio-stanice, zbog blizine neprijatelja ili njenog oštećenja i si. Taje šifra bila jednostavna, pomoću nje slova depeše smo pretvarali u brojeve i ništa više. Nju je lako bilo otkriti. Koliko se sjećam sa njom smo se samo jedanput poslužili, i to onda kada nismo mogli uopće uspostaviti radio-vezu.

Sjećam se jednog, za mene, najtežeg trenutka iz doba rada na šifri. Bilo je 1-2. februara 1945., brigada je bila razbijena, neprijatelj je od pravca Mostara prošao između naših bataljona i rano u zoru napao direktno na štab naše 3. brigade, koji se nalazio u Čitluku. Morali smo se u velikoj brzini povući iz Čitluka. Sve prištapske jedinice su se kretale prema Ljubuškom i Čapljini. Natovarili smo na kola i konje sve ono što nismo mogli nositi. Bili su tu i ranjenici brigadne bolnice. Sve je to išlo ispred nas u koloni u kojoj je bio i vod za vezu sa radio-

stanicom i dva radio-telegrafista. Kad smo došli na raskršće puteva, od kojih jedan vodi za Ljubuški, a drugi za Čaplinu, mi smo stali i razmišljali kuda ćemo krenuti, jer nismo znali gdje su naši krenuli. Krenuli smo za Čaplinu, pošto su neki tragovi kola vodili za Čaplinu, ali pošto je padao snijeg, tragovi su se vrlo slabo vidjeli. Kad smo, uveče, došli u Čaplinu, zaključili smo daje jedan dio naših prištapskih jedinica ipak otišao u Ljubuški, a među njima i vod za vezu i radio-stanica. Raadio-stanica je tada bila zaplijenjena, jer je neprijatelj već bio u Ljubuškom. Naši su se drugovi tada jedva izvukli.

Bila sam u užasnoj situaciji, jer nisam znala gdje su članovi štaba, gdje su radio-telegrafisti i radio-stanica. Veze sa našim jedinicama nismo imali. Pred večer je stigao i komesar brigade Mijan Paško. On je odlučio da se do ujutro u Čaplini odmorimo. Ujutro rano, čitavo brdo povrh Čapljine, crnilo se od ustaša. Dok su se neke naše jedinice borile sa njima, mi smo krenuli preko polja put Metkovića. Ustaša je bilo, zaista, mnogo, mi smo prolazili pored njih u neposrednoj blizini.

Pretila je opasnost da budemo zarobljeni. Strepila sam za šifru, znam da ona ne smije pasti neprijatelju u ruke. Jedna moja drugarica iz saniteta našla se pored mene i reče: »Šta ćeš sa šifrom?« Užasna je situacija. »Znaš Anka«, kažem joj ja, »ti si moja najbolja drugarica i prije 15 dana smo skupa primljene u Partiju i ako budem morala da gutam šifre, ti ćeš mi pomoći«. Ona je to prihvatila. »Skupa ćemo gutati, odgovori ona. Eto, mi smo to, zaista, ozbiljno shvatile, a nismo ni pomišljale da je ključ šifre jedna velika knjiga. Kako bismo mi nju sažvakale i progutale ni danas ne mogu da shvatim, sigurno da bi to bilo nemoguće, ali bismo, verovatno, pokušale da to učinimo.

U Vrgorcu se brigada našla na okupu. Dostaje bilo žrtava, ali gubitak radio-stanice mi je teško pao i osjećala sam da me neki drugovi iz štaba optužuju za njen gubitak. Sazvan je partijski sastanak i između ostalog došlo je na red i pitanje nestanka radio-stanice. Komesar brigade predlaže da me partijski kazne. Rekla sam: »Drugovi, meni je najteže, ali morate znati da ja lično nisam odgovorna za radio-stanicu, već za šifre, a za stanicu odgovorni su telegrafisti. Ipak sam dokazala da nisam kriva, tako da nisam bila partijski kažnjena. No, i pored toga, osjećala sam se kažnjenom, ostali smo bez radio-stanice.

Marta mjeseca 1945. godine sam otišla sa jednom ekipom iz štaba divizije za Novi Bar, tu smo bili 20 dana. Vođa ekipe je bio Sveto Katić sa šifranticom iz divizije Nevenkom Botić. Oni su ostali u Novom Baru, a ja, radio-telegrafista Andrija sa još tri člana ekipe otišli smo u Skadar. Zadatak ekipe je bio mobilizacija Albanaca i njihovo prebacivanje u naše jedinice. U Skadru smo ostali sve do 9. maja, Dana pobjede.

Za sve vrijeme našeg boravka u Skadru veza sa Jugoslavijom je bila besprekorna. Iz Skadra sam otišla u Trst, u sastav svoje brigade, gdje sam nastavila da radim kao šifrant. Pošto su tu već bile dvije šifrantice, ja sam postavljena na dužnost šefa šifrantskog odseka.

Sonja Milković - Benzon

Mali Ljubo, kurir 10. hercegovačke brigade

Mali Ljubo ostao je bez oca, ubile su ga ustaše, one zlokobne i zle četrdeset prve godine. Za njega, njegovu sestru i majku nastale su teške ratne godine u Gackom, u kojem su vršljale ubice njegovog oca.

Došao je dugo očekivani dan oslobođenja Gacka. Trinaestogodišnji Ljubo našao se među partizanima. Borci našeg bataljona prihvatili su ga kao svog i brzo je postao kurir pri štabu bataljona. Tada smo stalno bili u pokretu, bila je poslednja jesen naše borbe, neprijatelj je osećao da mu se bliži zaslužena kazna ali se uporno branio iz unapred pripremljenih bunkera. Često su traženi dobrovoljce, koji će se privući neprijateljskim bunkerima i bombama otvoriti put za naše dalje nastupanje. Na takvim prozivkama najpre bi se čuo, još detinji, glas maloga Ljube. Posle njega bi i stariji manje razmišljali na opasnosti koje ih očekuju kao dobrovoljce pred neprijateljskim bunkerima. Već posle prve takve akcije, u kojoj je kao dobrovoljac učestvovao mali Ljubo, kroz brigadu je prostrujala priča o njegovoj hrabrosti.

Dok su se vodile borbe na Ivanu, bila je oluja, vejao je sneg, sve se udružilo protiv partizana, koji su postajali razdražljivi. Tada bi se pojavio mali Ljuba, noseći nekakve poruke komandirima, jedva se video na snegom zavejanim položajima. Kada bi ga borci ugledali, sama im se nametala misao kad on, onako mali i slabašan sve ovo podnosi, bilo bi sramota da se mi odrasli žalimo.

Od dečjih nestašluka ostala mu je jedino navika da ponešto izvede na svoju ruku. Jednom prilikom došao je do veće količine letaka koje je štampao brigadni Agitprop. Provukao se nekako u neprijateljsku pozadinu, rasturio letke pa se vratio. Kad ga je komesar upitao gde je bio, rekao je da se mora vršiti propaganda u neprijateljskoj pozadini.

Kad smo oslobađali Postojnu, 3. četa 1. bataljona zašla je duboko u varoš, dok su ostali bataljoni bili zaustavljeni snažnom neprijateljskom vatrom. Nastala je opasnost da četa bude odsečena i uništena. Komandant je poslao kurira sa naređenjem da se četa povuče, ali se kuriri vraćaju, ne mogu da se probiju zbog snažne neprijateljske vatre. Tada se javlja mali Ljubo. Videli smo ga kako nestaje iza jedne kuće. Nije prošlo dugo, kad stiže četa, a sa njom naš kurir Ljubo.

Kad smo stigli u oslobođenu Ljubljanu, borci su počeli slaviti pobedu. Ljubi nije bilo do slavlja. Otišao je uz reku Savu, tamo gore gde su grupe neprijatelja još pružale otpor. Posle izvesnog vremena ugledao sam neobičan prizor, ide mali Ljuba, sav se nakitio pištoljima i mašinkama, a iza njega grupa seljaka vuče sjajni sivi dvocevni top, ratni plen kurira Ljube, ljubimca 10. hercegovačke brigade.

Ćamil Pandžo

Cifranti štaba 3. korpusa u sarajevskoj operaciji

Iako je tokom našeg NOR-a više puta u izuzetno teškim uslovima i značajnim operacijama naših jedinica i rad šifranata i radio-telegrafista bio izuzetno naporan i odgovoran, meni su ostali u svježem sjećanju rad šifranata i održavanje radio-veza u sarajevskoj operaciji.

Pokušaću da iz tih sjećanja izdvojim one trenutke koji bar donekle mogu da ilustruju u kakvim su ratnim uslovima šifranti i radio-telegrafisti stalno radili i održavali veze sa pretpostavljenim i potčinjenim jedinicama i uz kakvu veliku odgovornost. Od njihovog je rada umnogome zavisilo blagovremeno i tačno prenošenje i izvršavanje naređenja i zadataka. Iz takvo velikog značaja proizlazila je i velika odgovornost i šifranata i radio-telegrafista. Slobodno se može reći da su oni svoj dio posla u ratu obavljali vrlo savjesno i krajnje požrtvovano, radeći često danonoćno uz kraće pauze u radu da bi nešto pojeli i malo odrijemali.

Ipak je najteže bilo šifrantima i radio-telegrafistima raditi i održavati veze u zimskim hladnim i sniježnim danima i noćima pod otvorenim nebom u vrijeme neprijateljskih ofanziva, u vrijeme kraćih zastanaka, kada bi ostali borci i starješine imali bar malo vremena za odmor od napornog marša i borbi, da nešto pojedju i nad vatrom da se malo ugriju. Za to vrijeme šifranti i radio-telegrafisti morali su prvo raditi i održati vezu, pa onda se malo odmoriti, ako je za to poslije bilo vremena. Jer, često su se ti kraći zastanci pravili samo radi održavanja radio-veze u vrijeme koje je bilo zakazano, pa se nakon održane veze, šifriranja i dešifriranja telegrama, pokret jedinica odmah nastavljao.

Bilo je i takvih situacija da jedinice nisu imale zastanke u pokretima radi održavanja radio-veza u određeno vrijeme, već su zastanke imali samo radio-telegrafisti i šifranti i jedinica za njihovo obezbjeđenje. U takvim prilikama nakon održanih veza, šifriranja i dešifriranja telegrama, nastavljali bi pokret za svojom jedinicom žureći da je stignemo i dešifrirane telegrame predamo komandantu. Ponekad bi jedva izmicali neprijateljskim jedinicama. I u takvim uslovima, pod otvorenim nebom, u nekoj pojati, najčešće pod svjetlom baterijske lampe ili svijeće, ozebljih i ukočenih prstiju morali smo pisati brojeve brzo i tačno, nije smjelo biti grešaka u šifriranju i dešifriranju. Baš u takvim teškim situacijama telegrami su sadržavali vrlo značajna naređenja za dalje pokrete, dejstva i sadejstva jedinica. Ako je i bilo grešaka kod radio-telegrafista prilikom primopredaje kod šifranata greške su se morale otklanjati ili svoditi na najmanju mjeru, da se ne izgubi jasnoća i pravi smisao teksta.

Poznato je da je sarajevska operacija obuhvatala dejstva jedinica NOV od 28. marta do 10. aprila 1945. godine u cilju oslobođenja Sarajeva i njegovog šireg područja. Poslije oslobođenja Beograda i formiranja sremskog fronta krajem 1944. godine, Sarajevo je bilo prihvatna baza glavnih snaga njemačke grupe armija E, koje su se povlačile dolinom Zapadne Morave i preko Sandžaka na sjever.

17. marta 1945. godine formiranje Operativni štab za oslobođenje Sarajeva, pod čiju su komandu stavljeni 2. crnogorski korpus (3. 29. i 37. divizija), 3. bosanski korpus (27. i 38. divizija), Operativna grupa 5. korpusa (4. i 10. divizija) i Grupa brigada zeničkog sektora (11. krajiška brigada 4. divizije, 13. krajiška brigada 39. divizije i 18. srednjobosanska brigada 53. divizije), artiljerijska brigada i tenkovska četa 5. korpusa.

U sarajevskoj operaciji Štab 3. korpusa održavao je radio i šifarske veze sa slijedećim komandama i jedinicama:

- sa pretpostavljenom komandom i Operativnim štabom za oslobođenje Sarajeva;
- sa potčinjenim štabovima 27. i 38. divizije;
- veze sadejstva sa štabom 2. korpusa i operativnom grupom 5. korpusa.

Štabovi 27. i 38. divizije održavali su veze sa svojim brigadama.

Sva naređenja, izveštaje i obavještenja koja su razmijenjivana između štabova i jedinca u toku priprema za sarajevsku operaciju, koje su počele od 17. marta (kada je i formiran Operativni štab za oslobođenje Sarajeva) i tokom same operacije, bila su pretežno šifrirana i predavana putem radio-veza, kako zbog relativno velike udaljenosti jedinica tako i zbog brzine i tajnosti operacije koju je trebalo izvršiti.

Tada je bila u upotrebi raznoznačna brojčana šifra i maskirne brojčane tablice, pomoću kojih se vršilo kriptografsko zbrajanje polušifrata prilikom šifriranja, odnosno kriptografsko oduzimanje prilikom dešifriranja.

U to vrijeme ja sam bio na dužnosti šefa Šifranskog odsjeka u štabu 3. korpusa, a šifranti su bili Stefanović Dragoslav-Srbo i Mirjana Nahmijas.

U štabovima 27. i 38. divizije radila su po dva šifranta, a u brigadama po jedan.

Šifranti i radio-telegrafisti radili su danonoćno. U štabu korpusa uvijek su morala dvojica da rade permanentno, dok bi se treći malo odmarao i tako smo se smjenjivali u radu i odmoru. Radili smo na položaju, u seoskim kućama, u za-

seбноj prostoriji, noću pored svijeće ili petrolejke. To su bile olakšavajuće okolnosti i uslovi rada u odnosu na one kada smo morali raditi pod otvorenim nebom, u pokretu i pod dejstvom neprijateljske vatre.

Na svim vezama telegrami su bili vrlo dugački, jer su se preko njih slali i primali zapovijesti, naređenja i izvještaji važni za pripreme i tok sarajevske operacije. U pripremnoj fazi, od 17. marta do 28. marta, štab 3. korpusa primao je naređenja i zapovesti i od pretpostavljene komande i od Operativnog štaba za oslobođenje Sarajeva.

Izdvojio bih jedan cirkularni telegram kojeg je Operativni štab poslao štabovima 2. i 3. korpusa, operativnoj grupi 5. korpusa i Grupi zeničkog sektora. Telegram je imao 2.100 ili 2.200 grupa i njegov je otvoreni tekst šifriran i dešifriran, odnosno predavan i primam preko radio-stanice po djelovima, u nastavcima. Tim telegramom izdata je zapovjest za napad na Sarajevo, u kojoj su do detalja bili razrađeni svi osnovni elementi i zadaci jedinica po etapama, grupisanje snaga, pravci glavnih udara, artiljerijska i avijacijska podrška i drugi elementi.

Po ovoj zapovjesti napad na Sarajevo imao se izvršiti koncentrično: sa 3. korpusom (pošto prethodno ovlada neprijateljskim uporištima na Podromaniji) sa sjeveroistoka i istoka: 2. korpusom (poslije ovladavanja Ivan sedlom i komunikacijama Ivan sedlo - Kiseljak) s juga, jugoistoka i zapada, a Operativnom grupom 5. korpusa (poslije prikupljanja zapadno od komunikacije Kiseljak - Busovača i forsiranja rijeke Bosne) sa sjevera; grupa brigada zeničkog sektora zatvarala je pravac za povlačenje neprijatelja komunikacijom Sarajevo - Zenica - Doboj.

Iz zapovjesti, čiji se sadržaj odnosi i na ostale navedene korpuse i operativne grupe, rukovodstvo štaba 3. korpusa sagledavalo je svoje mjesto i zadatke u ovoj operaciji, a istovremeno znalo je mjesto, ulogu i zadatke ostalih komandi i jedinica - učesnika u operaciji.

Ne sjećam se tačnog datuma prijema ovog telegrama, ali mislim daje on primljen 2 do 3 dana prije početka napada, jer je bilo relativno malo vremena za pregrupisavanje snaga i ostale pripreme. Zato se radilo užurbano i danonoćno. Zbog hitnosti i važnosti ovog telegrama dvojica šifranata radili su samo na njegovom dešifriranju u nastavcima, onako sukcesivno kako su stizali. Dešifrirane tekstove smo po dijelovima odnosili u štab korpusa i predavali komandantu Peri Kosoriću, koji je nekoliko puta, i po nekoliko sati, i sam proveo pored šifranata, želeći da odmah sazna sadržaj telegrama, jer je štab morao brzo reagovati i pripremiti naređenja za potčinjene jedinice.

Šifranti su radili brzo i spretno, rješavajući uspješno i one dijelove teksta koji su imali grešaka, a bilo ih je u svakom telegramu - nastavku, ali i pored toga nismo tražili niti jednu provjeru i time gubili vrijeme. Svi su šifranti znali napamet sve šifre sa kojima su radili, pa je i to ubrzavalo rad. Radili smo na taj način što je jedan šifrant vršio oduzimanje šifrata od maskirne tablice i istovremeno diktirao otvoreni tekst drugom šifrantu koji bi ga pisao rukom.

Na osnovu ove zapovjesti štab korpusa je odmah izdavao borbene zapovjesti svojim potčinjenim jedinicama, koje smo također morali šifrirati. Tog dana mi šifranti nismo imali vremena ni za doručak ni za ručak, iako nam je hrana bila donijeta i ostavljena pored nas. Nešto malo pojeli smo tek negdje oko 23.00 sata. Osim rada na ovim telegramima, radili smo i na šifriranju i dešifriranju i drugih telegrama.

Duboko sam ubjeđen da su u ovoj operaciji, i inače u toku naše NOB, pored šifranata vrlo savjesno i požrtvovano svoj posao obavljali i radio-telegrafisti, od čijeg je tačnog i brzog uspostavljanja radio-veza i primopredaje telegrama zavisilo hoće li se na vrijeme i tačno prenijeti neko naređenje, obavještenje ili izvještaj. Želim da istaknem veoma savjestan i požrtvovan rad radio-telegrafiste 3. korpusa Atilija Duplančića - Mate (kako smo ga povremeno zvali), kako u ovoj operaciji tako i za sve vrijeme njegovog rada u štabu 3. korpusa gdje je bio glavni radio-telegrafista (od kraja 1942. pa sve do kraja rata). U toku 1942. godine on

je bio radio-telegrafista u Vrhovnom štabu. Njegov rad i zalaganje visoko su cijenili i komandant i ostali članovi štaba korpusa.

Sjećam se i jednog teleograma kojeg sam primio i dešifrirao rano ujutro 6. aprila 1945. godine u Mokrom kod Sarajeva, gdje se tada nalazio Štab 3. korpusa. Bilo je to u onim jutarnjim satima kada su naše jedinice već ulazile u centar grada i Marin dvor i na desnu obalu Miljacke i presjecale odstupnicu 363. puku 181. njemačke pješadijske divizije, koji je još davao otpor samo iz rejonā Vijećnice i električne centrale. Ne sjećam se da li je taj telegram primljen od VŠ ili od Operativnog štaba za oslobođenje Sarajeva, ali se dobro sjećam njegovog sadržaja. U njemu se obavještavao štab 3. korpusa da će tog istog dana, 6. aprila, oko 9.30 sati određene prilaze gradu i rejone, gdje je neprijatelj još pružao otpor (prema ranijim podacima s kojim su raspolagali) bombardovati saveznička avijacija. Znajući da u Sarajevo već ulaze naše jedinice, potrčao sam s tim telegramom u štab korpusa tražeći prvo komandanta Peru Kosorića, ali i on se već bio uputio u Sarajevo i prilikom ulaska u grad je ranjen. Našao sam načelnika štaba Rudi Petovara i telegram sam njemu predao. On je istog momenta sastavio odgovor na ovaj telegram u kojem izvještava da je Sarajevo već oslobođeno. Telegram smo odmah šifrirali i predali pod znakom najveće hitnosti. Međutim, kasnije smo saznali da je VŠ odnosno Operativni štab i prije našeg telegrama bio obavješten o ulasku naših jedinica u grad, pa je bilo na vrijeme obustavljeno planirano i najavljeno bombardovanje.

Radosnim trenucima naših boraca, stariješina i naroda ovog kraja, povodom oslobađanja Sarajeva, pridružili smo se i mi šifranti i radio-telegrafisti u Mokrom, veseleći se velikoj pobjedi i konačnoj slobodi.

Refik Piskavica

RADIONICE VEZE PETOG KORPUSA

U NOB sam stupio, dobrovoljno, sa porodicom 15. septembra 1944. poslije napada jedinica NOVJ na Banja Luku. U prva dva mjeseca sam bio u tehničkoj četi pri štabu 5. korpusa, potom sam, kao poznavalac radio-tehnike, prekomandovan u radionicu veze 5. korpusa, a zatim za šefa radionice veze 10. krajiške divizije.

Dok sam, na početku, bio u tehničkoj četi korpusa, u Jajcu, sreo sam, na peronu željezničke stanice, Šemšu Jamakovića, radio-mehaničara iz Banja Luke. On je bio civilni majstor »Hrvatskog zrakoplovstva« u Zalušanima, gdje je održavao radio-stanicu, a u gradu je opravljao i radio-aparate. Sa tih opravki radio-aparata po Banja Luci mi smo se i poznavali. Popričali smo i saznao sam daje sa aerodroma izvukao sve mjerne instrumente i alat, kao i veliku radio-stanicu. Rekao mi je daje u komandi veza štaba našeg korpusa, gdje sam, kaže, i ja trebao da dođem, jer mi je struka takva, ali sad valja za to čekati novu priliku.

U tehničkoj četi bilo je majstora od raznih zanata. Tu je bila i radionica u kojoj je opravljano razno oružje. Ja sam bio u jednoj maloj radionici za opravku sitnijih stvari pisaaćih mašina, radio-aparata i dr. Iako četa nije bila neposredno vezana sa vezom, pravila je neke zanatske usluge vezistima. Popravljao sam akumulatore za razne potrebe, prikupljao i evakuisao razni elektro-materijal prilikom oslobođenja pojedinih gradova i dr.

Poslije oslobođenja Travnika u našu četu, u Jajcu, došao je Jamaković i donio naredbu kojom se premještam u komandu veza 5. korpusa u Bugojno. Istinu govoreći to me i obradovalo i ražalostilo, naročito ovo drugo, jer sam se već bio

srodio sa drugovima i prilagodio poslovima. Čak sam bio spreman da molim da ne idem u prekomandu, ali komandir nije imao ovlašćenje da mi u tome udovolji. Naprotiv, rekao mi je:

- Idi kod šefa krojačke radione, da te obuče od glave do pete, da u korpus ideš vojnički odjeven.

Dobio sam novu američku uniformu i cipele s duplim đonom.

Već je treći dan kako mi je saopšteno da ću u prekomandu, ali nikako da me upute jer, u stvari, nije postavljen rok kada treba da se javim u štab 5. korpusa u Bugojnu. Šemso je takođe bio još u Jajcu, radi jedne velike radio-stanice koja je zaplenjena s aerodroma u Zalužanima, od njemačkog vazduhoplovstva. Ona je ovdje prebačena naknadno, transportom od Sanskog Mosta. Šemso je rekao da ona ima izlaznu snagu od 300 W. Morao ju je isprobati, u Jajcu, pošto ostaje za potrebe »Tanjuga«.

U vozu uskotračne pruge putovao sam od Jajca do Bugojna, sa teškim ranjenicima koji su ležali na slami, upućeni u bolnice u Italiji. U Bugojno sam stigao pred večer i prespavao među kuririma, u zgradi jedne škole, pretvorene u prihvatište za borce koji dolaze i odlaze po dužnosti. U sobi su, na donjim krevetima, bili kuriri, a na gornjim američki avijatičari, i jedan Rus.

Malo smo popričali, pa i prispali, kad u neko doba noći udari paljba sa svih strana. Izletesmo, vidimo - šenluče kuriri. Pitamo Rus i ja šta je, a oni viču:

- Pucajte i vi, drugovi, Beograd je oslobođen!

Rus je na to opalio iz pištolja. Tako smo proslavili te noći oslobođenje Beograda, ali se napravila i šteta: meci su mnoge električne vodove presjekli, tako da je struja u jednoj ulici ubila par konja. Srećom, ljudi nisu noću išli kasabom.

Na novoj dužnosti me je ljubazno primio Slavko Rodić, komandant korpusa, a onda se, sa mnom, uputio referentu za vezu u štabu korpusa, Pavlu Nađu, rekavši mu:

- Evo, družo Pavle, sad imaš još jednog stručnjaka.

Odatle su me odveli u radionicu veze koja je bila smeštena u zgradi napuštene gostionice na kraju Bugojna. U njoj su bile 4 sobe i kuhinja. Vlasnik je, sa ženom, živio u istoj zgradi. Hranu je priređivala vlasnica gostionice tako da se jedino kruh dobivao iz pekare. Stolova za rad bilo je napretek. Među borcima sam ubrzo zapazio Dalmatinca Matu, uvijek raspoloženog za šalu. Nije tu bilo ni mehaničara ni tehničara. Bio je jedan radio-amater početnik. Jedino smo Šemso i ja bili stručnjaci za radio-uređaje, ali smo i mi imali poteškoća oko raznih tipova američkih radio-stanica od kojih je svaka imala prospekt na engleskom, što je za nas dvojicu, koji nismo poznavali jezik, bila mala pomoć. Zapravo, tumača za njemački i francuski moglo se nekako i naći, ali za engleski veoma teško. No, mi smo u rad oko radio-stanica ulazili uz pomoć radio-šema, jer su one na svim jezicima lako čitljive.

Jedna prostorija je bila puna raznih savezničkih radio-stanica, i to potpuno novih. One su sve spuštene padobranima na pomoćni aerodrom u Bugojnu. Mi smo imali zadatak da svaku stanicu kompletiramo pripadajućom opremom, u kojoj su bili: ručni generator, kabao za napajanje, taster, slušalice, antena i dr. Svaku je valjalo isprobati i kompletnu, ispitano, odvojiti.

Amerikanci su radio-stanice pravili solidno, kao za izložbu, što se ne može reći za njemačke, italijanske i, pogotovo, ruske koje su sklapane dosta grubo, a bile su i slabog dometa u odnosu na njihovu nezgrapnost i veličinu.

Što se tiče alata i instrumenata, u tome se nije oskudijevalo, naročito kada je Šemso donio kompletnu njemačku radionu sa aerodroma u Zalužanima.

Ponekad bi nam, iz koje od brigada, odnosno divizija, bila poslata radio-stanica na opravku. Jedna nam je od njih zadala velike glavobolje. Poslata nam je iz 9. brigade 10. udarne divizije, iz Fojnice, u vrijeme kada je divizija vodila ogorčene borbe oko Kiseljaka i Busovače. U toj situaciji 9. brigada je ostala bez radio-stanice, pa je vezu, kako nam je rečeno, održavala gdje telefonom, gdje kurirom. Ja sam je odmah isprobao i ustanovio da je ispravna. Pitam donosioca zašto su poslali ispravnu radio-stanicu, a on kaže da se u to ne razumije.

O tom slučaju sam javio referentu Pavlu Nađu koji ju je također, nekoliko puta, isprobao i ona je uvijek dobro radila. Radio-stanica je vraćena u brigadu. Poslije tri-četiri dana pošalju nam samo ručni generator - da ga isprobamo. To je opet bila greška, jer su generator morali isprobati kod divizijske stanice. Generator je bio ispravan i odmah je vraćen. Tada je radio-telegrafista 9. brigade bio Milivoj Glavaš.

Jednog dana dođe Semso iz grada i kaže nam daje u štabu naćuo da će uskoro biti - »mili moji kud koji«. Raspoređiće nas, veli, po divizijama, a sve radio-stanice, koliko ih ima, podijeliti na divizije. Inaće, radio-telegrafski kurs je završen i slušaoci će biti raspoređeni po divizijama, a što je najvažnije - sprema se ofanziva za oslobođenje Sarajeva kao i cijele Bosne i Hercegovine, pa operativci u štabu korpusa, rade dan i noć. Mi Šemsi nismo puno vjerovali, jer je volio da zbija šale i priređuje podvale. A on nastavi da je za taj naš razmjestać kriva ona radio-stanica iz 9. brigade, koju nije imao ko da isproba u diviziji itd. Sve se divizije, navodno, žale da nemaju stručnjaka za održavanje sredstava veze, a naroćito radio-stanica, pa je u tome trebalo da, bar donekle, pomognemo Šemso i ja. Prionuli smo ozbiljno na posao i svaki dan podučavali drugove. Tako je proteklo oko 15 dana, a onda sam pozvan u komandu veza. Tu mi je Pavle Nađ saopštio da sam po potrebi službe, premešten u štab 10. divizije u Fojnici, i da će sve radio-stanice koje su određene za diviziju biti prebaćene sa mnom.

Sve radio-stanice su složene u zaprežna kola i otjerane na željeznićku stanicu. Kao pratnja tom dragocjenom tovaru, iz štaba 10. divizije upućeni su jedan vodnik sa 10 boraca, a iz štaba korpusa je sa nama upućeno oko 15 domobrana, koji su se predali za vrijeme borbe za Banju Luku, pretežno avijatićara.

Od Bugojna do Gornjeg Vakufa putovali smo vozom gotovo cijeli dan. Budući da je bilo loše vrijeme, u Gornjem Vakufu smo morali prenoćiti. Odsjeo sam kod jedne gostoljubive starice, Muslimanke, ćija su dva sina bila u partizanima, kako reće, tada, negdje u Srbiji, valjda sa Krajišnicima. Na rastanku me je blagoslovila i u torbicu mi spremila: pogaću, bijelog luka, malo soli i nešto graha.

Prije pokreta vodnik je zatražio od odbora konje i samare da potovarimo radio-stanice. Vratio se sav bijel od snijega, govoreći: »Vrag ga odnio - pada kao lud i ako ovako nastavi ne znam kako ćemo stići u Fojnicu«.

Sve je natovareno i srepmljeno za pokret, na 15 konja sa samarima. Na dva samara natovareno je nešto zobi i kukuruza za hranu ostalih konja. Krenuli smo u podne. Snijeg je padao, ne da oći otvoriti, nošen vjetrom. Stalno smo se stresali, jer je bio mokar pa se hvatao za odjeću. Teško smo se probijali uskom prtinom, možda 3 km na sat. Konjovoci su stalno morali da drže konje za ular na kratko, jer je i njima smetao snijeg pa su mogli da skrenu ili da se prevrnu. Stigli smo na pola puta između Gornjeg Vakufa i sela Šebešića. Tu nas je uhvatila noć. Po mrazu smo nastavili kilometar i po, do jednog mlina. Nije drugo preostalo već da u mlinu prenoćimo, pa ujutro da nastavimo put. Sreća daje taj mlin radio i u njemu je bio stari mlinar, Meho. Sa konja smo skinuli samare i smjestili ih pod nastrešnicu. Postavljena je straža. U mlinu je bila sobica u kojoj je mlinar spavao na krevetu, sklepanom od dasaka. Bila je i velika zidana furuna sa rernom. Da bismo zagrijali dušu, stari mlinar je napravio toplu kukuruznu kašu, a poslije zamijesio i puru. Smjestili smo se u ovoj sobici i mlinu gdje je mljeveno žito. Odspavao sam pored tople peći, često se budeći.

Ćim je svanulo krenuli smo dalje. Snijeg je napadao preko noći do ispod koljena. Tog dana smo se još teže probijali. Tek pred veće stigli smo u selo Sebešić, ispod planine Šćit, gdje smo morali prenoćiti. Smjestio sam se kod rođenog brata Šemse Jamaković, glavnog skladištara i ekonoma za prebacivanje hrane za Fojnicu i prihvatanje ranjenika odande. Savjetovali su nam da preko Šćit-planine budemo vrlo oprezni, jer se mnogo vukova, divljih svinja i medvjeda, bježeći od pucnjave, steklo u planini, daje prije koji dan napadnuto 15 partizana, sve naoružanih do zuba, od kojih je samo jedan jedva spasio glavu, dok su ostali ras-trgani. Shvatili smo to kao realnost ovog, inaće surovog marševanja.

Rano ujutro naš karavan je krenuo. Ispred čela smo, na, možda 50 metara, uputili dva naoružana borca, jednoga s karabinom a drugoga sa šmajserom. Oni su, pucnjavom, trebali da upozore na pojavu divljih zvijeri. Drugih neprijatelja ovim krajem, kažu nije bilo. U neko doba dana snijeg je prestao da pada, ali je magla bila gusta i vidljivost svedena na 10 do 15 m. Išli smo u koloni, jer se drugačije nije ni moglo, pošto je prtina bila veoma uska, a sinočni snijeg prilično napadao.

Išli smo korak po korak, tako da su i mali bosanski konjići, na kojima su se gegali samari sa radio-stanicama, jedva savladavali ovaj naporni put. Cijelim putem u koloni nije bilo razgovora. Svako je bio zbunjen u misli o mnogočemu, a ponajviše: kada li će ovom ratu biti kraj i hoće li se iz njega izvući živa glava?

Usput ona naša čelna patrola pripuca, pa se pobojasmo i goreg od ovog bespuća i zime - susreta sa bandom. Kad ono - ubili divljeg vepa od preko 150 kg. Htjeli smo da ga nekako prebacimo u Šebešić, da se pripremi za jelo, kad naiđe patrola naših iz suprotnog pravca i mole da im napravimo prolaz kako bi prošli sa oko 20 teških ranjenika za Bugojno. To su bili ranjenici iz borbi oko Busovače i Kiseljaka, a prevoženi su na improviziranim saonicama.

Što smo dalje išli uspon je bivao sve veći uz zamrznutu planinu Ščit. Bilo je mjesta na kojima se moralo verati, pomažući se rukama i nogama, a pomagali smo i konjima, jer su posrtali i padali. Nastala je prava muka pred sam vrh. Tu smo sreli kolonu omladine, pretežno ženske, sve djece od 11 do 18 godina, slabo i lagano obučene - u muslimanske dimije i bluzice. Ta djeca su, po ovakvoj zimi i opasnom predjelu od ustaša i divljih zvjeri, išal po žito. Svako od njih je nosio vrećicu u kojoj je moglo stati 5 kg žita. Borci i narod u Fojnici tako su snabdjevani žitom, negdje od Visokog i Sarajeva. Imali su pratnju od nekoliko naoružanih boraca.

Najedvite jade stigli smo na vrh Ščita. Tu je sagrađena brvnara kao prihvatilište za ranjenike, kurire i prolaznike. Malo smo se odmorili - više radi konja nego radi nas. Posle sat odmora krenuli smo nadole, ali muke još veće: kliza se, padaju konji, kotrljaju tovari. Opet naiđe duža kolona ranjenika i zastasmo dok prođe.

Zanoćili smo u jednom zaseoku, u kući punoj čeljadi oboljele od tifusa. To smo čuli tek što smo ušli u kuću, ali nam se, po onoj zimi i noću, nije bježalo van, pa smo se, u duhu Pelagićevih uputstava, založili bijelim lukom, u znak preventive, i nekako iščekali zoru, odmah nastavljajući mučni marš ka Fojnici. Kad smo tamo stigli javio sam se komandantu divizije, Voji Todoroviću Lereru. On me je pozdravio, pogledao moja dokumenta, pozvao oficira za vezu Bogdana Čiču i upoznao me sa njim. Odmah smo krenuli u bataljon za vezu 10. divizije, gde sam upoznao njegovog komandanta Dragu Račića, i komesara Ivicu Mataševića. Sad smo nas četvorica krenuli u radionicu veze. Kad smo ušli u nju, meni je ličila na sve prije nego na radionicu. Bilo je to neko dozloboga razbacano skladištance. Ušli smo u tu sobicu punu dima i zatekli četiri druga. Uz prozor je bila neka zidana peć iz koje se pušilo na sve strane. Rečeno je drugovima ko sam i da sam od sada šef radionice. U toj prostoriji se spavalo i radilo. Prvo sam pošao da se odmorim i nešto pojedem, a sutra ću vidjeti šta nam valja činiti.

Spavalo se po podu, na slamaricama napunjenim kukuruzovinom. Uveče je, pri večeri, upaljena karbitna lampa koju su sami pravili, a žižak joj je bio od pušćanog metka. Pošto sam odspavao tri dobra sata pričali smo o svemu i svačemu. Letimice sam vidio da ima trofejnog materijala, nešto alata i instrumenata sve zaplijenjeno. Među drugovima bila su i dvojica zadužena po političkoj liniji, po činu vodni delegati, i to Ismet Bosto, rodom iz Bugojna i Božidar Mitrić, rodom od Janja, te borci Dorđe Komljenović Dopa, rodom iz Donjeg Vakufa, inače radnik u tvornici gipsa, i Josip Mahaj, đak iz Sarajeva. To je bio sastav radione. Dakle, jedini zanatlija bio je Bosto.

Cuo sam daje Bosto prije rata bio pogonski električar u fabrici karbita i silicijuma u Jajcu, ali se ovdje nije interesovao za uređenje za vezu, već je stalno bistrio politiku i mene o mnogo čemu pitao iz učenja Marksa i Engelsa, o čemu

sam dosta naučio družeći se s naprednim studentima i radnicima u Bihaću, zbog čega sam bio šest mjeseci pod istragom. A što se posla tiče, moj Bosto odvrtku u ruke ne bi uzeo, već bi po cijeli dan, ako nema kakvog »političkog posla«, sjedio na sećiji, prekrstivši noge, i gledao kroz prozor, odbijajući dimove duvana. Božidar Mitrić je, pak, bio seosko dijete, sa završenom osnovnom školom. U NOB-u je prvo bio kurir, gdje je znao da čita vijesti o zbivanjima na frontu, zbog čega je u vodu izabran za delegata. Postavljen je za telefonistu i ne znam kako je došao u radionicu. Volio je da »prčka« oko telefona i da ih opravlja, a najviše je bilo aparata od bivše jugoslovenske vojske marke »erinkson«. Sjećam se da bi Mitrić, kada sa aparatima te marke ne bi mogao izići na kraj, opsovao kralja Petra, a kad su u pitanju bili aparati njemačke marke »simens« - opsovao bi Hitlera. I on je radio »učoravo«, kao i ostala tri druga, pa sam riješio da ih prvo upoznam sa šemom - crtežom telefona i načinom odlklanjanja kvarova. U tome sam uspio i uskoro su svi telefoni opravljeni.

Prostorija u kojoj je bila ta nazovi radionica, bila je u kućerku koji je brojnoj porodici Karabaić služio kao ljetnja kuhinja, u prostranom i ograđenom dvorištu. Prostorija je bila dokraja zapuštena, zbog čega sam sutradan, prije doručka, rekao drugovima da se ne udaljuju jer ćemo održati radni sastanak. Posle doručka okupili smo se sva petorica. Postavio sam dnevni red - uređenje radionice. Rekao sam da radionica kakva je sada ne odgovara osnovnim uslovima za rad na opravkama, a još manje po nehigijenskim prilikama, pa se mora isplanirati da se to sredi. Prvo, treba naći ilovače - da se peć zakrpi kuda dimi; svu odjeću, punu vaški - popariti, kao i ćebad; iz slamarica slamu izbaciti i zapaliti, a navlake oprati; sa lukšijom pod oribati; naći kreča i začađalu sobu okrečiti; prozore opravitj, novu slamu ili perje staviti; sto i dve stolice naći za rad; sav materijal prebaciti u prvu prostoriju.

Kad sam im to saopštio nisu mi protivurječili, jer su i sami shvatili da sam u pravu. Sve je išlo kako treba: za tri dana soba je sinula - čista, bez dima, topla; ličila je, napokon, na radionicu. Jeste da je bilo posla od zore do mraka, ali nam je posle bilo drago ući unutra. U nju se u obući nije smjelo ulaziti. Oružje je bilo pri ruci, očišćeno. Vlasnica nam je, vidjeći što smo učinili, dala čistih ponjava. Nisam dao da se unutra puši, pa su se žalili starijima, ali su ovi dali meni za pravo.

Kad je sve bilo gotovo donesoše nam onu radio-stanicu i generator što su donešeni u štab korpusa ispravni - na opravak. Došao je i radio-telegrafist Milivoj Glavaš, koji je bio u pritvoru dok ne otkrijem zašto radio-stanica ne radi.

Kad sam pristupio ispitivanju radio-stanice bilo nas je puna radionica: referent za vezu, kapetan Ozne, komandant i komesar bataljona, šef radio-stanice Čiro Košutić, radio-telegrafist. Ja sam mislio da su došli iz znatiželje - da vide zašto radio-stanica ne radi, ili da skrate vrijeme, a u stvari oni su bili vrsta komisije koja je trebala da utvrdi osnovnost sumnji u telegrafistu. Znao sam: ako bude greška do njega - metak mu ne gine; zbog toga sam savesnije radio. Srećom, brzo pronađem grešku u napojnom kanalu; od ručnog generatora do radio-stanice bila je jedna visokonaponska žila u prekidu. Čitav kabao morao sam po dužini razrezati i jedna od 8 žila je, u sredini, imala mrtvi prekid, i to na tri mjesta. Ovo se dešavalo, koliko sam znao, još tri puta i prije toga. Kad sam zaletovao novu žilu - stanica je proradila. Na to je telegrafist Glavaš skočio, pružio mi ruku i poljubio me u čelo. To je, u isto vrijeme, bio i ispit moje stručnosti, pa sam stekao priznanje i povjerenje. Radio-telegrafista i radio-stanica su odmah upućeni u brigadu.

Drugi zadatak je bio da se ispituju sve stanice koje smo, karavanom, donijeli iz korpusa. Pretežno su to bile SET 38 i SET 48 i jedna nova većeg dometa »SCR 284«. Na tom poslu zadržao sam se oko tri dana. Onda je referent za vezu, Čiča, rekao da radio-stanice treba isprobati na terenu, sa novim radio-telegrafistima i radio-fonistima kad stignu iz brigada, što su sve bili novozavršeni kursisti iz škole za vezu iz Bugojna. Čekao sam na njih 5 dana, a onda još tri dok prestane snijeg.

Radili smo oko Fojnice, 7 dana po četiri sata. Sve je išlo u najboljem redu. Po završenoj probi radio-stanica, radio-telegrafisti i radio-fonisti su upućeni u svoje jedinice.

Stvorivši prostor za predah, uredio sam zidne novine, a jedne noći smo gledali neki borbeni film. Ja sam Sjedio pored aparatera i malo-malo iz sale bi se čuli povici boraca: »Na Sarajevo! Na Sarajevo!« Stojе izražavalo želju da što prije otpočne ofanziva za grad na Miljacki. Pošli smo na spavanje, ali su nas, odmah poponoći, probudili. Komandant bataljona veli da treba dvojica iz radionice da idu po zadatku prema Kiseljaku, da pakupe telefonsku žicu koja je ostala na terenu. Odredio sam Đapu i Mitića, sa šmajserima. Iz bataljona je krenulo 10 boraca sa tri konja i motalicama za žicu, naoružani »šarcem« i mitraljezom.

Noć je bila potpuno vedra i puna mjesečine, ali i veoma hladna. Oni su trebali da sakupe oko 3 km telefonske žice i dotjeraju je u štab bataljona. Snijeg je imao debelu ledenu koru po kojoj se moralo ići. Žica je negdje bila pritisnuta sniježnim granama drveća. Oni su imali probni telefon, ali ga nisu priključivali na liniju, da vide da li radi, već su se odmah latili posla. Motali su u pravcu Kiseljaka; jedni su oslobađali žicu od grana i snijega, a drugi motali. Odjednom je one što motaju povukla žica naprijed. Oni su mislili daje to zbog grana. Naprijed je, upućen borac s »šarcem« i jedan snajperista - da izviđaju teren. Odjednom su začuli razgovor ustaša i Nijemaca. Bilo ih je oko 15. Motali su žicu od Kiseljaka. Naši su motali njihovu žicu umjesto našu, pošto su bile dvije žice, a nisu provjerili. Dotrčao je snajperista i rekao da spuste motalicu, nek se žica odmotava, a oni će ih opkoliti kad dođu u jednu dolinu iz koje ne mogu pobjeći. Sve je bilo spremno za tren oka. Kad su se približili vidjela su se tri jaka konja natovarena namotajima žice. Spustili su se u dolinu. Onda su naši, sa par metaka, pripucali spreda i straga i oni su se upančili. Naši su im po vikali: »Bacajte oružje, ako vam je život drag!« Pobacali su oružje i podigli ruke u vis. Mitrić se latio žice i povezao ih, a onda je na njih natovarao koturove s njihovih konja. Oružje su utovarili na jednog njihovog konja. Žica koju su oni namotali bila je duga oko 4 km. Naši su nastavili da motaju obje žice - i našu i njihovu koja na drugom kraju nije bila ukopčana. Tako su sakupili još oko 6 km žice. Pred zoru su se vratio jašući na dva konja, a ustaše i Nijemce su dotjerali pred štab. Referent za vezu im je rekao, ushićen:

- Pa ja vas posla po žicu, a vi još i zarobljenike doveli!«

Kada su se vratili u radionicu, Mitrić je bio veoma raspoložen. Pričao je kako su nasankali neprijatelja i lako došli do žice. Bosto, koji se uvijek s njim nadmudrivao, veli:

- Eto, sad si se izduvao, možeš biti miran mjesec dana«.

- Čekaj, Bosto, neće ni tebi puhati ispod samara; za mjesec dana duvaćeš i ti prema Sarajevu, nećeš se kisjeliti u ovoj sobici.«

Dani i noći su prolazili, uglavnom u radu, dok jednog dana dođoše Čiča i Račić. Kažu nam, bez uvoda:

- Drugovi, sutra krećemo, uzmite što je najnužnije, a ostalo spakujte i samaricama prebacite u selo koje zna Božidar Mitrović. Tamo sve zakopati i sakriti«.

Znali smo da krećemo u borbu za oslobođenje Sarajeva. Sjutradan smo krenuli u pravcu Bakovića i tu zanoćili. Onda k Busovači ili Kiseljaku. Maršujemo cijeli dan, pa i noću. Neki borci su skidali i bacali šinjele. Bosto galami i tjera ih da uzmu šinjele. I mene je pritiskao teret: ne samo šinjel, već i dvije torbice, jedna s alatom i univerzalnim instrumentom, a druga s mojim priborom za brijanje, peškirom i još nekim sitnim potrepnostima. Odlučio sam se da nešto odbacim, jer mi je ne samo šmaiser sa tri okvira već i dugme bilo teško.

Pod teretom u pokretu, u koloni koja je odmicala tako reći trčeći, noću, održavajući vezu - sve teže se kretalo, još u najvećoj tišini, jer je neprijatelj bio blizu. Prebacili smo se i preko neke nečice, pa busovačke ceste, odakle smo čuli zuku tenkova na cesti od Kiseljaka. Čak smo vidjeli i čamce pripremljene u Fojnici za slučaj da moramo forsirati rijeku Bosnu, u jurišu za Sarajevo. Putovalo se dugo,

i noću. Naprijed su se čuli topovi, a uskoro i pucnjava, oko Kaknja. Bili smo ozebli, gladni i umorni. Iz sela Donje Papratnice gledali smo kako naši, sa »džon bulovima«, osvajaju masivne bunkere, istina uz velike i naše žrtve.

Meni je tu zadala dosta posla radio-stanica štaba divizije. Pala je sa samara u vodu i dobro potresena. Srećom, izvukli su je odmah. Morao sam je izvaditi i dobro osušiti, a tri elektronke su bile ispale iz ležišta, tako da se jedna polupala. Srećom imao sam rezervni komplet. Uspio sam da je na vrijeme osposobim.

Dobili smo naređenje da uđemo u Kakanj prije nego su likvidirani svi bunker. Pretrčavali smo kroz zalegli stroj boraca. Bilo je tu i ranjenih, pa i mrtvih. Skoro 150 m smo pretrčali, do prvih kuća. Tu smo, pored spomenika, postavili divizijsku radio-stanicu i u zakazano vrijeme uspostavili vezu. Ubrzo su osvojeni i posljednji bunker. Dalje smo krenuli preko pješačkog mosta, preko rijeke Bosne, koji, srećom, nije bio srušen. Prelazili smo trkom, pod vatrom.

Stigli smo u selo Haljinići. Tu smo se smjestili pored štaba divizije. Radio-telegrafista Muhamed Toromanović Stevo, iz Cazina, počeo je da održava vezu - kad zapuca. Morao je da da znak za prekid zbog napada. Sklopili smo stanicu i bacili je na konja. Istrčali su iz štaba komandant i komesar, sa oružjem na gotovs, kad vidimo kako niz šljivik, poviše kuće, trče 4 Nijemca - pravo na nas. Oni nas nisu vidjeli ispod nastrešnice, dok smo pritvrđivali tovar na konju, zaštićujući radio-stanicu, a mi njih jesmo, i svu četvoricu smo pokosili. Sa natovarenom stanicom smo izletjeli na seoski put. Tu opet vidimo gužvu, krkljanac. Puca sa svih strana, padaju ljudi. Potrajalo je to 15 minuta. Nijemci su bježali ispred neke od naših brigada, pa nabasali na nas. Kad se sve razbistrilo vratili smo se u selo. Tu smo primijetili daje ručni generator ispao iz torbice sa konja i izgubio se. Bila je to velika nevolja, jer bez generatora nema veze. Tražili smo ga po vrbiku i, srećom, pronašli.

Iz Halinića smo krenuli noću. U zoru na putu nam se ispriječila dosta duboka i brzka Krajevska sutjeska. Tu je napravljen »živi most«: borci su, do grudi, bili u vodi, i od ruke do ruke su prenosili ranjenike na drugu obalu. Nama vezistima je bio problem kako prenijeti radio-stanicu. Na vrh samara smo postavili radio-stanicu i konj je preplivao.

Išli smo mahom kroz muslimanska sela, poharana i popaljena od »Princ Eugen« divizije. Ušli smo u Vareš i u njemu bili dan i noć. Pa opet pokret.

Počeli smo da se penjemo uz Romaniju, kozjom stazom i vrljetima. Mnogi konji su se omakli i stumbali pod tovarom. Mi smo čuvali radio-stanicu kao oči u glavi, pa smo pridržavali konja i samar i bili na oprezu. Izbili smo u oveće selo Okruglicu, pošto je jedna od brigada rastjerala četnike i štab Draže Mihailovića. Četnici su pobjegli i ostavili svu svoju arhivu, natovarenu na kola. Tu je bila i jedna bijedna radio-stanica od koje nam nije moglo biti koristi.

Smjestili smo se u seosku kuću u kojoj je Draža koji čas prije bio. Postavili smo našu radio-stanicu i uspostavili vezu. Bili smo na okupu vezisti iz radionice i radio-telegrafisti. Uto je primljena depeša koju je šifrantkinja Ljubica odnijela komandantu. Donese nam vijest da je Sarajevo oslobođeno. Našoj radosti nije bilo kraja. Za tu priliku se, i pored stroge zabrane, prihvatismo rakije.

Naređenje je - pravac Semizovac. Mi iz radionice i drugovi sa radio-stanicom štaba divizije, naprosto smo trčali niz brdo u pravcu Semizovca. Na to što je odjednom nestalo umora i zamora uticala je dobra vijest, a i rakija. Tih 17 km prevalio sam nevjerovatno brzo.

Iz Semizovca smo krenuli u pravcu Zenice, noću. Prethodno smo Drago Račić i ja, danju, obišli željezničku stanicu, zapravo dugačku kompoziciju vagona natovarenih bogatstvom koje su Nijemci htjeli da izvuku iz Sarajeva. Ipak, morali su da napuste transport i da, kao bez glave, bježe u pravcu Slavonskog Broda. Uzeli smo nešto od plijena. Za moju radionicu nije bilo posla jer su radio-stanice u cijeloj diviziji radile besprekorno. Telefoni i motalice sa telefonskom žicom, nigdje nisu došli do izražaja. Ispadalo je da smo uzalud vukli taj teret, ali ga se nismo mogli riješiti, jer nismo znali šta nas još čeka.

K Zenici smo marševali prugom, noću, što je bilo dosta teško. Pred Ilijašom me je savladao umor i san. Išao sam i spavao, držeći se konju za rep i grabeći s praga na prag. To putovanje prugom iscrpilo nas je do krajnosti. Pred zoru smo stigli u Ilijaš, a pred večer više Zenice, na brda s kojih smo pratili dramatičnu borbu za grad, koja je trajala do jutra. Pobjedonosni put se nastavio. Zenica - Travnik - Jajce - Mrkonjić Grad - Banja Luka - Sanski Most - Bosanska Krupa - Cazin - Slunj. To je bio dug, samo u većim mjestima i nakratko, prekidan marš, u toku koga su brigade naše divizije, 7, 9. i 17. vodile stalne borbe, čisteći teren i oslobađajući štabu put. Mi vezisti smo za sve vrijeme, u određeno vrijeme i prema utvrđenim planovima, održavali vezu između štabova.

U Slunj smo stigli u svanuće i radio-stanicu štaba divizije smjestili u mlin na Korani. Tu smo bili samo dan i noć, pa smo nastavili ka Karlovcu. Tada je naša divizija već pripadala 2. armiji, a naš 5. korpus je, kao i drugi, rasformiran. Sad smo dobili na raspolaganje automobil na tri točka - za radio-stanicu, radio-telegrafiste i šifrante. To je bio mali auto, sa malom karoserijom. Njega je Pero Popović, poznati motociklista, odnekud izvukao. S tim autom smo se prebacili do pred sami Karlovac, gdje smo se smjestili u seosku gostionu, dok je vođena ogorčena borba u okolini grada. U grad smo ušli luksuznim automobilom marke BMW, zarobljenim od njemačkih oficira. U automobilu su bili šifranti Ljubica i Branko, radio-telegrafista Stevo, šef radio-stanice, delegat Ciro Košuta i ja. Šofer nas je uveo u grupu njemačkih vojnika. Kasno smo uočili, ali su Švabe, srećom, vidjele njihovo vozilo sa neskinutim oznakama, pa su mislile da su to njihovi oficiri. Kad naš šofer »smota« i kad šifrant Branko i telegrafista Stevo otvoriše vatru, sa zadnjeg sedišta - za Nijemce je već sve bilo kasno - dvojica su pala, a ostali pobjegli. Ljutili smo se na šofera jer je divizija mogla ostati bez radio-stanice i osoblja.

Neprijatelj je uporno branio Karlovac, jer je to bila vrsta predstraže Zagreba koji je upravo evakuisan. Doživjeli smo i bombardovanje ustaških »bregeja«, a onda nam je naređeno da se prebacimo preko željezničkog mosta u obližnje selo Riječicu. Sad smo morali sve da prenosimo na leđima i rukama. Mene je zapalo da nosim radio-stanicu na leđima, tešku oko 15 kg. To prebacivanje smo obavili pod kišom kuršuma, pretrčavajući jedan po jedan, dok su nas naši borci štitili. Dok sam pretrčavao jedan metak je okrznuo i radio-stanicu na mojim leđima, ali, srećom, bez veće štete. Ekonom Kopanja i ja smo sreli kurira štaba divizije i pitali gdje je štab divizije, rekao je da je kod crkve. Mi krenemo tamo, jer mi je valjalo uspostaviti vezu. Drugovi iz našeg bataljona za vezu pitaju kud smo, po toj pucnjavi, zapeli i mi im kažemo. Sumnjičavo vrte glavom i kažu da ne vjeruju da su tamo naši. Ipak, mi vjerujemo kuriru. Stigosmo kod crkve. Skinem radio-stanicu s leđa i stavim je na telegrafске stubove uz cestu. Kopanja razgleda gde je štab, pa više da u selu nema nikoga. I ne izusti on to a po cesti ispred mene, ma na dva metra, osu rafal iz mitraljeza. Skočih i bacih se u kanal pokraj ceste, u kojem je voda do pojasa. Stanica osta na stupcima. Krpanja skoči do mene. Ustaše i Nijemci se zatvorili u crkvu i sa tornja nas gađaju. Još su na tornju imali i radio-stanicu odakle su dirigovali topovima i tenkovima u Karlovcu kako da tuku naše položaje. Srećom, rafal iz mitraljeza su čuli naši vezisti i odmah nam krenuli upomoć. Zatekli su nas u jarku. Naši su opkolili crkvu i izvršili juriš. Vrata crkve, hrastova i jaka, bila su zaključana, ali su ih provalili bombom i pobili neprijatelja.

Borba za oslobođenje Karlovca za nas je bila vrlo teška, iz više objektivnih razloga. Naime, mi smo u Bosni i Hercegovini naučili na brdovit teren, na čuke i čukare, pa kad zauzmeš jedno brdo znaš da se neprijatelj povukao na drugo. Ovdje, u okolini Karlovca, istjeraš neprijatelja iz njegovog, a on dođe u tvoj gaj. Brisani prostor je donosio brojne žrtve, a pogodan je bio i za tenkove. Borba je, koliko se sjećam, trajala 12 dana i noći. Naša 9. hercegovačka brigada našla se u obruču i izgubila je mnogo boraca. Da bude veće zlo, i njena radio-stanica je odkazala, zapravo njen prijemnik. Morao sam rezervnu radio-stanicu poslati kroz obruč neprijateljski, što je bilo i riskantno. Utome je komandant divizije,

Vojo Todorović, pregrupisao brigade i priskočio upomoć 9. brigadi. Tu se, po gajevima, razvila borba prsa u prsa. Bilo je mnogo i ranjenih, s obje strane. Zapravo ja sam, maršujući, kroz ravnicu i gajeve, seoskim putem prema Karlovcu, vidio leševa više nego ikad u životu.

U Karlovcu smo čuli da je Hitler kapitulirao, što je bio razlog za naše neviđeno veselje. Onda se naš bataljon smjestio na periferiji grada, u seoskoj kući s velikim štalama i gospodarstvom. Bio je drugi dan predaha u ovom gradu kad smo nas četvorica iz radionice dobili vremena za odmor. Pošli smo da odspavamo u podkrovlju, na sijenu jedne štale. Popeli smo se uz dugačke merdevine i počeli da namještamo sijeno. Ja pogledah - iz sijena vire cipele! Pogledam pažljivije - grupa Nijemaca i ustaša. Sakrili se u sijeno i čekaju, valjda, priliku da kliznu. Ja mimikom pokazah drugovima da se late oružja, a onda sve »podstanare« pozovem na predaju. Jedan po jedan se izvlače. Dosta ih: 4 Švabe i 6 ustaša. Naradio sam im da sjednu i da ruke drže na glavi. Drugovi su ih pretresli, oduzeli im ručne bombe, pištolje i noževe. U sijenu su bila i 3 šmajsera i 4 karabina s municijom. Tako sam došao i ja do »parabeluma« i šmajsera.

Naši radio-telegrafisti i šifranti sada su imali vremena za odmaranje, kao i njihova dva dobra durgara - Smajo i Aldo (Italijan, prešao partizanima kad je Italija kapitulirala). Oni su okretali ručni agregat, tako reći dan-noć, što nije bio lak posao. U toku borbe radio-veza je tako intenzivno održavana da je bilo i po pet, a možda i više depeša na sat, a sada jedva jedna. Naše brigade su bile pred nama, u pokretu, a sva naređenja i veze štaba divizije idu preko štaba armije.

Naše brigade su usmjerene u dva glavna pravca - prema Zidanom Mostu, da presjeku put neprijatelju koji se povlačio iz Zagreba, i prema Samoboru i Zagrebu. Tako ni mi nismo ostali u Karlovcu. Krećemo preko Žumberka, prema Kostanjevici, do koje smo stigli poslije napornog, noćnog marša, srdačno dočekivani i ispraćani od naroda ovog ustaničkog kraja.

U Kostanjevici nismo zatekli žive duše. Naime, 3-4 sata prije nas tu su bili bjelogardejci i oni su pronijeli glas kako idu bosanski partizani koji žene, djecu i starce ubijaju, pa se narod posakrivao po podrumima, tavanima i gajevima. Jedva smo uspjeli da ih nekako ubijedimo da izađu na svjetlost dana. Tu smo se zadržali 4-5 dana. Slušali smo slikovite priče o tome kako je komandant njemačke divizije predao raport komandantu naše divizije Voju Todoroviću. Lijepo je, kažu, rekao da u stroju ima toliko i toliko njemačkih vojnika koji su položili oružje, s njim zajedno. Nama je najviše godilo to što je skinuo opasač s pištoljem i predao ga našem komandantu. Ratnog plijena bilo je u Kostanjevici na vagone. I po cesti i putu - nema čega nije bilo. Borci su najviše voljeli bicikle - i oni što su znali da voze i koji su sada učili.

Naši vezisti su službenike pošte tražiti po gradu, da idu na dužnost. Trebalo je vidjeti ima li veza s Zagrebom i drugim pravcima. I oni su se bili posakrivali, pa ih je teško bilo pronaći, ali su, ipak, pokupljeni. Pred štabom divizije su 4 njemačka vojnika dotjerala automobil s njemačkom radio-stanicom. To je bio zatvoreni auto, specijalno za radio-stanicu i s antenom koja se uvlači i izvlači 10 metara visoka. Među njima bio je jedan mladi Čeh, star jedva 18 godina. Pitam ga otkud on ovdje, na šta mi odgovara da je prisilno mobilisan za šofera. Stalno je, veli, bio na oku njemačkih vojnika da ne bi dezertirao, a mobilisan je prije 4 mjeseca, što se vidi iz njegove vojne knjižice. Njemce smo poslali među zarobljenike, a njega smo zadržali da bude šofer nekog od mnogobrojnih automobila, pošto među nama nije bilo vozača.

Preuzeo sam auto, montirao našu radio-stanicu i smjestio u njega naše radio-telegrafiste. Auto sam ja vozio, snabdjevši ga sa 150 l. benzina - što u rezervuaru što u benzinskim kantama.

Tako, napokon, motorizovani, krenuli smo za Sevnicu, lijep slovenački gradić uz Savu, gdje smo ostali oko 10 dana.

U Sevnici smo sreli mnogo civilnog stanovništva, žena, djece i starijih ljudi iz Bosne, koji su dovde stigli sa zaprežnim kolima. Kažu da su domaćine ustaše natjerale da im vuku hranu i opremu, a djeca i žene su tu bili kao zaštita od par-

tizana. Sav taj narod smo, transportom, vratili u Bosnu, a konje prebacili u krdu, u Bosnu, seljacima, da imaju čime orati u slobodi.

U Sevnici je bilo veliko skladište ubojnog materijala. Došlo je naređenje da se to skladište isprazni, a eksplozivni materijal uputu na određenu adresu. Na prenošenju topovskih granata i avionskih bombi radili su njemački zarobljenici, pod našom stražom. U jednoj od smjena straže bio je i borac iz moje radionice, Josip Mahabej. Desilo se da su Nijemci, pri povlačenju, minirali skladište, tako daje svaki dodir mogao aktivirati mine, što se nije znalo. Prva eksplozija je bila toliko snažna da se citava Sevnica dobro prodrmala, a onda su se smenjivale eksplozije tri puna dana, tako da se zemlja tresla. Zarobljenici i stražari su izginuli, a među drugima i moj drug, Josip Mahabej.

Iz Sevnice smo krenuli u Videm-Kriško, a odande produžili za Zagreb. U Zagreb smo stigli 9. maja 1945, na prvi dan slobode grada pod Sljemenom. Zatekli smo tako veselo raspoloženi naroda daje to neopisivo. Tramvaji su radili, a borci su se besplatno vozili. Svako traži i nalazi nekoga svoga. Gostionice rade; toči se piće i pjeva. U jednu gostionu, u blizini starog kolodvora, ušao sam naoružan. Civili piju i pjevaju i preda me stavljaju pune krige piva, pružaju kobasice, parčad šunke, »kajzerice«. Za drugim stolom grupa civila i među njima, u čovjeku sa šeširom navučenim na oči, prepoznah ustaškog agenta koji me je tukao u ustaškom zatvoru u Banja Luci. Borci su mi pomogli da ga uhapsim i razoružam, a onda predam Ozni divizije.

Na Jelačićevom trgu (danas Trg Republike) podignuta je velika tribina ukrašena državnim i partijskim zastavama. Na čelu velika Titova slika. To je pripremljeno za veliki miting na kome će narodu govoriti i maršal Tito. Tu smo slavili i kapitulaciju Trećeg Rajha. Sa slobodnim Zagrebom. Među borcima su se pronosili glasovi da ćemo u Banja Luku. Ipak, stigli smo u Pakrac, gdje smo se zadržali samo 7 dana, a onda smo došli u Slavonsku Požegu, gdje je za nas počeo kasarnski život.

Počela je obuka, uređenje kasarni, učenje na tečajevima. Za svakog je bilo posla, što se kaže, preko glave. Ja sam oformio skladište za vezu i opremio lijepu radionicu. Dobio sam unapređenje u čin starijeg vodnika. Održavao sam nastavu za kursiste veze. Ali, komandant bataljona, ja i još nekoliko vezista nismo bili za to da ostanemo u Armiji. Mnogi drugovi su već demobilisani - starija godišta, i sve drugarice. Onda smo i mi pošli na raport da tražimo demobilizaciju. Komandant divizije Todorović, i komesar Rađe Bašić - ni da čuju za to. Ubjeđuju nas, prijetite nam. Tako sam ostao u Armiji još godinu dana. Sa divnim vezistima.

Safet Tatlić

U JEKU BORBE POVEZAO SAM LINIJU

Po oslobođenju Travnika 10. krajiška divizija nalazila se u Fojnici i kontrolisala teren sa svojim brigadama na području Travnika, Fojnice, Kreševa, Konjica i duž puta Sarajevo-Kiseljak-Busovača. U to vrijeme Nijemci su se povlačili iz Grčke. Trebalo je spriječiti nesmetano povlačenje okupatora.

Tada sam se nalazio u 9. krajiškoj brigadi u 2. bataljonu 3. čete. Moja brigada 1 7. krajiška bile su stalna opasnost po okupatora na terenu duž puta i pruge od Raštelice, Sarajeva do Busovače. Posebno mi je ostao u sjećanju dan kada su ove dve brigade na Kobiljoj glavi kod Kiseljaka uništile veliku njemačku kolonu sa 2 tenka i 30 kamiona.

Jednog dana dobili smo zadatak da uspostavimo telefonsku vezu duž dijela puta od Kiseljaka prema Busovači, otprilike 12 km. Tada smo imali samo 9 km kabla i tri telefona. Jedna grupa vezista je upućena prema Kiseljaku da nađe još 3 km kabla. Mi ostali smo polagali ono što smo imali. Radilo se brzo iako pod teškim uslovima. Bio je tada dubok snijeg, šuma, hladnoća i noć. No, sve je išlo po planu. Drugovi su uspjeli skinuti neprijateljski kabao i donijeti ga na vrijeme. Bili smo spremni da dočekamo njemačku kolonu koja se kretala iz Sarajeva. Veza između jedinica spremnih za napad uspostavljena je sa tri telefona. Početak linije je bio u blizini Kiseljaka. Tamo je postavljen jedan telefon, a drugi u jednom selu na sredini linije kao paralelni telefon. Treći telefon, sa grupom telefonista, bio je postavljen u borbenim redovima, u blizini zadruga i škole, koja se nalazila u sredini između Kiseljaka i Busovače.

Pozivni znaci bili su: »golub«, »orao« i »jastreb«. Ne znam tačno koje imao koji znak, ali mi se čini da je »golub« bio na početku, »orao« kao paralelni, a u borbi »jastreb«.

Sa jednim drugom određen sam na paralelni telefon. Bili smo smješteni u seoskoj kući blizu puta, kojim je trebalo da prođu njemačke jedinice, koje smo mogli vidjeti iz te kuće. Sa našim jedinicama smo imali samo telefonsku vezu, jer smo bili istureni radi obavješćavanja o kretanju njemačke kolone.

»Golub« je na vrijeme javio nailazak njemačke kolone. Kolona je bila dosta dugačka. Mi smo o svemu obavješćavali »goluba«, a »golub« preko nas »jastreba«. Kad su posljednji njemački vojnici prolazili pored nas, palo je naređenje za napad. U istom trenutku otvorena je vatra sa svih strana.

U početku veze su funkcionisale vrlo dobro, ali nakon pola sata borbe kod nas je nestalo veze (telefon je zašutio). Pomislili smo da nam je neprijatelj ušao u trag. Trebalo je nešto poduzeti, jer je od nas zavisio ishod borbe.

Ne oklijevajući krenuo sam uz liniju, a drug je ostao kod telefona. Kad sam odmakao od kuće 500 metara, naišao sam na prekid linije, koju je metak presjekao na jednom plotu. Meci su mi pljuštali oko glave kad sam vezivao kabao.

Čim sam zavezao liniju, trčao sam da vidim ima li veze. Na svu sreću uspio sam. Borba je i dalje trajala. Pred samu zoru palo je naređenje za juriš na neprijatelja. Već za desetak minuta sve se stišalo.

»Golub« je javio da se kupi linija i da se ide po liniji kroz šumu do »jastreba«. »Jastreb« je obavjestio »goluba«, preko nas, daje zadatak izvršen i da ima dosta zarobljenika.

Ta noć je za mene bila najteža i posljednja u ratu. Kažem, posljednja, jer me je tada kurir obavjestio da idem u radio-telegrafsku školu u 5. korpus, u Bugojno. Tada sam otišao i više nisam učestvovao u borbi. Usput sam dobio zadatak da sprovedem zarobljene Nijemce u diviziju. Po predaji Nijemaca, ostao sam u diviziji još nekoliko dana dok se svi kursisti nisu skupili.

U Bugojnu su bili uslovi za rad više nego dobri (pravi mirnodopski). Nastava je održavana u školama, sredstva za nastavu bila su savremena, imali smo nove radio-stanice. Nastavnici su bili visoko-stručni. Smještaj i ishrana bili su dobri. Po oslobođenju zemlje, 5. korpus je premješten u Skoplje a s njim i radio-škola. Tamo je škola završena i bili smo raspoređeni po radio-centrima u Makedoniji i Kosovu. Ja sam bio u 52. diviziji u Prištini, odakle sam i demobilisan.

Žao mi je što sam zaboravio ime druga koji je sa mnom proveo onu najtežu noć kraj telefona. Zahvalan sam i seljanima onog sela koji su nas sačuvali da nas niko ne oda neprijatelju. A s obzirom na naš istureni položaj mogli smo vrlo lako biti likvidirani.

Nazif Tiro

ŠIFRER U ŠTABU 9. UDARNE KRAJIŠKE BRIGADE

Prvog avgusta 1944. vratili smo se iz akcije kojom smo obezbeđivali, sa pravca Bugojna, napad 7. udarne krajiške brigade na neprijateljsko uporište Gornji Vakuf. Pošto smo se smestili u selu Požetvi, koja se nalazila na samim padinama planine Bitovnja, zakazan je sastanak komandi četa sa pomoćnikom komesara (partijski rukovodilac) bataljona, radi analize prethodne akcije. Tom sastanku prisustvovao sam kao delegat 1. voda 3. čete i sekretar aktiva SKOJ-a u četi. Po završetku analize pomoćnik komesara bataljona pročitao je akt, kojeg je primio od pomoćnika komesara 9. udarne krajiške brigade »Simo Šolaja« (u daljem tekstu 9. brigade), kojim se traži čovek za specijalni kurs, sa određenim uslovima. Predložio je da ja budem taj koji će ići na kurs. Naravno, bio sam saglasan sa predlogom.

Odmah zatim predao sam dužnost i sa jednim kurirom krenuo u štab 9. brigade. Štab je bio lociran u selu Crni Vrh kod Prozora, gde sam stigao istog dana. U štabu brigade našao sam Tomu Kalabu, koji je već bio stigao iz 3. bataljona. Primio nas je pomoćnik komesara brigade, obavio sa nama razgovor i sutradan, 2. avgusta, sa kurirom nas je uputio u štab 10. krajiške divizije, koji je bio smešten u selu Voljevcu jugoistočno od Gornjeg Vakufa. U štab divizije stigli smo istog dana oko 08,00 časova. Tu je već stigla Mitheta Perper iz 7. brigade i Ante Košić iz 17. brigade. Sa nama je obavio razgovor načelnik štaba 10. divizije Mesud Hotić u prisustvu šifrera divizije Mile Vidovića, a potom smo prešli u posebnu prostoriju, gde smo počeli sa obukom.

Mile Vidović, prvo, nam je govorio o značaju šifre i našoj odgovornosti pri radu sa šifrom. Posebno je podvlačio pitanja mera bezbednosti šifarskih dokumenata i tajnosti svega što se sazna radeći sa šifrom.

Prvo smo radili na proveru znanja u sabiranju i oduzimanju. Pošto je proveo naše znanje, prešli smo na kriptografsko sabiranje i oduzimanje, a zatim na obuku u izradi raznoznačne šifre, koja je tada bila osnovni šifarski dokument. Raznoznačnu šifru smo izrađivali na osnovu tablice dimenzija 11x5. Izrađivali smo šifru sa sedam privilegovanih slova, od kojih je bilo pet samoglasnika i dva suglasnika (N i R). Kada smo to naučili prešli smo na obuku u šifrovanju i dešifrovanju. Obuka je trajala svega 5 dana.

Posle petodnevne obuke vratili smo se u svoje jedinice, Mitheta Perper u 7., ja u 9., a Ante Košić u 17. brigadu.

Po dolasku u štab 9. brigade, javio sam se komandantu i komesaru brigade. Sa njima sam imao kraći razgovor, a zatim su pozvali Gojka Kršić, koji je tada radio sa šifrom, predstavili me i rekli da preda šifru meni i da ću ja u buduću raditi taj posao, s tim da i on ostane još desetak dana sa mnom dok ja ne uđem u posao.

Početkom februara 1944. godine 9. brigada je dobila radio-stanicu. Prvi radio-telegrafista bio je Ciro Košuta, koji je baš onih dana, kada sam ja došao, bio otišao za nastavnika radio-telegrafskog kursa pri štabu 10. divizije. Za radio-telegrafistu brigade došao je Nikola Vukobratović. On je završio radio-telegrafski kurs pri Vrhovnom štabu u Drvaru.

Organizovanu radio-vezu 9. brigada je imala sa štabom 10. divizije i štabovima 7. i 17. brigade. Kasnije, negde pred kraj 1944. godine, kada je rasformiran Visoko-Fojnički odred i kada je njegov jedan bataljon ušao u sastav 9. brigade, i istovremeno ostao na terenu Visokog i Sarajeva, radi održavanja veze sa Komitetom u Sarajevu, sa tim bataljonom je bila organizovana stalna radio-veza. Sve veze održavane su po pravcu. U 9. brigadi do mog dolaska nije bilo šifrera, sa šifrom su radili komandant brigade Maksim Dakić i komesar brigade Pero Morača, a nešto kasnije i pisar Izet Hadžić. Neposredno pred moj dolazak sa šifrom je radio Gojko Kršić. Gojko je bio student iz Cetinja. Bio je interniran u Italiju. Kapitulacijom Italije oslobođenje, priključio se pokretu u Italiji i preko severne Italije i Trsta dospao je u Jugoslaviju. Na putu za Crnu Goru, u toku sedme neprijateljske ofanzive, zacrčao se u 9. brigadi. Nešto kasnije otišao je za Crnu Goru.

Od dolaska na rad u štab 9. brigade, 8. avgusta 1944. godine, pa sve do kraja rata, radio sam kao šifrer sam. Povremeno su mi iz štaba divizije upućivali po nekog druga da ga osposobim za samostalan rad sa šifrom, nakon čega bi bio upućen u neku od jedinica divizije. Tako su u vreme borbi za oslobođenje Travnika, negde u drugoj polovini oktobra 1944. godine, došli Branko Savić i Lamila Sinišić, čijeg se devojačkog prezimena ne sećam. Kada sam ih osposobio za samostalan rad, došlo je naređenje iz divizije da se Lamila smeni sa te dužnosti i da se postavi na drugu dužnost u okviru brigade, a Branko Savić da se uputi u Vojno učilište. Negde u decembru 1944. godine iz divizije je upućen u 9. brigadu kao šifrer Branko Gvozdić, ali već posle desetak dana bio je povučen u diviziju i upućen na rad kao šifrer u 5. bataljon naše brigade.

Kao što sam već pomenio za šifrovanje je upotrebljavana raznoznačna šifra sa konačnim brojčanim ključem za nadšifrovanje.

Raznoznačna šifra je bila osnovni dokumenat i služila je za pretvaranje otvorenog teksta u polušifrat prilikom šifrovanja, odnosno da se polušifrat pretvori u otvoreni tekst pri dešifrovanju. Uz raznoznačnu šifru korišten je brojčani ključ za nadšifrovanje.

Ključ za nadšifrovanje bio je konačan i sastojao se od 10 petocifrenih grupa, 10 grupa ključa služilo je za nadšifrovanje svih telegrama koji su se slali u toku jednog dana, a drugih 10 grupa služilo je za dešifrovanje svih primljenih telegrama u toku jednog dana. Tako smo za svaku vezu, od divizije dobijali po dva lista formata A-4 na kojima je bilo otkucano po 30 ključeva, odnosno 31 ključ, zavisno od broja dana u mesecu. U svakom ključu koristilo se po 10 petocifrenih grupa. Jedan list ključa bio je namenien za poslane, a drugi za primljene telegrame. Sa njim smo se služili mesec dana.

Negde početkom 1945. godine kada su razvijene žične veze, za šifrovanje telegrama, koji su prenošeni telefonskom vezom, korištena je dvoznačna brojčana šifra bez maskiranja. Bila je to vrlo slaba šifra.

Odnos komande 9. brigade prema šifri i šifreru bio je više nego dobar. Šifrer i radio-telegrafista hranili su se u štabskoj kuhinji i sve što je sledovalo ostale članove štaba, sledovalo je i nas. Za rad šifrera uvek je obezbeđivana posebna prostorija i sa te strane, gledano, poklanjala se puna pažnja bezbednosti šifre. Međutim, verovatno zbog neznanja, nije se poklanjala dovoljno pažnja konspirativnosti osobe koja radi sa šifrom. Tako da su mnogi u štabu brigade, mesto imena ili prezimena, šifrera zvali šifrantom. Česti su bili slučajevi da komandant, komesar brigade ili neki drugi član štaba pošalje kurira »zovi mi šifranta«.

Uslovi za rad bili su teški i naporni. Najčešće noću, za osvetljenje korištena je sveća lojanica i to napravljena od priručnih sredstava (u rupu iskopan u krompiru sipali smo loj i malo krpe od pamučne tkanine, koju bi zapalili i tako dobili svetlo). Takvo svetlo bilo je slabo i iziskivalo je veliko naprezanje vida. Šifrer su bili izloženi velikim naporima, a naročito u toku akcija i marševa. Kada bi se posle akcije ili marša svo ljudstvo odmaralo, šifrer je radio, što je doводilo do fizičke i psihičke iscrpljenosti.

Kada smo se nalazili na položaju oko Travnika, 12. septembra 1944. godine dobio sam od štaba divizije šifarska dokumenata, a štab brigade naređenje da me sa dobrim obezbeđenjem prebaci u Travnički NO odred, koji se tada nalazio u rejonu planine Vlašić. Dobio sam zadatak da organizujem vezu između odreda i štaba divizije. U pratnji jedne desetine izviđačke čete, krenuo sam u selo Kruščica, gde je bio lociran 2. bataljon naše brigade. Ovaj bataljon je dobio zadatak da mene sa obezbeđenjem prebaci u toku noći na desnu obalu Lašve. Pošto je vodostaj reke bio visok, preko je bilo nemoguće preći. Kako nije bilo druge mogućnosti da mi[^])bezbede prelaz preko reke, batalion je bio prinuđen da izvrši napad na bunker kod sela Bila, iz kojeg je neprijatelj obezbeđivao most na Lašvi, i da mi na taj način u toku noći omogući prebacivanje na desnu obalu reke. Kako napad na bunker nje uspeo, to ni ja nisam izvršio svoj zadatak. Dokumenta sa obrazloženjem štaba brigade sam vratio štabu divizije.

Zamenik komandanta 10. divizije, Petar Mećava, sa dva bataljona 9. brigade, delom štaba brigade i radio-stanicom, 19. septembra 1944. godine krenuo je preko Bosne, da likvidira četnike koji su dejstvovali na tom terenu i vršili zločine nad muslimanskim življem po selima severoistočno od Kaknja. Bosnu smo pre-gazili severno od Kaknja. Pošto su razbijeni četnici, preduzet je napad i oslobo-đeni su rudnici Kakanj i Breza.

Nalazili smo se u varošici Breza kada sam primio dva telegrama od štaba divizije koji se tada nalazio u varošici Fojnici. Jednim telegramom zamenik ko-mandanta Petar Mećava je obavešten da je unapređen u čin potpukovnika. Svi smo zameniku čestitali na unapređenju. Drugim telegramom štab divizije oba-veštava da su u Visoko i Podlugove prispale jake neprijateljske snage i da postoji opasnost da naše snage budu odsečene od ostalih delova divizije, zbog čega tre-ba da se blagovremeno povučemo u sastav divizije. Pošto je pročitao telegrame Mećava je napisao odgovor za drugi telegram, i dok sam gaja šifrovao, kod mene je utrčao pomoćnik radiste i povikao »tenkovi«. I zaista, tenkovi su se probili iz pravca Podlugova i pojavili u neposrednoj blizini kuće u kojoj smo mi bili smešteni. Izbegli smo teže posledice samo zahvaljujući hrabrosti i hladnokrv-nosti poslužioca radio-stanice, kao i konfiguraciji zemljišta u neposrednoj blizini kuće.

Pošto su se oba bataljona prikupila, i u toku noći prebacila na levu obalu Bosne, u ranim jutarnjim časovima stigli smo u selo Sebinje. Tu smo se razmes-tili za odmor. Međutim, u popodnevrim časovima napale su nas jake nemačke i ustaške snage. Borba je vođena prsa u prsa. Pošto je situacija bila vrlo kritična, pretila je opasnost da šifarska dokumenta padnu u ruke neprijatelja. Dogovorili smo se ja i radio-telegrafista da predložimo zameniku komandanta divizije da uništimo raznoznačnu šifru, koju sam ja već bio naučio napamet, i radio karak-teristike koje je on također znao napamet. Dobili smo saglasnost i mi smo to učinili. Posle proboja komunikacije Busovača - Kiseljak i dolaska u sastav bri-gade mi smo o tome obavestili odgovarajuće organe u diviziji i dobili nova dokumenta.

Pored stalnih radio-veza koje je imala brigada, u toku priprema napada na Travnik, u drugoj polovini oktobra 1944. godine, dobili smo dokumenta i za vezu sa 11. krajiškom brigadom 4. divizije. Ona nam je bila levi sused. Posle izvesnog vremena, kada je 9. brigada organizovala napad na neprijateljsko uporište Bu-sovača, za levog suseda je došla 6. krajiška brigada 4. divizije. Ona je imala za-datak da sadejstvuje 9. brigadi i da joj obezbedi levi bok. Pošto od 10. divizije nis-mo dobili šifarska dokumenta za obebeđenje veze sa ovom brigadom, ja sam po naređenju komandanta i komesara brigade izradio raznoznačnu šifru i ključ za nadšifrovanje i poslao štabu 6. brigade. Pošto nisam imao ovlašćenja da izrađu-jem šifarska dokumenta, o ovom postupku izvestio sam štab 10. divizije. Doku-menta nisu korišćena jer je štab 6. brigade odbio da ih upotrebi i o tome je preko štaba divizije izvestio 5. korpus. Ubrzo zatim u štab brigade došao je Milan Spe-gar, tadašnji načelnik šifarske službe 5. korpusa, sa zadatkom da ispita moj po-stupak. Međutim, kada su komandant i komesar brigade potvrdili da sam to uči-nio po njihovom naređnju, jer štab divizije nije obezbedio odgovarajuća doku-menta za ovu vezu, a bila su neophodna, i pošto sam ja o tome izvestio odgova-rajući organ divizije, odobrio je ovakav moj postupak.

Negde u prvoj polovini januara 1945. godine radio-telegrafista 9. brigade Ni-kola Vukobratović premešten je u 1. bosansku brigadu Ozne (KNOJ-a). Za radio-telegrafistu 9. brigade došao je Tarif Čičić koji je radio-telegrafski kurs završio u neprijateljskoj vojsci, a posle toga se predao našim jedinicama. Tarif je u dva navrata napravio greške koje su upućivale na razmišljanje da čini sabotažu. U prvoj polovini marta 1945. godine, snage 9. brigade su iz doline Lepenice vršile pritisak na komunikaciju Blažuj - Kiseljak. Ovu komunikaciju neprijatelj je ko-ristio za izvlačenje svojih snaga iz Grčke i južnih delova naše zemlje. U isto vreme 17. brigada vrši pritisak na komunikaciju Blažuj - Tarčin. Da bi se oslobodio ovih pritisaka neprijatelj preduzima, 10. marta oko 06,00 časova, sa jakim sna-

gama napad na položaje naše i 17. brigade, tako da su se one našle u okruženju. Odmah u početku neprijateljskog napada radio-telegrafista je nestao. Brigada se našla u kritičnoj situaciji. Zamenik komandanta divizije, Uroš Bogunović Roca, koji se zatekao u štabu 9. brigade pozvao me da mi uručim telegram za štab divizije. Telegramom je tražio angažovanje 7. brigade radi probijanja obruča i izvlačenja snaga koje su se našle u okruženju. Međutim, telegram nije mogao biti poslat - telegrafista je nestao. I kada smo se probili iz okruženja i došli u Kreševo, radista je stigao.

Neprijatelj je preduzeo napad na položaje 9. brigade u širem rejonu Kreševa 13. marta. Jedinice su se povukle. Štab brigade se smestio i zanoćio u selu Deževica. Ja sam od komandanta brigade primio nekoliko telegrama, da ih pošaljem štabu divizije. Šifrovao sam ih i predao telegrafisti. Pošto u tom vremenu telegrafista nije primio nijedan telegram od divizije, učinilo mi se sumnjivo, pa sam ga pitao ima li vezu sa divizijom. Odgovorio je da ima. Međutim, 14. marta oko 08,00 časova doneo mi je 4 primljena telegrama od štaba divizije. U jednom od njih štab divizije naređuje 9. brigadi da u toku noći u sadejstvu sa 7. brigadom povratu Kreševo. O postupku telegrafiste izvestio sam komandanta i komesara. Pošto je 7. brigada u toku noći povratila Kreševo, štab 9. brigade pošao je za Kreševo. Kad je došao u brigadu zamenik komandanta divizije, Roca, pozvao me i pitao »zašto se vaš telegrafista nije noćas javljao diviziji?« odgovorio sam da je telegrafista mene obavestio da održava vezu, međutim, to je bilo lažno. Kada smo stigli u Kreševo, Roca je pozvao telegrafistu na razgovor, a zatim ga udaljio sa radio-stanice i poslao u praćući vod 4. bataljona 7. brigade za konjovoca, gde je dočekao kraj rata. Pošto je Čičić udaljen sa radio-stanice, privremeno je iz divizije upućen Jovo Banjac, kojeg je kasnije zamenio Boško Čulina, ostavši do kraja rata.

Košta Valjić

KURSEVI ZA OBUKU VEZISTA NA TERITORIJI CRNE GORE

Ujesen 1943. godine u Crnoj Gori se stvara slobodna teritorija. Na teritoriju Crne Gore i Sandžaka dolazi Drugi udarni korpus, divizije i brigade. Slobodna teritorija se širi, čime počinje i širenje mreže telefonskog saobraćaja i radio-telegrafskih veza. Telefonska veza se uspostavlja između štabova jedinica NOV i POJ, komandi područja i mjesta, sjedišta političkih rukovodstava i organa narodne vlasti.

Što su se više širile mreža telefonskog saobraćaja i radio-telegrafska služba sve više se osjećala potreba za kadrom koji bi kvalifikovano i efikasno vršio manipulativni rad na ovim vezama i uređajima. Zbog toga je pri štabu korpusa imenovan i odsjek za tt-veze, kome je stavljeno u dužnost da organizuje kurseve za manipulativni rad na telefonskim centralama i radio-telegrafskim stanicama.

Prema sačuvanim dokumentima, prvi tečaj za telefoniste je otpočeo u Kolašinu maja 1944. godine. Pripreme za kurs su počele prvom polovinom marta iste godine, što se vidi iz dopisa štaba upućenog 11. marta štabu Drugog udarnog korpusa - Odsjeku za vezu kojim se, na zahtjev štaba korpusa, za slušaoca telefonsko-signalnog kursa upućuje Anđelija Ivanova Brajović, sa napomenom da »ispunjava sve uslove koji se traže pomenutim aktom; kao stari borac vrlo okretan, pouzdan i bistra«. Ubrzo su počela da pristižu dokumenta i iz ostalih jedinica, prema kojima su na kurs upućeni: iz brdskog artiljerijskog divizionu 2. udarne divizije - Vojislav Barjaktarović; iz Bjelopoljskog odreda - Dušan Žižić;

iz 2. udarne divizije - Vladislav Dedić, Vasilija Markuš, Stevan Brnović, (bivši činovnik pošte); iz 9. crnogorske brigade - Velimir Kandić i dr.

Tačan broj slušalaca na ovom kursu nije utvrđen, ali se smatra da ih je bilo oko 30. Po završetku kursa slušaoci su raspoređeni u komande mjesta i štabove vojnih jedinica, za rad na telefonskim centralama.

Ceta za vezu pri štabu Drugog udarnog korpusa obučavala je borce za održavanje tt-linija, za opravku telefonskih centrala, telefonskih aparata i formiranje baterija. Tada su organi narodne vlasti, štabovi jedinica NOVJ svo stručno osoblje PTT koje je prilazilo NOVJ, a naročito starija godišta, upućivali Predsjedništvu ČASNO na raspored, a ova četi za vezu Komande vojne oblasti Drugog udarnog korpusa. Iz jednog od sačuvanih dokumenata vidimo daje Sreski NOO Cetinje uputio Predsjedništvu ČASNO »Marka Krušku, Mila Iličkovića i Stanka Martinovića, sve iz Cetinja, koji su stručni za poslove pošt. telegraf, i telefonske službe, pa vjerujemo da će vam kao takvi dobro služiti...«

U četi za vezu iz PTT su, u novembru 1944. godine, sem imenovanih Kruške, Martinovića i Iličkovića, bili Milinko Tomić, viši tt-mehaničar Jovo Đurović, Zarija Radulović i drugi.

Pri štabu Drugog udarnog korpusa - četi za vezu, drugom polovinom 1944. godine je, u Nikšiću, počeo s radom telegrafski kurs za obuku oko 20 slušalaca. Predavači su bili: za radio-telegrafistu Blažo Marković, za radio-tehniku Boško Nilević, a komesar kursa bio je Cvjetko Maraš.

Prema sjećanju jednog od slušalaca, Luke Pejovića, na kursu su, sem ostalih bili: Vlado Prlja, Drago Prlja, Dragi Milenka Tomić iz Cetinja, Lazar Šaulić, Milorad Šaulić iz Šavnika, Petko Čorović, Gojko Vujović, Stevović, Pešalj, Ivan Vulanović, Jovo Miletić iz Nikšića i Drago Radunović iz Podgorice, Colić iz Sjenice i dr.

Kurs je zbog razvoja situacije, završen u Trebinju 1945. godine. Slušaoci su dobili uvjerenje s podacima o uspjehu i raspoređeni pri štabovima tri brigade Treće udarne divizije. Svi slušaoci su sa dobrim uspjehom završili kurs, a Luka Pejović i Drago Radunović sa odličnim uspjehom.

Početkom 1945. godine pri vojnoj oblasti 2. udarnog korpusa organizovan je još jedan kurs za telefoniste, na kojem je bilo 30 slušalaca, od kojih 27 invalida, koji su poslije liječenja u Italiji i kraćeg oporavka, određeni za izučavanje telefonske manipulacije. Spisak polaznika toga kursa nije sačuvan, a Rako Markuš iz Podgorice i Jelena Zeković Vojvodić, koji su bili na tom kursu, sjećaju se samo nekih imena: Marica Rašović iz Kuća, Drago Radišević, Branko Vujošević i Gospava Vuksanović iz Podgorice, Milica Gajović i Drago Zmajević iz Nikšića, Ruža Pajković, Ljubica Pajković i Ilinka Bojić iz Ivangrada, Milivoje Čurović iz Mojkovca, Milena Stamatović i dr.

Svi su završili kurs sa dobrim uspjehom, pred ispitnom komisijom koju su sačinjavali: predsjednik Leko Radević i članovi Vojo Pejović, Vlado Popadić i Isidor Jakšić Lala. Slušaoci su 15. marta 1945. godine dobili uvjerenje o postignutom uspjehu na kursu.

Slušaoci završenog kursa raspoređeni su na rad u pojedine telefonske centrale vojnih jedinica, a veći broj i na rad u poštama na području Crne Gore. Ovi drugi su upućeni Odjeljenju za pošte, telegraf i telefone na Cetinju, a ovo ih je upućivalo na rad kod pošte, snabdijevajući ih objavama za putovanje i javljanje na službu, s molbom svim vojnim i civilnim vlastima da »imenovanom, ako mu zatreba, u svemu pruže pomoć«.

Prema podacima personalne službe, na dan oslobođenja Crne Gore za normalan rad pošta potrebno je bilo još 78 službenika, zvaničnika i služitelja, pri čemu nije dolazilo u obzir da se u službu primaju oni službenici koji su se tokom rata kompromitovali saradnjom sa neprijateljem.

U vezi sa takvim stanjem, Predsjedništvo ČASNO je, preko svog Povjereništva za građevine, a ovo preko Odjeljenja za PTT, preduzelo mjere da se pri Odjeljenju za PTT na Cetinju otvori kurs za PTT manipulaciju. U tom smislu je i Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku dao sugestiju sreskim komitetima

da u izboru kadrova za ovaj kurs pomognu sreskim NOO, tako da se izbor izvrši od najboljih omladinaca članova i kandidata KPJ i SKOJ-a, a potiču iz porodica koje su tokom rata bili na strani NOP-a. Tako je 6. februara 1945. Pokrajinski komitet, sa potpisom Doka Pajkovića, uputio pismo sreskim komitetima KPJ, u kome piše:

»Prije izvjesnog vremena, Povjereništvo za građevine Predsjedništva naše skupštine uputilo je pismo sreskim narodooslobodilačkim odborima kojim se traži izvjestan broj ljudi koji će biti kao slušaoci na poštansko-telegrafskom kursu, kao i kursu za pomoćnike nadzornika puteva.

Povjereništvo građevine ČASNO je, pod brojem 4 od 31. januara 1945. godine, donijelo odluku o otvaranju tečaja pri Odjeljenju za PTT na Cetinju. Sreski NOO su uputili na tečaj uglavnom najbolje omladince i omladinke, ukupno 55 slušalaca. Kurs je počeo sa radom 20. februara, a završio 20. aprila. Upravnik tečaja bio je Miloš Jakić, dugogodišnji PTT službenik Direkcije pošta na Cetinju. Stručni predavači na kursu bili su: Slavko Ristić, pravnik i dugogodišnji PTT službenik za poštansku službu; inž. Petar Vujačić - za TT tehničku službu; Novica Zorić - za računsko-blagajničku-inventarnu službu, i Đuro Uljarević, stari »morzista« - za »morzeovu« manipulaciju.

Poslije završetka tečaja slušaoci su dobili uvjerenje o postignutom uspjehu, a zatim raspoređeni na rad po poštama Crne Gore i Boke. Kako dio ondašnjeg Sandžaka nije pripadao Crnoj Gori, već će to biti od sredine aprila 1945. godine, to na ovom tečaju nije bilo slušalaca iz srezova Bijelo Polje i Pljevlja.

Petar Aladin

MALI KURIR U BORBI ZA BEOGRAD

Na prostranoj visoravni, među planinama u okolini Gospića, utisnulo se selo Kosinje. U njemu je 7. jula 1931. godine rođen Gojko Paripović od majke Smilje i oca Mile. Od sedam sinova ijedne kćeri Gojko je bio njihovo peto dijete.

Neprestano slušajući o zločinima ustaša i borbi partizana, jednog toplog proljetnog dana 1943. trinaestogodišnji dječak Gojko priđe majci:

- Majčice draga, više volim da poginem u partizanima no da me ustaše zakolju! - odlučno reče Gojko. Zatim se prope na vrhove prstiju nogu, zagrli i poljubi majku i ode.

Preko mjesec dana uporno je tražio 6. ličku diviziju u kojoj su se borila njegova dva starija brata. Tek u okolini Kulen Vakufa, nađe njenu 1. brigadu. U njoj se susrete sa bratom Trifunom.

- Zdravo, brale! Zdravo, rođeni! Otkud ti, ako boga znaš! - uzvikivao je Trifun držeći ga u zagrljaju i ljubeći ga.

- Je li ti to zaista brat? - sa čuđenjem su pitali borci.

- Jeste.

- Jesi li došao da vidiš brata ili da se boriš? - upita ga komesar Gojko.

- Da se borim ako me primite.

- Primićemo te. Ponosni smo što si došao. Ti ćeš biti najmlađi borac u našoj brigadi.

- Neće samo u brigadi već u čitavoj diviziji. Zato ćemo mu dati novu uniformu i naoružati ga - reče komandant i naredi jednom borcu damu odmah donese pušku i dvije bombe i da ga nauči kako se rukuje oružjem dok mu skroje uniformu.

Vrijedni i umiljati dječak Gojko sa izrazito crnom kosom i očima, debelim obrvama, dugačkim trepavicama i nabrekli, nasmijanim usnama ubrzo je postao ljubimac Milana Antonića Velebita, komandanta brigade, Jove Bursaća, načelnika štaba, i Dušana Popovića, komandira čete za vezu, koji ga sporazumno postaviše za telefonistu pri štabu brigade. Neizmjerno ponosan na toliko povjerenje vrlo je brzo naučio da rukuje telefonom i da uredno povezuje štab brigade sa jedinicama na položajima. Posebno se istakao prilikom desanta na Drvar. Tog dana nalazio se najednom brežuljku koji dominira okolinom između Drvara i Srba i stalno povezivao brigadu sa štabom 6. ličke divizije i njene 3. brigade koja je odigrala glavnu ulogu u spasavanju druga Tita i Vrhovnog štaba. Ubrzo poslije Drvara, 1. brigada ie usiljenim maršom pošla u pravcu Srbije.

Za vrijeme bitke za oslobođenje Beograda štab 1. ličke brigade nalazio se u Rakovici. Jednog toplog predvečerja Gojko dobi poštu da je ponese isturenoj jedinici. Nakon izvjesnog vremena iznad njega počese prelijetati usijane granate brzinom koju do tada ni čuo ni vidio. Njegov konj se preplaši i pojuri poput strijele. Prilikom preskakanja preko nekog jendeka izbacila ga iz sedla i odjuri uz njisku i rzanje. Neposredno poslije toga njemačka artiljerija raspali po tom terenu. Gojko otrča do prve kuće i uze zaklon.

- Ne boj se, bratuška! Kad Nijemci osjete naše »kaćuš«, polude od straha pa lućaki tuku artiljerijom - reće mu jedan Rus kad ga ugleda po prestanku paljbe. Zatim ga zagrla oko vrata, povede ga do jedne »kaćuš« i objasni mu da su njihove »kaćuš« najubojitije oružje drugog svjetskog rata. Nakon toga nahranila ga i poklonila mu rusku mašinsku pušku sa dobošem.

Sav srećan Gojko se vratio u štab i ispričao komandantu šta je sve doživio.

- Šta ćeš sad bez konja? - upita ga komandant.

- I za konja ću se snaći samo me pustite da obiđem brata. Ranjen je u blizini mosta na Savi.

- Idi, samo se brzo vrati.

Nakon posjete bratu snalažljivi Gojko pronađe napuštenu njemačku štalu, izabra konja sa sedlom i, šepureći se, vratio se u štab ...

Tih dana se štab brigade preselio na Ćukaricu. Tada Gojko dobi poštu da je ponese u grad. Pođe pješke. Idući po asfaltu ugleda željezni krug sa kvakom (poplopac od šahta). Pošto nije znao šta je to, iz radoznalosti ga podiže, vrisnu i naglo ga ispusti iz ruke.

- Od čega si se uplašio, družo? - upita ga krupan partizan sa velikim brkovima.

- Ispod poklopca se nalazi fašista sa mašinkom.

- Idi ti, sinko, za svojim poslom, ja ću ga srediti - veselo odgovori brkajlija ...

Sa oduševljenjem Gojko je obavljao kurirske zadatke sve do kraja rata.

Andrija Koprivica

OD BARIJA DO BEOGRADA

Poslije kapitulacije Italije na tlu te zemlje našao se veliki broj naših ljudi: logoraša iz fašistićkih zatvora, Istrana i Primoraca koji su bili mobilisani u italijanske jedinice, mornara i avijatićara bivše vojske, ranjenih partizana koji su lijećeni u saveznićkim bolnicama i dr. Svi su se oni okupljali oko Baze NOVJ u Bariju i pripremali se za prelazak u zemlju, za borbu za njeno konaćno oslobođenje.

Da bi se to ljudstvo vojnički što bolje osposobilo za borbe u domovini, naročito oni koji nijesu služili vojsku, štab Baze je, na oslobođenom dijelu južne Italije, organizovao kurseve za razne rodove i službe. U Gravini, gradiću na oko 60 km od Barija, bio je naš partizanski logor. Kurseva je bilo raznih: Šoferski, artiljerijski, tenkovski, veze, minobacački, vazduhoplovni, padobranski, meteorološki itd.

Kurs za veze imao je četvu sa tri voda: radio-telegrafski, telefonski i signalni. U sastavu čete za vezu su, izuzev signalnog voda, bili bivši politički internirci i prezdravljeni ranjenici iz zemlje. Signalni vod je, pak, bio dijelom od Istrana a dijelom od Ljudstva koje je bilo u sastavu kraljevske mornarice na Malti, te jednog broja bivših jugoslovenskih vojnika koji su dotad bili na Bliskom istoku a sada su prišli NOVJ.

Pored čisto vojničke obuke na naoružanju, i egzercira, najviše se učila služba veze, posebno Morzeovi znaci. Nastavnik bi, na tasteru, kucao znake, a mi bismo ih »hvatali« i na papiru ispisivali. Isprva je kucan običan tekst, na srpskohrvatskom ili engleskom jeziku. Mnogo kasnije počeli smo učiti primanje brojeva i slova po grupama.

Najprije je komesar čete bio Miljanić, student, iz Nikšića, a komandir Mirko Burić, bivši jugoslovenski narednik takođe rodom iz Nikšića. Komandir 1. voda bio je Aleksandar Dabetić-Keka, bivši internirao sa ostrva Ponze, rodom iz Andrijevice, a politički delegat Dorjan Niziteo, gimnazijalac iz Splita. Desetar 1. desetine u 1. vodu bio je Božo Martinović, maturant iz Cetinja. Sa trećim signalnim vodom radio je potporučnik Žigon, Slovenac, koji je došao sa Bliskog istoka. Pomoćnik komesara čete, odnosno partijski rukovodilac, bio je potporučnik Janez, Slovenac.

Vojničku nastavu je izvodio komandir čete, a ponekad i kapetan bivše vojske Nikolić, zadužen za sve kurseve u Gravini. Službu veze, učenje »Morzea« i si. obavljali su Milo Tatar i Milo Zeković.

Kurs je sa radom počeo jula 1944. u Gravini. Učilo nam se, ali, brate, i žurilo u domovinu. Na svakom maršu u svakoj prilici pjevali smo »Domovina, domovina zove nas«, i »O Jadransko plavo more, ogledalo Crne Gore«. Iako tek na početku kursa, naša četa je krajem avgusta ili početkom septembra 1944. iz pristaništa Barleta, krenula za domovinu. Preko Jadrana smo krenuli sa djelovima 1. tenkovske brigade i nekih auto-jedinica. Brodom »Bakar« i nekim pomoćnim invazionim ali drvenim brodićima - prebačeni smo na ostrvo Vis, u Komižu.

Na Visu nas više nijesu smatrali kursistima, jer ovdje nijesmo učili službu veze, već samostalnom četom za veze, neposredno vezanom za Vrhovni štab. Sa nama je stalno imao nekog posla Slobodan Nakićenović tada major u odjeljenju za veze Vrhovnog štaba. Držali smo straže na nekim položajima oko Komiže i u samom pristaništu.

Nakon mjesec dana borcima iz naše čete popunjene su neke jedinice, uglavnom 26. divizije koja je tada bila na Visu i ostalim otocima. Komandir čete je pošao u 3. prekomorsku brigadu, a zamijenio gaje Božo Martinović; za komesara čete je došao Braco Kavesan, ranije ranjen kroz obje noge. U to vrijeme u jedinicu je došla ekipa viših oficira iz Vrhovnog štaba koja je dobar dio boraca iz 1. voda odredila za školovanje u SSSR. Tada je za komandira čete došao Mirko Joković, a za komesara Baldo Filipović.

Sredinom oktobra 1944. prebačeni smo iz Komiže na Vis, u »Češku vilu«, gdje je već postojala neka škola ili kurs veze, a odatle smo brodom »Vodice« otplovili za Bari, u Italiju, da čekamo transport za SSSR. Prije toga jedan broj tenkista i vazduhoplovaca je za SSSR, na školovanje, otišao preko Irana. Tih dana je, inače, uslijedila Beogradska operacija i 20. oktobra 1944. godine Beograd je oslobođen. Poslije nekoliko dana, sa grupom oficira smo, u šest transportnih »daglasa«, prebačeni u tek oslobođeni Zemun. Tu smo, 7. novembra, u stroju 13. proleterske brigade »Rade Končar«, učestvovali u paradi povodom proslave oktobarske revolucije. Nekoliko dana bili smo u Zemunu, a onda smo prebačeni na Dedinje, u Maglajsku ulicu. I tu smo kratko ostali, jer je za naš smještaj od-

ređena bivša »Francuska škola« u Rankeovoj ulici br. 4 (danas Stomatološki fakultet). Tu se već počela formirati u pravom smislu Škola za veze JA.

Iz raznih jedinica birani su borci za ovu školu. Oni su sa frontova i iz udaljenih krajeva stizali ovamo. Sjećam se grupe koja je došla iz Crne Gore, pod vrlo teškim uslovima, probijajući se do Beograda više dana pod rukovodstvom komesara Ljumovića. Broj slušaoca škole se stalno povećavao. Radilo se po odjeljenjima i vodovima, obično po 35-40 boraca. Bio sam komandir 1. voda u »A« odjeljenju. Učili smo mnogo predmeta - od elektrotehnike i drugih predmeta vezanih za službu veze do čisto trupne nastave. Elektrotehniku je predavao Pavle Simić, kapetan bivše vojske. I mnoge druge predmete su pored partizanskih oficira predavali bivši oficiri koji su prišli NOVJ. Oficir Ozne bio je Mujo Hrnjić. Sjećam se i majora Ostrića, a često je k nama dolazio i major Stipišić, koji je i na Visu vodio kurs veze.

Januara 1945. prebačeni smo u sadašnju ulicu Narodnog fronta, u zgradu u kojoj je danas škola »Nikola Tesla«. Komandant škole je tada bio Tomo Frgačić, a komesar Miro S. Raspopović. Škola je brojila 600 do 700 slušalaca i starješina, a imala je nekoliko četa. Ja sam i dalje bio komandir voda, a ovdje i sekretar partijske ćelije u vodu. U školi se intenzivno radilo i učilo. O tome kako je završila školovanje ta prva klasa Škole veze svjedoči i odlomak iz mog pisma roditeljima u Cetinje, pisanog 18. maja 1945. godine. »Posljednji mjesec dana stalno sam se nalazio na terenu po Sremu, sa radio-stanicom, samo što sam spavao u Beogradu. Prije 5-6 dana bili su nam ispiti i završno polaganje. Komisija je bila sastavljena od dva naša majora, tri kapetana, jednog poručnika i potporučnika, a od strane Crvene armije dva kapetana. Ispiti su trajali tri dana i položio sam sa vrlo dobrim uspjehom. Odmah poslije toga t.j. sutra-dan Generalštab nas je rasporedio na dužnosti. Od svih nas 43 iz prvog odjeljenja u Beogradu smo ostali četvorica, a ostali su raspoređeni po cijeloj Jugoslaviji. Ja se sada nalazim u štabu Korpusa narodne odbrane Jugoslavije, kao radio-telegrafista ...«

U školi smo praktičnu obuku, kao i ranije u pripremama za školu, vršili na radio-stanicama američke proizvodnje SCR, zatim smo radili sa nekim stanicama koje su se nosile na leđima, a moglo se na njima i fonskim putem raditi, bile su takođe američke proizvodnje. Neko vrijeme smo, malo, radili i sa nekim ruskim bataljonskim radio-stanicama, a u posljednje vrijeme i sa jednom velikom ruskom radio-stanicom, koju smo zvali »bombarderska«; ukrcana je bila u jedan džip »dodž«, a na samom tasteru je imala nekoliko prekidača.

Radio-telegrafista štaba KNOJ-a bio sam od maja do jula 1945. godine. Radio-stanica se nalazila na posljednjem spratu palate bioskopa »Beograd«, gdje smo Alojz Cuk, takođe radio-telegrafist, i ja, imali dvije prostorije - u jednoj je bila radio-stanica a u drugoj smo nas dvojica spavali. Vrata su bila gvozdена i dobro obezbijeđena stražom. Posla je bilo mnogo, a zadaci veoma odgovorni, jer je to bilo vrijeme kada je KNOJ imao izuzetno važnu ulogu u razbijanju snaga kontrarevolucije. Radilo se danonoćno, ali poletno i odgovorno, kako se jedino u ovim uslovima ne samo moglo već i moralo raditi.

Bozo Martinović

U GRUPI ZA IZRADU ŠIFARSKIH DOKUMENATA

U toku juna 1944. godine Komanda baze NOV i POJ u Bariju - Italija, vršila je izbor kadra za rad na izradi šifarskih dokumenata. Izbor je vršen od boraca NOR koji su se tada nalazili na lečenju u Italiji. Neposredan izbor vršila je Milada Rajter, koja je u to vreme radila u komandi baze.

Odabrani borci, drugarice i drugovi, upućeni su u Polinjano a mare, mesto na jugu Italije, na jadranskoj obali. Smeštaj upućenih boraca izvršenje u zgradi nekog veleposednika, fašiste, koji je pobjegao pred savezničkim snagama. Zgrada se nalazila u centru mesta.

Grupa za izradu šifarskih dokumenata prijavljena je kod savezničkih snaga kao grupa pripadnika NOV i POJ kojima je potrebno dalje lečenje i oporavak.

Materijalno obezbeđenje grupe izvršila je Komanda baze. Neposredno obezbeđenje objekta u kojem smo radili vršili su borci, Istrani, pripadnici slovenačke nacionalnosti, koji su se u momentu formiranja ove grupe zatekli u Italiji pod razno-raznim okolnostima.

U prvoj grupi na izradi dokumenata radili smo Ljubica Vukanović, Miroslav Čulafić, Mihailo Martinović, Savo Zec, Katica (čijeg se prezimena ne sećam) Pero (čijeg se prezimena ne sećam) i Damjanović (čijeg se imena ne sećam) i još dve drugarice čijih se imena i prezimena takođe ne sećam.

Nisam siguran da li sam sve pripadnike ove radne grupe nabrojao, možda sam nekog i izostavio, ali ne namerno.

Pre nego smo pristupili izradi dokumenata upoznati smo sa poslom koji ćemo raditi, značajem i važnošću zadatka, tajnošću i merama koje treba pred-uzimati i sprovoditi u cilju očuvanja poverljivosti i tajnosti zadatka.

Prva uputstva o načinu izrade dokumenata (zvanih tablice), sa stanovišta postizanja većeg stepena sigurnosti dokumenata, a time i zaštite poruka od dekrptiranja, dobili smo od jednog majora. Dokumenta smo izrađivali po datim uputstvima, ali način njihove primene nismo znali.

Učinak svakog pojedinca pri izradi dokumenata trebao je biti što veći. U proseku izrađivali smo oko 20 tablica u toku dana. Ako učinak upoređujemo sa našim znanjem iz daktilografije i brzine kucanja onda je on zaista bio veliki. Pored izrade tablica vršili smo i njihovu tehničku kontrolu.

Otkucane tablice razvrstavali smo i povezivali u sveske od po 10 ili 20 listova, u vidu bloka. Tako povezane i upakovane-zapečaćene, dostavljane su Vrhovnom štabu.

U toku vršenja tehničke kontrole, posle sticanja određenog iskustva, zapazili smo da otkucane tablice sadrže dosta sličnih, pa i istih grupa, da se cifre ne javljaju u istim ili sličnim verovatnoćama. Na osnovu zajedničkih analiza, i pored tada skromnih znanja iz kriptografije i drugih matematičkih disciplina, počeli smo, u cilju poboljšanja kvaliteta izrađenih dokumenata, da preduzimamo i primenjujemo osnovne statističke mere.

Izradu dokumenata vršili smo tako što je svaki od nas dobio običnu pisaću mašinu i posebnu šifru, u prvo vreme dvobrojčanu a kasnije RZN, pomoću koje smo otvoreni tekst pretvarali u niz brojeva preko dirki na tastaturi mašine. Šifru smo morali znati-naučiti napamet. Za otvoreni tekst korišćene su razne knjige, uglavnom beletristike. Brojevi ključa su svrstavani u petobrojčane grupe. U svakom redu bilo je deset brojčanih grupa koji su među sobom bili odvojeni jednim razmakom. Na jednom listu bilo je od 26-30 redova.

Dokumenta-tablice izrađivali smo u dva, četiri ili više primeraka, što je zavisilo od njihove namene.

Zalaganje, rad, disciplina i međusobni odnosi učesnika u grupi bili su na visini postavljenog zadatka. Nije bilo potreba da rukovodilac grupe preduzima bilo kakve disciplinske i druge mere mimo usvojenog programa rada (radno vreme, politički čas, ideološka izgradnja i druge slobodne aktivnosti). Pri ovom treba istaći da smo bili u stalnom kontaktu sa stanovnicima mesta - italijanskim građanima, koji su nas sa simpatijama prihvatili.

U pogledu izrade šifarskih dokumenata smatram za potrebno naglasiti da je u Polinjano a mare začeta jedna od prvih aktivnosti kasnije formiranog COŠ-a.

Početkom septembra 1944. godine, iz grupe, koja je radila na izradi dokumenata u Polinjano a mare, upućeni smo na šifarski kurs pri VŠ na otoku Visu.

U grupi su bili Miroslav Čulafić, Savo Zec, Katica (čijeg se prezimena ne sećam), još jedna drugarica čijeg se imena i prezimena takođe ne sećam, i ja. Do Komiže na otoku Visu došli smo brodom, a odavde pa do mesta gde je bio lociran VŠ - peške. ●

Prvi kontakt u VŠ imali smo sa jednim od rukovodilaca iz VŠ, koji je preko veze obavestio Branku Savić, tadašnjeg rukovodioca šifrantske službe VŠ, o našem dolasku.

Prvi susret sa Brankom, drugarski i srdačan, protekao je u radnoj atmosferi. Obavešteni smo o početku i programu rada kursa i našem smeštaju. Branka je rukovodila kursom i izvodila nastavu. Po sedmodnevnom programu kursa izučavali smo šifre zamenjivanja sa nadšifrovanjem i transpozicijske šifre sa jednodstrukim-dvostrukim premeštanjem. Po završetku kursa Čulafić je ostao u VŠ, a ostali smo upućeni na raspored u Glavni štab za Srbiju.

Put za Glavni štab Srbije vodio je preko Italije. Ja sam dobio zadatak da u Komandi baze u Bariju, odnosno u organu za izradu šifarskih dokumenata, koji se u međuvremenu predислоcirao u Barletu-Molfetu, zapadno od Barija, preuzmem određenu količinu šifarskih dokumenata i da ih odnesem u GŠ Srbije. Pri preuzimanju šifarskih dokumenata obavešten sam o poletanju aviona i kome, i kada, treba da se javimo na aerodromu u Bariju.

U zakazano vreme stigli smo na aerodrom. Priprema za let bila je vrlo kratka. Pored lične opreme (za održavanje higijene) i dva paketa šifarskih dokumenata, dobili smo i padobrane. Saopšteno nam je da kuku padobrana, vezanu preko debelog užeta za padobran, možemo zakačiti za otvor na patosu aviona i u slučaju potrebe skakati iz aviona. Sva obuka sastajala se u tome da dva parčeta gvožđa zakačimo jedno za drugo. U vreme te obuke moja razmišljanja prenela se na šifarska dokumenta, šta raditi sa njima ako se zaista mora skakati. Znao sam da dokumenta ne smeju pasti u ruke neprijatelja.

Let za Srbiju i sletanje na aerodromu Bojnik izvršeni su noću, na dan ili u oči oslobođenja Bukurešta od strane jedinica Crvene armije. U avionu se pored nas nalazila i ekipa ruskih lekara.

Negde u toku leta ka aerodromu Bojnik desila se jedna zanimljivost, naime u avionu je nastalo neko komešanje i galama od strane ruske posade. U prvom momentu niko nije znao o čemu se radi. Setio sam se obuke i ne razmišljajući mnogo potražih kuku od padobrana i odlučih, ako je kvar na avionu ili druga nezgoda, da zajedno sa dokumentima skačem iz aviona. Međutim, par sekundi kasnije, ruska posada nam saopšti da je pao Bukurešt. Moram priznati da i pored radosne vesti, momenat nije bio mnogo prijatan.

Na aerodromu Bojnik sletili smo bez većih poteškoća. Nakon kraćeg zadržavanja na aerodromu, i to sa pratiocima, krenuli smo za Glavni štab Srbije. Avion je primio ranjenike i bolesnike i posle kraćeg zadržavanja odleteo za Bari.

Sredinom dana stigli smo u Glavni štab Srbije. Tu nas je primio Moma Marković. Saopštio nam je raspored. Savo Zec i ja ostali smo na radu u odseku za šifru GŠ Srbije, a drugarice (Katica i ona druga, čijeg se imena ne sećam) upućene su u štab 14. korpusa. Par dana kasnije, negde na Rađanu, u GŠ Srbije došla je da radi kao šifrer i Ljubica Vukanović.

*
* *
*

Odsek za šifru brojao je sedam drugarica i drugova i to: Zora Nešić, Ljubica Vukanović, Savo Zec i Zoran, Lazo i Veso, njihovih se prezimena ne sećam, i ja.

Do dolaska Ljubice Vukanović, odsekom je rukovodila Zora Nešić.

Za šifrovanje poruka korišćena je dvoznačna, a kasnije raznoznačna šifra sa nadšifrovanjem i kombinacijska šifra. Kombinacijska šifra sastojala se od ključa

premeštanja dužine od 0-9 i dvobrojčane, a kasnije RZN šifre. Sistem nadšifrovanja koristili smo na vezama sa VS i komandama korpusa kao i nekim divizijama, dok je kombinacijska šifra korišćena na vezama sa divizijama i samostalnim brigadama.

Prema značaju i kvalitetu veza i količini prometa poruka za šifrovanje-dešifrovanje, u odseku je izvršena raspodela poslova. Svaki šifrer dobio je određen broj veza i za te-veze je bio odgovoran u pogledu kvaliteta rada i potreba zamena dokumenata. Zahvaljujući dobrim drugarskim odnosima, razumevanju i međusobnoj ispomoći pri radu, odsek je zaista uspešno obavljao svoje zadatke.

Odseku za šifru poklanjana je posebna pažnja u pogledu mera bezbednosti, obezbeđenja povoljnih uslova za rad, smeštaja i drugo. Poseban potsticaj i pomoć u radu imali smo od komandanta GŠ Srbije Koče Popovića, a naročito pri rešavanju hitnih a loše primljenih telegrama, čije je dešifrovanje više ličilo na dekriptiranje.

Oslobađanjem teritorije Srbije Glavni štab je prešao sa Rađana u Leskovac, a zatim u Nišku Banju i Arandelovac. Ja sam iz Arandelovca prekomandovan u Beograd u tada formiranu komandu KNOJ-a.

*
* * *

Prvi šifreri u odseku za šifru štaba KNOJ-a bili smo ja i Zdenka Albini, a zatim su dokomandovane Nada Lekić i Nada Živković. Nešto kasnije došli su Sava Kovačević, Mira Savić, Stevo Kovrlija i dr. Prema intenzitetu posla broj šifrera se postepeno povećavao. Radom odseka rukovodio sam ja, sve do avgusta 1945. godine. Za svoj rad odsek za šifru odgovarao je načelniku štaba KNOJ-a pukovniku Dermastiju.

Na vezama štaba KNOJ-a sa divizijama, brigadama i samostalnim bataljionima korpusa narodne odbrane koristila se uglavnom raznoznačna šifra sa nadšifrovanjem. Rad se odvijao neprekidno, takoreći, danonoćno.

Prema intenzitetu prometa depeša na pojedinim pravcima šifreri su dobijali određeni broj veza. Striktne podele u poslu nije bilo. Hitnost i količina poruka zahtevali su puno angažovanje svakog pojedinca i međusobnu ispomoć. Razradu plana šifarskih dokumenata i njihovu distribuciju vršio je odsek za šifru.

Kako je komanda KNOJ-a pored redovnih imala i niz vanrednih zadataka oko uništenja ostataka ustaških i četničkih bandi na oslobođenoj teritoriji, to su za prenošenje tajnih poruka preko linija PTT izrađivane posebne šifre, uglavnom tablice razgovora. Jednu od takvih šifara na telefonskoj vezi sa štabom KNOJ lično je koristio Nikola Ljubičić, tada zamenik komandanta KNOJ-a. Bilo je to u vreme uništavanja grupacije četnika pod komandom Draže Mihailovića. Povodom razbijanja i uništenja ove grupacije komandant KNOJ-a Jovo Vukotić poslao je depešu u kojoj je pored ostalog istakao: »Sutjeska je osvećena«.

Tablice razgovora pakovane su u komplete po 10 komada sa isto toliko ključeva, ili jedna tablica sa 10 ključeva. Svaki ključ imao je posebnu kodnu oznaku radi njihovog označavanja pri upotrebi. Tablice su izrađivane u šifrantskom odseku i to za svaku akciju posebno. Sadržinu tablice činila su slova, brojevi, bigrami, trigrami, reči i kraći izrazi-rečenice prilagođene tematici postavljenog zadatka. Kratkim uputstvom za rad, koje je dato u svaki komplet, preporučeno je da se svaka poruka šifruje po posebnom ključu.

Obzirom na značaj ove službe u komandi KNOJ-a, merama bezbednosti je poklanjana naročita pažnja.

Mihailo Martinović

VEZA U 8. CRNOGORSKOJ BRIGADI

Na dan formiranja Desete crnogorske brigade od vezista nije bio niko drugi osim mene, sa radio-stanicom koju sam donio iz 2. udarnog korpusa, a koja imaše takva svojstva da joj se u toku predaje jednog telegrama od 20-30 grupa skala pomjeraše i za svih 5^6 kh. Čini mi se daje stanica bila tipa »sever«, a radila je pomoću ručnog generatora.

Požalio sam se komandantu i komesaru brigade da sa ovom stanicom veza slabo ide. Komesar Vukotić je tih dana pošao u štab Primorske operativne grupe i u bilješci ponio moju žalbu. Posle nekoliko dana odande je stigla druga radio-stanica, tipa SCR-284, koju je donio Vaso Vujović. On je iz zarobljeništva, iz Italije, došao u naše jedinice. Vaso je, kao i ja, služio u vezi bivše jugoslovenske vojske i bio takođe radio-telegrafista. Prvih dana je išlo teško sa prijemom, jer sam ja bio invalid a Vaso još neadaptiran, pa smo, po odobrenju druga Žauhara iz Primorske operativne grupe, angažovali jednog Italijana koji nam je bio dodijeljen kao mehaničar (zvao se Otelo, ali ne znam kako se preživao). Kasnije nam je dodijeljena i Anka Dalmatinka, ali je, više se ne sjećam zbog čega, ubrzo vraćena nazad.

Odmah poslije formiranja, brigada je svakodnevno održavala više veza sa Primorskom operativnom grupom, Prvom bokeljskom i 6. brigadom, a najveći problem nam je bio stalno okretanje generatora. Ubrzo je kod nas došao Obrad Janjić iz Pive. Od kada je on došao, negdje oko 20. oktobra 1944, dan-dva prije napada na Grahovo, pa dok sam premješten iz brigade - nije trebalo raditi sa unformerom; bez obzira koliko je bilo posla. Obrada nije trebalo mijenjati.

Nekoliko dana prije dolaska Štaba brigade u Bar, došao je kod nas i drug Škanata iz Tivta, koji je radio kao motorista.

Do dolaska štaba brigade u Bar, žična veza, osim nekoliko dana u Cetinju, nije korišćena. Iz Bara je štab brigade imao žičnu vezu sa bataljonima u Ulcinju i Vladimiru, po stalnim linijama PTT, o čemu su se starali poštari.

Za vrijeme borbi za Grahovo štab naše brigade je održavao kurirsku vezu sa Štabom 6. brigade, dok radio-veza nije održavana ali je zato od 20. do 22. oktobra rad bio skoro neprekidan, sem sa Štabom Primorske operativne grupe, sa dosta depeša, od čega najviše »DD«. Cini mi se da su to bile borbe oko Dragalja i Ledenica i da je tada zauzeto Grahovo.

Za vrijeme borbi oko Cetinja imali smo nekoliko dana radio-vezu sa Prvom bokeljskom brigadom, ali poslije zauzimanja Cetinja, 12. ili 13. novembra, više nijesmo imali vezu ni sa jednom brigadom, osim po dolasku u Bar - povremeno sa nekom jedinicom za koju nijesam znao kome pripada. (Kasnije se govorilo da je to bila pomorska jedinica koja je, sa našom brigadom, štitila obalu.) Ta se veza od nas zahtijevala samo dva-tri puta, a poslije prelaska štaba brigade u Budvu ni ona se više nije održavala.

Početkom marta 1945. godine počeo je s radom kurs za vezu, na koji su bataljoni uputili po tri borca, a štab brigade dvojicu radiofonista. Od toga su neki obučavani za telefoniste, a drugi za radiofoniste. Obuka je planirana prema uputstvima iz štaba Primorske operativne grupe, a održavalo ju je više nas, radio-foniju ja, telefoniju i izvore napajanja Ilija Đuranović, a taktiku - nekad zamjenik komandanta, a nekad načelnik štaba brigade.

Kurs nije završen do kraja maja 1945. godine, kada sam premješten iz 9. crnogorske brigade u 6. armiju, u Sarajevo, na dužnost načelnika štaba brigade za vezu te armije. U 10. brigadi je ostao Vaso Vujović, stari komunista i zaslužni vojnik veza narodnooslobodilačkog pokreta.

Božo Radošević

ŠIFRANT PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

Krajem decembra 1943. godine preko kurira pozvao me politički komesar 1. proleterske divizije Vlado Šćekić. Štab divizije bio je tada smešten u Donjem Valcufu.

Poznato je daje formiran 1. proleterski korpus. Štab korpusa je zadržao svo osoblje divizije. »Mi moramo da pronađemo novo osoblje koje će raditi na ad-ministrativnim poslovima. Ti si bio sudijapa cenimo da ćeš sa uspehom obavlja-ti te kancelarijske poslove. Posebno moraš da obavljaš dužnost šifranta. To je od-fovoran posao. Sa mnogo pažnje pa i konspiracije taj posao mora da se obavlja, To sve ti znaš da ti ne govorim. Na posao!« iznese politički komesar Šćekić.

»Sve poslove ću sa uspehom izvršavati! U početku sporije. No, sa šifrom ni-sam nikada radio i to će biti teško i sporo, prvih dana!« - rekoh. »Ti znaš da mi u 1. proleterskoj diviziji možemo da odaberemo i komandante i političke kome-sare brigada, ali za rad na šifri morali bi tražiti. Poznajem te od detinjstva pa pre-ko julskog ustanka i cenim da ćeš i šifru brzo savladati? Nema tu diskusije. Jas-no!« - oštro kaže politički komesar divizije.

Predao mi šifru i uputstvo za rad sa Vrhovnim štabom, 1. korpusom i bri-gadama naše divizije. Odmah sam po nekoliko puta pročitao uputstvo i vežbao u šifrovanju i dešifrovanju. Išlo je sporo, svako slovo se zamenjivalo sa po dva broja. Pored slova u šifri i interpunkcija ima svoje dvobrojbane zamene. Isto tako znak za zgradu i znak za ponavljanje pri šifrovanju važnijih reči i izraza.

Šifre sam imao za Vrhovni štab, 1. proleterski korpus i sve tri brigade koje su bile u sastavu 1. proleterske divizije: 1. proleterska, 3. krajiška proleterska i 13. »Rade Končar« proleterska brigada.

Veza sa jedinicama održavana je u zakazano vreme. U diviziji su radila dva radio-telegrafista Benzon i Nebojša Pupić. Obojica su došli iz 13. proleterske brigade. Radio-telegrafski kurs su završili u Hrvatskoj.

Sastavio sam prvu depešu, kratku, za 1. korpus. Probna. Depešu sam potpi-sao: »Šifrant Milonja«! To je upoznavanje sa šifrantima. Mnogi borci 1. proleter-ske koji me nisu poznavali mislili su da mi je to partizanski nadimak, jer takvo ime nisu ranije čuli. U 16.00 časova smo imali vezu sa 1. korpusom. Radio-teleg-rafista Benzon je otkucao moju šifrovanu depešu. Druga vezu sa korpusom bila je u 18.00 časova. Upravo to je je bilo vreme lcada je nas korpus pozivao. Dobio sam kratak odgovor na moju depešu. Odgovorili su da je u depeši bilo manjih grešaka. Bio sam zadovoljan. Uverio sanj se da ću znati da šifrujem i dešifrujem depeše.

Dok je štab 1. proleterske divizije bio u Donjem Vakufu imali smo radio-vezu samo sa Vrhovnim štabom koji je tada bio u Jajcu. Sa 1. korpusom i brigadama imali smo telefonske veze.

Šifru i pozivne znake za radio-stanicu sam ubeležio u moj notes koji sam sačuvao do danas.

ŠIFRA JE BILA

A = 35	J = 48	S = 66
B = 34	K = 49	T = 67
V = 33	L = 55	C = 68
G = 32	U = 54	U = 69
D = 31	M = 53	F = 75
Đ = 30	N = 52	H = 74
E = 44	NJ = 51	C = 73
Z = 45	O = 50	C = 72
Z = 46	P = 64	Dž = 71
I = 47	R = 65	Š = 70

. (tačka) = 21

POZIVNI ZNACI = I¹¹ = A30

V²⁾ = LK
P

, (zapeta) = 23

Vreme za Vrhovni štab: 9.30; 12.15 i 16.00

Broj = 27

Ponavljanje = 29

Talasi = 4.482 me

i = 4.310 me

Šifra za korpus, za naše tri brigade i za 6. ličku diviziju koja je bila u sastavu 1. korpusa, kao i sa 10. krajiškom divizijom koja je takođe u to vreme pripadala 1. proleterskom korpusu, bila je ista.

Imao sam dve sveske, jednu za posiate a drugu za primljenje depeše. Svaku poslatu depešu sam odmah upisivao u svesku pod određenim rednim brojem. Upisivajući datum i sat kada je ona poslata. Isti postupak bio je i sa primljenim depešama. Tako sam radio sve do novembra 1944. godine, do oslobođenja Beograda kada sam u oslobođenom Beogradu predao dužnost šifranta.

Devetog januara 1944. godine sa jakim snagama Nemci su napali 1. proletersku diviziju. Vodila se teška borba po ograncima Vlašića sve dok nije pao mrak. Nemci su nastupali u dva pravca, jednim niz Vlašić za Turbe - Travnik, a drugim Vlašić - Jajce. Noću između 9. na 10. januara 1. proleterska divizija se probila između neprijatelja i u zoru 10. januara izbila na reku Ugar. Štab divizije spustio se niz vrleti kanjona Ugra na reku. Radio-stanicu smo instalirali u jednom napuštenom mlinu. Čekali smo vezu sa Vrhovnim štabom. Inženjer Mišo Danon, starao se da radio-stanica bude u ispravnom stanju. Danon je odmah preduzeo mere da vodenicu osposobi za rad, što je uz pomoć nekoliko boraca i uspeo. Tako smo u vodenici punili akumulatore i na taj način obezbedili rad radio-stanice i radio-aparata.

U 9.30 sati imali smo vezu sa Vrhovnim štabom. Kada je radio-stanica počela da radi na kosama iznad kanjona čula se borba. Nemačka zaštitnica se, nešto niže od nas, prebacila iz kanjona i izišla na planinu. Zrna su zujala i udarala tu, u blizini vodenice, ali rad se nije prekidao, veza se morala održati, depeša se morala predati, ona je bila namenjena drugu Titu. Štab 1. proleterske divizije javljao je da se divizija probila kroz obruč i izišla na Vlašić planinu. Prvi bataljon 1. proleterske brigade je stupio u borbu sa neprijateljem i posle oštre borbe uspio je da ga natera u bekstvo. Nemci su pobjegli u pravcu Jajca. Tako smo u toku borbe i pod vrlo teškim uslovima uspeali održati vezu i predati telegram za Vrhovni štab.

Jedanaestog januara 1944. godine maršovali smo uz kanjon Ugra i stigli na Vlašić. Razmestili se u drvenim, čobanskim bajatama. Skućen smestaj bio je i za radio-stanicu. Održavali smo redovno radio-vezu sa Vrhovnim štabom, štabom 1. korpusa i štabom 6. ličke divizije.

Cetrnaestog januara 1944. godine u 9.00 časova usledio je pokret. Usiljenim maršem krenuli smo preko Vlašića i dolinom Vrbanje za Kotor Varoš. Štab divizije se smestio pored reke Vrbanje u zaseok Mirkovići na 7 km od Kotor Varoši, u kući bivšeg trgovca, gdje je i ostao sve do 27. marta 1944. godine.

Svakodnevno su avioni nadletali Kotor Varoš i Šiprage, mitraljirali ih i bombardovali. Zato smo preko dana sa radio-stanicom odlazili ispod sela u dva mala mlina - vodenice - potočare. Odavde smo održavali redovne veze sa Vrhovnim štabom, 1. korpusom, 6. ličkom divizijom, 10. krajiškom divizijom i ponekad sa 13. brigadom »Rade Končar«, koja je držala položaje prema Zenici. Inženjer Danon je i ovde punio akumulatore u vodenici i tako nismo imali nikakvih problema sa napajanjem radio-uređaja. Prilikom prijema depeša radio-telegrafista Benzon, je muku mučio, čujnost je bila slaba i bilo je grešaka u prijemu telegrama. Neke depeše morah smo da tražimo da se ponove.

Jednog dana, negde krajem januara Benzon je jednu depešu primio vrlo slabo, mogao sam samo pojedine reči da dešifrujem, odnosno samo po pola reči ili po neki slog. Koliko se sećam pri dešifrovanju izlazio mi je tekst: amo ... list... više ... i slično. Depešu je slao politički komesar 1. korpusa, Plavi, za političkog komesara divizije Ščekića. Depešu, upravo delove depeše pokazao sam političkom komesaru Ščekiću i rekao mi je da na sledećoj vezi tražim da ponove depešu, jer se iz toga ništa ne može zaključiti.

Međutim, sa 1. divizijom od Donjeg Vakufa kretalo se partizansko pozorište sa drugom Afrićem na čelu. Pozorište se smestilo preko reke Vrbanje, u blizini štaba divizije. Oni su povremeno odlazili u jedinice i davali priredbe za borce. Svake večeri dolazili su u štab divizije da slušaju radio-vesti. Te večeri kada sam

primio ovu famoznu depešu sa glumcima je došao i pesnik Oskar Davičo. Ćim sam ga video ja sam ukopčao da se ta depeša odnosi na Daviča. Daviča sam upoznao još pre rata kao student u Beogradu. Kada su vesti završene ja sam uzeo onu krnju depešu i uspeo daje rešim. U depeši politički komesar korpusa predlaže da drug Davičo uređuje list 1. proleTERSke divizije.

Davičo je doista pristupio skupljanju članaka od rukovodilaca brigada. Ja sam uspeo organizovati preko kurira, koji su odlazili iz Komiteta Kotor Varoši za Banja Luku, da dobijemo hartiju i indigo papir, a isto tako i potrebne delove za radio-aparat i druge potrebštine. Kuriri su redovno prenosili direktive prema ugovorenim znacima. Pismene poruke nisu prenosili kako ne bi pale u ruke neprijatelja. U slučaju njihovog zarobljavanja, sećam se da su kuriri poruke učili napamet i da su ih i po nekoliko puta ponavljali kako bi ih što bolje upamtili. To su bili vrlo bistri i okretni mladići. Oblačili su se u seljačke nošnje i na prvi pogled su izgledali kao neugledni seoski mladići. Međutim bili su to iskusni kuriri, pokretljivi i snalažljivi. Imali su naše i ustaške propusnice. Bio je to težak i odgovoran zadatak, ali koristan i častan.

Obaveštajni oficir 1. proleTERSke divizije bio je u to vreme Obrad Banjac iz Bosanske Krajine. Jednog dana, kada su komandant i komesar divizije bili kod 1. proleTERSke brigade, utrčao je Banjac kod radio-stanice. Tražio je da hitno uspostavimo vezu sa 13. hrvatskom brigadom. Rekao sam mu kada imamo vezu redovnu i da vezu ne možemo održati sve dok ne dođe vreme za to, do zakazanog vremena. Došlo je do oštre prepirke i objašnjavanja. Oštro me zapitao da li znam ko je on i šta on radi i da se njegova naređenja moraju izvršavati, kako se usuđujem da ne izvršim njegovo naređenje! Oštro je zatražio da mu odmah dam šifru za 13. brigadu. Mirno sam mu odgovorio da mu ja ne mogu dati šifru i da mu to mogu dati samo komandant i komesar divizije. Zapretio mi je da će me izvesti na raport i da ću biti kažnjen jer mu ometam rad u izvršavanju poverenih i važnih obaveštajnih zadataka. Uz tresak vrata na vodenici izišao je. Uveče me politički komesar Šćekić pitao o uzrocima sukoba sa obaveštajcem Banjcem jer mu se on žalio da nisam izvršio njegovo naređenje. Izneo sam komesaru Šćekiću kako je razgovor tekao, a on mi je dao odgovor da sam pravilno postupio, dok Banjac nije bio u pravu što mu je on i rekao. Uskoro je Banjac bio smenjen sa dužnosti i poslat na raspoloženje 6. krajiškom korpusu. Izneo sam ovaj slučaj kako bi se videlo u kakva iskušenja su dolazili šifreri.

Dvadeset petog marta 1944. godine dobili smo depešu od druga Tita, da se divizija prebaci na položaj od Mrkonjić Grada prema Jajcu. Dvadeset sedmog marta 1944. godine u 6.00 časova ujutro bio je pokret. Veremo se vrltima Vlašića. Sneg tvrd a staze naše brigade otvaraju. U kanjonu Ugra zastanak. Održavamo vezu sa drugom Titom. Štab divizije izveštava daje divizija u pokretu. Prsti se ukočili od hladnoće ali radio-telegrafista ipak uspeva da primi depešu. Ja depešu odmah dešifrujem i predajem komandantu. Nastavljamo pokret. Kada smo stigli na vrh kanjona Vrbasa bilo je vreme za održavanje veze sa štabom 1. korpusa. Isti sadržaj depeše. Zanoćili smo u selu kraj Vrbasa. Tu je improvizovani most.

Tri dana smo ostali u Mrkonjić Gradu. Sada stiže mnogo više depeša nego dok smo bili u dolini Vrbanje.

Nemci nadiru jakim snagama iz Jajca i uspevaju da zauzmu Mrkonjić Grad. Štab divizije se povukao u sela na cesti Mrkonjić Grad - Glamoč gde je i ostao do 25. maja 1944. godine. Radio-vezu održavamo sa Vrhovnim štabom, 1. korpusom, 6. bosanskim korpusom i sa 10. divizijom. Brigade su tada imale telefonsku vezu.

Dvadeset petog maja 1944. godine štab divizije se nalazio u selu Ždrinje nedaleko od Mrkonjić Grada. Gledali smo talase aviona od Banja Luke ka Drvaru. Čuli smo detonacije bombi. Tokom popodneva nismo imali radio-vezu sa Vrhovnim štabom. Tek uveče Štab 1. korpusa javio je o desantu na Drvar. Depešom javljaju da je drug Tito kao i drugi članovi Vrhovnog štaba, srećno izašao iz pećine.

Tog jutra jake nemačke snage su napadale od Mrkonjić Grada i Jajca. Brigade su vodile oštre borbe. Veze smo češće nego obično održavali sa štabom 1. korpusa, sa 5. krajiškim korpusom i 10. divizijom, tako da smo neprekidno radili. Rekao sam komesaru divizije da nisam u mogućnosti da radim na šifrovanju i dešifrovanju depeša i da raaim i druge administrativne poslove. Bilo je odlučeno da upoznam sa šifrom i inženjera Danona i da zajedno radimo i da pored toga on radi i na radio-stanici. Radili smo dan i noć. San, glad, premor, sve se udružilo. Titraju cifre pred očima. Kapci se sami spuštaju.

U dnevniku sam zabeležio: »Imam vezu za vezom. Diktiram Danonu. On spava. Drmam ga, a on me krvavim očima gleda i čudi se što sam tu. Lep i čist planinski vazduh, miris lišća, trave i cveća pa sve to uspavljuje. I dok Mišo odnese depeše ja zaspah. Budi me. Ja diktiram. Težak život. Lepo lije biti borac. Topovske granate preleću preko našeg položaja i na stotinak metara udaraju u kamenjar. »Špijun« (bregej) krstari. Sve se to slilo u huku. Teško čujemo. Mišo i ja. »Tako je sve bilo dok je 1. proleTERSka divizija odbijala juriše Nemaca na Vitorog planini dok su drug Tito i ceo Vrhovni štab, AVNOJ, CK SKJ prešli ka Kupreškom polju«.

Drugog juna 1944. godine u »Ratnom dnevniku« sam zabeležio: Bez puške je. Raširio se pa baca noge napred i kao da tako olakšava kretanje krupnog tela. Gologlav a kosa mu velika. Interesantan je ... Ocenih daje član vojne misije. Ne bi se borci - pratioci prema njemu tako odnosili. Cas on njih pretekne, čas oni njega. Prilazi nam. Pozdravim se sa njim.

»Ja sam američki novinar Pribićević. Ratni dopisnik. Inače sam Jugosloven.« (Čistim jezikom, samo je naglasak promenio.)

Interesantno bi bilo razgovarati ali nemam ni vremena ni snage. On vidi radio-stanicu i moli za kratko obaveštenje o situaciji, jer nema veze sa rukovodionicima. Inače kaže da malo beleži ali da napinje mozak da sve zapamti i kada bude mir da piše. Rekao sam mu ukratko, ono što se sme reći o situaciji i da naše jedinice svuda zaustavljaju juriše Nemaca.

Pošto je drug Tito avionom odleteo na Vis, 1. proleTERSka divizija je dobila zadatak od druga Tita da krene za Srbiju. Od Kupreškog polja, 6. juna 1944. godine diviziju je na maršu, celog puta pratila poznata nemačka »Princ divizija«. Imali smo danonoćne borbe preko planina Raduše, Vraniće, Zec-planine, prelazak puta Gornji Vakuf-Travnik i Radovan-planina. Za sve vreme tih borbi mi smo održavali redovne radio-veze, iako se sve to teško savlađivalo. Stalne veze dan-noć. San, glad, nevreme. Tako se nastavlja i na dugom maršu preko Ivan planine, Treskavice, Kalinovnika, Foče, Sandžaka. U Sandžaku je divizija imala predah. Zatišje. Radio-veza je bila neprekidna, ali bar je bilo zatišje u pogledu slanja i primanja telegrama. Veze smo održavali sa Vrhovnim štabom i 6. ličkom divizijom. Štab 1. korpusa kretao se sa nama.

Šesnaestog avgusta 1944. godine Nemci su sa ogromnim snagama preduzeli ofanzivu na Sandžak i na našu 1. proleTERSku diviziju. U sastav divizije pored 1. proleTERSke, 3. krajiške proleTERSke, 13. brigade »Rade Končar« priključila se i 8. crnogorska brigada. Divizija je davala otpor uz povlačenje za Ljubišnju planinu. Nemci su planirali da nas »nabace« na Durmitor, međutim 1. divizija je 17. avgusta 1944. godine preko planine Ljubišnje izvršila zaokret i u mesto preko mosta na Tari prešla planinu i u zoru 18. avgusta 1944. godine se našla iza Pljevalja i krenula pravcem za Srbiju. Dvadeset trećeg avgusta 1. proleTERSka divizija je stupila na tlo Srbije na Zlatiboru. Za vreme marša održavali smo vezu sa Vrhovnim štabom i sa 6. ličkom divizijom. Kasnije smo uspostavili vezu sa 12. vojvođanskim korpusom. Preko Zlatibora smo se kretali lagano i radio veze smo održavali samo tri puta dnevno.

BITKA ZA BEOGRAD

Kada smo se približavali Beogradu održavali smo stalnu vezu sa radio-stanicom koju je odneo sa sobom u Beograd Miloš Vučković. On se u određeno vreme javljao iz Beograda. Slao je dragocene podatke. Sa svim divizijama, sa kojima smo imali radio-veze pred napad na Beograd, imali smo i telefonske veze, zbog čega je radio-veza samo povremeno održavana. Jedino je stalna radio-veza održavana samo sa Vrhovnim štabom. Trinaestog oktobra 1944. godine kada je otpočeo napad na Beograd komandant i komesar divizije su pošli kod brigada. Prištapski delovi su bili daleko od fronta. Sa tim delovima kretao sam se i ja sa radio-stanicom. Bilo je malo depeša pa i za druga Tita. Vrhovni štab je imao stalnu telefonsku vezu sa Pekom Dapčevićem koji je izveštavao druga Tita o toku borbi što je uticalo na to da i divizija manje šalje izveštaje za Vrhovni štab.

Depeše koje sam primao iz Beograda od radio-stanice sa kojom je radio Vučković odmah sam dešifrovao i slac ih kurirom komandantu 1. divizije. Vučkoviću sam slao kratke izveštaje o teme gde se nalazi 1. i kuda nastupa da bi znao kako se bitka odvija. Sa Milošem Vučkovićem sam se sreo u oslobođenom delu Beograda, upravo na Slaviji u ulici svetosavskoj broj 41, gde je bio smešten Štab 1. proleterske divizije i to 17. oktobra 1944. godine. Tada mi je ukratko ispričao kako je ušao u Beograd i zapitao me kako sam rešavao njegove depeše. Ispričao mi da mu se pokvarila radio-stanica i da zbog toga nije mogao slati redovno izveštaje, ali daje brzo, preko ilegalaca, našao majstora i da mu je odmah popravio radio-stanicu.

Krajem oktobra održao sam kratak kurs sa mladim radio-telegrafistima i šifrantima. Na kursu su bila po dvojica iz brigade i 4 drugarice za divizijske poslove. To su bili borci sa svršeni, n srednjim školama.

Trećeg novembra 1944. godine snm razrešen dužnosti šifranta 1. proleterske divizije.

Milonja Stijović

SA VEZISTIMA DRUGOG UDARNOG KORPUSA

Prije rata sam po profesiji fc'o tehničar elektro veza, zaposlen u Direkciji PTT u Sarajevu, a radio sam na poslovima izgradnje i redovnog održavanja tt-linija. Odmah po stupanju u NOV, 1943. godine, priključio sam se jedinicama veze 2. udarnog korpusa.

Oslobođenjem Pljevalja (22. IX 1943.) i dolaskom jedinica 2. udarnog korpusa na teren sjeverne Crne Gore, ikazala se neophodna potreba za uspostavljanjem telefonskih veza od sjedišta ti. be u Pljevljims. prema Prijepolju, Bijelom Polju, Žabljaku i Cajniču. Obzirom na tako veliku teritoriju u ono vrijeme nije bilo dovoljno stručnog osoblja da bi se sve ove linije dovele u ispravno stanje. Isto tako, nedostajalo je i najpotrebnijeg tt-materijala, pa se morao stvarati demontiranjem sa nekih drugih pravaca, gdje linije nijesu bile porušene, ili ne u potpunosti, dok je kao radna snaga za izvođenje tih radova korišćeno i ljudstvo koje je nekada radilo na admin'strativnim poštanskim poslovima.

Obzirom daje svega dve seamice ranije kapitulirala Italija, to su izvjesne količine potrebnog materijala uzete od njihovih jedinica iz pljevaljskog garnizona, pa je i to u mnogome omogućilo bržu uspostavu navedenih veza. I baš kada se telefonska mreža na ovom području koliko-toliko stabilizovala, jedinice 2. udarnog korpusa su, usljed neprijateljske najezde, morale da napuste Pljevlja, pa su

i jedinice veze morale da se, sa svim raspoloživim materijalom i aparaturom, povuku u pravcu Žabljaka. Radi nastale situacije, telefonske veze su se mogle uspostaviti tek postoje štab korpusa došao u Manastir Moraču, kada se nametnula neophodna potreba za uspostavljanjem novih i popravkom postojećih telefonskih linija na širokoj oslobođenoj teritoriji.

Pošto je u to vrijeme dio operativnih jedinica djelovao na pravcu Piva-Foča, gdje nije bilo telefonskih linija, to je odlučeno da se hitno pristupi izgradnji, odnosno popravci porušene telefonske linije na dijelu Šavnik-Manastir Piva-Trsa i dalje u pravcu operativnih jedinica. Za izgradnju, odnosno popravku te linije nedostajalo je materijala, a nije bilo dovoljno ni stručnog ljudstva sa kojim bi se ova linija podigla. U vezi s tim odlučeno je da se sav materijal mora demontirati sa pravaca koji nijesu bili još oslobođeni od okupatora, ali se tim linijama, ipak, na neki način moglo pristupiti. Otpočelo se sa demontiranjem na pravcu Gradac-Nikšić, te demontiranjem na pojedinim mjestima već postojeće linije na dijelu Šavnik-Gvozd, gdje je bilo više vodova. Stručno ljudstvo je prikupljeno iz svih pošta sa teritorija šavničkog sreza. Sa radom se otpočelo prvih dana januara 1944. godine. Sve potrebne stubove pribavljali su pojedini mještani iz usputnih sela (Duži, Kutnja Njiva, Dubrovsko, Bezuje i dr.). Razvoženje odnosno raznošenje, stubova i ostalog materijala takođe su obavljali mještani. Uslovi za izvođenje ovih radova bili su više nego otežani - zbog velikog sniježnog nanosa i nedostataka minerskog materijala za kopanje rupa za postavljanje stubova na ovom kamenitom terenu. Vremenske prilike su često onemogućavale izlazak iz kuća, ali se rad i pod tako teškim uslovima morao obavljati, odnosno veza uspostaviti. Da bi se rad što brže odvijao, izvršena je podjela navedenog pravca na nekoliko dionica i to: Šavnik-Duži, Duži-Manastir Piva, Manastir Piva-Trsa.

Kada se očekivalo daje rad završen i linija uspostavljena, u selu Crkvice nestalo je oko 50 m provodne žice i tako se nije mogla u određeno vrijeme uspostaviti veza Šavnik-Trsa. U nemogućnosti da na brzinu pronađemo potrebnu količinu žice, obavijestili smo telefonom Obrada Cicmila, koji se tada nalazio na Boanu i od kojega je ovaj zadatak i primljen, s molbom da nam dozvoli posredovanje između ove dvije stanice dok nam žica prispije. Međutim, imajući u vidu važnost ove veze, Cicmil se nije složio, već nam je naredio da po svaku cijenu u roku od 2 sata povežemo liniju i damo mu telefonsku vezu sa Trsom. Nemajući nikakve druge mogućnosti, rasporedili smo se svi po kućama dotičnog sela, tražeći i skidajući sa ognjišta verige, koje su u to vrijeme većinom bile od žice, te uzimajući sa torova veze. Na taj način, sastavljajući tako kratke komade stare žice, uspjeli smo da navedenu vezu u roku uspostavimo i o tome izvjestimo Cicmila. On je posebno pohvalio ovu ekipu zbog ovako brzog uspostavljanja telefonske veze i odmah nam je izdao novo naređenje za izgradnju telefonske linije na dijelu Boan-Manastir Morača, kuda ranije nikada nije izgrađivana nikakva telefonska linija. Ratna situacija je zahtijevala da se to sada učini. Valjalo je, dakle, tu liniju postaviti, i to u vrlo kratkom roku.

Teren na pravcu Boan-Manastir Morača posebno je, s gledišta izgradnje linije težak, i nepodesan, jer je ispresijecan velikim klisurama, potocima i visokim šumama. Uz to, materijala ni za taj pravac nije bilo, pa gaje valjalo stvoriti. Tako je odlučeno da se potreban materijal demontira sa telefonske linije na dijelu Potpeće-Pljevlja. Ovaj teren je u to doba kontrolisan od Nijemaca i četnika, pa se moralo raditi preko cijele noći. Na taj način je obezbijeđen najpotrebniji materijal, bar za početak izvođenja radova. Sav demontirani materijal su prenijeli mještani iz sela Bukovice, Jezera, Kosanice, Timara i Sirovca. Stubove su uglavnom sjekli sami mještani sela Sirovca i Polja Dragovića, iz planine Semolja i Javorja. Prenos i dotur stubova je takođe pao na teret ovih seljaka, koji su sa posebnim elanom priskočili u pomoć u izgradnji te linije.

Za izgradnju ove linije uglavnom je korišćeno isto ljudstvo koje je izvodilo radove na dionici Šavnik-Trsa. Rukovodilac radova bio sam ja, a monter linije Joko Tomić, Vojin Zeković, Miloš Karadžić i Milosav Glomazić Milonja. Kao

nestručna radna snaga uglavnom je korišćeno mjesno stanovništvo, a sem toga bili su nam dodijeljeni i neki italijanski vojnici, s kojima smo se veoma teško sporazumijevali, posebno kada im se neki od dodijeljenih radova nije dopadao. Radovi su otpočeli koncem januara 1944. i završeni su u neverovatno rekordnom roku od 15 dana.

Kako je nedostojalo potrebnog materijala, a naročito nosača i izolatora, to je ova linija građena na poseban način. Naime, na više dionica, umjesto stubova upotrebljavane su oveće bukve, koje se, uslijed svoje debljine, nijesu mogle gibati i time kidati. Dalje, umjesto nosača i izolatora često je ugrađivano samo suho drvo, i to na taj način što se prethodno svrdlom izbuši potrebna rupa u bukvi i u tu rupu stavi parče suhog drveta na koje bi se vezala provodna žica. Uslijed velikih uvala i klisura, rasponi su na više mjesta pravljani i po 200 m, pa i više. I ovdje, kao i na svim drugim pravcima, linija je izgrađena samo jednožično, dok je za drugi vod korišćena zemlja. Uopšte, izgradnja ove linije je bila tako teška daje to i za mještane, inače očvrsle ljude u stalnoj borbi sa surovom prirodom, predstavljalo pravo čudo, a jednom nas je, noću, posjetio i Radoje Dakić Brko i čudom se čudio kako mi to radimo noću i po hladnoći. Razumije se, nijesmo imali vremena ni za nedoumice ni za samozadovoljstvo, već smo radili najbrže i najbolje što smo znali i mogli, tako da je i ova linija, kao i mnoge druge, brzo izgrađena, pa je i ovdje, kroz ovaj neprohodni kraj, prenešeno ono spasonosno »halo«.

Sa oslobođenjem širih teritorija postavljali su se sve teži zadaci pred jedinice veze, naročito za uspostavljanje novih i popravku postojećih linija. Tako se po dolasku jedinica za vezu u Kolašin odmah pristupilo uspostavljanju veza između štaba korpusa i ostalih operativnih jedinica koje su djelovale na području Crne Gore i Hercegovine. Početkom sedme neprijateljske ofanzive štab korpusa je napustio Kolašin, odnosno Manastir Moraču, i jedinice veze su dobile zadatak da se upute u pravcu Sinjajevine i Drobnjaka (selo Duži) sa zadatkom da u pokretu održavaju telefonske veze između štaba korpusa i pojedinih operativnih jedinica koje su tada djelovale na ovim područjima. Ova veza je sa uspjehom održavana sve do sela Duži, ali je dalje, u pravcu sela Nozdre, telefonska veza napuštena, jer uslovi, ni na koji način, nijesu dozvoljavali daljnje održavanje telefonskih veza u pokretu sa jedinicama. Dolaskom štaba korpusa u selo Gvozd, na planinu Krnovo, jedinice veze su ponovo imale pune ruke posla i pristupilo se ponovnom organizovanju telefonskih veza na pravcima Gvozd-Šavnik-Zabljak-Kosanica-Podpeće, Šavnik-Boan-Manastir Morača, te od Gvozda prema Nikšiću.

Oslobođenjem Nikšića (18. septembra 1944) i dolaskom štaba korpusa u taj grad, pred jedinice veze se postavio nov, naročito težak zadatak. Naime, u to doba su vršene pripreme naših jedinica za napad na Podgoricu, Trebinje, Dubrovnik i neka druga mjesta. Sa ovim operativnim jedinicama, koje su u tim područjima djelovale, morale su se uspostavljati telefonske veze. U prvom redu korišćene su sve ranije linije, ali su one, u većini slučajeva u toku borbe bile uništavane, pa na pojedinim mjestima od linije nije bilo ni traga, radi čega su se morale izgrađivati nove.

Kako su svaki dan pred jedinice veze postavljani novi zadaci, to se i potrebe za stručnim kadrom sve više osjećala, pa je štab korpusa otvorio više kurseva. Prvi kurs je osnovan zimi 1944. u Kolašinu, a drugi takođe u Kolašinu u periodu maj-jun 1944. godine. Na oba kursa upućivani su borci iz pojedinih operativnih jedinica, pa i komandi mjesta. Na tim kursovima uglavnom je osposobljeno ljudstvo za najnužnije radove i manipulacije na tt-uređajima u jedinicama, što je u to vrijeme mnogo značilo. Dolaskom štaba korpusa u Nikšić ovdje je osnovan kurs veze, ovoga puta i za radio-telegrafiste za koje je nastavu izvodio Blažo Marković. Kurs je trajao od oktobra 1944. do početka januara 1945. godine, kada se štab korpusa premjestio u Gacko. Kurs telefonista je završen u nešto skraćenom vremenu, dok je kurs radio-telegrafista nastavljen do dolaska u Sarajevo.

Na ove kurseve je uglavnom poslato ljudstvo sa nepotpunom srednjom školom, radi čega je uspjeh bio dobar. Po završetku kursa ljudstvo je ponovo vraćano u svoje jedinice. Mnogi od polaznika ovog kursa kasnije su izrasli u visoke rukovodioce JNA službe veze, dok su drugi postali službenici u PTT jedinicama. Sve je to kasnije omogućilo brže i mnogo lakše uspostavljanje telefonskih veza u jedinicama, sve do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Dolaskom štaba korpusa u Gacko, jedinice za vezu dobile su skoro najteže zadatke do tada, koje su morale u najkraćem vremenu izvršiti. Riječ je o uspostavljanju veze sa operativnim jedinicama koje su vršile pripreme za napad na Nevesinje, Mostar, Sarajevo i druga mjesta.

Još dok se štab korpusa nalazio u Nikšiću, ekipa za vezu je, sredinom oktobra, dobila naređenje da hitno uspostavi telefonsku vezu između Nikšića, Pljevalja i Prijepolja. U tom smislu izdata je naredba jednoj ekipi koju sam ja predvodio. Baš na dan oslobođenja Beograda radili smo na montiranju telefonske centrale u Prijepolju i tu smo prvi saznali za oslobođenje glavnog grada. To smo sa velikom radošću prenijeli već uspostavljenom telefonskom linijom u Nikšić. Našoj radosti nije bilo kraja.

Mojoj ekipi je 21. januara 1945. izdato naređenje da uspostavi porušene telefonske veze na delu Gacko-Plužine-Kalinovik-Foča i dalje gde to budu potrebe zahtijevale.

Januarska hladnoća prekinula je svaki saobraćaj između Gacka i ostalih hercegovačkih mjesta sa Kalinovikom, odnosno Fočom. Planina Morina, čuvena po velikom snijegu, bila je skoro neprohodna. Veliki sniježni nameti su zameli sve telefonske stubove tako da im se nije znalo mjesto ugradnje. Telefonska ekipa, od svega 12 drugova, je morala nekoliko dana raditi na otkopavanju i pronalaženju ovih stubova, vaditi snijegom prekrivenu žicu, nastavljati iskidane krajeve žice i tako, za vrijeme neviđenih sniježnih padavina i vejavica, uspostaviti telefonsku liniju na dijelu Gacko-Kifino Selo-Ulog. Dolazak ekipe u Ulog smatrali smo neopisivim uspjehom. Tu nam je Mjesni NO stavio na raspolaganje nešto ljudstva i okrijepio nas sa hranom, te smo odmah nastavili rad na uspostavljanju veza prema Kalinoviku. Za nekoliko narednih dana uspostavljena je veza i sa tim mjestom. Nastavili smo radove u pravcu Foče. Međutim, na tom terenu prije izvjesnog vremena su bili četnici; oni su u rušilačkom bijesu, prilikom odstupanja, iz temelja porušili cijelu telefonsku liniju Kalinovik-Foča. Ipak, ekipa je, sa nešto povećanim ljudstvom u Kalinoviku, za nekoliko dana postavila liniju i do Foče. Time smo smatrali da smo postavljeni zadatak izvršili.

Došli smo u štab 3. udarne divizije i javili se na raport Savu Buriću s tim da smo uspostavili telefonsku vezu sa Gackom. Komandant nam je naredio da se mi sami javimo prethodno Gacku, štabu korpusa, a zatim da njemu damo vezu. Javio sam se Radovanu Vukanoviću, komandantu korpusa, misleći da me u svakom slučaju sleduje bar pohvala. Na moje veliko iznenađenje - dobio sam teški ukor od Vukanovića. Naime, usled vrlo dobre čujnosti na telefonskom aparatu, Vukanović je mislio da sam se ja sa ekipom već vratio sa neizvršenim zadatkom u Gacko, pa mi je rekao: »Boga ti tvoga, kako si se smjeo vratiti bez mog prethodnog odobrenja?!« U tom momentu ja sam se iznenadio i nisam znao ni gdje sam se to vratio ni gdje sam trebao doći. Ipak, pribrao sam se i ponovo mu raportirao: »Druže generale, veza je uspostavljena- mi smo izvršili zadatak«. Vukanović je nastavio razgovor sa Burićem. Tu je nespornost i raščišćen.

Poslije povratka u Gacko javili smo se na raport Vukanoviću. On nas je sve pohvalio i odmah pozvao Ljuba Anđelića. Dao mu je zadatak da ovaj naš podvig registruje u korpusnom listu »Zastava«, kako bi služio kao primjer drugim vezistima.

Koji mjesec poslije toga, jedinice veze 2. korpusa su, po naređenju štaba, počele da se pripremaju za uspostavljanje telefonskih veza sa jedinicama koje su već bile nadomak Sarajevu. Kako su operativne jedinice vršile napredovanje za oslobođenje Sarajeva, tako smo i mi, vezisti, uzastopno vršili neprekidno uspostavljanje tt-veze između njih i štaba korpusa u Kalinoviku. Baš na dan oslobo-

đenja Sarajeva, 6. aprila 1945. zajedno sa operativnim jedinicama, u Sarajevo su ušle i jedinice za vezu, istina ne paradnim korakom već postavljajući telefonske veze. Ulazak u Sarajevo za sve nas, veziste, predstavljao je poseban događaj i rijetku radost, a za mene naročito, obzirom da sam prije rata u Sarajevu živio. Naša ekipa je pri ulasku u Sarajevo pravo došla u Glavnu poštu i zauzela sve tehničke uređaje. Menije sve to bilo veoma poznato, obzirom da sam prije rata ovdje radio. Po ulasku u poštu prvi smo javili Kalinoviku radosno vijest-daje naše Sarajevo oslobođeno.

Poslije oslobođenja Sarajeva pošao sam da, na osnovu starih adresa, potražim bivše kolege koje sam ovdje ostavio prilikom mog odlaska. Na žalost, mnoge od njih nijesam žive zatekao. A u Glavnoj pošti jedino smo našli u službi, na tt-uređajima, Zvonka Dilbera, tt-mehaničara.

Naše jedinice su nastavile napredovanje pravcem Travnik, Jajce, Prijedor-Ogulin-Zagreb. U svim ovim mjestima trebalo je uspostaviti veze sa operativnim jedinicama. Tako sve do oslobođenja Zagreba. Tu su jedinice za vezu 2. udarnog korpusa rasformirane, a pojedini vezisti prekomandovani u druge jedinice.

Milonja Žižić

RADIO-VEZA 10. ZAGREBAČKOG KORPUSA

Područje zagrebačke oblasti, na kojem je djelovao 10. korpus NOVJ, nazvan Zagrebački, obuhvatalo je za vrijeme rata: Prigorje, Zagorje, Međumurje, Moslavinu, dio Posavine, dio Podravine, i Kalnik i sam grad Zagreb. Tu oblast presjecaju mnoge komunikacije koje, u našim uvjetima, čine dosta gustu mrežu. Preko tog prostora vode komunikacije na pravcu istok - zapad, koje su tada spajale okupirani Balkan sa Trećim Rajhom. Tu prolazi i značajna željeznička saobraćajnica na pravcu sjever - jug, tj. Budimpešta - Sušak. Dakle, to je bilo specifično područje koje je na određeni način utjecalo i na razvoj radio-veza.

Na razvoj radio-veze, kao i drugih vrsta veze, utjecao je i sam razvoj NOB-a na tom području. Tu su se formirali odredi, brigade, divizije i najzad, korpus. Pored toga, sam razvitak narodne vlasti, pozadinskih ustanova i društveno političkih organa i organizacija, utjecao je na razvoj svih vrsta veza. Takav razvoj je, pored ostalog, omogućila i dobra materijalna opremljenost i postojanje odgovarajućih stručnih kadrova. Treba istaći činjenicu da su mnogi odgovorni rukovodioci, kako vojni tako i politički, imali puno razumijevanje za razvoj veza, posebno radio-veza. Među njima su se isticali Vlado Matetić, komandant 2. operativne zone i 10 korpusa, Rade Bulat, načelnik štaba 2. operativne zone i štaba 10. korpusa, zatim komandant 32. divizije i drugi. Briga i razumijevanje, su se najbolje ogledali u uvažavanju veza u komandovanju i međusobnom povezivanju štabova, zatim u odabiranju kadrova za slanje na kurseve i škole u kojima su se osposobljavali radio-telegrafisti i ostali vezisti, kao i u samom tretmanu radio-telegrafista. Nije bio rijedak slučaj da se radio-telegrafist hranio u istoj kuhinji sa članovima štaba, ili da se prevozio sredstvima kojima su se prevozili članovi štaba. Ne mogu zaboraviti događaj koji se desio aprila 1944. godine u Zagorju, nedaleko od mjesta Trgovišta, gdje smo stigli sa Kalnika. Jedinice 32. divizije vodile su borbu u Hrvatskom zagorju. Ja sam sa ostalim jedan dio prethodnog dana i cijelu noć pješao. U jutro slijedećeg dana sjećam se dobro, imao sam u 08.00 sati prvu redovitu radio-vezu sa Glavnim štabom Hrvatske. Normalno, ostali drugovi i drugarice, koji nisu imali hitne zadatke i kojima je priroda posla to do-

zvoljavala, prilegli su da se malo odmore i da zadrijemaju. Kako sam bio sam, morao sam pripremiti radio-stanicu za rad i uspostaviti planiranu vezu. U toku rada na momenat sam zadrijemao sa slušalicama na ušima i tasterom u ruci. U taj čas ušao je u sobicu seoske kućice, gdje sam smjestio radio-stanicu, komandant korpusa Vlado Matetić i stavio mi ruku na rame. Ja sam se prenuo, i onako po malo uplašen, počeo se pravdati. Ali on je sve to, sa puno razumijevanja, shvatio. Od tada, njegovom odlukom, u sličnim situacijama vozio sam se u kolima sa konjskom zapregom, a bilo je i slučajeva, kada smo imali automobil, da sam se vozio u automobilu. Takvih i sličnih postupaka bilo je mnogo.

PRVE RADIO VEZE, FORMIRANJE RADIO-VODA I RADIO-CETE

U rujnu 1943. godine došao sam u selo Podgarić u Moslavini u štab 2. operativne zone, gdje me je sa Kalnika uputio Rade Bulat, tada načelnik štaba zone. Komandant zone bio je Vlado Matetić, politički komesar Marko Belinić, šef saniteta dr Josip Milunić, a obaveštajni oficir Dane Livada. U štšbu je još bio Milan Brunović, koji je do tada, pored ostalih poslova, obavljao i poslove šifranta. U kuhinji je radila Marija, koje se još uvijek svi sjećamo, kao neobično dobre, vrlo pažljive i drage drugarice. U kancelariji štaba radili su Beuc, Sabina i Danica De-neš. Vezom je rukovodio Karlo Umek, koji je bio posebno odgovoran za rad i razvoj žične veze. Radio-telegrafist štaba 2. zone bio je Nikola Vidan, a ja sam dodijeljen njemu da zajedno radimo na radio-stanici. Ostali smo zajedno do završetka rata.

Štab 2. operativne zone prešao je u julu 1943. godine sa Žumberka u Moslavinu, pa je s njim došao i Nikola sa radio-stanicom. Radio-stanica je bila engleskog porijekla. Imala je oblik kofera snage oko 20 W i teška oko 25 kg. Napajala se električnom energijom neposredno iz mreže ili iz akumulatora. Kako smo rijetko mogli da je pogonimo iz električne mreže, to smo se uvijek služili akumulatorom. O izvorima električne energije, zapravo o akumulatorima, morali smo uvijek voditi računa, što u onim okolnostima nije bilo lako. Zahvaljujući dobro poznatoj partizanskoj dovitljivosti i samoinicijativi ni jednog momenta naša radio-stanica, zbog pomanjkanja električne energije, nije prestala raditi. Za to je, rekao bih, najviše zasluga imao naš radno-tehničar Josip Kurka Svoboda, čije je partizansko ime bilo Om. Nikola Vidan, rodom sa otoka Šolte, bio je vrlo dobar i iskusan radio-telegrafist, dobar drug i vrlo hrabar borac. Nosio je u sebi mnogo vedrine i zdravog humora, što je u onim, često teškim situacijama, olakšavalo naše napore. Naglim razvojem radio-veza, do kojeg je došlo sredinom 1944. godine, Nikola je prestao raditi na radio-stanici da bi prešao u odsjek za vezu štaba 10. korpusa čiji je šef bio Savo Bulat, koga je kasnije zamjenio Đuro Gabrić. Vidan je bio zadužen za radio-veze 10. korpusa. Za žičnu vezu bio je zadužen Drago Mihelčić, za poštansku službu Ratko Frković.

Radio-stanica štaba 10. korpusa, u vrijeme kada sam ja došao, održavala je vezu sa: Glavnim štabom Hrvatske, Glavnim štabom Slovenije, 6. korpusom, 4. korpusom, 34. divizijom, 32. divizijom, 33. divizijom, Zapadnom grupom odreda i, po potrebi, u zajedničkim borbama sa 28. slavonskom divizijom. Radio-vezu smo održavali i sa pojedinim obavještajnim punktovima, zatim sa komandom korpusne vojne oblasti, kada se ova formirala? kao, i drugim jedinicama za vrijeme izvođenja određenih operacija. Održavali smo radio-vezu, po određenom planu, i sa Vrhovnim štabom, a po potrebi i sa štabom 3. armije. Uvjeti, u kojima su se održavale navedene radio-veze, nisu uvijek bili najpovoljniji, što je i shvatljivo s obzirom na ratne prilike u kojima smo se nalazili. Ti uvjeti su pri štabu korpusa bili vrlo teški, dok su oni kod nižih štabova bili, razumljivo, još i teži, a da ne govorimo o uvjetima pod kojima su radili radio-telegrafisti u obavještajnim centrima ili u izvršavanju specijalnih zadataka.

Poteškoće, u prvom redu, javljale su se uslijed pomanjkanja radio-telegrafskog kadra, kojeg je u početku bilo vrlo malo. Krajem 1943. godine bili smo samo

nas dvojica, Nikola i ja. Nagli razvoj NOP-a u sjevernoj Hrvatskoj i formiranje novih i većih jedinica NOV i POJ zahtijevalo je i adekvatni razvoj veza uopće, a posebno radio-veza. Nedostatak potrebnog stručnog kadra rješavali smo, za te prilike, dosta uspješno. Među prvim došao je ka nama iz škole za vezu GŠH Jure Saftić, rodom iz Bribira u Hrvatskom primorju, a zatim Milan. Jure je radio neko vrijeme na radio-stanici 10. korpusa, pa 32. divizije, a zatim od druge polovice 1944. godine do oslobođenja Zagreba, na radio-stanici Povjereništva CK KPH za sjevernu Hrvatsku. Nakon Jure Saftića, iz pomenute škole, došao je Veljko Sinčić, rodom iz Srpskih Moravica u Gorskom kotaru. I, najzad, Mirko Levi, predratni student elektrotehnike. U proljeće 1944. godine, kada se formirao radio-vod, Mirko je postao delegat, a ja vodnik toga voda. Kada je formirana radio-četa Mirko je postao njen politički komesar, a ja komandir. Kasnije, iste godine, kada se formirao bataljon veze, Mirko je postao pomoćnik komesara bataljona. Komandant tog bataljona bio je Rajmond Firm, a politički komesar Karlo Umek. Načelnik štaba bataljona bio je Slavko Kuhar, referent saniteta Marijan Hlaća.

Iako sam ja bio komandir, Mirko Levi komesar, radili smo istovremeno i na radio-stanici. Osim navedenih drugova, došli su k nama iz škole za vezu pri GŠH: Andrija Putnik, Milan Počuća i Ivan Bolf.

Jedinice 10. korpusa popunjavane su i radio-telegrafistima koji su se školovali pri štabu 6. slavonskog korpusa. To je trajalo sve dok nije, sredinom 1944. godine, formiran radio-telegrafski kurs pri štabu 10. korpusa u selu Grabovnici, nedaleko od Čazme. Rukovodilac tog kursa bio je Veljko Kereškenji. Bilo je slučajeva da su neke jedinice popunjavane i radio-telegrafistima koji su došli iz domobranskih jedinica.

U radio-vođu, odnosno u radio-četi, bilo je i dosta drugarica, koje nisu ni najmanje zaostajale za muškarcima i koje su vrlo dobro obavljale svoju dužnost. Evo i spiska ljudstva radio-čete štaba 10. korpusa, onakvog kakvog seja sjećam:

Ivica Baraba, komandir, Mirko Levi, politički komesar, Roko Grabrović, vodnik voda, Paula Umek, politički delegat voda, Katica Milobor, politički delegat voda, Jelena Borić, Erna Gluhak, Pero Sinčić, Tomo Huzak, Veljko Sinčić, Jure Saftić, Franko Vinter, Neda Vinter, Nada Pavešić, Vera Keleminac, Anđelka Štefanec, Volga Budak, Zlata Bihler, Ivan Kralj, Ivica iz Koprivnice, Miško, konjovodac rodom iz Međimurja, Boro, podoficir ratne mornarice stare Jugoslavije, Smolek, rodom iz Međimurja. Nestao je za vrijeme jedne akcije na Kalniku, Andrija Putnik, Milan Počuća, Ružica Mihajlović, Vera Kereškenji, Jelica Prvčić, Zdravko Marač, Mirko Uremović, Zvonko Brezinščak, Pavao Kucelj, vodnik voda, Eia Morela, Mijo Pomoravec, Franjo Šoštarić, Eduard Vukina, Josip Val-ković, Anđela Novak, Zdenka Kamenar i Zlatko Punek.

Samo sedmorica od navedenih drugova i drugarica nisu bili radio-telegrafisti. Zadatke, koji su se postavljali pred četu, svi pomenuti drugovi i drugarice savjesno su izvršavali. Ne znam ni za jedan slučaj otpora ili neizvršenja zadatka. Drugarstvo u četi bilo je na visini. Međusobna pomoć, naročito od strane iskusnijih radio-telegrafista, mlađima i neiskusnijima, bila je na velikoj visini. O tome se vodila posebna briga. Za homogenost čete, disciplinu, drugarske odnose kao i za dalje stručno usavršavanje i idejno-političko uzdizanje imala je ogroman značaj partijska i skojevska organizacija. Jedno vrijeme ja sam bio sekretar partijske ćelije u četi. Nije bilo teško raditi ni po tim zadacima. Većinu u četi činili su članovi Partije i SKOJ-a. Svi smo mi bili uglavnom mladi ljudi. U godinama su bile male razlike među nama i svi smo dobrovoljno stupili u NOB.

RAD POJEDINIH RADIO-TELEGRAFISTA

Pored nedostatka radio-telegrafista, ne manje poteškoće u radio-vezi 10. korpusa, predstavljali su česti pokreti štabova, neposredna blizina neprijatelja i danonoćne borbe jedinica. Nije bio rijedak slučaj da smo održavali radio-vezu u pokretu; ponekad se radilo bez potrebne zaštite, gledajući se takoreći, oči u

oči s neprijateljem, da bi tada svu pažnju usredsredili na spašavanje radio-stanice. Navesti ću neke primjere, koji najbolje govore o tome.

Aprila 1944. godine jedinice 32. divizije, Zapadne grupe odreda i 1. moslavačke brigade vodile su uspješne borbe s neprijateljem u Hrvatskom zagorju. Mnoga su mjesta tada bila oslobođena, a među njima i Ivanec, kotarsko mjesto. Uspjeh je bio potpun. Uništeno je mnogo neprijateljskih vojnika i zaplijenjena veća količina ratnog materijala. U političkom pogledu, uspjeh je bio, takođe, od velikog značaja. Sve to se povoljno odrazilo i na priliv novih boraca u naše redove. Ja sam tada radio na radio-stanici štaba 10. korpusa. Radio-vezu sam održavao pored ostalih, i sa štabom 1. moslavačke brigade. U 1. moslavačkoj brigadi radio-telegrafist je bio Švec. Imali su radio-stanicu male snage, zaostalu iz bivše jugoslovenske vojske, zvali smo je »signalka«. Danju sam mogao kako tako s njim održavati vezu, ali noću vrlo teško. Tog dana sam s njima održao, negdje u kasno poslije podne, poslednju vezu i, onako, na svoju ruku, zakazao još jednu vezu za kasnije, na večer. Nisam tada ni slutio od kolike će važnosti biti ta veza. Brigada se tada nalazila nedaleko od mjesta Maće, a štab korpusa nedaleko od Huna. Najednom, poslije održane poslednje radio-veze s 1. moslavačkom brigadom, ušao je u sobu, gdje je bila radio-stanica, Rukavina, načelnik štaba, i Alfred Jeger, šifrant štaba. Vidio sam da su primijetno uzbuđeni. Jeger je znao da po planu rada nemam do narednog dana vezu s 1. brigadom, ali me je zapitao da nisam zakazao još koju vezu za taj dan. Kada sam potvrdno odgovorio, napetost je popustila. Rukavina je izdiktirao kratko naređenje, Jeger ga zapisao i odmah šifrovao, pa ga predao meni. Na zakazanu vezu nije se dugo čekalo. Uspio sam predati telegram. Koliko se sjećam, brigadi je naređeno da odmah krene u pravcu Kalnika, jer je neprijatelj jakim snagama krenuo u napad na naše jedinice u Hrvatskom zagorju, i brigadi je prijetila opasnost da bude odsječena od ostalih jedinica. Ja sam doživio tu vezu i predaju telegrama s velikom pažnjom i pun strepnje. Zvao sam 1. brigadu - Sveca, nešto duže nego obično, kucajući niz slova: »D«, što je značilo daje telegram hitan, da ne može biti hitniji. Kada sam, prešavši na prijem, jedva čuo njegov slabi signal, veoma sam se obradovao. Teleg-ram sam predao tako da sam svaku grupu ponavljao po nekoliko puta, nastojeći da budem što precizniji, jer sam znao da neću moći vršiti ispravke, ako ih on bude tražio. I kada sam na kraju dobio potvrdu prijema sa kraticom »BQ«, mogu reći da mi je to bio najdraži »BQ« kojeg sam primio za vrijeme rada kao radio-telegrafista.

U međuvremenu kolona prištabskih jedinica je već krenula, a mene je čekao Miško, konjovodac, sa našom pomalo plašljivom kobilom. Kada smo nato-varili s jedne strane akumulator, a sa druge radio-stanicu krenuli smo za kolo-nom, u pravcu Kalnika.

Drugi događaj, kojeg ću opisati, karakteriše situaciju u kojoj smo se znali naći, radeći često pod vrlo nepovoljnim uvjetima. Bio je to juni 1944. godine i Štab 10. korpusa nalazio se na Bilo-gori. Nakon marša u pravcu Podravine došli smo ujutro, oko 07,00 sati, u selo Gornje Zdjelice, nedaleko od mjesta Sredice i Gornje i Donje Mosti. U tom selu je trebalo ostati kraće vrijeme, a zatim nastavi-ti marševanje. Stigavši u Gornje Zdjelice, Vidan i ja smo smjestili radio-stanicu u jednu seosku kuću. Preko puta kuće smjestio se štab 10. korpusa. Kada smo postavili antenu i pripremili radio-stanicu za rad, ja sam trebao da malo prileg-nem, a Nikola da ostane na stanici radi uspostavljanja naredne veze. Sa nama je na radio-stanici, kao treći poslužilac bio i Andrija Putnik, radi prakse i uvež-bavanja za samostalan rad. Negdje oko 08,00 sati iznenada je u selu zapucalo. Na prozoru sobe u kojoj smo mi bili mecima iz mitraljeza razbijena su stakla. U tom momentu Nikola je htio da ode preko puta u štab da vidi o čemu se radi. Situa-ciju smo brzo shvatili. Neokljevujući ni časa, istrgli smo antenu i zemljovod, isk-ljučili akumulator i uzeli u ruke radio-stanicu. Sve to noseći izišli smo u dvorište. Ličnu opremu ni ja, ni Nikola, nismo stigli uzeti. Kristale, rezervne zavojnice i kontrolnu lampu takođe smo ponijeli sobom. Kada smo se našli u dvorištu, ustaše, domobrani, kako smo ih zvali ili još i crne ustaše, ušli su u kuću. Mi smo

potrčali s tom opremom iz dvorišta preko voćnjaka, dok su ustaše bile za nama i pucale. Srećom ni ja, ni Nikola, nismo bili pogođeni. Nedaleko od nas pao je Stanko Toplak, kurir štaba korpusa, jer je bio ranjen u nogu. U toj gužvi članovi štaba korpusa, uspjeli su u zadnji čas da se izvuku iz kuće u kojoj su se nalazili. Posljednja je izišla jedna od kuvarica - Katica. Na samom pragu kuće ustaša je uhvatio za ruku, ali mu se ona, zahvaljujući svojoj spretnosti, istrgla i pobjegla. I članovi štaba su trčali u pravcu u kojem i mi. Sibi nas je stigao i malo pošao naprijed, a zatim zastao, pa vidjevši našu situaciju vratio se, uz cijenu vlastitog života, da bi mi pomogao nositi radio-stanicu. Kada je Toplak ranjen, Karlo Umek i ja uzeli smo ga na ruke i ponijeli, a Nikola i Sibi su prihvatili radio-stanicu i nosili je dalje sve dok se nismo izvukli iz te neugodne situacije.

O čemu se zapravo radilo, saznali smo odmah. Jedna jedinica ustaša, u vidu trupa, neopaženo se probila do Gornjih Zdjelica, računajući da će ovdje pohvatati članove Oblasnog NOO Bjelovar. Pri tome su uspjeli likvidirati stražara na ulazu u selo i tako izvršili iznenadni napad na naš štab. Budući da se brigada »Braća Radić« nalazila u Sredicama, kada se saznalo za ovu situaciju, jednim brzim napadom likvidirala je ustašku jedinicu i povratila opremu koju su oni bili uzeli.

Navodeći ove primjere, koji najbolje ilustruju situaciju u kojoj smo održavali radio-veze štaba 10. korpusa, ne mogu, a da ne kažem, daje ta situacija bila još i teža kod onih drugova i drugarica koji su radili na radio-stanicama kod nižih štabova ili kod onih koji su izvršavali specijalne zadatke. Navesti ću neke primjere koji su meni dobro poznati. U vrlo teškim uslovima radio je na Kalniku Zdravko Marač, rodom iz Sušaka, koji je došao na ovaj teren nakon završenog radio-telegrafskog kursa pri GŠH. On bi ostajao na Kalniku, zamaskiran u jednoj zemunici, i odatle bi održavao radio-vezu, radio-stanicom tipa SCR, sa štabom 10. korpusa. Obavještenja bi prikupljao i slao obavještajni oficir s tog područja. Sjećam se da se tom radio-stanicom služio i Okružni komitet KPH za Varaždin. Dru-gi primjer je rad Jelice Pravčić, koja je završila radio-telegrafski kurs aprila 1944. godine pri štabu 10. korpusa. Najprije je bila upućena u obavještajni sektor u Moslavini, a zatim u obavještajni sektor Prigorje sa Zagrebom. S njom je na radio-stanici tipa SCR radio i Edo Vukina. Uslovi, pod kojima su oni radili, bili su vrlo teški. Radio-stanica je bila smještena u zemunici, u šumi nedaleko sela Granešina, u neposrednoj blizini zagrebačke Dubrave. Njih dvoje su, zajedno sa obavještajnim oficirima Perom Popovićem, i Josipom Bene Mosorom i Perom kurirrom, starim samo 14 godina, morali često mijenjati mjesto boravka kako ne bi bili otkriveni od neprijatelja. Oni su na tom sektoru izvršavali veoma delikatne zadatke. Podaci o neprijatelju, koje su oni slali u štab korpusa, bili su dragocjeni, što je naročito došlo do izražaja nakon proboja sremskog fronta i dolaske naših armija na područje našega korpusa. Još nešto o tome da kažem. Koliko se sjećam, bilo je to kraj marta ili početak aprila 1945. godine. Neko vrijeme nije nam se javljala ta radio-stanica. U međuvremenu došao je u štab korpusa Stjepan Pravčić, Jeličin otac, poznati društveno-politički radnik, i zabrinuto se raspitivao za kćerku. Bilo mu je teško jer su mu ustaše već jednu kćerku, Maricu, zaklali. Ja sam tada bio na dužnosti rukovodioca veza obavještajne službe štaba 10. korpusa i nisam mu mogao ništa konkretno kazati o Jelici. S obzirom na važnost podataka koje smo dobijali s tog sektora, u štabu korpusa je odlučeno da ja odem na taj sektor i ukoliko su drugovi i Jelica stradali da uspostavim novu radio-vezu. Štab korpusa se tada nalazio u Daruvaru. U grupi, pored mene, bio je radio-telegrafist Zlatko Purek i šifrant Branko, čijeg se prezimena ne sjećam. Za osiguranje pridodat nam je jedan izviđački vod. S obom smo ponijeli dvije radio-stanice tipa MK-15 i MK-16. Svaka se od njih sastojala iz 3 dijela, bile su vrlo lagane, i mogle su se nositi u rancu na leđima. Krenulo se pješke, preko Moslavine i Posavine, u pravcu Zagreba. Put je bio dug, naporan i opasan. Zadatak smo sa uspjehom izvršili. Jelica i Vukina bili su živi, a nisu se mogli javljati, jer se isprazio akumulator njihove radio-stanice. Punek je sa šifrantom Brankom ostao, a ja sam se vratio natrag u štab korpusa.

Ovaj događaj se odnosi na Peru Sinčića, rodom iz Sušaka. Pero je došao u Jugoslaviju, iz inostranstva, u sastavu Angloameričke vojne misije 1943. godine. Na tie naše zemlje spustio se padobranom. Uskoro je napustio Misiiju i pristupio partizanima. Bio je učesnik građanskog rata u Španiji i borio se u redovima španjolske republikanske vojske. Bio je vrlo dobar radio-telegrafist, neobično hrabar i dobar drug. Jedno vrijeme radio je u Zagrebu, gdje se nalazio štab Zapadne grupe odreda, sa radio-stanicom tipa B-2. Kasnije je došao u radio-četu štaba 10. korpusa. Dok se nalazio u Zagorju s njime sam ja održavao vezu. Sjećam se, da se ne bi javio i po nekoliko dana. Zbog toga se ne bi uzbuđivali, jer smo znali da mu se ispraznio akumulator. Za Peru su se skupljali telegrami, ali ih nije bilo moguće predati. On je u međuvremenu tragao za punim akumulatorom. Znao je sa nekoliko drugova izvesti akciju da bi se dočepao punog akumulatora. Najčešće bi sačekali i zaustavili automobil na cesti i tako došli do punog akumulatora. Ja sam u međuvremenu, redovito, po utvrđenom planu rada, zvao i slušao Peru. Kada bi se on javio uvijek sam mu davao prednost da prvi preda sve svoje telegrame. Ne rijetko sam osjetio slabljenje jačine njegovih signala, po čemu bi zaključivao da mu ponestaje struje u akumulatoru. Pored ovakve snalažljivosti, on je često, iz vrlo teških situacija, spasavao radio-stanicu da ne padne u ruke neprijatelju.

Moram nešto da kažem i o Milobar Katici, rodom iz sela Mutilića kod Udbine, u Lici. Katica je završila radio-telegrafski kurs aprila 1944. godine pri štabu 6. korpusa, a zatim je upućena u Zapadnu grupu odreda, gdje je postala i politički delegat voda. Na putu iz Čazme do Hrvatskog zagorja pokazala je mnogo hrabrosti i snalažljivosti prolazeći preko još neoslobođenog područja i savlađujući sve zapreke sa kojima se susretala na tom putu. U drugoj polovici 1944. godine premještena je u radio-četu štaba 10. korpusa, gdje je ostala sve do oslobođenja Zagreba.

Najzad, nekoliko riječi o Ljerki Kirac, koja je kao radio-telegrafist radila u okupiranom Zagrebu od 28. septembra 1944. godine do oslobođenja Zagreba. Između mnogih radio-telegrafista izbor je pao na Ljerku, nježnu i fizički prilično slabu djevojku, ali veoma hrabru i odvažnu. Nije se pogriješilo. Ona je taj svoj zadatak izvršila besprijekorno. Radila je sa radio-stanicom tipa MK-7. Bila je to omanja radio-stanica, prilične snage, sa mogućnošću napajanja iz mreže akumulatora i pomoću ručnog generatora. Ljerka je sa takvom stanicom održavala radio-veze sa Okružnim komitetom KPH za Zagreb i Pokuplje, Povjereništvom CK KPH za sjevernu Hrvatsku, a pred kraj rata sa vladom Hrvatske u Splitu i sa štabovima 1. i 2. armije.

KAKO SMO ODRŽAVALI RADIO-UREĐAJE

Za normalan rad i razvoj radio-veza od velikog je značaja bilo održavanje radio-uređaja i snabdijavanje novim uređajima i izvorima električne energije. U ono vrijeme, pod onim uvjetima, nije bilo lako svaki put riješiti taj problem. Ipak, za uspješno održavanje radio-uređaja, slobodno mogu reći, najviše zasluga je imao radio-tehničar Josip Kurka - Svoboda Om. Bio je to vrstan radio-tehničar, neobično hrabar, samoinicijativan i vrlo snalažljiv, ali i pomalo svojeglav. Zahvaljujući njemu, naša radio-stanica nije zbog kvara nikada prestala raditi, a akumulatori su nam bili uvijek puni. On je, sjećam se, još dok smo bili u Podgariću, montirao dinamo kod lokalne pilane da bi tako punio akumulatore. Gdje nije bilo pilane dinamo bi montirao na mlin ili na nešto drugo što je moglo da ga pokreće. Imali smo nekoliko dinama pa neke od njih nije ni skidao da bi ih ponovo koristili kada bi se vratili na taj teren. Ne mali broj puta Om je odlazio u jedinice korpusa da bi na licu mjesta otklonio kvar na nekoj od radio-stanica. Bio je vješt i u ubjeđivanju pojedinih vlasnika dinama ili ispravljača da nam ih ustupe. Jednom je tako ubjeđivao Takača u Rasinji da nam ustupi svoj ispravljač. Takač je bio aktivni učesnik NOB-a, ali mu je bilo žao da se rastane od isprav-

ljača. Ipak, ustupio nam je tu svoju napravu, koja nam je dobro poslužila. Kada je 9. oktobra 1943. godine oslobođen Ludbreg, Om i ja smo naprosto prisilili vlasnika električne centrale, nekog Frizira, da pusti u rad centralu da bi mi napunili naše akumulatore.

Kasnije smo dobili agregat za punjenje akumulatora i naše nevolje, u tom pogledu, su se smanjile. Agregatom je rukovodio Ivan Kralj.

Pojedine dijelove (elektronske cijevi i drugo) dobivali smo, u početku, najčešće iz Zagreba, preko određenih veza. Ne rijetko se dešavalo da su kritične materijale donosili i drugovi koji bi po drugom zadatku odlazili u Zagreb.

U drugoj polovici 1944. godine, kada se povećao broj radio-stanica, narasla je i potreba njihovog održavanja. Da bi se radio-stanice mogle brzo i kvalitetno popraviti, osnovana je u Čazmi radio-radionica. U radionici su radili Om, Cotman, Posinek i Ivan Burja. Komesar radionice bio je Viktor Podboj.

Koliko se sjećam, imali smo u 10. korpusu nekoliko tipova radio-stanica engleskog porijekla tipa SET, MK-15, MK-16, zatim američke tipa SCR, MK-7 i 8, kao i neke malog dometa za radiofoniju, a koje smo mi zvali »bataljonke«. Imali smo i stanicu »gođevac« i tzv. »signalku« bivše jugoslovenske vojske. Našla se i po neka radio-stanica njemačkog porijekla. Većina od njih napajala se električnom energijom iz akumulatora i električne mreže. Neke su imale i svoje ručne ili nožne generatore. Sve one su, ipak, zadovoljavale tadašnje naše potrebe, ali uz maksimalno zalaganje i punu umješnost naših radio-telegrafista.

RADIO-VEZA OBAVJEŠTAJNE SLUŽBE 10. ZAGREBAČKOG KORPUSA

Radio-veza obavještajne službe 10. korpusa NOVJ, uglavnom je prolazila kroz sve faze kao i radio-veza štaba korpusa. Ipak, uvjeti, pod kojima su radili radio-telegrafisti na radio-stanicama te službe bili su teži. To je i razumljivo kada se zna, da su naši obavještajci svoju aktivnost razvijali, uglavnom u pozadini neprijatelja, na neoslobođenoj ili poluoslobođenoj teritoriji. U takvim uslovima, pored obavještajaca na pojedinim obavještajnim sektorima, radili su i radio-telegrafisti na svojim radio-stanicama. Širinom i značajem obavještajne službe našega korpusa dobivala je svoju težinu i značaj i radio-veza te službe. U drugoj polovici 1944. godine organizirana je zasebna mreža te službe sa posebnim radio-stanicama. Za njeno razvijanje, pored ostalih, zasluga pripada i načelniku obavještajnog odjeljenja, Dragi Vukelji Kisi. Za službu su određeni tipovi radio-stanica koji će biti podesni za postavljanje i rad u svim uslovima. Posebno se vodilo računa o mogućnostima napajanja tih stanica električnom energijom. Za rad na stanicama obavještajne službe određivani su oni radio-telegrafisti koji su po svojim fizičkim i psihičkim osobinama mogli odgovoriti takvim složenim i odgovornim zadacima.

Obavještajna djelatnost 10. korpusa, bez potčinjenih jedinica, bila je veoma razgranata i podijeljena. Sektori su samostalno djelovali i imali svog rukovodioca i druge organe. Koliko se sjećam postojali su ovi sektori: prigorsko-zagrebački, zagorski, posavski, međumurski, moslavački i kalnički.

Svaki sektor je imao svoju radio-stanicu sa po jednim ili dva radio-telegrafista. Sve te radio-stanice sačinjavale su jednu radio-mrežu. Upravna stanica te mreže bila je u štabu korpusa. Sa svakim sektorom radio-veza je održavana po planu rada, u određeno vrijeme. Ista radio-stanica u štabu korpusa radila je i sa odgovarajućim radio-stanicama 32. i 33. divizije.

Na radio-stanicama obavještajne službe 10. korpusa radili su sljedeći drugovi i drugarice: Andrija Putnik, Fritz Tintor, Ivan Latin, Slavko Levak, Zlatko Punek, Slavica, Zvonko Engeljt, Zdravko Marač, Ružica Mihaljević, Jelica Prvčić, Milan Počuća, Vera Ljubski, Zarko Vukovojac, Ante Blažanin i Tomislav Mršić.

Radio-četa je bila i neka vrsta škole, poligona, gdje su svršeni slušaoci sa radio-telegrafskih kurseva sticali potrebna praktična znanja i gdje su se osamostaljivali u svom radu.

Ivica Baraba

VEZISTA ŠESTE PROLETERSKE DIVIZIJE

Pred kraj novembra 1943. godine 6. lička divizija izvršila je marš iz Like u Bosnu i stigla u rejon Bugojna. Tu je došlo naređenje da moj bataljon, koji je nosio ime heroja Biće Kesića i bio u sastavu 3. ličke brigade, pošalje dva borca za kurire pri štabu 1. proleterskog korpusa. Nas dvojica izabranih javili smo se u štab brigade, u Bračanici. Na našu žalost, zakasnili smo, jer su ostali borci određeni za kurire već bili otišli u štab korpusa. Komandant brigade Milan Šijan je, očevidno i ljut što smo zakasnili, mog druga vratio natrag, u bataljon, a mene zadržao u štabu brigade - za kurira. Tako sam postao kurir - vezista u štabu 3. ličke brigade, u 16. godini života, što je potvrđivalo jedno od pravila da su za kurire birani najmlađi borci, skoro pioniri.

POZIV »KURIRI!« DOČEKIVALI SMO NA NOGAMA

Sve vreme rata činilo mi se daje nama kuririma bilo teže nego ostalima, jer kad se završi marš, recimo, svi borci odmaraju, a mi kuriri, slušamo kako brigadni »ćata« kuca na pisačkoj mašini, što je za nas bio pouzdan znak da nam ni te noći nema spavanja. Odmah se, bez ičijeg naređenja pripremamo, a čim prestane kucanje - brigadni »ćata« izlazi i viče »Kuriri!«, što mi već čekamo. Podeli nam poštu i svaki je nosi u svoju jedinicu. Dok mi, obično noću, odemo u jedinice i vratimo se odande - završi se i odmor jedinice, pa ponovo na marš. To je, bez sumnje, bilo veliko opterećenje.

Sa nama, kuririma, povremeno je izvođena i stručna obuka. Sećam se daje Dmitar Zaklan, tada zamenik komandanta brigade, s nama održavao časove obuke, bolje reći pripreme za izvršenje naređenja. Podučavao nas je kako se treba orijentisati na nepoznatom terenu, kako se u koje doba dana i po različitom zemljištu kretati. No, učio on nas kako učio - mi smo uvek znali doći do prvog sela, tamo nađemo odbornika i tražimo da nam nađe jednog civila za vodiča i onda mu kažemo samo naziv sela. Tako bi nas taj vodič odveo u selo gde se nalazi komanda jedinice kojoj treba predati poštu. To je bio najkraći put i najpouzdaniji način našeg kretanja. Isto tako su nas podučavali kako da saznamo o situaciji na terenu, da li ima četničkih grupa, kako je mesno stanovništvo raspoloženo prema nama. Upozoravani smo na neke opasnosti i podučavani kako im izmaknuti.

U ČETNIČKOJ STUPICI KOD MRKONJIĆA

U ulozi kurira štaba 3. ličke brigade bio sam za vreme borbi vođenih oko Travnika i Banje Luke u šestoj neprijateljskoj ofanzivi, te sve do marta 1944. godine.

U toj, ne tako dugoj koliko uzbuđljivoj, ratnoj »kurirskoj karijeri« preneo sam mnoge važne poruke, izvršio brojne zadatke, doživeo mnogo čudnih susreta, zapadao u dramatične situacije, što je, uostalom, bio slučaj i sa ostalim kuririma. I, koliko znam i pamtim, samo jedan jedini zadatak nisam izvršio, zapravo do kraja nisam poštu predao. I zbog toga taj zadatak zaslužuje da ga podrobnije prepričam.

Bilo je to neposredno posle napada na Banju Luku, početkom januara 1944. godine. Tada smo se hrvali sa nemačkom motorizovanom kolonom na pravcu Mrkonjić Grad - Podrašnica - Medna - Mliništa i Glamoč. Naša brigada se branila upravo iznad sela Podrašnice, na prevoju Štrbina, prema Medini i Pecki, i dalje prema Mliništima. U toku borbe došlo je do povlačenja naših jedinica. Komandant brigade Milan Šijan se pri tom nešto naljutio na 4. bataljon i naredio štabu da izvrši protivnapad. Taj protivnapad su čete bataljona izvršile tako što

su uspele da neprijateljeve delove potisnu do same motorizovane kolone (tenkova i kamiona). O rezultatima te borbe trebalo je odneti izveštaj u štab divizije, koji je bio u selu Vrbina. Komandant brigade Sijan napisao je taj izveštaj, a ja sam tada, kao kurir štaba brigade, bio ujedno i njegov lični pratilac. I pošto je sve kurire bio rasporedio, ja sam ostao sam, pa kako nije bilo nikoga od kurira da tu poštu nosi - morao sam se toga prihvatiti. Uzmem zapečaćeni koverat, u skladu sa našom ustaljenom praksom dođem u selo Donja Pecka i obratim se za pomoć odboru koji mi je dao vodiča, nekog starca. Krenemo nas dvojica prema selu Vrbina. Pošto je bio sneg, išli smo prtinom, ali kako je vodič imao nešto oko 70 godina-jedva se kretao. Odjednom primetim da za nama idu dva čoveka, i to mnogo brže od nas. To me lecnu. Uto nas i stigoše. Pitam ih, onako ne okrećući se: »Gde idete?« »Idemo u selo Vrbina«. »Pa dobro, i ja ću tamo. Ajde se ti, stari, vrati, kada idu ova dvojica, ja ću s njima ...« Stari se vrati. Međutim, dok se udaljavao stalno se nešto okretao, nešto mu je, verovatno, bilo sumnjivo, pa to i mene zagolica, ali sam ostao pri svome.

Kada smo nas trojica, prešavši preko jednog prevoja, zamakli iza brda, ova dvojica su se tako rasporedila daje jedan išao ispred, a drugi iza mene. Onaj ispred mene pita: »Koja je to jedinica?« »Pa, ovo su Ličani«, odgovaram, sećajući se da smo u sklopu pripfema kurira podučavani da čuvamo vojnu tajnu. Na ovaj moj odgovor on nastavi: »Ima li i Srba među vama?« Meni odmah postade nešto sumnjivo, sinuše mi kroz glavu razne misli, ali i promucah: »Pa sve su Srbi zapravo najviše ima Srba«. Dok je on video da sam se zbunio i počeo zamuckivati, okrenu se prema meni, uhvati moju pušku za cev i podviknu: »Daj ti to ovamo?« Skide mi pušku sa rametta, poče da otkopčava opasač ...

Vidim ja da sam pao u klopku. Tada primetim da je on odavna neobrijan, iz čega zaključih da su to četnici. Onaj iza mene je imao dolamicu, a ispod nje opasač i pištolj, pa vojničke čakšire. Povedu me s te prtine u jednu uvalu. Ja vidim koliko je sati i pitam ih: »Kuda me vodite?« »Kod našeg vojvode«. Mislim se: kakvog crnog vojvode, a još vidim dole nema ništa nego ponor, pa pomislih da sam gotov. Počeh razmišljati o tome da bi bilo bolje da me ne muče mnogo, da će drugovi u štabu brigade, moji kuriri i komanda uvek misliti kako ću ja doći, a ja neću doći nikada. Tada sam se setio i sestre od strica, koja je poginula baš u toj borbi. Neposredno pred polazak na ovaj zadatak, došao je kurir iz 2. bataljona i kaže mi: »Poginula je Maša Basta«. A stric, Jovo Basta, ranije je poginuo u Lici, pa pomislim: »Niko se od naš troje neće vratiti kući«.

U međuvremenu stignemo u onu uvalu. Četnici mi narede da sednem. Poslušah ih, a druge mi nije ni bilo. Sedoše i oni na nekakav kamen, a okolo sneg. Otrgoše mi torbu. Počeše da preturaju po mojim stvarima i nađoše dva para vunenih čarapa koje mi je sestra dala kad smo krenuli iz Like. Odmah ih podeliše između sebe. Zatim nađoše neki moj pisani materijal - teme sa kursa za vodne delegate, koji sam završio još dok smo bili u Lici pred kraj 1943. godine, u Perušiću. Srećom, izgleda, nisu znali da čitaju. Onda počeše da se svađaju oko olovaka - kome će pripasti veća i šarenija, a kome ona manja. Nađoše i neke kalemove konca što mi je poverio intendant brigade Borić, pošto je za celu brigadu dobio nekih desetak kalemčića. Počeše da dele i taj konac. Mada sam po godinama bio tako reći dete, meni se smučilo gledajući ih kako se svađaju oko tih mojih stvarčica i ono malo druge sirotinje. U isto vreme osetih i neku vrstu moralne prevage nad njima. Reših da ih na neki način nadmudrim i umaknem im. Posle podele mojih stvari, počela je neka vrsta mog saslušavanja. »Kako se zoveš?« - pitaju. Tačno im kažem. »Jesi li ti Srbin?« »Jesam«. »Koju slavu slaviš?« Ja ima kažem. »Umeš li se prekrstiti?« »Umem.« »Hajde se prekrsti.« Ja se prekrstim, po pravoslavski. »Znaš li očenaš?« »Znam.« »Hajde kaži.« Počnem: »Oče naš iže jesi...« Ali kad sam došao do reči »vovedenije« zbunim se, pa se uplašim i kažem da ću opet ispočetka. Ja ispočetka, ali se na istom mestu zbunim, no nekako i to promandrljam i kažem »Amin«. Izgleda da ni oni nisu znali očenaš, jer su mi priznali sve onako kako sam ja odmandrljao, ali jasno prete: »Biće ti, vala, ovo poslednje amin«. U međuvremenu, preturajući po onim mojim stvarima, na-

doše legitimacije koje mi je izdao štab 1. korpusa, na kojoj je krupnim slovima, ćirilicom, bilo ispisano moje ime. Te legitimacije smo dobili kada smo napadali Banja Luku. Uporediše ime što im rekoš i dokumenat pa, valjda, zaključiše da ne lažem. Kad su mi našli poštu pregledali su onaj koverat, ali nisu znali da pročitaju, jer je komandant brigade to pisao po velikoj hladnoći i na brzinu, a bio je ranjen još na Drvaru, a i pre toga u istu ruku, i pošto mu ni rukopis nije bio bogzna kakav to je ispalo više škrabanje. Nemoćni pred tom porukom, kažu mi: »Evo, mali, pročitaj«. Nisam ni ja znao pročitati, ali misliće oni da neću, a to može biti loše po mene, i počnem, onako napamet: »U toku današnjeg dana izvršili smo protivnapad i vratili Nemce do kolone, do puta ...« Otprilike, taj izveštaj je tako i glasio. Oni onda uzmu koverat i zapečate ga.

Na kraju se počеше međusobno konsultovati i kažu mi: »Dobro, nećemo te klati, pošto si ti srpsko dete, nego ćemo mi tebe predati ustašama.« - »Kakvim ustašama?!« pitam, i dodajem: »Oni kolju srpski narod. Zbog njih smo mi i digli ustanak - samo da se spasimo, da nas ne pokolju«. Ova dvojica to priznaju i dodaju: »Pa dobro, kad nećeš ustašama, mi ćemo te predati Nemcima.« »Ma kakvi Nemci, oni su još gori, oni su doveli ustaše, oni isti pale naše kuće u Lici...« Opet ja svoje, a i oni: »Kad nećeš kod njih, hoćeš li ostati kod nas, u četnicima?« Ja se zamislih, gledam ispred sebe i dumam - šta da sad kažem. Odjednom ću, onako naivno, kao dete: »Pa ja bih išao kući.« »Zašto kući?« »Ja sam gladan.« »Pa dobro, može i kući« - prihvate oni. »Mi ćemo tebe ostaviti tamo negde kod Lapca, a odande ćeš znati i sam.« Oni su, izgleda, stvarno znah da su tamo četnici, a ja sam znao i to da Nemci drže komunikaciju od Bihaća prema Kninu. »Eh, daje meni do Lapca, znao bih ja dalje sam, tu sam dolazio na vašar, odatle mogu sam do kuće« - kao spremno prihvatim. I tako ostanemo pri tome da će oni mene odvesti kući. »Nego!« - kažu oni meni - »bolje bi ti bilo da si ti otišao u četnike.« »Ja četnike nikad nisam ni video«. »Pa, mi smo četnici«. »To ne znam. Kod mene sam čuo da ima četnika dole, u žici kod Gračaca. Samo kod mene narod ne voli četnike zato što idu zajedno i sa Italijanima i ustašama i Nemcima, pale srpske kuće i ima ih vrlo malo koji su pobegli u žicu, sve je to listom otišlo u partizane, pa i ja.« Tako sam im, na jedan naivan način, stvarno rekao pravu istinu. »Ama ti ne znaš, ti si mali, ti si naivan, mi čekamo Kralja, a samo kobajage sarađujemo sa Nemcima, i ranije smo tako i sa Italijanima, a kad dođe vreme mi ćemo naše oružje okrenuti protiv njih i sve pobiti.« »Ih, ja bi to odmah, naročito ustaše«, odgovorih. »Nego, eto, vidiš, ovaj njihov zavadio narod pa sad narod krvari, al' sad su ga bombardovali Nemci.« »Koga?« - pitam. »Tita, ada koga bi drugo!« Meni bi smešno, ali se uzdržah da se ne nasmejem. Nisam mogao predstaviti sebi kako to avioni mogu bombardovati jednog čoveka. Oni dodaju: »Saznali su Nemci da se on krije tamo u Jasenovim Potocima, napravili su neke barake i tamo se kriju. Ali Nemci sad znaju za njega i gotov je kao i sve partizanske jedinice. Više im nema spasa. Jer, vidiš, Nemci su do sada počinjali ofanzive iz ravnica pa terali u planine i šume, i partizani su se uvek izvlačili, a sad je ofanziva počela iz šuma i planina i teraju dole, u ravnice, i sve ima da ih podave u tim velikim rekama - u Savu i Dunav.« Ja ćutim i slušam ...

KURIR SE NE RASTAJE OD PUŠKE

Odlučiše da krenemo odatle. Izađosmo iz te doline gde ima partizana. Ovaj stariji, što je uz mene, ima i 30 godina, ali mi je izgledao star, a nekako me je, onako trapav u hodu, podsećao na medveda. Bio je kosmat, nizak, razvijen i neobrijan, i stvarno je više ličio na medveda nego na čoveka. Sada će taj da me čuva, pa je uzeo i moju pušku. Za to vreme mlađi će da izvidi gde ima partizana. To je bilo negde popodne, sa malo »zubatog« zimskog sunca. Seo je četnik pored tih katuna, prslonio moju pušku uza zid i sedi pored nje. Pošto sam bio skojevac, a još kurir - da pobegnem bez puške ne ide, nikako ne ide. A moja puška kuda god sam je nosio bila je puna. Imala je pet metaka. Metak je bio u cevi i puška

zakočena. Da sam se nje nekako mogao dokopati trebalo bi samo daje otkočim i povučem obarač. O tome sam strogo vodio računa celo vreme i ona je stalno bila onakva kakvu sam je ostavio. To je bila puška bivše jugoslovenske vojske »mauser«. Mi, kuriri, smo nosili tako napunjenu pušku za sve vreme rata. Sada mi se počne vrzmati po glavi da zgrabim pušku i brzo okrenem cev u četnika, da ga ubijem i pobegnem. Donesoh čvrstu odluku: da pušku zgrabim kad mi se ukaže prilika, a svakako ne sad, jer je moj »medved«, ipak, sedeo pored nje. Meni se srce uznemiri od pomisli: šta bi bilo ako baš taj metak slaže, ili šta će biti ako, nedaj bože, u onoj brzini promašim, ili ako ga samo ranim, a bio je od mene dosta snažniji, ma nosio bi me tako reći u zubima, pa se nekako i uplašim od te pomisli i sve odložim. Pa opet pomislim: pa mogu ja ponovo repetirati i ubaciti u cev drugi metak, a narodna poslovice kaže: »Puška osta junaka nesta«, pa ima metak da ga probije pa da je ne znam koliko jači od mene, kad grune ima i on da se zbuni, ja mogu i po drugi put repetirati. I tako, opet, hvatam kuraž da zgrabim pušku.

Dok sam se ja tako kolebao i razmišljao, praveći plan kako da nadmudrim četnika, dođe i onaj drugi i ispriča gde ima partizana. Naprave plan da uđu u selo gde je i bio štab moje brigade pre tih borbi, a to je bila Gornja Pecka. Da svrate, iđu, u krajnje kuće, jer su tamo imali nekog svog jataka, zvali su ga Kum. Preveče, nekako u suton, uđemo mi u tu prvu kuću. Taj Kum je njima davao večeru, pa dade i meni, a ja čitav dan ništa nisam jeo, zbog čega to pojedoh i posle šta bude, mada mi nije bilo baš jasno da li je idejno ispravno da skojevac jede u zarobljeništvu, ali ću se za to raspitati kad se iz ove furtutme izvučem. Sedeli smo ispred ognjišta, oko vatre, i opet ona puška uz nas, a kako smo sedeli na klupi jedan do drugog - ona meni bliže nego četniku, ali blizu je i zid i nema prostora daje okrenem na njih. Ipak mi se stalno vrzma po glavi da ih moram nadmudriti i uzeti pušku.

Kad je došlo vreme da idemo, Kum je otišao i našao vodiča koji će nas provesti na kraj sela i uputiti na pravi put. Kad smo izlazili iz kuće, ja malo pre njih zakoračim u mrak i čujem kako nešto šapuću u pomrčini, pa će jedan od njih: »Ma neće on.« E, sad, znači, stekao sam neko poverenje kod njih, zaključujem i shvatam kako smatraju da neću pobeći. To čini da sam još samouvereniji: pušku moram kako znam i umem uzeti, njih pobiti i vratiti se u štab brigade.

Onaj vodič, takođe mladić, izvede nas van sela, pokaza onom četniku put, a drugi četnik opet ode da izviđa ima li okolo partizana. Mi smo tako išli kroz noć, kroz neko grmlje. Tu sam, idući sa četnikom, sto puta mogao da pobegnem, ali sada neću. Čak ga i zovem: »ovamo, ovamo, ravnije je, nema kamenja, evo puta«. Ali nemam ništa - oduzeli su mi sve što sam imao: i bombu, i pušku, tako da ništa nemam čime bih mogao da se obračunam sa četnikom u mraku - nego čekam priliku kad negde budemo odmarali da se dokopam puške. U tome dođemo u prvo selo i on otvori podrum prve od kuća. Unutra su ležala goveda, a gore je bila soba gde spava čeljad. On mi se obrati: »Mali, uđi ovde.« Ja uđem, a on zatvori i zaključa vrata za mnom i ode negde. Čuo sam da nešto šapuće sa gazdom kuće, valjda je to bio njihov jatak, a meni krivo što nisam pobegao kad smo išli sami kroz noć. Kajem se, skoro mi suze došle na oči, i to ne od straha koliko od muke - umesto da ja prevarim četnika, on je mene prevario. Tu legnem u jasl, među onim govedima. Goveda pušu, a pušem i ja - od muke.

Ne prođe mnogo a onaj četnik, moj »medved«, kroz noć trapa i otvori vrata: »Mali, izlazi napolje!« Izlazim ja kao da se nije ništa ni dogodilo i da sve to nije ništa neobično. Kažem mu: »Evo, izlazim.« I dodajem, kao nehajno: »Ja taman pomislio da prespavamo ovde do ujutro, nisam znao da ćemo ići dalje.« »Idemo dalje!« - odgovori on kratko.

Prođemo kroz selo i izbijemo na suprotnu stranu, do krajnjih kuća. Svрати on u jednu od tih kuća i veli mi: »Ovde sam ja pre rata trgovao sa ajvanom i prolazio, zato poznajem ovo selo.« Međutim, kad smo ušli u tu kuću, odmah sam, videći ženu i decu i gledajući njihovo ponašanje, shvatio da je to njegova kuća.

TRI RAZLOGA DA NE BEZIM PREKO SANE

Kad smo ušli u kuću i seli kaže on meni da moram izuti cipele, a bile su nove engleske, jer ćemo proći pored partizana pa ne sme da se čuje bat koraka. »Ja ih nebi izuvao išao bih polako« - naivno odgovaram. »Ne, ne, moraš!« Ja izujem jednu cipelu, a on kaže: »Da vidim bi li meni bile tesne«. Uze mi i onu drugu - i nju da proba. Bile su mu tesne, ali su mu se svidele, pa ih zadrža, a one svoje opanke vrnkaše i loktaše dade svojoj ženi, a meni još gore i starije - sa nogu one žene, naređujući mi da ih obujem. Uradim i to, ne dajući do znanja da se mnogo ljutim. »Ići ćemo sad dalje« - veli mi. Dođemo sasvim do kraja sela, do neke pojate, gde seljaci čuvaju seno. Tamo dođe i onaj drugi. On je izviđao gde ima partizana i sada šapuće svom drugaru gde ih ima i gde im je komanda. Čujem da je on upao u kuću gde je partizanska komanda i rekao im »Zdravo drugovi«, a onda se brzo izvukao, rekavši im da mora ići. Njih dvojica su se tu nešto sašaptavali i dogovarali, pa reče da mi uđemo u jednu od tih pojata sa senom i tu odspavamo do jutra. Uđemo u pojatu, mene spuste u neku rupu načinjenu u senu, oni se smeste iznad te rupe. Kako sam bio umoran, jer sam pešačio ceo dan, to me san prevari i zaspah. Probudim se, a ono pevci pevaju. Ja tu sebe ukorim, kako sam kao skojevac mogao da se uspavam! Sada četnici spavaju i ako hoću van moram izaći preko njih. Ipak, znam da više nema čekanja. I rešim, poučen onim iskustvom kad su me zatvorili u podrum - moram pobeći. Kao izgovor, ako me opaze, smislio sam kako van moram ići radi nužde. To ako bi me, slučajno, uhvatili. Tu sam se polako uhvatio za onaj rog, provučem se iznad četnika i izađem kroz otvor na lastavici kuda se seno ubacuje. Taman sam sišao, kad četnik, valjda okrenut k nebu, čuo me i kaže: »Milane Buljiću, je si li ti to?« Kad to čuh skočim dole, pa uhvatim preko onih seljačkih ograda, kraj vrtova, vrljika i trnja. Jurim kao ptica. U trčanju vidim, kao u bajci, neku nabujalu reku, što nosi drvlje i kamenje. To je bila Sana. Ja sam, u stvari, pošao u suprotnom pravcu od štaba brigade. Počelo je pomalo i da sviće. Pobegnem u jedan grm i mislim se: šta da radim? Vidim jednu dugačku jelu, vetar izvalio deblo, pa poprečila onaj kanjon kao brvno. Pitam se: da li da idem s onu stranu reke? Ali, prvo - nemam zašto tamo da idem, otud nisam ni došao, drugo - ako počnem da puzim preko, mogu da se omaknem dole i upadnem u vodu, a onda ode glava, treće - mogu oni da primete sa brda da puzim preko brvna, pa bi mogli pucati iz one moje puške, tako da ni to rešenje ne valja. Zato ja donesem odluku da od grma do grma oprezno izađem na jedno uzvišenje, odnosno najviši vrh, i da se sa tog vrha orijentišem i odlučim u kom ću pravcu dalje. Počeo sam da idem od grma do grma i kad sam došao blizu vrha, vidim neke bunkere. Šta je sad, čija je vojska gore? Polako se prišunjam, pa slušam, sav se pretvorio u uho. Nema ništa, ni zveket noža, ni porcije, ni razgovora, ni oružja - mrtva tišina. Polako se uspravim i uđem u bunkere. Nema nikoga i ništa. Samo bunker i napravljeni od kamena i u njima prostrta slama. Zaključujem da je neko verovatno, držao te položaje, pa je to tako i ostalo. Tu se orijentišem i vidim da sam pogrešno počeo bežati od četnika. Onda se vratim natrag i vidim selo gde je bio štab brigade pre borbi, jer sam to od komandanta Sijana saznao kada smo bili na jednoj osmatračnici u toku protivnapada. Šta da radim?!

KOMANDANT ŠIJAN MI JE DAO SVOJ AUTOMAT

Priđem jednom plotu, izvadim kolac i počnem izbegavati ljude i sela. Dođem u kuću gde je bio štab brigade i pitam: »Jesu li tu negde partizani?« »Uh, bolan, otišli su noćas.« Sad meni zort još više, ako me četnici ponovo uhvate - gotov sam. A znao sam da tu ima četničkih grupa, ima i bandi nekog Đuze koji je oko Mrkonjić-Grada operisao sa svojom družinom, što nam je bilo i objašnjeno u sklopu priprema. Krenem ja kroz to selo prema frontu, jer znam gde naši drže položaje i da u tom pravcu mora biti i štab brigade. Dođem na kraj sela, po-

red crkve ima porta i popova kuća. Kad ispred popove kuće - stoji naš stražar. Na straži je bio neki Orlović. Tada je bio u sastavu kursa za desetare i vodnike, koji je" održavan pri štabu brigade. Taj je kurs ujedno davao i stražu i obezbeđivao štab brigade. Onako u opancima i u nešto civilnog odela, sa kačketom, dođem kod njega i kažem mu: »Zdravo Orloviću.« On me na prvi pogled nije prepoznao, a kad shvati ko sam pita: otkud ti u civilu, gde sam dosad i sve tako. Kažem mu istinu: »Ne pitaj, brate, sinoć me uhvatili četnici i jedva spasih živu glavu.« Odem u štab brigade, ispričam ukratko komandantu, onako bunovnom jer je to bilo rano jutro. On me pažljivo slušao, ali se odjednom naljuti i upita me: »Kako si smeo poštu dati?« »Pa, družo komandante, prevarilo me i uhvatilo, nisam mogao ništa!« Komandant brigade se namršti i pita me: »I pušku ti uzeli?« »Uzeli« - odgovorim onako pokunjeno. »E kad nisi znao da čuvaš svoju pušku, evo ti moj automat i sa obaveštajcem brigade, Plećašem, i vodom kursista - uhvatite te četnike!«

Ti četnici su, izgleda, ostali u našoj pozadini zbog našeg naglog protivnapada i zadržali su se oko tih kuća, jer nisu mogli da se povuku, ili je to bila neka njihova grupa za hvatanje živog jezika, ko to zna? Možda su i oni nameravali da me, na jedan fini način, prevuku s onu stranu fronta, a ja, opet, imao plan da ih nadmudrim, pa ko koga.

Obaveštajac i ja uzmemo taj vod, opkolimo selo, upadnemo u onu štalu, kad - nema nikoga. Nađemo tamo njihove rođake i prijatelje i pitamo ih gde su. Četnika nema, ovi se prave da ne znaju, ali na kraju nam kažu da su otišli u tom i tom pravcu. Međutim, kad smo tamo otišli - oni su već bili pobegli. Neke od njihovih najbližih saradnika obaveštajac brigade je pohapsio i doveo u štab. Tu ih je saslušavao i pustio sve, samo je ostavio onoga Kuma, koji nam je dao večeru. Obaveštajac brigade je skupio mesno stanovništvo i održao govor: »Iako tu ima četničkih porodica, niko ne sme naše kurire dirati, inače će snositi posledice.«

»KURIRI, GDE VAM JE KUM?«

Jedne od sledećih noći - nakon što se ona nemačka kolona probila i, preko Mliništa i Glamoča, otišla ka jadranskog obali - ponovo smo napali Mrkonjić-Grad, jer je tu ostala manja posada, i te noći ga ponovo oslobodimo. Ujutro rano, bila je magla, čujemo brujanje motora i neko vikne »Tenkovi!« Mi se tu isprva zbunismo, ali se brzo lati svako nečega: ko puške, ko bombe, ko iza zida, ko iza prozora - da sačekamo tenkove, da se borimo. Međutim, ta zuka i brundanje prođe iznad nas i nestade. Videsmo da je to bio avion. Posle toga počesmo se smeјati uzbuni, kad - nema Kuma. Zove nas obaveštajac Plećaš i pita: »Kuriri, gde vam je Kum?« »Pobeže, družo Dani!« »Pa, kako pobeže, boga mu njegovog ...« »Iskoristio čova ovu uzbunu, kad smo mislili da su na nas krenuli tenkovi i pobegao. Uostalom, nemojte se ni ljutiti, pobegao je četnicima, a kum nama i nikom ništa« - kažem ja.

Tako se završio jedan od najuzbudljivijih mojih doživljaja, a još nisam izvršio zadatak ni predao poštu onome kome je trebalo. Sada, da li je to, u celini, bio podvig ili ne - nije moje da sudim. Ipak, biće daje bila u pitanju i ratna sreća, jer mnogi kuriri koji su imali slične doživljaje platili su to životom, pa njihova priča zauvek ostaje neispričana. Jedan od takvih bio je i Spaso Brklja, borac iz reda najmlađih drugova u mom bataljonu. On je na kurirskoj dužnosti poginuo za vreme borbi oko Livna.

AVANZOVAN OD KURIRA U TELEFONISTU

U martu 1944. godine, po nekom redu, menjali su se kuriri, tako da su došli novi drugovi, a mi smo se vraćali u jedinice. Meni je tada zamenik političkog komesara brigade, Dane Čuić, rekao da ću ići u četu za vezu. Štab brigade tada je

r

bio u selu Vidimlije, u Glamočkom polju. Tu sam, dakle, kao partizanski kurir -avanzovao u telefonistu u četi veze i nastavio, da tako kažem, služenje u jedinici veze.

Posle drvarske operacije, krajem maja 1944, naša brigada se prebacila u Liku. Tamo smo obavješteni o otvaranju drugog fronta i odmah dobili naređenje da ponovo krenemo za Bosnu. Brigada je, nakon izvesnog zadržavanja na području Suice - Duvno - Livno, izvršila pripreme za marš u Srbiju, a zatim krenula na taj istorijski pohod. Za vreme borbi na toj marš-ruti, u istočnoj Bosni, sticajem okolnosti su se iz sastava 3. brigade odvojili 3. bataljon, deo štaba brigade i kuriri, tako daje brigada bila oslabljena. Sem ostalog, trebalo je odrediti druge kurire, pa su onda i mene, kao bivšeg kurira, ponovo odredili za tu dužnost, uz Milana Dimića Jacka, vodnog delegata. Odatle sam, na dugom i teškom maršu koji je vodio Romanijom, između Kalinovika i Foče, preko Treskavice i Zelenogore, Crne Gore, Plužina, Durmitora, Sandžaka i Zlatibora, pa sve do Mionice - bio kurir.

NA KURSU RADIO-TELEGRAFIJE NA SREMSKOM FRONTU

U Mionici smo zaplenili arhivu četničke Vrhovne komande, a Draža Mihailović nam je za dlaku umakao. Ali je uzbudljivije bilo da je kuća u kojoj je bio smešten štab brigade zasuta artiljerijskom i minobacačkom vatrom. U tom bombardovanju poginuo je moj kolega Milan Dimić Jacko, a ja sam ranjen u nogu. Pošto sam odležao u divizijskoj bolnici, ponovo sam se vratio u četu za vezu, gde sam, za vreme borbi za Beograd i na Sremskom frontu, bio pod nekom vrstom poštede. Tamo sam, dok se štab brigade nalazio u sremskom selu Neštin, određen da idem na kurs za radio-telegrafiste, gde su upućivani provereni i poverljivi borci, a poželjno je bilo i iz sastava veze. Mene su pitali da li bih ja išao da se obučim za radio-telegrafistu. Mene je to mnogo zanimalo, jer sam neretko, dok sam bio u četi za vezu i kurir pri štabu brigade, okretao generator od one radio-stanice SCR-284A i gledao kako radio-telegrafista kuca na tasteru, kao da sa nekim u daljini razgovara, i predaje mu depeše, što me je mnogo interesovalo. Pitao sam se: kako to može? Znao sam da bih to jedino u školi doznao, pa sam sada, iako mi noga još nije dobro ozdravila, oheručke prihvatio da idem na taj kurs.

Kurs je radio pri štabu 6. proleTERSke divizije. Trajao je dva-tri meseca i održavanje, tako reći, u pokretu: počeo je u selu Ležimir, zatim nastavljen za ratnog predaha 6. ličke divizije u Beogradu i završio se u selu Adaševci, pred sam početak proboja sremskog fronta. Raspoređeni smo u jedinice naše divizije. Rat sam završio kao načelnik radio-stanice u bataljonu veze 6. ličke proleTERSke divizije. Rukovodilac kursa bio je Simo Narančić Braco, tada potporučnik i, valjda, načelnik veze. Pri štabu naše divizije već je bio formiran bataljon za vezu. Mislim da nas je na kursu bilo 30 do 40 kursista i, koliko se sećam, radili smo u dve grupe. To zbog male prostorije, u kojoj smo radili. Sa nama je bilo pet-šest drugarica: Miki Ivančević, Milena Marković, Mica Momčilović, Ljuba Plećaš i dr.

Na tom kursu zujalica nam je bila električno zvonice, ali bez čašice i batića da zvoni, nego je samo šištalalo na ono perce, a zavrtnjem smo regulisali da to elastično perce daje neki zvuk i iskrilo je oko njega, što je moglo da se prima. To zvonice je bilo za istosmernu struju. Takođe smo imali akumulator i jedan veliki taster sa velikom drvenom podlogom, kao što je ranije bio »morze« aparat u pošti i na železnici, a imao je i veliku ručicu sa mesinganim polugama. Kako smo obezbeđivali olovke i na čemu smo pisali, kako smo se svi redali na tasteru i kako smo uopšte uspeli da završimo taj kurs - to mi ni danas nije jasno, samo znam da je ta zujalica radila dan i noć.

Mi smo nastavu držali u jednoj kući, i to po ceo dan, a za noć smo se raspoređivali jer se znalo gde ko spava, u grupicama po kućama. Sećam se da je uvek bilo svađe oko toga ko će nositi zujalicu i akumulator tamo gde spava, pa

smo ustanovili listu, tako da je u svakoj kući, redom, jednom sklanjana, i to je išlo u krug.

Zujalica je radila neprekidno - dan i noć. Bile su isplanirane smene i svako je jedva čekao da dođe na red njegova smena, kako bi sat-dva kucao. Može se reći da smo dobro naučili da kucamo i primamo na sluh, što nam je najviše predstavljalo potporučnik Narančić, a malo i neki Mato, radiotelegrafista u štabu divizije koji je radio na radio-stanici B-2. Deo nastave nam je držao i Miloš, predratni radio-telegrafista, a sada referent ili načelnik veze u Kosmajskoj brigadi.

Na tom kursu smo učili i kratice i saobraćaj. Tu nije bilo propisa sa onim tri puta W, pozivni znak, itd. Nastavu iz radio-tehnike nam je držao neki Zemunac, Najhauz Beneš. Govorio nam je o relejima i talasima, zatim o akumulatorima i izvorima električne energije.

MLADI TELEGRAFISTA PIŠE MAJCI

Sećam se da sam iz Srema, sa kursa, pisao kući pismo puno oduševljenja. Naime, tu sam primljen u Partiju, tu završavao kurs radio-telegrafiste, očekujući skori kraj rata i slobodu i niko mi nije bio ravan, mojoj sreći i oduševljenju nije bilo kraja. Sećam se da sam u tom pismu pisao mojima, u Liku, kako, zajedno sa slavnim Crvenom armijom, idemo pobedonosnim maršem, kako donosimo slobodu našem narodu, kako će i našoj kamenitoj postojbini sinuti sunce slobode i izobilja. I sve tako - neke fraze.

To su pismo moji, začudo, dobili. A istini za ljubav i partizanskim poštama kao priznanje, mi smo, u brigadi, za celo vreme dok smo se borili po Bosni, za ratne prilike redovno dobijali pisma od kuće, a i ukućani su dobijali naša pisma. Naša adresa je bila otvorena: ime i prezime, čin i tačna adresa jedinice. Koliko znam taje veza išla od odbora do odbora i to bi pismo putovalo po mesec dana, a možda i više, ali je, uglavnom, stizalo kome je upućeno. Pamtim da sam u Bosni dobio više pisama od kuće, a posle, kad sam se posle rata vratio kući, čuo sam i da su oni dobivali moja.

SA OBAVEŠTAJCIMA U NEMACKOJ POZADINI

Od mnogo važnih i zanimljivih događaja sa sremskog fronta izdvojiću samo jedan. Mene je potporučnik Narančić, još dok kurs nismo pravo ni završili, kao jednog od najboljih odredio da, sa radio-stanicom SCR-284A, idem na jedan specijalni zadatak. Ja sam tada bio desetar i mogao sam da na kursu izaberem koga hoću da ide sa mnom. Odabrao sam Miodraga Ivkovića, koji nije bio zainteresovan baš da bude radio-telegrafista, mada je bio energičan i otresit, pa sam ocenio da je i hrabar. On je ispočetka slabo primao i tražio je da ide na front, govoreći da neće da bude radio-telegrafista. Posle je pristao i da prima i bio je odličan radio-telegrafista. Uzmem ja Ivkovića i nama dvojici potporučnik taj zadatak dade uoči samog polaska, tj. objasni nam o čemu se radi. Mi smo trebali, zapravo morali, ići sa jednim vodom naše izviđačke čete u duboku nemačku pozadinu. Tek kasnije ćemo čuti daje to bilo prikupljanje podataka pred proletnju ofanzivu, tj. pred proboj sremskog fronta. Objasni nam zadatak i na kraju, ne snam da li u šali ili ozbiljno, reče: »Basta, ako ne uspostaviš vezu - natrag se ne vraćaj!«

Krenemo mi iz sela Adaševaca za selo Morović, a iz tog sela dolinom reke Bosut i Bosutskom šumom, provučemo se noću između bunkera, međuprostora, i zađemo u nemačku pozadinu. U sastavu tog voda pretežno su bili borci rodom iz okoline Svrlijiga i Niša, te iz Kačareva, a komandir voda bio je Ličanin ^adaković. Sećam se sigurno da nas je vodio obaveštajac iz Kosmajске brigade, koji je odlično govorio nemački jezik, kako smo čuli i sa »berlinskim naglas-

kom«, jer do rata je, navodno, studirao u Berlinu. Mislim da smo ga zvali Tine. On je nosio nemačku uniformu, sa nekim činom, i tako išao u izviđanje. Mi smo se zadržavali po tim Bosutskim šumama, a dopirali smo čak i do Slavonskog Broda. Međutim, najviše smo se zadržavali oko Vinkovaca. Taj obaveštajac nam je pričao daje ulazio čak i u garnizon u Vinkovcima. Sada, da li je istina ili nije to ne znam, ali znam da smo za svako veče imali one znake raspoznavanja koje su imali Nemci i ustaše. On nam je to davao. Dalje, on nam je pričao da se kartao sa nemačkim oficirima, što nisam video, ali znam daje izveo nekog nemačkog majora, kako se tada govorilo »živi jezik«, zatim, drugi put, jednog podnarednika ili narednika, tako da su nam to za vreme ovih naših pokušaja bila dva drago-cena »živa jezika«. Mi smo išli u neprijateljsku pozadinu dva-tri puta i kad uhvatimo »živi jezik« mi se vratimo, pa onda opet isto.

RADOST ZBOG PRVE RADIO VEZE

Kada smo prvi put išli - prođemo kroz Morović, tamo kroz Bosutske šume, a vidim da je vreme, jer sam imao zakazanu vezu. Znam da naši u Adaševcima stalno slušaju. Postavim radio-stanicu na jedan proplanak, razvučem žičnu antenu, nađem izboj i podesim, iz čega smo imali vrlo mali broj časova i sa nes-trpljenjem očekujem da li će biti veze, siguran da sam sve podesio. Pritisnem tas-ter, kad sam našao izboj, i počnem da pozivarti. Sećam se dobro pozivnih zna-kova. Pozivni znak je bio FYODOSV. Pozovem kako smo ono učili na kursu: tri-put kratica D, pa opet tri puta QRK - znači kako me čuješ, pa K - to bi mi rekli dođi. Ja se tada pretvorim sav u uho i tražim oko zadatog talasa frekvencije i od-jednom čujem ono 0. »Evo ga!« rekao sam. A kažu da sam tako viknuo da su se oni iz obezbeđenja uplašili. Pošto stanica radi, oni su se bili rasporedili, skon-centrisali na osluškivanje i osmatranje, ali sam se ja, iako je bila naređena najveća tišina, proderao - od radosti. Tu sam uspostavio prvu svoju radio-vezu i predao prvi izveštaj. Mi, zapravo, nismo imali ni mogućnosti ni vremena da to treniramo i isprobavamo, da ispit prvo položimo na času, u školi, pa da onda ide-mo u borbu. Ne, mi smo na prvi zadatak krenuli s kursa, i to je meni i Ivkoviću bila i školska, i borbena veza, prvi i pravi ispit, eto, nimalo slučajno dobro položen.

Uvek sam dobijao i šifranta, a šifra je bila prosta i jednostavna, mada sam mislio tada daje ne može niko živ dešifrovati. Naprotiv, ona se mogla čitati kao otvoreni tekst, a sastojala se u tome da su jedno slovo činila dva broja, na primer, za slovo A je zamena bila broj 75. Grupe su bile sastavljene od po četiri broja, što znači da su u svakoj grupi bila dva slova, i mi smo to jednostavno sastavljali i predavali.

Međutim, mene je najviše zabrinjavalo što su naši borci - izviđači, ipak, na-čuli da Nemci mogu da otkriju našu radio-stanicu. A pošto je radio-stanica SCR-284 bila onako poveća u plehanoj kutiji, oni su je zvali »šporet«. I sve su psovali taj »šporet«, govoreći da će ih po njemu Nemci otkriti, budući da su oni taj »špo-ret«, ili radio-stanicu, nosili. Ja sam bio kao načelnik radio-stanice i uvek sam Ivkovića - koji je išao sa mnom, okretao ručni generator i držao rezervne slu-šalice - zaduživao da, kad se negde provlačimo, ide iza našeg pribora i dobro pazi na njega. Ako borac - izviđač i baci to, on ni po cenu života ne sme da ostavi ge-nerator ili torbicu sa priborom. Ja sam, pak, bio iza primo-predajnika, iza one kutije što su je zvali »šporet«, govoreći Ivkoviću: »Ja odgovaram za ovo, a ti za to«. Pored toga, rekao sam da se ni po koju cenu ne sme nikako desiti da radio-stanica ostane. I nije ostala, a bilo je teškoća kakve samo izvršenje zadatka može da podrazumeva.

Nikola Basta

**ORGANIZACIJA VEZA U OPERACIJAMA ZA OSLOBOĐENJE
RABA, KVARNERSKIH OTOKA, ISTRE,
I SLOVENACKOG PRIMORJA**

Ujesen 1944. godine oslobođeno je od strane jedinica naše armije Crnogorsko primorje sa Bokom kotorskom i skoro cela Dalmacija. Zbog ovako nastale situacije neprijatelj gubi povezanost sa ostalim svojim jedinicama na desnom krilu, koje mu ostaje potpuno otvoreno i ugroženo. Svoj odbrambeni sistem na području Kvarnera užurbano pojačava novim utvrđenima, naročito na ostrvu Lošinju i Cresu, a prema ostrvu Pagu postavlja nova minska polja, položivši oko 1000 komada raznih tipova mina (elektromagnetskih, kontaktnih, protivpodmorničkih i robot-mina).

Za zaštitu jedinica koje su polagale mine, neprijatelj preduzima sa svojim pomorskim snagama ofanzivna dejstva u području ostrva Pag-Zadar-Dugi otok, koja ujedno koristi za zaštitu pomorskih konvoja, kojima je povlačio snage iz Grčke u područje Rijeke i Trsta. Svi ovi radovi i akcije koje je neprijatelj preduzimao u novonastaloj situaciji, posle gubitka cele srednje i južne obale severnog Jadrana sa mnogobrojnim ostrvima, govore jasno o tome da je očekivao predstojeću desantnu operaciju, od strane jedinica Jugoslovenske armije, na poslednja njegova uporišta na ostalim ostrvima i obalama Hrvatskog primorja i Istre.

U nizu radova oko pojačavanja uporišta na pomenutom sektoru, neprijatelj ojačava i utvrđuje ostrvo Rab, kao centralno uporište na odbrambenoj liniji: obala Hrvatskog primorja - Rab - Cres - Lošinj - Istra. Namera neprijatelja je bila: zadržati ostrvo Rab što je duže moguće u svojim rukama i pomoću artiljerijskih uporišta kontrolisati pomorske puteve koje su koristile naše pomorske snage za snabdevanje jedinica Četvrte armije severno od Jablanca; ove jedinice su posle ofanzive u proleće 1945. godine brzo napredovale prema zapadu i zbog toga ih je trebalo snabdevati pomorskim putem i omogućiti njihovo dalje napredovanje.

U ovakvoj situaciji naše vojno rukovodstvo donelo je odluku da izvrši desantnu operaciju koja će brzo likvidirati neprijateljska uporišta na ostrvu Rabu i osujetiti njegove namere, a pored toga omogućiti našim snagama da preduzmu kontrolu i vlast na moru u Kvarneriću i Planinskom kanalu, radi nesmetanog snabdevanja suvozemnih snaga, koje su operisale duž morske obale i nadirale prema zapadu. Pored toga ovaj desant bi omogućio izvršenje vojno-pomorskih operacija, u vezi sa akcijama za oslobođenje ostalih ostrva u Kvarneru, koja će kasnije poslužiti kao baza za predstojeći desant na Istru.

Ranije stečena iskustva iz desantne operacije na ostrvo Pag pokazala su da se bez dobre i sigurne veze vrlo teško može upravljati zajedničkim akcijama pomorskih, suvozemnih i jedinicama mornaričke pešadije, i da ovako složena operacija zahteva blagovremenu i savesnu razradu plana veze. Sva zapažanja i nedostaci ove DO uzeti su u obzir prilikom razrade plana veze za DO na ostrvo Rab.

Zbog bolje preglednosti veza u DO na ostrvo Rab, organizacija veze razrađena je po etapama DO.

1. PERIOD PRIPREME I UKRCAVANJA DESANTA

Da bi se postigla tajnost priprema i iznenadno sprovođenje DO, preduzete su predostrožnosti, kako u pogledu očuvanja tajnosti, tako isto i u pogledu uvežbavanja ljudstva koje je trebalo da održava vezu.

DO na ostrvo Pag pokazala je da treba upotrebiti veći broj sredstava za vezu, naročito radio-stanica UKT jačine do 1 W, za održavanje brze i sigurne veze između transportnih brodova, neposrednog osiguranja i zaštite desanta.

UKT radio-stanice imaju široku primenu prilikom iskrčavanja, naročito kada transportni brodovi, zbog svog velikog gaza i plitke obale, gde se obično

desant iskrcava, ne mogu direktno pristati na obalu, već se vrši prekrćavanje desanta na manja specijalna iskrena sredstva (motorne splavove). Sem toga sa UKT radio-stanicama omogućeno je, za vreme marša morem, pravilno održavanje odstojanja i rastojanja u konvoju i obezbeđenje sigurne plovidbe u rejonima minskih polja.

Glavni zadatak koji je postavljen u vezi u ovom periodu bio je: prikupiti što više UKT radio-stanica (tipa »Torn. Fu. g.«) i izvršiti izbor i brižljivu pripremu radio-telefonista. Pored zarobljenih trofejnih UKT stanica dodeljeno je još 4 komada stanica iz Čete za vezu Devete udarne divizije i formiran vod za vezu radio-telefonista, koji je imao 18 UKT stanica.

Vod radio-telefonista neprekidno je vežbao sa ovim stanicama (postavljanje stanica, uspostavljanje veze, rad u pokretu, prelaz na razne talase, punjenje akumulatora itd.). Pored ove obuke radio-telefonisti su bili uvežbani i u uključivanju telefona na poljske i stalne linije i u dobrom poznavanju i primeni svog ličnog naoružanja.

Radio-telefonistima nisu davane nikakve radio-karakteristike, već je svaki morao da nauči napamet pozivne znake, broj broda ili ime radio-telefoniste, pozivni talas, radne talase, kao i osnovne signalno-optičke signale. Sve ove mere bile su preduzete u cilju očuvanja tajnosti rada, u slučaju zarobljavanja radio-telefoniste od strane neprijatelja.

Vodovi za vezu u bataljonima mornaričke pešadije sređivali su svoja materijalna sredstva za predstojeću DO, a pored toga vršene su vežbe ukrcavanja i iskrcavanja ljudstva i opreme. Ljudstvo za vezu obučavano je kako se čuva oprema od morske vode i vršena je njihova raspodela na sve brodove.

Sa jedinicama Kvarnerskog pomorskog sastava izvođena je obuka u semaforu i signalno-optičkoj signalizaciji, radi njihovog osposobljavanja za uspostavljanje brze veze i primopredaje kraćih naređenja.

Signalno-optičkoj vezi posvećena je velika pažnja, jer se pretpostavljalo da ona može postati osnovno sredstvo za vezu, pošto su neprijateljske jedinice na ostrvu Rabu (obalska artiljerija na rtu Stojan, Brno i Kristofol) posedovale, pored ostale opreme za vezu, i radio-stanice tipa »Torn. Fu. G.« pa se moglo očekivati ometanje našeg radio-saobraćaja, naročito u času približavanja desanta obali.

Do ometanja našeg radio-saobraćaja nije uopšte došlo, blagodareći iznenadnom izvršenju DO i zbog slabog moralno-političkog stanja neprijateljskih trupa, prouzrokovanog situacijom na ostalim evropskim ratištima.

Načelnik Odseka za vezu Pomorske komande severnog Jadrana, u ovom periodu, pored stalne kontrole obuke jedinica za vezu vršio je pregled i popunu materijala, proučavao zemljište na kome će se vršiti desant, vršio proračune materijalnih sredstava i način osposobljavanja stalnih tt linija, kablovskih kućica, podmorskih kablova itd. Formirano je specijalno odehenje vezista za izvođenje ovih radova po iskrcavanju desanta. Razrađen je, takođe i plan izviđanja po vezi.

Raspored komandnih mesta u ovom periodu bio je sledeći: Pomorske komande severnog Jadrana - s. Pag; Kvarnerskog odreda - s. Novalja; Kvarnerskog pomorskog sastava - s. Karlobag; 9. ud. divizije - s. Karlobag.

Korišćenje žičnih veza bilo je ograničeno, jer je neprijatelj telefonsku i telegrafsku trasu na ostrvu Pagu uništio, a isto tako i liniju Pag - Privlaka, dok je linija Pag - Novalja bila oštećena 50%. Ove linije brzo je popravio vod za vezu Pomorske komande severnog Jadrana, uz angažovanje PTT organa i sredstava.

Kurirska veza u pripremnom periodu i u periodu ukrcavanja takođe je korišćena, naročito motorni čamci i kuriri pešaci, sa zbornim mestima na brodovima u luci, dok su automobili, zbog slabih puteva, manje korišćeni. Ovaj vid veze nije bio dobro organizovan, jer nije bilo nekog određenog plana, ali i pored toga umnogome je dopunjavao radio i žična sredstva za vezu, čija je upotreba u ovom periodu bila ograničena, zbog dovođenja tih sredstava u ispravno stanje za predstojeću DO.

Radio-veze su bile organizovane po sistemu vezanih radio-mreža i po radio-pravcima, a radile su povremeno (4-5 puta dnevno). Ovaj način rada smatrao se najpovoljnijim, zbog nedostatka radio-sredstava i radio-telegrafista.

Pri ovome se težilo da disciplina u radio-saobraćaju bude zastupljena po svaku cenu, kako bi se neprijateljskoj radio-izviđačkoj službi onemogućilo da otkrije predstojeću DO. Iz istih razloga radio-saobraćaj je smanjen na najmanju meru.

Komandni oficir iz JRM i oficir za vezu Pomorske komande severnog Jadrana upućeni su u štab 9. divizije sa svojim radio-sredstvima.

Za vreme priprema i koncentracije desanta veze jedinice 9. divizije organizovane su prema planu štaba te divizije.

Kontrolu ukrcavanja opreme za vezu i ljudstvo vršio je otsek za vezu 9. divizije.

Na svaki patrolni čamac i transportni brod ukrcan je po jedan radio-telefonista sa UKT-stanicom, radi održavanja veze po predviđenom planu.

Izvršene su sve pripreme za postavljanje osmatračkih stanica na koti 342 odmah po izvršenom desantu i signalne stanice na crkvenom zvoniku u Rabu. Zadatak ovih stanica bio je osmatranje Kanala, kontrola ulaska i izlaska brodova u Rab i održavanje signalno-optičke veze sa brodovima u luci i na području ostrva Raba. Ove stanice su izvršile svoj zadatak u potpunosti, naročito u kasnijim operacijama posle oslobođenja ostrva Raba.

ISPLOVLJENJE I MARŠEVSKI PRELAZ DESANTA MOREM

Posle izdatih zapovesti i direktiva, izvršeno je ukrcavanje jedinica na brodove po predviđenom planu. Isplavljenje brodova, zauzimanje odgovarajućih mesta u stroju i formiranje konvoja izvršeno je blagovremeno. U ovom periodu korišćena je uglavnom signalno-optička i kurirska veza (motorni čamci).

Za vreme prevoženja morem vezu su održavali radio-telefonisti, ukrcani na brodovima za izvršenje DO, dok su signalizaciju vršili pojedini članovi posade, brodova, naročito obučeni u ovu svrhu.

Desant je bio formiran u konvoj br. 1 i konvoj br. 2. Za vreme noćnog marša morem, desant je bio zasenjen, radi postizanja tajnosti plovidbe i onemogućavanja neprijateljskog osmatranja sa obale.

Upotreba svetlosne signalizacije bila je zabranjena, izuzev kod brodova koji su raspolagali sa »aldis« i »tajnoć« lampama, sa zamračenim staklima, i koristili su ih za predavanje kraćih naređenja. Upotreba UKT-stanica bila je vrlo ograničena.

Komandant 9. divizije - kao komandant desanta, i komandant PKSJ - kao komandant iskrćavanja, nalazili su se zajedno ukrcani na bolničkom brodu »Topčider«. Njihov lični dodir omogućio je pravilno sadejstvo i vožnju konvoja, bez veće primene sredstava za vezu. Tajnost je bila potpuno zastupljena, a iskrćavanje desanta izvršeno je iznenadno.

Koliku važnost i ulogu igra služba veza u periodu prevoženja desanta morem najbolje nam pokazuje sledeći primer:

Konvoj br. 2, na operacijskom pravcu: Pag - Trstenik - Kalifront, isplovio je u određeno vreme. Transportni brodovi ovog konvoja trebalo je da se sjedine na određenoj poziciji između Delfina i Trstenika. Do ovog sjedinjenja nije došlo zbog vršenja slabe navigacije sastava koji je isplovio iz Novalje, pošto je isti vozio pogrešnim kursom. Razlog ovome je što veza nije funkcionisala, jer je UKT-stanica koja je bila ukrcana najednom splavu bila neispravna. Ovo je imalo za posledicu zakašnjenje iskrćavanja desanta, iako su komandanti i jednog i drugog sastava samoinicijativno produžili vožnju na određena mesta iskrćavanja desanta. Da je veza dobro funkcionisala, sastavi bi se blagovremeno sjedinili na određenoj poziciji i iskrćavanje bi se izvršilo po planu i bez zakašnjenja.

Ovo je najsloženija etapa desantne operacije i zbog toga veza u ovom periodu ima vrlo složen i težak zadatak.

BORBA ZA MOSTOBRAN

Raspoloživa sredstva za vezu (UKT-stanice) naročito su došla do izražaja pri likom iskrcavanja desanta na obalu i zauzimanja užeg mostobrana. Na rtu Kalifront nije se mogla iskrcati artiljerija, zbog nepodesne obale, radi čega je iskrcavanje izvršeno u zalivu Margarita, tek posle zauzimanja i osiguravanja obale od strane jedinica mornaričke pešadije. Radio-veza sa artiljerijom efikasno je korišćena, naročito za vreme gonjenja i uništavanja neprijateljske odbrane. Blagodareći dobro organizovanoj vezi sa artiljerijom, njeno iskrcavanje, na novo, planom nepredviđeno mesto, nije imalo nikakvih posledica po DO.

Na mestima iskrcavanja konvoja br. 1 (Crnika - rt Mišnjak) vezu je organizovala i održavala četa za vezu 9. ud. divizije.

Glavno sredstvo za vezu Kvarnerskog odreda, koji je iskrcan na rtu Kalifront, bile su UKT-stanice, koje su efikasno korišćene pri brzom rušenju neprijateljske odbrane i nastupanju u dubini.

UKT-stanice sa transportnih brodova bile su iskrcane i dodeljene bataljonima - četama mornaričke pešadije.

Po zauzimanju užeg mostobrana od strane mornaričke pešadije, nastale su teškoće pri radu i održavanju veze sa UKT-stanicama, zbog pošumljenosti i ispresecanosti zemljišta na ovom sektoru. Ovaj problem reših su samoinicijativno radio-telegrafisti, penjući se na uzvišice (kote), a često i na visoka stabla, sa kojih su, pored održavanja sigurne veze sa UKT-stanicama, vršili i ulogu osmatrača.

Žična veza, po iskrcavanju desanta i pri zauzimanju užeg mostobrana, efikasno je korišćena. Ali pri nastupanju u dubini neprijateljske odbrane ona nije uopšte došla do izražaja, zbog čestog menjanja KM, komandanta odreda, zbog teško prohodnog zemljišta i brzog napredovanja jedinica mornaričke pešadije, naročito posle proboja neprijateljskog odbrambenog sistema.

Kurirska veza je pravilno primenjivana i dobro korišćena. Broj kurira pešaka bio je povećan od vojnika linijaša iz voda za vezu bataljona mornaričke pešadije.

Jedinice neposrednog osiguranja konvoja, u periodu iskrcavanja i zauzimanja mostobrana, patrolirale su oko Kalifronta. Veza između ovih jedinica sa iskrcanim odredom (radio i optička) bila je dobra i sigurna.

Razrađeni kodovi i tablice za tajno komandovanje, sadejstvo i izveštavanje brodova u patroli i jedinica na mostobranu, efikasno su korišćeni.

Artiljerijsku podršku koju je trebalo u ovoj DO da pruže savezničke topovnjače tipa LCG, naoružane topovima 120 mm, nismo imali, jer je vatreno oružje naših pešadijskih jedinica stupilo u dejstvo na neprijateljske položaje pre nego što su postavljene savezničke radio-stanice za korekturu artiljerijske vatre.

Ostrvo Rab je 12. aprila u 12.30 časova oslobođeno. Desantna operacija uspešno je završena. Radio-telegrafskim putem naređeno je Kvarnerskom pomorskom sastavu da uplovi u Rab.

Analizirajući veze kroz sve etape ove desantne operacije, dolazimo do sledećih zaključaka, koji nam mogu poslužiti kao korisno iskustvo za organizaciju veze pri izvođenju sličnih operacije u budućnosti:

- Organizacija veze u mornaričkoj desantnoj pešadiji umnogome se razlikuje od organizacije veze u streljačkim jedinicama. Ova razlika dolazi zbog složenosti zadataka u periodu iskrcavanja i zauzimanja mostobrana (veza između komandanta iskrcavanja i komandanta desanta sa jurišnim grupama), pri čemu treba organizovati vezu za korekturu artiljerijske vatre, vezu sa transportnim i iskrenim sredstvima, neposrednim osiguranjem, zaštitom pri upućivanju iskrenih jedinica u određenim pravcima nastupanja itd. Sve ove veze moraju biti dobro organizovane, stalne i sigurne, jer neprijateljska odbrana može primorati desant da se iskrca na nekom drugom mestu, a ne na onom koje je bilo planom predviđeno. U ovakvom slučaju dobra veza umnogome će doprineti uspehu operacije.

- Jedinice za vezu mornaričke desantne pešadije moraju poznavati signalno-optička sredstva i signalizaciju (semafor i signalizaciju Morzeovim znacima, optičku i svetlosnu, signalizaciju zastavicama na brodovima JRM) i rad sa njima, kako bi za vreme plovidbe morem i u periodu iskrčavanja pojačali postojeću signalno-optičku vezu sa transportnim brodovima, odnosno za formiranje signalnih stanica na kopnu prilikom iskrčavanja desanta sa transportnih iskrenih sredstava.
- Pre donošenja odluke o organizaciji veze mora se detaljno proučiti situacija po vezi i temeljno razraditi plan veze, koji zajednički razrađuju načelnici veza komandanta iskrčavanja i komandanta desanta, na osnovi šeme komandovanja, koju izrađuju operativni organi za sve etape desantne operacije.
- Potrebno je dobro razraditi i do maksimuma koristiti kodove i radio-sig-nale u svim etapama desantne operacije i u njihovom korišćenju, pored vezista, uvežbati sve rukovodioce, jer naređenja treba izvršavati hitno zbog brzih promena situacije na moru, što ne dozvoljava šifrovanje ili čekanje.
- U pripremnom periodu treba izvršiti temeljnu kontrolu stanja u jedinicama za vezu, proveriti ispravnost svih sredstava za vezu i odabrati najbolje veziste za eventualnu dodelu onim jedinicama kojima su namenjeni specijalni zadaci. U sklopu jedinica koje vrše desant uvežbavati ukrcavanje i iskrčavanje ljudstva i materijala za vezu. Rad vezista za vreme ovih vežbi treba da bude prilagođen što bliže stvarnoj ratnoj situaciji. Povećavati rezervu sredstava za vezu, osobito akumulatora i svih baterija.
- Organizovati službu obaveštavanja za brodove - plovne jedinice (»talas po floti«), sa zadatkom brzog obaveštavanja o promenama na pomorskom ratištu (pojava neprijateljskih pomorskih snaga, njihova dejstva, sopstvene havarije itd.). »Talas po floti« je stalan za sve brodove i pomorske jedinice, bez obzira koje zadatke te jedinice vrše (patrola, neposredno osiguranje, zaštita itd.). Jedinice treba da vrše permanentnu službu na prijemu na talasu »flote« (talasu obaveštavanja).
- Svaki brod (jedinica) koji učestvuje u desantnoj operaciji mora da ima sopstvena sredstva za vezu, sa potrebnim ljudstvom za posluživanje, a takođe i svaka jurišna grupa (vodovi), koji se iskrčava u prvim talasima.
- Disciplina u radio-saobraćaju mora da bude primerna u svim etapama DO, a osobito u pripremnom periodu, radi očuvanja tajnosti predstojeće operacije i u periodu iskrčavanja, kada se na relativno malom prostoru primenjuje veliki broj radio-stanica različitih jačina.
- Za svaku desantnu operaciju treba temeljno proučiti organizaciju veza i iskustva iz tih operacija, koristiti ih i stalno dopunjavati i usavršavati. Samo na taj način moći će se izvršiti svi zadaci koji se postavljaju službi veza u desantnoj operaciji.

S obzirom na okolnosti pod kojima je izvršena desantna operacija na ostrvo Rab, jedinice za vezu su časno izvršile sve postavljene zadatke i primernim zalaganjem dale svoj udeo u ovoj operaciji.

VEZISTI U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA ZA OSLOBOĐENJE KVARNERSKIH OTOKA, ISTRE I SLOVENAČKOG PRIMORJA

Naše snage, 4. armije u sadejstvu sa mornaricom, dobile su zadatak da nastupaju pravcem Rijeka-Trst i oslobode Kvarnerske otoke, Istru, Slovenačko primorje i Benešku Sloveniju.

Sadejstvo 4. armije i Mornarice bilo je obezbeđeno time što se komandant mornarice nalazio pri štabu 4. armije u najodsudnijem periodu, a komandant Pomorske komande severnog Jadrana bio je u štabu 9. divizije, koja je dejstvovala na tom otočnom pravcu.

U tako složenim prethodnim desantnim operacijama uloga, zadaci i organizacija svih vrsta veza bili su od posebne važnosti.

Početkom marta 1945, bio sam određen za pružanje stručne pomoći i kontrole pomorskoj komandi severnog Jadrana. Ova komanda sa Kvarnerskim odredom mornaričke pešadije i Kvarnerskim pomorskim sastavom bile su osnovne snage JM za završne operacije konačnog oslobođenja ovog dela naše zemlje. U to vreme bio sam zamenik načelnika Odseka za vezu u štabu mornarice.

Na zajedničkom sastanku komandanta Pomorske komande severnog Jadrana, štaba 9. divizije, i predstavnika britanske ratne mornarice i vazduhoplovstva održanom 2. i 3. maja u Zadru, sudelovao sam u izradi plana za oslobođenje otoka Paga.

U pripremnom periodu ove operacije, tokom marta, težište rada bilo je u prikupljanju i izboru ljudstva za vezu i njegovo obučavanje. Pored toga, prikupljena je i opravljena oprema za vezu, za naredne desantne operacije.

Nakon izvršene selekcije, ljudstvo koje je došlo iz Drugog pomorskog odreda bilo je raspoređeno u nekoliko grupa. Prvo, to su bili radio-telegrafisti i radio-telefonisti. Obukom ovih grupa rukovodio je Mihajlo Aćimović, oficir radio-telegrafista bivše Jugoslovenske ratne mornarice.

Grupama telefonista - linijaša - pomorskih kablova rukovodili su iskusni linijaši Dragutin Magić i Slavko Juravić bivši činovnici PTT.

Rukovodilac radne grupe (signalisti - izviđači - osmatrači) bio je Ante Bobić.

Obuka je bila intenzivna - radilo se danju i noću.

Radio-telegrafisti su vežbali postavljanje radio-stanica, njihovo premeštanje, maskiranje, rad u pokretu, izradu zaklona, prijem na sluh, kucanje (samo u učionici) i učenje saobraćajnih pravila.

Radio-telefonista je bilo najviše (16-18). Oni su radili na mestu i u pokretu na radio-stanicama tipa UKT (»Torn F 1« ili »2«), koje su zaplenjene od Nemaca. Jaj tip radio-stanica prevladavao je u nemačkim borbenim jedinicama (posebno u artiljerijskim jedinicama obalske odbrane). Mornarica je već raspolagala s ovim radio-stanicama. Od 4. armije (9. i 26. divizije) dobijeno je još 15 stanica ovog tipa, koje su u mornarici, s obzirom na njihove domete i konfiguraciju obalnog-otočnog zemljišta našle vrlo dobru primenu. Karakteristike ovih UKT radio-stanica bile su: 2 ili 4 fiksna kanala (kristali), jednostavno rukovanje, lako prebacivanje na novu željenu frekvencu, dobra sinhronizacija prijemne i predajne frekvence, mala težina (2-2,5 kg), mala-fleksibilna antena, jednostavni i ekonomični pogon (NI-FE akumul. baterija 2-4 V). Svaka radio-stanica je imala po dva akumulatora u svom kompletu, a akumulator je obezbeđivao siguran i neprekidan pogon 6 časova. Borac radio-telefonista mogao je bez teškoća da upotrebi lično naoružanje (pušku). Stanica je nošena kao ranac. Domet rada viših radio-stanica (6-7 NM tj. 10-12 km) bio je dovoljan za vezu između brodova, grupa, kolona u konvojima, na mestima iskrcavanja, za korekturu artiljerijske vatre i dr.

Bilo je predviđeno da radio-telefonisti sobom ne nose nikakav plan rada. Sve su učili napamet, kao i brojeve starešina (komandanta i komesara) te kodirane oznake najvažnijih objekata.

Telefonisti-linijaši obučavali su se takođe na sredstvima koja će upotrebljavati. Posebna obuka organizovana je s grupom linijaša koji su bili predviđeni za ispitivanje podmorskih kablova, kablovskih kućica i za eksploataciju ovih važnih linija na otocima Kvarnerskog arhipelaga.

Signalisti-osmatrači su uvežbavali rad na signalnim sredstvima veze, legitimisanje, sastavljanje depešnog izveštaja, upotrebu ličnog naoružanja i dr.

Načelnik Odseka za vezu Pomorske komande severnog Jadrana bio je Mihajlo Ilić.

Posle nepunih mesec dana obuke postignuti su vrlo dobri rezultati zahvaljujući zalaganju starešina i požrtvovanju svakog borca - veziste.

Plan napada na otok Pag predviđao je ovaj raspored (06.00 časova; 04.45).

	1. kolona	2. kolona	3. kolona
Sastav	1 bat. 3. brig. 1 bat. haubica 75 mm 1 PC i 3 DS	1 bat. 3. brig. 1 bat. top. 105 mm 4 MJ i 1 DS	2 bat. MP 2 PC i 4 MJ
Ukrcana luka	Nin		Zator
Iskrcana mesta	Dinjiska	Nova Povijana (Bas-artiljerija)	Simuni
Objekti napada	Pag		Novalja
	Svega: 1.850 vojnika		

Analogno ovoj organizaciji bio je razrađen i plan veza.

Napad su potpomagala dva saveznička desantna broda za artiljerijsku podršku (LCG) i eskadrila spitfajera (2x5 aviona) lociranih na privremenom aerodromu Škabrnja kod Zadra.

Pri izvođenju operacije nalazio sam se u štabu Pomorske komande severnog Jadrana koji s^oko 23.30 časova 03-04. aprila 1945. ukrcao u Ninu na jedan MJ (2. kolona), a iskrcao u Novu Povijanu oko 04.00 časa aprila 1945.

Ljudstvo veze obučeno za ovaj napad, bilo je raspoređeno sa sredstvima veze prema planu i organizaciji veze, dok se drugi deo ljudstva vratio u svoje matične jedinice, također prema planu veze.

Operacijom na Pag komandovali su komandant Pomorske komande severnog Jadrana Janez Tomšić i komesar Branko Mamula neposredno sadejstvujući s komandantom 9. divizije i 3. brigade ove divizije. U štab 9. divizije bio je upućen oficir za vezu s radio-stanicom. Ova radio-veza za sve vreme operacije bila je neprekidna, osim za vreme marša i prevoženje jedinice. Pošto su brodovi za prevoz bili drvene konstrukcije pojavio se problem uzemljenja. To je bilo rešeno tako što je 2-3 komada bakarne žice dužine 2 m spuštено uz bok broda u more kada bi radio-stanica radila.

Radio-mreže i radio-pravci organizovani s UKT radio-stanicama odigrali su važnu ulogu. Ovo je posebno došlo do izražaja u vezi između minolovaca (ML) - dva leuta koja su čistila-vršila kontrolu rute ispred »K-3« i transportnih brodova (4 MJ). Ove UKT veze obezbeđivale su homogenost konvoja u noćnim uslovima navigacije.

Trupe su bile iskrcane brzo i na predviđenim mestima koja su prvi puta bila obeležena vizuelnim signalima, usmerenim samo u određenom sektoru da neprijatelj ne bi otkrio mesto iskrcavanja. Iskrcavane trupe »K-3« brzo su likvidirale neprijateljev garnizon u Novalji. Nakon iskrcavanja ove grupe, izgubljena je radio-veza između komandanta Pomorske komande i komandanta grupe Kvarnerskog odreda MP. Do gubljenja veze došlo je zbog toga što su starešine i vezisti zaboravili svoje obaveze i dužnosti i priključili se slavlju meštana. Tek posle podne veza je bila uspostavljena i dobijen je prvi izveštaj o likvidaciji neprijatelja. Izveštaj ja zakasnio. Zbog toga ove jedinice nisu učestvovale u napadu na mesto

Pag'

Pozivanje spitfajera sa aerodroma Škabrnja i njihovo navođenje na cilj (neprijateljeva bat. haubica locirana na mesnom groblju severno od mesta Pag) izvršio sam sa k. 66 pomoću radio-stanice koju sam imao. Pozivanje i navođenje aviona obavljeno je vrlo brzo po ugovorenom signalu. U ovom napadu pogođen je spitfajer kojim je pilotirao jedan crnac. On se spasio iskačući padobranom.

Sa »K-2« u s. Nova Povijana iskrcana je saveznička grupa (1 artiljerijski oficir i 1 radio-telegrafista sa radio-stanicom) određena za korekturu artiljerijske vatre. Veza je i na ovom zadatku izvršila svoju ulogu.

UKT radio-veze unutar »K-2« i »K-I« nisu se koristile za vreme prevoženja zbog kratke i zatvorene rute plovidbe ovih delova konvoja. Ova veza došla je do potpunog izražaja između 2. bataljona koji je napadao s istoka i 4. bataljona koji je napadao s zapada na mesto Pag. Akumulatorske baterije su se mogle puniti u vodu za vezu 3. brigade, što je bilo i predviđeno.

Veze komandovanja i sadejstva (signalne i radio) između naših patrolnih čamaca (PČ) i savezničkih PČ, naoružanih brodova (NB), i torpednih čamaca (TC) saveznika, bile su organizovane, ali su samo delimično funkcionisale. Ponovo je bilo nesporazuma oko sistema i brzine legitimisanja brodova na moru - noću. Savezničke jedinice se nisu držale svoje zone dejstva, pa je došlo do međusobnog otvaranja vatre kada su dva saveznička PČ zalutala u operativno područje naših pomorskih snaga (Kvarnerskog pomorskog sastava). Britanci su imali nekoliko ranjenih, a njihovi PČ manja oštećenja.

Grupa NB »Topčider«, NB-13, NB-14, i grupa PČ-23 i PČ-24 imale su dobru i sigurnu vezu u zajedničkoj akciji 5. aprila protiv neprijateljskog TČ koji je tokom noći, koristeći tamu i brzinu ipak isplovio iz Paga s nekoliko nemačkih i kvislinških oficira.

Iskustva stečena u ovoj prvoj napadnoj - desantnoj operaciji bila su od značaja za organizaciju veze i osmatranja u daljnim napadima koji su predstojali za oslobođenje ostalih Kvarnerskih otoka (Rab, Krk, Cres i Lošinj) i istočne obale Istre do Trsta.

U napadnoj desantnoj operaciji za Pag prvi put je korištena i organizovana radio-mreža sadejstva i radio-pravci za pozivanje i navođenje aviona na cilj, te za korekturu artiljerijske vatre.

Veza sadejstva naših PC i savezničkih PČ/TČ pokazala je svoje slabosti. Nije bilo dovoljno ograničiti se samo na podelu operacijskih zona dejstva iz koji se noću i u uslovima slabe vidljivosti može lako zalutati, bila je neophodna i organizacija veze i njeno uvežbavanje.

DESANT NA RAB (1 I/12.aprila 1945.)

U desantu na otok Rab korišćena su iskustva stečena u prethodnom napadu na otok Pag. Ovaj napad bio je složeniji od prethodnog. U njemu je bilo angažovano dva puta više snaga i sredstava, kako za borbena dejstva tako isto i za organizaciju i eksploataciju sredstava veze.

Veza komandovanja i veza sadejstva sa 9. divizijom bile su od posebnog značaja.

Brodovi Kvarnerskog pomorskog sastava su uspešno iskricali manja odeljenja za obezbeđenje mostobrana. U tim iskrenim odeljenjima bili su i vezisti sa zadatkom signalnog označavanja mesta i tačaka iskrčavanja. Pored toga, obezbeđivali su vezu između desantnih odreda, bliske zaštite i brodova u patroli koji su patrolirali pred zonom iskrčavanja.

Radio-veze sadejstva, saveznički brodovi za artiljerijsku podršku, odred od 4 MT bivše JRM koji je vršio zaštitu područja iskrčavanja, i grupa PČ i TČ u blokadnoj patroli, bile su temeljito razrađene i proverene pred samu operaciju. Stoga se u ovoj operaciji nisu ponovile ranije greške, a veze su funkcionisale vrlo dobro. Radio-veza na UKT radio-stanicama ponovo je pokazala prednost u dejstvima na moru i obalnom rubu kada nastaju brze promene u pomeranju brodova, jedinica, štabova. Prenos naređenja, obaveštavanje i izveštavanje obavljani su, otvorenim tekstom, razgovorom s kodiranim nazivima ciljeva-objekata.

Sećam se jedne važne a neostvarene radio-veze između britanskog broda za artiljerijsku podršku i njegove grupe za korekturu vatre (3 vojnika i oficir s radio-stanicom). Ova grupa je bila iskrcana sa »K-4«. Artiljerijsku podršku trebalo je dati jedinici koja je napadala na neprijateljev baterijski položaj Rt Kristofor. Do podrške nije došlo jer je ova grupa zalutala i sa zakašnjenjem stigla u zonu vidljivosti neprijateljeve baterije. Osim toga, pošumljenost tog dela obale i isp-

resecanost zemljišta nisu dozvoljavali da UKT radio-stanica stupi u vezu s brodom za artiljerijsku podršku. U sledećim operacijama saveznici su prešli na radio-stanice KT za korekturu artiljerijske vatre.

Još u desantu za otok Pag proveravao sam rad UKT radio-stanica i zapazio da i manje maske utiču na kvalitet ove veze, pa uzrokuju potpuni prekid. Na to sam upozoravao manipulante i preporučivao da se penju na najviše - domini-rajuće okolne tačke na tom području, čak da se penju i na visoka stabla i da po mogućnosti stupe u optičku vidljivost kako bi se na taj način obezbedio kvalitet i neprekidnost veze ovim uređajima. Mnogi primeri baš u ovoj rapskoj operaciji to su potvrdili. Na položaju rt Kristofor sprečenaje međusobna vatra između naših napadnih jedinica prilikom napada na ovaj neprijateljev položaj. Naime, radiofonista koji je održavao vezu sa susednom jedinicom izgubio je tu vezu, zathn se popeo na visoko drvo, ponovo vezu uspostavio i upitao na koji cilj oni sada gađaju. Dobio je odgovor daje vatra usmerena baš na položaj ove naše jedinice, koja je brže napredovala nego što je planom predviđeno. Vatra je odmah prekinuta. Ali tri su borca poginula i nekoliko ranjeno.

Za ovaj desant bio je razrađen plan veze sa svim potrebnim prilazima (zapovest za vezu, sheme, tablice, pregledi) i pored toga što je zapovest komandanta Pomorske komande severnog Jadrana predviđala i dala osnovne smernice glavnih veza. U ovako složenim operacijama, jedinice veze i osmatranja sve više su dobile na važnosti, a njeno ljudstvo (vezisti) sve teže i odgovornije zadatke.

DESANT NA OTOK KRK

Nekoliko dana pre samog iskrcavanja na ovaj otok, upućena je manja izvidnička grupa s radio-stanicom radi prikupljanja podataka o neprijateljevim snagama i njihovom borbenom rasporedu. Radio-veza ove grupe sa Pomorskom komandom severnog Jadrana bila je organizovana u početku s jednom, a kasnije sa dve dnevne veze. Na zahtev ove grupe i za njene potrebe, ova se veza mogla više puta ugovarati van plana rada, što je diktirala situacija u pozadini neprijatelja. Grupa je imala radio-stanicu SET-284 A uz napajanje električnom energijom putem ručnog dinama. Ova veza je bila dobra i neprekidna. Rad grupe je bio obiman, a izveštaja mnogo koji su davali iscrpne podatke o neprijateljevim snagama na ovom otoku.

Pored ove izviđačke grupe u deset časova je upućena izvidnička patrola sa »PČ-4« na istočnu obalu Krka, sa zadatkom da prikupi dopunske podatke o spremnosti Nemaca za predaju položaja kod Baske Nove. Nemci su dva dana ranije razorili municijsko skladište i neka artiljerijska oruđa onesposobili.

Ovaj otok bio je oslobođen. Teške borbe su bile kod mesta Krka, Omišalja i Malinske, dok su se na drugim mestima iskrcavanja našeg desanta, Nemci predah bez borbe.

Veze predviđene planom za desant nisu potpuno ostvarene, osim signalnih veza u isturenim patrolama. Zaplenjeno je dosta sredstava za vezu koja su bila od koristi jedinicama.

Pri oslobođenju Krka uočene su neke zanimljive pojedinosti. Na primjer, radio-stanica kod izviđačke grupe mnogo je radila - predavala izveštaje. U večernjim satima su predavani najduži izveštaji-depeše. Svaku novu, sledeću radio-vezu ova stanica je održavala s novog položaja. Radio-stanica nikada nije smeštana u kuću, tj. naseljenom mestu zbog jake kontrole okupatorskih patrola.

Bili smo obavešteni da Nemci imaju merače elektromagnetskih polja i službu prisluškivanja-hvatanja rada ilegalnih radio-stanica. Radio-gonimetre na ovom otoku nisu imali. Za rad koristila su se pošumljena mesta udaljena od naselja radi vizuelnog maskiranja. Kada radio-stanica nije radila (tj. dok se grupa nalazila u izviđanju) stanicu su ostavljali u podzemnim skladištima izgrađenim u gomili kamena ili u gustom rastinju uvek udaljeno od komunikacije. Pored preduzetih mera od strane Nemaca, ova radio-stanica nije bila otkrivana za sve

vreme svog boravka i rada na Krku. Dešavalo se daje kod predaje dužih depeša morala prekidati rad, a nastavljala ga tek u sledećoj ugovorenoj ili planom predviđenoj vezi. Kada bi došlo do prekida veze (depeše), znalo se daje stanica (grupa) u teškoj situaciji i da mora menjati lokaciju. Pok bi radio-telegrafista predavao depeše, dvojica izviđača bili su na straži. Za takav rad je potrebno birati vrlo kvalitetne radio-telegrafiste osposobljene i za izviđačke, šifrerske i druge zadatke koji se mogu dati izviđačkoj grupi. Ovog puta to je bilo pravilno odabrano.

Komandant Pomorske komande severnog Jadrana (KM RAB), uputio je komandantu Kvarnerskog odreda MP (Jozi Grubeliću) u Bašku Novu, depešno naređenje za spremnost ovog odreda za sledeću operaciju na o. Cres koju je trebalo izvršiti odmah nakon oslobođenja Krka. Depeša je predata i radio-stanica ovog odreda je depešu primila-potvrdila. Ali odgovor o`spremnosti jedinice nije stizao. Veza je izgubljena. Bio sam prisiljen da TČ pođem u Bašku Novu, ispitam uzrok i pismeno predam poruku komandantu odreda. Kada sam došao u Bašku Novu, koja je već bila oslobođena (Nemci su se predali), pronašao sam radio-telegrafistu (Kaluđera) i šifranta Radu Prelovića na zabavi, plesu. Upitao sam šta je sa radio-vezom i primljenom depešom, da li i kada su je predali komandantu odreda? Kaluđera mi je odgovorio daje depešu primio i odmah predao šifrantu u rad. Prelović se tek tada setio da je depešu primio i stavio u svoju torbu. Zaboravio ... i nije je predao komandantu odreda.

Brzi uspeh i razoružanje ovog nemačkog garnizona (uporišta) uticali su na to da pojedinci zaborave na svoje osnovne obaveze kao što je bio slučaj s šifrom Prelovićem. Zbog ovog nemarnog odnosa, »zaborava«, Prelović je bio isključen iz šifrantske službe i raspoređen kao borac u drugu jedinicu.

DESANT NA CRES I LOŠINJ (NOĆU 18/19. APRILA 1945)

Ovaj desant izvršile su jedinice 9. divizije i Kvarnerskog odreda MP i jedinice Kvarnerskog pomorskog sastava.

Kvarnerski pomorski sastav vršio je sa svim svojim snagama prevoženje, zaštitu, obezbeđenje i snabdevanje.

Plan veze bio je izrađen prema ovoj organizaciji konvoja. Planovi rada unutar Kvarnerskog pomorskog sastava su ostali stari (»operacija Krk«), jer se u toj operaciji nisu upotrebljavali, a kod jedinica ovog sastava organizacija se nije menjala.

U kratkom pripremnom periodu težište je bilo na tehničkoj kontroli i ubacivanju nove opreme po vezi koja je pronađena kod neprijatelja prilikom oslobođanja Krka. Obuka je bila kratka i svaka jedinica je vršila pripreme u svom sastavu i prema planu veze. Tehnička kontrola vršila se u novoformiranoj radio-nici voda za vezu Komande severnog Jadrana.

Ovo je bio brojčano najveći desant u sklopu oslobođenja Kvarnerskih otoka. Stečena iskustva i uhodanost vezista u prethodnim operacijama umnogome su olakšali rad svima vezistima.

Neposredno posle oslobođenja otoka ovog arhipelaga, formirane su osmatračke i signalne stanice sa osnovnim zadatkom: veze, osmatranja i obaveštavanja. Uspostavljene su osmatračke tačke: Rab, Omišalj, rt Jablanac (severni rt o. Cresa), Oser, Lošinj, Sv. Petar, Sušak, Uniye, Crna Punta i Prqmuda i ostrvo Crna Punta. Ove osmatračke tačke su odigrale posebnu ulogu u kontroli područja od opasnosti od mina i u obaveštavanju trgovačkih brodova na opasnost od minskih polja. Područje Velikog i Malog Kvarnfera bilo je pokriveno s mnogo minskih polja - mina svih tipova i vrsta.

Oslobađanjem ovih otoka, ponovo smo imali opremu za vezu i osmatranje (UKT radio-stanice, telefone, dvoglede, akum. baterije i agregate za punjenje akum. baterije i dr.). Ova nova sredstva veze i osmatranja olakšala su popunu novoformiranih OST i SST kao i jedinica veze Pomorske komande severnog Jadrana.

DESANT NA ISTRU

(24. aprila 1945. ali zbog jake bure odgođen za 25/26. april 1945.)

Ovaj desant su izvršile jedinice 9. divizije, Kvarnerski odred MP i Kvarnerski pomorski sastav.

Težište veze u ovom kratkom prevoženju i iskrcavanju na obalu Istarsku bilo je na signalnim vezama i UKT radio-stanicama. Unutar Kvarnerskog pomorskog sastava, veze brodova u patroli i borbenom obezbeđenju bile su vrlo dobre. Flotile ovog sastava već su imale dosta iskustva i uhodane veze i od strane starešina i od strane manipulanata - vezista tako da problema nije bilo.

Oslobađanjem Lovrana, Opatije i Voloska, operativni dio štaba mornarice i 4. armije smestio se u Opatiji, a štab Pomorske Komande severnog Jadrana u Volosko.

Nakon oslobađanja otoka Kvarnerskog arhipelaga i istočne obale Istarske s Rijekom, pred organe i jedinice veze bili su postavljeni vrlo složeni i hitni zadaci. Žične veze (podzemni kablovi, podmorski kablovi, stalne vazdušne tt linije) su bile u vrlo lošem stanju (oštećene, uništene i bez planova). Koncentracija operativnih jedinica na frontu prema Trstu i Puli, pozadinskih delova za materijalno snabdevanje tih jedinica, štabovi i njihove potrebe za vezama, novoformirani organi vlasti i njihove potrebe za vezama osobito na relaciji Opatija - Rijeka, sve je to zahtevalo izradu novih i osposobljavanje oštećenih tt linija. Tražili su se dobrovoljci, vršena je jedna vrsta mobilizacije svih poštara na tom području (tt mehaničara i ptt linijaša). Formirane su grupe i podgrupe i podeljene zone rada. Za rukovodioce radova postavio sam najbolje starešine: Dragutina Magića, Slavka Juravića, Slavka Buskulića, Blagoslava Hrboka i dr. Na delu tt-trase Valosko - Rijeka imali smo ijedan tragičan slučaj. U podgrupi Slavka Buškulića jedan linijaš ie pao sa tt stuba (oko 8 m visine) i zadobio prelom kralježnice s unutrašnjim krvarenjem pa je do bolnice umro.

U Opatiji je trebalo organizovati poštu. Pošta koju su ranije imali Italijani, bila je zatvorena. Saznao sam da službenica pošte stanuje u istoj zgradi, na spratu. Pronašli smo je i zatražili da nam preda poštu. Ona je govorila dobro hrvatskosrpski. Bila je Istranka. Odbila je da preda poštu s motivacijom, daje položila zakletvu Rimu i da bez njihove dozvole neće predati poštu. Nama je ta priča izgledala smešna. Pokušao sam je ubediti da je sve to sada naša teritorija koja je oslobođena od italijanske okupacije i da ulazi u sastav Jugoslavije. Nije prihvatila. Rekli smo joj da ima 30 minuta vremena da razmisli o svemu, da li želi da od Rima zatraži odobrene. Tada je Magić izvadio prazan pištolj, položio ga na njen sto i upitao da li joj je dovoljno 30 minuta. Kada je videla pištolj na stolu, drhtavim glasom reče: »Predajem poštu odmah, izvolite preuzeti, odobrenje Rima neću tražiti«. Preuzeli smo poštu, postavili našu drugaricu za upravitelja, a ovu poštaricu za njenog pomoćnika. Kasnije sam saznao da je bila vrlo dobar poštanski činovnik i ostala u našoj službi. Pošta je odmah nastavila rad i bila od koristi za jedinice na tom području, organe nove vlasti i potrebe žitelja tog kraja.

Desanti su specifičan i vrlo složen vid borbenih dejstava. Vezisti (borci i njihove starešine) u tim dejstvima su takođe imali odgovorne i teške dužnosti. Bilo je mnogo primera samoinicijativnog delovanja i u organizaciji i u eksploataciji sredstava veze do kojih su dolazili najčešće zaplenom od neprijatelja.

Posebna briga svakog veziste bila je usmerena na prikupljanju, opravci, kompletiranju i odmah zatim angažiranju tih sredstava u svakoj novoj operaciji - dejstvu.

Od starešina koji su radili u vezi i koji su učestvovali u završnim operacijama, sećam se: Veljka Matičevića, načelnik veze 4. armije, Lovre Maričića, pom. načel. veze 4. armije, Mate Palavršića, načelnik veze štaba mornarice, Vinka Dujmića, komandir čete za vezu štaba mornarice, Mihajla Ilića, načelnik veze Pomorske komande severnog Jadrana, Ante Bobić, načelnik veze 2. POSa (POK Pula), Ruže Lovrića, referent za vezu POK Trst, Dragutina Magića, pom. za tt veze Pomorske komande severnog Jadrana, Slavka Juravića, komandir voda za vezu Pomorske komande severnog Jadrana, Slavka Buskulića i Blagoslava Hrboka.

Andrò Cečuk

TRIPUT ME ŽIVA OPLAKAŠE

Moje »venčanje« sa vezom datira tako reći još iz vremena pripremanja julskog ustanka 1941. godine. Tada sam, kao omladinac, sa svojim bratom pronašao puškomitraljez marke »brno« i doneo ga na zbornu mesto ustanka. Stariji su me, pažljivo da me ne uvrede, ubedili da »brno« treba da predam njima, koji će ići, kako su mi rekli, »na barikade«, a ja sam dobio okraću puščicu i zadatak - da sa njom ostanem u našem Kunovcu i održavam, danju i noću, vezu između ustaničkih grupa oko Srba.

Stvarno, obilazio sam grupe, prenosio im zadatke, a ubrzo je počeo i ustanak, kada je i Srb oslobođen.

KURIR IZMEĐU USTANIČKIH GRUPA OKO SRBA

Prvog dana ustanka ranjen je moj komšija Stevo Desnica. Rane na ruci je zadobio na Srpskom klancu, a, kada je malo prizdravio, određen je za omladinskog rukovodioca i, ujedno, odbornika u našem selu, pa mi je on bio neka vrsta vojnog i političkog rukovodioca, pošto su svi stariji drugovi otišli u prve borbene akcije. Nosio sam poštu i usmene poruke od odbora do partizanskih jedinica, odreda, naročito kada je u pitanju bila organizacija ishrane i dotur raznih potreba partizanima na položaju. A prenosio sam naređenja i poruke i od tih jedinica odboru. Pošto sam bio naoružan, zadatke sam izvršavao i tako što sam štitio omladinu dok nosi hranu na položaje. Uz to, učestvovao sam i u svim omladinskim akcijama, pa i kada je bila reč o rušenju pruga.

Početkom 1942. godine vršen je širi napad partizanskih snaga na Italijane utvrđene u Srbu. Tada sam od Steve dobio zadatak da jednom od partizanskih odreda iz Bosne, koji je takođe učestvovao u ovoj akciji, pokažem prilaz Srbu sa te strane. Tek sam taj odred, u svojstvu vodiča, izveo na njemu dodeljeni položaj - vraćen sam na teren, tako da nisam direktno učestvovao u napadu na Srb. Lično mi je zbog toga bilo žao, a smatrao sam i da je teže to što ja radim, održavajući kurirsku vezu između organa narodne vlasti i partizanskih jedinica, obezbeđujući pojedine rukovodioce, čuvajući straže oko sela ili odlazeći u patroliranje, prateći neprijatelja da se ne bi uvukao u naše redove ...

PRENOŠENJE POŠTE LIČKIM PROLETERIMA

Kasnije, kada je Šesta proleterska divizija, popunjena cvetom ličke omladine, krenula za Bosnu, okupator bi, povremeno, u svojim većim ofanzivama, upadao u naš slobodni Srb i uspostavio svoje glavne veze i mostobrane. U tim uslovima nama je na terenu bilo najteže u svakom pogledu, a u pogledu održavanja veze, rekao, bih posebno. Tada je bilo veoma teško obezbediti prenos pošte do drugih odbora, udarnih grupa, partijskih komiteta, a - upravo to je bio zadatak naše grupe. Naime, srbska teritorija je bila zauzeta od strane okupatora, i to njegovim jakim snagama, pa je u toku dana trebalo izviđati i utvrditi kuda i na koji način izvršiti neke zadatke prolazeći kroz neprijateljske položaje. Trebalo je, naime, prenositi poštu, pratiti kurire i prevoditi partizanske jedinice preko neprijateljskih komunikacija, radi izvršenja pojedinih zadataka, odnosno radi napada na neprijateljske kolone na mestima gde su se u toku dana zadržale. Međutim, kad je naša avijacija počela da dejstvuje, Nemci su se kretali samo noću i naša dužnost je bila da ih otkrivamo i da te podatke, na odgovarajući način, prenesmo našim pilotima, putem raznih signala, da bi znali lakše da se orijentišu i usmere na uništenje neprijateljskih kolona.

PARTIZANSKA POŠTA NIJE SMELA DA ZATAJI

U tim uslovima je odlično funkcionisao i prenos privatne pošte sa fronta ili na front - bilo daje šalju roditelji iz pozadine ili borci sa položaja, i to iz raznih krajeva naše zemlje. Naš zadatak u pozadini je bio da ta vrsta veza, bude uspostavljena neprekidno sa našim borcima na frontu, jer od nas je zavisilo ne samo njihovo snabdevanje hranom, odećom, obućom, municijom i dr., već i da li će dobiti poštu*od svojih roditelja i drugih najbližih, kako bi znali kakva im je situacija kod kuće. Pri tom najteže nam je bilo kada bismo čuli ili napisмено dobili daje neko od naših drugova poginuo, a naš zadatak je bio da to prenesemo roditeljima. Onda bismo nas dvojica-trojica omladinaca ili omladinki prilazili roditeljima poginulih, pripremali ih i, na prigodan način, preneli im da su izgubili sina ili kćer.

Uglavnom, pošta je, pa i ta privatna, išla redovno. Mi smo to obezbeđivali i tu se nije smelo omanuti. Ako se radilo o pošti koju su kuriri lično nosili od komandi do komandi ili, pak, za Vrhovni štab, onda je naša dužnost bila da ih pratimo. Lično sam mnoge kurire pratio koji su išli za Vrhovni štab, i to na taj način što smo išli k našim organizovanim ljudima, od punkta do punkta i, na taj način, obezbeđivali ih da slučajno ne nabasaju na neprijateljsku zasedu, i one-mogućili da pošta padne u ruke neprijatelja. Privatna pošta je, uglavnom, išla od odbora do odbora ili njihovih organa i tako je uručivana adresantu. Na taj način uspostavljana je živa veza između nas u pozadini i operativnih jedinica na frontu.

KURIRI NA PRAVCU SRB - DRVAR

Srb i njegova okolina bili su slobodna partizanska teritorija, ali smo se mi na njoj vrlo često nalazili u vrlo teškoj situaciji, jer su nas, s jedne strane, pritiskivali Nemci, a s druge strane četnici, koji su se s nama svakodnevno sukobljavali i na sve moguće načine pokušavali da naše narodnooslobodilačke odbore, što znači i te naše udarne grupe, straže, obezbeđenja, naše ograne vlasti i rukovodstva omladine, kao i narod u zbegovima itd. likvidiraju. E, tu smo se varakali i nadmudrivali! I, u tim uslovima, naš osnovni zadatak je bio da se veza između Like i Bosne uspostavi i održava, jer je tamo bila glavnina i Vrhovni štab. Tako je bilo i posle pete i u sedmoj neprijateljskoj ofanzivi, kada je Šesta divizija bila ne samo blizu nas, oko Drvara, već i u zaštiti Vrhovnog štaba, što mi tada, kao najstrožu vojnu tajnu, nismo znali, ali - bilo nam je dovoljno to da su lički proleter i blizu nas i da treba da im prenesemo pisma i poruke.

Baš u vreme kada je Tito bio u Drvaru, na početku 1944. godine, mnoge veze te moje udarne grupe bile su uspostavljene sa izviđačkim jedinicama Šeste ličke divizije ili sa štabovima na položajima. Ostao mi je u dubokom sećanju prvi moj susret sa tim jedinicama, u vreme kada sam bio u sastavu narodnooslobodilačkog odbora Kunovca i u zajedničkoj udarnoj grupi koja je imala zadatak da zaštiti zbegove, kurire i si. Ti zbegovi su baš bili u našim šumama, oko sela, pa sam se nekako našao sam.

Bio je dan, negde oko dva sata popodne, početkom januara. Odjednom, vidim nemačku kolonu jačine oko 50 ljudi, koja je krenula na Ličke Osvrtke. Pošto sam istog dana došao odozgo, to sam dobro znao da je gore jedan naš vod i to - baš kod crkve ka kojoj su Nemci pošli. Bio je sneg, a na osmatračnici samo jedan drug, dok su ostali spavali u kući. To sam znao i sada razmišljao šta da uradim, jer vidim Nemce kako idu u koloni cestom, a trebalo je preći preko jedne drage, dosta i udaljene od mene, a onda ići prečicom, stići pre njih i obavestiti drugove o opasnosti.

Nije bilo druge - već da zapnem. I pre Švaba sam, možda pet-šest minuta, upao među drugove u sobi, gde su spavali. Priđem komandiru i kažem mu: »Druže komandire, Nemci vam dolaze, evo ih, tu su, idu cestom!« - »Kakvi Nemci, boga ti balavog?!« Tako mi kaže, kao da sam ja tom zlu kriv, a odmah naredi da

se zauzmu položaji u crkvi, popovskoj kući i školi, sve od tvrdog materijala, ali zapaljene. Oni su pustili nemačku patrolu i sačekali glavninu. Ja sam stajao pored komandira, nervozan, ne shvatajući što ne pucaju, jer će nas Švaba za gušu. Kad je došla glavnina, naši raspališe. U toj borbi teško su ranjeni komandiri obe strane, ali je naša radost bila velika, jer smo uspjeli da se tako organizujemo da Nemci nisu uspjeli da naše borce zateknu na spavanju.

»ŽIVI JEZIK« U NEMAČKIM KANDŽAMA

Veze koju su održavale te naše udarne grupe i omladina bile su uvek žive i neprekidne. One su bile i dinamične i zanimljive, jer su to bili susreti sa odbornicima, komandirima, jedinicama, a uvek su čoveka ispunjavale ponosom što je održao vezu, doprineo pobjedi.

Jednom sam dobio zadatak da u toku noći jednoj izviđačkoj grupi iz Sesté ličke divizije pokažem put da bi mogla minirati glavni put između Srba i Otića. Ti drugovi su se, po izvršenju zadatka, u toku noći vratili nazad i ostali u kući Ugriča. Mi smo im tu organizovali večeru i prenoćište. Po običaju, vratio sam se posle pola noći i pošao u zajedničko sklonište, koje smo imali obezbeđeno za smeštaj. U skloništu su bili i moj ranjeni stric, brat i neke komšinice koje su tu spavale. Međutim, izjutra je moja majka dotrčala, da bi nam rekla: »Nemci su krenuli i idu prema našim kućama, bežite!«

Tada sam uza se stalno nosio mantil napravljen od belih čaršafa, koji mi je služio za kamuflažu po snegu. Budući da nisam uspeo potpuno da se obučem, uzeo sam pušku, taj mantil bacio preko nje i - jednostavno iskočio napolje. Prethodno sam se dogovorio sa stricom kuda da oni idu, a ja sam zgrabio na drugu stranu. Onako maskiran tim mojim mantilom, odatle sam posmatrao njihovo kretanje. Potom sam krenuo stazom, kroz dubok sneg, sa puškom zamotanom u beli mantil. Nemci su, međutim, pre mene izašli na brdo, a da ih nisam primetio. Zapucali su preko mene, priželjkujući da me dobiju kao »živi jezik«. Ali se nisam dao - tek su zapucali, ja poleteo niz šumu, dok su oni šenlučili i vikali na nemačkom da se predam. Videći da mi nema izlaza a ocenivši da hoće da me uhvate živog, zabio sam pušku u sneg i na nju bacio onaj mantil, a onda sam, videći da ne mogu pobeći, prišao Nemcima. Nemački korrntandant je počeo da me saslušava, a pokušava i da me udari. Domobranski oficir je tu kao prevodilac. Pita me šta radim ovde. Pošto su nam tu bila skloništa za volove, rekoh: »Bio sam tu kod stoke i čuo da se puca, pa dođoh da vidim šta se zbiva«.

Lažem ja, a vidim da mi Švaba ne veruje, pa dodajem: »Čuvam te volove, ima nas mnogo dece i oni su nam hranitelji.« Sticajem okolnosti, oni su prethodnog dana ubili jednog našeg rođaka, kad je bežao baš ovako kao i ja, pa su bili kod naše kuće i tu zatekli mnogo dece, tako da mi je šVabski oficir poverovao kada sam rekao da sam baš iz te kuće.

Počeo me je ispitivati da li sam kurir, skojevac, ima li u blizini partizana, itd. Ja sam mu rekao da nisam kurir niti skojevac, već date i čuvam tu stoku, tako da ne znam ništa, a što se partizana tiče, rekoh: »Tuda su celu noć prolazili, ima ih sila božija, samo kuljaju!« Švaba je nešto vrteo glavom, a onda pita: »A ima li gore, na brdu, nekog od partizana«? »Ne znam, ja ih nisam video, jer odavde nema nikakvog puta. Ja sam sada izašao, jer sam čuo pucnjavu.« Domobran poptvrdi.

Švaba se mršti, pa opet pitanje: da li bih znao put do brda. Taj put je postojao i vodio preko brda, gde su baš oni hteli da zauzmu položaj, njih, otprilike, 1.000 do 1.500, a išli su po grebenima zato što je tamo bilo manje snega. Opet slagah: puta nema već se niora ići preko šume. »Ti ćeš ići s nama« - prekrati Nemač. Ja ništa, a i šta bih^ već slegoh ramenima i procedih: »Mogu da idem«.

Tako se »dogovorismo«.

ŠVABE SAM NAVEO NA CEVI DRUGOVA

U međuvremenu drugovi iz moje izviđačke, bolje reći kurirske grupe, videli su da su me Nemci uhvatili. Da napomenem, oni su te noći spavali u jednoj sobi, a Nemci su upali u drugu sobu i prošli pored njih. Kada su se Švabe vraćale pored njih, ovi su već bili spremili ručne bombe i puške uzeli na gotovs. Srećom, Švabe su prošle pored njihove sobe a da nisu ulazile gde su oni spavali, verovatno i ne pretpostavljajući da tu iza ima partizana. Kad su Nemci prošli kuću, ovi drugovi su odmah iza njih izašli, pošli na to brdo i tako ih pretekli i zauzeli položaj. To je, u stvari, bila jedna desetina, naoružana puškomitraljezom i automatskim oružjem koje su dobili od Šeste ličke divizije. Eto, sa tog visa je ova desetina videla kad su me Nemci uhvatili, otprilike sa oko 300 metara razdaljine, nadmašavajući nas za oko 200 m.

Švabe su me povele sa sobom, popele se na prvo brdo do ovih naših boraca i - tu je otpočela borba; Nemci su malo zastali. Međutim, Nemci su primetili narod u zbegu, a to je bila nejač iz Srba, zatim odbornici i omladina, koji su se sakrili tu u šumi, gde su bile napravljene zemunice. Na to su Nemci počeli da pucaju na njih, iz mitraljeza. Onda su napravili pauzu i pitali me: ko je u toj šumi? Rekao sam im da su to žene i deca, a ima i nešto stoke; nalaze se u zbegu, sakriveni od svakoga. Zatim su mi naredili da krenem dalje, a oni su pošli sa mnom.

Onako slabo odeven, uplašen i sav drhteći, pošao sam ispred njih, stazicom. Nemci su išli u koloni, sa pobočnicama levo i desno. Komandant ove kolone i onaj domobranski oficir išli su za mnom. Menije bilo hladno, pa sam, da bih se malo zagrejao, požurio.

Tako se udaljih od njih petnaestak metara. Odjednom mi domobranski oficir reče da lakše koračam. Kad smo izašli na put kojim su donedavna vučeni balvani, na jednoj okuci, iza ovećeg kamena, na desetak metara od mene - vidim cev od puškomitraljeza. To sam pogledao i pravio se da ne vidim ništa, a Nemci su išli onom prtinom, dok su ovi naši zaposeli kosu i čekaju. Odjednom naš mitraljezac, pošto su Švabe za mnom zaostale pet-šest metara, otvori vatru preko mene i odmah zakoči kolonu. On nije hteo da mene ubije, inače bi otvorio vatru na čelo kolone. Ja sam tog momenta jauknuo kao da su me pogodili i bacio se u sneg.

Njemački komandant je, kad su plegli, odmah naredio povlačenje, zatim je i on pokušao da se povuče, ali je puškomitraljezac pokosio i tog komandanta i domobranskog oficira - samo na koji metar od mene. U tom momentu jedan od drugova iz te desetine reče mi: »Sklanjaj se za nečim, zakopaj se!«

Setio sam se da tu postoji jedna prina i tu se zakopam u sneg, tako da sam dobio odličan zaklon, samo su mi oči virile iznad snega i - sada me metak nije mogao zakačiti.

DRUGOVI ME OŽALIŠE, A JA ŽIV I ZDRAV

Ta borba je potrajala poduže i ja sam se smrzo od hladnoće. Kad prestade borba, podigoh glavu. Vidim: mrtve Švabe i razbacano oružje oko njih po prtini. Tišina, ništa se ne čuje. Podignem se i pođem gore, ali me Švabe primete i počnu da pucaju na mene sa rastojanja od oko 150 metara. Ponovo se bacim u sneg, pa su tukli oko mene više od sat vremena, tako da su onaj sneg i zemlju oko mene razneli minama od tromblona. Tu sam ostao, u zaklonu, sve dok nisu prestali da pucaju. A posle su mi drugovi rekli da su me zvali, ali se nisam odazvao, pa su mislili da sam poginuo i povukli se. Onako uplašen i promrzao - nisam iz te rupe primetio ni Nemce kada su izvršili protivnapad i pokupili svoje ranjene i poginule u borbi.

Kada se borba utišala i kad sam video da više nema nikoga, digao sam se i krenuo. Na mestu gde je bio naš puškomitraljez vidim čitavu gomilu čaura.

Drugovi su se, vidim po tragu, povukli, pa i ja po onoj prtini kuda su išli pođem za njima. Usput sam sreo Stevu, mog rukovodioca. On me već ožalio, jer su mu drugovi rekli da sam uhvaćen i, verovatno, streljan. To su, kaže mi Stevo, čuli i moji roditelji. Odveo me ie u jednu kuću i, kada sam se otkravio i zagrejao, pošli smo nazad, na mesto borbe, pre pada mraka. Tamo smo ugledali tužan prizor: na sve strane krvavi sneg, a moji roditelji prevrću leševe i traže me živa ili mrtva. Poradovaše se što sam živ, jer su me bili, vele, oplakali. Tu smo pokupili oružje koje je ostalo od Nemaca, a našli smo i moju pušku. Nešto od tog oružja smo zadržali za sebe, a drugo dali drugovima iz Šeste ličke divizije.

U OMLADINSKOJ CETI VEZE DRUGOG LIČKOG PODRUČJA

S obzirom na slične opasnosti i na ovako teške zadatke koje smo imali, naša je želja bila da, na neki način, obezbedimo slobodnu teritoriju, naročito od četnika; oni su u to vreme bezočno vršljali i činili svakojake zločine. S tim u vezi, nas trojicu omladinaca iz te udarne grupe uputili su u jedinicu za vezu Drugog ličkog vojnog područja. Tako sam zvanično postao vezista 6. juna 1944. godine. To je, u stvari, bila Omladinska četa veze Drugog ličkog područja. No, ona je svakako bila znatno više od omladinske čete veze; bila je u stvari jedna operativna jedinica koja je, pored zadataka po vezi, izvršavala i druge zadatke: čuvala položaje, uspostavljala vezu, polagala linije, vršila, zajedno sa ostalim jedinicama, pojedine napade.

Kad sam došao u tu četu, njen komandir je bio prvoborac i moj meštanin Milan Brkić-Špiš, a komesar Mičo Dubajić, dok su komandiri vodova bili Savo Sovilj, Uzelac i Barač, a vodni delegat u mom vodu Mane Uzelac.

S obzirom da sam bio već ranije iskušan u borbama i u rukovanju oružjem, vodnik Sovilj mi je odmah dao puškomitraljez, jer još nisam bio vezista u onom smislu u kojem su oni bili (za održavanje veze, polaganje linija, itd.). Četa je tada imala zadatak da - posle pokolja ranjenih partizana u selu Krečana od strane četnika - čuva taj deo položaja prema Lapcu. Ona je posle i smeštena u tom selu, tako daje uvek jedan od naših vodova bio na položaju, znači kao operativna jedinica, a ne samo kao vezisti, jer drugih naših jedinica tada prema Lapcu nije bilo, dok su se dva ostala voda svakodnevno kretala i izvršavala zadatke po liniji veze. Oni su uspostavljali veze između Prvog i Drugog ličkog područja na slobodnoj teritoriji, između komandnih mesta itd., a te veze su oni i održavali.

BORBENA SARADNJA SA VEZISTIMA DEVETE DIVIZIJE

Ubrzo sam mnogo zavoleo rod veze i rad vezista, tako da sam, posle kraće obuke, počeo da učestvujem u izgradnji te linija, da se penjem na telefonske stubove, itd. Mi smo svakodnevno podizali nove linije, razume se pored svakodnevnih drugih zadataka: držanja položaja, obuke itd. Zatim, uspostavljali smo veze sa područjima, komandama mesta i ostalim jedinicama i, na taj način, omogućavali nesmetano funkcionisanje veze na slobodnoj teritoriji u Lici. Desetine i vodovi naše čete za vezu upotrebljavane su i za pratnju, odnosno za zaštitu starijehina, praćenje sredstava snabdevanja ostalih jedinica u Lici i Baniji, Kordunu, a, više puta, smo obezbeđivali naše kamione pri prevozu municije, hrane i dr. Obično smo obezbeđivali kamione koji su išli iz Obrovca, dokle su dopremeni, oružje, municija, odeća i obuća sa brodova. Iako su Nemci bili na jadranskoj obali, mi smo, odgovarajućim kanalima, obezbeđivali naše operativne jedinice navedenim artiklima. Bile su to jedinice 35. ličke divizije, kao i neke kordunaške. Kada su izvođene napadne operacije, naša četa je obavezno uključivana u te zadatke - ne toliko zbog uspeha u borbi, nego da bi se obezbedila nova sredstva veze, tj. da bi se dobila nova linija, demontirali uređaji i prenosili na našu slobodnu teritoriju, a i da bismo stvorili kakvu-takvu rezervu u materijalu.

A TENKOVI IZRONIŠE IZ MAGLE

Koncem 1944. godine domobrani su počeli masovno da nam se predaju. Tada je Deveta dalmatinska divizija operisala između Srba i Lapca, pa je naša četa veze dobila zadatak - budući da drugih jedinica nije bilo na toj teritoriji - da učestvuje u zauzimanju neprijateljskih utvrđenja, kao što su u Doljanu, Dobrom Selu, Medveđaku i dr. Kada smo izvodili napad na Dobro Selo i Doljane, naše jedinice su uspele da zarobe neprijateljske garnizone sa kompletnim naoružanjem i tehnikom.

U vreme kada se probio prema jadranskoj obali, neprijatelj je izgradio tu liniju sa više vodova i to na pravcu Bihać - Donji Lapac - Srb - Knin. Koliko se sećam, ta linija je izgrađena po svim propisima, a i stubovi su bili impregnirani, sa desetak vodova. Postoje saobraćajnicu između Lapca i Srba prekinula Deveta divizija, naš zadatak je bio da skinemo te vodove. Međutim, nismo imali dovoljno penjalica, jer ih je četa imala jedva dvadesetak pari, pa smo se dobro rasporedili da tu liniju što pre demontiramo, plašeći se da neprijatelj ne izvrši proboj jakim snagama, a naročito tenkovima, glavnim komunikacijama.

Mi smo se, kao iskusni vezisti, organizovali da radimo tako kako bi se žica što manje oštetila. A da bi četa pravovremeno izvršila dobiven zadatak, raspoređena je po čitavoj teritoriji. Pored ostalog, jedan vod je bio na položaju prema Lapcu, kako nas neprijatelj ne bi iznenadio, mada su na tom položaju bili i delovi Devete divizije.

U toku radova na demontiranju te linije, valjda drugog dana od početka radova, komandir Brkić mi je, s obzirom da sam i ranije bio na tom terenu i da ga poznajem, naredio da sa našim intendantom Čubrilom obezbedimo hranu za vod koji se nalazio na položaju prema Lapcu. Stvarno, sa omladinom sam u jednom selu organizovao ishranu za našu četvu i bataljon Devete divizije prema Lapcu, tako da smo pripremili pečenu ovčetinu, hleba, itd. Mi smo sve to dobili od naroda toga sela, jer su jedva dočekali da mi dođemo u njihov kraj. Tako je hrane bilo u izobilju.

Dok smo pripremali hranu, spustila se neka gusta magla i kod nas su, oko podne, banula dva domobrana, sva u krvi. Nismo znali o čemu je reč, pa Sef zabavismo da im pomognemo, a poslismo, po dogovoru, i hranu jedinicama. Odjednom se začuše iz one magle tenkovi i osuše vatru iz mitraljeza. Zapuca po onoj našoj kuhinji, pa Čubrilo i ja skočismo jer smo tek bili započeli razgovor sa ona dva domobranska oficira. Nađosmo se, tako reći, među Nemcima. Tog momenta jedva smo se snašli, ali ova dva domobranska oficira su, na naše čuđenje, prvi otvorili vatru na Nemce i počeli ih kositi, čime su nas malo ohrabрили. Pošto je bila gusta magla, ja sam stavio nemačku kapu na glavu, a onda smo oko sebe počeli da raščišćavamo. Nekako smo uspeali da se izvučemo iz obruča.

VEZISTI U LIČKOJ OPERACIJI ČETVORTE ARMIJE

Kad je ta borba počela, naši drugovi sa položaja su sve to čuli i primetili kada smo se počeli povlačiti. Najviše teškoća nam je pricinjavalo to što se do zlaboga uplašio Čubrilo. No, zahvaljujući vatri bataljona koji je bio na položaju, uspeali smo da se odvojimo od neprijatelja, tako da smo sva četvorica došli živi i zdravi, jedino što nam je odeća bila malo pocepana. Usput smo uspeali da odnesemo i jedan sanduk municije, ali mitraljez nam je bio težak, pa smo ga odbacili.

Tako sam uspeo da dođem sa ovim drugovima u štab Devete dalmatinske divizije. Tu sam ispričao komandantu divizije na koji način su ova dva domobranska oficira došla kod mene, kako su se probili. Nakon toga su oba odmah raspoređena u jedinice te divizije. Menije komandant ponudio da ostanem kod njega, da će mi dati visoki položaj. Ja sam, s obzirom na to daje sa mnom bio i Čubrilo koji nije želeo da tu ostane, rekao da bih, ipak, želeo da se vratim svojoj četi

veze i drugovima, jer, verovatno, i oni to žele. Odmah da kažem: i ovde smo bili brisani iz spiska živih, pa je i moja porodica bila o tome obaveštena pre nego što sam ja stigao kući, tako da sam bio - i po drugi put oplakan i sahranjen ...

U štabu Devete divizije proveli smo desetak dana, sve dok nismo dobili mogućnost da možemo krenuti u našu jedinicu. Tako smo, preko Bosanskog Cvetnića i Trubara, došli do Ličkih Osredaka i moje kuće. Pre nego što smo došli kući, naišli smo na mog oca kod ovaca. Vidim ga uplakana i jadna, ne veruje da sam to ja. Posle tri nedelje uspeli smo doći u sastav naše čete, gde su se, takođe, iznenadili. Videli smo da je četa uspela da dosta materijala izvuče iz ove ofanzive, tako da smo dobili veliku količinu žice, izolatora, nosača i drugih rezervi, tako da smo mogli i dalje da obezbeđujemo veze na slobodnoj teritoriji Like.

U to vreme otpočela je ofanziva naše Četvrte armije, pa su oslobođen i Knin i veći deo Like, a početkom 1945. godine naša četa prerasla je u bataljon i bila jezgro oko koga je, po oslobođenju naše zemlje, formirana brigada za vezu Druge armije u Zagrebu.

U ličkoj operaciji bataljon, (ranije čete veze), bio je podeljen po četama, tako da su te čete dobile zadatak prema dinamici ofanzive koju je otpočela Četvrta armija. I kako su se jedinice pomerale napred, duž železničkih pruga i glavnih komunikacija, odmah je uspostavljena veza po stalnim vazdušnim linijama. Mi smo te linije vrlo brzo gradili i u potpunosti uspeli pratiti naše operativne jedinice, obezbeđujući im vezu sa pozadinom i duž pruge. Tako sam, kao vezista, završio rat negde iznad Rijeke.

Posle toga raspoređen sam u vod veze Zagrebačkog vojnog područja, gde sam bio omladinski rukovodilac, a, rasformiranjem ovog područja, raspoređen sam u brigadu za vezu grupe armija.

Milan Desnica

OD PARTIZANSKOG KURIRA DO KOMESARA BATALJONA VEZE

Održavanje veze između organizatora ustanka, simpatizera pokreta i javki bilo je prilično efikasno u početnim pripremama oružanih borbi. Međutim, čim su se okupile grupe naoružanih boraca i osnovani prvi partizanski odredi, na Baniji i Kordunu zvani i logori, u svakoj grupi boraca i odredu (logoru) zvanično je određen po jedan ili više kurira. Veza preko kurira brzo je ustaljena, a razvijala se prema sve većim i složenijim zadacima koji su proizilazili iz širenja narodnooslobodilačke borbe i narastanja partizanskih jedinica. Služba veze na Baniji, već 1941. godine, integrisana je unutar vojnih jedinica, kao i sa civilnim organima u pozadini, odnosno narodnooslobodilačkim odborima, te je činila jedinstveni sistem veze u NOR-u na Baniji.

Za prve kurire odabirani su pouzdani, hrabri i snalažljivi borci, ljudi koji su bili odlučni, podobni i sposobni da važne direktive, povjerljiva naređenja i izvještaje prenesu i kroz redove neprijatelja, danju i noću, ako je trebalo i po velikom nevremenu. Jedan od kurira partizanskog odreda »Samarica«, kod Gline, odnosno logora Vasilja Gaćeše, bio je i drug Stevo Tintor iz sela Trnovca. On je održavao vezu između Banije i Korduna i bezbroj puta prolazio i kroz Topusko, i kroz neprijateljskih vojnika. Marko Štrbac i Pero Rajšić su prvih dana ustanka kod Drvara na Uni održavali vezu preko rijeke Une sa Grmečom i često prelazili rijeku pored koje prolazi glavna cesta i željeznička pruga za Bihać. Drug Mile Kalanja je održavao vezu između odreda u šumi Cerkezovac i Dobretin sa dijelom odreda Cerkezovac u selu Grabovici i odreda sjeverno od grebena Samarice, tzv.

odredi »Šamarica« i »Kaline«. Pojedini kuriri su održavali vezu između odreda »Šamarica« i odreda - grupe boraca - u rejonu sela Majske Poljane kraj Gline, sa grupom odreda »Šamarice« u šumi Prolom i Pogledić, sa grupom boraca kod sela Brubno i Bojna, odnosno Obijaj. U odredu »Kaline« postojali su kuriri za grupu boraca u selu Svinjica i Gradusa kod Sunje, te za tzv. Banijski Trokut do partizanskih grupa u Hrastovcu i Meminskoj. Njih su najčešće održavali pojedini rukovodioci, koji su u isto vrijeme održavali sastanke radi dogovora sa pojedini-
nim rukovodiocima i rukovodstvima.

U periodu kad još nije postojala potpuno slobodna teritorija, na svakom kurirskom pravcu pravovremeno je djelovalo po nekoliko aktivnih i organizovanih saradnika NOP-a. Jedan od njih bio sam i ja i to od jeseni 1941. godine pa sve do odlaska u partizanske jedinice gdje sam opet bio kurir. Ta aktivna organizovana saradnja tekla je uglavnom ovako: kao šesnaestogodišnjak te jeseni određen sam od roditelja da gonim stoku (svinje) u žiro vinu preko ceste Glina - Dvor na Uni i preko industrijske pruge Bešlinca-Bosanski Novi, odnosno polje kraj Dvora na Uni.

Prvoborci sa Čerkezovca već u oktobru 1941. godine organizovano su me angažirali (Pero Kalanja, Milan Cvjetojević i drugi) da pomažem prelazak partizanskog kurira Mile Kalanje i drugih preko industrijske pruge i glavne ceste Dvor na Uni - Bešlinac - Žirovac - Glina. Pri prelasku tih komunikacija u odlasku od kuće ili u povratku kući, imao sam, pomoću ugovorenih znakova, javiti kuriru partizanskog odreda Čerkezovac da li su ti objekti, koje su ustaše i žandari često kontrolirali, slobodni ili posjednuti. Na moj znak kurir bi obilazio zasjedu ili prelazio na određenom mjestu. Kasnije sam čak i zamjenjivao kurira prenoseći poštu do Branka Gagića u selu Gage ili do Mirka Stojakovića kuće u selu Ljubina.

Uvjerivši se u povjerljivost, kurir Mile Kalanja me je organizirao i tako smo obojica počeli izvoditi diverzije na telefonske veze postavljene između Dvora na Uni i voda ustaškog zastavnika Mikruta (16. ustaška satnija Kvaternikove garde), koji je obezbeđivao ljevaonicu željeza i tvornicu jedaćeg pribora u Bešlincu.

Jednu diverziju smo izveli oko 15. novembra 1941. godine na putu za selo Ljubinu. Nailazeći u pravcu šume Ljubina, ugledali smo kablove telefonske žice podignute na kolje i preko seoskog puta, između osnovne škole na Klenuši i kuće Pavla Trivanovića. Spustili smo kablove sa kolja na cestu i ne znajući da su unutra žice, počeli smo je natezati da bi je prekinuli. Zatim smo se sjetili i stavili žice na kamen, a drugim kamenom naizmjeničke tukli dok sve žice u kablovima nisu potrgane. Zatim smo svaki svoje krajeve duplih kablova odvukli, ja pored žive ograde bašte seoske škole na Klenuši, a Mile Kalanja u polje kroz kukuruze Pavla Trivanovića. Zbog toga kao i aktivnog uključivanja u kurirsku službu - računa mi se aktivan i organizovan rad za NOP od 16. novembra 1941. godine. Čovjek koji me uključio u NOP, Mile Kalanja, poginuo je novembra 1943. godine kod Cazina. Organizovani kurirski zadatak nastavio sam sve do oslobođenja doline potoka Žirovac 29. decembra 1941. godine, ali već tada sam bio kurir seoskog NOO-a u selu Gage.

Takav način održavanja veze na prvoj slobodnoj i poluslobodnoj teritoriji Banije i Dvora na Uni ostao je, sa manjim usavršavanjima i uspostavljanjem novih kurirskih veza kod Narodnooslobodilačkih odbora (NOO-a) osnovanih 1941. godine, sve do proljeća 1942. godine.

Posebne kurirske veze organizirane su sa aktivistima i simpatizerima NOP-a u okupiranim mjestima i gradovima i oko njih. Veze sa Glinom održavane su u jednom pravcu, preko druga Mile Opalića iz sela Majske Poljane i ljudi, žena i djece okolnih sela, koji su javno ili tajno odlazili u Glinu. Oni su poruke, obavještenja ili izvještaje predavali, odnosno ostavljali i uzimali sa određenih javki (tajnih mjesta za razmjenu pošte).

Veze sa Petrinjom preko aktivista i simpatizera NOP-a organizirao je drug Anton Stajcer - zvani »Crni Tone« i drugi. On je za te veze aktivirao Jožu Paraću,

njegovu sestru udatu u Gudiće, te druge iz sela Novo Selište kraj Petrinje. Oni - ili njima povjerljivi ljudi - odlazili bi u Petrinju kod određenih javki.

Sa Kostajnicom su na sličan način održavali veze Stevan Rajšić, Dragan Studen i Pajo Knežević, zvani Franjo Kolar iz sela Gornje Velešnje. Uspostavljena je već rano u jesen 1941. godine i veza preko tzv. Banijskog trokuta sa Moslavačkom gorom i Slavonijom. Ta veza najčešće je išla preko sela Meminske, Crkvenog ili Ivanjskog Boka, rijeke Save do sela Puške, gdje je dugo djelovao na tom zadatku predratni član KPH drug Martin Pavković i drugi. Nekad je ova veza išla preko Une i planine Kozare.

Sa Siskom i Zagrebom organizirani su posebni kanali. Preko njih vezu su održavali odabrani ljudi, pretežno članovi KPH, koji su, preko željezničkih stanica Krajiški Brđani ili Blinski Kut, odlazili u Sisak, a odatle drugi ljudi za Zagreb i - na sličan način.

Veza, koju su održavali svi ostali kuriri i organizirani aktivisti, uvijek je bila gotovo besprijeekorna. Mnogo je kurira i organiziranih aktivista od početka ustanka i kasnije obavljalo kurirsku službu, pa ih sve nije moguće nabrojati. Mnogi od njih su kasnije postali proslavljeni puškomitraljesci, kao što je Mile Kalanja, ali i odlični rukovodioci manjih ili većih partizanskih jedinica.

Dopunska kurirska veza između grupa boraca i partizanskih odreda održavana je, zatim, preko prvih narodnooslobodilačkih odbora (NOO-a) u selima, općinama, a kasnije kotarevima i okružnim NOO za Baniju. U svakom NOO-u određivan je po jedan ili više kurira za potrebe odbora i partizanskih boraca - odreda na dotičnoj teritoriji. Za kurire u NOO-ima birani su za to sposobni ljudi, a najčešće članovi SKOJ-a, među kojim sam bio i sam pod kraj 1941, i dijelom, 1942. godine. Međutim, zbog velikog broja rasutih sela i zaselaka na oslobođenoj teritoriji Banije krajem 1941. i početkom 1942. godine kurirski način održavanja veza preko NOO-a postao je nedovoljan i suviše spor.

Do proljeća 1942. godine ustaljena je velika slobodna teritorija Banije: od središta teritorije Šamarice (Čavića Braa) gotovo do Gline, Kraljevcana, Bijelnika, Starog Sela kraj Sunje, Mečenčana, Volinje, Dvora na Uni, blizu Bužima i Vrnograča prema Cazinskoj krajini (do tzv. Suve međe sa Bosanskom krajinom) i do rijeke Gline prema Topuskom. Stvorene su veće partizanske komande i jedinice kao što je štab Partizanskog odreda Banije sa 2, zatim 3 i 5 bataljona i Udarni bataljon na Baniji, šesti bataljon u Posavini i Udarni bataljon, u sastavu Prve udarne narodnooslobodilačke brigade Hrvatske, Korduna i Like. Formirani su općinski, a zatim i kotarski NOO-i, za kotareve Glina, Kostajnica-Petrinja i za kotar Dvor na Uni (februar 1942. godine). U takvoj situaciji bila je potrebna brža i sigurnija veza između partizanskih jedinica i prvih organa vlasti koji partizanske jedinice obezbeđuju materijalnim potrebama, posebno hranom, transportom pri akcijama za evakuaciju ranjenika i plijena. Osim toga, javlja se potreba za stalnim održavanjem veza i sa susjednim slobodnim područjima: Grmečom, Kozarom, Likom, Kordunom, Pokupljem, Posavinom, Moslavinom i Slavonijom.

Upravo iz tih razloga pristupilo se formiranju posebnih teritorijalnih kurirskih - relejnih stanica, ali i u zadržavanju kurira u odredima, bataljonima, Štabu NOPO Banije, seoskim, općinskim i kotarskim NOO-ima. Tako je, već prvih mjeseci 1942. godine, na Baniji formirano nekoliko kurirskih - relejnih stanica. One su organizirane na strogo teritorijalnom principu, tj. po pravcima održavanja veza. Stanice održavaju stalnu međusobnu vezu po ustaljenom redu (a i prema hitnim potrebama) odlaska i povratka kurira. Kurirske - relejne stanice formirane su u selu Trnovcu, zatim u Klasniću i Obijaju.

Stanice su imale zadatak da, pored međusobnih veza i veza sa drugim stanicama na Baniji, održavaju stalnu vezu i sa stanicama na Kordunu, Žumberku itd., a preko ovih, sa Likom i dalje. Kurirska - relejna stanica u selu Dobretinu održavala je stalnu vezu preko rijeke Une sa kurirskim stanicama u Bosanskoj Krajini, a ove dalje, kao i sa Vrhovnim štabom NOV i POJ, kada je ovaj stigao u Bosansku Krajinu, odnosno u Bosnu. Odmah po formiranju kurirskih - relej-

nih stanica, u proljeće 1942. godine, sa sjedištem u Kordunu i Lici, štab Prve operativne zone Hrvatske izdaje i Naredbu broj 1, kojom su regulisani odnosi štabova partizanskih odreda prema štabu Prve operativne zone Hrvatske. U njoj se za održavanje veza kaže: »Partizanski odredi će poslati po dva kurira. Partizanski odred Banije održavaće vezu i preko relejnih stanica Dobretin i Suvaja«.

Za unutrašnju vezu na Baniji postojalo je još nekoliko kurirskih - relejnih stanica: u selu Begović, odnosno Pastuša ili Tremušnjak, u selu Žirovcu, Rujevcu, Šamaričkim Brđanima, Bojni, Majskim Poljanama itd. Veze sa Moslavinom i Slavonijom održavane su preko kurirske - relejne stanice u tzv. Banijskom Trokutu, rejon sela Meminska, ali i preko Grmeča i Kozare, te planine Prosare. Najveće kurirske - relejne stanice bile su u selu Trnovcu, uz štab NOPO Banije, zatim u Dobretinu, radi uspješnijeg održavanja veze sa Kordunom, gdje je bio Glavni štab NOV i PO Hrvatske (GSH), za vezu sa Bosanskom Krajinom i Bosnom, gdje je bio Vrhovni štab NOV i POJ (VŠ), za vezu sa Vrhovnim štabom i Centralnim komitetom Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ). U osnovi su kurirske - relejne stanice imale 3-4 kurira pješaka ili konjanika sa potrebnim naoružanjem i sredstvima za prenos pošte - tovarni konj ili seljačka dvoosovna kola s konjima. Kurirska - relejna stanica u selu Dobretinu imala je, na primjer, 2-3 manja riječna čamca, za prelazak rijeke Une, kao i ona u tzv. Banijskom Trokutu, za prelazak rijeke Save, a ona u Bojni - za prelazak rijeke Gline. Posebno je opasna bila dužnost kurira na perifernim kurirskim - relejnim - stanicama, jer su bili izloženi čestim napadima neprijatelja. Najčešće su nosili poštu preko teritorije koju je, djelom ili potpuno, kontrolisao neprijatelj, pa i kroz njegove redove. Zadatke su izvršavali u stalnoj opasnosti da im neprijatelj postavi zasjedu i da ih uhvati sa najpovjerljivijom poštom. No, to se rijetko i događalo ...

U jesen 1942. godine, kada je formirana posebna vojno-teritorijalna komanda - Komanda vojnog područja Banije, zatim i teritorijalne kotarske Komande mjesta, kurirske - relejne stanice su prošle od štaba NOPO Banije u nadležnost Komande vojnog područja Banije, odnosno Komandi mjesta po kotarevima. Tako u referatu Komande vojnog područja Banije, dostavljenog za II okružnu partijsku konferenciju KPH Banije, u tački 8. piše: »Ova komanda, nakon svog formiranja, uspostavila je na svim važnijim mjestima relejne stanice koje su uglavnom služile za prenos, kako vojne pošte, tako i pošte za pozadinu«.

I pored kurirskih - relejnih stanica, u partizanskim jedinicama su postojali i dalje kuriri za održavanje samo vojnih veza između pojedinih komandi i jedinica. U štabu NOPO Banije formirano je posebno odeljenje kurira, a u štabovima partizanskih bataljona NOPO Banije nalazilo se čak i 3 do 5 kurira (za svaku čet, za štab NOPO Banije i za vanredne zadatke i veze), odnosno, u partizanskim jedinicama razvijao se sistem veze u skladu sa opštim razvojem tih jedinica. Prve čete i bataljoni NOPO Banije vezani su za određenu teritoriju - pravac (1. bataljon prema Glini, 2. bataljon »Miloša Čavića« - prema potrebi pojačavanja ostalih bataljona), pa su kuriri - partizani bili dovoljno »sredstvo i način« održavanja veze. Iz čete za vezu sa štabom bataljona dovoljan je bio jedan kurir, a u slučaju potrebe, to je mogao biti i svaki borac. Bataljon ima grupu kurira za vezu sa četama i sa štabom odreda u Trnovcu ili Ljeskovcu ili, pak, Žirovcu.

Formiranjem partizanskih brigada (u septembru 1942. godine) umnogome je komandovanje postalo složenije kao i sistem veza, jer su te veće jedinice imale sada obimnije borbene zadatke a i više su se kretale. Ali, kuriri su i dalje osnovna veza. U brigadama su, međutim, u sistemu održavanja veza izvršene veće izmjene. U četama ostaje dalje jedan kurir, u bataljonu 2—4 kurira, a u brigadi se formira štapsko odeljenje kurira i pratilaca starješina, ali i vod za linijske - telefonske veze. Od tada se i na Baniji počinju upotrebljavati tehnička sredstva veze: telefoni, centrale i kablovske linije zaplijenjeni od neprijatelja u akcijama. Prvi linijski vodovi u brigadama korišćeni su do maksimuma. Tako vod za vezu Osme banijske narodnooslobodilačke hrvatske brigade, prilikom napada na Sinj, 14. novembra 1942. godine (poslije oslobođenja Bihaća), organizuje veze: od štaba brigade, koji se nalazio na Pliješu, kota 389, do štabova bataljona. Zadatak je li-

nijskom vodu postavljen tako da bataljonima obezbjedi, odmah čim stignu na položaj, da komandanti mogu podnijeti izvještaj štabu brigade. Uz to, veza je morala biti redovna i stalna, jer su štabovi bataljona izvještaje morali slati što češće i bez obzira da li ima promjena ili ne. Prema tako postavljenom zadatku vezisti su morali ići ispred kolona bataljona dokle god su mogli, a zatim, odmah za kolonom, na položaje, da bi mogli obezbjediti vezu. Slične zadatke jedinice za vezu dobijale su tokom čitavog rata. Takav način održavanja veze na oslobođenoj teritoriji Banije i partizanskim jedinicama ostao je do formiranja Sedme banijske divizije.

Kada je formirana Sedma banijska divizija (po Naredbi Vrhovnog štaba broj 95. od 22. novembra 1942. godine), pri štabu divizije osnovan je takođe vod za linijske - pokretne veze. Vod je dobio izvjestan broj telefona i telefonsku centralu, kao i potreban kabl od vodova za vezu iz brigada, te prvu zaplijeñjenu njemačku radio -stanicu pomoću koje je štab Sedme banijske divizije održavao vezu sa GŠH i štabom 4. korpusa NOV i PO Hrvatske. Povremeno je radio-stanica služila i za vezu sa Vrhovnim štabom, negdje u Bosni. Prva akcija u kojoj je vod Sedme banijske divizije uspostavljao veze bio je napad na Dvor na Uni i Bosanski Novi, od 26. do 29. novembra 1942. godine.

Vod veze Sedme banijske divizije pri napadu na Dvor na Uni dobio je zadatak da uspostavi telefonsku vezu između štaba divizije i štabova Sedme i Osme banijske brigade. Ukoliko mu još ostane materijala, kaže se u zadatku, imao ga je iskoristiti za uspostavljanje veze sa jedinicama 5. korpusa NOV i POJ (1. krajiški korpus) preko Une kod sela Ruđica, koji je napadao na Bosanski Novi.

Pored voda za vezu, pri štabu divizije formirano je posebno kurirsko - zaštitno odeljenje. Kuriri su nosili poštu, izvještaje i naređenja, a grupa odabranih boraca, kao pratioci najodgovornijih starješina štaba divizije - komandanta, političkog komesara, načelnika štaba itd.

Tek kasnije, kada je bilo zaplijeñjeno više sredstava za vezu, u Sedmoj banijskoj diviziji je formirana četa za vezu. Četa za vezu radila je na uspostavljanju i održavanju veze između štaba divizije, štabova brigada, te štaba Partizanskog Odreda Banije i Štabova brigada - radi poboljšanja veza sa štabovima bataljona i između štabova brigada (veze sadejstva).

Nakon formiranja teritorijalnog telefonskog voda, zatim i čete pri Komandi vojnog područja Banije i uspostavljanja prvih polustalnih i stalnih telefonskih linija, ove se jedinice veze u punoj mjeri oslanjaju na teritorijalne veze radi održavanja veza i sa pojedinim NOO-ima, štaba divizije i štabova brigada.

Za rukovanje radio-stanicom korišćeni su u prvom redu raniji radio-amateri. Ljudstvo za rukovanje sredstvima veze je osposobljavano u samim jedinicama za vezu praktičnim radom na sredstvima, ali i na tečajevima koje su organizirali štabovi jedinica i Glavni štab Hrvatske. Jedan od prvih tečajeva za radio-telegrafiste organiziranje pri GŠH u selu Vrhovinama u Lici. Na tom tečaju bili su i drugovi sa Banije, među kojima, kasnije poznati radio-telegrafista Sedme banijske udarne divizije. Dragan Joka - zvani Ćamba. Kasnije je u štab Drugog NOPO Banije u tzv. Banijskom Trokutu, sa jednog takvog kursa upućen i drug Svetozar Šarlija, te mnogi drugi s Banije i iz drugih krajeva.

Vojne telefonske veze u vrijeme između borbi koristile su i vojnopozadinske komande i ustanove, kao i NOO-i u službene svrhe ili u posebno hitnim slučajevima. Zato su vojna veza i veza na teritoriji nerazdvojni faktori veze u toku NOR-a u Baniji.

TERITORIJALNE TELEFONSKE VEZE

Do polovine 1943. godine ustaljena je još veća slobodna teritorija Banije. Stvoreni su povoljni uslovi za korišćenje stalnih tehničkih sredstava veze - stalnih i polustalnih linija, telefona i centrala. Uz to su povećane potrebe boljeg povezivanja operativnih jedinica sa teritorijalnim komandama, okružnim NOO za

Baniju i kotarskim NOO-a Glina, Petrinja, Kostajnica i Dvor na Uni, te sa komandama mjesta po kotarevima koje su zadužene za snabdijevanje prolazećih partizanskih jedinica i kontrolu teritorije.

U toj fazi razvoja NOR-a na Baniji donesena je odluka na sastanku Komande vojnog područja Banije: da se odmah pristupi opravci ranijih i otpočne sa izradom novih stalnih i polustalnih telefonskih linija. U duhu te odluke je i izvještaj Komande vojnog područja Banije od 17. VII 1943. godine u kome piše i ovo: »Veza radi dobro ... U formiranju je telefonski vod pri Komandi područja za uspostavljanje (stalnih) linija«.

Prvi komandir voda za vezu Komande vojnog područja Banije, Branko Nišević iz sela Gage, vrlo dobro se sjeća kako je bilo teško otpočeti i uspostaviti prve telefonske linije. Nije bilo iskustva u tom radu. Osim toga, prije rata postojeće stubove (bandere), žice i izolatore sasjekli su ustanici već prvih dana borbe protiv neprijatelja. Kasnije su taj materijal raznosili i seljaci za svoje druge potrebe. Zato su prve nosače izolatora otkivali seoski kovači ili vojnotehničke partizanske radionice, a prvi izolatori skidani su sa stubova uz sama neprijateljska uporišta i upotrebljavani, a pokupljeni su i djelimično upotrebljivi duž ranijih telefonskih linija pored cesta. Pored zaplijenjene telefonske žice korišćena je i bodljikava žica, kojom se neprijatelj ograđivao u uporištima, te žica od ograda po selima slobodne teritorije. Rad je bio prilično složen: trebalo je prethodno skinuti bodlje, pa rasplesti bodljikavu žicu i, tek tada, upotrebljavati je za stalne i polustalne vodovne linije. Žica je pomoću nosača i izolatora postavljena na stubove koji su sječeni u šumama Samarice ili, pak, korišćena stabla na pravcima prolaza polustalnih linija. Ipak, za relativno kratko vrijeme proradila je prva partizanska stalna telefonska linija na Baniji od sela Klasnića do Donjeg Zirovca i Rujevca i od Klasnića, ispod obronaka Samarice preko Malog Gradca, sela Karajice, Miočinovića, Tremušnjaka i Begovića, do Pastuše.

Dalja borba za slobodu zahtijevala je razvoj svih partizanskih i drugih službi, pa i veze. Zato je, prilikom izdvajanja saobraćajnog odsjeka Glavnog štaba Hrvatske iz dotadašnjeg tehničkog odsjeka (po Naredbi GŠH od 26. novembra 1943. godine), odvojena teritorijalna sekcija za vezu iz operativnog odsjeka za vezu Glavnog štaba. To je bio prvi stupanj razvoja veza na slobodnoj teritoriji. Do polovine 1944. godine saobraćajni odsjek GSH prerastao je u saobraćajno odeljenje u kojem su, među ostalim odsjecima, bili i ovi: odsjek za komunikacije, te odsjek za teritorijalne veze (izdvojen iz odsjeka trupne veze pri GŠH).

Tada je pri Komandi vojnog područja Banije formirana saobraćajna sekcija sa referentima, a nešto kasnije i sa sekcijama za pojedine grane saobraćaja. Pod rukovodstvom referenta za veze, kasnije sekcije za veze, u Komandi vojnog područja Banije bili su: glavni mehaničar za veze; kuriri za prijenos pošte po kurirskim - relejnim stanicama, kasnije poštama, kada su ove formirane namjesto kurirskih - relejnih stanica; telefonisti teritorijalnih telefonskih centrala i međustanica (osim glavne u selu Klasniću). Telefonske centrale ili međustanice su uspostavljene uz Komandu vojnog područja, zatim i u selima: Zirovac, Rujevac, Pastuša, Trnovac, kasnije u selu Maji i drugdje; nadzornici tt-linija na slobodnoj teritoriji i odgovarajuće tt radionice.

Linajska teritorijalna četa za vezu Komande vojnog područja Banije u početku ima dva voda s četiri desetine, odnosno ekipe za rad na izradi stalne tt linije, a dalje je popunjavana do tri voda i devet odeljenja, odnosno ekipa za rad. Svaki od navedenih organa pod sekcijom za vezu Komande vojnog područja Banije imao je više zadataka. Sekcija i njeni organi su se bavili organizacijom, uspostavljanjem i održavanjem svih vrsta veze između operativnih partizanskih jedinica, vojnoteritorijalnih komandi i ustanova, te svih odgovarajućih NOO-a. Prvenstvo u korišćenju svih raspoloživih veza pripadalo je, po pravilu, operativnim partizanskim jedinicama, bataljonima, brigadama i Sedmoj banijskoj udarnoj diviziji, te štabu IV korpusa NOV i POJ i GŠH.

O uspjesima u radu sekcije za vezu Komande vojnog područja Banije ima dosta podataka. Evo samo nekih. U izvještaju od 18. februara 1944. godine, Komanda vojnog područja Banije, između ostalog piše:

»Sekcija za vezu intenzivno radi. Postavljena je nova linija Klasnić - Glina, te neke kraće linije do pojedinih ustanova«.

Zatim u izvještaju Komande vojnog područja Banije od 2. marta 1944. godine kaže se daje na Baniji uspostavljena jedna telefonska centrala sa sjedištem u selu Klasniću i devet telefonskih stanica. Pored toga, da su uspostavljene produžene stalne tt linije: Pastuša - selo Borojevići - selo Mečenčani; izgrađena nova linija od sela Maje do Topuskoga i neke druge. U zaključcima sa sastanka Komande vojnog područja Banije sa referentima sekcija od 9. marta 1944. godine za dalje zadatke sekcije veze je rečeno:

»Nakon što je izvršena reorganizacija prema uputstvima Vrhovnog štaba i štaba IV korpusa, pretresen je rad i zaključenq:

1. Uspostaviti telefonsku vezu Klasnić - Vrnograč, zatim Glina - Pokupsko. U tu svrhu pristupiti prikupljanju žice, izolatora kod Hrastovice i Divuše.

2. Za poboljšanja rada Pošte B-I (Banija-1) komesar straže područja održaće sastanak (znači već tada su postojale Pošte umjesto kurirskih - relejnih stanica).

3. Komesar čete za vezu slati će 15-dnevni izvještaj o političkom i kulturno-prosvjetnom radu«.

Komandni sastav teritorijalne linijske čete za vezu ustaljen je tek u jesen 1944. godine, kada je komandir postao Pero Arbutina iz Goričke, zamjenik komandira Nišević Branko iz sela Gage, a politički komesar Milan Šesto iz Gvozanskoga. Zamjenika političkog komesara čete nije bilo sve do reorganizacije Sedme banijske udarne divizije 6. decembra 1944. godine iz čijeg sastava na tu dužnost dolazi raniji komesar intendanture 1. udarne brigade »Vasilja Gaćeše« Ljuban Đurić.

Osim navedenih zadataka, sekcija za veze Komande vojnog područja Banije imala je još i ove zadatke:

Postavljala je nove i ukidala nepotrebne ratne pošte na ovoj slobodnoj teritoriji Banije;

Brinula se o prijenosu pošte i paketa najbržim prijenosnim - prijevoznim sredstvima koja su išla određenim pravcima;

Prikupljala je sredstva za organizaciju veze uz pomoć operativnih partizanskih jedinica, Komandi mjesta po kotarevima i teritorijalne, područne, linijske čete prilikom izvođenja većih borbenih akcija na neprijateljski saobraćaj ili čak i samostalnim akcijama ove čete;

Sklanjala je materijal prilikom prodora neprijatelja na slobodni teritorij Banije i si.;

Organizirala je saradnju sa organima i jedinicama za vezu operativnih partizanskih jedinica, radi što boljeg materijalnog obezbeđenja službe veze i prilagođavanja teritorijalnih veza potrebama partizanskih jedinica na pojedinim operacijskim pravcima Banije.

Teritorijalne veze su bile, u stvari, dopuna sistema veza operativnih partizanskih jedinica s prioriteto korišćenja. Kad su došle na određeni teren — pravac na Baniji, bataljoni i partizanske brigade su se, paralelno ili na kraju tt linije, na stupcu - banderi, ukopčavale na stalne i polustalne tt linije i tako odmah uspostavljale vezu do štaba brigade, divizije, 4. korpusa i do GŠH, te vojnoteritorijalnih komandi i NOO-a.

Sekcija za veze Komande vojnog područja Banije organizirala je tehničke tt radionice radi brže i efikasne popravke inače oskudnih sredstava veze. Radila je na usavršavanju tt mehaničara, nadzornika linija i ljudstva čete za vezu uopće.

U cilju što boljeg rada ove službe izdata su i prva detaljnija uputstva za rad pojedinih organa, odnosno PTT odsjeka. Tako, na primjer, saobraćajno odeljenje GŠH izdaje niz uputstava o organizaciji i radu partizanske službe veze. Prema jednom općem uputstvu za organizaciju i rad saobraćajnih organa od 10. VII

1944. godine, i u nižim komandama i štabovima odvaja se saobraćajna služba od tehničke službe. Od tog vremena poštanska služba i rad tt veza svakodnevno se poboljšavaju, jer su pronalazeni novi i osposobljavani postojeći PTT-stručnjaci, a i mnogi su stručnjaci iz gradova dolazili u partizane. Jedan od takvih stručnjaka PTT-veza je i Julija Bodlović, inače učesnik u poznatoj diverziji na telefonsku centralu u Jurišićevoj ulici u Zagrebu 1941. godine. Ona je primila poštu Rujevac, a kasnije odlazi na rad u ZAVNOH. Organizirani su i tečajevi za usavršavanje kadrova pri Komandi vojnog područja Banije i pri Komandi IV korpusne vojne oblasti, pri Glavnom štabu Hrvatske i pri ZAVNOH-u.

U PTT sekciji Komande vojnog područja Banije, krajem 1944. godine referent je Dušan Gnjatović, pomoćnici Todor Ivanić - zvaní Tešo, Keleuva Dragan i drug Galjen, zvaní »Singer«. Održavalac sredstava veze je Mile Popović. Osim navedenih, u sekciji je dodijeljen i inženjer Kovač Petar, stručnjak za telefoniju.

Zadaci glavnog tt mehaničara u sekciji za veze su bili: da vrši tehnički nadzor i popravku uređaja i telefonske mreže, da vodi evidenciju stanja tt linija na teritoriji Banije, postavlja zahtjev za remont tt linija, pomaže u stručnom osposobljavanju nadzornika tt linija, osposobljavanje mehaničara po radionicama, da vrši složenije popravke koje ne mogu izvršiti mehaničari radionice, vrši tehničku analizu izgradnje novih stalnih i polustalnih tt linija.

Područna teritorijalna linijska četa za vezu pri Komandi vojnog područja Banije imala je ove zadatke: da održava postojeće tt linije na slobodnoj teritoriji Banije, da gradi nove tt linije, da, pri akcijama operativnih partizanskih snaga, samostalno i na druge načine prikuplja i izrađuje materijalna sredstva za tt linije i slično.

Kada su bile iscrpene sve rezerve na slobodnoj teritoriji i iz redovnog ratnog plijena, za razvoj tt linija na Baniji trebalo je ići u nove akcije. U šumama Samarice i Ljubine sječeni su stubovi (bandere) od domaćeg kestena. U sačuvanom izvještaju Komande vojnog područja Banije od 23. oktobra 1944. godine o tome stoji i ovo:

»Četa veze sa grupom radnika izradila je 2446 bandera. Napaljeno je 115 stubova (bandera). Izrađena je linija: Pastuša-Mlinoga, a gradi se Bijelnik-Gradusa. Priprema se materijal za liniju Maja - Bačuga«.

Kada su iscrpene sve rezerve, teritorijalna linijska četa veze Komande vojnog područja Banije češće učestvuje, sa banijskim brigadama i bataljonima NOPO Banije, u akcijama, a i samostalno izvodi akcije da bi prikupila tt žicu i izolatore koji su glavni materijal za izgradnju tt linija. Nosače su i dalje otkivali kovači, u pomanjkanju zaplijenjenih.

I civilni organi, da bi se povezali u sistemu tt linija, takođe organiziraju akcije omladine za prikupljanje tt žice i ostalog materijala. Na primjer, poznata je takva akcija omladinske grupe sa područja općina Javoranja i Divuše drugom polovinom 1944. godine pod rukovodstvom Adama Opačića i Mile Crljenice - Bjelac na cesti Golubovac - Divuša u Pounju, kao i omladine kotara Kostajnice, na pruzi Majur - Sunja.

Veću samostalnu akciju teritorijalna linijska četa za vezu Komande vojnog područja Banije izvela je zimi 1944/45. godine, isto na pruzi Sunja - Kostajnica. Drugu je akciju izvršila sa brigadama Sedme banijske udarne divizije na prugama Sunja - Kostajnica i Sunja - Sisak. Veliku, pak, akciju za prikupljanje tt materijala izvršila je područna linijska četa za vezu Banije 8. februara 1945. godine, prilikom napada Treće banijske udarne brigade Sedme banijske udarne divizije na uporišta neprijatelja u selima Pračno i Mošćenica na cesti Sisak - Petrinja.

To su i sjećanja starješina te čete, komandira Pere Arbutine, Branka Niševića, komesara Milana Šeste, partijskog rukovodioca, Đurić Ljubana, komandira vodova koji su učestvovali u akciji Miće Zeca, Gojka Bijelića, te delegata vodova Mikana Kalabe i Petra Vladića, kao i svih boraca čete. Ove i slične akcije omogućile su teritorijalnoj linijskoj četi Komande vojnog područja Banije da izvrši i svoj drugi zadatak - rušenje i ometanje neprijateljskih veza.

POŠTANSKA SLUŽBA NA BANIJI TOKOM NOR-a

Uporedno sa razvojem partizanskih tt veza, tj. negdje od polovine 1943. godine radi se na usavršavanju prijenosa pošte i paketa. Umjesto kurirskih - relejnih stanica, tokom 1943. godine osnovane su prve partizanske pošte na čitavoj slobodnoj teritoriji Banije. Novoformirane pošte na Baniji nosile su svoju opću oznaku »B« i posebnu oznaku - redni broj pošte na Baniji. Prve pošte su osnovane: B-1 u selu Klasniću, B-2 kraj Gline i kasnije, 1944. godine, u Glini, B-3 u selu Pastusi, B-4 u Rujevcu, B-5 u selu Mečenčani, B-6 u selu Dobretinu, B-7 u selu Donji Zirovac itd. U martu 1944. godine na Baniji je 21 partizanska pošta sa 21 upravnikom i 106 poštara. Zbog sve većeg opsega korespodiranja, poštama su, kao i ranije kurirskim - relejnim stanicama, dodjeljivana prijenosna sredstva: obično po jedna dvoosovna kola za linije na kojima su se ista mogla upotrijebiti kao (što su, na primjer, Rujevac - Žirovac, Zirovac - Klasnić, Klasnić - Maja, Maja - Glina itd), ili tovarni konj sa samarom, čega se dobro sjeća Milan Ostojić iz ratne pošte u Rujevcu.

U navedenom referatu Komande vojnog područja Banije za II okružnu partijsku konferenciju KPH za Baniju, oktobra 1943. godine, o uspostavljanju ratnih pošta, piše:

»Uspostavljene su u svim važnijim mjestima pošte za otpremu pisama i paketa. Od njihove uspostave ne zapaža se gubljenje pisama, paketa, krađa raznih stvari i slično«.

Za prve upravnike partizanskih pošta postavljani su borci stručnjaci, zatim i borci, prvenstveno stariji učesnici u borbi i ustanku. Ovim posljednjim su prethodno održavani tečajevi za uvođenje u praktičan rad. Za kurire - nosioce pošte, pored moralnih kvaliteta, uzimani su i ljudi dobre fizičke kondicije, pouzdani i snalažljivi, kao i kuriri u operativnim partizanskim jedinicama. Kuriri navedenih kvaliteta bili su naročito potrebni za prijenos pošte na linijama - pravcima koje su prolazile preko neoslobođenog teritorija ili između neprijateljskih garnizona i uporišta.

Poštanska služba na Baniji održavala je redovne veze - sjeća se Branko Miličević prvoborac sa Banije. Posle su održavane sa poštama susjednog Korduna, a preko Korduna sa Likom, Gorskim Kotarom, Dalmacijom i Zumberkom; sa poštama u Moslavini i dalje, u Slavoniji, te sa poštama u sušjednoj Bosni i Hercegovini, preko Podgrmeča, Grmeča a i preko Kozare. Tim putem su borci Sedme banijske udarne divizije, koji su se nalazili u Istočnoj Bosni, dobili prva pisma sa Banije, odnosno podeljena su im u Centralnoj Bosni u vrijeme smotre Sedme banijske udarne divizije od strane Vrhovnog komandanta druga Tita, pred njen povratak na Baniju posle IV i V neprijateljske ofanzive.

Osim službenih poštanskih pošiljki, partizanske su pošte prenosile i privatna pisma i manje pakete. Pošta je stizala prilično redovno, a vođena je i evidencija i kontrola poštanskih pošiljki.

Maraka za pisma nije bilo. U prvo su vrijeme određene oznake na svako pismo udarane pomoću štambilja polazne pošte sa datumom prijema. Kasnije su pošte dobile, svaka svoju papirnatu oznaku - naljepnicu. Naljepnice su lijepljene najčešće tijestom od pšeničnog brašna na pisma i poništavane štambiljem prijemne pošte. Kasnije su uvedene dvije vrste poštanskih naljepnica: jedna za službenu poštu (koja je uvođena i u posebne knjige evidencije), a druga za privatna pisma (koja su evidentirana grupno po uputnim poštama i u posebne knjige evidencije).

U daljnjem razvoju pošta, PTT-sekcija Komande vojnog područja Banije uspostavljala je nove i ukidala nepotrebne ratne pošte. U cjelini se brinula o prijenosu pošte civilnih organa, vojnoteritorijalnih komandi i naroda sa slobodne teritorije.

Rad u jedinicama i ustanovama veze na Baniji tokom NOR-a bio je ravan borbi s puškom u ruci. Ratni su poštari i telefonisti i tretirani kao borci narodnooslobodilačke borbe, a i bili su pod neposrednom komandom Komande voj-

nog područja Banije. Oni su zaista i bili borci, naročito kada su održavali veze za vrijeme manjih ili većih neprijateljskih ofanziva. Oni su, kada je trebalo, primali i borbu sa neprijateljem. Na primjer, prilikom prepada zelenog kadra i četničkih elemenata na logor zarobljenika i kažnjenika u šumi Prolomu, borili su se i vezisti. Ili, prilikom jednog od mnogobrojnih ispada neprijatelja iz Petrinje na slobodnu teritoriju Banije, marta 1945. godine, kao i kada su jedinice Sedme banijske udarne divizije otišle prema Bihaću i dalje, kroz borbe u završnim operacijama za oslobođenje naše zemlje, teritorijalna linijska četa za vezu je štitila slobodnu teritoriju.

Pojačana osobljem sa telefonskih stanica, centrala, pošta, tt radionica i organa Komande vojnog područja Banije, četa je vodila višesatnu borbu sa daleko nadmoćnijim neprijateljem kod sela Maje, zatim kod sela Dabrne, spriječivši njegov brz prodor ka selu Klasniću, ratnom centru Banije. Neprijatelju je nanijela osjetne gubitke a, u isto vrijeme, omogućila evakuaciju svih partizanskih ustanova iz sela Maje, Klasnića i okolnih sela u dubinu slobodne teritorije.

Ovo, međutim, nije bio jedini slučaj borbi ovog ljudstva neposredno sa neprijateljem. Posljednjeg njemačkog vojnika teritorijalna četa za vezu Komande vojnog područja Banije uhvatila je u širem rejonu Sunja - Sisak — Petrinja, negdje juna - jula 1945. godine.

Sva partizanska PTT-služba bila je na Baniji besplatna, jer je ljudstvo, uključeno u pojedine grane saobraćaja i veze, smatrano - imalo status partizanskih boraca. Poštari i poštarice nosili su uniforme, imali svoje oružje (pa i francusku trometku), hranili se na vojničkim kazanima ili u menzama teritorijalnih organa narodne vlasti (gdje je ovih bio manji broj), kao i na tt stanicama i udaljenim poštama.

Značaj koji je pridavan ovoj službi može se sagledati i iz manjih izveštaja o brojnom stanju Komande vojnog područja Banije u kojima, između ostalog, stoji: 31. oktobra 1943. godine četa za vezu broji 33 borca i rukovodioca, a na poštama radi 105; 31. januara 1944. godine, isto brojno stanje, ali, pod konac 1944. i 1945. godine, ta brojna stanja znatno su povećana.

Do kraja rata PTT služba na Baniji se razvila u tolikoj mjeri da je, nakon potpunog oslobođenja zemlje, nastavila normalan rad u obnovi ratom porušene zemlje. Teritorijalna linijska četa za vezu Komande vojnog područja Banije i nakon oslobođenja nastavila je rad kao vojnoteritorijalna jedinica, ali u sastavu novoformiranog teritorijalnog bataljona veze Četvrte korpusne vojne oblasti čiji je komandant drug Trbojević, a politički komesar drug Cetina. Trebalo je što prije osposobiti tt linije koje je neprijatelj duž glavnih cesta i željezničkih pruga pri svom povlačenju nemilice rušio i uništavao. Gotovo svaka bandera (stub) bili su presječeni eksplozivnim punjenjem. Za taj zadatak su od teritorijalnih linijskih četa za vezu pri Komandama vojnih područja na teritoriji jednog Korpusa NOV i POJ i formirani bataljoni marta-aprila 1945. godine. Banijska teritorijalna četa za vezu bataljona veze Četvrte korpusne vojne oblasti užurbano obnavlja linije na potezu Dvor na Uni - Kostajnica - Sunja - Sisak, zatim Sisak - Petrinja - Glina, dok, u septembru 1945. godine, nije čitav bataljon, po okupljanju u Ogulinu, otišao u sastav Brigade za vezu II Jugoslavenske armije u Zagrebu.

Ljuban Đurić

ŠKOLA VEZE GLAVNOG ŠTABA HRVATSKE OD KAPITULACIJE ITALIJE DO OSLOBOĐENJA

Na dan kapitulacije Italije, 9. septembra 1943. godine, prikupio sam sve muškarce sposobne za borbu u mom rodnom mjestu Bašćanskoj Dragi, na otoku Krku. Bilo je tu oko 120 ljudi, koji su zatim prebačeni brodom u Crikvenicu. Plovili smo noću, radi veće sigurnosti. Po dolasku u Crikvenicu na osnovu podataka

o mojoj ranijoj službi u bivšoj jugoslovenskoj mornarici, upućen sam u Otočac, gdje se tada nalazila škola veze GŠH. U Otočac sam stigao 16. septembra 1943. godine, preko Senja i Vratnika, i javio se Sekciji za vezu GŠH u kojoj je bio na dužnosti Topličanin Viktor. Nakon toga sam raspoređen u Školu veze kao nastavnik. Komandant škole bio je Zlatko Kereković, a komesar Mirko Burić. Škola je bila smještena u nekoliko zgrada u centru mjesta oko parka (mislim u zgrada bivšeg sreza).

Prema sjećanju, u školi su bili ovi nastavnici: Buač Čedo, nastavnik osnova elektrotehnike i praktičnog rada na kursu telefonskih mehaničara; Markon Slavko i Hudnik Milan, nastavnici žične linije na kursu linijaša; Maričić Anton, nastavnik kucanja i prijema na sluh na kursu radio-telegrafista; Topličanin Viktor, nastavnik elektrotehnike i radio-tehnike na kursu radio-telegrafista. Tu je dužnost vršio pored dužnosti u radionici veze pri Sekciji za vezu GŠH; Barković Jure i Bumber Ante nastavnici službe veze i taktike na kursu starešina jedinica veze; Frgačić Tomo, nastavnik elektrotehnike i radio-tehnike na kursu radio-telegrafista; Braco Sinko bio je crtač i rukovalac mašina za umnožavanje pisanih materijala iako je bio na dužnosti u Sekciji za vezu GŠH; Milanković Milan obavljao je administrativne poslove; Turnir Dražić zvani Stari i Priča Bude-ekonomi; Uzelac Mira i drugarica Mara bile su kuharice.

Pored toga, pri školi je bila jedna grupa vojnika, otprilike jedan vod, za opće potrebe i kurire.

Prema tadašnjim mogućnostima škola je bila kadrovski osposobljena za normalno i uspješno obučavanje kadrova veze.

Kao komandant Kereković je predavao službu veze, a Hudik Milan još i elektrotehniku.

Vrijeme trajanja kurseva bilo je različito.

Kurs rukovodilaca veze trajao je mjesec dana. Na tom kursu se izučavala organizacija veza i taktika.

Kurs telefonskih mehaničara trajao je mjesec dana, a na njemu su izučavani osnovi elektrotehnike, telefonije i linijske službe. Materijalno obezbjeđenje bilo je više nego skromno. Raspolagalo se sa nekoliko kalemova starog telefonskog kabla, nekoliko starih telefona i centrala, par induktora i magneta.

Kurs radio-telegrafista trajao je dva mjeseca. Na tom kursu izučavali su se ovi predmeti: elektrotehnika, radio-tehnika i kucanje i prijem na sluh. Elektrotehnika i radio-tehnika su objašnjavane na skicama i šemama.

Slušaoci za rukovodioce veze dobivali su skripta skraćenog obima iz organizacije veze i iz taktike, koje je, vjerovatno, izradio Kereković Zlatko.

Na svim kursevima slušaoci su dobivali najosnovnije teorijsko znanje, a išlo se za tim da se što bolje pripreme kao manipulanti ili organizatori veze u jedinicama. Kroz školovanje se razvijao osjećaj za uspostavljanje i održavanje veze u svakoj prilici, pa i primitivnim sredstvima.

Kereković je, kao komandant škole, mnogo učinio da se prostorije osposobe za normalan rad i da se olakša život pripadnika škole. Neposredno je rukovodio adaptacijom prostorija, gradnjom tunela između susjednih zgrada, i izradom odgovarajućeg šporeta za toliki broj slušalaca, kao i drugim poslovima za uređenje prostorija škole.

Kada sam došao, Otočac je bio popaljen i opustošen. To je bilo upravo poslije upada ustaša u otočku bolnicu, masakra ranjenika i paljenja kuća.

Desetak dana poslije mog dolaska u školu, ona je rasformirana jer je neprijatelj nadirao, a slušaoci su vraćeni u svoje jedinice. Nastavnici su većinom priključeni štabu 4. korpusa, koji se tada nalazio u Dunjaku.

U Dunjaku sam, zajedno sa Zlatkom Kerekovićem pripremao udžbenike i skripta za rad Škole veze. Nakon kraćeg boravka u Dunjaku vratili smo se natrag u Otočac gdje je škola ponovo počela s radom. Napominjem da slušaoci iz Slavonije nisu uspjeli niti preći Savu, a bili su vraćeni natrag u školu.

U to vrijeme nalazio se u Otočcu GŠH i ZAVNOH, sa predsjednikom Vladimirom Nazorom. Povodom dana Oktobarske revolucije, škola je organizirala

svečanost, pa je na zajedničku večeru došao i Nazor. Nakon večere škola je izvela prigodan program uz pjevanje borbenih pjesama.

Na sam dan godišnjice oktobarske revolucije škola se postrojila za defile. Prolazili smo glavnom ulicom Otočca. Jednog momenta usporili smo nešto korak, pa je na čelo kolone stao Vladimir Bakarić držeći pod rukom Nazora. To je kratko trajalo, jer je Nazor bio dosta iscrpljen i nije mogao da slijedi naš korak. Tada sam čuo kako je rekao Bakariću: »Sklonimo se mi i pustimo mlade da slobodno marširaju«. Nakon defilea održanje veliki narodni zbor na kojem je prisustvovala i Škola veze. Tako okupljenom narodu i pripadnicima NOV govorio je komandant GŠH Gošnjak Ivan.

Nakon Gošnjaka na govornicu je stupio Nazor i onako, šaleći se, unosio je vedrinu u taj skup pri čemu je, hvaleći zalaganje drugarica u borbi i pozadini, uzviknuo: »Kada se poslije rata oženim prvoj ću kćerci dati ime Ksantipa«, kako bi opovrgao lošu priču o Ksantipi. Narodno veselje trajalo je do duboko u noć.

Kad sam se s tog zbora vraćao u školu sa još nekoliko drugova, učinilo mi se da vidim kroz roletne jednog prizemnog prozora optičke (svjetlosne) signale Morzeove azbuke. Pošto sam znao tu signalizaciju iz bivše mornarice, došao sam do zaključka da bi to mogla biti neprijateljska signalna veza između te kuće i šume, na što sam upozorio i drugove, među kojima je bio i obaveštajac. Odmah je odlučeno da se to provjeri. Dugo smo lupali na vrata dok ih nije otvorio jedan pospani i uplašeni pop, koji se veoma začudio kada je ugledao grupu partizana. Rekli smo mu da želimo pogledati sobu. Kad smo ušli, vidjeli smo da žarulja u sobi ima slab kontakt i da se uslijed vjetera njihala pa je tako dolazilo do prekidanja strujnog kruga. Njeno paljenje i gašenje ličilo je na nekakvu signalizaciju.

Zbog nadiranja neprijatelja u Otočcu nismo dugo ostali. Jednog jutra, krajem oktobra 1943. godine cijeli sastav škole krenuo je pješke prema Vrhovinama noseći sobom svoju ličnu opremu. Imali smo jedan zarobljeni italijanski kamionet pa smo na njega natovarili najpotrebnije kuhinjske stvari, nešto posteljine, arhivu, hranu i nešto alata. Kamion je vozio komandant škole Kereković. Krećući se u pravcu Vrhovina našli smo kamionet u jarku, pored puta, jer je nestalo goriva. Uzeli smo stvari sa kamioneta i pošli dalje.

Polaznici škole bili su iz jedinica NOV i POJ iz: Slavonije, Dalmacije, Like, Korduna i Hrvatskog primorja. Sve su to bili mladići između 15 i 17 godina.

Iz Vrhovina smo krenuli dalje i predveče stigli u selo Turjanski. Tu je već bilo i snijega. Slušaoci su bili smješteni u jednu prizemnu kuću, punu svježih, smrdljivih govedih koža. Onako umorni, najprije smo iznijeli te kože napolje, zatim oribali tu prostoriju i po podu prostrli nešto slame da bi slušaoci mogli spavati. Nastavnici su se smjestili u jednu manju prostoriju druge zgrade.

U prostoriji, iz koje su izbačene goveđe kože održavala se i nastava, istovremeno za dva različita kursa. Jedni drugima su smetali u radu. Međutim, kada postoji volja i polet mladih, tada je sve moguće i nastava se ipak uspješno izvodila. Radilo se neprekidno, od svanuća do mraka, sa kratkim odmorom za ručak. Teško je bilo za olovke i papir. Istina, mnogo se toga pamtilo, ali radio-telegrafisti ne mogu raditi bez olovke i papira. Olovka se djelila na pola, pa i na četvrtinu. Papir za prijem na sluh dobijali smo od tiskare »Vjesnika« iz Turjanskog i to neke odreske novinskog (štamparskog) papira ne šire od 5 cm. Kad bi slušaoci ispisali papir u jednom pravcu, ponovo bi ga ispisali unakrst, pa opet ravno i unakrst. Bilo je to višestruko iskorištavanje tih novinskih odrezaka.

Za vrijeme boravka u Turjanskom slikao nas je fotograf propagandnog odjela ZAVNOH-a. Na slici broj 1 nalaze se slijeva na desno: Maričić, Hudnik, Turnir, Barković, Kereković, Frgačić, Markon, Milanković i Buač. Na slici broj 2 je Frgačić. Grupna slika broj 3 obuhvaća nastavnike, neke drugove iz pomoćnog osoblja i slušaoce.

U Turjanskom nismo dugo ostali - vratili smo se u Vrhovine.

Od Turjanskog do Vrhovina maršovali smo noseći svoje lične stvari i opremu škole. Od posteljine je svatko imao po ćebe, a netko i šatorsko krilo. Istina, nastavnici su imali i po slamaricu. Najčešće je ležaj bio rukovet slame ili sijena

ili pak suhog lišća. Ako su prilike dozvoljavale, stavljao sam pod glavu deblji trupac bukve, pod noge tanji, preko toga dvije daske i slamaricu, pa je krevet bio udobniji.

U Vrhovinama smo se smjestili u nekoliko zgrada pored glavnog puta. U susjedstvu je bila i Sekcija za vezu GŠH sa svojim radionicama.

Dok smo se nalazili u Vrhovinama komesar škole Burić je otišao na drugu dužnost, a za komesara je postavljen Pejak Slavko.

Sa slušaocima nastava je održavana svakodnevno, bez ijednog dana odmora, sa težnjom da se što bolje i što prije završi obuka. Za vrijeme boravka u Vrhovinama napadao je dubok snijeg, pa je i snabdjevanje bilo otežano, naročito snabdjevanje hranom. Zbog slabije ishrane dolazilo je do fizičke iscrpljenosti slušalaca. Slušaoci su bili mladi - prava djeca, dečki, i njihov organizam se brzo crpio, pa je dolazilo do malaksalosti pojedinaca. Istina, mi smo imali odobreno sledovanje, ali zbog dubokog snijega i zauzetosti vozila za borbene potrebe nije nam redovito doturano. Kad bi dobili po komadić kruha, ne bi dobili ništa drugo, a kada smo pak dobili neko varivo ili komadić mesa, tada nije bilo kruha. Kruh je bio ječmeni pun mekinja, isto i pura od čijeg se brašna kuvala, pa smo vadili oštre mekinje bilo iz kruha bilo iz pure. To je bilo i zabavno, ali je i te zabave bilo malo.

Nastava je bila odvojena od kurseva, a ja sam bio rukovodilac radio-telegrafskog kursa. Nastava je počinjala vrlo rano, čim bi se razdanilo, pa je mnogi slušaoci, usled malaksalosti, nisu mogli pratiti. Tako se dešavalo da već od 09.00 sati pojedinci napuste nastavu i odu u drugu prostoriju da se malo odmora. To nam je davalo znak da se do hrane mora doći po bilo koju cijenu.

Nekako u to vrijeme, Kereković Zlatko je premešten u Vrhovni štab NOV i POJ, a za komandanta škole postavljen je Jović Jovan.

I Jović Jovan nije dugo ostao na dužnosti komandanta škole jer je morao s Markonom i Barkovićem u Slavoniju. Tada sam ja primio dužnost komandanta škole. Bilo je to oko polovine marta 1944. godine.

Ponovo se vraćam na snabdjevanje hranom, jer je ono postalo još lošije zbog dubokog snijega i nadiranja neprijatelja. Kondicija slušalaca je još više opala i moralo se doći do hrane. Komesar Pejak i ja riješili smo da među slušaocima nađemo dobrovoljce koji će poći po hranu. Javilo se oko 30 drugova koji su sa mnom otišli do mlinova u Babinom Potoku. Sobom smo ponijeli šta je ko imao: torbu, ranac i si. Kad smo mi otišli po hranu, ostali slušaoci su odmarali, jer stvarno nisu mogli da prate nastavu. Krenuli smo ujutro, pješke, preko metar visokog snijega. Neko vrijeme išao sam na čelu kolone i prtio snijeg. To je bio vrlo naporan posao pa smo se morali smjenjivati da bi se kolona kako-tako kretala naprijed. Gledajući kolonu na bijelom snijegu, pomislio sam: ala je to divna meta za neprijateljsku avijaciju. Srećom nije je bilo.

Poslije napornog puta došli smo u Gornji Babin Potok. Tu smo tražili u Narodnooslobodilačkom odboru da nam skuhamo nešto krompira da bi koliko-toliko utolili glad, međutim, od hrane ništa nije bilo pa smo gladni nastavili put do mlinova. Došavši u mlin i ugledavši brašno, slušaoci su šakama gurali brašno u usta i tako zadovoljili neodoljivu glad. Kratko vrijeme iza toga javila se živost, veselost i smijeh, izgledalo je da nikada i nisu bili gladni. U mlinu smo dobili kukuruzno i ječmeno brašno i nešto slane ribe. Svatko je uzeo u torbak onoliko, koliko je smatrao da može nositi. Na povratku smo se zaustavili u Gornjem Babinom Potoku. Skuhali smo puru - kašu i nakon okrijepe i malog odmora sa pjesmom krenuli natrag u Vrhovine, jer smo znali da nas tamo čekaju izgladnjeli drugovi. U Vrhovine smo stigli za mraka.

Još se ni sada ne mogu osloboditi dojma kako je malo hrane dovoljno mladom organizmu, pa da se za kratko vrijeme oporavi kao da mu nikada hrana nije nedostajala. Čim smo stigli skuhana je pura i zaostale. Nakon toga vratilo se raspoloženje, živost i volja za rad u cijeli kolektiv. Neko vrijeme nakon toga situacija se na terenu popravila, pa smo opet iz Vojnog područja dobivali sledovanje.

Pri podjeli hrane, kuharica je vodila evidenciju da netko više ili više puta ne dobije obrok. Međutim, i ona se mogla zabuniti. Jednom prilikom, pojavio se kod kazana slušalac Vukušić Tomislav, rodom iz Dalmacije, i kuharica Mara mu je rekla da je već dobio obrok, što je on negirao. On je to shvatio kao uvredu i pošto je dobio svoj obrok pasulja, prosuo gaje kuharici u glavu. Taj mu gest nije bio ispravan i da se takvo što ne bi ponovilo, odlučili smo se na najstrožu kaznu. Vratili smo Vukušića natrag u jedinicu bez potvrde o završenom kursu telefonskog mehaničara.

Među slušaocima bilo je i djevojaka. One su pohađale radio-telegrafski kurs. Njima je bilo teže nego muškarcima, ali su sve tegobe razumno podnosile. Odnos među muškarcima i ženama bio je korektan - drugarski.

Upravo dok smo bili u Vrhovinama došle su nam jednog dana tri djevojke, u boljim uniformama i dobro snabdjevene, a imale su uputnicu za radio-telegrafski kurs. Mislim da su se spremale za specijalnu službu. Odlično su učile i djelovale.

Taj više-manje normalan rad u Vrhovinama nije dugo potrajao. Bili smo prisiljeni da se povučemo iz Vrhovina u jedno selo ispod brda, zapadno od groblja, jer je neprijatelj artiljerijom tukao Vrhovine.

Slušaoci su u to vrijeme bili dobro opremljeni rubljem koje je dobijeno od zapadnih saveznika, a bilo je nešto više i posteljine.

U tom je selu škola nastavila sa radom uz pojačane mjere bezbjednosti. Međutim, situacija se sve više pogoršavala. Nakon nekoliko dana granate su počele prelijetati preko našeg sela, a učestali su i pokreti naših jedinica. Kada je bilo očito da se dalje neće moći izdržati u selu, dobili smo iz GŠH naređenje da krenemo, predveče 31. marta 1944. godine, do Gornjeg Babinog Potoka gdje ćemo dobiti kamion za prevoz materijala škole i krenuti dalje prema Plitvičkom Leskovcu. Nešto ranije upućen je ekonom škole da obezbijedi smještaj i ishranu nastavnika i slušalaca u Plitvičkom Leskovcu.

Kad smo došli u Babin Potok nismo dobili obećani kamion, jer su sva vozila bila zauzeta za potrebe GŠH i ZAVNOH-a, pošto su i oni bili u pokretu. Da zlo bude veće te noći napadalo je još oko metar novog snijega, pa smo uz maksimalni napor, pred samo jutro stigli sa svom svojom opremom u Plitvički Leskovac. Tamo smo se razmjestili i organizirali ishranu, a zatim smo komesar Pejak i ja otišli na referiranje u GŠH, gdje nas je primio general Rukavina. Interesirao se za eventualne gubitke u ljudstvu. Gubitaka u ljudstvu nismo imali, ali smo ostavili rublje i posteljinu na pranje u selu. On nam je obećao da će se to već nekako nadoknaditi.

Nakon mog dolaska u Otočac i u Školu veze GŠH, sa mnom je politički radio Markon Slavko, naročito navečer, pošto smo spavali u istoj prostoriji. Ja sam bio marksistički posve sirov, ali spreman da se borim protiv neprijatelja i nepravde. Oduševio me odnos političkog komesara prema drugovima i iz njihovog sam rada osjetio duh veze među ljudima, pravednost i ljudskost. Osvojili su me. Već u Otočcu postao sam kandidat Partije, a u Vrhovinama sam primljen za člana KPJ, istoga dana kada sam postao i komandant škole.

U Otočcu, između raspuštanja škole i njenog ponovnog rada, imao sam nešto više slobodnog vremena. Tada mi je savjetovano, mislim da je to bio Topličanin Viktor, da se pozabavim izradom jednog kodeksa za šifriranje, nešto slično što se koristilo u bivšoj mornarici. Sastav tog kodeksa i šifriranje sam dobro poznao, jer sam dugo radio na šifriranju i dešifriranju telegrama u centrali u Sibeniku.

Napisao sam taj kodeks, zahvaljujući prenosnoj pisačkoj mašini koju sam ponio sobom u partizane. Kodeks je bio formata 1/8 tabaka i imao je oko 240 stranica. Kodeks sa uputstvom za upotrebu predao sam, vjerovatno, Topličanin Viktoru, još u Otočcu. Čini mi se da nikada nije ugledao svjetlo dana, jer je neprijateljska ofanziva onemogućila njegovo štampanje pa je ostao negdje zakopan, tako mi je to kasnije rečeno.

Nakon odmora i doručka u Plitvičkom Leskovcu, uputili smo konačare u Slunj, da pripreme smještaj i ishranu ljudstva škole. Nešto kasnije smo nastavili maršovanje. U Slunju konačari nisu ništa obezbjedili. Tu je vrilo sve kao u košnici. Na prolazu je bio GŠH i ZAVNOH i mnogo izbjeglica. Više kuća je bilo porušeno i popaljeno pa se nije mogao naći smještaj za sve. Radi toga smo komesar i ja otišli na desnu obalu rijeke u selo Rastoke i tu našli smještaj. NOO je rasporedio ljudstvo po kućama gdje su ih mještani nahranili. Tu smo se smjestili, donekle i nahranili, pa smo zatim izvršili borbeno obezbjeđenje i zaspali.

U Slunju je organizirala priredbu 2. auto-četa GŠH. Na priredbi je bio kao gost predstavnih Engleske vojne misije Randolph Cerčil. Tom prilikom mu je ponuđen kruh i so. Unatoč gužvi u Slunju, našlo se snage i volje za jednu takvu priredbu - svečanost na kojoj je bilo recitacija, borbenih pjesama, himna 2. auto-čete, a svakako i kolo.

Do dolaska u Slunj, Škola je bila pod neposrednom komandom GŠH, a tada je stavljena pod komandu 1. oficirske škole GŠH koja se nalazila u Cetingradu. Komandant 1. oficirske škole GŠH bio je Škorpik.

Prostorije u selu kod Slunja nisu bile pogodne za nastavu, pa je škola, nakon nekoliko dana, prebačena u selo Dunjak, nedaleko od Klokoča. Iz Slunja do Dunjaka pješačili smo jedan dan. Usput smo se hranili kod seljaka preko NOO. U Dunjaku smo se smjestili na jednom imanju, jer taj zaseok, koliko se sjećam, imao je malo kuća. To je bila velika jednospratnica sa ekonomskim dvorištem i prikladnim smještajnim prostorom. Kada smo došli, u kući je bila samo jedna mlađa žene koja se predstavila kao gospodarica. Rekla nam je da su muž i otac joj nekud otišli. Njih za cijelo vrijeme boravka tamo nisam vidio. Nije bila oduševljena našim useljenjem. U svakom slučaju dosta nepovoljna situacija. Drugi ili treći dan našeg boravka, na unutrašnjem zidu dvorišta pojavile su se neprijateljske parole, što nam je bio znak da pojačamo budnost i osiguranje.

Za snabdjevanje su se i ovdje pobrinuli naš intendant Turnir i ekonom Priča preko Vojnog područja. Ovom prilikom snabdevanje je bilo redovito i zadovoljavajuće. U Dunjaku smo dobili i 7-9 krava muzara tako da se svakom pojedincu mogao obezbjeđiti mliječni doručak. U to vrijeme škola se brojčano povećala. Naročito se povećao broj drugarica na radio-telegrafskom kursu telefonskih mehaničara.

Dok smo se nalazili u Dunjaku prekomandovan je u operativnu jedinicu nastavnik Maričić Anton, a na dužnost nastavnika kucanja i prijema na sluh zamjenio ga je Starčević Josip, svršeni slušalac radio-telegrafskog kursa. On je bio odličan slušalac, a pre rata je radio na pošti.

Dok smo se nalazili u Dunjaku osjećalo se već proljeće. Šumarci i polja se zazelenjela, pa je i sigurnost postala relativno veća. Takođe, dok smo tu bili škola je posetila i jednu obližnju partizansku bolnicu.

Nakon petnaestak dana našeg boravka u Dunjaku, sećam se bila je nedjelja, došao je jedan potporučnik i donio naređenje da se škola premjesti u selo Klokoč, udaljeno nekih 6 km. Većina slušalaca smjestila se u napuštenu osnovnu školu (u jednu veću prostoriju i na tavan). Pošto smo imali veći broj drugarica (oko 30) smjestili smo ih u posebnu kuću. Komesar i ja smjestili smo se u jednu omanju sobicu u drugoj kući. Kurs telefonskih mehaničara, sa starješinom tečaja Buačom Čedom i njegovim pomoćnikom Jakovac Jurom, smjestio se nešto podalje u posebnoj kući. Nastavu su po lijepom vremenu održavali u šljiviku. Jakovac Jure je prethodno završio isti kurs pa je kao jedan od boljih slušalaca zadržan za nastavnika. Ostali nastavnici svih kurseva smjestili su se sa slušaocima, a ekonomat i kuhinja dobili su prostorije u neposrednoj blizini.

Još ranije je, u školi bilo uvedeno nastavničko dežurstvo na kojeg su se redali: Bumber, Turnir, Buač, Starčević i Jakovac. Ja sam tada imao čin kapetana, pa je majoru Bumberu bilo teško da od mene primi dežurstvo. Zbog toga bih, na primopredaji dežurstva, ja najprije pozdravio a Bumber bi odzdravio pa zatim primio dežurstvo. Kako je on ponekad negodovao daje titularni major, jed-

noga dana me isprovocirao i ja sam mu odgovorio nešto, što nije bilo baš na svom mjestu.

Osjećajući svoju grešku, na idućem sastanku osnovne organizacije KPJ u kojoj su bili: Pejak, Buač, ekonom i ja, tražio sam da me kazne opomenom, što je usvojeno.

U Klokoću su nas često uznemiravali avioni zvani »rode«. Zbog toga se nastava od svitanja do mraka održavala u obližnjoj šumi preko rijeke Glinice. Klupe smo napravili od bukovih trupaca postavljenih u kare, a školsku tablu, koju smo nosili sa sobom čak iz Otočca, objesili bi na drvo. Ta tabla, ili bolje rečeno pola table, dobro nam je došla. Slušaoci su pisali na koljenima, koristeći do maksimuma papir koji su imali. Bilo je slučajeva da su slušaoci donosili sobom iz jedinica koju olovku i svesku; dok smo krede imali dovoljno Sve to nije umanjivalo volju za učenjem i nije uticalo na to da se postignu bolji rezultati. Nezalaganja nije bilo. Svakom slušaocu je bio na umu zadatak, da se što prije stručno osposobi i vrati u jedinicu da bi svojim radom i znanjem doprineo borbi u celini.

Koliko se sjećam, negdje oko 7. maja 1944. godine njemački avioni zvani »štuke« napale su bombama i mitraljeskom vatrom selo Dunjak. Mi smo iz šume posmatrali taj napad. Međutim, čuli smo kasnije, da nitko u tamošnjem štabu nije nastradao. Ovo je, vjerovatno, posljedica prebjegavanja jednog komandanta vojnog područja neprijatelju, kod čega je došlo do prokazivanja položaja naših jedinica.

Za vrijeme boravka u Klokoću, dobio sam naređenje od načelnika Odsjeka za vezu GŠH, Bude Bogdanovića, da napišem priručnike iz elektrotehnike i radio-tehnike za slušaoce Škole veze GŠH. Napisao sam ta dva priručnika po sjećanju iz mornaričke škole. Skicirao sam određene šeme i crteže pa ih je Buač Čedo nacrtao u priručnike. Jedan ili dva primjerka tih priručnika poslao sam u Odsjek za vezu GŠH u Topusko, a jedan primjerak smo zadržali u školi. Kasnije sam taj primjerak pozajmio slušaocu radio-telegrafskog kursa Levi Mirku i više ga nikada nisam dobio natrag.

Koliko se sjećam i Buač je napisao priručnik iz osnova elektrotehnike za potrebe kursa telefonskih mehaničara.

Politička nastava, kao poseban predmet, nije se predavala u školi. Politička informiranja obavljao je komesar škole na prigodnim grupnim sastancima van redovite obuke, prema dobivanim instrukcijama od pretpostavljenih.

Pošto smo bili sastavni dio 1. oficirske škole GŠH odlazili smo iz Klokoča na refiriranje u komandu te škole komesar i ja, a ponekad i sam komesar.

Da ispričam kako sam u Klokoću naučio i jedan dobar recept za spremanje jela. Bilo je mlade koprive, krompira i mlijeka. Pa kad se to spremi kao spanać ne razlikuje se mnogo od pravog spanaća pripremljenog sa krompirom i mlijekom. Mlijeko smo imali od onih naših »putujućih« krava. No, njihovo brojno stanje se smanjivalo, jer nekad nismo na vrijeme dobijali hranu iz Vojnog područja, pa smo to nadoknađivali kravljim mesom.

Dok smo se nalazili u Klokoću pojačala su se dejstva njemačkih i ustaških trupova u daljoj i bližoj okolini škole. Da bi se obezbjedili od svake eventualnosti pojačali smo borbenu obezbjeđenju, posebno stražarsko osiguranje. Mogu reći da nisu nikada direktno napali školu.

U određene dane, navečer, poslije redovitog zanimanja, partijska ćelija SKJ je prorađivala određenu literaturu. Bilo je izlaganja, diskusija i objašnjenja. Ispricaću jednu šaljivu zgodu u vezi s tim. Jedno veče, prorađujući materijale gdje se često spominjalo »ne brkati ovo s ovim ...«, najednom se javi ekonom Priča, malo pospan, i zapita: »Ma tko ti je bogati taj brkati«. Nastao je smijeh i razlog za kasnije zadirkivanje.

Iz dosadašnjeg mog kazivanja ispada da u školi nije bilo pjesme i veselja. Naprotiv. Za vrijeme makar i kratkog odmora, za vrijeme ručka i poslije večere, bilo je obilje veselja, pjesme, drugarskog zadirkivanja i posebno da istaknem, igranja kola.

Pošta slušalaca, kao i službena pošta išla je preko kurira. Obavijesti su stizale u najudaljenija mjesta, možda sa zakašnjenjem, ali su ipak stizale.

U mjesecu maju 1944. godine bilo je prilično toplo vrijeme; pored sela Klokoča protiče Glinica, pa se išlo u slobodnom podnevnom vremenu, i na kupanje. Kupanje u hladnoj vodi i sunčanje na travnatoj livadi bila je prava relaksacija od svih napora i briga.

Na toj je rijeci Cedo Buač napravio generator za punjenje akumulatora kojim se pogonila zujalica. Generator je priključio na vodenički točak pomoću odgovarajućeg prenosnika.

Valja reći da su odnosi između drugova i drugarica bili zaista drugarski. Ipak bilo je i takvih koji su se hvalisali. Šta je bilo s takvima posluživu se jednim primjerom.

Dok smo se nalazili u Klokoću, vraćen je u jedinicu slušalac radio-telegrafskog kursa Eror Milan, jer je u jednom pismu prijatelju u jedinici opisivao kako se lijepo zabavlja sa drugaricama. Bilo mu je teško da se vrati u jedinicu. Pri polasku je rekao, da će se pokazati vrijednim povjerenja i postići dobre rezultate. Tako je i bilo. Poslije rata imao je politički čin kapetana, a njegovi drugovi iz škole, ostali su, uglavnom, radio-telegrafisti i telefonski mehaničari.

Negdje pred rođendan druga Tita, naređeno je da škola veze krene u pravcu Perne ispod Petrove gore. Krenuli smo i pred svitanje stigli u blizinu Perne, kada smo primjetili u zraku mnogo aviona koji vuku jedrilice. Shvatili smo da se nešto naročito priprema. Komesar Pejak je tada pozvan kod Gošnjaka gdje je dobio naređenje da Škola prestane sa radom neko vrijeme i da se priključi jednoj brigadi 8. divizije, pošto je situacija bila ozbiljna.

Odlučeno je da se sve školske, kuhinjske, intendantske i nepotrebne lične stvari zakopaju. Tu je bila i ona pisaća mašina. Uzeli smo dva slušaoca, iskopali potrebnu rupu, obložili je lišćem i travom, te složili u jamu sve te stvari, a zatim zatrpali zemljom i svježu zemlju prekrili lišćem. Nakon toga smo uzeli orijentire za sklonište, da bi ga kasnije mogli pronaći.

Poslije toga otišli smo na položaj u blizini Vrgin-mosta, gdje smo se priključili 12. brigadi. Mi nismo bili kompaktna borbena jedinica, što nije ulivalo povjerenje da bi mogli izvršiti teži borbeni zadatak. Neki su tražili da se škola raspusti i da se slušaoci vrate u svoje jedinice. To nije učinjeno, već smo ušli u sastav 12. brigade kao njena rezerva.

Kratko vrijeme nakon što smo došli na položaj, doznali smo da se od Vojnića prema Vrgin-mostu kreće jedna neprijateljska konjička kolona sastavljena od Čerkeza. Kolonu smo pustili da se približi na domet našeg oružja, a zatim smo otvorili vatru. Kolona se brzo rasturila. Ipak borba se nastavila cijelog dana i neprijatelj je dospio do sela Cemernice gdje je uspio konsolidirati položaj. Međutim, on je okružen u Cemernici i napadnut artiljerijom, pa je pretrpio velike gubitke. Pomoć je dobivao avionima. Kao rezerva brigade nalazili smo se vrlo blizu borbenih položaja kod Cemernice. Pred zoru drugog dana bilo je nekoliko juriša na neprijateljske položaje ali se neprijatelj uporno branio. U tim borbama bio je ranjen i jedan slušalac radio-telegrafskog kursa - pogodio ga je zalutali metak u list noge.

Takva situacija trajala je dva dana. Nakon toga naređeno nam je da vratimo u Pernu i da škola nastavi s radom, pošto je opasnost za Vrhovni štab prošla.

U Perni smo normalno nastavili sa obukom. Razmjestili smo se u nekoliko kuća prema vrstama kurseva. Starješine kurseva smjestile su se sa svojim slušaocima, a nastavnici u posebnoj prostoriji. Komesar i ja imali smo zasebnu sobu u jednoj većoj zgradi.

Kao komandant škole držao sam nastavu iz predmeta radio-tehnika na radio-telegrafskom kursu. Interesantno je napomenuti i to da smo zadimljene (čadave) zidove koristili kao školske table. Po njima su se jasno razaznavali znaci, slova, i crteži. Iza nas je sve ostalo tako ispisano, jer se kreda nije mogla obrisati sa takvih zidova.

Dok smo se nalazili u Perni snabdijevanje je postalo slabije, naših krava - muzara bilo je sve manje, pošto su nam one, jedno vrijeme bile i jedina hrana. Tada smo prvi put ostali i bez soli. Juha se teško mogla jesti bez soli. Ipak pečeni krumpir i govedina išli su nekako.

Situacija sa obučom je bila vrlo loša. Radio-telegrafski kurs završilo je u Perni oko 30 slušalaca. Oni su iz škole otišli bosih nogu u Topusko gdje se nalazio GŠH. Tamo su trebali dobiti obuću, da bi obuveni otišli u svoje jedinice. Nažalost, niti tamo nije bilo za njih cipela, pa su bosí otišli u jedinice, da bi se, u najboljem slučaju, snabdjeli od neprijatelja.

Svaki rastanak u školi je težak. Iako relativno kratak, boravak slušalaca u školi bio je dovoljan da se razviju drugarski odnosi i da zavlada pravi obiteljski duh.

U Perni je došlo do još jednog rastanka. Komesar škole Pejak Slavko (slika 4) premješten je na novu dužnost, a zamjenio gaje Miličević Đoko (slika 5). Meni je taj rastanak naročito teško pao jer smo Pejak i ja bili dugo u Školi veze. Slavko se pokazao kao iskusan politički rukovodilac. U Slavku sam imao jak oslonac u svakom pogledu. No, sve se relativno brzo preboli, a pogotovo u ratnom vremenu.

Još dok smo bili u Perni došao je iz Zagreba Blau Zdravko, Barin Justo i poštanski službenik po prezimenu Švarc. Švarc je ubrzo formirao kurs za poštanske službenike. Na tom kursu su bile, uglavnom žene. Predavač na kursu bio je takode, Švarc.

Nije isključeno da je u to vrijeme došao u školu još koji od nastavnika, ali ga se ja ne mogu sjetiti.

Vrijeme je prolazilo, došla je i jesen, voće je sazrijevalo, jabuka je bilo svugdje. Kako je vrijeme odmicalo nastajali su hladniji dani. Tako je došao i oktobar, pa i 20. oktobar. Čuli smo: Beograd je oslobođen! Našoj sreći i veselju nije bilo granica, pucalo se i pjevalo. Dobili smo novu snagu, novi elan, za još bolje uspjehe u nastavi.

Nastalo je tako hladno, da se nismo mogli više umivati u obližnjoj rječici. Bližilo se vrijeme završetka boravka u Perni i povratka u Slunj.

Negdje u novembru 1944. godine, Škola veze je premještena u Slunj. Razmjestili smo se u nekoliko zgrada pored puta, između dva mosta. Kurs rukovodilaca veze smješten je u jedan mlin na rijeci. Za spavanje su pripremili drvene mušeme i to na sprat. Taj kurs je brojao oko 40 slušalaca. Rukovodilac kursa bio je Bumber Ante. Ostali tečajevi su bili brojniji, pa se i njihov nastavnički kadar pojačao. I oni su dobili određene prostorije u kojima su za spavanje pravili krevete na sprat. I u Slunju se izvodila nastava u šumarcima, a u zgradama samo kad je bilo loše vrijeme, jer tada je bila smanjena opasnost od napada neprijateljske avijacije. Pošto je bilo sve više svesaka i olovaka, slušaoci su bilježili određene podatke da bi ih, kasnije, mogli koristiti u jedinicama.

Škola veze GŠH stalno se popunjavala novim slušaocima. Jedni kursevi su završavali pa su slušaoci odlazili dovoljno stručno osposobljeni u jedinice, a na njihova mjesta su dolazili novi po nova znanja. O završenom kursu i postignutom uspjehu svaki slušalac je dobijao odgovarajući dokumenat, u vidu diplome, što mu je bio dokaz o njegovoj osposobljenosti za određenu dužnost. Slušaoci su sobom donosili potvrde iz koje su jedinice i na koji kurs upućeni. To je služilo ne samo za raspoređivanje na odgovarajući kurs već i za vraćanje u jedinicu nakon završenog kursa. Slušaoci su, najčešće, vraćani u svoje jedinice. Kad bi uslijedila kakva promjena, ili je neki od slušalaca trebao ostati kao nastavnik, to bi se uradilo u dogovoru s jedinicom.

Ne mogu tačno navesti kada i gdje je završio pojedini kurs. Odlazak slušalaca poslije završenog kursa u jedinice i dolazak novih nije uvijek bio usklađen zbog raznih okolnosti i opšte situacije.

Moj boravak u Školi veze GŠH bližio se kraju. Negdje u martu 1945. godine, dobio sam naređenje iz Glavnog štaba NOV i POH, Odsjek za vezu, na čijem je

čelu bio Bude Bogdanović za odlazak u Beograd. Dužnost sam predao Milošu Cvetkoviću, a komesar škole ostao je i dalje Miličević Đoko.

Poslije toga krenuo sam u Topusko da u GŠH dobijem potrebna dokumenta za put. U to vrijeme se i Glavni štab NOV i POH premještao u Zadar. S prvom njegovom kolonom otišao sam u Benkovac. Usput su vođene borbe s ustašama negdje iza Titove Korenice.

U Beograd je trebalo da otputujem avionom. Međutim, ja nisam bio na spisku onih koji su trebali da putuju i za mene nije bilo mjesta. Tu se našao jedan moj raniji poznanik, radio-telegrafist iz bivše mornarice, pa je on uspio da mi obezbjedi mjesto u avionu. Istog dana otputovao sam u Beograd. Letjeli smo u pravcu Dubrovnika, pa preko Bosne i najzad smo stigli u Beograd negdje poslije podne.

U Beogradu sam se prijavio Komandi veza JA. Komandant je bio Zlatko Kereković, a komesar Nakićenović Slobodan. Nakon petnaestak dana upućen sam u Školu veza JA, koja se jednim dijelom nalazila u ulici Narodnog fronta u zgradi gimnazije, a dijelom u Zemunu u prostorijama bivše komande mornarice. Tu sam primio dužnost komandanta škole. Komesar škole je bio Baranović Mario.

Na dužnosti komandanta škole ostao sam do preseljenja škole u Beograd (na Banjicu), negdje jula mjeseca 1945. godine. Tada sam, na vlastitu molbu, premješten u Ljubljanu, u odeljenje veze Armije.

Tomo Frgačić

ŠIFRANT U GLAVNOM ŠTABU HRVATSKE

Kao šifrant počela sam raditi u GŠH, negdje u julu 1944. Prije toga bila sam borac u Omladinskoj brigadi Jože Vlahović i upućena sam kao delegat na II omladinsku konferenciju, koja se održavala u Drvaru. Posle završetka Konferencije bila sam zadržana na šifrantskom kursu pri Vrhovnom štabu. Kursom je rukovodila Branka Savić. Šta smo na kursu sve učili, više se ne sjećam. Znam da je bilo riječi oko novog načina šifrovanja, o novoj šifri, o tablicama. Učili smo i govorili o pojedinim slovima abecede, na koji način ćemo svesti brojnost šifarskih zamjena na jedno slovo. Moram priznati da se detalja više ne sjećam, ali uglavnom od nas se tražilo da naučimo izradu tablica kako bismo ih kasnije sami u jedinicama znali izrađivati. Sve to je imalo veze sa poznavanjem ponavljanja slova u riječima, koja se ponavljaju češće, a koja rede i prema tome smo određivali broj cifara za jedno slovo. Radilo se od jutra do navečer. Ujutro smo dolazili u neku baraku, koja je bila blizu pećine. U drugoj baraci su nam kuhali, tamo smo doručkovali, ručali i večerali. Bili smo stalno upozoravani na pridržavanje stroge konspirativnosti. Svaki od nas je imao svoj torbak i u njemu svoje tablice - šifre kojima smo radili najednom improviziranom stolu od dasaka. Kada bismo završili sa nastavom, spremili bismo šifre u svoj torbak. Torbak je morao uvijek biti uz nas. Kada smo išli na spavanje torbak je bio sa nama. Nikakvih ormana tu nije bilo. U svako doba morali smo biti spremni za pokret.

Desant me zatekao u Drvaru, mada se kurs već bio završio. Neki su kursisti već otišli iz Drvara, a zbog čega sam ja ostala još dan-dva pri Vrhovnom štabu, toga se više ne sjećam. Kad je počeo desant, krenula sam sa jednom grupom drugova. Ne znam kuda smo sve hodali, ali se sjećam da smo došli u jedno mjesto gdje se već nalazio Vrhovni štab. Bio je smješten u barakama. Mene su zadržali u baraci u kojoj je bio Andrejević Kun, slikar, onda Zogović, Nada Andrejević i

još neki drugovi. Tu sam dobila naređenje da krenem sa jednom grupom koja je išla za Hrvatsku. Bila sam dodijeljena na rad u šifrantsko odeljenje GŠH.

Tako sam sredinom juna 1944. došla u GŠH, koji se nalazio negdje u blizini Vojnića, u šumi. U Ternu smo otišli kasnije. U šifrantskom odeljenju GSH zatekla sam Franjicu Budak, koja je bila šef, Dragu Iveković, Lidiju Adžiju i Tomicu Balenović. Šifru nisam donjela sa sobom, ali sam došla sa nekakvim novim znanjem. Trebalo je da se uključim u rad i da pokažem ostalima što sam naučila. Međutim, kada sam došla u GŠH, oni su radili još po starim šiframa, a u taj rad sam se dosta teško uključivala. Brzo nakon mog dolaska, ne bih znala reći koliko je to trajalo, mjesec ili više dana, prešli smo na novi način rada. Imali smo dve knjige brojeva, ključeva za maskiranje, jednu za poslane i drugu za primljene depeše. Imali smo i jednu treću, ona je služila, čini mi se, za cirkularne depeše.

Na kursu je bilo govora i o tuđim šiframa, bilo je reći o tome kako nema šifre koja se ne može dešifrirati - dekriptirati. Mnogo je bilo govora o konspiraciji, o potrebi čestog menjanja ključa i šifre, o tome kako šifra predstavlja jednu celu nauku.

U GŠH radila sam do konca februara 1945. kada sam upućena na rad u Generalštab JNA na istu dužnost. U Beograd sam putovala preko Zadra. Do Zadra sam putovala kamionom, a nakon par dana iz Zadra sam otputovala avionom u Beograd. Dok sam radila u Generalštabu, čini mi se, da smo vjerovatno zbog brzine posla, postupak šifriranja i dešifriranja obavljali nekako kao na vrpce. Svaki je imao nekakav svoj djelokrug rada, recimo ja i Desa smo zbrajale i odbijale, ja sam zbrajala ili oduzimala, a Draga je to onda dešifrirala ili je ona šifrirala, a mi smo to dalje maskirali. Ako je nešto zapelo, ako je bilo grešaka zbog slabog prijema, onda smo mi pomagale Dragi. To se tako radilo radi veće brzine posla, jer je posla bilo mnogo. Radili smo od jutra do mraka i po noći. Takvim radom se na brzini sigurno dobijalo.

Često i kada smo znale sadržaj dešifrirane depeše i posle slušale priče o njenom sadržaju činilo nam se da je do tada nismo čule. To je bila navika da ništa ne pričamo, zapravo, onog časa kada bismo pročitale depešu, zaboravljale smo šta smo pročitale.

U tekst depeše smo ulazile samo toliko da bismo došle do njega - dešifrovala ga i ništa više; odmah zatim uzimale bismo u rad drugu depešu, a sadržaj prve već bismo zaboravili. No i pored toga, kada su se dešavali neki krupniji događaji, kao na primjer, kada je bio oslobođen neki grad ili slično, mi smo o tome odmah pričali i drugovima. Sigurno je da smo morali znati kada je bio oslobođen Beograd, kroz naše ruke je morala proći ta depeša, a ipak smo svi bili iznenađeni pucnjavom, koja se u stvari odnosila na veselje zbog oslobođenja Beograda. Mi, ne znajući o čemu se radi, spakovali smo svoje torbice, prestali sa radom. Pored svega toga nestalo je i svjetla, pa smo zaista bili ubijedjeni »da to nije bez vruga«. Da smo malo bolje gledali sigurno bismo vidjeli da meci idu u vazduh. Mi smo se svi stisli, jedni uz jedan, drugi uz drugi zid. Čekali smo da vidimo šta je to, o čemu se zaista radi. Tek kroz pola sata smo doznali da se slavi oslobođenje Beograd.

Bili smo stalno upozoravani, na budnost, bili smo svjesni važnosti konspiracije i čuvanja u tajnosti svega onoga što putem šifre doznamo. Kod nas u šifrantsko odeljenje mogao je doći samo načelnik štaba, komandant i komesar i nitko drugi. Pred ulaznim vratima je uvijek bio kurir - stražar. Radnog vremena nismo imali, radilo se dan i noć. Naši izlasci su bili jedino doručak, ručak i večera i ponekad kupanje.

Mi, šifreri, bili smo svjesni toga da radimo povjerljiviji posao od drugih, ali naš napor u radu bio je isti kao i svih drugih. U to vrijeme smo svi mnogo radili. I drugi su odlazili na spavanje oko 2-3 sata posle pola noći. Ponekada bi kod nas došao, na večer prije spavanja, šef kancelarije i samo bi otvorio vrata i pružio nam malo čokolade »kao sveti Nikola«. Za nas je to bilo normalno da radimo dan i noć. Hranili smo se u menzi, koja je bila, kako mi se čini, podoficirska.

Sva šifrantska dokumenta koja smo koristili u GŠH dobivali smo od Vrhovnogj štaba, ne sjećam se da smo sami razrađivali bilo kakva šifrantska dokumenta. Ovo zaključujem po tome što znam da smo uvijek bili u strahu, kada su šifrantska dokumenta bila pri kraju, da li će na vrijeme stići nova ili ne. Međutim, neke od drugarica tvrde da smo ova dokumenta sami izrađivali, ali meni se čini da je to bilo više radi obuke, nego da bismo stvarno izrađivali dokumenta.

Od mnogih sam čula da su šifranti potpisivali neke obaveze da neće nigdje i nikome reći kakvim se poslom bave, međutim, ja se ne sjećam da smo mi to potpisivali. Znam da sam prilikom odlaska sa ovog posla bila kod svog komandanta, kod Gošnjaka, da se oprostim (isto tako od Žigića) i tom sam prilikom morala još jedanput usmeno potvrditi da ću čuvati sve što sam putem šifre doznala, da neću nikome ništa reći, bez obzira tko me za to pitao. Tada sam to i pismeno potpisala, ali prije toga nisam. Ovim sam se obavezala da neću reći ni to da sam bila šifrant, a kamoli ono što sam putem šifre doznala.

Habunek - Lozica Višnja

USPOSTAVLJANJE OSMATRACKIH STANICA

Komandir osmatračke stanice »Napoleon« na Hvaru bio sam od 10. oktobra do 25. decembra 1943. godine. Zadatak ove stanice bio je da vrši osmatranje i javljanje svih pojava (obavješćavanje) na moru, kopnu i zraku, u prostoru vidokruga stanice tj. u djelu Splitskog kanala, Hvarskog kanala, Korčulanskog kanala, te u Viškom kanalu i dalje do Jabuke i Žirija; održavanje optičke veze sa osmatračkom stanicom »Vidova Gora« na Braču, osmatračkim stanicama »Stončica« i »Hum« na Visu i preko njih podnošenje izvještaja komandi Mornarice na Visu i davanje uputstava terencima na Braču; održavanje signalne veze sa našim naoružanim brodovima koji su plovili u dometu moguće vidljivosti uz obalu otoka Hvara.

Na stanici »Napoleon« bilo je 10 drugova optičara i signalista, a od sredstava veze tu je bio jedan optički aparat, signalna lampa, signalne zastavice i signalni meci sa signalnim pištoljem. Stanica je bila povezana telefonskom vezom sa 4. pomorskim obalskim sektorom u Hvaru.

Komandir osmatračke stanice »Hum« na Visu bio sam od 26. decembra 1943. do 1. septembra 1944.1 ovdje su bili slični zadaci: osmatranja i javljanja o svim pojavama na moru i u zraku u granicama vidljivosti u Hvarskom, ^{KOTČU-}lanskom i Viškom kanalu te na jug i zapad u pravcu Lastova, Palagruže i Žirija te dalje pučinom u granicama vidljivosti; održavanje optičke veze za prenošenje naređenja, izvještaja i obavješćavanje do osmatračkih stanica »Host«, Stončice i Biševa.

Na stanici »Hum« bila je instalirana telefonska centrala koja je bila povezana sa: 4. pomorskim obalskim sektorom na Visu, komandom Mornarice u Ženoj Glavi, 26. divizijom u Pliskom polju, Komandom mjesta u Komiži te jednom artiljerijskom baterijom koja se nalazila u blizini sv. Duha, nedaleko od Huma.

U samoj stanici nalazila se i grupa savezničkih vojnika Engleza i Amerikana, vezista, koji su sa svojim radio-stanicama održavali vezu sa Barijem u Italiji a optičku vezu sa njihovim plovećim brodovima. Bili su posebnim telefonskim linijama povezani sa svojim komandama u Visu i Komiži.

Brojno stanje stanice »Hum« iznosilo je 20 vezista. Od tehničkih sredstava smo imali: 2 optička aparata, adis-lampa, heliograf i dva dvogleda. U slučaju potrebe i lošijeg vremena služili smo se za održavanje optičkih veza i savezničkim

aparatura. Stanica je imala i jedan signalni pištolj sa određenim brojem signalnih metaka. Za vrijeme boravka na stanici »Hum« održao sam i dva kursa iz optike i signalizacije sa omladincima.

Od 1. septembra 1944. do 15. marta 1945. godine bio sam šef Odsjeka za vezu 4. pomorsko-obalskog sektora na Visu i Splitu. Ovu dužnost sam preuzeo od majora Mate Palavrsića koji je prešao na dužnost šefa Odsjeka za vezu Komande mornarice.

Kada sam preuzimao ovu dužnost u sastavu Odsjeka za vezu bile su: osmatračke stanice »Hum«, »Stončica«, »Biševo« i »Host« te četa za vezu.

Osmatračka stanica »Stončica« imala je ove zadatke: osmatranje i javljanje 0 svim pojavama na moru i u zraku u Korčulanskom i Viškom kanalu i po otoku Hvaru; održavanje optičke veze sa stanicom Hum; dnevno povremeno održavanje telefonske veze u ugovorene sate sa terencima na Paklenim otocima u blizini Hvara. Stanica je bila telefonski povezana sa Sektorom u Visu.

Osmatračka stanica »Biševo« imala je slijedeći zadatak: održavanje optičke veze sa »Humom« a tim je putem Komanda Biševa primala uputstva i naređenja od svojih predpostavljenih na Visu i njima slala izvještaje.

Osmatračka stanica »Host« na ulazu u samu višku luku imala je zadatak: osmatranje u svom djelokrugu na moru; kontrolirala je i legitimirala sve ulazeće 1 izlazeće brodove iz viške Tuke; služila je za optičku obuku i vježbe mladih kurista na »Humu« primajući i šaljući kratke depeše u cilju obuke ljudstva.

Četa za vezu je imala svoju centralu u samom sektoru i na stanici »Hum«. Centrala u Sektoru bila je povezana sa Komandom mornarice, osmatračkim stanicama »Hum« i »Stončica«, Komandom mjesta Vis, raznim magazinima sektora i Komande mornarice na Visu te sa rukovodiocima raznih odsjeka u Sektoru.

Četa za vezu prikupljala je ljudstvo i obučavala ga za rad u postavljanju veza i održavanju veza na teritoriju po prelasku iz Visa na druge otoke i na kopno. Četa je imala i svoju mehaničku radionicu za opravke telefonskih aparata i centrala raznih tipova, a prikupljala je i razni alat i materijal za postavljanje linija.

Poslije oslobođenja srednjedalmatinskih otoka, Splita i dijela obalnog pojasa Odsjek za vezu je dobio širok krug dejstva i veliki broj zadataka. Naime, sve postojeće telefonske i podmorske veze okupator je pri povlačenju ošteti i onesposobio te je trebalo iste obnoviti i proširiti. Oslobođeni teritorij trebalo je povezati novim spletom osmatračkih stanica da bi cijeli teritorij bio pod njihovim vidokrugom.

Odmah po oslobođenju otoka a potom i Splita postavljene su nove osmatračke stanice i to: »Napoleon«, »Hvar«, »Likova glava«, »Vidova gora«, »Brač«, »Vela straža«, »Šolta«, »Drvenik« i »Sustjepan«-Split. Sve ove novopostavljene osmatračke stanice imale su zadatak osmatranja i javljanja o svim pojavama na moru i u zraku te održavanje optičkih veza i to:

»Napoleon« sa Humom, Stoničivom, Vidovom gorom, Velom stražom, Sustjepanom te »Humom« na Korčuli iznad Vele-Luke a preko nje sa južnim Jadranom;

»Likova glava« sa Vidovom gorom i Velom stražom;

»Vidova gora« sa »Napoleonom« i »Likovom glavom«;

»Vela straža« sa »Likovom glavom«, »Napoleonom«, »Sustjepanom« i »Drvenikom«;

»Drvenik« sa »Napoleonom«, »Velom stražom« i »Sustjepanom« i

»Sustjepan« sa »Napoleonom«, »Velom stražom« i »Drvenikom«.

Sve ove osmatračke stanice bile su povezane telefonskom vezom sa centralom u štabu Sektora, osim osmatračke stanice »Drvenik«. Svaka stanica u svom vidokrugu vršila je legitimisanje plovećih naoružanih brodova i sa njima održavala signalnu optičku vezu.

Po dolasku Komande sektora u Split, 26. oktobra 1944. isti se je smjestio na obali u zgradi bivše Srpske banke, i istog dana je počelo postavljanje direktnih telefonskih veza. U zgradi Sektora postavljena je telefonska centrala sa 17 brojeva i na nju su priključeni: Komanda mornarice, osmatračka stanica »Sustje-

pan«, Lučka kapetanija, Komanda mjesta, Pošta Split, logor Gripe, magazin opreme Sektora, Mjesni narodni dobor, četa za vezu i telefonska centrala (novo postavljena) u Dugom Ratu (u blizini podmorskog kabla za Brač), svi šefovi odsjeka u Sektoru te komandant i komesar Sektora.

Za uspostavu telefonske veze sa centralom Dugi Rat, Omišom, Makarskom i dalje do Igrana, za spajanje sa podmorskim kablom za Hvar odobrenje je dobiveno od direkcije pošta Split.

Obnovljene su, opravljene i uspostavljene ove telefonske veze: na otoku Hvaru telefonske centrale Hvar, Starigrad, Jelsa, Bogomolje i Sućuraj; sve ove centrale povezane su sa lučkim kapetanijama, mjesnim uredima, partizanskim stražama, mjesnim uredima u obližnjim selima te državnim uredima a sve prema mjestu gravitacije dotične centrale; centrala Hvar spojena je i sa osmatračkom stanicom »Napoleon«, centralom Starigrad, te centralom u Visu preko podmorskih kablova Pelegrin - Pakleni otoci i Pakleni otoci - Vis.

Centrala Starigrad pored označenih veza spojena je sa centralama Jelsa i Bol na Braču, a sa Bračom preko podmorskog kabla Zlatni Rat-Brač.

Centrala Jelsa spojena je sa centralom Bogomolje i Lučkom kapetanijom, te partizanskom stražom u Vrbovskoj.

Centrala Bogomolje spojena je sa centralom Sućuraj, osmatračkom stanicom »Likova glava« i podmorskim kablom u uvali Mlacka, a preko njega sa Igranima, Makarskom i Splitom.

Na otoku Hvaru, radi uspostavljanja veza sa ostalim otocima, izvršen je opravak podmorskih kablova: Pelegrin-Pakleni otoci, Kabol-Zlatni Rat (na Braču), uvale Mlacka kod Bogomolja-Igrane (na kopnu).

Na otoku Braču obnovljene su i uspostavljene telefonske centrale: Supetar, Milna, Nerežišće, Bol i Sumartin. Sve ove centrale bile su neposredno povezane sa odgovarajućim ustanovama koje su im gravitirale kao i one na otoku Hvaru.

Centrala Supetar bila je povezana sa centralama Nerežišće i Milna i direktnom linijom sa Mlackom, Povljima i Pučišćima, te podmorskim kablom kod Mlacke sa Dugim Ratom na kopnu.

Centrala Nerežišće imala je vezu sa centralom Milna, centralom Bol i centralom Sumartin, kao i mjesnim NOO i partizanskom stražom.

U centralu Milna pored lučke kapetanije, partizanske straže i mjesnog Narodnog odbora bila je uključena i centrala »Vela straža« na Šolti (preko podmorskog kabla u Splitskim vratima), te jedna artiljerijska baterija koja je bila postavljena na rtu blizu Lanterne u Splitskim vratima.

Centrala Bol, pored lučke kapetanije, mjesnog Narodnog odbora, partizanske straže imala je uključenu osmatračku stanicu »Vidova Gora« i centralu Starigrad preko podmorskog kabla Zlatni Rat-Kabol (na Hvaru).

Na kopnu pored centrale u Sektoru bila je postavljena i centrala u Dugom Ratu. Na nju je bila priključena Lučka kapetanija Omiš i Makarska, te Igrane, a preko podmorskog kabla Bogomolje i dalje Jelsa-Starigrad-Hvar-Vis, i centrale Supetar, pa dalje, Nerežišće, Bol, Starigrad, Hvar, Vis ili Starigrad-Jelsa-Bogomolje Igrani-Makarska odnosno Bogomolje-Sućuraj. Preko Dugog Rata dobijala se veza sa Šoltom i to: Dugi rat, Supetar, Nerežišće, Milna, Vela Straža.

Na Šolti je bila postavljena centrala na osmatračkoj stanici Vela straža. Na ovu centralu bili su priključeni: lučke kapetanije u Stomorskoj i Rogaču, mjesni narodni odbori i partizanske straže u Stomorskoj, Rogaču, Gornjem i Donjem Selu te u Grohotama.

Za uspostavljanje svih ovih telefonskih veza korišćene su prije rata stalne telegrafsko-telefonske linije, a gdje prije nisu postojale četa za vezu Sektora postavila je poljske telefonske linije. Na svim pravcima na mnogim mjestima linije su bile pokidane, žice raznešene a stubovi presječeni. Sve ovo je trebalo opraviti i dovesti u ispravno stanje, za kratko vrijeme, sa mnogo truda, uz malo stručnog ljudstva i oskudnog materijala i sredstava.

Za opravak i postavljanje telefonskih trasa korišten je materijal nađen na licu mjesta ili prikupljen po selima od mještana: gola bakarna žica, poljski tele-

fonski kabl jednožilni, dvožilni i četvorožilni. Nešto telefonskih centrala i aparata partizanske jedinice su skinule sa pošta da se njima ne bi služio okupator.

Popuna centrala i telefonskih stanica vršena je mobilizacijom ljudstva, odnosno osoba koje su ranije radile taj posao na poštama a dio ljudstva je dolazio iz čete za vezu koja je za tu svrhu imala organizovanu obuku na Visu.

Svaka osmatračka stanica bila je snabdjevena sa jednim, dva ili tri optička aparata odnosno adis-lampe, a prema važnosti stanice i broja pravaca koje je imala radi održavanja veze, postojao je potreban broj signalnih barjačiča za održavanje dnevne veze sa plovnim naoružanim brodovima, zatim jedan ili dva dvogleda za osmatranje i čitanje optičkih signalnih znakova sa udaljenih stanica. Kao izvor električne energije za optičke aparate i adis-lampe korištene su suhe baterije, akumulatori i ručni dinamo aparati prema vrsti i jačini optičkog aprata.

Na izgradnji i održavanju telefonske trase Split-Šibenik učestvovala je četa za vezu ovog sektora.

Radi veće sigurnosti i podvostručavanja veza u rejonu sektora postavljene su tri radiofonske stanice: jedna u sektoru Split, druga na osmatračkoj stanici Drvenik i treća na osmatračkoj stanici »Hum« na Visu. Veza je održavana direktno Split-»Drvenik«, Split-»Hum« i posredno Split-»Drvenik«. Sektoru Šibeniku preko osmatračke stanice Sv. Ana-Šibenik, odnosno Split-»Hum«-Sv. Ana.

Sve ove veze su postavljene pod mojim rukovodstvom i nadzorom a u toku radova sam lično na terenu obilazio radove i davao uputstva. Bilo je potrebno svakodnevno biti na terenu, lično nadgledati sve što se radi, davati uputstva ispravljati i na licu mjesta raditi i obučavati ljudstvo.

Od 16. marta 1945. do 9. februara 1946. godine bio sam na dužnosti šef Odsjeka za vezu Komande srednjeg Jadrana.

U nadležnosti ovog Odsjeka bili su odsjeci za vezu 2. pomorskog obalskog sektora Zadar, 3. pomorskog obalskog sektora Šibenik i 4. pomorskog obalskog sektora Split sa svim do tada postavljenim i kontrolisanim telefonsko-telegrafskim i optičkim vezama, te svim ljudstvom - četama za vezu što je bilo u njihovom sastavu.

Radi lakše kontrole obimne teritorije gustih veza i velikog broja ljudstva, u štab sektora za vezu Komande srednjeg Jadrana za pomoćnike su određeni: za radio veze postavljen je Dobrić, za teleronsko-telegrafske veze postavljen je Magić, za signalno-optičke veze postavljen je Maričić, a za meteorologa postavljen je Radeljak. Sekretar za administrativne poslove i vođenje evidencije ljudstva bio je Kvesić.

U sastavu Sektora komande srednjeg Jadrana još su se nalazili: telefonska centrala koja je održavala vezu svih rukovodilaca na srednjem Jadranu sa podređenim jedinicama i ustanovama u pomorsko-obalskim sektorima i vezu sa Komandom mornarice; radio-stanice za vezu sa Komandom mornarice, Komandom sjevernog i južnog Jadrana; optička centrala na osmatračkoj stanici Sv. Ana Šibenik, koja je obavljala kontrolu svih optičko-signalnih veza kojima je bio pokriven cijeli teritorij srednjeg Jadrana.

Pošto su ranije 2, 3. i 4. pomorski obalski sektori uspostavili sve potrebne telefonske i optičke veze to nije postojala potreba za postavljanjem novih.

Optičko-osmatračke stanice bile su postavljene po otocima zadarskog i šibenskog arhipelaga i to uglavnom na mjestima gdje su se prije rata nalazile mornaričke izvidne stanice.

Za potrebe sektora je nabavljen izvjestan broj golubova pismonoša koji su se dresirali za prijenos saopćenja sa raznih izvidnih stanica u sektor te sa brodova u sektor. Ove vježbe su vršene u početku samo u okolini Šibenika a kasnije iz većih udaljenja tj. sa krajnjih otoka šibenskog arhipelaga.

Sve ove postavljene i osposobljene veze od strane sektora Split, Šibenik i Zadar ostale su pod vojnom kontrolom Sektora do avgusta 1945. U ovom mjesecu počela je demobilizacija starijih godišta. Poslije toga počelo se sa postepenim predavanjem centrala i telefonskih stanica u građansku nadležnost. Pod upravom sektora zadržane su centrale i telefonske stanice koje su bile potrebne za vojne potrebe i koje su imale naročiti interes.

Hraste Vicko

ŠIFARSKA SLUŽBA U 8. KORPUSU I U 4. ARMIJI

ORGANIZACIJSKO - FORMACIJSKA STRUKTURA

Na dužnost šifrera došao sam u štab 8. korpusa novembra 1943. godine. Šifarska služba u štabu 8. korpusa i štabovima: 9,19,20 i 26. dalmatinske divizije bila je tada već organizovana. U štabu korpusa u to vreme na dužnosti šifrera nalazila su se 3 lica - šef i 2 šifrera. U štabovima divizija tada se nalazio samo po jedan šifrer. Brigade iz sastava divizija i odredi, nisu imali šifrera u svom sastavu.

U to vreme, a i kasnije, Vojna oblast 8. korpusa i komande vojnih područja severne, srednje i južne Dalmacije kao i komande gradova Dubrovnik, Split, Šibenik i Zadar također nisu imale šifrera u svom sastavu.

Sa razvojem jedinica i potrebom za većim prometom šifarskih telegrama povećavao se i broj šifrera. Tako je polovinom 1944. godine u odseku za šifru štaba korpusa radilo 6-7 šifrera, a već početkom 1945. godine 8-9. Broj šifrera u divizijama u to vreme bio je različit, prilagođavan je potrebama i mogućnostima divizija. U nekim divizijama ostao je i dalje samo jedan šifrer, a u drugim dva i više. U 26. diviziji na primer početkom 1945. godine bilo je 4-5 a u završnim operacijama za oslobođenje Trsta 7-8 šifrera. U štabovima brigada i odredima ostao je uglavnom isti broj šifrera.

Po naređenju Vrhovnog komandanta 2. marta 1945. godine formirana je 4. armija od jedinica 8. i 11. korpusa. U sastav 4. armije ušle su: 9, 19, 20. i 26. dalmatinska divizija, 1. tenkovska brigada, Artiljerijska brigada, Inženjerijska brigada i dopunska brigada 8. korpusa, te 13. primorsko-goranska, 35. lička i 43. istarska divizija 11. korpusa. Šifrantski kadar rasformiranog štaba 11. korpusa ušao je u sastav odseka za šifru 4. armije.

Zbog udaljenosti 7. korpus nije tada ušao u sastav 4. armije i ako ie to naredbom bilo predviđeno, već je ostao i dalje, sve do 25. aprila 1945. godine pod neposrednom komandom Glavnog štaba Slovenije, kada je po naređenju Vrhovnog komandanta, konačno ušao u sastav 4. armije.

Nakon što je formirana 4. armija od jedinica 8. i 11. korpusa, odsek za šifru armije brojio je 11-12 šifrera. Međutim, usled povećanja broja jedinica, njihove međusobne udaljenosti, sve većih operacija i složenijih uslova komandovanja, naglo je rastao promet telegrama, pa je i broj šifrera stalno rastao. Tako je za kratko vreme, nakon formiranja 4. armije u fazi oslobođenja Like i Hrvatskog primorja, odsek za šifru brojio 17-18 šifrera.

Šifarska služba u komandi 8. korpusa, a kasnije i u 4. armiji i njenim jedinicama, bila je pod neposrednom komandom užeg dela štaba (komandanta, komesara i načelnika štaba), a pod neposrednim rukovođenjem načelnika štaba. Bilo je i izuzetaka u nekim divizijama, a kasnije i u brigadama u kojima je šifrer bio pod neposrednim rukovodstvom komandanta.

U stručnom pogledu šifrerska služba bila je potčinjena odseku za šifru Glavnog štaba Hrvatske sve do marta 1945. godine tj. do preformiranja 8. korpusa u 4. armiju. Od tada pa do završetka NOR-a nalazila se pod neposrednim stručnim rukovodstvom Odeljenja za šifru Vrhovnog štaba.

SISTEMI ŠIFROVANJA I ORGANIZACIJA ŠIFROVANIH VEZA

Na vezama 8. korpusa, verovatno od njegovog formiranja (prvih dana oktobra 1943.), pa do marta-aprila 1944. godine korištena su slovčana šifarska dokumenta, verovatno sistema Vižnera. Moguće je da se na vezama sa pretpostavljenim koristila Vižnerova tablica - šifra ujednačene frekvencije, a na vezama sa potčinjenim jedinicama ista šifra sa ispreturanim alfabetima ili slično. Više je ve-

rovatno daje na vezi štab korpusa - Vrhovni štab korištena jedna šifra, a na vezi štab korpusa - Glavni štab Hrvatske druga šifra tj. drugi sistem šifriranja.

Sistem šifriranja sa raznoznačnom šifrom i ključem za nadšifrovanje uveden je u štabu 8. korpusa i njegovim jedinicama - divizijama u martu ili aprilu 1944. godine, i to najpre na vezi štab korpusa - GŠH i VŠ, a kratko vreme nakon toga na vezama štaba korpusa sa potčinjenim divizijama.

Način organizacije veza sa prvim raznoznačnim šiframa i ključevima za nadšifrovanje bio je sledeći:

Štab 8.korpusa sa VŠ - jedna raznoznačna i ključ za nadšifrovanje.

Štab 8.korpusa sa GŠH - druga raznoznačna i ključ za nadšifrovanje.

Štab 8.korpusa sa potčinjenim divizijama - za običnu vezu, sa svakom divizijom posebna raznoznačna šifra i ključ za nadšifrovanje.

- za cirkularnu vezu:

druga raznoznačna šifra i ključ za nadšifrovanje. Sa jednom raznoznačnom šifrom za cirkularnu vezu mogle su biti povezane najviše tri divizije.

I u kasnijoj fazi organizacija šifarskih veza nije se bitnije menjala. Jedino na vezi štab korpusa - štabovi divizija. Umesto sa svakom divizijom posebna raznoznačna šifra, sa istom raznoznačnom šifrom bilo je povezano nekoliko divizija, a umesto da se jednom raznoznačnom šifrom za cirkularnu vezu mogu povezati samo tri divizije, bilo je povezano više divizija.

Na vezama 8. korpusa, a kasnije i na vezama 4. armije sa pretpostavljenim i potčinjenim i na svim vezama potčinjenih jedinica, postojala je samo po jedna šifarska veza. Svi telegrami namenjeni za šifarske potrebe jedne komande po svim linijama (komandnim, pozadinskim, obaveštajnim, kontraobaveštajnim i drugim) šifrirani su sa istim dokumentima dotične komande.

U korpusu i armiji organizacija radio i šifarskih veza bila je ustaljena. Štab korpusa, odnosno armije, bio je povezan sa pretpostavljenim, susednim i potčinjenim štabovima. Tako organizovana veza se nije menjala sve do početka grupisanja snaga za napad na Trst. Tog momenta, a to je bilo 28. ili 29. aprila 1945. godine formira se komandno mesto komandanta armije i komandna mesta komandanata divizija i obezbeđuje obostrana radio i šifarska veza između komandnog mesta komandanta armije i komandnih mesta komandanata divizija i komandnog mesta komandanta armije sa štabom armije. Radio i šifarska veza štaba armije sa pretpostavljenim, susednim i potčinjenim štabovima ostaju i dalje nepromenjene.

Biće možda interesantno navesti jedan slučaj nastao onih dana tršćanske operacije, kada se komandant armije nije nalazio u štabu armije, već na svom komandnom mestu. Evo ukratko o tom slučaju.

U početnom periodu grupisanja snaga komandant sa svog komandnog mesta redovno je slao izveštaje načelniku štaba armije a načelnik štaba, pred kraj svakog dana, Glavnom štabu Hrvatske i Vrhovnom štabu. Međutim, neposredno pred početak napada izveštaji od komandanta armije nisu stizali, tako da načelnik štaba nije bio u mogućnosti izveštavati GŠH i VŠ o stanju na frontu armije. Načelnik štaba je intervenisao sa nekoliko telegrama, ali bez uspeha. U međuvremenu od GŠH i VŠ primljeno je više hitnih telegrama kojima se upozorava štab armije i traži da se redovno izveštavaju o stanju na frontu. Ta dosta neugodna situacija potrajala je izvesno vreme, a smirila se onda kada su stigli prvi izveštaji od komandanta armije i odmah zatim upućeni GŠH i VŠ.

IZRADA ŠIFARSKIH DOKUMENATA

Šifarska dokumenta koja su korištena u štabu 8. korpusa i štabovima divizija od jeseni 1943. godine pa sve do uvođenja u rad raznoznačne šifre i ključa za nadšifrovanje izrađivana su verovatno u odseku za šifru GŠH. Odsek za šifru

korpusa u to vreme nije bio ovlašćen za izradu bilo kakvih šifarskih dokumenata, a nije ni stručno za to bio osposobljen.

Prva količina raznoznačnih šifara i ključeva za nadšifrovanje izrađena je u Odeljenju za šifru VŠ i dostavljena štabu korpusa za njegove veze sa pretpostavljenim i potčinjenim divizijama u martu ili aprilu 1944. godine. Dokumenta je uz kurirsku pratnju sa sobom doneo šifrer iz Odeljenja za šifru VŠ koji je obučio kadar Odseka za šifru štaba korpusa u radu sa tim dokumentima. Nakon što su dokumenta raspoređena i dostavljena, jedinicama za rezervu gotovo ništa nije ostalo.

Izvesna količina šifarskih dokumenata primljena je još jednom u toku 1944. godine od Odeljenja za šifru VŠ, verovatno u septembru mesecu. Tom prilikom odseku za šifru korpusa stavljeno je do znanja da će u buduću biti teškoća u redovnom snabdevanju sa šifarskim dokumentima. Sa tim problemom je odmah upoznat načelnik štaba korpusa i ukazano mu je na posledice koje mogu iz toga proizići. Predloženo je da se organizuje vlastita izrada šifarskih dokumenata za što je potrebno kadrovsko i materijalno obezbeđenje. Pošto povećanje šifarskog kadra štab korpusa nije mogao prihvatiti, vlastita izrada je morala biti odgođena. Izlaz iz te situacije odsek za šifru korpusa je našao u izradi ključeva za nadšifrovanje u štampariji Oblasnog komiteta u, tada oslobođenom, Splitu. U pomenutoj štampariji novembra 1944. godine na štamparskom stroju, jedan štamparski radnik uz prisustvo šifrera oštampao je, ako se dobro sećam, oko 200 listova ključeva za nadšifrovanje - svaki u po 10 primeraka. Listovi ključeva su zatim slagani u sveske da bi se izbegla mogućnost ponavljanja istih listova u istoj svesci. Takođe se vodilo računa o redosledu slaganja i o vremenu kada će biti upotrebljene pojedine sveske. Na taj način stvorena je mogućnost redovne zamene utrošenih ključeva za nadšifrovanje a ujedno i dovoljna rezerva za prestojeće, svakim danom, sve veće potrebe.

O izradi ključeva za nadšifrovanje u Oblasnoj štampariji kao i o tome da će se odstupiti od pravila za izradu šifarskih dokumenata, štab korpusa je bio upoznat. Također je o tome naknadno bila upoznata drugarica Branka Savić, načelnik Odeljenja za šifru VŠ kada je u decembru 1944. godine bila u obilasku odseka za šifru 4. armije. Kao što se i očekivalo organu za šifru štaba armije je zamereno na takvom načinu izrade ključeva za nadšifrovanje ali upotreba tih ključeva za nadšifrovanje ipak nije bila zabranjena.

ŠIFARSKA DOKUMENTA I NJIHOVA PRIMENA

Koja su šifarska dokumenta korišćena do proleća 1944. godine na vezama štaba korpusa sa pretpostavljenim i potčinjenim i kako se sa njima radilo, nisam u mogućnosti određenije pisati, jer se više ne sećam, iako sam neko vreme sa njima radio. Međutim, o šifarskim dokumentima koja su kasnije uvedena u upotrebu tj. o raznoznačnoj šifri i ključevima za nadšifrovanje mnogo se bolje sećam i o njima ću nešto reći, ali više o onome što je možda manje poznato ili uopće nije poznato.

Prva ta dokumenta koja su primljena od Odeljenja za šifru VŠ izgledala su ovako:

- Kod i raznoznačna šifra. Kod je imao 100 do 150 izraza koji se najčešće javljaju u tekstovima ratnih telegrama. Na kraju koda bila je otkucana raznoznačna šifra. Svaki izraz u kodu i svako slovo abecede i interpunkcije imalo je dvobrojčanu zamenu, također i dva izraza - jedan za prelaz na kod a drugi za prelaz na raznoznačnu šifru;
- sveske ključeva za nadšifrovanje od 20 otvorenih listova, koji su bili pričvršćeni klanficom ili spajalicom u gornjem levom uglu. Redovi su kucani bez proreda. Format lista A-4.

Uputstvom za rad bilo je predviđeno da se radi ovako. Otvoren tekst telegrama trebalo je pretvoriti u šifrat pomoću koda a raznoznačnu šifru koristiti

samo za one izraze kojih nema u kodu. Nakon toga sledilo je nadšifrovanje pomoću ključeva za nadšifrovanje.

Izmena prvih telegrama pokazala je daje ovakav rad nemoguć. Primljeni telegrami se nisu mogli dešifrirati, pa su usiedile provere istih telegrama i po nekoliko puta. Ta pometnja je trajala izvesno vreme. Odmah nakon saznanja daje upotreba koda besmislena, prešlo se na pretvaranje otvorenog teksta u šifrat samo pomoću raznoznačne šifre, a kod je potpuno zanemaren. Sledeća pošiljka šifarskih dokumenata, primljena od Odeljenja za šifru VŠ više nije imala u svom sastavu kod.

Listovi ključeva za nadšifrovanje upotrebljavani su dva puta - prvi put vodoravno, a drugi okomito. Tako je to bilo uputstvom za rad predviđeno i dozvoljeno, i toga su se šifreri striktno pridržavali. Ali, bilo je i ostupanja od pravila. Do toga je dolazilo u slučajevima kada zamjena utrošenih ključeva nije na vreme izvršena, i to zbog nemogućnosti blagovremenog dotura. Kada ključevi nisu mogli biti zamenjeni, nakon što su upotrebljeni dva puta, šifreri su ih upotreбили i po treći put. To su ipak bili vrlo retki slučajevi.

Pored navedenih ostupanja od uputstva za rad tj. upotrebe ključeva više od dva puta, bilo je i težih povreda tih uputstava. U čemu se to ogleda. Na vezi štab 8. korpusa - štab 19. divizije nakon što su ključevi upotrebljeni vodoravno i okomito, verovatno da se treći put nisu mogli upotrebiti, jer su brojevi posle druge upotrebe više nisu mogli prepoznavati pa je šifrer štaba divizije uputio telegram bez nadšifrovanja. Primljeni telegram - šifrat je dešifriran, a nakon toga je prispelo još nekoliko telegrama koji nisu bili nadšifrovani, već šifrirani samo raznoznačnom šifrom.

Prva uputstva za organizaciju veza sa raznoznačnom šifrom i ključevima za nadšifrovanje više su vodila računa o bezbednosti, a manje o praktičnosti i brzini. Tim uputstvima bile su propisane dve šifre. Jedna za običnu, a druga za cirkularnu vezu. Sa šifrom za običnu vezu mogla su biti povezana dva učesnika, a sa cirkularnom najviše 1 + 3. To ograničenje samo na tri jedinice stvaralo je izvesne teškoće i usporavalo je rad, što se negativno odražavalo na brzinu odašiljanja šifriranih poruka. Kasnije se to uvidelo i ispravilo. Ostale su i dalje dve raznoznačne šifre - jedna za običnu a druga za cirkularnu vezu, ali je već posle kraćeg vremena dozvoljeno da se sa jednom raznoznačnom šifrom za cirkularnu vezu mogu povezati više od tri učesnika tj. onoliko koliko je potrebno da se povežu sve prvopotčinjene jedinice jedne komande.

ORGANIZACIJA RADA

Organizacija rada u odseku za šifru štaba 8. korpusa bila je tako postavljena da je svaki šifrer bio zadužen za jednu ili više veza, zavisno od broja učesnika i prometa telegrama na pojedinim vezama. Bio je istovremeno zadužen za čuvanje dokumenata sa kojima je radio i za redovnu zamenu utrošenih listova ključa. Telegrama koje bi dešifrirao pisao je rukom na papiru, odnosno u odgovarajuću teku. U prvo vreme dok je u štabu korpusa bilo samo nekoliko šifrera, svi su radili iste poslove tj. šifrirali, dešifrirali, pisali i zavodili telegrama. Kasnije sa povećanjem broja šifrera i prometa telegrama, starešina nije više šifrirao i dešifrirao, već je radio na rukovodećim i administrativnim poslovima oko zavođenja i razvođenja telegrama.

Prvih dana po formiranju 4. armije organizacija rada u odseku za šifru menja se i prilagođava novim uslovima. U odseku se vrši podela poslova na one koji samo šifriraju i dešifriraju i na one koji rade na administrativnim poslovima kao što su: zavođenje i razvođenje telegrama, prekucavanje telegrama koji se šalju i onih koji su dešifrirani i lepljenje u odgovarajuće knjige, evidencija dokumenata, zamena i uništenje utrošenih dokumenata i drugo.

EVIDENCIJA TELEGRAMA I ŠIFARSKIH DOKUMENATA

Treba odmah istaći daje administracija koju su vodili organi za šifru u štabu korpusa, odnosno armiji i njihovim potčinjenim jedinicama bila svedena na najneophodniju meru.

Organ za šifru korpusa, odnosno armije, vodio je sledeće knjige: dnevnik telegrama; ekspedicionu knjigu; knjigu šifarskih dokumenata, i knjigu telegrama.

Broj rubrika u navedenim knjigama bio je sveden na najmanju meru.

U dnevnik telegrama uvodio se svaki primljeni, odnosno poslani telegram.

U ekspedicionu knjigu unosio se svaki telegram koji je nakon šifriranja trebalo predati u centar veze.

U knjigu šifarskih dokumenata unošena su sva šifarska dokumenta i to primljena, poslana i rezerva. Evidencija dokumenata nije vođena u organu za šifru korpusa a ni u divizijama. Tek formiranjem armije ustrojena je knjiga šifarskih dokumenata u koju su zavedeni šifarski dokumenti štaba armije, potčinjenih jedinica i rezervi. Šifreri divizija i brigada ni tada, a ni kasnije, nisu vodili knjigu šifarskih dokumenata.

Telegrame za šifriranje starešine su pisale rukom, najčešće na komadiću papira i predavali ih organu za šifru na šifriranje. Ako je šifrer imao teku za telegrame, starešina bi umesto na papir, telegram upisivao u teku. (Tako je bilo neko vreme početkom 1944. godine u štabu 8. korpusa i u još nekim jedinicama). Dešifrirane telegrame šifreri su upisivali također u teke ako su ih imali, u protivnom iste su pisali na papir i predavali ih starešinama na uvid. U to vreme, a to je trajalo verovatno sve do polovine 1944. godine nije se vodila evidencija o šifriranim i dešifriranim telegramima i nisu se čuvali, već nakon upotrebe uništavali. Može se pretpostaviti da su neki, koji su bili izuzetno važni, čuvani kod pojedinih organa štaba. Već od proleća 1944. godine uslovi rada i mogućnosti čuvanja i nošenja telegrama bili su povoljniji. Verovatno da su već od tada organi za šifru prikupljali, čuvali i nosili u svojim torbicama sve primljene i poslane telegrame.

Sve do preformiranja 8. korpusa u 4. armiju telegrami za šifriranje i dešifriranje pisani su rukom. Posle formiranja 4. armije u odseku za šifru armije prešlo se na kucanje telegrama i lepljenje u knjige telegrama. Svaki primljeni telegram za šifriranje, odnosno dešifrirani telegram, otkucavao se na papir i taj delić papira, na kojem je otkucan telegram, lepilo se u knjigu telegrama.

Odsek za šifru štaba 8. korpusa odnosno armije, telegrame za šifriranje primao je od komandanta, komesara i načelnika štaba. Telegrame za šifriranje od ostalih organa štaba odsek za šifru nije primao izravno od tih organa, već preko štaba.

Dešifrirani telegrami predavani su načelniku štaba, a oni koji su bili naslovljeni na komandanta i komesara izravno njima. Nakon što bi se načelnik štaba upoznao sa dešifriranim telegramima, određivao je sa kojim telegramima treba upoznati pojedine organe štaba. Komandant i komesar štaba povremeno bi se upoznavali sa sadržinom svih telegrama.

Osim komandanta, komesara i načelnika štaba nitko drugi nije bio ovlašćen da se može upoznati sa sadržinom primljenih i poslatih telegrama. To pravilo je jednom prekršio ađutant komandanta. On je bez znanja i odobrenja iz sobe komandanta i komesara uzimao knjige telegrama sa namerom da ih koristi, sa prevodiocem u štabu, za pisanje monografije 4. armije. U knjigama telegrama nalazilo se i nekoliko telegrama izuzetno poverljivih pa se strahovalo da nisu možda, od prevodioca prepisani i predani Engleskoj vojnoj misiji. Na vreme se to ipak saznalo, pa do toga nije došlo. Čim se za to saznalo ađutant je bio udaljen sa dužnosti. Više se ne sećam tačnog datuma kada se to dogodilo, da li pred samo oslobođenje ili neki dan posle oslobođenja.

USLOVI RADA I OPTEREĆENOST U RADU

Uslovi rada šifrera u NOB-i bili su općenito teški, osobito u nižim jedinicama tj. divizijama, brigadama i odredima. Radili su na otvorenom prostoru po vetru, kiši i hladnoći. Ipak su i pored mnogih teškoća, tačno i na vreme šifrirali i dešifrirali telegrame. Uslovi rada šifrera u štabu korpusa, odnosno armije bili su donekle povoljniji. Radili smo u zatvorenim prostorijama, izuzev u nekim situacijama kao što su: neprijateljske ofenzive, vazdušni desant na Drvar, napad na posadu Gračac i još neke.

Dok je sedište štaba 8. korpusa bilo u Tičevu, šifranski organi su bili smešteni najpre u jednoj prostoriji stambene zgrade skupa sa obaveštajnim i kontraobaveštajnim organom, u drugoj sobi je bila smeštena Engleska vojna misija, a u trećoj i četvrtoj porodica vlasnika zgrade. Početkom 1944. godine štab kornusa sa svim delovima štaba preselio se i smestio u veliku zgradu, građenu od čvrstog materijala, u kojoj je pre rata radila osnovna škola. U toj zgradi uslovi rada šifrera su bili mnogo povoljniji, radili su u zasebnoj prostoriji. Kada je neprijateljska avijacija bombardovala zgradu i delimično je onespobila za stanovanje, štab korpusa se sa svim svojim delovima premešta u drvene barake. Odseku za šifru bila je dodeljena posebna baraka i tu su uslovi rada bili također, povoljni.

Septembra 1944. godine usledilo je naređenje Vrhovnog štaba o preduzimanju ofenzivnih dejstava radi oslobađanja Dalmacije. Štab korpusa, sa sedištem u Tičevu, premešta se bliže Dalmaciji. Od dolaska u Dalmaciju pa sve do oslobodenja zemlje, smeštajni uslovi su bili vrlo povoljni. Organ za šifru štaba korpusa, kao uostalom i svi organi štaba, bili su redovno smešteni u kućama građanim od čvrstog materijala i uvek su imali odlične uslove za normalan rad.

Intezitet rada šifrera u divizijama, brigadama i odredima zavisio je od mesta, uloge i zadatka jedinice u kojima su radili. On nije bio ravnomeran već povremen. Što se tiče rada šifrera u štabu korpusa i armiji, može se reći da ni oni nisu bili svakog dana podjednako opterećeni. Nekada su radili više a nekada manje, ali retki su ipak bili dani kada su se odmarali. Dani izuzetnih napora za njih su nastupili onog časa kada je 8. korpus po naređenju Vrhovnog štaba preduzeo ofenzivna dejstva radi oslobodenja Dalmacije, a to je bilo već od septembra 1944. godine. Od tih dana pa sve do kraja završnih operacija i oslobodenja zemlje, šifrer štaba 4. armije ulagali su neverovatne napore da bi odgovorili svojim obavezama. Radili su bez odmora. Da bi izdržali te napore, komesar armije odobrio je da se za njih može, svakog dana, nabaviti potrebna količina mleka i voća. Novac za te nabavke bio je uručen šefu odseka za šifru.

IZBOR I OBUKA KADRA

Izbor kadra za potrebe šifarske službe 8. korpusa i 4. armije vršio se većim delom iz operativnih jedinica, a manjim sa terena. Najčešće je biran kadar iz redova đaka srednjih škola. Drugarice su bile više zastupljene. Pri izboru kadra naročita se pažnja poklanjala moralno-političkim kvalitetima. Izbor nije bio centralizovan. Svaka komanda vršila je izbor kadra za svoje potrebe.

Način popune odseka za šifru korpusa, odnosno armije, bio je najčešće sledeći: kada je trebalo pojačati odsek za šifru sa jednim šifrером, sa potpisom komesara uputio bi se cirkularni šifrirani telegram komesarima nekoliko divizija. Telegramom bi se tražilo da za popunu odseka za šifru, svaka divizija predloži po jedno lice i da dostavi njihove iscrpne podatke. Od svih predloženih bilo bi odabrano ono lice koje bi, po opštoj oceni, najpovoljnije ispunjavalo potrebne uslove.

Isto tako ni obuka kadra nije vršena na jednom mestu, kursevi nisu organizovani već se to radilo pojedinačno, kroz praktičan rad. Lice odabrano za rad sa šifrom, nakon kraćeg upoznavanja dešifriralo je telegrame, a kada bi to savladalo prelazilo je na šifriranje.

U odseku za šifru korpusa, odnosno armije, obučavao se kadar za potrebe štaba korpusa, odnosno armije, a u organu za šifru divizija za potrebe štaba divizije i potčinjenih brigada.

Sifreri u odseku za šifru štaba korpusa, odnosno armije, koji bi kroz obuku i praktičan rad pokazali veću odgovornost, tačnost, brzinu i snalažljivost u šifriranju i dešifriranju, preuzimali bi odgovornije i više frekventne veze.

PRIMOPREDAJA TELEGRAMA PREKO SREDSTAVA VEZE

U 8. korpusu, odnosno 4. armiji radio-veze su, u odnosu na ostale veze, najbolje obezbeđivale sigurnu i neprekidnu primopredaju telegrama. Međutim, radio-stanica nije bilo dovoljno a ono što se imalo bilo je zaplenjeno od neprijatelja, najčešće male i srednje snage, u slabom ili neispravnom stanju. Tako je na primer centar veze štaba 8. korpusa sve do proleća 1944. godine imao ispravnu samo jednu radio-stanicu srednje snage.

Nedostatak radio-uređaja a osobito stručnog radio-telegrafskog kadra otežavali su uspostavljanje i održavanje novih radio-veza. Ipak je primopredaja telegrama preko radio-uređaja štaba korpusa sa štabovima divizija funkcionisala relativno dobro, izuzev ponekad sa štabom 26. divizije (od proleća pa do jeseni 1944. god.) i sa štabom Grupe srednje-dalmatinskih odreda u početnom periodu (april - maj 1944.).

Još se sećam jednog septembarskog jutra 1944. godine, kada me pozvao načelnik štaba i uručio mi hitan i važan telegram za komandanta 26. divizije. Na radio je da se telegram odmah šifrira i da ga izvestim kada ga radio-telegrafista preda. Verovatno usled velike udaljenosti (Tičevo - Vis), slabog dometa radio-stanice, nepovoljnih uslova predaje tog dana i drugih teškoća, radio-telegrafista Lovro Maričić uz krajne iscrpljujuće napore, uspeo je tek pred kraj dana predati telegram.

U završnim operacijama za oslobođenje Dalmacije promet šifriranih telegrama svakog dana se povećavao. Naročito se povećao po oslobođenju Dalmacije i nastupanju jedinica 4. armije prema Hrvatskom primorju. Usled naglog porasta prometa šifriranih telegrama centar veze armije, u nekim periodima, nije bio u mogućnosti da sve šifrirane telegrame preda u istom danu, pa je dogovoreno da se deo ovih telegrama predaje sa centra veze Glavnog štaba Hrvatske. Radio-telegrafista centra veze armije je nekoliko dana u toku aprila 1945. godine, dok se centar veze 4. armije nalazio nedaleko od centra veze GŠH, odlazio na centar veze GŠH i sa tog centra predavao šifrirane telegrame za Vrhovni štab i neke susedne štabove.

Interesantno je navesti slučaj nastao prilikom uspostavljanja radio-veze između štaba 8. korpusa koji se nalazio u Tičevu i štaba Grupe srednje-dalmatinskih odreda sa sedištem u Gornjem Muću (kod Splita). Bilo je to marta ili aprila 1944. godine. Šef odseka za šifru 8. korpusa i radio-telegrafista sa radio-stanicom bili su upućeni u štab odreda sa zadatkom da organizuju ovu vezu, a šef odseka za šifru da odabere i obuči jednog šifrera u radu. Prilikom uspostavljanja ove radio-veze došlo je do teškoća, verovatno uslovljenih velikom udaljenošću, čestim premeštanjem i nedovoljnom stručnošću radio-telegrafiste odreda. Veza nije mogla biti brzo uspostavljena, trebalo je čekati oko 20 dana dok su se radio-telegrafisti sporazumeli, dok je veza proradila i predan prvi šifriran telegram.

Kako je već rečeno napred, do marta-aprila 1944. godine bile su u upotrebi slovčane, šifre sistema zamenjivanja. Prelaskom sa slovčanih na brojčane šifre, nastale su poteškoće u predaji telegrama. Radio-telegrafski kadar nije bio prethodno dovoljno obučen za primopredaju takvih telegrama. Period uvežbavanja trajao je relativno kratko, samo nekoliko dana, što je bilo nedovoljno. Zbog toga se prvih nekoliko dana svi primljeni telegrami nisu mogli dešifrirati, pa su usledile česte provere. Ali treba priznati da je radio-telegrafski kadar relativno brzo uspeo prevazići te slabosti i da zbog toga nije bilo posledica.

ZAPLENA NEPRIJATELJSKIH I GUBITAK SOPSTVENIH ŠIFARSKIH DOKUMENATA

U borbama za razbijanje i uništenje neprijatelja u Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju, koncem marta i početkom aprila 1945. godine jedna divizija 4. armije zaplenila je nemačku divizijsku šifru i dostavila je štabu 4. armije. Kada je jedinica šifru zaplenila nije ni pokušala da utvrdi tko je sa njom radio. Nakon što je šifra dostavljena štabu armije preduzete su mere da se sazna tko je bio šifrer i da se sasluša, ali je tada već bilo kasno. Zaplenjena neprijateljska šifra je potom dostavljena Odeljenju za šifru GS.

Za vreme vazdušnog desanta na Drvar ja se nisam nalazio u štabu 8. korpusa, već sam se po zadatku nalazio u štabu Grupe srednje-dalmatinskih odreda. Kada sam se vratio u odsek za šifru 8. korpusa, od šifrera sam doznao da štab 8. korpusa nije izvesno vreme bio u mogućnosti da šifrue i dešifrue telegrame, jer su ostali bez šifarskih dokumenata. Evo kako je do toga došlo. Nekoliko dana posle vazdušnog desanta na Drvar, štab 8. korpusa se našao u okruženju na Ti-sovoj kosi. Zbog opasnosti da šifrer i šifarska dokumenta padnu u ruke neprijatelja, štab 8. korpusa je donio odluku da se šifarska dokumenta zakopaju. Kada su se neprijateljske snage povukle, šifrer, koji je šifarska dokumenta zakopao, vratio se po njih, ali nije uspio naći mesto gde ih je zakopao i tako su šifarska dokumenta štaba 8. korpusa propala.

Drugi slučaj, što mi ga je ispričao jedan šifrer (više se ne sećam njegovog imena) nije se dogodilo u jedinici 8. korpusa, odnosno 4. armije već u jednoj brigadi 11. korpusa (više se ne sećam u kojoj brigadi, ali se sećam da je, kako on kaže, komandant te brigade bio Grubor). A evo šta mi je ispričao. Šifrer i radio-telegrafista brigade radili su skupa i često se ispomagali. Bili su zavrbovani od ustaša. Neprijatelj ih je snabdeo sa radio-karakteristikama i šifrom za vezu sa njihovim punktom koji se nalazio u Zagrebu. Sve ono što su saznali iz primljenih i poslatih telegrama štaba brigade - štaba divizije, šifrirali su i predavali neprijateljskom punktu u Zagrebu. Pošto je neprijatelj bio redovno obaveštavan o zadacima i namerama štaba brigade, jedinica je u više navrata bila iznenađena i imala je gubitaka. Kratko vreme, nakon što se posumnjalo u šifrera i radio-telegrafistu, bili su otkriveni.

ZADACI I PRAVILA ŠIFARSKE SLUŽBE

U pogledu nekih zadataka i pravila šifarske službe naročito su isticani sledeći momenti:

- tačnost u šifriranju i dešifriranju telegrama (nije se smelo dozvoliti da se pogreši kod pretvaranja teksta u šifrat. Retki su primeri da se telegram nije mogao dešifrirati zbog grešaka šifrera. Isto tako se retko dešavalo da se telegram slao na proveru. Sve je prethodno bilo učinjeno da bi se telegram dešifrirao. U prostoriji su bile izvešane sekcije terena na kojem su se izvodile operacije, pa su proveravani pojedini geografski pojmovi ako se posumnjalo u tačnost dešifriranja);

- brzina u šifriranju i dešifriranju telegrama (telegrami nisu smeli dugo čekati na šifriranje, odnosno dešifriranje, a sa oznakom hitnosti ni minute. Vodilo se strogo računa o njihovom uzimanju u rad što je zavisilo od njihove oznake hitnosti. Za izuzetno hitne telegrame, pored šifrera bilo bi zaduženo još jedno lice koje je završavalo administrativne poslove i obezbeđivalo kurira za hitno donošenje takvog telegrama na centar veze. Slično se postupalo i sa izuzetno hitnim primljenim šifriranim telegramima);

- držanje u strogoj tajnosti svega onoga što se kroz rad sazna (istican je princip da se ne razgovara o sadržini telegrama, ne samo sa drugim licima, već ni sa svojim drugovima i drugaricama - šifrerima. Nije bilo dozvoljeno da se šifrer upoznaje sa sadržinom telegrama na kojima on nije radio. Knjige telegrama su posebno čuvane);

- šifrerima nije bilo dozvoljeno da samoinicijativno iznose iz prostorija šifarska dokumenta, telegrame i papire koji su ostajali nakon šifriranja i dešifriranja;
- u prostorije, u kojima su radili šifreri, bio je zabranjen pristup drugim licima (o tome su, pored rukovodioca službe, vodili računa i komandant, komesar i načelnik štaba) i
- šifrantskom kadru bilo je zabranjeno kontaktiranje sa članovima Engleske vojne misije koji su se nalazili pri štabu 8. korpusa odnosno 4. armije.

Ivan Hrić

ŠEF ŠIFRANTSKOG ODSEKA ŠTABA 9. DIVIZIJE

Na rad sa šifrom, u toku rata, birani su uglavnom mlađi borci, članovi partije, podjednako muškarci i žene, koji su, pored ostalih kvaliteta, imali srednju školu ili bar neki njen razred.

Kako sam već bio član partije, a u partizane sam došao iz 3. razreda učiteljske škole, 1. februara 1945. godine upućen sam na šifrantski kurs pri štabu 11. korpusa NOVJ. Bilo je to u Korenici. U jednoj od rijetkih neporušenih kuća vršen je »prijemni ispit«, gdje se uglavnom provjeravalo poznavanje matematike. Data su dva petocifrena broja koje je trebalo sabrati ili oduzeti, ali tako da i u rezultatu bude pet cifara. Posumnjao sam da su me do tada pogrešno učili matematiku. »E, to«, veli drug koji ispituje, »to ćete učiti na ovom kursu«. Đuro Čudić nije nam rekao da su to kriptografske računske radnje, jer tim pojmom još nismo baratali.

Desetodnevni kurs vodio je Stanko Manestar, koji je tada rukovodio i šifrantskom službom 11. korpusa.

Čini mi se da sam to dobro shvaćao, jer sam poslije kursa ostao na radu u Šifrantskom odeljenju komande korpusa. Mi smo govorili da radimo u štabu, što je bilo bliže istini. O nama je brinuo načelnik štaba, nastojeći da nam uvijek osigura najbolji mogući smještaj blizu štaba. Čak i prilikom pokreta šifranti su se kretali u njegovoj neposrednoj blizini.

U naše radne prostorije ulazio je ograničen broj ljudi: komandant i komesar, načelnik štaba i oficir Ozne.

Radilo se gotovo neprekidno danju i noću, na smjene. Možda je to, uz isto takvo opterećenje i radio-telegrafista, bio uzrok tome da smo i jedni i drugi pravili dosta grešaka i zato često vršili ponavljanja i provjeravanja telegrama.

Sjećam se jednog telegrama primljenog od štaba 4. korpusa. Bio je mart 1945. godine. U telegramu 4. korpus javlja o aktivnosti jedne njemačke divizije na području Bihaća. Baš na onom dijelu gdje se daje numeracija divizije bila je jedna ispuštena cifra, ali sam ja to dešifrirao kao, čini mi se, 393. njemačku diviziju, smatrajući da je sve u redu. Kad je komandant pročitao depešu hitno ie pozvao obaveštajnog oficira i, prilično zabrinut, rekao mu otprilike ovo: »Ne bi se smjelo desiti da se na području koje nas interesira pojavi neprijateljski vod ili četa, a da mi ne znamo za njih. Na području Bihaća nalazi se jedna nova cijela divizija za koju prvi put čujem i ne znamo odakle je i kada došla«. Obavještajac je bio zbunjen i kada se malo pribrao, počeo je uvjeravati komandanta Mićuna Šakića da tu mora biti neki nespোরазум, jer koliko on zna 393. njemačka divizija nalazi se na istočnom frontu. Tek nakon ponavljanja telegrama riješena je zagonetka ove divizije, koju sam ja »doveo« rješavajući slobodno i dio s greškom. Radilo se u stvari o već poznatoj diviziji. »Kad opet naiđeš na grešku u telegramu

nemoj ovako rješavati - ostavi taj deo prazan, a mi ćemo već po smislu, a i na osnovu ranijih podataka vidjeti o čemu se radi«, rekao mi je general Šakić.

Samo desetak dana kasnije, prilikom pokreta prema Gospiću, komandant Sakić, obavještajni oficir, ja kao šifrant, radio-telegrafista i konjovodac, umjesto na naš 1. bataljon 1. brigade, koji nas je trebao čekati ispred samog Ljubova, našli smo na zaostalu ustašku jedinicu koja nas je prisilila na bježanje. Stradala je samo radio-stanica. Kad smo se prikupili general Šakić reče u šali: »Tko zna, možda su to bili dijelovi one njemačke divizije koju si ti doveo iz Rusije«.

Odnos svih starješina prema šifrantima bio je krajnje pažljiv, gotovo očinski. Čini mi se da nismo oskudjevali niučemu. Najčešći posjetilac bio nam je načelnik štaba Miloš Uzelac. Jedne noći došao je, kaže, »da vidi ima li novih depeša« i započeo priču o čokoladi. Kad je vidio da svi prisutni gutaju pljuvačku, izvadio je iz torbe prilično veliku tablu prave mliječne čokolade, stavio je pred nas na stol i otišao.

Što se tiče primjene šifrantskih dokumenata tu nije bilo teškoća. Već tada postupci u svim slučajevima bili su detaljno obrađeni u Uputstvima. Skoro da nije bilo situacije u kojoj bi se šifrant mogao naći, a da je prepušten sam sebi i da ne zna šta treba raditi.

U primjeni je bila raznoznačna šifra i ključ za nadšifrovanje.

U nižim jedinicama, za potrebe pozadinskih jedinica, često se na divlje koristila dvoznačna šifra. Došao je i kraj rata, a nismo uspjeli u potpunosti spriječiti njenu upotrebu.

Situacija u šifrantskoj službi 9. divizije, u koju sam prekomandovan za šefa odsjeka samo 15-20 dana prije napada na Trst, postojala je sve specifičnija. Tu specifičnost činile su radnje koje do tada nisu vršene, ne bar u tolikom broju i jednovremeno: borbe na otocima, ukrcavanja i iskrcavanja, saradnja sa velikim brojem borbenih grupa i obavještajnih punktova, tako da smo u jednom momentu imali i do 27 veza, što je za devet šifranata bio veliki napor.

Zbog stalnog pokreta jedinica i velikog utroška dokumenata, nismo mogli ni očekivati da će nas iz štaba 4. armije moći na vrijeme i u dovoljnim količinama snabdjevatim tim dokumentima, pa smo ih počeli sami izrađivati. Tako smo, sa svoje strane, svim štabovima unutar divizije i brojnim samostalnim jedinicama, grupama sa specijalnim zadacima, osigurali nesmetanu razmjenu šifrovane korespondencije. I sada čujem onaj poznati ritam pisaće mašine: pet otkucaja, dva razmaka, deset grupa u redu. Tako rađeni ključevi za nadšifrovanje ne bi zadovoljili sadašnje kriterije, ali se usudim tvrditi da ni neprijateljska prislušna služba i organi za dekriptiranje nisu bili tada u stanju iskoristiti slabosti tako rađenih dokumenata. Bilo je, naravno, na stranici više ponovljenih grupa, čiji uticaj na stepen kriptozastite nismo bili u stanju cijiniti. Listovi ključeva korišteni su vodoravno i okomito. Kada smo ponekad i pored posjedovanja šifrantskih dokumenata teško dešifrirali neki telegram, teško bi nas bilo uvjeriti da će to netko riješiti bez poznavanja tih dokumenata, odnosno dekriptirati. Umjesto takvog uvjeravanja postojala su Uputstva koja reguliraju primjenu dokumenata, koji smo se striktno pridržavali i tako mogućnost dekriptiranja u potpunosti isključili.

Svoja sjećanja završio bih osvrtom na depešu druga Tita, koju je komandant 4. armije general Petar Drapšin u izvornom obliku uz potpis druga Tita, proslijedio komandantu 9. divizije potpukovniku Ljubi Truti.

U depeši drug Tito je govorio o značaju oslobođenja Istre i Trsta, te precizira način izvršenja tog zadatka. Bit poruke, slobodno prepričana glasi: »Ne zadržavati se ovladavanjem neprijateljskim garnizonima koji daju jači otpor, već ih slabijim snagama opkoliti, a glavninom što prije izbiti na položaje pred Trstom....«

Trebalo je osloboditi Trst prije nego tamo stignu zapadni saveznici preko sjeverne Italije. Mada su se oni kretali područjem sa dobrim komunikacijama, bili su bolje naoružani, a pred sobom imali neprijatelja koji se daleko slabije borio protiv zapadnih saveznika, mi smo u Trst ipak stigli ranije. Bilo je to iznenađenje i za zapadne saveznike i za neprijateljsko komandovanje. Nisu vjerovali da

će se tako krupna jedinica, divizija, moći običnim ribarskim brodicama i trabakulama prebaciti sa otoka na poluotok Istru. Zapadni saveznici su očekivali da će se drug Tito za pomoć u plovnim sredstvima obratiti feldmaršalu Aleksandru. Pokazalo se još jednom da drugu Titu kao vojnom strategu nisu bili dorasli ni neprijateljski ni saveznički komandanti.

Ponosim se time što je u tako složenom zadatku šifrantska služba 9. divizije, kojom sam rukovodio, obavila svoj dio posla onako kako treba.

Ivan Jurjević

ČASNO JE BITI ŠIFRANT

Maja mjeseca 1944. godine pozvao je komandir čete Muharem Kolauzović mene i mog druga Hakiju Mulalica i saopštio nam da uzmemo svoje stvari i da pođemo sa njima u štab brigade. Po dolasku javili smo se komandantu Zuhdiju Žalić i komesaru Rasimu Delić. Oni su nam rekli: »Pozvali smo vas jer znamo da ste dobri borci, dobri omladinci, dobri vezisti. Pred vama je novi i odgovorni zadatak. Vi idete na jedan vrlo povjerljiv kurs. Znanja stečena na tom kursu potrebna su da bi se zaštitile depeše koje šaljemo preko radio-stanica. Da li ste voljni da se prihvatite takve obaveze? Vi ste, po našem mišljenju, za ovo sposobni, jer, pored ostalih kvaliteta, imate i nešto više razreda završene škole,« Naravno, mi smo to sa zadovoljstvom prihvatili, bili smo polaskani povjerenjem koje nam je ukazano.

Sutradan krenuli smo u štab 4. korpusa, koji se tada nalazio u Bjeljevinama kod Topuskog. Do štaba korpusa pješačili smo dva dana. Prošao je samo jedan dan i svi su se kursisti sakupili. Primili smo nova odijela i englesku ćebad. Bila je to za nas velika radost; i po izgledu smo postali pravi vojnici. Dobili smo sva uputstva o ponašanju i instrukcije o radu i našim obavezama. Krenuli smo sa jednim vodičem i posle 20 km pješačenja stigli smo u Glinu.

Smještaj je bio dobar, hrana također, a uslovi za učenje skoro približni mirnodopskim. Borbe u blizini nije bilo, jedino su nam povremeno ugrožavali rad neprijateljski avioni. Kurs je trajao, koliko se danas sjećam, 45 dana. Nastava je bila svakodnevna. Učili smo mnogo, danju i noću, sa željom da što više naučimo i da sa što više znanja odemo u svoje jedinice. Bili smo svijesni činjenice koliko smo potrebni svojim jedinicama. Na kursu smo učili šifrovanje i dešifrovanje, otklanjanje grešaka u radu, izradu šifarskih dokumenata i njihovu distribuciju, 0 mjerama bezbednosti i budnosti u radu.

Kad sam se vratio u svoju jedinicu - brigadu, komandant Zuhdija Žalić mi je rekao: »Kajtaze, ti više nisi ono što si bio u četi za vezu, treba da znaš da od sada, pa i u buduću idu preko tebe sva naređenja koja primamo i koja šaljemo. To su, Kajtaze, vrlo poverljiva naređenja i nemoj se šaliti da iko drugi osim mene 1 komesara zna za njihovu sadržinu. Nitko drugi sem mene i komesara ne smije da zna kojim se ti poslom baviš. Evo ti ova torbica i naređujem ti da dobro čuvaš ovu šifru koju ti Partija povjerava. Nemoj dozvoliti da ti neprijatelj zarobi ili da ti netko šifru ukrade. Dobro čuvaj vojne tajne. Hranit ćeš se sa nama a tako isto i spavati«. Sve ovo primio sam vrlo ozbiljno, i svom komandantu rekao: »Svoju ću dužnost obavljati što god budem mogao bolje, ozbiljno i savjesno«. Toga dana postao sam šifrant u štabu 1. muslimanske brigade.

Moj drug Hakija otišao je u drugu brigadu. Bilo mi je žao što smo se rastali. Vreme je prolazilo, borbe se vodile a mi smo se sve manje i manje viđali.

Prva depeša, koja je bila primljena preko radio-stanice, bila je od štaba Unske operativne grupe. Dešifrovao sam je bez poteškoća, a glasila je: »Odmah uputite svoja dva bataljona prema selu Lađevci, kod Slunja«.

Bilo je to u selu Lubarda kod Bužina, oko 20 sati. Komandant brigade Zuhdija uputio je 1. i 2. bataljon prema Lađevcu, gdje su ustaše izvršili pokolj čete PPK i stanovništva. Jednu je četvu uputio na Koranski most, koja je zatvorila odstupnicu ustašama, a ostali su dobili zadatak da prije svanuća opkole ustaše i da ih po svaku cijenu unište. Sve je to išlo munjevitom brzinom i u najvećoj tajnosti. Ustaše su opkoljene, vodila se žestoka bitka, a kada su ustaše vidjele da će biti uništeni, pokušali su sa probijanjem obruča. Nekolicini je to uspjelo i oni su se uputili prema Koranskom mostu, koji je udaljen od Lađevca oko 10 km. Na Mostu ih je dočekala u zasjedi prva četa prvog bataljona i do nogu potukla. Rezultat izvršenog naređenja, koje sam ja dešifrovao, bio je više nego zadovoljavajući.

Po rasformiranju Unske operativne grupe, brigada u kojoj sam se i ja nalazio, ušla je u sastav 8. udarne kordunaške divizije i postaje treća brigada te divizije. Štab divizije je često bio dosta udaljen od štaba brigade, ali zahvaljujući dobrim radio-vezama, to se u pogledu komandovanja nije skoro ništa osjećalo. Veze su redovno održavane a sve depeše su na vrijeme šifrovane i dešifrovane. Prva depeša, koju smo primili od štaba divizije, glasila je, otprilike, ovako: »Odmah krenite sa brigadom u pravcu Pečigrada, u koji su ušli Njemci i ustaše. Opkolite Pečigrad i držite ih u opsadi kako bi ih što više zarobili. Komandant Joco Tarabić«. Zahvaljujući pomoći koju su dobili uspjeli su da se probiju do Cazina, ali ih je na tom putu dosta poginulo, a bilo je i zarobljenih.

Sjećam se sadržaja depeše koju mi je uručio komandant brigade da je šifrujem i pošaljem štabu 8. divizije. U to vrijeme nalazili smo se na položaju kod Cazina. Sadržaj depeše je, otprilike, glasilo ovako: »Štabu 8. divizije. Neprijatelj sve jače-vrši pritisak na naše položaje, nećemo moći izdržati. Tražimo što bržu pomoć. Komandant Zuhdija«. Depešu sam odmah šifrovao i predao telegrafisti daje hitno preda diviziji. Prošlo je oko sat i po vremena kada je telegrafista počeo da doziva. »Kajtaze, evo ti stigla depeša«. Depešu sam dešifrovao i njen sadržaj je glasio: »Štabu 3. brigade. Po svaku cijenu i žrtve, položaj ne možete napustiti, jer bi time ugrozili ceo plan napada na Cazin, pomoć sigurno dolazi«.

Tako je i bilo. »Povlačenja nema, moramo izdržati«, govorio je komandant brigade, koji se stavio na čelo jedinica i zajedno sa njima jurišao. Bio je to pravi komandant. U svakoj teškoj situaciji bio je na čelu jedinica. Nije bio redak slučaj kada bi povikao: »Napred, drugovi moji, ja ću biti pred vama, a vi za mnom«. Sedam puta je ranjavan, narodni je heroj, rat je preživeo.

Sjećam se i depeše koju sam dešifrovao marta mjeseca 1945. Stigla je iz štaba 8. udarne divizije. Ona je glasila: »Štabu 3. brigade. Krenite sa cijelom brigadom u pravcu Drežnika i Vaganca. Napadajte neprijatelja sa svih strana, krećemo u opštu ofenzivu za oslobođenje Bihaća. Komandant Joco Tarabić«. Nakon deset dana i devet noći ogorčenih borbi Bihać je bio oslobođen. Neprijatelj se povukao unskom prugom prema Ostrošcu i Bosanskoj Krupi.

Ostale su mi u sjećanju još dvije depeše, od kojih je prva glasila: »Krenite sa brigadom u pravcu Delnica i nastavite nastupanje u pravcu Istre. Štab 8. divizije«. Krenuli smo preko Generanog Stola i bez zadržavanja u Delnicama produžili smo za Istru. Ne sjećam se datuma, ali znam da je to bilo jednog dana u ranu zoru, stigli smo na domak Ilirske Bistrice u selo Primana. Razvila se borba za Ilirsku Bistricu i to je bila i poslednja borba naše divizije. Nakon toga brigada je stigla preko Ljubljane u Sisak. Tu sam primio zadnju depešu, čiji je sadržaj, otprilike, glasio: »Štabu 3. brigade. Krenite sa brigadom iz Siska u Jastrebarsko. Komandant Tarabić«. Rat se završio, svoju smo dužnost kao vojnici obavili, vratio sam se kući.

Hašim Kajtazović

ŠIFRANTKINJA 2. POMORSKOG OBALSKOG SEKTORA

Poslije 34 godine sjećanja su pomalo izbljedjela, a iskreno rečeno i misli o ovome su mnogo puta bile potisnute zbog tajnosti posla kojeg sam obavljala tokom rata. Prilikom rijetkih susreta sa drugaricama i drugovima: Maricom Andričević (sada pokojnom), Radom Prelević i još nekim sa kojima sam tada radila - obnovili bi u razgovoru sjećanja na vrijeme provedeno zajedno u ratu i poslije. Pokušat ću iznijeti neke detalje kojih se sjećam iz tog razdoblja.

Koncem 1944. godine došla sam iz Italije gdje sam bila na dužnosti pri štabu Mornaričke baze NOVJ u monopoli Italija. Po dolasku u oslobođeni Split - u Komandu mornarice NOV bila sam raspoređena kao šifrant pri štabu 2. pomorskog obalskog sektora koji se tada nalazio na otoku 1st. Tu je bio moj prvi susret sa šiframa, brojevima i tablicama. Na Istu sam zatekla Maricu, Vilku i druge kojima sam imena zaboravila. Ratovalo se na moru i obali i posla je bilo puno.

Po oslobođenju Zadra prešli smo u taj grad - skoro do temelja porušen, naročito poluotok. U predahu od posla, sa Maricom sam obilazila grad, bolje rečeno ruševine, nailazile smo na ljudske kosti. Slike su bile stravične, a još i sada vidim one jezive scene. Tom prilikom, kad bi vidjele čisti papir, a u ruševinama je bilo svačega - uzimale bi ga jer nam je on za naš posao bio potreban.

Za vrijeme boravka u Zadru, uz dužnost šifranta pri štabu 2. pomorskog obalnog sektora, obavljala sam i dužnost sekretara prištabskog aktiva SKOJ-a. Uz zgradu gdje je bio smješten štab, bila je zgrada u kojoj je tada smještena bolnica. U njoj je bilo dosta ranjenika, pretežno onih koji su bili ranjeni u borbama na moru.

Pored obimnog rada sa šiframa, mnogo sam radila aktivno sa skojevcima i omladinom pri štabu i u bolnici.

Tada je komandant štaba 2. POS bio Ivo Vulin, a nešto kasnije Janez Tomšić. Komesar je bio Branko Mamula a pomoćnik komesara Zvonko Raos. Načelnik za vezu je bio Andrija Čečuk.

Jednom, dok sam bila u Zadru, došla je u obilazak drugarica Šegvić Mara - šef Šifrantskog odeljenja Mornarice NOV. Tada je povukla u Split drugaricu Vilku. Molila sam je da mene povede, jer sam, što je i razumljivo željela biti bliže svojim na Braču. Mare je tada rekla: »Ne može Frankice, rat je, i treba biti tamo gdje je potrebno«. Vilka je željela ostati da bi bila bliže svojih pošto je rođena na otoku Krku.

Negdje polovinom marta 1945. godine po naređenju Komande mornarice NOVJ - 2. pomorski obalni sektor dobio je ime Komanda sjevernog Jadrana.

Prvog aprila 1945. godine saznala sam da je u ranim jutarnjim satima naišao na minu brod »Crvena zastava«, naš tada najjači naoružani brod. Poznavala sam nekoliko mornara i sa strepnjom očekivala da li je netko od njih nastradao. Poginuo je 21 putnik koji su (slučajem okolnosti) bili ukrcani na ovaj brod na otoku Sušak i plovili za Zadar u koji, na žalost nikad nisu stigli. Poginuo je i jedan član posade a 13 mornara je spaseno kao i dva putnika. Ranjene su doveli u bolnicu u Zadru i odmah sam ih pošla posjetiti. Možda im je i pomoglo nekoliko toplih riječi i naša pažnja.

Iz Zadra smo se prebacili na otok Rab 13. aprila 1945. godine. Marica se veselila tome jer je rođena u mjestu Barbatu na Rabu. U borbama oko otoka bio je ranjen Maričin mladić. Radovala se susretu sa njime, ali usledile su suze i uzdisaji.

Imali smo mnogo posla a često smo po zadatku odlazili i dalje po terenu gdje su se vodile borbe.

Kako se borba rasplamsavala i pojedini otoci oslobađali tako smo se i mi selili i približavali sjeveru. Sa Kvarnerskim odredom mornaričke pješadije kome sam bila dodjeljena kao šifrantica prešli smo na Lošinj. Cilj je bio približavati se istarskoj obali. Najprije smo na tom putu sa nekoliko brodova pristali u Mošćeničku Dragu, gdje smo se kraće zadržali, a zatim se iskrkali u Plominski

zaljev. Sjećam se da smo'se dugo i sporo vozili po zaljevu. Put nas je vodio preko Labina do Raše. Dugo smo pješaćili a u predahu sam radila - šifrovala i dešifrovala. Kao i svi ostali koji smo radili sa šiframa, morala sam šifru znati napamet, a kada bi ih mijenjali opet smo ih učili napamet.

Kako sam dugo hodala, dobro se sjećam, noge sam iskrvarila, dobila sam žuljeve i jedva se kretala. Neki drug (imena mu se ne sjećam) uzeo me na konja i time mi olakšao put do cilja. Koliko sam mu bila zahvalna - neizmjereno!

Sretni smo bili prolazeći kroz istarska mjesta. Radost smo dijelili sa stanovništvom koje nas je dočekivalo sa cvijećem i bijelim kruhom. Valjda mi je to bio najslađi kruh u životu. Spavali smo na putu, u mjestima raspoređeni po kućama. Pamtim da smo u Raši spavali u prekrasnoj vili čiji su vlasnici pobjegli u Italiju. Ljudi su nas nevjerojatno srdačno primili i bili pažljivi prema nama.

Put nas je vodio kroz istarska mjesta prema Puli. Nekoliko dana smo ostali u mjestu Marčana nedaleko od Pule. U gradu se još ratovalo i nismo mogli dalje.

U kući gdje smo se smjestili, u Marčanu, živjele su sa majkom tri sestre: Marija, Danka i Fumica. Fumica je bila moje godište i odmah smo se sprijateljile. Za ono kratko vrijeme što sam bila kod njih zavoljeli su me kao četvrtu sestru.

Oko mjesta Vodnjana još su se vodile borbe sa Njemcima i tu nam je poginuo komandir čete Boško. Dan ranije mi je poklonio jedan mali pištolj i tom prilikom rekao: »Evo ti za uspomenu na ove zadnje dane rata - prije konačnog oslobođenja«. Kako mi se srce steglo za poginulim drugom Boškom kao i mnogo puta ranije za poginulim borcima, a posebno za onima koje sam poznavala.

Poslije nekoliko dana boravka u Marčanu spustili smo se sasvim blizu Pule i zadržali se na Bloku u jednoj kući. Dolje u gradu su se još vodile jake borbe. Prokleti Njemci su se utaborili na poluotočiću Muzile i davali otpor. Pucalo se na sve strane, pa i oko nas. Tada je došao Josip Černi, komandant Mornarice NOV i Janez Tomšić, komandant sjevernog Jadrana. Oni su rukovodili zadnjim operacijama. Bio je tu na bloku i Branko Mamula, komesar u Komandi sjevernog Jadrana. Kako sam tu bila jedina šifrantica radila sam danonoćno.

Jednog dana, u sobicu gdje sam radila, dva borca su donijela punu zamotanu deku. Kažu: »Drugarice čuvaj ovo«. U deki je bilo novaca, satova i zlatnine. Zaplijenili su to od Njemaca, a ovi su to opljačkali od naših jadnih ljudi.

Tu, na Bloku sam dočekala oslobođenje. Njemci su se predali 7. maja 1945. godine. Odmah smo prešli u grad i smjestili se u hotelu »Rivijera« na obali. Priključila sam se drugaricama i drugovima: Marici, Radu Preleviću koji je bio šef Sifrantskog odeljenja, zatim Dušanu Lisica iz Zatona kod Zadra, Dragi Ružiću iz Kastve i drugima. U hotelu smo improvizovali stolove za rad a tu smo i spavali jer je sve bilo porušeno. Bilo je mnogo posla, tako da smo na odmor, na spavanje odlazili po smjenama.

Juna mjeseca 1945. godine iz Pule smo prešli u Sušak. Smjestili smo se u zgradi —vili »Olga«. Tu, pri komandi sjevernog Jadrana radili smo: Marica, Rade, Dušan, Drago Turčinov iz Murtera i ja. Drugarstvo među nama je bilo na visini a suradnja besprijekorna. Zemlja oslobođenja, radilo se i živjelo u mnogo boljim uvjetima. Iako je naš rad bio odgovoran, konspirativan i permanentan, nikada nam nije bilo teško. Bili smo mladi, zdravi, vedri i veseli. Radovali se oslobođenju i životu. Lijepi su to dani provedeni u drugarstvu i ljubavi.

Kako sam stalno bila aktivna u organizaciji SKOJ bila sam birana za delegata 2. kongresa USAOH-a koji je održan u Zagrebu.

U Sušaku sam primljena u KPJ 13. septembra 1945. godine.

Nešto kasnije komanda je prešla u Rijeku, a i mi šifranti također. Smjestili smo se u jednoj zgradi kod rijeke Rječine a u blizini je bila tvornica papira koja je tada djelimično osposobljena. To znam, pošto smo tamo uzimali kancelarijski papir. U Rijeci nam se priključila drugarica Ankica Smoljanović iz Sinja kao šifrantica.

Proširivali smo naše aktivnosti u organiziranju rada sa omladinom, putem priredaba, skupova, predavanja i si.

Franka Kronja

OTI I UŠI OTOČJA

Septembra 1943. godine u mjestu Ždrelac na otoku Pašmanu, formirana je komanda mornarice kninskog sektora, koja je poslije nekoliko dana dobila naziv Komanda mornarice sjeverno-dalmatinske obale i otoka, a odmah zatim konačni naziv 3. pomorsko obalski sektor.

Komandant sektora bio je Mladen Ikica, a politički komesar Ante Sorić Golub.

Ja sam rukovodio vezom koja je bila gotovo bez ikakvih sredstava. Sa dvojicom drugova, više administrativnih nego tehničkih sposobnosti, prionuli smo na posao. Iz pošta smo prikupili telefonske centrale i telegrafske aparate i u Ždrelcu uspostavili centar veze, povezujući sva mjesta na otoku Ugljanu, Pašmanu, Ižu, Dugom Otoku i kopnu preko podmorskog kabla Tkon Biograd n/m.

Poslije kraćeg vremena za načelnika veze je postavljen Ante Bobić, a ja sam preuzeo organizaciju škole (kursa) za vezu 3. POS.

Između Žmana i Božova na Dugom Otoku nikad nije postojala telefonska linija. A trebala nam je.

Iako nismo raspolagali ni materijalom, ni bilo kakvim alatom, prionuli smo na posao. Organizirali smo vađenje stubova na relaciji Sukošan-Pakoštane koje je okupator postavio. Na njima su bili nosači i izolatori ali bez vodova (provodnika).

Za vađenje i prenos stubova do obale brinuli su mjesni odbori Sukošan, Krnčina, Turanj i Pakoštane.

Komanda sektora stavila nam je na raspolaganje 30-tonski brod »Sv. Nikola« kojim smo prevozili stubove od kopna do Dugog Otoka. Više puta su nas napadali okupatorovi brodovi ali nismo nikad bili pogođeni.

Prenos stubova od obale do mjesta podizanja, iskop temelja i podizanje stubova vršili su mještani Dugog Otoka. Bez njihove pomoći nas nekolicina ne bi mogli za tako kratko vrijeme podići liniju od 33 km. A bila je završena za 45 dana.

Pošto su počeli pristizati ranjenici sa kopna iz jedinica, a štab 3. sektora se preselio u Zaglav (na Dugom Otoku), ukazala se potreba povezivanja Kornata sa štabom Sektora. Polustalnom telefonskom linijom povezali smo Sali sa uvalom Piškera i Vrulje na Kornatima. U uvali Piškera nalazila se bolnica.

Kako u to vrijeme nismo imali podvodnih kablova, od Dugog Otoka do otoka Katine, preko Male Proverse pružili smo zračnu liniju 10 m iznad mora, dužine 70 m, i od otoka Katine do otoka Kornata preko Velike Proverse na visini od preko 20 m, u dužini od 140 m. Na uzvisine smo postavili stubove, dobro ih ankerisali i na krajeve postavili jajolike izolatore, a krajeve spojili sa poljskim kablom.

Sem toga, odmah nakon osnivanja 3. POS-a, organizirali smo u svakom mjestu na zadarskim otocima, gdje su postojale pošte, dežurstvo na telegrafima i telefonima, a na isturenim točkama postavili osmatračnice.

Takva organizacija bila je moguća zahvaljujući telefonskoj liniji Kornati-Sali-Zman-Božava, jer se u to vrijeme u mjestu Zaglav nalazio štab 3. POS-a, u mjestu Luka na Dugom Otoku štab II POS-a, u mjestu Zman Komanda područja sjeverno-dalmatinskih obalnih otoka. Da nije bilo linije između Žmana i Božave (oko 33 km kroz bespuće što se nije moglo prevaliti prije pet do šest sati) nikakva druga veza sem kurirske ne bi se mogla održavati. S druge strane otoci Premuda, Silba, Olib, Molat, 1st i sjeverni dio Dugog Otoka, te otok Vir, bili su povezani telegrafskim kablovima i na svim tim otocima mi smo uspostavili centre veze radi prikupljanja obavještenja i obavještavanje naših jedinica koje su bile locirane u tim mjestima.

Na otoku Visu smo imali, u jednoj gomili kamenja, tajnu osmatračnicu koja je dominirala nad Privlačkim gazom i nad ulazom u tjesnac između Vira i Povijane, te prema tjesnacu kopno - Pag i otocima Molat, Olib i Mauna. Na njoj se nalazilo četiri do pet drugova. Jedan od njih, Grgo Bašić, bez lijeve ruke do polovine lakta, bio je obavještajac. On bi se prebacio čamcem sa Vira na Pag, ili na

kopno, da bi vidio da li se, i kakvi, brodovi i jedinice nalaze u uvali Pag i obližnjim mjestima oko Nina i obavjestio školu veze o rezultatu izviđanja. Naše jedinice, a kasnije i saveznički avioni, su na osnovu tih podataka na određenom mjestu sačekivali i potapali neprijatelja.

Nijemci i ustaše su osjetili da ih na Viru neće ući i oči prate, pa su »šprengovali« kablsku kućicu koja je povezivala otok Vir sa Molatom i na taj način nama onemogućili prenošenje informacija o kretanju neprijatelja sa ovoga područja. Oko kablске kućice postavili su nagazne mine. Osmatračnica Vir je imala tajni naziv »Ljutica« i bila je tranzitna stanica za Molat, koji je imao direktnu telegrafsku vezu sa školom veze, glavnim centrom za 2. i 3. POS. Stanica Mola me je obavjestila da se Vir ne javlja, te sam se slijedećeg dana, sa još dva druga, preko Molata, čamcem prebacio na Vir i vidio daje kućica i svjetionik, »šprengovana«. Oprezno sam čakijom dizao pojedine pločice ispod kojih su bile nagazne mine. Kabao sam izvukao iz mora, koliko sam mogao, i poljskim telefonskim kablom, kroz pukotinu telefonskog stuba, spojio na žicu ponovo uspostavivši vezu koja je za nas bila od velike važnosti. Ispred samog nekadašnjeg svetionika Vir saveznički brodovi su, 7. avgusta 1944. godine, sačekali njemačke desantne brodove (o njihovom dolasku obavješteni su sa Vira), potopili dvije barže a jedan naftonosac se nasukao baš kod kablске kućice čija se posada djelimično iskrcala i naišla na svoje mine.

U toku noći su upućena dva naoružana broda koji su zarobili pun naftonosac.

Dana 29. jula 1944. godine, u uvali Kosirača na otoku Istu, zaustavio se nepoznati brod i kamuflirao mrežom i granjem. O njegovom dolasku obavijestila me telegrafskim putem Aurelija Segarić, u to vrijeme šef PTT stanice na Istu. Obavjestio sam 2. POS koji je bio lociran u luci i oni su uputili svoja tri naoružana broda koji su za kratko vrijeme prisilili brod na predaju. Brod se zvao »Felicie« i bio je natovaren sa 54.463 kg raznih živežnih namirnica. Tom prilikom su poginuli jedan oficir, jedan podoficir i tri ustaše, a zarobljeni su jedan oficir, sedam podoficira i 13 vojnika.

Ima još puno primjera o potapanju ili zarobljavanju neprijateljskih brodova zahvaljujući službi veze.

Osmatračnice smo imali i na nekadašnjoj stanici Grbašćak na Dugom Otoku, na vrhu Zlatno kod Dragova, na Bonasteru na Molatu, na tornju na otoku Silbi, na zvonnicima otoka Premude i Oliba. Sve osmatračke stanice su bile snabdjevene telefonima i telegrafima.

Kod formiranja 3. POS-a nismo imali nikakove radio-stanice, a imali smo dva telegrafista bivše mornarice - Krešimira Turčinova i Milana Skračića. Oni su radili na telegrafima jer smo oskudjevali u stručnom kadru, radi čega smo i pristupili osnivanju škole za vezu i školovanju mlađeg kadra.

Prvu radio-stanicu dobili smo negdje u junu 1943. godine od saveznika (mislim daje bila SCR), sa pogonom na akumulator koga smo punili pomoću malog benzinskog agregata, također dobivenog od saveznika.

Početkom 1944. godine, pošto smo dobili dva tt mehaničara, osnovali smo pri školi veze mehaničku tt radionicu radi opravke opreme veze.

Odmah po osnivanju 3. POS-a pristupili smo izradi tajnih naziva i to na slijedeći način:

1. Svaka jedinica (komanda) dobila je tajni naziv.
2. Svaka telegrafska i telefonska stanica imala je svoj pozivni znak.
3. Svaka stanica (jedinica) imala je za svaki dan dva dvocifrena broja kao znak raspoznavanja (vidi primjer).

3. POS	2. POS	Škola veze	Vojna bolnica (Kornati)
Suvobor	Orao	Jegulja	Ljutica
M(—)	K(-.-)	N(-.)	Z(—.)
38	91	05	17
24	16	76	44

Recimo 3. POS poziva bolnicu: induktorskim telefonom zove »Z«. Bolnica kad čuje svoj pozivni znak digne slušalicu i kaže 17. 3. POS kaže 38, bolnica kaže 44, a 3. POS 24. Time je legitimisanje završeno i tačno se zna ko zove bolnicu.

Ovakav način legitimisanja preko telefona bio je potreban stoga što je bilo slučajeva da je okupator prisluškivao naše razgovore, odnosno pokušavao pozivati i tražiti razne informacije. Brojevi su se mijenjali svakog dana. Postojala je tablica za osam dana koja je bila na upotrebi, i rezervna tablica, kako tajnih naziva, tako i tajnog legitimisanja, u zapečaćenoj kovrti.

Kurirske veze postojale su od prvih dana ustanka pa sve do završetka rata. Mi smo ih imali nekoliko: otok Pašman - kopno, otok Pašman-Kornati-Dugi Otok, Iž-Ugljan, Iž-Rava-Dugi Otok, Molat-Silba itd.

Poslije oslobođenja Zadra i Šibenika, oktobra i novembra 1944. godine, štab 3.POS-a i sve veće jedinice preselile su se sa otočkog područja u Zadar i Šibenik, pa se i Škola za vezu iz Dragove na Dugom Otoku preselila u Zadar, a početkom januara 1945. godine u Šibenik.

Poslije preseljenja u Zadar škola je prestala sa radom kao škola veze i pretvorena je u četv za vezu 3. POS-a, koja je bila podređena odsjeku za vezu.

I mnogi saveznički piloti mogu zahvaliti službi veze što su spašeni, jer je cijelo naše područje od Kornata do Silbe i Vira bilo pokriveno osmatračkim stanicama. O svakom padu aviona ili prinudnom spuštanju, naši bi osmatrači obavijestili unaprijed određene jedinice, tako da su avijatičari bili u najkraće vrijeme spašeni.

Dragomir Magić

ŠIFRANTSKA SLUŽBA 11. KORPUSA

Rad na šifri započeo sam 14. aprila 1944. u štabu 11. korpusa kao šef Šifrantskog odseka na kojoj sam dužnosti ostao sve do 22. aprila 1945., tj. do rasformiranja 11. korpusa. Nakon toga sam otišao na dužnost zamenika načelnika Šifrantskog odeljenja štaba 4. armije, na kojoj ostajem do 21. maja 1945. godine.

Za čitavo vreme rata a posebno za vreme rada na šifri vodio sam dnevnik o najhitnijim momentima života i rada. Iz tog dnevnika vidi se početak našeg rada na šifri u štabu 11. korpusa, organiziranje rada na šifri u divizijama, i veze sa GŠH i ostalima. Posebno je interesantno pripremanje šifrantskog kadra, izrada šifara i dr. te čitavo moje kretanje na šifrantskoj službi u našim jedinicama sa navođenjem mnogih imena šifranata koji su izrasli iz naše sredine.

Posebno je važno naglasiti da ti podaci govore o velikoj važnosti koja se u našim jedinicama pridavala radu na šifri, velikom razumevanju i pomoći najodgovornijih rukovodioca naših jedinica, velikoj odgovornosti šifranata i energičnom kažnjavanju za propuste u radu.

Sticanjem okolnosti moja supruga Marija Manestar, rođena Nakarada za čitavo vreme mog rada u štabu 11. korpusa bila je šef radio-centra štaba 11. korpusa, te njeni podaci kao i njena sećanja predstavljaju jedinstvenu celinu sa mojim podacima, jer su se sve naše depeše primale i slale preko tih radio-stanica.

*

Na dužnost šefa Šifrantskog odseka 11. korpusa došao sam iz 2. brigade 13. primorsko-gorenjske divizije 14. aprila 1944. u Uvalicu kraj Plitvičkih jezera. U to doba komandant korpusa bio je Pavle Jakšić, a komesar Antun Turkulin.

Na šifri je do tada u korpusu radila samo Draga Turkulin (supruga kome-sara). Nakon kratkog upoznavanja sa šiframa i načinom rada, istog dana počeo sam i konkretno raditi na šifriranju i dešifriranju. Već sutradan toliko je bilo puno posla da smo Draga i ja ceo dan radili.

Štab korpusa sa pratećim jedinicama bio je smešten u selu Uvalica u objektima u kojima je neposredno pre boravio CK Hrvatske. Neprijatelj je mislio da se CKjoš uvek nalazi tu pa je 17. aprila 1944. oko 11.00 časova iznenada napao nas sa 11 »štuka« i u nekoliko naleta izvršio bombardovanje i mitraljiranje sela. Napad je trajao više od pola sata. Štab, cifranti, jedinica za vezu i prateća četa izvanrednim snalaženjem i prebacivanjem u vrlo kratkom roku evakuirali su se u šumu i tamo nastavili sa radom.

Nijedna kuća nije bila direktno pogođena - ali sve su bile oštećene zbog delovanja eksplozije bombi. Ranjen je lakše jedan telegrafista, a teže jedna telefonistkinja koja je kasnije od ozleda umrla.

To mi je bilo prvo vatreno krštenje uli. korpusu. U međuvremenu je u naš šifrantski odsek došao Albert Antolović. Iz Uvalice štab 11 korpusa prebacio se 7. maja 1944. zbog neprijateljske ofanzive u Krbavicu. Već 10. maja 1944, pošto je neprijatelj prodro u Korenicu, štab korpusa je preko Šalamunića premešten u Toliće.

Jedanaestog, 12. i 13. maja 1944. nalazimo se stalno u pokretu na relaciji Tolić - Srednja gora - Šalamunić - Plješivica. Sa nama je bilo i 700-800 ranjenika. Na Padalištu smo bili opkoljeni i dobili zadatak da se izvučemo iz okruća. Sve vreme je padala jaka kiša. Četrnaestog maja u 23.00 časa iznenada vršimo pokret - kolona po jedan. Dobili smo nalog da nikakav kompromitujući dokumenat ne nosimo. Međutim, ja nisam poštovao tu direktivu, te sam šifre nosio s namerom da ih uništim ako bude trebalo. Uspeli smo se izvući iz okruća. Sutradan smo stigli u Bijele Potoke, gde smo duže ostali. Za čitavo to vreme radili smo i održavali vezu u pokretu. Bez hrane i posle dugog marša bili smo na kraju snage.

Dvadeset petog maja 1944. bili smo na Plješivici. Započela je neprijateljska ofanziva prema Drvaru iz Bihaća, Banja Luke i Knina. Neprijateljski padobranci bačeni na Drvar. O ovome smo izvešteni radio-telegrafskom vezom iz Vrhovnog štaba. Depešu koja je javljala o opasnosti u kojoj se nalazi Vrhovni štab i drug Tito - nikako da dešifriramo. Vlada opšta uzbuna i nervoza posebno u štabu korpusa. Svi oko mene očekuju rešenje. Nakon nekoliko sati raznih kombinacija uspeo sam depešu dešifrirati. Ona je javljala o uspešnoj evakuaciji Vrhovnog štaba i druga Tita. To nas je sve radovalo i odali su mi priznanje na uspešnom rešenju depeše.

Šestog juna 1944., nalazimo se u Frkašiću. Dobijamo depešu u kojoj se obaveštava štab korpusa da su između 8 i 9 časova ujutro saveznici započeli invaziju na severnu Francusku - Normandiju.

Sedamnaestog juna 1944. došao sam u GŠ Hrvatske koji se nalazio pola sata hoda od Klopoča. Prijavio sam se majoru Veljku Drakuliću, i dao mu svoje podatke radi prisustvovanja šifrantskom kursu.

Devetnaestog juna 1944. godine-započeo šifrantski kurs. Tu smo dobili zadatak da proučimo novu šifru i da sami izradimo potrebne tablice za primenu šifre. Saznali smo da su Nemci juče počeli upotrebljavati svoju »ratnu tajnu« - avione bez pilota i da njima lete nad Engleskom.

Dvadeseti jun 1944. godine. Kurs pri Glavnom štabu Hrvatske se završava¹ to pojedinačno za svakog kursistu koji završi uspešno rad na tablicama. Tablice sam uspešno završio i krenuo natrag u Korenicu. Tu sam sreo dr Kučića i sa njime krenuo peške za Cetingrad i Slunj.

Dvadeset šestog jula 1944. godine, nalazimo se u Kutima u Gorskotom kotaru. U šifrantski odsek štaba 11. korpusa dolazi Nevenka Bolf. Sada nas ima četvoro: Draga Turkulin, Nevenka Bolf, Albert Antolović i ja.

Tridesetog jula 1944. godine naš šifrantski odsek se povećava petim članom. Došla je prof. Danica Matanović. To je moja profesorka iz građanske škole u Crikvenici (matematika, fizika).

Četvrtog avgusta 1944. godine. Danas je iz našeg odseka otišla drugarica Draga Turkulin na rad u Obaveštajni odsek štaba 11. korpusa.

Dvadeset drugog septembra 1944. godine u Kužalj došao na rad u Šifrantski odsek korpusa Zdravko Pećarić.

Dvadeset šesti oktobar 1944. godine. Iz Čabra sam poslao kući, na lečenje, šifranta Kuzmu Gašparovića.

Treći novembar 1944. godine. Kao prethodnica otišli su Berto Antolović i Zdravko Pećarić za Drežnicu na putu za Liku, kao i naš mali kurir Ugrica.

Deveti novembar 1944. godine je bio strašan. U 8 sati ujutro nastavili smo put iz Rakovice za Korenicu na putu iz Gorskog kotara za Liku. Neposredno pred Poljankom napao nas je neprijatelj (ustaše) sa čuke preko Korane, a mi smo nesmotreno bez posebne zaštite uleteli u klopku. Žestoka vatra. Štab korpusa i prateće jedinice hvataju zaklon, a naša prateća četa prihvata borbu. Jedini nam je izlaz bio silaz prema Korani, forsiranje Korane i juriš na čuku odakle su ustaše dominirale položajem. Divno je bilo videti kako su se borci, telegrafisti, šifranti i drugi prihvatili borbe sa ustašama. Čim smo prešli Koranu neprijatelj se povukao.

Pri vraćanju sa Korane pogledam oko sebe i vidim među prvim borcima i svoju profesorku Danicu Matanović. Teško mi je bilo shvatiti: Crikvenica, prof. Matanović i ova situacija. To je naša borba.

Nastavili smo dalje ka Korenici. Počela je kiša, pa sneg i užasna mećava. Oko 8 sati uveče stigli smo, promrzli i izmoreni, u Korenicu ali ovog puta u topao ćošak koji nam je spremila naša prethodnica - Antolović, Pećarić i kurir Ugrica.

Dvadeset osmi novembar 1944. godine. Korenica - veliki sneg i zima. Šifrant Pećarić se razboleo i otpremljen je u bolnicu.

Trideseti novembar 1944. godine. Vratio se šifrant Pećarić Zdravko iz bolnice a drug Albert Antolović otišao u 13. diviziju na pregled i davanje instrukcija za rad na šifri.

Šesnaesti januar 1945. godine. Veoma hladan dan. Dirljiv oproštaj sa Bertoni Antolovićem nakon 8 meseci zajedničkog, složenog i vrlo uspešnog rada. Otišao je u 13. diviziju. Ispratio sam ga 2 km od Korenice, stisnuo mi je čvrsto ruku i rekao po primorski: »Nemoj mi ča zameriti - do viđenja«. Dugo, dugo sam stajao na cesti i posmatrao ga kako pogrbljen pod teretom svog ranca nestaje na vidiku.

Dvadeset drugi januar 1945. godine. Dan neverovatno hladan, radim na šifr. tablicama za jedinice. Posetio nas je načelnik štaba korpusa drug Zeko (Dimitrije Vojvodić) i detaljno se interesovao za naš rad, probleme o izradi šifre itd. Na kraju mi kaže: »Dajem ti slobodne ruke, radi i dalje kako znaš jer do sada smo zadovoljili i problema nema«.

Dvadeset treći januar 1945. godine. Drug Berto Antolović već je sretno stigao u Gorski kotar u 13. diviziju. Danas se je javio depešom.

Dvadeset sedmi januar 1945. godine. Rano ujutro po novom snegu otišao sam u 35. diviziju i tamo prisustvovao sastanku sa komesarom i načelnikom štaba divizije. Tema razgovora je bila dosadašnji i budući rad na šifri. Bio sam jako zadovoljan prijemom i razumevanjem odgovornih rukovodilaca divizije za rad na šifri.

Trideset prvi januar 1945. godine - Korenica.

Pripremamo šifrantski kurs. Imam puno posla kako sa sastavljanjem programa kursa, tako i oko smeštaja i organizacije prehrane za kursiste.

Prvi februar 1945. godine. Počinje šifrantski kurs u jednoj ispražnjenoj seoskoj kući oko 1,5 km od Korenice uz cestu prema Priboju. Imamo 18 polaznika. Puno mi pomaže u organizaciji kursa Zdravko Pećaić.

Treći februar 1945. godine. Vreme južno, sneg se topi i svuda blato. Do podne sam posebno posvetio pažnju radu kursa. Predavači su prof. Danica Matanović, Zdravko Pećaić i ja. Uspehom kursa sam zadovoljan a sastav kursista je prilično dobar.

Danas je napravio komesar korpusa (Šime Balen) galamu radi nekih depeša za koje je tvrdio da nisu na vreme odaslane a da ih je on predao u 9.30 sati. Nakon moje provere utvrdio sam da ih je predao u 11 sati (zapisano u dnevniku koji se vodi) a depeša je poslana u 11,15 sati sa naše radio-stanice. Naknadnu informaciju o tome nije hteo da čuje.

'Četvrti februar 1945. godine. I danas sam se dosta angažovao na kursu.

Osmi februar 1945. godine. Danas je izvršena primopredaja dužnosti između dosadašnjeg načelnika štaba Zeke i novog načelnika Uzelca uz prisustvo i referisanje svih šefova odseka štaba 11. korpusa. Iza večere došao je k nama u posetu, u Šifrantski odsek novi načelnik štaba korpusa Uzelac. Detaljno ga upućujem u naš rad, u knjigu depeša, u način rada sa šiframa, u izradu šifara, u sve naše veze i komunikacije, u kadrove i u šifrantski kurs koji je u toku.

Moj prvi utisak je vrlo dobar. Nadam se dobroj saradnji kao što je to bilo i sa Zekom.

Deseti februar 1945. godine. Danas smo održali ispite na šifrantskom kursu. Mnogo je bilo posla oko pregledavanja rešenja zadataka i ocenjivanja radova šifranata. Uspeh je dobar. Dvoje nije zadovoljilo a nekoliko je odličnih.

Posle podne je u štabu korpusa bilo svečano. Čitane su ocene i raspoređivani kursisti po jedinicama. Pukovnik Uzelac - načelnik štab korpusa tom prilikom je održao prigodan govor s posebnim osvrtom o važnosti šifrantskog poziva i šifre za uspeh narodnooslobodilačke borbe.

Jedanaesti februar 1945. godine. Korenica i dalje.

Stigli su novi kursisti za sledeći šifrantski kurs.

Dvanaesti februar 1945. godine. Svi smo nervozni, pripremljeni za pokret jer neprijatelj nadire iz Bihaća - Jesenica - Babina Potoka sa nejasnim namerama. Ne znam šta ću sa kurisistima. Neverovatno mnogo posla oko depeša - veze na sve strane rade i sve spremno za pokret.

Trinaesti februar 1945. godine. Već od ranog jutra vode se teške borbe oko Poljanka - Drežnika i Ličkog Petrova Sela. Uveče neprijatelj došao u Bihać. Ne znamo još pravu situaciju te je uveče sve u očekivanju pokreta.

Četrnaesti februar 1945. godine. Trinaesta divizija priprema akciju na Čudin klanac. S večeri je 35. divizija proterala neprijatelja sa Poljanka.

Petnaesti februar 1945. godine. Lep, sunčan dan. Pod pritiskom naših jedinica neprijatelj se povukao i ponovno je uspostavljena veza sa Kordunom.

Petra Teslića poslao sam kao šifranta na rad u 35. diviziju.

Dvadeseti februar 1945. godine. Već rano ujutro uzbuna, granate tuku Korenicu. Pokret izvesnih delova korpusa - najnužnije ostaje, ostalo ide pravac Lovinac. Sa mnom ostaju šifranti Nevenka Bolf, Svetličić Josip i Davor Pilaš.

Dvadeset prvi februar 1945. godine. Divno vedro jutro. Neprijateljska artiljerija i dalje tuče a mi se još ne selimo u Lovinac. Spremamo napad na Čudin klanac. Ceo dan radim na izradi tablica za šifre. Otkucao sam 38.000 brojeva.

Dvadeset treći februar 1945. godine. Proslava dana Crvene armije počela u 13 sati govorom načelnika štaba korpusa Uzelca, te nastupom korpusnog pevačkog hora. Takmičenje svih četa za vezu korpusa. Pobeđuje četa za vezu štaba korpusa. Među telegrafistima prvo mesto zauzima Franković a drugo drugarica Marija.

Dvadeset četvrti februar 1945. godine. Divno jutro. Od same zore prolazi naša vojska, prolaze topovi, čuje se pesma sve ide prema Babinom Potoku. Sve govori o Čudinom Klancu. Uz štab korpusa na položaj šaljem i dva naša šifranta Davora Pilaša i Daričića.

Dvadeset šesti februar 1945. godine. Od danas dobivamo posebnu i stalnu stražu za Šifrantski odsek. Važnost šifre sve više raste.

Danas sam posetio 35. diviziju i pregledao rad na šifri te dao dalja potrebna uputstva.

Od prvog do šestog marta 1945. godine. Spremam detaljan izveštaj o radu i problemima šifre kako u štabu korpusa, tako i u njegovim jedinicama za GŠ Hrvatsku. Izveštaj treba da potpiše komandant korpusa Šakić.

Sedmi mart 1945. godine. Dan osvanuo lep ali vrlo tužan. Trideset peta divizija javlja da neprijatelj hvata naše telegrame i da ih dešifruje - to je vrlo čudno. Ofanziva neprijatelja se nastavlja nesmanjenom žestinom. Položaj 13. i 35. divizije još uvek je kritičan. Izgleda da njihov noćasnji proboj nije uspeo.

Predao sam izveštaj za GŠH komandantu i komesaru na potpis. Potpisali su ga obojica bez prigovora. Usput me je komandant pitao za 35. diviziju i depeše koje navodno neprijatelj hvata i dešifruje. Komesar mi je tražio spisak šifra nata. (Kasnije sam čuo /neprovereno/ nakon oslobođenja Gospića i Otočca, da je jedna šifrantkinja u 35. diviziji bila špijun i održavala veze sa neprijateljem.)

Drugi april 1945. godine - Lovinac.

Preformiranje 13. i 35. divizije u 13. diviziju. Došli k nama u posete komesar armije Šiljegović i načelnik štaba armije general Jakšić.

Danas sam uputio za Generalštab naše šifrante: Kuzmu Gašparovića, Kninčića i Bariškog.

Cetrnaesti april 1945. godine. Skrad.

Stigli smo sa štabom korpusa iz Ogulina.

Dobili smo naređenje od armije da hitno uputimo dva dobra šifranta z rukovodioce rada na šifri u divizijama.

Posle podne otišao sam do Ravne gore u štab 13. divizije i da posetim šefa šifre u diviziji Berta Antolovića. Nisam ga video jer je bio sa jedinicama na položaju.

Petnaesti april 1945. godine. Uputio sam Čudić Đuru i Ivana Jurjević šifran-te, u armiju.

Šesnaesti april 1945. godine. Juče je oslobođen Novi Vinodolski, a danas se vodi borba za moju Crikvenicu. Posle podne ponovno sam otišao u štab 13. divizije gde sam se konačno sreo sa mojim starim saradnikom Bertom Antolovićem.

Osamnaesti april 1945. godine. Komandant 11. korpusa Šakić odlazi, a dužnost preuzima kao v. d. komandanta načelnik štaba korpusa Uzelac, ali već 21. aprila počinje rasformiranje 11. korpusa u Lokvama.

Dvadeset drugi april 1945. godine. Nevenka Bolf i Danica Matanović - šifrantkinje odlaze svojim kućama, a ja se razrešavam dužnosti šefa šifrantskog odseka štaba 11. korpusa i upućujem se u štab 4. armije.

Dvadeset peti april 1945. godine. U Kraljevici se javljam na dužnost u štab 4. armije gde sam postavljen za zamenika načelnika Šifrantskog odeljenja štaba 4. armije kapetana Hrzića.

Sedmi maja 1945. godine. Opatija - kapitulacija Nemačke (objavljeno u 15 sati). Radim na mesečnom izveštaju o šifri.

Deseti maj 1945. godine. - Trst.

Trinaesti maj 1945. godine. Šifranti 19. divizije izgubili šifre te smo odmah otišli kapetan Hrzić i ja u štab divizije, u Kastav da ispitamo stvari i preduzmemo odgovarajuće mere. Posle smo otišli u 5. brigadu 19. divizije i u Vojnu oblast u Rijeku.

Osamnaesti maja 1945. godine. Komandant 4. armije general Petar Drapšin postavljen za komandanta Motorizovane (tenkovske) armije a njega je zamenio general Peko Dapčević.

Dvadeset prvi maja 1945. godine - Prekomandiran sam iz 4. armije za načelnika šifrantskog odeljenja štaba 1. tenkovske armije u Postojni.

Sa mnom su otišle u štab Tenkovske armije šifrantkinje 4. armije Marija (udata) Pećarić i Davorka, te šifrant Doričić.

SEĆANJA NA RAD SA ŠIFROM

Rad šifranata u toku rata bio je vrlo naporan, a posebno što su morali biti na svom radnom mestu za sve vreme održavanja radio-veza. Od ranog jutra do kasno uveče. Za vreme čestih i dugačkih pokreta i marševa veze su se, *bez obz'ra* na pokret jedinica, morale stalno održavati.

To se vršilo u kraćim vremenskim pauzama i tada su se jedinice odmarale. Radio-telegrafisti i šifranti su i tada morali raditi, za njih nije bilo odmora. Zbog teških napora i iznemoglosti ponekad se događalo da su neki radio-telegrafisti za vreme prijema depeše zaspali a šifranti dešifrirajući ili šifrirajući depeše vodili su tešku borbu sa snom.

U teškim borbama jedinice su imale otežano snabdevanje pa je bilo i povremenog gladovanja. Međutim, u štabu 11. korpusa postojalo je nepisano pravilo - ako nema hrane za štab, za šifrante je hrane moralo biti. Takav je slučaj bio 1944. godine na Plješivici, Padalištu i Krbavici. Štab 11. korpusa je bio ponekad bez obroka, ali šifranti su ih imali.

Između radio-telegrafista i šifranata postojala je stalna mala ljubomora i to zbog toga što su šifranti bolje prolazili sa prehranom i što su šifranti šifrirajući i dešifrirajući depeše znali mnoge stvari o kojima radisti nisu smeli ništa znati - a depeše su oni slali i primali.

Nekoliko puta smo bili opkoljeni od neprijatelja tako daje padala komanda: uništenje šifara ili sakrivanja istih na sigurna mesta. U takvim slučajevima sve šifre sam nosio ja. Nikada ih nisam uništio niti sakrio ali sam uvek bio spreman da ih zapalim u odsudnom momentu. Zato sam uvek nosio benzin i šibice. Posebno smo bili u teškoj situaciji na Padalištu na Plješivici 1944. godine.

U času kada su se saveznici nameravali iskrcati u Istri (1945. godine) korpus je hitno trebao prebaciti u Gorski kotar i Istru. Vršene su ubrzane pripreme. Dobivena je suha hrana (konzerve) za put. Iznenada smo telegramom obavešteni od GŠH da se naš put odgađa jer su saveznici odustali od iskrčavanja i pala je komanda da se suha hrana vrati. Šifranti su znajući za novonastalu situaciju hranu odmah pojeli. Četa za vezu ih je sledila. Ja sam pozvan na odgovornost zbog *izdavanja* tajni. Tajna nije izdana ali je indirektno primer sa hranom poslužio da se ipak zaključi da konspiracija nije održavana.

Šifrant je mogao biti samo odan i pouzdan borac - komunista uz to još i dobro pismen i to zbog potrebne konspiracije. Mi smo za kurira koji je donosio i odnosio depeše izabrali jednog nepismenog 13-godišnjeg borca kao garanciju za potrebnu konspirativnost. Želeli smo da ga opismenimo, međutim on nije htio ni da čuje, jer je bio duboko uveren da ako bude pismen više neće moći savesno kao do tada vršiti svoju dužnost. Bio je to mali Ugrica iz Cazina.

Pri štabu 11. korpusa postojala je saveznička vojna misija od tri člana. Šifrantima je bilo u principu zabranjeno da bilo na koji način sa njima kontaktiraju iako je to saveznička misija često pokušavala.

U najtežim časovima gladovanja i nestašice hrane, dok je saveznička vojna misija dobijala padobranima hranu, cigarete, čokoladu i odeću i nastojala nešto od toga darovati našim šifrantima i telegrafistima, oni to nisu hteli da prime.

Stanko Manestar

ŠIFRANT U DIVERZANTSKOM ODREDU

Krajem 1941. godine primljena sam u skojevsku organizaciju u mom selu, 1942. bila sam u rukovodstvu SKOJ-a moje općine, a 1943. član Kotarskog komiteta SKOJ-a.

Po nalogu Okružnog komiteta SKOJ-a za Baniju jednog dana došao je kurir po mene. Bila sam tada na terenu. Javili su mi da se odmah vratim, da imam poziv i da moram krenuti. Vratila sam se i odmah otišla u Okružni komitet. Drugovi su mi rekli: »Drugarice, nemaš vremena da se pozdravljaš sa svojim iako si sa

ovoga terena, sačekat ćeš još tri drugarice koje će sa tobom krenuti dalje. U slučaju da vas netko u putu pita kuda idete i tko vas šalje, ne smijete ništa govoriti«.

Došle smo u Pokrajinski komitet SKOJ-a, gdje nas je dočekala drugarica Milka Kulpin. Nije bilo puno razgovora, ona se samo nasmijala i rekla: »Drugarice, sa vama će ići drug koji će vas otpratiti do jedinice, tamo ćete biti na dužnosti i upoznati se sa radom koji ćete obavljati. Mislim da ste vi to zaslužile svojim dosadašnjim radom na terenu, kao i svojim držanjem. Vi ste iz čestitih obitelji i možete takvu dužnost da primite«.

Krenule smo u pravcu Topuskog. Došle smo do Pratećeg bataljona GŠH, koji je bio u jednom selu, ne sjećam se kojem, ispred Topuskog. Tada nisam znala daje to Prateći bataljon. Tamo su bili još neki drugovi koji su došli od nekuda, ne sjećam se odakle. Tu smo prenoćili. Sutradan došao je po nas jedan borac i rekao da moramo poći sa njim. Došle smo u jednu kućicu i tu smo zatekli nekoliko drugarica i jednog druga, mislim daje bio major. On nas je pozvao u jednu prostoriju i rekao da ostajemo ovdje i da ćemo tu učiti nešto novo, što je jako važno, nešto o čemu nitko ne smije da zna. Tu smo ostale, dobile smo novu uniformu, jer smo došle u civilnom odijelu. Prišle smo poslu. Dobile smo pisaće mašine, na kojima smo počele sa kucanjem. To su bile tablice za šifrovanje, koje do tada nisam vidjela i o kojima ništa nisam znala. Znam da sam kucala, a on je to pratio. Tu sam zatekla Franjicu Budak, a Slavko Glumac je bio načelnik šifrantskog odeljenja. Franjica je bila šef odsjeka. Pored njih, tu su bile Lidija Adžija, Draga Iveković, Višnja Habunek i Naranda Končar. Ne sjećam se da je još netko drugi bio tu. Bila sam sretna i zadovoljna što sam došla u takvu sredinu, što radim sa takvim drugaricama koje su povjerljive i koje su, zbilja, na svakom koraku pokazivale drugarstvo, razumjevanje, učile me kako treba raditi, ukazivale mi na greške. Nisam odmah mogla da shvatim takav posao, jer za mene je to bilo sve novo. Osjećala sam da se nalazim u porodici, ne u kojoj sam odrasla, već u jednom svijetu gdje je, zaista, sve u skladu, gdje vlada drugarstvo, ljubav, razumjevanje, ljubav prema poslu, ljubav prema čovjeku, ljubav prema životu. One su sve bile starije od mene i sve su našle lijepu riječ za savjet, lijepu riječ za osmijeh, lijepu riječ za sve ono što mladoga čovjeka još više podstiče da bude vredniji na svom poslu, da stvarno ono povjerenje koje mu je dato i opravda.

Mogu istaći da sam ovdje doživjela još jedan, zaista, lijepi trenutak, događaj koji nikada ne mogu zaboraviti. Primljena sam u članstvo KPJ. Bilo je to 2. oktobra 1944. Bila sam član Kotarskog komiteta SKOJ-a u Glini, ali, s obzirom na godine starosti, nisam mogla biti član Partije. Bio je to veliki trenutak u mom životu. U Partiju me primila Naranda Končar riječima koje nikada neću zaboraviti. Oduševljeni smo bili uspjesima koje smo doživljavali, onim što su naši drugovi na frontu i u pozadini stvarali. Razgovarale smo o svemu, ali razgovori o poslu bili su retki. Radile smo svaka svoj posao, nismo znale šta koja radi. Radnog vremena nije bilo. Kada je posao pristigao, mi smo ga završavale, bez riječi, niko nije osjećao zamor, nitko nije osjećao nikakvu teškoću. Bilo je to drugarstvo koje se, zaista, nikada ne može zaboraviti.

Što se tiče šifre, rekla sam da prije nisam znala o njoj ništa, ali sam se trudila da savladam sve ono što je bilo u mojoj moći. Kada mi se nešto reklo da učinim, ja sam to sa zadovoljstvom i velikom voljom činila. Šef odeljenja nam je uvijek govorio: »Vi sada radite ovdje, a sutra će, možda, biti potreba da krenete u jedinicu i tamo ćete biti same, radit ćete samostalno. To se meni ubrzo i desilo. U siječnju smo nas četiri krenule dalje: Đurđa Ostavijaš, Dana Arbutina, jedna drugarica, čijeg se imena više ne sjećam, i ja. Došla je kod nas Budak Franjica i rekla: »Drugarice, vi sada morate krenuti u jedinicu. Tamo ćete raditi na šifri, ali radit ćete samostalno. Mislim da ste se toliko osposobile i da ćete moći taj posao obavljati. Došao je jedan drug, a mi smo u njemu odmah prepoznale Iliju Gromovnika«. Pošle smo sa njim. Bio je zaista lijep sunčan dan. Sjele smo u džip, vozio nas je vojnik. Bile smo oduševljene. Na terenu baš nije bilo tako čisto, bilo je dosta prepreka na putu. Došli smo kod Turopolja i tu smo prešli rijeku Savu. Dočekali su nas drugovi sa terena, dočekala nas je veza. Ilija Gromovnik je ostao

tu, ami smo krenule dalje Dobile smo jednu desetinu vojnika, koja nas je pratila, jer smo sa sobom nos'le radio-stanicu i šifru. Rečeno nam je: »Ako se bilo šta desi, imate ovdje benz'na imate šibicu, pištolj i znate šta treba raditi. Šifru spaliti, a sebe uništiti da ne bi pale neprijatelju u ruke«. Putovale smo od Topuskoga. Đurđa je ostala u Daruvaru, a ja sam putovala dalje, u 1. diverzantski odred. Đurđa je ostala u 2. diverzantskom odred u Ilije Gromovnika. On je bio komandant. Išla sam dalje sa jednom četom par sati mirno, slobodno, a onda je nastala pucnjava. Krenuli smo drugim putem, pa opet drugim, i tako smo par dana putovali po nekim putevima. Konačno sam stigla u 1. diverzantski odred.

Javila sam se GŠH da sam sretno stigla, jer mi je bilo i rečeno, kada stignem na mjesto, da pošaljem depešu, da se javim da sam sretno stigla i da sam stupila na dužnost. Moram nešto napomenuti. Došla sam među drugove, bila sam sama žena među tri stotine ljudi. Jedinica je bila razbacana po terenu. Puno puta sam se sjetila drugarica koje sam ostavila u GŠH. Nisam više imala s kim da pričam. Bila je to specijalna jedinica, stalno na terenu, jedna grupica ovdje, druga ondje. Rukovodstvo odreda isto tako nije sjedilo u štabu, tu je ostajalo samo nas nekoliko. Ono što sam imala da radim, to sam i radila, svuda tišina. Tako smo živjeli sve do oslobođenja. Sve vrijeme sam provela u šumi, odvojena od grada, od ljudi, od svega, od sela, jer kod nas nije bilo pristupa nizakoga. Bio je to, zapravo, jedan aerodrom. Tu smo dobivali hranu, pomoć od Engleza, spuštali su je padobranima. Bile su tu još neke jedinice, kursevi, ne sjećam se tačno koji. Nije bilo šetnji i hodanja, svako je radio svoj posao.

Sa sobom sam nosila šifru koju sam izradila u GŠH. Bila je to tablica za maskiranje sa brojevima koji su bili ispisani u grupe od po pet brojeva. Pored ovih tablica imala sam i šifru, ali se više ne sjećam kako je ona izgledala. Ne mogu se sjetiti detalja o njoj. Šifru sam čuvala i od same sebe i prosto sam želela da zaboravim ono što radim. Tako nam je rečeno i tako su nas učili. Sve što si vidio i čuo, sve što si radio, sam sebi si govorio da to nisi ni vidio ni čuo. Ne sjećam se da li je šifra bila dvobroјčana i raznoznačna.

Bila sam u toj grupi, u tom odred u, sve do oslobođenja. Došla sam u Zagreb, drugovi su mi rekli da se diverzantska grupa rasformira i da moram da idem u štab 2. armije. Išla sam na istu dužnost. U štabu armije bilo nas je nekoliko drugarica, bile su mi nepoznate, sa njima se nisam od ranije poznavala, ali smo se brzo sprijateljile. Bila je i tu stroga konspiracija, ni tu nismo smeli pričati o poslu kojim se bavimo. Šetali smo po gradu, ali je sve to bilo ograničeno. Vrijeme izlaska je bilo određeno, isto tako i koliko se zadržavamo na ručku.

U štabu 2. armije bilo nas je nekoliko, ne sjećam se tačno koliko, a šef nam je bila drugarica Nešić-Kovačević, major, bila je iz Srbije.

Radili smo zaista puno, ali nam to nije bilo naporno. Uvijek smo razmišljali otome kako je drugovima na frontu, njima je, zaista, bilo mnogo teže. Nosila sam Titovku, za mene je to bio doživljaj. Imala sam oružje, ali nisam mogla za sebe da kažem, eto, to sam ja, sa fronta. Morao je netko da radi i ovaj posao. I pored tolikog posla, našlo se malo vremena i za razonodu. Išle smo na igranku. Prije igranke bio je program. Tu su dolazili drugovi iz štaba. Bilo je to u Topuskom. Učestvovala sam u programu - recitovala sam. Uvijek su me angažovali da recitujem, verovatno zbog mog prodornog glasa.

Šifru smo toliko čuvali da se ona uopšte nije mogla izgubiti, spavala sam sa njom. Posao smo smatrali veoma ozbiljnim, o čemu su govorile i depeše. Vidjela sam da se radi o životima ogromnog broja naših ljudi koji se bore na frontu. Učiniti grešku bio bi veliki zločin. Da se tako nešto desilo, sigurno bi sebi istog časa oduzela život, pa i onda kada bi to bilo nehotično.

Eva Metikoš—Božić

U ODSUDNIM TRENUCIMA RADIO-VEZA JE FUNKCIONIRALA

Kao radio-telegrafista 9. udarne dalmatinske divizije dobio sam od štaba divizije šifrovane podatke za održavanje radio-veze posebnog i strogo povjerljivog značaja.

U to vrijeme, normalno, nisam znao sa kojom radio-stanicom treba da uspostavim vezu, ali sam naslućivao da se dotična radio-stanica nalazila prilično daleko. U stvari bila je to radio-stanica 43. istarske divizije. Ipak, ova veza je funkcionirala vrlo dobro.

Tada je naša divizija krenula prema Splitu. Za vrijeme pokreta učestvovala je u borbama za oslobođenje (koliko se sjećam) Livna i Duvna, potom u borbama za Knin.

Za sve vrijeme radio-veza je redovno održavana sa svim jedinicama u sastavu divizije.

S obzirom da sam bio radio-telegrafista tokom 1944. i sve do oslobođenja, mogu kazati da je rad na toj dužnosti bio vrlo naporan. U mnogim slučajevima trebalo je radio-vezu održavati neprekidno, danju i noću, a u takvim stručnim kadrovima smo oskudjevali. Posebno je noću rad bio vrlo otežan, jer se ponekad radio-veza održavala u mraku, naime, nije se smjelo paliti bilo kakvo svjetlo.

Sjećam se da smo u Splitu ukrncani na neke brodove i zaplovili prema zapadu. Od tog vremena radio-veza je došla do potpunog izražaja, jer je svaka druga veza bila isključena.

Sjećam se da sam se sa štabom 9. divizije iskrcao na otok Rab gdje su prethodno vođene žestoke borbe sa neprijateljem koji se tu nalazio. Pa i poslije predaje neprijatelja, jedna njihova grupica se »pritajila« i iznenadno otvorila vatru iz artiljerijskih oruđa na kolonu štaba divizije koji se približavao uvalom do mjesta Raba. No, sve je dobro prošlo, jer je i ovom prilikom neprijatelj brzo likvidiran.

Jedne noći dok smo se nalazili na otoku Rabu pozvan sam hitno u štab divizije. Tom prilikom mi je naređeno da spakujem jednu radio-stanicu i da se, sa jednom šifrerkom (zvala se Anka) i nekoliko oficira izviđača, ukrcam na motorni čamac (zaplijenjen od Njemaca) i krenem u meni nepoznatom pravcu.

Na određeno mjesto trebalo je pod svaku cijenu stići tokom noći. Tada je, u tom predjelu, more bilo puno mina. U stvari plovili smo ka otoku Lošinju.

Prilikom približavanja obali naš brodić se nasukao. Ali srećom na njemu je postojao gumeni čamac kojim smo se prebacili na obalu. Hrabra posada skočila je u more i uz velike napore odsukala je brod koji se, zatim, velikom brzinom vratio prema Rabu, u samo svanuće.

Poslije iskrčavanja odmah smo uspostavili vezu sa divizijom na Rabu. Neprijatelj je još bio utvrđen u Lošinju i oko njega, kao i na otoku Cresu. U stvari, naša grupa, tj. izviđači su krenuli na svoj zadatak i slali putem radio-stanice podatke od velike važnosti. Na otoku Lošinju u to vrijeme sreo sam se sa mještani-
nom Tićac Orfeom, koji je u ovim akcijama bio od dragocjene pomoći.

Ipak nije sve prošlo bez teškoća. U jednom trenutku meni je pri radu stanice zatajio generator. Veza je prekinuta baš kada sam primao depeše. Nije se smjelo čekati ni trenutka. Odmah je unajmljen jedan čamac na jedra od nekog mještana i krenulo se na Rab po drugi generator. To je učinjeno nevjerovatnom brzinom. Taj generator sačekao sam kao najveći dar u mom životu.

Ubrzo nakon toga na otok se uspješno iskrcala divizija i jedinice su krenule u napad za oslobođenje otoka Lošinja, a zatim i Cresa.

Potom smo isplovili sa Cresa ka obali Mošćeničke Drage. Radio-veza je i tom prilikom funkcionirala besprijekorno, ali nas je neprijatelj koji je imao uporište u Opatiji, primjetio i otvorio artiljerijsku vatru na naš konvoj. Sve je dobro prošlo, možda zahvaljujući tmurnom i kišovitom vremenu koje nam je išlo u prilog.

Tada je za radio-telegrafiste opet nastalo vrijeme da pokažu svoju poštovanost i hrabrost. Naime, koliko se sjećam, naša je jedna brigada odmah krenula iz Mošćeničke Drage da likvidira neprijatelja u Opatiji i da s leđa iznenadi neprijatelja koji je uporno branio Rijeku. U tom poduhvatu je postignut veliki uspjeh. Ja kao radio-telegrafista, krenuo sam sa štabom 9. divizije, dok su ostale jedinice usiljenim maršom krenule ka Trstu. Za sve to vrijeme u radio-vezi nije bilo zastoja, iako smo morali sustizati jedinice koje su se nalazile u pokretu. Rezultat svega toga je bio da smo do Trsta i u sam grad prije stigli od naših saveznika.

Svetozar Milošević

OD OTOKA ZLARINA DO SAVE I DUNAVA

Polovinom 1942. godine od rukovodstva Mesne partijske organizacije dobio sam zadatak da organizujem i rukovodim obaveštajnim radom na otoku Zlarinu, a po mogućnosti i na otocima Kapriju, Žirju i Prviću. Tada sam bio član SMG. Moj pseudonim bio je Todor.

Na Zlarinu sam uspeo organizovati rad, dok sam za ostale otoke samo pronašao ljude koji su kasnije samostalno razvijali svoju mrežu. Sakupljanje podataka od pomoćnika vršio sam na unapred određenom mestu (u nekoj kući, na rivi, na nekom seoskom putu i si.). Sakupljene podatke sam obrađivao i svakodnevno (sem praznikom) dostavljaao izvještaj MK KPH Šibenik, Kotarskom komitetu KPH Vodice i Šibenik preko određenog punkta u Šibeniku. Materijal (male koverta sa pismom) su prenosili Zlarinjani, simpatizeri NOP-a i organizovani drugovi i drugarice - po pravilu uvek neko drugi. Veza je išla redovnom parobrodskom prugom Zlarin - Šibenik i nikad nije bila provaljena.

Druga veza se održavala između kopna (selo Zaboriči nedaleko od Jadrinca - zaselak Zaboriči, kod o. Krapanj - istočno od Šibenika) i Zlarina noću, malim čamcem na vesla. Tom vezom je išla pošta (službena i privatna - partizanska) i njome su se koristili partizani koji su dolazili na Zlarin po zadatku.

Ja sam po zadatku, dobivenom od pomenutog partijskog rukovodstva odlazio na prihvatanje veze u periodu od jula 1942. do 22. avgusta 1943. godine kada sam istom vezom otišao u partizane. Na vezu sam išao nenaoružan, a na Zlarinu su bile 2 jake formacije talijanske kopnene vojske, veći broj karabinjera i financi. Oni su često patrolirali sa jačim snagama, ali nisu otkrili ovu vezu. Pomenuta veza nije bila česta, i unapred se ugovarala. Kao znak raspoznavanja često se koristilo bacanje kamena u more na određenom mestu. Većina drugova koji su održavali ovu vezu čamcem bili su sa otoka Krapnja i okolnih sela - zaselaka. Dana, 4. decembra 1942. godine, primljen sam u SKOJ, a 17. juna 1943. godine u KP.

Dolaskom u partizane avgusta 1943. godine bio sam upoznat sa delom punktova preko kojih se održavala veza za potrebe KP, vojna i civilna za potrebe NOP-a.

Kuriri su bili iskusni partizani ili organizovani terenski radnici, a delovali su i kao politički radnici u sredinama gde su se kretali. Pored ovih bilo je i om-ladinaca od 14-15 godina koji su po ozbiljnosti bili ravni odraslim ljudima. Pozicije ovih punktova su se menjale ovisno o vojnoj situaciji. Sve pomenute veze održavali su po pravilu noću naoružani kuriri uz izdašnu pomoć terenskih radnika odbornika - aktivista i stanovnika od kojih su dobijali dragocene podatke i pomoć u hrani, smeštaju, a i u oružanim dejstvima manjih razmera. I svi N00 mesta na teritoriji šibenskog područja delovali su kao punktovi, tako da je to

bila mreža velikih mogućnosti. Ja sam od septembra 1943. godine do januara 1944. godine obavljao dužnost komesara komande mesta Šibenik. U nadležnosti naše komande bili su pomenuti punktovi na teritoriji koju je imala pod svojom komandom. Njima su se služili za održavanje veze sve organizacije, ustanove i komande ovisno o lokaciji. Međutim, svaka komanda, organizacija i ustanova imala je i svoje kurire. Tako je OK KPH Šibenik imao svoje kurire, koji su preko ovakvih veza išli sve do Pokrajinskog KKPH za Dalmaciju, CK KPH i CK KPJ itd. Kuriri su upućivani prema potrebi.

Položaj punktova se menjao ovisno od vojne situacije, ali uvek u okolini osnovnog položaja. Promene položaja punktova su javljane terenskim radnicima koji bi orijentisali kurire da ne lutaju.

U to vreme OK KPH Šibenik je imao jednu radio-stanicu (B-10) preko koje se održavao vezu sa Visom. Sa njom je rukovao radio-telegrafista Sladojev (Rtg) bivše JRM - rodom iz Vodica kod Šibenika). Ujesen 1943. godine trebalo je uputiti zahtev KJRM da uputi jedan brod u uvalu Grebaštica u blizini Krapnja radi prebacivanja ranjenika koji su transportovani iz Bosne. Na pozive Sladojeva, stanica sa Visa nije odgovarala, pa poruka nije mogla biti upućena. Sekretar OK KPH Šibenik Marija Novak me pozvala, (OK i Komanda mesta Šibenik, bili su udaljeni oko 2 km), da ispitam zašto veza nije uspostavljena. Naime, sumnjalo se u to da Sladojev sabotira. Ja sam drugove razuverio u sumnje, odnosno ustanovio da se Vis ne javlja. Vis se javio tek kasno navečer u sledećoj vezi po planu i obavestio OK KPH Šibenik daje brod upućen u uvalu Grebašticu. KJRM je ranije (popodne) uputila motorni brod samoinicijativno i ranjenici su prebačeni na Vis. Radi obezbeđenja ranjenika Komanda mesta Šibenik je obezbedila ribarske brodove sa Krapnja, da u slučaju nedolaska broda sa Visa, prebaci ranjenike na Žirje, a odatle na Vis.

Od januara 1944. do juna 1944. bio sam na dužnosti zamenika komandanta Šibenskog područja. I u tom vremenu su za komandovanje korištene pomenute kurirske veze. S tim, što su kuriri išli na Žirje, Dugi otok i Vis pomorskim partizanskim vezama.

Od juna do oktobra 1944. godine, kao bolestan, bio sam rukovodilac radio-stanice pri OK KPH Šibenik. Dobili smo radio-stanicu SCR 284-A na akumulatore, jer je radio-stanica B-10 bila upućena na drugi zadatak.

Veze je održavao radio-telegrafista Nedeljko Dože koji je završio kurs kod Engleza. On je imao plan rada i šifre za održavanje veze sa radio-stanicom Engleza u Italiji. Međutim, ja sam mu savetovao da te veze nije uputno održavati, što je on i prihvatio. Bio sam i šifrant sve dok KJRM nije dodelila šifrantkinju Maru rodom iz Splita, mislim da joj je prezime bilo Šegvić. Za vreme sedme neprijateljske ofanzive na terenu između sela Zatona i Rasline, gde su se odvijala borbena dejstva (Primorska grupa pod komandom druga Gvardiola i njemačkih snaga potpomognutih četnicima i ustašama) nalazili smo se uz radio-stanicu i za celo vreme ofanzive, gotovo redovno održavali veze (ugovorene po vremenu). Dva puta smo se morali sklanjati u bunker. Kada smo se smestili u drugi bunker (kod Žike Bulata, člana OK KPH Šibenik - radio-telegrafista, 2 kurira punkta Zatona i ja) njemačke snage su nam bile veoma blizu (oficir je bio došao na zid neposredno uz bunker). Zbog mogućnosti da budemo otkriveni, šifre i plan rada sakrili smo u zid i odredili ko će automatom onesposobiti radio-stanicu, način iskakanja iz bunkera, bacanja bombi na neprijatelja i dejstva vatrenim oružjem. Međutim, njemačke snage su se povukle, a mi smo produžili sa izvršenjem zadatka.

Mene je u oktobru 1944. godine šef veze KJRM kapetan Momčilović tražio da preuzmem dužnost šefa CV KJRM. Sa mojim odlaskom se otezalo i na kraju je OK KPH Šibenik pristao i uputio me preko stanice na Žirje u KJRM - Vis. Međutim, Momčilovića nisam našao živog. Umesto njega šef veze postao je Mate Palaversić (mornarički oficir).

Palaversić mi je saopštio da idem u Srbiju u grupi od 5 drugova koji će formirati komandu rečne plovidbe. Komandant je bio kapetan fregate Juraj Bona-

či. Dobio sam radio-stanicu SCR 284-A i plan rada za vezu sa KJRM. Šifrant je bio Žarko Dubajić. Putovali smo jedrenjakom »Jastreb« rutom Komiža - Vieste - Manfredonia - Bari. U Bariju nas je zateklo oslobođenje Beograda, tako da smo se avionom (umesto da se spustimo negde u istočnoj Srbiji) spustili na aerodrom Zemun. Komanda rečne plovidbe formirana je 28. oktobra 1944. godine. Centar veze je uspostavljen u Zagrebačkoj ulici u Beogradu (bivša zgrada Rečne plovidbe). Sa KJRM nisam mogao uspostaviti radio-vezu zbog niskog talasa (između 3.85CM.500 KC). Preko Komande veze GŠ JA (majora Anđelka Gančevića) javio sam u KJRM da odredi talas više frekvencije između 4.500-5.800 KC. Posle nekoliko dana radio-veza je uspostavljena i do kraja rata besprekorno funkcionisala. Sukcesivno su u Komandu pristizali radio-telegrafisti, od kojih se sećam: Božidara Ivančevića, - Dunderskog, Vlaha Vojvodića i Marka Batala.

Komanda rečne plovidbe je preko iste radio-stanice održavala radio-vezu sa Bukureštom (tamo je bio radio-telegrafist Joža Željковиć). Sa bazama Kladovo, Novi Sad, Šabac, Brčko, Slavonski Brod, veza je održavana postojećim telefonskim vezama PTT. Sa bazom Novi Sad bila je uspostavljena telegrafska veza ali tada je centar veze Komande rečne plovidbe bio premešten na krov »Gostioničarskog doma« u blizini Komande. Kasnije smo dobili još nekoliko radio-uređaja trofejnih FUG-3, LORENC itd.

Telefonska centrala Komande rečne plovidbe je služila za potrebe dejstava po svim linijama na Dunavu i Savi. Sa bazom Šabac smo probali uspostaviti radio-vezu ali zbog lošeg kvaliteta radio-stanice (trofejna i male snage) ta veza nije bila uspostavljena.

Na obalama Save i Dunava formirali smo oko 200 osmatračkih stanica sa zadatkom osmatranja površine reke radi otkrivanja lutajućih mina ili pozicije mina položenih iz neprijateljskih aviona.

Ove stanice bile su povezane telefonskom vezom preko najbliže pošte sa pretpostavljenom bazom, a preko nje sa Komandom rečne plovidbe.

Završetkom rata Komanda rečne plovidbe preformirana je u Komandu rečne ratne flotile i u Direkciju rečne plovidbe (civilni deo). Komanda RRF je iz Beograda preseljena u Zemun (zgrada bivše komande JRM) i otpočela rad u mirnodopskim uslovima. Ja sam se zadržao u KRRF do oktobra 1945. godine u ulozi šefa veze, kada sam prekomandovan u odeljenje za vezu KJRM za pomoćnika po radio-vezi.

Mate Paun

ŠIFRANT 3. POMORSKOG OBALSKOG SEKTORA

Na dužnost šifrera došao sam početkom jula 1944. godine u 3. Pomorski obalski sektor (POS) u selu Sali na Dugom otoku.

U to vreme korišćena je raznoznačna šifra sa maskirnim tablicama, a radio vfeza je održavana sa: KJRM - na otoku Visu, kao pretpostavljenom komandom; 2. POS-om na otoku Istu i 4. POS-om na Visu - kao susjedima i 19. udarnom divizijom, koja se nalazila u rejonu Bukovice.

Za svaku jedinicu imali smo posebne tablice i zajedničku šifru. Kada bi komanda JRM trebala poslati cirkularnu depešu za sve potčinjene jedinice (1., 2., 3., 4. i 5. POS) onda smo istu dešifrovali po posebnoj »cirkularnoj tablici«. Cirkularne depeše u to vreme bile su označavane grupom brojeva »99999«, koja se nalazila na kraju depeše kao poslednja grupa. Radio veza sa KJRM, 2. i 4. POS-om

održavana je u zajedničkoj mreži Komande JRM, kao i posebno po pravcima sa KJRM, 2. i 4. POS-om i 19. divizijom.

Neko vreme 3. POS je, održavao radio-vezu i sa savezničkim aerodromom u Južnoj Italiji Foggima (Fođa), i to za operativne potrebe 19. divizije. Veza je bila povremena, po pravcu i mislim da je izmenjeno na toj vezi samo 1-2 depeše.

Sem navedenih radio-veza (sa KJRM i sa sadejstvjućim komandama 2. i 4. POS i 19. divizija), 3. POS je održavao i radio-veze sa pojedinim potčinjenim jedinicama u toku borbenih dejstava, kao na primer sa: jedinicom pomorske pešadije 3. POS-a isturenom za borbena dejstva sa nemačkim plovnim jedinicama na otoku Pašmanu, i osmatračkom stanicom na otoku Žirju, koja je imala zadatak da izveštava o pokretima nemačkih pomorskih jedinica.

Sećam se da smo u početku, sem navedene raznoznačne šifre sa maskirnim tablicama, koristili jednakoznačnu šifru (dvoznačnu) koju smo sami izrađivali. Raznoznačnu šifru sa maskirnim tablicama dobijali smo od KJRM.

Osmatračka stanica na Žirju imala je svog šifrera, dok jedinica pomorske pešadije na Pašmanu nije imala šifrera, pa je povremeno u istu upućivan šifrer iz komande 3. POS-a.

U komandi 3. POS-a od maja 1944. godine do kraja rata, sem mene radio je i šifrer Miroslav Antić, rodom iz Prvić Sepurine, otok Prvić kod Šibenika.

Do dolaska šifrera u 3. POS (tačno vreme mi nije poznato, ali mislim daje to bilo negdje maja 1944. godine), dužnost šifrantu obavljali su radio-telegrafisti.

Dva događaja iz vremena rada na šifri posebno su mi ostala u sećanju.

Negdje u julu-avgustu 1944. godine Komanda 19. divizije poslala je depešu Komandi 3. POS-a sa zahtevom da se bombarduju neka mesta u Bukovici, u kojima se u to vreme nalazila glavnina neke nemačke jedinice (mislim neki delovi »Princ Eugen« divizije). Depešu smo odmah nakon dešifriranja poslali Komandi JRM. Verovatno Komanda 19. divizije u to vreme nije imala direktnu vezu sa KJRM, ili pak nije mogla sa KJRM uspostaviti radio-vezu, pa je depešu poslala preko radio veze 3. POS-a.

Nakon 2 dana u kancelariju je došao tadašnji oficir Ozne 3. POS-a sa još jednim organom Ozne, tražeći objašnjenje u vezi navedene depeše, insistirajući da li smo dobili i poslali navedenu depešu sa zahtevom bombardovanja nekih mesta u Bukovici. Naime, saveznici su bombardovali neke naše položaje umesto nemačkih, pa se mislilo daje to greška, ili nešto drugo, od strane šifrera, te su zbog toga i vršena ova ispitivanja. Da bi dokazali verodostojnost potražili smo dešifriranu depešu 19. divizije, kao i depešu koju smo šifrirali za KJRM, koje srećom nismo uništili, pa je na taj način dokazana naša ispravnost. Naime, naša nemarnost spaljivanja dešifrovanih depeša u ovom slučaju odigrala je ulogu »dokumentirajućeg dokaza«, što je sa druge strane bilo za kaznu, jer smo po pravilu svaki dan morali spaljivati šifrovane i dešifrovane depeše. Međutim, treba naglasiti, da smo u to vreme zaista bili i preopterećeni poslom.

Drugi slučaj nije posebno ostao u sećanju iz ličnih razloga. U julu 1944. godine Komanda 3. POS-a i Komanda 19. divizije uputile su zajednički zahtev depešom Komandi JRM, da se bombarduju određeni vojni ciljevi u Biogradu n/m. Rodom sam iz Biograda, a u to vreme roditelji su mi se nalazili u Biogradu na moru. Depešu sam lično šifrirao i poslao KJRM. Sutradan, gledao sam dolazak savezničkih bombardera i osluškivao detonacije avionskih bombi. Bili su to za mene vrlo teški trenuci, ali srećom bez posledica za roditelje.

Oslobađanjem dela obale i otoka Dalmacije, Komanda 3. POS-a prelazi u Zadar, a kasnije u Šibenik. Radio-veze i šifarski poslovi ostaju isti, s tim što je postala intezivnija veza sa komandom 2. POS-a, jer su u to vreme njihove jedinice vodile borbu za oslobođenje severno-dalmatinskih otoka.

Za taj period vredno je napomenuti sledeće: ustaški garnizon u Pagu održavao je radio-vezu sa ustaškom komandom u Karlobagu. Za šifrovanje depeša na ovoj vezi koristili su šifru proste zamene, koju je šifrerka Marija (prezimana se ne sećam) rodom iz sela Preka ili Poljane na otoku Ugljanu, uspela dešifrirati - dekriptirati. Pomoću ove šifre mi smo uspeli da dešifrujemo sve njihove de-

peše. Promena šifre nije nam pričinjavala naročitu poteškoću jer su sve njihove depeše počinjale tekstem »Dnevni raport za dan_« što nam je omogućavalo da odmah otkrijemo i novu šifru. Ovo je bila velika pomoć našoj komandi u komandovanju jedinicama za likvidaciju ustaškog garnizona na otoku Pagu.

Početkom 1945. godine upućeni su na osmatračke stanice šifreri na Žirje i Dugi otok u cilju izveštavanja o kretanjima nemačkih »živih torpeda« (eksplozivnih čamaca) i o drugim podacima. Na taj način dobiveni su podaci o kretanju nemačkih eksplozivnih čamaca, koji su upućivani iz baze Čikat na otoku Lošinju u cilju uništavanja naših i savezničkih brodova u oslobođenim lukama.

Vredno je naglasiti veliku tajnost u radu šifrera u toku rata, a posebno poteškoće u radu zbog slabog prijema, jer su radio-telegrafisti često primali pogrešne brojeve, izostavljali, zbog velikih smetnji u radu, pojedine brojeve ili čitave grupe brojeva, a šifranti su i pored svega toga »morali« uspevati da iste dešifruju.

Ovo je još više dolazilo do izražaja, kada se uzme u obzir u kakvim su uvjetima šifreri radili. Za vreme borbenih dejstava šifrirali smo i dešifrirali u šumi, radili na kolenima, vodeći pri tome računa i o tajnosti. Međutim, treba naglasiti da su komande već tada vodile računa o tajnosti šifrantskog rada i gdje god je to bilo moguće, smeštali su nas u posebne prostorije, koje su služile i kao radne prostorije i kao spavaonice. Pravo pristupa u te prostorije imali su samo komandant, načelnik štaba, komesar i njegov pomoćnik. Praktično u prostorije gde se radilo sa šifrom nije niko ulazio, pa ni navedeni organi, vodeći računa o tajnosti šifrantskih dokumenata i poslova.

U to vreme šifreri su bili pod neposrednim rukovodstvom načelnika štaba i komandanta 3. POS-a.

Prilikom prijema u šifrantsku službu posebno je vođeno računa o karakternim i moralno-političkim kvalitetima čoveka koji je primljen na dužnost šifrera.

Veljko Pavelić

SEDAMNAESTOGODIŠNJA ŠIFRANTKINJA

U partizane sam otišla iz Splita, za vrijeme kapitulacije Italije, i upravo sam bila navršila sedamnaest godina života. Raspoređena sam u Dinarski odred kao bolničarka. Komandant toga odreda Ivan Bračulj ostao mi je posebno u sjećanju, jer me je prigrlio kao vlastitu kćer. Već tada, u zrelijim godinama, vrlo ozbiljan i staložen, vidjeći me onako mladu i neiskusnu, mnogo mi je pomogao da se snađem. Kad su me prekomandovali, u odred u sam ostala vrlo kratko vrijeme, bila sam žalosna. Poslali su me u komandu mjesta Satrić i od tada počinje moje drugovanje sa vezom. Bila sam zadužena da raspoređujem poštu za naše borce, jedinice, komande mjesta, bolnice. U tom seocu, na podnožju Dinare, sljevala se sva pošta iz srednje Dalmacije i južne Bosne. Na tom punktu, na toj relejnoj stanici - da je tako nazovem - odvijao se jedan poseban život, život pun dinamike, život želja. Ton ovakvoj živosti davali su, pored ostalog, i kuriri, vrlo mladi ljudi - skoro djeca - kojih je bilo najmanje petorica. Jednome se i imena sjećam: Luka Hrgović. Kad bi se našli na okupu, sve je bružalo od mladenačkih priča i šala. Bilo ih je užitak slušati. Tada bi odjednom postajali bezbrižni dječaci. Inače njihovi zadaci bili su ozbiljni i teški. S torbom preko ramena često su se probijali i kroz »tuđi« teritorij, a rijetko se događalo da nisu odgovorno i izuzetno zrelo izvršavali dobijene zadatke. Uvjerila sam se da su bili u stanju da

unište i sebe i dokumenta, da ih se neprijatelj ne bi dokopao. Zato se od bombe nisu rastajali. S njom su lijegali i ustajali, umivali se i jeli.

U Stariću sam ostala blizu četiri mjeseca, a onda su me opet prekomandovali. Raspoređena sam u 4. splitsku udarnu brigadu 9. dalmatinske divizije 8. korpusa. Za tu brigadu vezanje čitav moj ratni put i s njom sam, od početka veljače 1944. godine do demobilizacije, učestvovala u svim borbama za oslobođenje Livna, Duvna, Imotskog, Mostara, Gračaca i Knina. Kao bolničarka, u prvim linijama, bila sam i ranjena. Čim sam prezdravila, izabrali su me za sekretara SKOJ-a u četi i u toj funkciji postala sam šifrant. Štab brigade odredio me je i poslao krajem listopada na kurs u tek oslobođeni Imotski, u štab 9. divizije. Kurs je trajao petnaestak dana, a njime je rukovodila drugarica Neda Vitaljić, rodom iz Šibenika. Ona je bila šef šifrantskog odsjeka štaba 9. divizije, a u tom odsjeku radile su još drugarice Tatjana Piplović-Eterović, Anka Maršić, obe iz Splita i jedna drugarica iz Kaštel Starog, mislim da se preživjela Botić, nisam sigurna. Na tom kursu, u to vrijeme, bila sam samo ja. Radilo se po čitav dan, čak i noću. Toj službi prišla sam sa velikim uzbuđenjem i zabrinutošću, jer kad sam ugledala one brojke i slova, bojala sam se da neću uspjeti. Obuka na kursu se obavljala praktično. U stvari, pomagala sam drugaricama na dešifrovanju depeša i tako se učila. Prvi zadatak bio mi je da naučim abecedu. Zatim sam dobila otvorenu depešu, koju sam pretvarala u šifrovane brojke. Postojao je »šifrovani arak«, a araka je bilo deset. Svaki arak bio je numerisan i ispunjen skupinama brojeva od po pet brojki. Brojevi nisu bili svrstani po nekom sistemu (bar tako se meni činilo) nego su bili ispisani nasumice. Na primer: 79431, 96210, 48517 i tako čitav arak. Svaki put, prije nego što bih određenu depešu pretvarala u šifru, dobijala sam »ključ« šifre. Na svakom arku bila je određena jedna od navedenih cifara koja je služila za sabiranje odnosno oduzimanje skupine brojeva koje su se na dotičnom arku nalazile. Sjećam se, dvije brojke pretvarala sam u jedno slovo.

Nakon što sam završila učenje, vraćena sam u štab svoje brigade i od tada sam bila šifrantkinja. Brigada se nalazila u Slanom, blizu Dubrovnika. Čim sam stigla, odvojili su me u posebnu prostoriju. Dok sam radila, nitko se nije smio meni približiti osim članova užeg štaba. Bilo mi je vrlo teško. Posla mnogo, a pomoći nigdje. Iskreno govoreći, bila sam preplašena. Velika odgovornost i strah da ću pogriješiti potpuno su me dotukli. Iz divizije sam donijela arak brojki, praznu teku i napamet naučenu abecedu. To je sve. Da su me umjesto ovog zadatka poslali na najžešći bunker, prihvatila bih bez prigovora.

Moji najbliži saradnici bili su radio-telegrafisti Vinko Dulčić iz Vrbovske sa otoka Hvara i Ante Dadić iz okoline Splita, mislim iz Muća. Prve depeše bile su mi teške, a svaka dalja sve lakša. Znači, »vrag« ipak nije tako crn. Često sam razmišljala kakve bi posljedice mogle nastati ako slučajno zamijenim slova. Recimo umjesto »pođi« - »dođi« ili ako pogrešno navedem neki geografski pojam, neku kotu, selo i dr. Sve je to uticalo na moju psihu i sjećam se, mnogo puta sam posao završavala potpuno ožnojena iako je u prostoriji bilo prilično hladno. Teku, koju sam sobom donijela, služila mi je da u nju unosim sve depeše koje šaljem, primam i dajem na uvid onima na koje se depeša odnosila.

Sa brigadom krenula sam u nove okršaje. Brigada je dobila zadatak da krene prema Istri, a put do Istre bio je pun tegoba. Sva naređenja ovisila su o šifri i radio-telegrafisti. Iz Splita smo trabakulom krenuli za Cres. Čitava brigada. Po miniranom moru probijali smo se u neizvjesnost. Velika je sreća što nitko od boraca nije znao da su rute minirane. To smo doznali tek poslije oslobođenja. Iz Cresa smo se noću 26/27 aprila 1945. prebacili trabakulima u Brseč, a velika bura, koja je bjesnila, odvukla je pažnju Njemaca i mi smo ih iznenadili.

Dobro se sjećam koju sam muku mučila sa geografskim nazivima kada sam kao šifrantkinja primala depeše. Za ta imena nikada u životu nisam čula, a karte »specijalke«, koje bi mi pomagale, nismo posjedovali. Plašila sam se da li ću nazive svih tih lokaliteta tačno dešifrovati. Ta odgovornost zadavala mi je mnogo muke. Ali, uspješno sam sve prebrodila zahvaljujući telegrafistima, koji su savjesno izvršavali svoj zadatak.

Iz Brseča krenuli smo za Svetu Nedelju, zatim u Labin i tako redom do Trsta. Iz sela Sušnjevica ostao mi je u sjećanju jedan detalj koji moram zabilježiti. Desetak-petnaest njemačkih vojnika ležali su mrtvi jedan do drugog. I baš tu, na toj uzvišici, između tih mrtvih neprijateljskih vojnika, mi smo instalirali radio-stanicu i primali dalja naređenja. Dešifrovala sam sjedeći na kamenu, a na koljenima držala sam teku često dodirujući ta mrtva tijela.

Po specijalnom zadatku poslata sam iz oslobođenog Trsta, sa radio-stanicom i telegrafistima, u Bar i Ulcinj da bismo doveli mobilizirane Albance (Šiptare) kao pojačanje za našu brigadu, koja je u ovim teškim borbama bila osjetno prorijeđena. Zadatak smo obavili i sretno se vratili ponovno u Trst.

Dok su se vodile borbe za Istru, dobro se sjećam, dobila sam posljednju depešu:

»Zarobljenike predajte narodnim odborima - Tito«!

To mi je jedna od najdražih depeša koju sam kao šifrantkinja primila. Bitke su okončane, rat je završio, svoje drage drugove nećemo više gubiti.

Sonja Senjanović-Peračić

SPASILO ME POVERENJE

Kao skojevka, prilikom izvršenja zadatka, bila sam uhapšena od strane Nemaca. U zatvoru sam provela izvesno vreme, ali sam ubrzo puštena jer su se Nemci povlačili iz mesta Ljubuški. Po mene su došli drugovi iz komande južnog Jadrana i povelu me na Korčulu 15. listopada 1944. godine. Stupila sam u šifrantsku službu. Nakon kraćeg obučavanja u radu sa šifrom upućena sam na rad u komandu jedinice koja se tada nalazila u Dubrovniku. Kada je Boka Kotorska bila oslobođena upućena sam zajedno sa radio-telegrafistom u Tivat. Nosila sam sobom šifarska dokumenta a radio-telegrafista je poneo radio-stanicu. Putovali smo motornim čamcem P. Č. Sve do dolaska moje komande radila sam sama. Inače u komandi je radilo nas šest šifrantkinja.

Jednog dana kada sam spremala - čistila pretinac ormara, u kojem su se pored ostalog nalazile i šifre, ne gledajući dovoljno, sa nekim nevažnim papirima spalila sam šifru koja je služila za vezu sa Hidrografskim institutom severnog Jadrana. Putem ove šifre institut je obavestavao našu komandu o plutećim minama. Tako dobivene podatke naša komanda je prenosila komandantima brodova radi preduzimanja potrebnih mera. Svega par sati iza toga dolazi iz instituta šifrovana depeša. Depešu nisam mogla rešiti. Setila sam se šta sam uradila. Otrčala sam do komandanta i obavestila ga o slučaju. Ostao je zapanjen. Istog momenta obavestio je Komandu mornarice u Splitu. Činilo mi se da nije prošlo ni par minuta kada je stiglo naređenje komandantu da se javi u Komandu mornarice u Split. Odmah je otputovao. Sa velikom strepnjom očekivala sam njegov povratak. Bilo me sramota pred svojim drugaricama, a sebe sam zamišljala kako sedim na optuženičkoj klupi i kako me drugovi odvođe u zatvor. Komandant se vratio, ali kako doći pred njega. Pozvao me i prekorio, spasilo me poverenje koje sam uživala i moj besprekoran rad. Drugovi su poverovali u moje navode, koji su zaista bili istiniti.

Marija Stanić

RADIO VEZA U ŠESNAEST SATI

Bila je druga polovica mjeseca srpnja 1944. godine. Sunce je pržilo, a iz daljine je dopirao šum aviona. Cuo sam pokoji ispaljeni metak.

Štab Istočne grupe partizanskih odreda 10. korpusa (zagrebačkog) nalazio se u selu Pobjenik, koje se smjestilo na zapadnim obroncima Moslavačkog gorja. Nedaleko ispod sela proticala je rijeka Česma.

Vladalo je zatišje. Više dana, pa i nedjelja nije bilo značajnijih pokreta niti borbenih akcija.

Odmarali smo, pošto je završio objed, i to izvanredan za one prilike.

Komandant Istočne grupe partizanskih odreda Nikola Kličković, nakon razgovora sa komandantom korpusa Vladom Matetićem, spustio je telefonsku slušalicu, razrogačio svoje plave oči, zauzeo sebi svojstven stav i gledajući neku- da gore u strop tek svježe okrečene prostorije - povikao:

- Hej, referentu, krušnu ti mrvicu, gdje si?
- Evo tu pored tebe, što je družo komandante?
- Kad imaš vezu sa Bjelovarskim odredom?
- Slijedeća je u 16.00 sati.

Radio-veza sa Bjelovarskim odredom održavala se svaka 4 sata: u 08.00, 12.00, 16.00 i 20.00 sati svakog dana.

- Pošalji Peri depešu, da u prvi sumrak prebaci jedan bataljon na sektor Severina. Kada stignu, neka obavijeste o izvršenom zadatku. Tada će dobiti daljnje upute.

Trebalo je prijeći prugu Bjelovar - Kloštar, jer su se jedinice Bjelovarskog odreda nalazile na prostoru sjeverno od pruge, a suprotno od Severina, kružeći u blizini samog Bjelovara sa zadatkom da uznemiravaju neprijatelja i štite sjeverni dio oslobođenog područja. Pero Simatović je bio komandant odreda.

U štabu nismo imali posebnog šifranta, već sam, pored dužnosti šefa veze, vršio i tu ulogu. Načelnik štaba i ja imali smo šifre.

Tekst depeše bio je u tren oka sastavljen, a šifru sam nosio u torbici među sekcijama, dnevnikom i stručnim pomagalima. Tekst je brzo šifriran.

Borisu, radio-telegrafisti štapske radio-stanice, pred nešto više od pola sata dozvolio sam da napusti stanicu radi nekog svog posla u Čazmi, jer sam vjerovao da neće biti nikakvog posla. A za javljanje i uspostavljanje veze u određeno vrijeme - biti će dovoljno i moje znanje, jer sam poznao tehniku rukovanja radio-stanicom, Morzeovu azbuku i cjelokupni sistem kratika i znakova, što je dovoljno (mislio sam) za uspostavljanje i održavanje veze.

Bilo je točno 16.00 sati. Već sam prije toga izvršio sve pripreme i uključio radio-stanicu SCR, koja je električno napajanje dobivala iz vlastitog generatora.

Istočna grupa partizanskih odreda, koju su sačinjavali Moslavački, Bjelovarski, Posavski odred i samostalni udarni bataljon - imala je 4 radio-stanice SCR. Jednu je imao štab grupe odreda, drugu Bjelovarski, treću Posavski odred i jednu, kojom su se naizmenično služili, Moslavački odred i udarni bataljon. Moslavačko područje - teren na kojem su djelovale ove dvije jedinice - bilo je povezano stalnim telefonskim linijama, pa su veze održavane telefonskim putem. Radio-vezom su se služili samo u slučajevima posebnih zadataka, ili sadejstva sa drugim operativnim jedinicama. Odredi su imali i po dvije radiofonske kojima su održavane veze sa isturenim jedinicama, izvidnicama i jedinicama koje su imale posebne zadatke. Svaki odred je djelovao na određenom području.

Ti-ti-ti-ta, Ti-ti-ti-ta, Ti-ti-ti-ta i određeni pozivni znak na isto tako određenoj valnoj dužini i veza je bila uspostavljena.

Znak da imam depešu i odmah prelazim na davanje.

Šifrirani telegram otkucam, ali umjesto potvrde primetka - u slušalicama čujem znak da je nerazumljivo i neka ponovim!

Opet iznova: Ti-ti-ti-ta, Ti-ti-ti-ta, i ponovo kucam, kucam...

Šifra je bila od brojeva i za mene dosta komplicirana, jer nisam imao prakse. Bio sam organizator i rukovodilac službe veze, što nije bilo dovoljno za tehničku stranu posla.

Ponovio sam još dva puta, ali na koncu opet isti znak: »nerazumljivo«.

Tada se događa ono zbog čega sam mogao ostati bez glave.

Svjestan sam da se obavijest mora poslati a telegrafista se još nije bio vratio. Pada mi najluđa misao: otkucam otvoreni tekst - »Uključi zvučnik«. Nakon primljenog znaka telegrafiste Bjelovarskog odreda da je razumio - ja u mikrofon, kojeg sam u međuvremenu već bio uključio, izgovorim nešifrirani otvoreni tekst: »U prvi sumrak prebaciti jedan bataljon preko pruge na sektor Severina. Javiti o izvršenom zadatku.«

Telegrafista na radio-stanici Bjelovarskog odreda, koji je isto tako (što danas zaključujem) bio naivan i neiskusan, potvrdio je prijem.

Isključio sam radio-stanicu i istoga časa shvatio što sam učinio.

»Pa, mene je i neprijatelj mogao čuti! Što ako bataljon naiđe na zasjedu?« - razmišljao sam.

Oko mene se sve vrtilo. Drhtao sam. Svašta mi je strujalo glavom. U grlu sam osjetio grčevito stezanje.

Drugovi koji su bili u neposrednoj blizini zapazili su moju uznemirenost. Slučajno je naišao i intendant grupe odreda Branko sa kojim sam posebno drugovao i dijelio dobro i zlo. Ispričam mu što sam učinio a on, ne shvaćajući pravo stanje, znatiželjno upita:

- Šta je Ivica, što si preblijedio?

- Pa, ja... pa ja sam... - mucao sam - Znaš, ako neprijatelj... znaš, šta da radim?

Kada sam sve ispričao i predvidio posljedice, Branko se uhvati za glavu i kaže:

- Daj, sjedi, smiri se - i spustih se na neku klupu.

- Je si li izvijestio komandanta?

- Ne, nisam još. A kako da mu kažem?

U času dok smo tražili način kako izvijestiti komandanta - on upravo uđe u prostoriju gdje se nalazila radio-stanica.

- Je si poslao nalog?

- Jesam, ali...

- Šta, ali!

Onako blijed i u strahu ispričao sam sve po redu.

Gledao sam komandanta u oči i promatrao njegovo reagiranje, očekujući najgore. On me gledao netremice. Casak smo šutili, a onda, suprotno svom uobičajenom reagiranju, umirujućim glasom kaže:

- Nema neprijatelj vremena da hvata naše telegrame. Smiri se, a zbog sigurnosti javi Peri, da ne upućuje bataljon danas.

- Tek večeras u 20.00 sati mogu javiti, ali on je do tog vremena sigurno već uputio bataljon na nove položaje - rekoh.

- E, moj šefe, krušnu ti mrvicu, ako se što dogodi - ode glava.

Nasmije se, okrenu i izađe u dvorište koje je bilo sve u zelenilu. Vrtio je glavom, stavljao ruke u džepove, palio cigaretu.

Telefonom sam pozvao Ivicu Baraba, koji je bio rukovodilac obavještajne radio-mreže, a nalazio se u Čazmi, i obavijestio ga šta sam učinio.

- Je si li ti lud? Znaš što si napravio. Mogao si šifrirani telegram, valno područje i znakove donijeti do mene, pa sam ja mogao poslati. Imaš konja, mogao si na vrijeme doći. Moraš to odmah prijaviti, ili ću ja to učiniti.

Slušalice smo obojica spustili. Ja sam opet ostao bez riječi.

Zaglušna buka, većeg broja savezničkih aviona, koji su upravo letjeli iznad nas vraćajući se sa izvršenog zadatka, još više je panično djelovala na mene.

Cestom je prolazio motorkotač. Stao je pred našim štabom, a zakovitlana prašina prekrila je vidik.

Zamišljao sam da su to pripadnici Ozne koji su već doznali za ovaj slučaj. Ali ne, bio je to komandant diverzantskog bataljona sa svojim pratiocem. Njihov štab se nalazio u susjednom selu Suhaji.

Vratio se i telegrafista Boris, kojem sam ispričao sve što se dogodilo. Usne su se i njemu tresle, jer je suosjećao odgovornost, pa je čak u jednom času rekao: »Druže Ivica, ja ću preuzeti odgovornost.«

To je vjerojatno bila posljedica naših odnosa, međusobnog poštovanja i drugarstva. Znam da su me drugovi voljeli, ali ovakva cijena drugarstva telegrafiste Borisa bila bi previsoka.

Večernja veza u 20.00 sati, koja je održavana sa Bjelovarskim odredom, nije doprinijela mom smirivanju, niti je otklonila strah.

Večera mi je bila gorka, a zaspao sam u osvit zore. Kada sam se probudio, odnosno kada su me probudili, sunce je već bilo visoko. Cvrkut ptica dopirao je u sobu gdje sam spavao. Duboko sam uzdahnuo.

»Prvi bataljon zauzeo položaje prema Severinu. Očekujemo daljnja naređenja. Komandant Pero« - glasio je dešifrirani telegram, koga je Boris primio u 8.00 sati, prilikom prve naše veze.

Odahnuo sam, ali tri dana nisam spokojno spavao. Razmišljao sam o učinjenoj grešci i sretnom ishodu moje naivnosti. Patriotizam sam po sebi nije bio dovoljan za poslove koje sam obavljao, ali je to bila dobra škola i iskustvo koje se nikad više nije moglo ponoviti. Neprijatelj nije uhvatio poruku, bataljon je bio prebačen, a moj ratni drug Ivica prešao je preko slučaja.

Često su mi se u životu sjećanja vraćala na taj događaj i uvijek sam jednako mislio i razmišljao šta da je neprijatelj uhvatio poruku i dočeka bataljon?

IZ RATNOG DNEVNIKA JEDNOG VEZISTE 33. DIVIZIJE NOVJ

Sjećam se vrlo dobro, bio je to 21. mart 1945. godine, tačno 14.15 sati kada je radio-telegrafist 33. divizije Antun Švec predao primljeni telegram od štaba 10. korpusa šifrantima na dalju obradu.

Štab 33. divizije JA bio je tada u selu Dežanovcu koje se nalazi između Daruvara, Garešnice i Banove Jaruge. Divizija je u svom sastavu imala tri brigade, artiljerijski divizion, izviđački bataljon i inženjerijski bataljon. Telegram je glasio: »Večeras sa kompletnom divizijom vratiti se u Moslavinu. Preći cestu Banova Jaruga - Garešnica, na dijelu između Malog i Velikog Vukovija. Jače neprijateljske snage zaposjele Veliko Vukovije. Likvidirati uporište i visovima Moslavačke gore, Mustafine klade, Kopčića i Vrtlinske, približiti se i napasti neprijatelja u Cazmi. Slijede daljnja uputstva«.

Usljedio je kratki dogovor operativnog dijela štaba i zadatak je, u vidu zapovjesti, prenesen telefonskom vezom komandantima brigada. Brigade su se nalazile na položajima sjeverozapadno od Dežanovca, kontrolirajući neprijateljska kretanja pravcem: Banova Jaruga - Garešnica i na liniji fronta, koji je neprijatelj želio organizirati i učvrstiti povezavši se dalje sjeveroistočno preko Bjelovara prema Virovitici i Dravi.

Kako se već vidi, a i kasnije će se to još bolje vidjeti, veza je odigrala veoma važnu ulogu u zadatku koji je bio povjeren 33. diviziji.

Šef veze divizije u tom vremenu bio je Bogoslav Bebek. Odsjek za vezu je, po uputstvima načelnika štaba, odmah preduzeo sve što je bilo potrebno za organizaciju veza na maršu koji je diviziji predstojao. Za marš je organizovana, prvenstveno, radio-veza. Za uspostavljanje i održavanje radio-veze u pokretu bilo je određeno vrijeme rada sa svim potčinjenim, tako da se tačno znalo s kojom jedinicom i u koje vrijeme će se održati radio-veza. Izvodi iz plana rada radio-stanice štaba divizije bili su dostavljeni svim potčinjenim s kojima je bila organizovana radio-veza.

Kada je izdato naređenje za pokret jedinice veze su odmah pristupile skidanju poljskih kablovskih linija. Ceta veze divizije podizala je, a samim tim i ski-

dala kablovske linije do brigada i drugih potčinjenih jedinica, a čete veze brigada do jedinica potčinjenih datom štabu brigade.

U prvi sumrak prethodnica, zapravo dijelovi izviđačkog bataljona, izbila je na prostoru: Mađarić - Kaniška - Iva gdje je bilo moguće prijeći cestu. Prethodnica je imala radio-stanicu za vezu sa štabom divizije. U tu radio-mrežu bile su uključene i brigade. Na čelu kolone maršovala je 3. brigada, na lijevom krilu 2. brigada, a na desnom 1. brigada. Ova posljednja, čiji je zadatak bio i obezbjeđenje desnog boka iz pravca Garešnice, naišla je na neprijatelja kod Velikog Vukovija. Dok je ta brigada vodila borbu s neprijateljem glavnina divizije bila je već na domaku Moslavačkog gorja.

Bilo je tačno 21 sat i 15 minuta, kada je radio-vezom javljeno 1. brigadi da napusti kontakt s neprijateljem i da nastavi pokret prema unaprijed određenom cilju.

Te noći, čak vrlo ugodne, kojoj je blijedi mesec davao izvanredan čar, borba je trajala i vodila se nesmanjenom žestinom. I te noći i slijedećih dana i noći, stalno, borba je trajala na život i smrt, jer je 33. divizija imala zadatak da u pozadini napada neprijatelja kako bi na sebe navukla što više neprijateljskih snaga, da bi se time olakšalo našim snagama proboj sremskog fronta.

Vatra je, naizgled, prestala i duga kolona, od deset i više kilometara, zalazila je sve dublje u noć. Vezisti su češće zastajkiivali da bi radio-telegrafisti mogli primati i otpremati poruke.

Pred jutro, pri prvim sunčanim zracima na obroncima Moslavačkog gorja, među ogoljenim stablima i na rosnoj tratinici cijela divizija je stala da se odmori. Odmor i ponešto spavanja, dakako na tvrdoj šumskoj postelji. To nije važilo i za radio-telegrafiste. Oni su često pogledavali svoje satove da ne bi propustili vrijeme za neku planiranu ili ugovorenu radio-vezu. Takav je to posao. Međutim, sna nije bilo, ni za 1. brigadu, koja se našla na začelju. Ona je već vodila borbu s neprijateljem koji se kretao za brigadom. Brigada je ubrzo razvila svoj borbeni poredak i stupila u borbu s neprijateljem spriječavajući ga da se približi glavnini divizije, što je i bio plan štaba divizije.

Podaci, primljeni radio-vezom, ukazivali su na to da se neprijatelj koncentriše na pravcima: Ivanić Grad-Čazma-Bjelovar i Garešnica - Kutina - Čazma. Na osnovu tih podataka upućene su druge dvije brigade da zatvore te pravce.

Pred divizijom je zadatak da napadne neprijatelja u Čazmi, koja je više od godinu dana bila slobodna, i koja je bila pojam za borce i narod sjeverozapadne Hrvatske, a Moslavine posebno. Bio je to kotarski gradić u kojem su se nalazile mnoge naše vojnopolitičke institucije, komande i štabovi, iz koje se dugo vremena rukovodilo NOB u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Cijeli dan i noć 22/23. marta i cijeli dan 23. marta naše jedinice vodile su žestoke borbe da bi negdje oko 22,00 sati bataljoni 2. brigade napali Čazmu. Do samoga jutra vodila se krvava borba, uz više juriša, ali nisu uspjeli zauzeti Čazmu.

Štab 33. divizije bio je smješten u selu Suhaji, svega 2 km južno od Čazme. Danje osvanuo, kao za inat, sunčan i topao. Dokle smo stigli, tu smo i ostali. Jedinice 2. brigade povukle su se nekoliko stotina metara prema selu Suhaji, dok su 1. i 3. brigada ostale na svojim položajima južno od Grabovnice, preko Pobjenika do rijeke Čazme, spriječavajući neprijateljsko nadiranje. Cijela divizija, uprkos većem broju ranjenih i mrtvih, ostala je na svojim položajima cijelog dana sve do prvog sutona, kada se s tih položaja povukla prešavši rijeku Čazmu, cestu Čazma - Ivanić Grad kod sela Bosiljeva, zapadno od Čazme prema Dubravi, a zatim nastavila pokret prema Bilogori.

Radio i telefonska veza bile su neprekidne u svim oblicima borbenih dejstava divizije. One su stalno bile na raspolaganju našim komandantima. Telefonsku vezu imale su sve jedinice od bataljona do divizije, što je, takođe, bilo veoma povoljno za rukovođenje i komandovanje u datoj situaciji.

Radio-veza bila je osnovna prilikom odstupanja. Štab 33. divizije imao je radio-vezu sa štabovima brigada, štabom 10. korpusa i izviđačkom jedinicom. Radio-vezu izviđačke jedinice koristio je i inženjerijski bataljon koji je imao vrlo va-

žan i složen zadatak da izgradi dva mosta na rijeci Čazmi i jedan na kanalu Glogovica. Preko tih mostova prešle su naše jedinice, komore i veliki broj ranjenika.

Tek u kasnijim satima, jedinice su se odvojile od neprijatelja i prešle rijeku Čazmu. Prijelaz je protekao bez poteškoća. Sve to bi se dobro završilo da nakon toga nije trebalo prijeći cestu Ivanić Grad - Čazma, kojom je nailazilo pojačanje neprijatelju od 18 kamiona punih neprijateljskih vojnika. Upravo tada je preko ceste prelazila divizijska komora i četa veze divizije. Prije toga, neki dijelovi brigade zauzeli su položaje oko ceste pa su pustili te kamione da uđu u zasjedu, a onda su otvorili jaku vatru na neprijatelja. U tom napadu učestvovala je i četa veze. Uništeno je 17 kamiona i ubijeno oko 250 neprijateljskih vojnika. Tada je bilo rečeno, koliko se sjećam, da se 18. kamion uspio okrenuti i vratiti natrag. Te noći 24/25. marta, nakon izvlačenja svih jedinica, trebalo je prijeći i kanal Glogovicu, preko pontonskog mosta kojeg je izgradio inženjerijski bataljon. U ranu zoru štab 33. divizije bio je u Dubravi Moslavačkoj.

Neprijatelj je pratio naše snage, dovlačeći nova pojačanja. Sve je podsjećalo na to da on želi okružiti i uništiti naše jedinice. Međutim, divizija je organizovala kružnu odbranu oko Dubrave. Cilj neprijatelja je bio da nas prisili da se povučemo u pravcu Bilogore i Kalnika, preko pruge Križevci - Bjelovar da bi nas nabacio na prostor koji je kontrolisao oklopnim vlakom, tenkovima i jakim pješadijskim snagama. Međutim, obavještenja primljena vezom, ukazala su na namjere neprijatelja.

I naredni dan, 25. mart od ranog jutra do kasne večeri, neprijatelj, iako brojniji i nadmoćniji u oružju, potpomognut tenkovima i avijacijom nije uspio da potisne naše jedinice s njihovih položaja. U prvi suton, preko telefona i radio-stanica naređeno je jedinicama da se, u određeno vrijeme, povuku s dotadašnjih položaja i da krenu u pravcu Čazme, ali sa suprotne strane.

Na tom putu opet se ispriječila dosta duboka rijeka Čazma, preko koje su inženjerci napravili prijelaz, a zatim i cesta Čazma - Bjelovar, koju je zaposjeo neprijatelj.

Bilo je određeno da 1. brigada probije обруч neprijatelja, a da 2. brigada bude u zaštitnici. Dok je 1. brigada probijala neprijateljski обруч štab divizije sa prištapskim jedinicama, među kojima i četom veze, nalazio se još u samom centru Dubrave. Tu je baš i raskrsnica cesta iz pet pravaca. Na samom raskršću nalazio se naš mitraljez koji svojom vatrom nije dozvoljavao ustašama da priđu cesti iz pravca Čazme. Najednom je mitraljezac pao, pogođen od neprijatelja. Pisac ovih redova, toga časa nalazio se sa divizijskom radio-stanicom na svega 2-3 metra od mjesta događaja. Tu se zatekao i komandant 2. brigade Alojz Kosak. On je za tren oka zgrabio mitraljez i nastavio da gađa neprijatelja, vičući nama da se sklonimo i da produžimo kretanje lijevom cestom.

Mi smo se sklonili i nastavili kretanje. Nakon, otprilike, 15 minuta hoda, zastali smo, otvorili radio-stanicu, uspostavili vezu sa štabom korpusa i 32. divizijom, a zatim nastavili put.

Zastajali smo i čekali, nije bilo pucnjave, vladao je mir i ponekada bi me radi toga obuzimalo neko nespokoјstvo. I tako do jutra, koje je opet osvanulo lijepo i vedro. Već je 26. mart.

Rijeka Čazma ponovo se ispriječila kao prepreka i to je bio razlog čekanja, jer izgradnja mosta nije išla glatko. Napokon rijeka je premoštena.

Prva brigada bila je na lijevom, a 3. na desnom krilu. Ova brigada kretala se preko sela Vogovine istočno od Čazme. Tog martovskog jutra jurišalo se na neprijatelja u Vogovini. Imali smo dosta gubitaka. Tu je poginuo i komesar brigade Milivoj Mičić.

Ipak, jedinica se povukla, ranjenici su spašeni, prijeđena je cesta Bjelovar - Čazma sa istočne strane. Treća brigada se povukla sa svojih položaja i prešla u zaštitnicu. Izvukli smo se iz okruženja i spojili sa jedinicama 32. divizije koje su nam pritekly u pomoć. Šest dana i šest noći borbi i nadčovečanskih napora bili su iza nas. Našli smo se opet na relativno mirnom terenu u selima oko Samarice.

Prvi miran dan. I dok su borci spavali, odmarali se, čistili oružje, prali se i brijali, dotle su jedinice veze podizale kablovske linije, uspostavljale i održavale radio-veze.

U jednom od poslednjih telegrama, primljenih na tom terenu, od štaba 10. korpusa, stajalo je: »Odmoriti, nahraniti, obrijati sve borce i odmah krenuti na zaslužen odmor u Pakrac. Pravac kretanja: Trnovitica - Dražica — Veliki Zdenci - Grubišino polje - željeznička stanica Donja Vrijeska, gdje ćete se ukrcati na vlak«.

Tokom svih tih borbi bilo je mnogo događaja koji su se odigrali, a da nisu zabilježeni. Jedan od njih ću ispričati ovdje.

U diviziji smo imali i desetak radio-uređaja za radio-telefonski saobraćaj. Oni su se nalazili pretežno kod komandanta bataljona i komandira specijalnih jedinica. Dana 23. marta, trećeg dana neprekidnih borbi, naše položaje su tukli minobacači i artiljerija. Radi izvršenja nekog specijalnog zadatka na položaj je upućeno i nekoliko radio-stanica sa poslužiocima. Na jednom položaju ostavio sam jednu radio-stanicu, a zatim krenuo dalje. U povratku, jašući na konju, prolazio sam pored mjesta gdje je ostala prva radio-stanica. Bio je to proplanak okružen nekim sivilom i zatekao dva ili tri borca gdje sahranjuju mrtvog druga. Prišao sam im i zapitao koga to sahranjuju. Oni su me prepoznali, a zatim nekako žalosno odgovoriše u isti čas: »Onoga tvog druga što si ga malo prije doveo ova-mo«. Pretrnuo sam, a zatim sam upitao gdje je radio-stanica? Odgovoriše mi da je i ona raznjeta zajedno s tim drugom. Ne znam mu ni ime ni odakle je bio ovaj hrabri borac - vezista. Ostala mi je u sjećanju njegova slika. Bio je to mladić, srednjeg rasta, debeljuškast, kovrdžave kose i imao je, vjerovatno, 16. ili 17. godina.

Ivica Stjepančević

STALNE LINIJE NA TERITORIJI PRIMORSKO-GORANSKOG PODRUČJA

Od oktobra 1944. godine do kraja rata bio sam u četi za vezu Primorsko-goranskog područja.

Ona je bila teritorijalnog karaktera, namenjena uglavnom za održavanje postojećih stalnih linija, a po potrebi gradila je nove stalne i polustalne.

Komanda čete je bila potčinjena načelniku veza područja, po čijem su naređenju intervenisali sa četom tamo gde je bilo najpotrebnije. Četa sa sastojala od dva voda. Svaki vod imao je do 20 vojnika. Vodovi su odvojeno izvršavali zadatke. U to vreme na teritoriji Gorskog kotara od operativnih jedinica bila je 43. istarska divizija, koja je koristila stalne i polustalne teritorijalne linije za svoje potrebe.

Moj vod je u oktobru 1944. godine radio jedan deo novih stalnih linija i popravljao postojeće, uglavnom duž željezničke pruge od Fužina, preko Vrata, ka Delnicama. Zbog jesenje ofanzive povukli smo se, da bi, po prestanku neprijateljskih dejstava došli u Brod Moravice (novembra 1944.). Zadatak voda je bio da hitno premesti telefonsku centralu sa železničke stanice Brod Moravice na jednu uzvišicu udaljenu oko 3 km, u selo Moravička Sela. Izgradili smo dva para dvožičnih linija, sa materijalom koji smo skidali sa linija duž železničke pruge.

U selu Moravička Sela bila je još od ranije pošta. Postavljanjem centrale ona je postala funkcionalnija.

Vod za vezu je od tada bio stalno u Moravičkim Selima sve do kraja marta 1945. godine.

U zimskom periodu obilazili smo postojeće stalne linije radi njihovog održavanja. Vod je bio podeljen na odeljenja od 3 vojnika, a od materijala svako odeljenje je imalo po jedan telefon, penjalice, klešta i žice. Deonice su bile duge do 10 km. Intervencije su bile česte u vreme padanja snega i odeljenja su sa uspehom otklanjala kvarove, tako da nije bilo dužih prekida veze.

Sa telefonske centrale u Moravičkim Selima uspostavljena je direktna veza sa Starim Trgom u Sloveniji. U februaru 1945. godine ceo vod je bio angažovan na postavljanju i opravci stalne linije duž železničke pruge od Pribovskog do Gomirja. Ovom su se linijom uglavnom koristili delovi 43. istarske divizije koji su bili na položajima prema ustaškom garnizonu Ogulin. Vod je radio na uspostavljanju ove linije neprekidno ceo dan, a cela deonica bila je gotova za nekoliko dana. Potreban materijal dobijali smo iz komande mesta Vrbovsko.

Nekoliko dana radili smo na uređenju stalnih linija u selu Vrbovsko za račun komande mesta.

Po završenim radovima vratili smo se u selo Moravička Sela.

Krajem marta dobio sam naređenje da sa vodom za vezu krenem za Senj. Dolaskom u Senj vod je bio pod komandom načelnika veza 4. armije. Dobili smo zadatak da duž jadranske obale, neposredno sa prvim borbenim jedinicama, osposobljavamo stalnu liniju u pravcu nastupanja 4. armije.

Najednom delu linije od Senja do Crikvenice, Nemci su u povlačenju rušili stalnu liniju. Oni su to izvodili na taj način što su na metar visine od zemlje stavljali na stub eksploziv - aktiviranjem stub je rušen.

Na uspostavljanju stalne linije radilo se neprekidno. Pošto nismo imali rezervnih stubova, a i radi hitnosti, oštećene stubove smo jednostavno vezivali. Linija je bila niža, u pojedinim delovima i do 1,5 m iznad zemlje. Namenski je u potpunosti zadovoljila, iako nije odgovarala tehničkim uslovima.

Vod za vezu je ovu liniju radio pod dosta teškim okolnostima, nalazeći se često u neposrednoj blizini linije fronta. Bio je i pod najžešćom artiljerijskom vatrom na Trsatu. Rad se nije prekidao, iako je artiljerijska vatra trajala dosta dugo.

Po oslobođenju Rijeke vod se pripojio svojoj matičnoj jedinici, posle uspešno izvršenog zadatka.

Zdravko Svedičić

ČETIRI EPIZODE

STIGLI SMO U SMIRAJ SUNCA

Popodnevna žega na Visu. Sedim blizu kućice u kojoj je smještena telefonska centrala čete za vezu pri štabu 12. brigade 26. divizije. Dežurni na centrali, Mate Kuljis iz Komiže, najedanput počeo vikati i dozivati u pomoć.

Priskočio sam da vidim šta je.

Ne znam šta da radim, kaže, svi kao da su poludeli, svi traže vezu odjedanput. Pa to se ne može!

Preuzeo sam centralu. Sve klapke padaju, svi zovu, bruji kao u košnici: bataljoni zovu brigadu, čete; štab brigade izdaje naređenja; štab divizije naređuje štabu brigade...

Ovako radi, kažem Mati, pa se ne boj. Ako zove štab divizije hitno daj vezu. Na drugom mjestu je štab brigade. Onima manjima iskoristi tren i kaži »momenat«, što znači »ne spavam«, zauzet sam.

Primam depešu sa otoka Brača: »Njemci kupe robu i pozdravljaju se sa civilima koje su upoznali. I topove iz Nerežišća vuku prema Supetru«.

Očigledno je da se povlače. Naša komanda ne da da sve odnesu. Još večeras moramo biti na Braču da ih iznenadimo. Zbog toga je gužva na centrali. Kao uvek kad se priprema pokret.

Moj komandir i komesar bili su u Komiži. Kad su saznali za pokret, nije bilo vremena da dođu u jedinicu, koja je bila u dolini Kostuna, između Visa i Komiže. Komandir mi je naredio da kupim liniju i dovedem jedinicu u Komižu na obalu. Rok - smiraj sunca.

Kažem mu daje temperatura 42. stupnja, četa nije u stanju da pokupi do večeras liniju. Šta da uradim - pitam? Odgovor glasi - snađi se. Bio sam vodni oficir i tog momenta odgovoran za sve. Sakupim četu i objasnim situaciju i komandirovo naređenje. Imali smo 10 linija. Na svaku odredim po jedno odeljenje od po tri druga i rekoh: kupite što možete više i brže, a na vama je da ocjenite, da proračunate, koliko vam treba vremena da stignete do obale u Komiži u momentu zalaska sunca.

Nismo mogli sve sakupiti, ali nije mnogo ni ostalo. U pravo vrijeme stigli smo na obalu. U smiraj sunca.

NOĆ U MINSKOM POLJU

Jedne noći nastao je kvar na liniji između centrale i jedne jedinice koja je bila na položaju pokraj mora, u uvali Gradac, na Visu. Pošto sam odgovarao za centralu, digao sam drugove i rekao: »Linija je u kvaru, idem ja sa još jednim dobrovoljcem«.

Javio se jedan omladinac. Bilo je mračno. Nema puta, linija ide preko šume. Ispitivali smo liniju ali kvar nismo mogli pronaći. Idući po mraku, zapali smo u minsko polje. Na sreću mina nam se »javila« u momentu kad sam ja bio ispod jednog kamenog zida, a moj drug je spuštajući se kod mene zakačio granu, sa njom povukao žicu od mine i ona se »javila«. Na sreću, iznad nas. Stisli smo ruku jedan drugom, zagrlili se. Što sad? Digli smo se opet na kameni zid. Ja sam uzeo jedan tanak štapić i ispred sebe ispitivao teren. Korak po korak. Ja dižem nogu, a moj drug podbacuje svoju na isto mjesto. Kad smo se izvukli nazvao sam komandira i rekao da nismo našli kvar a da smo upali u minsko polje. Odgovor je glasio: »Linija se mora popraviti«. U samu zoru pronašli smo kvar, uspostavili vezu, obavili svoju dužnost.

Linija je bila privezana najjednom stablu za granu, a kako je puhao jak vjetar grana rogača je ostrugala izolaciju, ostala je gola žica i nastao je kratki spoj.

LOZINKA

Jednom prilikom na otoku Braču u Nerežišću, priđe mi komesar čete za vezu i reče da se spremim da idem na specijalnu dužnost. »Ti i jedan civil, pro-yjeren čovjek, trebate poći dole u uvalu Spliska da osposobite kabelsku kućicu i ospostavite vezu putem podmorskog kabla, koji vodi do Dugog Rata na drugoj strani kanala«.

Civil je jedne večeri, po mirnom moru, sa malom barkom prešao kanal, i postavio telefon u kamenje pokraj mora, i odatle mene izvještavao o tamošnjem stanju. Na primjer, koliko ima Nijemaca, ustaša i domobrana u Dugom i Malom Ratu, Omišu i Podstranama itd. Koliko imaju topova i gdje je koja baterija smje-

štena. Iz Nerežiškog polja engleske baterije su tukle tamošnje neprijateljske položaje, a ovaj čovjek je preko telefona mene obavještavao o pogocima, ili koliko Englezi prebacuju ili podbacuju.

Svakodnevno smo održavali vezu. Bilo je dana kad sam primao i po 36 depeša, koje sam slao na Vis.

Jednom prilikom kad mi je davao depešu, najednom je prekinuo i počeo: »ajme, ajme gotov sam, evo ih, evo ih«. Nisam ništa govorio, čekao sam. Posle par minuta se javio i priča: pun kamion Nijemaca je naišao poviše njega cestom, i na par metara od njega - stade. Nijemci su se iskricali, a on je mislio da su ga opazili. Međutim, bio je defekt na kamionu i čim su ga otklonili - otišli su. Tada sam ja rekao: »Neka nam ovo bude iskustvo, mogli su te ubiti.« Domobranci koji su bili s Nijemcima mogli su dati sasvim krivu depešu, a i od mene izvući kakve važne podatke. Od sad ti se ne javljam dok mi ne daš odziv »sunce«, a ja tebi lozinku »mjesec«. To sada činim na svoju inicijativu, a kasnije ću izvijestiti štab brigade da li se s ovim slaže. Štab brigade sam izvijestio kad sam dobio vremena, a oni su ovaj primjer primili sa velikim zadovoljstvom i pohvalili snažljivost.

NAREĐENJA SUPROTNA - ZADATAK IZVRŠEN

Na otoku Braču, oko pola noći, bio sam na centrali. Neko trči uz stepenice. Pojurim sa šmajserom na stepenice, kad komesar brigade. Komandir i komesar su bili na Šolti sa minerima jer su mineri bili u sastavu naše čete, valjda radi nedostatka komandnog kadra. Bio sam vodni oficir i najstariji tada.

Kaže mi komesar: »Čuj, u roku od dva sata putujemo na kopno preko Drniša. Da si mi sakupio sve, do centimetra, linije koje pripadaju našoj brigadi, jer na kopnu je veliki prostor, i svaki centimetar će nam zlata vrediti«.

»Znam da je tako ali je to nemoguće. Mi našu liniju ne možemo sakupiti čitav dan«.

»Razumio si šta sam naredio, svaki centimetar. Ne izvršiš li bit ćeš streljan«.

Možda i ne bi, ali nije mi bilo lako.

Komesar niz stepenice, a dolazi referent za vezu iz štaba divizije i kaže: »Centralista, vi odlazite, ali da mi nisi prekinuo vezu 1. dalmatinske brigade jer bi mogla biti katastrofa«. Pošto smo bili siromašni u materijalu, linija naše brigade i linija 1. dalmatinske brigade su paralelno ukopčane, za naše jedinice zvonilo se jedanput, a za njih dva puta. Ako skupim našu liniju, moram prekinuti vezu 1. brigadi.

Komesar i referent dali su strogo naređenje - suprotno jedno drugome. Šta ćeš sada? Mozak leti brže od sunčanih zraka, nema mi ko pomoći.

Malo linije sam mogao sakupiti, jer sam malo ljudi imao na raspolaganju, ali...

Zovem komandira čete za vezu 1. dalmatinske i ne pričam šta mi reče referent za vezu, već šta je rekao moj komesar. »Ja kupim liniju i mi idemo«, kažem, a on poludi.

»Ostavićeš me bez veze«.

»Znam«, rekoh, »ali, naređenje je naređenje. Pa se kao prisjetim: evo jedne solucije«. A on odmah: »Koja?«

»Ovako«, kažem, »ti imaš nešto linije namotane na kolute u magacinu, ako ćeš mi je dat' neću ti prekinut' liniju«.

On objeručke prihvaća. Problem je riješen.

Ja i komesar se više nismo nikad vidjeli na kopnu. A nije me pekla savjest. Izvršio sam zadatak.

Nikola Šćirković

ŠIFRANTKINJA MOTORIZOVANE ART. BRIGADE 8. KORPUSA

Poslednjih meseci rata radila sam kao šifrant u teškoj motorizovanoj artiljerijskoj brigadi 8. korpusa.

Za vreme stare Jugoslavije kao mlada fabrička radnica prilazim naprednom radničkom pokretu. Od aprila 1941. godine aktivno i organizovano radim za NOP. Član SKO J-a postajem septembra 1941. godine, a član KPJ septembra 1944. godine. Nosioc sam »Partizanske spomenice 1941«.

Kao ilegalni radnik na terenu učestvujem u raznim akcijama i tako sam prilikom prenošenja hrane za partizanske jedinice uhapšena februara 1942. godine od strane okupatora. Nalazila sam se dva meseca u zatvoru u Ljubljani, a posle sam internirana u italijanski logor Vinkjatura- Kompobaso, gdje sam se nalazila do kapitulacije Italije. U partizane sam stupila 29. septembra 1943. godine, u mestu Gravina - Italija, gdje je formirana 1. prekomorska brigada.

Decembra 1944. godine nalazila sam se na dužnosti omladinskog rukovodioca u 4. prekomorskoj brigadi i odatle sam prekomandovana na novu dužnost u tešku motorizovanu artiljerijsku brigadu 8. korpusa. Po r'olasku u brigadu 6. januara 1945. godine saopšteno mi je da sam postavljena na dužnost šefa šifrantskog odseka. Prije prijema dužnosti otišla sam na šifrantski kurs, koji je održan u Kninu, pri štabu 8. korpusa. Istim je rukovodila jedna drugarica, njenog se imena ne sećam. Ona nas je uputila u sve tajne našeg budućeg rada. Kao slušaoci bile su prisutne samo drugarice. Kurs je trajao tri dana i po završetku istog dobile smo šifrantska dokumenta.

Po povratku u artiljerijsku brigadu ja sam izrađivala šifrantska dokumenta za šest naših diviziona i uvela u rad drugarice koje će raditi u šifrantskoj službi. Ne mogu nešto više da kažem o samom sistemu i načinu rada, jedino da smo slova iz sadržaja pojedinih reči u depeši zamenjivali brojkama prema postojećoj šifri. Šifrovana depeša je sadržavala ključ kao znak raspoznavanja šifre kojom smo se koristili. Svaka depeša je na kraju imala je šifrovan potpis lica iz štaba artiljerijske brigade, tj. onog koji ju je sastavio.

Naša artiljerijska brigada imala je radio-veze sa štabom 8. korpusa, 26. divizijom i šest diviziona brigade. Šifrovane depeše smo dostavljale ili ih primale od radio-telegrafista. Naš rad je bio strogo poverljivog karaktera. Određeni drugovi imali su uvida u pisani sadržaj - tekst depeše, ili su iste sastavljali prema potrebi. Jedino su šifranti imali i znali kako da rade sa šifrantskim dokumentima. Uvek smo imale odvojene i obezbeđene prostorije za rad, tu smo mi drugarice i spavale. Sva naša dokumenta smo uvek čuvale, i kada je bio pokret nosile, u maloj željeznoj kasi. Drugovi iz štaba brigade su imali uvek razumevanja za naš rad i vodili potrebnu brigu o nama.

Kada sam došla da radim kao šifrant u artiljerijskoj brigadi neko vreme sam bila sama, a poslije je došla drugarica Ivanka Radoš Kalaš i jedan drug - Slovenac, rodom iz Općina blizu Trsta - ne sećam se njegovog imena i prezimena. Zajedno smo se nalazili do kraja rata, do maja 1945. godine.

U štabu artiljerijske brigade nalazili su se na dužnostima drugovi: Franc Misjak, komandant; Nikica Zenić i Zdenko Cvrle, kao politički komesari; Vinko Kregar, načelnik štaba; Ivo Novak i Stanko Jerković, oficiri Ozne. Sa ovim drugovima imali smo i službene kontakte.

U artiljerijsku brigadu 8. korpusa došla sam na dužnost šifranta u selu Kistanju, blizu Knina, gdje je brigada formirana i sa njom sam prešla ratni put od Kistanja do Sežane. Naša brigada sa ostalim jedinicama 8. korpusa, odnosno 4. armije, učestvovala je u ratnim operacijama za oslobođenje pojedinih krajeva naše zemlje: Širokog Brijega (danas Lištica), Mostara, Like, Bihaća, Senja, i dr. Štab naše brigade se 12. juna 1945. godine iz Sežane premešta u Postojnu.

Ana Šegvić

BORBENI PUT JEDNE ŠIFRANTKINJE

Rođena sam u Starim Perkovcima, općina Slavonski Brod. Roditelji - zemljoradnici. Otac je umro 1928. godine, kada sam imala tri mjeseca. Stariji brat Josip je pohađao gimnaziju u Slavonskom Brodu, a kasnije studirao u Zagrebu. Mlađi brat se bavio zemljoradnjom. Brat Josip se još u gimnaziji povezao sa naprednim omladincima i komunistima, te je još za vrijeme stare Jugoslavije bio hapšen i proganjan. Prije rata je postao član Okružnog komiteta partije Slavonski Brod. Majka mu je u svemu pomagala. U našoj kući su se često održavali sastanci, i štampali leci. Jednom sastanku prisustvovao je i Rade Končar, koji je tada bio sekretar CK KPH, a i neki drugi.

Sjećam se da su kod nas dolazili drugovi Mika Babić, Stjepan Sekulić Jucko, Ivan Senjug Ujak (narodni heroji koji su poginuli), te drugovi Mihajlo Javorski Bato, Stjepan Funarić Jota, Stjepan Domakušić, Duka Balenović, i mnogi drugi. Osnovali su čitaonicu seljačke sloge u našem selu preko koje su djelovali na prosvjećivanje sela. Organizovali su zajedno sa seljacima radne akcije na uređenju seoskog puta i učili seljake kolektivnom radu. Ja sam često slušala njihove razgovore i na taj način usvajala napredne ideje.

U lipnju 1941. godine dolaze ustaše u selo da uhapsu mog brata, ali im je on pobjegao i otišao u partizane. Nakon toga ustaše su nas proganjale, često iznenadno upadale u kuću i pravile premetačinu. No, i pored toga majka je nastavila sa radom i održavanjem veze sa drugovima u šumi u čemu sam joj i ja pomagala prenoseći poštu i druge stvari, jer su njeno kretanje stalno pratili.

Na večer 25. prosinca 1941. godine dolaze ustaše i hapse taoce na cijelom terenu kotara Slavonski Brod. Kao taoce za mog brata uhapsili su mlađeg brata Franju i brata i sestru od tetke i otjerali ih u logor Stara Gradiška.

U Zagrebu je radila kao kurir CK starija kćerka od moje tetke, Ivanka Klaić »seka Ivica«, koju su ustaše uhapsili. Pošto nije ništa odala, ustaše su je strijeljale u Maksimirskoj šumi 14. lipnja 1942. godine. Brat Franjo je nekim slučajem 1943. godine pušten iz logora i odmah posle toga odlazi u partizane. Kao mitraljezac 25. brodske brigade poginuo je 4. ožujka 1944. godine u borbi sa Nijemcima kod sela Pčelića (blizu Virovitice).

Druga sestra od tetke, Marija, koja se nalazila u logoru bila je zamenjena za njemačke oficire u Jastrebarskom, i od tada je bila u partizanima. Njen brat Simo, koji je također bio u logoru, na zadnjoj likvidaciji Jasenovca biva prebačen za Zagreb i zajedno sa drugim logorašima bježi iz vlaka i odlazi u partizane.

I pored toga što smo stalno bili proganjani od ustaša i žandara preko naše kuće je održavana stalna veza sa drugovima iz Okružnog komiteta partije i SKOJ, te veza sa županjskim i vinkovačkim kotarom. Mnogi ljudi su prebacivani u partizane. U ožujku mjesecu 1943. godine, Ratko Svilar je oformio skojevsku organizaciju i ja postajem njen član. Radili smo na prikupljanju sanitetskog materijala, hrane, rasparčavanju štampe, organizovanju omladine za odlazak u partizane i osnivanju omladinske organizacije. Ubrzo je jedan dio naše skojevske organizacije otišao u partizane.

Naša organizacija radila je i na obaveštavanju naših jedinica o kretanju neprijatelja, tako da su partizani, zahvaljujući ovim podacima izvršili niz akcija u samom selu i na glavnoj pruzi Zagreb - Beograd. Skidali smo kaiše sa vršalica, palili mašine, napadali neprijateljske jedinice koje bi se zadržale u selu i si. Skoro svaki put kada bi se neka neprijateljska jedinica zadržala u selu bila je napadnuta od partizana, tako da su se u našem selu vrlo rijetko i zadržavali. Bacali smo letke, lijepili plakate, pisali parole. Nakon jedne veće akcije na prugu, morali smo krenuti u partizane. Tako je naša cijela porodica u kolovozu mjesecu 1943. godine došla u partizane, a zajedno sa nama i neke druge porodice i članovi SKOJ-a i omladine. Oni koji nisu bili kompromitovani ostali su u selu.

Po dolasku u partizane bila sam raspoređena u radnu brigadu, odakle sam, nakon kraćeg vremena, upućena na skojevski kurs u Đakovačku Breznicu. Jed-

no vreme sam radila u Okružnom komitetu SKOJ-a Slavonski Brod, zatim u Agitpropu OK KPH Našice, a onda u kadrovskom odeljenju Okružnog komiteta SKOJ-a Našice. Za to vrijeme radila sam i na zadacima u organizovanju omladine, na prihvatanju ranjenika, otimanju žetve neprijatelju kao i raznim drugim zadacima.

Koncem ljeta 1944. godine, kada je žetva bila već pri kraju dobila sam naređenje da iz Okružnog komiteta SKOJ-a Našice dođem na rad u štab 6. korpusa.

Štab 6. korpusa, čiji je komandant u to vrijeme bio Mate Jerković, politički komesar Vlado Janjić Capo, i načelnik štaba Milan Stanivuković, nalazio se u šumi zvanoj Đedovica, na putu između Vočina i Zvečeva. Po dolasku u štab raspoređena sam u šifrantsko odeljenje na čijem se čelu nalazio Ivan Pihler. U odeljenju su radila još dva druga a kasnije je došla i Mara Sekulić. Poslove na šifrovanju i dešifrovanju nisam poznavala, bilo je to za mene nešto potpuno novo, ali su me drugovi brzo uputili u posao. U početku ovog rada nisam shvatala njegovu ozbiljnost, činio mi se dosadnim. Takvo mišljenje o radu sa šifrom brzo je promijenjeno, za veoma kratko vreme počela sam shvaćati koliko je to poverljiv i odgovoran posao i od kolike je važnosti za našu vojsku.

Vršili smo šifrovanje i dešifrovanje svih depeša koje su slate, odnosno primane, od Vrhovnog štaba NOV i POJ, Glavnog štaba NOV i PC J Hrvatske, štaba 10. zagrebačkog korpusa, svih divizija i brigada našeg korpusa kao i od mnogih drugih jedinica koje su se nalazile na području Slavonije. Bili smo usko povezani sa radio-telegrafistima, oni su putem radio-stanica slali, odnosno primali, sve one šifrovane depeše koje smo mi šifrovali ili dešifrovali. Svi su naši radio-telegrafisti bili vrlo sposobni, vezu sa jedinicama održavali su redovno pa i onda kada uslovi nisu bili mnogo povoljni. Neprijatelj je često pravio smetnje, ometao rad naših radio-telegrafista, ali njihova snalažljivost je i u takvim momentima činila svoje - šifrovane depeše rešavali smo bez naročitih poteškoća.

Ujesen 1944. godine, u cilju osposobljavanja kadrova za šifrantsku službu, održan je, pri štabu 6. korpusa šifrantski kurs. Na kursu je bio veći broj polaznika, ne sećam se tačnog broja, koji su po završetku njegovog rada upućeni na rad u jedinice. Svi oni koji su birani za šifrantsku službu, obzirom na poverljivost poslova koje su u njoj obavljali, potpisivali su obavezu o čuvanju tajnosti. Isto su činili i pri otpuštanju iz ove službe, na primjer prilikom demobilizacije, čime su se obavezivali da će i dalje čuvati u tajnosti sve ono što su u radu sa šifrom doznali. Iz ovih razloga u šifrantsku službu birani su odani i poverljivi drugovi i drugarice, komunisti čvrstog karaktera. Morali smo mnogo voditi računa sa kim kontaktiramo, jer je pretila stalna opasnost da neprijateljske obaveštajne službe otkriju naš rad, da otkriju šifre i dođu do podataka o kretanju naših jedinica i svih drugih koji su za njih interesantni. Sećam se vrlo dobro slučaja: kada smo se mi šifranti iz šifrantskog odeljenja korpusa htjeli slikati sa polaznicima kursa, šef našeg odeljenja to nije dozvolio. U početku nam njegov stav nije bio jasan, ali kada je dao obrazloženje i između ostalog rekao da bi neprijatelj, ukoliko bi mu netko od nas pao u ruke, na osnovu ovakve slike imao podatke o svim šifrantima, da bi mogao otkriti celu mrežu šifrantskih veza, ubaciti špijune i otkriti naš rad. Može se dogoditi da samo jedan od nas bude slabić i da preko njega neprijatelj dozna sve o našem radu. Naravno, posle takvog obrazloženja Ivana Pihlera, odustali smo od svoje namere i imali smo više razumevanja za sve to. Sećam se slučaja, o kojem se tada govorilo, da je neprijatelj uhvatio jednu drugaricu, koja je bila šifrant, ali da i pored teškog mučenja nije ništa odala.

Šifre koje su upotrebljavane izrađivali smo u našem šifrantskom odeljenju. Sećam se da smo iste vrlo često menjali. Koliko je meni poznato, neprijatelj nije uspevao otkrivati položaje naših jedinica, što me navodi na zaključak da ni naše šifre nisu bile otkrivene. I pored toga što su naši radio-telegrafisti bili vrlo sposobni, zbog smetnji koje je neprijatelj pravio u našem radio-saobraćaju, kao i zbog atmosferskih smetnji, dešavalo se da smo pojedine šifrovane depeše vrlo teško rješavali. Bilo je potrebno uložiti dosta truda i izgubiti dosta vremena da dešifrujemo poruku, jer je za nas ona bila zaista od velikog značaja. Rijetko je

dolazilo do grešaka koje nismo mogli riješiti, a ukoliko je do toga došlo, odlazili bi kod načelnika štaba korpusa ili čak, do komandanta, da se sa njima posavjetujemo, jer su oni bili upućeniji u sadržaj depeše. Sećam se dobro jednog slučaja kada sam dešifrovala depešu koja je stigla iz 10. zagrebačkog korpusa. Pri dešifrovanju tekst depeše nije mi bio jasan. U tekstu se tražio sastanak komandanta našeg korpusa sa komandantom 10. zagrebačkog korpusa i to u mestu koje je bilo ustaško uporište. Dugo sam to rešavala, ali uvek sam dolazila do istog rešenja. Na kraju sam otišla do načelnika štaba, objasnila mu o čemu se radi i pružila mu tekst depeše. On se zagledao u tekst i reče to je nemoguće, ovo je mesto neprijateljsko uporište, a daje 10. korpus ovih dana to mesto oslobodio verujem da bi mi bili o tome obaviješteni. On mi vrati tekst depeše i reče da još jednom pokušam ovo riješiti, što sam i učinila, ali rezultat je bio isti. Ponovo se vratim do načelnika štaba. On uzme mapu, zagleda se u nju i vrlo brzo ustanovi da postoji jedno malo mesto sa skoro istim nazivom kao i ono u kojem se nalazi neprijateljsko uporište, razlika je bila ujedno dva slova, pa da nismo povjerili o kojem se tačno mestu radi moglo je doći do velikih neprilika kako za komandanta našeg korpusa, tako i za nas koji smo na tome radili. Tada sam još više shvatila koliko je važna uloga šifrantske službe za NOB. Bilo je depeša koje su mi bile vrlo drage, na primjer one koje su dolazile iz Vrhovnog štaba sa potpisom Vrhovnog komandanta druga Tita, kao i one koje su nam govorile o pobjedama naših jedinica, o zauzimanju neprijateljskih uporišta i slično. Naš posao je bio takav da smo mi šifranti prije svih ostalih doznawali šta se događa, što je taj posao činilo još interesantnijim.

Bila sam vrlo mlada i mnoge stvari nisam razumijevala, a nisam se usuđivala pitati o čemu se u nekoj nejasnoj depeši radi, ier je naš rad bio strogo konspirativan. Sećam se dobro kada sam rješavala jednu depešu u kojoj se spominjao naziv jedne obavještajne službe, čije značenje meni nije bilo poznato. Naziv je bio pod navodnicima, a ja misleći da je to greška, dugo sam na tome radila, pa kada nisam uspjela ništa izmijeniti odem kod načelnika štaba i on mi kaže daje sve u redu. Ja sam se vratila u svoju sobu a da se nisam usudila pitati o čemu se radi, samo sam shvatila da je to nešto važno. Pošto sam naziv vrlo dobro zapamtila kasnije sam znala o čemu se radi.

Radeći u štabu 3. armije, u šifrantskom odeljenju, jednu depešu okvasila sam suzama. Taj događaj ostao mi je u tužnom sećanju. Toga dana, komesar armije Branko Petričević, održao je sastanak sa svim komesarima naše 3. armije. Sastanak je održan u Novom Sadu. Pored ostalih prisustvovao je i komesar 12. slavonske divizije Josip Krajačić Prika, sa kojim je bila i njegova drugarica Soka. Po završenom sastanku, pošto sam se sa njima poznavala jer smo ranije zajedno radili, oni su me posjetili i tom prilikom porazgovarali o svačemu po malo. Posle ove posjete oni su automobilom krenuli na put za Slavoniju. Sve se lijepo završilo i ja sam nastavila svoj svakodnevni posao. Nakon izvjesnog vremena primila sam depešu, čitam njen sadržaj i ne vjerujem svojim očima daje istina. Tekst depeše je odprilike glasio: »Najednom zavoju ceste kod Bogojeva u saobraćajnoj nesreći poginuo je komesar 12. slavonske divizije Josip Krajačić »Prika«, a drugarica Soka lakše ozleđena...«. Oči mi se napuniše suzama, nisam htjela povjerovati istini, da sada, nakon završetka rata u slobodi pogine tako hrabar borac i dobar drug, heroj revolucije, sposoban rukovodilac koji je pune četiri godine prkosio i odolijevao neprijatelju u svim bitkama. To je bila najtužnija depeša u mom radu sa šifrom. Nje se i danas dobro sećam. Tekst ove depeše posebno mi je bio pred očima kada je u saobraćajnoj nesreći poginula i drugarica Soka Krajačić-Belinić.

Jednom sam po zadatku poslata na rad u operativni štab 6. korpusa. Krenula sam kamionom u Orljavac. Spremao se napad na Slavonsku Požegu koja još nije bila oslobođena. Dan prije napada u štabu je održan sastanak sa rukovodiocima jedinica koje će učestvovati u oslobađanju Slavonske Požege. Među njima bio je i komandant 12. slavonske divizije, Nikola Demonja. Demonju smo svi voljeli zbog njegove hrabrosti, duhovitosti i sposobnosti. Bio je vrlo mlad

kada je komandovao divizijom, odvažan i čvrst borac i junak. Po završetku sastanka izišli su svi na dvorište spremajući se da krenu u svoje jedinice. Demonja je imao neki stari motor kojim je počeo plašiti guske po dvorištu, šaleći se da će sutradan tako tjerati bandu po Požegi. Bilo je vrlo mučno oprostiti se od drugova koji su odlazili. Sutradan stigla depeša - Požega je oslobođena. Ova kao i svaka druga pobjeda naših jedinica bila je nov doživljaj popraćen veseljem. Dan je bio lijep i sunčan pa sam izašla na dvorište. Odjednom stiže šofer komandanta korpusa sav umoran i neveseo. Ispričao nam je tužnu vest, daje dovezao komandanta Demonju, koji je teško ranjen i ostavio ga u kući gdje je smještena ambulanta, liječnici vrše operaciju. Nismo se nadali najgorem, ali smo bili uplašeni da ne izgubimo hrabrog i dobrog druga, druga sa kojim smo se jučer toliko veselili i oprostili. Nas nekoliko, koliko nas je ovdje bilo, krenusmo do kuće gdje se vršila operacija. Ispred kuće je već bilo dosta ljudi, boraca i omladine. Svi nemoćekaju ishod operacije, verujući u čudotvornu moć naših partizanskih ljekara. Šapatom su pričane priče o njegovom herojskom putu od Banije do Slavonije, o njegovoj želji da, ukoliko pogine, bude sahranjen na brdu u Kamenskom, gdje je vodio prvu bitku po dolasku u Slavoniju. Stajali smo dugo i dugo, nakon čega su nam saopćili, daje komandant Demonja umro. Svi smo plakali. Bilo nam je teško. Izgubili smo heroja sa Banije, poznatog junaka proslavljenog u mnogim bitkama. Svi tužni i žalosni odali smo mu poslednju poštu.

Toliko o sećanju na tekstove depeša, bilo ih je puno, a najvažnije u svemu je da smo mi izvršili zadatak koji je bio od velikog značaja za NOV, a kasnije za našu armiju, da smo i mi šifranti svojim radom doprinjeli oslobađanju naše zemlje i ugradili djelić nečega u toliko željno očekivanu i krvlju oblivenu slobodu.

Jednog jesenjeg dana 1944. godine, šef našeg odseka Ivan Pihler predložio je da nas troje, najbolje osposobljenih šifranata, krenemo na rad u divizije. Zadatak nam je bio da, pored ostalog, što bolje osposobimo za rad šifrante u brigadama. Kako je 6. korpus u to vrijeme imao tri divizije, u svaku je upućen po jedan. Ja sam upućena u 12. slavonsku udarnu diviziju. Nije prošlo dugo vremena kada je stiglo naređenje iz štaba 6. korpusa da se odmah javim na rad u OZnu korpusa koja se tada nalazila u selu Velika kod Slavonske Požege.

Nakon izvesnog vremena, vraćena sam na rad u štab 6. korpusa gdje sam ubrzo dobila nalog da sa Milkom Šego, Mirkom Božić i Blagojem Cvetković krenem preko Mađarske u našu artiljerijsku brigadu, koja se tada nalazila u Somboru i trebala da se prebaci na front kod Belog Manastira. Sa sobom smo nosili jednu radio-stanicu. U to vrijeme formirana je 3. armija kojoj su bile priključene jedinice 6. slavonskog korpusa, 10. zagrebačkog korpusa, kao i sve ostale vojvođanske jedinice. Krenuli smo partizanskim vlakom sa jedne manje željezničke stanice u blizini Podravske Slatine. Vlakom smo putovali do Virovitice, odakle smo do Terezinog polja produžili saonicama. Bio je veliki snijeg. Odatle smo prešli u Mađarsku, u mjesto Barč. Trebalo je preći Dravu preko mosta koji je bio jednim delom porušen od bombardovanja. Prvo smo se prebacili preko porušene željezne konstrukcije mosta koja je ležala u vodi, a zatim se penjali ljestvicama na konstrukciju mosta koja je visoko nadvisivala nivo Drave. Ljestve su bile zaleđene i prijetila je opasnost da se okliznemo i padnemo u vodu. Jedan dio mosta, koji je ostao prilikom bombardovanja neoštećen, prešli smo bez poteškoća. Po prelasku na drugu stranu Drave sjeli smo u vagonete, kojima se prevozi ugalj, i tako smo žičarom prevezeni na mađarsku stranu. Sa sobom smo, pored radio-stanice, nosili i neke druge stvari koje su nam u priličnoj mjeri otežavale kretanje. Pri polasku na ovaj put dobili smo od štaba 6. korpusa propusnicu na kojoj je pored ostalog pisalo i to da nam sve naše jedinice, na koje naiđemo, moraju dati hranu i smještaj i pružiti svaku pomoć kako bi što prije stigli do artiljerijske brigade. Stigli smo u Barč. Tu se nalazilo mnogo vojske, kako naše, tako i ruske i bugarske. Saznali smo da se u Barču nalazi jedna vojvođanska jedinica. Brzo smo je potražili i stigli u njen štab. Kod drugova u štabu ove jedinice naišli smo na veliko razumijevanje. Dobili smo dosta hrane i smještaj da prenoćimo. Sljedećeg dana, odmah ujutro, prebacili smo se, mađarskim kolima, do

jedne manje željezničke stanice, kako bi put nastavili vlakom. Niko od nas nije poznao mađarski jezik što nam je pridonijavalo velike poteškoće u snalaženju. Na ovoj maloj željezničkoj stanici, čijeg se imena ne sjećam, čekali smo dugo dok je vlak naišao. Po dolasku vlaka ukrkali smo se u jedan od vagona i krenuli put Kapošvara. Vagoni koje je vukla parna lokomotiva, bili su mnogo oštećeni, sa polupanim prozorima, tako da smo promrzli od zime. Bili su puni raznog svijeta, vojske i civila (Mađara i Vojvođana). Vlak se tromno kretao a uz to je prijetila opasnost od napada njemačkih aviona. Po dolasku u Kapošvar morali smo se iskrcati da bi prešli u drugi vlak. Ponovo smo dugo čekali. Bili smo gladni i ozeblji. Na stanici je bilo puno vojske i civila i tko zna tko je kuda putovao i zašto. Od ruskih vojnika dobili smo kruha i oraha tako da smo malo ublažili glad. Napokon smo se ukrkali u taj drugi vlak, kojim smo krenuli za Pečuh. Vagoni ovog vlaka, kao i onog kojim smo putovali za Kapošvar, bili su polupanih prozora. Snijeg je bio veliki a puhao je jak vetar, tako da smo svi cvokotali od hladnoće. Usput su nas nadlijetali nečiji avioni, nismo znali čiji, ali srećom ostavljali su nas da mirno putujemo. Stigli smo u Pečuh. Grad nam se činio vrlo velik i lijep, ali umorni i promrzli od putovanja, dodajući tome nepoznavanje mađarskog jezika, nismo uspjeli da se u njemu naročito snađemo. Ubrzo smo naišli na neke ljude koji su nas uputili u komandu jedne vojvođanske jedinice. Ona je bila smještena u jednoj od kasarni mađarske vojske na nekom velikom trgu. Drugovi su nas smestili u toplu prostoriju, dali nam toplu hranu i vrlo ukusnog slatkastog vina zvanog »takajac«. Vino je zaista bilo dobro i obzirom na prilike u kojima smo se nalazili, nije bilo čudno što su se videli vojnici nešto veseliji i raspoloženiji nego što bi bili da tokajca nije bilo. Sjutradan smo već morali krenuti dalje. Otišli smo na željezničku stanicu gdje smo sreli nekoliko omladinaca-partizana, koji su putovali iz GS Slovenije i GS Hrvatske na kurs u Beograd. Oni su postali naši saputnici. Tu je bilo ljudi i žena iz Vojvodine koji su se vraćali iz posjete sinovima u Slavoniji. Na stanici smo doznali da putovanje možemo nastaviti bugarskim kamionima, s tim da platimo prevoz. Pošto mi nismo imali novaca ljudi iz Vojvodine su se odmah saglasili da oni to učine za nas. Otišli smo do komande bugarskih jedinica, platili prevoz i dobili dozvolu za putovanje. Međutim, kada smo došli u bugarsku jedinicu koja je trebala dati kamion, došlo je do prepirke sa Bugarima i negodovanja naših drugova. Morali smo umirivati naše drugove kako ne bi došlo do neprilika, što bi bilo vrlo neugodno obzirom da se nalazimo u tuđoj zemlji. Uvidjevši da Bugari nisu voljni da nam pomognu, vratili smo se svi zajedno na željezničku stanicu i ukrkali se u voz koji nas je odvezao do jednog manjeg mesta. Na toj stanici smo morali presjesti u drugi vlak koji je umjesto putničkih, imao teretne vagone. Međutim, ovaj vlak nije išao u pravcu u kojem smo mi morali putovati, pa smo ušli u vagone drugog vlaka i najzad - krenuli. Stigli smo do jedne željezničke stanice, ne sjećam se imena, i tu smo sišli. Stanica je bila puna ruskih vojnika u sivim uniformama što mi je na prvi pogled izgledalo stravično, jer sam prvi put srela tako puno vojnika. Oni su išli na front kod Budimpešte. Sa te stanice produžili smo putovanje vlakom do mjesta Baie. U Baji smo upućeni da potražimo vezu preko koje ćemo se prebaciti do Sombora. Hodali smo dugo, ali vezu nismo našli. Naišli smo na jednu veliku raskršnicu u čijoj je sredini stajala vrlo lepa djevojka, saobraćajka - Ruskinja, sa mašinkom na grudima. Ona se toliko spretno okretala i otpremala kamione i druga vozila koja su nailazila sa nekoliko pravaca da smo joj se svi divili. Pošto su kamioni i druga vozila stalno prolazili, morali smo dugo čekati momenat da joj se obratimo za pravac. Mi smo u stvari i bili upućeni da se njoj obratimo, da nam omogući prebacivanje od Baje do Sombora. Ova djevojka nije bila samo dobra saobraćajka, već je bila i vrlo lepa, pa smo se pribojavale da ćemo iz Baje produžiti putovanje samo mi devojke, jer su se svi naši drugovi zagledali u nju. Istini za volju, mi smo bili tada u godinama koje su nam više odgovarale za tako nešto, nego da ratujemo i dđ se po takvoj zimi i snegu potucamo po tuđoj zemlji. Djevojka nam je vrlo rado pomogla i čim su naišli kamioni koji su se kretali u pravcu Sombora, ona ih je zaustavila i pozvala nas da se ukrcamo. Nas koji smo putovali za Som-

bor, sakupilo se već toliko da smo mogli formirati jednu četvu, no svatko od nas putovao je po svom zadatku. Ukricali smo se u dva-tri kamiona i krenuli put Sombora. Došli smo do Dunava, preko kojeg nije bilo mosta, ali na našu sreću bio je zaleđen, pa smo preko njega prešli pešice. Krenuli smo u koloni po jedan sa većim rastojanjem kako led ne bi pukao. Drugi kamioni čekali su nas sa one strane Dunava. Dunav je prelazilo mnogo ljudi, žena, djece, jedni na jednu, drugi na drugu stranu. U prolazu čula se priča kako su neki ljudi propali kroz led u vodu i nestali. Ovakve priče nisu uticale na nas, mi smo išli jer je to bio jedini put da dođemo do cilja i izvršimo svoj zadatak. Ukricali smo se ponovo u kamione i krenuli putem do Sombora. Cesta je bila klizava, ali su spretni ruski šoferi vozili dobro. Cerađe na kamionu nije bilo, tako da nas je vjetar udarao po cijelom tijelu. Tada smo prvi puta osjetili šta znači košava, za koju smo samo nekada u školi čuli. Bio je siječanj mjesec te nije ni bilo čudo daje vladala takva zima. Sa nama u kamionu bila su i dva Rusa. Oni su se nama smijali jer se njima takva zima činila blagom u odnosu na njihovu. Nama ženama su ponudili svoje tople, krznene rukavice, koje su nam i te kako dobro došle. Stali smo u jednom vojvođanskom selu da se malo odmorimo. Tamošnji seljaci su nam dali finog bijelog kruha i kobasica. Ruski šofer, koji je imao vino u kanti od benzina, počec je nazdravljati. Nije nam bilo svejedno, plašili smo se kako će nastaviti vožnju ako se napije. Ipak krenuli smo dalje, ali ovog puta većom brzinom nego ranije. Zahvaljujući sreći, a možda i zimi i vjetru, stigli smo u Sombor. Na rastanku smo se oprostili od naših saputnika Rusa i zahvalili im se na prevozu i pomoći koju su nam ukazali.

Odmah po dolasku u Sombor morali smo pronaći Komandu mjesta kako bi preko nje doznali gdje se nalazi artiljerijska brigada. Nije prošlo dugo vremena, obaviješteni smo da se brigada nalazi u Svetozar Miletiću, koji je udaljen od Sombora nešto više od 10 km. Nastaju nove poteškoće. Obaviješteni smo da ne možemo krenuti dalje na put, već moramo ostati u Somboru, u karantinu, zbog pojave tifusa. Prvo smo bili smješteni u jednoj kući u kojoj se nalazila mesnica. Ljudi iz te kuće bili su vrlo ljubazni prema nama, ali to nije dugo trajalo, morali smo se premjestiti u drugu kuću, mnogo veću od prethodne, koja se nalazila pored same crkve. Toranj crkve poslužio nam je za smještaj antene naše radio-stanice. U kući gdje smo bili smješteni živjela je jedna žena sa djetetom i njen brat. Oni su prema nama bili zaista dobri, donosili nam hranu, često i kolače, a za drugove i cigarete. U gradu je bilo mnogo vojske, a pored naše, bilo je dosta ruskih i bugarskih vojnika. I pored toga što je bugarskim vojnicima bilo zabranjeno prodavati cigarete oni su to činili krijući ih ispod šinjela. Kada bi to ruski vojnici primijetili oduzimali su cigarete bugarskim vojnicima i davali ih našim kao poklon.

Poslije nekoliko dana ukinut je karantin i mi smo krenuli u Svetozar Miletić, gde se nalazila naša brigada. Prevoznog sredstva nismo imali, tako daje naše putovanje nastavljeno pješaćenjem. Snjeg, vjetar i zima bili su naši pratioci na putu. Negdje na polovini puta, umorni i premrzli, svratili smo u jedan salaš da se odmorimo i ugrijemo. Neposredno poslije našeg dolaska na salaš stigli su i neki ljudi, koji su se predstavili kao mjesna straža i upozorili nas da od domaćina ne smijemo ništa tražiti. Zašto su to učinili ni danas neznam, ali pretpostavljam da su domaćini bili neprijateljski raspoloženi prema nama. No, naša namjera nije bila da od njih nešto tražimo, već jedino da se odmorimo i ugrijemo. Kratko vrijeme smo se zadržali na tom salašu, nakon čega smo nastavili put i konačno stigli u našu toliko željno očekivanu brigadu. Bili smo među svojim drugovima od kojih smo odmah dobili hranu i smještaj za odmor. Sjećam se da je naš komandant brigade, kapetan Gajo, imao u tom selu rodbinu, ali nisam sigurna da je tu i rođen. Ubrzo smo krenuli kamionima u pravcu Belog Manastira, prema frontu. Kretali smo se zaobilaznim putevima i došli do Batine, gdje smo preko pontonskog mosta, kojeg su izgradili naši i ruski vojnici, prešli Dunav. Nailazili smo na svježe tragove nedavno održane velike bitke u kojima je stradalo, pored neprijateljskih, dosta naših i ruskih vojnika. Razbacanog i uništenog oružja svih

vrsta bilo je na svakom koraku. Slika je bila stravična. Stigli smo u Beli Manastir u čijoj se blizini čula tutnjava oružja. Bili su to glasovi sa fronta. Raspoređena sam u odeljenje artiljerije od kojeg je nešto kasnije formirana komanda artiljerije 3. armije. Od slavonskih artiljerijskih diviziona formirane su dvije artiljerijske brigade. Komandant jedne brigade bio je Vaso Mandić, dok se imena komandanta druge brigade ne sjećam. Velike borbe vođene su na području Baranje. Komanda 3. armije i njena komanda artiljerije na čelu sa Stevom Bilićem, u kojoj sam se i ja nalazila, bile su smještene u Belom Manastiru. Kako se front pomicao prema Osijeku i Dravi, naša komanda se premjestila u Bezdan. Vršila je preformiranje jedinica i pripremanje za novu ofenzivu naših snaga. Bezdan je u to vrijeme pružao stravičnu sliku, vođene su borbe na život i smrt. Zemlja je bila izrovana od bombi i granata, zgrade uništene - prizori jezivi. Kratko vrijeme ostali smo u Bezdanu. Vršene su pripreme za forsiranje Drave i prelazak u Slavoniju. U artiljerijskoj pripremi forsiranja Drave učestvovala je i naša artiljerija i jedan ruski divizion »Kaćuša« koji je bio dodijeljen 3. armiji. Nalazila sam se zajedno sa komandantom artiljerije u blizini fronta. Sa nama je bio i komandant diviziona »Kaćuša«. Oni su izdavali naređenja jedinicama a ja sam, u vidu depeša, ova naređenja prenosila divizionima, pa i divizionu »Kaćuša«. Slušali smo i gledali kako i gdje padaju granate. Bila sam ponosna što tako mlada učestvujem u izvršavanju toliko odgovornog zadatka.

Forsiranje Drave izvršeno je kod Darde, gdje smo i mi čamcima prešli Dravu i krenuli prema Valpovu. Nakon dan-dva zadržavanja u Valpovu krenuli smo preko Našica i Čačinaca do Podravske Slatine, gdje su se vodile još žestoke borbe. Polovina grada bila je još u neprijateljskim rukama. Za vrijeme večere slušali smo kako preko naših glava lete granate u pravcu neprijateljskih položaja. Tu smo ostali do jutra, kada smo se, po naređenju komande 3. armije morali povući nazad do jednog sela ispred Podravske Slatine. Naš komandant je bio prekoren zbog toga što je ušao sa svojom komandom u mjesto koje još nije bilo oslobođeno. On kao vrlo hrabar i odvažan borac, prošavši sve moguće bitke kroz Bosnu i druge krajeve naše zemlje nije bio oduševljen vraćanjem nazad. Ali se nije moglo ništa drugo učiniti da izvršiti naređenje. Sjutradan je Podravska Slatina bila oslobođena i mi smo ušli u grad, gdje smo ostali nekoliko dana. Kao šifrantkinja morala sam se nalaziti uvijek pored komandanta. On je znao često da mi kaže »šifranti su desna ruka komandanta«.

Jednog dana desilo se nešto što je trebalo hitno javiti u jedan divizion. Tog momenta nismo imali vezu sa tim divizionom pa mi je komandant rekao: »Desna ruka izgleda daje odsečena«. Bila sam nesrećna što ne mogu ništa pomoći - radilo se o važnom zadatku. Morali smo sačekati vrijeme ugovorene veze i bili smo svjesni da do tog momenta ništa ne možemo učiniti.

Dok smo još bili u Podravskoj Slatini, došao je do mene drug iz prištapskih jedinica i rekao: »U pritvoru se nalazi jedan čovek, obučen u crnoj uniformi, zarastao u bradu i tvrdi daje pobegao iz logora u Norveškoj. Putovao je preko Nemačke i Austrije sa još nekoliko izbeglica i došao u našu zemlju. Nitko od nas njega ne poznaje, međutim, on tvrdi da poznaje tebe i da sigurno i ti možeš prepoznati njega i moli da ga sa tobom suočimo. On se nada ukoliko ga ti prepoznaš da ćemo ga pustiti, a ako ne, moramo proventi tačno od kuda je došao«. Pristala sam da ga dovedu do mene i da ga vidim, jer ovako ne mogu ništa reći. Dovedoše čovjeka zaraslog u kosu i bradu, odjevenog u neku crnu uniformu koju do tada nisam vidjela. Učinilo mi se da ga nikada u životu nisam vidjela, ali sam saslušala šta on govori. Ispričao mi je iz kojeg je mjesta, da poznaje mene i moju porodicu i da mu je ime Rajko. Vidjelo se na njemu daje umoran i iscrpljen od puta. Ispričao je kako je jedna cijela grupa logoraša uspjela pobjeći iz logora, kako su se probijali kroz neprijateljske zemlje i kako su stigli u zemlju. Osjećao se vrlo neugodno što nitko ne vjeruje u ono što priča. Dvoumila sam se šta da radim jer mi se činilo istinitim sve ono što je on meni ispričao. Znala sam daje Rajko otjeran u logor, ali to je bilo davno, on se od tada mnogo izmijenio. Što sam ga duže gledala u oči i slušala njegov glas zaključila sam daje to ipak on. Da ne bih preura-

nila izjavom da je to stvarno on, predložim da svi zajedno odemo do Steve Domankusića, oficira KOS-a, jer znam da su Stevo i Rajko iz istog sela. Uvjerena sam bila da će se oni prepoznati i tako će i moji navodi o Rajku biti provjereni. Pri susretu su se Stevo i Rajko odmah prepoznali, tako daje Rajko pušten iz pritvora i upućen na rad u jednu od naših jedinica. Bilo mi gaje žao jer je vjerovatno mislio o tome koliko je zla prošao i sretno se vratio u zemlju a sada dospio u pritvor. No mjere opreznosti su morale biti prisutne.

Iz Podravske Slatine krenuli smo za Viroviticu, a odatle preko Pitomače i Đurđevca za Koprivnicu. Naša jedinica se nešto duže zadržala u Varaždinu. Ostalo mi je urezano u sećanje varaždinsko groblje i stari dvorac. Kada su naše jedinice oslobodile Celje i Maribor, mi smo krenuli u Maribor. Sjećam se jako dobro žena, muškaraca i djece koje smo sretali usput, gladne i umorne u povratku iz njemačkih logora. Nudili smo im hranu, davali im ono što smo imali. Bili su sretni da nešto pojedu. Bilo je među njima Čeha, Poljaka, Rusa, Hrvata, Srba, Slovenaca i tko zna kakvih je sve tu naroda i narodnosti bilo. Svi su se kretali pješke, polako i umorno i tko zna koliko ih je na tom putu ostalo da svoje kuće i svojih ukućana koje nikada nisu ugledali. Pričali su nam o strahotama koje su proživljavali. Sretali smo žene i djecu koji su prije toga bježali pred našom vojskom, nasijedajući neprijateljskoj propagandi. Bili su sretni što su se vraćali svojim kućama i što su uvidjeli da su prevarani. Stigli smo i u Maribor. Kuće, ili bolje rečeno vile, u koje smo bili raspoređeni nalazile su se u jednoj maloj i tihoj ulici. Njihovi su vlasnici bili pobjegli sa okupatorom. Kuća u kojoj smo bili smješteni imala je svoj bazen i lijepo uređen vrt. U jednom velikom parku bili su zarobljenici Cerkezi. Borili su se zajedno sa Nijemcima protiv nas. Stražari koji su ih čuvali upozoravali su nas da se ne približavamo njima i upućivali nas na drugu stranu parka. Stravično su izgledali, neuredni, zarasli u brade. Naišla je jedna kolona zarobljenika, pričalo se da je dugačka 50 km. U njoj su bili zarobljenici Njemci, ustaše, bjelogardejci, četnici i tko zna kakvih je sve u njoj bilo. Posmatrajući kolonu razmišljala sam o njima. To su ti neljudi koji su nam toliko zla učinili i tko zna zbog čega i čijeg interesa su to radili. Sada tu pred nama, nemoćni i bijedni čekaju zasluženu kaznu. Ni danas mi nije jasno kako je nekoliko ljudi iz ove kolone pronašlo mene u Mariboru. Bili su to bivši domobranici, rodom iz mog kraja. Od nekog su čuli da sam ja u Mariboru kao partizanka. Tražili su od mene da potvrdim da oni nisu bili u ustašama, već mobilisani u domobrane. To je zaista bilo tako. Dobro sam ih poznavala. Učinila sam to i oni su ubrzo bili pušteni svojim kućama. Život u Mariboru postepeno se normalizovao. Mi šifrant i smo bili mnogo manje angažovani u poslu nego što je to bilo do tada. Stiglo je i naređenje da sve drugarice moraju nositi suknje. Upućene smo u krojačku radionicu gaje smo dobile svaka po jednu plavu suknju. Hlače smo nosile samo prilikom pokreta.

Iz Maribora krenuli smo u Celje, gdje smo se zadržali nešto duže i moram da kažem nešto i o mom boravku u ovom gradu.

Komanda artiljerije 3. armije bila je smeštena u jednoj velikoj kući, koja je meni izgledala kao neki dvorac. Do tada nisam imala prilike vidjeti takvo bogatstvo. Kroz veliku kapiju ulazilo se u vrt pun cvijeća, divno urađeni rundeli, a pored cvijetnjaka, sa svake strane, nalazila se šumica u kojoj su bili drveni stolovi i klupe. Na sredini vrta bila je velika impozantna kuća, a iza nje bašta puna voća, jagoda, ribizli i još mnogo drugog. Ulaz u zgradu bio je od kamena, a hodnik i garderoba od mramora. Sa druge strane hodnika bio je prostor sa velikim ogledalom. Tu su se uređivale dame pred ulazak u salu. Sala je bila ogromna sa velikim stolom za kojim je moglo sjedjeti, vjerovatno, preko 100 osoba. Okolo su bile sjedišta - klupe od crvenog pliša. U blizini je bila kuhinja sa velikim štednjacima i prostorija za pripremanje jela. Iz te sale vodile su stepenice, koje su ode obložene ćilimom od pliša, na galeriju. Ona je okruživala salu. Na spratu su bile sobe sa kupaonicama. Svaka je bila namještena drugom vrstom namještaja, svaka u drugom stilu i drugoj boji. Činilo mi se čudnim da tako nešto postoji. U gornjem dijelu zgrade bile su prostorije za poslugu. Ispod zgrade bili su veliki

podrumi puni različitog vina, kompota, raznog povrća, te raznih drugih prehrambenih artikala. Tu je bila i jedna prostorija za umjetno sunčanje. Nismo saznali čija je to bila kuća, čuli smo samo to da je tu stanovao neki industrijalac sa ženom i kćerkom, i da je pobjegao sa njima u Austriju. Pošto sam ja sa sela, u gradovima, gdje sam prolazila, nisam zalazila u kuće, a osobito ne kod bogatih ljudi i sve to mi se činilo nevjerovatnim, nisam mogla zamisliti da tako nešto u svijetu postoji, da tako žive kapitalisti protiv kojih se mi borimo. Kasnije smo premješteni u druge prostorije, a najzad u sportski dom.

Jednog dana dobili smo naređenje za pokret. Saznali smo da štab 3. armije i prištabske jedinice idu za Novi Sad. Bila je zora kada smo krenuli kamionima u pravcu Zagreba. Put nas je vodio kroz Slavoniju. Tu smo nailazili na porušene mostove i prelazili smo preko improvizovanih mostića. Neprijatelj je svuda ostavio pustoš. To se vidjelo na svakom koraku. Prolazili smo kroz Slavonski Brod, bio je u ruševinama, jedva smo se probili ulicama. Došli smo u Osijek. Tu je bio nešto duži odmor, posle kojeg smo krenuli za Novi Sad. U Novom Sadu je počeo drugi život, različit od onog na kojeg smo navikli. Postali smo mirnodopska vojska sa drugačijim zadacima i drugom disciplinom.

Po dolasku u Novi Sad prekomandovana sam u šifrantsko odeljenje 3. armije, gdje ostajem do pred kraj srpnja 1945. godine, kada sam demobilisana. Oprostila sam se od drugova sa kojima sam radila i prešla dugi i opasni put rata. Bilo mi je žao, suze su tekle, ali nešto me vuklo kući gdje me očekivala majka. U srcu mi je ostala vječna uspomena na te protekle dane i susrete sa tog velikog puta, koje nikada ne mogu zaboraviti.

Janja Zmajić

TELEGRAFISTA U IBARSKOM ODREDU I NA KOSOVU

Iz artiljerijskog divizion 2. udarnog korpusa upućen sam, početkom jula 1944. godine, u Ibarski NOP odred, na dužnost radio-telegrafiste. Krenuo sam iz rejona Rožaja za Kolašin, sa radio-stanicom. Čim sam stigao, odred je krenuo na marš preko Mojkovca i Bijelog Polja na Javor, a odande na Javornik i Zlatar. Prvu radio-vezu održao sam sa Zlatara, sa štabom 2. proleterske divizije u Beranama (danas Ivangrad). Zatim smo sa Zlatara krenuli za Goliju, odakle nisam održao ni jednu radio-vezu, jer smo, zbog neprekidnih borbi sa četnicima, bili prinuđeni da radio-stanicu zakopamo. Gdje je zakopana nisam znao, jer je to obavio komandant sa nekolicinom drugova koji su jedini znali za to skrovište. Bilo je to krajem jula 1944. godine.

Dolaskom u Blaževo, dobili smo drugu radio-stanicu i još jednog radio-telegrafistu, Ivu Horvatića rodom iz Koprivnice. Nas dvojica smo na smjenu radili na toj novoj radio-stanici. Održavali smo stalnu radio-vezu sa Glavnim štabom Srbije, a povremeno i sa nekim drugim jedinicama. Koje su to jedinice bile nisam znao, jer smo mi, kao radio-telegrafisti, dobijali samo njihove pozivne znakove. Radio-stanica je bila smještena u Blaževu, u kući Radenka Arsića. No, krajem oktobra morala je biti evakuisana, zbog napada Nijemaca. Kako su se tu zadesili samo štab odreda, radio-stanica, bolnica i komora, to je Horvatić evakuisao radio-stanicu, a ja sam se uključio u grupu za odbranu. Veza je prekinuta samo za jedan dan, pošto su Nijemci, dolaskom naših bataljona, istog dana razbijeni i većinom zarobljeni. Tih dana smo održali najveći broj veza sa Glavnim štabom Srbije, što je najvjerovatnije bilo u vezi sa zarobljenicima.

Iz Blaževa smo se premjestili u vrijeme povlačenja Nijemaca iz Grčke, odnosno pred sam pad Raške. Poslednje radio-veze iz štaba odreda iz Raške smo održali početkom zime 1944. godine, kada je dio našeg odreda krenuo preko Kosovske Mitrovice i Srbice za Uroševac. Zatim smo Horvatić i ja, iz Uroševca, prekomandovani u Operativni štab za Kosovo i Metohiju, na dužnosti radio-telegrafista. Ja sam primio dužnost od Dževdeta Rasulbegovića i radio sam na radio-stanici broj 1, tipa MK-II sa pozivnim znakom »KIM«, dok je Horvatić primio dužnost na radio-stanici broj 2. Na trećoj radio-stanici radio je Savo Bogumilo, koji je tu stigao prije nas, sa 1. kosovskom brigadom, iz Makedonije. Rasulbegović je postavljen za načelnika veze Operativnog štaba, a radio-veze koje je on ranije organizirao, bile su već dobro uhodane tako da nismo imali nikakvih problema.

Iz Operativnog štaba za Kosovo i Metohiju održavao sam radio-veze sa Glavnim štabom Srbije i Albanije. Ostale dvije radio-stanice radile su sa potčinjenim i sadejstvjućim jedinicama. Tada je na Kosovu i Metohiji upravo otpočela borba protiv ostataka balističkih i četničkih snaga koje su bile brojne, pa je stoga i radio-saobraćaj bio veoma intenzivan. U Operativnom štabu su, kao radio-mehaničari, radila dva Italijana, koje su naši oslobodili iz njemačkog zatvora u Bujanovcu. To su bili drugovi Riccardo Schienna i Giuseppe Butignioni, obojica iz Torina.

Sve radio-veze koje su održavane iz Operativnog štaba funkcionisale su besprekorno, osim veze sa štabom 4. kosovske udarne brigade. Radio-telegrafist ove brigade nije bio osposobljen za samostalan rad na radio-stanici, pa je ta veza u najkritičnijem momentu zakazala, tako da je Operativni štab morao slati kurire.

Neposredno posle toga Horvatić i ja smo, prekomandovani za radio-telegrafiste u štabu 24. srpske divizije.

Dolaskom na novu dužnost bio sam učesnik jednom nesvakidašnjem događaju. Obavještajni oficir u štabu divizije donio je zaplijenjene pozivne znake četničke radio-stanice (u Dečanima), koja je održavala vezu sa štabom Draže Mihailovića. Zatraženo je od mene da pokušam uspostaviti vezu. Pozivao sam čitavih pola sata, dok se, napokon, nije javio korensponent. Pokazalo se da je pozivni znak tačan. Međutim, po tipkanju su prepoznali da to nije stil kucanja jednak tadašnjem, pa su odmah, međunarodnim kraticama, postavili pitanje: ko je na aparatu? Pravio sam se da ih slabo čujem i samo sam ponavljao daje čujnost slaba, savjetovao im da tipkaju polako i pitao imaju li telegram za nas. Umjesto odgovora zatražili su da im dam broj za legitimisanje. Otipkao sam brojeve koje mi je dao obavještajni oficir divizije. Kao odgovor dobio sam seriju N. N. N, što je značilo da brojevi ne odgovaraju. Nakon deset minuta »sporazumijevanja«, njihov radio-telegrafista je pomoću skraćenice otipkao da završava vezu i isključuje radio-stanicu. Tako je ta nesvakidašnja veza prekinuta. Istog dana u određeni sat ponovo sam pozivao, ali odgovora nije bilo. To je, ujedno bio i moj poslednji rad na radio-stanici, jer sam postavljen na dužnost pomoćnika načelnika veze po TT službi naše divizije.

Stipe Bralić

PRVI ELEKTROMAGNETNI TALASI SA PROKLETIJA

U selu Đurđevina iznad Donje Morače poručnik Pavle Bojčević, načelnik veza 2. udarnog korpusa rasporedio me u grupu radio-telegrafista 2. udarnog korpusa. Tom prilikom mi je posebno naglasio da se užurbano pripremam za samostalan rad na svim radio-stanicama sa kojima se tada raspolagalo, jer sam

predviđen za neku samostalnu i delikatnu dužnost. I ne sluteći o čemu se radi prionuo sam izvršavanju zadatka.

Nakon izvjesnog vremena Bojčević me iz Đurđevina uputio u manastir Donja Morača, gdje je bio smješten štab 2. udarnog korpusa, da se javim komandantu Peku Dapčeviću. Od Peka i svih-prisutnih primljen sam lijepo. Tu me upoznaše sa do tada nepoznatim drugom Paljokom - Pavlom Jovičevićem, zamjenikom komesara Glavnog štaba NOV i POJ za fyosovo i Metohiju, koji je porred ostalog, došao i za to da sa sobom povede nekog za rukovodioca veza u Glavnom štabu Kosova i mogući broj radio-stanica, radista i materijala potrebnog za radio-veze. Iako fizički iscrpljen, iznemogao i neraspoložen zbog odlaska na teritoriju koja mi je bila malo poznata i gdje nisam nikoga poznavao, nisam imao hrabrosti da se odupirem. Saslušao sam izlaganje zadataka koji me očekuju kao rukovodioca veze pomenutog štaba i počeo da razmišljam o tome mogu li opravdati ukazano povjerenje. Prijalo mi je za moje godine i uzrast, ovoliko značajno priznanje, ali strah od toga da neću moći opravdati povjerenje bio je jači. Po povratku u selo Đurđevinu zatekao sam Pavla Bojčevića i Milutina Kusovca gdje mi za taj daleki put pripremaju dvije radio-stanice SCR-284-A sa generatorima, karakteristikama za rad, šifrom i ostalim priborom. Nakon ispitivanja ispravnosti ovih radio-stanica na maloj udaljenosti, Pavle Bojčević me posavjetovao kako da obezbijedim proširenje radio-veze kada situacija to bude zahtevala, bacajući akcenat na perspektivu razvoja radio-veza. Pozdravivši se sa svim drugovima, krenuo sam sa dve natovarene mazge i pratećom put Andrijevice.

Stigavši u Andrijevicu, Pavle Jovičević me upoznao sa drugovima koji su ga tamo čekali za odlazak na put u Glavni štab NOV i POJ Kosova i 'smjestio me sa radio-stanicama u jednu privatnu kuću. Odatle sam trebao održati prvu vezu sa Pavlom Bojčevićem u 2. udarnom korpusu. Ta veza je tada bila i jedina veza koju sam trebao održavati i to dva puta dnevno u 06.00 i 16.00 časova. Meni se žurilo, ne samo radi ispitivanja radio-stanica, već i sebe, te sam brzo pripremio radio-stanicu za rad, našao najbolji izboj na 4228. KHz. i otpočeo pozivati »POV« de »DZV«. Čim sam prijemnik postavio na 4820. KHz. prepoznao sam Pavlovo tipkanje mog pozivnog znaka. Pošto sam primio telegram i isključio radio-stanicu sav presretan otrčao sam kod Pavla Jovičevića da mu ga predam i da mu se pohvalim da sam vezu uspostavio i bez napora je održao. Pavle se rijetko smijao, ali primjetivši moje ushićenje nasmiješio se i on.

Poslije par dana provedenih u Andrijevici, a nakon što smo obezbijedili sigurnu vezu i kurire kao vodiče, krenuli smo za Prokletije, u rejon sela Dragobija, gdje sam se prvi put sreo sa Fadilj Hodžom, komandantom Glavnog štaba NOV i POJ Kosova i ostalim rukovodiocima.

Sa radio-stanicom, Radovanom Ljumovićem i Garom šifrantkinjom, smjestio sam se u obližnjoj šumi.

Sjutradan u 06.00 časova trebalo je održati prvu vezu sa 2. udarnim korpusom. Oko mene i radio-stanice skoro svi su se okupili u želji da vide i osjete taj trenutak. Čuo sam Pavla Bojčevića kako me poziva i daje QSA NIL. Po izboju antene vidio sam da nešto nije u redu. »Otklonio sam kvar« zamolivši jednog druga da se makne od antene. Dok smo se ja i Pavle sporazumijevali preko kratice prisutni bi me pitali »šta kaže on tebi, a šta veliš ti njemu«. Ovo nam je kasnije služilo u susretu i kao pozdrav i kao izazov na šalu. Samo oni koji su nešto takvo, i slično, doživjeli mogu znati kolika je bila moja radost kada sam prvi sa Prokletija odašiljao u etar elektromagnetne talase i primao depeše. Ništa manje se nisu radovali ni drugovi Fadilj Hodža i Pavle Jovičević, kao i ostali drugovi koji su se tu zadesili, jer su uspostavili vezu sa ostalim jedinicama NOVJ i više se nisu osjećali usamljenim i odvojenim. Mada smo radio-stanice krili od seljaka prolazeći oko sela obroncima Prokletija i šumama ipak su oni za njih saznali. Tako su i oni vidjeli da nismo sami i da imamo veze sa ostalim jedinicama i svijetom, kako su to znali i sami govoriti.

U brizi za bezbjednost radio-stanice preduzimane su razne mere, jedne noći kad je nešto počelo da šuška i lomi grančice, pomislili smo da se neko prikrada

u cilju napada. Zgrabili smo šmajsere i bombe i kružno se rasporedili oko radio-stanice (Radovan Ljumović, ja i još neki drugovi) i tako u jednoj gustoj šumi (na Prokletijama) ostali celu noć. Međutim u zoru smo vidjeli da se radi o vjevericama koje skakuću i traže hranu. Posljedica toga bila je odluka rukovodstva Glavnog štaba da se noću radio-stanica dobro obezbjeđuje.

Dok smo jedno vrijeme boravili u đakovičkim šumama, u namjeri da se prebacimo na teren Broda, gdje smo se trebali sastati sa 1. kosovsko-makedonskom brigadom, kod nas se iz Albanije stigli Miladin Popović, Dušan Mugoša i Čedo Mijović. Oni su sa sobom donijeli i karakteristike za radio-vezu sa Glavnim štabom NOV Albanije, 1. kosovsko-makedonskom brigadom i Glavnim štabom Makedonije.

Sa Glavnim štabom Albanije veza je odmah uspostavljena dok sa 1. kosovsko-makedonskom brigadom nije uspostavljena sve dok se ona nije vratila na teritoriju Kosova, odnosno dok se u Brodu nismo sastali. Razlog je u njihovom radio-telegrafisti koji se nije trudio da tu vezu uspostavi. Ni sa Glavnim štabom Makedonije veza nije uspostavljena iako je to bilo moguće. Njihov rad sa drugima sam slušao i poznao kucanje Vaska Petkovskog, međutim, sa nama nije stupao u vezu vjerovatno zato što su sve veze mogli ostvariti posredstvom veze Vrhovnog štaba NOV i POJ. Upravo u ovo vrijeme pet dana se nij[^] javljala ni radio-stanica štaba 2. udarnog korpusa, mada se povremeno čuo i njen rad sa nekim drugim radio-stanicama. Znao sam da su to oni jer sam poznao tipkanje Branka Sučevića. Zbog neostvarivanja ove veze čak se počelo sumnjati u moju stručnost i zalaganje. Zvali su me zbog toga Miladin Popović, Dušan Mugoša i Pavle Jovičević u prisustvu Fadilj Hodže i kritikovali me. Pošto sam zaključio da ne uvažavaju moje objašnjenje da se oni meni ne javljaju, pomislio sam i na bjekstvo iz toga štaba u štab 2. udarnog korpusa. Iste noći drugovi su poslali Miša Mičkovića i Miletu Perovića da stupe u vezu sa štabom 2. udarnog korpusa i provjere što je sa radio-vezom. Njihovo objašnjenje da nije bilo krivice do naše radio-stanice već do njih pošto su bili u pokretu prema Kalinoviku a nisu organizovali vezu u tim uslovima, te da su se Pavle Bajčević i Milutin Kusovac o mome radu vrlo pohvalno izrazili, povratili su povjerenje rukovodstva u moj rad. Uz rad na radio-stanici, nastojalo se zbog narastanja potreba obučavati i nove radio-telegrafiste. Na kursu koji sam održavao, bilo je boraca iz 5. albanske brigade, koja nam je pritekla u pomoć pri izvlačenju iz okruženja kod sela Bicaž nedaleko od Vuksa u Albaniji. Tada su mi dali radio karakteristike za održavanje veze sa tom brigadom i ostavili jedan broj boraca.

Kursiste za naše jedinice slali smo u brigade, kako se koja formirala, u 52. diviziju, i neke specijalne jedinice, dok smo albanske kursiste uputili u Glavni štab Albanije. Kasnije, 1947/48. godine neki od njih su bili načelnici veza divizija.

Kao i svaki drugi radio-telegrafista, nikad nisam prestajao sa radom na radio-stanicama, već sam održavao sve spoljnje veze, a Pavle Mrić je radio i rukovodio vezama 52. divizije baš u periodu konačnog čišćenja Kosova i Drenice od ostataka oružanih neprijateljskih formacija. U štabu su za rad na radio-stanicama angažovani i drugovi Sava Dragomil, vrlo dobar i iskusan radio-telegrafista, Stipe Bralić i Dinko Matković koji je nakon kratkog vremena povučen na rad u oslobođeni Beograd, pa sa njim više i nismo kontaktirali preko radio-veza.

Dužnost i rad radio-telegrafista, kao i vezista, pa i njihovih rukovodilaca nisu bili laki, pogotovo u vrijeme završnih operacija za oslobođenje Kosova, kada su se Nijemci povlačili iz Grčke i Albanije i čišćeni su ostaci bande u Drenici i teritoriji Kosova. Pokreti su bili česti, radio-telegrafisti nedovoljno iskusni i umorni, a rukovodioci jedinica nedovoljno upućeni u mogućnost raspoloživih radio-stanica. Ovo je dovodilo i do sporova između radio-telegrafista i rukovodilaca jedinica, koje ponekad nije bilo lako ni razriješiti.

Nakon žalbe na neke stvari kod drugova Fadilj Hodže i Pavla Jovičevića, oni su zadužili Mita Miljkovića da brine o vezi i vezistima. On je za naše probleme pokazao široko ljudsko razumijevanje i u svemu nam pomagao, radi čega je svima iz veze i ostao u veoma lijepom sjećanju.

U fazi formiranja operativnih kosovskih jedinica, čestih akcija i pokreta, te prebacivanja sa jedne teritorije na drugu, bilo je i vrlo teških momenata za veziste. Preokupirani brigom da se pri čestim prelascima Drima i silascima niz planinske litice prekrivene snijegom (kada su tovarna grla natovarena radio-stanicama i opremom držani za repove da ne skliznu u dubinu i provalije) ne izgubi ili upropasti ova dragocjena i nenadoknadiva oprema, ili da ne bude uništena od neprijateljskih kuršuma i granata, zaboravljali su ne rijetko na zaštitu sopstvenih života i u naugroženijim trenucima.

Ako je u takvim i sličnim trenucima još dolazilo do nerazumjevanja i nepažnje od strane pojedinih rukovodilaca, sve je padalo još teže.

Održavanje radio-veza iz Glavnog štaba Kosova sa novoformiranim jedinicama i sa onima van našeg sastava, bilo je često otežano i zbog nepoznavanja tih jedinica i lokacija, tako da se gubilo dosta vremena oko orijentacije antena prema njima. U toku samog rada bili smo prinuđeni da promjenom korespondenta mijenjamo i položaje antena. Normalno da su se kao smetnje pojavljivali i planinski masivi - guste i visoke šume u vidu maske. Uočivši ovo odgovorni rukovodioci i mi tražili smo bolja rešenja. Podaci o jedinicama bili su potpurniji, upotrebljavane su busole za orijentaciju i tražena pogodnija mesta za radio-stanice.

Preduzete su i mjere da se sva zaplijenjena oprema veze doprema u jedinicu za vezu GŠ Kosova gdje je formirano skladište i komisija za ispitivanje njihove ispravnosti i upotrebljivosti. Normalno da je jedan dio te opreme uvijek odvajan za kurs radio-telegrafista kojim sam rukovodio.

Iz izloženog se može zaključiti da je za vrijeme rata u jedinicama Glavnog štaba, a kasnije Operativnog štaba Kosova, bilo težište na radio i kurirskim vezama koje su sa uspjehom održavane i odigrale svoju ulogu. Žičane veze su korištene tek nakon oslobađanja većih sela i gradova. Korištene su prvenstveno telefonske veze PTT, jer je neprijatelj povlačeći se uništavao svoje TT veze i nije ostajalo kabla za naše jedinice. Telefonsko telegrafske veze nisu korištene, jer za to nije bilo kadra a i plašili smo se prisluškivanja ostataka neprijateljskih bandi. Sa organizacijom telefonsko-telegrafskih veza smo otpočeli oslobađanjem Prištine i predavanjem na upotrebu svih PTT uređaja za potrebe civilnog stanovništva i organa narodnih vlasti. Jedna manja radio-stanica data je za potrebe stanovništva u Prizrenu. Ona je emitirala vijesti i muziku za narod, a radila je pod rukovodstvom Dušana Tomovića.

Dževdet Resulbegović

DVE RAZLIČITE ARMIJE PROTIV ISTOG NEPRIJATELJA

VEZISTA 17. ARTILJERIJSKOG PUKA DRINSKE DIVIZIJE

U bivšoj jugoslovenskoj vojsci služio sam vojni rok kao vezista (radio-telegrafista, optičar, signalista i telefonista). Rat me je, aprila 1941. godine, zatekao kao radio-telegranstu, sa još jednim drugom iz Virovitice (Luka Ivan) u 17. artiljerijskom puku Drinske divizije, koji je bio stacioniran u Valjevu.

Moj puk je učestvovao u borbi kod Kraljeva, a štab puka je bio u s. Mesinja Reka. Tu smo nas dvojica dežurali na radio-stanici kod komandanta divizije, divizijskog generala Koste Đorđevića. Dežurstvo je trajalo danonoćno. Za vreme dežurstva komandant divizije nas je svakih 20 minuta pitao da li ima nešto novo iz Beograda. Mi smo odgovarali da nema ništa.

Komandant Artiljeriskog puka bio je brigadni general Đuro Izer, koji je bio pronemački nastrojen i od koga se plašio čak i komandant divizije.

Jednog dana, oko 5 časova izjutra, dođe kod nas na radio-stanicu general Đuro Izer i dade mi jednu šifrovanu depešu i naredi mi na kom talasu daje predam. Ja sam to sa pogovorom učinio. Odmah posle toga usledio je nemački napad na našu jedinicu, gde smo pretrpeli velike gubitke, a nakon sedam časova ceo 17. artiljerijski puk predao se Nemcima. Pokušali smo da bežimo, ali nam komandant puka nije dozvoljavao, govoreći nam: »Gde budem išao ja, tamo ćete i vi«.

Luka Ivan, moj drug sa radio-stanice ostao je, a ja sam pobegao, sa još 10 vojnika Albanaca i jednim Srbinom iz Prištine, Dušanom. Bežali smo preko Arilja, Ivanjice, manastira Studenice, Ušća Raške do Kosovske Mitrovice. U Kosovskoj Mitrovici bili smo zarobljeni i strpani u zarobljenički logor. Tu nam je jedan Albanac, iz Kosovske Mitrovice, doturio jedan pištolj, s namerom da ga iskoristimo pri pokušaju bekstva iz logora. Međutim, pištolj su nam, nakon mesec dana, Nemci otkrili, radi čega su neke streljali. Pištolj je prijavio Nemcima neki Jevrejin po imenu Jakob, kaplar iz 5. baterije 17. artiljerijskog puka, Ja sam, posle četiri tneseca provedenih u zarobljeničkom logoru, uspeo da pobegnem, a zatim da dođem u svoje rodno mesto, s. Studeničane kod Skoplja.

NA SREMSKOM FRONUTU 1945. GODINE

Nakon bekstva iz zarobljeničkog logora pa sve do jeseni 1944. godine, sa grupom naprednih ljudi iz mog sela i okoline, radio sam na pružanju pomoći narodnooslobodilačkom pokretu, održavanju veze između jedinica narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i Skoplja i na sprečavanju neprijatelja da izazove bratoubilačku borbu između makedonskog i albanskog življa.

Krajem oktobra 1944. godine, sa grupom boraca iz mog sela i okoline, stupio sam u Narodnooslobodilačku vojsku, tj. u 42. diviziju 15. korpusa, gde sam kasnije bio raspoređen u 1. artiljerijsku brigadu. Početkom 1945. godine našao sam se na sremskom frontu. Od početka borbe za Šid, stalro sam se nalazio na osraatračnicama pojedinih brigada, sa predstavnicima artiljerije.

Jednom prilikom, kod Banove Jaruge, jedna neprijateljska granata prekinula je kabl kojim je obezbeđivana telefonska veza između artiljerije i pešadije. Zbog prekida linije artiljeriji se nije moglo izdati komanda za dejstvo, a pešadija je krenula u napad i trpela velike gubitke. Ja sam pod dejstvom jake neprijateljske vatre, puzeći krenuo da otklonim kvar. Međutim, liniju nisam mogao nastaviti, jer nisam imao nimalo rezervnog kabla. Zvao sam svog druga Slavka, iz Strumice, da nađe parče kabla i da mi ga donese. Za to vreme sam golim rukama držao obe strane kabla spojene i omogućio da se prenese naređenje artiljeriji. Tek nakon 30 minuta Slavkoje uspeo da mi donese kabl i liniju smo osposobili za normalnu vezu.

Kao što rekoh, kao vezista u artiljeriji često sam bio u ulozi osmatrača. Zbog ravnice u Sremu i Slavoniji, morao sam se, radi boljeg osmatranja, po kiši artiljerijskih granata i puščanih zrna, penjati po drveću. To je bila velika opasnost da ne budem pogođen, ali se tako moralo raditi iz dva osnovna razloga. Prvo, da bi naša artiljerijska vatra bila preciznija i efikasnija, a drugo, da bi sa manjim utroškom municije imala efikasnije dejstvo.

Jedanput dok sam, kao osmatrač, bio na drvetu, dole na zemlji, u zaklonu, ranjena je jedna drugarica, koja je radila na centrali. Ime sam joj zaboravio. Sve dok nisam dao tačne podatke o položaju neprijatelja, radi dejstva naše artiljerije, nisam mogao sići sa drveta da bi joj ukazao pomoć. Nažalost, pomoći nije bilo, jer je rana bila vrlo teška, tako da je podlegla ranama.

Negde kod Slavonske Požege, trpeli smo jaku artiljerijsku vatru neprijatelja. Tukli su naše položaje i našu osmatračnicu, na kojoj je bila i radio-stanica, jedan telefon za vezu sa vatrenim položajima i jedan dvogled za osmatranje položaja

neprijatelja. Zbog jakog dejstva neprijateljske artiljerije po osmatračnici, moj komandir i komesar udaljili su se za kratko vreme sa osmatračnice, da izvide gde bismo se mogli premestiti kako bismo izbegli neprijateljsku vatru. Tog trenutka Nemci su krenuli u juriš. Komandant bataljona 3. makedonske brigade zatražio je dejstvo naše artiljerije i naglasio koje ciljeve treba tući. Bio sam u nedoumici. Ipak, odlučio sam se da prenesem njegov zahtev artiljeriji. Naša artiljerija je prenda vatru na te ciljeve, tako da smo uspjeli da zaustavimo napad Nemaca. Čak smo ih prinudili na odstupanje. Posle toga su naše jedinice krenule u juriš. Naravno, u međuvremenu komandir i komesar su se vratili na svoja mesta i nastavili da upravljaju vatrom.

Posle ove borbe, komesar me je grdio zato što sam izdao komandu da artiljerija dejstvuje neprekidnom paljbom i što je utrošena veća količina municije. Pravdao sam se da mi je ta komanda prva pala na pamet i da sam smatrao to jedinim rešenjem da neprijatelja zaustavimo. Mislim da nisam tada pogrešio iako je komesar mislio da sam trebao učiniti drugačije.

To su samo neke epizode koje su mi ostale u sećanju kao vojniku - vezisti, koji je osetio borbu dve različite armije protiv istog neprijatelja. U jednom slučaju doživio sam razočaranje, kukavičluk i izdaju, a u drugom, odvažnost, hrabrost i rešenost za borbu. Takođe sam se uverio da veza i uloga vezista u ratu može biti često presudna za ishod, ne samo pojedinih borbi, već i obimnijih operacija, pa i šire od toga.

Kapitulacija Nemačke zatekla me je u s. Sesvete kod Zagreba, gde smo se zadržali oko 15 dana. Zatim, preko Siska, Kostajnice, Banja Luke, Prijedora, Ključa i Bosanskog Petrovca stižemo u Bihać. Tu smo ostali oko mesec dana, gde sam sa posebnim interesovanjem i oduševljenjem posetio zgradu u kojoj je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a. Nakon toga, preko Slunja, Karlovca Zagreba, vozom odlazimo u Čačak. Tu sam ostao nekoliko meseci, učestvujući u akcijama na likvidaciji ostataka četničkih bandi.

Bedri Bakija

VEZE U NEKIM JEDINICAMA NOV MAKEDONIJE KRAJEM 1944.

Proces formiranja korpusa, divizija i brigada u Makedoniji bio je završen sredinom oktobra 1944. godine. Do tada su formirana tri korpusa, sa ukupno sedam divizija, i to:

- Bregalničko-strumički korpus u istočnom i jugoistočnom delu Makedonije, sa 50. i 51. divizijom;
- 16. korpus u severnom, severozapadnom i centralnom delu Makedonije, sa 42. divizijom, Kumanovskom divizijom i dve kosovske brigade;
- 15. korpus u južnom i jugozapadnom delu Makedonije, sa 41., 48. i 49. divizijom.

Glavni štab Makedonije bio je razmešten u selu Gorno Vranovci sa izvesnim delovima u selu Gornje Jabolčište.

U tom periodu rukovođenje i komandovanje u jedinicama NOV Makedonije obezbeđivala je veza, koju su uspostavljale i održavale jedinice veze. One su u početku bile veoma male i uglavnom sastavljene od kurira i kurirskih sredstava, a kod nekih jedinica, koje su raspolagale sa radio-stanicama i radio-telegrafistima i od radio-jedinica. Kasnije, srazmerno snabdevanju sa materijalom i sredstvima veze, jedinice veze su narastale i prilagođavane su potrebama štabova jedinica.

Kadar veze činilo je, uglavnom, ljudstvo koje je služilo u jedinicama veze drugih armija i ranije radilo po poštama ili željeznici, a jedan deo odabiran je od mladih ljudi i obučavan u jedinicama veze.

Veza je imala važnu ulogu. Njoj su Glavni štab Makedonije i komande jedinica, korpusa, divizija i brigada posvećivale izuzetnu pažnju. Nastojalo se da se jedinice veze prilagode potrebama, odabiranjem ljudstva za pojedine dužnosti, u početku prvenstveno za kurire.

U jedinicama NOV u Makedoniji, veza je u ovom periodu obezbeđivana na sledeći način:

- između Glavnog štaba Makedonije i korpusa - kuririma konjanicima, na prevoznim sredstvima i pešacima. Ceste su bile veze ličnim dodirom, telefonom (koristeći samo postojeće telefonske veze, dopunjene kablovskim linijama) i radioni, u početku sa komandama korpusa koje su imale radio-stanice, a kasnije, kada se raspolagalo radio-stanicama, i radio-veze sa svim korpusima;
- između korpusa i divizija - kuririma, ličnim dodirom i telefonska, korišćenjem postojeće telefonske veze na slobodnoj teritoriji. Radio-veza organizovana je samo sa nekim divizijama koje su raspolagale radio-stanicama;
- između divizija i brigada - kuririma, ličnim dodirom i telefonom, korišćenjem samo postojeće telefonske veze;
- između brigada i bataljona ličnim dodirom, kuririma i signalizacijom, koristeći prosta signalna sredstva (vatra, dim, džepna lampa, barjačić i dr.);
- između bataljona i četa ličnim dodirom, kuririma nešacima i signalizacijom, koristeći najprostija signalna sredstva.

Veliku primenu na svim stepenima komandovanja imao je lični dodir, a naročito u nižim jedinicama. U velikom sećanju ostali su mi primeri ličnih dodira na stepenu brigada - bataljon u 12. brigadi, gde su starešine štaba brigade odlazili u bataljone ili su u komandu brigade pozivani komandanti i komesari bataljona i sa njima je do u detalje razrađivano izvršenje zadatka i vremenski i prostorno. U 12. brigadi, pre početka operacije za oslobođenje Skoplja, detaljno je razrađen plan dejstva. U njemu su detaljno precizirani zadaci svakog bataljona. Gak je određeno za svaki bataljon kojim ulicama će napadati. Komandant, komesar i načelnik štaba brigade obišli su svaki bataljon, i komandante i komesare bataljona do detalja upoznali sa dejstvom njihovog bataljona, kao i sa zadacima bataljona nakon oslobođenja Skoplja. Ovakva vrsta veze doprinela je da 12. brigada izvrši zadatak prema utvrđenom planu. Skoplje je oslobođeno za kratko vreme, bez pomoći bugarske armije. Kada su Bugari stigli na periferiju grada Skoplje su već bile oslobodile naše jedinice. Nemci su tada bili u povlačenju ka Kačaniku i Uroševcu.

Krajem oktobra 1944. godine dobio sam zadatak da uspostavim telefonsku vezu od sela Gornje Jabolčište, preko sela Aldinaca i Cvetova do sela Markova Sušica, a zatim do sela Dobri Dol (južno od Skoplja), s tim da postavim telefonsku centralu u selu Markova Sušica i u selu Dobri Dol, a u telefonsku centralu u Dobrom Dolu da uključim postojeću telefonsku liniju Sopište - Rakotinci - Dobri Dol. Po izvršenju ovog zadatka, da uspostavim i telefonsku vezu od Markove Sušice do s. Gornjih Količana.

Za izvršenje ovog zadatka imao sam jedan oslabljeni vod, a od materijala dve telefonske centrale, potreban broj telefona, poljski telefonski kabao i jednu motalicu. Motke za nabacivanje kabla nismo imali, već smo iste isekli od drveća na terenu i prilagodili ih potrebama podizanja kablovskih telefonskih linija po drveću. Isto tako, nije ni sav kabao bio namotan na propisne kalemove, već na primitivnim, izrađenim od dasaka i drveta. Sav materijal vezisti su nosili na leđima.

Sa podizanjem kablovskih telefonskih linija otpočeo sam oko 10.00 časova i drugog dana do uveče linija je bila podignuta do Dobrog Dola i do Gornjih Količana. Linija je podizana isključivo iznad zemlje, po drveću i žbunju i po velikom nevremenu (kiša, sneg i vetar). U višim predelima padala je jaka kiša, vetar i sneg, a u nižim predelima vetar i kiša.

Pri podizanju kablovske telefonske linije deo ljudstva je nosio materijal i sredstva veze, deo je postavljao linije, a jedan mali deo bio je borbeno obezbeđenje, jer su se u to vreme pojavile bande balista, koje su pljačkale i maltretirale nevino stanovništvo.

- Rad vojnika pri podizanju kablovskih telefonskih linija bio je veoma požrtvovan, svesrdan, samopregoran i prosto su se takmičili ko će pravilnije, bolje i brže izvršiti dobijeni zadatak. Kako ljudstvo nije bilo dobro obučeno i obuveno (bilo ih je i u opancima), bez hrane i po velikom nevremenu, radilo je u veoma teškim uslovima. Uspeli smo da prebrodimo sve teškoće, linije smo podigli i uspostavili telefonsku vezu, u tom periodu veoma potrebnu našim jedinicama.

Disciplina i moral bili su na visokom nivou. Vojnici su i pored svih teškoća povremeno pevali partizanske pesme.

Sa podizanjem ovih kablovskih telefonskih linija bila je obezbeđena telefonska veza između glavnog štaba Makedonije (selo Gorno Vranovci), 16. korpusa (selo Gornji Količani), 42. divizije (Markova Sušica) i 12. brigade (Dobri Dol).

Atanas Janakievski

VEZE GLAVNOG ŠTABA MAKEDONIJE 1944.

Veza u Glavnom štabu Makedonije, pretežno se održavala radio-sredstvima i kuririma. Komande mesta, na oslobođenoj teritoriji, koristile su kurirsku, signalnu i žičnu vezu u manjem obimu. Za žičnu vezu ove komande su tada koristile postojeće linije ostavljene od neprijatelja. Kapitulacijom bugarske otpočinje uspostavljanje žične veze u većem obimu. Veza je održavana sa pretpostavljenim, potčinjenim i sadejstvjućim komandama.

Pri Glavnom štabu Makedonije postojale su dve radio-stanice tipa MK-II, od kojih je jedna bila stalno u radu sa pretpostavljenim komandama i susedima, sa kojima je radila po pravcu u određenom vremenu. Druga je radila u mreži kao upravna sa potčinjenim jedinicama - brigadama. Radio-stanice u potčinjenim jedinicama bile su tipa SCR-284-A. Primljeni i odašiljani telegrami bili su šifrirani i išli su u oba pravca preko šifrantskog odeljenja.

Pogon radio-stanica vršen je iz olovnih i čeličnih akumulatora trofejnog porekla. Akumulatori su punjeni agregatima tipa BD-12 i DKW-400 (Gelere), a za nadolivanje se koristila sumporna kiselina i umesto destilirane vode kišnica. Sumporna kiselina je nabavljana iz gradova, snabdevačkom tajnom linijom, preko mesnog stanovništva, a ponekad je, u naročitoj ambalaži, dobijana od saveznika vazdušnih putem. Agregati su pogonjeni benzinom,. Pogonska sredstva, za agregate, dobijana su plenom od neprijatelja, preko stanovništva i vazdušnim putem od saveznika.

U brigadama, između njihovih jedinica, pokušali smo da organizujemo vezu radio-stanicama tipa SET-18/48, ali je pokušaj propao. Konfiguracija zemljišta i šume na njemu, uslovili su da ovim sredstvima ne postignemo željeni domet od 10-15 km. Nakon toga, radio-stanice su povučene i date komandama mesta za njihove veze u dometu vidljivosti.

U vremenu maj juni 1944., pri Glavnom štabu je održan kurs radio-telegrafista. Zbog dejstava neprijatelja i naših pokreta, kurs se nije mogao pridržavati određenog radnog vremena. Međutim, bilo je dana kada je radio i po 10-12 časova dnevno. Cilj kursa bio je, da se polaznici obuču manipulaciji sa radio-stanicama i u primo-predaji morzeovih znakova. Nastava u kucanju i prijemu izvodila se sa nekoliko tastera. Kao pomoćno sredstvo imali smo zujalicu. Nastava

se vrlo često izvodila na poljani. Ovaj kurs pohađalo je 10-12 polaznika, od kojih je sa uspehom savladalo gradivo 50%. Po završenom kursu, radio-telegrafisti su upućeni u jedinice za manipulante, gde su se pojedinci naročito istakli.

Program za ovaj kurs je izradio Vasko Petkovski, koji je sa jednom drugaricom (imena joj se ne sećam), znam da su je oslovljavali sa inženjer, vršio obuku u primopredaji Morzeovog koda. Ja sam polaznike kursa, u toku dva dana, upoznao sa radom na agregatu, pripremi, puštanju u rad, priključivanju i punjenju akumulatora.

Snabdevanje anodnim baterijama, sumpornom kiselinom, nekim potrebnim električnim rezervnim delovima, sitnijim mernim instrumentima, benzinom, uljem, petrolejom i hartijom, vršili smo korišćenjem ispravnih delova od već neispravne opreme, plenom od neprijatelja i vazдушnim putem od saveznika. Za čuvanje materijala na slobodnoj teritoriji, i u blizini aerodroma u šumi, bile su iskopane zemunice, gde se pored ostalog materijala čuvala i oprema veze. Za svaku od ovih zemunica znalo je samo po nekoliko ljudi, a u štabu su se čuvale skice lokacija svih tih zemunica. Zemunice su bile tako raspoređene, da se u slučaju prodora neprijatelja i zauzimanja dela teritorije sa pojedinim zemunicama, mogao koristiti materijal iz drugih zemunica na slobodnoj teritoriji. Pored toga, ovako razmeštene zemunice su omogućavale da se jedinice snabdevaju iz onih, koje su im datog momenta bile najbliže, što je u teškim uslovima transporta bilo veoma važno. Održavanje i čuvanje opreme u ovakvim uslovima nije zadovoljavalo. Zemunice su bile vlažne, u njih se nije često ulazilo, nisu provetravane, pa je deo materijala korozirao.

Svaki manipulant je bio zadužen da održava svoje sredstvo veze u ispravnosti. Tome je može se reći svaki od njih poklanjao mnogo pažnje, često više nego sebi. Opravke su izvođene primitivnim alatom i sredstvima. Rezervni delovi, kako sam već rekao, najčešće su skidani sa oštećenih sredstava, koja su bila van upotrebe. Pri ovim intervencijama pribegavali smo zameni kompleta. Naime, od oštećenog radio-uređaja uzimao se ceo sklop ili deo uređaja, kao prijemnik, predajnik, pretvarač ili generator, i dodavao neispravnom sredstvu. Tako je neispravno sredstvo osposobljavano za dalji rad. Od septembra 1944. godine počelo se raditi u boljim uslovima, sa boljim alatom i opremom, ali su i tada korišćeni delovi starih, dotrajalih uređaja ili se od dva neispravna sredstva pravilo jedno ispravno. Moram naglasiti daje u tom vremenu naš pokret već raspolagao sa više kadra za održavanje i opravku, a i sa boljim kadrom za manipulaciju.

Vladimir Stojčevski

ODBRANA KURIRSKJE STANICE TV-10

Te godine je proleće rano zavirilo u pokrajinu. Tamne mrlje su se sve više pomaljale kroz snežni pokrivač, na obroncima bregova više nije bilo snega. Topli jugoistočni vetar, prenosio je nebom oblake, kao jato belih ptica.

Selo Spodnja Briga razasuto na nekoliko strmina. Kuće po jarugama i obroncima bregova u blizini. Selo je imalo svega dvadeset kuća razbacanih po talasastom zemljištu. Iza sela, na severoistoku, diže se greben pokriven mladom šumom bukava i borova. Drveće je staro tek nekoliko godina. Pod njim se još ne oseća ono tajanstveno šuštanje kao u starim šumama. Na jugozapadu štrči gorostasan planinski masiv Krempa koji se od Kupe uzdiže preko vertikalnih stena.

Bilo je proleće 1945. godine. Proleće koje su željno očekivale hiljade napaćenih ali ponosnih ljudi. Na sremskom frontu su vršene zadnje pripreme za konačno isterivanje neprijatelja iz zemlje. Spremao se zadnji udar po stoglavoju zverri-fašizmu. Svuda u Sloveniji su vođene ogorčene borbe. U Primorju je besnela neprijateljska ofanziva. Notranjski odred je celu zimu u rejonu Bloške planote i Loške doline vodio borbe sa nadmoćnijim neprijateljem. Pomoću izdajnika neprijatelju je uspelo iznenaditi jednu četu odreda na Križni gori. Samo mali broj boraca se probio iz obruča. Teške gubitke naneo je neprijatelj odreda kada je koristeći noć i maglu, iznenadio naše borce u selu Glina na Bloškoj planoti. Zbog neprijateljske premoći odred se morao povući u rejon Babno Polje-Prezid-Druga.

Kuriri relejnih stanica na području Mokrica, Padeža i Iške, odjednom su se našli u velikoj opasnosti. Zbog snega koji je navejao teško je bilo kriti tragove kurirskih staza, tako je došlo do čestih borbi sa neprijateljem, pa su se kuriri morali povlačiti bliže partizanskim jedinicama.

Najveći problem su predstavljali izdajnici, koji su se krili među stanovništvom, sa fanatičnim neprijateljstvom, presvučeni u partizanske uniforme, upućivani su na slobodnu teritoriju. Služeći se prevarama otkrivali su kurire i aktiviste narodnooslobodilačke borbe i činili mučka ubistva. Takvom podmuklom taktikom neprijatelj se služio na području Notranjske, od jeseni 1944. godine do kraja rata.

Nekoliko takvih početnih uspeha kada su na Bloškoj planoti na mučki način poubijani članovi jedne naše patrole, zatim kad je grupa preobučenih crnorukaca u selu Travnik uhvatila aktivistu Bartol Alojza, koga su odveli sobom i na raskrsnici puteva Log-Sodražica na zverski ga način ubili, naterali su nas da hitno preduzmemo potrebne mere. Razvili smo agitaciju da se pooštiri budnost stanovnika i kurira sa reljnih stanica. Zahtevali smo da se obaveštava o svakom nepoznatom čoveku koji bi se pojavio, da se javlja o pokretima neprijatelja i o svemu što bi se desilo na terenu.

Kuriri, patrole i terenski aktivisti nisu više išli drumovima, nego su se vratili na nekadašnje partizanske staze. Stanovnici nisu nikom više verovali ako ga nisu dobro lično poznavali, bez obzira koliko bila blistava njegova partizanska uniforma i koliko bi mu bila crvena petokraka na kapi.

Uskoro smo te zamaskirane belogardiste crnorukce naoružane engleskim i drugim savezničkim naoružanjem počeli raskrinkavati. Stvarno su bili obučeni kao partizani, ali su se ponašali kao izdajice, njihovu zločinačku misiju nije mogla sakriti nikakva uniforma.

Takve prerusene neprijateljske grupe su predstavljale naročito veliku opasnost za kurire, koji su prolazili, po dvojica obično, preko tog terena. Veza koja je preko Loške doline išla prema Primorskoj je bila od naročite važnosti. Tada sam bio komandant Notranjsko-kočevske relejne linije.

Kurirske stanice koje smo već smestili po selima smo ponovo premestili u šume, u blizini sela kako bi onemogućili neprijatelju da ih iznenadi. Za mesta tih logora su pored kurira znali samo najpoverljiviji ljudi. Mesta boravka kurira sa stanica su se upravo iz razloga konspiracije često menjala. Na terenu je organizovana noćna obaveštajna služba za koju su korišteni svi oblici povezivanja obaveštajaca preko signalizacije i uspostavljanja javki. Kuriri su se vratili svojim najvernijim saveznicima: noći i skrivenim partizanskim stazama, junačkom srcu, dobrom sluhu i očima sokola.

Područje južno od Kočevja je sve do tada, od neprijateljske ofanzive 1943. godine, bilo dosta mirno. Samo su s vremena na vreme Švabe i belogardisti pravili ispade prema Knežjoj Lipi i Kočevski Reki. Posle događaja na Notrenjskem sam počeo razmišljati da bi nas taj mir mogao jednog dana, mnogo koštati. Budnost kurira kao i stanovnika je popustila, osećalo se veliko samopouzdanje i potcenjivanje neprijatelja kao: »Nemaju oni smelosti da dođu ovamo«. Svako ko se ne bi time složio smatran je kukavicom. Sve više se zaboravljala narodna mudrost daje »opreznost majka mudrosti«. Moje sumnje da bi neprijatelj mo-

gao poremetiti mir i u ovim krajevima, u kojima je već dugo vladalo zatišje, potvrđivali su izveštaji koje sam primio od aktivistkinje iz Kočevske Reke, koja je primetila dva nepoznata partizana kako osmatraju drum koji vodi iz Borovca prema Kočevskoj Reci.

Prilikom obilaska kurirske stanice TV-10 primetio sam u selu veliku užurbanost oko pripreme partizanskog mitinga, koji je trebalo da se održi još iste večeri. Komandir kurirske stanice Adam me je naravno zamolio da i kuriri idu na miting i pozvao i mene. Naravno da nisam mogao da odbijem molbu jer bi kurire to previše pogodilo. U daljem razgovoru sam objasnio komandiru da će se stanica morati premestiti u šumu jer sam ubeđen da će neprijatelj pokušati da ih iznenadi, govorio sam mu o tome kako nije dobro što nemaju straže i što ne šalju patrole koje bi ih osigurale od mogućih iznenađenja.

Posle večere smo otišli na miting odakle smo se iste večeri vratili. Postavili smo dežurnog koji je jednovremeno vršio i dužnost stražara. U tri sata ujutro došli su kuriri iz TV-12, zatim su kuriri sa TV-10 odmah otišli na stanicu TV-13, koja se nalazila u rejonu Muha Vas.

Celu noć smo slušali kako u daljini grme topovi i štekću mitraljezi. Kada je svanulo pucnjava je prerasla u neprekidnu grmljavinu. Tih dana su se vodile teške borbe u dolini reke Krke i području Suhe krajine. Posle doručka kuriri su se razišli na sve strane. Kuhar je počeo pripremati ručak, konjovodac je čistio mazge, ostali su se izgubili u selu.

Bezbrizno sam seo da sastavim izvještaj komandi kad me kurir Pavel obavestio da u selo ulazi kolona partizana naoružana do zuba. Stavio sam poštu sa stola u torbicu, preko ramena prebacio šmajser i izašao da vidim novodošle. Kuriri koji su ih prvi primetili su stajali ispred kuće. Kolona se zaustavila ispred škole i pojedinci su posedali na oborena bukova stabla pored puta. Četvorica su produžili prema nama koji smo stajali ispred kuće. Osim mene niko od kurira nije imao oružje. Kao obično, radovali su se susretu sa partizanima. Kuriri su odmah počeli da razgovaraju sa pridošlicama. Meni je postalo sumnjivo kad sam primetio da su pozdravljali sa stisnutom pesnicom, jer smo već duže vremena prešli na pozdravljanje sa ispruženim prstima.

Pitao sam vođu kolone odakle dolaze, na što mi je odgovorio: »Iz Suhe krajine, gde su nas juče razbili, tako smo se morali povući, moramo se malo odmoriti i nabaviti nešto za hranu, pa ćemo se vratiti u brigadu. Sve je to bilo prilično uverljivo, jer smo slušali grmljavinu iz tog pravca. Ipak su mi bili sumljivi kada su se tako daleko odvojili od svoje brigade.

Upitao sam ga da li imaju neku propusnicu. To gaje malo zbunilo. Posle kraće pauze odgovorio mi je: »Ako nas baš hoćeš legitimisati idi do onog mitraljesca, on ima neku staru propusnicu«. U tom trenutku sam primetio dolazak kurira iz Okružnog komiteta Ribnica, koji je već izdaleka vikao kuriru Lojzetu, koji je stajao pored mene, da mu majka šalje pismo. Lojze je otvorio pismo a pridružio mu se jedan od pridošlica sa mašinkom spremnom za paljbu. Primetio sam da su pridošlice podšišane, da imaju dosta čisto odelo i da se ne ponašaju onako kao partizani. Da su to partizani, ne bi nosili oružje u rukama spremno za dejstvo jer im ne preti nikakva opasnost. U međuvremenu sam primetio da se oni koji su ostali kod oborenih bukvi razilaze na sve strane kao da traže položaje za napad. Ostao sam sam ispred kuće, ispred mene na nekoliko metara nalazio se vođa kolone, pored jedne stene, dok su njegovi pratioci otišli među svoje.

Bio sam siguran da stojim pred zamaskiranim neprijateljem, grozničavo sem razmišljao šta treba da uradim. Nisam smeo prvi da otvorim vatru, jer grešku, da ubijem svoga druga partizana ne bi sebi nikad mogao oprostiti. Zato sam pitao: »Iz koje ste vi brigade?« jer sam tačno znao raspored naših brigada. »Iz 12. brigade, 1. čete, 3. bataljona smo«, odgovorio je i dodao: »vama kuririma je lako jer ne idete u borbu« na šta sam mu ja odgovorio: »Pa, mi nismo kuriri, mi smo sinoć došli iz Bele krajine i sad se odmaramo«. Te reči su ga primetno zbunile, prsti su mu nemirno dobovali po automatu, kaiševi triju torbica sa municijom, kaiš od dvogleda torbice za sekcije i kaiš od rezervne cevi mitraljeza za-

pleli su ga sa svih strana, doprinosili da se jasno videlo njegovo uzbuđenje i ubrzano disanje. Nije ni meni bilo lako, nastojao sam prikriti svoj nemir. U stvari preživljavao sam najteže trenutke mog partizanskog života. Već sam bio siguran da su to neprijatelji, koji su se nadali da će zbog sinočnjeg mitinga popustiti naša budnost. Znao sam da je još juče 12. brigada bila na Čatežu i da nikako nije mogla za jednu noć prevaliti toliko rastojanje do Hinja u Suhoj krajini, gde su se naši »gosti« navodno od nje odvojili.

Mogao sam se povući i pobeći ali nisam mogao ostaviti drugove. Bio sam njihov komandant, među njima bio mi je najbolji prijatelj komandir Adam, tu mi je bio i rođeni brat. Kako bi izašao pred majku kojoj bi to bio gubitak petoga sina? Bojao sam se da bi iznenadni napad izazvao paniku među kuririma. Među njima je bilo dečaka koji još nisu doživeli vatreno krštenje.

U međuvremenu su nas opkolili sa tri strane. U voćnjaku, pored kuće koja se nalazila ispred škole, zauzeo je položaj mitraljezac, koji je kontrolisao teren sa istočne strane. Ostali su se rasporedili u polukrug. Iza popaljenih zidova štale video sam drugog mitraljesca sa dva automatičara na svega 30-tak metara od kuće u kojoj su se nalazili kuriri. Bilo je očigledno da nameravaju sprečiti povlačenje prema šumi. Sve se to dogodilo neverovatno brzo a napetost je rasla svakog trenutka.

Sa desne strane sam primetio, kako dolazi »partizan« koji o nečem izveštava svog komandanta, mada sam bio blizu nisam mogao razumeti o čemu mu govori. Istog momenta iz kuće je izašao Adam i stao neposredno pored mene. Uspeo sam mu šapnuti: »Crnorukci, u kuću po mitraljeza«. Bez reči se okrenuo i nestao u kući. Neprijateljski vojnik se takođe vratio iza zapaljene štale.

Odjednom sam primetio da nas dva bandita pokušavaju opkoliti i sa severne strane, da zatvore jedino moguće povlačenje kroz vrata na suprotnoj strani kuće, koja još nisu bila na nišanu neprijateljskih cevi.

Odlučio sam se naglo, uperio automat u gestapovca ispred mene, a onoj dvojici viknuo: »Ni koraka dalje«. Gestapovac je zakasnio da povuče obarač i sad se polako počeo povlačiti. Njegovi nisu mogli otvoriti vatru na mene zbog toga da ne pogode njega. U jednom skoku našao sam se iza ugla kuće. Tog momenta iz kuće je izleteo Adam sa mitraljezom. Čuo se pucanj. Sa još trojicom kurira u trenu smo se prebacili do živiće pored zgrade. Začuo sam Adama kako se ljuti na mitraljez koji se zaglavio. Čudilo me da se ne čuje neprijateljska vatra niti su se videli crnorukci. Brzo smo se povlačili i zauzeli položaje za odbranu na grebenu iznad sela. Poslao sam dva kurira u selo Inlauf, gde se nalazila zaštitna četa bolnice, da nam pošalju pojačanje. Ubrzo su došli osmorica drugova sa tri mitraljeza. Rasporedili smo se u strelce i krenuli put sela. Po tragovima u snegu smo ustanovili u kom pravcu se povukao neprijatelj.

Drugi dan smo saznali od obaveštajaca da je grupa brojala 30 ljudi, čija je namera bila da unište kurirsku stanicu. Povlačili su se užurbano od sela Brige prema Kočevju i malo se zaustavili radi predaha samo u selu Morava.

Tek smo kasnije ustanovili da su imali svoju špijunku u selu koja ih je detaljno obaveštavala o svemu šta se događalo na kurirskoj stanici. Nisu bili obavešteni o mom dolasku. Bili su sigurni: gde se nalazi komandant tu mora biti i brigada. Onda je strah da su već opkoljeni načinio svoje.

Ciril Debeljak-Slave

ŠIFRERKA U GLAVNOM ŠTABU SLOVENIJE

U rad omladinske organizacije uključila sam se u decembru mesecu 1941. godine. Već u februaru 1942. bila sam primljena u SKOJ. Ujesen te godine postala sam član odbora SKOJ-a u jednom kvartu grada Ljubljane, a u proljeće

1943. izabrana za člana rejonskog odbora. U partizanima sam bila od septembra 1943. do decembra 1944. godine. Za to vreme nalazila sam se u 10. i 8. brigadi 18. divizije i u Glavnom štabu Slovenije.

Ujesen 1944. došla sam iz 8. brigade u štab 18. divizije, gde je trebalo, pored administrativnih poslova, da obavljam i dužnost šifrera. Do tada nisam nikada ni čula za šifru, nisam znala šta je to, ni čemu služi.

Šifre kojima smo se služili bile su vrlo jednostavne. Nekoliko dana poslije mog dolaska vratila se sa kursa šifrera Maruša Robselj, tako daje ona preuzela poslove na šifrovanju i dešifrovanju, a ja sam otišla na šifrerski kurs u Črnomelj. Na kursu je bilo 12-15 drugarica. Sećam se Milke Pensi, udate Paternoster, i Cile, čije sam prezime zaboravila. Na kursu smo izučavale osnove šifrovanja. Kurs nije završila nijedna od pomenutih drugarica, jer su nas posle nekoliko dana odveli u Glavni štab Slovenije, u šifrantsku sekciju.

Svaka od nas bila je dodeljena jednoj od drugarica koje su se već od ranije nalazile u šifrantskoj sekciji. Ja sam bila dodeljena Danici Ribičič Veri, koja je radila na vezi sa 4. operativnom zonom i Koruškim partizanskim odredom. Odmah u početku nisam šifrovala, šifre mi praktično nisu ni pokazali, već sam samo šifrovani tekst maskirala. Kasnije, kada sam počela da radim i sa šifrom, videla sam da je i šifrovanje vrlo jednostavno, kao i sam postupak maskiranja. No, i pored toga što je sve to bilo vrlo jednostavno, danas se više tačno ne sećam na koji smo način mi to tada radili. Tada sam brzo shvatila po kakvom sistemu se određuju brojevi pri šifrovanju i kako se vrši maskiranje. Kada sam pokušala da sama dešifriram tekst, išlo je vrlo lepo, bez greške. Duže vreme sam zajedno sa Verom radila na šifrovanju i dešifrovanju depeša. Imali smo dosta dobre radio-veze, nije bilo ni mnogo grešaka u depešama koje su telegrafisti primali, rad se odvijao dobro. Iz tog perioda ne sećam se ničega posebnog što bi se odnosilo na postupak šifrovanja. U to vreme dogodio se jedan nesretni slučaj pri rukovanju sa minobacačem, kojom prilikom je poginuo komandant Glavnog štaba Slovenije Frane Rozman Štane. Bila je u toku neprijateljska ofanziva, neprijatelj je uspeo da se probije do Črnomelja i skoro do Glavnog štaba Slovenije, tako da smo se morali povući. Tada je bio oslobođen i Beograd.

U Glavni štab Slovenije došao je profesor Gerbec, nekada profesor u Novom Mestu, koji je tada radio u šifrantskom odeljenju Vrhovnog štaba. On nam je pričao o tome kako je u Vrhovnom štabu, koliko rade i da im nedostaje mnogo šifrera. Ubrzo posle njegovog odlaska, iz Vrhovnog štaba stiže depeša kojom traže da se javimo na dužnost u šifrantsko odeljenje Vrhovnog štaba: Cirila, Nađa i ja. Nismo odmah otišle, jer tada, zbog neprijateljske ofanzive, u Belu krajinu nije mogao da sleti nijedan avion. Kasnije, 24. decembra 1944. godine, ja sam prva odletela avionom u Bari (Italija), a sledećeg dana u Beograd. U avionu, kojim sam letela, nalazili su se, pored ostalih, i Jaka Avšič, Miha Marinko, dr Rus, Fajfar i drugi.

Po dolasku u Beograd, posle nekoliko dana boravka u hotelu, došla je po mene Zdenka Hofbek, udata Brajnik. Ona me je odvela u šifrantsko odeljenje Vrhovnog štaba, koje se nalazilo u Uličkoj ulici na Dedinju. U istoj zgradi smo radile, hranile se i spavale.

Početak rada u Vrhovnom štabu za mene je bio veoma težak. Teško sam se sporazumevala sa ostalima, teško mi je išlo šifrovanje, a još teže dešifrovanje. Vođa grupe u kojoj sam radila bila je Dara Cencić.

Toliko teško je išlo sa mnom u početku da su Dara i ostali prosto očajavali. Moje dešifrovanje ništa nije valjalo, nisam umela ni da govorim preko telefona (tada sam prvi puta u životu telefonirala). Smetala mi je promena sredine i promena običaja. Došla sam iz partizanskog života u veliki grad, što je na mene loše delovalo.

Poslije izvjesnog vremena sve sam se bolje snalazila, tako da su se sada svi čudili, kao što su ranije očajavali, da sam u tako kratkom vremenu uspela napraviti toliki preokret u radu i ponašanju. Tada sam šifrovala i dešifrovala, pre svega, depeše koje su razmenjivane na vezi sa Slovenijom. Smatrali su daje tako

najbolje, jer su inače depeše koje su stizale iz Slovenije bile pisane lošim srpsko-hrvatskim jezikom, pa se u njima nalazilo mnogo slovenačkih reči.

U tom periodu zbio se i moj najradosniji događaj u životu. Jednoga dana, januara 1945. godine, otišla sam sa nekoliko drugova i drugarica u bioskop. Nisam ni znala gde idemo. Otišli smo u Beli dvor i tu sam tada prvi puta videla druga Tita. Ušli smo u jednu sobu i čekali. Soba je bila puna knjiga. Bilo je tačno 20.00 časova kada se pojavio drug Tito u maršalskoj uniformi. Pozdravili smo ga burnim aplauzom. Iz ove sobe ušao je u drugu, a mi za njim. Svi smo posedali. Koji se film tada prikazivao, ne znam, čini mi se da i neposredno po završetku filma to nisam znala, jer ja u platno nisam gledala. Za sve vreme prikazivanja filma moj pogled bio je uperen u druga Tita, sa njega pogled nisam skidala.

Kasnije se naše šifrantsko odeljenje sa Dedinja preselilo u zgradu General-štaba. Bili smo smešteni na prvom spratu. Stanovala sam u hotelu Splendid nasuprot železničke stanice. Tada Dara Cencić nije više bila šef, otišla je u Zagreb, a imena novoga šefa više se ne sećam. I ovde sam radila na vezi sa Slovenijom i na vezama sa 4. armijom, koja je nastupala prema Trstu. To je vreme kada su se događaji nizali jedan za drugim. Stizale su vesti o oslobađanju gradova. U štabu se sećam generala Terzića i Jovanovića. Sa nestrpljenjem sam očekivala depešu kojom će javiti daje Ljubljana oslobođena. Konačno sam dočekala i taj momenat. Bila je večer kada sam dešifrovala tu depešu. General Terzić je odmah telefonom raportirao drugu Titu: »Konačno je oslobođena i Ljubljana«. Ostala sam da stojim pored njega dok nije završio razgovor sa drugom Titom. Pitao me šta još čekam. Podsetila sam ga na obećanje. Prilikom mog dolaska u Beograd, obećao mi je da ću otići u Ljubljanu čim ona bude oslobođena. Održao je reč. Posle nekoliko dana bila sam u Ljubljani. Stigla sam prvim avionom, koji je sleteo na aerodrom u Mostama, pored Ljubljane. Susret sa roditeljima je bio veoma dirljiv, ali i tužan, jer je u ratu kao puškomitraljezac poginuo moj sedamnaesto-godišnji brat.

Eva Dobrilović

VEZISTI U BORBAMA ZA ISTRU I TRST

Slavu koju je naša armija stekla u zadnjim borbama za oslobođenje Istre i Trsta, sa puno ponosa i gordosti, dele i naše jedinice veza.

Brojni su primeri krajnjeg zalaganja jedinica veza u toku prve etape operacije za oslobođenje zapadnih područja naše domovine.

Front na Riječini plamti u svoj žestini juriša i ^krvavih borbi sa neprijateljem, koji je sve raspoložive snage bacio u borbu sa ciljem da nam po svaku cenu spreči proboj i što više odgodi oslobođenje Istre i Trsta. To vrši sa divljom žestinom. I na ostalim delovima fronta jedinice naše Četvrte armije angažovane su u potpunosti. Priprema za proboj neprijateljskog utvrđenog fronta, od strane naše severne operativne grupe pravcem Monte Nevozo-Monte Milonio-s. Bistrica, u toku je. Južna operativna grópa vrši iskrcavanje sa Kvarnerskih ostrva na istočne obale Istre, a jedinice mornaričke pešadije sadejstvuju, iskrcavajući se na njene južne obale. Najsevernija grupacija naših snaga vrši zaštitu desnog boka armije dejstvujući ofanzivno na podnožja Kočevja i Generalskog Stola. Sve su naše snage angažovane u potpunosti. Rukovodstvo ove složene operacije u rukama je štaba armije. Razvoj prve etape operacije dostiže kulminaciju. Brze i trenutne odluke na osnovu brzih izveštaja omogućuju komandi upravljanje borbama i njihovo privođenje uspešnom kraju.

Samo pravilan pogled na ovaj odsudan momenat borbi može dati jasnu sliku o veličini odgovornosti jedinica veze. Na njima je da omoguće prenošenje odluka centralnog rukovodstva operacije na sve veoma složene delove, koji u njoj učestvuju, gde jedan propust u vezi može da proizvede neblagovremeno angažovanje snaga i tako odgodi uništenje neprijatelja.

U tim momentima ljudstvo jedinica veze polaže svoj ispit. To su trenuci kada centralno rukovodstvo operacije mora, po cenu najvećih napora i žrtava, imati tačne i blagovremene podatke o razvoju operacije, a preko ovih i jasan uvid u situaciju na svim frontovima armije. Praćenje razvoja situacije i pravilno iskorišćavanje svih raspoloživih snaga mogu se zamisliti samo ako jedinice veza u potpunosti izvrše svoj zadatak.

U tom odlučnom momentu, u armijskom radio-centru izgleda ovako:

Oko dvanaest jakih radio-stanica rade četvrti dan neprekidno. Sve su stanice povezane telefonskim vezama, radi brzog obavljanja i podele rada koju vrši rukovodstvo radio-centara. Radi se sa 35 do 40 susednih radio-stanica raznih rodova, jedinica i službi, koje su angažovane u operaciji, a kojima neposredno rukovodi armijski štab.

Gotovo polovina od ovih stanica vrši permanentnu službu. Svaka od njih ima samo po jednog, a manji broj po dva radio-telegrafista. Šta znači četiri dana i četiri noći provesti na radio-stanici primajući i predajući depeše sudbonosne važnosti, od čije brzine i tačnosti možda zavisi sudbina naše operacije za Istru može da oceni samo onaj ko donekle poznaje težinu rada radio-telegrafista i njihovu odgovornost.

U toku 24 sata saobraćaj iznosi više od 300 depeša od kojih svaka prosečno ima po 100 petocifrenih ili petoslovnih grupa, ne ubrajajući ostale načine radio-saobraćaja. Lica radio-telegrafista su bleđa, neispavani su. Odražavaju ozbiljnost svesni odgovornosti službe koju obavljaju. Prsti na rukama podrhravaju od nesanice i napornog rada.

»'Alo, stanica 9, podnesite izveštaj o stanju saobraćaja na svojim pravcima«, traži rukovodstvo iz radiocentra. »Promet stanice 9, bez zaostatka, permanentne veze ispravne«. Ozbiljno lice rukovodioca radio-centra ijedna kratka beleška u dnevnom raportu. Samo jedna cifra: »zaostatak 0«. Koliko ova kratka beleška iziskuje napornog i odgovornog rada, a sa druge strane, koliko je ona zadovoljstvo borcima i rukovodiocima jedinica veza...

»'Alo, stanica 3, podnesite izvještaj o stanju saobraćaja na svojim pravcima«. Odgovor: »Nemamo vezu sa stanicom 30, atmosferske smetnje, prijem nesiguran. Zaostataka: 3 depeše«. Lice rukovodioca postalo je još ozbiljnije. »Dolazimo na stanicu. Depeše za stanicu 30 moraju se po svaku cenu predati«, bio je njegov odgovor.

Rukovodilac dolazi i seda za stanicu. Slušalice su na ušima, kondenzator se lagano pokreće. Sve su oči uprte u njega. On ne oseća ništa i nikoga, samo u hodu su atmosferskih smetnji i moru neprijateljskih stanica, krajnjim naprezanjem, nastoji da oseti pozivni znak korespondirajuće stanice. Mučno čekanje... Sekundi duži od satova. Ruka vešto radi i sve je u čoveku pretvoreno u sluh. Napokon poklik rukovodioca: »Evo je! Javlja se«! Ustaje sa stanice i predaje rad njenom telegrafisti. Svi su ozarena lica i sretni...

Slavi se Prvi maj.

On se slavi i u armijskom radio-centru. Slavi se tiho, ali odlučno, u znaku takmičenja u radu. Na okićenim radio-stanicama radio-telegrafisti su za svojim aparatima. Oni rade neumorno. To je peti dan neprekidnog rada. Svi osećaju veličinu već izvojevanih pobeda naše armije. Prodor naše Severne operativne grupe ka Trstu je u toku. Naše jedinice se već od jučerašnjeg dana bore po ulicama našeg Trsta. Očekuje se oslobođenje grada. Sve je užurbano i ozbiljno.

»Ura!«, prolomi se glas sa radio-stanice broj 5. Radio-telegrafista juri i donosi depešu. Ona je kratka, a njen sadržaj - slava. On je naša najnovija istorija: »Grad Trst oslobođen - Brko«.

Nastaje oduševljenje. Radio-telegrafista koji je primao ovu depešu prima čestitke od svojih drugova. Ne manje srdačno od komandanta trupa koje su oslobodile naš Trst.

Sav zamor, svi napori ljudstva jedinica veza nagrađeni su. Oni su savesno radili i postigli da komandi po svojoj grani pruže sve potrebno za uspešno okončanje bitke za Istru i Trst. Ozarena lica se smeju. Svi su sretni. Svesni i ozbiljni, znajući da ratni napori naše armije još nisu završeni, odlaze za svoje aparate da nastave težak i odgovoran rad, sećajući se sa ponosom i tugom drugova koji su u borbama za Istru, vršeći službu u jedinicama veza, položili svoje živote.

Mirko Vožnjak

VEZE U SLOVENIJI OD KAPITULACIJE ITALIJE DO KRAJA RATA*

Kapitulacija Italije 8. septembra 1943. izuzetno je značajna prekretnica u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta uopšte, a naročito razvoja u Sloveniji, razume se da se to odnosi i na razvoj veza. Mada je Italija okupirala manje od polovine slovenačke teritorije (Dolenjsku, Notranjsku, Ljubljanu i Primorsku), njena je kapitulacija uticala na razmah borbe i na teritoriji Gorenjske, koja se nalazila na granici sa Primorskom, Štajerskom i Koruškom nešto kasnije (posle dolaska 14. divizije na teritoriju Štajerske, delimično već posle povratka Brigade »Slavka Šlandra«).

Tada smo došli do velike količine vojnog materijala koji smo samo mi zaplenili, jer se bela garda potpuno raspala. Sa oružjem su naoružani novi borci, kojih je bilo toliko da se moralo formirati nekoliko novih brigada i odreda. U poređenju sa ranijim stanjem broj boraca se učetverostručio od 2.500 na približno 11.000 boraca, dok je na Primorju i Gorenjskoj brojno stanje bilo bar 15.000, odmah posle kapitulacije Italije, posle dve uzastopne ofanzive do početka 1944. u jedinicama je ostalo svega 10.500 boraca. Mada su Nemci bili svesni opasnosti, koja im je pretila od te brojčane, ali sa nedovoljnim iskustvom vojske, brzom akcijom, uz pomoć tenkova, pokušali su da razbiju naše brigade (u Primorju već krajem septembra, u Notranjskoj i Dolenjskoj u drugoj polovini oktobra i početkom novembra, u Gorenjskoj sredinom novembra 1943.) kako bi uspostavili situaciju kakva je bila ranije, u čemu nikada nisu uspeali. Do kraja rata, osim za vreme ređih neprijateljskih prodora, južni deo Dolenjske i Notranjske ostali su partizanska slobodna teritorija, a i u Primorju je kasnije stvorena slobodna teritorija, koja je obuhvatala centralni deo pokrajine oko Cerklja, prema istoku sve do Gorenjske.

Posle neprijateljskih ofanziva u septembru i novembru 1943. situacija se ustalila. Na teritoriji Dolenjske i Notranjske operisao je novoformirani 7. korpus, koji je, pored četiri odreda, u svom sastavu imao 15. diviziju sa četiri brigade, 18. diviziju sa tri brigade i 14. diviziju sa tri brigade; poslednja je početkom naredne godine upućena na teritoriju Štajerske.

Operativno područje 9. korpusa, koji je formiran krajem decembra 1943. bile su Primorska i Gorenjska a u početku i zapadni delovi Koruške. U tom delu dejstvovala su dve divizije (30. i 31. divizija, svaka sa po tri brigade), a pored toga postojala i Trščanska brigada, Gorenjski (kasnije Jeseniško-bohinjski, Škofjeloški i Kokrški odred); Južnoprимorski i Briško-beneški odred.

Na terenu Štajerske nije postojao korpus, nego 4. operativna zona. Dok je početkom 1944. u Štajerskoj postojala samo Brigada »Slavka Šlandra« i Pohor-

* Članak je preveden iz knjige »Kliče Glavni štab«, koju je priredio Odbor kurira i vezista NOV Slovenije. Izdavač Udruženo preduzeće PTT Ljubljana.

ski odred, posle pola godine tu je bila i 14. divizija sa tri brigade, Šlandrovom i Zidanškovom brigadom, Kozjanski, Pohorski i Kamniško-zasavski odred, kao i dva odreda na teritoriji Koruške, koji su, takođe, potpadali pod komandu 4. operativne zone.

Da bismo dobili što potpuniju predstavu o tadašnjoj organizacionoj strukturi, koja do kraja rata nije pretrpela nekih značajnijih promena, treba pomenuti da je slobodna teritorija posle kapitulacije Italije bila podeljena na takozvana vojna područja (belokranjsko, novomeško, notranjsko, idrijsko, gorenjsko, itd.), koja su pod svojom komandom imale komande mesta i druge pozadinske ustanove i jedinice.

Prikazujući veze u ovom periodu, posebno ćemo opisati veze između operativnih jedinica, a posebno kurirsko terenske relejne veze, bez obzira što su u jesen 1943. jedno vreme i one bile pod komandom Glavnog štaba.

VEZE U OPERATIVNIM JEDINICAMA

Narodnooslob'odilačka vojska Slovenije je posle kapitulacije doživela nagli razvoj. Brojno stanje bataljona, brigada i odreda bilo je veoma različito, a isto je bilo i sa jedinicama za vezu u njima. Broj vezista - pre sVega kurira - stalno je rastao ili se smanjivao onako kako se menjala veličina ili potrebe jedinice. Štabovi su međusobnu vezu organizovali svojim kuririma, malo su koristili kurirske terenske linije (TV stanica). Tada je to bilo brže, jer su kuriri mogli da koriste bicikle, motorcikle, čak negde i voz. Slično se događalo i u Primorju, mada je tamo »prva sloboda« tražala samo dve nedelje, a na terenu Dolenjske i Notranjske više od mesec dana.

Ponegde su korištene i telefonske veze u užim rejonima. Nove linije, osim kraćih uvoda do štabova, nisu se gradile, jedino bi se koristile veze nasleđene od Italijana.

Glavni štab je bio svestan da »sloboda« neće trajati dugo i očekivan je protivudar neprijatelja. Naređeno je da se sav zaplenjeni materijal pokupi iz kasarni i sa puteva da se prebaci u šume i dobro sakrije.

Jedinice su se tada najviše interesovale za naoružanje i uniforme. Tehničkoj opremi nije poklonjena dovoljna pažnja tako da je toga puno propalo.

O sredstvima za vezu jedino se brinulo odeljenje za vezu, koje je formirano pri Glavnom štabu još u toku leta 1943. Njegova radio-ekipa je u širem rejonu Novog Mesta prikupila toliko raznog materijala da su još dugo posle toga sa njim radile radio-radionice, kojg su uskoro bile formirane u Starim Zagama.

VEZE U GLAVNOM ŠTABU SLOVENIJE

Jedna od osobenosti partizanskog načina ratovanja je i to da partizanske jedinice poseduju veću samostalnost u borbi od jedinica klasične operativne armije. Kod nas to posebno važi za jedinice 9-tog korpusa, koji se borio na terenu Primorske i Gorenjske. On je od jedinica na teritoriji Notranjske bio odvojen prugom Ljubljana-Postojna-Trst, koju je neprijatelj čuvao jakim snagama, a jedinice 4-te operativne zone bile su od ostalih odvojene teško prolaznom rekom Savom, i od Nemaca dobro zaštićenom prugom Ljubljana-Zidani most-Zagreb. Ove prepreke nikada nisu mogle savladati ni veće jedinice, kao ni male grupe kurira. U takvim slučajevima, koji nisu bili retki, radio je ostao jedina veza štaba korpusa, odnosno zone i Glavnog štaba. Nešto manje samostalnosti imao je štab 7. korpusa, jer se Glavni štab sve vreme nalazio na njegovom operativnom području, tako da je imao mogućnost da neposredno utiče na njegova dejstva i da ga usmerava. Te i još neke činjenice imale su kao posledicu da su se korpusi', odnosno zona, neravnomerno razvijali: najbrže se razvijao, i dostigao najpotpuniju organizaciju 7. korpus, nešto je zaostajao za ftjim 9. korpus, dok je 4. operativna

zona, zbog specifičnih prilika na području Štajerske i Koruške, kao i prilično kasnog dolaska 14. divizije (februar 1944.), bila u znatnom zaostatku.

Zbog svega toga potrebno je prikazati razvoj veza posebno za svaki korpus, odnosno zonu, i potpuno odvojeno organizaciju veza pri Glavnom štabu, koja je odigrala posebnu ulogu u organizaciji veza u Sloveniji.

ORGANIZACIJA VEZA U OPERATIVNIM JEDINICAMA

Organizaciona struktura Glavnog štaba Slovenije sve do juna 1943. bila je jako jednostavna. Tada je, između ostalog, bio formiran i poseban Odsek za vezu, a još ranije je formirana Zaštitna četa, čiji su pojedini borci bili i kuriri.

Na početku 1944. odsek je prerastao u odeljenje sledećeg sastava: načelnik, šefovi radio i telefonske sekcije, komandant i komesar sekcije za kurirske relejne stanice, referent za radionice i nekoliko ljudi administracije. Kao posebni organ pri štabu Odeljenje za vezu ostalo je samo do jeseni, kada je kao odsek uključen u operativno odeljenje, jer se tada smatralo da veze spadaju u operativni sektor. Krajem godine su uvideli da to nije najbolje rešenje, tako daje odsek ponovo postao samostalni odeljak, što se može videti iz uputstva GŠ od 19. septembra 1944. (IZDG, F-109/III).

Reorganizacija Glavnog štaba automatski je prouzrokovala odgovarajuće promene i u organizaciji veza štabova korpusa, odnosno zone, kao i nižih rukovodstava. Februara meseca GŠ je naredio da se pri štabovima korpusa formiraju odseci za vezu, na čijem čelu treba da bude šef odseka, a da mu budu potčinjeni referenti za kurirske relejne stanice, telegrafiju, telefoniju i signalizaciju. Isto takve odseke trebalo je formirati i u divizijama, dok je u štabu brigade trebalo da bude referent za vezu, a u bataljonu bi se nalazio komandir odeljenja za vezu (IZDG, F-I 1/1). U toku jeseni 1944. sva ova organizacija ponovo je prešla u nadležnost operativnog odseka, a osamostalila se u januaru 1945.

Pored odeljaka, odseka i referenata za vezu postojale su i jedinice za vezu. U Glavnom štabu je najpre formirana četa za vezu sa kurirskim, radio-telegrafskim i telefonskim vodom, kasnije je formiran bataljon. Na osnovu uputstva (IZDG, F-174/11) četu za vezu trebalo je formirati i pri štabu korpusa, a čete za vezu u štabovima divizija bile bi sastavljene samo od dva voda: voda kurira i signalista i voda telefonista i telegrafista. Štabovi brigada i odreda trebalo je da se zadovolje vodovima za vezu sa po četiri odeljenja (kurirsko, telefonsko, radio-telegrafsko i signalno); u štabu bataljona trebalo je formirati odeljenje za vezu sa kuririma, signalistima i telefonistima. Jedinice za vezu bile su integralni deo jedinica i potpadale su pod komandu svojih štabova.

Organizacija se nešto razlikovala u jesen 1944. kada se kod svake divizije formirao bataljon za vezu. Komandant bataljona za vezu je istovremeno vršio i dužnost referenta za vezu divizije. Bataljon je bio sastavljen od toliko četa koliko se u diviziji nalazilo brigada, za svaku brigadu bila je određena jedna četa pri štabu divizije, dok bi za potrebe štaba divizije ostao jedan vod ili četa. Četa za vezu, koja se dodeljivala brigadi, bila je sastavljena od četiri voda - po jedan vod za svaki bataljon i za štab brigade. Posebne čete za vezu nalazile su se uz štabove korpusa, odnosno zone. Takva organizacija sa malim promenama i dopunama ostala je do kraja rata. Bez obzira na to što je u formaciji Glavnog štaba bilo propisano brojno stanje jedinica za vezu i potrebna sredstva za vezu, njihova brojčanost i oprema još uvek su zavisili od brojnog stanja jedinica i njihovih materijalnih mogućnosti. U proseku može se računati da je brojno stanje bataljona bilo 200 boraca. Glavni štab i njegov odeljak za veze nastojali su da postignu što jedinственiju organizaciju veza u jedinicama koje su se nalazile pod njihovom komandom. Nije se ograničio na dopisivanje, naredbe i uputstva, nego je, prema potrebi, slao svoje referente i stručnjake za vezu u jedinice sa zadatkom da pomognu u organizaciji veza. Organizovali su i savetovanja po pitanjima veza.

KURIRSKE TELEFONSKE I RADIO VEZE PRI GLAVNOM ŠTABU

Ćeta za vezu pri Glavnom štabu imala je u svom sastavu kurirski, telefonski i radio-telegrafski vod. Od svih veza koje je koristio Glavni štab daleko najznačajnije su bile radio-veze. Zadatak voda telefonista ograničavao se na uspostavljanje i održavanje unutrašnjih telefonskih veza između pojedinih delova rukovodećih organa, dok su sve ostale telefonske i telegrafske linije na tom području spadale u nadležnost štaba 7. korpusa, odnosno njegovih pozadinskih organa. Prve telefonske veze Odsek za vezu GŠ uspostavio je još u toku leta 1943. i to sa nekim bolnicama koje su se nalazile u Kočevskom Rogu.

U organizaciji kurirskih veza važio je princip da niži štabovi šalju svoje kurire u viši, a samo izuzetno i obratno. Zbog toga su za kurirsku vezu sa Glavnim štabom bili odgovorni štabovi korpusa i zone. Kuriri iz sastava čete za vezu su korišteni za održavanje veze, pre svega, za vezu sa Vrhovnim štabom. U početku se kurirska veza sa Vrhovnim štabom održavala povremeno. Održavanje te veze bilo je skopčano sa mnogobrojnim opasnostima i bila je spora. Kasnije se veza održavala preko relejnih kurirskih stanica do Glavnog štaba Hrvatske i odatle produžavala prema Vrhovnom štabu. Do Glavnog štaba Hrvatske kuririma je trebalo tri do četiri dana pešačenja, a kada su mogli koristiti motorcikle, stizali bi za dva dana. Od GŠ Hrvatske do Vrhovnog štaba isto tako je bilo potrebno približno četiri dana pešačenja. Sve to važilo je samo u slučaju da se na tom području nisu vodile neke veće borbe, odnosno ako kuriri ne bi upali u neku neprijateljsku ofanzivu.

Signalne veze u Glavnom štabu nisu koristili. Postojala je neko vreme ideja da se koriste golubovi pismošeoce, ali to nije nikada ostvareno.

Glavni štab je posebnu pažnju poklanjao radio-vezama. To je lako shvatiti: u nižim jedinicama veza se mogla održavati kuririma i signalnim sredstvima, delimično i telefonskim linijama, dok za vezu između divizija i korpusa, kao i između korpusa i Glavnog štaba, kuriri su bili suviše spori a telefonska veza je, zbog velikih rastojanja, bila suviše nesigurna, tako je ostala kao jedina mogućnost radio-veza. Naročiti značaj je radio-veza imala za vreme neprijateljskih ofanziva, kada je ona postajala jedina mogućnost. Isto važi i za radio-vezu između pojedinih obaveštajnih punktova i njihovih štabova (u slučaju da su koristili bilo koji drugi oblik veze, podaci bi stizali suviše kasno i postajali bi bezvredni), između Glavnog štaba i Vrhovnog štaba.

Istina je da je Glavni štab posle kapitulacije Italije imao daleko povoljnije uslove za organizaciju radio-veza nego ranije. Tada je zaplenjena velika količina različitog radio-materijala, koji se mogao odmah koristiti, ili su od njega izrađivali radio-stanice u radionici Glavnog štaba. Pored toga, tada su počeli stizati u Sloveniju i radio-stanice dobijene od saveznika, naročito posle dolaska u naše štabove savezničkih misija, koje su imale svoje radio-stanice. Na području Dolenjeske organizovano je primanje materijala koji su saveznici bacili iz aviona pomoću padobrana. Tako su naše jedinice, pored pet raznih tipova radio-stanica, koje smo zaplenili od Italijana, i četiri tipa napravljena u partizanskoj radio-radionici, imale i savezničke radio-stanice (3-MK-I i 2, SCR-284, a pred kraj rata, i takozvane patrolne radio-stanice. Neki tipovi napajali su se strujom iz električne mreže, ili iz akumulatora, dok su neki, pored toga, mogli da se napajaju i ručnim generatorima.

Koliko radio-stanica je radilo na teritoriji Slovenije, ne može se sasvim tačno utvrditi, ali se na osnovu nekih izvora može zaključiti daje krajem 1943. bilo 23 radio-stanice, od toga osam italijanskog porekla, tri amaterske izrade, ostale savezničke. U GŠ nalazile su se dve stanice sopstvene izrade za domet 150 km. Sedmi korpus imao je šest italijanskih stanica (od toga tri u 15. i 18. diviziji, koja se baš tada spremala za prelaz u Štajersku, dve italijanske i jednu englesku) 4. operativna zona po jednu englesku i jednu »amatersku«, Pokrajinski komitet za Gorenjsku englesku, a 9. korpus čak devet engleskih stanica. Domet savezničkih stanica iznosio je 150 km, a domet italijanskih od 30 do 150 km.

Tada smo imali u radionici i rezervu od četiri italijanske stanice i dve sopstvene konstrukcije, dok su se tri nalazile u izgradnji, a imali smo materijala za još sedam radio-stanica.

Mada smo imali dosta stanica, ipak nismo imali uspostavljene radio-veze sa 9. korpusom i 4. operativnom zonom sve do početka decembra 1943.

Broj radio-stanica je stalno rastao. Godinu dana kasnije krajem decembra 1944 - slovenačke partizanske jedinice imale su nekih 60 radio-stanica, od toga u GŠ šest, u štabovima korpusa od tri do četiri, u štabu 4. operativne zone jednu, u štabovima divizija po jednu ili dve, a u štabovima brigada i odreda po jednu. Stanice su se nalazile i na obaveštajnim tačkama. Tada smo počeli primati od saveznika u većem broju i takozvane patrolne radio-stanice SET-48, namenjene, pre svega, bataljonima i četama, ali one se nisu dobro pokazale zbog malog dometa. Pored toga te stanice su se brzo kvarile. Trebalo je dosta vremena da se radisti naviknu na njih i da ih uspešno koriste na obaveštajnim tačkama, u artiljeriji i u štabovima bataljona i četa. Tim stanicama bile su snabdevene samo jedinice 7. korpusa. Broj radio-stanica je do kraja rata bio 155.

U radio-centru Glavnog štaba, pred kraj rata, nalazilo se šest radio-stanica. Svaka od njih održavala je vezu sa određenim štabovima, mada u slučaju da je neka bila suviše opterećena, pomogla bi joj druga stanica koja tada nije održavala vezu. Radio-stanice su u centru bile međusobno povezane telefonskim vezama, tako da smo brzo mogli prebacivati telegram sa jedne na drugu. U radio-veze između Glavnog štaba, štabova korpusa i operativne zone uveli smo dežurnu radio-službu, a sa štabovima divizija jedino u slučaju većih operacija.

Na početku 1945. šest radio-stanica GŠ održavalo je 34 redovne veze, sa većim stanicama dvaputa dnevno, a bilo je tri čak i četiri veze dnevno. Redovnu radio-vezu GŠ nije redovno održavao samo sa štabovima korpusa, zonom, štabovima divizija i odreda i nekim obaveštajnim punktovima, nego i sa štabovima korpusa i divizija Hrvatske, koji su se nalazili kao susedi naših jedinica. Tada smo održavali radio-vezu sa GŠ Hrvatske, sa bazom za snabdevanje u Bariju, sa štabom Mornarice i Vazduhoplovstva i naravno sa Vrhovnim štabom.

U stvari bilo je i više radio-stanica, kao i veza. Miloš Brelih tvrdi da se kod GŠ nalazilo deset radio-stanica, koje su održavale pedeset veza. Nismo brojali ni radio-stanice i veze 2. divizije VDV sa njenim brigadama na terenu Štajerske, Primorske i Dolenjske, kao ni veze Centralnog komiteta sa pokrajinskim komitetima kao i još neke veze. Naravno, nismo brojali ni radio-stanice savezničkih vojnih misija u Glavnom štabu Slovenije, kod štabova oba korpusa, kao i u štabu 4. operativne zone. Savezničke misije održavale su svoje veze sa obaveštajnim tačkama u Austriji, Italiji, ali i u Sloveniji. Naravno da to ne ubrajamo u naše veze.

Interesantan je podatak o obimu mesečnog saobraćaja u Centru za vezu Glavnog štaba. To je najbolji dokaz sigurnosti veza sa jedinicama koje su bile raspoređene i razasute po celoj Sloveniji. U novembru 1944. izvršena je primopredaja 154.000 grupa (grupa sadrži pet znakova) preko telefona, na radiju 12.000 depeša. Pored toga, preko telefonske centrale obavljeno je 15.000 razgovora, dok je kurirska četa prenela 20.000 pisama i 5.000 paketa. Veoma intenzivan radio-saobraćaj odvijao se i u štabovima korpusa, u svakom blizu 60-70.000 grupa mesečno. (IZDG F-20/I).

ŠKOLOVANJE KADROVA VEZE

U partizanima su se školovali najrazličitiji stručnjaci. Škole i kursevi radili su pri svim štabovima od bataljonskih naviše. Tako su, na primer, postojali kursevi od nekoliko dana za kurire i signaliste pri štabovima bataljona i brigada. U sastavu divizijskih i korpusnih podoficirskih škola postojali su posebni kursevi za vezu, ali su na mnogo većem stručnom nivou od ovih kurseva bili radio-te-

legrafska škola Glavnog štaba i u štabu 9. korpusa, kao i kurs za vezu u sastavu oficirske škole Glavnog štaba.

Škola, koja je decembra 1943. dobila naziv Oficirska škola Glavnog štaba NOV i POJ Slovenije, počela je sa radom još 3. augusta 1943. Na početku je imala samo pešadijski, kasnije i artiljerijski kurs. Imala je zadatak osposobljavanje komandnog kadra.

Vremenom su potrebe za vojnim specijalistima bile sve veće, pa su u okviru ove Škole stvarani novi kursevi. Pred kraj rata radilo je čak devet kurseva (pešadijski, viši oficirski, artiljerijski, inženjerijski, intendantski, obaveštajni, za izgradnju vojne vlasti, za vezu i radio-telegrafski). Tenkovsko-šoferski kurs je početkom marta preseljen u Dalmaciju, a kurs komesara ukinut još u avgustu 1944. (IZDG F-109 1/9).

Od oktobra 1943. do kraja rata organizovano je osam kurseva za vezu, od toga tri su bila niža, a pet viša. Na nižim kursevima osposobljavali su se komandiri vodova za vezu, a na višim komandiri četa za vezu. U početku su kursevi trajali 30 dana, kasnije se njihov program povećao, pa se vreme trajanja produžilo na 55 dana. Niži kurs uspešno je završilo 56, a viši 83 slušaoca.

Kurs za vezu je, na osnovu nastavnog programa, koji je bio na snazi od marta meseca 1944. predviđao 210 časova nastave. Najviše časova otpadalo je na signalizaciju (90), službu veza (30), dosta manje na ostale predmete (praktičan rad i terfenu, politička nastava, čitanje karata, pešadijski egzercir, telefonija i si.). Nastavu na tim kursevima, tada, izvodili su sedam instruktora - nastavnika.

Kursevi su raspolagali nizom nastavnih pomagala za predmete veze, tehničkih sredstava, kriptografije, signalizacije. Nastavnici su za neke predmete napisali udžbenike, neke su preveli sa ruskog i engleskog. Nastavnim sredstvima se nisu koristili samo slušaoci na kursu, nego su ih slali i u jedinice, to se najviše odnosi na pisana uputstva, koja su dobro došla polaznicima kurseva koje su organizovale same jedinice.

Radio-telegrafski kurs je najpre bio samostalni kurs, a u Oficirsku školu GŠ uključen je tek u jesen 1943. Dve prve grupe polaznika tog kursa počele su sa radom u Ljubljani, treća grupa na Rodinama blizu Cernomlja. Kurs se održavao od vedrim nebom. Praktičan rad na radio-stanici vežbali su radio-stanicom koja je u proleće iste godine zaplenjena od Italijana u Jelenovom žlebu.

Prvi radio-telegrafski kurs u sastavu Oficirske škole, u koji su ušli i slušaoci kursa na Rodinama, počeo je 4. oktobra 1943. Od tada svaki kurs je trajao 60 dana, a kasnije je zbog proširenja nastavnog programa produžen na četiri meseca. Pošto je trebalo sve više tehničara i radio-telegrafista, na nekim kursevima, koji su jedan za drugim organizovani do kraja rata, bilo je i po 200 slušalaca. Novi kursevi bi počinjali još dok se prethodni nisu završili. Nisu svi polaznici bili iz partizanskih jedinica: skoro polovina, pre svega devojaka, došlo je na kurs sa terena.

Mada su kandidate za kurs veoma brižljivo odabirali, brzo se moglo utvrditi da mnogi, uprkos velikom zalaganju, nemaju sluha ni sposobnosti za taj poziv. Zbog toga su ih vraćali u jedinice. Prosečno je kurs završavalo nešto više od polovine prijavljenih. Do kraja ukupno 13 kurseva, završilo je sa uspehom 695 slušalaca.

Nastavni plan radio-telegrafskog kursa, u vreme njegovog trajanja od dva meseca, obuhvatao je 480 nastavnih časova. Od toga je najviše predviđeno za prijem na sluh i kucanje (210 časova), praktičan rad (150 časova), a manje za radio-tehniku (46 časova), političku nastavu (30 časova) i za drugih pet predmeta (ukupno 44 časa). Tada je kurs imao sedam nastavnika. Kurs pri Glavnom štabu trebalo je da pripremi radio-telegrafiste za potrebe jedinica na Dolenjskom, Notranjskom i u Stajerskoj, pošto je 9. korpus organizovao kurs za svoje potrebe.

Kurs za veze i radio-telegrafski kurs bili su namenjeni samo za veziste. Na drugim kursevima, takođe, su polaznici upoznavani sa organizacijom veza, ali u ograničenom obimu. Tako su, npr. na višem oficirskom kursu, za tu svrhu pred-

videli 8 časova. Osposobljavanje kadrova veze, kao i kadrova drugih rodova i službi, nije bilo ograničeno samo na planirane časove, nego se računalo i na znanje koje će steći kasnije kada budu otišli u svoje jedinice.

RADIO-RADIONICE

Odmah nakon kapitulacije Italije, iz Ljubljane je stigao veći broj inženjera i tehničara, od kojih je nekolicina još u Ljubljani radilo za potrebe OF. To su bili kadrovi za »partizansku industriju«, koja je odmah nakon toga formirana u dolini između Crmošnjica i Občica. Tamo se pored jednog potoka nalazilo sedam strugara, koje su preuredili u elektrane, tako da su imali električnu struju za svoje radionice.

Nisu zaboravili ni na materijal neophodan za svoj rad. Pre nego što su Nemci prodrli u Novo Mesto, uspeali su da izvuku dosta materijala, od kojega su u Starim Žagama napravili dosta velike zalihe. U vodenicama i strugarama u Starim Žagama i podrumima, koji su se nalazili po vinogradima u blizini, razveli su struju i počeli sa radom.

Samo što su počeli, već ih je iznenadila neprijateljska ofanziva. U zadnji čas su posakrivali materijal i povukli se. Nemci su prošli pored radionica, ali nisu ulazili, posle lošeg iskustva u radionici puškara, koja je bila minirana, tako da se mina aktivirala čim su Nemci otvorili vrata. Tom prilikom poginula su dva nemačka vojnika.

Čim je ofanziva prošla, opet je sve oživelo u radionicama. Trebalo je mnogo toga popraviti i napraviti, zbog toga su se stvarale sve nove i nove specijalizovane radionice na padinama Nove gore. U svim radionicama, koje su u junu bile pod komandom odeljka za vezu (bez odgovarajućih radionica pri štabovima 7. i 9. korpusa i četvrte operativne zone), nalazilo se oko stotinu inženjera, tehničara i radnika, a rukovodstvo je obećavalo da će ih u narednom mesecu biti već oko 160. Tada su radionice bile podeljene u pet osnovnih grupa: radio-radionica (radio-konstruktorska, radio-montažna, za opravke, električna, akumulatorska, grubomehanička, stolarska i tesari), finomeničarska radionica (sa limarskom i signalnom radionicom, i radionicom za opravku pisaćih mašina), mehaničarska radionica (sa odeljenjima za opravku bicikla, motorcikla i automobila), sabračajna radionica (sa kovačkom, bravarskom, kolarskom i saračkom radionicom), i telefonska radionica.

Samo na osnovu ovih podataka se već može zaključiti šta je sve bila u stanju da napravi ova partizanska »industrija«. Pored redovnih zadataka u radionici su za vreme proleća 1944, kada je bilo proglašeno takmičenje povodom dvogodišnjice formiranja OF, izradili još 10 radio-stanica za potrebe naših brigada, sa do metom do 20 km (dali su im naziv »invazija«, jer je 6. juna 1944. izvršeno iskrcavanje saveznika na francusku obalu), dve radio-stanice za ultrakratke talase, deset telefonskih centrala tipa »žicar«, itd.

Ubrzo se mehaničarska radionica izdvojila, a u nadležnosti odeljka za vezu ostale su radio i elektro-radionica, finomehaničarska i neke pomoćne (bravarska, limarska i stolarska) radionice. U toj radionici su izrađivali i vršili opravke najrazličitije radio-opreme, radio-stanice, ispravljače, transformatore, ita. Tu su vršili i punjenje akumulatora. Tada je bilo angažovano: 8 radio-tehničara i elektroničara, 9 finomehaničara, 2 strugara, 3 mehaničara, 5 bravara, 3 limara, 4 stolara, 2 tesara, po jedan sajdržija - graver i još neki. Ovamo su dolazili na praksu i polaznici elektrotehničkog kursa Oficirske škole.

Svakog meseca naše jedinice posedovale su više oružja i tehničke opreme, zbog toga su se morale širiti i radionice. Dva meseca pre kraja rata u radionicama odeljka za vezu je bilo 83 člana, koji su osim sredstava za vezu izrađivali i različitu drugu opremu. Tako su izrađivali toplomere, kutije za medicinski pribor, lonce, umivaonike, itd. Samo u jednom mesecu opravili su 258 časovnika. Popravljali su šivaće mašine, foto-aparate, dvoglede, itd. Sve je teže bilo doći do

potrebnog materijala. Zalihe, stvorene prilikom kapitulacije Italije, lagano su se trošile, a materijal koji smo tražili od saveznika sporo je stizao i sa velikim za-kašnjenjem, u veoma ograničenim količinama. Bilo je nužno organizovati akciju za prikupljanje materijala na terenu Dolenjske i Notranjske. Dosta materijala po-slali su nam iz Ljubljane, zatim iz Istarskog odreda, kao i od posebne ekipe koja je u te svrhe formirana i upućena u Primorsku i koja je trebalo da organizuje na-bavku iz Trsta i Italije. Nisu zaboravili ni na oborene avione. Kad bi došlo do pada nekog aviona, odmah bi slali grupu ljudi sa zadatkom da iz olupina pokupe sve što bi moglo biti od koristi. Na taj način se u uređajima nalazio materijal pri-kupljen iz najrazličitijih izvora: italijanske elektronske cevi, nemački otpornici, američki kristali - ovde je jedino bilo usklađeno njihovo dejstvo.

VEZE 23. SRPSKE UDARNE DIVIZIJE

Drugom polovinom septembra 1944. godine u sastavu tehničkog bataljona, pored auto-minerske čete, formira se i četa za vezu u selu Veliko i Malo Laole.

Tih dana otpočeo je napad 23. divizije na Bor, u sadejstvu sa ostalim sna-gama naše NOV i delova sovjetskih trupa. U tom napadu organizovali smo i us-postavili, sa potčinjenim jedinicama samo kurirske i signalne veze, a sa sused-nom, 25. divizijom i 14. korpusom, pored kurirskih i radio-vezu, pomoću RSt SCR-284—A. Ostale vrste veze nismo organizovali i uspostavljali zbog nedostatka telefonsko-linijskog materijala. Kako je u Boru bio dosta jak nemački garnizon, pored ostalog i sa većim skladištima, to smo pri oslobođenju Bora zaplenili veću količinu materijala za vezu. Zaplenjeni materijal odmah smo koristili za vezu sa operativnim štabom, sa nekim operativnim jedinicama i elementima pozadine (Bor-Krivalja-Veliki i Mali Krš), gde su tada, na mestu zvanom Vrac, vođene žes-toke borbe. Nemci su, uz pomoć domaćih izdajnika, uspeali probiti taj deo fronta, ali su pretrpeli ogromne gubitke u ljudstvu i materijalu. To su bile naše prve žič-ne veze u jednoj većoj operaciji.

POKRET KA GLAVNOM GRADU

Dvanaestog oktobra 1944. godine dobili smo naređenje, da noću 12/13. ok-tobra, pokupimo sve pravce kablovskih linija, jer nam 13. oktobra predstoji po-kret u pravcu Beograda. Naređenje je bilo vrlo kratko: »Sa sobom poneti samo neophodan materijal«. Sve što se ne može poneti, predati na čuvanje organima narodne vlasti u Boru. Tako smo i postupili. Međutim, nakon mesec dana utvr-dili smo da nam materijal nije sačuvan, a bio nam je veoma potreban u završnim borbama za oslobođenje zemlje.

Pokret smo izvršili u 15.00 časova 13. oktobra 1944. godine, po kišovitom vremenu i vrlo teškom terenu, pravcem Brestovačka banja - Crni Vrh - Žagu-bica, gde smo stigli 14. oktobra u zoru. Iznemogli i iznureni od forsiranog marša i teškog terena, u Žagubici ložimo vatru na ulicama, jer smeštaja u kućama nije bilo. Posle odmora od nekoliko sati, krećemo dalje pravcem Zagubica-Krepo-ljin, gde smo se prikupili i prenoćili. U zoru 15. oktobra Šetonja-Vođice-Palan-ka. Tu smo zanoćili. Odatle, kombinovani delovi iz auto-minerske čete i čete za vezu prvi put se prevoze partizanskim vozom, uz veliko veselje, do Ralje. Tu se, zajedno sa štabom divizije iskravamo i noćimo. Oko 14 časova 16. oktobra 1944. godine krećemo u pravcu Beograda. Zadržavamo se kratko kod kafane »Treš-nja«, jer se naše jedinice rokiraju desno od drumu, oko s. Vrčin, pošto se nep-

rijatelj pojavio na pravcu: Boleč-Grocka (Smederevski drum). Tu smo čuli jaku artiljerijsku kanonadu. Štab se, sa prištapskim delovima smešta u Vrčinsko polje. Vezu između štaba divizije i brigada održavamo kuririma. Telefonsko-linijski materijal iz Bora, nije nam pristigao, pošto je do Ripnja transportovan drugim vozom i stiže nam tek sledećeg dana. Sa 14. korpusom i 25. divizijom održavali smo i radio-vezu.

U borbama koje je 23. divizija vodila u podnožju Avale, četa veze imala je 2 mrtva, 2 nestala i nekoliko ranjenih boraca. Pored toga, u borbama pod Avalom imali smo gubitaka i u materijalu. Ono malo materijala veze što smo imali izgoreo je, zajedno sa vozilom, usled dejstva nemačke artiljerije.

Nakon oslobođenja Beograda, iz sela Kumodraža jedan vod čete za vezu sa mnom kreće za Beograd, radi prikupljanja telefonsko-linijskog i drugog materijala. U Beogradu smo uspele prikupiti 12 poljskih telefona, 10 km poljskog telefonskog kabla, 30 suvih elemenata, 2 motalice i nekoliko kalema.

Dvadeset trećeg oktobra 1944. godine, iz Kumodraža krećemo u pravcu Sopot, gde smo prenoćili a odatle nastavljamo ka Topoli. U Topoli smo prenoćili i, posle dužeg marša, malo se odmorili, da bi sledećeg dana nastavili prema Gornjem Milanovcu. Nedaleko od Gornjeg Milanovca u s. Brđani, štab divizije smešta se u osnovnu školu. Od Beograda do Brđana veza između štaba divizije i naših jedinica održavana je kuririma na motociklima i biciklima. Sa 14. korpusom i 25. divizijom, pored kurirske, održavana je i radio-veza. Žične veze nisu organizovane i uspostavljane zbog čestog premeštanja jedinica i štaba divizije.

Trideset prvog oktobra 1944. godine štab divizije bio je razmešten u s. Milićevci, naselje Radulovići. Po blatnjavom terenu i kišovitom vremenu četa veze vrši premeštanje, takođe, u taj rejon, gde stiže oko 21.00 čas. U 1.00 čas dobijamo naređenje da sa vodičem pronađemo selo Miljakovac, gde se nalazio Štab 9. brigade. Naređenje je odmah izvršeno. Krenuli smo od štaba divizije, pružajući kablovsku liniju pod jakom borbom i artiljerijskom vatrom, koju je vodila Prva jugoslovenska brigada, a koja je već tada bila u sastavu naše divizije. Borba je bila veoma žestoka, jer je neprijatelj baš na tom sektoru pokušao da se probije za Kosjerić. Vezu smo uspostavili do Kosjerićkog drum, jer nismo imali više materijala. Odatle veza je sa komandom brigade održavana pomoću kurira.

Već oko 13.00 časova ovaj pravac smo morali kupiti (pokupiti). Na tom delu fronta neprijatelj je potisnuo snage Prve jugoslovenske brigade i nismo mogli dopustiti da materijal padne u ruke neprijatelju. Štab divizije se u to vreme premešta u zaseok Radulovića, a četa veze u rejon Drenove Bare. Veza između štaba divizije i Prve jugoslovenske brigade održavana je snagama i sredstvima brigade, kojim je ona bila dobro opremljena. Sa ostalim jedinicama veza je održavana sredstvima čete veze divizije. Štab divizije zadržava se u zaseoku Radulovića do 4. novembra 1944. godine, kada se premešta u selo Milićevci. Odmah zatim premešta se i četa veze i stiže kada i pojedini delovi štaba divizije. U toku marša četa se između Drenove Bare i Brđana kreće dolovima zbog dejstva neprijateljske artiljerije.

Odmah po pristizanju u rejon s. Milićevci, četa dobija zadatak da uspostavi neposrednu žičnu vezu sa 7. brigadom i 1. jugoslovenskom brigadom, a da 9. i 14. brigadu, zbog nedostatka materijala, paralelno povežemo na jednu liniju. Ovako organizovane i uspostavljene veze održavane su do 9. novembra 1944. godine. Toga dana dobili smo naređenje da preuzmemo vezu od 1. jugoslovenske brigade, pošto je ona smenjena sa položaja koji je držala. Njene položaje posela je naša 14. brigada. Prva jugoslovenska brigada zadržala je svoja sredstva veze, sem 18 km kabla koji smo primili na revers. Radio-vezu smo tih dana održavali sa 14. korpusom i 17. i 25. divizijom, povremeno i sa 9. i 14. brigadom. U to vreme, pri štabu divizije nalazio se jedan ruski oficir sa još dva vojnika - vezista i održavao vezu sa nekim od sovjetskih štabova.

FORMIRANJE VODOVA ZA VEZU

Tokom ovih operacija ukazala se potreba za formiranjem vodova za vezu u svim brigadama. Jezgro za formiranje ovih vodova daje četa veze divizije. Četa veze izdvaja i deo svojih sredstava za formiranje vodova za vezu.

Dvadeset četvrtog novembra 1944. godine štab divizije i CV divizije premešta se u Gornji Milanovac. Žične veze se i dalje održavaju sa brigadama, s tim što produžavamo kablovsku liniju od s. Milićevca do Brđana. U Brđanima postavljamo međustanicu, a odatle do Gornjeg Milanovca koristimo stalnu vazдушnu liniju. Sa 14. brigadom žičnu vezu uspostavljamo preko s. Dobrinje.

Za vreme ovih operacija dobili smo oko 300 km poljskog telefonskog kabla. Svakoj brigadi dodelili smo po 40 km, 17. diviziji 30 km, 25. diviziji 28 km i 45. diviziji 50 km kabla.

Boravak u Gornjem Milanovcu koristimo za premotavanje kabla, za opravku i čišćenje tehnike veze i za obuku vojnika, u prvom redu onih koji su tek postali vezisti. Istovremeno, od PTT Gornjeg Milanovca dobili smo 2 stolna telefona, 1 telefonsku centralu od 5 brojeva i izvesnu količinu nalivajućih elemenata, koji su nam u tom momentu dobro došli. Pored toga, došli smo i do 1 telefonske centrale od 15 brojeva - italijanskog porekla, koju smo doveli u ispravnost i kasnije korisno upotrebili.

U međuvremenu oslobađamo Čačak. Odmah posle oslobođenja Čačka, iz čete veze divizije zadužujemo neke drugove, među kojima su Bogoljub Tomić i Svetislav Vukosavljević, da prikupe plen-materijal veze. Tom prilikom drugovi su prikupili: 100 kg nišadora, 12 telefonskih aparata, 3 stona telefona, veću količinu nalivajućih elemenata i drugog potrošnog materijala. U toku pokreta nalivajuće elemente smo praznili. Tečnost smo sipali u flaše, a pri uspostavi veze ponovo vraćali u elemente.

Početkom decembra 1944. godine ponovo dolazi do dugih i iscrpljujućih marševa i gonjenja neprijatelja. 3. decembra 1944. godine, štab divizije sa prištapskim jedinicama, među kojima i četa veze, kreće u pravcu Valjeva. U Valjevu se zadržavamo 4 dana, a zatim 8. decembra 1944. godine premeštamo se u rejon Ljubovac. Iz tog rejona uspostavljamo vezu sa potčinjenim brigadama i sadejstvjućim divizijama. Na tom delu fronta naša divizija smenjuje 17. diviziju. Tom prilikom koristimo njihovu, već podignutu liniju, a u zamenu dajemo naš kabl. Ovakva zamena, pri tako čestim premeštanjima bila je i neophodna i korisna. Žičnu vezu sa 7. brigadom, koja je bila udaljena oko 15 km od CV divizije, uspostavljena je uz pomoć voda veze 7. brigade. Liniju smo podizali u dva pravca noću i po teškom terenu. Vezu smo uspostavili pre nego su kuriri pronašli štab 7. brigade. U međuvremenu, 9. i 14. brigada, sopstvenim snagama i sredstvima, vezuju se kablovskim linijama na CV 23. divizije. .

PRVE ŽIČNE VEZE SA BATALJONIMA

Preko pozadinskog centra veze koji je bio u Peckoj, vezu održavamo sa 14. korpusom koji je bio razmešten u Valjevu. Na isti način održavamo vezu i sa 17. divizijom. Materijal koji je zaplenjen u Čačku i dobijen u Milanovcu, pošto smo ga popravili i pravilno podelili po brigadama, ovde je veoma korisno poslužio. Tu je prvi put uspostavljena žična veza sa bataljonima unutar brigade. Time je olakšano komandovanje jedinicama po dubini, posebno ako se ima u vidu da je zemljište bilo jako ispresecano, vremenski uslovi loši a kretanje kurira ograničeno. Pored toga rastresitost borbenog poretka bila je velika. Referent veze dviije neposredno je uticao na blagovremenost, kvalitet i neprekidnost veza, obilazeći sve CV brigada. Ovo je morao činiti zbog stalnih pokreta, pomeranja borbenog poretka i nedovoljnog iskustva boraca i starešina u novoformiranim vodovima za vezu.

Na ovom terenu, u ovim operacijama, štab divizije daje visoku ocenu vezi i prvi put uviđa šta znači stabilna žična veza sa celim borbenim poretkom. U to vreme radio-veza je veoma malo korišćena. Naravno, tu je bilo i dosta prekida linija zbog borbenih dejstava i drugih razloga, naročito na pravcu prema 7. brigadi. Međutim, upućivanjem linijskih patrola sa krajnjih stanica i međustanica sve prekide smo brzo otklanjali. Svaki prekid na linijama traženje iz dva pravca.

PRELAZAK U BOSNU I PRVO KORISĆENJE STALNIH VAZDUŠNIH LINIJA

Dvadeset drugog decembra 1944. godine ponovo vršimo premeštanje sa dužim skokom. Operativni deo štaba divizije sa operativnim centrom veze vrši pokret pravcem Ljubovođa-Amojić-Mali-Zvornik. Pozadinski CV koji je bio u Pec-koj, zajedno sa štabom pozadine divizije vrši pokret pravcem Pecka-Valje-vo-Loznica-Banja Koviljača. Za vreme pokreta održavana je kurirska veza, a sa 14. korpusom i 17. divizijom i radio-veza.

Po dolasku u Zvornik uspostavljamo vezu sa 7. i 9. brigadom i obrazujemo centar veze u Zvorniku. Deveta brigada bila je na Drinjači, ali sa njom nismo uspostavili neposrednu žičnu vezu zbog veće udaljenosti. Sa 14. brigadom imali smo neposrednu žičnu vezu. Ona je bila smeštena u Zvorniku. Iz Zvornika uspostavljamo žičnu vezu sa štabom 14. korpusa, koji je bio razmešten u Banji Koviljači. Preko Drine postavljamo kablovsku liniju, a dalje do Koviljače, uz pomoć PTT-montera, koristimo SVL Zvornik-Koviljača. To je bila naša prva veza između Srbije i Bosne.

Dvadeset devetog decembra 1944. godine novi pokret u pravcu Tuzle. Ova marš-ruta bila je veoma teška i naporna. Ceta za vezu i ostali prištapski delovi morali su, u sadejstvu sa 9. brigadom i Tuzlanskim PO odbijati napade Nemaca i četnika. Glavni put za Tuzlu, bio je miniran, pa smo morali koristiti sporedne puteve, koji su bili zaleđeni i sa većim usponima. Na nekoliko uspona morali smo koristiti duplu zapregu, a nekoliko kola prevrtala su se u provalije što nam je usporavalo kretanje. Sa operativnim delom štaba divizije kretao se i štab 14. brigade, pozadinski deo divizije i vod veze za pozadinski CV divizije. I ovom prilikom, u toku pokreta jedinica, radio-veza održavana je samo sa štabom 14. korpusa i 17. divizijom.

Trideset prvog decembra 1944. godine veze su uspostavljene iz novih rejona sa svim brigadama. Pored jedinica divizije, uspostavljena je veza i sa štabom 3. korpusa koji je bio razmešten u Tuzli. Tom prilikom odsek za vezu 3. korpusa pružio nam je svestranu pomoć. Pored ostalog, dobili smo od njih 1 telefonsku centralu, 2 RSt SCR-V-100-A, nalivajuće elemente, nišadora, nešto alata, izolir trake, žice i drugog instalacionog i potrošnog materijala. RSt SCR-V-100-A odmah dodeljujemo 9. i 14. brigadi i obezbeđujemo radio-vezu sa ovim brigadama, što ranije nije bio slučaj. Radio-telegrafiste za rad na ovim stanicama dobili smo od štaba 14. korpusa.

PRVI KURS VEZE PRI ŠTABU 23. DIVIZIJE

U Tuzli, Kreki i Lukavcu uspevamo da osposobimo oko 50 kalemova za kabl nemačkog porekla i 6 motalica. Pored toga, izradili smo drvene kalemove za po 2km kabla. Deo ovog materijala zadržavamo za sebe, a deo dodeljujemo brigadama. Brigade su i same izrađivale priručna sredstva. Uspeli smo pregledati i srediti celokupan materijal što nam je kasnije olakšavalo rad.

Šestog januara 1945. godine obrazujemo centar veze u Lukavcu. Na taj CV povezujemo 7. brigadu, koristeći stalne vazdušne linije Tuzla-Lukavac, a osposobili smo je za upotrebu uz pomoć Odseka veze 3. korpusa. Pored toga, vezu sa 14. korpusom takođe održavamo pomoću stalne vazdušne linije Tuzla-Zvor-

nik, jer je štab 14 korpusa u to vreme bio smešten u Zvorniku. Sa 14. brigadom, koja je bila smeštena u Dobošnici, vezu uspostavljamo pomoću polustalne linije.

Pokreti jedinica bili su vrlo dinamični i premeštanja česta. Nakon nekoliko dana 7. brigada se premešta u rejon Puračića, a njeni bataljoni prema Ozrenu: Stupari-Kratova-Porečina-Turija-Donja Brijesnica. Za vezu sa 7. brigadom koristimo stalnu vazдушnu liniju. Bataljoni 7. brigade povezuju se sa centrom veze brigade svojim sredstvima. Ukupna dužina pravca od divizije do najisturenijeg bataljona 7. brigada, u rejonu Maglaja, iznosila je oko 30 km. Kvarovi, prekidi na liniji bili su česti, što nam je činilo ogromne teškoće. Štab 9. brigade u to vreme premešta se u rejon Dobrnje, a njegovi delovi u Lisovićima-Podorašnju-Breziku i Dobrnji. Sa brigadom je korišćena kombinovana žična veza, preko SVL i poljskim kablom. Posle kraćeg vremena, ova brigada dejstvuje prema Srebrniku i Gradačcu. Za vezu sa brigadom obrazujemo dve međustanice, u Dobrnji i Breziku. Operativni deo štaba divizije u to vreme bio je u Srebrniku, a pozadinski u Lukavcu. Radio-veze tada dolaze do punog izražaja. Naravno i kurirska veza koja je bila veoma uspešna.

Nakon povlačenja iz Gradačca 9. brigada se prebacuje u rejon Brezovog Polja kod Brčkog. Operativni centar veze i štab divizije premeštaju se u Vražiće. Ovde smo imali najdužu telefonsku liniju, koja se protezala do štaba 9. brigade, preko Čelića i Lopara. U rejonu Čelića i Lopara imali smo međustanicu koju je zbog napada zelenog kadra i četnika sa Majevice, obezbeđivao jedan streljački vod iz 9. brigade. Pored toga, morali smo linijskim patrolama obezbeđivati pratice. Druga međustanica obrazovana je u Gornjoj Tuzli, a jedna u Donjoj Tuzli koja je posredovala u davanju veze sa 2. armijom, 14. korpusom i pozadinom naše divizije.

Preko Lukavca održavana je veza sa 14. brigadom, koja je tada bila smeštena u rejonu Dobošnice. Za vezu sa ovom brigadom korišćene su polustalne i stalne linije u dužini oko 75 km. Četa za vezu 23. divizije brojala je u to vreme oko 46 vojnika i starešina, a zadaci su bili obimni i složeni.

Od štaba divizije u više navrata smo tražili, pismeno ili usmeno, da povećaju brojno stanje čete za vezu. Na žalost, našoj molbi nije udovoljeno i nismo naišli na razumevanje. U pojedinim situacijama morali su čak i kuvari da intervenišu na pojedinim pravcima veze. Pored svih teškoća organizovali smo i održali 15-to dnevni kurs za signaliste i telefoniste. Kurs je bio u Lukavcu, a pohađalo ga je 72. slušaoca, iz svake brigade po 24. Uspeh na kursu bio je vrlo dobar. Mnogi po laznicima kursa mogli su odmah raditi na telefonskim centralama ili održavati signalnu vezu. Nastavnik na kursu bio je Bogoljub Tontiće i ja. Instrukcije za održavanje kursa dobili smo od komande 14. korpusa.

Četrnaestog februara 1945. godine nova premeštanja, nove obaveze. Štab divizije, sa prištapskim delovima premešta se 14/15. februara u Donji Srebrnik, gde stiže oko 6.00 časova. Četa veze postavlja CV i uspostavlja vezu. Za vezu sa 14. korpusom, koji je smešten u Lukavcu i 2. armijom, koja je smeštena u Tuzli koristimo jednožičnu polustalnu liniju, sa koje isključujemo organe vlasti. Preko ove linije povezujemo, posredstvom centrale, i 45. diviziju. Sedma brigada, iz rejonu Ibrića vezuje se na naš CV svojim snagama i sredstvima. Na sličan, kombinovani način, uspostavljena je veza sa 9. brigadom, 14. brigadom i artiljerijskom brigadom. Štab 9. brigade bio je smešten u Srnicama, 14. brigada u Orahovici, a artiljerija u Muslimanskoj Špionici. Ovakav raspored jedinica i formiranje borbenog poretka izvršen je sa ciljem da se napadne i oslobodi Gračanica. Radio-veza održavana je sa svim elementima borbenog poretka, a takođe i kurirska.

BEZ KRIVICE KRIV

Dok su trajale borbe za oslobođenje Gračanice, dobio sam naređenje od 14. korpusa da za novoformiranu brigadu za vezu 2. armije predam 60 km poljskog telefonskog kabla i 6 telefona. Ovo naređenje me je veoma iznenadilo. Nisam

mogao shvatiti odluku da se kabl i ostala sredstva skidaju sa položaja i upućuju u pozadinu fronta. Četa veze u tom momentu ostala je bez dovoljinih količina materijala i bez bilo kakve rezerve. Komandant divizije naredio je načelniku štaba divizije da odgovaram zbog toga što sam komandi korpusa i armiji dostavljao tačne 15-to dnevne izveštaje, što nisam prikazivao manje količine materijala. Međutim, načelnik štaba to nije hteo izjavivši daje on potpisivao izveštaje i da nema krivice kod referenta veze.

NOVI POKRET I PREMEŠTANJE U OSLOBOĐENU GRACANICU

Dvadeset petog februara 1945. godine štab divizije sa prištapskim delovima - premešta se u Gračanicu, gde su već bili komandant i komesar divizije sa operativnim centrom veze. Sa štabom 14. korpusa, 2. armijom, 45. divizijom i nekim našim brigadama žična veza je održavana korišćenjem polustalnih i stalnih linija. Radio i kurirske veze održavaju se na već ustaljeni način. Za vreme tih operacija zaplenili smo 5 telefona i 10 km kabla, čime smo donekle umanjili nedostatak materijala predatog 2. armiji.

PONOVO BORBA ZA GRACANICU

U Gračanici se zadržavamo samo 7 dana. Situacija na frontu se menja. Nemci, uz pomoć ustaša, četnika i zelenog kadra nastoje da povrate Gračanicu, Srebrnik, Brezik Špionicu i druga mesta i omoguće povlačenje njihovih snaga iz pravca Bijeljine i Brčkog. Sedamnaestog marta 1945. godine premeštamo se iz Gračanice u pravcu Ozrena i Kakmuža, zatim se prebacujemo u Srebrnik, a odatle u Brezik. Pozadinski CV postavljamo u Breziku, a operativni CV razmešta se u Rapatnici. Iz tih rejona uspostavljamo vezu sa brigadama, 14. korpusom, 2. armijom i 17. divizijom.

Tih dana, na tom delu fronta, naše jedinice vodile su žestoke borbe sa nemačkim snagama i domaćim izdajicama. Vođena je veoma efikasna borba sa neprijateljskim tenkovima. Borci su skakali na tenkove i uništavali ih. Do izražaja su posebno došle protivtenkovske puške. Naročito jak pritisak bio je na položajima koje je držala 9. brigada. Njoj su sadejstvovala ostale jedinice divizije, naročito artiljerijska brigada, kao i delovi 17. divizije. Deveta brigada i ostale jedinice divizije odbile su napad nemačkih snaga, nanoseći im ogromne gubitke u ljudstvu i materijalu. Namera neprijatelja bila je da opkoli naše snage i da ih na tom prostoru uništi.

Borbe su neprekidno vođene 3 dana i 3 noći. Neposredno na frontu našli su se komandant 14. korpusa Bradonja i komandant 2. armije Koča Popović. Koča Popović je izdavao naređenja nekim komandantima jedinica. Proveravao je stanje kod svih jedinica, vezuje dobijao u svakom trenutku i odao je priznanje vezistima. Sa jedne od osmatračnica Koča Popović naređuje komandantu 2. krajiške brigade 17. divizije da s leđa napadne nemačke snage, a artiljerijskoj brigadi da dejstvuje u rejonu Srebrnika. Time su neprijateljske snage zaustavljene i pri-nuđene na povlačenje ne ostvarivši svoj cilj.

I ovom prilikom radio i kurirske veze došle su do punog izražaja, naročito sa 17. i 25. divizijom.

I pored ovako žestoke borbe i napornog rada telefonista, koji su održavali vezu do samih rovova neprijatelja, gde su se nalazili štabovi i osmatračnice pojedinih naših bataljona, samo je jedan vojnik poginuo. Gubitaka u materijalu nismo imali. U tim borbama zaplenili smo 12 km poljskog telefonskog kabla.

FORMIRANJE BATALJONA VEZE DIVIZIJE I ČETA VEZE BRIGADA

Posle teških borbi na Srebrniku i Špionici, operativni i pozadinski centar veze divizije dobija naređenje za pokret u Gračanicu, koja je u međuvremenu ponovo oslobođena. Ovde ponovo obrazujemo operativni i pozadinski centar veze. Vezu uspostavljamo sa isturenim centrom veze 2. armije, sa 45. divizijom, 7, 9. i 14. brigadom, kao i sa 1. i 2. artiljerijskom brigadom, koje se rokiraju prema Doboju.

U Gračanici se konsoliduju jedinice veze. Dobijamo naređenje da se pri Štabu 23. divizije formira bataljon za vezu, pri brigadama čete za vezu a pri bataljonima vodovi za vezu. Realizaciji ovog, tako dugo očekivanog naređenja pristupamo odmah. Povećava se broj ljudstva u celini, posebno telefonista koji su u prethodnim borbama poneli glavni teret na svojim leđima. Popuna bataljona vršena je ljudstvom iz brigada. Do tada proverene i prekaljene veziste iz čete veze upućujemo na kurs u Lukavcu, koji kasnije postaju rukovodioci veze.

GONJENJE NEPRIJATELJA DO KONAČNOG OSLOBOĐENJA

Šesnaestog aprila 1945. godine 23. divizija Kreće na dug marš od Gračanice do Brežica. Pravac kretanja i dejstva 23. divizije bio je: Gračanica-Doboj-Derventa-Banja Luka-Prijedor-Bosanski Novi-Dvor na Uni-Glina-Karlovac-Samobor-Zagreb-Brežce. Na putu do Brežica 23. divizija je mestimično vodila žestoke borbe za oslobođenje pojedinih mesta, ne odvajajući se od neprijatelja, nanoseći mu ogromne gubitke u ljudstvu i materijalu.

Jedinice veze činile su natčovečanske napore da obezbede veze rukovođenja i komandovanja sa svim elementima borbenog poretka. Težišne veze bile su radio i kurirske veze. Žične veze uspostavljane su na zastancima a korišćene su i već uspostavljene veze drugih jedinica, organa vlasti i teritorijalnih komandi.

U tim borbama zaplenili smo veću količinu materijala veze, kojim opremamo sve jedinice veze divizije. U Brežicama materijal sređujemo, vršimo opravku i pripremamo ga za novu upotrebu. Ovde 23. divizija ulazi u sastav 4. armije, a zatim nastavlja pokret u pravcu: Ljubljana-Vrhnika-Ajdovščina-Gorica.

Mada je drugi svetski rat bio zvanično završen, Nemačka kapitulirala, 23. divizija nastavlja svoje pokrete i dejstva za konačno oslobođenje zemlje. Jedinice veze stekle su ogromno iskustvo za brzo postavljanje CV i uspostavu veza, dobro su koristile postojeće linije i snalazile se na novim terenima. Ulazak divizije u sastav 4. armije nimalo nije uticao na ustaljeni sistem veza između jedinica divizije, niti na vezu sa pretpostavljenom komandom i sadejstvjućim jedinicama.

U ovim mestima lokacije, prestali su dalji pokreti, marševi i dejstva. Prelazimo na mirnodopski život. Težište rada bilo je na reorganizovanju jedinica veze, sređivanju, čišćenju i opravci materijala i organizovanju obuke vojnika i starešina.

UKOVODIODI CI VEZE 23. DIVIZIJE

Rukovodioci veze 23. srpske udarne divizije bili su: Milan Bereković »Jože«, borac radio-telegrafista na prvoj radio-stanici pri štabu divizije, kasnije vodnik radio-voda bataljona za vezu; Mihailo Paunović komandir čete za vezu 23. divizije, koju je formirao 25. septembra 1944. godine u selu Veliko i Malo Laole, kasnije ref. rent veze pri štabu divizije; Čedomir Simonović, zamenik komandira čete za vezu od 25. septembra 1944. godine do 20 marta 1945. godine kada se premešta u 2. armiju za šefa vojne pošte; Bora Pavlović, vodnik 1. voda čete za vezu od 25. septembra 1944. godine, zatim komandir telefonsko-linijske čete u bataljonu za vezu; Čedomir Jovanović, komandir voda od 25. septembra 1944. godine; Mile Stojanović, komandir voda od 23 septembra 1944. godine koji je poginuo 16. oktobra 1944. godine u Ripnju.

Rukovodioci koji su dodeljeni brigadama da formiraju vodove a kasnije čete za vezu bili su u 7. brigadi:
Aleksandar Valjević, komandir čete za vezu od 12. novembra 1944. godine u selu Rakovo; u 9. brigadi:
Miroslav Mitić, komandir voda za vezu od 15 novembra 1944. godine u selu Prabjani; u 14. brigadi:
Radomir Nikolić, komandir čete za vezu od 10. novembra 1944. godine.

Mihajlo Paunović

ORGANIZACIJA I RAD VEZA 45. SRPSKE DIVIZIJE

Krajem avgusta 1944. godine u selu Trgovištu, nedaleko od Sokobanje, formirana je 45. srpska divizija.

U periodu formiranja divizije, vezu su, prvenstveno održavali kuriri. Štab divizije imao je dva radio-uređaja SCR-248 A i jedan engleskog porekla. Od ovih radio-uređaja jedan je bio u 20. srpskoj brigadi (ona je u tom periodu izvršavala važne zadatke), a ostala dva u štabu divizije za održavanje veze sa Glavnim štabom Srbije i 20. brigadom.

Početkom septembra 20. brigada je razoružala, u Bovanskoj klisuri, delove jedne bugarske divizije. Tom prilikom zaplenjena je prilična količina sredstava veze. Ova sredstva su prema odluci štaba divizije, sem jednog radio-uređaja srednje snage, predana Niškom području radi uspostavljanja veze u pozadini. Od radio-uređaja srednje snage (bio je montiran u automobilu) uzeta su dva prijemnika i upotrebljena za prijem radio-vesti, emisije »Slobodna Jugoslavija« i ostalih emisionih stanica, jer su se prijemnici napajali anodnim baterijama, a kamion sa kabinom preuređen je za sanitetske potrebe.

Do formiranja šifrantskog odseka radio-telegrafisti su posedovali brojčanu šifru za šifrovanje i dešifrovanje depeša. Ova šifra bila je vrlo prosta i jednostavna. Svako slovo nosilo je dvocifreni broj, koji su se prema značenju depeše svrstavali u grupe od po 5 brojeva i predavali u vidu telegrama. Rad se uglavnom odvijao radio-pravcem. Vreme održavanja veze bilo je svakog sata, a u toku pokreta veza je u većini slučajeva zakazivana u određeno vreme i održavana sa kraćih zastanaka.

Divizija je bila u sastavu 14. korpusa koji je kraće vreme operisao u istočnoj Srbiji, na čišćenju četničkih i ostalih kvinsliških snaga. Nakon izvršenog zadatka, divizija se prebacuje u rejon Valjeva. Posle oslobođenja Užičke Požege, divizija kreće pravcem Ljubovija- Mali Zvornik - Loznica - Lešnica, sa zadatkom da izvrši forsiranje reke Drine, i kasnije napada neprijatelja na komunikaciji Vlase-nica - Drinjača - Zvornik - Kozluk - Janja, kojom su se povlačile nemačke snage s juga prema Bijeljini i dalje prema Sremu.

Po dolasku divizije na ovu teritoriju pojavljuje se potreba za boljom organizacijom veze radi čega štab divizije na osnovu naređenja štaba 2. armije i 14. korpusa vrši reorganizaciju jedinica i organa veze. Pri štabu divizije formiraju se odsek za vezu i bataljon za vezu, u čijem sastavu se formiraju dve čete i zaštitni vod. Bataljon je formiran od postojeće čete za vezu koja je formacijski pripadala inženjerskom bataljonu pri diviziji. Pri štabovima brigada formiraju se vodovi za vezu čiji su komandiri vodova ujedno bili i referenti veza pri štabu brigade. Ljudstvo se popunjavalo uglavnom od boraca koji su služili u bivšoj jugosloven-skoj vojsci kao vezisti, ili sa borcima koji su u izvesnoj meri poznavali rad sa sredstvima veze (poštari, tehničari, mehaničari itd.).

Sredstva i oprema veze su prikupljana iz jedinica koje su ih imale iz ratnog plena, a nešto je nabavljeno od nekih vojnih područja ili mesnih pošta. Kako sredstva veze u većini slučajeva nisu bila ispravna to je u bataljonu veze formirana radionica za njihovu opravku. Radionica je imala dobre stručnjake koji su sredstva veze opravili za kratko vreme tako da smo mogli organizovati dobru žičnu vezu, počev od štaba divizije do bataljona, pa čak i do pojedinih četa.

Prilikom forsiranja reke Drine veze su dobro funkcionisale. Sa jedinicama su održavane veze po radio-pravcu, a od žičnih veza, bio je položen u vodu izolirani telefonski kabao nemačkog porekla. Kabao je, da ge ne bi voda odnela, lengerisan na svaka 3[^] metra.

Na osnovu odobrenja štaba divizije, odsek za vezu napisao je kratak priručnik, sa najosnovnijim uputstvima za rad i organizaciju veze. Priručnik je izdat 20. januara 1945. godine, a rađen je na osnovu pravila bivše jugoslovenske vojske i novostečenih iskustava u ratu. Priručnik je umnožen i dostavljen svim starešinama jedinica do komandira čete i samostalnih vodova uz obavezu da se prori radi sa celokupnim sastavom jedinice. Štampanje priručnika u znatnoj meri je doprinelo da sve starešine poklone više pažnje pitanju veze i uvide važnost svakog zaplenjenog sredstva veze. Jer dešavalo se, da se zaplenjena sredstva veze uništavaju ili ne prikupljaju. Naporedo sa ovim, poklanjala se veća pažnja obuci ljudstva u novo formiranim jedinicama veze. Sa borcima koji nisu bili do tada vezisti izvodila se stručna nastava, radi upoznavanja sa pojedinim sredstvima veze. Tako je, pored ostalog, januara 1945. godine u Zvorniku bio formiran 10-dnevni signalni kurs. Na ovom kursu je bilo oko 40 boraca. Posle završenog kursa, pri svakom bataljonu, formirane su po dve, a u brigadi po jedna signalna stanica. Ove stanice bile su snabdevene crveno-belim signalnim barjacima. Rad stanica je funkcionisao dobro i u priličnoj meri doprineo održavanju veze sa jedinicama na položaju gde nije bila moguća uspostava žične veze bilo zbog reljefa terena ili zbog dinamike borbenog zadatka.

Postojeća stalna vazдушna linija Zvornik - Vlasenica korišćena je za održavanje veze između štaba divizije, koji je bio u Zvorniku, i jedne brigade koja je bila na položaju između Drinjače i Vlasenice. Linijaši su uzeli jednu paricu, ispitili je, i priključili na telefonsku centralu štaba divizije. Na drugoj strani priključena je telefonska centrala štaba brigade. Ostatak linije od mesta štaba brigade do Vlasenice, nije prekinut, tako da su svi vođeni razgovori između štaba divizije i brigade, bili prisluškivani od strane neprijatelja u Vlasenici. Sećam se dobro, kada je jednom prilikom razgovarao komesar divizije sa komandantom brigade, u njihov razgovor se stalno mešao neki ženski glas. Kontrolom linije brzo smo otkrili u čemu je stvar. Srećom ova nebudnost nije imala teže posledice.

Uspostavljanje žičnih veza uglavnom je bilo po načelima od potčinjenih prema pretpostavljenom. Vodovi za vezu pri brigadama blagovremeno su uspostavljali vezu između brigade i divizije. Skoro u svim slučajevima, premeštanja KM do dolaska jedinica na nova KM, veza je bila uspostavljena i neometano se izvršavao zadatak. Ljudstvo je bilo već dobro uvežbano u polaganju i podizanju kablovskih linija. Dovoljna količina materijala omogućavala je da se najednom pravcu postavljaju, a na drugom skidaju kablovske linije. Ovakav način rada omogućavao je brzo uspostavljanje veze, neprekidnost i stalnost veze u svim borbenim situacijama. Centralna telefonska stanica divizije povećana je od 20 na 40 brojeva a u brigadama od 10 na 20 brojeva.

Telefonske centrale imale su svoje nadimke a učesnici brojeve, pa se u tom pogledu postizala određena tajnost. No i pored toga, pozivanje pojedinih starešina vršeno je poimenično, ali formacijski naziv jedinica i starešina nije korišćen.

Posle oslobođenja Zagreba divizija ulazi u sastav 3. armije i dislocira se u Štajerskoj: štab divizije u Glajnshtetenu, štab jedne brigade u Lajbnicu, jedne u Visu, a jedne u Dojč Lansbergu. Pojedini bataljoni brigada bili su razmešteni u okolini ovih mesta.

Za održavanje žične veze na ovoj teritoriji uglavnom su korišćena sredstva mesnih pošta i postojeće trase stalnih vazdušnih linija. Za obavljanje međumernih razgovora u mesnim poštama je ostavljena po jedna linija u svakom pravcu, dok su ostale linije korištene za vojne potrebe.

NEKA ISKUSTVA O VEZAMA U RATU

Postavljanje telefonskog poljskog kabla na većim odstojanjima, i za spoljne veze, bilo je jednožično uz primenu zemljovoda. Za unutrašnje veze, u većini slučajeva korišćen je dvožični kabao.

Za napajanje telefonskih uređaja korišćeni su suvi elementi, anode baterije ili akumulatori. Ova sredstva bila su sastavni deo uređaja zaplenjenih ili uzetih od mesnih pošta.

Za punjenje akumulatora korišćen je agregat koji je bio u kompletu radio-stanice - SCR-284-A. Ovaj agregat je ujedno korišćen za osvetljenje prostorija štaba divizije i centra veze. Agregat je radio 6-8 časova za osvetljenje, a napajao je 10-15 sijalica. Instalacija za osvetljenje bila je primitivna. Mreža je bila napravljena od poljskog telefonskog kabla, i pri pokretu se skidala i nosila. Na ovaj način štab divizije bio je obezbeđen na svakom mestu sa osvetljenjem.

Za rad radio-stanica SCR-284-A, za vreme pokreta, korišćena je štap antena, jer je stanica radila na manjem odstojanju. Za vreme dužeg zadržavanja u jednom mestu, za rad je korišćena žična antena. Sa ovom stanicom održavali smo vezu iz Austrije sa Celjem, a kasnije sa Novim Sadom gde je bio štab 3. armije. Sa radio-stanicom montiranom u kamionu (primljena u Pančevu), održavala se veza i na većim odstojanjima, preko 300 km. Ova stanica radila je i u pokretu sa štap antenom, te nije bilo potrebe da se za održavanje veze kamion zaustavlja na putu.

Radio-stanice SCR-284-A prenošene su konjima. Svaku stanicu prenosila su dva konja. Najednom je bila radio-stanica sa priborom, a na drugom agregat sa akumulatorima. Za vreme pokreta, u zakazano vreme za održavanje veze, radio-stanica je obično postavljena na neko uzvišenje i po održanoj vezi nastavljan je pokret. Svaka radio-stanica SCR-284-A imala je za opsluživanje jednog radio-telegrafistu. Konjovodci su bili ujedno i poslužiocu radio-stanice (za montiranje - postavljanje stanice za rad, okretanje ručnog generatora za napajanje stanice itd.). Posle oslobođenja Doboja, Siska i Zagreba jedinice veze divizije bile su prilično snabdevene transportnim sredstvima. Tako je bataljon veze, a i vodovi veze pri brigadama, imao priličan broj vozila, pa je sav materijal veze, i lična oprema boraca-vezista, prevožen ovim sredstvima.

Popravke sredstava veze vršile su se u radionici bataljona veze. Radionica je raspolagala potrebnim alatom i priborom. U radionici je radio jedan radio-mehaničar, i još dva druga koja su u priličnoj meri poznavala radio i TT uređaje. U radionici su se kompletirali novi telefoni od delova oštećenih telefona. Tako smo imali nekoliko telefona sastavljenih od delova bugarskog, nemačkog i jugoslovenskog porekla.

Od formiranja divizije pa do završetka rata, kurirska veza je funkcionisala neprekidno. Pored kurira pešaka i konjanika, za prevoz kurira, gde god je to bilo moguće, korišćena su prevozna sredstva (bicikl, motocikl i automobil). Vozni park popunjavao se ratnim plenom. Za kurire su uglavnom birani borci-omladinci. Kurirski vod je bio u formacijskom sastavu zaštitne čete, a zadatke je dobijao neposredno od načelnika štaba divizije. U izvesnim slučajevima kuriri su bili oficiri i podoficiri. Oficiri za vezu, svakodnevno su održavali vezu između štaba divizije i štabova brigada. Pored toga, uži deo štaba divizije, imao je svakodnevno lični kontakt sa štabovima brigada. U borbenim dejstvima, KM divizije uvek je bilo na težištu dejstva, a komandant, komesar ili načelnik štaba divizije, ili njihovi pomoćnici, odlazili su redovno na KM brigade.

Komandant divizije imao je svoju ličnu radio-stanicu. Ona se uvek nalazila uz njega na položaju. Služila je za neposredno održavanje veze sa štabom korpusa. Veza između komandanta divizije, kada je ovaj bio na položaju, i štaba divizije, održavana je telefonskim putem i kuririma, a u izvesnim slučajevima i radio-sredstvima.

Poljske kablovske linije korišćene su na različitim terenima. Pored toga što je biran najbliži pravac, radi uštede kabla, vodilo se računa i o tome, da se kabao postavlja na pristupačnom terenu radi lakšeg obezbeđenja i održavanja. Poljske kablovske linije postavljene su neposredno pored puteva ili na udaljenju 50-100 m. Vodilo se računa i o maskiranju linija, pri čemu je korišćeno drveće i ostalo rastinje. Preko manjih reka kabao je postavljan iznad vode, dok je preko većih reka polagan u vodu, kao pri forsiranju reke Drine. Na planinskom i šumovitom terenu za postavljanje kablovskih linija korišćeni su putevi, proplanci i čistiji tereni. Za održavanje i obezbeđenje linija bile su redovno određivane patrole.

Maskiranje je bilo zastupljeno u granicama mogućnosti. Vodilo se računa da kablovske linije budu što manje uočljive neprijatelju. Izboru mesta za postavljanje radio i TT sredstava poklanjana je odgovarajuća pažnja. Vodilo se računa da uvodi u telefonske centrale budu što manje uočljivi. CV postavljao se u neposrednoj blizini štabova. Telefonske centrale i radio-stanice postavljane su gde je to bilo moguće, u samoj zgradi štabova, ili u neposrednoj blizini. Maskiranju saobraćaja takođe je bila poklonjena pažnja.

Veza sadejstva štaba divizije, sa susednim divizijama, održavana je kurirskim putem i telefonom preko telefonske centrale korpusa. Veza sadejstva unutar divizije bila je pored kurirske veze i žična, preko divizije. Sa artiljerijskim jedinicama, koje su formacijski pripadale diviziji i brigadama, veza je bila organizovana kao i sa ostalim jedinicama unutar divizije.

Živojin Stamenković

ORGANIZACIJA RADIO-VEZA U GLAVNOM ŠTABU SRBIJE

Koncem jula ili početkom avgusta meseca 1944. godine poslan sam u Glavni štab Srbije. Sa mnom su krenuli: Bolić Dušan, Milanković Uroš i Erdelić Vilim, koji su, takođe, bili radiotelegrafisti. Iz Gline smo se prebacili za Bari u Italiji. Iz Barija smo se prebacili avionima na privremeni aerodrom kod Bojnika, u blizini Le bana.

U Glavni štab Srbije smo stigli u vreme dok se nalazio na Radan planini. Tada je baš formiran Operativni štab za Istočnu Srbiju. Za komandanta je postavljen pukovnik Đurić Ljubodrag, koji je sa nama avionom došao iz Barija. Sećam se da su tada pri Glavnom štabu Srbije radili radiotelegrafisti: Hajne Božidar, Karađole Petar i Runjić Ante a, nešto kasnije, u štabu 23. divizije zatekao sam i Jovu Đikića; svi su oni bili bivši mornarički podoficiri.

Uskoro smo krenuli sa Radan planine, pa, preko Prokuplja, ispod Jastrebca, pored Niša, stigli smo u Svrljiške planine.

Početkom septembra 1944. godine formiranje 14. srpski korpus. Ja sam ostao da organ izujem radio-vezu pri štabu korpusa, Bolić je otišao u 23. diviziju, Milanković Uroš u 45. diviziju a Erdeli u 25. diviziju. Odmah sam se upoznao sa radio-sredstvima koja su mi stajala na raspolaganju. Tada sam radio sa radio-stanicom B-2. Bila je smeštena u koferu, radila na fiksnim talasima, koji se po-dešavaju pomoću kristala. Tu stanicu sam odlično poznavao, bila je jednostavna za rukovanje i vrlo sam uspešno održavao veze preko nje. U divizijama su se nalazile radio-stanice tipa RSB, od 80 vati, sovjetskog porekla i V-100-A, po svemu, sem po napisima koji su bili na ruskom, jednake radio-stanicama SCR-284-A

kao i drugim. Izradio sam planove rada za rad radio-stanica, tako da smo, ubrzo, uspostavili radio vezu između štabova korpusa i divizija. Redovno sam održavao i radiovezu sa Glavnim štabom Srbije. Postepeno su i niže jedinice, brigade i druge jedinice, dobijale radio-stanice. Bilo je tu radio-stanica SCR-284-A, a dobijali smo i sovjetske tipa RB i RBM, koje su imale posebne kutije za izvore za napajanje (baterije i akumulator) i mogle su se nositi preko ramena ili na leđima, a i telefonijom se moglo raditi i u pokretu.

Kada smo bili u blizini tada još neoslobođenog Negotina, pozvao me je komandant, pukovnik Đurić, pa mi je naredio da napravim plan rada za održavanje radio-veze sa Crvenom armijom, tj. sa štabom maršala Tolbuhina, koji se u to vreme nalazio negde u Rumuniji. Plan sam predao pukovniku Đuriću, koji gaje odneo u štab maršala Tolbuhina.

Slijedećeg dana, prema utvrđenim pozivnim znacima i talasnoj dužini, pozivao sam i slušao. Čuo sam jednu radio-stanicu za koju sam pretpostavljao da bi morala biti prava, ali se pozivni znaci nisu podudarali sa planovima. Tada nisam uspeo da održim vezu.

Nakon kraćeg vremena došli su u oslobođeni Negotin sovjetski rukovodioci veze. Kada sam pitao za razlog zašto nije uspostavljena radioveza, sve se razjasnilo. Oni su se služili ćirilicom, u njihovom internom radio-saobraćaju, kao i njihovim slovima »ŠC«, »E« obarotnoje i drugima i - zbog toga su znaci koje sam ja stavio u planove ispali potpuno izmenjeni...

Oslobođenjem većih gradova i teritorije Srbije, krajem 1944. godine, zaplenili smo mnogo raznog tehničkog materijala, aparata i radio-stanica. Sećam se, da sam kad smo došli u Kragujevac, našao jedan radioodašiljač posebnog oblika. Ustanovio sam da se pomoću njega mogu emitirati razni signali za ometanje rada drugih radio-stanica. Setio sam se koliko muka mi je zadavao možda baš taj, pri održavanju nekih veza u 7. diviziji. Ovi predajnici su obično bili jače snage od predajnika koje su ometali. Njemci, pošto bi otkrili neku od naših radio-stanica, prosto bi »sjeli« na tu našu vezu. Takve smetnje bi na našem prijemniku izazvale pištanja ili razne druge zvuke pa zbog njih nismo mogli čuti signale našeg učesnika. Ako bi radili sa radio-stanicom sa neprekidnim podešavanjem po celoj skali, mogli smo smanjiti efekat smetnji pomeranjem ručice za podešavanje talasa ili pak prelaženjem na rezervne talase, tamo gde smo ih imali u planovima. Kod stanica sa podešavanjem na fiksne talase, kod podešavanja pomoću kristala, međutim, bilo je skoro neizvodljivo - jer smo tada imali na raspolaganju vrlo mali broj kristala.

Posle žestokih borbi i odstupanja neprijatelja, početkom 1945. godine stigli smo u Tuzlu. Došlo je do reorganizacije, pa je 14. korpus ušao u sastav 2. armije. Komandant veze armije tada je bio Fučko Dragee, dok sam ja preuzeo dužnost njegovog pomoćnika »po radiu«. Bilo je mnogo novodošlih boraca određenih u jedinice veze, a njih je trebalo osposobiti za buduće zadatke. Primali smo male prenosne radiofonske radio-stanice i njima kompletirali veziste u bataljonima. Kada smo već bili u Banja Luci, ja sam bio zadužen za organizovanje kursa za radiste. U upoznavanju sa radiouređajima sovjetske proizvodnje pomagali su mi ruski oficiri-inženjeri vezisti.

Posle pristizanja u oslobođeni Zagreb, na dužnost komandanta veza 2. armije došao je Brstina Dušan. Zbog iscrpljenosti, tada sam prešao u Štab JRM.

Za rukovođenje vezom u NOB vredno je napomenuti da sam, kao odgovoran za radio-veze, prešao put od brigade, divizije, korpusa do nekih glavnih štabova, ali sam, pored organizovanja radioveza i brige za radiste, uvek našao vremena da neposredno radim na održavanju radio-veza i primopredaju telegrama. Takav moj rad doneo mi je i štete, jer su me personalci jednostavno svrstavali među radiste a potpuno zanemarili moje partijske funkcije i oficirske zadatke koje sam izvršavao od 1941. godine i tokom celog narodnooslobodilačkog rata.

Dragutin Sikić

VEZE U 51. UDARNOJ DIVIZIJI U 1944 I 1945.

U drugoj polovini 1944. godine 51. udarna divizija se nalazila u rejonu Sombora. Pripremala se za forsiranje Dunava. U to vreme organizacija veze u diviziji (i van nje) zasnivala se uglavnom na kurirskoj službi, radio-vezi i upotrebi PTT.

Divizija je u svom sastavu imala bataljon za vezu. Bataljon je pri štabu imao: telefonsku četvu, linijsku četvu, tehničku četvu i intendaturu. Telefonska četa je bila formirana od 3 voda i od tehničkih sredstava imala je telefonsku centralu i više telefonskih aparata. Linijska četa je također imala 3 voda, određenu količinu kabla i drugog materijala i opreme za postavljanje linija. Tehnička četa je, pak, bila podeljena na odeljenja, a imala je agregate za napajanje uređaja električnom energijom, zatim odgovarajući alat i materijal za razne opravke tehničkih sredstava veze.

Po uhodanoj praksi (i navikama) radio-veza, u sklopu radio-centra pri štabu divizije, nije bila u sastavu bataljona za vezu, već je do kraja rata, zajedno sa šifrantskom grupom (odeljenjem), ostala u užem sastavu štaba divizije. Ni kurirska služba nije ušla u sastav bataljona za vezu, već je, također, bila u užem sastavu štaba divizije. Bataljon za vezu imao je ukupno oko 100 vezista u novembru, a u decembru 148, od kojeg broja 135 drugova, i 13 drugarica.

Sem pomenutog broja vezista u bataljonu za vezu, u četama za vezu, pri brigadama, bilo je približno od 80 do 100 boraca, tako daje u celoj diviziji bilo ukupno oko 500 vezista.

Najpre je, u svojstvu zamenika komandanta bataljona bio Stjepan Petrović (kapetan bivše jugoslovenske vojske i domobran), zatim je komandant bio Vladimir Stanković pa Dušan Kevilj. I ja sam (potporučnik bivše jugoslovenske vojske) bio kratko vreme zamenik komandanta bataljona, inače sam bio komandir telefonske čete. Komandir linijske čete bio je Pavle Milošević, a komandir tehničke čete bio je Hans Štihling (bio je vojnik Nemačke armije, pa je pobjegao u partizane). Politički komesar bataljona bio je Zoran Zagar.

U pisarnici pri štabu bataljona bio je jedan drug koji je pedantno radio sve administrativne poslove. Pri štabu divizije bio je formiran odsek za vezu za koordinaciju veza na liniji armija-divizija, brigade-bataljoni, kao i za veze sa susednim divizijama po frontu. Prvobitno, šef toga odseka bio je Janko Tomić, docnije Spasoje Piromanski, a ja pred kraj rata.

Što se tiče ljudstva u bataljonu, njegovo jezgro činili su ljudi koji su došli iz daljih jedinica, a koji su ranije bili vezisti u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, ili su iz domobranskih formacija prešli partizanima. Ostalo ljudstvo stiglo je (prekodom) iz drugih jedinica, a najveći broj bili su novi borci koji su tada stupili u redove NOVJ. Deo opreme bataljona zaplenjen je od neprijatelja a deo je poticao od pomoći koju su nam dali saveznici. U početku (za obuku, docnije i za operativni rad) bataljon je imao 1 do 2 telefonske centrale od po 20 brojeva, 1 centralu od 10 brojeva i 1 centralu od 5 brojeva; oko 20 indukcionih telefona; 20 do 30 kilometara telefonskog kabla, sa platnenom katranisanom izolacijom; 2 do 3 velika kotura gumiranog, izolovanog višekanalnog kabla (za potrebe radio centra i povremenu elektrifikaciju štaba divizije); nekoliko motalica za kabao; nekoliko linijskih motki i drugi priručni materijal.

Razume se, bataljon je imao i određeno streljačko naoružanje.

Posle početnog sređivanja bataljona za vezu - nakon formiranja, obezbeđenja Smeštaja i ishrane, snabdevanja odećom i obućom i neophodnom materijalno-tehničkom opremom - moglo se pristupiti intenzivnoj (brzoj i skraćenoj) vojnoj i stručnoj obuci celokupnog ljudstva. Obuka, i vojna i stručna, obavljala se po klasičnom metodu nasiave iz bivše jugoslovenske vojske. Rukovodstvo bataljona je odmah pristupilo izradi plana i programa nastave. Uporedo s tim sprovedene su mere za normalan život i rad jedinice.

Obuka je trajala oko 2 nedelje, što je bilo uslovljeno početkom forsiranja Dunava. Posebno treba napomenuti, da je bataljon na 3—4 dana pre (a i u toku

ove operacije) bio angažovan na pretovaru artiljerijske i druge municije za Crvenu armiju. To je bilo jedno od prvih sadejstava naših jedinica i jedinica Crvene armije. U isto vreme je bila uspostavljena telefonska veza između štaba naše divizije i jedne od susednih divizija 3. ukrajinskog fronta. Veza je bila uspostavljena i ličnim kontaktom pojedinih rukovodilaca i članova štaba. U tom periodu prema za forsiranje Dunava prvi put je bila postavljena šema telefonskih spoljnih i unutrašnjih veza divizije. Spoljne veze: sa 7. brigadom u Somboru, sa 8. brigadom u Santovu, sa 12. brigadom u Bezdanu, sa 16. divizijom i sa pomenutom divizijom Crvene armije. Unutrašnje veze: sa svim delovima štaba divizije, prištapskim i pratećim jedinicama i sa artiljerijom u sastavu divizije. Vezu sa štabom 3. armije obezbeđivala je brigada za vezu iz njenog sastava. Radio-veze su održavane po postojećem uhodanom sistemu.

Jedinice su počele forsirati Dunav kod Batine 11. novembra 1944. Prilikom prelaza preko Dunava nisu postavljene telefonske veze, već je veza sa brigadama u prvoj borbenoj liniji održavana putem radio-stanica i kurira.

Borbe za proširenje mostobrana trajale su sve do 27. novembra kada se štab divizije premestio u selo Zmajevac. Tu je postavljen novi centar veza, te je prema brigadama u napadu pružena nova veza: prema štabu 7. brigade u Kneževim vinogradima prema štabu 8. brigade u selu Lug i prema brigadi sela Zmajevac.

Prilikom prelaska Dunava, divizija je bila raspoređena u Baranji, braneći levu obalu Drave.

Od 27. novembra 1944. do 12. januara 1945. na frontu je bilo zatišje. U tom vremenu štab divizije je menjao mesta iz sela Zmajevac u Beli Manastir, pa u Dardu, tako daje i centar veze bio premešten. Pošto su i štabovi brigade povremeno menjali mesta, saglasno s tim menjali su se i pravci telefonskih veza.

Bataljon za vezu, pored toga što je u pomenutom vremenu obezbeđivao sve veze za potrebe divizije, obavljao je i druge aktivnosti: nastavljena je intenzivna obuka telefonista i linijaša, obučavanje za rukovanje opremom koju smo primali od Crvene armije, prikupljali smo trofejni materijal posle bitke kod Batine, posebno telefonski kabao, organizovana je proizvodnja kalemova, motalica i linijskih motki u radionicama poljoprivrednog imanja Belje.

U tom periodu je bataljon za vezu nabavio više zaprežnih kola, konja i uopšte sredstava za transport svoje tehničke opreme, kuhinje i drugog materijala. Prilikom osnivanja imao je samo 4 konja i dvoje kola.

Naša divizija je 12. i 13. januara stigla na prostoriju Sikloš-Vilan-Beremend, a 16. januara na prostoriju Daranj-Kastelj-Dombo-Lakoca. U isto vreme je i bataljon za vezu, skupivši telefonske linije sa teritorije Baranje i celokupnu svoju opremu, marševao sa štabom divizije sve do prelaska u Slavoniju, kod Barča i Budakovca, 18. do 20. januara 1945. godine.

Treba napomenuti daje tada prvi put u operativnoj zapovesti štaba divizije, za izvršenje pokreta na nove prostorije, bio detaljnije pomenut zadatak bataljona za vezu.

Cilj prelaska u Slavoniju bio je povezivanje sa drugim jedinicama NOV i učvršćivanje i proširivanje tzv. virovitičkog mostobrana. Krajem januara divizija je zauzela odbrambene položaje na liniji: reka Drava-Gornje Predrijevo-Šenkovci-Sibovac-Donje Bazje-Durin Lug-Rastovac. Tom prilikom uspostavljene su čvršće veze postavljanjem telefonskog centra veze i svih linija prema štabovima brigada. Do 30. januara položaji brigada su se menjali, a štab divizije je ostajao u Podravskoj Slatini. Između 30. januara i 6. februara trajalo je zatišje. Funkcionisanje svih veza je bilo normalno, izuzev kada su vršene povremene diverzije na naše telefonske linije.

Po prelasku divizije iz Mađarske na područje Slavonije, tačnije podravske Slatine, u bataljon za vezu došao je savetnik iz Crvene armije. Bio je to gardijski kapetan Konstantin Stepanov. Imao je zadatak da nam pomogne da postavimo vezu tako da što bolje funkcioniše, a u zatišju borbenih dejstava, kad smo izvodili obuku, Stepanov je bio i nastavnik i stručni konsultant.

Od 6. do 9. februara kada je neprijatelj izvršio veliki pritisak na našu odbranu, štab divizije je, povlačeći se, često menjao svoj položaj: najpre se premestio u Sladojevce-Cabun, Suho Polje, Gradinu, Gornje Bazje sve do Baraca, do prelaska preko Drave. Tom prilikom učinjena je velika greška: usmenim putem je naređeno da se postave linije i da se održavaju telefonske veze sa štabovima brigada koje su se povlačile. Nije bio, prihvaćen predlog rukovodioca veze u diviziji da se, prema uobičajenom postupku prilikom povlačenja borbenih jedinica, veza održava samo kuririma i radio-stanicama. Upravo smo zato i izgubili oko 146 kilometara telefonskog kabla, 4 telefona, 13 kalemova i 1 motalicu. Rukovodilac veze u diviziji bio je pozvan na odgovornost. (Kasnije su prikupljena druga sredstva veze).

Period od 9. do 20. februara u Barču, protekao je u odmoru i sređivanju. Nakon toga je divizija ponovo prešla u Baranju. Štab divizije bio je u selu Baranja, 12. brigada u Kozarcu, 7. brigada u Kneževim vinogradima, 8. brigada u Dražu, 14. brigada u Topolju, artiljerija u Zmajevcu. Između svih elemenata borbenog poretka uspostavljena je telefonska veza. Divizija je ostala u tom rasporedu u Baranji do 5. marta. Jedinice su odmarale i izvodile obuku. Odmor je bio prekinut zbog akcije neprijatelja na frontu 16. divizije, gde je stvoren tzv. golmanski mostobran. Divizija je tada zauzela položaje u rejonu Novog Bezdana, Majske Međe, Bolmana. Borbe su trajale, sa naizmeničnim uspehom, do 20, odnosno 21 marta. U tom periodu telefonske i radio-veze permanentno su održavane sa štabovima brigada i susednim divizijama.

Divizija je 22 marta stavljena u korpusnu rezervu. (Između 22. i 24. marta rasformirana je 14. brigada).

Od 1. do 10. aprila također je trajalo sređivanje i priprema za prelaz preko Drave. U tom periodu štab divizije je menjao svoju lokaciju, a samim time je i centar veze prešao iz Petlovca u Dardu.

Štab divizije je izdao brigadama i drugim jedinicama instrukcije šta da rade u vreme priprema i u toku forsiranja reke. Što se tiče veze, u tački 14. divizijske zapovesti, rečeno je: »Pitanju veze posvetiti punu brigu. U tu svrhu šefovi odseka za vezu kod brigada stvoriće plan za održavanje veza za celo vreme izvođenja ove operacije, a naročito u njenom razvoju na neprijateljskoj strani obale (veza sa bataljonima).«

A u tački 25.: »Šef odseka za vezu postaviće se uz ovaj štab tj. u lovačkoj kući Bezdan. Pripremati planove Za uspostavljanje veze na desnoj obali r. Drave i za vreme nadiranja naših jedinica. Osa veze: Bezdan-kuća na 1 km od k. 88 na obali Drave - s. Josipovac. Centar veze: Bezdan-kuća na levoj obali Drave.«

Uporedo sa pripremama za forsiranje izvršena je smena brigada 16. divizije, pa je u operativnoj zapovesti od 5. aprila dat zadatak i za organizaciju veza:

»Šef odseka za vezu. Odmah po prijemu ove zapovesti otpočeti sa skidanjem ovih linija koje vezuju ovaj štab sa Štabom III armije i art. brigadom ove divizije. Ove linije skinuti tek po odlasku ovoga štaba iz s. Petlovca. Odmah pristupiti uspostavljanju operativne mreže između ovog štaba i jedinica na položaju, kao i lokalne mreže otseka, te prištapskih jedinica.«

U ovoj operaciji je pridavan veliki značaj održavanju veze, te su pisana naređenja bila duplirana, tj. data je instrukcija organizaciji za veze u samoj operativnoj zapovesti, a posebno je razrađen i »Prilog operativnoj zapovesti.«

U operativnoj zapovesti za prelaz preko Drave, od 11. aprila stoji i ovo:

»Šef odseka za vezu organizovaće upotrebu i rad žičnih, bezžičnih i signalnih sredstava za vezu. Za sva sredstva predvideti odgovarajuće ključeve, koje dostaviti u obliku zapovesti svim jedinicama. Osa veza: Bezdan-navoz-Josipovac-Adolfovac. Centri veze: Bezdan-Josipovac. Početak dejstva pojedinih centara naređiće načelnik ovoga štaba.«

U isto vreme izdat je, od strane šefa odseka za vezu Spasoja Piromanskog

PRILOG OPERATIVNOJ ZAPO VESTI

1. Telefonske veze

Na levoj obali Drave

Pored postojeće telefonske mreže formirati centar veze u Bezdanu - TISA B, a u Topolik Pusari - VARDAR B sa linijama prema PIVA B i DRINA B na Dravi 1 km južno od k. 88. Levo krilo od stanice VRBAS A u Bilju, preko VRBAS (is-pitna) u Kopačevu, pa sve do stanice VRBAS B na levoj obali Drave prema Sarvašu.

Prelaz preko Drave u mreži TISA B u nastavku linije PIVA B i DRINA nad-vodno i podvodno.

Na desnoj obali Drave - od mesta prelaza ka s. Josipovac, gde postaviti istaknuti centar (Tisa istaknuta) odavde za napredovanje za brigadama.

Po potrebi centrala na obali r. Drave za račvanje veza.

2. - Radio veze

Radiofonija - sa Štabom III armije i divizije međusobno sa RSB,

- divizija sa brigadama sa RBM i RB,

- brigade sa bataljonima sa RB,

- divizija sa VIII i Art. brigadama sa SCR 284.

Radiotelegrafija - sa Štabom III armije i divizije međusobno sa RSB,

- divizija sa brigadama sa RBM i RB,

- divizija sa Osječkom i XII brigadom sa MK II.

Talasna dužina, pozivni znaci i radno vreme dati su ranije.

3. - Raketna signalizacija za vezu sa artiljerijom po prilogu br. 1.

4. - Signalizacija signalnim platnima za vezu sa vazduhoplovstvom po pri-logu br. 2.«

Iz teksta je vidljivo daje posebna pažnja posvećivana šifrovanju naziva cen-tara veze i telefonskih stanica (ispitnih i krajnjih).

Od kolike važnosti je bila dobra organizacija veze govori i zahtev naše di-vizije od 13. aprila, upućen 36. diviziji da pruži vezu našem štabu u selu Josipov-cu, pošto nismo imali dovoljno kabla.

Dana 14. aprila naše jedinice su zauzele Osijek.

Treba napomenuti daje jedna linija, od isturenog centra veze na desnoj oba-li Drave, išla za prvim borbenim redovima (a ne za nekim od štabova brigada), tako da je izbijanjem u centar grada bataljon za vezu uspostavio sopstvenu te-lefonsku stanicu iz koje je, preko centrale, javljeno komandantu divizije da je Osijek zauzet. Ovo je bio izuzetan primer rada i brzine naših linijaša na polaganju telefonskih linija u specifičnim uslovima ...

Ocena organizacije veza u toku aprila vidi se iz operativnog dnevnika štaba divizije: »Veza je dobro funkcionisala pred početak i u toku forsiranja. Kasnije u fazi gonjenja, bilo je povremenih prekida zbog nedostatka materijala i zbog ne-dovoljnog poznavanja novih, skoro dobivenih sredstava za vezu.«

Naše jedinice napredovale su veoma brzo: 6. maja bile su na pravcu Ludb-reg-Varaždin, 7. do 10. maja Ptuj-Maribor, 12. maja u Dravogradu. U tim mes-tima se smeštao i štab divizije. Za ovaj period su karakteristična pojedina nare-đenja i operativne zapovesti štabova divizije koje se odnose na vezu.

Na primer 5. maja: »Za saradnju sa vazduhoplovstvom ustaljuju se sledeći znakovi za vezu'između zemlje i aviona:

a) Streljačkim (signalnim) platnima. Pri pojavi naših aviona bataljoni u prvoj borbenoj liniji izneće i postaviti streljačka platna paralelno sa pravcem protezanja streljačkih strojeva.

b) Raketama. Pored iznošenja streljačkih platna treba mesta i položaje na-ših jedinica označiti bacanjem raketa bez obzira na njihovu boju, koje u momen-tu naletanja naših aviona, treba izbacivati u pravcu neprijatelja-zapada i to:

- parnim danima-dve rakete, a

- neparnim danima tri rakete, s tim što će svaki bataljon, a ako može i svaka četa izbaciti po toliki broj raketa.

Ovako postupati počev od 6 maja t. g. pa do dalje.«

Izvod operativne zapovesti za gonjenje neprijatelja od 6. maja:

»VEZA Centar veze: Ludberg, zatim Vrbanac i Zabnik. Ovim pravcem potezat će se i osa veze. Za vreme pokreta organizirati vezu bežičnim putem, kako sa brigadama, isto tako i sa Štabom Armije.«

Izvod iz operativne zapovesti za likvidaciju ostatka neprijatelja i zaštitu granice od 10. maja.

»Šef odseka za veze povezaće odmah ovaj štab telefonom sa svim brigadama. Za vezu sa XII b. koristiti stalnu liniju.«

Iz operativne zapovesti od 12. maja zadaci jedinica su: preprečiti put ustaškim jedinicama i uništiti ih.

»VEZA Šef odseka za vezu posvetiće najveću brigu da se radio veze besprekorno održavaju. Za uspostavljanje telefonske veze sa štabom VIII b. koristiti postojeću telefonsku liniju (stalnu). Štab divizije i brigada u Dravogradu, a VIII b. u Komsak - Poljane.«

Od 12. do 16. maja jedinice divizije su zarobljavale neprijateljeve formacije, štab divizije je i dalje bio u Dravogradu. Od 17. do 21. maja izvršena je primopredaja određenih teritorija sa bugarskim jedinicama ...

U toku pomenutih borbenih dejstava, jedinice su zaplenile mnogo oružja i ratnog materijala, između ostalog i od opreme za vezu, 2 radio-stanice, 11 telefonskih centrala, 70 induktora, 27 telefona, 40 kilometara kabla, 20 akumulatora, 2 generatora i 1 radio motor.

Za sve vreme, tj. od treće dekade maja, pa do sredine juna, sve veze su normalno uspostavljene i dobro su funkcionisale.

Za proteklo vreme, od osnivanja bataljona za vezu, pa do kraja rata, ta jedinica je imala i gubitaka:

Žarko Beslin, telefonista bataljona za vezu, poginuo nesrećnim slučajem 19. novembra 1944. u Somboru, Slobodan Preda, pomoćnik komandanta bataljona za vezu, posle ranjavanja, umro 13. aprila 1945. u bolnici u Novom Sadu, Rus Milan, linijaš bataljona za vezu, poginuo 10. marta 1945. kod ciglane u selu Petlovac.

Dimitrije Bezboradov

VEZE 3. ARMIJE U ZAVRŠNIM OPERACIJAMA

Bataljon za vezu u Barču, povezoao je centar veza armije sa svim organima štaba armije prištapskih jedinica. Osposobljavao je oštećene stalne vazdušne linije preko porušenog mosta na Dravi, Barč — Virovitica. Povezao je centar veze armije u Barču sa isturenim centrom veze u Virovitici. Vezisti isturenih CV u Virovitici uspostavili su kablovskim linijama veze sa 16. 36. i 51. divizijom. Pošto je preko mosta na Dravi postojalo više stalnih linija, dolazilo je do velikog zujanja, smetnji i prisluškivanja. Te su se smetnje naročito ispoljavale onde gde su se linije (u naseljenim mestima) protezale paralelno. Taj problem je rešen tako što su postavljene tzv. fantomske kutije, pa su (translator) prisluškivanje, zujanje i smetnje otklonjeni. Linije su bile neprekidno pod kontrolom jedinica 6 bataljona za vezu.

Tako organizovana telefonska veza između štaba armije i njegovih divizija, preko isturenog CV u Virovitici, bila je sve do dolaska štaba 12. korpusa u Viroviticu i do formiranja bataljona za vezu u 12. korpusu. Taj bataljon je preuzeo

celokupnu organizaciju telefonskih veza od bataljona za vezu u armiji. Tako je zapravo istureni CV armije postao CV 12. korpusa.

Telefonske veze u ovim operacijama (zbog permanentnog rada) bile su glavne, dok su radio-veze između radio-centara armije i radio-centara divizije bile dopunske. Formiranjem bataljona veza u 12. korpusu, radio-veze sa divizijama preuzima on dok armija održava radio-veze sa 6. 10. i 12. korpusom.

Odeljenje veza štaba 3. armije, u cilju onemogućavanja neprijatelja da nas prati u radu i da otkriva sadržaje naših depeša, pored promena u šifrovanju telegrama sastavlja šifro vane tablice za primenu svakih 10 dana sa promenama pozivnih znakova, talasnih dužina i utvrđenog vremena pozivanja. Radio-telegrafisti se nisu smeli međusobno u radu služiti privatnim dogovoranjima i sporazumevanjima na našem jeziku, već isključivo Morzeovim znacima i skraćenicama.

Dok je štab armije bio u Šiklošu u odeljenje veze upućeno je pet sovjetskih oficira-vezista iz štaba 3. ukrajinskog fronta. Imali su zadatak da nam pomognu, kao saveznici, u organizovanju veza. U početku su se pomalo mešali u rad, u nameri da unesu svoje teorijsko i praktično znanje. Ubrzo su se uverili da smo i mi imali dosta stručnog i praktičnog znanja i iskustva, pa su prestali da se mešaju u organizaciju našeg sistema veza. Nakon izvesnog vremena oni su se vratili u svoje jedinice, a mesto njih su došla druga četiri sovjetska oficira, takođe vezisti, od kojih su trojica upućena u štabove divizija, a u odeljenju veze armije ostao je kapetan Nikolaj Cernjenko, koji nam je pomagao u tehnici izrade šema radio-veza.

Boravak štaba 3. armije u Belom Manastiru, a potom u Belju, karakterističan je po pripremama za završne operacije jedinica 3. armije. Dok se štab pripremao za operacije, odeljenje veze, je organizovalo obučavanje jedinice veza za rad sredstvima veze, koja smo primali kao pomoć od komande 3. ukrajinskog fronta. To su bile radio-stanice i telefonsko-linijska sredstva veze. Takođe je razrađen plan veza za predstojeće završne operacije.

Telefonske veze sa Beogradom komanda 3. armije je održavala preko jedne ranije izgrađene nemačke vojne linije. Ta veza je bila vrlo nestabilna, usled čestih prekida i opterećenosti, jer su se njome koristile i druge jedinice.

Da bi veza dobro funkcionisala između komande 3. armije i Vrhovnog štaba u Beogradu i PK KPJ Vojvodine u Novom Sadu, komanda 3. armije uputila je u beogradsku poštu Matiju Petrovića i Karla Hrubenju. U pošti su zatekli majora Culjata (početkom rata bio je službenik u Glavnoj pošti u Zagrebu; on je jedan od onih koji su izveli diverziju na poštanskoj automatskoj centrali u Zagrebu). Culjat je uspostavljao telefonske veze između pošte i Vrhovne komande. On je za račun 3. armije obezbedio El uređaj, koji je postavljen na pošti u Somboru, sa premoštavanjem u Novom Sadu. Od Sombora do Belog Manastira veza se održavala korišćenjem stalne linije do obale Dunava, a preko Dunava je postavljen poljski telefonski kabao, koji je vezan na levoj obali Dunava na vazдушnu liniju prema Somboru, i dalje. Ova je veza bila nestabilna, često je dolazilo do prekida preko Dunava, zbog čestih prolaza sovjetskih ratnih brodova. Tada je pronađen jedan podvodni električni kabao kojim su spajane obale Dunava. Pošto nije imao struju kabao je spojen na vazdušne linije na obe obale i nabačeni visokofrekventni uređaji su sada normalno radili. Tako je veza između komande 3. armije i VŠ u Beogradu bila stabilna.

Veza sa aerodromom u Prigrevici i Svetom Ivanu održavana je stalnom vazдушnom linijom i preko PTT centrale u Somboru. Telefonske veze sa štabom 12. korpusa i artiljerijskim jedinicama armije održavane su preko poljskih kablovskih linija.

Jedno vreme su štabovi 3. armije i 12. korpusa bili zajedno u Belom Manastiru. Kasnije je štab armije prešao u Belje, a korpus je ostao u Belom Manastiru. Radio-veza je održavana sa 6. i 10. korpusom, koji su i tada bili u sastavu 3. armije, na teritoriji Slavonije, koja još nije bila oslobođena.

VEZE 3. ARMIJE PRILIKOM FORSIRANJA DRAVE I BORBE ZA OSLOBOĐENJE
SLAVONIJE

Za forsiranje Drave i Dunava bile su formirane posebne inženjerske jedinice koje su pomoću inženjerskih tehničkih sredstava (pontoni, gumeni čamci i dr.), prebacivale naše snage na drugu obalu reke. Inženjerske jedinice su imale i svoju zasebno organizovanu vezu, koja je isključivo služila za obezbeđenje prelaza preko reke.

U operativnom izveštaju štaba 3. armije o forsiranju reke Drave od 1. aprila 1945. godine stoji:

»Organizacija veze: Veze su održavane telefonom i kuririma na obostranoj obali, pri prelazu telefonske i radio.

Telefonske veze: pokazale su se u samom početku malo slabije obzirom na nedostatke podvodnog kabla i čestog kidanja zbog neprijateljske vatre, no kasnije su dobro funkcionisale.

Radio veze: zbog pred prelaz, dobijenog materijala i nedovoljno obučenog ljudstva bile su slabije.

Posle zauzimanja mostobrana telefonske veze u potpunosti su odgovorile zadatku, a i stanje radio veza u daljem toku operacija se poboljšalo.

U pogledu mesta prelaza, postojala je komandna mreža i tehnička mreža do pojedinih tehničkih rukovodioca prevoženja. Daljna tehnička veza, održavala se optički, pomoću električnih lampi sve do uređivača iskrćavanja na obostranoj obali.«

Za forsiranje Drave i Dunava i gonjenje neprijatelja u proletnoj ofanzivi Jugoslovenske armije 1945. godine, veze u 3. armiji bile su organizovane prema originalnim rešenjima. Radio-veze sa jedinicama organizovane su u duhu zapovesti odeljenja za vezu armije i po principu izvođenih radio-predajnika od radio-prijemnika, kako je to ranije opisano. Ovakva organizacija radio-veza pokazala se kao podesna u operacijama, kada su jedinice 3. armije, po forsiranju reke Drave i razbijanju neprijateljeve odbrane na desnoj obali, prešle u brzo gonjenje neprijatelja. Pogodnost organizacije radio-veza po sistemu izdvojenih predajnika od prijemnika bila je u tome što se mogla održavati radio-veza sa svakom jedinicom armije, što se vrlo brzo mogla izvršiti zamena eventualno pokvarenog sredstva i što se pri premeštanju armijskog centra veze, veza mogla održavati bez prekida. To je bilo moguće pošto su deo predajnika i prijemnika izdvajali iz radio-centra, kao i rezervna radio-sredstva, i ranije ih prebacivali na naredno komandno mesto štaba armije, gde su odmah uključivani u prijem. Uključenje u prijem na narednom komandnom mestu (odnosno isturenom centru veza) bilo je moguće zbog toga što su telegrafisti imali iste radio karakteristike kao i centar veze. Cim bi štab armije doneo odluku o svom premeštanju, centar veze je davao signal isturenom centru veze armije o preuzimanju svih radio-veza. Tako, kada je štab armije stigao na naredno komandno mesto, njega su već čekale uspostavljene sigurne radio-veze.

Pored radio-veza po sistemu izdvojenih predajnika od prijemnika, komandant armije je imao radio-vezu sa komandantima divizije ličnom radio-stanicom koja je bila montirana na vozilu.

Organizacija i održavanje radio-telegrafskih veza u 3. armiji od forsiranja Drave i Dunava, pa do završnih operacija na austrijsko-jugoslovenskoj granici, odvijala se u duhu zapovesti odeljenja veze armije. Izmene u organizaciji radio-veza su nastupale u slučaju kad su druge jedinice dolazile u sastav 3. armije. Tako, su na primer, prilikom rasformiranja 6. korpusa u sastav armije došle 12, 17. i 40. divizija. Tada je odeljenje veze armije izradilo novi plan radio-veza i šemu radio-veza.

Telefonske veze na polaznim položajima sa forsiranja Drave i Dunava, zatim prilikom forsiranja reka kao i borbi za oslobođenje Slavonije, bile su organizovane na taj način što je telefonsko-linijska jedinica, koja je postavljala i održavala telefonsku vezu od centra veze armije do komandnih mesta divizije, produžava-

Ia telefonsku liniju kad god su se komande premeštale na nova mesta. Drugim recima, ova telefonsko-linijska jedinica bila je zadužena za neprekidno održavanje telefonske linije sa dotičnom divizijom bez obzira na to koliko puta bi se štab divizije premeštao na novo komandno mesto. Po istom principu bile su organizovane i telefonske veze između divizija i brigada.

Pošto se obično komanda divizije kretala za jednom od potčinjenih brigada, armijska jedinica veze koristila je već postavljenu divizijsku telefonsku liniju sa tom brigadom i preko nje odmah produžila da održava telefonsku vezu između armije sa novim KM divizije dajući, u tom slučaju, divizijskoj jedinici veze onoliko količinu kabla koliko je utrošeno od starog do novog KM divizije. Po tom principu je obezbeđivana ekonomičnost i brzina u realizaciji veza pri premeštanju štaba divizija na nova komandna mesta.

Bilo je prekida pojedinih telefonskih linija, najčešće usled dejstva neprijateljeve avijacije i artiljerije, ali je te zastoje telefonsko-linijska jedinica morala u što kraćem roku otkloniti.

Telefonske veze između operativnih komandi (armije-korpus-divizije) razlikovale su se od telefonsko-linijske veze taktičkih jedinica (divizija-brigada-bataljona-četa). Između operativnih jedinica organizovana je telefonska veza sa po dve kablovske linije, i to jedna za vezu između opšte-vojnih komandi, a druga za potrebe artiljerije. U isto vreme CV artiljerije bili su vezani za CV njihovih komandi. Na taj način je bio povezan krug duplih veza između operativnih jedinica, pa je u slučaju prekida jedne linije veza održavana drugom, dok je telefonska veza između taktičkih jedinica bila organizovana samo jednim kanalom.

Prema izloženom principu bile su organizovane armijske telefonske veze kad su jedinice bile na polaznim položajima za forsiranje Drave i Dunava, zatim prilikom forsiranja reka i ovladavanja trouglom Osijek-Našice-Donji Miholjac i dalje - sve do ovladavanja položajima na liniji Drava - Virovitica - Grubišno Polje. Komandno mesto koje se prilikom priprema za forsiranje Drave nalazilo u selu Novom Bolmanu (Baranja) između 13. i 14. aprila 1945., premestilo se u Valpovo, 18 aprila u Đurđenovac, 22. aprila u Podravsku Slatinu, a 28. aprila 1945. godine u Viroviticu. Razume se, uz štab se kretao i njegov centar veze.

Nakon premeštanja štaba 3. armije u Viroviticu, usledila je složenija situacija za organizaciju telefonskih veza. Tada je rasformiran 6. korpus, a njegove jedinice 12, 17. i 40. divizije ušle su u sastav 3. armije, te od tog vremena 3. armija ima pod neposrednom komandom šest divizija. Pošto su jedinice 3. armije, sa linije reka Drava - Virovitica - Grubišno Polje nastupale u pravcu Slovenije, štab armije je bio razmešten na prostoru desnorilne 51. divizije, u Virovitici. Od tog vremena pa do izbijanja na austrijsku granicu, komanda 3. armije se stalno kretala komunikacijom na desnom krilu. Sa komandnog mesta koje se nalazilo na desnom krilu u Virovitici, trebalo je održavati telefonske veze sa pet divizija koje su nastupale levo od pravca kretanja komande armije. Zbog ovakve situacije bili smo prisiljeni da organizujemo armijske pomoćne i isturene centre veze preko kojih je održavana veza sa divizijama. Na levokrilnom prostoru od komandnog mesta armije organizovan je pomoćni centar veze do koga su išle telefonske-kablovske linije od komandnog mesta armije. Od pomoćnog CV po pravilu su organizovane telefonsko-kablovske linije sa tri levokrilne divizije.

Ovakva organizacija telefonskih veza obezbeđivana je približno do granice Hrvatske sa Slovenijom, kada je usled brzog gonjenja neprijatelja i usiljenog marša jedinica 3. armije ka austrijskoj granici, telefonska veza organizovana samo sa jedinicama koje su nastupale duž komunikacije u pravcu kretanja štaba 3. armije. U tom periodu je glavno sredstvo bila radio-veza.

Nakon »zatvaranja jugoslovensko-austrijske granice, u periodu borbi koje su naše snage vodile sa nemačko-ustaško-četničkim jedinicama u cilju sprečavanja da se njihove snage povuku sa naše teritorije, kao i u periodu zarobljavanja svih neprijateljskih snaga - telefonske veze između štaba 3. armije i njenih jedinica ponovo su uspostavljene. One su bile dobro organizovane i prilikom docni-

jeg zaposedanja austrijske teritorije (na prostoru Lajbnica) kojom prilikom su u velikoj meri korišćene stalne vazdušne linije.
Što se tiče kurirskih veza one su bile znatno osavremenjene. Kuriri su dobili motorna vozila (pretežno motocikl, bicikl i poneki automobil), pa su izveštaje i naređenja uglavnom prenosili koristeći se tim prevoznim sredstvima.

*

Organizacija veza komandanta artiljerije 3. armije za forsiranje reka Drave i Dunava za 11. april 1945. godine.

U zapovesti komandanta artiljerije 3. armije, pored ostalog, stoji:
»Komandant artiljerije divizija održavaće telefonsku vezu (artiljerijsku) neposredno sa ovim štabovima preko centrale komandanta artiljerije u armiji, koja će se nalaziti u selu Novi Bolman. Sem telefonske veze komandant artiljerije divizija održavaće sa ovim štabom i radio-vezu po sledećem planu:
Artiljerija 16 divizije javljaće se obavezno svakog sata u 60 i 40 minuta.
Artiljerija 36 divizije javljaće se obavezno svakog sata u 10 i 50 minuta.
Artiljerija 51 divizije javljaće se obavezno svakog sata u 20 i 50 minuta.
Po ovom planu radio veze održavaće se od 22.30 sati 11. 04. 1945. godine, a do tog vremena po dosadašnjem.
U slučaju prekida veze, istu održavati svim ostalim sredstvima po svaku cenu.«

Komandu artiljerije armije opsluživao je 2. bataljon veze armije koji je imao dve čete. Ovaj bataljon je bio zadužen za organizaciju veze od centralne telefonske stanice načelnika artiljerije do CV armije, zatim od centralne telefonske stanice (CTS) načelnika armijske artiljerije do CV armijske artiljerijske brigade i od CTS načelnika divizijske artiljerije, a preko njih sa divizijskim artiljerijskim brigadama i sa CV divizija.

Kao primer za organizaciju veze u okviru artiljerijske brigade dajemo originalnu zapovest za vezu artiljerijske brigade 51. divizije, po kom principu su organizovane veze i ostalih brigada.

Štab art. brig. 51. divizije

(Vojno istor. institut *K. 1405 br. reg. 1-10/*)

Zapovest za vezu
Karta 1:100.000 sekcija Osijek

Brigada će prilikom prelaska pešadijskih jedinica reku Dravu potpomagati ove svojim oruđima te prema operativnoj zapovesti štaba 51. divizije op. br. od 11. 04. 1945. uspostaviti i održavati vezu na sledeći način:

CV: Pustara Topolik
Osa veze: Brigada osa veze je od CV prema osmatračnici komandanta artiljerije koja se nalazi 2 km južno od k 88 na levoj obali Drave.
Od CV vodit će tri pomoćne linije i to: jedna za treći divizion, druga za drugi divizion, treća za teški divizion i četvrta za s. Dardu za centralu br. 2 od koje će kraci veze ostati dosadašnji.
Telefonske linije od centrale divizionu uspostaviće se prema priloženim šemama.
Štab 3 divizionu preuzeti će od štaba teškog divizionu čamac sa veslima u koje će spremiti potreban materijal i ljudstvo za prevoz linije preko r. Drave, a prema do sada izdatim uputstvima koja će oficir za vezu 3 divizionu primiti od oficira za vezu teškog divizionu.
Oficiri za vezu po divizionima osigurati će vezu tako, da budu neprekidno, tačne, tajne, brze i sigurne.
U slučaju prekida telefonskih veza služiti se radio-vezom.
Upotreba signalizacije prema priloženom planu.
Radio veza raditi će prema izdatim uputstvima i naređenjima za vreme operacija a neprekidnim prisluškivanjem putem generatora i telefonijom.
Oficir za vezu štabne baterije podignut će odmah posebnu telefonsku liniju do centralne osmatračnice »UNA« sa jednim fonoinduktorskim aparatom.
Prema do sada izdatim usmenim nalogima svaki divizion treba da spremi na svoju osmatračnicu po jedan čamac ili splav sa ljudstvom i materijalom za prelaz r. Drave.
Istaknuti CV biti će u selu Josipovcu, a sve linije neka se vode napred prema izdatim šemama sa tim da se naknadno od nazad kupe.
Šef centra veze biti će drug vodnik Klobučar Josip.

Veze po ovoj zapovesti stupaju u dejstvo po primitku iste, a radio veze u 20.00 časova danas.

Komandant, major
S.O.

VII K. 1405 br. rec. 1-15/1

Veza ima biti neprekidna, tačna, brza i sigurna.

VII K. 1405 br. reg. 1-22/1

Ne možemo dalje.....crvena izuta
Koncentrišite vatru.....zelana ižuta

Smrt fašizmu - Sloboda Narodu!

(MP 51 d. III A)

Tablica

VI K. 1405 br. reg. 1-19/1 signalno - optičke veze

1. VEZA AVIONA SA PEŠADIJOM

a v i o n

Sta radi pešadija

1 zelena sa 2 zvezde	Skinite platno	Streljački stroj skuplja platno

2. VEZA IZMEĐU PEŠADIJE I ARTILJERIJE

1 crvena sa		
1 zvezdom	Produžite putanju	Produžava putanju svoga
1 zelena sa	gađanja	dejstva

(MP štab 51 div. 3 ar.)

*

Komandni sastav odeljenja, odnosno komande veza 3. armije

Komandant veza Dušan Mileusnić, načelnik štaba Živko Vukmanović, pomoćnik za telefonsku vezu Petrović Matija, pomoćnik za radio-vezu Lujo Rukavina, referent vojne pošte i cenzure Branko Šćepanović, načelnik MTO Pavle Cubrilo.

Sifrantsko odeljenje

Načelnici odeljenja: Ružica Nikolić, Katica Lupurović i Ivan Pihler. Pomoćnici i šifranti: Meri Orović, Vera Mehandžić, Zora Svrakić Radulović, Sofija Golubović, Zora Vuković, Dragica Gnus Timić, Pero Mauković, Milica Tomić, Milica Skundrić, Nevena Savić Crnobrnja, Janja Zmajić i drugi.

Komandni sastav brigade za vezu 3. armije

Brigada za vezu formirana je 28. aprila 1945. godine u Virovitici. Njen prvi komandant bio je Bogdan Trgovčević, komesar Đuran Popović, načelnik štaba Đorđe Jovanović, pomoćnik komesara brigade Đorđe Mušicki, ađutant Lazar Urošević.

Komandanti bataljona: Svetozar Bajić, Mirko Stajić, Bogdan Krnjajić.

Komesari bataljona: Ljubomir Komnenović i Pavle Labovski; pomoćnici komesara bataljona: Blagoje Marković i Krsta Milurović.

Referenti saniteta bataljona: Olga Mažić, Nada Radičević i Jelica Lukač Simić.

Intendanti bataljona: Đorđe Maksimović, Boško Mileusnić i Ilija Milovanović.

Komandiri čete: Petar Španović, Božidar Brdar, Momčilo Uskoković i Lazar Kalić.

Komesari četa: Stevan Pušić, Vita Starac, Nikola Berisavljević, Nikola Lazonski i Nikola Nižentić, Sava Dejanović, Bora Čobanović, Doka Grujić, Žarko Marcekić.

Komandiri vodova: Mitar Janošević, Ljubiša Svirčević, Lazar Vujičić. Delegat Bora Radivojšić.

Komandni sastav odeljenja veze 12. korpusa

Načelnik: Ivica Vujašin, zatim Pavle Cubrilo; pomoćnik po radio: Sveta Jan-kov, po tt Đorđe Jovanović.

Sifrantsko odeljenje

Načelnik: Ružica Nikolić, Sofija Golubović, Bata Braović Vuković, Zora Radulović Svrakić, Milica Tomić.

Bataljon veze 12. korpusa

Komandant: Mirko Stajić; komesar Pavle Labovski; zamenik komandanta bataljona Momčilo Cvijanović; zamenik komesara bataljona Krsta Milurović; omladinski rukovodilac Petar Pejinović; referent saniteta Smilja Kosović; intendant Ilija Milovanović.

Komandiri četa: Spasa Devrnja, Dušan Jovanović, zamenici Stevan Milošević, Ivan Ločarević; komesari četa: Mirko Lukić, Desimir Sušić; zamenici komesara četa: Radosava Bulat Starović i Veljko Jovanović.

Po rasformiranju 12. korpusa, a prilikom formiranja brigade za vezu - ovaj bataljon je kompletan ušao u njen sastav.

Radio-centar 12. korpusa - radio-telegrafisti: Sava Cvejić i Bora Žderić.
**CTS korpusa: Živka Laušević Anokić, Danica Njegovan, Đuro Trkulja, Dani-
ca Vunjak i Zora Svilar.**

Odsek za vezu, odnosno komanda veza 16. div.

Načelnik: Bora Laušević; pomoćnici: Vlada Njegul i Nikola Marković.
Šifrantski odsek: Dragica Gnus Timić i Milanka Peričin.
Radio-centar. Zora Negovanović, Sava Šijački, Boško Ugarčić, Nikola Bek i
Stjepan Konjić.
CTS: Milandika Banjac, Zora Stojši Kašić.
Komanda bataljona: komandant Dušan Predović; zamenik Petar Đurđević;
komesar bataljona Nikola Jovanović; zamenik Ljubiša Batanjac; ađutant Milan
, Pavlović.
Komandiri četa: Živan Bajić, Zivojin Mihajlović, Nikola Kovačević i Matija
Berger; komesari četa: Mića Popović, Branko Vojkić; zamenik komesara čete
Mihajlo Vrhovnik.
Komandiri vodova: Nikola Egić, Đura Štimac, Steva Jašinski i Milan Pavlo-
vić; delegati vodova: Vasa Vlaški, Mustafa Pašić i Vlada Lancoš.
Referenti saniteta: Vida Stojšić i Radinka Milovanović Đurđević. Radionica
veze: Jure Kozina, Ivan Turzaj i intendant Pero Mandić.
Šefovi odseka za vezu brigada: Sava Kotur i Branko Ognjac.
Komandiri četa za vezu u brigadi: Ceda Tipšić i Đuro Štimac; komesari: Vu-
kica Milošević, Milena Negovanović, Milivoj Cortanovski; pomoćnik komesara
Stevan Takač; komandiri vodova: Đorđe Avakumović, Đorđe Vukić i Slavko
Marković.
Radio-telegrafisti: Vukašin Marić, Branko Petković, Miloš Bakić, Bogdan
Basarić, Jevgen Budimski, Lazar Zivkov, Nikola Marković, Nikola Ivačević, Rada
Jovanović, Dragutin Malek, Palja Kločik, Sava Đuranović.

Odsek za vezu odnosno komanda veza 36. div.

Načelnik odseka: Marko Vuletić, zatim Đorđe Brkić; pomoćnici Pavle Milo-
šević i Drago Fistrić.
Radio-centar: telegrafisti - Milka Jovetić Glogović, Gabrijel Mihalj, Dušan
Popović, Miloš Pocarski, Petar Rašković, Janko Tot, Mirko Božić, Ljubomir Po-
pov, Radovan Grujčić, Đorđe Bačanin, Stevan Žužić, Danica Milošević, Blagoje
Cetušić i Nedeljko Korica.
CTS: telefonisti-centralisti - Jovan Vučetić, Sofija Popoliva i Māra Đukić.
Sifranti: Dragica Todorović, Bogosav Popića, Uglješa Popović i Živana Timo-
tijević Đorđević.
Komanda bataljona: komandant Dušan Šućin; komesar Boško Mali; omla-
dinski rukovodilac Slavko Trkulja, ađutant Jaša Gaus.
Komandiri četa: Nikola Mišković, Đorđe Petrović; komesari Slavko Besera-
vac, Lazar Bošković i Ljubomir Zečević; zamenik Marko Pokrajac i Aca Soko-
lović.
Komandiri vodova: Lazar Vujičić, Ćamil Duraković, Marko Pokrajac, Milo-
van Bjedov, Milivoj Čosić, Slavko Tornjanski, Mila Milovanović, Pajo Balač, Miša
Malenković, Veljko Petrović; delegati: Josip Burnač, Vasko Popović, Branko Se-
kić, Jovan Ivanić i Ljubomir Zulović.
Referenti saniteta: Vida Stojić i Zora Petrović.
Tehnička radionica: Nikola Dejanović i Lazar Petar.
Intendantura: Milovan Orlović i Sava Kovačev Simić.
Pešadijske brigade: komandiri četa za vezu - Vaso Čizmić i Branko Miloše-
vić; komesari: Karlo Marela i Anokić.
Radio-telegrafisti u brigadama: Petar Orlović, Vida Topalović, Ciga Mačvan-
ski, Izidor Katić, Krsta Pokrajac, Dušan Čolić, Milan Bokan, Bogdan Boškov,

Drago Jakopec, Nikola Marković, Stevo Kučić, Slavko Milanović, Sava Stanković, Josip Britvić, Fatima Cikota, Bogdan Čoškov i Marko Petrović.

Odsek za vezu, odnosno komanda veza 51. div.

Načelnik: **Tomić Janko, zatim Spasa Piromanski, pomoćnik Dimitrije Bezborodov.**

Radio-centar. **radio-telegrafisti - Lazar Subašić, Andrija Vidor i Sava Petković.**

Šifranti: Sofija Golubović, Zora Švrakić, Evica Mraović, Nevenka Savić.

Komanda bataljona za vezu 51. divizije

Komandant: **Vlada Stanković, zatim Dušan Kevilj, zamenik Stjepan Petrino-
vić; komesar Zoran Žagar; pomoćnik komesara Slobodan Predo, zatim Jože Si-
mović; adutant bataljona Mate Đurić; omladinski rukovodioci: Lazar Pejaković
i Nikola Jeftić.**

Komandiri četa: **Milan Antić, Stevan Milanković, Kovo Slepčević, Hans Stih-
Ung, Aleksandar Čanak, Petar Božin; komesari četa Kosa Mičović i Slavko Žor-
kić.**

Komandiri vodova: **Nikola Budimčević, Nikola Veličković; delegati Sveti-
slav Ranisavljević.**

Pešadijske brigade: **Šef odseka za vezu brigade Nikola Adamović; komandir
čete Aca Apelić; komandiri voda Andrija Lovaš.**

**Radio-telegrafisti brigada: Milenko Vukadinović, Vladimir Jurčenko, Mari-
ja Koprolec Jurčenko.**

Odeljenje za vezu 6. korpusa

Načelnik odeljenja: **Bogdan Trgovčević; pomoćnici: Živko Vukmanović i
Drago Balent.**

Radio-telegrafisti korpusa: **Petar Bujanić, Ante Aničević, Šime Klajić, Vlado
Štampfelj, Franko Vinter, Franjo Antolović, Milka Šegan.**

Šifrant: **Janja Zmajić.**

Komanda bataljona: **komandant Ivan Štula; komesar Ivan Zekić; komandiri
četa Pavle Beko; zamenik Marko Jolić; komesar Petar Sokolić; radio-mehaničar
Miloša Končar, Lazo Ratković, Ivan Hruška i Hosip Beroš.**

Odsek za vezu 12. divizije

Načelnik odseka: **Marko Teofilović, zatim Josip Čiković; komandant bataljo-
na Nikola Sretković; komesar Iyan Zekić; radio-telegrafisti Mirko Bosanac, Bla-
goje Cetušić i Nikola Zivković. Šifrant Janja Zmajić.**

Odsek za vezu 40. divizije

Načelnik veze: **Bogdan Krnjajić, zatim Ivan Zorničić; pomoćnik Ljubiša
Mihić.**

Radio-telegrafisti: **Vera Kovačević Vukmanović i Sojka Romanić.**

**Po rasformiranju 6. korpusa izvestan broj rukovodilaca veze došao je u sa-
stav 3. armije, a drugi deo je raspoređen u 12. i 40. diviziju i u novoformiranu
brigadu korpusa.**

*Dušan Mileusnić
Pavle Čubrilo
Lujko Rukavina*

NEVOLJE PRI USPOSTAVLJANJU VEZE

U zimu 1943/44. godine nalazio sam se kao ilegalac na »šajkaškom terenu« gde sam, pored prenošenja materijala od baze do baze, bio zaduživan da pratim emisije »Slobodne Jugoslavije«; i da vesti, koje bih čuo u emisijama, prenosim drugovima koji nisu bili u mogućnosti da ih prate. Kroz Bačku su, preko Bačke Palanke i Dunava, prebacivani konvoji ilegalaca u Srem, a pristizali su iz Mađarske.

Negde u martu 1944. dobio sam zadatak da odem u Susek (na sremskoj strani) gde se nalazio štab Bačko-baranjskog odreda. Kad sam stigao, rečeno mi je da bi trebalo da, na tom terenu, pronađem radio-aparate, kako bi se omogućilo drugovima da prate emisije »Slobodne Jugoslavije«.

Uspeo sam da pronađem nekoliko baterijskih prijemnika i nekoliko praznih akumulatora, ali anodnih baterija uopšte nije bilo. Isprečio se, problem: kako napuniti akumulatore i kako doći do anodnih napona za prijemnike.

Raspitujući se, doznao sam da se u manastiru, blizu Grgurevaca, u partizanskoj bazi, nalazi veći deo nekih aparata koje su borci tamo sakrili. U pratnji jednog partizana (za kojeg sam kasnije saznao daje bio ustaški špijun, te sam nekim čudom tada ostao živ) došao sam u taj manastir. Uz pomoć nekih drugova, otvorio sam bazu i uzeo dinamo-mašinu, nameravajući daje iskoristim za punjenje akumulatora. U Susek sam se vratio sam.

U blizini Suseka sam pronašao vodenicu koja je u unutrašnjosti imala veliki dobro centriran točak. Prenosnim kaišem sam spojio točak i dinamo koji se okretao i punio akumulatore. Rezultati su bili veoma dobri, ali je problem anodne struje i dalje ostao. Razmišljao sam kako i to da rešim.

Uzeo sam satni mehanizam jednog starog budilnika. Na osovini je bila velika kazaljka. Umesto kazaljke, stavio sam malu ručicu, tako da se njome zupčanik mogao pokretati. Jedno tanko kontaktno pero iz talasnog birača prijemnika učvrstio sam iznad zubaca zupčanika tako da ga zupčanik vrhovima zubaca dodiruje pri okretanju. Na taj način sam dobio mehanički prekidač koji funkcioniše kada se malom ručicom okreće zupčanik.

Iz jednog strujnog aparata izvadio sam mrežni transformator, pa sam u red sa akumulatorom od 4 volta, sa mehaničkim kontaktom, ukopčao namotaj transformatora koji je služio za grejanje cevi od 4 volta. Okretanjem zupčanika, pulsirala je jednosmerna struja u namotaju, pa se na sekundarnoj strani transformatora indukovala struja napona iznad 120 volti. Daljim ispravljanjem ove struje, preko baterijske lampe kao diode, grejanjem iz akumulatora, kao i umirivanjem pulsacija prigušnicom i kondenzatorima, dobio sam struju za anodni napon. Rezultati su bili iznad očekivanja.

Borci su slušali svako veče izveštaje »Slobodne Jugoslavije«. Njima su se pridruživali i stanovnici okolnih sela. Neki put sam iznosio i pomoćni zvučnik u hodnik. To je bilo jedino mesto u selu gde su se mogle čuti vesti sa radio-prijemnika.

U proleće 1944. godine upućen sam u Fruškogorski odred, gde mi je objašnjeno da ću ubuduće raditi sa Šabanom, koji je bio zadužen za održavanje veza u odredu.

Iz razgovora s njim saznao sam da su veze između pojedinih krajeva Fruške gore nesigurne i spore, a bilo je potrebno da štab odreda svakog trenutka zna šta se dešava na području srednjeg i severnog Srema, kao i na prilazima Fruškoj Gori. Pošto radio-stanica nije bilo, shvatio sam da moramo uspostaviti vezu između isturenih delova Fruške gore i odreda na drugi način. Objasnio sam Šabanu da je moguće ostvariti telefonsku vezu, ali da mi je potrebno određeno ljudstvo i odgovarajući materijal (žice, izolatori i telefoni).

Šaban mi je pronašao desetak drugova od kojih se sećam samo Bajića, kojeg smo zvali Komarac. Jedan broj telefonskih aparata pronašli smo u bazama (ostali od bivše jugoslovenske vojske i posle kapitulacije) a druge smo zaplenili od

Nemaca. Žicom i izolatorima smo se snabdevali u organizovanim akcijama koje su izvođene noću na teritoriji neprijatelja. Sekli smo bandere, sakupljali žice i izolatore i dopremali ih u Frušku goru. Bio je to težak i opasan posao, jer je okupator dobro čuvao magistralne veze.

Od materijala što smo ga prikupili, pružili smo tri linije od štaba koji se nalazio u blizini sela Grgurevaca: jedna je išla u pravcu Rohaljevih baza (na zapadnoj strani Fruške gore), druga ka Testeri (istočna strana u odnosu na štab) i treća ka Dunavu (severni obronci planine).

Ta žična veza je funkcionisala veoma dobro.

Pojavila se potreba da komesar i komandant imaju svoje aparate kojima bi održavali veze. Pridolazile su jedinice iz Semberije i Bosutskih šuma sa kojima su uspostavljene veze poljskim kablovima. Ukazala se i potreba za telefonskim centralama, kojih nismo imali. Pored toga, aparate je trebalo održavati, a nismo imali stručno osposobljenog ljudstva. Stoga smo zaključili da se mora održati jedan tečaj za telefoniste. Tečaj je organizovan i održan u jednoj kući na isturenoj čuki kod Rohaljevih baza. Bilo je to u proleće 1944. godine. Na tečaju su bili drugovi koji su uspostavili vezu u Fruškoj gori i neki omladinci iz Beograda i Zemuna. Tečaj je trajao oko 20 dana. Izučavali su se ovi predmeti: osnovi elektrotehnike, princip rada telefonskih aparata OB sistema, izgradnja telefonskih linija, najčešći kvarovi telefonskih aparata i njihovo otklanjanje i telefonske centrale.

Po završenom tečaju su raspoređeni u razne jedinice.

Koliko se sećam, u to vreme je usledila ofanziva neprijatelja na Frušku goru. Sklanjali smo se kako je ko znao i umeo. Meni je jedan drug, kojeg smo zvali Zumbul, iz Neština, predložio da odem sa njima u neku gustu šumu u blizini sela Luga. Pošao sam tamo. Prikupio sam alata i materijala, te sam, dok je trajala ofanziva, izradio malu centralu od 5 brojeva. Zumbul je odlazio svojoj kući kod oca i donosio nam hranu. On mi je pomogao i pri izradi centrale. Posle ofanzive vratio sam se u rejon Grgurevaca i ponovo se sastao sa svojim drugovima.

Za vreme ofanzive neprijatelj je otkrio naše telefonske linije, mestimično iskidao žice, a kod samih Grgurevaca posekao bandere. Liniju smo brzo povezali i veza je ponovo proradila. Sada je u vezu bila uključena i centrala.

Posle toga držao sam nastavu jedinicama koje su bile u rejonu Grgurevaca. Radio sam 4 do 5 časova dnevno.

Uglavnom smo obrađivali praktična pitanja: kako se koriste telefoni, kako se otkrivaju i otklanjaju greške na telefonskim aparatima, kako se postavljaju telefonske linije itd.

U jeku toga rada usledio je iznenadni napad ustaša iz pravca Beočina. Borba je bila veoma teška, jer su jedinice na Testeri i Jabuci bile iznenađene. Sa te strane je bilo slabo obezbeđenje, jer niko, navodno, nije, pretpostavljao da sa te strane može uslediti napad. Guhici su bili veliki na obe strane. Ta se naša jedinica povukla i sa sobom odnela centralu koju sam ja izradio (šta se dalje dešavalo s tom centralom - nikad nisam tačno saznao)...

U leto je neprijatelj preduzeo novu ofanzivu na Fruškoj gori. Ovoga puta Bajić i ja smo ostali u šumi sa još nekoliko drugova. Skrivali smo se nekoliko dana. U šumi je bio sakriven i ceo jedan bataljon, a šuma je bila opkoljena. Kada sam uspostavio vezu sa komesarom bataljona hteo sam da mu se priključimo i tražimo izlaz. Komesar izlaz nije video, pa je bataljon raspustio, ostavljajući da se svako snađe kako zna (što je bila velika greška, jer je mnogo boraca na taj način uludo stradalo). Tada je naišla neka naša jedinica sa zapada Fruške gore kojoj sam se pridružio. Drugovi telefonisti, koji su bili kod aparata na obroncima planine, davali su podatke o situaciji sve dok im se neprijatelj nije približio na stotinak metara. Tada su se povlačili dublje u šumu.

Ja ne znam koja je to bila jedinica, ali se sećam daje imala veoma sposobne rukovodioce. Cela jedinica se u toku dana privukla Beočinu, i tu na domak ustašama čekala veče. Noću smo prošli između obruča i prebacili se u južni Srem.

Kad je ofanziva prestala, vratio sam se sa ostalim borcima u Frušku goru. Došle su nove jedinice i mislim da sam tada upoznao Dušana Mileusnića, telegrafistu koji je rukovao radio-stanicom »B-2«.

U tom periodu veza se brzo razvija. Saveznici su nam iz aviona padobranima doturili nekoliko radio-stanica.

Pošto se pojavila potreba za radio-telegrafistima, organizovan je kurs za radio-telegrafiste koji je počeo sa radom u Grgurevcima. Na kursu sam bio i ja. Uz pomoć nekih drugova organizovao sam i radionicu, pri kursu, koja je imala zadatak da servisira uređaje i aparate. Ovde smo izradili i prvu amatersku radio-stanicu. Mislim da je kurs trajao oko 20 dana.

Posle toga smo obavešteni da se sprema veća ofanziva na Frušku goru. Stoga smo morali da napustimo planinu i odemo u južni Srem. Posle ofanzive ponovo smo se vratili natrag.

Kada smo se vratili, trebalo je odmah uspostaviti vezu. Međutim, nismo imali radio-stanicu. Dušan Mileusnić me hitno poslao na mesto gde smo zapali radio-stanicu kad smo se povukli sa Fruške gore. Iako je bilo opasno, jer su još postojale neprijateljeve zasljedbe, jedan drug i ja smo odjahali nameravajući da što pre donesemo stanicu. Našli smo je, ali njom nismo mogli uspostaviti vezu, jer je bila u kvaru. Međutim, Mileusnić je u međuvremenu, nabavio drugu radio-stanicu, B-2 i njom uspostavio vezu.

Posle toga, jedne noći u podnožju Fruške gore spuštio se sovjetski avion. Njim su drugovi Košta Nađ i Dušan Mileusnić, kao radio-telegrafist, pošli u Vršac.

Mi ostali smo se, nakon nekoliko dana, uputili prema Dunavu i prebacili u Futog. Mislim daje to bio već mesec septembar. Sutradan smo iz Futoga krenuli prema Novom Sadu i u koloni ušli u grad bez ikakve pucnjave ili otpora od strane neprijatelja.

Meni je naređeno da uđem u Glavnu poštu i izvidim kakva je situacija. Sa jednom desetinom sam ušao u poštu i sreo telefonskog mehaničara Febera. Pokazao mi je da je automatska telefonska centrala oštećena eksplozijom jedne ručne bombe, dok je on ostali postavljeni eksploziv onesposobio i tako centralu spasao.

Nastojali smo da osposobimo poštu za rad. Nakon izvesnog vremena u Novi Sad su ušle i naše regularne jedinice. Vratili su se Košta Nađ i Mileusnić. Sada sam ja bio premešten u štab 3. armije za referenta žične veze. Tada su divizije, koje su bile u sastavu 3. armije, bile opremljene modernim sredstvima veze. Većinom su to bila sredstva koja smo dobili od saveznika. Divizije su za vezu sa štabom armije koristile stanice SCR, a za vezu sa svojim bataljonima stanice RB. Od sovjetske armije smo dobili poljski kabao dok smo telefonske aparate najčešće zaplenjivali od Nemaca.

U štabu armije je bio koncentrisan veliki broj radio-stanica. Postavio se problem kako te radio-stanice obezbeđivati, povećati njihovu efikasnost, kontrolu, brzinu dostavljanja depeša, ekspeditivnost šifranata i sigurnost njihovog rada. Predložio sam Mileusniću da sve prijemnike grupišemo najjednom mestu, a sve predajnike na drugom. Mileusnić se saglasio. Rastojanje između predajnika i prijemnika bilo je između 300 i 500 metara. Mi smo zaista na taj način radio-vezu u štabu 3. armije učinili efikasnijom.

Nekako u to vreme, 3. armija je forsirala Dunav kod Batine. Prešla je preko reke u sadejstvu sa jedinicama Crvene armije. Nakon forsiranja Dunava, u 16. diviziji se pokvarila radio-stanica, pa štab armije sa njom nije imao vezu. Od druga Mileusnića sam dobio naređenje da uzmem ispravnu radio-stanicu iz naše rezerve, i daje prenesem u 16. diviziju. Dobio sam kamion i potrebnu dokumentaciju. Vozio me jedan vojnik Crvene armije. Kada smo prešli Dunav kod Batine, dobili smo obaveštenje da se 16. divizija nalazi u jednom selu ispred nas. Ruski vozač mi je objasnio da se žuri i da ga pustim da se vrati natrag u svoju jedinicu. Dozvolio sam mu da ode, a stanicu SCR, koja nije laka, uprtio sam na leđa i pošao u to selo. U selu su mi meštani rekli da je divizija tu bila, ali da je otišla dalje,

a oni nisu znali u kom pravcu. Sad sam se našao u nezavidnoj situaciji. Naređenje sam morao izvršiti. Pošto mi je stanicu bilo teško nositi, pomagali su mi seljaci, pa su me prevozili seljačkim kolima. Onde gde to nisam uspeo milom prisiljavao sam ljude pretnjom oružjem da me voze. Posle dva dana lutanja nabasao sam na našu 16. diviziju. Stanicu sam im predao, a ja sam se morao odmah vratiti. I ponovo me poterao maler: sva vozila koja sam sretao išla su u suprotnom smeru. Putevima su kuljale kolone crvenoarmejaca. Mnogi su me zaustavljali i ras-pitivali se ko sam i gde idem. Tada sam imao čin poručnika. Nosio sam unifor-mu, a na kapi petokraku. Bio sam naoružan pištoljem i mašinkom. Više puta su crvenoarmejci videli u meni fašistu i podizali puške da me ubiju. Bilo je objaš-njavanja i ubeđivanja i uvek se našao neko ko bi shvatio da sam Titov oficir pa su me puštali da produžim put.

Sve do kraja rata ostao sam u štabu 3. armije. Veza je sve vreme dobro funk-cionisala. Još da napomenem da smo imali teškoća pri uspostavljanju telefonske veze sa našim jedinicama koje su zauzele Viroviticu. Vezu smo uspostavili preko porušenog mosta kod Barča. Pošto je tu bilo nekoliko paralelnih linija, pojavile su se smetnje (veliko zujanje), a postojala je i mogućnost da se prisluškuju naše poruke. Taj problem sam rešio tako što sam postavio tzv. fantomsku kutiju: iz centrale štaba Armije vodile su dvožične linije do fantomske kutije, s druge stra-ne kutije spojio sam jednožični kabao i zemljovod. Tako su sve smetnje bile otklonjene i veza je funkcionisala dobro.

Matija Petrović

ŠIFRANTI U JEDINICAMA SREMSKIH PARTIZANA I POLITIČKIH TIJELA

Nakon prvog kontakta između predstavnika partijskog i vojnog rukovod-stva Vojvodine sa CK KPJ i Vrhovnim štabom NOV i POJ u istočnoj Bosni, po-četkom ljeta 1943. postavljaju se prve radio-stanice pri GŠV i Pokrajinskom ko-mitetu (drug Jovan Veselinov Žarko, ratni sekretar). Tom prilikom su preuzete i prve šifre za održavanje veze sa Vrhovnim štabom.

Na sastavljanju prvih radio-šifrovanih telegrama i njihovom otvaranju u to vrijeme radili su: general Savo Orović i njegova drugarica Meri. Tada je general Orović bio načelnik štaba GŠV. Kasnije je postavljena za glavnog šifranta Nikolić Ružica, udata Momčilović, Seja, iz Iriga.

Od decembra 1943. šifrantsku službu u GŠV vodi Katica Lupurović Nela, udata Šešerinac. Ona organizuje i prvi kurs za osposobljavanje šifranata u Fruš-koj gori.

Pri Pokrajinskom komitetu Partije za Vojvodinu (Žarko, ratni sekretar Par-tije) u prvo vrijeme radi na šiframa Nikola Petrović. Nakon toga ove poslove pre-uzima Branko Vukajilović Čikica, koji na tome radi sve do ulaska Pokrajinskog komiteta u oslobođeni Novi Sad, u jesen 1944. godine.

Poslije prelaska GŠV iz Novog Sada u Sombor, Pečuj i kasnije u Šikloš (Ma-đarska), u januaru 1945. formira se pri štabu 3. armije šifrantsko odeljenje.

Radio-stanicom pri PK KPJ za Vojvodinu održavali smo vezu sa GŠV i Vr-hovnim štabom NOV i POJ. Telegrami, koji su razmjenjivani na toj vezi, imali su prvenstveno politički karakter. Pojedini članovi GŠV bili su stalno na radu u do-njem Sremu, pri PK KPJ za Vojvodinu. Sadržaji pojedinih telegrama primljenih od Vrhovnog štaba ponovo su šifrovani i otpremani radio-vezom u drugi dio PK KPJ za Vojvodinu koji se nalazio pri GŠV, koji se kretao po gornjem Sremu, Sla-voniji i istočnoj Bosni.

Negdje u ljeto 1944. dio savezničke misije (major Davidson, Stevo Serdar i radio-telegrafista George) boravio je zajedno sa nama. Oni su imali radio-stanicu i primjenjivali su šifru na sve telegrame, koje su putem svoje stanice slali. Ovdje su se pripremali za prijelaz preko Dunava u Bačku (tada Mađarsku). Jednom smo došli u opasnost i da ne bi pali u ruke neprijatelja, sakrili smo se ja i telegrafista George, koji je bio ujedno i njihov šifrer, u kuću Đukića, u selu Golubinci u Sremu. Tako sakriven u »dvorišnoj bazi« radio-telegrafista i šifrer George bio je spreman, ako nas Nemci pronađu, da proguta traku na kojoj je bio ispisan ključ šifre kako ne bi pala u ruke neprijatelju.

U šifrantskom odeljenju GŠ Vojvodine i 3. armije radila je Nikolić - Momčilović Ružica Seja kao šef odeljenja. Posle Seje za šefa dolazi Lupurović - Šešerinac »Nela« i na kraju, u završnim operacijama 3. armije, Pihler Ivan.

Šifranti u odeljenju bili su: Švrakić - Radulović Zora, Golubović Sofija, Vuković Zora, Gnus - Timić Dragica Trešnja, Marović Evica Garava, Pero Mauković, Tomić Milica Seja, Škundrić Milica Cica, Savić - Crnobrnja Nevena Nena i Zmaić Janja, koja je kasnije bila šifrant u štabu 6. slavonskog korpusa.

Kao šifranti pri štabu 12. korpusa radili su: Nikolić - Momčilović Ružica Seja, Golubović Sofija, Braović - Vuković Bata, Švrakić - Radulović Zora i Tomić Milica Seja.

Šifranti u 16. diviziji bili su: Gnus - Tomić Dragica Trešnja i Milanka Peričin.

Šifranti 36. divizije bili su: Todorović Dragica, Popića Bogoslav, Uglješa Popović i Zivana Timotijević - Đorđević Brankica.

Šifranti 51. divizije bili su: šonja Golubović, šef odseka, Švrakić - Radulović Zora, Marović Evica Garava i Savić - Crnobrnja Nevena Nena.

Ista imena šifranata spominju se u više različitih jedinica, što znači da su bili premeštani iz jedinice u jedinicu.

Lujo Rukavina

ŠIFRANTSKA SLUŽBA U GLAVNOM ŠTABU VOJVODINE

U početku rata šifre su bile veoma jednostavne. Reči su pretvarane pomoću šifre u brojeve, i to po pet brojeva u jednu grupu, a zatim maskirane sa desetak petocifrenih grupa, koje su služile kao ključ. U rad sa šiframa me je uveo Sreta Savić, tadašnji zamenik komandanta Glavnog štaba Vojvodine, jer do tada nisam imao nikakvih znanja niti iskustva u tom radu.

Kasnije smo dobijali od Vrhovnog štaba sveske sa brojevima, koje smo zvali tablice za maskiranje. Na svakoj depeši je bilo naznačeno kojom grupom za maskiranje treba početi sledeću depešu, to jest demaskiranje. Preko depeša, pored ostalog, dolazila su i razna uputstva za rad na šifrovanju, dešifrovanju i čuvanju depeša. Vrhovni štab je tražio imena, zanimanja i sve druge podatke za šifrante.

Šifrantskih kurseva nismo imali sve do oslobođenja zemlje. Na dan 19. oktobra 1944. sam bila u Vrhovnom štabu, koji se tada nalazio u Vršcu, kod drugarice Branke Savić (mi smo iz Fruške gore, iz rejona Šuljam stigli avionom u Vršac 18. oktobra 1944. godine). Branka mi je dala prva usmena uputstva o daljem radu šifrantske službe. Još sredinom 1944. godine kada je uspostavljena bolja veza sa Vrhovnim štabom, dobili smo i bolje ključeve za maskiranje, bilo je više grupa formiranih u vidu sveske.

Posle nekoliko poseta Branke Savić, koja mi je bila šef, ja sam u mestu Bač (Bačka) držala kurs šifrantske službe od 5. do 15. decembra 1944. Bilo je to pri štabu 36. Udarne vojvođanske divizije. Slušaoci su bili omladinci i omladinke,

koji su posle završenog kursa raspoređeni u brigade iz sastava ove divizije, i to: treću, petu i šestu, zatim u artiljerijsku brigadu i štab divizije. Oni su na kursu izučavali šifru i način rada sa njom, učili su o merama bezbednosti, čuvanju šifara i ostalih šifrantskih dokumenata, vođenju knjige depeša i vežbali brzine u radu na šifrovanju i dešifrovanju.

Tako obučeni vratili su se u svoje jedinice, gde su preuzeli na sebe sve poslove šifrantske službe. Ovo je bio prvi kurs šifrera u Vojvodini.

Kada je novembra meseca 1944. Branka Savić boravila u Glavnom štabu Vojvodine u Novom Sadu, otišle smo nas dve, po preporuci Ise Jovanovića, u štampariju Glavnog odbora Vojvodine, gde nam je Radovanović štamparski radnik još od pre rata, član KPJ, zvan »Novinar« izradio tablice, odnosno sveske sa brojevima za celu JNA. Radovanović je izradio oko 50 komada sveski, svaka po 50 strana. Jedna sveska je ostavljena za Glavni štab Vojvodine, a ostale smo poslali Branki Savić. Početak rada sa ovim tablicama odredio je Vrhovni štab. Bilo je to početkom decembra 1944.

Pošto su naši komandanti i komesari divizija i brigada, između sebe, a i sa štabom armije, najviše saobraćali telefonom i to govorili otvoreno, izradila sam KOD-nu tablicu za kodiranje razgovora i poslala svakome po jedan primerak. Bilo je to uoči forsiranja reke Drave, početkom aprila 1945. kada smo se nalazili u Baranji, u Belom Manastiru u Sečerani. Trebalo je da koriste KOD-ne tablice pri otvorenom razgovoru, kako bi njihov govor ostao neiazumljiv za sve ko ih prisluškuje. Neki su ovo koristili, ali je bilo i onih koji nisu, jer navike kodiranja govornog saobraćaja nisu još bile razvijene.

Prisustvovala sam takvom jednom razgovoru između jednog našeg komandanta divizije i komandanta brigade. Počeli su vrlo lepo da se sporazumevaju kodirano, ali pošto im je to izgledalo sporo, prekinuli su sa kodiranim razgovorom i nastavili da govore otvoreno, ne shvatajući ozbiljnost posledica koje mogu da nastanu. .

*

U leto 1944. godine stigla je depeša iz Vrhovnog štaba kojom su traženi podaci za šifrante GS Vojvodine. Dobili smo uputstvo kojim je bilo regulisano sve što se odnosi na pitanja čuvanja šifara i ostalih dokumenata iz šifrantske službe. Bilo je naređeno da se šifrant ne sme kretati bez pratnje, da se uvek mora nalaziti uz štab kako ne bi bio zarobljen od neprijatelja, jer šifre ni u kojem slučaju ne smeju pasti u ruke neprijatelju. Aprila meseca 1945. u štabu 7. vojvođanske brigade 51. divizije, zaplenjena je radio-stanica i tašna sa šiframa. Šifrantkinja brigade, koja se tog momenta nalazila u dvorištu, i pored strogih naređenja da se ne sme odvajati od šifara, ostavila je šifre u zgradi i izišla van. Odmah je zabranjena upotreba šifre u celoj diviziji, jer je ključ za celu diviziju bio isti. Poslata su nova dokumenta, dokumenta koja su se nalazila u rezervi. Šifrantkinja, jedna mlada Beograđanka, bila je kažnjena, prestala je da radi kao šifrant, poslata je za borca u jedinicu. Naredbu o njenom kažnjavanju izdao je lično komandant Košta Nađ.

Za šifrante birani su vredni i snalažljivi omladinci iz redova boraca i sa rukovodećih dužnosti. Birani su oni koji su imali završene neke škole, provereni SKOJ-evci ili članovi Partije. Njihov izbor vršili su obično komesari.

Veoma često se dešavalo da radio-telegrafista otkuca ili primi pogrešno jedan, pa i više brojeva, i cela depeša menja smisao. U takvim slučajevima depešu treba rešavati, bukvalno rečeno, po smislu. Tu treba da se ispolji snalažljivost šifranta. Bilo je slučajeva da šifrant u takvom slučaju i pogreši, sve u želji da depešu što pre reši. Jednom šifrantu u GŠV desilo se da je rešio depešu u kojoj je bilo grešaka, a tekst depeše je, po njemu glasilo: »6. korpus ide na kurs«. Depeša je predata načelniku štaba, pukovniku Anti Kolundžiću. Kada sam se vratila sa službenog puta iz 51. divizije, koja se tada nalazila u Somboru, pozvao me načel-

nik i pitao:»Šta je to, po šifrantskom, korpusi idu na kurs?« Naravno depešu smo docnije ispravili, ali je bilo smeha na račun šifranata i te depeše.

Bilo je i teških situacija za šifrante. Sećam se, kada smo, pre forsiranja reke Drave, aprila 1945., poslali sa obaveštajnim oficirom i jednog šifranta u neoslobođeni Osijek. Preko Drave prešli su čamcem. Na taj, veoma težak zadatak, bila je određena šifrantkinja Milica Škundrić, zvana Cica. Javili su se iz Osijeka samo jednom depešom, više nisu mogli, jer su uslovi za rad radio-stanice bili veoma teški. Osijek je bio pun Nemaca, koji su se povlačili iz naše zemlje.

Bilo je i dramatičnih slučajeva u životu i radu šifranata. Sećam se dešifrovanja jedne depeše, koja je stigla iz Vrhovnog štaba. Skoro celi Glavni štab Vojvodine i štab 11. brigade čekali su da završim sa dešifrovanjem. Radilo se o depeši kojom su javljali iz Vrhovnog štaba šta dalje da radimo, pošto se nismo mogli da prebacimo iz Srema u Banat. Bojala sam se tada da ne pogrešim, svi su čekali rezultat i naređenje za dalje akcije. Ovo navodim zbog toga da se vidi od kolike je važnosti obavljanje šifrantskih poslova i šta sve zavisi od njihovog brzog i tačnog rada.

Najvažnije depeše su stizale sa potpisom druga Tita.

U noći između 20. i 21. oktobra 1944. godine nalazili smo se u Zrenjaninu, kada je stigla depeša:

»Glavnom štabu Vojvodine, Beograd je oslobođen. TITO«

Bilo je to 8. ili 9. februara 1945. Nalazili smo se u Barču, u Mađarskoj, kada su se naše jedinice povlačile preko pontonskog mosta Virovitica-Barč. Stigla je depeša:

»Nijedno artiljerijsko oruđe ne sme pasti neprijatelju u ruke«. Košta lično si mi odgovoran. TITO«.

Osam dana nakon toga stigla je i depeša:

»Pohvaljuje se artiljerijska brigada 36. Vojvođanske divizije za postignute uspehe i komandant brigade major Dimitrije Sešerinac. TITO«.

To je usledilo na predlog komandanta Koste Nađa, koji je poslao predlog za pohvalu brigade i njenog komandanta. U depeši-predlogu je pisalo:

»Predlažem da se pohvali artiljerijska brigada 36. divizije i komandant major Dimitrije Sešerinac za postignute uspehe, jer je svako artiljerijsko zrno imalo pogodak. Košta Nađ«.

15. maja 1945. GŠV poslao je Vrhovnom štabu depešu, koja je ušla u istoriju.

Tekst depeše je glasio:

»Na našem tlu nema više neprijateljskih vojnika«.

Katica Sešerinac-Lupurović »Nela«

DOKUMENTA VEZE

Zapoved štaba Artiljerijske brigade 16. divizije 3. armije NOVJ

11. januar 1945.

U cilju što boljeg poznavanja situacije ispred sektora na kome je postavljena artiljerija vaše grupe, obavezno uspostavite telefonsku vezu sa osmatračnicom komandanta čiji sektor dotična grupa potpomaže. U nedostatku ovakvih osmatračnica, povezati se telefonski sa pešadijskom linijom.

Ovo je potrebno da baterije ne budu iznenađene od iznenadnog upada neprijatelja.

Obavezno zavesti dežurstvo, i to od ljudstva koje je na oficirskim položajima. Dužnost dežurnih oficira bila bi da se, pored ostalih dužnosti predviđenih pravilima, stara da na osmatračnici pravilno funkcionišu telefonska veza te grupe.

(A-VII, k. 960, reg. br. 8-12)

Iz naređenja Štaba Mornarice NOVJ štabu 5. pomorskog sektora

19. januar 1945.

Svaka mornarička stanica imati će svoju radio-stanicu s kojom će održavati vezu sa štabom V POS. Pored toga, Mornarička stanica Korčula imati će jednu isturenu radio-stanicu na o. Lastovo, a Mornarička stanica Boka u Baru. Ove radio-stanice održavati će vezu sa radio-stanicama Mornaričke stanice Korčula, odnosno Boka.

{Zbornik, tom VIII, knj. 3, dok. br. 151}

Iz izveštaja Glavnog štaba NOV i PO Slovenije - Vrhovnom štabu NOV i POJ

20. januar 1945.

Odsek za zvezo pri štabu korpusa ali operativne zone skrbi za organizaciju zvez v vsem korpusu, za izberi in vzgojoj kadra, za opremo podrejenih edinic, ter za zvezo med štabom korpusa in Glavnim štabom. V strkovnem pogledu, so mu podrejeni vrsi bataljoni za zvezo v tem korpusu in njihovi funkcionarji. Izvršni organ odseka je tudi četa ali bataljon za zvezo pri štabu korpusa, katerega formacijo določi Odelek za zvezo Glavnog štaba.

(A-VII, k. 23, reg. br. 10-3/3)

Iz, izveštaja štaba 8. udarnog korpusa NOVJ - Vrhovnom štabu NOV i POJ

25. januar 1945.

Opšti zaključak o organizacijskom stanju jedinica:

Kod svih jedinica za vezu u toku je rad za prelaz na novu formaciju. Radi što bržeg ostvarenja ove formacije, potrebno nam je:

- **Materijalna pomoć u radio-sredstvima, telefonskim sredstvima i optičko-signalnim sredstvima...**
- **Posebno osjećamo potrebu u telefonskim centralama na induktorski poziv od 5 brojeva, koje su nam potrebne za sve bataljonske vodove za vezu u našem Korpusu... Naše jedinice za vezu, onakve kakve su danas, ne mogu da odgovore potrebama. Formiranjem novih jedinica po novoj formaciji, izvlačena su pojedina odjeljenja iz ranije postojećih jedinica za vezu, što je sve oslabilo njihovu stručnu vrijednost. Ovo nadoknađujemo stalnim vježbanjem ovih jedinica za vezu i osposobljavanjem novih kadrova koji su u njih ušli.**

(A-VII, k. 119-11, reg. br. 1-3/2)

Iz naređenja štaba 6. udarnog korpusa NOVJ za odnos prema šifrantima i šifrantskoj službi

Izmjeniti odnos prema šifrantskoj službi i šifrantima. Šifranti ne trebaju i ne smiju se hraniti iz kazana kada je situacija normalna. Jednoličnost njihovog rada, potpuna mehanizacija posla, česta mogućnost neprekidnog rada (u slučaju akcija i djelatnosti), a, nadasve ogromna poverljivost koja se polaže u drugove koji rade na šifrantskoj službi, zahtijeva da se naši štabovi ozbiljno pozabave činjenicama da mnogi drugovi šifranti žele ili traže smjenu, prekomandu ili, što je najgore, napuštanje šifrantske dužnosti.

(A-VII, k. 903, reg. br. 3-10)

Iz izvještaja Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske Vrhovnom štabu NOV i POJ

12. februar 1945.

Bežična služba u svim našim jedinicama funkcionira dobro, a organizirana je u svim mrežama, po ugovorenom vremenu za rad i po općem planu prikrivenog saobraćaja.

Dobre strane ovako organizirane bežične mreže jesu:

- **što su, u određeno vrijeme za rad, stanice, koje treba da održe vezu, upozorene na rad, pa se obično i uspostavi veza;**
- **što se omogućuje česta i svakodnevna promjena pozivnih znakova, znakova za legitimisanje i talasnih dužina, te je saobraćaj prikriven i vrlo teško ga je otkriti.**

Slabe strane su te: što je jedinicama određen rad samo u jednoj mreži, odnosno u mrežama onih jedinica koje su prethodno dobile isti plan veze, i što se veza može održati samo u ugovoreno vrijeme.

Zbog ovih razloga, radio-služba je spora i ne daje potreban oslonac komandovanju.

(A-VII, k. 119-11, reg. br. 38-2/2)

Izvod iz zapovesti Komande severnog Jadrana za desant na o. Rab

10. aprila 1945.

Odred telefonista prebacije se odmah u Karlobag i uspostaviti telefonsku liniju Karlobag - Jablanac. U Jablancu pregledati kablovsku kućicu i ukopčati kabel. U noći, kad usledi prebacivanje, i telefonisti će se prebaciti na Rab kod kablovske kućice, uključice kabel i odmah uspostaviti telefonsku vezu sa štabom 9. divizije. Drugi deo telefonista u to vreme uspostaviće duplu liniju Pag - Nin.

(Zbornik, tom VIII, knj. 3, dok. br. 159)

Izvod iz zapovesti za održavanje veza 48. udarne divizije NOVJ

11. april 1945.

Prvata i Drugata brigada da ispratit po dva vojnika na Štabot na divizijata za održavanje na kurirska vrška. Da dojdut na komandnoto mesto na k. 145. Da se organizirati i upotrebat odelenjata od pokretnite sredstva za veza i punktot za sabiranje na izveštaji.

Šefovite na otsecite za veza po brigadite - da raskovadat so rabotata a da obrnat golemo vnanie na neophodniota rezerva za prenesuvanje na mrežata i na vreme da izveštavaat za se odsekot za veza vo divizijata.

Bataljonot za veza vo divizijata - da se prigratovi za organiziranje i podržavanje na žičnata, radio i kurirskata vrška po određeniot plan, kato dade telefonska vrška vo levo so 42. divizija.

(A-VII, k. 1365, reg. br. 2-13)

Izvod iz naređenja Štaba 4. armije JA za održavanje veza s avijacijom

Vezu između aviona i trupe na zemlji treba najsavjesnije održavati, jer je samo tako moguće potpuno, pravilno i korisno, sadejstvo između ova dva vida vojske.

Veza između trupa na zemlji i aviona održavati će se kod jedinica naše armije, prvenstveno pomoću radio-telefona, u kojem cilju će se pojedinim komandantima divizija ili napadnih kolona pridavati naročiti oficiri i odjeljenja za vezu sa avijacijom.

(A-VII, k. 315, reg. br. 3-1/2)

VRHOVNI ŠTAB NOV I POJ - ODJELENJE ZA VEZE

D I R E K T I V A

za organizaciju službe veza u NOV i PO Jugoslavije

Knjiga I. - viši štabovi i pješadija

1. januar 1945. Beograd

OPŠTE NAPOMENE

Služba veze je vrlo važna, teška i odgovorna grana vojne vještine.

Organizaciji, razvoju i primjeni ove službe, - kao moćnom oružju rukovodstva, - potrebno je u svima prilikama pridati osobitu pažnju. Ona mora biti sređena kao živčani sistem u zdravom čovjeku tako, da bez zapreke može svagda obezbediti jedinstvo misli i volje, osigurati saglasnost akcije svih djelova izvjesne jedinice i svih jedinica i rodova vojske cjelokupne oružane sile.

Pojam »veze« obuhvata skup i primjenu svih načina, načela, mjera, organa i sredstava, koja prema zamisli i odlukama rukovodstva, treba da osiguraju potpunu i neprekidnu saglasnost rada štabova i jedinica svakog roda vojske posebno i svih ovih uskupno, radi postignuća postavljenog cilja.

Kratko rečeno, pomoću veza prenosimo zapovijesti i naređenja, - izvještaje i obavještenja, te na taj način omogućavamo komandovanje.

Za organizaciju, uređenje i održavanje veza potrebni su:

- upravni organi,
- izvršni organi, i
- sretstva veze, primjenjena i iskorišćena prema stečenim iskustvima i osvjedočenim načinima, načelima i mjerama.

Upravni organi načelno se nalaze u sastavu viših štabova. Izvršni organi i sretstva formirani su u jedinice za veze, koje pripadaju odgovarajućim štabovima odnosno jedinicama.

Obzirom na važnost i ulogu, organi i sretstva veza čine poseban rod vojske i kao takav moraju biti i organizovani.

A ORGANI VEZA

1. Upravni organi

Upravni organi jesu: Štab veza, odjelenja, otsjeci i referenti za veze pri štabovima. Njihov je zadatak, da pravilno postave organizaciju veza saobrazno operativnim i ostalim potrebama oružane sile i njenih štabova i da obavljaju sve poslove u vezi sa pravilnim razvojem i djelovanjem svoga roda vojske (organizacija, formacija, kadrovi, nastava, snabdevanje itd.)

Ovi organi jesu:

- Štab veza NOV Jugoslavije,
- odjelenje za veze Štaba fronta,
- odjelenja za veze armiskih odnosno Glavnih Štabova,
- odjelenja za veze Štabova korpusa,
- otsjeci za veze Štabova divizija, i
- referenti za veze pri brigadnim štabovima.

Jačina i sastav Štaba veza, odjelenja i otsjeka za veze mora biti takva, da upravljanje službom veza bude najuspješnije, a izvođenje lako i bez zastoja. Njih treba da čini skup vojnički i tehnički spremnih starješina-rukovodilaca, - sposobnih:

- da po direktivama ili zapovijestima pretpostavljenih, izvršuju sve zadatke, koji se odnose na službu veza,
- da rukovode radom potčinjenih odjelenja, otsjeka, sekcija, referenata i jedinica odnosno ustanova za veze,
- da daju potrebna uputstva i objašnjenja, koja im po pitanjima službe veza zatraže potčinjeni štabovi, odjelenja, otsjeci, sekcije, referenti, jedinice i ustanove za veze,
- da rukovode i izvršavaju sve radnje, koje su u neposrednoj ili posrednoj vezi sa pravilnim razvojem, djelovanjem i životom njihovog roda vojske, i
- da u djelokrugu svoje nadležnosti, odnosno granicama dobivenih ovlaštenja, proučavaju mogućnost i predlažu načine korišćenja nevojnih organa i sretstava za veze, - sve u saglasnosti sa odgovarajućim povjereništva NKOK-a, odnosno sa njihovim organima.

Upravljanje službom veza u NOVJ, šematski je prikazano u prilog 1.

a) Štab veza NOV Jugoslavije, upravni je organ Vrhovnog Štaba za službu veza u NOV i POJ.

Organizacija Štaba veza prikazana je u prilogu 2, sastav u prilogu 2a, a djelokrug rada u prilogu 2b.

b) Odjelenje za veze Štaba fronta, upravni je organ za službu veza u zahvatu jednog fronta.

Organizacija i djelokrug rada odjelenja, prikazana je u prilogu 3, a sastav u prilogu 3a.

c) Odjelenje za veze Štaba armije odnosno Glavnog štaba, upravni je organ za službu veza u armiskom, odnosno u Glavnom štabu.

Sastav i djelokrug rada odjelenja, prikazan je u prilogu 4.

d) Odjelenje za veze Štaba korpusa, upravni je organ za veze u korpusu.

Sastav i djelokrug rada odjelenja, prikazan je u prilogu 5.

e) Otsjek za veze štaba divizije, upravni je organ za veze u diviziji.

Sastav i djelokrug rada otsjeka, prikazan je u prilogu 6.

Referent za veze pri brigadnom štabu, upravni je organ za veze u brigadi, Štab vazduhoplovstva i Štab mornarice, zatim ostali rodovi vojske imati će takođe svoje vlastite upravne organe (odjelenja, otsjeke i referente za veze), koji će biti potčinjeni bilo Štabu veza, ili upravnom organu onoga štaba u čijem se sastavu nalaze. Ova potčinjenost se odnosi samo na stručno upravljanje. O ovome će se izdati posebna direktiva.

Kod jedinica, čiji štabovi nemaju odjelenja, otsjeke ili referente za veze, starješine njihovih jedinica za veze istovremeno su i upravni organi. Ovo je redovan slučaj kod bataljona, diviziona itd.

2. Izvršni organi

Izvršni organi službe veza jesu oni, koji vrše tehničko postavljanje, uređenje i održavanje veza i otpravljanje saobraćaja na istima.

U ove organe ubrajamo sve jedinice za veze i to:

- puk za veze NOVJ, kao izvršni organ Štaba veza, - sastav puka po prilo-
zima 7 i 7a,
- bataljon za veze Štaba fronta, - sastav bataljona po prilozima 8 i 8a,
- bataljon za veze Štaba armije ili Glavnog Štaba, - sastava po prilozima 9
i 9a,
- bataljon za veze Štaba korpusa, - sastava po prilozima 10 i 10a,
- bataljon za veze Štaba divizije, - sastava po prilozima 11 i 11a,
- četa za veze Štaba brigade, - sastava po prilozima 12 i 12a,
- vod za veze Štaba bataljona, - sastava po prilogu 13.

Osim ovoga formiraju se posebne čete za izgradnju i čete za eksploataciju t.t. linija, po prilozima 14 i 15 ove direktive.

Artiljerijske, moto-mehanizovane, inženjerske (tehničke), konjičke i ostale jedinice odnosno njihovi štabovi, zatim Vazduhoplovstvo i Mornarica, organiziraju i formiraju vlastite jedinice za veze, prema svojim specijalnim potrebama i ulozi.

Ovo će obuhvatiti takođe posebna direktiva.

Jačina i sastav jedinica za veze, mora odgovarati: jačini, sastavu i ulozi (zadatku) štaba u čijem se sastavu nalaze. Načelno, oni moraju biti takvi, da neprekidne i brze veze budu ostvarene u svim operativnim odnosno taktičkim radnjama, prema - opštim načelima »veze unaprijed i veze s desna ulijevo« tj. kako sa neposredno potčinjenim, tako i sa susjednim, sadejstvjućim, a prema potrebi i pretpostavljenim štabovima, jedinicama i djelovima.

Ali, imati u vidu, da suviše jaki sastavi čine jedinice za veze glomaznim i nepokretnim, a pored toga za sobom povlače neracionalno iskorišćenje organa, materijala i sretstava. Uslijed slabih sastava, trpi se u vezama.

Kao norma može se uzeti, da u službi veza treba biti zaposleno oko 10% cjelokupnog brojnog stanja oružane sile, odnosno izvjesne jedinice. Istina, ova se norma ne može primjeniti na sve jedinice i štabove podjednako, jer to zavisi u glavnom:

- od okolnosti pod kojima dotični štabovi, odnosno njihove jedinice djeluju,
- od vrste, tipa i količine materijala sa kojim raspolažu, budući daje formacijski sastav logična posljedica proračuna pravilnog posluživanja i prenošenja (transportovanja) potrebnih, odnosno raspoloživih sretstava za veze.

Ova norma je u potpunosti zastupljena u priloženim formacijskim sastavima.

B SRETSTVA ZA VEZE

Sretstvom za veze ima se smatrati svako *živo biće* i svaka naprava, sposobna, za prenošenje ma kakvih saopštenja ili ugovorenih znakova-signala, odnosno značenja, na raznim daljinama.

Sretstva veze prema tome i djelimo na: živa, tehnička (materijalna) i pomoćna. Pomoćna sretstva jesu ona, koja prema svojoj namjeni nisu baš predviđena za ovu službu, ali u istoj imaju vidnog udjela.

Detaljno o sretstvima veze, raspravlja »Služba veza«.

Svakoj jedinici za veze pripadaju određene i formacijskim sastavom predviđene količine i vrste sretstava, odnosno opreme za veze.

Predviđena sretstva treba da odgovaraju potrebama izvjesnog štaba odnosno jedinice.

Pretpostavljeni će prema ukazatoj potrebi dodjeljivati potčinjenim jedinicama (štabovima) i dio vlastitih sretstava. Pri ovome voditi računa, da se ne ostane bez potrebne rezerve u materijalu.

Od potčinjenih jedinica i štabova, načelno ne uzimati pripadajuća im sredstva. Nemanje savremenih sretstava, ne opravdava starješine za odsutnost veza. Sa improvizacijama i prostim sretstvima, moguće je uspostaviti i održavati najpotrebnije veze. Dostavljanje saopštenja biti će teže i sporije, ali će veza ipak da postoji.

Iz priloženih formaciskih sastava vidi se težnja za što savremenijom opremom naših jedinica za veze.

' *Prilozi**:

1. Šematski prikaz upravljanja službom veza u NOV.
2. Šematski prikaz organizacije Štaba veza NOV Jugoslavije.
- 2a. Šastav Štaba veza NOV Jugoslavije.
- 2b. Šematski prikaz djelokruga rada Štaba veza NOV Jugoslavije.
3. Šematski prikaz organizacije i djelokruga rada odjelenja za veze Štaba fronta.
- 3a. Sastav odjelenja za veze Štaba fronta.
4. Sastav i djelokrug rada odjelenja za veze Štaba armije ili Glavnog Štaba.
5. Sastav i djelokrug rada odjelenja za veze Štaba korpusa.
6. Šastav i djelokrug rada odsjeka za veze Štaba divizije.
7. Šematski prikaz sastava puka za veze NOV Jugoslavije.
- 7a. Sastav puka za veze NOV Jugoslavije.
8. Šematski prikaz sastava bataljona za veze Štaba fronta.
- 8a. Sastav bataljona za veze Štaba fronta.
9. Šematski prikaz sastava bataljona za veze Štaba armije ili Glavnog štaba.
- 9a. Sastav bataljona za veze Štaba armije ili Glavnog Štaba.
10. Šematski prikaz sastava bataljona za veze Štaba korpusa.
- 10a. Sastav bataljona za veze Štaba korpusa.
11. Šematski prikaz sastava bataljona za veze Štaba divizije.
- 11a. Sastav bataljona za veze Štaba divizije.
12. Šematski prikaz sastava čete za veze Štaba brigade.
- 12a. Sastav čete za veze Štaba brigade.
13. Sastav voda za veze Štaba bataljona.
14. Sastav posebne čete za izgradnju 1.1. linija.
15. Sastav posebne čete za eksploataciju 1.1. linija.

* Daje se samo registar priloga bez njihovog objavljivanja.

(A-VII, k. 23, reg. br. 8-3)

Formiranje puka za veze Vrhovnog Štaba NOV i POJ

NAREĐUJEM:

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

(A-VII, k. 25-17, reg. br. 10-10)

XII KORPUSA NOVJ ŠTABU

1. - U ORGANIZACIONOM POGLEDU:

Na dan 28. januara o. g. pristupljeno je formiranju ovoga odeljenja u administrativnom i tehničkom pogledu. U pogledu administracije zavedene su sve potrebne knjige za vođenje pravilne administracije i po istima se radi. U tehničkom i organizacionom pogledu formiran je bataljon za vezu, koji se sastoji iz dve čete a svaka četa iz dva voda. Za komandanta bataljona postavljen je Mirko Stajić, za komandira 1. čete postavljen je Spasa Devrnja a za komandira 2. čete Dušan Jovanović.

Formirana je privremena radionica za izradu potrebnog materijala za podizanje linija (kalemova, nosača i dizalice). Do sada je napravljeno 25 komada kalemova za kabl, 5 nosača kalemova i 5 motki dizalice.

Ovo odelenje nastoji da u što kraćem roku kompletira sve desetine iz bataljona za vezu sa potrebnim materijalom za podizanje linija. Kod divizija potčinjenih ovome odelenju formirani su telefonski kursevi za usavršavanje drugova telefonista koji će trajati od 5 do 8 dana kao neka vrsta informativnih kurseva. Program koji će se preći na ovim kursevima dobiće divizije iz ovoga odelenja a koji će sadržati u glavnom iz praktičnog dela telefonske službe i službe veze.

Takođe su date direktive divizijama za formiranje telefonsko tehničkih radionica koje će imati za cilj manje opravke neispravnih aparata.

20. o. m. formirana je četa za vezu u 15. Voj. brigadi (Mađarska) u 16. Diviziji. Za komandira čete određen je drug Karlo Kovač a za komesara Dura Kovač.

2. - POSTIGNUTI REZULTATI U RADU:

Jedna desetina iz bataljona za vezu sa uspehom je postavila telefonsku liniju, dužine 12 km., od Virovitice do Suhog Polja. Ovu liniju postavila je desetina za 3 časa pod prilično teškim vremenskim prilikama. Takođe je preneti linija iz centrale Gavran za 36. i 51. Diviziju u centralu ovoga odelenja.

a) kod 16. Divizije: 20. januara o. g. uspostavljena je telef. veza sa bugarskom artileriskom jedinicom, koja se nalazila u s. Zalati (Mađarska) i oni su bili dužni da liniju uspostave ali usled velikoga leda na Dravi nisu bili u stanju da je postave, dok patrola 16. Divizije pod najtežim vremenskim prilikama uspostavila.

30. januara o. g. Divizija je promenila svoj sektor i na vreme je postavljena telefonska veza na novome sektoru.

b) kod 36. Divizije: nije bilo nikakvih naročitih promena.

v) kod 51. Divizije: u toku poslednjih 15 dana jedinice za vezu bile su u pokretu. U toku ovoga vremena bile su postavljene dve mreže i to: sa centrom u Siklošu i u Podravskoj Slatini. Veza je funkcionisala dobro. Radio veza je bila dobra i održavala se po planu. Kod artileriske brigade je bilo sledeće: 21. januara o. g. brigada je promenila položaj sa starog na položaj Donje Bazje, gde je ostala do tridesetog januara a zatim zauzela nov položaj. Za vreme pokreta kao i za vreme bavljenja na položaju veza je bila dobra. Radio veza između art. brigade i art. otseka u diviziji bila je dobra.

Artileriska brigada dobila je dve radio stanice Y 100 A sa talasnim područjem od 120 do 280 metara. Jedna je ostavljena u art. brigadi a druga se nalazi u art. otseku u Diviziji.

3. - POTEŠKOĆE U RADU I NEDOSTATCI:

Su bili kod svih jedinica za vezu XII Korpusa u sledećem:

- a) nedovoljan broj telefonskih aparata i centrala,
- b) nedostatak elemenata,
- c) potrebno je stručnog ljudstva za radionice po divizijama: telefonista,
- d) nedovoljan ostali materijal za podizanje linija (kalemova, dizalice i ostalog),
- e) nedovoljna količina kabla.

4. - PREDLOG ZA OTKLANJANJE NEDOSTATAKA:

Potrebno je dostaviti u koliko je moguće izvestan broj aparata za ovo odelenje, pošto nije primljen dovoljan broj aparata, tako da odelenje ima svega 12 komada, što je vrlo malo za potrebe ovoga odelenja kao i za pravilno održavanje veze. Osim ovoga, odelenju potrebno je dodeliti za divizije izvestan broj aparata, pošto je od njih, za formiranje bataljona za vezu XII Korpusa oduzet jedan deo telefonskih aparata.

Potrebno je što hitnije dodeliti ovome odelenju najmanje 300 komada baterija za potrebe bataljona za vezu i za divizije za telefone, u protivnom će nastupiti prekid u telefonskoj mreži.

U pogledu stručnog ljudstva predlaže se i moli, za odobrenje da se mogu odobriti kursevi kod ovoga odelenja koji će trajati do 10 dana na kojim bi se prelazilo najpotrebnije gradivo iz praktičnoga dela telefonije, liniske službe i službe veze. Na ovim kursevima bi se usavršavali drugovi za desetare i telefoniste.

U pogledu stručnog ljudstva za radionice bilo bi potrebno isto trebovati iz pozadine ili iz dopunskih bataljona, te da bi se na taj način u svakoj diviziji moglo dodeliti po jedan drug stručnjak koji bi mogao ostale drugove koji imaju smisla za rad, po radionicama obučavati.

Ovo odelenje a i otseci za vezu divizija oskudevaju sa telefonskim kablom, te ovaj nedostatak prilično ometa pravilnu i sigurnu vezu. Da bi se ovaj nedostatak otklonio potrebno je trebovati izvesnu količinu kabla i dostaviti ovome odelenju radi podele.

Potrebno je takođe dodeliti jednu radio stanicu za potrebe II Odeljenja XII Korpusa.

Prema prednjem izveštaju moli se odelenje da u što kraćem roku dostavi potreban telefonski materijal te kako bi veza kod ovoga Korpusa bila sigurna i stalna.

Prilog: skica veze i 2 pregleda.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Načelnik odelenja,
Pavle Čubrilo

(A-VII, k. 590-A, reg. br. 1-2)

STAB
VIII. UDARNOG KORPUSA
N. O. V. J.
Br. 1/45
3. januara 1945. g.
Položaj

Predmet: mjesečni izvještaj
o stanju službe veze.

GLAVNOM ŠTABU N.O.V. i P.O. HRVATSKE

I. ORGANIZACIONO STANJE U JEDINICAMA ZA VEZU

a) *Odsjek za vezu ovog Štaba:* reorganiziran je i sastavljen ovako: 1. Šef Odsjeka, 2. Zamjenik šefa Odsjeka i referent za žičane i optičke veze, 3. Referent za radio-veze, 4. Referent za tehničku opremu, 5. Rukovodioc raznih kurseva za vezu sa nastavnicima i 6. Referent za stručnu literaturu i uredništvo lista »Korpusne veze«.

Rad u Odsjeku odvija se sa dosta poteškoća i ne sa punim uspjehom. Razlozi tome jesu, oskudica materijala i sredstava, nemanje stručne literature, a posebno pravila po raznim granama sredstava veze. Potrebna je pomoć u stručnoj literaturi u svima granama, a posebno su nam potrebni pravilnici i manipulativne službe po svima granama sredstava za vezu.

U radio centru ovog odsjeka osposobljavaju se mladi radio-telegrafisti, koji su 24. XII 1944. g. završili kurs, kako bi poslije 20-dnevnog praktičnog rada u radio centru bili osposobljeni za samostalan rad na radio-stanicama.

Kroz odsjek povremeno prolaze razni rukovodioci, koji se zadrže potrebno vrijeme u odsjeku radi upotpunjavanja njihovih rukovodilačkih znanja, pa se upućuju u jedinice na rukovodeće dužnosti (referenti za vezu divizija i njihovi zamjenici).

Po gore iznijetoj reorganizaciji poslovi su po svima referentima u toku. U organizaciji je tehnika odsjeka koja će umnožavati udžbenike, pravila i štampati list »Korpusne veze«.

b) Jedinice za vezu IX. Udarne Divizije: ove jedinice ostvarile su organizaciono stanje predviđeno »Uputom za organizaciju i rad jedinica za vezu«. U toku je prelaz na novu formaciju jedinica za vezu, prema novim formacijskim pregledima za sve jedinice za vezu u okviru divizije. Rad na prelazu na novu formaciju iziskuje duži vremenski period, jer je on vezan za popunu jedinica velikim brojem novih stručnih kadrova, a posebno za opremanje stručnom opremom i sredstvima za vezu sviju grana. U toku je formiranje bataljonskih vodova za vezu i čete za vezu I. Artiljerijskog Diviziona.

Stručno ljudstvo u ovoj diviziji popunjuje se drugovima, koji završavaju rukovodilačke radio-telegrafske kurseve pri G.Š.H., pri štabu ovog korpusa i pri štabu divizija.

Po pitanju materijala i opreme jedinica uopće, potrebna nam je pomoć.

c) Jedinice za vezu XIX Udarne Divizije: organizaciono su postigle formaciju predviđenu »Uputom za organizaciju i rad jedinica za vezu«. U toku je prelaz na sastav jedinica za vezu po novoj formaciji. Poteškoće pri ovom radu iste su, kao i one navedene pod b). Kod ove divizije osjeća se posebna potreba u stručnim kadrovima i u tom smislu, daje joj se prvenstvo pri dodjeljivanju kadrova. Pri štabu ove divizije ovih dana završava jedan radio-telegrafski kurs, u kom će biti osposobljeni radio-telegrafisti za rad u nižim mrežama. Taj radio-telegrafski kurs broji 20 slušaoca i isti će biti upućeni u bataljonske vodove za vezu, koji su u formiranju. I u ovoj diviziji je u formiranju četa za vezu Artiljerijskog Diviziona.

d) Jedinice za Vezu XX Udarne Divizije: organizaciono su postigle stanje predviđeno »Uputom za organizaciju i rad jedinica za vezu«, a sada je u toku prelaz na novu formaciju jedinica za vezu. Poteškoće u radu oko prelaza na novu formaciju, iste su kao i one iznijete pod b), dok posebno u ovoj diviziji prestavlja poteškoću nestručnost i slaba organizatorska sposobnost referenta za vezu, koja u mnogome koči razvoj jedinica. Da se ovome pomogne određeno je za zamjenika referenta za vezu lice, koje će biti u stanju da pomogne referenta u radu na formiranju novih i organiziranju postojećih jedinica za vezu.

e) Jedinice za vezu XXVI Udarne Divizije: organizaciono su postigle formaciju predviđenu »Uputom za organizaciju i rad jedinica za vezu«, a djelimično su prešle i na formaciju po novim pregledima. Poteškoće na koje se nailazi, pri radu u prelazu na novu formaciju iste su kao i one iznijete pod b).

f) Jedinice za vezu Artiljerijske Brigade (Korpusne Artiljerije): veze u korpusnoj artiljeriji organizovane su ovako: Stab brigade ima vod za vezu, koji raspolaže sa telefonskim i radio sredstvima i održava vezu sa Štabom Korpusa i štabovima podčinjenih diviziona. Svaki divizion (2 brdska, 2 haubička - svi motorizovani), imaju vodove za vezu, koji također raspolažu sa telefonskim i radio sredstvima. Ovi vodovi održavaju vezu sa štabom brigade i komandama baterija.

Mreža za vatru koristi kao glavno sredstvo radiofoniju, dok telefonske veze, tamo gdje ih ima, služe za udvajanje. Mreža za komandovanje počiva na radio-telegrafskim vezama, dok joj telefonske mreže služe za udvajanje.

Nije se još prešlo definitivnom formiranju jedinica za vezu u artiljerijskoj brigadi, jer za njih još nije dobivena formacija. Onakve kakve su one danas jedva zadovoljavaju potrebe u borbi. Od strane odsjeka za vezu ovoga štaba, jedinice za vezu artiljerijske brigade potpomažu se pridavanjem stručnih kadrova i potrošnog materijala za sredstva veze.

g) *Jedinice za vezu tenkovske brigade:* **organizaciono jedinice za vezu ove brigade formirane su u radio-stanice, tako da svaki vod tenkova ima jednu radiostanicu, dok svaka blindu (oklopna kola) ima svoju vlastitu radio-stanicu. Veze u okviru bataljona održavaju se radiofonski, dok veze između bataljona, pomoćnih dijelova i Štaba Brigade, održavaju se radio-telegrafski. Sve veze u ovim jedinicama baziraju na radio sredstvima i na ordonanskim vezama (motociklisti), kao sredstvom za udvajanje. Pri Štabu Brigade postoji vod za vezu, koji obrazuje centar veze brigade i služi kao jedinica u kojoj se izvodi nastava i iz koje se popunjavaju gubitci u ljudstvu svih radio-stanica u brigadi.**

Formacija za jedinice za vezu tenkovskih brigada ne postoji, pa prema tome nije se moglo ni pristupiti definitivnoj organizaciji ovih jedinica. Rad u postojećim jedinicama za vezu ove brigade je intezivan i dobar. Pojavljuje se povremeno nerazumijevanje Štaba za potrebe veza, koje ima za posljedicu kočenje razvoja ovih jedinica i ove službe.

Opći zaključak o organizacijskom stanju jedinica:

Kod sviju jedinica za vezu je u toku rad za prelaz na novu formaciju. Ovaj rad iziskuje duži vremenski period. Glavne poteškoće oko njegovog obavljanja jesu:

1) *Potreba za velikim brojem stručnih kadrova, koji se novom formacijom predviđaju.*

2) *Potreba za velikim količinama materijala za vezu.*

3) *Nedovoljno razumijevanje ponekih štabova za ovu službu, pa prema tome i nedavanje potrebne podrške istoj.*

Poteškoća pod 1) otklanja se odgojem kadrova pri ovom štabu i pri štabovima divizija.

Poteškoće pod 2) otklanjaju se popunjavanjem postojećih i novoformiranih jedinica materijalom za vezu, koji se zaplijeni od neprijatelja. Onaj materijal koji smo morali dobiti direktno iz Italije, sada se dobija preko Komisije G.Š.H. u Splitu.

Treća poteškoća, koja izaziva niz drugih manjih poteškoća, otklanja se radom, raznim sastancima, konferencijama i obilascima, a u ovom pogledu pridodati će dosta i list »Korpusna veza«, koji će svojim sadržajem pokušati da otklanja ovu poteškoću.

II.STRUČNA SPREMA U JEDINICAMA ZA VEZU

Obzirom na prerast naše NOV u modernu armiju, pred jedinice za vezu postavljaju se veliki zadatci, koje one do sada nisu imale; te su do sada bar djelimično mogle zadovoljiti zadatcima, dok sada to nisu u stanju.

Stručna znanja koja dobiju rukovodioci službe veze i stručnjaci sviju grana po vezi po postojećim kursevima, tako su skromna da ni izdaleka ne odgovaraju potrebi. Ovo dolazi zbog kratkoće rokova postojećih kurseva, zbog nemanja materijalnih sredstava potrebnih za izvođenje nastave na kursevima i zbog okolnosti što se u kurseve šalju slušaoci, koji niti djelimično ne raspolažu predznanjima za praćenje ove složene nastave.

Osjeća se potreba također i u stručnom kadru šire stručne spreme; koji bi mogao biti organizator u najširem smislu za službu veze uopšte.

III. FUNKCIONISANJE VEZA

a) *Ordonansko-kurirske veze:* **U svima jedinicama ove veze u glavnom zadovoljavaju. U kurirsko-ordonanskim kursevima, koji su održani pri štabovima divizija i pri ovome štabu, donekle se podigla sposobnost ordonansa-kurira za**

vršenje ove službe. U toku proteklog 30-dnevnog perioda, ove su veze korištene obilato, a djelimično su ordonansi koristili i prevozna sredstva u vršenju ove službe.

b) *Radio-veza:* Radio centar Odsjeka za vezu ovoga Štaba ima u radu 6 stanica od kojih je jedna isključivo prislušna. Ostale stanice održavaju vezu sa:

- Vrhovnim Štabom
- Glavnim Štabom
- Štabom Mornarice
- Oblasnim Komitetom za Dalmaciju
- II., V. i XI. Korpusom
- Svima potčinjenim Divizijama
- Tenkovskom Brigadom i Artiljerijskom Brigadom (Korpusna Artilerija)
- Bazom NOVJ u Italiji - Bari
- OZN-om Korpusa
- Aero bazom Zemunik i
- Komandom Mjesta Dubrovnik

Stanica koja radi u prislušnoj službi prima i vijesti od Tanjuga i djelimično ostalih agencija. Osjeća se manjkavost u prislušnoj službi.

Ovakva kakva je ona danas, jedva uspijeva da vrši kontrolu vlastitih mreža, dok prisluškivanje neprijateljskih stanica i rad na sređivanju i iskorištavanju ovako dobivenih podataka od neprijatelja ne može se izvesti kod ovakovog stanja.

Projektovani rad na goniometrijskim stanicama nije ostvaren zbog nemanja stanica.

Ostale radio-veze po našim jedinicama stoje ovako:

- *Kod potčinjenih divizija:* Operativna mreža je organizovana sa 6 stanica bez prislušne službe i radi zadovoljavajuće. Trupna radio-mreža kod divizija je u formiranju i sa njom se već prave praktični pokušaji, koji daju rezultate. U operativnoj mreži radi se telegrafijom, dok se u bataljonskoj mreži radi radiofonski. Obrazovanje trupne mreže i bataljonskih mreža usko je vezano sa oformljenjem bataljonskih vodova za vezu i sa popunom istih stručnim ljudstvom i materijalom. Ovo se izvodi po mjeri osposobljavanja stručnih lica po kursovima i mjeri sređivanja zaplijenjenog materijala, odnosno dobijanja istog od Saveznika.

U svrhu pravilnog organiziranja radio službe u svima potčinjenim jedinicama, kao i u svrhu pravilnog odgoja mladih radio-telegrafista, određeni su za zamjenike referenata za vezu po divizijama oficiri iz radio-telegrafske struke. Radi pravilnog odgoja i osamostaljenja mladih radio-telegrafista po završenom kursu isti su upućeni na praksu po radio centrima ovog Štaba, Štabova divizija i Štabova brigada, s tim da poslije 20-dnevne prakse prelaze u sastave bataljonskih vodova za vezu, osposobljeni za samostalan rad na stanicama.

- *Kod artiljerijske grupe:* Ove veze baziraju većinom na radiofoniji (unutrašnje veze: divizioni-baterije), dok veze sa operativnim jedinicama, kojima se ova artilerija pridaje i sa Štabom ovog Korpusa, su radio telegrafske. One ne zadovoljavaju zbog nemanja dovoljnog broja radio-telegrafista. Ovom se pomaže spremanjem novih radio-telegrafista po postojećim kursovima.

- *Kod Tenkovske Brigade:* Ove veze općenito uzev do sada su zadovoljile. I kod ove jedinice osjeća se pomanjkanje u stručnom kadru i u sredstvima.

Opće poteškoće, koje se pokazuju po svima radio mrežama u našim jedinicama jesu:

1) Nemanje dovoljnog broja radio-telegrafista, što izaziva preopterećenost u radu onih telegrafista, koji postoje, te to smanjuje efekat njihovog rada.

2) Nemanje dovoljnog broja radio-stanica (naročito onih za rad u nižim mrežama), a posebno nemanje potrošnog materijala za imajuće stanice. U tom pogledu potrebna nam je pomoć, koja bi se sastojala u kompletiranju potrebnim brojem radio-stanica po novoj formaciji i u povremenom i točnom snabdjevaenju materijalom. Posebno oskudijevamo u:

Akumulatorima od 12 Volti
Akumulatorima od 6 Volti

Vibratorima za stanice MK 1.
Vibratorima za stanice SCR 284 A.
Baterijama za ove stanice
Baterijama uopće za žičane aparate i za optičke aparate u većem broju.
Po oslobođenju Dalmacije pojavila se potreba za uspostavljanjem mnogih radio-veza, koje su iziskivale sredstva i kadrove. Sve su te radio-veze u Dalmaciji postavljene sredstvima i kadrovima iz Štaba ovog Korpusa. U posljednje vrijeme postavljeno je i stalnih radio-stanica sa potrebnim stručnim ljudstvom. Ovo je sve bilo omogućeno pravilnom raspodjelom imajućeg i zaplijenjenog materijala, kao i brzim osposobljavanjem mladih radio-telegrafista.

c) *Telefonske veze:* Stanje ovih veza je po slijedećem: Po oslobođenju Dalmacije hitno se postavio problem o organizaciji i podizanju stalnih telefonskih linija na cijelom području, kako bi se mogle iste koristiti u operativne i ostale svrhe. P.t.t. organi Korpusne Vojne Oblasti i Komandi Područja, u čiju je dužnost spadalo podizanje ovih stalnih linija, iz raznih razloga nisu bile u stanju da izvrše ovaj zadatak. Neodložni operativni zahtjevi nalagali su da se ovo pitanje čim prije riješi. Uslijed toga je izvršeno ojačanje čete za vezu ovog Korpusa i jedan njen vod je osposobljen jednim kraćim kursom za podizanje stalnih telefonskih linija. Ovaj vod je snabdjeven potrebnim materijalom i sredstvima i danas je u stanju da izvrši postavljene mu zadatke. U vremenu od 10 dana "ada ovog voda, isti je podigao ili uredio oko 200 km, stalne linije. Na ove stalne linije naslanjaju se telefonske veze poljskog tipa naših divizija.

Telefonske veze po divizijama su uglavnom zadovoljile u toku proteklog 30-dnevnog perioda sa manjim i mjestimičnim nedostacima. Ovo je bilo omogućeno, jer su se jedinice djelimično snabdjele zaplijenjenim telefonskim materijalom. Ovakvo materijalno stanje omogućilo je opremanje telefonskim materijalom prvih grupa iz kojih izraščuju vodovi za vezu bataljona i jedinica za vezu ostalih jedinica u sastavu divizija. Iz ovih grupa, koje se postepeno popunjavaju rukovodiocima i stručnim kadrovima po završavanju pojedinih kurseva, izraste u skoro vrijeme jedinice za vezu po predviđenim novim formacijama.

Stalne telefonske linije izgrađene su od materijala, koji je zatečen na zemljištu i od improviziranog materijala, koji ne odgovara potrebama solidnih telefonskih linija. Takav isti slučaj je sa telefonskim centralama i telefonskim aparatima, koji su sastavni dio tih mreža. Sve ovo u vezi sa nemanjem dobrih baterija čini ove stalne telefonske linije nesigurnim za saobraćaj. Osim toga nemanje prevoznih sredstava koči njihovo održavanje i brzu opravku. *Potrebna nam je pomoć u sredstvima i materijalu stalnih telefonskih mreža.*

Radi opremanja postojećih i novo formiranih jedinica za vezu materijalom po telefonskoj grani, potrebna nam je pomoć u telefonima, telefonskim centralama, telefonskom kablju i ostalim sredstvima za žične veze, a prema formacijskim pregledima i u njima predviđenoj opremi.

d) *Optičko signalne veze:* Ove veze općenito uzev ne ostvaruju se. Razlog je nemanje opreme. U okviru sviju brigadnih i bataljonskih veza stvorene su signalne mreže pomoću signalnih barjačica. Ove veze dale su dosta praktične koristi. Jedino u XIX. Udarnoj Diviziji, koja je neposredno od Saveznika dobila 4 optička aparata, počelo se sa korištenjem istih u akcijama.

e) *Nove veze, kvarovi i smetnje:* U toku ovog 30-dnevnog perioda, novih veza je bilo i to: Stalnih telefonskih na oslobođenom području od Dubrovnika do Zadra i na dionicama Split-Sinj-Livno, Split-Imotski, Split-Šibenik-Drniš-Knin, Skradin-Benkovac-Zadar, Knin-Kistanje-Benkovac, Knin-Otric-Srb, Knin-Vrlika-Sinj i u izgradnji Otric-Gračac.

Smetnja na tim linijama bilo je uslijed improviziranosti materijala iz kojega su izgrađene.

Rad neprijateljske prislušne službe nije otkriven, ali ga vjerovatno ima, jer neprijatelj raspolaže sa stanicama za žičnu prislušnu službu, koje rade na odstojanjima od 50 pa i 100 km. Mjere za defanzivnu zaštitu saobraćaja primjenjuju se. Također se sprovode i mjere opreznosti na svima sredstvima za vezu, ali ne sa

uspjehom, jer lica koja sredstva upotrebljavaju nisu prožeta uvjerenjem u opravdanost ovih mjera. Potrebe za novim vezama su velike, ali se one ne mogu sve zadovoljiti iz materijalnih razloga.

f) *Veze sa susjednim jedinicama i operacije:* Telefonske veze sa susjednim jedinicama održavaju se preko stalnih telefonskih linija na području Dalmacije. Sve naše divizije održavale su za vrijeme proteklih akcija međusobne telefonske veze, jer su se nalazile na užoj prostoriji i materijalna sredstva su im to omogućavala. Od ovih veza bilo je dosta koristi.

Radio veze sa susjednim jedinicama održavaju se redovno i točno, a prema navedenom u pregledu za radio veze. Sve naše divizije održavale su međusobno tgdio veze i sa po zadatku pridotim dijelovima.

Sve veze u operacijama, kao one u ovom Korpusu, tako i one u divizijama, obzirom na raspoloživa sredstva i kadrove, iskorištene su pravilno i pružile su koristi, ali su jedinice za vezu još daleko od toga da zadovolje potrebe višestrukih i rezervnih veza. Razlog: nedostajanje materijala - nedostajanje kadrova i nedovoljno razumjevanje za ovu službu od strane svih onih koji je koriste i koji bi joj morali davati podršku.

U akcijama u toku proteklog 30-dnevnog perioda zaplijenjeno je od neprijatelja dosta materijala za vezu, ali je taj materijal većinom bio od neprijatelja onesposobljen. Jednim dijelom ovog materijala popunile su se naše jedinice za vezu, dok je veći dio upućen u radionice na ispitivanje i kompletiranje. Ovim materijalom, koji se bude osposobio popunjavaće se jedinice za vezu, koje su u formiranju. Od Komisije G.S.H. dobijena je jedna radio-stanica SCR 284 A i manja količina potrošnog materijala.

IV. FORMIRANJE NOVIH JEDINICA ZA VEZU

Po svima našim divizijama vrši se formiranje bataljonskih vodova za vezu. Ovo formiranje vrši se postupnim izvlačenjem manjih grupa iz postojećih jedinica za vezu, da bi se njihovim ojačavanjem i opremanjem sredstvima, one oformile do punog formacijskog sastava. Tako isto stoji i sa formiranjem jedinica za vezu u artiljeriji (divizioni divizijske artiljerije). U formiranju je također vod za vezu II. Haubičkog Divizona Korpusne artiljerije. Sve ove jedinice popunjavaju se rukovodiocima i stručnim kadrovima po mjeri završavanja pojedinih kurseva.

V. ODRŽANI KURSEVI I NASTAVA

U toku proteklog 30-dnevnog perioda pri Odsjeku za vezu ovog Šaba završeni su slijedeći kursevi:

a) Rukovodilački 60-dnevni, za dužnosti vodnika samostalnih vodova za vezu. Broj slušaoca 31. Uspjeh: vrlo dobar. Za vodnike osposobljeno 21 drug, dok ostali za desetare jedinica za vezu. Ovi drugovi su raspoređeni po divizijama i odmah odaslali na dužnosti vodnika samostalnih vodova za vezu, koji se oformljuju. Desetari su također poslali po vodovima za vezu.

b) Radio telegrafski kurs od 32 slušaoca, tromjesečni, za dužnost radio-telegrafista za rad u nižim mrežama. Uspjeh odličan. Ovi drugovi su raspoređeni ovako: Po bataljonskim vodovima za vezu su raspoređena po 4 druga koji su završili kurs sa odličnim uspjehom. Po tri druga upućena su Tenkovskoj Brigadi i Artiljerijskoj Grupi. Ostali su zadržani na 20-dnevnoj praksi, po radio centrima divizija i korpusa, pa će i oni po završenoj praksi biti upućeni u bataljonske vodove za veze.

c) Radiotehnički kurs od 4 slušaoca, koji su zadržani na praksi u radiotehničkoj radioni Staba Korpusa i oni će poslije kraće prakse biti raspoređeni po radionicama za vezu brigada i artileriskih jedinica.

Početak ovog mjeseca počeli su slijedeći novi kursevi pri Odsjeku za vezu ovog Štaba i to:

a) Radio-telegrafski za rad u nižim mrežama, sa dva mjeseca trajanja, za radio-telegrafiste po bataljonskim vodovima za vezu i ostalim novo formiranim jedinicama.

b) Radio tehnički sa 20 slušaoca, *trajanje 3 mjeseca*. Ovi drugovi po završenom kursu biće raspoređeni po radionicama za vezu brigada i artiljerijskih jedinica.

c) Rukovodilački, 30-dnevni, za dužnosti vodnika samostalnih vodova za vezu.

d) Kurs također 30-dnevni za šefove radio-stanica i radio centara.

Svi ovi kursevi izvode se po nastavnom planu izdatom od strane G.Š.H., ali trajanje im je produženo, jer je nemoguće određeno gradivo preći u vremenu predviđenom nastavnim planom i programom. Uredno izvođenje nastave otežano je nemanjem udžbenika i smještajnim okolnostima kod ovih kurseva.

Pri Štabu XIX. Divizije završen je dvomjesečni radio-telegrafski kurs za dužnosti radio-telegrafista u nižim mrežama. Kurs je imao 20 slušaoca. Postignut je vrlo dobar uspjeh.

Po svim divizijama ovih dana, otpočinju kursevi za vođe telefonsko-linijskih i optičko signalnih odjeljenja. Ovi kursevi imaju za cilj, da se u njima sprema kadrovi ove vrste za popunu novih jedinica za vezu, koje su u formiranju. Njihovo redovito izvođenje i nastava često se prekida zbog pokreta Štabova divizija, a ometana je još teškim smještajnim prilikama i nedostatkom jedinstvenih udžbenika. Odsjek za vezu ovog Štaba poduzeo je štampanje najpotrebnijih priručnika.

VI. PROMJENE U KOMANDNOM KADRU

Na dužnosti zamjenika referenta za vezu divizija određeni su drugovi oficiri radio-telegrafisti, kako bi pored redovne dužnosti mogli, da se posebno posvete organizaciji i usavršavanju radio službe po divizijama kao i odgoju mladih radio-telegrafista. Manjih promjena u nižem rukovodilačkom kadru bilo je kod svih divizija.

VII. OBILASCI, SASTANCI I ZAKLJUČCI

U toku proteklog 30-dnevnog perioda šef Odsjeka za vezu ovog Štaba obišao je XXVI, XX i IX. Diviziju, te Artiljerijsku Grupu. Po svima Štabovima održani su sastanci na kojima je razrađivan prelaz jedinica za vezu na novu formaciju i svi poslovi u vezi sa time.

U Štabu Korpusa održan je sastanak svih referenata za vezu divizija, Artiljerijske Grupe i Tenkovske Brigade. Na sastanku su podijeljene dužnosti radi ostvarenja prelaska jedinica za vezu na novi formacijski sastav. Raspravljani su i svi ostali nedostaci, koji su se do sada pojavljivali u pojedinim granama veza, po pojedinim jedinicama.

VIII. STRUČNA LITERATURA

U svrhu zainteresovanja svih rukovodioca za službu veze uopšte, pokrenut je u Odsjeku za vezu ovog Štaba list »Korpusne veze« čiji će prvi broj izaći u toku ovog mjeseca. List će imati u glavnom tri dijela: Taktički dio, tehnički dio i rubriku »Iz naših jedinica«.

Štab XXVI. Udarne Divizije izdao je prvi broj lista »Veze« u kojem se u glavnom sa sličnim sadržajem, kao i kod lista »Naša veza« obrađuju razna taktička

i tehnička pitanja savremenih veza (jedan primjerak ovog lista se prilaže). U Od-sjeku za vezu ovog Štaba, po svima kursevima, koji su završeni i onima koji su u toku; izrađeni su udžbenici za sve predmete, koji se na kursu obrađuju i oni su podijeljeni slušaocima koji su kurs završili i onima čije je školovanje u toku.

Općenito se osjeća velika potreba u stručnoj literaturi i to onakvih izdanja, koja će biti pristupačna početnicima iz svih grana službe veze. U ovom pogledu potrebna nam je pomoć.

Prilog: pregled brojnog stanja ljudstva i opreme.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

(M. P.)

Politkomesar: pukovnik,

Komandant: general-major,

(A-VII, k. 119-11, k. 9-1)

U R E D B A

O organizaciji pošta, telegrafa i telefona na teritoriji Vojne Oblasti 5. Kor-pusa.

CL. 1.

Pošta, telegraf i telefon kao i vojnička ustanova služi narodnoj Oslobodilač-koj Vojsci i narodu.

CL. 2.

Pošte, telegrafi i telefoni podvrgnuti su pod komandu i nadzor Štaba 5. Kor-pusa i njegove Oblasti.

Sa njima rukovodi P.T.T. sekcija saobraćajnog odsjeka.

CL. 3.

Na čelu P.t.t. sekcije SBO-a. postavlja se referent. Njega postavlja Vojna Ob-last 5. Korpusa u sporazumu sa šefom SBOa.

Referente u odsutnosti zastupa zamjenik, kojeg određuje šef SBO, a Dužnos-ti referenta P.T.T. sekcije jesu slijedeće:

Da se brine za što savjesnije i hitnije izvršavanje zadatka danih mu po cijeloj. P.T.T. Službi od strane vojnih i civilnih vlasti.

Da daje inijacitivu u smijernicama rada sekcije i njezinih službenika.

Da lično uputama i naređenjima otklanja sve smetnje, koje su na putu pra-vilnom radu i napredku. P.t.t. službe.

Da u svakoj mogućnosti nadzire rad nižih rukovodioca i ostali P.t.t. službe-nika.

CL. 4.

P.t.t. sekcija SBO-a dijeli se po svom dijelokrugu rada na tri odjeljenja i to:

I. Opšte (Personalno administrativno) odjelenje. U njegov djelokrug spada pronalaženje i raspoređivanje P.t.t. službenika, vođenje službeničkih spiskova, administrativna služba sekcije i organizovanje kurseva za stručno obrazovanje.

II. Poštansko saobraćajno odjelenje. U njegov djelokrug spada sva manipulativna pošta te prenos i prevoz poštanskih pošiljaka.

III. Telegrafsko telefonsko i tehničko odeljenje. U njegov djelokrug spada izgradnja i održavanje telegrafsko telefonskih linija, nabavke, instalacije, opravke održavanje centrala, aparata, baterija i ostalih telegrafsko telefonskih uređaja. Osniva i organizuje telegrafsko telefonske radionice, vodi inventar svih telegrafsko telefonskih predmeta, koji pripadaju p.t.t. sekciji.

Sa svakim od ovih odeljenja rukovodi u smislu ove uredbe i P.t.t. pravilnika rukovodioc odeljenja, rukovodioce svih odjeljenja postavlja saobraćajni odsjek.

CL. 5.

U sjedištu P.t.t. sekcije osniva se obveznato telegrafsko telefonska radionica. U njoj se imaju vršiti izrade, popravci i sastav svih telegrafsko telefonski postrojenja.

T.t. radionica stoji pod neposrednom upravom III odeljenja P.t.t. sekcije. Na čelu radionice sa potrebnim brojem telefonski mehaničara stoji rukovodioc telegrafsko telefonske radionice. Rukovodioc radionice pored uprave i nadzora nad radom mehaničara vrši još i koju drugu dužnost u radionici.

CL. 6.

U sjedištu svake komande područja osniva se povjerenstvo za pošte, telegrafe telefone, na teritoriji područja sa povjerenikom kao i rukovodiocem i potrebnim brojem osoblja.

U djelokrug P.t.t. povjerenstva spada:

1. Kontrola nad radom područnih pošta, telegrafa i telefona.
2. Vođenje izviđaja i istrage po nepravilnostima u radu. P.t.t. službenika.
3. Iznalaženje načina za sprečavanje nepravilnosti i predlaganje isti P.t.t. sekcije.
4. Utvrđivanje potrebnog broja službenika i područnim poštama, telegrafima i telefonima.
5. Predlaganje P.t.t. sekciji za postavljanje P.t.t. službenika.
6. Proučavanje svih stručnih pitanja za poboljšavanje i napredak P.t.t. službe.

Povjerenike postavlja SBO. Vojne Oblasti 5. Korpusa.

Povjerenstvo snabdjeva ishranom, obučom i stanom komanda područja.

CL. 7.

Na oslobođenoj teritoriji osnivaju se glavne i pomoćne pošte. Glavne pošte biće u gradovima i onim mjestima gdje su važnije vojničke i civilne službene ustanove počev od komande mjesta pa na više.

CL. 8.

Pošta, telegrafa i telefon sačinjavaju jednu ustanovu, te prema tome trebaju po mogućnosti biti smještene u jednoj zgradi a u onim mjestima gdje to nije moguće, imaju se radi lakšeg nadzora smjestiti u neposrednoj blizini.

CL. 9.

Sa glavnim poštama rukovode upravnici pošta, kojima se određuju i zamjenici a sa pomoćnim poštama rukovode manipulanti. Dužnost upravnika P.t.t. odnosno njihovih zamjenika je, da pored uprave vrše nadzor i kontrolu na cjelokupnim poslovanjem u povjerenim im P.t.t. ustanovama, da se brinu o radu, disciplini, sigurnosti službe te o pravilnom i blago vremenom svršavaju poslova.

Upravnici P.t.t. odgovorni su za sve poslove u njihovoj pošti i u pomoćnim poštama njihova rajona.

U poštama manjeg prometa upravnici vrše pored napred pobrojanih dužnosti još i koju drugu dužnost. Pomoćne pošte podpadaju pod neposredni nadzor najbližne pošte što određuje P.t.t. sekcija.

Upravnike P.t.t. i njihove zamjenike postavlja saobraćajni odsjek. Sve pošte sa njihovim službenicima uzdržavaju komande područja odnosno komande mjesta. Napred imenovane vlasti imaju se postarati za:

1. Prostorije, osvjetljenje, ogrijev, namještaj i kancelariski materijal.
2. Ishranu, odjevanje i stan.
3. Prevozna sredstva za poštanske pošiljke.
4. Oružanu pratnju za otpremu poštanski pošiljka kada to bude potrebno.

CL. 10.

Sve pošte primaju i otpremaju sledeće poštanske pošiljke: a) Pisma i dopisnice službene i privatne, b) Novine i šasopise. c) pakete službene bez ograničenja težine a privatne koji glase za vojnike do 10 kgr. težine, d) Novčana pisma bez ograničenja na vrijednost u službenom saobraćaju.

CL. 11.

Nemogu se primati ni paketi i novčana pisma, koja glase za onu teritoriju, koju od nas djeli okupirani neprijateljski koridor a nije sa njom moguća veza.

CL. 12.

Poštanski službenici odgovorni su za sve primljenje poštanske pošiljke od časa prijema do isporuke. Za slučaj pronevjere, utaje i drugih zloupotreba u dužnosti, biti će krivac izručen vojnom sudu.

CL. 13.

Prenos pošte vrši se prema potrebi i mogućnosti: Pješacima, tovarnim konjima, kolima sa zapregom, automobilom i željeznicom.

CL. 14.

Cijelokupno poslovanje u poštama, telegrafima i telefonima, kontrola nad radom, izgradnja telegrafsko telefonski linija uređuju se pravilnicima i naređenjima, koje potpisuje i izdaje P.t.t. sekcija SBO.a. a odobrava Vojna Vlast 5. Korpusa.

CL. 15.

Dok se ne izgrade telegrafske linije, svi telegrami (depeša) posredovaće se putem telefona.

Privatni telegrafski saobraćaj za sada neće biti otvoren.

CL. 16.

Svaka depeša treba sadržavati:

1) Adresu, naziv naslova kome se upućuje depeša. Sadržaj. Potpis, ime nadležstva koje šalje depešu. Dan, sat i minuta otpreme depeše prvom telefonu.

CL. 1/.

Na oslobođenoj teritoriji Vojne Oblasti 5. Korpusa postavljene telefonske linije, centrale i telefoni služe isključivo za vojne i civilne vlasti. Privatni saobraćaj za sad je zabranjen.

CL. 18.

U onim mjestima, gdje postoji glavna pošta, telefonske centrale i telefonski službenici potpadaju pod neposredni nadzor i upravu upravnika dotične pošte u mjestu.

CL. 19.

Telefonske službenike postavlja, premješta i otpušta P.t.t. sekcija SBO a.

CL. 20.

Za obavljanje P.t.t. terenski tehnički radova formirana je na teritoriji svake komande područja četa za vezu, čija je dužnost da izgrađuje nove potrebne t.t. linije i da svi t.t. uređaji budu ispravni i sposobni za saobraćaj. Četom za vezu rukovodi komanda čete. Ona je odgovorna neposredno komandi područja a onda P.t.t. sekciji za sve radove na teritoriji područja.

CL. 21.

Četa za vezu djeli se na:
a) Na nadzorništva, kojima su dodijeljeni gradski t.t. rajoni i međugradski t.t. potezi. Ovima su dodijeljeni posebni čuvari t.t. linija, koji će u slučaju kvara na liniji na najbrži način uspostaviti vezu.
b) Radni vod, koji izgrađuje nove linije ili vrši veće opravke na linijama.
c) Telefonsko telegrafski mehaničari.

ČL. 22.

Sjedište i dijelokrug rajona i međugradskih poteza određuje treće odjeljenje P.t.t. sekcije.

Na čelu nadzorništva stoji telegrafsko telefonski nadzornik. Njega određuje komanda čete za vezu. Nadzornik je dužan strogo voditi računa o ispravnosti t.t. linija na dijelu njegovog rajona poteza i u slučaju kvje je zabranjeno, da u koliko kroz rukovanje ili posredovanje telefonski govora, depeša i pisama, saznaju njihov sadržaj, to ikome očaju, osim vojnim isljednicima i vojnim sudovima ako oni to zatraže.

Zabranjuje se P.t.t. službenicima otvaranje ma kakvih bilo pisama.

ČL. 24.

Svi P.t.t. službenici kao i ostali vojnici odgovorni su po svom radu i ponašanju prema izdanoj naredbi Vojnog Staba o disciplinskoj odgovornosti vojnih lica. Za teže povrede vojnički i službenih dužnosti i zloupotrebe odavanje službeni tajni iz člana 23 ove uredbe, biti će krivac suđen po uredbi i vojnim sudovima.

ČL. 25.

P.t.t. sekcija saobraćajnog ostsjeka može za potrebe vojske u pojedinim mjestima na kraće ili duže vrijeme prijem svih vrsta privatnih pošiljaka.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

21. I. 1945. god.

Referent P.t.t. sekcije:

Za Vojnu Oblast VKorpusa.

Pukovnik:

Nemanja Vlatković.

(A-VII, k. 1766, reg. br. 27-2)

ŠTAB 5. korpusa NOVJ

**Mjesečni izvještaj o
službi veze-dostavlja.**

GENERALŠTABU JUGOSLAVENSKE ARMIIJE

(Odelenju za veze)

U održavanju radio i telefonske operativne veze u jedinicama ovog korpusa nije bilo bitnih izmjena od prošlog mjeseca.

Operativna radio-veza bila je neprekidna bez zastoja.

Dodjeljene radio-stanice SET-48 **bataljonima za održavanje veze sa štabom brigade, pokazale su dobre rezultate za vreme akcije na Travnik tamo, gdje se pri organizaciji veze sa tim stanicama vodilo računa o njihovim karakteristikama (dometu).**

Telefonska veza u osi veze IV. divizije i ovog štaba u vremenu od 20-11 do 28-11-1945. za vreme akcija na Travnik, nije bila stalna, radi nesolidnog podizanja razrušenih stalnih t. linija za vreme borbe. Uzrok je tome što su se najbolji rukovodioci četa za vezu nalazili na oficirskom kursu za vezu, a njihovi zamjenici nisu vodili dovoljno računa o ispravnom podizanju stalnih t. linija za vreme na predovanja, kao i nemanje kabla u dovoljnoj mjeri. Na toj trasi t. linija nalazilo se više telefonskih vodova, koje su bile na mnogim mjestima pokidane, te usled brzog nastupanja naših jedinica, nije se vodilo dovoljno računa o ispravnom spajanju i izolovanju linije od zemlje, što je prouzrokovalo česte prekide i slabu telefonsku vezu. Da se iste greške u buduću nebi ponovile, skrenuta je pažnja rukovodiocima za vezu, da u takvim slučajevima gdje se treba brzo uspostavljati telefonska veza preko stalnih linija, koje su razrušene, treba upotrebiti od mjesta gdje je prekinuta stalna t. linija do nastupajućih prednjih dijelova telefonski kabl. Za popravak toga porušenog dijela potrebno je odrediti liniska odjelenja, koja su izvježbana u brzom i pravilnom podizanju stalnih t. linija. Nakon solidno podignute i popravljene isprekidane linije, potrebno je izvršiti daljnje priključke

kabla do idućeg prekinuća, već prema stanju linije i toku same borbe. Po primitku dodijeljenog nam kabla od saveznika, to će biti lako izvodljivo, pa u buduću neće trpiti telefonska veza u tom pogledu. Budući da nemamo materijala za izgradnju više vodova stalne t. linije na pojedinoj telefonskoj trasi, to se na nekim međumjesnim linijama osjeća preopterećenost t. saobraćaja. Naročito se to uočava i otežava dobru t. vezu u osi veze ovoga štaba, i štaba IV. divizije i vojne oblasti ovoga korpusa (Bugojno-Travnik i Bugojno-Jajce). Da bi se donekle smanjilo opterećenost dvožične linije, koja služi u navedenoj osi veze, ugradili smo u dvolančanu liniju translate, preko koga smo dobili još jedan jednolančani vod sa zemljom. Na taj način omogućeno je da se u isto vreme vrše dva razgovora, a da pri tome na (duplom lancu ne postoji nikakva indukcija, jedino se osjeća vrlo mala indukcija, koja je prouzrokovana od željezničke telefonske linije, na drugoj prenosnoj liniji.

Za vreme akcije na Travnik radi nedostataka u telefonskom kablju, bili smo primorani da upotrebimo raspoloživu oksidiranu tanku golu žicu za vezu između istaknute divizijske centrale i brigada, a ovih sa svojim bataljonima. Navedeni sprovodnik vrlo je dobro poslužio za telefonsku vezu, koja se brzo mogla uspostaviti pošto se polagala po snijegu. Veza se nije mogla više održavati takvom pruženom linijom, čim su nastali topliji dani, a stime i topljenje snjega, pa se ista morala podići na kolje.

Prilikom uspostavljanja telefonske veze za vreme napada na Travnik jedinice za vezu pokazale su mnogo uloženog truda i požrtvovanja oko podizanja linije, te su tom prilikom pohvaljene čete za vezu VI, VII i VIII brigade.

Za vreme akcija u toku ovoga mjeseca zaplijenjen je sledeći materijal za vezu: 15 km. telefonskog kabla, dve telefonske centrale, 15 telefona i četiri radio-stanice koje su oštećene i neupotrebljive za rad.

Signalizacija pomoću barjačica uvedena je sada u svim jedinicama za vezu, te su na taj način izvršene sve pripreme za prijem na rukovanje optičkih aparata. Da bi se u borbi mogla korisno primjeniti brza borbena signalizacija sa barjačicama i optičkim aparatima, izrađuje se priručnik za signalizaciju sa pješadskim, pješadsko-artiljeriskim i artiljeriskim ključevima.

Budući da su svi generatori za radio-stanice SCR-248-A u upotrebi, iz tog razloga nemamo niti jednog navedenog generatora u rezervi, koji bi nam bili potrebni za zamjenu u slučaju kvara istih. Iz tog razloga dok nedobijemo rezervne generatore nećemo moći osigurati stalnu radio-vezu. Neke jedinice već javljaju o istrošenosti i slabljenju generatora GN-45-A.

Diviziji narodne odbrane za B. i H. dodijelili smo dve radio-stanice SCR-248-A, budući da su im potrebne za održavanje veze sa svojim isturenim jedinicama. Navedenoj diviziji potrebno je dodijeliti još 3 spomenute stanice kako bi mogli održavati svoje međusobne veze.

Proširenjem telefonske veze osjeća se nedostatak u elementima za telefone. Poštanska 1.1. sekcija vojne oblasti ovog korpusa oskudjeva u alatu i materijalu za stalne linije, pa usled toga nije u stanju da solidno i brzo izgrađuje stalne telefonske linije. Iz tog razloga navedenoj sekciji potrebno je dodijeliti izvjesnu količinu materijala, alata i aparate za stalne telefonske linije. Radi navedenih nedostataka, stalnih t. uređaja morali smo dodijeliti izvestan broj t. centrala i telefona za upotrebu na stalnim linijama, koje iskorišćavamo i u operativnoj telefonskoj mreži.

Od saveznika u toku ovog mjeseca primili smo slijedeći materijal za vezu:

1. Radio-stanica SET-48 10 komada
2. Baterija za stanicu SET-48 37 komada
3. Baterija za stanicu SCR-284-A 15 komada
4. Poljskog telefonskog kabla 60 Km.
5. Optičkih aparata cal. 120 mm. 2 komada
6. Signalnih lampica 60 komada
7. Telefonskih centrala 7 komada
8. Telefona 10 komada

9. Elemenata za telefone 96 komada
 10. Baterija za signalne lampice 126 komada
 11. Motalica 5 komada
 12. Klješta 8 komada
 13. Aparate za ispitivanje prostih čel. 1 komad

Izvjerna količina materijala koja nam je dodjeljena razrezom V. Š., nalazi se u Splitu, koji do sada još nismo mogli prebaciti radi slabih saobraćajnih prilika.

Veći broj stanica SET-48 koje smo primili od saveznika, prilikom pada iz aviona oštetile su se. Iste su odmah popravljene i dovedene u ispravnost u tehničkoj radionici ovog štaba.

Optički aparati koji su dosad primljeni, nisu kompletni, jer im nedostaju odgovarajuće baterije (akumulatori). U koliko nebudemo naknadno dobili odgovarajući izvor struje za navedene optičke aparate, neće se moći praktično i korisno upotrebiti.

Dabi se podiglo stručno znanje te dabi se uočila kvalitativna sposobnost pojedinih četa za vezu, raspisano je tromjesečno takmičenje između jedinica za vezu sa potrebnim uputima za organizaciju toga takmičenja. Takmičenje započinje 1—III—1945, a trajeće do 30-V-1945. g. Glavne tačke takmičenja jesu:

1. Koja će jedinica za vezu imati najbolje organizovanu operativnu i trupnu vezu, radio-telegrafsku, telefonsku i optičku, u raznim taktičkim radnjama.
2. Čije će jedinice za vezu biti najbolje izgrađene u vojničkom stručnom i političkom pogledu, (najprije popuniti svoju jedinicu potrebnim stručnjacima;
3. Koja će jedinica za vezu imati najbolje organizovanu tehničku radionicu, i koja će najviše popraviti i usposobiti materijala za vezu.
4. Koja će postići najveću brzinu u podizanju i skidanju telefonske linije (kabela) tj. koliko će pojedina liniska odjelenja za jedan sat skinuti ili postaviti te linije.
5. Koja će divizija zaplijeniti najviše materijala za vezu (radio-stanica, tei. centrala, telefona i raznih instrumenata potrebnih jedinicama za vezu).
- 6 Koja će jedinica osposobiti najviše drugova za idući radio-telegrafski kurs.
7. Koja će divizija poslati i usposobiti najbolje rukovodioce za drugi oficirski kurs za vezu.
8. Ko će osposobiti i dresirati najviše pasa za vezu.

Jedinica za vezu koja će pokazati najbolje rezultate u navedenim tačkama takmičenja nazvaće se najboljom jedinicom za vezu korpusa.

Koncem ovoga mjeseca završen je drugi radio-telegrafski kurs pri ovom korpusu. Kurs je trajao 90 dana na kojem je osposobljeno 27 telegrafista i to sa sledećim uspjehom: 17 sa odličnim, 9 sa vrlodobrim, 1 sa dobrim, dok tri nisu odgovarali za radio-telegrafsku službu. Po završetku kursa telegrafisti su raspoređeni po svojim jedinicama sa radio-stanicama SET-48 za održavanje veze između štaba brigade i štaba bataljona.

15—III ov. godine započeti će treći radio-telegrafski kurs na koji je pozvano 90 drugova, i to 70 za potrebe ovoga korpusa, a 20 za Diviziju narodne odbrane za B. i H. Dabi uspjeh ovoga kursa bio što bolji i dabi se mogao izvršiti izbor odgovarajućih drugova za radio-telegrafiju, kandidati prije upućivanja na ovaj kurs moraju posjećivati jednomjesečni pripralni tečaj za radio-telegrafiju pri svojoj diviziji. Na tom tečaju obučavaće se određeni drugovi učenju Morzeove azbuke, primanju znakova na sluh, osnove elektro-tehnike i vježbanju lijepoga pisanja latiniice. Svi oni koji neće pokazati smisao za tu struku smjenit će se na samom tečaju sa drugim predviđenim drugovima. Pri upisivanju na radio-telegrafski kurs izvršiće se prijemni ispit iz one nastave, koja se održavala na pripremnom tečaju, kako bi se na samom početku uočila sposobnost pojedinaca, te ih spram tim sposobnostima podjeliti na grupe, radi lakše obuke. Na taj način biće omogućeno stvoriti brže i bolji radio-telegrafski kadar.

20. februara ove godine otpočeo je prvi radio-mehaničarski kurs pri radio-tehničkoj radionici ovoga štaba. Na kursu prisustvuju 20 drugova. Interesovanje kursista na radu kao i sposobnost shvaćanja su vrlo dobri.

Za potrebe radio-tehničkog kursa, kao i za proširenje rada korpuske i diviziskih radio-tehničkih radionica neophodno je potrebno da nam se dodijeli jedna vozeća, 5 tovarnih elektro i radio-tehničkih radionica u sanducima, 1 stroj za namotavanje kalemova i transformatora te žice raznog diometra za izradu istih.

Prvi oficirski kurs za vezu pri oficirskoj školi ovog korpusa završiće rad 15. marta 1945. godine. Dosadašnji uspjeh toga kursa je vrlo dobar.

Po svim jedinicama za vezu za vreme slobodnog vremena vrše se teoretski i praktički tečajevi iz telefonije i signalizacije, po izdatom programu rada jedinica za vezu.

U prilogu se dostavlja brojno stanje ljudstva i materijala u jedinicama za vezu ovog korpusa. Radio-stanice kao i drugi radio-aparati koji nisu ispravni, a nemogu se popraviti nisu pokazani u pregledu. U rubrici »nedostaje« naznačen je materijal, koji je nužan sadašnjim potrebama službe veza.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

POLITIČKI KOMESAR	K O M A N D A N T
Pukovnik:	General-major:

(A-VII, k. 426-A, reg. br. 32-6)

ŠTAB IV JUGOSLAVENSKE ARMIJE
ODJELJENJE VEZA
Br.: 494
Dne, 16. marta 1945.

PREDMET: Referat o
uspostavljenim vezama.

NAČELNIKU ŠTABA IV JUGOSLAVENSKE ARMIJE

U vezi dobijanja instrukcija na sastanku 14. marta izvještavam:
Uspostavljene su slijedeće veze:

a) Radio veza:

- Radio centar Armije sa radio-centrom IV Korpusa.
- Radio centar Armije sa XI Korpusom.
- Radio centar Armije sa Artiljerijskom Brigadom.
- Radio centar Armije sa Tenkovskom Brigadom.
- Radio centar Armije sa Obavještajnim centrom.
- Radio centar Armije sa Brigadom XX Divizije na desnoj obali Une (pripreme izvršene, rad počinje 17. marta u 07.30 sati).

Naređeno je uspostavljanje radio veze između XIX Divizije i XI Korpusom. Rok za izvještaj o početku ovog rada do 17. marta 12.00 sati.

Između radio centra Armije i XIX, XX i XXVI Divizije permanentna radio veza od momenta početka akcija (zagarantovana sigurna veza za podnošenje dnevnih borbenih izvještaja svakog dana u vremenu od 20.00-22.00 sati).

Pripremljena i osigurana radio veza između I i II Ešelona Starma od momenta njihovog razdvajanja. Također predviđene veze II Ešelona Starma sa radio stanicom Jadranske Komisije, sa radio-stanicom Korpusne Vojne Oblasti VIII Ud. Korpusa i ostalim eventualnim potrebama II Ešelona Starma.

Između R. centra XX i XIX Divizije.
Između R. centra XX i XXVI Divizije.
Između R. centra XIX i XXVI Divizije.
Između R. centra Artiljerijske i Tenkovske Brigade.

b) Žičane veze:
Osigurana veza između I i II Ešelona Starma od momenta stizanja I Ešelona u Gračac. Na ovoj liniji mora posredovati jedna centrala u s. Otric koja daje vezu sa Kninom i Srbom-Brotnjom.

Osigurana veza između I Ešelona Starma i vazduhoplovne baze Zemunik na dva pravca:

I. Pravcem: Gračac-Knin-Kistanje-Mostine-Benkovac-Zemunik i
II- Gračac-Lovinac-Obrovac-Zadar-Zemunik.

Obzirom da je dobijen jedan manji dio traženog materijala od Jadranske Komisije u Splitu, bit će omogućeno postavljanje poljskih linija na dužini od 180 km.

Od 10 usposobljenih optičkih aparata 100 m/m bit će predano po dva Divizijama radi prvih pokušaja u prestojećem radu.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Načelnik veza,
major:
Matičević

TEHEPAJiniTAB
jyrOCJIOBEHCKE APMME
OAEJIEffce 3A BE3E
noB. Bp. 44
21. MapTa 1945. rcw.
EEOrPA#

(M. P.)

(A-VII, k. 317, reg. br. 8-1)

Poboljšanje poštanske službe.

GLAVNOM ŠTABU SRBIJE
(Odeljenje za vezu)

Izvršenim pregledom poslovanja vojnih i državnih pošta organi ovog Odeljenja ustanovili su, da vojne zvanične i privatne poštanske pošiljke znatno kasne.

Razlozi, zbog kojih ove pošiljke kasne jesu u glavnom slijedeće:

Pošiljke, koje pojedine vojne ustanove upućuju drugim vojnim ustanovama nisu propisno adresirane npr. »Štabu 1. brigade« neoznačivši diviziju, Komandi područja, neoznačivši mjesto opredjelenja, itd. Osim toga, na omote tih zvaničnih pošiljaka vojne jedinice i ustanove ne stavljaju otisak svog štambilja.

Stižu pritužbe, da vojne ustanove i jedinice privatne vojne pošiljke ne šalju za primaocima, kad ovi promjene jedinicu, već jednostavno takve pošiljke vraćaju pošiljaocu sa naznakom »otputovao«, »prekomandovan«, »u bolnici«, itd. i ako jedinica i ustanova obično znade kuda je primaoc prekomandovan ili upućen.

Da bi se te pošiljke brzo i sigurno otpremale i pravilno isporučivale potrebno je, da sve vojne jedinice i ustanove postupe po slijedećem:

1. Svaka poštanska pošiljka, koja se predaje na rukovanje vojnoj ili državnoj pošti mora biti opremljena na slijedeći način:

U gornjem lijevom uglu pošiljke otisak štambilja pošiljaoca. Na omotu pošiljke obavezno ispisivati i diviziju, ako pošiljka glasi za jedinicu nižu od divizije, ne označivši mjesto, gdje se jedinica nalazi. Na pošiljkama, koje glase za ustanove na pozadnoj prostoriji ispisivati i mjesto opredjeljenja, gdje se dotična ustanova nalazi. U donjem lijevom uglu stavlja se oznaka za način rukovanja poštanskim pošiljkama (preporučeno, hitno, itd.).

Pisma, koja sadržavaju strogo povjerljiva ili povjerljiva saopćenja, kao i ona koja sadržavaju nenadoknadle spise ili naređenja vezana za rokove šalju se kao preporučena.

2. U slučaju, da primalac privatne pošiljke promjeni jedinicu, pošiljke koje glase za njega poslati za njime u novo mjesto opredjeljenja i obavezno označiti novu adresu primaoca.

3. Privatni paketi nesmiju sadržavati pismena saopćenja.

4. Vojne ustanove dužne su same podizati svoje pošiljke kod mjesne pošte i zatražiti od pošte, da im stave na raspolaganje pretinac u smislu sa propisom Pravilnika za unutrašnju poštansku službu.

Pošiljke, koje potiču ili glase za vojne ustanove ili jedinice na vojišnoj prostoriji isporučuju se i otpremaju preko vojnih pošta, a pošiljke koje glase za vojne jedinice i ustanove na pozadnoj prostoriji otpremaju se i isporučuju preko državnih pošta.

Napominjemo, da se ovo ne odnosi na one pošiljke, koje se otpremaju preko štabnih ekspedicija direktnim kuririma.

O ovome molimo obavijestiti sve podređene vojne jedinice i ustanove s nalogom, da se po istome postupaju.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Šef Ptt. odsjeka,
major:
(Josip Čuljat)

Načelnik Odjelenja,
pukovnik
(Kereković)

(M. P.)

ШТАБ
I АРМИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ШТА
Одр. војс 51
ШапрМдја
Поштајат

(A-VH, k. 1186, r. 86, hbr 3-66)

ЗАПОВЕСТ ЗА ВЕЗУ

У вези авијацијом саопштену, Штаба I армије оп. бр. 123 од 8. ов. Месец при-
премићу се за претстојеће операције по следећем:

Главна оса везе ићи ће правцем Ердевик-Луба-Сот-Шид-Товарник са
помоћним прамама од Сота ка Илок-Шаранград и од Шид ка Адашеви-
Ма-Морбвић.

Организовати личну, радио и курирску везу.

Жична веза

I дивизија ослања ће се на линију Илок-Шаранград и настављати ли-
нију правцем свога кретања. II дивизија дужна је дати везу свом суседу
лево XXI дивизији.

XXI дивизија ослања ће се на линију Ердевик-Сот и продужити ода-
тле у правцу свог кретања. Даће везу свом суседу лево 48. дивизији.

48. дивизија ослања ће се на линију Сот-Вериасово и настављати у
правцу свог кретања.

Код омене положаја са купљеном линије отпони тек пошто је ново
- приспела јединица успоставила везу.

Шефови Одр. за везу да руководе радом и на време обавештавају
придолазе армиске водове за везу.

Радио везе
I, XXI дивизија и тенковска бригада радиће по већ утврђеном плану а ванредне везе заказиваће по потреби.
48. дивизија радиће са I армијом по следећем плану:
Радио-станица Штаба I армије позива прва станицу 48. дивизије са позивним знаком МСК на таласу 4071 кц. (рез. 4325 кц.). Станица 48. дивизије одговара позивним знаком УТ на таласу 3950 кц. (рез. 4300 кц.). Радно време у 06.00,09.00, 12.30, 15.00, 18.00 часова и по потреби када се веза закаже. Са радом почети 9. априла. I и XXI дивизија радиће по плану бр. 29. XXI и 48. дивизија радиће по следећем плану:
Радио-станица XXI дивизије прва позива станицу 48. дивизије са позивним знаком МАМ на таласу 3340 кц. (рез. 4786 кц.). Станица 48. дивизије одговара са позивним знаком Ј1ИЦ на таласу 3950 кц. (рез. 4300 кц.). Радно време у 07.30,09.45,13.30,17.45 часова ово док се веза не успостави, а после заказивати по потреби. Са радом отпочети 9. априла.
Шефови отсека I и XXI дивизије одредиће и доставити план радне везе одговарајућем тенковском батаљону који сарађује на њиховом правцу-
По потреби организовати и радио везу са садејствујућом морнарицом.

СМРТ ФАШИЗМУ - СЛОБОДА НАРОДУ!

Начелник оделења капетан,	(М.П)	Начелник Штаба генерал-мајор,

**Достављено: XV" корпусу, I и XXI див.
тенков. бригади, Батаљону за везу.**
(А-УТ1, к. , рег. бр.

**GLAVNOM STABU HRVATSKE
(Odjelenje za vezu)**

Sa razvojem naših jedinica za vezu osjeća se potreba jednog stručnog časopisa službe veze. Takav časopis pružio bi mogućnosti našim mladim rukovodionicima, školama i ostalom osoblju veze, da se upoznaju i da riješe razne probleme, koji im se svakodnevno nameću.
Časopis bi sadržao operativno-tehnički dio, tehnički dio i iz naših jedinica. Mole se drugovi-ce, da sarađuju u tom časopisu, te da svoje članke šalju ovoj Komandi.
U tim člancima trebalo, bi pisati o pitanjima koja nam se svakodnevne nameću i to iz oblasti operativno-tehničkog diela službe veze, iz škola za vezu, o rješavanju tehničkih problema koji se pojavljuju kod opreme za vezu i iz naših jedinica gdje bi trebalo u kratkim crtama opisati podvige i doživljaje naših drugova-ca i odjelenja iz jedinica za vezu.
Članke za prvi broj časopisa trebalo bi poslati do 27. IV 1945. g. ovoj Komandi (Odjelenje bojne pripreme).

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

**Politkomesar, major, V. D. Načelnika Odjelenja V. D. Komandanta,
bojne pripreme, major, pukovnik,**
(M. P.)

(A-VII, k. 119-11, reg. br. 1-5)

**Predmet: Podaci po vezi za
opći mjesečni izvještaj.**

STABU IV ARMIJE

Ocjena.....Sve veze u toku akcija u mjesecu aprilu u glavnom su dobro funkcionisale odgovorivši dodjeljenim im zadacima.

Pregled i funkcionisanje veza:

Ordonansko-kurirske veze potčinjenih sa Armijom koristile su se svakodnevno, pravilno i sa rezultatima.

Radio veze funkcionisale su dobro i ako je saobraćaj bio ogroman. I pored najvećeg zalaganja rukovodioca i radio-telegrafista nije se uvijek uspjelo otpremiti sve depeše, pak bi u cilju pravilnog otpravljanja radio-saobraćaja bilo potrebno dodjeliti za Armijski Radio-centar još dvije radio-stanice, od kojih bi jedna trebala biti jačeg dometa.

Telefonske veze odgovorile su postavljenim zadacima. Zbog brzih pokreta naših jedinica i velikog udaljavanja od početnih centara veze, podizanje linija bilo je otežano, naročito zbog nemanja dovoljnog broja prevoznih sredstava, osim toga uslijed dejstva artiljerije često su linije prekidane, što je iziskivalo jako zalaganje i fizičko naprezanje ljudstva koje je stvarno i dalo sve od sebe. Kontrolna služba na žičanim sredstvima organizirana je i dala je rezultata.

Optičke veze pravilno su korišćene u koliko jedinice sa istima raspolažu. Od deset primljenih optičkih aparata dodijelili smo svakoj diviziji po dva aparata, dok smo preostala dva poslali kursevima za vezu, radi obuke. Po ovoj grani veze najviše oskudijevano, te bi nam po ovome trebalo pomoći.

Kursevi: **30. IV 1945. upućeno je u svoje jedinice ukupno: 160 drugova, koji su uspješno završili slijedeće kurseve za vezu:**

- a) III. Niži Rukovodilački Kurs za vezu 35 drugova.**
- b) II. Radio-telegrafski Kurs.....23 druga**
- c) I. Radio-tehnički kurs..... 15 drugova**
- d) I. Radio-fonski Kurs..... 87 drugova.**

Osim ovih kurseva u Školi za vezu ovog Odjeljenja u toku je još i Žično-telegrafski Kurs, na kome se usposobljava još 15 drugova za rad na Morzeovim aparatima.

Od 5. maja t. g. otpočinje rad sa novo pozvanim slušaocima u svima napred pomenutim kursevima.

Potrebe jedinica za vezu: **Radi prelaza na novu formaciju sve jedinice za vezu u Armiji oskudijevaju u stručnom kadru, ljudstvu, materijalu i prevoznim sredstvima; potrebno je čim prije upotpuniti jedinice po pregledima sledećeg brojnog stanja ljudstva, materijala i vozila predviđenog novom formacijom.**

Usljed sve jačeg saobraćaja po svima sredstvima veza, pojavile su se hitne Potrebe za radio i telefonskim materijalom, te posebno za potrošnim materijalom po svima sredstvima veze.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

**Načelnik, major:
Matičević**

(A-VII, k. 317, reg. br. 8-1)

ORGANIZACIJA VEZA PRI PROBOJU SREMSKOG FRONTA

Proboj sremskog fronta rezultat je brižljivog dužeg pripremanja svih jedinica z a jednu značajnu i odlučujuću operaciju. Period od januara 1945 godine, tj. od januarske ofanzive pa do početka meseca aprila, kada počinju prvi pokreti

i borbena dejstva, pretstavlja vreme marljivog učenja, obuke i savlađivanja nove opreme kojom su jedinice snabdevene.

Jedinice za vezu u to vreme primaju takode novu opremu, upoznavaju se sa njom, proučavaju je i prihvataju osnove moderne organizacije veze. Kadar vezista sačinjavali su većinom samouci ili kroz partizanski rat donekle osposobljeni stručnjaci. Osnovno je bilo, spremiti ljudstvo, koje će moći iskoristiti tehniku kojom se raspolagalo. Oskudevalo se u radio-telegrafistima, telefonistima, pa i linijašima.' Zbog toga su bili formirani kursevi pri divizijama i Armiji, koji su u skraćenom roku i ratnim uslovima preuzeli taj zadatak. Kursisti, iako nepotpuno spremni, a naročito radiotelegrafisti, uključivani su odmah u rad. Rukovodioci i organizatori učili su se sami, na sastancima i savetovanjima u armiji i divizijama, koja su održavana kadgod se za to ukazivala mogućnost, prenosili su svoja iskustva i kontrolisali svoja znanja. S takvim uslovima i tim problemima moralo je da računa rukovodstvo veze pred i u toku sremske bitke.

U odnosu na vezu, sremsku operaciju moramo podeliti na tri dela i to: Prvi period do 3. aprila; drugi period od 4 do 11 aprila i treći od 11 do 14 aprila.

I Period do 3. aprila 1945 god.

Po dolasku Armije na ovaj sektor bilo je neophodno obezbediti sigurnu žičanu vezu. Postojeće stalne linije trebalo je osposobljavati i tome se poslu odmah pristupilo. Štab Armije smestio se u Erdeviku, van glavne komunikacije, kojom su išle već 4 (četiri) osposobljene linije. Trebalo je povezati Erdevik sa Kukujevcima, sa izlazom na komunikaciju. To je učinjeno sa dve stalne i tri kablovske linije. Radi osiguranja veze s Komandom pozadine u Sremskoj Mitrovici i dalje s Beogradom, ostvaren je snagama bataljona za vezu armije, obilazni pravac preko Čalme, po stubovima koji su postojali.

Predviđajući mogućnost kretanja u visini Erdevika, što se docnije pokazalo tačnim, a i radi direktnog povezivanja s divizijama na položaju izgrađena je potpuno nova stalna linija Erdevik - Ljuba - raskrsnica Ilok - Sot. Na taj način u potpunosti je bila iskorištena i nešto pre opravljena stalna linija Ilok-Šid-Adaševci. Tako su uz već podignute kablovske linije, sve divizije bile povezane posebnim pravcima. Osigurana i obilaznim pravcima postojanost žične veze bila je dovoljno obezbeđena. Četa za vezu V divizije podigla je još novu stalnu liniju Lok-Šaregrad-Bapska. Armijska mreža, snabdevena na taj način priličnim brojem stalnih linija, predstavljala je siguran sistem i obezbeđivala je vezu u svako vreme.

Iz divizijskih centara sve su brigade kablovskom mrežom bile spojene, a iz brigadnih bataljoni. Postojala je mogućnost, i to se češće uveće kod slabijeg saobraćaja ispitivalo i kontrolisalo, da se iz armijske centrale dobiju i bataljoni.

Armijske istaknute centrale bile su u Sidu, Sotu i Iloku.

Centralu I divizije bilo je moguće dobiti preko Iloka i potpuno drugim pravcem preko Sota.

XXI divizija bila je povezana preko Sida i obilazno preko Sota.

VI divizija je imala direktnu vezu Erdevik - Adaševci, pored linije Erdevik-Kukujevci-Sid-Adaševci.

XI divizija u Matincima imala je vezu preko Mjetrovice-Čalme i drugi pravac preko Kukujevaca. Pokretom u Morović i dalje južno vezala se kablom iz Adaševaca. Zbog udaljenosti i nedovoljnih međustanica veza nije bila dovoljno sigurna.

Bočnom vezom od desnog ka levom susedu bile su povezane sve divizije na frontu, kombinacijom stalnih i kablovskih linija, što je ujedno služilo i kao rezerva armijske mreže.

Sa štabom Vazduhoplovstva u Novom Sadu radilo se preko opravljene linije Ilok-Beočin-Novu Sad. Žična veza postojala je i sa aerodromom u Lačarku

preko Mitrovice. Komanda pozadine u Mitrovici imala je direktnu vezu preko Calme i preko Kukujevaca.

Ovako temeljito organizovana veza (žična) nije nijednom otkazala.

S grupom generala Peke, koja je bila u pokretu održavana je veza pravcem kretanja Mitrovica-Šabac-Loznica-Zvornik, koristeći stalne linije koje su bile opravljene ili su se opravljale. Naročitu poteškoću predstavljala je opravka linije Zvornik-Bijeljina, koja je završena na dan pokreta iz Bijeljine, pa se nije koristila.

Štab armije bio je stalnom linijom direktno povezan sa Generalštabom u Beogradu.

RADIOVEZA. Raspoložive stanice radile su po pravcima, s time daje zbog pomanjkanja sretstava jedna stanica radila sa više korespondenata. Radilo se po zakazanom planu u određeno vreme.

Divizije su sa svim svojom brigadama održavale vezu, a ove sa batlajonima.

S armijskom grupom generala Peke radioveza u početku nije potpuno funkcionisala zbog nesnalaženja radiotelegrafista, pa je održavana neko vreme posredstvom radiostanice Generaltaba.

Zbog dobre žične veze, mogla se radioveza ograničiti i ona je bila u tom periodu svedena na najneophodniji minimum. U slučaju prekida žične veze, u celoj armiji je pravilo da se trenutno prelazi na radiovezu.

Konspirativnost kako žične, tako i radioveze postignuta je propisanim pozivnim znacima, koji su se češće menjali i šifrovanim depešama.

II Period od 3. IV do 11 IV. 1945. god. Ovaj period ispunjen je pokretima i akcijama jedinica levo od glavne komunikacije, zbog sadejstva armijskoj grupi generala Peke, koja je nastupala u pravcu Brezova Polja i Brčkog. Neprijatelj se izdvojivši jedan deo snaga iz Bosne, grčevito trudio da osigura otstupnicu svojim delovima južno od Save dajući XI i VI diviziji snažan otpor. Olakšavši tako front, južnoj grupi je omogućeno brže napredovanje i oslobodenje Brčkog 6 aprila, a potom i prelaz V divizije preko Save i njeno sadejstvo sa XI i VI divizijom.

ŽIČNE VEZE: Pošto je komandno mesto štaba armije ostalo u Erdeviku glavni sistem veze nije se mnogo izmenio (Šema telefon, veza I armije stanje 4 aprila). Nije bilo moguće ostvariti vezu po pravcu sa divizijama južno od komunikacije, zbog pomanjkanja sretstava, a male rezerve nisu se smele utrošiti, jer su pretstavljale glavne operacije severno od pruge, iako se je mislilo na polaganje kabla od Kukujevaca do Morovića. Tako su žičane veze bile i suviše obilazne, a zbog daljine sa XI divizijom dosta slabe.

Kako se iz zapovesti za 4 april vidi glavna osa veze išla je pravcem: Erdevik-Ljuba-Sot, a pomoćna osa pravcem: Erdevik-Kukujevci-Šid-Morović. Bataljonu za vezu armije naređeno je da najhitnije izgradi gotovo sasvim porušenu liniju (stalnu) Adaševci-Morović. U zajednici sa T.T. sekcijom toga sektora, on je taj zadatak danonoćnim radom za rekordno vreme i ispunio. Važno je spomenuti da je za sve vreme bavljenja u Sremu saradnja sa T.T. sekcijom dobro funkcionisala. Zbog stvaranja izvesnih rezervi u kablu kojim se oskudevalo, naređeno je prikupljanje kablovske linije Sot-Šaregrad.

Svim divizijama pridodati su vodi pravaca s jednim nepotpunim vodom i sretstvima iz bataljona za vezu armije, koji su pratili divizije u kretanju i vezivali se na najbližu liniju armijske mreže.

Glavna trasa opravljena je do pred same položaje kod Tovarnika da bi se uključivanjem u Šidu odmah mogla koristiti kao spona divizija i glavna osa.

S grupom generala Peke trebalo se vezati preko iskidane linije Morović - Sremska Rača, koja je opravljana, a u Srem. Rači je preko porušenog mosta prebačen kabl. Međutim linija Biljenjina-Rača nije stigla biti uspostavljena.

Dok je žična veza u pripremnom periodu bila sama u potpunosti dovoljna, radioveza preuzima sada glavni teret.

RADIOVEZA: (Šema do 4 aprila). Po već unapred utvrđenom planu (tada plan br. 29.) postojala je mogućnost uspostavljanja veze svih divizija. Zapovešću

od 4. aprila naređeno je uspostavljanje veze VI i XI divizije. XI divizija takođe uspostavlja vezu sa konjičkom brigadom, koja je potpomaže. Rad s armijom pojačan je. Vreme rada određeno je bilo naročitim »šemama«, po kojima je rad mogao biti četverojak, od dosta retkog do vrlo čestog (svako pola sata).

Uključivanje novih radiostanica u radio-centar armije dozvolilo je češći rad i sigurniju vezu.

III PERIOD od 11. aprila do 14. aprila 1945 god.

Jedinice zauzimaju polazne položaje za proboj fronta. Njihov raspored vidi se iz priloga. Bliži zadatak: proboj fronta; dalji: zauzimanje Vinkovaca. Komandno mesto štaba armije nalazilo se na osmatračnici I divizije. Za vreme artiljerijske pripreme Komandant 48 divizije i tenkovske brigade nalaze se takođe na osmatračnici I divizije.

Posle jake artiljerijske pripreme, snažnim jurišem u zoru 12. aprila uz pomoć tenkova zauzimaju se prvi neprijateljski položaji. U stopu prateći neprijatelja prodor se proširuje. V brigada XXI divizije sa divizionom monitora C.A. vrši desant u pozadinu neprijatelja i sadejstvuje jedinicama I divizije. U gonjenju neprijatelja naše jedinice zauzimaju Vukovar, a kao rezultat vešto smišljene operacije 13. aprila oslobođeni su Vinkovci. Južna grupa divizija uključujući XXII diviziju, koja je ušla u sastav armije zajedno sa V divizijom nastavljaju svoje nastupanje goneći neprijatelja levim krilom.

SIGNALNA VEZA: Za brzo i neposredno sporazumevanje bili su ugovoreni sledeći znaci:

1. Traženje art. vatre: crvena i bela raketla u pravcu neprijatelja.
2. Traženje tenkova: zelena i bela raketla u pravcu neprijatelja.
3. Obeležavanje prednjih linija: 3-5 zelenih raketlih u pravcu neprijatelja.
4. Prekid vatre: 2 crvene u vis.

ŽIČNA VEZA: Centar veza na komandnom mestu kod Bapske (šuma telefonskih veza 11. aprila). Zapovešću od 10 aprila predviđeno je daće osa veze »ići pravcem Erdevik - Sot - Bapska - Lovaš, a daljim razvijanjem situacije i pošto se ovlada Tovarnikom ići će pravcem Šid - Tovarnik i dalje glavno trasom ka Vinkovcima«.

Bilo je predviđeno da se nagli pokret jedinica žičnom vezom neće moći slediti, zato je posvećena glavna pažnja što bržoj obnovi glavne trase kao budućoj osi veze i njome je stalno išla građevinska desetina bataljona za vezu armije. Premeštanjem štaba armije u Lovaš uspostavljena je preko Tovarnika veza sa Sidom i Beogradom. Kombinacijom postojeće stalne linije, našim kablom i velikim delom ostavljene neprijateljske kablovske linije ostvarena je veza od Lovaša do Vukovara, preko Opatovca i Sotina. Ona je posle dolaskom štaba armije u Negoslavce i opravkom manje porušene linije Vukovar-Negoslavci služila, iako prilično obilazna, za vezu sa Sidom i Beogradom. Veza preko Šidskih Banovaca zbog brzog pokreta, iako je bila u radu nije stigla.

Diviziske jedinice zbog brzog pokreta nisu uglavnom žičnu vezu ni uspostavljale.

RADIOVEZA. Odmah po probodu radioveza predstavlja glavno sretstvo veze (šema 11. aprila). I i XXI divizija pored redovnih veza sa brigadama uspostavljaju radiovezu sa tenkovskim bataljonom koji im je pridodat. Divizija povezuje se s divizionom monitora i 5. brigadom, koja je vršila desant. Pošto su radiostanice divizija bile obezbeđene kamionima njihovo brzo prebacivanje bilo je ostvareno. Radioveza u dubinu bila je ostvarena zaključno do bataljona, jer se četnim stanicama nije raspolagalo. Osećajući važnost radioveze u tim prilikama uloženo je najveće zalaganje da ona što bolje odgovori nastaloj situaciji.

Veza sa avijacijom, naročito pridodatom radiostanicom za svo vreme operacija, omogućila je njeno puno sadejstvo.

KURIRSKA VEZA. Korištena je za svo vreme operacija pešacima i svim pokretnim sretstvima kojima se raspolagalo.

ZAKLJUČAK: Kao što je u uvodu naglašeno sva mogućnost veze nije se u potpunosti iskoristila. Zbog nedovoljno spremnog ljudstva, naročito radiotelegrafista u nižim jedinicama. Ovo i raznovrsnost posedujućih radiostanica nije dozvolilo puno manevrovanje radiosretstvima i njihovo potpuno iskorišćenje. Celi period sremske bitke mogao bi se okarakterisati kao veliki ispit i škola za sve veziste u vladanju i rukovanju celokupnom tehnikom veza. Svo je ljudstvo uložilo krajnje napore i najveći trud da što više doprinese krajnjem cilju, pobedi. Ipak je veza u ovom velikom uspehu, vešto vođenih operacija po dobro smišljenom planu igrala vidnu ulogu i učinila znatan doprinos, omogućivši pravovremeno komandovanje i sadejstvo trupa u tako složenoj operaciji kao što je bio proboj fronta u Sremu.

[1945]